16|3|1_1

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Ἰανουαρίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂν δὲν εἶναι ἐντελῶς παράλογη ἡ ἀξίωση νὰ συνεχίσουμε, ὕστερα ἀπὸ ἕνα εἰκοσαήμερο διακοπή, τὶς σκέψεις ποὺ εἴχαμε ἀρχίσει νὰ σκιαγραφοῦμε στὰ δύο τελευταῖα μας ἄρθρα, θὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε· ἄλλωστε ἡ λογική τους ἀλληλουχία δὲν εἶναι τόση ποὺ νὰ μᾶς δένει τὰ χέρια: Ὑποστηρίξαμε πὼς ἡ πνευματικὴ ἔννοια Εὐρώπη ὑπάρχει καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει, γιατὶ ἔχει νὰ προσφέρει τώρα θετικότερες παρὰ ἄλλοτε ὑπηρεσίες στὸν ἄνθρωπο. Καὶ ὑποστηρίξαμε ἀκόμα πὼς ἡ ἔννοια Εὐρώπη εἶναι ἀλληλένδετη μὲ τὴν ἰδεολογικὴ στάση ποὺ λέγεται Ἀνθρωπισμὸς—στὴν εὐρύτερη ἐκδοχή του. Ἄλλωστε, ἐκεῖνοι ποὺ καλόπιστα ἀμφισβητοῦν σήμερα τὴν ἐμμονὴ στὶς ἠθικὲς ἀξίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μοιάζουν νὰ ξεχνᾶνε κάτι οὐσιαστικό: Πώς, μιὰ κουλτούρα, δὲν τὴ διαλέγει κανεὶς ἔτσι, αὐθαίρετα, σύμφωνα μὲ τὰ καπρίτσια του ἢ μὲ τὰ πείσματά του. Μιὰ κουλτούρα εἶναι φυσικὴ ἀπόρροια πολὺ θετικῶν, ἱστορικὰ καὶ βιολογικὰ προσδιορισμένων, παραγόντων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες—ἐθνολογικοί, κλιματολογικοί, ἱστορικοὶ κλπ.—μᾶς κάνουν ἐμᾶς αὐτομάτως Εὐρωπαίους, καὶ ἡ συνειδητὴ πιὰ προσχώρησή μας στὴν πνευματικὴ ἔννοια Εὐρώπη δὲν εἶναι παρὰ μιὰ τίμια κι' ὀφειλόμενη ἀναγνώριση, μιὰ πολιτιστικὴ μετάταξή μας σὲ μιὰ κατηγορία ὑψηλότερη, ἠθικὴ ἀξιοποίηση τῶν καταβολῶν ποὺ ἔχουν γίνει μέσα μας ἀπὸ μιὰ θέληση ἱστορική.

Μήπως ὅμως ἡ ἔννοια Εὐρώπη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀξίες γερασμένες, σφαλερὲς ἢ ξεπερασμένες; Σὲ τὶ ἀντιστοιχία βρίσκεται μὲ τὰ ἠθικὰ αἰτήματα τῆς στιγμῆς;—Τὴν ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα τοῦτα, θὰ μᾶς τὴ δώσει νομίζω, καλλίτερα ἀπὸ ὁποιονδήποτε δικό μας αὐτοσχεδιασμό, τὸ φυλλομέτρημα ἑνὸς βιβλίου ἀρκετὰ καινούργιου καὶ π. υπαντὸς σημαντικότατου. Εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γοττίγγης κ. Μὰξ Πόλεντς κ' ἐπιγράφεται «Ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία». Κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν περασμένο χρόνο στὴ Χαϊδελβέργη.

«Κανένα σύνθημα—γράφει ὁ σοφὸς ἑλληνιστὴς—δὲν χρησιμοποιεῖται σήμερα τόσο συχνὰ καὶ μὲ τόσο διαφορετικοὺς τρόπους ὅσο ἡ λέξη «ἐλευθε-

ρία» .... «Κάθε πολιτικὸ κόμμα ἔχει στὸ πρόγραμμά του τὴν ἐλευθερία, καὶ τὸ καθένα τους ἐννοεῖ μ' αὐτὴ τὴ λέξη κάτι ἄλλο» .... «Τὶ τὸ κοινὸ ὑπάρχει σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἰδέες, καὶ ποιὸ εἶναι τὸ ψυχικὸ θεμέλιο ἀπ' ὅπου ξεκινᾶνε;» .... «Ἡ κραυγὴ «ἐλευθερία καὶ ἰσότης» δὲν ἔχει συνεγείρει τὰ πνεύματα μονάχα στοὺς δρόμους τοῦ Παρισιοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπ' αὐτό, στῶν Ἀθηνῶν τοῦ Περικλέους. Στὴν ἑλληνικὴ γῆ εἰπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει γεννηθεῖ γιὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερος, κι' ὁ σύγχρονος ὑπαρξισμὸς ἔχει τὸ προοίμιό του στὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία ποὺ διακηρύχτηκε ἐκεῖ - κάτω. Στὸ θέμα τοῦτο, ὅπως καὶ σ' ἄλλα, οἱ Ἕλληνες ἔθεσαν πρῶτοι τὰ προβλήματα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν στὴν νεωρινὴ ἐποχή».

Προτίμησα νὰ δώσω γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸ λόγο στὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα τῆς «Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας» καὶ νὰ σταχυολογήσω τὶς μικρὲς αὐτὲς περικοπὲς ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του, γιὰ νὰ γίνει ἄμεσα αἰσθητὸς ὁ χαρακτηριστικός του τόνος. Τὸ βιβλίο ὁλάκαιρο εἶναι μιὰ λαμπρὴ καὶ πολύτιμη σ' ἐνημερότητα, πειστικότητα, εὐγλωττία, ἀνάπτυξη τῆς κεντρικῆς του ἰδέας. Ξεκινάει ἀπὸ μιὰ διαπίστωση: «Τὸ θεμελιῶδες γνώρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρα εἶναι μιὰ ἰσχυρὴ παρόρμηση ν' αὐτοκαθορίζεται, νὰ σχηματίζει μιὰ προσωπικὴ κρίση γιὰ τὰ πράγματα ποὺ τὸν περιβάλλουν, νὰ ρυθμίζει τὴ ζωή του ὅπως τοῦ ἀρέσει αὐτουνοῦ». Καὶ προχωρεῖ στὴ διακρίβωση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς μέσ' ἀπὸ τὶς ἐποχὲς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου, μὲ τὴν ἱστορική τους τὴ σειρά, καὶ μέσ' ἀπὸ τὰ κείμενα, τὶς μορφές, τὰ ρεύματα ἰδεῶν, τὶς ποικιλόμορφες ἐξελίξεις ποὺ διαυλάκωσαν τὴν ἀρχαιότητα.

Τὴ βλέπω ἀμέσως τὴν ἐπιφύλαξη νὰ σχεδιάζεται στὸν ἀέρα, στενόκαρδη καὶ στυφή: «Βέβαια! κολακεύει μέσα σου ἕνα λαγοκοιμούμενο σωβινισμὸ τὸ βιβλίο τοῦ Πόλεντς, μὲ τὴν ἑλληνικῆς ἰθαγένειας ἐλευθερία του, καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἐπικαλεῖσαι, τὸ ἐκθειάζεις».... Δὲν θὰ φτάσω βέβαια στὸ σημεῖο νὰ ἰσχυριστῶ, γιὰ νὰ μεταπείσω τοὺς ὁπωσδήποτε δύσπιστους, πὼς ὁ τόνος τοῦ ἔργου αὐτοῦ μοῦ προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση καὶ τὴν ἀηδία. Οὔτε καὶ βλέπω γιατί ὅταν ἕνας ξένος, καὶ μάλιστα ὄχι τυχαῖος, οὔτε μοναδικὸς αὐτὸς ἀνάμεσα στοὺς ξένους, βρίσκει πὼς τὰ ἱερὰ ποὺ πιστεύει συμβαίνει νὰ ἔχουν τὰ ἑλληνικὰ χρώματα, ἐγώ, γιὰ ν' ἀποδείξω τὴν ἀνεξαρτησία μου ἀπὸ «προλήψεις», νὰ πιάνω νὰ φορέσω φέσι ἢ σαρίκι! Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ πανικόβλητος κοσμοπολιτισμὸς ὁδήγησε ὡς τώρα σὲ πολλὲς—καὶ κάποτε ἀρκετὰ ἐπικίνδυνες—φαιδρότητες, ὅταν δὲν τὰ λάσπωσε στὶς παλινωδίες. Διεθνῶς. Θὰ περιοριστῶ λοιπόν, ταπεινότατα, νὰ παρακολουθήσω τὸ συγγραφέα τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας» στὴ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ θέματός του καὶ νὰ φωτιστῶ, σὰ νὰ ἤμουν ὄχι εἰδικὰ Ἕλληνας, ἀλλὰ γενικώτερα Εὐρωπαῖος.

Δὲν εἶναι τὸ λάθος οὔτε δικό μου οὔτε τοῦ κ. Μὰξ Πόλεντς ἂν ἡ ἔννοια «ἐλευθερία» γεννήθηκέ σὲ τούτη ἐδῶ τὴ γεωγραφικὴ περιοχή. Παρακολουθοῦμε, ὄχι ἀκόμα τὴν ἴδια τὴν ἔννοια, ἀλλὰ τὶς προϋποθέσεις της μόνο, ν' ἀργοπλάθονται στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή· τότε ποὺ τὰ ἀμηρικὰ ἔπη δίνουν γιὰ πρώτη φορὰ ψυχή, μιλιά, διάρκεια στὰ ἐωθινὰ παιληκάρια ἑνὸς κόσμου ἡρωϊκὰ παιδικοῦ, δροσόλουστου. Χρειάζεται, ὅπως λέει ὁ κ. Πόλεντς, νὰ ἔρθει ἡ πεῖρα ἑνὸς πολὺ σημαντικοῦ γεγονότος γιὰ νὰ τοποθετήσει τὶς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας στὸ κέντρο τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ συναισθήματος τῶν Ἑλλήνων. Τὸ κρίσιμο αὐτὸ γεγονὸς εἶναι οἱ περσικοὶ πόλεμοι.

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου ἀποβλέπει στὸ νὰ περιγράψει τὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐλευθερία. «Ἐλευθερία καὶ δουλεία εἶναι ὅροι ποὺ ἔρχονται καὶ ξανάρχονται σὲ ἀναρίθμητα χωρία του, ρίχνοντας στὴ σκιὰ κάποιες παλιές, πατροπαράδοτες ἀντιλήψεις γιὰ δόξα καὶ «ἀρετή», ποὺ ἀφοροῦσαν περισσότερο τὸ ἄτομο. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἕνα αἴσθημα ἀόριστο, ἢ γιὰ ἕνα κῦμα ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ποὺ κάνει τοὺς Ἕλληνες νὰ βλέπουν τὸν πόλεμο στὴ μεγάλη του, ἱστορικὴ συνάρτηση, αὐτὴν ποὺ φανερώνει τή σημασία ποὺ ἔχει μέσα στὴν παγκόσμια Ἱστορία». Καὶ ἀναφέρει τὸ ἀνέκδοτο γιὰ τοὺς δυὸ Σπαρτιάτες ποὺ προσφέρονται ἐθελοντικά, ἐξιλαστήρια θύματα στὸν Ξέρξη. Στὸ δρόμο ποὺ πηγαίνουν, ἕνας Πέρσης, ὁ Ὑδάρνης, τοὺς ρωτάει γιατὶ τάχα ἡ Σπάρτη νὰ μὴ θέλει νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὸ Μεγάλο Βασιλέα. Κι' ἐκεῖνοι τοῦ ἀποκρίνονται: «Δὲ μπορεῖς ἐσὺ νὰ καταλάβεις. Δὲν ἔχεις γνωρίσει ἄλλη ζωὴ ἀπὸ τοῦ δούλου. Τί θὰ πεῖ ἐλευθερία δὲν τὸ δοκίμασες ποτέ σου, ἂν εἶναι γλυκειὰ ἢ ὄχι. Διαφορετικά, θὰ μᾶς συμβούλευες νὰ πολεμήσουμε γι' αὐτὴν ὄχι μόνο μὲ τὴ λόγχη παρὰ καὶ μὲ τὸ πελέκι».

Ξέρουν πολὺ καλὰ οἱ Ἕλληνες πὼς ἡ προσήλωση στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐλευθερίας, ἂν τοὺς ἐξοισφαλίζει ἕνα ὑψηλὸ φρόνημα, ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς κάνει νὰ ὑστεροῦν πρακτικὰ ἀπέναντι στοὺς ἀντιπάλους τους, πού, αὐτοί, ὑπακοῦνε τυφλὰ στὴ θέληση ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ ἀνθρώπου. Στρατιωτικά, ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων εἶναι λοιπὸν μειονεκτική. Ξέρουν ὅμως κι' ἀπὸ τί ἀντισταθμίζεται, πὼς ἐξουδετερώνεται αὐτὴ ἡ ἀδυναμία. Καὶ νὰ ὁ Αἰσχύλος, μὲ τὴν ἁπλοϊκή, βαρβαρικὴ ἀπορία τῆς Ἄτασσας στοὺς «Πέρσες» του, καὶ νὰ ἡ ἀπόκριση τοῦ Δημάρατου στὸν Ξέρξη...

Οὐσί! ἡ Ἱστορία αὐτοεπαναλαμβάνεται—πράγμα γι' ἄλλους διαφωτιστικὸ καὶ γι' ἄλλους πολὺ δυσάρεστο : γιατί ὑπερβολικὰ διαφωτιστικό... Ὅμως, ἂς ἀκολουθήσουμε ἄλλη μιὰ φορά, τὴν ἐοχόμενη, τὸν κ. Μὰξ Πόλεντς· τὸ ἀξίζει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 Ἰανουαρίου 1957

161312-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὴν περασμένη Τετάρτη, ἐκάλεσα τὸν εὐγενικὸ καὶ καλοπροαίρετο ἀναγνώστη αὐτῆς τῆς στήλης σὲ μιὰ γοργὴ ἐπισκόπηση τοῦ βιβλίου τοῦ Μὰξ Πόλεντς «Ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία», ἐπισκόπηση ποὺ θὰ ὁλοκληρωθεῖ σήμερα. Νομίζω πὼς τέτοια ἔργα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περνᾶνε ἀπαρατήρητα σ' αὐτὸν - ἐδῶ τὸν τόπο. Κι' ἀκόμα περισσότερο σ' αὐτὴν - ἐδῶ τὴν ἐποχή...

Ὁ Ἡρόδοτος πρῶτος, μᾶς λέει ὁ κ. Πόλεντς, κάνει συνειδητὴ τὴ βαθύτερη διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο καὶ τὸν κόσμο τῶν «βαρβάρων». Δὲν εἶναι διάκριση ἐθνικιστική. Εἶναι ἰδεολογική. «Ἡ εἰκόνα τῆς Δύσεως διαμορφωνόταν [illegible]ὸ ἐξῆς σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ θέληση γιὰ ἐλευθερία. Ἡ Ἀνατολὴ ἐμφανιζόταν σὰν ἡ πατρίδα τῆς δουλοπρέπειας». Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ εἶναι τὸ κύριο, τὸ ἠθικὸ πόρισμα τῶν περσικῶν πολέμων.

Μὲ τὴν περίοδο τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀκμῆς ποὺ ἀκολουθεῖ, τὸ ἑλληνικὸ ἰδανικὸ διευκρινίζεται. Παίρνει τὴ διαυγέστερη ἔκφρασή του στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ Σπάρτη. «Ἡ ἰσότης ὅλων τῶν πολιτῶν εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κεντρικοὺς στύλους τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας». Κι' ἔτσι «χαράζεται ἕνα ἰδανικὸ ποὺ ὄχι μόνον ἄνοιξε τὸ δρόμο στὸν νεώτερο ἀνθρωπισμὸ (οὐμανισμό), ἀλλὰ καὶ ποὺ θὰ ἀσκοῦσε τεράστια ἐπίδραση πάνω στὴ σύγχρονη πολιτικὴ σκέψη».

Ὑποσχεθήκαμε πὼς θ' ἀναζητήσουμε τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, στὴν εὐρύτερη, τὴν κύρια ἐκδοχή του, Νά τη. Εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας. Τὰ στρατόπεδα, τώρα πιά, προσδιορίζονται: Ὅ,τι φιλελεύθερο, ἀπορρέει κατευθείαν ἀπὸ τὸν Ἀνθρωπισμό. Ὅ,τι ἀντιανθρωπιστικό, καὶ ἀνελεύθερο—φανερὰ ἢ μεταμφιεσμένα.

Στὴ Σπάρτη, ὅλα ὑποτάσσονται στὸ «κράτος». Αὐτὸ εἶναι ὁ μοναδικὸς σκοπός, κι' ἡ παντοδυναμία του πραγματοποιεῖται σὲ βάρος τοῦ ἀτόμου. «Ὁ Περικλῆς ὅμως, ἂν δίνει κι' αὐτὸς τὴν πρώτη θέση στὴν ὁλότητα, ἔχει τὴν πεποίθηση πὼς τὸ σύνολο δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὕψιστη ἀποστολή του ἂν δὲν παραχωρεῖ στὸν κάθε πολίτη τὴν ἐλευθε-

ρία ν' ἀναπτύξει τὴν προσωπικότητά του». Δύσκολη ἰσορροπία, ὅπως κάθε ἰδανικὸ ὄχι γεωμετρικὸ καὶ σκληροτράχηλο. Πρῶτος ἀπ' ὅλους, πάλι ὁ Περικλῆς διαβλέπει τὸν κίνδυνο. Εἶναι βέβαια πολὺ ὑψηλὴ ἡ ἀπαίτηση τῆς ἐκούσιας ὑποταγῆς στὸ γενικὸ συμφέρον, ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ Πολιτεία· κ' ἡ τάση πρὸς τὴν κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας καραδοκεῖ. 'Η 'Αθήνα τοῦ πέμπτου αἰῶνα θὰ τὴ ζήσει αὐτὴ τὴν κρίση, μὲ τὰ μοιραῖα της σὲ λίγο ἐπακόλουθα. «Τὸ ἔνστικτο τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶχε κάνει τοὺς "Ελληνες νὰ εἶναι ὁ πρῶτος λαὸς ὁ ἱκανὸς νὰ φτάσει σὲ μιὰν ἐλεύθερη πολιτικὴ ζωή, αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶχε μέσα του καὶ τὸ σπέρμα τῆς καταστροφῆς». Εἶναι ὅμως λόγος αὐτὸς γιὰ ν' ἀπεμπολήσει ὁ ἄνθρωπος γιὰ πάντα, ὕστερα ἀπὸ τὸ πείραμα, τὴν ἐλπίδα;

Στὴν ἐρώτηση τούτη, σημειῶστε, δὲν ἔχει δοθεῖ ἀπάντηση ἴσαμε τὴν περίδοξη ἐποχή μας. 'Απάντηση, θέλω νὰ πῶ, τίμια, ἀνυπόκριτη, ἀντρίκια. Ποὺ νὰ μὴ χρησιμοποιεῖ, μὲ ἰησουϊτισμὸ καταχθόνιο, τὰ ἰδανικὰ γιὰ δημοκοπικοὺς λαρυγγισμοὺς καὶ τὶς ἰδεολογίες γιὰ ἀλυσίδες.

Τὸ θέαμα τῆς πολιτικῆς ζωῆς στὸν Δ' αἰῶνα, μᾶς λέει ὁ κ. Μὰξ Πόλεντς, δὲν εἶναι ὡραῖο, ἔτσι ποὺ τὸ χαρακτηρίζει ὁ ἐκτροχιασμὸς τῆς ἐλευθερίας. Κι' ὅμως, αὐτὴ ἡ ἐλευθερία πάλι εἶναι ποὺ ἔδωσε στὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα «τὴ δύναμη καὶ τὴν ὁρμὴ» γιὰ νὰ δημιουργήσει τὰ ἔργα ποὺ τὸ ἔκαναν ἐκπαιδευτὴ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μας. 'Από τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, καὶ χάρη σ' αὐτό, ἀναπηδᾶ μὲ τὸν Δημόκριτο, μὲ τὸν 'Επίκουρο, ὁ ὑλισμός. Καὶ μαζὶ ἡ ἀντίθεση ἰδεαλισμὸς — ματεριαλισμός, ποὺ θὰ σημαδέψει, στὴν ὀξεία, μαχητικὴ φάση της, τὴν ἐποχή μας. "Εξω ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς ἐλευθερίας, τέτοιες ἀντιθέσεις εἶναι νοητές; "Οχι βέβαια. Οὔτε ὅμως καὶ τέτοιες πνευματικὲς ζυμώσεις—ἐξελίξεις ποὺ νὰ χειραφετοῦν τὸ πνεῦμα. Γιατὶ τὸ πάθος γιὰ τὴν ἀλήθεια, μόνο σ' ἐλεύθερο ἀέρα μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ, νὰ τραφεῖ. 'Ο δεσποτισμός, παρ' ὅλα του τὰ ὑποκριτικὰ λεγόμενα, τὴν τρέμει τὴν ἀλήθεια.

Καὶ φτάνουμε στὸν μεγάλο, τὸν ἔξοχο καρπὸ ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὁ κ. Μὰξ Πόλεντς ἀποκαλεῖ, πολὺ εὔστοχα, ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ὴ ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α. "Ενα ἀγαθὸ πολύτιμο ὅσο κι' ἀκατάλυτο, μόνο νοητὸ βάθρο γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ὕψιστη ἔκφρασή του θὰ τὴν πάρει— ποῦ ἀλλοῦ;— στὴν Τέχνη, καὶ ἰδιαίτερα στὴν τραγική. Γιατὶ ἡ ἐλευθερία ἡ ἀληθινή, δὲν εἶναι παραχώρηση, εἶναι κατάκτηση, προπάντων ἠθική. Κι' ἐδῶ, γι' ἄλλη μιὰ φορά, προτιμῶ νὰ δώσω τὸ λόγο στὸν ἴδιο τὸν Μὰξ Πόλεντς: «'Η τάση νὰ βλέπει κανεὶς στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία τὴν τραγωδία τοῦ πεπρωμένου, ὅπου οἱ ἄνθρωποι διευθύνονται τάχα σὰ νευρόσπαστα ἀπὸ κάποιο ἀόρατο χέρι, εἶναι μιὰ πρόληψη ποὺ θὰ διαρκέσει δίχως ἄλλο ὅσο κ' ἡ συνήθεια νὰ καταπιάνονται μὲ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση ἐρασιτέχνες ἁπλοί, ἐφοδιασμένοι μὲ στοιχειώδεις γνῶσεις. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἥρωας τῆς τραγωδίας ἀγωνίζεται κατὰ τῆς μοίρας ποὺ τὸν ἀπειλεῖ ἀπ' ἔξω. Στὴν πάλη αὐτή, μπορεῖ νὰ συντριβεῖ σὰν ἄτομο φυσικό. "Ομως αὐτὸ δὲν σημαίνει καὶ πὼς ἔχει παραδοθεῖ ἀνυπεράσπιστος στὶς ἐξωτερικὲς δυνάμεις. "Εχει μέσα του κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς τὸ ἀντιτάξει. Κλῆρος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι βέβαια νὰ βρίσκεται κάθε στιγμὴ κάτω ἀπὸ ἀπειλὲς καὶ νὰ ὑποφέρει. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀλλάξει. 'Εκεῖνο ὅμως ποὺ βρίσκεται στὴν ἐξουσία του, εἶναι τὸ πῶς θὰ τὴν ἀντιμετωπίσει αὐτὴ τὴ δοκιμασία. "Ο,τι ἐνδιαφέρει, εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ στάση. Εἶναι ἱκανὴ νὰ τὸν βοηθήσει, ἀκόμα καὶ μέσα στὸ ναυάγιο τοῦ φυσικοῦ προσώπου, νὰ σώσει ὅ,τι καλύτερο ἔχει, τὴν προσωπικότητά του, τὸ ἐγώ του».

Μὲ ὀλίγο βλέπω πὼς κοντεύω νὰ ἐξαντλήσω δύο ἄρθρα κι' ἀκόμα δὲν ἔχω μιλήσει παρὰ μόνο γιὰ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ βιβλίου τοῦ Μὰξ Πόλεντς: Τὸ καὶ ἁπλούστερο. 'Ο σκοπός μου ὅμως δὲν εἴτανε νὰ ἐξαντλήσω τὸ βιβλίο καὶ νὰ τὸ συνοψίσω. Εἴταν νὰ τὸ ἐπικαλεστῶ. 'Αφήνω λοιπὸν τὸν σοφὸ ἑλληνιστὴ ν' ἀκολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς «ἑλληνικῆς ἐλευθερίας» μέσ' ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ἴσαμε τὴ στιγμὴ ὅπου γίνεται ἡ κρίσιμη, ἱστορικὴ μίξη μὲ τὸ Χριστιανισμό, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀκόμα ἀπ' αὐτόν, ἴσαμε σήμερα. «Οἱ σύγχρονοι "Ελληνες, γράφει τέλος, ἔχουν ἀκόμα γιὰ ἐθνικό τους ὕμνο τὸ τραγούδι μὲ τὸ ὁποῖο, στὰ 1823, ὁ Σολωμὸς χαιρέτιζε τὴν ἐλευθερία τὴ βγαλμένη ἀπ' τὰ κόκκαλα τὰ ἱερὰ τῶν 'Ελλήνων». Καὶ συμπεραίνει: «'Ο "Ελληνας ἀντιδρᾶ μὲ πεῖσμα σὲ κάθε ἐξαναγκασμὸ καθαρὰ ἐξωτερικὸ κι' ἀποστρέφεται τὴ δουλικὴ ὑποταγή». —"Ετσι εἶναι. 'Εκτὸς ἂν ἰδεολογίες παραστρατισμένες, παρεξηγημένες ἢ παραχαραγμένες ἐπιτήδεια ἀπὸ ἐχθροὺς πρῶτα τοῦ ἀνθρώπου κ' ὕστερα τῆς 'Ελλάδας, κατορθώσουν κάποτε, μὲ τὸν καιρό, νὰ τὸν ἀλλάξουν τὸν "Ελληνα. Νὰ τὸν εὐνουχίσουν. Πρᾶγμα ἀμφίβολο—ὄχι γιατὶ τὸ πνεῦμα τοῦ δεσποτισμοῦ δὲν εἶναι ἀρκετὰ δυνατὸ καὶ δὲν διαθέτει τὴ δική του, ἀπατηλὴ γοητεία. 'Αλλὰ γιατὶ κάποια ἀγαθὰ εἶναι καλὸ νὰ μὴν ἔχουν μιὰ φορὰ γεννηθεῖ. "Ετσι καὶ γεννήθηκαν, ὁ κόσμος δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ τὰ ξεχάσει.

'Η ἐλευθερία ἡ ἐσωτερικὴ γεννήθηκε μιὰ φορὰ κι' ἕναν καιρὸ στὴν 'Ελλάδα. Καὶ νὰ τη τώρα ποὺ, φερμένη ἀπὸ τὸν ἄνεμο, ριζώνει καὶ βλασταίνει—ποῦ; Στὴν Οὐγγαρία!...

"Αν θέλετε τὰ παιδιά σας νὰ διατηρήσουν τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας, τὸ σεβασμὸ στὶς ἀνειλημμένες ἀπέναντί της ὑποχρεώσεις τοῦ ἀνθρώπου, διδάσκετέ τους τὰ ἀρχαῖα 'Ελληνικὰ Γράμματα. "Αν πάφετε νὰ τοὺς τὰ διδάσκετε, θὰ ἔρθει ἕνας καιρὸς ὅπου, μαζὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ μνήμη, θὰ χάσουν καὶ τὴν ἀξίωση τῆς ἐλευθερίας, βάση τῆς ἀνθρωπιᾶς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Ἰανουαρίου 1957

161313-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΙ ΔΥΟ ΔΙΑΛΟΓΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἴσως ἕνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τὰ πιὸ καίρια τῆς Τέχνης τοῦ καιροῦ μας—γενικά, τῆς Τέχνης ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ προεκτείνεται μέσα στὸν καιρό μας—νὰ εἶναι τοῦτο: Δέν ἀνακαλύπτει τόσο νέες καταστάσεις, σχέσεις, ἰδιότητες, ὅσο ποὺ συνειδητοποιεῖ ἤδη ὑπάρχουσες κι' αἰσθητὲς στοὺς μεγάλους δημιουργοὺς τῶν ἱστορημένων αἰώνων. Αὐτό, λίγη ἀμεροληψία, λίγη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ καιρικὲς αὐταρέσκειες, μᾶς τὸ φανερώνει εὔκολα. Καὶ βλέπουμε τότε τοῦτο τὸ φαινόμενο: Ἡ μοντέρνα Τέχνη καταπιάνεται, μὲ τρόπο χημικὸ σχεδόν, ν' ἀπομονώσει τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει ἐπισημάνει μέσα στὶς παλιότερες συνθέσεις, τὶς ὑπαγορευμένες περισσότερο ἀπὸ τὸ ἔνστικτο παρὰ ἀπὸ τὴ σοφία, νὰ τὰ συμπυκνώσει, νὰ τ' ἀποστάξει, ὅπως ἀποστάζεις τὸ μῦρο ἀπὸ μυριάδες ροδοπέταλα, γιὰ νὰ κλείσεις μέσα σ' ἕναν κόμπο του ἕναν ὁλόκληρο ροδῶνα. Ἀπὸ τὴν ἀλχημεία ὡστόσο τούτη, βγαίνει —ὦ τοῦ θαύματος!—κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἁπλὴ ἐπιτομὴ τοῦ παλιοῦ. Εἶναι κάτι αἰσθητὰ νέο.

Θὰ φωτίσω ἴσως τὴν παραπάνω πρόταση ἂν σταθῶ σ' ἕνα παράδειγμα, ποὺ εἶναι ἄλλωστε κι' ὁ κύριος σκοπός μου.

Τὸ στοιχεῖο διάλογος εἶναι κάτι ποὺ συναντιέται τόσο στὴ δραματικὴ τέχνη ὅσο καὶ στὴν ἀφηγηματική. Στὴν ἀρχική, τὴν ἁπλοϊκότερη ἐκδοχή του, τί εἶναι; Ἕνα μέσο νὰ ἐκφράσουμε τὰ διανοήματά μας καὶ τὰ συναισθήματά μας, μὲ ἁπώτερο σκοπὸ νὰ ἐπικοινωνήσουμε ἔτσι μὲ τοὺς ὁμοίους μας. Στὴ μορφὴ τούτη, τὴν τυπική, δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ προσφύγουμε στὴν Τέχνη γιὰ νὰ φωτίσουμε τὸ στοιχεῖο διάλογος. Τὸ φωτίζουμε ἀποτελεσματικότερα καὶ στὴ ζωή. Ἐκεῖ, μὲ λίγη, ἐλάχιστη προσοχή, βλέπουμε ἀμέσως τοῦτο: Ὁ διάλογος—ἡ, στὴν ἁπλὴ μορφή του: ὁ λόγος—δὲν ἔχει γιὰ σκοπό του πάντα νὰ ἐκφράζει ὅ,τι νιώθουμε ἢ σκεφτόμαστε. Ἔχει γιὰ σκοπό του καὶ νὰ τὸ κρύβει! Μιλᾶμε γιὰ νὰ παραπλανήσουμε, μιλᾶμε γιὰ νὰ ἐπιχειρηματολογήσουμε, νὰ πείσουμε, μιλᾶμε γιὰ νὰ συγκαλύψουμε μιὰν ἀμη-

χανία μας, ἢ καὶ γιὰ νὰ γοητέψουμε μὲ τὴ δύναμη, τὴ μαγεία, τὴ μουσικὴ τοῦ προφορικοῦ λόγου.

Ὡς ἐδῶ, τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμα ἁπλᾶ. Ἐκεῖ ποὺ ἀρχίζουν νὰ γίνονται περίπλοκα εἶναι ἀπὸ τὸ σημεῖο καὶ πέρα ὅπου ὁ ἐκφραζόμενος δὲν ἔχει ὁ ἴδιος διαγνώσει ἀπόλυτα τὴν ποιότητα τοῦ ψυχικοῦ ἢ τοῦ πνευματικοῦ φορτίου ποὺ θέλει νὰ διοχετέψει. Κι' ὄχι ἀπὸ διασύνη ἢ ἀνωριμότητα τοῦ στοχασμοῦ. Ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ συγγενὴ στὸ περιεχόμενο ἀκαταλληλότητα νὰ διερμηνεύεται μὲ λόγια. Ἀπὸ μιὰν αὐτόματη ἀσυμμετρία ἀνάμεσα στὶς δυνατότητες περιεχομένου καὶ μορφῆς.

Παίρνω τὴν πιὸ ἁπλή, τὴν πιὸ γνώριμη στὴν κοινὴ ἐμπειρία περίπτωση: Ἕνα ἐρωτευμένο ζευγάρι. Τὸ βλέπετε ξεμονάχιασμένο στὴν ἀλέα κάποιου κήπου, νὰ κρατιέται ἀπὸ τὰ χέρια καὶ νὰ κοιτάζεται στὰ μάτια βουβό. Δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ μιλήσει, ἢ καὶ δὲν μπορεῖ τὴ στιγμὴ ἐκείνη νὰ μιλήσει. Ὅ,τι ἔχει νὰ πεῖ, ἕνα ἀπὸ τὰ δυό: ἢ βρίσκεται σ' ἀδυναμία νὰ τὸ διατυπώσει ὅπως θὰ ἤθελε, ἢ καὶ μαντεύει πώς, ἂν τὸ διατυπώσει, θὰ τὸ φτηνήνει, θὰ τὸ θυσιάσει, θὰ τὸ προδώσει. Ἡ περίπτωση εἶναι τόσο ἀκραία, ποὺ μπορεῖ κάλλιστα στὸν ἐπιπόλαιο παρατηρητὴ νὰ προκαλέσει καὶ τὸ γέλιο. Γιατί; Γιατὶ οἱ δυὸ ἐρωτευμένοι, τὴ στιγμὴ ἐκείνη, δημιούργησαν ἕναν κόσμο δικό τους, πλασματικό, κλείστηκαν ἐκεῖ-μέσα, ἀπομονώθηκαν μὲ μιὰν αὐτάρκεια ἐκκεντρική, κι' αὐτὸ ἔρχεται σ' ἀντίθεση χτυπητὴ μὲ τὸ κοινωνικό μας αἴσθημα, τὸ σκανταλίζει.

Τὸ φαινόμενο ὅμως ἀσυμμετρίας ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο καὶ τὸ περιέχον, δὲν ἀπαντιέται μονάχα στὴν περίπτωση τῶν ἐρωτευμένων. Ἀπαντιέται σὲ κάθε βῆμα τῆς ζωῆς. Ὁ λόγος, πάντα, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ συμβατικὴ ἀπόπειρα νὰ μεταφράζουμε σὲ γλώσσα συνθηματικὴ κάποιες, σὲ τελευταία ἀνάλυση στοιχειώδεις, προθέσεις μας γιὰ ἐπικοινωνία. Γύρω ἀπὸ κάθε τι ἐκφραζόμενο, ὑπάρχει ἕνα περίπνευμα, ποὺ τὸ συμπληρώνει—ἢ ποὺ τὸ διαφεύδει. Ἡ διαίσθησή μας, ὅταν διαλεγόμαστε, μᾶς εἰδοποιεῖ γι' αὐτό. Ἡ διαίσθησή μας τὸ ἀποκρυπτογραφεῖ ἢ καὶ μόνο τὸ ἀνιχνεύει. Τὸ περίπνευμα λοιπόν, δηλαδὴ τὸ ἐλλεῖπον τοῦ λόγου, εἶναι τόσο πιὸ πυκνὸ ὅσο πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ στιγμὴ κι' ὅσο πιὸ φορτισμένος ὁ ψυχοδυναμισμός τοῦ ἐκφραζομένου. «Οἱ μεγάλοι πόνοι εἶναι βουβοί»...

Σὲ τί μᾶς ὁδηγεῖ ἡ μικρή, ἀτελέστατη τούτη ἐπισκόπηση; Στὴ διαπίστωση πὼς ὑπάρχουν, στὴ ζωὴ ὅπως καὶ στὴν Τέχνη, δυὸ εἰδῶν διάλογοι: ὁ ἐξωτερικὸς κι' ὁ ἐσωτερικός. Στὸ θέατρο—τέχνη κατ' ἐξοχὴν τοῦ προφορικοῦ λόγου—τὸ ζήτημα παρουσιάζεται στὴν ὀξύτερη, ἀλλὰ καί, ἀλλοίμονο, τὴν ὄχι πάντοτε ἀρκετὰ συνειδητοποιημένη, μορφή του. Μέτριοι συγγραφεῖς καὶ ἠθοποιοί, ἐξαντλοῦν τὴ δεξιοτεχνία τους, ὀργιάζουν κυριολεκτικά, μὲ τὴν κατανάλωση ἀποκλειστικὰ ἐξωτερικοῦ διαλόγου. Ὑπάρχουν, ἀνάμεσα στοὺς πρώτους, βιρτουόζοι τοῦ ἠχηροῦ διαλόγου, κι' ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸν Ἀλέξανδρο Δουμᾶ γιό. Σ' αὐτὸν ἡ ἐξωτερικὴ εὐγλωττία εἶναι τόσο τέλεια, τόσο ἄφθονη καὶ μαζὶ τόσο στρογγυλεμένη, ποὺ νὰ γίνεται αὐτόχρημα τέχνη ρητορική. Τὰ ὄρια δράματος καὶ ρητορικῆς, ἐδῶ, συγχέονται. Ὁ διάλογος δὲν λέει τίποτα περισσότερο ἀπ' αὐτὸ ποὺ διατυπώνει.

Τὸ γνώρισμα χαρακτηρίζει, εὐρύτερα, τὴν τέχνη τοῦ βουλεβάρτου: Ὅλες οἱ λάμψεις ὑπάρχουν, ἐκεῖ, στὸ διάλογο· στὸ ἐσωτερικὸ καμμιά. Ἠθοποιοὶ μὲ πεῖρα, ἄνεση, routine, καὶ κάπως εὐνοϊκὸ παρουσιαστικό, τὰ βγάζουν πέρα θαυμάσια, διαπρέπουν. Τὰ πράγματα ἀρχίζουν καὶ χαλᾶνε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅπου ὁ ἐξωτερικὸς διάλογος κάνει τόπο στὸν ἐσωτερικό. Ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου τὰ λεγόμενα δὲν ἐξαντλοῦν τὰ νοούμενα, καὶ πολὺ λιγότερο τὰ ὑπερακοντίζουν. Ἐκεῖ ὅπου ἕνας ψυχισμὸς ἔντονος ἔρχεται νὰ βουΐξει γύρω στ' αὐτιά μας, σὰ μέλισσα βαρειὰ ἀπὸ μέλι. Αὐτό, στὸ νεώτερο θέατρο, ἀρχίζει μὲ τὸν Ἴψεν, πάει νὰ σχηματοποιηθεῖ μὲ τὸν Μαίτερλιγκ, κι' ὁλοκληρώνεται, φτάνει στὸ μὴ περαιτέρω, μὲ τὸν Τσέχωφ. Τώρα πιά, δὲν εἶναι τὰ λόγια τὰ πιὸ εὔγλωττα. Εἶναι οἱ παύσεις, καὶ τὰ ἐλλειπτικὰ σχήματα. Ὁρίστε νὰ παίξετε τὶς παύσεις πάνω στὴ σκηνή. Οἱ ἠθοποιοὶ μὲ καταλαβαίνουν....

Στὸ θέατρο ὑπάρχουν παύσεις καὶ ὑπάρχουν κενά. Τρύπες. Στὶς πρῶτες, ζοῦμε ἐντατικά, κρατᾶμε τὴν ἀνάσα μας. Ἀκοῦμε μέσα μας νὰ βουΐζη ὁ βαθὺς ὠκεανὸς τῶν ψυχῶν. Στὶς δεύτερες, γίνονται ἁπλῶς διακοπὲς τοῦ ρεύματος. Διαλείψεις. Ἡ Τέχνη ποὺ ἔμαθε νὰ ὑποβάλλει περισσότερα ἀπὸ ὅσα λέει, εἶναι καὶ ἡ μοντέρνα καὶ ἡ ἀληθινή. Ἡ ἄλλη, ἡ χωνευτική, ἀποκοιμίζει τὸν ἄνθρωπο — γιὰ νὰ τοῦ ἀφαιμάξει τὸ πορτοφόλι. Κι' αὐτὸ εἶναι πάλι τὸ μικρότερο ἀδίκημα. Τὸ μεγαλύτερο εἶναι ἡ ἀποπλάνηση τῆς ψυχῆς του.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Ἰανουαρίου 1957

161314-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΙ ΦΤΑΙΕΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὴ λύση τὴ δίνει ὁ Καθηγητὴς Κ. Α. Ρωμαῖος, μὲ τὸ λόγο του στὴν πανηγυρικὴ συνεδρίαση τῆς Ἀκαδημίας—τὸ λόγο αὐτὸ ποὺ τὸν σχολίαζε εὐγλωττα τὶς προάλλες, ἐδῶ, ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος. Κλασσικὲς σπουδές, ναί, ἀλλὰ τὶ τύπου; Καὶ μὲ ποιὸν ἀντικειμενικὸ σκοπό; Ἂν εἶναι νὰ συνεχίζουμε τὶς τεχνολογίες τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Θουκυδίδη ποὺ γίνονται στὰ νυσταλέα ἑλληνικὰ Γυμνάσια, χίλιες φορὲς νὰ λείπουν οἱ κλασσικὲς σπουδές! Τὸ φωνάζει πρῶτος ὁ ὑπογραφόμενος, ποὺ συχνά, ἐπίμονα, ἴσως φορτικά, ἔχει διακηρύξει ἐδῶ τὴν πίστη του στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ Γράμματα. Τέτοιες ἀσχολίες μυρμηγκοφάγων ὄχι μόνο περιττεύουν, ἀλλὰ καὶ εἶναι δολοφονικές. Ὑψώνουν σὲ ταμποῦ τὸ γράμμα, σκοτώνουν τὸ πνεῦμα.

Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἴσως αὐτὸ στὴν οὐσία τὸ νόημα νὰ εἶχε κ' ἡ συζήτηση ποὺ ἔγινε τώρα τελευταῖα, ἐδῶ κι' ἀλλοῦ, γιὰ τὴ χρησιμότητα τῶν κλασσικῶν. Ὁ φίλτατος Γιῶργος Φτέρης εἶχε κρατήσει μὲ ριζοσπαστικὸ οἶστρο, ἀποφασιστικότητα, τὸ λάβαρο τῆς ἀνταρσίας. Τοῦ ἀπάντησαν, τὸν ἀντέκρουσαν—μπορεῖ καὶ νὰ τὸν παρεξήγησαν. Προσωπικά, τ' ὁμολογῶ, μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστῶ πῶς ὁ Φτέρης ἐννοοῦσε νὰ θεωρήσει τὸν Πλάτωνα ὑπεύθυνο γιὰ τὶς κτηνωδίες τοῦ Χάρντιγκ στὴν Κύπρο! Ἂν ἕνα ἀναχρονιστικὸ κόμμα, κάπου, κρίνει καλὸ νὰ ἔχει γι' ἀρχηγό του ἕνα γερασμένο μανεκέν, αὐτὸ σημαίνει πῶς ὁ κόσμος ὁ ἐκφραζόμενος ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ κόμμα ξέπεσε, ὄχι πῶς ξέπεσαν ὅσοι ἔχουν ἐνσαρκώσει μὲ τρόπο ἰδανικὸ τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ χιλιάδες χρόνια τώρα. Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴ συμφωνῶ μὲ τὴν ὀργὴ τοῦ Φτέρη ὅταν ἀνατρέχω στὰ προσωπικά μου περασμένα—κι' ἂς μοῦ συχωρεθεῖ ἐδῶ τὸ πρῶτο πρόσωπο, ἀφοῦ ὁ ἐξομολογητι-

κὸς τόνος εἶναι ἀναγκαῖος μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ μαρτυρικὴ κατάθεση: Ἐδέησε νὰ φτάσω 25 χρονῶν, ν' ἀπομονωθῶ ἕνα ὁλόκληρο καλοκαίρι σὲ ὕψος χίλια μέτρα, στὸ Καρπενήσι, νὰ πέσω μὲ τὰ μοῦτρα στὴ μελέτη τοῦ Αἰσχύλου, βοηθημένος ἀπὸ τὴν ἀντικρυστὴ στὸ κείμενο μετάφραση τῶν Belles Lettres, γιὰ ν' ἀνακαλύψω, θαμπωμένος, τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ποιητή. Νὰ ξεχάσω τὴν προκατάληψη, τὴν ἀνία, τὴν ἀηδία ποὺ μὲ εἶχε ποτίσει τὸ Γυμνάσιο. Καὶ νὰ καταδικάσω ὁριστικὰ στὴ συνείδησή μου τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς ἀνθελληνικῆς Παιδείας.

Ὁ Εὐριπίδης, ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Αἰσχύλος—μᾶς λέει τώρα ὁ Καθηγητὴς Κ. Α. Ρωμαῖος—«δὲν εἶναι τὰ σκιώδη φαντάσματα τῶν σχολείων καὶ βιβλιοθηκῶν ἀλλ' εἶναι ποιηταὶ μεγάλοι, ἀρχαῖοι μαζὶ καὶ σύγχρονοι». Βέβαια καὶ σύγχρονοι! Αὐτὸς ὁ λόγος, τὰ λέει ὅλα. Ἂν εἴταν μόνον ἀρχαῖοι, δὲν θὰ κοβόμασταν νὰ φωνάζουμε πὼς δὲν ἔχει κανένας δικαίωμα νὰ τοὺς κρατήσει μακρυὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λαό, ἀποκλειστικότητα τῶν δασκάλων καὶ τῶν φιλολογικῶν ἐργαστηρίων. «Διότι πρέπει ἀπὸ ὅλους νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ στοιχειώδης ἀλήθεια ὅτι τὰ κλασσικὰ κείμενα, ποιητικὰ ἢ πεζογραφικά, εἶναι ὅλα ἔργα λογοτεχνικά. Λογοτέχνης δὲν εἶναι μόνον ὁ Ὅμηρος, ἢ ὁ Αἰσχύλος, ἀλλὰ καὶ ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ξενοφῶν, ὁ Πλάτων, ὁ Δημοσθένης καὶ οἱ λοιποὶ πεζογράφοι μέχρι καὶ τοῦ Παυσανίου, μὲ διαφορετικὴν φυσικὰ ἐπίδοσιν. Μᾶς ἀπατοῦν τὰ γλωσσικὰ σύμβολα, ἱστορικός, φιλόσοφος, ρήτωρ, ποὺ ποτὲ δὲν εἶναι ἀκριβεῖς ὁρισμοί, ἀλλὰ σημαίνουν μόνον τὴν εἰδοποιὸν διαφοράν. Κατὰ βάσιν κάθε ὑγιὲς ἄτομον εἶναι ἕνας, ἔστω μικρός, λογοτέχνης, ἀφοῦ κατέχει εἰς ἕνα βαθμὸν τὰς δύο βαρυσημάντους πνευματικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὴν νίκησιν καὶ τὴν αἰσθητικὴν διεισδυτικὴν ἐνεργητικότητα».

Νομίζω πὼς καταλαβαίνω τὸν Καθηγητὴ Ρωμαῖο ὅταν λέει τὸ ὑγιὲς ἄτομο μικρὸ λογοτέχνη. Ἡ λογοτεχνία—κι' αὐτὸ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ καλὰ ἀπὸ τὸν θολωμένο διανοητικὰ καιρό μας—δὲν εἶναι παρηγορητικὴ ἢ ἐκκεντρικὴ ἀσχολία μερικῶν νευρωτικῶν τύπων. Τέτοια κατεύθυνση πάει νὰ τῆς δώσει μόνον ὁ παθολογικός, ἀφηνιασμένος πρωτοπορισμὸς τοῦ καιροῦ μας, αὐτὸς ποὺ ἐννοεῖ νὰ κάνει τὴν Τέχνη, κάθε Τέχνη, φαινόμενο ἑρμητικό. Ἡ λογοτεχνία ἔχει γεννηθεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀποβλέπει στὴ γενικὴ ἀνθρώπινη ψυχὴ κι' ὄχι στὴν εἰδικὴ περιπτωσιολογία μερικῶν ὁμοιοπαθῶν μὲ τὸν συγγραφέα. Στὶς ἐποχὲς ἀκμῆς — κι' ἐποχὲς ἀκμῆς εἶναι οἱ κλασσικοὶ χρόνοι—ἡ Τέχνη ἀπευθυνόταν σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, φιλοδοξοῦσε νὰ χειραφετήσει κάθε συνείδηση. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ κάνει καὶ τώρα, φτάνει νὰ τὴ συντρέχουν δυὸ αὐτονόητοι παράγοντες: Πρῶτο μιὰ κατάλληλη διδασκαλία, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μύηση. Καὶ δεύτερο ἡ ἀπουσία συστηματοποιημένης, ἐπίσημης βλακείας, αὐτῆς ποὺ νεκρώνει τὰ κείμενα, ὅπως διαφθείρει τὶς συνειδήσεις.

Μὲ τέτοιες προϋποθέσεις, τίποτα π.ὰ δὲν χωρίζει οὐσιαστικὰ τὸν πομπὸ ἀπ' τὸ δέχτη. Ὅπως ὁ καθένας εἶναι ἱκανός, κατάλληλα καλλιεργημένος, νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὸ ἔργο τέχνης, ἔτσι κι' ὁ κάθε ἐσωτερικὰ ἰσορροπημένος δημιουργὸς δείχνεται ἱκανὸς νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὸν καλλίτερο τρόπο. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ εἰδικότητες, εἶναι ὅλοι τους λογοτέχνες, μικροὶ ἢ μεγάλοι, γιατὶ ἐκφράζουν ἕνα λαὸ ἰσορροπημένο. Εἶναι ἐκπρόσωποί του, δὲν εἶναι ἐκκεντρικὰ ἄτομα.

Καὶ τὸ πρακτικὸ ἀποτέλεσμα; θὰ ρωτήσει ὁ σκεπτικιστής. Κάνει μήπως ἡ λογοτεχνία, ἡ Τέχνη γενικά, τὸν ἄνθρωπο καλλίτερο, ἀγαθότερο; Κι' ἀλλιῶς, τί χρειάζεται; Μιὰ τέτοια ὠφελιμιστικὴ ἀπαίτηση, ἂν καὶ ξένη — δὲν τὸ κρύβω — στὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ταπεινότητός μου, θὰ ἔπαιρνε ὡστόσο τούτη τὴν ἀπάντηση: Τὸν ἄνθρωπο δὲν τὸν ἔκανε οὐσιαστικὰ καλλίτερο μήτε ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμός, ἡ μόνη πειστικὰ ἠθοπλαστικὴ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας. Ὁ Χριστιανισμὸς πού, σημειῶστε, χρησιμοποίησε καὶ τὰ δυὸ μέσα: καὶ τὸν ἐσωτερικὸ νόμο καὶ τὸ ἐξωτερικὸ φόβητρο. Καὶ τὸ συναίσθημα καὶ τὸ μεταφυσικὸ δέος. Καὶ τὴ φιλαλληλία καὶ τὴ Θεία Δίκη. Θὰ τὸν κάνουν ἄραγε καλλίτερον οἱ σύγχρονες προοδευτικὲς θεωρίες, ποὺ πιστεύουν μόνο στοὺς ἐξωτερικοὺς ὅρους, καὶ στὸν καταναγκασμό; Νὰ τὸ ἰδοῦμε. Πάντως, ἐκεῖνο ποὺ ξέρω, εἶναι πὼς δὲν θὰ κάνουν τὸν ἄνθρωπο καλλίτερο περισσότερα μαθηματικά, ἢ περισσότερες τεχνικὲς γνώσεις, ἢ περισσότερη κοινωνιολογία. Ἂν ὁ ἐξανθρωπισμὸς εἶναι τόσο βραδυκίνητος, δὲν φταίει ὁ Σωκράτης καὶ οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνος. Ὤ, τί εὔκολο ποὺ θὰ εἴταν νὰ γίνουμε στὴ στιγμὴ ἀγγελούδια ἂν ἔφταιγαν τὰ ἀρχαῖα κείμενα! Δὲν θὰ εἴχαμε παρὰ ν' ἀνάψουμε μὲ δαῦτα μιὰ μεγάλη - μεγάλη φωτιά.

Ἐλᾶτε ὅμως πού, γύρω της, θὰ στήναμε ἀμέσως τὸ χορό, ὅπως οἱ καννίβαλοι! Γιατὶ τὸ ἔνστικτο τῆς ζούγκλας λαγοκοιμᾶται μέσα μας ἑκατομμύρια χρόνια τώρα. Κ' ἡ πρώτη του ἔγνοια, εἶναι πῶς θὰ ἱκανοποιηθεῖ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Φεβρουαρίου 1957

161315-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΤΟΛΣΤΟΪ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν προβολὴ τοῦ «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη», δοκιμάζω κι' ἐγὼ τὴν ἀφελέστατη διάθεση νὰ βρεθῶ γιὰ λίγο κοντήτερα στὶς πηγὲς τοῦ θεσπέσιου ἔργου, ν' ἀνασάνω τὴν ἀτμόσφαιρα τουλάχιστον τοῦ τολστοϊκοῦ σπουδαστήριου, ἀφοῦ δὲν εἶναι πάντα εὔκολο νὰ ξαναδιαβάσεις γιὰ τρίτη φορὰ τὴν ἐξάτομη ἐποποιΐα. Ἀνοίγω λοιπὸν καὶ φυλλομετρῶ τ' ἀπομνημονεύματα τῆς Ἀλεξάνδρας Τολστοΐ, τῆς κόρης ποὺ πρώτη ἀκολούθησε τὸν πατέρα της στὸ μικρὸ σταθμὸ τοῦ Ἀστάποβο, γιὰ νὰ τὸν παρασταθεῖ στὶς ὕστατες στιγμές του. Ἡ κόρη αὐτή, ἔρχεται γιὰ μᾶς ὁλόϊσια ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ θρύλου. Καὶ σχεδὸν ἀπορεῖ κανένας πῶς, γριὰ ἔστω τώρα, ζεῖ ἀκόμα, στὴν Ἀμερική, ἀναπνέει τὸν ἀέρα τῆς ἐποχῆς μας. Ὅσοι μπῆκαν στὴ διάσταση τοῦ μύθου, μοιάζουν πιὰ κάπως ἀπίθανοι ἀνάμεσά μας, κάνουν νὰ μπερδεύονται τὰ δυὸ κρίσιμα ἐπίπεδα: πραγματικὴ ζωὴ—φαντασία.

Παιδικὴ ἀφέλεια! Τὸ ἄχραντο αὐτὸ κατώφλι γυρεύω νὰ δρασκελίσω κι' ἐγὼ μὲ τὴ βέβηλη ἐξόρμησή μου στὸ ἐργαστήριο τοῦ Τολστοΐ. Τί νὰ σοῦ μαρτυρήσει ἡ ἔρευνα; Πῶς πλάστηκε ἡ μαγεία; τί ξόρκια πρόφερε στὴ μοναξιὰ τοῦ ἐγκεφάλου του, τῆς ψυχῆς του, ὁ ποιητής, γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἀλχημεία ποὺ κάνει ὑπαρχτὸ τὸ ἀνύπαρχτο; Κανένα σημάδι, κανένας μάρτυρας, οὔτε ὁ ἴδιος ὁ δημιουργός, εἶναι σὲ θέση νὰ σὲ πληροφορήσει. Οἱ ὑψηλότερες στιγμές, οἱ πιὸ ἀνατριχιαστικές, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ συνειδητοῦ· πῶς ν' ἀπαθανατιστοῦν στὸ χῶρο τοῦ συγκεκριμένου; Ὡστόσο νὰ κάποια στιγμιότυπα ἀξιοπερίεργα, γιὰ τὸ καθαρὰ ἀνεκδοτολογικὸ μέρος: Τὰ σταχυολογῶ ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς Ἀλεξάνδρας κι' ἀπὸ κάνα-δυὸ ἄλλες πηγές.

Ὁ Τολστοΐ εἶχε ξεκινήσει γι' ἄλλοῦ· γιὰ ἕνα μυθιστόρημα μὲ θέμα τοὺς «δεκεμβριστές», δηλαδὴ τοὺς ἐπαναστάτες τοῦ Δεκέμβρη 1825. Ἀναζητώντας στοιχεῖα γιὰ τὴν κλασικὴ «ἀναδρομή», ποὺ θὰ διαφώτιζε τὸν ἀναγνώστη ποιὰ εἶναι ἡ προϊστορία ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἥρωές του, ἀναγκάστηκε ν' ἀνηφορίσει ὡς τὰ χρόνια τῆς ναπολεόντιας εἰσβολῆς στὴ Ρω-

5-2.

...νου» ... τὸ βραβεῖον Γκονκούρ, ...αντίτυπα.

...τρων κοινωνικῆς προνοίας καὶ ἀφ' ἑτέρου χάρις εἰς τὸ ἄθροισμα τῶν ...μίαι ὑπολογίζονται εἰς 75.000.000 δολλάρια.

ΑΥΡΙΟΝ: 'Η συ...

...ΩΡΙΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

ΛΟΓΙΚΗ ΣΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ

...ει στὸ βάθος τῆς πε...ῆς ἱστορίας Μαγουλᾶ; ...νοητικὴ ἀνωμαλία; Μή... ἀκτινοβολία ποὺ ἐνερ... καὶ σὲ ὡρισμένα ἄτο... τελευταία αὐτὴ περί... ἀποκλείεται ἡ κ. Μα... παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν ...τό της καὶ νὰ πίστεψε ...πιταγὲς ἀπὸ τοὺς οὐ... ...ς ἐπίσης εἶναι πολὺ ...ταριστάνη τὴν ἐντολο... ...υρανίων δυνάμεων γιὰ ...τιβλητικώτερο τὸ πλα... ἰδιότητάς της.

...ση ποὺ δὲν θ' ἀργήση ...η. 'Εν τῷ μεταξύ, ἔ... ...αναμφισβήτητο. 'Η εὐ... ...ν ὁποία τὰ πλήθη ἀ... κανόνες τῆς λογικῆς ...τήμης. Καὶ εἶναι μὲν ...νὰ παρουσιάζεται κάθε τόσο ἕνας πού, καλόπιστα ἢ κακόπιστα, ἐπιχειρεῖ νὰ παραπλανήση τοὺς πολλούς· τὸ περίεργο εἶναι ὅταν οἱ πολλοὶ ἀφήνονται νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὸν ἕνα, ποὺ τοὺς ὁδηγεῖ σὲ ἔξω ἀπὸ κάθε λογικὴ δρόμους. Ποιὸς λογαριάζει τὴ λογική; "Ολα τὰ τράστ τῶν ἐγκεφάλων, ὅλες οἱ ἰατρικὲς σχολὲς εἶναι ἀνίκανες ν' ἀναμετρηθοῦν μὲ μιὰ Μαγουλᾶ καὶ νὰ γκρεμίσουν τὸ θρόνο της. 'Εξηγῆστε τὸ λόγο.

Μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ λογικοῦ ζώου κυκλοφορεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ποιὸς μᾶς τὴ σφράγισε; Ποῦ τὸ εἴδαμε γραμμένο; Γιὰ τὰ ἄλλα μας συστατικὰ ἐγγυᾶται κάποια ἀρχή. Τὸν τίτλο τοῦ λογικοῦ ζώου, ποὺ ἀφορᾶ τὸ σύνολο τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ποιὸς μᾶς τὸν ἔδωσε; Αὐτοεξετασθήκαμε καὶ αὐτοβαθμολογηθήκαμε. Τὸ χειρότερο σύστημα. Βέβαιοι δὲ γιὰ τὴ δική μας λογική, ἄλογα εἴδαμε τὰ ἄλλα ζῶα, αὐτὰ ποὺ ποτὲ δὲν παραλογίστηκαν, ποτὲ δὲν ἀπομακρύνθηκαν μὲ τὴ δική τους θέληση ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς τῆς φύσεώς τους. Οὔτε καὶ ξέρω περιπτώσεις ζώων μὲ σαλευμένες τὶς φρένες.

'Η ἀκατανίκητη τάση πρὸς τὴν ἄρνηση τῆς λογικῆς χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο. 'Εκεῖνοι ποὺ ἐνθουσιάζουν ἄτομα καὶ λαοὺς δὲν εἶναι οἱ τετράγωνοι, οἱ θετικοί, οἱ μετρημένοι. Αὐτοὶ ἴσως νὰ ἐμπνέουν κάποτε τὴν ἐκτίμηση. Μιὰ ἐκτίμηση παγερὴ ποὺ δὲν ζεσταίνει, δὲν παρασύρει.

«Σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες, γράφει ὁ Ντοστογιέφσκυ στοὺς «Δαιμονισμένους» του, ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἐπιστήμη ἔπαιξαν στὴ ζωὴ τῶν λαῶν δευτερεύοντα ρόλο· τὸ ἴδιο θὰ γίνεται μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων. Τὰ ἔθνη κινοῦνται καὶ σχηματίζονται ἀπὸ μιὰ κυρίαρχη δύναμη, ποὺ ἡ ἀρχή της εἶναι ἄγνωστη καὶ ἀνεξέλεγκτη». Γίνεται δὲ τόσο περισσότερο ἐπιβλητικὴ ἡ δύναμη αὐτή, ὅσο κολακεύε... γωϊσμὸ ἢ θερμο... Λογικὴ καὶ ἀλήθ... τικές. Εἶδαν. λέ... τὴν ἀλήθεια οἱ J... ξαν νὰ κρυφτοῦνε... κουμε. Στὸ ὑποσ... στρεφόμαστε. Τί... ἀποκρουστικὸ ἀ... ναι πολλοὶ ποὺ ... ρος της. Οἱ ἀθλ... διακρίνονται στὴ... ἀνήκουν στὴν κα... χισμένων. "Οσο ... αὐτοὶ ἢ διαθέτο... καὶ αὐταπατημέν... ὀχληρὴ ἀλήθεια, ... ἐξωτερικοὺς παρ... τό, στὸ ναρκω... στοὺς «Βροχοπ... κανοῦ συγγραφέ... νουν τὴν ἀσχημη... ἀλήθεια καὶ τὴν ... ψη σὲ γοητεία π...

Δὲν εἶναι πο... ψεύτης. Πολλὲς ... λάνθρωπος. Κι'

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Φεβρουαρίου 1957

161316-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΣΤΑ ΟΥΓΓΡΙΚΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θὰ φανταζόταν κανεὶς πὼς μιὰ μονοτονία, ἀρκετὰ μάλιστα αἰσθητή, θ' ἀγαδινόταν ἀπὸ ἕνα τεῦχος περιοδικοῦ προορισμένο νὰ συγκεντρώσει διαμαρτυρίες ἀνθρώπων τῆς πένας γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Οὐγγαρίας. Ἔτσι γίνεται συνήθως, εἶναι ἀναπόφευκτο. Μιὰ ἡ χορδή, ὅπως κι' ἂν τὴν κρούσεις τὸν ἴδιο τόνο θὰ βγάζει. Κι' ὅμως νά: τὸ τεῦχος ποὺ ἀφιερώνει ἡ «Νέα Ἑστία» στὴν οὐγγρικὴ ἐπανάσταση, ἔχει περιεχόμενο κι' ἔχει χρῶμα. Οἱ καθαυτὸ διαμαρτυρίες, μπορεῖ ν' ἀπηχοῦν λίγο - πολὺ τὴν ἰδιοσυγκρασία ἐκείνου ποὺ ἔγραψε τὴν καθεμιά τους: Ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ὀργή, φτάνουν στὴν ἀποθάρρυνση. Δυὸ - τρία ἄρθρα ὅμως, πετυχαίνουν κάτι πιὸ θετικό: μιὰ συγκομιδὴ ἀπὸ συμπεράσματα, πορίσματα, ἐνδείξεις. Σ' αὐτὲς ἂς σταματήσουμε.

Δὲν ξέρω—πρῶτα - πρῶτα—ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίσουμε «αἰσιόδοξο» τὸν τόνο ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς φωνὲς τοῦ τεύχους τούτου. Ἐδῶ, χρειάζεται μεγάλη προσοχή. Μιὰ αἰσιοδοξία, στὸ θέμα τῆς Οὐγγαρίας, μπορεῖ νὰ ἔχει πολλὲς ἐκδοχές, κι' ἀπ' αὐτές, οἱ ἐννιὰ στὶς δέκα νὰ εἶναι πλανεμένες: Αἰσιοδοξία ρητορική, ἐξ ἐπαγγέλματος, ἄρα δίχως βάση καὶ δίχως βάθος. Αἰσιοδοξία πρόωρη, παραπλανητική. Αἰσιοδοξία βασισμένη σὲ παρεξήγηση θεμελιακή, δηλαδὴ στὴν ὑπόθεση πὼς ἡ οὐγγρικὴ ἐπανάσταση ὁδηγεῖ γρήγορα σὲ ριζικὲς λύσεις. Καμμιὰν ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιπόλαιες, ἢ ὕποπτες, αἰσιοδοξίες δὲν μοῦ φαίνεται νὰ ἐπεσήμανα στὸ τεῦχος τῆς «Νέας Ἑστίας». Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ἀκόμα αἰσιοδοξία, ποὺ πρέπει μὲ κάθε τρόπο ν' ἀποκρουστεῖ. Ἐκείνη ποὺ θὰ ὑπολόγιζε, μὲ τὴν ἀφορμὴ τῶν οὐγγρικῶν, στὴ συνοπτική, ἀβασάνιστη, ἐγκληματικὴ κατάρρευση ὁλόκληρης τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας. Ἡ ἐλεύθερη Οὐγγαρία πολεμήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπολυταρχικὴ Ρωσσία, αὐτὸ ναί, ἀλλοίμονο ὅμως ἂν ταυτίζαμε τὴν ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ μὲ τὴ δεύτερη. Ἀκριβῶς, τὸ μεγάλο θέμα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς εἶναι νὰ μὴ συμπαρασύρει στὴν ἀνυποληψία καὶ στὴν ἠθικὴ καταδίκη ἡ Ρωσία—σταλινικὴ ἢ μεταστάλινικὴ—τὸ σοσιαλισμό. Ὅποιος κατορθώνει νὰ περισώζει κάπως τὴ νηφα-

λιότητά του στοὺς δύσκολους τούτους καιρούς, ἔχει χρέος προπάντων αὐτὸ νὰ κάνει: Ν' ἀντιδιαστέλλει τὶς εὐθύνες καὶ τὶς ἀξίες, νὰ μὴν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ πάθος, ἔτσι ποὺ νὰ θυσιάζει τὴν ἀληθινὴ Δημοκρατία στὸ συκοφάντη της. Γιατὶ ὁ μεγάλος κίνδυνος εἶναι αὐτὸς καὶ κανένας ἄλλος. Ἂν ἀπὸ τὴν οὐγγρικὴ ἐξέγερση ὠφεληθεῖ ὁ καπιταλισμός, ποὺ ἐνεδρεύει, τότε ἡ ἠθικὴ ὁμορφιὰ τῆς οὐγγρικῆς ὥρας κατασπιλώνεται, προδίνεται, τὸ νόημά της διαστρέφεται. Ἡ ἐποποιΐα γίνεται ἠροστρατισμός.

Εἶναι βέβαιο ἄραγε πὼς ὁ ρωσοκίνητος κομμουνισμός, αὐτὸς ποὺ ὁδηγεῖ κατὰ μιὰ ἀδήριτη ἀναγκαιότητα σὲ καθάρσεις καθὼς τῆς Οὐγγαρίας, δὲν θὰ φθείρει τελικὰ τὸ σοσιαλιστικὸ ἰδανικό; Εἶναι βέβαιο πὼς τὸ πνεῦμα τῆς Δημοκρατίας δὲν θὰ σφαγιαστεῖ τελικὰ στὸ βωμὸ τοῦ κυνικότερου δεσποτισμοῦ; Ἡ κακουργία αὐτὴ θὰ μποροῦσε φυσικὰ νὰ ἐκτελεστεῖ μὲ δυὸ τρόπους: Εἴτε μὲ τὴ δυναμικὴ συντριβὴ τοῦ σοσιαλιστικοῦ γενικὰ στρατοπέδου — πράγμα ἀπίθανο, εἴτε μὲ τὴν ὁριστική, παγκόσμια ἐπικράτηση τῆς ἀσιατικῆς ἀπολυταρχίας ποὺ ἐπιτίθεται, σαράντα τώρα χρόνια, μὲ τὸ προσωπεῖο τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὁ δεύτερος αὐτὸς κίνδυνος εἶναι κι' ὁ θετικότερος. Ἀπὸ τὸν πρῶτο, προστατεύουν τὸν κόσμο οἱ ἱστορικὲς δυνάμεις ποὺ ἔχουν μπεῖ πιὰ σὲ κίνηση, ἀκατάσχετα: Τίποτα δὲν γυρίζει πίσω. Ἀπὸ τὸν δεύτερο ὅμως κίνδυνο, τὸν πιὸ ἄμεσο καὶ πιὸ δολερό, τί θὰ γλυτώσει τὸν ἄνθρωπο; Ἡ περίπτωση τῆς Οὐγγαρίας πάλι, εἶναι ποὺ διατυπώνει τὴν ἀπάντηση. Βλέπω νὰ τὴν ἐπισημαίνουν τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἀρθρογράφους στὸ τεῦχος τῆς «Νέας Ἑστίας».

Ὁ κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος ὑπογραμμίζει κάτι πολὺ οὐσιαστικό: Τὴν ἀναμφισβήτητη ἀντινομία ποὺ περικλείνει ὁ κομμουνισμὸς σὰν πρᾶξη: Ἀρνιέται ἀπόλυτα τὸν ἄνθρωπο σὰν ἐλεύθερο φορέα τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς του ζωῆς καὶ μαζὶ διατυμπανίζει σὰν κύρια ἰδεολογικὴ ἐπιδίωξη τὴν ἀπόλυτη ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς κάθε λογῆς κατάπιέσεις. Ἀνέκαθεν ὑποπτευόμασταν πὼς ἐδῶ ἀκριβῶς, στὸ κρίσιμο τοῦτο σημεῖο, κρύβεται ὄχι ἡ ἀδυναμία, ἀλλὰ ὁ ἰησουϊτισμὸς τοῦ συστήματος. Ἰησουϊτισμὸς οὔτε κἂν καλὰ μεταμφιεσμένος, ἀλλὰ ποὺ βασιζόταν ψυχολογικὰ στὴ φυσικότατη τύφλωση τῆς μάζας ταλαιπωρημένης ἀπὸ τὴν ἀτιμία τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἀντινομία ὅμως αὐτὴ εἶναι θεμελιακή· ὄχι μόνο δὲν αἴρεται μόλις ὁ κομμουνισμὸς γίνει καθεστώς, ἀλλὰ καὶ κορυφώνεται ἀκριβῶς τότε. Ἡ πλάνη ἡ προπατορική, ποὺ τὴν τρέφει, εἶναι τούτη: πὼς θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο αὐτονότητα τελειωμένον ἐκεῖ ποὺ τελειώνει κ' ἡ στοιχειωδέστερη βιοτική του ἀνάγκη: τὸ φαΐ. Δὲν θέλει νὰ καταλάβει πὼς ἀκριβῶς ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος: ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ τελειώνει τὸ ζῶο. Ἢ πρέπει λοιπόν, γιὰ νὰ τὸν ἔχεις ὑποχείριό σου, νὰ τὸν κρατᾶς στὴν κατάσταση τοῦ πεινασμένου κτήνους, ἢ ἔτσι καὶ τὸν χαρτάσεις, θὰ ξυπνήσουν μέσα του ἄλλες διεκδικήσεις, πολυπλοκότερες. Ὁ παλιὸς δεσποτισμὸς τὸν ὑπέτασσε μὲ τὴν πεῖνα, μὲ τὸν μόνιμο ὑποσιτισμό. Ὁ νέος, γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ δίλημμα, τὸν γονατίζει μὲ τὸ ἀστυνομικὸ κράτος.

Ὡς πότε ὅμως; Ἐδῶ εἶναι ποὺ μᾶς λένε τὸ λόγο τους ὁ κ. Θ. Παπακωνσταντίνου κι' ὁ κ. Γ. Θεοτοκᾶς. Τὸ κομμουνιστικὸ καθεστὼς— ἐξηγεῖ ὁ πρῶτος—εἴταν ὑποχρεωμένο, μαζὶ μὲ τὴν ἀποβλακωτικὰ μονότονη προπαγάνδα του, νὰ δώσει καὶ θετικὴ μόρφωση στοὺς νέους, γιὰ νὰ δημιουργήσει ἔτσι ἄξια στελέχη τεχνικά, ἐπιστημονικά, οἰκονομικά, διοικητικά. Ἐπικίνδυνη μόρφωση! Τοὺς καρπούς της θὰ τοὺς συνάξει ἡ ἡγεσία τοῦ Κρεμλίνου ἀργὰ ἢ γρήγορα. Γιατὶ ἡ διαδικασία τῆς ἐσωτερικῆς χειραφεσίας εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ποὺ ἀναλύει μὲ πολλὴ ἐνάργεια ὁ κ. Θεοτοκᾶς: Ἡ σκέψη, ὅταν καλλιεργεῖται, γίνεται ἀναπόφευκτα, κάποια στιγμή, κριτικὴ σκέψη. Πιάνει τότε ὅλα νὰ τὰ ἐξετάζει, νὰ τὰ ἐλέγχει, νὰ τὰ συζητεῖ. Ἀποκτᾶ συνείδηση τῶν ἀνωτέρων δικαιωμάτων της, συνειδητοποιεῖ τὸ ἀκατάλυτο αἴτημα τῆς ἐλευθερίας. Ἂς τοῦ λένε τοῦ ἀνθρώπου ὅσο θέλουν οἱ ἀφεντάδες τῆς ὥρας πὼς πρέπει νὰ θεωρεῖται ἐλεύθερος γιατὶ ἔχει αὐτοὺς στὸ σβέρκο του κι' ὄχι ἄλλους. Τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι ἀκαταμάχητο. Σηκώνει ἀντίκρουση.

Κ' ἡ ἀντίκρουσή του — εἶναι ἡ Οὐγγαρία...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Φεβρουαρίου 1957

161317-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΤΙΜΗ ΕΝΟΣ ΕΙΔΟΥΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ βραδιὰ τοῦ «Ἀθηναίου», ποὺ εἶχε γι' ἀντικείμενό της μιὰ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα στὴν ἐποχή μας, θὰ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία ἴσως σὲ μερικοὺς ἀκροατές, ὅπως τὴν ἔδωσε καὶ στοὺς ὁμιλητές, νὰ κάνουν κάποιες σκέψεις γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ πολὺ σύγχρονο λογοτεχνικὸ εἶδος. Ὅσα εἰπώθηκαν, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἕνα πολλοστημόριο ἐκείνων ποὺ θὰ ἠμποροῦσαν νὰ εἰπωθοῦν. Ὅμως μιὰ συζήτηση δημόσια, ἔστω καὶ δίωρη, πρέπει νὰ περιορίζεται σὲ κάποια πλαίσια, ἀλλιῶς θὰ πελαγοδρομήσει.

Τὸ μυθιστόρημα παραμένει εἶδος πολὺ σύγχρονο. Ἀπόδειξη ποὺ ὁ κινηματογράφος — ὁ Βενιαμὶν αὐτὸς τῶν Καλῶν Τεχνῶν — τὸ λεηλατεῖ κατὰ σύστημα. Τὸν τελευταῖο καιρό, εἴχαμε ἀλλεπάλληλα τὰ παραδείγματα («Μόμπυ Ντίκ», «Τὸ κόκκινο καὶ τὸ μαῦρο», «Πόλεμος καὶ εἰρήνη»). Τὸ λεηλατεῖ ἐξαντλητικά, ἀφοῦ κάθε γενιὰ ἀνθρώπων, ἀπὸ τὰ 1916 κι' ἐδῶ, ἔχει τουλάχιστον δυὸ κινηματογραφικὲς ἐκδοχὲς τῶν «Ἀθλίων», τῆς «Παναγίας τοῦ Παρισιοῦ», τῆς «Ἄννας Καρένινας», γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ ὀνομαστότερα ἔργα. Τὸ ἔχει λεηλατήσει καὶ στὴν τεχνική. Εἶναι μάλιστα ἀξιοπερίεργο ποὺ, τὸν πρῶτο καιρό, ὅλοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι εἶχαν ἀνησυχήσει γιὰ τὸ μέλλον τοῦ θεάτρου, ἐπειδὴ αὐτὸ νόμιζαν πληττόμενο, ὑποκαθιστάμενο! Κανένας δὲν εἶχε ὑποπτευθεῖ πὼς τὰ μέσα τοῦ κινηματογράφου εἶναι τὰ μέσα τοῦ μυθιστορήματος, πὼς ἡ πορεία, ἡ σύνθεση, ἡ ὑφὴ τοῦ ἑνός, εἶναι ἡ πορεία, ἡ σύνθεση, ἡ ὑφὴ τοῦ ἄλλου. Ἀδιάφορο. Ὁ κινηματογράφος στερεώθηκε, δημιούργησε τοὺς νόμους του, στὸ περιθώριο ἴσως τοῦ μυθιστορήματος, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ τοῦ ὑποδουλωθεῖ. Στὴν καθαρὴ μορφή του, εἶναι κάτι ἄλλο. Καὶ τὸ μυθιστόρημα πάλι, ὄχι μόνο δὲν ἐφτώχυνε ἀπὸ ὅσα ἐδάνεισε, ἀλλὰ καὶ πλουτίστηκε. Πῶς; Μὲ μιὰν ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη, αὐτοθεραπεία, κάλυψη τῶν κενῶν: Δάνεισε ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, γέννησε ἐσωτερικά. Προσέφερε γεγονότα, περιπέτειες, πλοκές, ἐξέθρεψε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἰδιότητες πιὸ ἀναπαλλοτρίωτες, γιατὶ καὶ πιὸ ἐνδόμυχες: ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ἀγωνίες.

Ἐδῶ ὅμως ἴσια-ἴσια εἶναι ποὺ ἀγγίζουμε ἕναση-

ΑΡΧΑΙΑ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

μεῖο κρίσιμο. "Ενα σημεῖο ποὺ δὲν θὰ εἴταν ἴσως ἄσκοπο νὰ ἐρευνηθεῖ κάποτε: Ποῦ ἀποβλέπει τὸ μυθιστόρημα; Τί «λόγον ὑπάρξεως» ἔχει; "Αν ρωτούσατε δέκα ἀνθρώπους, παρμένους στὴν τύχη, νὰ σᾶς ἀπαντήσουν σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, δὲν εἶναι ἀπίθανο οἱ ἐννιὰ τουλάχιστον νὰ σᾶς ἔλεγαν, μὲ κάποια ἀπορία μάλιστα: «Μά... νὰ μᾶς βοηθάει νὰ σκοτώνουμε τὴν ὥρα μας, νὰ περνᾶμε εὐχάριστα τὸν καιρό μας!» Καὶ δὲν θὰ εἶχαν καθόλου τὴν ἐντύπωση πὼς προσβάλλουν ἔτσι, θανάσιμα, ἕνα εἶδος μὲ ἱστορία, παράδοση, ἀξιώσεις. Δὲν βλέπω ὅμως οὔτε ἕναν ἀνάμεσα σὲ δέκα σύγχρονους λογοτέχνες - μυθιστοριογράφους διατεθειμένο ν' ἀποδεχτεῖ μιὰ τέτοια ἐξήγηση. — Διασκεδαστής; "Οχι δά! Λίγο ἀκόμα καὶ θὰ εἴταν γιὰ σᾶς ἕνας δημόσιος γελωτοποιός, θαυματοποιός, ἀκροβάτης...

'Η ἀλήθεια μπορεῖ νὰ μὴ βρίσκεται σὲ καμμιὰν ἀπὸ τὶς δύο ἄκρες, δὲν βρίσκεται ὅμως καὶ στὴ μέση. "Ας μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ πιστεύω πὼς ἀποκλίνει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ λογοτέχνη. Βέβαια τὸ μυθιστόρημα, κατὰ βάση, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του, δὲν μπορεῖ καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι κάτι πληκτικό.— 'Αλλοίμονο! στὰ τελευταῖα χρόνια, γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὴν τελευταία εἰκοσιπενταετία, τὸ εἴδαμε κι' αὐτό. Θυμᾶμαι πάντα πώς, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν πόλεμο, εἶχα φιλοτιμηθεῖ μιὰ φορὰ ν' ἀγοράσω τὰ πέντε βραβευμένα μυθιστορήματα τῆς χρονιᾶς, μὲ τ' ἀντίστοιχα γαλλικὰ βραβεῖα· κι' ὅτι ἀπὸ τὰ πέντε, παρ' ὅλο τὸν ἐπαγγελματικὸ ζῆλο μου, τὸ ἕνα μόνο κατόρθωσα ν' ἀποσώσω. Τ' ἄλλα τέσσερα ἦ εἴταν ἀκατανόητα ἦ εἴταν ἐντελῶς περιττὰ (μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ὁ ἀλησμόνητος Μιλτιάδης Μαλακάσης ἀπαντοῦσε στὴν ἐρώτηση ἂν ἕνα ποίημα ποὺ τοῦ ἔδωσαν νὰ διαβάσει εἴταν καλὸ ἦ κακό: «Εἶναι, ἁπλούστατα, περιττό»...) Πληκτικὸ λοιπὸν δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι τὸ μυθιστόρημα. Δὲ ἔχει ὅμως, ἄλλο τόσο, τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι εἶδος ἀργόσχολο. Αὐτό, σὰν εἰδικὴ ἐπιταγὴ τῆς ἐποχῆς μας.

Πρόκειται γιὰ μιὰ διαφοροποίηση οὐσιώδη. Καὶ στὸν περασμένον αἰῶνα βέβαια ὁ ἀληθινὸς, ὁ πνευματικὸς μυθιστοριογράφος κρατοῦσε ψηλὰ τὴ συνείδηση τῆς ἀποστολῆς του. Τόσο ψηλὰ ποὺ συχνὰ νὰ τὴν παρεξηγεῖ ὁλότελα, νὰ τὴ φαντάζεται κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι εἶναι: τὸν ἑαυτό του προφήτη (Τολστόϊ), φορέα τῆς ἐπιστήμης (Ζολά), κλπ. Τὰ ὅρια ὅμως, τότε, ἀνάμεσα στὸ μυθιστόρημα - σκότωμα τῆς ὥρας καὶ στὸ μυθιστόρημα - πνευματικὴ πράξη, εἴτανε ρευστά. Δὲν ἀποκλείεται καθόλου ἕνας Σκὸτ ἦ ἕνας Ντίκενς, γράφοντας ὅ,τι ἔγραφαν, νὰ εἶχαν τὴν ἐντύπωση πὼς παίζουν τὸ πολὺ - πολὺ τὸ φιλάνθρωπο ρόλο ἑνὸς ποὺ βοηθάει τὸ συνάνθρωπό του στὸ ξαλάφρωμα ἀπὸ τὸ ἄχθος τῆς ζωῆς. Κι' αὐτό, τὸ κάτω - κάτω, δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀξιοπεριφρόνητη ἀσχολία ὅσο φαίνεται στὸ πρῶτο ἀντίκρυσμα. Σήμερα πάντως οἱ συνθῆκες ἔχουν ἀλλάξει. Τὸ ἄξιο μυθιστόρημα, τὸ ὄχι ἀγοραῖο, ἀποβλέπει σὲ κάτι πιὸ κρίσιμο: στὸ νὰ δώσει πλαστικὴ ἔκφραση, διέξοδο, σ' ἕνα δράμα. Εἶναι πράξη ψυχοπνευματική, προτοῦ εἶναι πράξη κοινωνική. Καὶ τὸ δράμα τοῦτο— μεταφυσικό, ἰδεολογικό, αἰσθητικό, ὁτιδήποτε — δὲν περιορίζεται βέβαια στὴν προβολὴ μιᾶς ἀτομικῆς ἰδιοσυγκρασίας, ποὺ εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τοῦ γράφοντος. Εἶναι ἔγνοια βαθύτερη, συνειδητοποιημένη ἢ ὄχι, τῆς ἐποχῆς, πλατύτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, ἑνὸς κόσμου πού, λίγο - πολύ, βρίσκεται ὁμόλογα προσδιορισμένος, τυραννισμένος, ἀπὸ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. 'Ο συγγραφέας ἀντὶ γιὰ διασκεδαστής, φιλοδοξεῖ τώρα νὰ εἶναι ἐκφραστής, ἐντολοδόχος.

Μὴν ἐγγράψουμε τὸν τίτλο αὐτὸν ὡστόσο στὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἐποχῆς μας ἀποκλειστικά. Καμμιὰ ἀμφιβολία πὼς οἱ γνησιότερες πνευματικὲς συνειδήσεις τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀπ' αὐτὸν θερμαίνονταν, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα. 'Η τομὴ ὅμως ἡ κρίσιμη, ἡ στιγμὴ δηλαδὴ ὅπου τὸ χρέος παίρνει συγκεκριμένη ὑπόσταση κι' αἰθυπαρξία, εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ντοστογιέφσκι. 'Απ' αὐτὸν ἀρχίζει τὸ μυθιστόρημα ἐσωτερικῆς ἀγωνίας ποὺ θὰ σφραγίσει τὴν ἐποχή μας. 'Από τὴν τομὴ ἐκείνη κ' ὕστερα, ὅ,τι δὲν ἔχει νὰ πεῖ κάτι τὸ κρίσιμο, τὸ ὀδυνηρό, τὸ καίριο, εἶναι ἀργόσχολο κι' ἀγοραῖο. "Ο,τι γράφεται γιατὶ ἔχει κάτι τέτοιο νὰ μαρτυρήσει, ἀκόμα κι' ἂν τὸ λέει ἀδέξια, πέφτει στὸ πεδίο τῆς τιμῆς. Καλῶς ἔχει πέσει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Φεβρουαρίου 1957

16|3|8-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΣΥΔΟΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Προσπαθῶ καμμιὰ φορὰ νὰ φαντασθῶ ἐν τῷ γίγνεσθαι τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγὴ ἑνὸς νέου ἀνθρώπου στὴν ἐποχή μας. Ἑνὸς ἀνθρώπου προικισμένου βέβαια μὲ τὴν κατάλληλη εὐαισθησία—ἀναγκαία προυπόθεση γιὰ κάθε ἀληθινὴ καλλιέργεια—καὶ ἰσορροπημένου, στὸ βαθμὸ τουλάχιστο ποὺ τὸ ἐπιτρέπει ὁ κόσμος τῆς τεχνοκρατίας. Δύσκολο πολὺ—τ' ὁμολογῶ. Θὰ ξεκινήσει ἀπὸ κάπου αὐτὸς ὁ φιλότιμος ἄνθρωπος; Θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἔχει μέσα του κάποιες ἱστορικὲς κι' αἰσθητικὲς βάσεις; Ἂν ναὶ —ἂν δηλαδὴ δὲν εἶναι ἕνας φρικτὸς σνὸμπ τῆς ἀγραμματοσύνης—θὰ ἐνημερωθεῖ πρῶτα στὰ κλασικὰ καὶ μεταγενέστερα ρεύματα, θὰ κοιτάξει νὰ δημιουργήσει, νὰ στερεώσει τὰ κριτήριά του. Ὕστερα, θὰ κάνει τὴ μοιραία βουτιὰ στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ Θεὸς βοηθός! Δὲν ξέρω τί θὰ τοῦ παρασταθεῖ στὸ ἑξῆς γιὰ νὰ μὴ ναυαγήσει.

Ἐξηγοῦμαι—γιὰ νὰ μὴν παρεξηγηθῶ. (Ζοῦμε σ' ἕνα ψυχικὸ καθεστὼς φανατικῆς χαιρεκακίας, ὅπου ἡ ἡδονὴ τοῦ πρώτου τυχόντος εἶναι νὰ παραποιεῖ τὰ λεγόμενά σας γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει ἔτσι στὸν ἑαυτό του μιὰν εὔκολη καὶ φτηνὴ νίκη. Κανένας δὲν ζητάει σήμερα ποιότητα στὴ νίκη. Αὐτὰ εἶναι ψιλολογήματα ὀπισθοδρομικὰ καὶ καταγέλαστα...). Ἐξηγοῦμαι λοιπόν: Τίποτα πιὸ σπαρταριστό, ἱστορικὰ καὶ ψυχολογικὰ δικαιωμένο, ἀπὸ τὴ σύγχρονη τέχνη, σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἐκεῖνοι ποὺ προκαταβολικὰ τὴν ἀποκρούουν, ἁπλούστατα δὲν μπόρεσαν νὰ φτάσουν ἴσαμε τὸ κατώφλι της. Ἀπόμειναν μεσοστρατίς, καὶ κατηγοροῦν τώρα γιὰ θολὸ τὸ τοπίο ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι, ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ ἔχουν σταθεῖ, μοιραῖα γίνονται μύωπες. Ἀλλὰ καὶ τίποτα πιὸ ἐκτεθειμένο στὴν κιβδηλεία ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ λόγος εἶναι ἀρκετὰ ἁπλός.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ πέρα, λέει κάπου ὁ Ἀλβέρτος Τιμπωντέ, ἡ τέχνη βρίσκεται σὲ διαρκῆ ἐπανάσταση. Φυσικὴ συνέπεια ἑνὸς κόσμου ἀναστατωμένου—οὔτε λόγος. Ἡ ἐξήγηση ὅμως δὲν εἶναι καὶ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος πά-

σης ἀσυδοσίας. Ἡ τέχνη τοῦ καιροῦ μας πολεμιέται τραγικὰ ἀπὸ τὰ ἴδια της τὰ ὅπλα: Προσφέρεται ὅσο καμμιὰ ἄλλη στὴν παραποίηση.

Ξεκίνησε ἀπὸ ἐλατήρια ἔντιμα καὶ δραματικά. Οἱ μορφὲς οἱ ἀποκρυσταλλωμένες στὸ μάκρος τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, εἶχαν ἀρχίσει νὰ γίνονται ἀκατάλληλες, ἄκαμπτες, μονότονες, ἀσφυχτικές. Κάτι τὸ δογματικὸ ἀπολίθωνε σιγὰ-σιγὰ ἐκφράσεις ζωῆς ἕναν καιρὸ παλλόμενες ἀπὸ οἶστρο: Ἡ ἰψενικὴ οἰκονομία στὸ δρᾶμα, ἡ ὀρθόδοξη στιχουργικὴ στὴ λυρικὴ ποίηση, ἡ φλωμπερικὴ σύνθεση στὸ μυθιστόρημα, ἡ εἰκονιστικὴ ὅραση στὴ ζωγραφική, ἡ κλασικὴ ἁρμονία στὴ μουσική, ἄρχιζαν νὰ ἐπιτρέπουν τὴ διάβαση μόνο στὶς ἐπαναλήψεις. Οἱ ζωηρότεροι καλλιτέχνες τῆς τελευταίας πενηνταετίας, λοιπόν, τὶς παραμέρισαν. Ἀναζήτησαν μέσα τους μιὰ νομοθεσία ποὺ νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ διαγράψει τὸν δικό τους ζωτικὸ χῶρο. Πράξη ὕψιστα ἠθική, καὶ μαζὶ ἐπικίνδυνη. Ὁ κίνδυνος δὲν εἴταν μὴν ἀποτύχουν, γιατὶ ὁ ἄξιος, καὶ στὴν ἀποτυχία του ἀκόμα, δικαιώνεται. Ὁ κίνδυνος εἴτανε μήπως ἀνοίξουν ἔτσι τὶς πόρτες στὴν ἀναρχία. Στὴν ὀχλοκρατία. Αὐτὸ καὶ ἔγινε.

Γιὰ ὅποιον βλέπει τὰ πράγματα σήμερα μὲ καθαρό, ἀπροσωπόληπτο μάτι, ἡ τέχνη τῆς ἐποχῆς μας συγκυλιέται σ' ἕναν ἀφόρητο, ἀποβλακωτικὸ ἀκαδημαϊσμό. Ἕναν ἀκαδημαϊσμὸ ἀπὸ τὴν ἀνάποδη. Πάρτε τὴ λυρικὴ ποίηση. Ἡ παλιὰ στιχουργικὴ εἶχε καταντήσει ἀδιέξοδο. Καθιερώθηκε λοιπὸν ἀπὸ μερικὰ πρωτοπόρα πνεύματα ἡ νέα λυρικὴ γλώσσα, ποὺ εἶταν φυσικὸ δικό τους ὄργανο, κατάληξη ἐσωτερικῆς, προσωπικότατης κατεργασίας. Ποιὸ τὸ ἀποτέλεσμα; Νὰ διαδοθεῖ ἀστραπιαῖα ἡ λύση, νὰ μεταβληθεῖ σὲ συνταγή, νὰ γίνει καλούπι, φιγουρίνι, λιβρέα, καὶ νὰ τὴ φοράει ἡ κουτσὴ Μαριὰ καὶ νὰ βγαίνει στὸ πανηγύρι. Τίποτα πιὸ ἀπρόσωπο σήμερα ἀπὸ τὴ λυρικὴ ποίηση. Καὶ τίποτα πιὸ εὔκολα προσφερόμενο στὴν παραποίηση. Προσέξετε παρακαλῶ: Ὄχι στὴν παρωδία. Στὴν παραποίηση! Ἕνα εἶδος, ἕνας καλλιτέχνης, μ' ἔντονη προσωπικότητα, προσφέρονται στὴν παρωδία. Ἀντίθετα: τὸ στερημένο ἀπὸ προσωπικότητα προσφέρεται στὴν παραποίηση. Εἶναι ὁ τραγικὸς κλῆρος τοῦ νέου ἀκαδημαϊσμοῦ.

Στὴ ζωγραφικὴ τὸ ἴδιο. Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση ν' ἀρνηθῶ στοὺς εὐσυνείδητους, ἐξαιρετικὰ προικισμένους τεχνοκρίτες τὴν ἱλιγγιώδη, κατὰ τὴν ταπεινή μου γνώμη, ἱκανότητα νὰ διακρίνουν πάντοτε τὸ γνήσιο ἀπὸ τὸ πλαστό, τὴν ἐντιμότητα ἀπὸ τὴν ἀγυρτεία· γιὰ νὰ περιοριστῶ ὅμως στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας, ποὺ ὑποτίθεται πὼς μοῦ εἶναι πιὸ οἰκεῖος, θὰ ἰσχυριστῶ μὲ τὸ χέρι στὴν καρδιὰ πὼς τὰ περιθώρια τοῦ ἀνεξέλεγκτου ἔχουν ἐδῶ τρομακτικὰ μεγαλώσει. Καὶ εἶναι ἑπόμενο αὐτό: Ἔτσι γίνεται πάντα ὅταν περνᾶμε στὴν περιοχὴ—τὴ θολὴ περιοχὴ—τοῦ ἀπόλυτα ὑποκειμενικοῦ. Ὁ νόμος γίνεται ἰσχυρισμός. Καὶ καθεστὼς ἡ αὐθαιρεσία. Ἡ περίπτωση τοῦ δραματικοῦ θεάτρου εἶναι, στὸ σημεῖο τοῦτο, διδαχτική: Διαλύεται ἡ δραματικὴ σύνθεση ἐν ὀνόματι τῆς «ἀνησυχίας». Καὶ ἡ ἀνησυχία, ἐδῶ, εἶναι προσωπεῖο τῆς εὐκολίας—ἁπλούστατα.

Σὲ κάθε ἐποχή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ συμπτωματικὸ νόημά της, κλασικό, ρωμαντικό, ὁτιδήποτε, κάποιες ἰδιοσυγκρασίες ἰσχυρὲ πρωτότυπες, θυελλώδεις, ἔρχονταν κάπου - κάπου κι' ἀνέτρεπαν τὰ καθιερωμένα, ἀνανέωναν τοὺς θεσμούς, νομοθετοῦσαν μὲ βαθὺ γνώμονα τὸν προσωπικό τους τὸ νόμο. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἄλλοτε τὸ ἐπιχειροῦσαν οἱ ἀληθινά, οἱ ἐξαιρετικὰ προικισμένοι, στὸν καιρό μας τὸ ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του ὁ κάθε ἀνθυποκαλλιτεχνίσκος. Ἐν ὀνόματι τῶν «ἀναζητήσεων» καὶ τοῦ «ἀνήσυχου» πνεύματος τῆς ἐποχῆς! Ἀπόλυτα βέβαιος πὼς εἶναι αὐθεντικός του, ἐντεταλμένος μάλιστα φορέας, μπαίνει στὸν ἱερὸ τῆς ψυχῆς χῶρο σὰν ταῦρος ἐν ὑελοπωλείῳ, κλωτσάει πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, μεθοκοπάει ἀπὸ τὸ θόρυβο τῆς καταστροφῆς. Τοῦ ἔχει ἀναγνωριστεῖ σιωπηρὰ τὸ δικαίωμα νὰ προβάλει, λέει, τὴν «προσωπικότητά» του. Ποιὰ προσωπικότητα; Αὐτό, εἶναι τό μόνο ποὺ δὲν ἀναρωτιέται. Κι' ἔτσι καταλήγουμε στὸ φαινόμενο ἑνὸς κόσμου, ποὺ ἀπὸ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἰσχυρῶν προσωπικοτήτων του, παρουσιάζει τὸ θέαμα μιᾶς ὀχλοκρατίας ἄμορφης, ἰσοπεδωμένης μέσα στὴ βουὴ καὶ στὸ μπουχό.

Ὅμως ὁ Χρόνος ἔρχεται, εὐτυχῶς, δικαιοκρίτης. Ξεκαθαρίζει, μὲ τὸν ἀδυσώπητο τρόπο του. Καὶ σώζει — θὰ σώσει — τὴ μαρτυρικὴ προσωπικότητα τοῦ καιροῦ μας μέσ' ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ τῆς ἀνοησίας καὶ τῆς τσαρλατανιᾶς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Μαρτίου 1957

161319-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΜΟΥΣΑ ΤΗΣ ΟΡΓΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Βλέπω νὰ ἔρχεται μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ ἄνθρωποι θ' ἀναγκαστοῦν νὰ γίνουν εἰλικρινέστεροι. Μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ λεγόμενη «ποιητικὴ δικαιοσύνη» θὰ καθαιρεθεῖ ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, δραματικὴ καὶ ἄλλη, ποὺ τὴν ἔχει ἐκθρέψει. Ἐστὶ δὲ ποιητικὴ δικαιοσύνη ἡ ἀφελέστατη πλάνη πὼς ἡ εὐτυχία μοιράζεται ἀνάλογα μὲ τὴν ἀρετή: Ὁ καλὸς βλέπει καλὸ κι' ὁ κακὸς κακό. Λοιπὸν ἡ ἐποχή μας, ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ζωτικὲς πλάνες ποὺ διαλύει, ξεκουρελιάζει ἐπιμελέστατα κι' αὐτὴν - ἐδῶ. Μπορῖτε νὰ τὴν πῆτε ἀδυσώπητη ἢ κυνική, θὰ τῆς ἀναγνωρίσετε ὅμως τὸ προτέρημα ὅτι περιορίζει τὴν ὑποκρισία καὶ τὴν ἠλιθιότητα. Ὅλο καὶ λιγότεροι γίνονται ἐκεῖνοι ποὺ εἴταν διατεθειμένοι ἄλλοτε νὰ προσφέρονται γιὰ θύματα.

«Δυσάρεστη ἀποκάλυψη», θὰ πεῖ ὁ ἀδιόρθωτος ρωμαντικός. Λάθος! Ἂν ὁπωσδήποτε μᾶς χρειάζεται μιὰ ἠθική, ἂς φροντίσουμε νὰ κατασκευάσουμε μιὰν ἄλλη, εἰλικρινέστερη, συνεπέστερη μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὠμότερη, ἔστω. Δὲν μπορεῖ νὰ πληρώνουν ἐπ' ἄπειρο τὶς ἐξιδανικευτικές μας αὐταρέσκειες καὶ πονηρίες οἱ εὔπιστοι, οἱ ἀδύναμοι, οἱ στερημένοι ἀπὸ κυνικὴ πεῖρα, οἱ νέοι, κ' οἱ ἰδεολόγοι. Κάποτε τ' ἀποκαλυπτήρια αὐτὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν. Αἰῶνες τώρα ὁ μῦθος τῆς ποιητικῆς δικαιοσύνης χρησίμευε γιὰ ὅπλο στὰ χέρια τῶν κάθε λογῆς ἐπιτηδείων καὶ καταπιστῶν. Κ' ἡ λογοτεχνία εἶναι ὑπόλογη, γιατὶ τὸν ἐξέτρεφε συστηματικά, σπεκουλάροντας πάνω στὴν ὑποκριτικὴ εὐσυγκινησία τῶν ἀνθρώπων. Οἱ Γάλλοι λένε πὼς ἡ κακὴ λογοτεχνία γίνεται μὲ τὰ «ὡραῖα» συναισθήματα. Ἀληθινό, μὰ δὲν ἀρκεῖ. Χρειάζεται καὶ μιὰ λογοτεχνία ποὺ νὰ καταγγέλλει τὴν προσφυγὴ στὰ ὡραῖα συναισθήματα. Τὴν βλέπω ν' ἀνατέλλει στὶς ἡμέρες μας—καὶ νὰ προκαλεῖ μιὰν εὐνόητη, εὔγλωττη πολύ, δυσφορία.

Τὰ «ὡραῖα» συναισθήματα κ' ἡ ποιητικὴ δικαιοσύνη ἔχουν, βλέπετε, ἐξασφαλισμένη πάντα τὴν ἐπιτυχία στὴν ἀγορά. Ποντάρουν σὲ δυὸ παράγοντες ἰσχυρότατους: Στὴν τάση τῶν ἀνθρώπων ν' αὐ-

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΡΧΕΙΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

9-2.

τοκολακεύονται καὶ στὴν ἔμφυτή τους ὑποκρισία. Προσέξετε τὸ δίδαγμα τῆς φτηνῆς, ὑποπτης τέχνης: Τ' ἀκροατήρια χειροκροτοῦν στὸ θέατρο μὲ μανία ὅ,τι ἀκριβῶς διαφεύδει ἡ ζωή. Καὶ τὸ ξέρουν πὼς αὐτὸ ποὺ χειροκροτοῦν εἶναι ψεύτικο. Καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χειροκροτοῦν, γιατὶ τοὺς δίνει ὅ,τι τοὺς ἀρνεῖται ἡ πραγματικότης. Καταφυγὴ συγκινητικὴ — θὰ μοῦ πῆτε. Ψέμα! Κοιτάξτε λίγο βαθύτερα: Ἐξόφληση ἀνέξοδη ἑνὸς ἐνοχλητικοῦ λογαριασμοῦ, αὐτὸ εἶναι. Μὲ λίγα χειροκροτήματα ξεὐποχρεώνομαι, διαδηλώνω τὶς ἀνώτερές μου ἀξιώσεις, τὶς εὐγενικές μου κλίσεις. Ἔτσι, γίνομαι πάλι ἐλεύθερος νὰ βγῶ στὴν ἀγορὰ καὶ νὰ ξαναρχίσω.

Ἡ ἐποχή μας λοιπόν, μὲ τὸν κοσμολογικὸ κλονισμὸ ποὺ τῆς προκάλεσαν οἱ ἀπανωτοί, ἐξουθενωτικοὶ πόλεμοι, οἱ ἀποχαλινώσεις τῶν ἐνστίκτων, οἱ καταρρεύσεις τῶν ἀξιῶν, δημιούργησε κι' ἕνα μοναδικὰ κατάλληλο κλῖμα γιὰ τὸ ξεγύμνωμα κόιθε ἐξωραϊστικῆς πλάνης. Κάποιες συνειδήσεις ἀπίθανα ἔντιμες, πρωτοπόρες, ἀποφάσισαν νὰ ποῦνε τέλος στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀλήθεια, κι' ἂς εἰσπράξουν γιὰ τοῦτο τὸν λίθο τοῦ ἀναθέματος. Ἄρχισε νὰ βγαίνει ἔτσι στὸ φῶς μιὰ λογοτεχνία προγεγραμμένη, γιατὶ δὲν εἶταν ἀρκετὰ κολακευτική. Ὁ Ἀνούγι στὴ Γαλλία εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς καὶ τοὺς πιὸ ἐπιθετικοὺς ἐκπροσώπους της. Ἂς σημειωθεῖ ὡστόσο πὼς δὲν ἐγκαινιάζει τίποτα ἡ λογοτεχνία αὐτή· συνεχίζει ἁπλῶς μιὰ παράδοση αἰώνων. Παράδοση σπάνια καὶ γιὰ τοῦτο ἀκριβὴ πολύ. Στὴ γενεαλογία της θὰ μποῦσε νὰ ἐγγράψει κανεὶς τὸν ἑλληνικὸ Τίμωνα καὶ τὸν σαιξπηρικό, τὸν «Βολπόνε» τοῦ Μπὲν Τζόνσον, τὸν «Μανδραγόρα» τοῦ Μακιαβέλλι. Τὴν «Κορτιτζιάνα» τοῦ Ἀρετίνο. Ἀναφέρω στὴν τύχη. Εἶναι ὁ τόνος ποὺ λέγεται συνήθως «σάτυρα», καὶ ποὺ ὑπονοεῖ κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἕνα λογοτεχνικὸ εἶδος. Μιὰ νέα στάση ψυχῆς.

Νὰ συνεννοούμεθα: Δὲν προβλέπω καθόλου αἴσιο τὸ μέλλον αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας· ὁ δρόμος της εἶναι σπαρμένος ἀγκάθια. Τὴν κατηγοροῦν καὶ θὰ τὴν κατηγορήσουν γιὰ πικρή, ἐπειδὴ εἶναι δυσάρεστη στὴν κακομαθημένη γεύση. Γιὰ νοσηρή, ἐπειδὴ δὲν χορηγεῖ εὐεργετικὲς δόσεις μορφίνης. Γιὰ ἐωσφορική, ἐπειδὴ δὲν κρύβει τὴν οὐρὰ τοῦ Διαβόλου. Οἱ ἄνθρωποι, ἐν ὀνόματι τῆς εὐαισθησίας, θὰ ἐπευφημοῦν πάντοτε ἐκείνους ποὺ τοὺς κολακεύουν· κι' ὅσο μάλιστα πιὸ ἐλεεινοὶ θὰ γίνονται, τόσο καὶ πιὸ πολὺ θὰ ὀρέγονται τὴν κολακεία. Αὐτὸ ὅμως δὲν θὰ ἐμποδίζει νὰ γεννιόνται κάπου-κάπου μερικοὶ τρελλοὶ ὑπερήφανοι, ἀνυστερόβουλοι κι' ἀσυνθηκολόγητοι, γιὰ νὰ μιλᾶνε. Θ' ἄξιζε μάλιστα νὰ τοὺς ἰδεῖ κανεὶς νὰ κάνουν κάποτε τὴν ἐμφάνισή τους καὶ στὴν Ἑλλάδα, χώρα κατ' ἐξοχὴν τῆς ρόδινης λογοτεχνίας καὶ διεφθαρμένη στὶς κορυφές.

Ἡ ψευτιὰ, ἐδῶ, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κεφαλή: τὸ κράτος. Ἂν θέλετε νὰ κρίνετε τὴν ἐπίσημη ἠθική του, δὲν ἔχετε παρὰ νὰ πάρετε γιὰ μικρὸ παράδειγμα ἕνα νόμο ἐπίκαιρο αὐτὴ τὴ στιγμή: τὸ νόμο ποὺ ρυθμίζει τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ πολίτη πρὸς τὸ Δημόσιο. Γιατὶ σὲ ἀριθμοὺς καὶ μόνο σὲ ἀριθμοὺς ἐκφράζεται ἡ κρατικὴ ἠθική· ὅλα τ' ἄλλα εἶναι κοροϊδίες. Ὁ νόμος λοιπὸν αὐτὸς, ἀναγνωρίζει —ἢ καλύτερα ἐπιβάλλει— στὸν φορολογούμενο ἐλάχιστο ὅριο συντηρήσεως χίλιες δραχμὲς τὸ μῆνα. Εἰρωνεία, θὰ πῆτε. Μὴ διαζόμαστε. Ἂν διαθέτει ὁ φορολογούμενος κι' ἄλλες δυὸ χιλιάδες δραχμὲς τὸ χρόνο, τοῦ λέει τὸ κράτος πάντοτε, τότε σημαίνει πὼς εἶναι σὲ θέση νὰ παντρευτεῖ, νὰ ἱδρύσει οἰκογένεια. Καὶ μ' ἄλλες δυὸ ἀκόμα χιλιάδες δραχμὲς τὸ χρόνο, ν' ἀποκτήσει παιδί, νὰ τὸ ἀναστήσει, νὰ τὸ σπουδάσει. Αὐτὰ λέει, δίχως νὰ κοκκινίζει, ἡ ἑλληνικὴ Πολιτεία. Καὶ τὰ ποσά της ἀναλυόμενα, δίνουν τοῦτο: πὼς μιὰ τριμελὴς, ἂς ποῦμε, οἰκογένεια, μπορεῖ νὰ ζεῖ μὲ 1.333 δραχμὲς τὸ μῆνα. Μὰ γιατί τάχα; θὰ πῆτε. Λίγες οἰκογένειες ζοῦν μὲ τόσα καὶ μὲ λιγότερα. Ἀπειράριθμες. Τὸ νὰ ἔρχεται ὅμως τὸ κράτος καὶ ν' ἀναγνωρίζει γιὰ νόμιμο, ἀνεκτὸ ἕνα τέτοιο καθεστὼς, καὶ νὰ τὸ ἀναγορεύει μάλιστα σὲ μ έ τ ρ ο, αὐτὸ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀπαράδεκτο. Σημαίνει ἁπλούστατα πὼς ἡ Πολιτεία αὐτὴ δὲν σοβαρολογεῖ οὔτε στοὺς νόμους της, σαρκάζει τὸν ἀνίκανο νὰ τὴν κλέβει, ἢ ἰδανικό της ἔχει τὴν ἐξαθλίωση τοῦ λαοῦ, δηλαδὴ τὴν παράδοσή του σιδεροδέσμιου στὴν προνομιοῦχο, εὐνουμένη συμμορία.

Τὸ θέμα μοιάζει εἰδικό, χαρακτηρίζει ὅμως μιὰν ἐποχὴ λαλίστατη σὲ συγκινητικὲς ἐπαγγελίες καὶ ἀνθοστόλιστα ἰδανικά. Ραίνει μὲ χαρτοπόλεμο τὰ θύματά της γιὰ νὰ τὰ πείσει πὼς τ' ἀποθεώνει στὸ κατώφλι τοῦ θυσιαστηρίου. Κι' ἔχει τὰ μάτια της γλαρὰ, συγκινητικότατα στραμμένα πρὸς τὸν Οὐρανὸ—πρᾶγμα ποὺ δείχνει πὼς δὲν τὸν φοβᾶται πιὰ ὅτι θὰ τὴν κατακεραυνώσει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Μαρτίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΟΙΟΣ Ο ΚΡΙΤΗΣ;

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τί ἀξιολογεῖ στὸ θέατρο ἕνα ἔργο Τέχνης; Δυὸ εἶναι—καθὼς ξέρουμε ὅλοι—οἱ παρατάξεις. Ἡ μιὰ λέει, ἀδίσταχτα: «τὸ κοινό». Κι' ὅταν λέει «τὸ κοινό», ἐννοεῖ τὸ μεγαλύτερο σὲ ἀριθμό, τὸ πολυπληθέστερο, τὴν πλειονοψηφία. Ἡ ἄλλη παράταξη λέει: «ἐκεῖνοι ποὺ καταλαβαίνουν». Τίποτα πιὸ εὔκολο ἀπὸ τὸ νὰ δώσετε τὴν προτίμησή σας σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς δύο ἀπόψεις. Προτοῦ τὸ κάνετε ὅμως, προσέξετε τοῦτο: Πῶς, κατὰ κανόνα, ἐκεῖνοι ποὺ προβάλλουν τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ἰσχυρισμούς, δὲν εἶναι ἀπροκατάληπτοι. Κάποια προσωπική τους ὑπόθεση ὑποστηρίζουν ἔτσι. Ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει τὴν ἐπιδοκιμασία τῆς κριτικῆς, ἢ ποὺ δὲν τὴν ἔχει στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἐπιθυμεῖ, προσφεύγει στὸ ἐπιχείρημα τῆς πλειονοψηφίας. Κι' ἐκεῖνος ποὺ ἡ πλειονοψηφία τοῦ γυρίζει, δικαιολογημένα ἢ ἀδικαιολόγητα, τὴ ράχη, προσφεύγει στοὺς λίγους, στοὺς ἐνήμερους —ἂν, ἐννοεῖται, δὲν τοῦ ἀρνήθηκαν τὴν ἐπιδοκιμασία τους κι' αὐτοί. Ρευστά, σχετικὰ ποὺ εἶναι, ἀλλοίμονο, τ' ἀνθρώπινα μέτρα!

Κι' ὅμως, ἡ διαφωνία συνεχίζεται, ἐπίμονη, κι' ἡ ἐπιχειρηματολογία τὸ ἴδιο, πεισματωμένη. Αὐτὸ τί σημαίνει; Σημαίνει ὄχι μόνο πὼς τὰ συμφέροντα εἶναι στερεότυπα, αἰωνόβια, ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι τόσο ἁπλῆ. Τίποτε εὐκολώτερο ἀπὸ τὸ νὰ κάνετε, λόγου χάρη, αὐτὸ τὸ συλλογισμό: «Σὲ ποιὸν ἀπευθύνεται τὸ ἔργο Τέχνης; στὸ κοινὸ ἢ στοὺς λί-

1613110-1

γους, τοὺς εἰδικευμένους; Στὸ κοινό, ἀναμφισβήτητα. Ἔ τότε λοιπόν, αὐτὸ ποὺ ἀρέσει στὸν περισσότερο κόσμο, αὐτό εἶναι καὶ τὸ καλό». Ἐπικίνδυνος συλλογισμός. Κατὰ τὴ λογικὴ αὐτή, πηγαίνουμε στὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα: Σ' ἕνα θέατρο ἀνεβάζετε τὴν «Ἔντα Γκάμπλερ». Σ' ἕνα ἄλλο, τὸ «Σχολεῖο κοκκοτῶν». Ἡ «Ἔντα Γκάμπλερ» κάνει δεκαπέντε παραστάσεις. Τὸ «Σχολεῖο κοκκοτῶν» ἑκατὸν πενῆντα. Αὐτὴ εἶναι ἡ φυσική, ἡ πιθανὴ ἀναλογία. Ἐπειδή, λοιπόν, τὸ ἑκατὸν πενῆντα εἶναι δέκα φορὲς τὸ δεκαπέντε, ἄρα καὶ τὸ «Σχολεῖο κοκκοτῶν» εἶναι ἔργο δέκα φορὲς καλύτερο ἀπὸ τὴν «Ἔντα Γκάμπλερ».

Ὁ συλλογισμός αὐτός, ὄχι μόγο δὲν πτοεῖται ἀπὸ ἕνα τέτοιο, ἀπρόοπτο συμπέρασμα, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύεται συνήθως ἀπὸ μιὰν ὑποπτη «δημοκρατικότητα». Ἄλλη μιὰ περίπτωση ὅπου δημοκρατικὸ καὶ δημοκοπικὸ συγχέονται, ἐπιτηδείως. Ὕστερα ἀπὸ δυόμισυ χιλιάδων χρόνων ζωὴ ποὺ ἀριθμεῖ ὁ θεσμὸς τῆς Δημοκρατίας στὸν κόσμο, ἐλάχιστοι φαίνονται νὰ ἔχουν συνειδητοποιήσει πὼς δημοκρατικὸ χρέος θὰ πεῖ νὰ ὑψώνεις πνευματικὰ τὸ Δῆμο, ὄχι νὰ χαρίζεσαι στὶς ἀδυναμίες του. Ἡ παρεξήγηση χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Περικλέους, κι' αὐτὸ δείχνει πὼς εἶναι ἀκατάβλητη, ἐφτάψυχη. Στὶς ἡμέρες μας, ὑποτροπιάζει ἐνισχυμένη ἀπὸ μιὰ δῆθεν ἰδεολογικὴ ἀδιαλλαξία. Ἂς τραβηχτοῦμε ἀπὸ τὸ διάβα της, μήπως μᾶς κονιορτοποιήσει.

Ὑπάρχει ὅμως κ' ἡ ἄλλη παράταξη, ποὺ λέει: «ὅσοι καταλαβαίνουν». Ποιοὶ καταλαβαίνουν; καὶ τὶ καταλαβαίνουν; Ἀστάθμητος συντελεστής. Ἂν τουλάχιστον συμφωνοῦσαν μεταξύ τους! Θὰ εἴχαμε τότε μιὰν ἐτυμηγορία τῆς ἁρμοδιότητος. Ἂν ἐξαιρέσει ὅμως κανένας τὶς σχετικὰ λιγοστὲς περιπτώσεις ὅπου ἕνα ἔργο εἶναι σαφέστατα κακό, ἢ σαφέστατα καλό, οἱ κατὰ τεκτήριο ἁρμόδιοι διαφωνοῦν μεταξύ τους. Κι' οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικά· ὅποιος τὸ ἰσχυρίζεται, φαίνεται νὰ μὴν ξέρει πὼς στὰ καλλιτεχνικὰ θέματα ἡ μόνη νοητὴ ἀξιολόγηση εἶναι ἐκείνη, κατὰ βάθος, ποὺ ἔχει ἀξιωματικὸ χαρακτήρα. Ἀπόδειξη ἐξ ἀντικειμένου δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ καλὸ ἢ γιὰ τὸ κακό. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει αὐθαιρεσία τῆς γνώμης, σημαίνει ὅμως βαρύτητα ποὺ ἔχει ὁ ὑποκειμενικὸς παράγων καὶ φυσικὴ ἀκαταλληλότητα τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων: Ἡ πιὸ θεμελιωμένη γνώμη μπορεῖ νὰ ἰδεῖ ν' ἀμφισβητοῦνται οἱ κανόνες, οἱ ἰσχυρισμοί, οἱ νόμοι στοὺς ὁποίους στηρίχτηκε. Πάρτε τὴν ἐποχή μας: Ὁλάκερη ἡ προσωπική, ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ τέχνη της, στηρίζεται σὲ μιὰν ἀνατροπὴ τῶν παραδεδεγμένων. Στὸ θέατρο εἰδικότερα, ποὺ ἴσαμε χτὲς περνοῦσε γιὰ μιὰ ἀρκετὰ θετικὴ τέχνη, μὲ κυρώσεις ἀντικειμενικὲς καὶ ἄμεσες, τὰ πράγματα δὲν εἶναι καθόλου διαφορετικά. Ὁ 19ος αἰῶνας ἀποφαινόταν πὼς ἔργο ποὺ δὲν ὑπακούει στοὺς ἀπ' αὐτὸν καθιερωμένους κανόνες, δὲν «στέκεται» στὴ σκηνή. Εἶταν δὲ κανόνες, ἡ στέρεη σύνθεση τοῦ «καλοφτιαγμένου» — ὅπως λεγόταν — ἔργου, μὲ θεωρητικὸ του ἐπίσημο τὸν Σαρσαί, τεχνικοὺς μιὰ σειρὰ συγγραφέων ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Σκρὶμπ καὶ κορυφώνεται ποιητικὰ — καὶ ποιοτικὰ — στὸν Ἶψεν. Ἔρχεται ὁ εἰκοστὸς αἰῶνας καὶ πιάνει συστηματικὰ νὰ διαλύει τὸ καλοφτιαγμένο ἔργο. Τὸ διαλύει κάποτε ἀπὸ ἀνάγκη ὀργανικὴ τοῦ νέου, τοῦ τολμηροῦ, κάποτε ἀπὸ κενὴ ματαιοδοξία, γιὰ νὰ δειχτεῖ πὼς νεωτερίζει. Ἡ κύρωση; Ἀνύπαρκτη. Βλέπετε νεωτερισμοὺς μὲ περιεχόμενο, σοβαρότητα, ἀλήθεια, νὰ «στέκονται» στὴ σκηνὴ λιγότερο ἀπὸ τσαρλατανιὲς τῆς κακῆς ὥρας. Δράση, ἔλεγε, λόγου χάρη, ὁ 19ος αἰῶνας— καὶ νὰ ποὺ στέκονται, πετυχαίνουν, ἀποθεώνονται, ἔργα δίχως δράση. Οὔτε κἂν ἔργα ποὺ ἀντικατέστησαν τὴ δράση μὲ κάτι ἄλλο, ἰσάξιο. Ἔργα ποὺ τὴν ὑποκατέστησαν μὲ τὸ θέαμα, τὴ χαζομάρα. Ἢ μὲ τὴ δημοκοπία. Ἢ μὲ κάποιο ἄλλο, ἀνάλογο, ἐπινόημα. Αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶναι καλὸ θέατρο; Ὅποιος πιστεύει στὸν ἀνεξάρτητο παράγοντα ἐσωτερικὴ ἀξία, θὰ πεῖ πὼς παρ' ὅλ' αὐτά, δὲν εἶναι καλὸ θέατρο. Ὅποιος πιστεύει πὼς καλὸ εἶναι ὅ,τι ἀρέσει στὸ μεγάλο κοινό, θὰ πεῖ πὼς εἶναι καλὸ θέατρο. Δικαίωμά σας νὰ διαλέξετε.

❁

Καὶ ἡ ἄποψη τοῦ ὑποφαινομένου; —Ἂν ὑποτεθεῖ πὼς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὴν πεῖ. Ἰδού την, μὲ κάθε παρρησία: Δὲν πιστεύω καθόλου στὸ ἀλάθητο τῆς ἀτομικῆς, κατὰ τεκμήριο «ἁρμόδιας» γνώμης, γιατὶ τότε θὰ εἴταν σὰ νὰ πίστευα, ἁπλούστατα, στὸ ἀλάθητο τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα ἐξωφρενικό. Ἀλλὰ καὶ μοῦ εἶναι ἀδύνατο, παρ' ὅλα τὰ δημοκρατικά μου αἰσθήματα, νὰ πιστέψω πὼς τὸ Καλὸ στὴν Τέχνη εἶναι ζήτημα ψηφοφορίας. Ὡραία γυναίκα μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀναδείχτηκε μὲ δημοψήφισμα, ὡραῖο καλλιτέχνημα ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου πὼς εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴν περισσότερη ζήτηση. Ὁ Εὐγένιος Σύης κυκλοφοροῦσε σὲ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀντιτύπων ἀπὸ τὸν Μπαιλζάκ, ἡ Γερακίνα θὰ βρεῖ πολὺ περισσότερους ὀπαδοὺς, ὑποτονθορίστες, ἀπὸ ἕνα τραγούδι τοῦ Σοῦμπερτ. Ὅσο γιὰ τὸ θέατρο, ἀντὶ νὰ πῶ τὴ δική μου τὴ γνώμη, θ' ἀναφέρω ἐδῶ κάτι ποὺ λέει ἕνας ἄλλος, ἐλπίζω ὄχι ἀναρμόδιος: ὁ Σαίξπηρ. Στὸν «Ἄμλετ», ἐκεῖ ποὺ ὁ βασανισμένος πρίγκηπας, δίνει τὶς ὁδηγίες του στοὺς ἠθοποιοὺς πῶς νὰ παίζουν—καὶ ξέρουμε πὼς ἀπὸ τὸ στόμα του, στὸ σημεῖο αὐτό, μιλάει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς— ὑπάρχουν τ' ἀκόλουθα λόγια: «Τώρα ἂν αὐτὸ γίνει ὑπερβολικὸ ἢ λειψό, μ' ὅλο ποὺ κάνει τὸν ἀνήξερο νὰ γελάει, τὸν ἔμπειρο δὲ μπορεῖ, θὰ τὸν δυσαρεστήσει· αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς ἡ κρίση στὸ τί σᾶς ἐπιτρέπεται ἢ ὄχι, πρέπει νὰ βαραίνει περισσότερο ἀπὸ ὁλόκληρο θέατρο ἀπ' τοὺς ἄλλους». Θὰ σᾶς ἐμπιστευθῶ πὼς ἕνας δημοκρατισμός, ποιοτικὰ ἴσως ὄχι ἀδιάβλητος, κάνει νὰ κόβονται κατὰ κανόνα τὰ λόγια αὐτὰ στὴν παράσταση τοῦ ἔργου. Δὲν κόβονται ὅμως καὶ τ' ἄλλα, σὲ προηγούμενη εἰκόνα, ποὺ λέει ὁ Ἄμλετ πάλι, σ' ἕναν ἠθοποιό: «Σὲ ἄκουσα μιὰ φορὰ ποὺ μοῦ εἶχες ἀπαγγείλει κάτι, μὰ ποὺ ποτὲ δὲν παραστάθηκε ἢ τὸ πολὺ μιὰ φορά· γιατὶ τὸ ἔργο, θυμᾶμαι, δὲν ἄρεσε στὸ πλῆθος· εἴταν χαβιάρι γιὰ τὸ κοινό· ὅμως, ὅπως τὸ κατάλαβα ἐγὼ καὶ ἄλλοι, ποὺ οἱ γνῶμες τους σ' αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ τὴ δική μου, εἴταν ἐξαίρετο ἔργο...». Δὲν ἔχω, φυσικά, καμμιὰ δυσκολία νὰ δεχτῶ πὼς ὁ «ἕνας» τῆς πρώτης περικοπῆς, καὶ οἱ «ἄλλοι» τῆς δεύτερης, δὲν εἶναι οἱ ἐξ ἐπαγγέλματος κριτικοί...

Εἴπαμε ὅμως: μὲ κάθε παρρησία. Λοιπόν, μὲ κάθε παρρησία: τὸ κοινὸ μπορεῖ νὰ λέει «μοῦ ἀρέσει», ἢ «δὲν μοῦ ἀρέσει». Δὲν μπορεῖ νὰ λέει «εἶναι καλὸ» ἢ «εἶναι κακό». Ποιὸς θὰ τὸ πεῖ αὐτό; Πολλοὶ ἀποφαίνονται: ὁ Χρόνος. Πιθανότατο. Ὅμως αὐτὸ προσέξετε πὼς δὲν συμφέρει σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς διαδίκους τῆς παραπάνω διαφοράς...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Μαρτίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΚΡΟΒΑΣΙΕΣ

1613111-1

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δραματικὴ ἐποχή, οὔτε λόγος! Γεμάτη δάκρυα, γεμάτη αἵματα καὶ ἱδρῶτα, πολὺν ἱδρῶτα. Τὸ μέτωπό της εἶναι τόσο βαρὺ ποὺ τὰ μάτια της, κι' ὅταν ἀκόμα θέλουν νὰ ὁραματιστοῦν, χάνουν τὴ φωτεινότητά τους, βουλιάζουν στὶς γοῦβες ἔτσι ποὺ νὰ γίνονται ζοφερά, νὰ μοιάζουν, σὲ κάθε περίπτωση, ἐπίβουλα. Πῶς ὕστερα ἀπ' αὐτὸ—θ' ἀναρωτηθεῖ κανένας—ν' ἀνάψει μέσα τους ὅποτε πρέπει, γιὰ ὅσο πρέπει, ἡ ἱλαρὴ φλόγα τῆς εἰρωνείας; Κι' ὅμως, ὧρες-ὧρες θὰ ἦταν σωτήρια, ἐξυγιαντική, γιατὶ θὰ ὑπεγράμμιζε, μὲ τὸ ἔμμεσο σχόλιό της, κάποιους ἐξωφρενισμοὺς πού, ὅταν παγιωθοῦν, γίνονται θανάσιμοι. Τὸ γελοῖο καὶ τὸ τραγικὸ λίγες φορὲς γειτόνεψαν ὅσο τώρα. Καὶ συμβιβάστηκαν!

Μιλῶ γιὰ τὴν ἀλλόκοτη σύγχυση φρονημάτων ποὺ ἐπικρατεῖ γύρω μας. Θὰ εἶταν πολὺ ἀφελὴς ὁποιος θὰ πίστευε πὼς τὸ μεγάλο θέμα τῆς στιγμῆς εἶναι ὁ διχασμὸς τοῦ κόσμου σὲ δυὸ μεγάλα στρατόπεδα: τὴ δεξιὰ καὶ τὴν ἀριστερά, ἂς ποῦμε. Μιὰ τέτοια ἁπλούστευση, ἀντὶ νὰ μᾶς διαφωτίζει, μᾶς τυφλώνει. Ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ πλῆθος ἀπὸ ἀποχρώσεις ποὺ μεσολαβοῦν εἶναι τὸ περίεργο. Τέτοιες ἀποχρώσεις, ἀντίθετα, παρηγοροῦν, γιατὶ δείχνουν καὶ τὴ δραστηριότητα ποὺ ἔχουν κάποιες συνειδήσεις, καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπέναντι στὰ δόγματα, καὶ τὴν κατεργασία τὴν ἱστορικὴ ποὺ τοὺς γίνεται, τὸ κάτω-κάτω. Οἱ ἀποχρώσεις εἶναι σταθμοί, φάσεις μιᾶς ἐσωτερικῆς πορείας, ἢ καὶ ἀναζητήσεις φιλότιμες, συχνὰ συγκινητικές. Ὄχι: τὸ ἐξωφρενικὸ τῆς στιγμῆς δὲν εἶναι οἱ ἐνδιάμεσοι τόνοι ἀνάμεσα στὸ μαῦρο καὶ τὸ κόκκινο. Εἶναι τὰ παρδαλὰ ντόμινα, τὰ μαυροκόκκινα, ἢ τὰ πλουμισμένα μὲ τὰ πιὸ ἀναπάντεχα, ἀλληλογρονθοκοπούμενα χρώματα. Οἱ παλιάτσικες καλαισθησίες... Κι' ὅμως! νὰ ποὺ οἱ συνάνθρωποί μας βρήκανε τρόπο νὰ τὶς ἐπιβάλουν. Καὶ νὰ μὴ γελάει κανένας.

Καταπληκτικὰ πράγματα, ἀπίθανες ἀκροβασίες. Ἐδῶ βλέπετε τὸν ἀμερικανισμὸ νὰ συνδυάζεται ἀτάραχα μὲ τὸν κομμουνισμό, καὶ νὰ γεννάει ἕνα πλάσμα ἑρμαφρόδιτο ποὺ χαίρει ἄκρας ὑγείας. Ἐ-

κεῖ, εἶναι ὁ ὑπερανθρωπισμὸς ποὺ συγκατοικεῖ ἁρμονικότατα μὲ τὸ μαρξισμό. Πιὸ πέρα, ἡ Δημοκρατία σφίγγει στὴ γροθιά της ἕνα ἀπολυταρχικὸ σκῆπτρο, κεφαλοθραύστη, περιβάλλεται τὴν ἀλουργίδα τῆς αἱμοχαρέστερης μισαλλοδοξίας, καὶ ὅλοι τὸ βρίσκουν ἔξοχο, πολὺ πετυχημένο. Βλέπεις ἀνθρώπους νὰ ὑπηρετοῦν ταυτόχρονα τὸ Θεὸ καὶ τὸ Μαμωνᾶ καὶ ἡ ψυχραιμία τους σὲ ἀφοπλίζει. Τὸ θράσος; Θὰ τὸ ἔλεγε κανεὶς ἔτσι ἂν ἔβλεπε γιὰ πιθανὴ κάποια κύρωση. Κύρωση ὅμως δὲν ὑπάρχει, ἴσα-ἴσα! κι' ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι ἔχασαν τὴ λεγόμενη «εὐαισθησία» τους, δείχνουν πὼς ἔχουν χάσει καὶ τὸ αἴσθημα τοῦ γελοίου. Ἴσως μάλιστα αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ τὸ πιὸ ἀπογοητευτικό.

Στὴν κατοχή, εἴχαμε ἰδεῖ ἀνάλογα κρούσματα, σὲ μορφὴ ὅμως καθυστερημένη τότε, εἰδυλλιακὴ ἂν τὴ συγκρίνει κανένας μὲ τὶς τωρινές, τὶς προοδευμένες. Τότε, εἴταν ἐκεῖνοι ποὺ παίζανε «διπλὸ παιγνίδι», ποὺ συνεργάζονταν, λόγου χάρη, μὲ 'το στρατηγεῖο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ μαζὶ μὲ τὶς ντόπιες ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις. Ἡ ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὸ μέν, χρηματοδοτοῦσαν τὶς δέ. Ἡ ποὺ χαριεντίζονταν μὲ τοὺς δυὸ εἰσβολεῖς καὶ βρέθηκαν μπερδεμένοι ὅταν ἐκεῖνοι τὰ χόλασαν μεταξύ τους. Τὸ περίεργο ὡστόσο εἶναι πὼς στὰ χρόνια τὰ μαῦρα καὶ βαρειά, τὸ νιώθαμε τὸ τραγελαφικὸ αὐτῶν τῶν καταστάσεων, γελούσαμε κάπου-κάπου μὲ δαῦτες. Γελούσαμε τὸ γέλιο ποὺ εἶναι ὑγεία, κριτική, σαρκασμός, κύρωση. Σήμερα—τίποτα. Ἀταραξία.

Εἶναι ἄραγε ὁ ζόφος τοῦ τωρινοῦ κόσμου ποὺ μᾶς στέρησε τὴν ἱκανότητα γιὰ χιοῦμορ, εἰρωνεία; Μᾶλλον ἀπίθανο. Ἔχουμε διατηρήσει τὴν ἱκανότητα ὄχι μόνο νὰ χαιρόμαστε, ἀλλὰ καὶ νὰ διασκεδάζουμε, νὰ ξεφαντώνουμε. Μέχρι παροξυσμοῦ. Ροκεντρολισμοῦ. Κι' οὔτε μποροῦσε νὰ εἶναι διαφορετικά· ἡ ζωὴ συνεχίζεται —εὐτυχῶς—διεκδικεῖ τὰ δικαιώματά της. Καὶ κάποτε, ὅσο βαρύτεροι εἶναι οἱ καιροί, τόσο καὶ πιεστικότερη γίνεται ἡ δίψα γιὰ ξέδωμα, τόσο καὶ φανατικότερη ἡ ἀναζήτηση ἀφορμῶν γιὰ γέλιο. Ὥστε ἐκεῖνο ποὺ μᾶς κάνει ἀπαθεῖς ἀπέναντι στὰ σημερινὰ τραγελαφήματα δὲν εἶναι ἡ ἀδυναμία νὰ ἰδοῦμε τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν εὔθυμη—ἢ καὶ τὴ φαιδρὴ—πλευρά της. Εἶναι, ἁπλούστατα, μιὰ βαθύτερη σύγχυση φρενῶν, ποὺ μᾶς στερεῖ τὴν ἱκανότητα νὰ νιώσουμε τὸ ἐξωφρενικὸ καὶ νὰ καγχάσουμε μὲ τὸ γελοῖο.

Εἶναι καὶ μιὰ βαθύτερη διασάλευση τῶν κριτηρίων μας. Δὲν ξέρουμε πιὰ τὶ εἶναι θεμιτὸ καὶ τὶ ἀθέμιτο, τὶ σεμνὸ καὶ τὶ ξετσίπωτο, τὶ ἀνεκτὸ καὶ τὶ προσβλητικό. Φτάνει μιὰ κατάσταση, ἡ πιὸ ἐξωφρενική, ἡ πιὸ αὐθαίρετη, νὰ μᾶς προταθεῖ μὲ τουπὲ καὶ τὴν ἀποδεχόμαστε· καθόλου ἀπίθανο μάλιστα καὶ ν' ἀποκαλυφθοῦμε μπροστά της. Ἡ σύγχυση τῶν ἀξιῶν ἔφερε τὴ σύγχυση τῶν κριτηρίων. Ἄλλωστε δὲν ἀμφιβάλλουμε, δὲν κρατοῦμε μπροστὰ στοὺς ἐξωφρενισμοὺς στάση ἐφεκτικὴ ἀπὸ σκιεπτικισμό. Εἴμαστε πρόθυμοι, ἁπλούστατα, νὰ δεχτοῦμε τὰ πάντα. Τὰ ἐπιτρέπουμε. Ἐχάσαμε καὶ τὴν ἱκανότητα ἀκόμα ν' ἀποροῦμε.

Αὐτὴ λοιπὸν καὶ ὄχι ἄλλη εἶναι ἡ τρανότερη ἔνδειξη τοῦ πόσο χαλασμένος εἶναι ὁ σύγχρονος κόσμος. Ἀφῆστε ὅσους τὸν καμαρώνουν ἀπὸ συμφεροντολογικὴ αὐταρέσκεια, νὰ τὸν καμαρώνουν. Ὅποιος δὲν παινέψει τὸ σπίτι του...—φυσικά! Ἀλλὰ καὶ παρατηρῆστε τὶ χάος δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀπίθανη τούτη διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς ἀνοχῆς. Οἱ ἀφελέστεροι, ποὺ εἶναι πάντα καὶ οἱ ἀγνότεροι, πιστεύουν σταθερὰ στὶς μεγάλες, τὶς θεμελιακὲς διακρίσεις, στ' ἀντίμαχα στρατόπεδα, στὴ σύγκρουση τῶν ἰδεῶν, στὴν ἀντίθεση τοῦ παλιοῦ μὲ τὸ νέο, κλπ. Οἱ «ἱκανότεροι», ἐκμεταλλεύονται θρασύτατα αὐτὴ τὴν εὐπιστία. Φτιάχνουν δικά τους ἁμαλγάματα, κοκτέϊλς τολμηρά, ποὺ δὲν χρειάζονται ἄλλωστε κανενὸς εἴδους τόλμη, καὶ ποὺ δὲν ἔχουν κἂν τὴν ἀρετὴ τοῦ ἐπικίνδυνου. Καὶ τοὺς «πουλάνε» τοὺς ἀφελεῖς, τοὺς προσκολλημένους στὶς πατροπαράδοτες ἀντιθέσεις.

Ἂν ὅμως ὁ σημερινὸς κόσμος ἔχει χάσει κάθε ἱκανότητα γιὰ χιοῦμορ, πρέπει νὰ ἐλπίζουμε πὼς κάποτε, σὲ ἀπώτερο μέλλον, θὰ ἔρθει ἕνας ἄλλος, ἂν ὄχι πιὸ ἰσορροπημένος τουλάχιστον λιγότερο ξετσίπωτος. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ μελλοντικὸς κόσμος, ποὺ θὰ ἔχει λύσει, ἐλπίζουμε, τὰ πιὸ χοντρὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ προβλήματά του, θ' ἀνακαλύψει, ψαχουλεύοντας στὰ ἀρχεῖα, τὸ δικό μας τὸν κόσμο, τὸν παρδαλό. Ζοῦμε, ἄλλωστε, σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ φροντίζει μὲ κάθε ἐπιμέλεια ν' ἀπαθανατίσει τὴν εἰκόνα της σ' ὅλες τὶς λεπτομέρειες: ἀφήνει μνημεῖα της γραφτά, φωτογραφημένα, κινηματογραφημένα, μαγνητοφωνημένα. Ὁ μελλοντικὸς κόσμος, δίχως πολλὴ προσπάθεια, θὰ μπορεῖ ν' ἀνασυνθέσει τὴν εἰκόνα τοῦ καιροῦ μας. Κι' ἀφοῦ δακρύσει πρῶτα—ἐλπίζουμε—γιὰ τὸ χάλι μας, θ' ἀρχίσει ὕστερα νὰ γελάει, νὰ ξεκαρδίζεται, νὰ τρελλαίνεται στὰ γέλια, μὲ τὶς χοντροειδέστατες ἀσυναρτησίες μας. Θὰ ἐκστασιάζεται μὲ τὴν εὐπιστία μας. Καὶ πάλι θὰ γελάει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥΙΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Μαρτίου 1957

1613/12-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πολυκουβεντιασμένο ἀλλὰ καὶ ἀνεξάντλητο τὸ θέμα ἂν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη πρέπει νὰ ἔχει «ἑλληνικότητα», ἢ καὶ ἂν μόνον ὅποια ἔχει «ἑλληνικότητα» μπορεῖ νὰ λογαριάζεται γιὰ «ἑλληνικὴ» τέχνη. Οἱ γενιές μας, τουλάχιστον, μὲ αὐτὸ τὸ σάλπισμα ἄνοιξαν τὰ μάτια τους στὸν αἰσθητικὸ ὁρίζοντα. Ἀπὸ τότε, ἀκούγεται κατὰ καιρούς, πάει νὰ γίνει, μὲ διάφορες μικροπαραλλαγές, λάϊτ-μοτὶβ μιᾶς ὁλόκληρης ἱστορικῆς πορείας. Τὸ ἔχουμε ἀκούσει σὲ διάφορους τόνους: πότε ἡρωϊκό, στομφώδες, πότε νοσταλγικό, λυγμικό, πότε ὀργίλο, ὁλοκληρωτικὰ ἀδιάλλακτο, πότε δημοκοπικὰ κραυγαλέο. Καὶ μονότονο. Καὶ ἀποκοιμιστικὸ—σὰ σιωπητήριο. Καὶ συνταραχτικὸ—ἴδιο σάλπισμα τῆς Δεύτερης Παρουσίας...

Σωστά, εὔγλωττα τὸ θίγει σὲ πρόσφατο ἄρθρο της, δημοσιευμένο σὲ πρωϊνὴ ἐφημερίδα, ἡ κ. Ἔφη Φερεντίνου, ξεκινώντας, νομίζω, ἀπὸ τὸν τομέα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Ἡ περιοχὴ μοῦ εἶναι ξένη, τὸ πρόβλημα ὅμως δὲν ἀλλάζει. Αὐτούσιο συναντιέται στὴν πεζογραφία ἢ στὴν ποίηση, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴ μουσική. Θυμᾶμαι μάλιστα πὼς ὁ ἀείμνηστος Φῶτος Πολίτης, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του κριτικὰ φανερώματα, τὸ εἶχε θέσει παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν τελευταία. Καὶ εἶπε πεῖ τότε τὸ λόγο τὸν ἀληθινό, ποὺ διαλύει τὶς ἀκατανόητες, χοντροκομμένες πλάνες, χωρὶς αὐτὸ βέβαια νὰ ἐμποδίσει τὶς πλάνες νὰ συνεχίζονται, ἐπίμονες, ἐφτάψυχες. Ἕνα ἀπὸ τὰ γνησιότερα γνωρίσματα τῆς φυλῆς μας εἶναι καὶ τὸ ν' ἀσχολεῖται στὸν αἰῶνα τὸν ἄπαντα μὲ τὰ ἴδια προβλήματα. Ἔτσι τρέφει καὶ τὴ συζητησιακή της μανία...

Τὸ κύλισμα ὡστόσο τῶν καιρῶν, οἱ βαθμιαῖες ἀλλοιώσεις τῆς ἱστορικῆς ἀτμοσφαίρας, δὲν μποροῦν νὰ μὴν ἐπηρεάζουν, στὸ συγκεκριμένο κάθε φορὰ ἀντίκρυσμά του, κι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Μιὰ τέτοια ἀλλοίωση τῆς σκοπιᾶς μαρτυρεῖ, λόγου χάρη, καὶ ἡ ἄποψη τῆς κ. Φερεντίνου, ποὺ τὴ βλέπει κανεὶς νὰ χρωματίζεται ἀπὸ τὸ αἴτημα γιὰ οἰκου-

12-2.

μενικότητα, σημάδι ἀλάθητο τῶν καιρῶν μας. Πραγματικά· πῶς νὰ τὸν ἀγνοήσει κανεὶς τὸ διάχυτο αὐτὸν γύρω μας τόνο; Ἂς προσέξουμε ὡστόσο: Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ αἴτημα γιὰ «κοσμοπολιτισμό», ποὺ σφράγισε, κάπως παρδαλά, τὴν ἐπαύριο τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου. Ὁ κοσμοπολιτισμός, ὁσοδήποτε κι' ἂν θεωρηθεῖ ἱστορικὰ ἐξηγήσιμος, εἴταν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἕνας σνομπισμός. Διαφορετικὴ ἐντελῶς γεύση καὶ ποιότητα ἔχει ὁ οἰκουμενισμὸς—ἀπαίτηση τοῦ καιροῦ μας. Ὁ οἰκουμενισμὸς δὲ περιφρονεῖ τὶς ἐθνικὲς ἰδιοτυπίες. Τοὺς ἀναγνωρίζει στὸ χάρτη τῆς ὑδρογείου τὰ πολύτιμα, ζωτικὰ δικαιώματα ποὺ ἔχουν πάντα οἱ προσωπικότητες. Δὲν ζητάει νὰ ἰσοπεδώσει ὁ οἰκουμενισμός, ν' ἀποχρωματίσει. Ζητάει ὅμως τὸ ξεπέρασμα τῶν δίχως ὁρίζοντα τοπικισμῶν, τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία τῶν ρευμάτων, τὴν αὐτοδύναμη ἀναγωγὴ τοῦ ἐπὶ μέρους σὲ ἀξίες ἀνθρώπινες.

Κι' ἐδῶ βρίσκεται ἡ δυσκολία. Τὸ νὰ μεταπηδήσεις ἀπὸ τὴν ἠθογραφία στὸν κοσμοπολιτισμό, εἶναι πολὺ εὔκολο: Παρακάμπτεις τὸ πρόβλημα, δὲν τὸ λύνεις. Εἶναι ἡ «ἐξέλιξη» τοῦ ἄξεστου ποὺ γίνεται ὁλόξεφνα ἀρχοντοχωριάτης. Τὸ ν' ἀναζητήσεις ὅμως μέσα στὸν γνησιότερο ἑαυτό σου τοὺς φθόγγους ποὺ θὰ μιλήσουν, πέρα ἀπὸ τὴ φυλή, στὸ εἶδος, αὐτὸ δὲν εἶναι στὸ χέρι τοῦ καθενός. Ζητάει τὴν παρουσία τῆς μεγαλοφυΐας, ἢ περίπου. Καὶ ἡ ἀπαίτηση εἶναι συμφωνότατη, σημειῶστε, μὲ τὰ μέτρα τῶν καιρῶν, γιατί, αὔριο, οἱ τοπικοὶ ἅγιοι δὲν θὰ ἔχουν πιὰ καὶ τόση πέραση. Γιὰ νὰ σταθεῖς στὸ ἑορτολόγιο, θὰ χρειάζεται νὰ ἔχεις ἀνάστημα κάμποσο πάνω ἀπὸ τὸ μέτριο, κι' αὐτό, γιὰ τὰ πνευματικὰ μέτρα, σημαίνει κάποτε: πάνω ἀπὸ τὸ φυσικό.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πολὺ ἀξιοπρόσεχτες παρατηρήσεις ποὺ κάνει στὸ ἄρθρο της ἡ κ. Φερεντίνου εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀναφέρεται στὴν προτεραιότητα τοῦ ἰδεολογικοῦ ἢ τοῦ ψυχολογικοῦ παράγοντος τοῦ καλλιτέχνη σὲ σχέση μὲ τὸ φυλετικό. Πραγματικά. Στὸν καιρό μας εἰδικότερα, θὰ ἰδεῖ κανεὶς συχνὰ νὰ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἐσωτερικὴ συγγένεια ἀνθρώπων ποὺ κατοικοῦν σὲ διαφορετικὰ γεωγραφικὰ κλίματα καί, συνακόλουθα, ἡ ὁμόζυγη πνευματικὴ ἢ συναισθηματική τους πορεία. Μιλᾶμε πολὺ συχνὰ καὶ μὲ περισσὴ ἐπιπολαιότητα γιὰ ἐπιδράσεις, ἀκόμα καὶ γιὰ μιμήσεις, ἐκεῖ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μιλᾶμε, ἁπλούστατα, γιὰ συμπτώσεις ἤ, βαθύτερα, γιὰ ἀμοιβαῖες ψυχικὲς γονιμοποιήσεις. Δὲν διαλέγει κανεὶς τὸ ἐσωτερικὸ κλῖμα του, ὅπως δὲν διαλέγει τὴ φιλοσοφία του, ὅταν τουλάχιστον δὲν εἶναι μεταπράτης τέτοιων εἰδῶν. Καὶ τὸν μεταπράτη, ἢ τὸν ἑτερόφωτο, θὰ τὸν ἀναγνωρίσετε πολὺ γρήγορα, ἀπὸ τὸν κούφο του ἦχο. Τότε, δὲν θὰ εἶναι ἡ ἔλλειψη ἐθνικῆς αὐθεντίας ποὺ θὰ φταίει. Θὰ εἶναι ἡ ἔλλειψη αὐθεντίας ἀνθρώπινης. Μπορεῖ νὰ νοηθοῦν ἄπειρες ἀσημαντότητες, ἔστω καὶ ντυμένες μ' ἐθνικὴ φορεσιά.

Καὶ ποιὸς μπορεῖ νὰ πεῖ ποιὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ «ἑλληνικό», τοῦτο ἢ ἐκεῖνο; Τὸ αἰσιόδοξο ἢ τὰ ἀπαισιόδοξο; Τὸ χαρούμενο ἢ τὸ σκυθρωπό; Τὸ περίτεχνο ἢ τὸ αὐστηρό; Ἔφτασαν, παρασυρμένοι ἀπὸ μηχανικὲς μεταφορὲς τοῦ ἐξωτερικὰ «γραφικοῦ» στὸν ἀπαραβίαστο ἐσωτερικὸ χῶρο, νὰ δείχνουν γιὰ γνήσια ἑλληνικὸ τὸ ἐπιπόλαιο, τὸ ξώπετσο, καὶ γιὰ ἀνθελληνικὸ τὸ βαθὺ ἢ τὸ σοβαρό! Ἄλλος, διεφήμιζε ἐπίμονα γιὰ ἑλληνικὸ ὅ,τι προσωπικὰ δικό του, ἀφοῦ ἔτσι τὸν συνέφερε· ἢ καὶ τὸ ἀνύποπτα, στεν κέφαλα, ἄξεστα τοπικιστικό, ποὺ τὸ ἔκανε προσωπική του ὑπόθεση μὲ ἀξιώσεις νὰ τὸ ἐπιβάλει καὶ σὰν ἱερὴ ὑπόθεση. Ἦρθε στιγμὴ ποὺ ἑλληνικὸ θεωρήθηκε τὸ ὀπισθοδρομικό! Ἢ τὸ φωτογραφικό, τὸ τουριστικό, τὸ γλυκανάλατο. Ἀκόμα σήμερα οἱ ξένοι ἀπ' αὐτὴ κυριώτατα τὴν πλευρὰ φαίνονται νὰ μᾶς βλέπουν: σὰν ἕνα ἄρτυμα, μιὰν «ἀτραξιόν», ἕνα ἐξωτικὸ τοπίο ἀνάλογο μὲ τὴ Μαλαισία ἢ τὸ κεντρικὸ Κογκό.

Αὐτὰ ὅλα δὲν σημαίνουν βέβαια πὼς κάτι βαθύτερα μοναδικὸ δὲν ὑπάρχει μέσα μας. Σημαίνει πὼς δική μας δουλειὰ εἶναι νὰ τὸ ἀνακαλύψουμε καὶ νὰ τὸ διδάξουμε καὶ στοὺς ξένους. Νὰ τοὺς τὸ ἀποκαλύψουμε. Σημαίνει ἀκόμα πὼς ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος νὰ μὴν τὸ καταφέρουμε ποτέ, εἶναι νὰ τὸ θεωρήσουμε κιόλας καμωμένο. Οἱ διάφοροι προγραμματικοὶ τρόποι, οἱ ἀμετουσίωτες ἀντιγραφὲς καὶ ἀπομιμήσεις τοῦ «λαϊκοῦ» λόγου χάρη, σὲ τέτοια στειρότητα εἶναι μοιραῖο νὰ καταλήξουν, ἂν συνεχίζονται μὲ τὸ σημερινὸ ρυθμό. Φιλοδοξία μας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι νὰ μοιάσουμε μὲ τὸ ἀξιοθέατο τέρας, ποὺ τὸ κλείνουν σὲ μιὰ γυάλα καὶ τὸ ἐκθέτουν σὲ κοινὴ θέα μὲ τόσο τὸ εἰσιτήριο.

Ὄχι, ὄχι, ὑπάρχει κάτι οὐσιαστικότερο, πνευματικότερο, εὐγενέστερο ἀπὸ τὴ γραφικότητα τῆς κὰρτ ποστάλ, κάτι πιὸ βαθιὰ ἑλληνικὸ ἀπὸ κεῖνο ποὺ βλέπει τὸ ἀργόσχολο μάτι τοῦ περιηγητῆ. Ὅταν τὸ ἐπισημάνουμε, τότε θὰ μποροῦμε ν' ἀρχίσουμε καὶ τὸ κήρυγμα γιὰ ἑλληνικότητα στὴν Τέχνη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 'Απριλίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάποτε—ὅταν διαβάζω τὶς ἀτέλειωτες ἱερεμιάδες ποὺ προκαλεῖ, δικαιολογημένα ἄλλωστε, ὁ καιρός μας—συλλογίζομαι τὴν παράδοξη, γιὰ τὸ δικό μας τουλάχιστον γοῦστο, βουβαμάρα ἄλλων αἰώνων. Τὴ σιωπή τους τὴν ἐφτακιλείδωτη. 'Ακόμα καὶ σ' ὅ,τι ἐμεῖς λέμε 'Ιστορία σωπαίνουν κάποτε. 'Ακόμα καὶ στὰ γεγονότα τῆς δημόσιας ζωῆς μεγάλων ἀνθρώπων, ἢ ὁπωσδήποτε προσώπων ποὺ βάρυναν πάνω στὴ μοῖρα τῶν συνανθρώπων τους. 'Αφήνω πιὰ τὴν ἰδιωτική τους τὴ ζωή. Οἱ μαρτυρίες ποὺ κατέχουμε γιὰ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ Σωκράτη ἢ τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου εἶναι μηδαμινὲς σὲ σύγκριση μ' αὐτὲς ποὺ θ' ἀφήσουμε ἐμεῖς στοὺς ἀπογόνους μας γιὰ ἕνα εἰκοσιτετράωρο τῆς Λολομπρίτζιντας λόγου χάρη. Σὲ τὶ πρέπει κανένας ἄραγε ν' ἀποδώσει τὴν ἐχεμύθεια τῶν γενεῶν ποὺ πέρασαν; Σὲ βασικὴ διαφορὰ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς; Στὴ μηχανικὴ ἁπλῶς ἔλλειψη μέσων ποὺ ν' ἀπαθανατίζουν; Σὲ διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ τὶ εἶναι ἀξιόλογο καὶ τὶ ὄχι, τὶ σοβαρὸ καὶ τὶ ἐπιπόλαιο; Ἢ μήπως σ' ἔλλειψη ἀρκετῆς εὐαισθησίας τῶν παλαιοτέρων; Πῶς ἐξηγεῖται τόσοι καὶ τόσοι αἰῶνες μαρτυρικοὶ ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς, τόσες ὁμαδικὲς δυστυχίες, κρίσεις, καταδιώξεις, ἐπιδημίες, πόλεμοι, ἀγωνίες, νὰ μὴν ἀφήσουν ἕνα, χλωμὸν ἔστω, ἀπόηχο τοῦ τρόπου ποὺ τ' ἀντιμετώπισε ἡ ἀνθρώπινη ψυχή, μιὰν ἐξομολόγηση γιὰ τὸ μαρτύριό της; Τυχεροὶ λογιζόμαστε ὅταν κατορθώνουμε νὰ βροῦμε ἕνα ἀχνάρι, μιὰ θετικὴ μαρτυρία, γιὰ μεγάλες ἱστορικὲς κινήσεις. Ὅσο γιὰ τὴ στάση τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων ἀπέναντί τους, ἐκεῖ πρέπει περίπου ν' ἀπελπιστοῦμε. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι σποραδικὲς καὶ θαρῶ ὄχι πάντοτε εὔγλωττες.

Τὸ εἶδος ποὺ λέγεται 'Απομνημονεύματα, εἶναι βέβαια πολὺ παλιό. 'Απομνημονεύματα μᾶς ἄφησε κ' ἡ ἀρχαία 'Ελλάδα κ' ἡ Ρώμη. Τ' ἀπομνημονεύματα ὅμως εἶναι συγγραφὲς ποὺ λίγο-πολὺ περνᾶνε στὸ δημόσιο χῶρο τῆς 'Ιστορίας. Καταγρά-

1613/13-1

φουν ὅ,τι θεωροῦν ἱστορικὰ ἀξιομνημόνευτο, δηλαδὴ σχηματικὰ γενικό. Ἀπὸ τὸν ΙΖ΄ μόνον αἰῶνα καὶ πέρα ἀρχίζουν νὰ παίρνουν κάτι τὸ ζεστὰ προσωπικό, ἕναν ἐξομολογητικὸ τόνο ποὺ περισώζει ὄχι πιὰ τὴν ἐπιδερμίδα τῶν ἐπίσημων γεγονότων, ἀλλὰ τὸν παλμό, τὴν ἀνάσα τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς. Γιὰ τὸ δικό μας τὸ γοῦστο, σήμερα, μιὰ κατάθεση ἀπὸ μάρτυρα τῆς Ἱστορίας αὐτόπτη, εἶναι κάποτε πιὸ πολύτιμη γιὰ ὅ,τι ἔχει τὸ μεροληπτικό, τὸ παθιασμένο, παρὰ γιὰ τὴν ἀντικειμενική, ξερή της ἐξιστόρηση. Γιατὶ μέσ' ἀπὸ τὴ μεροληψία τοῦ μάρτυρα ἀναπνέουμε τὴν αὐθεντικὴ ἀτμοσφαῖρα ἑνὸς καιροῦ, κι' αὐτὸ εἶναι ἀσύγκριτα πιὸ πολύτιμο, πιὸ ἀσύλληπτο, πιὸ διαφωτιστικὸ καὶ πιὸ ἀνθρώπινο ἀπὸ τὰ οὐδέτερα γεγονότα. Ἔτσι ἡ ἁλλιῶς, ἡ κλίση μας αὐτὴ πρὸς ὅ,τι περισώζει τὸν ἄμεσο παλμὸ τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, εἶναι δηλωτικὴ τῆς βαθμιαίας στροφῆς ἀπὸ τὸ ἐπίσημο στὸ ἀνεπίσημο, ἀπὸ τὸ σχηματικὰ γενικὸ στὸ ρευστὰ εἰδικό, ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ στὸ ἐσωτερικό. Ἂν τ' Ἀπομνημονεύματα εἶναι εἶδος παλιό, αὐτὸ ποὺ λέμε «χρονικὸ»—μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια, ὄχι τὴ βυζαντινὴ—ἢ ἀκριβέστερα «μαρτυρία», εἶναι νέο.

Θὰ ἤθέλαμε νὰ ἔχουμε τέτοιες μαρτυρίες γιὰ σταυρικὰ σημεῖα τοῦ παρωχημένου βίου, γιὰ κρίσιμες στιγμὲς τῆς διαιώνιας ἀνθρώπινης περιπέτειας. Ἀκόμα καὶ γιὰ ὄχι κρίσιμες. Ἀπὸ πλευρὰ καθαρὰ ἀνθρώπινη, τίποτα δὲν εἶναι ὄχι κρίσιμο. Ὅμως νά! ἡ ἐξομολογητικὴ διάθεση—τὸ εἴπαμε—μοιάζει ν' ἀφυπνίζεται μὲ τοὺς καιρούς μας. Κι' ἐνῶ τὸ μαρτύριο τῶν ἀνθρώπων σ' ἄλλες ἐποχὲς δὲν εἴταν μικρότερο οὔτε σ' ἔνταση οὔτε σὲ σημασία, κανένας τους σχεδὸν δὲν σκέφτηκε νὰ μᾶς τὸ ἐξομολογηθεῖ. Κι' ἀπομένει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ αἴσθηση τοῦ ἀνεπίσημου τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς εἴταν τόσο ἔντονη ποὺ νὰ καταπιέζει τὴν ἀτομική, ἀπρόσωπη φωνή, νὰ τῆς ἐπιβάλλει μιὰ σιωπὴ καὶ μιὰ σεμνότητα ἀδιανόητες στὸν λαλίστατο καιρό μας.

Γιατὶ ὁ καιρός μας ὄχι μόνο τὸ θεωρεῖ αὐτονόητο πὼς ἔχει δικαίωμα—μπορεῖ καὶ χρέος—νὰ καταθέτει, ἀλλὰ καὶ κάποτε τὸ παιρακάνει. Ὑπερβολή, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ θεωρηθεῖ ἡ πληθώρα τῶν καταθέσεων. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὑπερβολὴ ἡ αὐταρέσκεια ποὺ συχνὰ τὶς χαρακτηρίζει. Ὅποιος πιάνει νὰ γράψει τὸν καῦμό του γι' αὐτὰ ποὺ τράβηξε σὲ δεδομένη στιγμή, τὰ μαγερεύει συχνὰ ἔτσι ποὺ νὰ βγαίνει ἥρωας ἀφανής, ἢ καὶ πολύτιμος μονοπωλητὴς τῆς αὐθεντικῆς ἀλήθειας. Ἡ ἡρωοποίηση εἰδικότερα, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες τοῦ καιροῦ μας. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοηρωποιοῦνται, αὐτοαπαθανατίζονται, ἢ καὶ διορίζονται ἥρωες μ' ἕνα φετφὰ ποὺ θεωρήθηκε σὲ μιὰ κάποια στιγμὴ χρήσιμος γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει στυγνὰ πρακτικοὺς σκοπούς. Καταλαβαίνει κανεὶς τώρα τὴ σύγχυση ποὺ δημιουργεῖται ἔτσι σὲ μιὰν ἐποχὴ καθόλου στερημένην ὡστόσο ἀπὸ γνήσιους ἥρωες τοῦ ἀγνότερου τύπου. Ἴσα-ἴσα!

Μιὰ δίχως στάμφο ἀφήγηση ἀτομικῆς περιπέτειας, ἀλλὰ μὲ γενικώτερο χαρακτῆρα, συνάντησα τὶς προάλλες στὶς σελίδες ἑνὸς λιγόλογου βιβλίου ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Μέρες ἀπὸ τὴ ζωή μας» καὶ τ' ὄνομα τοῦ κ. Α. Πανσέληνου. Εἶναι ἡ ἐξιστόρηση, σὲ τύπο ἡμερολόγιου ἐλάχιστα ἀναθεωρημένου, τῶν τριάντα ἡμερῶν ποὺ πέρασε ὁ συγγραφέας στὶς φυλακὲς Ἀβέρωφ τὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς. Οὔτε φιλολογία οὔτε οἴηση. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ σελίδες αὐτὲς κρατᾶνε τὸ ζεστὸ ἀποτύπωμα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τῆς μόνης λογοτεχνίας ποὺ εἶναι ἄξια τοῦ ὀνόματος. Ἴσκιοι ἄλλων ἀνθρώπων, συγκρατουμένων, περνᾶνε ἐκεῖ-μέσα, στοχασμοὶ πάνω στὴν τρεμάμενη ὀθόνη τοῦ βασανισμένου νοῦ, συναισθήματα φευγαλέα καὶ μαζὶ ἀποκαλυπτικά, ὅπως γίνεται πάντα ὅταν ἕνας στοχαστικὸς ἄνθρωπος ὑποχρεώνεται μονομιᾶς ν' ἀλλάξει σκοπιά. Καὶ μιὰ ἀμεροληψία ὑπέρτατη, θὰ τὴν ἔλεγα ὑποδειγματική. Εἶναι ἴσως ὁ λόγος ποὺ ἐνῶ τὰ κείμενα τῆς Κατοχῆς μᾶς φαίνονται κατὰ κανόνα δυσκολοβάσταχτα, αὐτὸ ἐδῶ διαβάζεται ἄπληστα ἔτσι κι' ἀνοίξεις τὴν πρώτη του σελίδα.

Σὲ τὶ μικρὸ διάστημα χρόνου μπορεῖ κάποτε νὰ σχηματιστεῖ αὐτὸ ποὺ λέμε ἀνθρώπινη πεῖρα, μὲ τὴν πιὸ πνευματική του ἔννοια! Καὶ πῶς ὁ Χρόνος εἶναι μιὰ διάσταση σὲ βάθος, ὄχι σ' ἔκταση, ποὺ τὸ νομίζουνε συνήθως! Νὰ τὶ μᾶς λείπει ἀπὸ τὴ μαρτυρία ἄλλων ἐποχῶν γιὰ νὰ τὶς ἀναπνεύσουμε. Τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο στοιχεῖο. Ἔχω τὴν ὑποψία—τὴ βέβηλη ἴσως—πὼς σὲ παλιότερους καιροὺς, οἱ ἄνθρωποι εἴταν ἐμποτισμένοι, κατὰ βάθος, ἀπὸ ἕνα εἶδος ἐξουθενωτικῆς μοιρολατρίας, τὸ θεωροῦσαν αὐτονόητο νὰ βασανίζονται καὶ νὰ πεθαίνουν δίχως ἄχνα, δίχως στεναγμό, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μᾶς ἄφησαν τὰ πολύτιμα μνημεῖα διαμαρτυρίας ποὺ τοὺς ζητᾶμε. Ἡ «μαρτυρία» ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος ὀρθώθηκε καὶ ζήτησε λόγο γιὰ τὸ μαρτύριό του. Εἶναι τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ κείμενο μιᾶς ἐπαναστατημένης ἐποχῆς. Ἡ μαρτυρία ξεκινάει ἀπὸ τὴ διαμαρτυρία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Ἀπριλίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΙΝΤΕΡΜΕΤΖΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

1613114-1

Γυρίζω ἀπὸ τὴ χώρα τῶν παραμυθιῶν. Ἐπιτρέψτε μου νὰ τὸ βεβαιώσω μὲ ὅση ψυχραιμία γίνεται. Εἶχα πιστέψει, καθὼς ὅλοι κι' ἐγώ, πὼς ἡ ἤπειρος αὐτὴ καταποντίστηκε—νεώτερη Ἀτλαντίδα—πρὶν ἀκόμα ἀνατείλει ὁ αἰώνας μας. Λάθος. Τὰ μικρὰ παιδιὰ ποὺ τὴν ὀνειρεύονται, ἐλπίζω, πάντα, δὲν τὴν ψαρεύουν μέσ' ἀπὸ τὸ πέλαγος τῆς αὐθαιρεσίας, νὰ εἴσαστε βέβαιοι. Τὴν ψυχανεμίζονται μὲ τὴν ἀλαφροΐσκιωτη ἔξαρση τοῦ ἀθώου. Τὰ παιδιὰ ξέρουν πάντα καλλίτερα ἀπὸ μᾶς, ἀπόδειξη πὼς δὲν ἔχουν καὶ τὴ γελοία αὐταρέσκεια τῶν μεγάλων.

Ἂν βεβαιώσω τώρα πὼς ἡ ἐξόρμηση στὴ χώρα τῶν παραμυθιῶν ἔγινε δίχως ὑλικὴ μετατόπιση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, θὰ εἶμαι εἰλικρινέστερος. Βλέπετε, στὴ διάσταση αὐτὴ περνάει κανένας μὲ μιὰν ἀπογείωση κατακόρυφη, καὶ τὸ ὕψος εἶναι ἡ μόνη διαφυγὴ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ μᾶς τὴν ἀποκλείσουν ποτέ. Ἀκόμα καὶ μέσα σὲ μιὰ φυλακή. Προπάντων σὲ μιὰ φυλακή. Οἱ λιγοστοὶ συνταξιδιῶτες μου κι' ἐγώ, δρασκελίσαμε τὶς προάλλες τὸ μαγικὸ κατῶφλι καταμεσὶς στὴ λεωφόρο Ἀκαδημίας, πίσω ἀπὸ τοὺς τοίχους μιᾶς παλιᾶς ἀθηναϊκῆς οἰκοδομῆς, σ' ἕνα δεύτερο πάτωμα. Ἐκεῖ εἶχε στήσει τὴ σκηνή του, περαστικό, τὸ φημισμένο κουκλοθέατρο τοῦ Χοχνστάϊν.

Τὸ κουκλοθέατρο τοῦ Χοχνστάϊν εἶναι διάσημο στὸν κόσμο. Τὸ ἤξερα ἀπὸ τὰ προπολεμικὰ ἀκόμα χρόνια· ἤξερα δηλαδὴ τὴν ὕπαρξή του. Φύλαγα κάπου, φιλάργυρα, κι' ἕνα λεύκωμα μὲ φωτογραφίες τοῦ θιάσου του, χωρὶς νὰ ξέρω πὼς θὰ ξύνοηθῶ μιὰ μέρα καὶ ν' ἀντικρύσω τοὺς κυρίους αὐτοὺς καὶ τὶς κυρίες μὲ σάρκα καὶ ὀστᾶ, ἢ, ἂν ἐπιμένετε, μὲ ξύλα καὶ πανιά. Οἱ «Χοχνστάϊνερ» ἄλλωστε—ὅπως λέγονται μονολεκτικὰ—εἶχανε βάλει, τὴ μέρα ποὺ σᾶς λέω, τὰ καλά τους. Παίζανε τὸ θριλικότερο ἔργο τοῦ δραματολογίου τους, τὸ μεσαιωνικὸ παραμύθι τοῦ δόκτορα Φάουστ. Εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ, νέος, εἶδε ὁ Γκαῖτε καὶ πρωτοσυνέλαβε τὸ μετέπειτα δραματικό του ποίημα. Δὲν θὰ κρύψω τὸν ἐνθουσιασμό μου σὰν ἔλαβα τὴ σχετικὴ πρόσκληση· πρόσκληση ἀπὸ τὸ νεραϊδόκοσμο, γιὰ γαλανὸ ταξίδι. Θαρρῶ πὼς ἔφτασα πολὺ νωρὶς στὴν ἀποβά-

θρα. Τὸ ξεκίνημα δὲν μ' ἔκανε νὰ μετανιώσω γιὰ τὴν ἀπαντοχή.

Ὑπάρχει στὸ κουκλοθέατρο, ἰδιαίτερα τὸ φορεμένο στὸ ἀνθρώπινο χέρι, κάτι τὸ αἰθέριο μαζὶ καὶ τὸ δαιμονιακό. Ἡ κίνηση πρώτα-πρώτα τῶν προσώπων, ποὺ ξεπροβάλλουν ἀπὸ τοὺς γοφοὺς κι' ἀπάνω στὴ σκηνή, ἔχει, θάλεγε κανείς, τὸ ἀθόρυβο, φευγαλέο γλιστρημα τῶν ἴσκιων. Τίποτα ἀπὸ τὸ σπασμωδικό, τὸ σὰ μηχανοκίνητο, τῆς μαριονέττας μὲ κλωστές. Ἔπειτα τὸ κορμάκι τοῦ φασουλῆ εἶναι ζεστό, παιλλόμενο, κρύβει κάτω ἀπὸ τὸ πανὶ τὸ ζωντανότερο, τὸ πιὸ ἐξαγιασμένο ἀπὸ τὴ δουλειά, μέλος τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ: τὸ χέρι. Στὸ πλάσμα ποὺ πλέει ἐκεῖ στὸ ὑψωμένο ἐπίπεδο τῆς στενόμακρης σκηνῆς, κάτι ἀνασαίνει ἀπέριττα συγκεκριμένο καὶ μαζὶ αἰνιγματικὰ διφορούμενο: Εἶναι ἠθοποιός, ἀφοῦ ὑποκρίνεται, καὶ σύγκαιρα δὲν εἶναι θεατρίνος παρὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ πρόσωπο τοῦ μύθου. Δὲν ἀλλάζει ρόλους, ταυτότητα. Ζεῖ μπροστά μας τὴν ἴδια του τὴ ζωή, κι' αὐτὸ τοῦ δίνει μιὰ συγκινητικὴ εἰλικρίνεια. Κάνει ἔτσι τὸ θεατρό τόυ νὰ ξεπερνάει τὸ θέατρο. Ἐκεῖ ποὺ ἡ ἀνώτατη ἀξίωση τῆς δραματικῆς τέχνης τῶν μεγάλων εἶναι νὰ συναγωνίζεται—ὅταν τὸ μπορεῖ—σ' ἀλήθεια τὴ ζωή, τὸ θέατρο τῶν μικρῶν πραγματοποιεῖ ἄμεσα, ἐξ ὁρισμοῦ, αὐτὴ τὴν ἀξίωση: Εἶναι ζωή. Τὸ παιδί, ποὺ δὲ γελιέται ποτὲ σ' αὐτά, τὸ νιώθει, καὶ γιὰ τοῦτο πιστεύει στὸ θεατρό του. Πιστεύει στὰ πρόσωπά του. Εἶναι ἕτοιμο τὴν κάθε στιγμή, μὲ ξεχειλισμένη εὐγνωμοσύνη, νὰ σηκωθεῖ, ν' ἁπλώσει τὰ χεράκια του καὶ ν' ἀγκαλιάσει τὴν κούκλα.

Αὐτὰ γιὰ τὸ θεωρητικὸ μέρος, ἂν δὲν εἶναι βεβήλωση ἐδῶ ὁ ὅρος «θεωρητικό». Ὅσο γιὰ τὸν τόνο, τὸ κουκλοθέατρο τοῦ Χοχνστάϊν ἔχει ἀνακαλύψει τὸ ἰδανικὸ ἐκεῖνο μεταίχμιο ποὺ ξεχωρίζει τὴν εὐφροσύνη ἀπὸ τὴ χαζομάρα. Ἡ ἱλαρὴ διάθεση ποὺ ἀκτινοβολεῖ ἀπὸ τὴ σκηνή του εἶναι ἀνάλαφρη, εὐγενικὰ μεθυστική, καθὼς ἡ πιὸ σπιθάτη κι' ἀέρινη στὴ γεύση της σαμπάνια. Τὸ κωμικὸ ποὺ φιλτράρεται μέσ' ἀπὸ τὸ φανταστικό, ἔχει τὴ χάρη νὰ βγάζει στὰ πλευρά του φτερὰ πουπουλένια. Ἀπόδειξη ὁ Σαίξπηρ στὶς κωμωδίες του. Τὸ κουκλοθέατρο τοῦ Χοχνστάϊν βρίσκεται ἀδιάκοπα πλάϊ στὸν Σαίξπηρ.

Ὅμως προσοχή! ἡ καμπάνα σήμανε, ἡ αὐλαία ἄνοιξε, μιὰ φλόγα κυματερὴ μᾶς εἰδοποιεῖ πὼς βρισκόμαστε στὸ βασίλειο τοῦ Ἑωσφόρου. Δροσερότατο βασίλειο, σᾶς τ' ὁρκίζομαι! Τὰ δαιμόνια ποὺ τὸ κατοικοῦν, ξεπηδᾶνε μέσ' ἀπὸ τὰ ἔγκατα γεμάτα κέφι, κι' ἔχουν συμπαθέστατα διεστραμμένες φάτσες. Κάτι σκαρώνουν, γιὰ νὰ τὴ σκάσουν τοῦ Φάουστ. Καὶ μὲ τὸ δίκιο τους νὰ τοῦ τὴ σκάσουν! Αὐτὸς ὁ χριστιανός, μόλις παρουσιαστεῖ — βρισκόμαστε τώρα στὴ Γῆ — μᾶς δείχνει τὸ πιὸ ἀντιπαθητικὸ πράμα τοῦ κόσμου: μιὰ κρεμασμένη μούρη. Ὁ Φάουστ εἶναι διανοούμενος, ὁ Φάουστ εἶναι πληκτικός, ὁ Φάουστ δὲν ἔχει τὸ αἴσθημα τοῦ χιοῦμορ. Ζοφερὸς περιφέρεται, παισχίζοντας μὲ στενοκέφαλο φανατισμὸ καὶ σπηλαιώδεις μονολόγους, νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τοῦ Σύμπαντος. Σάμπως ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶχε γεννηθεῖ γι' αὐτό! Ὅταν ὁ Μεφιστοφελῆς θὰ τοῦ φανερωθεῖ σὲ λίγο, ἀποσταλμένος τῆς Ἀβύσσου, θὰ προσέξουμε πὼς ἀπὸ τοὺς δυό τους, ὁ συμπαθέστερος εἶναι πάλι αὐτός, ὁ διάολος. Γιατί; Γιατὶ εἶναι κι' ὁ πιὸ δροσερός. Ὁ Μεφιστοφελῆς τοῦ Χολνστάϊν, σημειῶστε, ἔχει μιὰ περίεργη φάτσα γριᾶς τετραπερασμένης, ἁμαρτωλῆς, ποὺ δὲν τὸ βάζει κάτω, καὶ ποὺ ξέρει νὰ παίρνει στὸ μεζὲ τοὺς σχολαστικούς. Στὰ μεταφυσικὰ χείλη της ἔχει ἀπολησμονηθεῖ ἕνα ἀκατάβλητο γέλιο, ἄπιστος σαρκασμός, καὶ τὴν τελευταία λέξη στὴ μεγάλη διαμάχη ποὺ θ' ἀρχίσει, ἀνάμεσα στὸ Σατανᾶ καὶ τὸ σοφολογιώτατο, τὸ μαντεύουμε ἀπὸ τὴν ἀρχή, θὰ τὴν ἔχει—ποιὸς ἄλλος;—ὁ δουβὸς αὐτὸς σαρκασμός.

Ὅλα ὅμως γίνονται πολὺ γλυκά, πολὺ ἤπια, ἀβίαστα καὶ πολιτισμένα, δίχως ξεσπάσματα, κορώνες, ντατοῦρι, μελοδραματισμούς. Φουφουδάτη εἶναι ἡ ψυχὴ τῶν Χοχνστάϊνερ, κι' ἀπεχθάνεται τὸ στόμφο. Τίποτα δὲν μᾶς φαίνεται λοιπὸν φυσικότερο ἀπὸ τὸ χορὸ ποὺ θὰ στήσει στὸ τέλος τὸ πειραχτήριο ὁ Κάσπερ—ὁ Φασουλῆς—μὲ τὴ νεαρὴ σὰν κι' αὐτὸν γυναίκα του, μετὰ τὴν καταδίκη τοῦ Φάουστ στὶς αἰώνιες φλόγες. Ἕνας κεφάτος μόρτης, ἀκουμπισμένος ἀντάμικα στὴν κουΐντα, παίζει φυσαρμόνικα καὶ τὸ ζευγάρι χορεύει. Ἔχω τὴ βάσιμη ὑποψία πὼς ὁ Κάσπερ δὲν εἶναι δεινὸς χορευτής: ἡ γυναικούλα του κάθε τόσο ξεφωνίζει σὰν πουλάκι ξαφνιασμένο κι' αὐτὸ μὲ πείθει πὼς ὁ ἀτζαμὴς ὁ Κάσπερ τὴν ξενυχιάζει. Ἀδιάφορο! Ὅλα τελειώνουν κατ' εὐχήν, κ' ἡ λύση τούτη δίνει εὐγενικότερο πρόσωπο στὴ ζωή, τὴν παρουσιάζει πιὸ καλοαναθρεμμένη ἀπ' ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι. Ἀλλοίμονο ἂν καὶ στὸ κουκλοθέατρο ἡ ἀλήθεια εἶχε τὴν ἄξεστη μούρη ποὺ τῆς ξέρουμε. Τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτα καλλίτερο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, κι' αὐτὸ θὰ εἴταν ἀπελπιστικό. Ἡ ζωὴ δὲν θ' ἄξιζε τὴ ζωή.

Ἄ τί ὡραῖο κι' ἐκφραστικὸ ποὺ εἶναι τὸ θέατρο δίχως τοὺς ἀνθρώπους τοῦ θεάτρου!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ
ΦΙΛΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 'Απριλίου 1957

16B115.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΘΕΟΣ ΕΛΠΙΔΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Γαλήνη τοῦ Πόρκου πρωϊνή, ἀνοιξιάτικη! Μιὰ ἁρμονία σεραφικὴ ἀπὸ ἐνορχηστρωμένα χρώματα κι' ἀρώματα ἁπλώνεται σὲ κύματα χλιαρά, ψυχώνει τὸν ἀέρα, βυθίζει σὲ παραδείσιο λουτρὸ τὴν ψυχή. Κ' ἡ Μεγαλοβδομάδα εἶναι διάχυτη παντοῦ, τὴν ἀνασαίνεις, ἔτσι ὅπως ἔρχεται κάθε χρόνο φτερωμένη μὲ τὶς πνοὲς τῆς Ἄνοιξης. Ἡ Μεγαλοβδομάδα εἶναι ἕνα κιλῖμα περισσότερο παρὰ μιὰ χρονολογία. Τουλάχιστο γιὰ μᾶς τοὺς μεσημβρινούς.

Γιὰ μᾶς τοὺς μεσημβρινούς, βλέπετε, ὁ Θεὸς βρίσκεται «ἐν τῷ κόσμῳ». Ὅ,τι κι' ἂν λέμε, δύσκολα τὸν καταλαβαίνουμε ἐμεῖς τὸ Θεὸ τὸν ἀπρόσωπο, τὸν ἀφηρημένο, τὸ γεωμετρικό, τοῦ αὐστηρὰ μεταφυσικοῦ λογισμοῦ. Μιὰ τέτοια ὕπαρξη, αὐτοπόδειχτη, ἀκόμα κι' ἀξιωματική, πανίσχυρη σὰ μαθηματικὴ ἐξίσωση, μᾶς εἶναι ἀδιανόητη. Γιὰ μᾶς, ὁ Θεὸς ἔχει χαμόγελα, θερμοκρασία, ἔχει μελωδία καθὼς τὰ τραγουδιστὰ ἀκρογιάλια μας καὶ οἱ ψίθυροι τῆς ἀπριλιάτικης αὔρας ἀνάμεσα στὶς τριανταφυλλιές. Τὸν πιστεύουμε τιμωρὸ—οὔτε λόγος! —τὸν Παντοδύναμο, πατέρα αὐστηρὸ καί, ὅταν τὸ καλεῖ ἡ ἀνάγκη, ἀδυσώπητο. Θέλουμε νὰ τὸν πιστεύουμε ἔτσι, γιατὶ ἀλλιῶς ἡ ζωὴ θὰ εἶταν ἀσύδοτη, ἀπειθάρχητη, μιὰ μετσιμφίεση δολερὴ τοῦ Χάους. Ὅμως, κατὰ βάθος, ὁ Θεός μας δὲν ζητάει τίποτα καλλίτερο ἀπὸ τὸ νὰ χαμογελάσει, νὰ τανύσει εἰρηνικὰ τὸ οὐράνιο τόξο του ὕστερα ἀπὸ τὴν καταιγίδα. Αὐτὴ εἶναι ἡ φυσική του κατάσταση γιὰ μᾶς, παιδιὰ ἑνὸς κόσμου ξένου στὶς ὁμίχλες καὶ στοὺς πελώριους ἴσκιους τοῦ Βορρᾶ.

Καὶ τέτοιος ἀκριβῶς εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μεσογειακὸς θεὸς κατὰ βάση, ἥπιος, ἐξευμενισμένος. Οὔτε ἐκδικητικὸς Γιαχβέ, οὔτε πολεμιστὴς Βόταν. Θάλεγε κανεὶς πὼς ἀπ' ὅλες τὶς φυλὲς τῆς Γῆς ποὺ τὸν ἔπλασαν μὲ τοὺς καϋμούς τους, μὲ τὶς ἀγωνίες τους, μὲ τὰ ὄνειρά τους, ἡ ἐπικρατέστερη, αὐτὴ ποὺ τοῦ ἀποτύπωσε τελικὰ τὴν ἀποφασιστικὴ σφραγίδα, εἶναι ἡ ἑλληνική. Γιατὶ ἄραγε; Ἀπὸ λόγους ἱστορικούς; Ἐπειδὴ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα εἶταν ποὺ ἔδινε σ' ἐκείνους τοὺς κρίσιμους καιροὺς τὸν τόνο; Πιθανότατο. Ἡ ἀνατολὴ τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ σημειώνει γιὰ τὸν κόσμο μιὰ πολυσήμαντη καμπή. Τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα ἐνανθρωπίστηκε, πόνεσε, διδάχτηκε, ἔχασε τὴν ἐφηβικὴ ἀπανθρωπία τοῦ Δωδεκαθέου. Δὲν εἶναι πιὰ ἕνας ξέγνοιαστος νεαρὸς βάρβαρος, συνεπαρμένος ἀπὸ τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἔδυσε πολιτικά, ὑποδουλώθηκε, γνώρισε τὸ ξένο πέλμα κάτω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τῆς Ρώμης. Κ' ἡ καταφυγή του εἶταν ἡ γνώριμη σὲ τέτοιες περιστάσεις, ἡ μόνη ποὺ ἀπομένει πάντοτε, ὅταν ὅλα τ' ἄλλα μᾶς ἐγκαταλείπουν: ἡ ἐσωτερική. Μέσα στὰ χρόνια ποὺ περιβάλλουν τὸ ξεκίνημα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν πυρωμένη Ἰουδαϊκή του κοιτίδα, κρίσιμες ἐξελίξεις σημειώνονται γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ψυχή. Ὡριμάζει διὰ τοῦ πόνου. Πρώτη φορὰ ἀρθώνονται μέσα της κάποιες ἀπορίες, ἄγνωστες πρίν, στὸν καιρὸ τῆς ἐωθινῆς σκληρότητας: Γιατὶ νὰ ὑπάρχει τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό; Γιατὶ οἱ ἐλεύθεροι καὶ οἱ δοῦλοι; Γιατὶ ἡ διαφωνία ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο: ὁ πρῶτος νὰ εἶναι ἐρωτευμένος ἀπελπισμένα μὲ τὴ διάρκεια κι' ὁ δεύτερος νὰ τὸν ἀποστρατεύει συνοπτικά, μὲ προσβλητικὴ ἀδιαφορία; Τότε ἀκριβῶς, στὸ σταυρικὸ αὐτὸ γιὰ τὴ συνείδηση σημεῖο, ξεκινάει ὁ νέος θεὸς ἀπὸ τὴν Ἰουδαία. Τὸν ἔχει πλάσει ἡ ἐφιαλτικὴ ἔξαψη τοῦ ἑβραϊκοῦ προφητισμοῦ, ὅμως θὰ τὸν παραλάβει καὶ θὰ τὸν διαπλάσει μιὰ ἄλλη ψυχή, πιὸ γαληνεμένη, ἔστω καὶ μέσα στὴ δοκιμασία της, πιὸ φιλοσοφημένη. Γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι μιὰ παρέκκλιση· γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ μιὰ ἐξέλιξη. Καὶ νὰ γιατὶ ὁ ἐξόριστος θεὸς τῶν Ἰουδαίων θὰ καθήσει στὸ φιλόξενο ἑλληνικὸ παραγώνι, θὰ ζεστάνει στὴ φλόγα του τὰ χέρια τὰ καιρφωμένα καὶ θὰ πάρει γιὰ νὰ κηρύξει ἑλληνίδα φωνή.

Εἶχε ξεκινήσει κι' αὐτὸς ξυπόλυτος, ὅπως οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, ὅμως στὴ γύμνια τούτη ἔδινε τώρα νέο νόημα. Δὲν εἶταν πιὰ ἡ αἰσθησιακὴ ἀγαλλίαση τοῦ παιδιοῦ ποὺ τσαλαβουτιάει στὶς ἀμμουδιὲς μὲ τὶς ροδαλές του φτέρνες. Τὰ γυμνὰ πόδια τοῦ Ἰησοῦ εἶτανε ματωμένα, τυραγνισμένα, πόδια μακρυᾶς πορείας, ποὺ πέρασαν μέσ' ἀπὸ τὴν ταπείνωση. Καὶ τὴν ταπείνωση αὐτὴ τὴν ἐξαγίαζαν, τὴν ἀποθέωναν, τὴν ἔκαναν αὐτόχρημα δικαίωση τῆς ζωῆς. Ζαλιστικὴ ἀλλαγὴ σκοπιᾶς! Μονομιᾶς ὁ κόσμος ἔβρισκε νόημα. Ὅσοι εἶχαν σκυμμένο τὸ μέτωπο, μάθαιναν πὼς εἶναι οἱ ἐκλεκτοί, κι' ὅσοι κορδώνονταν μ' ἔπαρση, ἀπόμεναν ξαφνικὰ δίχως βάθρο. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ καὶ πέρα, ὁ πόνος δὲν ἔπαυε ἁπλᾶ νὰ εἶναι παράλογος, ἀπαράδεχτος, ἀποκτηνωτικός. Γινόταν ἐνσαρκωμένο πνεῦμα.

Οἱ γενεὲς ποὺ ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὸ ἄστρο τοῦ Χριστιανισμοῦ, γνώρισαν τὴν ἐλπίδα. Εἶναι γενιὲς εὐνοημένες, γιατὶ σὲ κάθε τους ἐρώτημα εἶχαν ἕτοιμη μιὰν ἀπόκριση, σὲ κάθε τους πνευματικὴ ὁρμὴ ἕνα θετικὸ στόχο. Ὁ παρηγορητικὸς ρόλος τῆς θρησκείας μπορεῖ νὰ ἐπιδέχεται ὅση θέλουμε κριτική, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ θεωρηθεῖ, ἀπὸ καθαρὰ ἀνθρώπινη πλευρά, ἀξιοπεριφρόνητος. Ἔτσι καὶ δεχόμαστε ἐξ ὁρισμοῦ τὴν ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου σὰ ζώου ἰδιότυπου, μὲ μεταφυσικὲς ἀγωνίες, ἡ τάση του νὰ τοὺς κατασκευάζει ἀπαντήσεις εἶναι αὐτονόητη.

Τὶς βεβαιότητες αὐτὲς ἀναπνέουμε σὰ μακρυνό, ἀναπολημένο ἄρωμα τώρα ποὺ λουλουδίζει πάλι, ἀκατάπονητα, τὸ χῶμα. Ἔχουν τὴ μελωδία τοῦ περασμένου, τοῦ προγονικοῦ, τὴν καλωσυνεμένη θωριὰ ἑνὸς κόσμου φιλικοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ποὺ ἔχει δύσει. Γιὰ μιὰ στιγμή, μέσα στὸ ἀντίφεγγο τῆς Μεγαλοβδομάδας, νιώθουμε πάλι νὰ χλιαίνουν τὰ χέρια μας τὰ βλέμματα ἑνὸς Θεοῦ πατρικοῦ, ποὺ γνοιάζεται γιὰ τὴ μοῖρα μας καὶ ποὺ ἑτοιμάζει ἕνα λιμάνι πραϋντικὸ γιὰ τὴν πελαγοδαρμένη καρδιὰ μας. Λησμονοῦμε καὶ τὸ χάος τῆς ζωῆς καὶ τὸ παράλογο ἑνὸς σύμπαντος ποὺ, ἀλλοίμονο, ἔχασε γιὰ μᾶς τὴν ἐξήγησή του. Περαστικὴ εἶναι ἡ ἄνοιξη, ἐφήμερη, ὢ ναί! ὅμως σὰν κάτι πιὸ σταθερὰ ἱλαρό, ἐχέμυθη ὑπόσχεση, ν' ἀφήνει περνώντας στὸν ἀέρα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES
ΓΑΡΙΑ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 'Απριλίου 1957

1613116.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΙΛΙΓΓΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

'Η νεαρὴ Φρανσουὰζ Σαγκάν, ἡ κοπέλλα μὲ τὴν κεραυνοβόλο ἐπιτυχία στὸ μυθιστόρημα, ἀφοῦ ἀπασχόλησε τὸ διεθνὲς κοινὸ σὰ λογοτεχνικὸ φαινόμενο, τὸ κάνει τώρα νὰ τὴ συμπονεῖ σὰ θῦμα τοῦ ἰλίγγου. 'Εκεῖ σ' ἕναν ἐξοχικὸ δρόμο τῆς Γαλλίας, ἡ Φρανσουὰζ Σαγκάν, κυνηγώντας τὸν ἄνεμο μὲ τὸ αὐτοκίνητό της, ἔπεσε τὶς προάλλες καὶ χτύπησε ἄσχημα. Ἂς ἐλπίσουμε πὼς, ὅταν θὰ τυπώνονται τοῦτες οἱ γραμμές, ἡ κοπέλλα θὰ ἔχει γλυτώσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο ζωῆς, τὸν τόσο πρόωρο, τὸν τόσο παράταιρο καὶ μὲ τὴν ἡλικία της καὶ μὲ τὴ χαμογελαστή της ὡς τώρα μοῖρα.

Δὲν εἶναι ἡ στιγμὴ νὰ ἐκφραστεῖ κανένας γιὰ τὴν ὁποια λογοτεχνικὴ ἀξία τῆς Σαγκάν. Μιὰ ἄλλη ἄποψή της, πολὺ πιὸ χαρακτηριστικὴ κι' εὔγλωττη, ἀξίζει νὰ μᾶς σταματήσει γιὰ τὴν ὥρα. 'Η κοπέλλα αὐτή, εἶναι «κατ' ἐξοχὴν παιδὶ τῆς ἐποχῆς. 'Ορμητικὴ στὸ ἀνέβασμά της ἀπὸ τὴν ἀφάνεια στὴ διασημότητα, ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἀπειρία στὴν πρόωρη ὡριμότητα, ἀπὸ τὴν κουτσοζωὴ στὴ «μεγάλη» ζωή, συνεπαίρνεται ἀπὸ τὸ μεθύσι, ἀφηνιάζει, ρίχνεται ὁλόκορμη στὸ κυνήγι τῆς χίμαιρας. Θέλει νὰ τὴν κάνει πραγματικότητα ὑλικὴ τὴ χίμαιρα τοῦ θριαμβου, νὰ τὴ δαμάσει, νὰ τὴ ρουφήξει. Λέει πὼς τῆς ἀρέσει νὰ γίνεται «ἕνα σῶμα» μὲ τὴ μηχανὴ τοῦ αὐτοκινήτου της, καὶ νιώθεις πόσο τὴν ἀντιπροσωπεύει, ἀλήθεια, αὐτός της ὁ λόγος. Γιὰ τὴ γενιὰ τῆς Σαγκάν, ἡ μηχανὴ δὲν εἶναι ξένο σῶμα, μεταφορικὸ μέσο. Εἶναι κάτι σὰν προέκταση τοῦ κορμιοῦ, τερατώδης ἀπόφυσή του. Τὸ κορμὶ χωρὶς τὴ μηχανή, τὴ μηχανὴ ποὺ τρώει τὰ χιλιόμετρα μουγκρίζοντας, λυσσώντας, τὸ κορμὶ μόνο του λοιπὸν μοιάζει ἀκρωτηριασμένο. Εἶναι ἕνας κένταυρος κομμένος στὴ μέση, δίχως τὰ τέσσερα πόδια του καὶ τὶς ὁπλές. Αὐτόχρημα, μεταφέρεται σ' ἄλλη κατηγορία ὄντων, κι' ἐκεῖ - μέσα νιώθει ἄσχημα, ἀπροσάρμοστο, μετέωρο, δίχως γεύση πιὰ γιὰ τὴ ζωή. 'Εμεῖς οἱ ἄλλοι, οἱ παλιότεροι, οἱ βραδυπορούντες, δὲν τοῦ λέμε τίποτα, εἴμαστε κόσμος τρεμόσβυστος κι' ἀκατανόητος στὰ μάτια του, διαφορετικὸς πλανήτης μὲ ἄλλη αἴσθηση τοῦ χρόνου, ἄλλο ρυθμό.

'Ο δικός του ὁ κόσμος, ὁ νέος, αὐτὸς ποὺ πλάθεται ἀκόμα, ἔστω, τὸν ἴλιγγο τὸν προσάρτησε στὴ ζωή του, τὸν ἀφομοίωσε. Δὲν τὴν καταλαβαίνει τὴν ὕπαρξη χωρὶς τὴ γεύση τοῦ ἰλίγγου. Εἶναι μιὰ νιότη ποὺ βιάζεται καὶ σπαταλιέται. Ὅ,,οιος δὲν ἔχει συλλάβει τὸν κεφαλαιώδη ρόλο ποὺ παίζει τὸ αἴσθημα τοῦ Χρόνου στὴ ζωή, δὲν ἔχει καταλάβει καὶ τὸ βαθὺ μυστήριο τῶν γενεῶν, γιατὶ ἡ μιὰ στέκεται δύσπιστη μπροστὰ στὴν ἄλλη. 'Ο Χρόνος εἶναι ὁ ρυθμιστὴς τῆς καρδιᾶς, αὐτὸς ὁ-ί-ζει τοὺς παλμούς της. Χρόνος καὶ χῶρος, μᾶς δίδαξε ἡ νεώτερη ἐπιστήμη, εἶναι ἐνιαία διάσταση—καί, στὴ ζωὴ τῶν αἰσθήσεων, ἡ ἔννοια αὐτὴ μοιάζει νὰ ἐξαντλεῖ τὸ σύμπαν. Πῶς θέλετε τώρα ἡ Φρανσουὰζ Σαγκὰν κι' ἐμεῖς, οἱ ἐπιζῶντες τῶν γενεῶν ποὺ φωτίστηκαν στὴν αὐγὴ τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴ λάμπα τοῦ πετρελαίου, ν' ἀνήκοιμε στὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀνθρωπότητα! Γιὰ μᾶς, τὸ ἀεριοπροωθούμενο εἶναι μιὰ πληροφόρηση, μιὰ ἀποκάλυψη—σχεδὸν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ σημασία τοῦ ὅρου. Γιὰ τὴ Σαγκὰν καὶ τοὺς ὁμοιους της, κάτι αὐτονόητο. Σᾶς ἔτυχε ποτὲ ν' ἀνακρίνετε μὲ προσοχὴ νέα παιδιά; Θὰ ἰδῆτε πὼς ἕνας κόσμος δίχως τηλεκατευθυνόμενα βλήματα, ὑπερηχητικὰ ἀεροσκάφη, τηλεόραση, ὑδρογονοβόμβες, τοὺς προκαλεῖ τὰ γέλια. Στὰ μάτια τους, εἶναι κόσμος αὐτόχρημα κωμικός.

Στὰ δυὸ εἶναι ραγισμένος τὴν ὥρα τούτη τῆς 'Ιστορίας ὁ κόσμος. 'Απὸ τὴ μιά, οἱ γενιὲς μὲ τὸν παλιὸ Χρόνο, ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ γενιὲς μὲ τὸ νέο Χρόνο. Γελιέται ὅποιος πρεσβύτερος τυχὸν νομίζει πὼς ἐπειδὴ τὰ οἰκονόμησε νὲ σκαρφαλώσει κι' αὐτὸς σὲ μιὰ βενζινοκίνητη μηχανή, πέρασε καὶ στὴν ἀντίπερα ὄχθη. 'Ο χρόνος εἶναι μέσα μας, δὲν εἶναι ἔξω. Τὶ ρυθμίζει τὸ σφυγμό σου; τὶ τὸν ἐρρύθμισε μιᾶς ἐξ ἀρχῆς; Αὐτὸ βαραίνει. Κι' ἂς ὑπολογιστεῖ ἀκόμα πὼς ὁ χρόνος τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ὁμαλὰ ἐπιταχυνόμενος· κάνει ἅλ.ατα. Ἔκανε, τουλάχιστον, ἕνα σημαντικό, στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅταν υἱοθέτησε τὴ δύναμη τοῦ ἀτμοῦ. Ἔκανε ἕνα ἄλλο, σημαντικότερο, ἀργότερα, ὅταν μετουσίωσε τὸν ἠλεκτρισμό. 'Απὸ ἐκεῖ κωὶ πέρα, ἡ ἐπιτάχυνση εἶναι ραγδαία, ζαλιστική, 'Ενῶ, ἀντίθετα, δὲν ἔχει παρὰ νὰ κοιτάξει κανένας πίσω, γιὰ νὰ ἰδεῖ πόσο βραδύρυθμη εἶταν ἡ πορεία τῶν πραγμάτων τῆς ζωῆς προτοῦ «δεσμευτοῦν» οἱ φυσικὲς δυνάμεις. Χιλιετηρίδες ὁλόκληρες πορεύονταν μὲ τὴ βοδάμαξα κι' ἀγνοοῦσαν κλασσικὰ τὴ δική μας ἔννοια τῆς προόδου.

'Ο κόσμος τῆς Φρανσουὰζ Σαγκὰν εὐαγγελίζεται τὴν πρόοδο, γιὰ τὴν ὥρα ὅμως, νεαρὸς καθὼς εἶναι, ἐνδιαφέρεται πρὸ πάντων νὰ ξοδευτεῖ. Αὐτὸ εἶναι τὸ αὐθεντικότερο γνώρισμα τῆς νιότης, ὅτι διαθέτει τὸ περίσσευμά της. Περιβάλλεται διάφορα προσχήματα, δημιουργεῖ ἐλίτιες, ἰσχυρισμούς, μὲ ἀπώτερο, οὐσιαστικότερο, σκοπὸ νὰ ξοδευτεῖ. Τὴ βλέπετε νὰ ἰσορροπεῖ πάνω σὲ μιὰν ἀντινομία, ποὺ εἶναι ἡ δίψα τῆς ζωῆς ἡ ὑψωμένη σὲ βαθμὸ ἀδιαφορίας γιὰ τὸ θάνατο. Τότε, στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμή, ἂν τύχει τὰ προσφερόμενα προσχήματα νὰ ἔχουν δικό τους νόημα, αὐτοτέλεια, ἠθικὸ ὕψος, ἡ νιότη ξοδεύεται ὡραία. 'Εκπληρώνει μιὰν ἀποστολή. Ἂν τύχει τὰ προσχήματα νὰ εἶναι κενά, οἱ ειδικὲς ἢ καὶ οἱ γενικὲς συνθῆκες νὰ κάνουν ὥστε οἱ σκοποὶ ν' ἀπουσιάζουν, τότε ἡ νιότη ξοδεύεται ἄσκοπα, ἀνόητα, ἐγκληματικά. Αὐτοκτονεῖ γιὰ νὰ γεμίσει τὸ κενὸ τῆς ὑπαιξής της.

Εὔχομαι, τὸ ξαναλέω, τὴ στιγμὴ τούτη ἡ Φρανσουὰζ Σαγκὰν νὰ ἔχει κυριαρχήσει μὲ τὴ νεαρή της κράση τὸν κίνδυνο, ἔτσι ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ δώσει ἀργότερα ἕνα θετικότερο νόημα στὴ ζωή της. Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως, μοιάζει πολὺ μ' ἕνα θῦμα μάταιο θῦμα τοῦ ἰλίγγου, ποὺ τὸν προκαλεῖ ἡ ἀλλοφροσύνη τῆς αἰφνίδιας ἀνόδου. Θὰ εἶναι πολὺ δυσάρεστο ἂν ἡ ζωή της ἡ νεαρή, ποὺ μπορεῖ ὑπὸ ἄλλες συνθῆκες νὰ γίνει χρήσιμη, ἀπομείνει σὰν τὶς ρόδες τοῦ ἀναποδογυρισμένου αὐτοκινήτου της, ποὺ ἡ σχετικὴ περιγραφὴ μᾶς τὶς παριστάνει νὰ γυρίζουν φρενιασμένες στὸ κενό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Μαΐου 1957

1613|17.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΑΠΟΧΡΩΜΑΤΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Σὲ διαστήματα χρόνου ἀπροσδιόριστα, καὶ σύμφωνα ἴσως μὲ τὴ θεμελιακὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ποικιλία, ἡ μόδα τοῦ κόσμου ἀλλάζει. Ἡ μόδα τῶν γενικῶν ὑποδειγμάτων. Βλέπετε νὰ ἐπικρατεῖ ὁ τάδε ἐθνικότητος τόνος, νὰ χρωματίζει τὴ ζωή, ἀκόμα καὶ τὴ νοοτροπία, κοινωνικῶν συνόλων ποὺ ζοῦν σ' ἄλλες χῶρες, ἔστω κι' ἂν αὐτὲς οἱ τελευταῖες δὲν εἶναι στερημένες ἀπὸ στοιχεῖα ντόπιας, πρωτότυπης ζωῆς. Σὲ παλιότερα χρόνια, λόγου χάρη, ἐμεῖς ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα γνωρίσαμε τὴ γαλλικὴ ἐπίδραση. Ὅλα, τότε, προσαρμόζονταν στὸν τόνο ποὺ ξεκινοῦσε, ὑποτίθεται, ἀπὸ τὸ Παρίσι. Γαλλικά, ἡ γαλλικούλια, ἀνακατεμένα στὴν κουβέντα μας (παρντόν, μερσί, μαντάμ!), γαλλικὰ ἢ γαλλικούλια ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐξαρτήματα τῆς ὑποφήφιας νύφης, γαλλικὲς οἱ «εὐρύτερες σπουδές» μας, οἱ λογοτεχνικὲς κατευθύνσεις μας, τὸ ὕφος τῆς κοσμικῆς μας ζωῆς κλπ. Ἀργότερα πολύ, στὶς παραμονὲς σχεδὸν τοῦ τελευταίου πολέμου, ἕνα ἀγγλόφιλο ρεῦμα ἄρχισε νὰ μετριάζει τὸν δεσπόζοντα γαλλικὸ τόνο, νὰ τὸν δείχνει μάλιστα λίγο-πολὺ ξεπερασμένο, «μικροαστικό». Δὲν πρόλαβε νὰ εὐδοκιμήσει. Ὅπως δὲν πρόλαβε νὰ εὐδοκιμήσει καὶ στὴν μεταπελευθερωτικὴ ὑποτροπή του. Ὕστερα, ἦρθε ὁ ἀμερικανισμὸς—ἐπιθετικότερος αὐτός. Καί, σὲ ἄλλες τάξεις, ὁ ρωσισμός. Εἶναι τὰ δυὸ ὑποδείγματα ποὺ διεκδικοῦν, σήμερα, τὸν ἀντιγραφικό μας ζῆλο.

Τὸ φαινόμενο δὲν περιορίζεται στοὺς ὀλιγάριθμους λαούς. Μαστίζει καὶ τοὺς μεγάλους. Τὴν ἑπομένη τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου, οἱ Γάλλοι ἀντέγραφαν τοὺς Ἄγγλους. Ὁ «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη» τοῦ Τολστόϊ εἶναι γεμάτος τόσο πολὺ ἀπὸ γαλλικοὺς διαλόγους—χαρακτηριστικοὺς τῆς ρωσικῆς ἀριστοκρατίας—ποὺ ν' ἀγανακτήσουν οἱ σύγχρονοι. Τὸ ἀμερικανικὸ ὕφος ζωῆς, σήμερα, διαποτίζει ὁλάκερη τὴν Εὐρώπη, κερδίζει πλατύτατα στρώματα τῆς νεολαίας, ἀλλοιώνει ὄχι ἁπλὰ τὶς συνήθειές της, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴ νοοτροπία της—πρᾶμα πολὺ σοβαρό. Λένε μερικοὶ πὼς οἱ μόδες αὐτὲς εἶναι ἐπιπόλαιες, περιορίζονται μονάχα στὴ συμπεριφορὰ καὶ στὰ πόδια (στοὺς χορευτικοὺς ρυθμούς). Δὲν τὸ νομίζω. Εἶναι ἄλλο πρᾶμα νὰ χορεύεις βάλς, φὸξ ἢ ρὸκ ἔντ ρὸλλ κι' ἄλλο ν' ἀντιμετωπίζεις τὴ ζωὴ μὲ τὶς ἄλφα ἢ τὶς βῆτα μεθόδους. Ἀναγνωρίζω πὼς ὅλες οἱ μέθοδοι ἔχουν μέσα τους κάτι τὸ καλό, ὅτι οἱ παλιότερες δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ κ' οἱ καλλίτερες, ἀναρωτιέμαι ὅμως ἂν ὅλες οἱ μέθοδοι εἶναι τὸ ἴδιο καλὲς γιὰ ὅλους. Ἂν δὲν προϋποθέτουν κάποιους ἀντικειμενικοὺς κατὰ τόπους παράγοντες, ποὺ τὶς προσδιορίζουν. Μπορεῖ κανεὶς ἄραγε σὲ μιὰ χώρα οἰκονομικὰ στενή, μ' ἐλάχιστες «εὐκαιρίες», νὰ φέρεται ὅπως σὲ μιὰ χώρα πάμπλουτη, γεμάτη κρουνούς, ἀποθέματα, διεξόδους; Ὅ,τι ἐκεῖ γίνεται θεμιτὸς ἀνταγωνισμός, ἀγώνας δρόμου γιὰ τὸ καλλίτερο, μήπως ὑπάρχει κίνδυνος ἐδῶ νὰ γίνει τυχοδιωκτισμός, ἀνθρωποφαγία;

Ὥστε ὑπάρχει ἕνα ὅριο ποὺ πέρα ἀπ' αὐτὸ ἡ μόδα, ἡ ἀπομίμηση, δημιουργεῖ συνέπειες πολὺ πιὸ σοβαρὲς ἀπὸ τὴν προσωρινὴ ἀλλοίωση ἑνὸς ἐθνικοῦ ὕφους. Τὸν λόγο, ἐδῶ, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ τὸν ἔχει ὁ συντηρητισμὸς ἢ ὁ μοντερνισμός, ἡ τέτοια ἢ τέτοια πολιτικὴ προτίμηση, ἢ ἔστω κι' ἀντιλήψεις ἀκαδημαϊκές, διακοσμητικοῦ τύπου. Μπορεῖς ν' ἀνησυχεῖς γιὰ κάποιους σύγχρονούς σου προσανατολισμοὺς χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς εἶσαι καὶ πωρωμένος ὀπισθοδρομικός. Ὅπως καὶ μπορεῖ νὰ εἶσαι ὀπαδὸς τοῦ καινούργιου γιὰ τὸ καινούργιο, δηλαδὴ ἀπὸ ἐπιπολαιότητα, πανικόβλητο γεροντισμὸ ποὺ λαχανιάζει νὰ δειχτεῖ συγχρονισμένος, μήπως κι' ἔτσι κρύψει τὴν ἡλικία του. Γνώρισα κάποτε ἕναν ἑβδομηντάρη ποὺ ξεδιδωνόταν ὅλη νύχτα στὸ χορό, γιὰ νὰ δειχτεῖ νέος. Ὕστερα ἔμενε τρία ἡμερόνυχτα στὸ κρεββάτι, βογγώντας, γιὰ νὰ συνέλθει. Ὅλα τὰ φιλότιμα δὲν εἶναι ἀδιάβλητα.

Κ' ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἀπώλεια, καθόλου ἀμελητέα: Τί γίνεται ὅλη ἐκείνη ἡ ζωντανὴ ρωμέϊκη μνήμη, ποὺ μᾶς μεταδινόταν ἐμᾶς ἕναν καιρὸ μὲ τὸ «γάλα τῆς μητρός μας», ὅπως θἄλεγε κι' ὁ Σολωμός; Τὰ παραμύθια ποὺ ἀκούσαμε παιδιὰ ἀπὸ τὶς γιαγιάδες μας, τὶς μανάδες μας, τὶς γριὲς δοῦλες; Τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπαίθρου ποὺ μύρωσαν τὰ παιδικά μας ἀπόβραδα; Τὰ ζωντανά, ζεστὰ περασμένα, αὐτὰ ποὺ ἀνήκουν μονάχα σ' ὅποιον γεννιέται σ' ἕναν τόπο, ὄχι στὸν ἐπισκέπτη του ἢ τὸ μελετητή. Ἡ Ἱστορία ἀνήκει σ' ὅλους, ἕνας ξένος μπορεῖ νὰ ξέρει τὴ δική σας καλλίτερα ἀπὸ σᾶς. Κανένας ξένος ὅμως, ποτέ, δὲ γίνεται νὰ ἔχει ἀνασάνει τὶς πνοὲς, τῶν παιδικῶν σας χρόνων, τὴν ἄχνα τοῦ μητρικοῦ σας κόρφου, τοὺς ὄρθρους τοῦ χωριοῦ σας, τὸ μπάτη τοῦ νησιοῦ σας, τὶς ὧρες ἐκείνες τὶς μυστικὲς ὅπου ὅλ' αὐτὰ ζυμώνονται μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν πλάθουν μιὰ γιὰ πάντα, τὴ σφραγίζουν ἐπὶ ζωῆς. Τὴν αἰωνιότητα τὴν ἔχουμε μέσα μας, βρίσκεται στὰ περασμένα, ὄχι στὰ μελλούμενα, ἐκεῖ ποὺ τὴν κυνηγᾶνε οἱ κοῦφοι. Ἐρχόμαστε ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα καὶ πᾶμε, πιθανότατα, στὴν ἀνυπαρξία.

Ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος, ὁ προγονικὰ κι' ἀναφαίρετα δικός μας, σήμερα, χάνεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀλλοιώνεται τόσο βασικὰ τὸ κύτταρο τῶν φυλῶν, καὶ τοῦτο γιατὶ ποτὲ ὡς τώρα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου οἱ ἰσοπεδωτικές, οἱ ἀποχρωματιστικὲς δυνάμεις, δὲν εἶταν τόσο ἔντονες. Μᾶς λένε πὼς ἡ νεολαία μας ὡστόσο δίνει τὸ παρὸν ὅπου κι' ὅταν χρειαστεῖ, διατρανώνει τὴν προσωπικὴ παρουσία της. Οὔτε λόγος! Ὅμως αὐτὸ θὰ γίνεται πάντα; Ἡ κάποια μέρα, σὲ βάθος χρόνου ἀπρόβλεπτο ἂν καί, μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα, ὄχι πολὺ μακρυνό, θὰ πέσει κι' αὐτὴ στὸ φοβερὸ χωνευτήρι; Ἕνας κόσμος χωρὶς ἐθνικὲς ἰδιοτυπίες—ὄχι ἀντιδικίες—θὰ εἶναι ὅ,τι μιὰ κοινωνία δίχως προσωπικότητες. Ἡ σημερινὴ δίψα τῆς ποικιλίας θὰ ἔχει ὁδηγήσει στὴ μονοτονία, κι' αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της στὴν ἀδράνεια. Βραδυφλεγὴς ποὺ εἶναι ἡ τιμωρία ἡ ἐκπαιδεύσεως!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΙΑΣΦΙΛΟΥ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Μαΐου 1957

1613/18.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΩΡΑ ΚΡΙΣΕΩΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἴσως δὲν τὸ ἔχουμε συνειδητοποιήσει ἀρκετὸ πώς, στὸν αἰῶνα μας, τὸ ἀνθρώπινο γένος δίνει τὶς κρίσιμες ἐξετάσεις του. Τὶς ἐξετάσεις ἂν ἔχει δικαίωμα ἢ ὄχι νὰ ὑπάρχει. Τὶς δίνει ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του; τὶς δίνει ἀπέναντι στὸν Αἰώνιο; (ἂν ὑποτεθῆ ὅτι ὁ Αἰώνιος δὲν βρίσκεται ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὰ μέτρα τοῦ ἀνθρώπου). Μιὰ φορά, τοῦτο εἶναι βέβαιο: πὼς τὶς συνέπειες τὸ γένος μας δὲν θὰ μπορέσει νὰ τὶς ξεφύγει. Τὰ προάγγελα σημεῖα ὁλοένα πληθαίνουν καὶ τὸ θέμα εἶναι βαρύ: Ἤ ὅ,τι μὲ τόση ἔξαρση, ἂν ὄχι μὲ τόσο στόμφο, ἀποκαλοῦμε «πολιτισμὸς» βρίσκεται μέσα στὴ λογικὴ σειρὰ τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι ὀργανικὴ ἀνέλιξή του, ἢ εἶναι παρέκβαση μοιραία, θανάσιμος ἐκτροχιασμός. Γιατὶ κι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ μὴν ἀποκλείεται, ἂς ἔχουμε τὸ θάρρος νὰ τὸ διανοηθοῦμε. Ποιὸς ξέρει ἂν ὁ φυσικός μας κλῆρος δὲν εἴταν τὸ ἀρχέγονο δάσος, τὸ πατρογονικὸ δασὺ τοπίο, αὐτὸ ποὺ ὧρες-ὧρες, σκοτεινά, σὰ νὰ τὸ νοσταλγοῦμε, ὁ «ἀπολεσθεὶς παράδεισος», καὶ μιὰ μοιραία, ἀπροσδιόριστη στιγμὴ νὰ ἔγινε τὸ ἀκατανόητο γλύστρημα, ἡ αἰνιγματικὴ παρέκκλιση, ἴσως κάποια τυχαία ἀλλοίωση στὸν ἐγκεφαλικὸ μηχανισμό μας, ποὺ νὰ μᾶς τίναξε μονομιᾶς ἔξω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τροχιὰ τῶν ὄντων τῆς γῆς. Νὰ γίναμε ἀποστάτες, ἐξωμότες, τερατώδης φυλὴ μητροκτόνων, προορισμένη νὰ στραφεῖ κατὰ τῆς μήτρας ποὺ τὴ βάστασε, νὰ ἐξοντώσει τὴ Φύση, νὰ φτάσει στὴν ἀνατίναξη ὄχι μόνο τοῦ ἑαυτοῦ της ἀλλὰ καὶ κάθε ζωῆς.

Ἐκεῖ βρίσκεται τὸ θέμα. Ὁ ἄνθρωπος δικάζεται. Κολάζεται μαζί, ἔμμεσα, καὶ γιὰ κάποιες ἀφέλειές του ποὺ φανέρωναν ὄχι μόνον ἀνωριμότητα —ἀτέλεια συγγνωστὴ—ἀλλὰ καὶ ὑπεροφία. Μὲ τί ἄραγε μέτρο ἔκρινε τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ τὸν ἀνακηρύξει ἀνώτερο πλάσμα; Συμπτωματικά, βρέθηκε πολυπλοκώτερος ἀπὸ τὴ μύγα, ἀπὸ τὴ γάτα. Ποιὸς τοῦ εἶπε ὅμως ὅτι τὸ σχετικὰ τελειότερο εἶναι καὶ ποιοτικὰ διάφορο, ἔτσι ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀνώτερου; Ἂν θέλετε τώρα νὰ ἰδῆτε ὡς ποῦ ἔφτασε ὁ κομπασμὸς καὶ ἡ μωρία δὲν ἔχετε παρὰ νὰ σκεφτῆτε πὼς βάλαμε κάλπη καὶ γιὰ θεοί! Θεωρήσαμε, ἁπλούστατα, τὴ θεότητα φυσικὴ κατάληξη, σ' εὐθεία γραμμή, τοῦ ἀνελισσομένου ἑαυτοῦ μας. Ὅλα τὰ εἴχαμε προεξασφαλίσει, ἄλα προεξοφλήσει, δὲν μᾶς ἀπέμενε παρὰ ἡ πορεία πρὸς τὸ ὑπερτέλειο. Καὶ δὲν πήραμε κἀν τὸ τραχὺ μονοπάτι ποὺ περνάει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τελείωση. Ὄχι: Πήραμε τὸ ἄλλο, τῆς ὑλικῆς παντοδυναμίας, ποὺ ἐξασφαλίζεται διὰ τῆς τεχνικῆς. Μὲ τὰ κατσαβίδια στὸ χέρι, τὸ λαδωμένο στὴν τσέπη, πιάσαμε νὰ σκαρφαλώνουμε τὴ μετάλλινη ἀνεμόσκαλα ποὺ ἀνεβάζει στὸν οὐρανό. Θὰ ἐκτοπίζαμε τὸν Αἰώνιο, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦμε ἐμεῖς. Ξέρουμε νὰ διασποῦμε τὸ ἄτομο, ἄρα ν' ἀποσυνθέτουμε τὸ σύμπαν. Ὁ σπιθαμιαῖος Μέγας μαστροχαλαστής...

Ἡ Ἱστορία ἔχει τὴ γελοία της ὄψη, ἔχει καὶ τὴ γραφικὴ—ἐξαρτᾶται μὲ τί διάθεση θὰ τὴν ἰδεῖ ὁ καθένας. Ἤπιος, νοσταλγικός, Αὐστριακὸς ὁ Στέφαν Τσβάϊχ, τὴν εἶχε ἰδεῖ, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, δίχως θυμό, μὲ βαθὺ πόνο μονάχα. Ἀνοίγω τὴν πνευματικὴ διαθήκη του, καθὼς βρίσκομαι στὸ δρόμο γιὰ τὴ χώρα του, τὸν περιλάλητο «Χτεσινὸ κόσμο», καὶ διαβάζω: «Ὁ δέκατος ἕνατος αἰώνας, μὲ τὸ φιλελεύθερο ἰδεαλισμό του, εἶχε τὴν εἰλικρινῆ πεποίθησι πὼς βρισκόταν στὸν ἴσιο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀλάνθαστα στὸν «καλλίτερο τῶν δυνατῶν κόσμων». Μὲ περιφρόνηση ἀτένιζαν τότε τοὺς περασμένους καιρούς, μὲ τοὺς πολέμους τους, τοὺς λιμούς τους καὶ τὶς ἐξεγέρσεις τους, κι' ἔκριναν πὼς ἡ ἀνθρωπότης δὲν εἶχε φτάσει τότε ἀκόμα στὴν ὡριμότητα γιατὶ δὲν εἴταν ἀρκετὰ φωτισμένη. Λίγες μόνο δεκαετίες ἀκόμα καὶ κάθε κακό, κάθε βία, θὰ συντρίβονταν ὁριστικά. Ἡ πίστη αὐτὴ σὲ μιὰ «Πρόοδο» μοιραία καὶ συνεχή, εἶχε τὸν καιρὸ ἐκεῖνο τὴ δύναμη ἀληθινῆς θρησκείας. Πίστευαν κιόλας στὴν «Πρόοδο» αὐτὴ περισσότερο παρὰ στὴ Βίβλο, καὶ τὸ εὐαγγέλιο τοῦτο ἔμοιαζε ἀδιάψευστα ἀποδεδειγμένο ἀπὸ τὰ ὁλοένα ἀνανεούμενα θαύματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς».

Ἀφέλεια ἑνὸς κόσμου πολὺ ἥσυχου, πολὺ ἀνύποπτου, ποὺ δὲν τὸ φαντάζοτανε πὼς ἁμαρτάνει μόνο καὶ μόνο γιατὶ εὐτυχεῖ. Αὐτὴ τὴν πεποίθηση πλήρωσε ὁ ἄμοιρος ὁ Τσβάϊχ μὲ τὴν ἠθικὴ συντριβή του πρῶτα, μὲ τὴ φυσική του ὕστερα. Εἶναι γιὰ μᾶς ὁ ἐκφραστὴς ἑνὸς κόσμου ποὺ πίστεψε κάπως πρόωρα στὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ταύτισε μὲ τὴ δύναμη τοῦ καλοῦ. Τὸ ἁμάρτημά του, στὴν κυριολεξία, δὲν εἶναι ἡ σπουδή. Εἶναι ἡ πλάνη πὼς ὁ ἄνθρωπος ζεγιὰ τὸ καλό, ἄλλην ἔγνοια δὲν ἔχει παρὰ τὸ εὖ ποιεῖν. Κι' ἐδῶ εἶναι ποὺ ἡ ἀφέλεια ξεστρατίζει σὲ αὐταρέσκεια, γίνεται ἁμαρτωλή. Ὁ κόσμος ποὺ γνώρισε στὰ νιάτα του ὁ Τσβάϊχ, εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ ἀστισμοῦ. Πίστευε στὸν ἑαυτό του τυφλὰ ἐκεῖνος ὁ κόσμος, θαροῦσε πὼς εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Κυρίου, καὶ δὲν ὑποπτευόταν τὶς φοβερὲς ἀντιφάσεις ποὺ περιέκλειναν. Οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς εἶναι ποὺ τὸν ὁδήγησαν στὴν καταστροφή: πόλεμοι, ἐξοντωτικὸς ἀνταγωνισμός, δημιουργία προλεταριάτου. Καταστροφὴ ποὺ εἶναι, ἁπλούστατα, αὐτοκαταστροφή. Ἕνα καθεστὼς στὴν ἀκμή του ὑψώνει πολὺ τὸ κεφάλι, εἶναι γεμάτο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, κομπάζει, γι' αὐτὸ καὶ δὲν νιώθει τὸ σαράκι ποὺ δουλεύει σκοτεινὰ στὰ θεμέλια. Ἕνα καθεστὼς στὴν ἀκμή του ὑποπτεύεται μόνο τὶς συνωμοσίες, δηλαδὴ τὶς ἐξελίξεις ποὺ ἔχουν ξεσπάσει, καὶ ποὺ εἶναι ἐπικίνδυνες. Δὲν ἀναρωτιέται γιὰ τὶς ἐπεξεργασίες. Ὅμως οἱ ἐπεξεργασίες φανερώνουν τὶς μοιραῖες ἀντιφάσεις, τὶς συγγενεῖς.

Ὁ κόσμος σήμερα δὲν ἔχει φλούδα στερεή. Ἀναβράζει, κοχλάζει, πάει ἐδῶ νὰ πήξει, ἐκεῖ νὰ κρυώσει, μὰ πάλι χαλάει τὶς ἐπιφάνειές του, τὶς ξαναπλάθει μὲ πυρετό. Δοκιμάζει καὶ καθεστῶτα ποὺ ἔχουν μέσα τους πολλὰ ἀπὸ τὰ σπέρματα τοῦ μέλλοντος, δὲν ἔχουν ὅμως τὴ στερεότητα τοῦ ὁριστικοῦ, κι' ἂς φαίνονται γιά μιὰ στιγμὴ τέτοια. Κι' αὐτὰ περικλείνουν ἀντιφάσεις, κι' αὐτὰ προεξοφλοῦν δυνατότητες ἀνύπαρχτες, κι' αὐτὰ ἀπεργάζονται ἀντιδράσεις ἐξοντωτικές, γιατὶ ἀγνοοῦν φυσικὲς ἀρχὲς ριζωμένες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Οὐγγαρία μᾶς πρόδωσε τὶς ἀντιφάσεις τοῦ ρωσοκίνητου κομμουνισμοῦ. Κ' εἶναι μιὰ σύμπτωση, ἴσως ὄχι χωρὶς σημασία, πὼς ἐκεῖ, πλάϊ-πλάϊ, στὸν ὀμφαλὸ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, δυὸ πρωτεύουσες γειτονικὲς μαρτυροῦν σήμερα ἀκίνητες, μὲ τὴ γλώσσα τῆς πέτρας, τὶς ἀδυναμίες δυὸ κόσμων, ἑνὸς χτεσινοῦ κι' ἑνὸς αὐριανοῦ: ἡ Βιέννη κ' ἡ Βουδαπέστη.

Διδάσκεται ἄραγε κάτι ὁ κόσμος ἀπὸ τὰ παθήματά του; Ἡ ξαναρχίζει μόνο, κάθε φορά, ἀπὸ τὴν ἀρχή;

Νά κάτι ποὺ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ρωτούσαμε τὴ Βιέννη, ἂν μπορούσαμε νὰ βάλουμε τ' αὐτί μας κοντὰ στὴν καρδιὰ τῆς παλιᾶς, ἀρχοντικῆς πολιτείας, τὶς λίγες τοῦτες ἡμέρες ποὺ βρισκόμαστε στὸν ἴσκιο της...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Μαΐου 1957

1613/19.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΒΙΕΝΝΗ 1957

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ Βιέννη εἶναι τὸ ἐπιβλητικὸ ὄστρακο μιᾶς αὐτοκρατορίας ποὺ ἔχει δύσει. Κάτι περισσότερο: ἑνὸς κόσμου ποὺ ἔχει δύσει. Νιώθεις πὼς τίποτα ταιριαστὸ δὲν γεμίζει πιὰ αὐτὰ τὰ παλάτια μὲ τὶς μνημειακὲς προσόψεις, τὰ μέγαρα μὲ τὰ χρυσάφια, τ' ἀγάλματα, τὶς μυθολογικὲς παραστάσεις, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ρητορεία. Οἱ μπρούντζινοι στρατηγοὶ καὶ πρίγκηπες χειρονομοῦν ἄσκοπα καταμεσὶς στὶς πλατεῖες. Ὁ ἡρωϊσμός τους ἔγινε μελοδραματισμός, τὰ φτερὰ ποὺ ἀνεμίζονται πάνω στὰ τρικαντά τους σὲ κάνουν, ἐσένα πολίτη ἑνὸς αἰῶνα πεζοπόρου, νὰ σαστίζεις: Μὰ ἀλήθεια, ἀναρωτιέσαι μὲ συστολή, ρίχνοντας μιὰ λοξὴ ματιὰ γύρω, κανένας δὲν παραξενεύεται γιὰ τὴν εἰρωνεία ἑνὸς τέτοιου θεατρισμοῦ; Ὕστερα καταλαβαίνεις: Κανένας, ἁπλούστατα, δὲν ἐνδιαφέρεται. Ἡ Ἱστορία, ἐδῶ, ἔχασε τὸ σφυγμό της, ἀπόμεινε σχῆμα. Δὲν εἶναι συνείδηση, εἶναι διάκοσμος. Ἡ Βιέννη εἶναι μιὰ πολιτεία ποὺ τὴν παράτησε διὰ νυκτὸς ὁ πληθυσμός της καὶ ποὺ τὴ βρῆκε ἀδειανή, τὴν κατοίκησε, ἕνας ἄλλος πληθυσμός.

Ὄχι ξένος—κι' αὐτὸ ἴσως εἶναι τὸ πιὸ περίεργο. Λίγο νὰ προσέξεις, λίγο νὰ τριγυρίσεις, νὰ περιεργαστεῖς, βλέπεις πὼς ἀνάμεσα στὸν παλιὸ Βιεννέζο, αὐτὸν ποὺ σοῦ δίδαξε ὁ θρῦλος, καὶ τὸν τωρινό, ἡ συνέχεια εἶναι ἄμεση. Ὁ ἐθνικὸς τύπος διασώζεται, προπάντων στὶς γυναῖκες, τὸ χαμόγελο ἀνθίζει πάντα στὰ χείλη, οἱ καθιερωμένοι ὅροι τῆς ἐθιμοτυπικῆς εὐγένειας σὲ προσδέχονται καὶ σὲ κατευοδώνουν ὅπου κι' ἂν βρεθεῖς. Μόνο ποὺ νά: ἔγινε κάτι σὰ μεταστοιχείωση, τὸ ἀλλοτινό, περνώντας μέσα ἀπὸ τὸ χωνευτήρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἔχασε τὸ εἰδικό του βάρος. Καταμεσὶς σ' ἕναν αἰῶνα πάθους, ἡ Βιέννη κι' ὁ κόσμος της φέρνουν τὴν ἀνάσα μιᾶς ἀνθρωπότητας στερημένης ἀπὸ πάθος, καὶ ποὺ ὅμως—ἐδῶ εἶναι ἡ φαινομενικὴ ἀντίφαση—προπορεύεται. Ἀγωνίζεσαι λοιπὸν ἐσύ, πολίτης ἑνὸς αἰῶνα μαθημένου νὰ τρέφεται μὲ κατάρες, φοβέρες, ἀναθέματα, βλαστήμιες, νὰ λύσεις τὸ αἴνιγμα: Ἡ Βιέννη ἡ ζωντανή, εἶναι ἐπιβίωση τοῦ ἑαυτοῦ της; Φάντασμα ποὺ τὸ πρόλαβε ἡ αὐγή; Ἢ μήπως ἐδῶ βρίσκεται τὸ πρόπλασμα ἑνὸς μέλλοντος ποὺ θὰ ἔχει ξεπεράσει τὴν τυφλὴ μανία;

Ἀντίθεση, ποὺ πότε σοῦ φαίνεται δραματική, ἄρα ἐμφορημένη ἀπὸ ἐσωτερικὴ δράση, πότε τυπική, ἀδρανέστατη. Τὸ παλιὸ καὶ τὸ καινούργιο στὴ Βιέννη δὲν συγκρούονται· ζευγαρώνονται. Εἶναι ὅπως τὸ πρῶτο ἐκεῖνο δειλινό, ποὺ φάχνοντας γιὰ κάποια διεύθυνση, βρεθήκαμε στὴν πλατεῖα Σβάρτσενμπεργκ, ἀγνάντια στὸ πελώριο μνημεῖο ποὺ ἄφησε φεύγοντας ὁ ρωσικὸς στρατός, ἀφιερωμένο στὸν ἑαυτό του, καὶ ποὺ ἡ συνθήκη ἀνάμεσα στὶς δυὸ χῶρες ὑποχρεώνει τοὺς Βιεννέζους νὰ τὸ συντηροῦν.

Μέσα ἀπὸ τὸ σύθαμπο τὸ ἁπαλό, ἀνοιξιάτικο, ἕνας κύριος ἡλικιωμένος, ἐκεῖ γύρω στὰ ἑβδομῆντα, πρόβαλε, μᾶς ζύγωσε. Περνοῦσε τυχαῖα, μᾶς εἶδε, κατάλαβε ἀπὸ τὸ χαζὸ μάτι μας τοὺς ξένους, καὶ βάλθηκε νὰ μᾶς ἐξηγεῖ ἀρκετὰ διεξοδικά, αὐτόκλητος, τὰ κατὰ τὸ μνημεῖο τοῦ κόκκινου στρατοῦ καὶ τὴν πλατεία. Ὕστερα χαιρέτησε, ξεράκρυνε μὲ τὸ γεροντικό, λιγάκι τρεμουλιαστό του βῆμα. Εἴταν ἕνας κύριος ψηλός, περιποιημένος, μὲ φαλιδισμένο κομψὰ γενάκι, ὑπόλειμμα τῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ κόσμου ποὺ εἶχε δύσει ἀφήνοντας μισοτελειωμένο ἕνα βάλς. Τὸ σούρουπο, που τὸν ἤπιε μέσα σὲ μιὰν ἄχνα σταχτογάλανη, ἀνάμεσα στὶς πρασινάδες καὶ τὰ λουλούδια τοῦ μικροῦ πάρκου, πρέπει νὰ εἴταν ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα του...

Ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ ἤσυχα, ἤμερα, ἀφομοιωμένα. Τὸ ξεφωνητὸ τῆς τρομάρας, ὁ πάταγος ἀπὸ τὴν ἔκρηξη, ὁ γδοῦπος ἀπὸ τὰ γκρεμίσματα, ἡ κλαγγὴ τῶν ἁρμάτων, κρότοι χτεσινοὶ ἀκόμα, σὰ νὰ ἔχουν πνιγεῖ στὴ Βιέννη, τιθασεύτηκαν. Εἶναι ὅπως οἱ λαβωματιὲς τῆς πέτρας, οἱ ἀκρωτηριασμοὶ τῆς πολιτείας οἱ κρυμμένοι πίσω ἀπὸ χαρούμενες διαφημίσεις, ἢ ποὺ γεμίζονται σύντονα μὲ οἰκοδομές, γιαπιὰ πελώρια, καὶ σοῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὄχι πιὰ τῆς οὐλῆς ἀλλὰ τῆς προκοπῆς. Ὅμως καὶ πάλι, δὲν ξέρω γιατί—πρόληψη; ὑποταγή μας σὲ μιὰν εἰδικὴ γιὰ τὴ Βιέννη προκατάληψη; — ἡ ἀνοικοδόμηση αὐτὴ μοιάζει σὰ χαρούμενη ἐπισκευὴ σκηνογραφίας. Κι' ἄλλοι βέβαια λαοί, στιγμὴ τούτη, ὀργανώνονται, ἀνασυντάσσονται, ἡ προγραμματισμένη τους ὅμως δραστηριότητα ἔχει κάτι ἀπὸ τὸν πυρετό, τὴ στεγνὴ ἔξαψη, τὴν ἐπιθετικότητα τοῦ ἐξοπλισμοῦ. Ἐκτιμᾶς μὲ τὸ μυαλὸ τὰ ἐπιτεύγματά τους—τόση αὔξηση τῆς παραγωγῆς, τόση πρόοδος στὴν ἐκβιομηχάνιση—ἡ καρδιά σου ὅμως δὲν τὰ χαίρεται, γιατὶ κάτι τὴν κρατάει ἀνήσυχη, τὴν εἰδοποιεῖ πὼς πίσω ἀπὸ τὴν τίμια δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει τὸ πεῖσμα, ἡ ἐπιβουλή, ἡ ξεσυνέρια, ἡ φοβέρα. Ἡ Βιέννη, ἡ Αὐστρία, τὸ ξεπέρασαν τὸ στάδιο τῆς αὐτοκρατορίας, δὲν βασανίζονται ἀπὸ κάποιο ἀπαρηγόρητο σύμπλεγμα δεσποτισμοῦ.

Μοῦ λένε, αὐτοὶ ποὺ τὶς ζοῦν, πὼς τὰ προβλήματά τους τὰ ἔχουν λύσει μονάχες τους. Δῆμος καὶ κράτος πραγματοποίησαν ἕνα σοσιαλισμὸ ποὺ ἔχει τοῦτο τὸ αὐθεντικὸ καὶ τὸ τίμιο: ὅτι κύρια ἔγνια του, ἀντικειμενικὸς σκοπός του, εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀσφάλειά του, ἡ προκοπή του, ὄχι ἡ δημιουργία κεντρικῆς ἐξουσίας συντριπτικῆς, προορισμένης νὰ σωφρονίσει τὸν κόσμο μὲ τὸν κεφαλοθραύστη. Οἱ ἐνισχυμένες κεντρικὲς ἐξουσίες δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ εἶναι ἀνθρωπιστικές, γιατὶ ἐνσαρκώνουν τὴν ἀφηρημένη φρίκη καὶ τὴ συμπυκνωμένη κτηνωδία τῆς μηχανῆς: Δὲν γίνεται νὰ ὑπάρχουν χωρὶς κάποτε νὰ μποῦν σὲ κίνηση, νὰ δικαιώσουν τὴν ὕπαρξή τους ἀλέθοντας σάρκες, μασώντας κόκκαλα. Μιὰ μηχανὴ ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖται, εἶναι ἀναίρεση τοῦ ἑαυτοῦ της, παραλογισμός.

Στὴ Βιέννη ὅλα εἶναι αἰσθητὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μηχανή. Καταμεσὶς στὸν αἰῶνα τῆς τεχνοκρατίας, ποὺ τρίζει τ' ἀτσάλινα δόντια του ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς γῆς, ἡ πολιτεία τούτη ἔχει καταφέρει νὰ ἐξαφανίσει κάθε θόρυβο ἀπὸ μεταλλικὲς ὀδοντοστοιχίες. Κυλάει ἁπαλὰ τὴ ζωή της, στρωτά, χαμηλόφωνα. Χαμηλόφωνη εἶ ι κ' ἡ κουβέντα, δίχως ἐξάψεις, μέσα στὰ «Ἐσπρέσσο», τὶς ζεστὲς αὐτὲς καὶ θαυμαστὰ καλαίσθητες φωλιὲς ποὺ ἀντικατέστησαν τὸν παλιό, ἀπρόσωπο καφενέ. Κι θόλου κοσμικά, ὅμως ὑπέρκοφα, ἔχουν τὸ καθένα τὸ ὕφος του, τὴν προσωπικότητά του. Σὲ καρτεροῦν νὰ σοῦ δώσουν ἄσυλο ἀπὸ τὸ δρόμο, νὰ στεγάσουν τὸν κόπο σου ἢ τὸ ρεμπασμό σου. Ἀμέτρητα ἔχουν ξεφυτρώσει παντοῦ κ' εἶναι περιζήτητα ἀπὸ τὸ Βιεννέζο ὅπως κι' ἀπὸ τὸν ξένο. Τοὺς ἐκτιμᾶς τὴ διάχυτη θαλπωρή, ποὺ εἶναι ὑφασμένη ἀπὸ διακριτικότητα, ἄνεση καὶ γαλήνη. Ποτὲ ὁ διπλανός σου δὲν θὰ σὲ ὑποχρεώσει ν' ἀκούσεις θέλοντας καὶ μὴ τὰ οἰκογενειακά του, ποτὲ δὲν θὰ σὲ ἀκτινοσκοπήσει μὲ τὸ ἐξεταστικὸ μάτι του, καὶ ποτὲ τὸ ραδιόφωνο τοῦ καταστήματος δὲν θὰ σοῦ γίνει ἀντιληπτό: ὑποκρούει βελουδωτὰ τὶς ἰδιωτικὲς συνδιαλέξεις ἢ τοὺς ἐσωτερικοὺς μονολόγους, δὲν ἐπιβάλλει τὴν παρουσία του μὲ χωριατιὰ καὶ σατραπικὸ τρόπο.

Καὶ νά, στὴν ἐπεισοδιακὴ τούτη νότα, τσακώνεις ἴσως κάτι ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς σύγχρονης Βιέννης. Ἡ πολιτεία αὐτὴ ἔχει μιὰν ἀρχοντιὰ ὄχι μόνο μνημειακή, ἀναχρονιστική, νεκρωμένη. Ἡ πολιτεία αὐτὴ πραγματοποιεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό της ἕνα κοινωνικὸ ἰδανικὸ δισεπίτευκτο. Σοσιαλιστικὴ μὲ τρόπο αὐτόδυναμο (ἡ αὐστριακὴ σοσιαλδημοκρατικὴ παράδοση εἶναι ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες, ὅπως ξέρουμε) ἔχει πετύχει ἕνα μέτρο ποὺ μπορεῖ σὲ πολλὰ νὰ σταθεῖ ὑπόδειγμα. Σοσιαλισμὸς ποὺ σέβεται τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ τὴν ὁμάδα. Ποὺ δὲν ἰσοπεδώνει τὸν πρῶτο γιὰ νὰ περάσει ἡ δεύτερη. Ποὺ τοῦ ἀναγνωρίζει τὸ ἄσυλο, τὸν αὐτοσεβασμό. Παραμονὴ πρωτομαγιᾶς, νύχτα, οἱ ἐργατικὲς ὀργανώσεις ἔχουν τὴν καθιερωμένη λαμπαδηφορία τους καὶ παρελαύνουν στὸ Ρίγκ. Βρέχει, ἡ πολιτεία εἶναι πνιγμένη στὸ χνῶτο τοῦ νεροῦ, ἡ ἄσφαλτος γυαλίζει. Μυρίζουν καύτρα οἱ δᾶδες, λαμπαδιάζουν, φεγγοβολᾶνε πάνω στὶς κόκκινες σημαῖες ποὺ πορεύονται χείμαρρος ἀσταμάτητος, ὁδεύοντας πρὸς τὸ Ράτχαους. Κ' εἶναι νέα παιδιὰ αὐτοὶ οἱ ἐργάτες, ἀγόρια καὶ κορίτσια χαμογελαστά, μὲ ἤμερα πρόσωπα, φωτεινὰ μάτια. Ὁ ρυθμός τους πότε-πότε σὲ ξεγελάει, θἄλεγες πὼς πηγαίνουν ἐκδρομὴ μὲ τοὺς θεατὲς ποὺ ἔχουν σταθεῖ ζερβόδεξα, γαϊτάνι, ἀνταλλάζουν χωρατά, τὰ χείλη τους ὅλο καὶ ξεσφίγγονται γιὰ ἕνα γέλιο ἢ ἕνα τραγούδι. Παράδοξο ὅραμα, σύνθετο, ἀπὸ τὸ κόκκινο χρῶμα τῶν λαβάρων, τὸ αἱματοκόκκινο, τὸ ὠμό, τὴ νύχτα ποὺ εἶναι μαύρη, τὰ χαλαρωμένα πρόσωπα τῶν σημαιοφόρων, ποὺ εἶναι δροσερά, ροδαλά.

Ἕνα ρεῦμα ξεκίνησε μέσ' ἀπὸ τὴ μήτρα τῆς τετράδας, συλλέει στρωτά, ἀσταμάτητα, σέρνει, σοὺς ἀνθρώπους. Ἀναρωτιέσαι ἂν τὸ κυβερνοῦν ἢ ἂν τοὺς πηγαίνει. Ἡ Βιέννη στιγμὲς-στιγμὲς σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ ξεφυτεύουν τὸ ρεῦμα οἱ ἄνθρωποι, τὸ ἔχουν κάνει ἐκφορὰ ἀνθρώπινη. Καὶ σὲ τοῦτα, ἀναγνωρίζεις τὴν παλιὰ ἀμεσότητα — κι ὅμως ἀναπαράσταση σὲ κάποιες ἄρτιες της Εὐρώπης.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Μαΐου 1957

1613120.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΑΒΑΡΑ ΚΑΙ ΣΤΟΦΦΕΣ

2

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πρωΐ τῆς Πρωτομαγιᾶς, τὰ κόμματα παρελαύνουν πάλι στὸ Ρίγκ, ὡς ἀργὰ τὸ μεσημέρι. Τώρα ἡ πολιτικὴ ἐπίδειξη εἶναι πιὸ αἰσθητή, στὸ φῶς τῆς τεφρῆς ἡμέρας ἔχει γυμνωθεῖ ἀπὸ τὸ ρωμαντικὸ ὁραματισμό, τὶς κυματερὲς φλόγες τῆς χτεσινοβραδινῆς λαμπαδηφορίας κάτω ἀπὸ τὴ βροχή. Κι' ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων παίρνει κάποιο ἰδιαίτερο νόημα τώρα, γιατὶ οἱ ἐκλογὲς εἶναι ἐν ὄψει: τὴν ἐρχόμενη Κυριακή.

Καὶ πάλι ἡ εὐταξία, ἡ ἠρεμία, ἡ εὐπρέπεια, κάνουν ἐντύπωση στὸν ἀποσταλμένο τοῦ Νότου. Θἄλεγες πὼς ἡ ἰδεολογικὴ ἔξαψη ἔχει ἐντοπιστεῖ στὶς σημαῖες καὶ στὰ πλακάτ. 'Ο χείμαρρος ποὺ τ' ἀνακρατεῖ, ποὺ τὰ συνοδεύει, ἔχει μιὰ περιπατητικὴ ὄψη, ἀδιόρατα ζωηρεμένη ἀπὸ τὸ βηματισμὸ σὲ ρυθμὸ ἐμβατηρίου. Τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ξεχειλίζει μὲ τὸν ὄγκο του, πορευόμενο σὲ πυκνὴ τάξη γεμίζει ὧρες τὸ Ρίγκ. 'Από τὰ τρία κόμματα, τελευταῖοι σὲ σειρὰ κι' ἀριθμὸ βαδίζουν οἱ κομμουνιστές. 'Η οὐγγρικὴ ἐπανάσταση τοὺς δεκάτισε, ἐξέθεσε ἄσχημα τὴν ὑπόθεσή τους.

Γιατὶ ἐδῶ, στὸ προχωρημένο τοῦτο φυλάκιο τῆς Εὐρώπης, οἱ ἀναμετρήσεις κ' οἱ ζυμώσεις τοῦ σημερινοῦ κόσμου ἔχουν περισσότερη ἐνάργεια, ἐπιγραμματισμό, κι' ἂς δείχνουν λιγότερο πάθος. Νοζίζω πὼς οἱ Αὐστριακοί, μολονότι χτεσινοὶ νικημένοι, στέκονται μὲ περισσότερη ἀπὸ διάφορους ἄλλους ἀξιοπρέπεια καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις. Οὔτε ὁ «συμμαχικὸς παράγων» τοὺς παίρνει τὴ μιλιά, οὔτε ὁ μονοπωλημένος «προοδευτισμὸς» τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου τοὺς ζαλίζει. Τὸ «σφάξε με, ἀγᾶ μου, ν' ἁγιάσω» δὲν φαίνεται νὰ ἔχει βέση στὴ Βιέννη. 'Η πολιτεία αὐτὴ δὲν λησμόνησε βέβαια τὸ σφυροκόπημά της ἀπὸ τὰ δυτικὰ ἀεροπλάνα ὅπως καὶ δὲν ξεγράφει τοὺς κατὰ μάζες βιασμοὺς τοῦ θηλυκοῦ πληθυσμοῦ της ἀπὸ τὰ στίφη τῶν Μογγόλων «ἐκδιωκτῶν». Ἀπαγωνίζει πὼς ἔσφαλε; πὼς εἶταν φυσικὸ νὰ πληρώσει; Πολὺ πιθανό. Καμμιὰ φορὰ ὅμως τὰ θύματα κάνουν κάτι περίεργες παρατηρήσεις. Βρίσκουν λόγου χάρη—σωστὰ ἢ ὄχι—πὼς ὁ τιμωρὸς δὲν ἔδειξε καλλίτερη διαγωγὴ ἀπὸ τὸ φταίχτη. 'Επικίνδυνη σκέψη, ἱκανὴ νὰ κλονίσει τὸ ἠθικὸ κῦρος τῆς Δικαιοσύνης, νὰ διαιωνίσει—προπάντων — τὴν ἀντιδικία. Καὶ τότε ἡ αἱματόβρεχτη πεῖρα γίνεται ματαιοσπονία φριχτή.

'Η ἰδεολογικὴ ἀξιοπρέπεια τῆς Αὐστρίας, εἶναι αὐτονόητο, βασίζεται προπάντων στὴ ντόπια προέλευση τοῦ σοσιαλισμοῦ της. Μεγάλο ἀγαθό, ἀναντικατάστατο, ἡ ἐγχώρια κι' ὀργανικὴ ἄνθηση μιᾶς ἰδέας. 'Ακόμα κι' ἕνα διεθνιστικὸ ἰδανικό, ὅταν εἰσάγεται σὰν ἐμπόρευμα, ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, δύσκολα πλάθει περήφανους ἀνθρώπους. Βλέπεις νὰ τὸ ἐκφράζουν πράκτορες ἐνεοί, ἑτερόφωτοι, ποὺ εὐαγγελίζονται τὴν ἀπελευθέρωση διὰ τῆς δουλοπρέπειας. Καὶ τότε οἱ δυστυχισμένοι λαοὶ καλοῦνται νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα σὲ δυὸ λιβρέες, σὲ δυὸ ἐξανδραποδισμούς.

Εἶναι ὑποθερμία ἡ ἔλλειψη πάθους στὴν ἀτμοσφαίρα τῆς πρωτομαγιάτικης ὅπως καὶ τῆς προεκλογικῆς Βιέννης; 'Ο ἐκπρόσωπος τοῦ Νότου ἔχει τὴν τάση νὰ τὸ πιστέψει. «Ποιὸς ξέρει—λὲς μέσα σου—μπορεῖ κ' οἱ «προηγμένοι» αὐτοὶ λαοὶ ν' ἀπονευρώθηκαν λίγο-λίγο, τὸ αἷμα τους νὰ νερούλιασε. Λύσεις ὅμως στὰ μεγάλα προβλήματα δὲν δίνονται μὲ τὴν ἀτονία». Στὸ αὐστριακὸ κοινοβούλιο τὰ δυὸ μεγαλύτερα κόμματα συνεργάζονται κι' ἔτσι ἡ προστριβή, ἡ σύγκρουση, ἡ ἀντέγκληση, ἡ κορώνα, τὸ θέαμα καὶ τὸ ἀκρόαμα, ἀπουσιάζουν. Πληκτικὸ κοινοβούλιο. «Μὰ καλά! ρωτάω, ποιὸς ἀσκεῖ τέλος πάντων τὸν κοινοβουλευτικὸ ἔλεγχο;—Κανένας». Κατάπληξη. Αὐτὸ σημαίνει ἀσυδοσία; "Οχι. Αὐτὸ σημαίνει ἐμπιστοσύνη—κι' ἀνθρώπους ποὺ τὴν προκαλοῦν τὴν ἐμπιστοσύνη. «— Εἶναι φοβερό! μὲ βεβαιώνει μιὰ 'Ελληνίδα κυρία τῆς Βιέννης. Μ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους δὲν ἔχεις τὶ νὰ πεῖς. 'Η πολιτικὴ δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει. Τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ μουσικὴ καὶ τὸ θέατρο!» 'Αφόρητος, πραγματικά, κόσμος. 'Ακατανόητος. Τὸ βράδι τῆς Κυριακῆς, ἀργά, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐκλογές, γυρίζουμε τὰ κέντρα ρωτόντας ποιὸς τέλος πάντων νίκησε, ποιὸς εἶναι τώρα Πρόεδρος, ὁ Σὲρφ ἢ ὁ Ντένκ; Κανένας δὲν ξέρει νὰ μᾶς πεῖ. «Αὔριο θὰ τὸ διαβάσουμε στὶς ἐφημερίδες», μᾶς ἐξηγοῦν ἀτάραχα χαμογελώντας. «'Αουφβίντερζεεν».

"Ολα λοιπὸν εἶναι ταχτοποιημένα μὲ τρόπο ἰδανικὸ στὸ μακάριο τοῦτον τόπο; 'Ο ἐπιπόλαιος παρατηρητής, καὶ μάλιστα ὁ Βαλκάνιος, θὰ ἔχει συχνὰ τὴν τάση νὰ πέσει σ' αὐτὸ τὸ λάθος. "Ενας λαγοκοιμισμένος ἐπαρχιωτισμὸς σπρώχνει εὔκολα νὰ τὰ βρίσκεις ὅλα ὑποδειγματικά. Φαίνονται ὑποδειγματικότερα ἂν μείνεις μόνο δύο-τρία εἰκοσιτετράωρα—καὶ μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἡ χρωμολιθογραφία τῆς «Εὐρώπης» ποὺ θαυμάζουμε στὸν τόπο μας ἀποτελεῖται ἀπὸ συναρμολογημένα στιγμιότυπα ποὺ τὰ ἔχουν δρέψει ἁρπαχτά, λαχανιασμένοι, ἐκδρομεῖς - ἐπιδρομεῖς. Περισσότερη ψυχραιμία καὶ συναναστροφὴ μὲ τὰ πράγματα δείχνει τοῦτο, τὸ ἀδιάφορο ἴσως γιὰ τὸν δόρειο, τὸ καίριο ὅμως γιὰ μᾶς τοὺς μεσημβρινούς: 'Ωραῖες ἄκαρδες—τί τὰ θέλετε!—εἶναι οἱ μεγάλες τοῦτες πολιτεῖες. Τὰ πάντα ἐδῶ μοιάζουν νὰ ἔχουν εὐθυγραμμιστεῖ μὲ τὸ χάρακα, νὰ στρογγυλεύτηκαν μὲ τὸ διαβήτη. "Ομως εἶναι ρυθμισμένα μὲ τὸ μυαλό—μὲ τὴν καρδιὰ τίποτα. Μπορεῖ καὶ σὲ τόσο μεγάλη κλίμακα ἡ καρδιὰ νὰ μὴν ἀντέχει, δὲν ξέρω... Τὰ γοητευτικὰ χαμόγελα ποὺ σὲ καλωσορίζουν καὶ σὲ κατευοδώνουν στὸ κάθε βῆμα, μιὰ ματιὰ κλεφτὴ ἂν ρίξει; πίσω σου, θὰ τὰ ἰδεῖς κουρντισμένα. 'Ο εὐγενικότατος ὑπάλληλος ποὺ τσακίζεται νὰ σ' ἐξυπηρετήσει, ἂν τύχει καὶ κακοδιαθετήσεις ξαφνικὰ ἐκεῖ μπροστά του, θ' ἀδιαφορήσει. Στὶς μεγάλες πολιτεῖες τοῦ κόσμου, ἂν πέσεις στὸ δρόμο, θὰ μείνεις ἐκεῖ ὡς ποὺ ἡ 'Αστυνομία νὰ σὲ περιμαζέψει. 'Εδῶ ἡ περίθαλψη, ἡ κοινωνικὴ πρόνοια, ἡ δημοτικὴ κ' ἡ κρατικὴ ἀντίληψη, εἶναι ὑποδειγματικὰ ὀργανωμένες. Πᾶνε ὅμως ν' ἀναπληρώσουν μιὰν οἰκογένεια ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει πιὰ παρὰ μόνο στοὺς τύπους. Τὸ κράτος θὰ φροντίσει νὰ βρεῖ στὸ κορίτσι δουλειὰ καὶ νὰ τὸ κατοχυρώσει. 'Ο πατέρας δὲν τὸ καταδυναστεύει βέβαια ἀλλὰ καὶ δὲν τὸ πολυγνοιάζεται. 'Ο καθένας γιὰ τὸν ἑαυτό του. "Ετσι κι' ἔπεσες στὸ πέλαγος τοῦ κόσμου, κολύμπα ὅπως μπορεῖς—ἂν μπορεῖς.

Σ' αὐτὸ τὸ γλυκύτατο τόπο τὰ λουλούδια εἶναι ἄφθονα, ὅμως δὲν μυρίζουν. Φλογίζονται ἀπὸ τουλίπες, κόκκινες, κίτρινες, μενεξελιές, τὰ παρτέρια τοῦ Στάτπάρκ, οἱ πασχαλιὲς σοῦ χαϊδεύουν τὸ μάγουλο καθὼς περνᾶς, βουβὸς ὅμως ἀπὸ μῦρα εἶναι ὁ ἀέρας. Καὶ φορτωμένος βροχή. Μονάχα στὸ Σενμπρούν, στὸ κομμάτι τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοκρατορικοῦ κήπου, νιώθω τέλος τὶς θερισμένες πασχαλιὲς νὰ μοῦ ξομολογιόνται κάτι χαμηλόφωνα, μ' εὐωδιαστὰ συγκρατημένη ἀνάσα. Κι' ὁ νοῦς μου, ὁ ἀθεράπευτα ρωμαντικός, δίχως νὰ δειλιάζει μπροστὰ στὴν κοινοτοπία, φλετουράει, ἀναζητεῖ στὸν ἀέρα σὰν κάποιο θρόϊσμα, ἕνα τρίξιμο ἀβρὸ μεταξωτοῦ, τὰ βήματα τῆς 'Ελισάβετ πάνω στὴν ἀλλέα. Κόβεται ἡ ἀνάσα ἐκεῖ στὶς στροφές, πίσω ἀπὸ τὴν πυκνὴ φυλλωσιά, μήπως φανεῖ ἐκείνη, μὲ τὸ δαντελλωτὸ παρασόλι της, μὲ τὴ βαρειὰ κόμη, τὴ μυρωμένη, ἔτσι ὅπως τὴν εἶχε πρωτοδεῖ, τρέμοντας σύγκορμος, κάποιος λυρικὸς καμπουράκος. Κ' εἶναι ἄραγε μνημόσυνο ἀσύνειδο γιὰ κεῖνον, προσπάθεια ἐπικοινωνίας ὑπερτάφιας, ἢ μήπως προδοτικὴ ἀδιακρισία ποὺ σὲ σπρώχνει, ξεγελώντας μιὰ στιγμὴ τὴν προσοχὴ τοῦ ὁδηγοῦ, ν' ἀνοίξεις στὸ ἀμαξοστάσιο τὴν πόρτα τῆς καρότσας ποὺ εἶταν ἡ προσωπικὴ τῆς ἐναστρης γυναίκας, νὰ βυθίσεις τὸ κεφάλι σου στὸ χῶρο τῶν ἴσκιων, ν' ἀνασάνεις ἐπίμονα, ἄπληστα, μὲ ματόφυλλα σφαλιστά, τὴ μυρωδιὰ τῆς παλιᾶς στόφφας; Εἶναι ἀπίστευτα πυκνή, σὲ σένα ποὺ ἔχεις θαμμένο μέσα στὶς νηπιακές σου θύμησες ἕναν ἄλλον αἰῶνα μιλάει φασματικά, στοιχειώνει τὸ νοῦ, σὲ τρομάζει.

Λὲς ἡ καρδιὰ αὐτοῦ-ἐδῶ τοῦ κόσμου νὰ ἔχει βασιλέψει σαβανωμένη μέσα σὲ μιὰ στόφφα ἀσημογάλανη, κρουστή, ποὺ μυρίζει στυφά, σὰ φθινοπωρινὸς κῆπος;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

THE SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΘΗΝΑΙ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Ἰουνίου 1957

1613121.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΡΑΨΩΔΙΑ

3

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα γιὰ τὴν Αὐστρία, εἶχε τύχει νὰ διαβάσω, δημοσιευμένο στὸ φύλλο τῆς 13 Ἀπριλίου τοῦ «Φιλολογικοῦ Φιγκαρό», ἕνα δραματικὸ κείμενο γραμμένο ἀπὸ Οὔγγρο συγγραφέα, τὸν Τάμας Ἄκτσελ. Ἀπὸ τὴ Βιέννη, ὅπου εἶχε καταφύγει ὁ ἐπαναστάτης διανοούμενος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἑκατόμβη τῆς Βουδαπέστης, ἀπηύθυνε στοὺς συγγραφεῖς ὅλου τοῦ κόσμου μιὰν ἔκκληση ἐναγώνια. Ἔλεγε, ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «Ὅταν, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, ἀρχίσαμε ν' ἀγωνιζόμαστε κατὰ τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων τῆς τρομοκρατίας, τῆς τυραννίας καὶ τῆς καταπιέσεως, ἐπιχειρούσαμε συχνὰ ἕναν ἔλεγχο τῶν συνειδήσεών μας ψάχνοντας νὰ βροῦμε τὶς δικές μας τὶς εὐθῦνες μέσα στὰ λάθη καὶ τὰ ἐγκλήματα ποὺ εἶχαν γίνει στ' ὄνομα τῆς προόδου. Μόνον ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἐλέγχους αὐτούς, κι' ὕστερα ἀπὸ τὴν τέλεια ἀποκοπή μας ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο παρελθόν, ἀνελάβαμε τὴν ἐπίθεση, μιὰν ἐπίθεση ποὺ τόσο τὴ συκοφαντοῦν σήμερα στὴν ἴδια μας τὴ χώρα, καὶ πού, στὸ ἐξωτερικό, κάνει πολλοὺς ν' ἀποκαλύπτονται. Ἀλλοίμονο! οἱ ἄτυχοι συνάδελφοί μου χρειάζονται σήμερα λιγότερους χαιρετισμοὺς ἢ ἐπαίνους καὶ περισσότερες πράξεις. Πράξεις, βοήθεια θετική, προπάντων ὅμως, νομίζω, ἕνα γενικὸν ἔλεγχο συνειδήσεων».

Τί ἀντιδράσεις νὰ εἶχε προκαλέσει ἄραγε ἡ ἔκκληση τοῦ Τάμας Ἄκτσελ; Ὁ Οὔγγρος αὐτὸς συγγραφέας δὲν εἶταν κανένα πρόσωπο ἄχρωμο, ποὺ τὸ φώτιζαν συμπτωματικὰ τὰ γεγονότα τῆς πατρίδας του καὶ ἡ ἰδιότητα τοῦ αὐτοεξόριστου. Βραβευμένος —ἐσημείωνε ὁ «Φιλολογικὸς Φιγκαρό» — μὲ τὸ βραβεῖο Στάλιν καὶ τὸ βραβεῖο Κόσσουτ, εἶχε γράψει, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα ἔργα του, καὶ μιὰν «Ὠδὴ στὴν Εὐρώπη» ποὺ ἔπαιξε ρόλο ἐγερτήριου σαλπίσματος στὶς παραμονὲς τῆς οὐγγρικῆς τραγωδίας. Μιὰ καὶ βρίσκεσαι λοιπὸν τώρα στὴ Βιέννη, νὰ τὸν ἀναζητήσεις, εἶναι τὸ λιγότερο ποὺ χρωστᾶς, ὅταν τυχαίνει νὰ δουλεύεις κι' ἐσὺ στὴν ἴδια χίμαιρα, τὴν ὑπόθεση τῶν Γραμμάτων, κι' ὅταν δὲν ἔχεις μείνει ἀδιάφορος θεατὴς ἑνὸς ἀπὸ τὰ βαθύτερα σὲ σημασία δράματα τῆς νεώτερης Ἱστορίας.

Ξαναβλέπω τὸν Τάμας Ἄκτσελ νὰ μπαίνει στὸν προθάλαμο τοῦ ξενοδοχείου ὅπου εἴχαμε ὁρίσει τὴ συνάντησή μας. Τόσα καὶ τόσα ἔχουν εἰπωθεῖ, γραφτεῖ, γιὰ τὸν ἰδεολογικὸ διχασμὸ τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἀθεράπευτη ἀντιδικία τους, τὴν ὀργανικὴ διάκρισή τους σὲ μονοπωλητὲς τῆς ἀλήθειας καὶ τυφλωμένους, τέλος γιὰ δυὸ κόσμους διαφορετικοὺς περίπου ὅσο καὶ δυὸ πλανῆτες, ποὺ ἀπορεῖς —ὠφελέστατα — ὅταν βλέπεις ἕναν ἄνθρωπο σὰν κι' ἐσένα νὰ δρασκελίζει τὸ Παραπέτασμα, νὰ σοῦ ἁπλώνει ἀνεπιφύλακτα τὸ χέρι, νὰ σὲ κοιτάζει μ' ἐμπιστοσύνη στὰ μάτια. Ὁ Τάμας Ἄκτσελ εἶναι ἕνας ἄνθρωπος νέος, καστανομάλλης, καστανομάτης, ποὺ μόλις κάνει αἰσθητὰ τὰ τριαντατέντε του χρόνια. Ἀναζητεῖς πάνω του τὴν ἀκαταστασία τοῦ ἀγωνιστή, τὸ καψάλισμα τῆς φλόγας. Τίποτα, ἢ σχεδόν. Ντύσιμο ἐπιμελημένο, δίχως τὸν ἐπαγγελματικὸ μποεμισμὸ τοῦ ἐπαναστάτη, τρόποι ἥσυχοι, μαλακοί, μιὰ φωνὴ μετρημένη, ποὺ ἀγαπάει τοὺς μέσους τόνους. Στὸ πρόσωπο καὶ στὸ σύνολο ἡ ἀρητόρευτη εὐγένεια τῆς πνευματικῆς δωρεᾶς. Καὶ μονάχα κάποιο τσάκισμα γύρω στὸ στόμα, ἡ ζευγαρωτὴ ἐκείνη ζάρα τῆς πίκρας, ποὺ συναλλάζεται μὲ τὴ γλύκα τῆς συμπόνιας, γνώρισμα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν γεννηθεῖ γιὰ νὰ γνωιάζονται τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ποὺ γιὰ τοῦτο πέρασαν ἀπὸ τὴ δοκιμασία τῆς φωτιᾶς.

Δὲν εἶχε ἰδεῖ τὴ δημοσιευμένη γαλλικὰ στὸν «Φιλολογικὸ Φιγκαρὸ» ἔκκλησή του. Τοῦ τὴ δείχνω. Τὴν παίρνει, ρίχνει μιὰ ματιὰ στὶς πρῶτες ἀράδες, τὴν ἀφήνει στὸ τραπέζι. Ἀκούει ὕστερα μὲ προσοχὴ ποὺ τοῦ ἀπαριθμῶ τὶς ἑλληνικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς Οὐγγαρίας καὶ τὸ πρόσωπό του ζεσταίνεται. Παίρνει τὰ κείμενα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διαβάσει, τὰ διπλώνει προσεχτικά, μὲ κίνηση χαϊδευτική, καὶ τὰ φυλάει.

— Ἔπιασαν τώρα, μοῦ λέει κ' ἡ φωνή του σφίγγεται, τὸν Τίμπορ Ντέρυ, ἕνα μυθιστοριογράφο ἑβδομήντα χρονῶν...

Τ' ἀποσιωπητικά του βαραίνουν τὸν ἴσκιο. Ρωτῶ:

— Πόσους συναδέλφους σας στὰ Γράμματα ἔχουν ἐν ὅλῳ συλλάβει;

— Εἴκοσι ἢ εἰκοσιένα.

— Ἐδῶ στὴ Βιέννη βρίσκονται κι' ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ σᾶς;

— Λίγοι. Μερικοὶ ἀκόμα ἔχουν πάει στὸ Παρίσι, στὸ Λονδίνο. Ἐγὼ ὁ ἴδιος θὰ φύγω γιὰ τὸ Λονδίνο, νὰ βρῶ τοὺς ἄλλους, νὰ ξαναβγάλουμε ἐκεῖ τὴν «Irodalmi Ujsag», τὴ «Φιλολογικὴ Ἐπιθεώρηση». Θὰ εἶμαι ὁ ἀρχισυντάχτης.

Τὸ ἱστορικὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, τὸ μοναδικὸ ποὺ κυκλοφόρησε μέσα στὴν Ἐπανάσταση, τὸ εἶχα λάβει σὲ γαλλικὰ μεταφρασμένο πανομοιότυπο, τὸν περασμένο Γενάρη. Εἴταν ἕνα δοκουμέντο φλεγόμενο.

— Πῆτε μου γιὰ τὴν Ἐπανάστασή σας, τὸν ρωτῶ, ἐξηγῆστε μου ποιὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Πολλὰ κι' ἀντιφατικὰ γράφτηκαν γι' αὐτὴν στὸν διεθνῆ Τύπο. Τί συμβαίνει ἀκριβῶς;

— Εἶναι ἐπανάσταση κατὰ τῶν Ρώσσων γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία μας. Εἶναι ἐπανάσταση δημοκρατικὴ κατὰ τοῦ ρωσσικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Ἡγήθηκαν οἱ συγγραφεῖς τῆς Οὐγγαρίας. Ἡ προετοιμασία εἴταν αὐθόρμητη, καθαρὰ πνευματική. Εἴπανε πὼς εἴχαμε κρυμμένα ὅπλα. Ψέματα, δὲν εἴχαμε ὅπλα.

— Καλά, πῶς ἄρχισε;

— Ἀπὸ τὸν «Κύκλο Πεταῖφι», μιὰ πνευματικὴ ὀργάνωση ἀπὸ συγγραφεῖς κι' ἀπὸ νέους. Εἶχε ἱδρυθεῖ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1956 μὲ σκοπὸ νὰ γίνονται συζητήσεις φιλοσοφικὲς, πολιτικὲς, κοινωνιολογικές. Γύρω στὰ πέντε χιλιάδες μέλη τὴν ἀποτελοῦσαν. Ὁ ἀναβρασμὸς ὅμως εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὰ 1953, εἴτανε μιὰ ἀντίδραση τότε κατὰ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Ἴμρε Νάγκυ, ἀντίδραση περιορισμένη ἀρχικὰ στοὺς κύκλους τῶν συγγραφέων. Γρήγορα ὡστόσο γενικεύτηκε, ἁπλώθηκε στοὺς φοιτητὲς, στοὺς ἐργάτες. Στὸ ἐξωτερικὸ γράφτηκε πὼς οἱ Ρῶσσοι εἶχαν ἀπαγορέψει τὸν Ἐθνικό μας Ὕμνο. Αὐτὸ δὲν εἶν' ἀλήθεια.

— Ὁ Δυτικὸς Τύπος, κατὰ τὴ γνώμη σας, τὴν κατάλαβε τὴν ἐπανάστασή σας; Εἶδε τὸ σωστό της νόημα;

— Ὄχι. Ὁ Δυτικὸς Τύπος τὴν παρεξήγησε τὴν Οὐγγρικὴ ἐπανάσταση. Πρέπει νὰ καταλάβετε τοῦτο : πὼς τὸ περιεχόμενο τοῦ ρωσσικοῦ σοβιετικοῦ καθεστῶτος δὲν εἶναι ἰδεολογικό. Τὴ Ρωσσία δὲν τὴν ἐνδιαφέρει ὁ σοσιαλισμός. Τὴ Ρωσσία τὴν ἐνδιαφέρει τὸ ρωσσικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα. Κάθε τι ποὺ ὑπηρετεῖ τὸ ρωσσικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα εἶναι καλό, κάθε τι ποὺ δὲν τὸ ὑπηρετεῖ εἶναι κακό.

— Καὶ τώρα; ἔχετε εἰδήσεις τί γίνεται στὴν πατρίδα σας;

— Ἡ κατάσταση εἶναι φοβερή. Τρομοκρατία ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. Ὅμως ἡ Οὐγγαρία ὁλάκερη εἶναι κατὰ τῶν Ρώσσων. Τὸ οὐγγρικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ποὺ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση λέγεται πιὰ Οὐγγρικὸ σοσιαλιστικὸ ἐργατικὸ κόμμα, ἔχει πάθει μεγάλη διαρροή.

— Κι' ἐσεῖς προσωπικά;

— Ἤμουν μέλος τοῦ κόμματος ἀπὸ τὰ 1942. Συνεργάστηκα στὴν Ἐπανάσταση ὥς τὰ τέλη τοῦ περασμένου Νοέμβρη. Τότε, μὲ εἰδοποίησαν κρυφὰ πὼς ἡ Μυστικὴ Ἀστυνομία μὲ καταζητεῖ. Κατάλαβα πὼς εἶταν πιὰ καιρὸς νὰ φεύγω. Στὶς 26 τοῦ Νοέμβρη πέρασα μ' ἕνα φίλο μου τὰ σύνορα τῆς Γιουγκοσλαβίας κι' ἔπειτα ἤρθα στὴ Βιέννη.

— Καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ Ρωσσία ποιὰ εἶναι ἡ γνώμη σας; Τί ἄνεμος νὰ πνέει ἐκεῖ;

— Εἶμαι βέβαιος πὼς καὶ στὴ Ρωσσία ὑπάρχει ἔντονος πόθος ἐλευθερίας...

Τὸ Ρίγκ πνιγμένο στὶς σημαῖες καὶ στοὺς διαδηλωτὲς ποὺ πορεύονται, ρεῦμα βαρὺ τῆς Ἱστορίας, ὁ ὁρίζοντας τοῦ κόσμου ὁ συνεφιασμένος, ποὺ τὸν σπαθίζουν μακρυνὲς ἐκρήξεις, καταχθόνια ὅπλα, θύελλες ποὺ πλάθονται, κρυφοαστράφτουν. Κι' ὁ μοναχικὸς αὐτὸς - ἐδῶ κυνηγημένος ἄνθρωπος, ὁ χωρὶς πατρίδα στὸ ἑξῆς, ποὺ φεύγει τώρα στὸ δρόμο, μέσα στὴ νύχτα. Ἔτσι θὰ παραδέρνει μέσα στὸν κόσμο, ἔρημος, ἴσως ἰσόβια, τρώγοντας τὸ πικρὸ ψωμὶ τῆς ξενητιᾶς. Τὶ νὰ πεῖ κανένας; Τί λαγοκοιμᾶται ἄραγε στὸ βάθος τῶν καιρῶν; Στὸ λαιμό σου μέσα φουσκώνει ἡ δίψα γιὰ ἐλπίδα, ἐμπιστοσύνη, ὁ καϋμὸς, σὰν ψέλλισμα τραγουδιοῦ. Ὅμως τὸ μακρυνὸ βροντοκύλισμα φιμώνει τὸ τραγοῦδι, δὲν τὸ ἀφήνει νὰ ἀνέβει καὶ νὰ δροσίσει τὸ χείλι σου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΙΑΣ ΦΙΛΟΣ ΟΕΝΟΥ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Ἰουνίου 1957

1613122.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΙΚΡΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

4

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Προτοῦ ἔρθουμε σ' ἕνα - δυὸ θέματα εἰδικότερα, ποὺ ἀναφέρονται κι' αὐτὰ στὸ ταξίδι τῆς Αὐστρίας, δὲν θὰ εἶταν ἴσως ἄσκοπο νὰ ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ κάποια συμπεράσματα. Δὲν μπορεῖ ποτὲ βέβαια νὰ ἔχουν τὸν τόνο τοῦ τελειωτικοῦ· ὅμως χωρὶς μιὰ προσωρινὴ ἔστω κατάληξη, κάθε σύνολο ἀπὸ παρατηρήσεις κινδυνεύει νὰ μείνει ἀνοργάνωτο, ἄσκοπο, ἢ ἀκόμα κι' ἀπατηλό.

Ὁ ἐπιπόλαιος ἐπισκέπτης τῆς Βιέννης, κακομαθημένος ἀπὸ τὴν «παράδοση» τοῦ περασμένου καιροῦ, θ' ἀναζητήσει στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα τὸν ἀπόηχο ἀπὸ τὰ βάλς, τὰ μαδημένα χρυσάφια τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ξέθωρη λάμψη ἑνὸς κόσμου διακοσμητικὰ ξέγνοιαστου, ποὺ ἀνήκει στὴ μικρὴ Ἱστορία. Ὁ προσεχτικότερος ὅμως παρατηρητής, ἀφοῦ χαρεῖ στὴν πρώτη ματιὰ τὸ ἐντυπωσιακό, τὸ γραφικὸ καὶ τὸ ἀξιοθέατο, θὰ σημειώσει κάποιες ἄλλες, οὐσιαστικότερες παρουσίες κι' ἐξελίξεις. Ἡ Βιέννη μπορεῖ νὰ χρωστάει τὴν τουριστική της αἴγλη σ' ἕνα χτὲς μουσειακό, κατοικεῖται ὅμως κι' ἀπὸ ἕνα σήμερα γεμᾶτο νόημα. Τὸ πρῶτο, ἡ γοητευτικὴ πολιτεία μοιάζει νὰ τὸ συντηρεῖ γιὰ ἐξωτερικὴ κατανάλωση μόνο: τὸ ξοδεύει στοὺς διεθνεῖς ἐπαρχιῶτες ποὺ τρέχουν ν' ἀρωματιστοῦν μ' ἐντυπώσεις, ἀναμνήσεις, πρόχειρους λυρισμούς. Τὸ δεύτερο, εἶναι ἡ βουβή, βαθειὰ κατεργασία ποὺ τῆς ἔγινε στὸ μάκρος ἑνὸς γόνιμου ἱστορικοῦ χρόνου. Περιμένεις νὰ βρεῖς ἕνα μνημεῖο χαριτωμένα οὐδέτερο καὶ βρίσκεσαι σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ εὐαίσθητα, τὰ πιὸ πυκνὰ σ' ἐσωτερικὸ νόημα σημεῖα τοῦ σημερινοῦ κόσμου.

Τὴ σημασία της αὐτὴ ἡ σημερινὴ Βιέννη τὴ χρωστάει σὲ δυὸ παράγοντες: Πρῶτο στὴ γεωγραφική της θέση, ποὺ τὴν κάνει εὐπαθέστατο σημεῖο ἐπαφῆς ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ κόσμου. Δεύτερο στὸ καθεστώς της, μιὰ ντόπια—καθὼς τὸ σημειώσαμε κιόλας—αὐτοδύναμη Δημοκρατία· κι' ὅταν λέμε Δημοκρατία, ἐννοοῦμε σοσιαλιστική, γιατὶ κάθε μὴ σοσιαλιστικὴ εἶναι γιὰ τὰ μάτια μόνο Δημοκρατία. Ὅπου οἱ διαφορὲς τοῦ εἰσοδήματος δὲν εἶναι μόνον αἰσθητὲς ἀλλὰ τεράστιες, ἐξοργιστικές, ὅπου στὸ λαὸ παρέχονται ἐπαγγελίες γιὰ τὶς ἐπαγγελίες, ὅπου οἱ παραγωγικὲς τάξεις ὑποτάσσονται σὲ συμφέροντα ξένα, ἀξεκαθάριστα καὶ σκοτεινά, ἐκεῖ ἐπικρατεῖ μιὰ ἀναχρονιστικὴ, ἐπικίνδυνη ἀνειλικρίνεια, ποὺ ὑπονομεύει τὴν ἀσφάλεια τοῦ κόσμου γενικώτερα καὶ τὸ μέλλον ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ ἐποχή μας θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς τὸ ἔχει διδάξει αὐτό, ἂν δὲν εἴμαστανε τόσο κοντόφθαλμοι καὶ κακομαθημένοι: Πῶς ὅλα τώρα πιὰ ὑπάρχουν σὲ κλίμακα παγκόσμια. Μιὰ γεωγραφικὰ μικροσκοπικὴ ἔστω δυστυχία, εἶναι ἕνα σπειρὶ δυναμίτης στὰ θεμέλια ὄχι πιὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως χτὲς ἀκόμα, ἀλλὰ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς.

Ἡ Αὐστρία ζεῖ τὴ δύσκολη ἰσορροπία, τὴ χαρακτηριστικὴ τοῦ καιροῦ μας, ἀνάμεσα στὶς δυὸ μεγάλες παρατάξεις. Βρῆκε γιὰ τὸν ἑαυτό της μιὰ λύση ποὺ θὰ εἶταν εὐτυχισμένη θαρῶ ἂν δὲν τῆς τὴν ἔβιγαν. Ὡς ποιὸ σημεῖο θὰ κατορθώσει νὰ τὴν περισώσει; Τὸ πᾶν θὰ ἐξαρτηθεῖ βέβαια ἀπὸ τὶς γενικώτερες ἐξελίξεις, ἀφοῦ ὁ κόσμος ὅλος σήμερα εἶναι, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι, στενὰ ἀλληλέγγυος. Καθευτὼτα σὰν τῆς Αὐστρίας εἶναι φάσεις τοπικές, αἰσιόδοξες, σὲ μιὰ ζύμωση παγκόσμια: τὴν ἐπίπονη ἀλλὰ καὶ σταθερὴ πορεία πρὸς τὸ σοσιαλισμό. Ὁ ἄνθρωπος τῆς κοινῆς ζωῆς, ὁ κουρασμένος, ὁ ἀπαυδισμένος ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῶν μεγάλων τῆς Γῆς, τὶς ἐγκληματικὲς ἐγωπάθειες καὶ τὶς τυφλωμένες ἀναμετρήσεις, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προσβλέπει μὲ συμπάθεια ζωηρή, ἀνακούφιση, σὲ χῶρες σὰν κι' αὐτὲς πού, γεωγραφικὰ μικρὲς ὅμως πολιτιστικὰ τόσο προηγμένες, γνοιάζονται τὸν ἄνθρωπο πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς θεωρητικὰ καὶ μεγαλόστομα ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν εὐθύνη τῆς Ἱστορίας. Στὴν Αὐστρία οἱ δυνάμεις τοῦ πολιτισμοῦ σταδιοδρόμησαν, ὡρίμασαν φυσιολογικά, κ' ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες ὀδύνες, βρήκανε τὶς σωστὲς λύσεις. Μέσα στὸ μνημειακὸ πλαίσιο τοῦ παλιοῦ καιροῦ, κυλάει τὸ θερμὸ ρεῦμα τῆς νέας ζωῆς. Ὅ,τι στὴν ἀρχή, στὴν πρώτη ματιά, σοῦ εἶχε φανεῖ ἀντίφαση, βλέπεις σὲ λίγο πὼς εἶναι σοφὴ ἁρμονία.

Πάσχισα, στὰ σημειώματα ποὺ προηγήθηκαν, νὰ δώσω μὲ ὅση γίνεται ἀντικειμενικότητα τὸ λόγο σὲ καταστάσεις συχνὰ ἀντιφατικές, ὅπως μοῦ τὶς πρότεινε ἡ περίσταση. Ἔρριξα στὸ χαρτὶ ἀνάκατα ἐντυπώσεις, εἰκόνες, συναντήσεις, μιὰ πρώτη ὕλη χοχλαστική. Νομίζω πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρχικὸ χρέος ἑνὸς ποὺ ὑπηρετεῖ σὰ χρονογράφος πιστὸς τὸν καιρό του. Τώρα ὅμως ποὺ ἦρθε ἡ στιγμὴ γιὰ συμπεράσματα, ἂς ἀποφύγουμε τὸ σκόπελο ὅπου κατὰ κανόνα ναυαγεῖ ἡ ἀμεροληψία καὶ τῶν πιὸ καλοπροαίρετων ἀνθρώπων γύρω μας. Ὁ καθένας, βλέποντας τὸ ἀδιέξοδο ὅπου ἔχει ἐμπλακεῖ ὁ κόσμος, εὔχεται μέσα του, κρυφὰ κι' ἀνάκρυφα, μιὰ λύση μηχανική: Ἔτσι νὰ γινόταν ἕνα θαῦμα καὶ νὰ σβηνάταν μονομιᾶς ἀπὸ τὸ χάρτη ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ μεγάλους ἀντιπάλους. Ὁ πόθος τοῦτος μπορεῖ νὰ γίνει ἰδιαίτερα ζωηρὸς ὅταν τύχει νὰ βρεθεῖς μπροστὰ σὲ πίνακες κοινωνικῆς ζωῆς καθὼς ἡ Αὐστρία.

Σφάλμα. Ροπὴ ἀβασάνιστη κι' ἐπικίνδυνη ὄχι μόνο γιατὶ μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴ φιλοπόλεμη ψύχωση, ποὺ φανερώνεται ἄλλωστε κάθε μέρα καὶ πιὸ ἐξωφρενική. Ἀλλὰ καὶ γιατὶ ὅσο κι' ἂν κουράζει τὴν ψυχὴ μας ἡ παρατεινόμενη διελκυστίνδα, ἀντιπροσωπεύει ὡστόσο μιὰν ἰσορροπία, προσωρινὴ βέβαια, ποὺ εἶναι ὅμως προτιμότερη ἀπὸ μιὰ μονομέρεια ἱκανὴ νὰ ρίξει τὴν ἀνθρωπότητα αἰῶνες πίσω.

Οἱ ἱστορικὲς δυνάμεις πλάθουν μὲ δική τους σοφία τὸ μέλλον. Γιὰ τὴ χρησιμότητα τοῦ δυτικοῦ κόσμου, μὲ τὶς ἀντιφάσεις του ἔστω, τὶς ἀσυναρτησίες του, τὶς ἁμαρτίες του, περιττὸ νὰ προσθέσουμε ὁτιδήποτε: Θὰ ἐπαναλαμβάναμε τὸν ἑαυτό μας. Θὰ εἴχαμε ὅμως νὰ ποῦμε τοῦτο γιὰ τὸν ἀνατολικὸ κόσμο, ἐπειδὴ σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις του ἔτυχε νὰ σταθοῦμε ἀντιμέτωποι. Ἡ Ρωσσία ἔχει ἐφαρμόσει ἕναν τύπο σοσιαλισμοῦ ποὺ εἶναι στὴν οὐσία κρατικὸς καπιταλισμὸς βασισμένος στὸ ἀπολυταρχικὸ πνεῦμα. Αὐτό, βρίσκει πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς καὶ θεωρητικὰ καὶ ἰδιοσυγκρασιακὰ ἀντίθετους. Ἀλλὰ καὶ μιὰ — ὑποθετικὴ βέβαια — διαγραφὴ τῆς Ρωσσίας ἀπὸ τὸ χάρτη, θὰ ἔρριχνε τὸν κόσμο χίλια χρόνια πίσω. Ὁ συντελεστὴς αὐτὸς εἶναι ἀναγκαῖος γιατὶ μὲ τὴν παρουσία του, μὲ τὸ βάρος του, μὲ τὴν πίεσή του, ἐμποδίζει τὴν ἀνθρωπότητα νὰ γίνῃ παρανάλωμα ἑνὸς ἑτοίμου πάντα ν' ἀφηνιάσει, ἀνθρωποφαγικοῦ καπιταλισμοῦ.

Καὶ ἡ λύση; θὰ ρωτήσει κανένας. Καὶ τὸ ἑλκυστικὸ παράδειγμα καθεστώτων καθὼς τῆς σημερινῆς Αὐστρίας; Καὶ τὸ μέλλον τους; Τὸ τελευταῖο εἶναι, ἁπλούστατα, ἀλληλένδετο μὲ τὸ πρῶτο. Τοπικὲς πιὰ λύσεις δὲν χωροῦν, ὁσοδήποτε κι' ἂν γοητεύουν. Οἱ καλοπροαίρετοι ἄνθρωποι ὅλου τοῦ κόσμου εἶναι καιρὸς νὰ καταλάβουν πὼς δὲν ἔχουν νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα σὲ εἰρήνη καὶ σὲ πόλεμο. Ἔχουν νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα σὲ εἰρήνη καὶ σὲ καπιταλισμὸ—μὲ τ' ἀναγκαῖα ἐπακόλουθά του.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΙΛΑΣ ΦΙΛΟΝΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Ἰουνίου 1957

1613/23-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝΑ ΖΗΤΗΜΑ

5

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στὸ περασμένο σημείωμα, ἐκλείσαμε μὲ μιὰ προσωρινὴ μονοκοντυλιὰ ὅ,τι γενικότερο μᾶς εἶχε δώσει λαβὴ νὰ ποῦμε ἡ σημερινὴ Βιέννη. Καὶ λέω τὴ μονοκοντυλιὰ προσωρινή, γιατὶ τὰ γενικὰ θέματα παραμένουν, ἀνεξάρτητα πιὰ ἀπὸ τὴ Βιέννη, ζωντανότερα παρὰ ποτέ. Θὰ τὰ ξαναθίξουμε λοιπόν, ἔξω ὅμως ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν σημειωμάτων τούτων, κι' ἀφοῦ πρῶτα ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σὲ δυὸ θέματα εἰδικότερα.

Τὸ ἕνα εἶναι τὸ ζήτημα ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ μὲ τοὺς ἐκεῖ σπουδαστές μας. Εἶναι, πραγματικά, γνωστὸ πῶς ἐδῶ καὶ λίγον καιρό, δυὸ - τρεῖς πέννες ἀπὸ τὶς ἐγκυρότερες τοῦ τόπου μας, ἐκάλεσαν νὰ προσέξουμε μιὰν εἰδικὴ κατάσταση ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ στὴν Αὐστρία: πληθώρα Ἑλλήνες σπουδαστές, ποὺ δὲν φαίνονται πάντοτε νὰ σπουδάζουν, παρὰ μονάχα νὰ παρεκτρέπονται, νὰ κάνουν κατάχρηση τῆς πατρικῆς ἐμπιστοσύνης, κάποτε νὰ ἐκθέτουν αὐτὸ - τοῦτο τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα. Τὸ θέμα, ὅπως πάντα τὰ δυσάρεστα, πῆρε γρήγορα διαστάσεις, ἔγινε ζήτημα πολύκροτο. Κυκλοφόρησε ἀπὸ χείλη σὲ χείλη, σκάνδαλο ὁμολογημένο.

Ποιὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ κατάσταση; Θὰ ἤθελα πολὺ νὰ εἶχα τὸν καιρὸ ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ τὸ ἐρευνήσω κατὰ βάθος, μιὰ καὶ βρέθηκα ἐκεῖ. Ὅμως ὁ καιρὸς εἴταν λίγος, τὰ ἐνδιαφέροντα πολλά. Ἔπειτα, ἐκεῖνο ποὺ νομίζω, ὕστερα ἀπὸ τὴ μικρὴ ἔρευνα ποὺ ἐπεχείρησα, εἶναι τοῦτο, τὸ ἀποδοτικότερο θαρῶ: Ὄχι παρελθοντολογία, εὐθυνολογία, γκρίνια, καταστάσεις δηλαδὴ στεῖρες. Μιὰ καὶ δόθηκε ἡ ἀφορμὴ—ἡ ὁποιαδήποτε ἀφορμὴ—προσπάθεια θετικὴ νὰ τὸ προλαβαίνουμε στὸ ἑξῆς τὸ κακό. Οἱ φραγμοὶ ποὺ ἔχουν μπεῖ στὴν Ἀνωτάτη Ἐκπαίδευσή μας, ἡ ἀπόγνωση τῶν νέων, ὁ ζῆλος κ' ἡ φιλομάθεια ὁλοένα καὶ πλατύτερων κοινωνικῶν στρωμάτων στὸν τόπο μας (ἂς τ' ἀναφέρουμε ὅλα μαζί, κακὰ καὶ καλὰ) ἔχουν δημιουργήσει ἔτσι ἢ ἀλλιῶς μιὰ κατάσταση. Τὴ στιγμὴ τούτη σπουδάζουν στὴν Αὐστρία—ἀναγκαοτικὰ περίπου—πάνω ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες Ἑλληνόπουλα. Γύρω στὰ χίλια τετρακόσια βρίσκονται στὴ Βιέννη, χίλια ἑφτακόσια στὸ Γκράτς. Τὰ παιδιὰ αὐτὰ διατρέχουν τὴν κρίσιμη ἡλικία, τὴν ἡλικία ὅπου οἱ πειρασμοὶ εἶναι πολλοὶ κ' οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιστάσεις λίγες. Κατὰ ποιὰ λο-

γικὴ μποροῦν νὰ μένουν ἀκηδεμόνευτα; Ἡ Πρεσβεία μας δὲν διαθέτει εἰδικὴ ὑπηρεσία γιὰ τὴν παρακολούθησή τους, καὶ τὸ λάθος δὲν εἶναι βέβαια δικό της, εἶναι τοῦ κέντρου —σ' ἀντίθεση μὲ τὴν Αἴγυπτο, ἂς ποῦμε, ποὺ ἔχει ὀργανώσει εἰδικὸ γραφεῖο ἐπιτροπείας τῶν φοιτητῶν της. Ἐκείνη ἡ Ἀρχὴ ποὺ πολλαπλασιάζεται, κάνει ὅ,τι μπορεῖ, εἶναι ἡ ἐκκλησιαστική: ὁ Δεσπότης μας. Μιὰ ἀγρυπνη καὶ ἱλαρὴ μαζὶ παρουσία: Ὁ Κλῆρος στὴν πιὸ φωτισμένη του, σύγχρονη μορφή. Ἀλλὰ κι' ὁ Δεσπότης, βοηθημένος ἔστω ἀπὸ τὸν νεώτατο ἀρχιμανδρίτη μας, ποὺ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὰ βήματα τοῦ προϊσταμένου του, τὶ νὰ προλάβει; Τὰ παιδιὰ εἶναι παιδιά, κ' εἶναι καὶ χιλιάδες. Εἶδα πολλὰ ἀπ' αὐτὰ στὴ λειτουργία τῆς Κυριακῆς, στὴν ἐκκλησία μας—τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δυό, τὴν παλιότερη, γιατὶ ἡ νεώτερη, ἡ ἁγια-Τριάδα, ἀνακαινίζεται: Συγκινητικὴ παρουσία τὰ Ἑλληνόπουλα αὐτὰ τ' ἀραδιασμένα, τὰ σταυροχεριασμένα ἐκεῖ στὸ ἀριστερὸ τῆς ἐκκλησίας, χτυπητή, ἐδῶ, εἰκόνα μιᾶς περισυλλογῆς, μιᾶς συστολῆς καὶ μιᾶς νοικοκυροσύνης πατροπαράδοτα ρωμέϊκης. Ὅλ' αὐτά, βλέπετε, ὅταν βρεθῆτε στὸ ἐξωτερικό, ἀποκτοῦν ἕνα ἰδιαίτερο νόημα, σᾶς ἀγγίζουν στὴν καρδιά. Κοίταζα λοιπὸν τὰ παιδιὰ αὐτὰ ἐνῶ ὁ χορὸς ἔψαλλε—χορὸς πάλι ἀπὸ Ἑλληνόπουλα καὶ μαζὶ μιὰ Ἑλληνοπούλα—κοίταζα τὰ παιδιά μας τὰ σταλμένα στὴν ξένη μεγάλη πολιτεία γιὰ ν' ἀγωνιστοῦν, γιὰ νὰ προκόψουν, καὶ τὰ μάτια μου τὰ ἔνιωσα νὰ ὑγραίνονται. Αἰώνια Ἑλλάδα, ποὺ νηστεύεις, ξενητεύεσαι, γιὰ λίγο πνευματικὸ φῶς!

Ἔ κύριοι! παιδιὰ εἶναι, τὶ νὰ σᾶς κάνουν! Κι' ἐμεῖς; εἴμασταν κάποτε παιδιά. Ἀλλοίμονο σ' ὅποιον τὸ ξεχνάει... Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει τάση ἄστοχης ἐπιείκειας. Καθόλου! Σημαίνει πὼς μιὰ ὡραία ἀλλὰ κ' ἴσως ὑπερβολικὴ ἀπὸ μέρος μας εὐθυξία βόηθησε νὰ γενικευτοῦν μεμονωμένα κρούσματα, νὰ δοθοῦν διαστάσεις σ' ἕνα ζήτημα στὴν οὐσία του παρεξηγημένο. Οἱ σπουδαστές μας τῆς Βιέννης τουλάχιστον —κι' ὄχι μόνον οἱ σπουδαστές μας, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκεῖ Ἀρχές μας, πολιτικὴ κι' ἐκκλησιαστικὴ — ἔχουν τὸ παράπονο πὼς τοὺς ἀδικοῦμε τοὺς σπουδαστές μας, τοὺς διασύρουμε, ἐνῶ αὐτοὶ ἀγωνίζονται μὲ μέσον ὅρο πενῆντα δολλάρια τὸ μῆνα—ποὺ συχνὰ κατεβαίνουν καὶ στὰ σαράντα—νὰ μὴ χάσουν, ἀπὸ τὸ ξεκίνημά τους κιόλας, τὸν ἀγῶνα μιᾶς, ἰδιαίτερα στὴν Ἑλλάδα, σκληρῆς ζωῆς. Ἂς ποῦμε καὶ τοῦ στραβοῦ τὸ δίκηο: Πάμπολλα ἀπὸ τὰ παιδιὰ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο. Τὰ εἴδα, οἱ φυσιογνωμίες τους τὸ δείχνουν. Ξέρετε τὶ θὰ πεῖ νὰ βρεθῆτε ξαφνικὰ ἀπὸ τὸ χωράφι στὴν ἄσφαλτο τὸν Βιέννης, καὶ δίχως κἂν ἐνδιάμεσο σταθμὸ τὴν ἄσφαλτο τῆς Ἀθήνας; Κοσμογονία! Ἕνα ἑξάμηνο, κατὰ μέσον ὅρο, χρειάζονται τὰ νεοσυλλεκτάκια αὐτὰ γιὰ νὰ ξεζαλιστοῦν, νὰ προσανατολισθοῦν, νὰ ξανάβρουν τὴν ἀναπνοή τους. Ἡ δουλειὰ στὸ Πανεπιστήμιο ἢ στὸ Πολυτεχνεῖο ἀρχίζει ὕστερα, ἀπὸ τὸ δεύτερο κυρίως ἑξάμηνο. Τὸ πρῶτο, τὸ καράβι πλέει ἀκυβέρνητο, στὸ ἔλεος τῶν ἀνέμων.

Πάλι καλὰ λοιπόν. Ὑπάρχει ὅμως κι' ἕνα ἄλλο ζήτημα, ποὺ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει: Τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα στὴν Αὐστρία τὸ κατασπιλώνει συχνὰ μιὰ ἄλλη κατηγορία προσώπων, ποὺ πάει νὰ γίνει ἀληθινὴ πληγή. Εἶναι οἱ λεγόμενοι ἐκεῖ «κατοχικοί». Ἐργάτες—γύρω στοὺς τριακόσιους—ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, μ' ἑλληνικὸ διαβατήριο, ἄλλοι μὲ ξένο, φευγάτοι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὸν καιρὸ τῆς κατοχῆς καὶ ἀγκυροβολημένοι στὴ Βιέννη, ζοῦν μὲ τρόπους θολούς, πότε ἐκμεταλλευόμενοι τὴν ἄγνοια ταξιδιωτῶν ἀπὸ ἐδῶ, καὶ πότε κάνοντας λαθρεμπόριο τυποποιημένο: Μὲ τὴν ἐπιδημία τῆς τροχοφιλίας ποὺ μαστίζει τὴν Ἑλλάδα, τὴ λύσσα ν' ἀποκτήσουμε ὅλοι βολάν, ἔχει ἐπινοηθεῖ κ' ἡ γνωστὴ πιὰ μέθοδος τοῦ ταξιδιοῦ στὸ Μόναχο, ὅπου ἀγοράζεται συφερτικὰ ἡ κούρσα τῶν ὀνείρων. Ὁ «κατοχικὸς» λοιπόν, στὸν ἐνδιάμεσο σταθμὸ τῆς Βιέννης, παρουσιάζεται γιὰ γνώστης τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς γλώσσας, μισθώνεται, συχνὰ πρὸς 200 σελίνια τὴν ἡμέρα, αμνοδεύει τὸν ὑποψήφιο ἀγοραστὴ στὸ Μόναχο. Κατὰ τὴ διαδρομή, πήγαιν' ἔλα, κάνει καὶ τὴν προσωπική του, λαθρεμπορικὴ ἐπιχειρησούλια.

Τ' ἀγαθὰ τοῦ πολέμου. Καὶ τοῦ ἀφηνιασμένου νεοπλουτισμοῦ. Ὁ «κατοχικὸς» διασύρει τ' ὀνομά μας κάθε φορὰ ποὺ θὰ πέσει στὰ χέρια τῆς αὐστριακῆς ἀστυνομίας, κ' ὕστερα τὰ πληρώνει ὁ φοιτητής. Ρωμιὸς γιὰ Ρωμιός. Ἡ ἀθώτερη ἄλλωστε μορφὴ τοῦ «κατοχικοῦ», εἶναι νὰ ζεῖ σὲ βάρος κάποιας ντόπιας γυναίκας ἐργαζόμενης. Ἰσὰ τὸ εὐγενὲς αὐτὸ λειτούργημα, δὲν μοῦ φαίνεται πὼς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ κλασσικὸ αἰσθηματάκι τοῦ φοιτητάκου μας, ποὺ χασομεράει, ἔστω, ἐκστατικὰ ἀγκαλιασμένος μὲ τὴ Βιεννεζούλα του, κάποια ἀνοιξιάτικα βράδια σ' ἕνα παγκάκι τοῦ Στάτπάρκ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Ἰουνίου 1957

1613124-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΦΥΛΛΩΣΙΕΣ ΚΙ' ΑΥΛΑΙΕΣ

6 ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΝ ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἄλλοτε, σὲ καιροὺς πιὸ εὐτυχισμένους, ἢ πιὸ ἀνύποπτους ἔστω, κάθε λόγος γιὰ τὴ Βιέννη θ' ἄρχιζε ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τῆς Τέχνης καὶ τῆς ἀναψυχῆς. Τώρα, ἂς τελειώσει τουλάχιστον ἔτσι.

Δὲν θὰ μιλήσω ἐδῶ γιὰ τὰ νυχτερινὰ κέντρα, ποὺ δὲν τὰ ξέρω καὶ πού, φαντάζομαι, θὰ ἔχουν, κι' ἐκεῖ ὅπως παντοῦ, τὸν γνωστό, διεθνῆ τύπο. Προσωπικότερη πάντα, παραμένει ἡ Βιέννη τοῦ Γκρίντσιχ, τοῦ γραφικοῦ προάστιου μὲ τὶς φημισμένες λαϊκὲς ταβέρνες. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἀνέβασμα στὸ Κάλεμπεργκ καὶ μιὰ διαδρομὴ μέσ' ἀπὸ τὶς ἀνάερες δαντέλες τοῦ Βίνερβαλντ, μὲ τὸ νεραϊδένιο πράσινο φῶς τους, ν' ἀράξεις στὸ Γκρίντσιχ εἶναι σχεδὸν καθιερωμένο. Προσπάθησε ὅμως νὰ λησμονήσεις τὸν τουρισμό, τὸ πρόγραμμα, τὸν Ὁδηγό, τὰ κονσερβοποιημένα διώματα. Ὅλα! Τὸ κρασὶ ἔχει κάτι ἀπροσδιόριστο ἐδῶ, μιὰν ὑγρὴ σπίθα, ποὺ σὲ κερδίζει, σὲ πολιτογραφεῖ μὲ τρεῖς γουλιές. Ἀνεπαίσθητα γλύστρησες ἔξω ἀπὸ τοὺς καιρούς, σὲ μιὰ Βιέννη τοῦ θρύλου, τραγουδιστή, λυμένη ἀπὸ ὅλους τοὺς τύπους καὶ τὶς ἀποστάσεις. Ἐκεῖ, στὸ μεγάλο χοντροτράπεζο μὲ τοὺς στενόμακρους πάγκους, κάτω ἀπὸ τὶς φυλλωσιὲς καὶ τὰ φαναράκια, οἱ παράταιροι πελάτες τῆς Κυριακῆς συναδερφώθηκαν γιὰ ἕνα βράδι, τραμπάλισαν τὰ κεφάλια τους, τραγούδησαν ξεχνώντας τὸν ἑαυτό τους μὲ τὴ φυσαρμόνικα καὶ τὴν κιθάρα. Εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ εὐλογία—στὸν καιρό μας σχεδὸν ἀμαρτωλή.

Ὅμως γιὰ τὴ δειγματοληψία τῶν πειστηρίων, ἡ Βιέννη ἔχει πάντα νὰ σοῦ προσφέρει ἄλλες, αὐστηρότερες χαρές. Ἡ Ὄπερα, ἀναγεννημένη μέσ' ἀπὸ τὴν τέφρα της, βρίσκεται σὲ ὅλη της τὴν αἴγλη. Ὄχι μονάχα σὰν κτίριο—ποὺ ἄγνωστο γιατὶ τὸ λένε στὸ ἐσωτερικό του «μοντέρνο», ἐνῶ εἶναι, ἁπλοποιημένα μόνον, ἀρχοντικό. Ἡ Ὄπερα, ἀνασυνδέοντας μὲ τὴν παράδοσή της, τὴ μεγάλη, τὴν πολύτιμη ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἴδια, ὀργανώνει παραστάσεις ὑποδειγματικές. Ἂς συχωρεθεῖ σ' ἕναν ἀθεράπευτο βαγκνερόφιλο ὅπως ὁ ὑπογραφόμενος, νὰ πεῖ ἐδῶ τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ μιὰ παράσταση τῆς «Βαλκυρίας» διευθυνόμενης, ἀλλὰ καὶ σκηνοθ-

τημένης, ἀπὸ τὸν φὸν Καραγιάν. Δὲν ἔχω ἀκούσει, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔχω φανταστεῖ, τελειότερο Βόταν ἀπὸ τὸν Χὰνς Χόττερ—φωνητικά, μουσικά, θεατρικά. Ἡ ἁπλούστευση τοῦ σκηνικοῦ μέρους. ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν τάση τοῦ Μπαϋρώϋτ χωρὶς καὶ νὰ φτάνει στὴν ἐκεῖ ἀπογυμνωτικὴ σχηματοποίηση, ἔχει ἀξιοποιηθεῖ σωστὰ ἐδῶ ἀπὸ τὸν Καραγιάν. Ὁ Χόττερ, ἔτσι, δίνει ἕναν Βόταν ἀνάγλυφο σὲ λιτὸ μεγαλεῖο, καὶ ποὺ θυμίζει ἕντονα ἕναν θεὸ ἑλληνικῆς τραγωδίας. Παράδοξο: Ἡ σύζευξη αὐτὴ δὲν ἐνοχλεῖ καθόλου. Θἄλεγες πὼς μέσ' ἀπὸ τὸ ἐξανεμισμένο σχῆμα τοῦ σκανδιναυικοῦ μύθου, ἀναδόθηκε τὸ στερεότερο, μονιμότερο νόημα τῆς θεότητας.

Προστερνῶ τὸν «Ὀθέλλο» τοῦ Βέρντι μὲ τὸν ...ελ Μόνακο—ἐντυπωσιακὸ φιλοξενούμενα τῆς Ὄπερας—γιὰ νὰ φτάσω σὲ περιοχὲς ποὺ μοῦ εἶναι πιὸ οἰκεῖες. Σ' ἕνα «Δὸν Κάρλος» τοῦ Μπούργκτεάτερ ἀΐφνης.

Δὲν τὸ κρύβω: εἶχα πολὺ ἐπιθυμήσει νὰ ἰδῶ ἐπι...λους ἕναν Σίλλερ σιλλερικό... Μπορεῖ βέβαια, ὅσοι μπερδεύουν τὴν Τέχνη μὲ τὴ Μόδα, τὸ θέατρο μὲ τὸ φιγουρίνι, νὰ φαντάζονται πὼς δὲν εἶναι τὸ κάτω - κάτω καὶ τόσο δύσκολο νὰ παιχτεῖ σωστὰ καὶ «ξεπερασμένα» ἕνας ποιητὴς σωστὸς μὰ ξεπερασμένος. Μὲ λύπη μου θὰ τοὺς πληροφορήσω πὼς ὁ Σίλλερ τοῦ Μπουργκτεάτερ εἶναι σωστὸς καὶ δὲν εἶναι ξεπερασμένος. Φλογερός, ἡφαιστειώδης, συναρπαστικός, παραμένει θαυμάσια ἀληθινός, θἄλεγα πιὸ σύγχρονος ἀπὸ τὰ σύγχρονα, γιατὶ — ἁπλούστατα — δίνει διέξοδο σὲ μιὰ δύναμη τόσο σύγχρονη: τὸ πάθος. Φίλιππος εἶναι ὁ Βέρνερ Κράους, κι' αὐτὸ δὲν περιβάλλει μόνο μὲ μιὰν ἱερότητα τὴν παράσταση. Προτείνει κι' ἕνα ἄθλημα στοὺς νέους ἠθοποιούς: νὰ τοῦ σταθοῦν ἀντάξιοι.

Στέκονται σ' ἐπίπεδο ἀξιοζήλευτο. Ὁ Φρὲντ Λήϋερ εἶναι ἕνας Πόζας νεμάτος προσωπικότητα, ἔνταση ἐκρηκτικὴ καὶ μαζὶ πλαστικότητα. Ὁ Χάϊνριχ Σβάϊγκερ δίνει ἕναν κραδαινόμενο Δὸν Κάρλος, στὸ μεταίχμιο — πολὺ σωστὰ — ὅπου ἡ εὐπιστοσύνη πάει νὰ γίνη νοσηρή. Θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμο νὰ μάθουμε κι' ἐμεῖς κάποτε πὼς γιὰ νὰ ἑρμηνευτεῖ ἕνα ἀληθινὰ μεγάλο ἔργο, γιὰ ν' ἀγγίσει τὴν περιλάλητη «σύγχρονη εὐαισθησία», δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ καθαιρεθεῖ, νὰ ὑποβιβαστεῖ σὲ βουλεβάρτο. Ὅπως κι' ὅτι ἕνας ἄλλος τρόπος νὰ τὸ πλαστογραφεῖς, εἶναι νὰ τὸ παίζεις μὲ τὸν ὑποθετικὰ οἰκεῖο του στόμφο. Στόμφος καὶ πεζὸ κουβεντολόϊ στέκονται στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐπίπεδο: Εἶναι διαφορετικὲς ὄψεις τῆς ψευτιᾶς, τῆς ἀγοραίας κατεργαριᾶς. Καὶ τῆς οὐσιαστικῆς ἀδυναμίας.

Μονάχα ἡ σκηνογραφία τοῦ «Δὸν Κάρλος» αὐτοῦ ἐδῶ μὲ ἀπωθεῖ. Ἀδικαιολόγητα, ἀνεξήγητα ἐξπρεσιονιστική, χωρὶς συνθετικὴ ὁλοκληρία, πλαισιώνει μ' ἕναν πένθιμο ἀσπρόμαυρο χῶρο καὶ μερικὰ πλαστικὰ σύμβολα ἕνα δρᾶμα ξέχειλο ὡστόσο ἀπὸ φλογερὰ χρώματα στὸ λόγο καὶ στὴν καρδιά. Ὁ ἐξπρεσιονισμὸς—δημιούργημα τοῦ γερμανόφωνου κόσμου — ἐξακολουθεῖ φαίνεται ἐδῶ νὰ κάνει θραύση...

Στὸ περίφημο θέατρο Γιόζεφστατ ἔχω κληθεῖ νὰ παρακολουθήσω μιὰ πρωϊνὴ «ἀδὰν — πρεμιὲρ» ποὺ παοουσιάζει εἰδικὸ ἐνδιαφέρον: Ἐμφανίζεται μιὰ Ἑλληνοπούλα στὸν κύριο ρόλο: τὴν Ἄννα Φράνκ. Τὸ θέατρο εἶναι τοῦ παλιοῦ αὐτοκρατορικοῦ τύπου, πνιγμένο στὴ στόφφα. Μυρίζει πυκνὰ παλιὸ ὕφασμα, περασμένον αἰῶνα. Τὸ κοινὸ δέχεται λιγάκι ζεματισμένο τὸ ἔργο — φαντάζομαι γιατὶ τοῦ θυμίζει ἕνα κομμάτι τῆς πρόσφατης Ἱστορίας του ὄχι πολὺ ἐποικοδομητικό. Στὴ Γερμανία, λένε, τὸ κοινὸ παρακολουθοῦσε μὲ βαθειὰ σιγὴ τὴν παράσταση, σώπαινε στὶς αὐλαῖες. Ἡ ἑρμηνεία ὅμως στὸ Γιόζεφστατ εἶναι ἐξαίρετη, κι' αὐτὸ δικαιώνει καλλιτεχνικὰ ἕνα ἔργο πού, ἂν καὶ βασισμένο σὲ μιὰ πρώτη ὕλη παλλόμενη, παραμένει ὡστόσο, θεατρικά, ἕνα «ἐρζὰτς» — ὅπως ὅλες οἱ διασκευές.

Κι' ἐδῶ ἡ ἴδια, καίρια διαπίστωση: Ἀλήθεια στὸ παίξιμο, ἀλήθεια κι' ἐσωτερικὴ πυκνότητα, ἔνταση ζωῆς. Τίποτα οὐσιαστικὸ δὲν διαφοροποιεῖ τὴν ὑπόκριση στὴν «Ἄννα Φράνκ» ἀπὸ τὴν ὑπόκριση στὸν «Δὸν Κάρλος», κι' ἂς εἶναι τὸ ἕνα σύγχρονο ἔργο, τὸ ἄλλο ρωμαντικό. Μόνον ἡ μορφὴ ἀλλάζει, τὸ περιεχόμενο ὄχι. Ἡ θερμοκρασία, κι' ἐκεῖ κι' ἐδῶ, εἶναι ὑψηλή. Μιὰ φορὰ στὴν Ἀγγλία, θυμᾶμαι, καὶ μιὰ ἐδῶ, τώρα, μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ χαρῶ τοῦτο τὸ σπάνιο: Νὰ μὴ σοῦ λέει ὁ ἠθοποιὸς μὲ τὸ παίξιμό του, σὲ κάθε στιγμή: «Μὲ βλέπετε; Ἐγὼ εἶμαι ἕνας ἠθοποιός, καὶ σκοπός μου νὰ σᾶς ξεγελάσω». Ὄχι. Ἔχετε τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα τῆς ζωῆς, τὴν ἀμεσότητα τοῦ δράματος ποὺ δὲν ἀναπαριστάνεται ἀλλὰ ποὺ διαδραματίζεται. Μ' ἐσᾶς μάρτυρα αὐτόπτη, ὄχι οὐδέτερο θεατή.

Ἀνθρώπινος, φθαρμένος, μὲ τὰ ἱερὰ σημάδια τῆς βιοπάλης πάνω του, τὸ ἀπέριττο μεγαλεῖο τοῦ πόνου, εἶναι ὁ μέγας Λέοπολντ Ρούντολφ ποὺ ὑποδύεται τὸν Ὄττο Φράνκ, τὸν πατέρα. Καὶ ἡ μικρούλα Χαρίκλεια Μπαξεβάνου, ἂν δὲν εἶναι γιὰ τὴ Βιέννη ἀποκάλυψη, γιὰ τὴ Βιέννη ποὺ τὴν ξέρει καὶ ποὺ δημοσιεύει πρωτοσέλιδες, δίστηλες, τὶς φωτογραφίες της στὶς ἐφημερίδες, εἶναι ὅμως ἀποκάλυψη γιὰ μένα. Αὐτὸ μάλιστα! αὐτὸ φωνάζει γιὰ θεῖο δῶρο. Ὅσο τέλειο κι' ἂν τὸ φανταστεῖ κανένας τὸ ἄλλοτε σεμινάριο Ράϊνχαρτ, τὴν τώρα Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Σεμπρούν, ποὺ ἔδωσε τῆς Μπαξεβάνου τὸ θεατρικὸ χρῖσμα, πάλι αὐτὰ ποὺ συνθέτουν τὸ παίξιμό της δὲν διδάσκονται. Δὲν διδάσκεται ἡ αὐθορμησία, ἡ δροσιά, ὁ ἐσωτερικὸς ρυθμός, ἡ ἱκανότητα νὰ εἶσαι κάθε στιγμὴ σωστός, καὶ νὰ ξαφνιάζεις μὲ τὰ ξεσπάσματα τῆς πηγαίας ἀλήθειας.

Ὅπως ὅλοι οἱ πιστοὶ τῆς θρησκείας ποὺ λέγεται Ποίηση, δὲν πιστεύω κι' ἐγὼ στὴν αὐτοτέλεια,στὴν αὐτονομία τοῦ σκηνικοῦ φαινομένου. Τὸ θεωρῶ, ἀντίθετα, προβολὴ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου. Παραδείγματα ὅμως καθὼς τῆς μικρῆς Μπαξεβάνου στὴν Ἄννα Φράνκ, πάνε ὧρες — ὧρες νὰ μὲ πείσουν πὼς μπορεῖ κάποτε, ὑπὸ ὁρισμένες συνθῆκες, νὰ γίνεται κι' αὐτὸ τὸ παράδοξο: Ποίηση ἀπὸ τὸ τίποτα. Μὲ μόνο τὸ ἀνάβρυσμα, τὸ κελάρυσμα, τῆς ἐκφραστικῆς πηγῆς. Τραγοῦδι δίχως λόγια...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Ἰουλίου 1957

1613125-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΑΙΜΟΝΙΑ...

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στὸ ἐξαίρετο—ὅπως πάντα—ἄρθρο του τῆς περασμένης Πέμπτης ὁ κ. Εὐ. Παπανοῦτσος ἔθεσε πολὺ σωστά, μ' εὐθυκρισία καὶ διορατικότητα, τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας πλασματικῶν προσώπων στὴ Λογοτεχνία. Εἶναι ἕνα θέμα ποὺ ἀξίζει ν' ἀνακινεῖται σήμερα, ἴσως καὶ γιατὶ—παρ' ὅλα ὅσα θέλουν νὰ λένε—τὸ μυστικὸ τῆς γονιμότητας ἔχει χαθεῖ, ἡ τουλάχιστο ἔχει πάθει μερικὴ ἔκλειψη, στὸν καιρό μας. Δύσκολα θὰ σᾶς τύχει, πραγματικά, ν' ἀνοίξετε ἕνα μοντέρνο μυθιστόρημα καὶ νὰ ἰδῆτε μέσ' ἀπὸ τὶς σελίδες του ν' ἀναπηδοῦν ζωντανὲς μορφές. Ἂς μὴν εἶναι καὶ τόσο μοναδικές, ἀναντικατάστατες, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν πλάσει ἄλλοτε οἱ μεγάλοι δάσκαλοι τοῦ εἴδους. Ἂς εἶναι καὶ σχετικὰ μόνον αὐθύπαρκτες—τόσο μόνον ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἐνδιαφερθοῦμε γιὰ τὴν τύχη τους καὶ γιὰ νὰ καταπιοῦμε διακόσιες πενῆντα ἴσαμε τριακόσιες σελίδες. Γιατὶ—κακὰ τὰ ψέματα: Τὸ μυθιστόρημα, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του, δὲν εἶναι εἶδος ἐγωϊστικό, ἀλαζονικὰ ὑποκειμενικό· δὲν γράφεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Γράφεται γιὰ τὸν ἄλλον. Κι' ὅποιος εἶναι ἀνίκανος νὰ βλέπει πέρα ἀπὸ τὸ ἄτομό του, ὅποιος ἀδιαφορεῖ κατὰ βάση γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ διπλανοῦ του, αὐτὸς μπορεῖ νὰ μεταχειρίζεται ὁποιαδήποτε μορφὴ λόγου θέλει, ἔξω ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα—κι' ἀπὸ τὸ δράμα.

Μὲ τὶ πλάθεται λοιπὸν τὸ πλασματικὸ πρόσωπο; μὲ τὰ ὑλικὰ ποὺ προσφέρει ἡ καρδιὰ ἢ μ' ἐκεῖνα ποὺ προσκομίζει ὁ νοῦς; Ἡ προχειρότερη βέβαια ἀπάντηση εἶναι: καὶ μὲ τὰ δυό. Ἀλλὰ κ' ὕστερα ἀκάμα ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐξήγηση, μπορεῖ ν' ἀπομένει τὸ εὔλογο ἐρώτημα: ναί, ἀλλὰ τὶ προεξάρχει; Ὁ Τουργκένιεφ ἔλεγε πὼς εἶναι ἀνίκανος νὰ πλάσει ἕνα πρόσωπο ἂν δὲν ἔχει πάρει πρίν ἀφορμὴ ἀπὸ κάποιο συγκεκριμένο ἄτομο τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Κι' ἀνέφερα ἄλλοτε ἐδῶ τὴν ἐξήγηση ποὺ ἔδινε ὁ Τολστόϊ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Νατάσας του στὸ «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη». Θὰ μποροῦσε κανένας, μὲ λίγη ὑπομονή, νὰ συγκεντρώσει κι' ἄλλες, πάμπολλες τέτοιες μαρτυρίες, κι' ἀπὸ χείλη μεγα-

λόπνοα, ἔτσι ποὺ νὰ τοῦ φαίνεται στὸ τέλος πὼς τὸ μυστήριο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας ἔχει διαλευκανθεῖ. Λάθος. Μὴν ἐπαναπαυόμαστε σὲ τέτοιες μαρτυρίες, κ' ἰδιαίτερα ὅταν προέρχονται ἀπὸ μεγάλους. Εἶναι, κατὰ τὴν ταπεινή μου γνώμη, οἱ πιὸ ἀκατάλληλοι νὰ μᾶς πληροφορήσουν. Γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο πὼς ὅσο πιὸ μεγάλος ὁ συγγραφέας, τόσο καὶ τὸ μυστήριο τῆς δημιουργίας πιὸ βαθύ.

Κανένας ποτέ, οὔτε πρακτικὰ οὔτε θεωρητικὰ ἁρμόδιος, θὰ μπορέσει νὰ ἐξηγήσει στὸν τρίτο ποιὰ εἶναι ἡ ἀλχημεία ποὺ κάνει ὥστε, τὰ συγκεχυμένα ὑλικὰ τ' ἀντλημένα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ἢ τὴν πεῖρα καὶ οἱ καπνοὶ ἑνὸς ἐγκεφάλου, νὰ δένουν, νὰ πλάθονται καὶ νὰ ἐμψυχώνονται ἔτσι ποὺ ν' ἀποτελέσουν ἕνα ξεχωριστὸ ἀνθρώπινο ὄν. Περισσότερο ἀπ' ὅλους πρέπει ν' ἀπορεῖ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Ἐδῶ, τὸ κριτήριο εἶναι κάποτε πολὺ περίεργο, ἀλλὰ καὶ ποιὰ εὔγλωττο: Ὅλοι ξέρουμε πὼς πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφὴ ἑνὸς ἔργου, προηγεῖται κατὰ κανόνα ἡ κατάστρωση—διεξοδικὴ ἢ ὄχι, ἀδιάφορο—ἑνὸς «πλάνου». Τὸ πλάνο λέει, σὲ γενικὲς γραμμές, ποιὸς εἶναι ὁ μῦθος, πῶς θ' ἀρχίσει, πῶς θὰ τελειώσει. Ἔ λοιπόν! ἀλλοίμονο στὸ συγγραφέα ποὺ μένει στὸ πλάνο του πιστός. Ἂν, ἐνῶ ἡ σύνθεση προχωρεῖ, δὲν ἀνατραπεῖ ἀπὸ μόνο του τὸ πλάνο, ἂν δὲν ἰδεῖ ὁ συγγραφέας σαστισμένος πὼς ἀλλοῦ πατάει κι' ἀλλοῦ βρίσκεται, τότε θὰ πεῖ πὼς δὲν δημιουργεῖ σκαρώνει. Τὰ πρόσωπά του εἶναι θνησιγέννητα. Ἀντίθετα: τὰ πρόσωπα ποὺ πήρανε ζωὴ δική τους, αὐτὰ ξεκορμίζουν λίγο-λίγο ἀπὸ τὸν ποιητή τους, τραβᾶνε τὸ δράμο τους, ἕνα δρόμο ἀπρόβλεπτο. Κι' ὁ ποιητὴς πιὰ περιορίζεται νὰ τὰ παρακολουθεῖ μὲ κλειστὰ μάτια, ὅπου τὸν πάνε.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἡ ἐποπτεία τοῦ νοῦ χάθηκε, ἢ ἀτόνησε. Σημαίνει μόνο πὼς τὸ πρόσταγμα τὸ ἔχει τώρα πιὰ κάτι ἄλλο, κάτι ὡς τὴν ὥρα τούτη δίχως ὄνομα, καὶ ποὺ σοῦ ἐπιτρέπει νὰ τὸ ἐλέγχεις, δὲν σοῦ ἐπιτρέπει ὅμως νὰ τὸ ὑποδουλώνεις ἢ νὰ τὸ ὑποκαθιστᾶς.

Μοῦ ἔρχεται τώρα στὸ νοῦ μιὰ πρόσφατη συνομιλία μου μὲ τὸν Ἡλία Ἐρεμπουργκ. Τοῦ ἐξηγοῦσα πὼς ἀνήκω σ' ἕναν κόσμο ποὺ καταλέγει ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους δασκάλους του, δυὸ μεγάλους Ρώσσους: τὸν Τολστόϊ καὶ τὸν Ντοστογιέφσκι. Ἀλλὰ—κλασσικὴ πιὰ αὐτὴ ἀπορία—ποιὸς ἀπὸ τοὺς δυό τους ἔχει πιστότερα ζωγραφίσει τὸν ἀληθινὸ Ρώσσο; Τὰ πρόσωπά τους, παρὰ τὶς ἄλλες τους φιλετικὲς συγγένειες, ἔχουν καὶ στοιχεῖα κατὰ βάση ἀνόμοια μεταξύ τους.

— Πρῶτα - πρῶτα, ἀποκρίθηκε ὁ Ἐρεμπουργκ, οἱ δασκάλοι σας δὲν εἶταν οἱ δασκάλοι μου. Οἱ δικοί μου εἶταν ὁ Γκόγκολ κι' ὁ Τσέχωφ — τῶν διηγημάτων. Ἔπειτα, προσέξετε τοῦτο: Ποιά εἶναι τὰ ζωντανότερα πρόσωπα τοῦ Ντοστογιέφσκι; Ὁ Μαρμελάδωφ, ὄχι ὁ Ρασκόλνικωφ· ὁ Δημήτρης Καραμάζωφ κ' ἡ Γκρούσενκα, ὄχι ὁ Ἰβάν. Ὁ Δημήτρης κ' ἡ Γκρούσενκα εἶναι Ρῶσσοι. Ὁ Ἰβὰν εἶναι ἐνσαρκωμένες ἰδέες τοῦ Ντοστογιέφσκι.

— Κι' ὅμως! ὁ Ἰβὰν εἶναι τόσο ζωντανός...

— Ἐδῶ βρίσκεται ἡ δύναμη τῆς μεγαλοφυΐας: Δίνει ζωὴ ἀκόμα καὶ σὲ συλλήψεις καθαρὰ διανοητικές. Ὁ Ἰβὰν δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Ὁ Ντοστογιέφσκι εἶναι ἡ αἰτία ποὺ δημιουργήθηκε στὴν Εὐρώπη ὁ θρῦλος γιὰ τὴ λεγόμενη «ρωσσικὴ ψυχή»...

Ὑπάρχει, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολλὴ ἀλήθεια στὴν ἄποψη τοῦ Ἐρεμπουργκ, προσοχὴ ὅμως μὴν παραισυρθοῦμε ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς πειστικότητας! Ὁ συγγραφέας, σὲ κάθε πρόσωπό του, κι' ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ αὐτὸ μοιάζει ὁλότελα ἀπροσδόκητο, βάζει κάτι — πολὺ ἢ λίγο — ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Γνωστὴ εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ πρόταση τοῦ Φλωμπέρ: «Ἡ κυρία Μποβαρὺ εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος». Ὡς τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ παρουσιάστηκε στὸν κόσμο ὁ Ντοστογιέφσκι, καθιερωμένο εἶταν νὰ στρατολογοῦνται τὰ πρότυπα τῶν προσώπων ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ μόνο πραγματικότητα. Ὁ Ντοστογιέφσκι εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐπιχειρεῖ, καὶ ποὺ κατορθώνει, νὰ προβάλλει στὸν ἔξω κόσμο ἀγωνίες τῆς ἴδιας του ψυχῆς, νὰ τὶς ἐνσαρκώνει. Κ' οἱ ἐνσαρκώσεις αὐτὲς εἶναι τόσο ζωντανὲς γιατὶ δὲν πρόκειται πιὰ γιὰ ἐνανθρωπισμένες ἰδέες — σκόπελο κλασσικὸ τοῦ μυθιστορήματος, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ δραματικοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ ἀγωνίες, ἀδυσώπητα ἐρωτήματα, πιέσεις ψυχικές, ποὺ φούντωσαν μὲ τὴν ἐνοραϊκὴ δύναμη κι' ἐνάργεια τοῦ ἐφιάλτη. Ἕνας ἰδεολογικὸς κόσμος ὁσοδήποτε εἰλικρινὴς ἢ ἔντονος κι' ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ πλάσει πρόσωπα μὲ ἀρτηρίες ποὺ μέσα τους νὰ κυκλοφορεῖ ἄλλο τίποτα ἀπὸ μελάνι. Γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι ὅμως ὁ Ἰβὰν Καραμάζωφ εἶναι τόσο ἐφιαλτικὰ παρὼν ὅσο καὶ γιὰ τὸν Ἰβὰν ὁ Διάβολος. Καὶ νὰ πού, αὐτὸ τὸ τελευταῖο, μᾶς βοηθάει νὰ προχωρήσουμε ἕνα ἀκόμα βῆμα στὸ σκοτεινὸ ἐργαστήριο τῆς δημιουργίας: Οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ τῆς διάνοιάς του ἥρωες τοῦ Ντοστογιέφσκι ζοῦν, ὑπάρχουν, γιατὶ ἐνσαρκώνουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν του. Δίνουν διέξοδο στὰ ἐσωτερικά του δαιμόνια. Εἶναι, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν οὐσία, ψυχὲς ἀγέννητες, κολασμένες, ποὺ παραδέρνουν μέσα στὴ νύχτα, γυρεύοντας ἕνα κορμὶ γιὰ νὰ φωλιάσουν, νὰ ἐκφραστοῦν, νὰ μαρτυρήσουν, νὰ λυτρωθοῦν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 'Ιουλίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Γλυκὰ ὀδυνηρὸ ποὺ εἶναι τὸ γύρισμα στὰ περασμένα! "Οταν στρέφω τὴ ματιά μου κι' ἐγὼ τριάντα τόσα χρόνια πίσω, ξαναβλέπω μέσα στ' ὄνειρο μιὰν 'Αθήνα ποὺ μοιάζει μὲ τὴ σημερινὴ ὅσο μιὰ παιδούλα πρωτόλουδη μὲ τὴν πολύπειρη, ἁμαρτωλὴ ἀδελφή της. Ξαναβλέπω τὰ μόνιππα, σβέλτα, κουδουνιστά, τὸν ὁδὸ Σταδίου ἀτάραχη σὰ μεγάλο ἐπαρχιακὸ δρόμο, τὰ λουστράκια κορδόνι τριγύρω στὴν 'Ομόνοια νὰ ὑποδέχονται τὸ σκονισμένο φοιτητάκο μὲ ριπὴ θεριστικὴ τὰ βουρτσοκροτήματα. Στὴν ὁδὸ Πεσματζόγλου, τὸ 'Αρσάκειο ἔχει ἀκόμα ἕνα στενόμακρο κῆπο, πίσω ἀπὸ ψηλὰ σιδερένια κάγκελα. Κι' ἐκεῖ, δυὸ ἐρωτόπαθα φοιτητάκια, στήνουν πότε-πότε τὸ στρατηγεῖο τους, τὰ μεσημέρια, γιὰ νὰ παραφυλάξουν τὴν ὥρα ποὺ θὰ πλημμυρίσει ὁ δρόμος μπλὲ σκοῦρες ποδίτσες, ἄσπρα γιακαδάκια, κελαϊδισμούς. 'Ο ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ φοιτητάκους εἶναι τώρα — ἀλλοίμονο! — φαλακρὸς πρεσβευτής. Τὸν ἄλλο δὲν θὰ σᾶς τὸν πῶ ποιὸς εἶναι.

'Η ζωὴ ἑνὸς φοιτητῆ μοιραζόταν, φυσικά, ἀνάμεσα στὸ φουστανάκι—τὸ ἰδωμένο συνηθέστατα μέσα στὴν ἀχλὺ τοῦ μύθου—καὶ τὸ βιβλίο. Τὸ βιβλίο βρισκόταν λίγο πιὸ κεῖ, πυργωμένο αὐστηρὰ πίσω ἀπὸ μνημειακὴ μαρμάρινη πρόσοψη: Τὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη. 'Επιστημονικὸ βιβλίο, φιλοσοφικὸ βιβλίο, ἀλλὰ καὶ—ἁπλοϊκὴ ἁμαρτία, δυσανάλογα τιμωρημένη ἀργότερα αὐτή—λογοτεχνικὸ βιβλίο. Στὸ κεντρικὸ ἀναγνωστήριο ἔμπαινες κρατώντας τὴν ἀνάσα σου, παρθενικὰ παραζαλισμένος καθὼς τὴν ὁλόπρωτη φορά. Στὸν ἱερὸ τοῦτο χῶρο κυκλοφοροῦσαν μορφὲς ποὺ εἴταν γιὰ τ' ἄγουρα μάτια σου λίγο-πολὺ θρῦλοι. 'Ο Κώστας Θεοτόκης εἶχε περάσει χτὲς ἀκόμα ἀπὸ κεῖ. Σύρριζα στοὺς τοίχους, μονόπαντα χαμοπετῶντας, γλυστροῦσε τώρα ὁ Τέλλος "Αγρας, περίτρομος ποιητής, μὲ τὰ τρεμοσάλευτα γυαλάκια του, τὴ χακιὰ μπλούζα τῆς ὑπηρεσίας, τὸ πλατὺ κι' ἄμορφο σὰν ἀνοιγμένη πληγὴ χαμόγελό του. Κάπου-κάπου ἔκανε τὴν ἱερατικὴ ἐμφάνισή του, ξενερίζοντας ἀπὸ τὸν ἴσκιο, ὁ 'Ηλίας Βουτιερίδης, ψηλός, σκελετωμένος, δονκιχωτικός, γκρίζα χαίτη ρωμαντικοῦ πάνω σὲ κάρα ἁμλετι-

1613126-1

κὴ μὲ ρουφηγμένο μάτι. Κι' ὁ Στέφανος Δάφνης, θρονιασμένος στὸ βάθος, συνεπέστερη αὐτὸς παρουσία τῆς πατροπαράδοτης ρωμιοσύνης, χαμογελοῦσε κεφάτα κάτω ἀπὸ ἕνα ἀραιό, εἰρηνικὸ μουστάκι, μὲ τρυφερὰ χείλη, μιὰ λεβεντιὰ στὸ παρουσιαστικό του διάχυτη, ἐπαρχιακὰ ἀρχοντική.

Τὸν ἀναθυμᾶμαι τὸν Στέφανο Δάφνη τώρα ποὺ κλείνουν, μεθαύριο, στὶς 14, δέκα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του. Καλοΐσκιωτος, πατρικὸς —ἄμως σιωπή! αὐτὰ ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τὴν προσωπική, ἂς μὴ τ' ἀναμίξουμε στὸ μνημόσυνο τοῦτο. 'Η καλωσύνη ὡστόσο τοῦ ἀνθρώπου, περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ προσδιορίζει μιὰν ὀφειλὴ ἐμᾶς τῶν ἄλλων, χρωματίζει τὸν ἴδιον ἐκεῖνο. Σὲ μιὰ περιοχὴ ὅπως τὰ Γράμματα, ποὺ δὲν διακρίνονται πάντα γιὰ τὴ γενναιοδωρία τους, κι' ὅπου οἱ ἄνθρωποι φειδωλεύονται κάποτε δυσανάλογα τὸν καλὸ λόγο, τὴν ἐνθάρρυνση, τὴν εὐλογία, ὁ Στέφανος Δάφνης ἤξερε νὰ μὴν τσιγκουνεύεται. 'Ο λόγος του εἴταν ἔμπειρος, μετρημένος καὶ στερεός. Μέσα ἀπὸ τὶς προφορικὲς μαρτυρίες του, ἐρχόσουν σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν παράδοση, ἀνέπνεες τὴν καθημερινὴ ἀτμόσφαιρα τῶν δασκάλων, τωρινῶν κι' ἀλλοτινῶν, μπολιαζόσουν. 'Ο φοιτητάκος ποὺ λέω, ξεπεταρούδι τῆς Λογοτεχνίας ἐκεῖνο τὸν καιρό, ἀνάσανε μιὰ στάλα ἔτσι, στὸν ἴσκιο τοῦ Καρκαβίτσα, τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Θεοτόκη γιατί, χάρη στὸ Δάφνη, εὐνοήθηκε νὰ δεχτεῖ ζεστὸ ἀκόμα τὸ λόγο τους.

Λυρικὸς ποιητής, θεατρικὸς συγγραφέας καὶ διηγηματογράφος ὁ Στέφανος Δάφνης, συνέχεται ἄμεσα μὲ τὴ γενιὰ ποὺ ἔπλασε τὴ γλώσσα καί, πλάθαντας τὴ γλώσσα, θεμελίωσε τὴ Λογοτεχνία μας. Ἂν καὶ τόσο γειτονικὸς ὡστόσο μὲ τοὺς πρώτους ἀγῶνες, δὲν ἔπεσε στὶς μοιραῖες πλάνες: δὲν μπέρδεψε τὴν ἐκφραστικὴ ρώμη μὲ τὴ χοντροκοπιά, τὸ ὕφος μὲ τὴ λεξιθηρία, τὴ φιλοδοξία μὲ τὸ σαματᾶ. Κάποιες διαστροφὲς ποὺ καὶ τώρα ἀκόμα συνεχίζονται, ξιππανονικό; Καθόλου! Ἀέρινη, τὸν εἶχαν ἀφήσει εἶναι ἡ ἀρετὴ τοῦ λογομως, εἶναι ἀγνὴ εἴδους ποὺ λέγεται συμγλώσσα του, ὁλόι «διήγημα» καὶ ποὺ μπορεῖ —ποὺ τὸ ἤξερε διοριστεῖ πολὺ λιγότερο ἀμὴν ἔχει τὴν ἐπροδήποτε ἄλλο εἶδος. Θὰ τὴν κουρο κάποιων σεξιοτεχνικὴ τὴν ἀρετὴ αὐκαλό του γοῦστο ὅρος δὲν ὑπέβαλλε κάτι τὸ κόμα ἀρετὲς ἄχι , τὸ ταχυδαχτυλουργικό, ἐκάτι ποὺ μὲ ξάφ τὸν πρῶτο ρόλο τὸν παίζει τώρα ποὺ πῆρα, η τῆς καρδιᾶς κ' ἡ αὐστηναδιαβάσω ἢ κα υσία τοῦ νοῦ. Ἀτμοσφαῖρα, κάποια του διηγ μαγεία, νὰ τὰ συστατικὰ ρηση αὐτὴ νομίζ ύλογου εἴδους, καὶ μαζὶ δὲν καία κάθε τόσο, ια δύναμη νὰ πετυχαίνεις ἔταν θέλουμε, ὅπ αγμα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς εἴμαστε δίκαιοι ιὰν ἀποκαλυπτικὴ ἀστραπὴ ζωντανοὺς καὶ σι φώτισε, ἔσβυσε, τὸ ὑπο-

Δὲν εἶναι ὅμως μιὰ στιγμὴ μὲ τὸ πρασιγλώσσα· εἶναι κάθλεμμα τοῦ μυστηρίου. 'Η ἐσωτερικότερες υλιὰ τούτη πρέπει νὰ τὰ ζουν τὸ ἔργο το καὶ νὰ μὴ λέει τίποτα ποΣτὰ ὀχτὼ-δέκα τὴ τῆς γύμνιας. διάβασα τὶς πρῶτες ἐχει ὁ Δάφνης. Κι' ἔχει ἀσταμάτησαν, δύσκολη ἀκριβῶς ἱκανότητα, μέσα αὐτὸ ἄριστα. Θἰστες σελίδες, νὰ σὲ φέρνει κατάσαρκα στὸ κλίμα μιᾶς διαλεγμένης στιγμῆς, νὰ σὲ διαποτίζει μὲ τὴ θερμοκρασία της, τὸ μύρο της, νὰ σ' ἐξοικειώνει μὲ κάποια πρόσωπα, σιλουέτες γοργὰ κι' ἀβρὰ σχεδιασμένες. 'Η «Φρυκτωρία», λογουχάρη, εἶναι ἕνα διήγημα ποὺ δὲν τὸ ξεχνᾶς· καὶ τὸ «Αἷμα στὸν κάμπο» τὸ ἴδιο. Τὸ πρῶτο, ἔχει μιὰ γεύση δυνατὴ κ' ἰδιότυπη, πλάθει τὸ δουερὸ ὅραμα μιᾶς μικρῆς πολιτείας πλάϊ στὴ θάλασσα, νύχτες καλοκαιρινὲς ἱδρωμένες ἀπὸ αἴσθησιασμὸ κι' ἀγωνία, ἕνα καφὲ-ἀμαν στημένο στὴ ζεστὴ προκυμαία, ποὺ μυρίζει φύκια, κατράμι, χνῶτα καϊκιῶν. Μέσα στὴν κορνίζα τούτη, ἕνα ἁπλό, λαϊκὸ δρᾶμα τρέφεται, λαμπαδιάζει: 'Η κόρη μιᾶς σαντέζας θὰ πεθάνει ἀπὸ τὸ στῆθος της ψηλὰ σ' ἕνα γειτονικὸ κορφοβοῦνι. Μιὰ πυρὰ ἀρχαϊκὴ θ' ἀναγγείλει τὸ τέλος της... Ἀλλὰ δὲν εἶναι τὰ γεγονότα βέβαια ποὺ μετρᾶνε ἐδῶ, εἶναι τὸ παρουσίασμά τους. Τέχνη σημαίνει ἡ κοινὴ ἀλήθεια εἰπωμένη μ' ἕναν-κάποιο τρόπο συνθηματικὸ καὶ βαθύ.

Τὰ διηγήματα τοῦ Στέφανου Δάφνη ἔχουν τὸ φυσικὸ ὕφος τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου: τὸ τρυφερό, ἀγνό, καλωσυνεμένο. Ἕνα ἄρωμα πολὺ διακριτικὸ ἀναδίνουν, κάτι ἀνεπαίσθητα παλαϊκό, ἄχνα γλυκειὰ τοῦ πατρογονικοῦ μας. Θαρῶ πὼς τὰ καλύτερά του, τὰ πιὸ ἐνδόμυχα, εἶναι ὅσα ζωντανεύουν τὶς προσωπικές του θύμησες ἀπὸ τὸν τόπο του, τὸ Ἄργος, ἢ ἀπὸ τὴν πολιτεία ὅπου σπούδασε, παιδί: τ' Ἀνάπλι. Πίσω ἀπὸ τὶς σελίδες αὐτές, νιώθεις νὰ γνέφει, νὰ χρυσίζει, νὰ κυματίζη ὁ ἀργολικὸς κάμπος, ζεστὸς καὶ παχύς. Λιβανίζει ἡ λυγαριὰ καὶ σιγανασαίνει ἀπὸ πέρα ἡ θάλασσα, μὲ δροσερὰ μῦρα.

Μιὰ ἐκλογὴ ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ Στέφανου Δάφνη πιστεύω πὼς καὶ τὸν συγγραφέα θὰ δικαίωνε, θὰ στερέωνε, καὶ τὴ Γραμματεία μας θὰ πλούτιζε μ' ἕνα μήνυμα σεμνό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 'Ιουλίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΩΡΑ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

'Αποφασιστικὴ ἀλλαγὴ στὸ ρυθμὸ καὶ στὴν ποιότητα τῆς 'Ιστορίας! 'Η θεμελιακὴ τούτη συναίσθηση, εἶναι ὅρος ἀναγκαῖος γιὰ νὰ συνειδητοποιήσουμε τὸ νόημα τῆς μεγάλης στιγμῆς ποὺ ζοῦμε, μιᾶς στιγμῆς κατὰ κοινὴν ὁμολογία δίχως προηγούμενο στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. 'Αλλὰ καὶ μιὰ τέτοια διαπίστωση, σὲ τίποτα δὲν πρόκειται νὰ ὠφελήσει ἂν παραμείνει παθητική, δίχως πρακτικὴ συνέχεια, μιὰ διάθεση ἁπλῶς ἐκστασιασμοῦ μας μπροστὰ στὸ μέγεθος τῆς ὥρας, ὅπως συχνὰ τὸ βλέπουμε νὰ γίνεται. Μιὰ τέτοια ἀλλαγή, ἐπιβάλλει κι' ἀνάλογες ἀντιδράσεις, στὸ δημόσιο ἐπίπεδο καὶ στὸ ἰδιωτικό. Προπάντων τὸ πρῶτο.

'Η ἀτομικὴ ἐνέργεια εἶναι αὐτὴ τὴ στιγμὴ μιὰ τεράστια ἀπειλὴ ἢ καὶ μιὰ ἀπροσμέτρητη ἐλπίδα. Τί θὰ περίμενε, λογικά, κανένας μπροστὰ σὲ μιὰν ἀποκάλυψη τέτοιας ὀλκῆς; Τί ἄλλο παρὰ μιὰ συσπείρωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, μιὰ ὁλοκληρωτικὴ ἀλλαγὴ τακτικῆς, ἕνα ξεπέρασμα τῶν ἐπὶ μέρους διαφορῶν μπροστὰ στὴ σοβαρότητα, τὴν παγκοσμιότητα, τοῦ φαινομένου. 'Αντὶ γι' αὐτό, τί θλέπουμε νὰ γίνεται; Πίσω ἀπὸ ἕνα προπέτασμα συσκέψεων, συνδιασκέψεων, ἐπαγγελιῶν, διπλωματικῶν διαθημάτων, κατὰ βάση ἀναχρονιστικῶν, οἱ δυὸ μεγάλοι, οἱ κυρίως ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ κόσμου, τωρινοῦ καὶ μελλούμενου, μεταχειρίζονται τὴν τεράστια αὐτὴ ἀπειλὴ σὰ μέσο γι' ἀμοιβαῖες πιέσεις: Οἱ Δυτικοὶ ἐπιχειροῦν ν' ἀντιμετωπίσουν ἔτσι τὴν ὑπεροπλία σὲ παλιὰ ὅπλα τῶν 'Ανατολικῶν, κ' οἱ 'Ανατολικοὶ νὰ φέρουν σὲ ἀδιέξοδο τοὺς Δυτικούς, νὰ τοὺς βάλουν στὸ δίλημμα ἢ νὰ κηρυχτοῦν ἀναφανδὸν φιλοπόλεμοι ἢ νὰ παραδοθοῦν ἄοπλοι στὴ διάκριση τῶν ἀντιπάλων τους...

Ὅσο καὶ νὰ θέλει κανεὶς νὰ εἶναι ἀπροκατάληπτος, ἀντικειμενικά, ὅσο καὶ ν' ἀναγνωρίζει πὼς θέματα κατὰ βάση πολύπλοκα σὰν κι' αὐτὸ δὲν λύονται ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη, οὔτε καὶ οἱ κακὲς συνήθειες ἀποβάλλονται εὔκολα, ὡστόσο δὲν μπορεῖ καὶ νὰ μὴ διαπιστώσει πὼς τὸ παιχνίδι αὐτὸ ἔχει, ἀναγκαστικά, κάτι τὸ ἀνίερο. Οἱ ἐρ-

1613127-1

χόμενες γενιές, ἂν μᾶς ζητήσουν λόγο κάποτε—καὶ θὰ μᾶς τὸν ζητήσουν—ποὺ τοὺς δηλητηριάσαμε ἀνεπανόρθωτα τὴ ζωή τους, δὲν θὰ μᾶς ἀναγνωρίσουν ἐλαφρυντικὰ βέβαια γιατὶ θὰ τοὺς ποῦμε πὼς τὸ κάναμε ἐπειδὴ μαλώναμε στὸ μεταξὺ ποιὸς εἶναι ὁ καλλίτερος τρόπος νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουμε τὴν εὐτυχία... Μιὰ τέτοια διάσταση ἀνάμεσα στὸ «δέον» καὶ στὸ «ἐφικτό», μόνον ἐμᾶς μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει. Καὶ νὰ μᾶς φανερώνει, σχηματικά, τὴν τρομαχτική μας μικρότητα μπροστὰ στὸ μέγεθος τῆς ὥρας.

Χωρεῖ ὅμως ἴσως ἐδῶ καὶ ἕνας ἄλλος, εἰδικός, ἀντίλογος: «Τί θέλετε ἐσεῖς οἱ μικροὶ λαοὶ ποὺ ξεφυτρώνετε στὴ μέση;—θὰ ποῦν, ἢ θὰ συλλογιστοῦν, ποὺ κάνει τὸ ἴδιο, οἱ μεγάλοι. — Ἀφοῦ ξέρετε πὼς ἀπὸ σᾶς δὲν ἐξαρτᾶται τίποτα. Ἄλλοι εἶναι ταγμένοι νὰ φροντίσουν γιὰ σᾶς. Ἀπὸ τὸ χέρι σας τίποτα δὲν περνάει». Νὰ ἕνας λόγος πού, κι' ὅταν δὲν λέγεται, ἀπὸ ἀβρότητα ἢ ὑποκρισία, ὅμως λειτουργεῖ σὰ σκέψη. Ἔ λοιπὸν καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅπως καὶ σ' ἄλλα πολλά, οἱ πρόσφατες ἐξελίξεις ἀλλαξαν σημαντικὰ τοὺς ὅρους. Σ' ἐμᾶς τοὺς μικροὺς πέφτει ἴσως λόγος τώρα πιὰ πολὺ περισσότερο παρὰ στοὺς μεγάλους, καὶ γιὰ μιὰν αἰτία ἁπλούστατη: Πὼς οἱ μεγάλοι ἀνταγωνίζονται γιὰ μιὰν ἡγεμονία, δηλαδὴ ὑπολογίζουν πὼς ἀπὸ μιὰν ἐνδεχόμενη δυναμικὴ ἀναμέτρηση κάποιος ἀπὸ τοὺς δυό τους θὰ βγεῖ κερδισμένος—ἂν ἐννοεῖται ὑπάρξει νικητής. Ἐμεῖς, σὲ κάθε περίπτωση, θὰ εἴμαστε οἱ χαμένοι. Τὰ θύματα. Λοιπόν, ἐδῶ ποὺ ἔφταισε τὸ πράγμα, τὸν πρῶτο λόγο φυσικὸ νὰ τὸν ἔχουν τὰ ὑποφήφια λύματα—κι' ὅσο εἶναι ἀκόμα καιρός.

Βραδυπορεῖ ὁ κόσμος, βραδυπορεῖ τρομαχτικά, νὰ ἡ ἀδυσώπητη ἀλήθεια. Ἀκολουθεῖ ρυθμούς, μεθόδους, χειρισμούς, ἀφόρητα καθυστερημένους. Ἡ ἡγεσία τοῦ κόσμου δὲν ἔχει ἀκόμα καταλάβει τοῦτο: πὼς ἴσαμε χτὲς ἡ πολιτικὴ ἀντιμετώπιζε συνθῆκες δημιουργημένες λίγο - πολὺ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια, ἄρα στὰ μέτρα της, καὶ ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὸ ρυθμὸ ποὺ τοὺς ὑπαγόρευε ἐκείνη. Τώρα, οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες καλοῦνται ν' ἀντιμετωπίσουν συνθῆκες δημιουργημένες ἀπὸ τὴ Φύση, κι' ἀπὸ μιὰ Φύση μάλιστα ποὺ τὴν ἀναγκάσαμε ν' ἀνασύρει τὸν πέπλο τῆς Ἴσιδος, νὰ μᾶς φανερωθεῖ στὴν πιὸ δυναμική, τὴν πιὸ συνταραχτικὴ μορφή της. Ὅ,τι ἴσαμε χτὲς ἦταν παιχνίδι δράσεων καὶ ἀντιδράσεων, σκακιέρα, μὲ τὴν νάλογη ἡδονὴ τῆς πολιτικῆς τεχνικῆς, τὶς ἀντισταθμιζόμενες φιλοδοξίες, τὰ τοπικά, οἰκονομικά, ταξικὰ καὶ ἄλλα συμφέροντα, τώρα γίνεται σκηνὴ δράματος μὲ κύρωση πρωτοφανῆ. Ἡ μετάβαση τούτη σὲ ἄλλη διάσταση, ἀλλοιώνει οὐσιαστικὰ καὶ τὴν ὅλη σύνθεση τῶν κανόνων: Μετατίθεται αὐτομάτως ἡ πρωτοβουλία, τυπικὴ καὶ οὐσιαστική, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν τεχνικῶν τῆς πολιτικῆς στὴν περιοχὴ τῆς κοινῆς γνώμης. Δὲν εἶναι νοητὸ πιὰ νὰ διαχειρίζονται τὶς τύχες μας, μὲ τὰ εὐρύτατα περιθώρια πρωτοβουλίας καὶ ἀνοχῆς ποὺ ἤξεραν, οἱ ἐπαγγελματίες τῆς ἡγεσίας. Τὸ στάδιο τῶν μονάδων ξεπερνιέται, ἡ συλλογικὴ εὐθύνη τῶν λαῶν ἔρχεται στὸ προσκήνιο. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ—καὶ τὸ χρέος—πρέπει νὰ τὸ συνειδητοποιήσει κατὰ βάθος ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἂν θέλει νὰ εἶναι ἀντάξιος τῆς ὥρας καὶ νὰ μὴ τιμωρηθεῖ, σ ὰ ν ἐ ἴ δ ο ς, σκληρά.

Καλούμεθα, μὲ ἄλλα λόγια, σὲ μιὰ ραγδαία, συμπυκνωμένη χρονικὰ ὡρίμανση. Τὶς ἐξελίξεις ποὺ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι προκαλέσαμε μὲ τὴν ἐξαπόλυση ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη μας κάποιων ἀποφασιστικῶν παραγόντων, πρέπει τὸ γρηγορότερο νὰ τὶς προλάβουμε, νὰ καλύψουμε τὸ δημιουργημένο κενὸ μ' ἐσπευσμένες πορεῖες. Οἱ βασικοὶ ὅροι γιὰ μιὰ τέτοια ὑποκειμενική μας ὡρίμανση ὑπάρχουν, δὲν χρειάζεται ἄλλο παρὰ νὰ τοὺς ἀξιοποιήσουμε: Κανένας πολίτης καμμιᾶς ἀπολύτως χώρας δὲν θέλει τὸν πόλεμο. Καμμιὰ πλειοψηφία ὁπουδήποτε τῆς Γῆς δὲν θέλει τὴν κοινωνικὴ ἀδικία. Ὅλοι δίχως ἐξαίρεση οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν, μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀντικειμενικὰ ἐφικτοῦ, τὴν ἐλευθερία τους, ὡς ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ αὐτὸ δὲν καταντάει χάος ἢ ζούγκλα. Ὅταν λοιπὸν οἱ βασικὲς τοῦτες προϋποθέσεις ὑπάρχουν, ὑπάρχει αὐτὴ τούτη ἡ ἰδέα τῆς πανανθρώπινης ἀλληλεγγύης. Μὴν πιστεύουμε τοὺς τεχνικοὺς τῆς ἡγεσίας ποὺ προσπαθοῦν νὰ μᾶς πείσουν γιὰ δυσχέρειες ἀνυπέρβλητες καὶ γι' ἀντιδικίες ἄλυτες. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ κατατρίβονται, ὅπως ὅλοι οἱ τεχνικοί, στὰ ἐπὶ μέρους, θύματα καθὼς εἶναι, μιᾶς ἐπαγγελματικῆς διαστροφῆς. Μεγεθύνουν τὶς λεπτομέρειες, ὑπερβάλλουν τὶς κανονιστικὲς δυσκολίες, εἴτε για τὶ ἰπεισματώνονται ἀπὸ τυφλοὺς ἐγωϊσμούς, εἴτε γιατὶ δουλεύουν σὲ σκοτεινά, ἐχθρικὰ τοῦ ἀνθρώπου συμφέροντα, εἴτε γιατί, παρὰ τὶς ἀξιώσεις τους, τυχαίνει νὰ εἶναι πολὺ μικροὶ μπροστὰ στὸ μέγεθος τῆς ὥρας.

Κανένα ἄτομο σὰν ἄτομο, σὰν μονάδα, δὲν εἶναι πιὰ ἄξιο νὰ ἐπωμιστεῖ τὴν τρομαχτικὴ εὐθύνη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ἡ προβολή του δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι συμβατική. Στὸ κάλεσμα τῆς μεγάλης αὐτῆς στιγμῆς, πρέπει οἱ λαοὶ ν' ἀπαντήσουν σὰν λαοί, κι' ὄχι μὲ τὴν ἐξ ἐπαγγέλματος ἐκπροσώπησή τους, ποὺ κατὰ κανόνα, κι' ἀπὸ κακὴ συνήθεια τοῦ παρελθόντος, τοὺς θεωρεῖ λίγο - πολὺ πρώτη ὕλη, πηλό, ὑπόβαθρο γιὰ μιὰν Ἱστορία ποὺ γράφεται ἀπὸ τὶς μονάδες. Ἡ ἐποχὴ τῶν «ἡρώων» πέρασε ἀνεπιστρεπτί. Μπήκαμε στὴν ἐποχὴ τῶν μαρτύρων. Κ' οἱ μάρτυρες αὐτοί, οἱ λαοί, πρέπει νὰ κάνουν αἰσθητὸ τὸ βάρος τους πάνω στοὺς συμπτωματικοὺς διαχειριστὲς τῶν τυχῶν τους, νὰ τοὺς ὑπαγορέψουν τὶς θελήσεις τους αὐστηρὰ—τὴ μιὰ καὶ μοναδικὴ δηλαδὴ θέληση, ποὺ εἶναι ἡ ὅραση τῆς ἡλίθιας, στενοκέφαλης, ἐγκληματικῆς ἀντιδικίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝ ΣΧΟΟΛ ΟΦ ΚΛΑΣΣΙΚΑΛ ΣΤΥΔΙΕΣ ΑΤ ΑΘΗΝΣ
ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΔΚΚΚΚΙΧΧΧΙ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 'Ιουλίου 1957

1613128-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΤΟΥ ΤΟΡΟΝΤΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Αὐτὴ τὴν εἴδηση, ὁ περασμένος αἰώνας δὲν θὰ μποροῦσε, σίγουρα, νὰ τὴν ἐπινοήσει οὔτε γιὰ θέμα ὀπερέττας του. Τόσο θὰ τοῦ φαινόταν ἐξωφρενική. 'Εμᾶς, μᾶς τὴν σερβίρει ἠρεμότατα κάποιο πρακτορεῖο εἰδήσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Εἶναι ἄλλωστε πολὺ δροσερή. Δὲν ἔχετε παρὰ νὰ κρίνετε: 'Ο βοηθὸς ἐπίσκοπος τοῦ Τορόντο (Καναδᾶς), λέει, ἀπεκάλυψε ὅτι σαράντα μαθήτριες τοῦ κολλεγίου «Ἔρλ Χάϊγκ» τὶς ἀπέβαλαν γιατὶ «ἁμαρτήσασαι, εἶχον περιέλθει εἰς ἐνδιαφέρουσαν κατάστασιν». Τὸ λιμπρέττο ὀπερέττας ποὺ ἀναλογιστήκαμε θ' ἀποτολμοῦσε τὸ πολὺ-πολὺ νὰ «περιαγάγει εἰς ἐνδιαφέρουσαν» μονάχα μιά.

Αὐτὴ εἶναι ἡ φαιδρὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος. 'Υπάρχει κι' ἄλλη. Θὰ τὴ θίξουμε μὲ κάθε διάκριση, ὄχι γιὰ τίποτ' ἄλλο, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴν πέσουμε στὴν παγίδα τοῦ γεροντισμοῦ καὶ μᾶς ποῦνε ξεπερασμένους. 'Ο τρόπος ἄλλωστε τῆς ἀποφυγῆς εἶναι ἁπλούστατος: Δηλώνετε πὼς εἴσαστε κατενθουσιασμένος μὲ τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου, πὼς ὅλα εἶναι γιὰ φίλημα, τὰ πάντα ἄξια νὰ μᾶς κάνουν περήφανους, πὼς βαδίζουμε σταθερά, δίχως παρεκκλίσεις, πρὸς ἕνα προσεχέστατο φωτεινὸ μέλλον καὶ πὼς κάθε ἐπιφυλακτικὸς ἢ ἀνήσυχος κρύβει μέσα του ἕναν ἀδιόρθωτο γερογκρινιάρη. Ἔτσι, μὲ τὸ γαρύφαλλο τῆς τρέλλας στὴ μπουτονιέρα, τὸ καβουράκι τοῦ γεροντοπαλληκαρισμοῦ στραβά, παρελαύνετε σφυρίζοντας, ξέγνοιαστος, χοροπηδητός, εὐχάριστος κι' εὐχαριστημένος.

'Η ἀποκάλυψη ποὺ κάνει ὁ βοηθὸς ἐπίσκοπος τοῦ Τορόντο—ἄλλοτε θὰ τὴν ἔλεγαν «σκάνδαλο»—δὲν εἶναι καὶ τόσο μακρυνή. Μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω τοὺς παράφορα ἐρωτευμένους μὲ τὰ μεταπολεμικά μας ἤθη πὼς κι' ἐμεῖς ἐδῶ δὲν ὑστεροῦμε ἀπελπιστικὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τὸ πολὺ-πολὺ τὸ ποσοστὸ νὰ εἶναι εἰς βάρος μας. Λίγη καλὴ θέληση ὅμως ἀκόμα, καὶ θὰ τὸ φτάσουμε. Ἂς ἀφήσουμε κατὰ μέρος ὡστόσο τὶς προλήψεις—τὶς ἀληθινὲς τώρα προλήψεις, ὄχι τὶς συμβατικὲς—κι' ἂς ἰδοῦμε τὸ θέμα κατὰ πρόσωπο: Τί κακὸ ἔκαναν τὰ ξε-

28-2.

ρια αὐτὰ κοριτσόπουλα τοῦ Τορόντο; Τὸν φυσικό τους προορισμὸ ἐξεπλήρωσαν. Πιὸ γρήγορα ἢ πιὸ ἀργὰ ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, αὐτὸ εἶναι ζήτημα ἐθίμου, τίποτ' ἄλλο, ἀνάγεται δηλαδὴ σὲ κανόνες κοινωνικούς, θετούς. Ἡ Φύση, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ κάνει μιὰ γυναίκα ὀργανικὰ ὥριμη νὰ συλλάβει, σημαίνει πὼς τῆς δίνει καὶ τὸ δικαίωμα νὰ τεκνοποιήσει. Ἄλλο ἂν τὸ κοινωνικὸ σύνολο ἔρχεται ὕστερα καὶ βάζει ὁρισμένους φραγμούς, προσπαθεῖ νὰ πειθαρχήσει ἕνα ἔνστικτο τυφλό, μὲ γνώμονα τὸ γενικὸ ἢ καὶ τὸ εἰδικὸ συμφέρον.

Ὥστε φυσιολογικὴ ἡ ἐνέργεια τῶν κοριτσιῶν τοῦ Τορόντο, καὶ κάθε ἐνέργεια φυσιολογικὴ μὲ πολλὴ δυσκολία μπορεῖ ν' ἀποκληθεῖ «ἁμαρτία». Ἐδῶ, ὁ βοηθὸς ἐπίσκοπος πέφτει ἔξω· θυσιάζει στὴ θρησκευτικὴ σύμβαση. Ἡ λέξη ἁμαρτία εἶναι βαρειά, ἔχει προοριστεῖ νὰ πληγώνει καὶ νὰ στιγματίζει, γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἔπρεπε μὲ πολλὴ φειδὼ νὰ χρησιμοποιῆται, ἰδιαίτερα στὸν καιρό μας. Γιατὶ ὁ καιρός μας—νὰ ἡ σειρά τώρα καὶ τῶν προτερημάτων του—ἔχει ἀντικρύσει πολλὰ πράγματα μὲ παρρησία, δίχως θολὲς προκαταλήψεις, λοιπὸν εἶναι ἀνώφελο νὰ ἐπιζητεῖς νὰ τὸν ἐντυπωσιάσεις μὲ τοὺς καπνοὺς τῆς δεισιδαιμονίας. Ἀκόμα καὶ τὸ ἁπλοϊκότερο κορίτσι ξέρει σήμερα πὼς ὅταν δρασκελάει τὸ κατώφλι τῆς μητρότητας δὲν «ἁμαρτάνει» ἐπειδὴ τυχαίνει νὰ μὴν ἔχουν μεσολαβήσει μερικοὶ τύποι, πού, ἂς σημειωθεῖ, ἀπουσίαζαν—κατ' ἀνάγκη—κι' ἀπὸ τὸν γάμο ἐν Κανᾷ. Μπορεῖ ν' ἀδικεῖται κοινωνικὰ γιατὶ διάστηκε. Καὶ σὲ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ἐπεμβαίνει τὸ ἔθιμο, γιὰ νὰ τὸ προφυλάξει.

Μακρυὰ λοιπὸν ἡ πέτρα τοῦ ἀναθέματος. Εἶναι βάρβαρη κι' ἀμαρτωλὴ—αὐτὴ εἶναι ἡ ἁμαρτωλή. Ἁμαρτία ὅμως, κανενὸς ἀπολύτως τύπου ἄραγε δὲν ὑπάρχει ἐδῶ; Ὑπάρχει, μόνο ποὺ δὲν εἶναι τύπου μεταφυσικοῦ. Ἂς προσπαθήσουμε νὰ καθορίσουμε τὸ περιεχόμενό της.

Στὴν ἁμαρτία μεταφυσικοῦ τύπου, ὁ ὑπαίτιος ἐμφανίζεται φταίχτης μπροστὰ σὲ κάποια ὑπερβατικὴ Ἀρχή, ποὺ τὴ θέλησή της καὶ τὶς διατάξεις της ἔχει παραβεῖ ἢ καταστρατηγήσει. Ὅμως τὰ κοριτσόπουλα τοῦ Τορόντο—καὶ τοῦ κάθε Τορόντο, ὁπουδήποτε τῆς Γῆς—εἴδαμε πὼς δὲν ἤρθαν σ' ἀντίθεση μὲ καμμιὰν ὑπέρτατη θέληση. Δὲν εἶναι νοητὸ λοιπὸν στὴν ἀντίληψη τοῦ σύγχρονου——τοῦ πραγματικὰ σύγχρονου—ἀνθρώπου νὰ ἐγκωμιάζεται καὶ νὰ στηλιτεύεται μιὰ γυναίκα γιὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς πρᾶξη, ἀνάλογα μὲ κρι τήρια χρονικά! Μπράβο της ὅταν γίνεται μητέρα ἕνα χρόνο ἀργότερα κι' ἔχει μεσολαβήσει καὶ μιὰ καταχώρηση σ' ἕνα ληξιαρχικὸ βιβλίο, καὶ αἴσχος ὅταν γίνει μητέρα δίχως τὸ ἡμερολόγιο καὶ τὸ τεφτέρι! Τὸ σφάλμα τῶν ἀνυπόμονων κοριτσιῶν τοῦ Τορόντο ἄλλο περιεχόμενο ἔχει κι' ἀλλοῦ βρίσκει τὴν κύρωσή του, κύρωση—ἀλλοίμονο—πιὸ βέβαιη καὶ πιὸ σκληρή. Οἱ μαθήτριες τοῦ καναδέζικου κολλέγιου δὲν ἀσέβησαν ἀπέναντι σὲ καμμιὰν ἀόρατη ἀρχή. Ἁμάρτησαν ὅμως ἀπέναντι στὸν ἑαυτό τους. Τοῦ ἔφθειραν πολὺ γρήγορα, πολὺ νωρίς, κάτι βαθὺ κι' ἀνεπανάληπτο, ἀκριβὸ κι' ἀνείπωτα ὡραῖο: τὴν ἐωθινὴ δροσιά. Εἶναι ὁ ρυθμὸς ὁ ἀνυπόμονος τοῦ σύγχρονου κόσμου, τῆς τωρινῆς νεολαίας, ποὺ διάζεται νὰ ἐξαντλήσει πράγματα μοναδικά, νὰ τὰ ξετινάξει, προτοῦ προλάβει νὰ ἐκτιμήσει τὴν ἀξία τους. Ξέφρενος ρυθμός, ἐξοντωτικός, ~~συθμός~~, προσαρμοσμένος στὴν ἀφηνιασσμένη λογικὴ τῆς τεχνοκρατίας, καὶ ποὺ στρώνει τὰ ρεῖθρα τῶν πεζοδρομίων μὲ ὑπάρξεις ἀδειασμένες, ξεθεωμένες, ἀνεπίγνωστα τραγικές.

Ἐδῶ εἶναι ποὺ ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Τορόντο ἀρχίζει νὰ ἔχει δίκιο — κάποιο δίκιο. Ἐξέφρασε, λέει ἡ εἴδηση, τὴ λύπη του «διότι ἡ ὡραία καὶ βαθυτάτη ἔννοια τοῦ ἔρωτος ἔχει περιορισθῆ σήμερον εἰς τὴν ἁπλῆν σεξουαλικὴν ἱκανοποίησιν». Ἡ διαπίστωση περιέχει ἕνα ποσοστὸ ἀλήθειας. Ὄχι μὲ τὸν ἀπόλυτο τρόπο ποὺ παρουσιάζεται. Ἀλλοίμονο ἂν ἡ ἐκμηδένιση τοῦ ἐρωτικοῦ συναισθήματος εἴτανε τυπικὸ γνώρισμα τοῦ καιροῦ μας: Ἡ ζωὴ θὰ ἔχανε, γιὰ τοὺς νέους τουλάχιστον, τὰ ὀγδόντα τοῖς ἑκατὸ τῆς ὁμορφιᾶς της· κι' ὅπου οἱ νέοι παύουν νὰ βλέπουν ὡραία τὴ ζωή, ἡ ζωὴ παύει γενικώτερα νὰ ἔχει νόημα καὶ σημασία. Οἱ θεμελιακοὶ νόμοι ποὺ ὁρίζουν τὸ εἶδος μας εἶναι εὐτυχῶς ἀπροσμάχητοι, δὲν ἀλλοιώνονται ἀπὸ τοὺς συμπτωματικοὺς προσανατολισμοὺς τῶν κοινωνικῶν συνόλων.

Μοῦ ἔλεγε τὶς προάλλες ὁ Ἐρεμπουργκ πὼς τὸ πιὸ διαβαζόμενο στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση κλασσικὸ μυθιστόρημα εἶναι ἡ «Ἄννα Καρένινα».

— Μὰ καλά, τὸν ρώτησα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξία του, τί τοὺς τραβάει σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο;

—Ὁ ἔρωτας! μοῦ ἀποκρίθηκε.

Ἔτσι εἶναι. Κι' ὅσο γιὰ μᾶς ἐδῶ, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ κοιτάξουμε τὶς καθημερινὲς εἰδήσεις γι' αὐτοκτονίες, ἀπαγωγές, δράματα πολυποίκιλα αἰσθηματικοῦ τύπου. Ποὺ θὰ πεῖ πὼς δὲν εἶναι μόνον ἡ παλιά, βάρβαρη ἀπομόνωση τῶν φύλων ποὺ ἔτρεφε τὸ ἐρωτικὸ συναίσθημα μὲ τὶς τεχνητές, νοσηρὲς κατὰ κανόνα, φαντασιώσεις. Τὸ ἴδιο τὸ ἔνστικτο ἔχει τὴ μεταρσιωτική, ἐξιδανικευτικὴ ἱκανότητα μέσα του. Γι' αὐτὸ κ' εἶναι ἀπ' ὅλα τὸ πιὸ γόνιμο σὲ ποιητικὲς μεταπλάσεις.

Ὅμως ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Τορόντο ἔχει σ' ἕνα πράγμα δίκιο: Ὅταν τὸ νέο παιδί, ἰδιαίτερα τὸ κορίτσι, γνωρίζει πρόωρα καὶ καταχρηστικὰ τὴ σεξουαλικὴ λειτουργία προτοῦ ἀκόμα προλάβει νὰ γνωρίσει τὸν ἴδιο τὸν ἔρωτα, τότε φτάνει σὲ μιὰν ὠμή, ἄδροση, μηδενιστικὴ ἐνατένιση τῆς ζωῆς. Τοῦ φαίνεται πὼς δὲν ἔχει πιὰ τίποτα νὰ διδαχτεῖ καὶ τίποτα νὰ τρυγήσει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 31 Ἰουλίου 1957

1613/29-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καθὼς διαβάζω τὸν ἀρσενικὰ ὡραῖο «Ἴωνα Δραγούμη» τοῦ κ. Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου—ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Πρόλογο ποὺ γράφτηκε γιὰ τὸν ἀντίστοιχο τόμο τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης—στέκομαι κι' ἀναρωτιέμαι ποιὸ ἄραγε νὰ εἶναι, οὐσιαστικότερα, τὸ δρᾶμα τῶν ἀνθρώπων τοῦ τύπου ὅπου ἀνήκει κι' ὁ συγγραφέας τοῦ «Ὅσοι ζωντανοί». Γιατὶ ἂς ὁλοκληρώνεται μ' ὅση θέλει ἐνάργεια σ' ἕναν ἢ δυὸ «ἥρωες», σποραδικά, μιὰ τέτοια δραματικὴ περίπτωση. Εὐρύτερα, καταξιώνεται ἀπὸ τὴν ἀντιπροσωπευτική της σημασία. Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον ὅτι, στοὺς διαλεχτοὺς καθὼς ὁ Δραγούμης, τὸ δρᾶμα κορυφώνεται γιατὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ στενὰ πλαίσια τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, παίρνει μιὰ φαινομενικὴ ἀλλὰ κι' ὄχι λιγώτερο γιὰ τοῦτο ἐπιγραμματικὴ μοναδικότητα. Στοὺς ἄλλους, τοὺς ἀφανεῖς, πνίγεται μέσα στὸ ἀχάριστο ποδοβολητὸ τοῦ καθεμέρα.

«Ὁλόκληρος ἡ ζωή του—μᾶς λέει ὁ κ. Παπακωνσταντίνου—καλύπτεται ἀπὸ μίαν ἀνειρήνευτον ἐσωτερικὴν πάλην, τὴν πάλην μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως». Τὸ πρόβλημα, ἡ ἀνθρώπινη περίπτωση, δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ διατυπωθεῖ μὲ περισσότερη ἀπὸ αὐτὴν - ἐδῶ διαύγεια. Κάτι ὅμως μὲ παρακινεῖ, σχεδὸν ἀσύνειδα, νὰ συσχετίσω τούτη τὴν πρόταση μὲ τὴν ἄλλη περικοπὴ τοῦ ἴδιου Προλόγου: «Τὸ καταστάλαγμα ὅμως ὅλης αὐτῆς τῆς ἡρωϊκῆς καὶ δυναμικῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν μεγάλων προβλημάτων τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου εἶναι μία ἐφιαλτικὴ τ ρ α γ ι κ ὴ α ἴ σ θ η σ ι ς τ ῆ ς ζ ω ῆ ς». Καὶ ὁ προλογιστὴς ἀναφέρει ἐδῶ, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἴωνα Δραγούμη τ' ἀκόλουθα: «Ἔχω νὰ γράψω ἕνα μυθιστόρημα, ποὺ νὰ περιέχῃ ὅλη τὴν τραγικότητα, ὅλη τὴ ματαιότητα, ὅλο τὸ μηδενισμὸ τῆς ζωῆς». Καὶ τοῦτο ἀκόμα: «Μοὺρχεται νὰ τραγουδήσω ἕνα βαθὺ λυπητερὸ καὶ πλούσιο τραγούδι, ποὺ νὰ λέῃ ὅλη τὴ θλίψη τῆς ζωῆς, τὸ βάθος της τὸ ἄναρχο καὶ τὸ ἀτελείωτό της καὶ τ' ἀδιάφορο γιὰ τ' ἄτομα»...

Μιὰ διάσταση λοιπόν, ἢ μιὰ σύγκρουση—ποὺ κάνει τὸ ἴδιο—ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη. Ἂς ξεφύγουμε ὅμως ἀπὸ τὴν εἰδικὴ περίπτωση Δρα-

γούμη· ἂς ἰδοῦμε τὴ διαφωνία καθ' ἑαυτή: Εἶναι, πρῶτα-πρῶτα, ὑποκειμενικὴ ἢ ἀντικειμενική; Ξεκινάει, μ' ἄλλα λόγια, ἀπὸ κάτι τὸ θετικὰ ἀσυμβίβαστο, ἢ ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ συμπτωματικὴ ἀδυναμία τοῦ φορέα της; Ἡ κοινὴ πεῖρα μᾶς λέει βέβαια πὼς «ἄλλο θεωρία κι' ἄλλο πράξη»· τίποτα ὅμως δὲν μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀποδεχτοῦμε σὰ θέσφατο τὴ φιλισταϊκὴ τούτη ρήση. Ὑπάρχει μιὰ ἄλλη πεῖρα, ἀνώτερη, ἂς τὴν ποῦμε ἱστορική, ποὺ μᾶς δείχνει τὸ ἀντίθετο: Ὁ κόσμος, ἀπὸ τότε ποὺ ἀπέκτησε ἱστορικὴ συνείδηση, ὑπακούει κατὰ πολὺ στὰ κελεύσματα τοῦ ἀνθρώπου· κι' αὐτὸ εἶναι, ἴσαμ' ἕνα βαθμό, ἀποτύπωση μιᾶς κάποιας «θεωρίας», συστηματοποιημένης εἴτε μή, στὴν πράξη. Διαμορφώνομαστε ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴ διαμορφώνουμε — λοιπὸν καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ ποσοστὸ πρωτοβουλίας ποὺ μᾶς ἀνήκει, ἀξίζει νὰ μὴν παραιτηθοῦμε. Γιατί—καλὸ θὰ εἶναι νὰ τὸ διαλογιστοῦν αὐτὸ κάποτε οἱ πολὺ πρακτικοὶ ἄνθρωποι — πρωτοβουλία ἀληθινὴ δὲν ἔχουμε παρὰ μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ συνδέουμε αἰτιολογικὰ θεωρία καὶ πράξη. Ἡ ἀπόλυτη, ἡ καθαρὴ «πράξη», εἶναι ὑποταγή μας βουλικὴ στὴν τυφλὴ πραγματικότητα, δήλωση ὑποτέλειας δίχως ἀξιοπρέπεια στὴν ἀδράνεια τῆς ἀνόργανης ὕλης. Κι' ἂς τὴ χειροκροτεῖ σὰν κατόρθωμα τὸ ἀγοραῖο πλῆθος. Ἡ ἀγορὰ χαίρεται συχνὰ σὰν κάτι ἀξιοζήλευτο ὅ,τι εἶναι στενόκαρδο, κουτοπόνηρο καὶ ταπεινό.

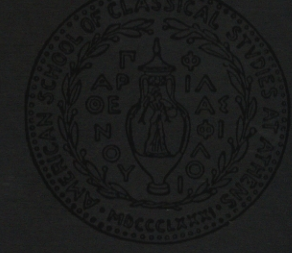
Θεωρητικά, λοιπόν, ἀσυμβίβαστο δὲν ὑπάρχει. Μπορεῖ νὰ ὑπάρξει εἰδικά, σ' ὁρισμένες περιπτώσεις: ὅταν μιὰ ὑποκειμενικὴ ἀδυναμία, ὀργανικὴ ἢ ἐπίκτητη, κάνει τὸν ἐνδιαφερόμενο νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἰσορροπήσει μέσα του τὶς δυὸ ἀντίρροπες ἀπαιτήσεις, νὰ τὶς μεταφέρει στὴ ζωὴ καὶ νὰ πραγματώσει τὶς παρορμήσεις τους. Προσοχὴ ὅμως ἐδῶ! Πρέπει μὲ ἄπειρη περίσκεψη νὰ προχωροῦμε: Πολλὲς ἀδυναμίες, ποὺ ἡ χοντρὴ αἴσθηση μᾶς τὶς παρουσιάζει γιὰ ὀργανικές, δὲν εἶναι παρὰ ἐπίκτητες· καὶ πολλὲς ποὺ μοιάζουν τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο, δὲν εἶναι παρὰ φαινομενικές. Ἡ μεταφορὰ μιᾶς θεωρίας—ἂς ποῦμε καλύτερα, καὶ γενικώτερα, μιᾶς ἰδέας—στὴν περιοχὴ τῶν πραγματοποιήσεων, ἀπαιτεῖ, ὅπως τὸ ξέρουμε ὅλοι, ἕνα συμβιβασμό. Εἶναι ἡ αὐτονόητη «προσαρμογὴ» στ' ἀντικειμενικὰ δεδομένα, δηλαδὴ ἡ ἀναγκαία ἀλληλοδιείσδυση δυὸ διαφορετικῶν ποιοτήτων. Σὲ τί συνίσταται μιὰ τέτοια προσαρμογή; Ἡ ἀπροκατάληπτη καὶ μαζὶ πιὸ κοινὴ παρατήρηση μπορεῖ νὰ μᾶς τὸ δείξει: Σὲ μιὰ σχετικὴ ἔκπτωση τῆς ἰδέας, σ' ἕνα θόλωμα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο τοῦ κρυστάλλου της. Χάνει κάτι ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο χαρακτῆρα της, νερώνει τὸ δυνατὸ κρασὶ τῆς ἀδιαλλαξίας της, ἀλλὰ καὶ θυσιάζει ἕνα ποσοστὸ ἀπὸ τὴ συνέπειά της. Τὰ δυὸ πρῶτα, εἶναι συχνότατα ὠφέλιμα. Τὸ τρῖτο—τὸ τρίτο ἐπιδέχεται συζήτηση. Ὄχι γιατὶ δὲν ἔχει τὴ δική της, ἀνώτερη λογική, ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ γιατὶ ἐδῶ, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς τοῦτο, εἶναι ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ αἰνιγματικὴ αὐτοτέλεια δυὸ κόσμων: τοῦ διανοητικοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ.

Ἀδιάφορο! Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἱκανοὶ νὰ συμβιβάζονται περισσότερο κι' ἄλλοι λιγότερο. Ὑπάρχουν οἱ ἱκανοὶ γιὰ ὅλες τὶς ὑποχωρήσεις. Ὅταν ὅμως βλέπουμε κάποιον νὰ γίνεται σχεδὸν ἀνεμπόδιστα πραγμα τοποιός, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάζουμε πρῶτα μὲ τί ἀντίτιμο ἐξαγόρασε αὐτὴ τὴν ἰδιότητά του. Κατέβαλε τίμημα θεμιτὸ ἢ μήπως ἀθέμιτο; Διέσωσε τίποτα ἀπὸ τὴν π ο ι ό τ η τ α τῆς ἀρχικῆς ἐπαγγελίας του, ἢ μήπως αὐτὸ ποὺ μετέφερε στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν πιὰ παρὰ ἕνα ἁπλό, ἀδειανὸ σχῆμα; Καὶ τὴν «ἰδέα» ποὺ κατάφερε νὰ πραγματοποιήσει ἔτσι, τὴν εἶχε γιὰ πιστεύω του ἢ γιὰ μέσο, πρόσχημα; Τὸ τελευταῖο τοῦτο, τὸ πολὺ διδακτικό, θὰ μπορέσουμε νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε μόνον ἀπὸ τὴ σωστὴ ἐπιμέτρηση τῶν ἀπωλειῶν ποὺ σημειώθηκαν στὸ δρόμο. Προσοχὴ στὶς μεγάλες ἀπώλειες! Πουθενὰ οἱ σοβαρὲς θυσίες, οἱ θεαματικὲς ἀποφασιστικότητες κ' οἱ ταλμηροὶ «ρεαλισμοὶ» δὲν εἶναι τόσο ὕποπτα ὅσο ἐδῶ. Ἀντὶ νὰ ἐνθουσιαζόμαστε ἀλόγιστα μὲ τοὺς μεγάλους πραγματοποιούς, καλὰ θὰ ἐκάναμε νὰ τοὺς ζητᾶμε πότε-πότε, ἕναν ἀπολογισμὸ τοῦ παθητικοῦ τους.

Τὸ νὰ μὴ δεχτεῖς τὰ ὄπλα ποὺ σοῦ προτείνει ὁ κόσμος, δὲν εἶναι πάντοτε ἐκδήλωση ἀδυναμίας ἢ νοσηρότητας. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ καθένας ἀποδέχεται τὰ ὄπλα ποὺ τοῦ ταιριάζουν. Ὁ μὲ κάθε θυσία ὀπαδὸς τῶν λεγομένων «θετικῶν στάσεων», προτιμάει βέβαια ἀπὸ μιὰν ἀποποίηση τὴν ὁποιαδήποτε κατάφαση. Ἀδιαφορεῖ στὸ βάθος ἂν ἀποποίηση καὶ ἄρνηση δὲν εἶναι ἔννοιες ταυτόσημες. Ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀνίκανος νὰ συλλάβει τὴ βαθύτερη ἔννοια τῆς περηφάνειας: τὴν τραγική. Γιατὶ ἀπὸ ἐδῶ, ἀφοῦ κάναμε συνοπτικὰ τὸν περίπλου τοῦ θέματος, εἶναι ποὺ φτάνουμε πάλι στὴν περίπτωση Δραγούμη: Ὁ Δραγούμης δὲν ἀπέφυγε τὴ δράση· τὴν ἐπιζήτησε. Καταμεσὶς ὅμως σ' αὐτήν, νιώθει νὰ κραταιώνεται μέσα του ἡ συνείδηση γιὰ τὴ «θλίψη» τῆς ζωῆς, «τὸ βάθος της τὸ ἄναρχο καὶ τὸ ἀτέλειωτό της καὶ τ' ἀδιάφορο γιὰ τ' ἄτομα». Ἡ εὐτέλεια τῶν καθημερινῶν μέσων δὲν θὰ ἦταν τάχα ἀνεκτὴ ἂν ἔβρισκε τὴ δικαίωσή της σὲ μιὰ μεταφυσικὴ κύρωση; Ὅμως ὄχι. Τραγωδία δὲν λέγεται τὸ ν' ἀγωνίζεσαι μ' ἐλπίδες πενῆντα τοῖς ἑκατὸ πὼς θὰ κερδίσεις, καὶ νὰ νικέσαι—ὅπως τὸ νομίζουν οἱ ἀνόητοι. Αὐτὸ εἶναι ἐπιχείρηση, δὲν εἶναι Τραγωδία. Τραγικὸ πνεῦμα θὰ πεῖ ν' ἀντιστέκεσαι μὲ βεβαιότητα ἑκατὸ τοῖς ἑκατὸ πὼς θὰ πέσεις—καὶ ὅμως ν' ἀντιστέκεσαι. Γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἐσωτερικοῦ σου νόμου.

«Καὶ κατώρθωσε μὲν—γράφει γιὰ τὸν Δραγούμη ὁ κ. Παπακωνσταντίνου—νὰ γίνη «ὡραῖον δεῖγμα ἀνθρώπου "Ἕλληνος», ὅπως ἤθελε, ἀλλὰ ἐπλήρωσε πολὺ ἀκριβὰ τὸ ἰδανικόν του. Οἱ «"Ἕλληνες» δὲν ἠνέχθησαν τὸν "Ἕλληνα...». "Ας τοὺς ἀναγνωρίσουμε τὸ ἐλαφρυντικὸ ἑνὸς ψυχολογικοῦ νόμου: Ποτὲ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀνέχονται ἐκεῖνον ποὺ τοὺς δείχνει στὸ πρόσωπό του πόσο καλύτεροι θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι. Ἐπιφυλάσσονται νὰ τὸν ἀποθεώσουν ἀφοῦ πρῶτα τὸν σταυρώσουν, ἔτσι ποὺ νὰ πάψει νὰ εἶναι μέτρο γιὰ δυσάρεστες συγκρίσεις· νὰ γίνει θεός...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Αὐγούστου 1957

1613130-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΡΑΧΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα κυκλοφορεῖ στὸν ἀέρα τῆς στιγμῆς. Κι' ὅταν κάτι κυκλοφορεῖ στὸν ἀέρα τῆς στιγμῆς, ὁ κάθε Ρωμιός, λίγο-πολύ, αἰσθάνεται τὴν ἀκατανίκητη ἀνάγκη νὰ γνωμοδοτήσει. Νὰ ἕνας λόγος γιὰ νὰ διατάξει ὁ ὑπογραφόμενος στὸν ἑαυτό του τὴν ἀποχὴ ἀπὸ μιὰ συζήτηση ὅπου, στὸ τέλος, οἱ αὐτοσχέδιοι ρήτορες θὰ καταντήσουν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐνδεδειγμένους κ' ἡ σύγχυση γενική. Ζοῦμε σ' ἕναν τόπο ὅπου ὅλοι εἶναι ἁρμόδιοι γιὰ ὅλα καὶ κανένας ὑπεύθυνος γιὰ τίποτα. «Ναί—θὰ πεῖ ὁ πρόχειρος πάντοτε ἀντιρρησίας—ἐδῶ ὅμως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰν εἰδικὴ περίπτωση: 'Υπάρχει μιὰ κατηγορία προσώπων μὲ αὐτονόητο δικαίωμα λόγου σ' ἕνα τέτοιο ζήτημα: οἱ γονεῖς. Μπορεῖτε ν' ἀποκλείσετε ἀπὸ τοὺς γονεῖς τὸ δικαίωμα ν' ἀκουστοῦν;» 'Ασφαλῶς ὄχι. 'Αλλὰ μὲ περίσκεψη—μὲ πολὺ μεγάλη περίσκεψη. Τὸ λέει αὐτὸ καὶ τὸ ὑπογράφει ἕνας γονιός, γιατὶ πιστεύει ἀκράδαντα πὼς τὸ νὰ εἶσαι γονιὸς δὲν σημαίνει καθόλου πὼς ἔγινες κι' ἁρμόδιος νὰ διαπαιδαγωγήσεις. Ἂν οἱ γονεῖς εἴταν κατὰ φυσικὴ οἰκονομία καὶ παιδαγωγοί, τὶ χαρὰ στὸν κόσμο! Δὲν θὰ εἴχαμε δυστυχισμένους ἀνθρώπους. Ὅμως ὄχι: Μὲ τὴν πατρότητα καὶ τὴ μητρότητα μπορεῖ νὰ ξυπνάει τὸ φίλτρο, δὲν ξυπνάει ὅμως καὶ τὸ τάλαντο τοῦ χειριστῆ ἀνθρωπίνων ψυχῶν στὴν πιὸ εὐαίσθητη, τὴν πιὸ κρίσιμή τους ὥρα. Καὶ πόσες φορές—ἀλλοίμονο!—ἡ ὑπερβολικὴ στοργὴ δὲν γίνεται ὁ χειρότερος σύμβουλος προκειμένου ν' ἀναθρέψεις ἕνα παιδί, νὰ τὸ κρίνεις ἀντικειμενικά, νὰ τὸ συνετίσεις.

Δὲν εἶναι λοιπόν, οὐσιαστικά, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ πατέρα ποὺ βλέπει τόσο ἁρμόδια τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα ὁ ἔγκριτος γιατρὸς κ. Σ. Σωφρονιάδης, κι' ἂς τὸ ἰσχυρίζεται—ἀπὸ μετριοφροσύνη μᾶλλον, ὑποθέτω—στὸν τίτλο τῆς μελέτης του: «Πῶς βλέπει ἕνας πατέρας τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα». Εἶναι μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐπιστήμονα. Μόνο ποὺ τὸν ἐπιστήμονα, ἐδῶ, τὸν παραστέκει ὁ πατέρας καὶ τὸν φωτίζει ὁ εὐρύτερα πνευματικὸς ἄνθρωπος—σύνθεση ἐντελῶς ἀσυνήθιστη, ποὺ ἐξα-

30-2-

σφαλίζει «ι» ἕναν ἰδιαίτερα θερμὸ τόνο στὴ σύντομη μελέτη.

Σύντομη κ' ἡ ἀπαρίθμηση ποὺ κάνει—ἀλλὰ πόσο ζαλιστική!—τῶν αἰτίων ποὺ προκαλοῦν τὶς διάφορες ψυχικὲς ἀνωμαλίες τῶν παιδιῶν. Καὶ μόνον αὐτὲς ὅταν ἀναμετρήσεις, σοῦ κόβονται τὰ χέρια. Πῶς ν' αὐτοσχεδιάσεις ἐδῶ; καὶ μὲ τὶ κουράγιο νὰ θεωρήσεις τὸν ἑαυτό σου ἁρμόδιο νὰ ἐξιχνιάσει, νὰ ἐπέμβει, ν' ἀνορθώσει; Ἀκόμα καὶ τὸ κοινότερο, τὸ φαινομενικὰ ἁπλούστερο παιδικὸ ἐλάττωμα ποὺ εἶναι ἡ ἀμέλεια, ἐμφανίζεται μὲ τέτοιο ὑπόστρωμα περίπλοκο ἀπὸ αἴτια κρυμμένα, ἀπώτερα, ἀπωθημένα, ποὺ νὰ νιώθεις καταθλιπτικὴ τὴν ἀδυναμία σου μπροστά του, ἢ τουλάχιστον τὴ λεπτότητα τοῦ χειρισμοῦ ποὺ ἐπιβάλλεται. Κι' ἀναρωτιέσαι: Εἶναι, ἀλήθεια, τόσο «ἐλάχιστα» καὶ «λιτὰ» τὰ ὑλικὰ ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ δημιουργία τῆς παιδικῆς εὐτυχίας, ὅσο θέλει νὰ τὸ πιστέψουμε ὁ κ. Σωφρονιάδης—γιὰ νὰ μᾶς ἐμψυχώσει βέβαια. «Τὸ ὑποσυνείδητο ποτὲ δὲν λησμονεῖ», λέει ὁ ἴδιος. Τρομερὴ φράση! Ἀμφιβάλλω ἂν ἔχει εἰπωθεῖ τρομερότερη ποτέ, γιὰ τὴν ἀνθρώπινη, συνολικά, μοῖρα. Ἡ Νέμεση αὐτὴ μᾶς παρακολουθεῖ ἄγρυπνη σ' ἄλο τὸ μάκρος τοῦ βίου μας, κι' ἔχει τὴ φρικιαστικὴ ἰδιότητα νὰ μεταλλάζει σ' Ἐρινύα ἢ σὲ Μέδουσα, νὰ στοιχειώνει μιὰν ὁλάκερη ζωὴ καὶ—ποιὸς ξέρει!—νὰ περνάει μὲ τὸν ἀταβισμὸ στοὺς ἀπογόνους. Τὴ φανταζόσαστε τὴν ἀνήμερη τούτη τύψη γιὰ ἐγκλήματα ποὺ δὲν ἔχουμε κάνει, ποὺ συχνότατα ἄλλοι τὰ ἔκαναν εἰς βάρος μας, καὶ ποὺ ὅμως ἔχουν ἐμᾶς νὰ τὰ ἐξιλεώνουμε, κατάδικους ἰσοβίτες;...

Νὰ τὸ βαθύτερο ἴσως ἀντικείμενο τῆς Παιδαγωγικῆς: Ἡ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ὄχι σὲ πρῶτο μόνο βαθμό, ἀλλὰ καὶ σὲ δεύτερο, σὲ τρίτο. Ἡ ἴδια ἡ Παιδεία, μήπως εἶναι καιρὸς νὰ πάψει νὰ ἔχει γι' ἀποκλειστικό της ἀντικείμενο τὴ μηχανικὴ μετάδοση γνώσεων, νὰ γίνει δημιουργὸς ζωῆς χαρᾶς κι' ἀρετῆς; Πολὺ περισσότερο πού, ὅπως σωστότατα παρατηρεῖ ὁ κ. Σωφρονιάδης, οἱ γνώσεις δὲν συγκρατοῦνται· ἄρα δὲν γίνονται οὔτε κὰν γνώσεις. «Διαφεύγει πάντοτε ἀπὸ τὴ σκέψη μας ἡ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ νὰ μάθω κάτι ὅπως - ὅπως γιὰ νὰ τὸ ἐπαναλάβω αὔριο, καὶ νὰ τὸ μάθω γιὰ νὰ γίνη παντοτινὸ κτῆμα μου». Ἡ Παιδεία ἡ σωστή, ἡ ἄρτια, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι διδασκαλία μεθόδου ἐργασίας ἀλλὰ καὶ πλαστουργὸς ἠθικῆς ὑγείας. Δύσκολη ἀποστολή! Ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτο χρέος—ἐδῶ εἶναι τὸ θέμα. Γιατὶ ἂν πρόκειται μόνο νὰ ἐξοπλίζουμε τὰ παιδιὰ μὲ τὰ μηχανικὰ μέσα τῆς πάλης γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν ἐπικράτηση, μὲ τὰ μέσα δηλαδὴ τ' ἀναγκαῖα γιὰ νὰ διοχετευτοῦν ἐπαγγελματικὰ μέσα στὸ κοινωνικὸ σῶμα, τότε τὸ σῶμα αὐτὸ δὲν τὸ ἐξυγιαίνουμε. Τὸ τροφοδοτοῦμε ἁπλῶς μὲ νέες τοξίνες ποὺ νὰ διαιωνίζουν τὴν ἀντιδικία, τὴ σκληρότητα.

Καὶ πόση ἀσυναρτησία στὸ συσχετισμὸ τῶν διαφόρων «κύκλων» ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν Ἐκπαίδευση, πόση ἀσυνειδησία κι' ἔλλειψη αἰσθήματος κοινωνικῆς εὐθύνης ἀπέναντι στοὺς νέους ἀνθρώπους! Πάρτε τὸ περιμάχητο θέμα τῶν εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων στὶς Ἀνώτερες Σχολές. Δὲν πρόκειται τώρα γιὰ τὸ ἂν εἶναι σκόπιμες ἢ ὄχι. Ἄλλο ἔχει σημασία: Διώχνουν ἐκείνους ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ παραβιάσουν τὶς καστρόπορτες—ὡραῖα!—ἀλλὰ γιὰ νὰ τοὺς στείλουν ποῦ; Ἐνόσω τὸ τρομερὸ αὐτὸ πρόβλημα ἡ Πολιτεία δὲν θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ λύσει, ἢ καὶ δὲν τὸ ἔχει ἀντιμετωπίσει κάν, θ' ἀφήνει καὶ τοὺς φραγμοὺς ποὺ ἐπινοήθηκαν ἠθικὰ ἀδικαίωτους, καὶ θὰ δείχνει αὐθαίρετο—ἂν ὄχι κατάφωρα κυνικὸ—τὸν ἀριστοκρατισμό της.

Τέλος τοῦτο: Νὰ φροντίσουμε γιὰ τὸ παιδί, νὰ ἐπιμεληθοῦμε τὴν ἀγωγή του—σύμφωνοι. Ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ προετοιμάσουμε γιὰ ποιὰ κοινωνία; Γιὰ τὴ σημερινή; Σπολλάτη! Ποιὸς θὰ ἔχει τὸ θάρρος νὰ ὑποστηρίξει τέτοια αὐθάδεια; Τότε;... Τότε τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα προβάλλει ἀκόμα πιὸ περίπλοκο ἀπ' ὅ,τι νομίζαμε, ἀκόμα πιὸ βαθύ. Βρίσκεται σὲ συνάρτηση στενὴ μὲ ἄλλες, γενικώτερες ἀναθεωρήσεις. Ἔτσι καὶ δοκιμάσεις νὰ μετακινήσεις μιὰ μόνη πέτρα σ' αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα, βλέπεις πόσο προβληματικὴ εἶναι ἡ ἰσορροπία του. Καὶ συντάσσεσαι μὲ τὴ λαχτάρα ποὺ κινεῖ τὸν κ. Σωφρονιάδη—καὶ μαζί του κάθε φωτισμένο γονιό, ἐπιστήμονα, ἄνθρωπο—νὰ γνοιαστεῖ γιὰ μιὰν Ἐκπαίδευση ποὺ νὰ ξεπερνάει τὸν ἴσαμε σήμερα ἀσφυκτικό ἑαυτό της.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Αὐγούστου 1957

1613131-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΡΑΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Οἱ παραστάσεις τοῦ «Διγενῆ» τοῦ Ἄγγ. Σικελιανοῦ στὸν Κῆπο, ἔδωσαν ἀφορμὴ ν' ἀνακινηθῆ τὶς προάλλες τὸ ζήτημα: τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε πὼς ἕνα δραματικὸ ἔργο ἔχει «θεατρικότητα»; Καὶ πότε ἔχει, ἢ δὲν ἔχει, τὴν περιλάλητη αὐτὴ ἀρετή; Τὸ θέμα δὲν εἶναι καινούργιο· ἔρχεται κάθε τόσο στὴν ἐπιφάνεια. Πότε τὸ βλέπουμε νὰ προβάλλει σὰν ἰσχυρισμὸς ἀξιωματικός, ἀναπόδεικτος, καὶ πότε νὰ ἀμφισβητεῖται πὼς ὑπάρχει κάν, μὲ κάποιο πεῖσμα μάλιστα, ἀπὸ ἐκείνους πού, γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, δὲν θέλουν νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν. Ἡ μόνη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πρόσφατη περίσταση καὶ τὶς ἄλλες εἶναι πώς, ὅ,τι συνήθως περιορίζεται στὸν κύκλο τῶν ἰδιωτικῶν συζητήσεων, τελευταῖα πῆρε δημόσιο καὶ κάπως πανηγυρικὸ χαρακτῆρα. Ὅμως αὐτὰ ποὺ εἶχαν νὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὸν «Διγενῆ» συγκεκριμένα, εἰπώθηκαν. Ἂς ἰδοῦμε τώρα τὸ ζήτημα ἀνεξάρτητα καὶ μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ ποὺ τὸ εἶχε προκαλέσει.

Μιὰ πολὺ ἁπλοϊκή, ἀγοραία ἀντίληψη γιὰ τὴ θεατρικότητα εἶναι τούτη: Ὅ,τι «στέκεται» στὴ σκηνή, εἶναι θεατρικό· ὅ,τι δὲν στέκεται, ἀντιθεατρικό. Ἄποψη τέτοια, ποὺ ἐξαρτᾶ τὴν ἐσωτερικὴ ἰδιότητα ἀπὸ ἕνα ἐξωτερικὸ κριτήριο, ὅσο κι' ἂν φαίνεται σὲ πρώτη ἐντύπωση θεμελιωμένη ἀντικειμενικά, καὶ παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα στοὺς στενὰ ἐπαγγελματικοὺς κύκλους τοῦ θεάτρου, ἔχει μέσα της πολὺ τὸ αὐθαίρετο καὶ τὸ τυχαῖο. Ἀντὶ νὰ ξεκαθαρίζει τὸ ζήτημα, τὸ συσκοτίζει. Πρῶτα-πρῶτα, ἡ ἀξία της φανερώνεται πολὺ ἀργά: ὅταν τὸ ἔργο ἔχει πιὰ ἀνέβει. Πρίν, ἐκφράζεται μὲ τὸν ἀπόλυτο ἰσχυρισμὸ ἑνὸς θιασάρχη, ποὺ κρίνει κι' ἐκτιμᾶ τὸ ἔργο βασισμένος κατὰ κανόνα σὲ κριτήρια στενότατα ἐμπορικά, ἀντικαλλιτεχνικά, ὑποκειμενικὰ κι' ἀναπόδειχτα. Τὸ «αἰσθητήριο» αὐτὸ μάλιστα ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ θιασάρχης εἶναι τόσο προβληματικό, ὥστε οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιχειρηματίες τοῦ θεάτρου ν' ἀναγνωρίζουν, μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τοῦ θεάτρου, πὼς κάθε πρόβλεψη στὸ τομέα τοῦτον εἶναι παρακινδυνευμένη, πάντοτε. Ἡ πρᾶξη, κάθε μέρα, διαψεύδει τὶς πιὸ ἔμπειρες π-

βλέψεις. Ἂς ἀφήσουμε ὅτι ἕνα ἔργο μπορεῖ νὰ σταθεῖ στὴ σκηνὴ γιὰ χίλιους - δυὸ καθαρὰ ἐξωθεατρικούς, ἀντικαλλιτεχνικοὺς ἢ εὐτελέστατους λόγους.

Τὸ συνηθέστερο, τὴ θεατρικότητα ἢ μὴ ἑνὸς ἔργου τὴν κρίνουν οἱ ἁρμόδιοι ἀπὸ τὴ συμμόρφωσή του μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα τεχνική, ἀπὸ τὴν ὑποταγή του σὲ μιὰ συνταγὴ κοινόχρηστη. Ὅμως ἡ μέθοδος νὰ εἶναι κάτι «θεατρικὸ» δὲν εἶναι μιὰ εἶναι πάμπολλες. Ἡ ἀκριβέστερα: πίσω ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τρόπους, τὶς τεχνικές, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὑπάρχει κάτι ἐνιαῖο, θεμελιακό, κάτι πολὺ οὐσιωδέστερο ἀπὸ μιὰ συνταγή, πολὺ πνευματικότερο ἀπὸ μιὰ δεξιοτεχνία. Κάτι, τέλος, ποὺ κάνει ὥστε τὸ δραματικὸ ἔργο τὸ ἀληθινὸ ν' ἀποπνέει τὴ γνησιότητα, ἐνῶ τὸ φτιαχτὸ νὰ φαίνεται ἀμέσως γιὰ τέτοιο.

Ἴσαμε πρὶν ἀπὸ λίγον καιρὸ ἀκόμα, ἰδιαίτερα στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας, θεατρικὸ θεωροῦσαν—ἀδιάλλακτα—τὸ ἔργο ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν τεχνικὴ τὴν ἐγκαινιασμένη ἱστορικὰ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Σκρὶμπ καὶ πού, ἐξελισσόμενη μὲ τοὺς συνεχιστές του, εἶχε ὁλοκληρωθεῖ καὶ διατυπωθεῖ θεωρητικὰ ἀπὸ τὸν περίφημο Γάλλο κριτικὸ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα Σαρσαί. Τὴν τεχνικὴ τοῦ λεγόμενου «καλοφτιαγμένου ἔργου» (pièce bien faite). Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος χῶρος γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε σὲ τὶ συνίσταται αὐτὴ ἡ τεχνική, ποιὰ ἡ ἱστορική της δικαίωση καὶ ποιὰ ἡ αἰσθητική της ἀξία. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται νὰ παρατηρήσουμε εἶναι τοῦτο: Ἂν καὶ φαινομενικὰ ἀδιάσειστη γιὰ ἕναν καιρό, ἂν καὶ θεωρούμενη ὁριστικὴ μὲ τὴν ἔννοια πὼς κωδικοποίησε κι' ἀξιοποίησε τοὺς ψυχολογικοὺς νόμους ποὺ προσδιορίζουν τὴ σχέση σκηνῆς - κοινοῦ, ἡ τεχνικὴ αὐτὴ παραμερίστηκε, πότε βαθμιαῖα καὶ πότε βίαια, στὶς νεώτερες δεκαετίες. Οἱ διάφορες πρωτοποριακὲς σχολές, τὰ νέα αἰσθητικὰ ρεύματα, οἱ νέες σκηνοθετικὲς σχολές, ἀκόμα καὶ διάφοροι ἐθνικοὶ συγγραφεῖς μὲ τονισμένη κάπως ἰδιοτυπία, τὴν ἀγνόησαν ἢ τὴν ἀλλοίωσαν. Μαζί, ξανάφεραν στὴν ἐπιφάνεια παλιότερους θεατρικοὺς τρόπους, ποὺ τοὺς πρόβαλλαν τώρα γιὰ πρότυπα: Τὸ ἐλισαβετιανὸ δρᾶμα, τὴν Κομέντια ντὲλ Ἄρτε, τὸ ἱσπανικὸ θέατρο τοῦ Χρυσοῦ Αἰῶνα, τὴν ἀττικὴ τραγωδία, τέλος, σὰν ἰδανικὸ κορύφωμα. Ἡ θεωρία καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ «καλοφτιαγμένου ἔργου» εἶχαν ἐκμετρήσει τὸ ζῆν.

Αὐτό, σὰν μόδα. Ὄχι καὶ γιὰ ὅ,τι τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ διαρκέστερο τύχαινε νὰ ἔχουν. Ἡ σημερινὴ ἐποχή, ἡ δική μας, βοηθάει, χάρη στὸν ἀντικομφορμισμό της, νὰ ἰδοῦμε τὰ πράγματα μὲ κάπως ἰδιαίτερη καθαρότητα. Βλέπουμε, ἔτσι, τοῦτο: Ὅτι γιὰ νὰ ὑπάρχουν τόσο διαφορετικὲς τεχνοτροπίες ὅσο καὶ οἱ μεγάλες, τουλάχιστον, σχολὲς ποὺ προαναφέραμε, τόσο διαφορετικὲς μέθοδοι νὰ εἶσαι «θεατρικός», δηλαδὴ νὰ συγκινεῖς καὶ νὰ ἐνδιαφέρεις, θὰ πεῖ πὼς τὴν ἰδιότητα τοῦ θεατρικοῦ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν περιορίσουμε σὲ μιὰ δεδομένη τεχνική, τελειότερη τάχα ἀπὸ τὶς ἄλλες. Πρέπει μᾶλλον νὰ τὴν ἀναζητησουμε σὲ βαθύτερες, μονιμότερες ἀξίες, κοινὲς σὲ ὅλες τὶς τεχνοτροπίες καὶ σχολές. Τέτοιες, ὑπάρχουν; Καὶ βέβαια ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχουν, ἀφοῦ ἡ σχέση σκηνῆς - κοινοῦ εἶναι κάτι σταθερὸ καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ αἰώνιου ἀνθρώπου, στὶς βασικὲς ἀρχές της, ἀπαρασάλευτη. Τὸ θεατρικὸ φαινόμενο ἔχει, ὅπως ξέρουν οἱ εἰδικοί, μιὰ δική του ψυχολογία, πολὺ αἰσθητὴ κι' ἀναγνωρίσιμη πίσω ἀπὸ τὴν καταχνιὰ τοῦ μυστηρίου ποὺ τὴν τυλίγει, πίσω ἀπὸ τὸ αἰνιγματικό της καὶ τὸ ἀπρόβλεπτο. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ ψυχολογία αὐτὴ ὑπάρχει καὶ εἶναι, παρὰ τὶς συμπτωματικές της διακυμάνσεις, σταθερὴ—ὅπως μᾶς τὸ δείχνει ἡ ἀπόδοση τῶν πιὸ διαφορότροπων ἔργων—θὰ πεῖ καὶ πὼς ὑπακούει σὲ ὁρισμένους νόμους. Τοὺς νόμους αὐτοὺς ἂν τοὺς ἀνακαλύψουμε, δὲν θὰ μποροῦμε βέβαια—κι' εὐτυχῶς!—νὰ φτιάχνουμε πετυχημένα, τέλεια ἔργα, θὰ μποροῦμε ὅμως νὰ κατανοοῦμε τὸ θεατρικὸ φαινόμενο καλλίτερα, νὰ συνειδητοποιοῦμε τὴν αἰσθητικὴ ὁμορφιὰ τῶν ὡραίων ἔργων καὶ νὰ τὰ χαρακτηρίζουμε ἀκριβέστερα.

Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς Δραματολογίας.

«Θεατρικότητα» λοιπὸν δὲν ἔχει ἀναγκαστικὰ τὸ ἔργο ποὺ ὑπακούει σ' ὁρισμένους κανόνες καὶ ποὺ ἐφαρμόζει κάποια δοκιμασμένα τεχνάσματα. Θεατρικότητα ἔχει τὸ ἔργο ποὺ ἀνταποκρίνεται στοὺς βαθεῖς νόμους τῆς θεατρικῆς ψυχολογίας καὶ ποὺ κατορθώνει νὰ τοὺς ἐνεργοποιήσει, νὰ τοὺς ἐκφράσει σὲ ἀξίες ζωντανὲς τῆς θεατρικῆς αἰσθητικῆς. Ἂς σημειωθεῖ πὼς αὐτὸ γίνεται σχεδὸν αὐτοδύναμα: ὑπάρχουν συγγραφεῖς ποὺ ὅ,τι καὶ νὰ συλλάβουν καὶ νὰ γράψουν εἶναι αὐτομάτως «θεατρικὸ» καὶ ὑπάρχουν ἄλλοι πού, ὅσο κι' ἂν πασχίσουν, ὅσο κι' ἂν ἱδρωκοπήσουν, θὰ φτιάξουν κάτι τεχνητό, γαλβανισμένο, θεατρικοφανές—θεατρικὸ ὅμως ὄχι. Τὸ αἰσθητήριο τοῦ θεάτρου εἶναι ἔμφυτο, ἕνα ἔνστικτο—τὸ ἔχει κανένας ἢ δὲν τὸ ἔχει. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ προκειμένου νὰ χαρακτηρίσει κανένας ἕνα ἔργο ἂν εἶναι ἢ ὄχι θεατρικὸ—δηλαδὴ ὄχι ἁπλῶς γραμμένο σὲ διαλογικὴ μορφή, ἀλλὰ γνήσιο δημιούργημα τῆς Δραματικῆς Τέχνης: Ἂν λείπει τὸ κατάλληλο αἰσθητήριο ἀπὸ τὸ συνομιλητή σας, ποτὲ δὲν θὰ μπορέσετε νὰ τοῦ ἀποδείξετε γιατὶ ἕνα ἔργο δὲν ἔχει θεατρικότητα. Προσκολλημένος στὰ ἐξωτερικὰ σύμβολα τοῦ δράματος—διάλογος, συγκρούσεις, καταστάσεις κλπ.—ἐκεῖνος θὰ ἐπιμένει στὸν ἰσχυρισμό του. Ἡ τεχνική, βλέπετε, εἶναι κάτι ποὺ μαθαίνεται, ἡ θεατρικότης ὄχι.

Ἀλλὰ δὲν προφτάσαμε παρὰ νὰ προλογίσουμε μόνο τὸ θέμα. Σ' ἄλλη περίσταση, θὰ τὸ ἀναπτύξουμε ὅπως τοῦ ἀξίζει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Αὐγούστου 1957

1613/32-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΑΝΤΑΡΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔχουμε τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλὰ κ' ἕνα κρᾶμα ἀπὸ ἐπιβιώσεις ἄλλων ἐποχῶν, ποὺ προηγήθηκαν. Αὐτό, ποὺ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μιὰ φρικτὴ κοινοτοπία, ἔχει τούτη τὴν ἔννοια: πὼς οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἐμᾶς θὰ παραξενεύονταν πολὺ ἂν κάποιος τοὺς ἔδειχνε, μὲ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα στὸ χέρι, τὴν πατρότητα τοῦ ἰδεολογικοῦ τους κόσμου καὶ τὴν καταγωγὴ ποὺ ἔχουν οἱ ἀντιλήψεις του, οἱ ἀρχές του—ἢ ἀκόμα κ' ἡ ἀπουσία τυχὸν κάθε ἀρχῆς, ποὺ πιθανὸ νὰ τὸν χαρακτηρίζει. Γιατὶ κι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, ὁ ἀμοραλισμὸς ἢ ὁ μηδενισμός, εἶναι διοθεωρίες πού, στοὺς πιὸ ἀσύνειδους ὀπαδούς τους, ἔγιναν ἁπλὲς «στάσεις»· κάποτε κι' ἁπλούστερες ἀκόμα «πόζες». Ἂς σημειωθεῖ τέλος ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές, ποὺ ξεκίνησαν κάποτε σὰν προσωπικὰ δράματα τῶν ἐγκαινιαστῶν τους, καὶ ποὺ εἶταν γιὰ τοῦτο ἐξαγιασμένες, στοὺς ἀπώτερους ὀπαδοὺς καταντοῦν ἀπομιμήσεις βλάσφημες, ὅπως κάθε τι ἀδικαίωτο, ἐπιπόλαιο, ποὺ εἰσβάλλει μὲ αὐθάδεια στὸν ψυχικὸ χῶρο.

Ὁ ἁπλοϊκὸς ἄνθρωπος λοιπόν, θὰ παραξενευόταν τρομερὰ ἂν τοῦ λέγατε πὼς αὐτὲς κι' ἐκεῖνες οἱ ἀντιλήψεις του ἔχουν γιὰ πατέρα τους τὸν Πλάτωνα, τὸν Καρτέσιο ἢ τὸν Κάντ. Καὶ πολὺ φυσικό: Πῶς νὰ τὸ πιστέψει ἀφοῦ δὲν τοὺς ἔχει ποτέ του διαβάσει, ἀφοῦ δὲν ἐνδιαφέρθηκε κἂν γιὰ τὴν ὕπαρξή τους. Κι' ὅμως, νά! Κυκλοφοροῦμε μὲ μιὰ φαινομενικὴ ἄνεση μέσα σ' ἕναν κόσμο ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἕνα πλέγμα ἀπὸ ἰδέες ὑφασμένες ὑπομονετικά, φανατικά, περίπλοκα, στὸ μάκρος αἰώνων. Οἱ ἰδέες ὕστερα ἔγιναν μέθοδοι ζωῆς, ἀφομοιώθηκαν στοὺς ἱστούς μας, κυκλοφοροῦν μέσα στὸ αἷμα μας. Δύσκολο νὰ τὶς ξεχωρίσετε, νὰ τὶς ἀπομονώσετε ἔτσι ποὺ, μὲ μιὰ βαθμιαία ἀπογύμνωση, νὰ βρῆτε ἀπὸ μέσα τὸν ἄνθρωπο καθ' ἑαυτόν, στὴν παραδεισιακή του καθαρότητα καὶ γύμνια, ποιδὶ ποὺ στέκεται ἐκστατικὸ μπροστὰ στὸ θαῦμα τοῦ κόσμου ἢ καὶ ζῶο ἀνταριασμένο, καχύποπτο, ποὺ ἄλλο δὲν κάνει παρὰ ν' ἀναπνέει στὸ δι

32-2.

χρονο ρυθμὸ ἐπίθεση - ἄμυνα, γεμᾶτο νύχια καὶ δόντια θηρίου.

"Αν ὅμως δὲν ξέρουμε ποιὰ θὰ εἶταν ἡ συμπεριφορά μας στὴ ζωὴ δίχως αὐτὲς τὶς ἰδέες ποὺ μᾶς καθοδηγοῦν καὶ μᾶς καταδυναστεύουν, ἢ μὲ κάποιες ἄλλες ποὺ θὰ μᾶς εἶχαν διαφορετικὰ διαπλάσει, ἄλλο τόσο μᾶς εἶναι ἄγνωστο τί ἐντύπωση θ' ἀποκομίζαμε ἀπὸ τὸ θέαμα τοῦ σύμπαντος ἂν εἴμασταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸ φορτίο τῶν γνώσεων ποὺ τώρα μᾶς συνοδεύει. Ἁπλοΐκὴ πολὺ ἡ ἀπάντηση ἐκείνου ποὺ θὰ ἰσχυριστεῖ πὼς τύφλωση καὶ μόνο τύφλωση πρέπει νὰ χαρακτηρίζει τὸν ἀδιάπλαστο ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν παιδεία ἄνθρωπο μπροστὰ στὸ φαινόμενο τῆς Δημιουργίας. Ἄπειρα σημάδια, ἀντίθετα, μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ κατάκτηση τῶν γνώσεων ποὺ ἀποτελοῦν σήμερα τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστημονικῆς σοφίας μας καὶ ποὺ συγκροτοῦν τὸ — κυμαινόμενο ἄλλωστε — «κοσμοείδωλό» μας, ἔγινε σὲ βάρος κάποιων ἄλλων δυνάμεων, ἐσωτερικῶν, ἀστάθμητων, ἀλλὰ καὶ ποὺ ἐγκαθιστοῦσαν σὲ χρόνια πανάρχαια μιὰ βουβὴ ἀνταπόκρισι ἀνθρώπου καὶ κόσμου. Μιὰν αὐτόματη ἰσορροπία. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ἁρμονίας, ἡ παράδοξη διαταραχὴ ποὺ ἐπακολούθησε καὶ ποὺ σημαδεύει τὴ συνείδησή μας ὅλο καὶ περισσότερο στὰ ἱστορημένα χρόνια, φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἀντίτιμο τὸ βαρὺ ποὺ καταβάλλουμε γιὰ τὴν ἀρχική μας ἐκείνην ἀταρσία. Ἀπὸ τὰ δυὸ γνωστικὰ ὄργανα ποὺ μᾶς πρότεινε ἡ μάννα Φύση, τὸ ἔνστικτο καὶ τὴ διάνοια, φαίνεται πὼς ἐμεῖς διαλέξαμε τὸ πιὸ λάλο, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ἀκριβό. Τὸ βαθὺ μέλλον θὰ δείξει ἂν τὸ μέσο αὐτὸ ὁδηγεῖ τελικὰ κάπου, σὲ μιὰ τιτανικὴ ἴσως λύτρωση, ἢ ἂν δὲν εἶναι παρὰ ἕνας τραγικὸς λαβύρινθος ὅπου μπλέξαμε δίχως διέξοδο, εἰρκτὴ ὅπου μονάχοι μας προτείναμε τὰ χέρια μας στὶς χειροπέδες.

Ἀφῆστε τοὺς μωροὺς ποὺ ἔχουν μονοπωλήσει τὴν ἀλήθεια (τὸ ἀσφαλέστερο δεῖγμα μωρίας εἶναι ἡ μονοπώληση τῆς ἀλήθειας) νὰ περιγελοῦν τὰ μέσα ἐπικοινωνίας τῶν πρωτογόνων καὶ τῶν προϊστορικῶν μὲ τὸν μεγάλο κόσμο: τὴ μαγεία, τὴν ἔκσταση, τὴ διαίσθηση. Ὁ ἀληθινὰ φωτισμένος κι' ἀπροκατάληπτος ἄνθρωπος θὰ πιστοποιήσει μόνο τοῦτο: πὼς αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μέσα τὰ δικά του, δὲν μ π ο ρ ο ῦ ν π ι ὰ νὰ εἶναι τὰ μέσα τὰ δικά του. Γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς τ' ἀντίστοιχα ὄργανα ἀτρόφησαν καὶ πὼς ἡ συνείδησή μας διαμορφώθηκε πάνω σὲ διαφορετικὴ βάση. Δὲν θὰ περιγελάσει ὅμως ὁ φωτισμένος ἄνθρωπος γιὰ ἀνόητο ὅ,τι τοῦ εἶναι ἁπλὰ καὶ μόνο ξένο. Θ' ἀναλογιστεῖ ἀκόμα πὼς ἡ μέθοδος νὰ γράφονται ὅλα τὰ αἰσθητά, νοητὰ κι' ἀκατανόητα πράγματα σ' ἔννοιες λογικὰ συγκεκριμένες, σχεδὸν ὑλικές, δὲν εἶναι ἡ μόνη λειτουργία ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸν ἄνθρωπο. Εἶναι ἐκείνη ποὺ καλλιεργήθηκε, τίποτ' ἄλλο. Ἀρχίζουμε κιόλας νὰ ξεκρίνουμε τὰ ὅριά της: Πολλὲς προαισθήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς μας ἔρευνας ἀρχίζουν νὰ μὴ χωροῦν σὲ σταθερὲς διατυπώσεις, τὰ μαθηματικά μας, ἀπὸ τὸ νὰ ἐξαρθοῦν στὸν ἴλιγγο τοῦ πιὸ ἀφηρημένου, καταντοῦν λίγο-πολὺ συμβολικὰ σὰν ξόρκια καὶ συλλήψεις πρόσφατες τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ποὺ προχωρεῖ ὡστόσο στὸ θετικὸ μονοπάτι τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, φανερώνονται ἀνεπίδεκτες μετατροπῆς σὲ εἰκόνες ἀφομοιώσιμες. Καὶ ξέρουμε πὼς μὲ εἰκόνες, παραστάσεις, λειτουργεῖ ἡ φαντασία μας. Τί θὰ εἶναι μιὰ ἀλήθεια ποὺ θὰ τὴν ἀγγίξουμε μὰ ποὺ θὰ μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴ φανταστοῦμε;

Σταματῶ μὲ τὴν ἀνάσα πιασμένη: τὸ ἄμοιρο τὸ μυαλό μου, διαμορφωμένο καθὼς εἶναι στὰ κοινὰ μέτρα, βρίσκεται σ' ἀδυναμία νὰ μ' ἐξυπηρετήσει πιὸ πέρα. Τί συμβαίνει; Ἡ βαθύτερη γνώση τοῦ κόσμου, ὅταν ὑπάρξει, μήπως θὰ εἶναι τέτοια ποὺ νὰ μποροῦν νὰ τὴ συνειδητοποιήσουν μονάχα τρία-τέσσερα μυαλὰ στὴν ὑφήλιο, ἀπόλυτα προνομιοῦχα, ὁπότε θὰ καταντάει περίπου σάμπως νὰ μὴν ἔχει καθόλου ἀποκαλυφθεῖ; Ἢ τὸ ἀνθρώπινο γένος ὁλάκερο θὰ ἐξαρθεῖ, μὲ μιὰν ἀπροσδόκητη ἀνύψωση, στὸ πνευματικὸ ἀνάστημα τοῦ Ἀϊνστάϊν;

Ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀναταραχὴ ἀναδίνεται ἕνα πνεῦμα ἀγωνίας διάχυτης καὶ πολὺ αἰσθητῆς. Βρίσκουμε τ' ἀχνάρια του ἐντονώτατα στὴν πιὸ σύγχρονη λογοτεχνία. Στὴ δική μας ὅχι· ἐδῶ τὸ δρᾶμα δὲν ἔφτασε ἀκόμα, γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς ἐμεῖς, ἴσαμε χτές, τριγυρίζαμε στὸ ἁλῶνι τῆς ἠθογραφίας ὅπως ὁ σκύλος ποὺ κυνηγάει τὴν οὐρά του. Τὰ κατάλοιπα καὶ τῆς ἠθογραφίας ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνέξοδης, ἀνύποπτης ἀερογραφίας, εἶναι γύρω μας πολὺ αἰσθητά. Οἱ ἄνθρωποι φιλολογοῦν ἐναβρυνόμενοι. Ἐκεῖ κάτω ὅμως, στ' ἀκραῖα φυλάκια τοῦ κόσμου μας, κάποιοι φρουροὶ εὐαίσθητοι, κραδαινόμενοι, δέχονται κι' ἐκπέμπουν τὰ σήματα τοῦ κινδύνου. Αὐτοί, ἔχουν νιώσει πὼς εἴμαστε ἕνας κόσμος σὲ κρίσιμη στροφή, ἕνας κόσμος ξαφνικὰ ἀπορφανισμένος. Τὸ παράλογο τῆς ὕπαρξης, θέμα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας, τί ἄλλη ἀφετηρία ἔχει ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐναρμονιστεῖ πάλι μὲ μιὰ Φύση ποὺ ὅσο περισσότερο τοῦ φανερώνεται τόσο καὶ τοῦ δείχνεται πιὸ ξένη, καὶ ποὺ ἡ ἀταρσία του τὴν ἔκανε ν' ἀπσμείνει μὲ χηρεύοντα τὸ θρόνο τῆς Ἀνώτατης Ἐξουσίας, αὐτῆς ποὺ μποροῦσε κάποτε νὰ παρηγορεῖ χωρὶς καὶ νὰ ἐξηγεῖ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Αὐγούστου 1957

1613133-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΝΕΟΜΕΣΑΙΩΝΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι περίεργο πὼς ὅσο πιὸ πολὺ «ὁ κόσμος προχωρεῖ», καθὼς συνηθίζουμε νὰ λέμε, τόσο καὶ περισσότερο μοιάζει νὰ μεταχειρίζεται, στὶς γενικές του κατευθύνσεις, κριτήρια στενοκέφαλα. Ἕνα πάθος φαίνεται νὰ τὸν κατέχει γιὰ τὸ μονόπλευρο, τὸ μονοκόμματο, τὸ ἀποκλειστικό. Ἀναζητεῖ ἴσως ἔτσι μιὰν αὐστηρὰ λογικὴ συνέπεια ἐκεῖ ποὺ ἡ ἴδια ἡ ζωή, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, τὴν ἀρνιέται.

Ἂς ἰδοῦμε παραδείγματα πρόχειρα, παρμένα ἀπὸ τὸν προσωπικό μας κύκλο ἐμπειρίας ὁ καθένας, γιὰ νὰ μᾶς εἶναι ἔτσι καὶ πιὸ διαφωτιστικά: Συναντῶ κάπου, σὲ σύγγραμμα ἐξαιρετικὰ σοβαρὸ κ' ὑπεύθυνο, τὴν ἀκόλουθη πρόταση: «Τὸ τυπικὸ ποὺ προκαλεῖ τὴν αἴσθηση τοῦ μεγαλείου, εἶναι οὐσιαστικὰ μεταφυσικὸ στὴν ἐσώτερη φύση του... Φυσικά, οἱ δραματικοὶ συγγραφεῖς τῆς κάθε ἐποχῆς, ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ αἰῶνα τους, ὅμως ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαντλεῖ τὴν ὕπαρξή του στὸ σύνολό της». Διαβάζω λοιπὸν αὐτὴ τὴν ἄποψη ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔχει ἀφιερώσει τὴ ζωή του στὴ βαθύτερη μελέτη τοῦ Θεάτρου κι' ἀμέσως μαντεύω κάτι μέσα μου νὰ ζαρώνει καχύποπτο, νὰ παίρνει στάση ἄμυνας, νὰ ὀρθώνει τ' ἀγκάθια του σὰν τὸν σκαντζόχοιρο, νὰ ρίχνει γύρω ματιὲς λοξές. Τί εἶναι αὐτὸ τὸ «κάτι»;—Ὁ ἄνθρωπος τῶν μέσων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Λέει: «Προσοχή! Ἐδῶ ἔχεις νὰ κάνεις μὲ μιὰν ἄποψη ἰδεαλιστική. Ἰδεαλισμὸς ἴσον πλαστογραφία κακόβουλη, πονηρή. Ἀνάγκη ἀπόλυτη νὰ βρεῖς τί κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑποπτη πρόταση, ποὺ εἶναι δολοφονικὴ ἀκριβῶς γιατὶ σὲ θέλγει...».

Μιὰ εὔκολη ἀπόκρουση, θὰ εἴταν ν' ἀποδώσουμε στὴν «πρόληψη» τὴν τάση αὐτὴ πρὸς τὴν καχυποψία: Ὁ κόσμος μας, ἐνῷ θριαμβολογεῖ πὼς γκρέμισε τάχα τὶς προλήψεις, ἔχει στήσει στὴ θέση τους ἄλλες, τὸ ἴδιο στρεβλωτικές, καὶ μόνο διαφορετικὰ προσανατολισμένες. Ὅμως ἡ ἐξήγηση εἶναι εὔκολη, ἀθέμιτα. Δὲν εἶναι κὰν ἐξήγηση· εἶναι ἰσχυρισμός. Πίσω ἀπὸ τὶς ψυχολογικὲς καταστάσεις κρύβονται ἐλατήρια, καὶ τὰ ἐλατήρια ἔχουν σημασία γενικώ-

τερη, πιὸ διαφωτιστικὴ ἀπὸ τὶς ψυχολογικὲς καταστάσεις. Ἡ προχειρότερη λοιπὸν ἔρευνα δείχνει ἐδῶ πὼς ὁ συναγερμὸς ποὺ ξεσήκωσε τὸ νοῦ μου μπροστὰ σὲ μιὰ πρόταση ἀνώδυνα «φιλολογική», καὶ τὸν ἐκάλεσε στὰ ὅπλα, δὲν εἶναι τόσο αὐθαίρετος ποὺ μοιάζει. Ξεκινάει ἀπὸ μιὰ διαδικασία ἱστορικὰ δικαιωμένη. Σὲ μιὰ στιγμὴ ἀξιομνημόνευτη, πραγματικά, ὁ ἐρευνητικὸς νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἀναλύοντας μὲ προσοχὴ τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς του, ἀνεκάλυψε πὼς εἶχε παρασυρθεῖ ὡς τώρα σὲ ὀλέθριες πλάνες. Εἶχε παραγνωρίσει ἕνα παράγοντα θεμελιακό, μὲ σημασία κρίσιμη τόσο γιὰ τὴ διάρθρωση τῆς πρακτικῆς ζωῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὴ διάπλαση ἀνθρώπινων τύπων ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ ἐκείνη: Τὸν οἰκονομικὸ παράγοντα. Συνέφερε στὸ ἑξῆς ν' ἀναλυθοῦν, ν' ἀναλύονται, τὰ κοινωνικά, ψυχολογικά, πνευματικὰ φαινόμενα, στὸ φῶς τοῦ νέου κριτηρίου. Ἡ ἄμεση ἐφαρμογή του, ἔκανε κατάφωρες ἐνέδρες πλῆθος, ποὺ εἶχαν στηθεῖ στὴν κοινὴ εὐπιστία.

Ἔτσι, πίσω ἀπὸ τὴν αὐτόματη καχυποψία, βλέπουμε νὰ κρύβεται μιὰ μέθοδος, κ' ἡ μέθοδος—ἐπειδὴ ἀκριβῶς δικαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ—νὰ δημιουργεῖ μιὰ ψυχολογικὴ κλίση. Τὸ κακὸ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅπου, αὐτὴ τὴν κλίση, τὴν κάνω μοναδική, ἀποκλειστικὴ μου στάση ψυχῆς. Τὸ ὄργανο ἔρευνας τὸ ἔχω μεταβάλει πιὰ σὲ μέσο αὐτοκαταναγκασμοῦ μου.

Τὸ πρᾶγμα γίνεται κατάδηλο μόλις κανένας ἀναστρέψει τὸ παράδειγμα: Ἡ πρόταση ποὺ εἴδαμε νὰ προκαλεῖ τὴν αὐτόματη καχυποψία—ἕνα εἶδος «ἀνακλαστικοῦ» ψυχικοῦ φαινομένου—εἴταν ἰδεαλιστική. Τὸ ἴδιο ὅμως, ἀπαράλλαχτα, θὰ συνέβαινε μὲ ἄλλη κατηγορία ἀνθρώπων μπροστὰ σὲ μιὰ πρόταση ματεριαλιστική. Προτοῦ τὸ μυαλὸ δουλέψει κανονικά, ψύχραιμα, προτοῦ ἀφεθεῖ νὰ κατανοήσει ἀπερίσπαστο τὴν διατυπούμενη ἄποψη, κάποια σύσπαση θὰ σημειωνόταν, μιὰ ὁρμέμφυτη κίνηση καχυποψίας, κ' ἡ ἐπεξεργασία πιὰ τοῦ λογικοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ διεξαχθεῖ μέσα σ' ἕνα πλέγμα ἀπὸ νεῦρα ρικνωμένα. Δὲν ξέρω στὸν κόσμο σπασμολυτικὸ ἱκανὸ ν' ἀπαλλάξει ἀπὸ τέτοιον ψυχικὸ σπασμό.

Πῶς ἔχουμε φτάσει σὲ μιὰ τόσο βάρβαρη διαστροφή; Τί τὴν ἐξηγεῖ; Νὰ τὴν κακίσουμε δὲ φτάνει. Θἄπρεπε νὰ ἰδοῦμε κάλλιο τί τὴν προκαλεῖ. Ἐκεῖνο ποὺ γίνεται ἀμέσως αἰσθητό, μόλις προχωρήσουμε λίγο πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, εἶναι τοῦτο: Μιὰ μακρυὰ κατεργασία ἀπὸ διδαχὲς ἐπίμονες, «κατευθυνόμενες», προγραμματισμένες, ἔχει ταλαιπωρήσει τόσο τὶς συνειδήσεις μας, ποὺ νὰ τοὺς ἀφαιρέσει, μὲ τὸν καιρό, κάθε σχεδὸν ἱκανότητα πρωτοβουλίας καὶ νὰ τὶς κάνει ὄργανα παθητικὰ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης προπαγάνδας. Τὸ αὐτεξούσιο τὸ ἀντικατέστησε ἡ νεύρωση. Ἔπειτα μὴν ξεχνᾶμε τὴν τάση μας τὴ γνωστή, τὴν ἀνθρώπινη, στὸ ν' ἁπλουστεύουμε. Καὶ ὄχι, ὅπως ἴσως πολλοὶ νομίζουν, ἀπὸ διάθεση πνευματικῆς ραθυμίας, ἐπειδὴ τὸ ἁπλούστερο εἶναι κι' εὐκολότερο. Ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα πάθος ποὺ καραδοκεῖ μέσα μας νὰ κάνουμε τὸν κόσμο εὐκολονόητο, προσιτὸ στὸ μυαλό μας, ἠπιότερο γιὰ τὴ συνείδησή μας, πιὸ ἀνθρωπόμορφο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι. Ἡ ἐπέκταση τῶν ἀνθρώπινων μέτρων σ' ἕνα σύμπαν πλασμένο πιθανότατα σὲ μέτρα ξένα, ἢ τουλάχιστον διαφορετικά, — νὰ ἡ πηγὴ κάθε κοσμοθεωρίας! Πρόκειται γιὰ μιὰ προβολή, κατὰ βάθος τραγική, τῆς δίψας μας γιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Πλάση, τῆς λαχτάρας μας γιὰ ὑπέρτατη συνεννόηση καὶ κατανόηση· κάτι ποὺ ἐνῶ παίρνει τὴν ψυχρὴ ἐπίφαση τοῦ ἐγκεφαλικοῦ, τῆς ἔρευνας, τῆς Ἐπιστήμης, εἶναι ὡστόσο πλασμένο ἀπὸ πνιγμένα δάκρυα κι' ἀγέννητους στεναγμούς.

Ἡ ἔρευνα, ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκριβῶς, μᾶς φέρνει κάθε μέρα καὶ κοντήτερα στὴν ἀλήθεια —ἂν αὐτὸ λέγεται Ἀλήθεια—πὼς πολυσύνθετο κι' ἁπλὸ εἶναι μέσα στὴ φύση ἓξ ἴσου πραγματικά, πὼς πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς μόνον ὄψεις τῆς ἴδιας ποιοτικῆς κατηγορίας. Μαθαίνοντας πὼς δὲν ὑπάρχει ἐνέργεια καὶ ὕλη σὰν διαφορετικὲς ὀντότητες, ὅπως ἄλλοτε τὸ νομίζαμε, ἀλλὰ πὼς ἐνέργεια καὶ ὕλη εἶναι καταστάσεις ἑτερώνυμες ἑνὸς καὶ ὁμώνυμου ὅλου, δὲν μαθαίνουμε τί εἶναι τὸ ἐνιαῖο αὐτὸ ὅλο. Εἴτε ὅμως ἔχουμε δίκηο νὰ τὸ ἀναζητοῦμε εἴτε ἄδικο, στὸ βάθος αὐτὸ θέλαμε νὰ μάθουμε καὶ τίποτ' ἄλλο. Κάθε τι ἄλλο δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει παρὰ μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ μᾶς προσεγγίζει σ' αὐτό. Μόνο μεταφρασμένο σὲ γλῶσσα ἀνθρώπινα νοητὴ εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ τὸν δεχτοῦμε τὸν κόσμο, ἀλλιῶς τὸν ἀποκρούουμε μ' ἀγανάκτηση, λύσσα.

Προσέξετε λοιπὸν πὼς ὅταν λέμε «γλῶσσα ἀνθρώπινα νοητὴ» δὲν κάνουμε ἄλλο παρὰ νὰ πολιορκοῦμε τὸ φάντασμα ποὺ μᾶς ξεφεύγει ὁλοένα, μὲ τὰ δυὸ μαζὶ μέσα ποὺ διαθέτουμε: τὶς σταθμητὲς ἐνέργειες τοῦ νοῦ καὶ τὶς ἀστάθμητες τοῦ συναισθήματος. Ἀγωνιζόμαστε νὰ περισφίξουμε τὴν ἀξιωματικὴ Ἀλήθεια μέσα σὲ μιὰ λαβίδα ποὺ νὰ ἔχει γιὰ σκέλη της τὴν ἐπιστημονικὴ ἔξαρση καὶ τὴ θρησκευτική. Ὁ ἕνας αἰώνας δείχνει προτίμηση στὴ μιά, ὁ ἄλλος στὴν ἄλλη. Καὶ κανένας ἀπ' ὅλους δὲν ἀναρωτιέται μήπως στὸ βάθος, ὅπως οἱ πολλαπλότητες τοῦ φυσικοῦ κόσμου μοιάζουν ἰριδισμοὶ κάποιου ἐνιαίου ἀγνώστου, ἔτσι κι' ὁ δίδυμος ρυθμὸς τῆς ἐρευνητικῆς μας λαχτάρας νὰ εἶναι τὸ διχασμένο μοναδικὸ μας πάθος ζωῆς.

Ἐκεῖνο ποὺ ἐξηγεῖ ἡ μεροληψία μας μέσα στὸ διχασμό, εἶναι ἡ πεποίθηση πὼς μόνο τοῦτο, ἢ μόνον ἐκεῖνο τὸ μέσο ἔχει τὶς πιθανότητες νὰ ἐξαρθεῖ ὡς τὸ σκοπό του. Καὶ ἀκόμα πὼς μόνο τοῦτο ἢ μόνον ἐκεῖνο ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ βελτιώσει τὴν πρακτικὴ ζωή. Ἐμᾶς ὡστόσο, ποὺ δὲν εἶναι ἔργο μας ἐδῶ νὰ ἐξαφανίσουμε τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης, μᾶς ἐνδιαφέρει ἄλλο: Πὼς ὁ φανατισμὸς γιὰ τὸ πρῶτο ἢ γιὰ τὸ δεύτερο, ἀποτυπώνει — μαζὶ μὲ τὴν εὔχρηστη μέθοδο νὰ λύνεις ὅλα τὰ θέματα μὲ μιὰν ἐξίσωση - κλειδὶ — καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ζάρα νὰ πανικοβάλλεσαι μπροστὰ στὶς ἀντίθετες ἀπόψεις. Τὸ κακὸ δηλαδὴ ποὺ δημιουργεῖται εἶναι καθαρὰ ἠθικοῦ τύπου. Προσδιορίζει μιὰ ψυχολογία ἀνθρώπων νεομεσαιωνική, ὅπου ἡ ἀντιγνωμία φαντάζει σὰν αἵρεση, φωτίζεται κολασμένα ἀπὸ τὶς ἀποτρόπαιες φλόγες τοῦ Σατανᾶ, καὶ προκαλεῖ, δικαιολογεῖ, τοὺς κεραυνοὺς τοῦ ἀναθέματος. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τούτη ἢ ἐκείνη ἡ μέθοδος εἶναι ἡ ὀρθή, ἡ κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ ἐξαγοράσει τὴν ἐπινόησή της, ἀντιπροσωπεύει τίμημα βαρύ. — Τί ἀξία ἔχει μιὰ λύτρωση ὅταν δὲν ἀποκρυσταλλώνεται σὲ ἀνθρώπους λυτρωμένους;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Σεπτεμβρίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕ ΤΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

1613/34-1

Ἀνάμεσα στ' ἄλλα τυχερὰ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶχε κάποτε τὴν ἀνοησία ν' ἀφιερωθεῖ στὰ Γράμματα, εἶναι καὶ τοῦτο: Ἀναγκάζεται νὰ διαβάζει τοῦ κόσμου τὰ βιβλία ποὺ δὲν θέλει καὶ δὲν τοῦ μένει καιρὸς νὰ διαβάσει ἐκεῖνα ποὺ θέλει. Εὐνόητη λοιπὸν ἡ γλύκα ποὺ ἔχει γιὰ ἕναν τέτοιο ἰσοβίτη τὸ διάβασμα πότε-πότε, τὸ κλεφτό, ἑνὸς βιβλίου ἀπὸ τὰ σπάνια ἐκεῖνα, τὰ διαλεγμένα ἀπὸ τὴν καρδιά. Ἰσοδυναμεῖ μὲ ἁμαρτία τρυφερή, ποὺ γίνεται μέσα στὴ λαχτάρα καὶ τὸ μυστήριο τοῦ ἀπαγορευμένου.

Τὶς προάλλες ὁ ὑπογραφόμενος μπῆκε σ' ἕνα βιβλιοπωλεῖο κι' ἀγόρασε ἕνα δῶρο γιὰ τὸν ἑαυτό του: Ἕνα βιβλίο παιδικό. Ἀφοῦ τὸ ξομολογηθεῖ ἐδῶ ἀνερυθρίαστα, θὰ προσθέσει τοῦτο: Πῶς τὸ βιβλίο εἴταν ἀπὸ τὰ παιδικότερα: Μιὰ συλλογὴ παραμύθια! Βλέπετε, ὅταν κανεὶς ἀποφασίσει νὰ ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὴν καθιερωμένη σοβαρότητα, καλλίτερα νὰ τὸ κάνει ἀναφανδόν. Τὰ παραμύθια λοιπὸν ὑπὸ μάλης καὶ γραμμὴ γιὰ τὸ σπίτι, ἀνυπόμονα. Τὰ παραμύθια ὅμως δὲν καταβροχθίζονται. Τὰ παραμύθια τὰ γεύεται κανένας λίγο-λίγο, ἡδονικά, μὲ τὴν ἄκρη τῆς γλώσσας του, καθὼς τὰ πολὺ παλιὰ κρασιά, ποὺ τὰ θέλεις νὰ σοῦ σπιθίζουν πρῶτα στὴ χούφτα ὁλοζώντανα, νὰ λαμπυρίζουν μέσα στὸ κύπελλο γεμάτα ἀστέρια, νὰ σοῦ ψηλώνουν τὸν οἶστρο μὲ τὴν ἀπαντοχὴ τοῦ φιλιοῦ τους. Τὰ Παραμύθια του κι' ὁ κυρτωμένος ἰσοβίτης τῆς πέννας τὰ σιγορούφηξε κόμπο τὸν κόμπο, σὲ ὧρες ρέμβης καὶ περισυλλογῆς, ἐσωτερικὰ λυμένες ὧρες, ἀπὸ τὶς ἀκριβὲς ἐκεῖνες ποὺ κλέβονται τὸ χρόνο μιὰ φορά, μὲ τὴν «ἄδεια», μέσ' ἀπὸ τὸ βάλτο μιᾶς δωδεκάμηνης πεζοπορίας.

Λαχταριστὰ κείμενα, θρεμμένα μὲ αἷμα χλωρὸ καὶ δροσερὰ μυρωμένη φαντασία! Ἑλληνικὰ παραμύθια, συγκεντρωμένα σὲ τόμο ἀπὸ τὸ λαογράφο καθηγητή, Διευθυντὴ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου κ. Γ. Α. Μέγα. Τὰ εἰκονογραφεῖ πολὺ ταιριαστὰ ὁ Φώτης Κόντογλους κι' ἕνας ἄξιος μαθητής του. Θὰ τὰ ἔλεγα «ἀγέραστα» αὐτὰ τὰ παραμύθια ἂν δὲν ἔνιωθα κάποια πικρὴ ἀμφιβολία νὰ μὲ κρυφοδαγκώ

νει: Ζοῦν ἄραγε ἀκόμα, λέγονται; Γιατὶ τοῦ παραμυθιοῦ ἡ αὐθεντικὴ ζωὴ δὲν εἶναι βέβαια τὸ βιβλίο, τὸ τυπογραφικὸ μελάνι, ἡ κονσέρβα, τὸ μουσεῖο. Τοῦ παραμυθιοῦ ἡ ζωὴ εἶναι ἡ ἄχνα τῆς ἀνθρώπινης φωνῆς, τὰ σουφρωμένα χείλη τῆς κυρούλας, ἡ βεγγέρα, τὸ παραγώνι, τὸ λαμπάδιασμα τῆς φλόγας μέσα στὰ θαμπωμένα μάτια τῶν παιδιῶν, ὁ χειμωνιάτης ἄνεμος ποὺ βογκάει ἔξω στὰ δέντρα ἢ στὸ πέλαγο. Ξέρω, ξέρω: Ἡ ἐποχή μας, ἡ ἐντολὴ τῆς ζωῆς, ὁ κάθε καιρὸς ποὺ ἔχει τὸ νόημά του, τὰ καλά του. Καμμιὰ ἀντίρρηση! Ὅταν ὅμως μιλᾶμε γιὰ παραμύθια, ἂς ξεκαθαρίσουμε πρῶτα τὶ θέλουμε: Τὰ πιστεύουμε χρήσιμα ἢ περιττά; Ἂν εἶναι χρήσιμα, τότε ἂς τὰ θρηνήσουμε. Ἂν εἶναι περιττά, τότε ἂς πανηγυρίσουμε. Φοβᾶμαι πὼς ἡ βασιλεία τους βασιλεύει...

Δὲν τὰ ἔφαγε μόνον ἡ πρόοδος. Τὰ μέσα της εἶναι ἀνάγκη ἱστορική, ἀναπόδραστη, τίποτα δὲν γυρίζει πίσω. Τὰ παραμύθια τὰ ἔφαγε πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ στυγνὸς πραγματισμὸς τοῦ αἰῶνα μας, ἡ ἀχόρταγη αὐτὴ φαγέδαινα τῆς χρησιμοθηρίας ποὺ μᾶς ρουφάει τὸ αἷμα μέσ' ἀπὸ τὴν καρδιά, ποὺ κατατρώει τὶς σάρκες μας. Οἱ παλιότεροι, οἱ δίχως ἀμφιβολία καθυστερημένοι σὲ πολλά, ἤξεραν μὲ τὸ πρακτικό μυαλό τους—κι' ἕνας Θεὸς ξέρει τὶ τετράγωνα πραχτικὸ μυαλὸ χρειαζόταν στοὺς φτωχοὺς ἐκείνους ἀγωνιστὲς τοῦ καθεμέρα—ἤξεραν νὰ οἰκονομᾶνε καὶ μιὰ μυστικὴ περιοχὴ τῆς ψυχῆς γιὰ τὴ φαντασία, τὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία, τὴν Ποίηση. Τὸ ἔκαναν ἀσύνειδα, ἀπὸ ψυχόρμητο, σπρωγμένοι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη φύση. Σήμερα τὰ περιθώρια στένεψαν πολύ, ἀνεπανόρθωτα. Σήμερα οἱ ἄνθρωποι «δὲν ἔχουν πιὰ καιρὸ γιὰ χάσιμο». Ἔχουν γιὰ χάσιμο ὁλάκερη τὴ ζωή τους.

Ἂς εἶναι, μὴν ἐπιμένουμε: θὰ μᾶς ποῦν εὔκολους ρωμαντικοὺς τοῦ χτές, ἀσύγχρονους—κ' εἶναι ψέμμα. Νιώθουμε τὴν ἀνάγκη νὰ κρίνουμε τὴν ἐποχή μας, αὐτὸ εἶν' ὅλο, γιατὶ μόνον ἔτσι μποροῦμε νὰ τὴν ἐξουσιάζουμε, νὰ τὴν συγκρατοῦμε. Μιὰ ἐποχὴ ποὺ δὲν τὴν κρίνουν αὐστηρὰ οἱ σύγχρονοί της, ἀφηνιάζει, τοὺς σέρνει στὴν τύχη, τυφλά, τοὺς πάει ὅπου τὸ βγάλει ἡ ἄκρη. Ὁ μόνος τρόπος νὰ προσαρμόζεις τὴ δύναμη τῶν πραγμάτων στ' ἀνθρώπινα μέτρα εἶναι ὁ σὲ κάθε στιγμὴ ἔλεγχος, ἡ ἐπαγρύπνηση τοῦ νοῦ. Καὶ νὰ πῶς φτάνει κανένας στὸ ὀξύμωρο νὰ εἶναι ὁ νοῦς περισσότερο κι' ἀπὸ τὴν καρδιὰ ποὺ νὰ πηγαίνει μὲ τὰ παραμύθια...

Μὲ τὰ παραμύθια. Δὲν ξέρω τί ἀπὸ τὰ δυό, νοῦς ἢ καρδιά,—ἂν ὑποτεθεῖ πάντα πὼς εἶναι δυὸ—φτερώνεται ὅταν τὸ βασιλόπουλο ξεκινάει γιὰ τὸν μεγάλο τὸν κόσμο γυρεύοντας τὴν Τρισεύγενη, ὅταν τὸ παιδὶ τοῦ φτωχοῦ ψαρᾶ, τὸ μονάκριβο, τὸ ἁρπάζει ἡ γοργόνα καὶ τὸ πάει κάτω στὴ σπηλιά της, ἢ ὅταν ἡ βασιλοπούλα ἀνεβαίνει στὰ φτερὰ τοῦ χρυσοῦ ἀητοῦ καὶ κινάει γιὰ τὴ χώρα τοῦ κοιμισμένου βασιλόπουλου. Σὲ κάθε παραμῦθι, λίγο πολύ, ὑπάρχει μιὰ μυστικὴ κίνηση κάπου ἐκεῖ κοντὰ στὴν ἀρχή του, ποὺ κάνει νὰ δρασκελᾶμε μ' ἕνα πήδημα πουπουλένιο τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς στὸ ἐπίπεδο τῆς φυγῆς. Ἡ μετάβαση γίνεται ὁμαλά, μὲ συνέπεια ἀπόλυτα αἰσθητική, ὄχι μὲ τὸ ἄγαρμπο τράνταγμα τῆς λόγιας τέχνης ὅταν ἀποφασίζει νὰ ξεκολλήσει κι' αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἀσφυκτικὸ νατουραλισμό της. Ἡ ἀπογείωση στὸ παραμῦθι δὲν εἶναι ἀντινομία, γιατὶ ἡ σύμβαση ἔχει τεθεῖ ἐκεῖ ἐξ ἀρχῆς, τὸ θαυμάσιο ἁπλώνει τὴ μαρμαρυγή του καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴν περιοχὴ τοῦ πραγματικοῦ. Οἱ φτωχοὶ ψαράδες, ἐκεῖ, ζοῦν σὲ στενὸ συγχρωτισμὸ μὲ τὶς γοργόνες τους, οἱ ἄνθρωποι τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου βλέπουν δίχως νὰ εἶναι ἀλαφροΐσκιωτοι τὶς λάμιες καὶ τὶς νεράϊδες. Τὸ παραμῦθι εἶναι τὸ ἀπόμακρο μήνυμα, ποὺ κατεβαίνει ὡς ἐμᾶς, ἑνὸς κόσμου ἀδερφωμένου ἀκόμα μὲ τὴ Φύση. μὲ τὶς παρθενικὲς δυνάμεις της, μὲ τὰ πνεύματά της. Ἑνὸς κόσμου ἐναρμονισμένου μὲ ὅ,τι ἐμφορεῖ τὴ ζωή, καὶ ποὺ τῆς ἔχει δώσει τὴ βουλή, σεμνὴ συγκατάθεσή του.

Ἀγαπῶ, ἐκτιμῶ βαθύτατα στὴ συλλογὴ τοῦ κ. Μέγα, τὸ σωτήριο σεβασμὸ γιὰ τοὺς φραστικοὺς τρόπους τῶν παραμυθιῶν μας. Δὲν τὰ ἔχει διασκευάσει ὁ κ. Μέγας, δὲν τὰ ἔχει συγχρονίσει ἤ, ὅπου τὰ ἐπιμελήθηκε, τὸ ἔκανε μὲ σοφὴ κατανόηση, δίχως ἴχνος ἀδιακρισίας. Ἔτσι, τὰ διαβάζεις κι' εἶναι σὰ νὰ τ' ἀκοῦς. Ἐμεῖς, ποὺ εὐνοηθήκαμε ἕναν καιρὸ μὲ τὶς στερνὲς ἴσως εὐκαιρίες ν' ἀκούσουμε παραμύθια μέσ' ἀπὸ τὴν πηγή τους, ἀπὸ τὶς γιαγιάδες μας, ἀπὸ τὶς γριὲς δοῦλες τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ξαφνιαζόμαστε κάθε τόσο μ' ἕνα χτυποκάρδι στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου τούτου. Τόσο ζωντανὰ ἀκοῦμε ἐκεῖ-μέσα τὶς ἀγαπημένες φωνὲς ποὺ σώπασαν, τόσο ἔγιναν πάλι κοντινὲς καὶ μᾶς ἀγγίζουν τὸ μάγουλο μὲ τὴ ζεστή τους ἀνάσα. Ὦ τ' ἀνεχτίμητα αὐτὰ σχήματα λόγου, τὰ γεμᾶτα δροσιὰ καὶ θεία ἀφέλεια, ποὺ κάθε τόσο ἀναρριπίζουν τὴν ἀφήγηση! Ἕνας ὁλάκερος λαὸς μιλάει ἐκεῖ-μέσα, μιὰ παράδοση ἀκριβή, ποὺ καίει σὲ βάθος μυστικό, ἀκοίμητο καντῆλι. Ὅμως τὸ παληκάρι δὲν ἔρχεται, ὄχι, δὲν ἔρχεται νὰ σκοτώσει μὲ μιὰ δοξαριά του τὸ θεριὸ καὶ νὰ λυτρώσει τὴν κοπέλλα ποὺ μαραίνεται ἁλυσοδεμένη στὸ περιβόλι...

Καὶ τώρα, στὸν καιρό μας, βλέπεις τοὺς «προηγμένους λαοὺς» νὰ μηρυκάζουν κάτι παραμύθια, νὰ τὰ φορτώνουν μὲ ξόμπλια φανταχτερά, νὰ τὰ γυρίζουν καὶ σὲ κινηματογραφικές, θεαματικὲς ταινίες. Μόνο ποὺ ἔχουν τὴν τάση αὐτά τους τὰ παραμύθια νὰ τὰ «πλουτίζουν» μὲ νοήματα, νὰ τὰ κάνουν ἀλληγορικά, διδαχτικά, περισπούδαστα. Ἡ νεώτερη φαντασία εἶναι ἀνίκανη θέλεγες νὰ πλάσει κάτι ἀγνό, ἄδολο. Ἐννοεῖ σ' ὅλα νὰ φοράει τὴν ποδιὰ τῆς ὑπηρεσίας. Κοιτάξτε τὴν πιὸ πρωτοποριακὴ τέχνη: Κατατρώγεται ἀπὸ τὴν ὑστεροβουλία τοῦ διανοητισμοῦ. Εἶναι μιὰ γλώσσα παμπόνηδη, γιὰ πονηρεμένους, γλώσσα τῶν ὑπαινιγμῶν. Κι ὁ θιασώτης της δὲν καταδέχεται πιὰ νὰ χαίρεται κάτι· μόνο νὰ τὸ «ἐκτιμάει» μπορεῖ. Σὰν ἀργυραμοιβός, ἢ σὰν κλεπταποδόχος...

Τὰ παραμύθια πρέπει νὰ μπορεῖς νὰ τὰ χαίρεσαι. Νὰ ξαναβρίσκεις μέσα σου τὴν αὐγή, τὸ παιδί, — ἂς εἶναι καὶ μαραμένο. Ὅταν τὸ παιδὶ ἔχει πεθάνει, καλλίτερα παραιτήσου. Κανένα βασιλόπουλο δὲν θἄρθει νὰ τοῦ φέρει τ' ἀθάνατο νερό. Στὴν ἀπιστία, καμμιὰ σωτηρία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Σεπτεμβρίου 1957

1613135-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ἔγκριση ἢ ἡ ἀπόρριψη μιᾶς καλλιτεχνικῆς ἑρμηνείας, ὅταν τυχαίνει εἴτε ἀπὸ τὸ ἴδιο της τὸ θέμα, εἴτε ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ ἑρμηνευτῆ, νὰ ἔχει τὰ στοιχεῖα τοῦ σοβαροῦ, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται ἀξιωματικὰ καὶ ἀβασάνιστα. Ὀφείλει νὰ εἶναι κάπου θεμελιωμένη. Καὶ θεμελίωση τέτοια δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ αὐθαίρετο προσωπικό μας γοῦστο—«μοῦ ἀρέσει», «δὲν μοῦ ἀρέσει»—ἢ ἡ ρυμούλκησή μας ἀπὸ μιὰ μόδα συμπτωματική, κατὰ βάση ἐπιπόλαιη, ὅπως ὅλες οἱ μόδες. Ἐκεῖνο ἐξ ἄλλου ποὺ πρέπει νὰ κοιτᾶμε—καὶ μὲ πολλὴ προσοχὴ—εἶναι τὶ συνέπειες, τὶ ἐπακόλουθα μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ τέτοια ἢ ἀλλιώτικη προσωπική μας στάση μπροστὰ στὸ κρινόμενο φαινόμενο. Ἕνα ὁλάκερο κεφάλαιο εὐθύνης ἀνοίγεται ἐδῶ—εὐθύνης, κάποτε, ἱστορικῆς. Ἄλλο τὸ ζήτημα ἂν ἐκεῖνοι ποὺ τὴ συναισθάνονται, κρίνονται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους σχολαστικοί, ἀνόητοι καὶ μικρολόγοι.

Ὁ Ἀριστοφάνης δὲν εἶναι ὑπόθεση ἁπλῆ. Μᾶς ἔμαθαν «ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων» νὰ τὸν θεωροῦμε ἐθνικὸ κεφάλαιο. Αὐτό, ἐπιβάλλει πολλὲς ὑποχρεώσεις· περισσότερες ἀπὸ ὅσες φαίνονται σὲ πρώτη ματιά. Ἡ μιά, εἶναι νὰ ἐλέγξουμε—ὁ κάθε ἄμεσα ἐνδιαφερόμενος προσωπικὰ—ἂν ὄντως εἶναι ἔτσι, ἐθνικὸ κεφάλαιο, ἢ ἂν τὸ λέμε μόνο καὶ μόνο γιατὶ μᾶς τὸ εἶπαν οἱ δασκάλοι. Βλέπετε ὅτι δὲν βάζω σὲ πρώτη σειρὰ τὸν περιλάλητο «σεβασμὸ» πρὸς τὰ ἐθνικὰ κεφάλαια, ποὺ ὅταν εἶναι μηχανικός, τυπολατρικός, ἄκριτος, καταντάει ἠλίθιος καὶ τίποτ' ἄλλο. Τὸν ὑποτάσσω στὸν πρῶτο ὅρο, καὶ λέω: Ἂν πραγματικὰ πειστοῦμε—ἀφοῦ βεβαιωθοῦμε πρῶτα πῶς εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ κάνουμε—πὼς ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἐθνικὸ κεφάλαιο, τότε πρέπει, ἀμέσως ὕστερα, νὰ ἰδοῦμε τοῦτο: Εἶναι περιορισμένα ἐθνικὸ κεφάλαιο, ἢ μήπως γενικώτερα ἀνθρώπινο; Ὑποθέστε ἄμως ὅτι κι' αὐτὸ ἔγινε, κι' ὅτι φτάσαμε στὸ εὐχάριστο συμπέρασμα—φτάσαμε μὲ μέσα δικά μας, ὄχι, καὶ πάλι, γιατὶ μᾶς τὸ εἶπαν—πὼς ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι πνευματικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Τὶ ἀπομένει νὰ κάνουμε; Νὰ τὸν λατρεύουμε παθητικά, ἔντρομα; Ἢ νὰ κοιτάξουμε πῶς θὰ τὸν ἀξιοποιήσουμε; Ὅσοι εἴμαστε σὲ

35.2.

σῃ νὰ κάνουμε τὸ δεύτερο, τόσο τὸ καλλίτερο! Ἐμπρός! Ἀλλὰ κι' ἂς ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας πὼς οἱ ἄλλοι, γιὰ τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς λόγους, θὰ ἔχουν τὰ μάτια τους καρφωμένα πάνω μας ἄγρυπνα, ἐντατικά. Εἶναι κι' αὐτό, κι' ἂς μὴ φαίνεται, ἐνεργητικὴ προσφορά· φτάνει, καθὼς εἴπαμε, νὰ γίνεται μὲ αἴσθημα εὐθύνης καὶ μ' ἐσωτερικὴ συνέπεια. Κάποτε τὰ χειρότερα κακά, σ' αὐτὸν - ἐδῶ ἰδιαίτερα τὸν τόπο, γίνονται ἀπὸ μιὰ διάθεση ἀόριστης κι' ἐρασιτεχνικῆς ἀνοχῆς, δηλαδὴ ἀπὸ μιὰν ἔλλειψη οὐσιαστικῆς εὐαισθησίας, ποὺ γιὰ ν' αὐτοδικαιολογηθεῖ, τὸ ρίχνει σ' ἕνα εἶδος ὑψηλοῦ ντιλεταντισμοῦ, ψευτοφιλοσοφικῆς πόζας: Εἶναι ἡ μπλαζεδικὴ ἔξαρση τοῦ εὐτράπελου, ὁ σαχλὸς ἀμοραλισμός, ἐπιδημία ἐπισημασμένη ἀπὸ καιρὸ στοὺς κοινωνικὰ καὶ στοὺς πνευματικὰ νεοπλουτικούς μας κύκλους.

Ἂς ξαναγυρίσουμε ὅμως στὸν Ἀριστοφάνη. Ὁ ἕνας τρόπος νὰ ὑπηρετεῖς τὴ δόξα του, εἶναι, εἴπαμε, ὁ ἔντρομος σχολαστικισμός: «Μὴ ἐγγίζετε! Εὔθραυστον!» Ὁ ἄλλος τρόπος, ὁ διαμετρικὰ ἀντίθετος, εἶναι ὁ θρασύς: «Πάρτε τον καὶ κάντε του κουβάρι. Σὰ στὸ σπίτι σας!» Βέβαια κανένας ἀπὸ τοὺς δυὸ τρόπους δὲν παρουσιάζεται ἔτσι ὡμὰ ποὺ τὸν λέμε· ὁ καθένας τους φροντίζει νὰ στολιστεῖ πρῶτα μὲ τὴν κατάλληλη φιλολογία. Ὅμως ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι τὰ προσχήματα. Εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ στάση. Καὶ οἱ δυὸ ἐσωτερικὲς στάσεις, ὅταν διακριβωθοῦν, βλέπουμε μὲ κάποια ἔκπληξη νὰ ἔχουν στὴ βάση τους, ἂν καὶ ἐξωτερικὰ τόσο ἀντίθετες, ἕνα κοινὸ χαρακτηριστικό: τὴ «φιλολογία»! Μὲ τούτη μόνο τὴ διαφορά: Πὼς τοῦ σνομπισμοῦ ἡ φιλολογία εἶναι ὑποκριτική: τὸ βελοῦδο ἀπὸ μέσα, ἡ φόδρα ἀπ' ἔξω. Λόγου χάρη: Φιλολογία τοῦ «λαϊκισμοῦ». Ἐκστατικὴ λατρεία, ὑστερικὴ ἀποθέωση, τῶν «καλλιτεχνημάτων» ποὺ ἔχουν γίνει μὲ ταβανόδουρτσα στὸ καραβόπανο τοῦ Καραγκιόζη, περίπτυξη παράφορη ἀπὸ ἀρωματισμένα πιν-ἄπ-γκὲρλς τοῦ ἄπλυτου μάγκα, ἐξιδανίκευση τοῦ χασικλιδισμοῦ. Πολὺ λίγο σεβασμό, ὑποπτεύομαι, πρὸς τὸν ἀληθινό, σεμνότατο ἑλληνικὸ λαό, κρύβουν οἱ θορυβώδεις αὐτὲς ὑστερίες. Καὶ ἄλλη τόση δημοκοπία θολή.

Δὲν ὑπαινίσσομαι πρόσωπα. Ἀντίθετα: Ἄπειρες φορὲς μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ διαδηλώσω τὸ θαυμασμό μου γιὰ καλλιτέχνες ποὺ τυχαίνει ὡστόσο, ἀπὸ ὁρισμένες, ἀδύνατες πλευρές τους, νὰ σχετίζονται μὲ τὴ σχολὴ τοῦ παρεξηγημένου — κι' ἀπὸ ὑπερβολὴ μόνον, ἔστω —αὐτοῦ «λαϊκισμοῦ» (δὲν ξέρω πῶς ἀλλιῶς νὰ τὸν ὀνομάσω). Τὸ ρεῦμα εἶναι ἀπρόσωπο. Ἀλλὰ καὶ συχνὰ συμβαίνει νὰ παρασύρεται κανένας καλόπιστα, ἀνεπίγνωστα, ἀπὸ ἕνα χείμαρρο μὲ χαραγμένη πιὰ κοίτη, ἀκατάσχετον, ρεῦμα ποὺ ἀνακατεύει τὴ βουὴ του μὲ τὸ σάλαγο τοῦ αἰῶνα. Ζαλίζεσαι, συνεπαίρνεσαι. Ἀνθρώπινα αὐτά. Μόνο ποὺ πρέπει κάπου νὰ σταματᾶνε.

Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἐθνικὸ κεφάλαιο, ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἀρχαῖος, δὲν βλέπω ὅμως καθόλου τὸ γιατὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀρχαῖος πρέπει καὶ νὰ τοῦ ἀναγνωρίζουμε δικαιώματα περίεργα, ποὺ στοὺς συγχρόνους μας τὰ ἀρνιόμαστε. Ἐπιτέλους κάποια ὅρια πρέπει νὰ ἔχει αὐτὴ ἡ ὑποκρισία τῶν δύο μέτρων καὶ τῶν δύο σταθμῶν! Ἢ πάλι, ἂν δὲν εἶναι ὑποκρισία — ὅπως καί, ἀληθινά, σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν εἶναι — τότε ἔχει χρέος νὰ προβάλλει τοὺς λόγους της, νὰ παρουσιάζει τὰ πειστήριά της. Ὁ Ἀριστοφάνης φαίνεται στὴ σημερινὴ ἀντίληψη ἄσεμνος, συχνότατα χυδαῖος. Εἴταν ἄσεμνος καὶ στὴν ἀρχαιότητα, οὔτε λόγος! Ἂν ὅμως ἐκεῖνο τὸ ἄσεμνο καὶ τὸ ωρινὸ εἶναι τὰ ἴδια, ἂν ἔχουν τὴν ἴδια ποιότητα, ἂν τὸ χοντρὸ ἀστεῖο τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνα καὶ τὸ σημερινὸ εἶναι ἐξ ἴσου φτηνὰ καὶ πρόστυχα, τότε ὁ Ἀριστοφάνης δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἕνας ρυπαρογράφος. Γιατὶ ἂς προσέξουμε τοῦτο: Ἢ ὁ Ἀριστοφάνης εἴταν, εἶναι, κατὰ κύριο λόγο ποιητής, ἢ δὲν κάνει παρὰ γιὰ ὅ,τι τὸν προόριζαν στὴν προπολεμική μας Ἀθήνα: γιὰ **soirées noires**. Θὰ μοῦ πῆτε πὼς τοῦ κόβουν τὰ νύχια, ἀφοῦ τοῦ περιορίζουν τὶς αἰσχρολογίες του. Ἀφήνουν ὅμως τὶς χοντροκοπιές του, ἢ ὄχι; Καὶ δὲν βλέπω γιατὶ αὐτὲς εἶναι λιγότερο «ἄσεμνες» — κάτι χειρότερο: ἀντιαισθητικὲς—ἂν εἶναι χοντροκοπιὲς καὶ μόνο. Ὁ Ἀριστοφάνης αὐτὸς προορίζεται δίχως ἀμφιβολία γιὰ κοινὸ στρατώνων, κι' ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, οἱ ἀδιάκριτοι, τρίβουμε κατενθουσιασμένοι τὰ χέρια μας γιατί, ἐν ὀνόματι τῆς φιλολογικῆς ἀσυδοσίας, καταφέραμε νὰ τρυπώσουμε στὴν αἴθουσα καὶ νὰ δώσουμε διέξοδο στὶς πονηρὲς ροπές μας.

Ὄχι, ὄχι! ἡ περίπτωση τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι ἐντελῶς εἰδική. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐξαντλεῖται σ' ἕνα μόνον ἄρθρο...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Σεπτεμβρίου 1957

1613136-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΔΕΣΜΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΙΚΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στὴ συνείδηση τοῦ περισσότερου κόσμου—ποὺ βέβαια δὲν ἔχει οὔτε τὸν καιρὸ οὔτε τὴν ὑποχρέωση ν' ἀσχολεῖται σὰν εἰδικὸς μὲ φιλολογικὰ ἢ καλλιτεχνικὰ ζητήματα—ὁ Ἀριστοφάνης περνάει γιὰ ἕνας παμπόνηρος βωμολόχος, ἕνα τρομερὸ παιδί, ποὺ τὸ προστατεύει ἡ ἀσυλία τοῦ Χρόνου. Ὅ,τι τὸν σώζει δηλαδὴ στὴν κοινὴ συνείδηση τὸν γιὸ τοῦ Φίλιππου καὶ τῆς Ζηνοδώρας, εἶναι ὁ τίτλος τοῦ κλασσικοῦ: Σέβομαι ὅ,τι δὲν ἔχω τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγξω. Ἡ ἀσυλία ὅμως αὐτή, ἡ ἀναγκαία, ἡ σωτήρια κάποτε, ὅταν λείπει κάθε ἄλλη, ἡ ἀσυλία ἡ κατὰ κανόνα ἀρκετὴ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ πλουτίζουν στατικὰ τὶς βιβλιοθῆκες, δὲν φτάνει γιὰ ἕνα συγγραφέα προορισμένον ν' ἀναζεῖ ὁλόενα, νὰ ἀμψυχώνεται ἐπὶ σκηνῆς, ν' ἀντιμετωπίζει τὴ γεμάτη τρομαχτικὴ ἐνάργεια, ἐκρηκτικὸ κι' ἀδυσώπητο παρόν, πραγματικότητα τοῦ θεάτρου. Ἐδῶ, ἡ παθητικὴ ἀναγνώριση δὲν ὠφελεῖ. Ἡ παθητικὴ ἀναγνώριση μπορεῖ, στὴν καλλίτερη περίπτωση, νὰ δίνει λαβὴ σὲ μερικὲς τυπικὲς καὶ δίχως ἐπαύριο ἐπιτυχίες. Δὲν ἔχει τὴ δύναμη ν' ἀποτελέσει καταβολὴ μόνιμη, γόνιμη, γιὰ ἕναν πνευματικὸ πολιτισμό. Δὲν ἔχει τὴν ἱκανότητα ν' ἀποκαλύψει στὸ οὐσιαστικό του μέγεθος ἕνα συγγραφέα ἐξαιρετικὸ καὶ νὰ τὸν ἐγγράψει στὸ ἐνεργητικὸ τῶν κεφαλαίων ποὺ μένουν ἄφθαρτα, «κτῆμα ἐς ἀεὶ» τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅμως τὸ θέμα εἶναι α ὐ τ ὸ καὶ κανένα ἄλλο. Τὸ νὰ μεταχειριζόμαστε κάπου-κάπου τὸν Ἀριστοφάνη σὰ μέσο γιὰ εὔκολους, πρόχειρους, ἐντυπωσιακοὺς πειραματισμούς, δὲν εἶναι ἀσέβεια—ἂς ἀφήσουμε αὐτὴ τὴν προληπτικὴ φρασεολογία. Εἶναι κατασπατάληση ἑνὸς κεφαλαίου μοναδικοῦ, κρυμμένου ἴσως, δυσεύρετου ἂν θέλετε, ἀλλὰ κι' ἀνανταικατάστατου στὸν ἀδρό, χυμώδη, ἰδιάμορφο δυναμισμό του. Μιὰ φθορὰ καὶ μιὰ ἀσωτεία πού, ἂν ὅ,τι ὀνομάζουμε μέλλον δείξει μιὰ μέρα πὼς ἔχει συνείδηση, δὲν θὰ μᾶς τὴ συχωρέσει.

Ἡ λοιπὸν δὲν καταπιανόμαστε μὲ τὸν Ἀριστοφάνη, ἢ ἔτσι καὶ καταπιαστοῦμε, ἔχουμε χρέος νὰ εἴμαστε σοβαροί, δηλαδὴ νὰ δείχνουμε πὼς συνει-

δητοποιήσαμε πρὶν ἀπόλυτα τὸ τρομαχτικὸ πρόβλημα ποὺ ὁ ποιητὴς αὐτὸ ; ἀντιπροσωπεύει. Πῶς δὲν τὸ «περιγράφουμε», ὅπως λένε οἱ νομικοί, δὲν τὸ καταστρατηγοῦμε μὲ τεχνάσματα καὶ κατεργαριές, γιὰ νὰ ξεγελάσουμε πὼς τάχα τὸ ἔχουμε λύσει. Εἶναι πρόβλημα ἀσύγκριτα πιὸ περίπλοκο ἀπὸ τῆς Τραγωδίας. Γιατὶ τὸ «σοβαρό», τὸ τραγικό, τὸ ζοφερό, ἔχουν μιὰ μόνιμη ἀνταπόκριση στὴν ἀνθρώπινη ψυχή. Τὸ κωμικὸ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ καιροῦ του. Τοῦ δραματικοῦ τὴν ποίηση τὴν προσεγγίζετε εὔκολα· τοῦ κωμικοῦ ἡ ποίηση εἶναι ἐχέμυθη, ἔμμεση, παράδοξα ἐπιφυλακτική, ἄπιαστη σὰν τὴ χρυσόσκονη τῆς πεταλούδας: "Εχει ἀπομείνει στὰ δάχτυλα τοῦ Χρόνου. Κινδυνεύετε, ἀντὶ νὰ χαρῆτε τὸ ζωντανὸ πλάσμα ποὺ χοροπηδοῦσε ἱριδίζοντας μέσα σὲ μιὰν ἡλιαχτίδα, νὰ ξεθάψετε ἀπὸ τὰ φύλλα κιτρινισμένου βιβλίου ἕνα ἔντομο ξερό. Πῶς νὰ ζωντανέψει μιὰ «ψυχὴ» ποὺ φτεροκόπησε πρὶν ἀπὸ δυόμισι χιλιάδες χρόνια, ὅταν ἕνας κωμικὸς ποιητὴς ποὺ ἔζησε πρὶν ἀπὸ τρεῖς μόλις αἰῶνες, ἢ καὶ δύο, εἶναι συχνὰ γιὰ μᾶς ἀπρόσιτος, αἰνιγματικός; Κοιτάξτε τὶ γίνεται μὲ τὸν Μολιέρο. Πόσοι σύγχρονοί μας διασκεδάζουν εἰλικρινὰ μαζί του; Καὶ ὁ ἀξιολάτρευτος ἐκεῖνος Γκολντόνι, ποὺ τὸν ἀπαρνήθηκαν ὡς κι' οἱ λόγιοι; "Ας πᾶμε ὅμως ἀκόμα πιὸ κοντὰ στὸ Χρόνο; Μὲ τὸν Λαμπὶς τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, μὲ τὸν Φεντὼ τὰ τέλη του, λιποθυμοῦσαν στὸ γέλιο. Κάποιοι θίασοί μας ποὺ ἀποπειράθηκαν νὰ ἐπαναλάβουν τὸ φαινόμενο μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο, τὴν ἔπαθαν ἀπροσδόκητα. Οἱ βασιλιάδες ἐκεῖνοι τοῦ γέλιου φανερώθηκαν πρόξενοι ἑνὸς χαμόγελου ποὺ ἀγγίζει τὴ συγκατάβαση, ὅταν δὲν συναγωνίζεται τὴ μελαγχολία...

Ὁ Ἀριστοφάνης δὲν εἶναι βέβαια οὔτε Φεντὼ οὔτε Λαμπίς, ὁ Ἀριστοφάνης δὲν εἶναι μικρόσωμος τεχνικὸς τοῦ γέλιου, ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ποιητὴς — ἐδῶ ὅμως βρίσκεται κ' ἡ μεγάλη περιπλοκή. Γιατὶ ἡ ποίηση τοῦ κωμικοῦ εἶναι ζήτημα προϋποθέσεων κι' ἐσωτερικῶν συσχετισμῶν ἀπίστευτα ἀστάθμητων. Μᾶς ξεγελάει τὸ γέλιο, ὁ θόρυβος, ἡ ἀδρὴ ἐπιφάνεια, καὶ μᾶς κρύβουν τὸ ποιητικὸ βάθος. Ἐκεῖ ποὺ ἡ συνοφρύωση μᾶς βάζει σὲ σκέψεις καὶ μᾶς παρακινεῖ νὰ ψάξουμε, ἡ εὐθυμία μᾶς καθησυχάζει, καταργεῖ μεγαλόψυχα κάθε ἔγνοια. Εἶναι κ' ἡ προϋπόθεσή της ἄλλωστε αὐτή, τὸ ἐσωτερικὸ λύσιμο. Ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀπὸ μέρος μας ἀνταπόκριση πρέπει νὰ εἶναι αὐτόματη, ἕνα φαινόμενο ἀνακλαστικό. Ὁλάκερη ἡ λειτουργία τούτη βασίζεται σ' ἕνα λεπτότατο ψυχικὸ μηχανισμό, ποὺ ἡ σχηματική του παράσταση μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἔτσι: Γράφω τὸ ἄλφα πρᾶγμα γιὰ νὰ προκαλέσει μέσα σου τὴ βήτα ἀντίδραση, τὴ σταθερὰ προϋπολογισμένη. "Οταν ὅμως ἡ σχέση αὐτὴ διαταραχτεῖ, ὅταν γενικὲς ἢ εἰδικὲς συνθῆκες — ὁ Χρόνος, τὸ πολιτιστικὸ ὑπόστρωμα, — τὴν ἀλλοιώσουν, ὅταν ἀντὶ γιὰ τὴ βήτα ἀντίδραση προκαλεῖται στὸ ἑξῆς ἡ γάμα, ἡ δέλτα, ἢ καί, ἁπλούστερα, καμμιὰ ἀντίδραση, τότε ὅλος ὁ μηχανισμὸς ἀτονεῖ· τὸ ἀντικείμενο τῆς Τέχνης χάνει τὸ νόημά του. Κι' αὐτὸ δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὸ αἴσθημα τοῦ κωμικοῦ. Ἰσχύει, βαθύτερα, γιὰ τὴν κωμικὴ ποίηση. Εἶναι βασισμένη σὲ μιὰ διαμόρφωση ψυχικῶν κόσμων περίπλοκη, ἀνεξερεύνητη, ὅπου ἔχουν κατασταλάξει, μετουσιωθεῖ, καταβολὲς ἀπὸ βιώματα, κληρονομικότητες καὶ δοξασίες ὅλα τους ἀνεπανάληπτα, μοναδικά. Ἡ κωμικὴ μοῦσα εἶναι προσαρμοσμένη σ' ἕναν ὁλόκληρο ἐσωτερικὸ κόσμο προσδιορισμένον χρονικὰ μὲ ἀνένδοτη ἀκρίβεια. Ἐμεῖς, ποὺ βρισκόμαστε ἱστορικὰ ἀπ' ἔξω, ἀκοῦμε λόγια καὶ δὲν μαντεύουμε τίποτα, γιατὶ ἔλειψαν οἱ ὑποκειμενικὲς προϋποθέσεις, οἱ μυστικοὶ σύνδεσμοι ποὺ τὰ διοχέτευαν καὶ ποὺ τὰ γονιμοποιοῦσαν. Ἀκοῦμε λόγια καὶ μένουμε κουφοί. Κάτι χειρότερο: Παρανοοῦμε. Γιατὶ ὅλα αὐτὰ τὰ λεκτικὰ σύμβολα ἄλλαξαν στὸ μεταξὺ νόημα, περιεχόμενο, ζωϊκὴ ἀξία· μᾶς λένε ἄλλα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ σκόπευαν ἕναν καιρό. Καταλαβαίνετε τώρα τὴ σύγχυση... Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ «ἄσεμνου» στὸν Ἀριστοφάνη.

Ἐδῶ, θὰ δώσω τὸ λόγο σ' ἕναν ἀπόλυτα ἁρμόδιο, καὶ ποὺ ἔχει τὸ πρόσθετο προτέρημα νὰ εἶναι συγκαιρινός μας καὶ δικός μας. Στὸν κ. Θρασ. Σταύρου. Στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη — ἕνα χρησιμότατο βοήθημα γιὰ τὸν κάθε ἀνειδίκευτο — ὁ κ. Σταύρου γράφει τ' ἀκόλουθα: «Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αἰσθάνθηκε τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ γῆ καὶ τὴ γονιμότητά της, στάθηκε ἀπέναντί της μὲ λατρεία καὶ φόβο. Ἡ μεγάλη του ἐλπίδα καὶ προσμονὴ ἦταν ἡ καλὴ σοδειά, ἡ μεγάλη του ἀγωνία ἡ ἀκαρπία. Γιὰ τὴν ποθητὴ γονιμότητα γνοιαζόταν βέβαια ὁ οὐρανός, πού, ἐρωτεμένος μὲ τὴ γῆ, ὅπως καὶ ἡ γῆ ἦταν ἐρωτεμένη μ' ἐκεῖνον, λαχταροῦσε νὰ σμίξει μαζί της καὶ τῆς ἔστελνε γιὰ φιλιὰ τὴ βροχὴ του κι' ἔτσι γεννιότανε γιὰ τοὺς θνητοὺς τὸ χόρτο, ἡ θροφὴ τῶν ζωντανῶν του, καὶ τῆς Δήμητρας οἱ καρποί, ὁ «Δημήτριος βίος», μὰ κι' ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος κοίταζε νὰ ἐπιδράσει στὴ γονιμότητα καὶ νὰ τὴ βοηθήσει μὲ τὰ μέσα ποὺ εἶχε ἢ ποὺ πίστευε πὼς εἶχε. Δυὸ κυρίως ἦταν αὐτά, ἡ δουλειὰ καὶ ἡ μαγεία. Ὁ γάμος, ποὺ κάνει νὰ καρποφορήσει ἡ κοιλιὰ τῆς γυναίκας, ἂν τελεστεῖ πάνω στὴν ὀργωμένη καὶ σπαρμένη γῆ, θὰ μεταδώσει καὶ σ' αὐτὴ (ὁμοιοπαθητικὴ μαγεία) τὴ γονιμοποιητική του δύναμη, ὥστε ἡ γῆ νὰ χαρίσει πιὸ πλούσιους καὶ τοὺς δικούς της καρπούς. Τέτοιες τελετές, τελετὲς τῆς «εὐετηρίας», τῆς καλῆς χρονιᾶς, συνηθίζονται καὶ τώρα, καὶ μάλιστα στὴν Ἑλλάδα. Πολὺ περισσότερο καὶ πολὺ πιὸ ἀνοιχτὰ συνηθίζονταν φυσικὰ στὴν ἀρχαιότητα, καὶ αὐτονόητο εἶναι πὼς ἡ οὐσία τους ἦταν ὁ ἄσεμνος λόγος καὶ ἡ ἄσεμνη πράξη. "Ασεμνα δηλαδὴ γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη, γιατὶ γιὰ τὸ λαὸ ποὺ ἔχει κρατήσει τὸ ἔθιμο καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὅλ' αὐτὰ ἦταν καὶ εἶναι γιορτὴ θρησκευτική, ἱεροτελεστία, σοβαρή, ἐπιβλητική, κατανυχτική.

«Ἀκριβῶς ὅμως ἀπὸ τέτοιες ἀγροτικὲς γιορτὲς γεννήθηκε ἡ ἀρχαία κωμωδία, αὐτῶν τῶν τελετῶν τραγούδια ἦταν καὶ τὰ «φαλλικὰ ἄσματα», γιὰ τὰ ὁποῖα μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ποιητική του πὼς ἦταν τῆς κωμωδίας ἡ πηγή. Πῶς ἀκριβῶς ἔγινε τὸ ἀνέβασμα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀγροτικὴ τελετὴ στὸ καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο τοῦ θεατρικοῦ ἔργου δὲν εἶν' εὔκολο νὰ φανταστεῖ κανείς. Μιὰ φορά, τῆς τελετῆς αὐτῆς καλλιτεχνικὴ μετουσίωση ἦταν ἡ κωμωδία, καὶ τὸ ἄσεμνο πέρασε ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη, ὅπως θὰ πέρασαν καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀρχαία ἀττικὴ κωμωδία διατήρησε, ὅσο ἔζησε, τὸ θρησκευτικό της χαραχτήρα — μέρος τῆς διονυσιακῆς γιορτῆς ἦταν ἡ διδασκαλία της, ὅπως καὶ τῆς τραγωδίας ἡ διδασκαλία — καὶ ἐπειδὴ ὅ,τι συνδέεται μὲ τὴ θρησκεία δὲν ἀλλάζει εὔκολα, ἡ ἀσεμνολογία κρατήθηκε σ' αὐτὴν ἐπίμονα ὡς στὸ τέλος. "Ετσι, ὅσο κι' ἂν γιὰ μᾶς αὐτὸ μοιάζει σὰν ἀντινομία, τὸ ἄσεμνο τῆς κωμωδίας ὀφείλεται στὴ θρησκευτική της προέλευση καὶ στὸ θρησκευτικό της χαραχτήρα».

Ὁρίστε νὰ κάνετε τώρα αἰσθητὴ τὴν εἰδικὴ αὐτὴ γεύση, νὰ ἄρετε τὴν ἀντινομία, ἔτσι ποὺ ὁ σύγχρονος θεατὴς νὰ βλέπει, νὰ αἰσθάνεται διαφορετικὰ σὲ μιὰν ἀριστοφάνεια παράσταση ἀπὸ τὸν ὁποιοδήποτε συγκαιρινό μας, ποὺ στὸ ἄσεμνο δὲν βλέπει παρὰ μόνο μιὰ γουρουνιά. Κ' ἡ αἴσθηση αὐτὴ νὰ μὴν εἶναι ἐγκεφαλική, λόγια. Νὰ εἶναι σφιγηλὸ ἄγγιγμα ζωῆς. Δύσκολο πρᾶγμα. Μήπως ἀκατόρθωτο; Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἰδοῦμε στὴ συνέχεια — καὶ τὸ τέλος — τῆς ἔρευνάς μας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

THE SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Σεπτεμβρίου 1957

1613137-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΣΤΕΝΗ ΠΥΛΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀπὸ σκηνῆς ἑρμηνείας τοῦ Ἀριστοφάνη, εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετο ἀπὸ ὅσο θέλουν νὰ τὸ πιστεύουν ὅσοι καταπιάνονται μὲ τὴ λύση του. Δὲν θὰ συζητήσω ἐδῶ τὴν ἄποψη τὴ στενὰ ἀρχαιολατρική, ἐκείνην δηλαδὴ ποὺ πασχίζει ν' ἀναπαραγάγει σὰ φαινόμενο μιὰν ἀρχαία παράσταση μὲ τὰ ὑποκειμενικὰ καὶ τ' ἀντικειμενικά της δεδομένα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐνδεχόμενη ἀντίρρηση, αὐτὸ εἶναι, ἁπλούστατα, μιὰ οὐτοπία. Μὲ τρόπο πρωθύστερο, ζωντανὰ φαινόμενα δὲν δημιουργοῦνται. Ἡ ζωὴ—καὶ μιὰ θεατρικὴ παράσταση εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ζωὴ συμπυκνωμένη—βλασταίνει ὀργανικά, ὁδεύει ἀπὸ τὸ σπόρο στὴν τέφρα· ὄχι ἀντίστροφα. Μπορεῖ ὅμως νὰ συζητήσει κανένας τὶς προσπάθειες ἑρμηνείας ποὺ ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν πρόθεση ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ. Σχηματικὰ βέβαια, ἢ τὸ ἕνα θὰ παραδεχτεῖ κανένας ἢ τὸ ἄλλο: ἢ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀναπαράσταση ἢ τὴ μοντερνοποίηση. Στὴν οὐσία τὸ πράγμα δὲν εἶναι τόσο ἁπλό. Ἂς ἰδοῦμε ὅμως τὴ συγχρονιστικὴ ἄποψη, ἀφοῦ εἶναι κι' ἐκείνη ποὺ περισσότερο ἐπιδέχεται τὴ συζήτηση.

Μὲ ὅλες τὶς καλὲς προθέσεις τοῦ κόσμου γιὰ πιθανά τους ἐφόδια, οἱ σχετικὲς ἀπόπειρες βασίζονται, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, σ' ἕνα συλλογισμὸ ἀρκετὰ ἁπλουστευτικό, βολικό: Προεξοφλοῦν τί θὰ ἔκανε ὁ Ἀριστοφάνης ἂν ζοῦσε στὴν ἐποχή μας. Καί, φυσικά, ὁ Ἀριστοφάνης παρουσιάζεται νὰ κάνει ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ ἀρέσει στοὺς ἑρμηνευτές του. Ἀγνοοῦνται, ἔτσι, ἢ παραμερίζονται ἀπὸ σκοποῦ, κάποια οὐσιαστικὰ δεδομένα τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου, ποὺ δὲν ἔχουν ὡστόσο χαρακτῆρα συμπτωματικὸ ἢ διακοσμητικό. Εἶναι, ἀντίθετα, συστατικά του στοιχεῖα. Λόγου χάρη προβάλλεται ὁ ἰσχυρισμός: «Ὁ Ἀριστοφάνης εἴτανε στὸν καιρό του κάτι σὰν ἐπιθεώρηση». Μιὰ φαινομενικὰ ἀνεπαίσθητη ὤθηση μὲ τὸ δάχτυλο καὶ ἡ πρόταση γίνεται σόφισμα· λέει: «Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἐπιθεώρηση». Ὅμως ἐδῶ χωρεῖ μιὰ μικρὴ ἀντίρρηση. «Ἡ ἐπιθεώρηση δὲν εἶναι ποιητικὸ εἶδος. Ἡ ἀρχαία κωμῳδία εἴτανε, κατὰ κύριο λόγο, ποιητικὸ εἶδος». Μικρὴ ἡ ἀντίρρηση, μόνο πού, ἀλλοίμονο! τὰ λέει ὅλα. Τὸ βάρος ποὺ εἶχε πέσει γιὰ μιὰ στιγ-

37-2.

μή, ἐπιτήδεια, στὸ ἐπικαιρικὸ καὶ στὸ εὐτράπελο, πάει περίπατο καὶ τὸ πρόβλημα ξαναστήνεται στὰ πόδια του πιὸ ἀτίθασο ἀπὸ πρώτα.

Εἴδαμε τὴν προηγούμενη φορὰ πὼς τὸ ἄσεμνο τοῦ Ε' αἰώνα καὶ τὸ ἄσεμνο τὸ σημερινὸ δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ποιότητα. Μιὰ μεταφορὰ λοιπὸν μηχανική, τεχνητή, τοῦ ἀρχαίου κειμένου στὰ «καθ' ἡμᾶς», ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ κάνει παρὰ νὰ διαστρέψει καὶ νὰ ἀκυρδαΐσει τὴν ἀριστοφάνεια κωμωδία. Ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῶν ἔργων Τέχνης μὲ ἐξωτερικὰ καθαρῶς μέσα δὲν εἶναι σοβαρὴ καλλιτεχνικὴ λύση. Εἶναι στρατήγημα, ποντάρει στὸ ἐντυπωσιακό, στὴ φτήνεια τῶν ἀναχρονισμῶν, στὴν εὔκολη χαζομάρα. Ἡ καὶ ἐκφράζει τὴν ἀφελέστατη ἐμπιστοσύνη μας πὼς τὸ πρόβλημα τάχα λύθηκε. Κατεβάζοντας τὸν Ἀριστοφάνη στὸ ἐπίπεδο τοῦ νούμερου δὲν προσφέρουμε καμμιὰν ἀπολύτως ὑπηρεσία σὲ καμμιὰν ἀπολύτως ὑπόθεση. Ὁ εὐγενέστερος τίτλος ποὺ μποροῦμε νὰ διεκδικήσουμε ἔτσι εἶναι ἕνα ἐλαφρυντικό: ἡ ἀφέλειά μας.

Τὸ κρεβάτι τοῦ Προκρούστη στὴν περίπτωση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι πὼς ὅσο πιὸ πολὺ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸν ψυχισμὸ ἑνὸς κόσμου ὀρθρινοῦ, ὀργιαστικοῦ, μυθικοῦ, τόσο πιὸ πολὺ μπαίνουμε στὸν ἐντελῶς ξένο πρὸς τὴ φυσικὴ ἀγνότητα δικό μας ἱστορικὸ χῶρο. Ἁπλοϊκὸς ἄρα ὁ συλλογισμὸς νὰ ζωντανέψουμε τὸν Ἀριστοφάνη μὲ τὸ «νὰ τὸν φέρουμε κοντὰ στὴ σύγχρονη εὐαισθησία». Ὅσο πιὸ κοντὰ τὸν φέρνουμε, τόσο πιὸ πολὺ τὸν ἀπομακρύνουμε. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἰδοῦμε τὶ γίνεται μὲ τὰ ἄσεμνα. Ἂς ὑποθέσουμε πώς, ἐπειδή, ἔτσι ὡμὰ εἰπωμένα ὅπως τότε, δὲν εἶναι σήμερα ἀνεκτά, τὰ συγκαλύπτουμε, τὰ κάνουμε φίνα, «σόκιν», ὑπονοούμενα. Ξέρετε ποιὸ θὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα; Μὴ βλέπετε ποὺ μᾶς ξεγελάει καὶ πάλι ἡ ἀσυλία τοῦ «ἀρχαίου». Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ὁ βωμολόχος νὰ γίνει πορναγράφος! Ἰδοὺ ἡ ἀπροσδόκητη μεταμόρφωση. Γιατὶ πονηρό, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ὑπονοούμενο· ὄχι πιὰ ἡ παραδεισιακὴ γύμνια, ἀλλὰ ἡ σάρκα ἡ διαφανιόμενη, ποὺ ροδίζει, διεγείρει...

Καὶ τώρα, ἀφοῦ περιγράψαμε τὶς Συμπληγάδες, ἂς ἰδοῦμε τὰ «περάσματα». Εἶναι στενά, πολὺ στενά. Ἀπὸ μιὰν ἄποψη βέβαια, καλύτερα ποὺ εἶναι τέτοια: προτείνουν ἕνα ἄθλημα, ἐρεθίζουν τὴ φαντασία τῶν πιὸ δυνατῶν, ἐπιτρέπουν τὴ διάβαση μόνο στοὺς πολὺ ἄξιους. Τοὺς περιμένουμε νὰ ἔρθουν. Κάποιοι βέβαια θὰ βρεθοῦν, ἀλλὰ πάνοπλοι, ὡριμοι, ζυγιασμένοι. Ὅ,τι ἐμεῖς ἐδῶ ἐπιχειροῦμε, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ δίχως ἀξιώσεις προπαρασκευὴ τοῦ ἐδάφους. Τὸ πρόβλημα τὸ ἀληθινό, στὸν ὑπογραφόμενο τουλάχιστον, προκαλεῖ τὸν ἴλιγγο.

Ἀπαράβατος ὅρος: Ἂν στὴν Τραγωδία ἐπιχειροῦμε κάποτε, γιὰ λόγους πειραματικοὺς καὶ μόνο, νὰ διασπάσουμε τὸ Χορό, νὰ τὸν διαλύσουμε σὲ ἄτομα μεμονωμένα (τὸ ἐπιτυχέστερο ὡς τώρα παράδειγμα: ὁ «Οἰδίπους» τοῦ Φώτου Πολίτη), στὴν ἀρχαία Κωμωδία αὐτὸ εἶναι ταυτόσημο μὲ καταστροφὴ τῆς οὐσίας της. Τὸ στυλιζάρισμα, ἡ ἐξιδανικευτικὴ σχηματοποίηση, εἶναι κάτι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διάσωση κάποιων τουλάχιστο στοιχείων τοῦ ἐσωτερικοῦ ὕφους τῆς ἀττικῆς Κωμωδίας. Ὅταν τὴν ὀργανικὴ ἑνότητα τοῦ Χοροῦ τὴ διασποῦμε, ξεπέφτουμε μοιραῖα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ν α τ ο υ ρ α λ ι σ μ ο ῦ. Γιατὶ στὴν κωμωδία δὲν ὑπάρχει ἡ ἐσωτερικὴ συγκράτηση τῆς αὐστηρῆς ἰδέας, ὅπως στὴν Τραγωδία, νὰ μᾶς πειθαρχήσει στὸ νόημα τῆς Τέχνης. Ὁ διαλελυμένος Χορὸς μεταβάλλεται αὐτομάτως σὲ μορταρία ἀποχαλινωμένη καὶ ἀσχημονοῦσα. Θὰ εἴταν, λόγου χάρη, ἀφέλεια ἀσυχώρετη νὰ φανταστοῦμε πὼς ἐπειδὴ οἱ ἀρχαῖοι ἐχόρευαν τὸν «κόρδακα», μποροῦμε ἐμεῖς — ποὺ τὸν ἀγνοοῦμε, ποὺ δὲν τὸν εἴδαμε ποτέ μας, — νὰ τὸν ἀντικαταστήσουμε μὲ τὴν ὁποιαδήποτε ἀηδία. Γιὰ τὸ κόρδακα ἕνα μόνον ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ λέμε μὲ βεβαιότητα: πὼς εἴταν χορὸς ἄσεμνος ἀλλὰ καὶ στυλιζαρισμένος. Ὅπως στυλιζαρισμένη εἴταν ὅλη ἡ ἀρχαία Τέχνη τοῦ Θεάτρου. Ἡ ἀσυναρτησία, τὸ ἄρυθμο, δὲν εἶχαν θέση ἐκεῖ.

Τίποτα δὲν μποροῦμε, ἀληθινά, νὰ θεωρήσουμε πιὸ ξένο στὸ νόημα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου ὅσο τὸ νατουραλισμό. Ἂν ἐμεῖς σήμερα βλέπουμε παραμορφωμένη τὴν εἰκόνα τῆς ἀττικῆς Κωμωδίας, αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ εἴμαστε μπολιασμένοι ἀπὸ τὴ νατουραλιστικὴ ψύχωση τῶν νεωτέρων χρόνων. Τὸ πρίσμα μας ἔχει διαστρεβλωθεῖ. Γιὰ νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε, ἀνάγκη νὰ πειθαρχήσουμε τὸ σκηνικὸ φαινόμενο σὲ κάποιους ξεχασμένους νόμους ρυθμοῦ καὶ ἁρμονίας. Ἂς τὸ ἐπιχειρήσουμε καὶ τότε βλέπουμε ἂν τὸ «χοντρὸ» τῆς ἀρχαίας Κωμωδίας δὲν ἐξευγενίζεται ὡς ἐκ θαύματος: Ξεφεύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ εὐτελέστερα καθημερινοῦ καὶ ὑποβάλλεται στὴ μαγικὴ ἐπεξεργασία τῆς Τέχνης. Γιατὶ γιὰ τὴν Τέχνη πρόστυχο εἶναι μόνο τὸ φτηνό. Τὶς νατουραλιστικές μας κλίσεις ἂς τὶς φυλάμε γιὰ κάποια ἔργα τοῦ ἀμερικάνικου θεάτρου· ἐκεῖ ἔχουν τὴ θέση τους. Μὴν πιτσιλίζουμε τὸ ἀρχαῖο ἱμάτιο, ποὺ δὲν μᾶς φταίει τίποτα. Μὴ συγχέουμε τὰ ἔπη τοῦ διονυσιασμοῦ μὲ τὰ ἔπη τῆς ὑστερίας.

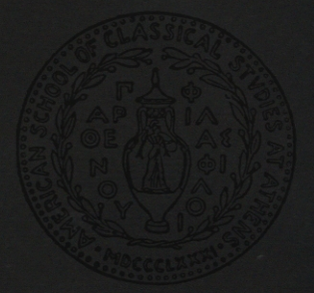
Καὶ τὸ στυλιζάρισμα αὐτό, ἀνάγκη νὰ τὸ ἐπεκτείνουμε στὴν ὅλη σύλληψη καὶ τὴν ἀπὸ σκηνῆς ἑρμηνεία τοῦ ἀρχαίου ἔργου. Ὁ νεώτερος κόσμος, οἱ νεώτερες σκηνοθετικὲς ἔρευνες καὶ τάσεις, μᾶς βοηθάνε σ' αὐτό, γιατὶ ἐκεῖ ἀκριβῶς κατατείνουν: Σὲ μιὰν ἀναβάκχευση τοῦ Θεάτρου, σ' ἕνα ξαναβάφτισμά του στὶς ἀρχικὲς πηγές. Ὅλη ἡ ἀνανεωτικὴ κίνηση τῆς θεατρικῆς τέχνης, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ τωρινοῦ, γιὰ ἑνιαῖο της γνώρισμα ἔχει τὸ ξεπέρασμα τοῦ νατουραλισμοῦ. Ἐμεῖς γυρίζουμε πίσω;

Μὲ γνώμονα τὴν ἀπογύμνωση τῆς μορφῆς ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικῶς ἀκάθαρτα καὶ συμπτωματικὰ στοιχεῖα, μποροῦμε νὰ ξεκινήσουμε γιὰ τὴν ἀξερεύνηση τοῦ ἀρχαίου κωμικοῦ χώρου. Ἡ χρησιμοποίηση στοιχείων συγκαιρινῶν μας (μουσικὰ λαϊκὰ θέματα, χοροί), μπορεῖ νὰ γίνεται, ἀλλὰ ὄχι ἀμετουσίωτα, ἀμάσητα, δίχως διάκριση. Ὁ ἀναχρονισμὸς εἶναι ἀθέμιτα εὔκολο τέχνασμα. Ξιπάζει, δὲν φωτίζει. Τὸ ἴδιο καὶ κάθε ἐξασφάλιση ἐπιτυχίας μὲ μέσα ποὺ φτηναίνουν τὸν ποιητή, ποὺ τοῦ ἀφαιροῦν τὸ κύριο γνώρισμά του. Νὰ μᾶς κάνει αἰσθητὸ τὸν Ποιητή, αὐτὸ εἶναι τὸ μ ό ν ο πρόβλημα ποὺ ἔχει νὰ λύσει ὁ σκηνοθέτης. Ὅλα τ' ἄλλα, εἶναι ὑπεκφυγές. Καὶ γιὰ νὰ μᾶς κάνει αἰσθητὸ τὸν Ποιητή, ἀφοῦ πρῶτα ξεκινήσει ἀπὸ τὸ σωστὸ δρόμο, θὰ πρέπει ὁ ἑρμηνευτὴς ν' ἀντιμετωπίσει τὸ κορυφαῖο πρόβλημα: Τὴν ἐπικοινωνία μας μὲ τὸν διονυσιακὸ κόσμο ποὺ ἔδωσε λαβὴ στὴ δημιουργία τοῦ ἀρχαίου ἔργου.

Ὑπάρχει τρόπος γι' αὐτό; Ἴσως ναί. Ἴσως — παρὰ τὸ τρομαχτικὸ χάσμα τῶν δυόμισυ χιλιάδων χρόνων. Μέσα μας, σὲ βάθη ἀπώτερα, λαγοκοιμόνται τάσεις ἐνστικτικές, καταβολὲς θεμελιακὲς τοῦ φυσικοῦ κόσμου ποὺ μᾶς ἔπλασε. Σ' αὐτὲς ἔδινε διέξοδο ὁ διονυσιακὸς Χορὸς κι' ἀπὸ αὐτὲς τὸ ἀρχαῖο θέατρο ἀντλοῦσε τὴ δύναμή του, τὴν ἰκμάδα του. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁριστικὰ νεκρές, γιατὶ ἡ Φύση ἀπωθεῖται ὅμως δὲν ξεγράφεται. Εἴδαμε στὸ νεώτερο κόσμο δραματικοὺς ποιητὲς σύγχρονους ν' ἀναμοχλεύουν μέσα μας ἀνυποψίαστες δυνάμεις τοῦ ὑποσυνειδήτου, νὰ προκαλοῦν συναισθήματα ἄγνωστα πρίν, κραδασμοὺς ποὺ κόβουν τὴν ἀνάσα. Πῶς τὸ κατώρθωσαν; Μὲ μόνη τὴν ὑποβολὴ τοῦ ποιητικοῦ τους λόγου. Αὐτὸ θὰ πεῖ Ποίηση: νὰ ἐγκαινιάζεις δρόμους πρὸς τὸ ἀνεξερεύνητο, ὄχι νὰ βαδίζεις πληχτικὰ τὴν πεπατημένη. Νὰ μιὰ φορὰ ἄθλημα ἄξιο γιὰ καλλιτέχνες, καὶ ὁ καθένας τους νὰ τὸ ἐπιχειρεῖ μὲ τὸν τρόπο του, μὲ τὰ μέσα του· νὰ γίνεται ποιητής. Ὁ σκηνοθέτης ἐπίσης.

Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι μιὰ μεγάλη καὶ παρθένα εὐκαιρία. Τὸ πείραμα ἀξίζει τὸν κόπο. Πήδημα τεράστιο βέβαια, οὔτε λόγος! Ἀλλὰ καὶ ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο πόσο ὡραῖο, πόσο περήφανο, πόσο συναρπαστικό!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Ὀκτωβρίου 1957

1613138-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΙΑ ΚΑΘΑΡΗ ΓΡΑΜΜΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε τόσο, μιὰ μελέτη σύντομη ἀλλὰ πυκνή, τυπωμένη σὲ καλαίσθητη «πλακέτα», ἔρχεται νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει πὼς ἐκεῖ στὸν ἑλληνικὸ βορρᾶ, μιὰ συνείδηση ἀγρυπνεῖ. Μιὰ συνείδηση ποὺ συμπάσχει μὲ τὸν καιρό μας—δηλαδὴ μὲ ὅ,τι εἶναι ἄξιο νὰ συμπάσχει μαζί του· γιατὶ οἱ ἄλλες συνειδήσεις, ἂν λέγονται κἂν συνειδήσεις, ἔχουν ἐξασφαλίσει οὐσιαστικὰ τὴν αὐταρέσκεια καὶ τὴ μακαριότητα τῆς ἀπουσίας. Ὁ κ. Βασίλης Φράγκος ὅμως—γι' αὐτὸν πρόκειται—ἀναρωτιέται, ἀνησυχεῖ, ἐρευνᾶ, ἐλπίζει. Νὰ μιὰ ἐλπίδα πού, χάρη στὸ ἀντίτιμο ἀκριβῶς ποὺ καταβάλλει, δὲν μᾶς εἶναι ἀποκρουστική. Γιατὶ ὑπάρχουν κι' αὐτὲς οἱ παράδοξες ἐλπίδες στὸν καιρό μας: ἐκεῖνες ποὺ ἐξοργίζουν γιὰ τὴν ἀταραξία τους, γιὰ τὴν στενοκέφαλη βεβαιότητά τους, γιὰ τὸν ἀπτόητο δογματισμό τους. Ὁ κ. Φράγκος ἐλπίζει δίχως νὰ μᾶς ἀπελπίζει γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἀντίθετα: φτάνει ἴσως στὴ γλυκειὰ πλάνη νὰ τὸν πιστεύει καλύτερον ἀπὸ ὅ,τι εἶναι—καὶ σχεδὸν νὰ μᾶς πείθει γι' αὐτό!

Πίσω ἀπὸ τὸν τόσο ἐνήμερο, ἄγρυπνο ἐρευνητὴ τῶν μεγάλων κοινωνικοφιλοσοφικῶν θεμάτων τοῦ αἰῶνα μας, κρύβεται ἕνας ἰδεολόγος. Κι' ὅποιος λέει «ἰδεολόγος», λέει αἰσιόδοξος, ὅταν δὲν λέει μισαλλόδοξος, σατράπης τῆς ἰδέας. Αἰσιόδοξος ἄρα ρωμαντικός; Ὄχι· ἂς ἀποκρούσουμε αὐτὴ τὴ διαβολή, ποὺ τὴν ἐμπνέουν πότε ὁ κυνισμὸς καὶ πότε ἡ πίκρα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει τὴν ἔξαρση τῆς ἰδεολογίας, τὴν εὐπιστία της ἂν θέλετε, χωρὶς νὰ πέφτει ὑποχρεωτικὰ καὶ σὲ παραισθήσεις. Τελειώνοντας, σήμερα ποὺ γράφω, τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ κ. Φράγκου «Ἑλληνικὸς προοδευτικὸς δρόμος», διαπιστώνω κάτι πού, ἂν τὸ ἀναφέρω ἐδῶ, εἶναι γιατὶ ξεπερνάει τὴ διαφορετικὰ ἀσήμαντη προσωπικὴ περίπτωση. Χαρακτηρίζει μιὰν ἀσυνειδητοποίητη ἴσως νεύρωση τῶν καιρῶν μας: Διαβάζοντας λοιπὸν ἕνα ἄξιο θεωρητικὸ κείμενο, ἀποξεχνιόμαστε, τὸ πιστεύουμε, ἀφηνόμαστε μιὰ στιγμὴ νὰ μᾶς συνεπάρει ἡ ἐπιχειρηματολογία του, κ' ὕστερα, ξαφνικά, σταματᾶμε ἐπὶ τόπου, γίνεται μέσα μας μιὰ σύσπαση, κάτι ρικνώνεται, καὶ ἂν δὲν ἀντιδράσουμε μὲ ὅλη τὴ θέλησή μας, θὰ βρεθοῦμε νὰ κάνουμε ὁλό-

38-2.

σωμη στροφή, νὰ γυρίζουμε τὴ ράχη μας μὲ πεῖσμα στὴν προηγούμενη αὐθόρμητη αἰσιοδοξία μας. Δυσπιστία; καχυποψία; φτώχια ψυχῆς; "Οχι. "Ενστικτο ἄμυνας τραυματισμένο ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἀπογοητεύσεις. Ποτὲ στὴν ἱστορία ὁ ἄνθρωπος δὲν στάθηκε τόσο κυνηγημένο ἐσωτερικὰ ζῶο, ὅσο στὴν παροῦσα ἐποχή.

"Ομως ἂς γυρίσουμε στὸν κ. Φράγκο· τὸ ἀξίζει. 'Ο κ. Φράγκος θέλει νὰ βλέπει—καὶ εἶναι ἱκανὸς νὰ βλέπει—πέρα ἀπὸ ἐμᾶς μὲ τὶς ἄγονες διαπιστώσεις καὶ μὲ τὶς στατικές μας διαμαρτυρίες. Τῆς διαμαρτυρίας ἡ προσφορά, γιὰ νὰ προκαλέσει κάποτε τὴν ἀντίδραση, χρειάζεται βάθος χρόνου. 'Ο κ. Φράγκος ἔχει συνειδητοποιήσει τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἄμεσης ἐνέργειας· γι' αὐτὸ κ' ἡ τωρινή του μελέτη—τὸ τωρινό του βῆμα θὰ ἔλεγα—ξεπερνάει τὸ στάδιο τῆς ἔρευνας καὶ φτιάνει, ὕστερα ἀπὸ μιὰ συνοπτική, φωτεινότατη ἀνάλυση τῶν καταστάσεων, σὲ θετικὲς καὶ συγκεκριμένες προτάσεις. Εἶναι μιὰ μελέτη ὄχι πιὰ κοινωνιολογικὴ ἀλλὰ πολιτική. Μέσα της διαγράφεται τὸ πρόγραμμα.

"Ας τὸ κρίνουν οἱ ἁρμόδιοι. Προσωπικά, τὸ μόνο ποὺ μπορῶ νὰ πῶ εἶναι πὼς ἔχει στοιχεῖα ποὺ μὲ θερμαίνουν. Πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ τυποποιημένα κομματικὰ σχήματα τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς θεωρίας, πρεσβεύει μιὰ συνένωση κοινωνικῶν στρωμάτων ποὺ ἔχουν ἀναμφισβήτητη ἐσωτερικὴ ταυτότητα συμφερόντων, κι' ἂς μὴ τὸ ξέρουν. Καμμιά, λόγου χάρη, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία πὼς θύματα τῆς ἴδιας ἐνέδρας, τῆς στημένης μόνιμα ἀπὸ τὴν περιλάλητη οἰκονομικὴ ὀλιγαρχία στὸν τόπο μας, εἶναι οἱ ἐργάτες, οἱ ὑπάλληλοι, οἱ ἀγρότες, οἱ μικροεπαγγελματίες καὶ βιοτέχνες, οἱ κάθε λογῆς διανοούμενοι, κ' οἱ ἐγκαταλελειμμένοι στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, προδομένοι, τραγικοί μας νέοι. Αὐτοὺς βλέπει ὁ κ. Φράγκος σὰν τὴ φυσικὴ λαϊκὴ βάση, τὸν ἱστορικὸ φορέα, τοῦ εὐαγγελιζόμενου πολιτικοῦ σχηματισμοῦ. Εἴτε ἡ σύνθεσή τους πραγματοποιηθεῖ, εἴτε ὄχι, μπορεῖ ἄραγε ὁ καθένας ποὺ δὲν ἔχει συνηθίσει νὰ διανοεῖται μὲ κατασκευασμένα στὸ ἐξωτερικὸ καλούπια, νὰ μὴ βλέπει, διδαγμένος ἀπὸ τὴν πρακτικὴ πεῖρα τῆς ζωῆς, πὼς αὐτὸ εἶναι ὄχι μόνο τὸ φυσικὸ βάθρο τοῦ ἑλληνικοῦ προοδευτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀξιολογότερο, τὸ ὑγιέστερο, τὸ παραγωγικότερο τμῆμα τοῦ ἔθνους;

Τί ἐμποδίζει τὶς φυσιολογικὲς κι' ἀναγκαῖες ἐξελίξεις στὸν τόπο μας; Οἱ ἀντικειμενικοὶ ἐχθροὶ ἔχουν ἐπισημανθεῖ, λίγο-πολὺ τοὺς ξέρουμε ὅλοι. "Ας σταματήσουμε μιὰ στιγμὴ ὅμως σ' ἕναν ἄλλο, ἐπίφοβο γιὰ τὴ ρευστότητά του ἐχθρό. Εἶναι ἡ σύγχυση. Μιὰ σύγχυση φρενῶν ἀνήκουστη, ὀλέθρια, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ αὐτόματη γιατὶ δημιουργημένη ἀπὸ τὶς γενικὲς ἱστορικὲς συνθῆκες, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη δολερὰ κι' ἐπιτήδεια προκαλούμενη, συντηρούμενη, ὑποδαυλιζόμενη. Μιλᾶμε—κι' ὁ κ. Φράγκος μιλάει—γιὰ τὴν ἀντικομμουνιστικὴ ὑστερία, τὴν καχυποψία ποὺ ὑπάρχει διάχυτη γύρω καὶ καλλιεργεῖται ἔτσι ποὺ νὰ νεκρώνει ἀκόμα καὶ τὴν πιὸ ἀκαδημαϊκή, φιλότιμη ἔκφραση τῶν προοδευτικῶν στοιχείων. Δὲν εἶναι ἀρκετὸ ὅμως νὰ ἐπισημαίνουμε τὸ φαινόμενο. Θὰ ἔπρεπε καὶ νὰ τὸ ἀναλύσουμε μὲ ἀκόπο τὴν οὐσιαστικὴ διαφωτισή μας. "Ας μὴ τὸ ὀνομάσουμε, εἰδικά, ὑστερία. "Ας τὸ ποῦμε, γενικότερα, φοβία. Ξέρετε σὲ τί συνίσταται; "Οχι τόσο στὴ θετικὴ κατασυκοφάντηση ἀθώων ἀνθρώπων, ὅσο στὸ αἴσθημα πὼς τὰ ὅρια τῆς εἰλικρίνειας στὶς μεταξύ μας σχέσεις καὶ καταστάσεις ἔχουν γίνει πολὺ θολά. Δὲν ξέρουμε, συνηθέστατα, ποῦ ἀρχίζει καὶ ποῦ τελειώνει ἡ καλὴ πίστη τοῦ διπλανοῦ μας. Προβάλλει γιὰ φιλοπρόοδος, ἀνθρωπιστής, δημοκρατικὸς ὡς τὸ κόκκαλο, ἀκόμα καὶ ὑπερσωβινιστής, ἑλληνολάτρης, καὶ δὲν ξέρουμε, στὸ βάθος, τί ἐξυπηρετεῖ. Εἶναι αὐτὸ ποὺ λέει καὶ ποὺ μοιάζει; Εἶναι ὑποκριτής; Μιλάει καθαρὰ ἢ μεταχειρίζεται παραβολές, ὑπονοούμενα, ἀλληγορίες; "Οταν ὁρκίζεται γιὰ τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα του, μήπως πιστεύει — καλόπιστα, ἔστω, — γιὰ λυτρωτικὲς τοῦ ἀνθρώπου, καταστάσεις ποὺ εἶναι στὴν οὐσία ἐξανδραποδιστικὲς τοῦ ἂν ὄχι χειρότερα, τουλάχιστον τὸ ἴδιο ὅσο κ' οἱ παλιές; Μήπως ἀφελέστατα γίνεται ὄργανο ἄλλων, πονηρῶν; 'Αλλὰ καὶ ὅταν πραγματικὰ εἶναι εἰλικρινὴς κι' ἐνήμερος, κι' ὅταν μᾶς ἔχει πείσει γιὰ τὴν εὐθύτητά του, ποῦ ξέρουμε πότε φέρεται σωστὰ καὶ πότε σφάλλει — σφάλλει ἐπικίνδυνα; Οἱ παγκόσμιες συνθῆκες εἶναι τόσο ρευστὲς ποὺ χάνει κανένας τὸ νοῦ του. "Ενας φίλος σας ποὺ τὸ πρωῒ εἶχε ἄδικο, μπορεῖ ξαφνικὰ τὸ μεσημέρι νὰ βρεθεῖ νὰ ἔχει ἀπόλυτο δίκηο. 'Αρκεῖ ἕνα τηλεγράφημα τοῦ ἐξωτερικοῦ, μιὰ εἴδηση ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο, μιὰ δεύτερη ἔκδοση τῶν ἐφημερίδων. "Ενας ἀλεξιπτωτιστὴς πήδηξε ἀπὸ δυτικὸ ἀεροπλάνο στὴν Αἴγυπτο, μιὰν ἔκθεση διάβασε κάποιος σοβιετικὸς ἡγέτης στὸ συνέδριο τοῦ κόμματός του, μιὰ αἰφνίδια ἔκκληση ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο τῆς Βουδαπέστης ἀκούστηκε καὶ ὅλα ἤρθανε τὰ πάνω κάτω. 'Αποκαλυπτήρια ἐδῶ, ρεζιλέματα ἐκεῖ, καθαιρέσεις θεῶν καὶ ἡμιθέων πιὸ πέρα. 'Υπάρχουν ἄνθρωποι στὸν τραγελαφικὸ αὐτὸν καιρὸ μας ποὺ ἂν εἶχαν τὴν ὠφελιμένη εὐθυξία θὰ ἔπρεπε, ἐκεῖ ποὺ ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας πρὶν ἀκτινοβολοῦσαν πανευτυχεῖς, ν' ἁρπάξουν ἕνα περίστροφο καὶ νὰ τινάξουν τὰ μυαλά τους στὸν ἀέρα.

'Απ' ὅ,τι ξέρουμε, κανεὶς δὲν τὸ ἔκανε, ὁσοδήποτε ἐκτεθειμένος κι' ἂν εἴταν μὲ ὁποιονδήποτε θεό. Ποὺ θὰ πεῖ πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει μέσα του ἀποθέματα ἀντοχῆς ἀξιοθαύμαστα. ἂν ὄχι ἀξιοζήλευτα, καὶ πὼς ἡ φοβία ἡ διάχυτη εἶναι θλιβερὴ μὰ ὄχι κι' ἀδικαιολόγητη.

Νὰ ἕνας λόγος παραπάνω νὰ ἐκτιμάει κανεὶς ἰδιαίτερα ἀνθρώπους μὲ καθαρὴ γραμμὴ καθὼς ὁ κ. Β. Φράγκος...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 'Οκτωβρίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΒΕΡΝ ΚΑΘΑΙΡΕΙΤΑΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μπαίνουμε πλησίστιοι σὲ νέα περίοδο αὐτοθαυμασμῶν κι' ἐξάρσεων τοῦ δαιμονίου μας. Τὸ πρῶτο ἅλμα στὸ ἄπειρο ἔγινε. Ὄχι μὲ αὐθεντικοὺς ἐκπροσώπους τοῦ εἴδους μας ἀκόμα, ἀλλὰ μ' ἕνα αὐθεντικὸ δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, πάντως· κι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου λίγο. Εἶναι, ἀντίθετα, πάρα πολύ. Δὲν ἔχει κανένας παρὰ ν' ἀναλογιστεῖ τὶς προοπτικὲς ποὺ διανοίγονται ἔτσι. Τρία εἰκοσιτετράωρα τώρα οἱ παγκόσμιοι ραδιοφωνικοὶ σταθμοί, οἱ ἀνὸ τὸν κόσμο εἰδησεογραφικὲς στῆλες κ' οἱ ρήτορες τῶν καφενείων μᾶς ὑπογραμμίζουν τὴ σημασία τοῦ γεγονότος: 'Αρχίζει ἡ κατάκτηση τοῦ ἀπείρου, ἡ διαπεραίωσή μας σὲ ὄχθες ἀστρικὲς ἀπώτατες. Ὅ,τι ἴσαμε χτὲς εἴτανε τόλμημα τῆς φαντασίας μόνο, γίνεται πραγματοποίηση μεγαλόπνοη μέν, ἀλλὰ καὶ πολὺ νοητή...

Μὲ τὴν εὐκαιρία, ξαναέρχεται στὴν ἐπικαιρότητα τὸ ὄνομα τοῦ 'Ιουλίου Βέρν. Εἶναι ὁ προχειρότερος τρόπος νὰ ἐξαρθεῖ παραστατικὰ τὸ μέγεθος τοῦ κατορθώματος: «Ὅ,τι ὁ 'Ιούλιος Βέρν εἶχε ὀνειρευθεῖ μόνον...» Ὁ καϋμένος ὁ μπάρμπα - Βέρν! Πῶς εἶχε λικνίσει τὰ πρῶτα νιάτα μας μὲ τοὺς ἐξωφρενικοὺς—τότε—διασκελισμοὺς τῆς φαντασίας του! Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανένας τὴν περίεργη τύχη ποὺ τὸν περίμενε: 'Η ἐπαλήθευσή του γίνεται ταυτόχρονα καὶ καθαίρεσή του! Γιατί, προσέξετε λιγάκι: Τὶ ἔδινε στὶς μυθιστορηματικὲς συλλήψεις τοῦ Βέρν τὴν ἰδιαίτερη γοητεία τους; Φαινομενικά, εἴταν προφητικές, προεξοφλοῦσαν τὶς ἐξελίξεις τῆς ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης. Στὴν οὐσία, ἡ κρυφὴ ἀνατριχίλα ποὺ σοῦ ἔδιναν, τὸ ἡδονικὸ ἐκεῖνο πιάσιμο τῆς ἀνάσας, βασιζόταν στὸν ἴλιγγο πὼς πηδᾶς στὸ χῶρο τοῦ χιμαιρικοῦ, τοῦ ἀνεπίτευκτου, ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους ἴσκιους τοῦ ὑπερπραγματικοῦ. Ἔτσι καὶ τ' ὄνειρο αὐτὸ ἀλήθευε, θὰ γινόταν κατάσταση καθημερινή, ὅπως κάθε τι πραγματοποιημένο. Φαντασθῆτε τὸ Ρωβύρο τὸν Κατακτητὴ τόσο προσιτὸ ποὺ νὰ μπορεῖς νὰ παίζεις μαζί του τάβλι στὸ καφενεῖο τῆς γειτονιᾶς. Πάει πιά, δὲν εἶναι ὁ Ρωβύρος. Καὶ ἄυριο μεγάτερο ὁ Καταιπής...

Ξαναβλέπω κάτι γνωστά μου παιδάκια, ἐδῶ καὶ σαράντα χρόνια πίσω, νὰ στέκονται ἀποσβολω-

2613139-1

μένα, μαγνητισμένα, μπροστὰ στὸ κρύσταλλο τοῦ βιβλιοπωλείου Σιδέρη, στὴν ὁδὸ Σταδίου. Κοιτάζουν ποθεινὰ κάτι μεγάλα βιβλία, χρυσόδετα, ποὺ ἔχουν ἀπάνω κολλημένη μιὰ χρωματιστὴ εἰκόνα: ἕναν κύριο φαλακρὸ καὶ μουσᾶτο, ποὺ φοράει ρεντιγκότα βαρυσήμαντη, καὶ στέκεται πλάϊ σὲ μιὰν ἀστρονομικὴ διόπτρα. Τίτλοι τῶν βιβλίων: «Ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τὴν Σελήνην» καὶ «Περὶ τὴν Σελήνην». Ἀκριβὰ βιβλία, ποὺ πρέπει νὰ περιμένεις ὑπομονετικὰ νἄρθει κάποια παραμονὴ πρωτοχρονιᾶς γιὰ νὰ σοῦ τὰ βάλουν, ἴσως, στὸ χέρι. Καὶ πάλι νὰ περιμένεις, βασανίζοντας τὴ λαχτάρα σου, ν' ἀνατείλει κάποια εὐλογημένη, διαθέσιμη ὥρα, δίχως μαθήματα τοῦ σχολείου ἢ μελέτη — διακοπὲς χριστουγεννιάτικες, λαμπριάτικες, καλοκαίρι, μπορεῖ καὶ καμμιὰ ὡρίτσα κλεμμένη πονηρὰ ἀπὸ τὴ μελέτη, τὴν ἐπίβλεψη τῶν μεγάλων — γιὰ νὰ σκύψεις ἄπληστα στὶς σελίδες αὐτὲς ποὺ ἀνοίγονται κάτω θέσσε σὰν ἄσπρα κολλαριστὰ φτερὰ καὶ σὲ παίρνουν, σὲ ἀπογειώνουν, σὲ ταξιδεύουν.

Ἡ ἐξόρμηση αὐτὴ πρὸς τὴν ποίηση—γιατὶ ποίηση εἴταν, τί ἄλλο;— γινόταν σὲ μιὰ σκληροτράχηλη καθαρεύουσα, ἀνένδοτη σὰν παλιὸς γυμνασιάρχης μὲ ψηλὸ σκληρὸ κολλάρο. Ἀγαπούσαμε ὡς κι' αὐτὴ τὴν καθαρεύουσα! Θαρῶ προσέθεσε κάτι στὸ μυστήριο τῶν βιβλίων, τὰ ἔκανε ἔτσι σὰ γραμμένα μὲ ἱερογλυφικά. Χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει καὶ πὼς ὅταν ἐρχόταν ὕστερα ἡ «Διάπλαση» καὶ δημοσίευε σ' ἐπιφυλλίδες τὴ «Μυστηριώδη νῆσο», μεταφρασμένην στὴν ἁπαλὴ δημοτικὴ τοῦ Ξενόπουλου, δὲν ἐνιώθαμε κάποιαν ἄλλη ζέστα, τὴ συγκίνηση μιᾶς πιὸ στενῆς, πιὸ ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας. Εἴτε ἔτσι, μιὰ φορά, εἴτε ἀλλιῶς, ἡ χάρη τοῦ καϋμένου τοῦ Βὲρν εἴταν πὼς ἔδινε στὴ φαντασία μὲν τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἐπιστήμης, στὴν ἐπιστήμη δὲ τὴ γοητεία τοῦ φανταστικοῦ. Ἰδανικὴ σύζευξη, γλυκύτατη πλάνη! Μποροῦσες τὰ βράδυα, χωμένος στὰ σκεπάσματά σου, νὰ ὀνειρεύεσαι πὼς ὁδεύεις πρὸς τὸ φεγγάρι, παρέα μέσα σ' ἕνα βλῆμα μὲ τὸν Βαρβικάν, τὸν Νίχωλ καὶ τὸν Ἀρδάν, καταιονιστικὰ λουσμένος ἀπὸ ἀσημένιο φῶς, χωρὶς αὐτὸ νὰ σ' ἐμποδίζει καὶ νὰ πιστεύεις τ' ἄλλο βράδυ στὴ μαγικὴ δύναμη τῆς Σελήνης, ὅταν ὕφαινε μ' ἕνα φωτοστέφανο τὰ χλωρὰ μαλλιὰ τοῦ κοριτσόπουλου ποὺ ἤρθε νὰ σταθεῖ ἐκεῖ ψηλὰ σ' ἕνα παραθύρι...

Ἂς εἶναι! Καιρὸς ἡ ποίηση ν' ἀλλάξει τὰ σύμβολά της, νὰ τ' ἀνανεώσει. Δυόμισυ χιλιάδες χρόνια τώρα τρέφεται μὲ τὰ ἴδια, — πάει πολύ. Θὰ χρειαστεῖ ἴσως νὰ τ' ἀναζητήσει στὸ ἑξῆς ἀλλοῦ, σὲ χώρους πιὸ οἰκείους, δῶθε ἀπὸ τὸ ἀνέφικτο. Γιατὶ τὸ ἀνέφικτο κατατροπώνεται ἀπὸ τὸ δαιμόνιο τοῦ ἀνθρώπου, γυμνώνεται ἀπὸ τὸν ἔναστρο μανδύα του. Φανερώνεται ψεύτικος μάγος, ἕνας ἁπλὸς ταχυδαχτυλουργός, κατάλληλος γιὰ πανηγύρια. Τὰ ἀποκαλυπτήριά του, σημειῶστε, δὲν γίνονται μονάχα στὴν κλίμακα τοῦ μακρόκοσμου· γίνονται καὶ στὴ διάσταση τοῦ μικρόκοσμου: Τὸ μυστήριο τῆς ὕλης παραβιάζεται, ἡ συνοχή της διασπᾶται, τὸ ἠλεκτρόνιο μπορεῖ νὰ μὴ στέκεται νὰ τὸ ἀγγίξουμε μὲ τὸ δάχτυλο, ὅμως, αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου πὼς ἔχει καὶ κάποια ἱερότητα ποὺ νὰ τὸ προστατεύει. Ἁπλῶς μιὰ κατεργαριὰ διαθέτει· εἶναι φευγαλέο σὰν τσαχπινιὰ μάγκας. Ποῦ θὰ μᾶς πάει, θὰ τὸ τσακώσουμε!

Ὅλ' αὐτὰ εἶναι, ἀλήθεια, ζαλιστικά. Θαυμάζει κανένας, δικαιολογημένα νομίζω, μαζὶ μὲ τὰ ἴδια τὰ ἐπιτεύγματα, τὴν ἱκανότητα τῆς προσαρμογῆς μας, τὴν ἐλαστικότητα τοῦ ἀναπνευστικοῦ μας συστήματος, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀντέχει σὲ τόσο αἰφνίδιες ἀλλαγὲς ὕψους. Πότε κιόλας μαθαίνουμε, ἀφομοιώνουμε, ξαναξεκινᾶμε! Ἐκτιμοῦμε, ἀλλὰ ἐπάψαμε πιὰ νὰ παραξενευόμαστε. Ἡ περιοχὴ τοῦ πραγματικοῦ γίνεται ὅπως ἡ περιοχὴ τοῦ ἀπόλυτου μύθου: Ἔτσι κι' ἀποδεχτεῖς τὴν ἀρχικὴ του σύμβαση, γιὰ τίποτα πιὰ δὲν ἀπορεῖς, τὰ δέχεσαι ὅλα. Κι' ἄλλο πιὰ δὲν ζητᾶς — ὅταν εἶσαι πολὺ γκριναρης — παρὰ τὸ μεγαλεῖο αὐτὸ τοῦ μυαλοῦ, τὸ ἀναμφισβήτητο, νὰ φανεῖ μιὰ μέρα πὼς τὸ συνοδεύει κι' ἀνάλογο μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς. Πὼς δὲν πρόκειται γιὰ ὑδροκεφαλισμὸ τερατώδη, ἀλλὰ γιὰ μεγέθυνση τοῦ ἀνθρώπου ὀργανική, ἠθική, σύμμετρη.

Γιατὶ φανταστῆτε τὸν ἐξωφρενισμὸ τοῦ ἀντίθετου. Φανταστῆτε, λέει, ἀποβιβαζόμενοι μιὰ μέρα στὴ Σελήνη, νὰ μεταφέραμε ἐκεῖ καὶ τὶς ἀθλιότητές μας τὶς τρεχούμενες· Νὰ γίνεται ἀγώνας δρόμου στὸ διάστημα ποιὸς θὰ φτάσει πρῶτος γιὰ νὰ κάνει ἀποικία τὸ φεγγάρι! Νὰ ξαμολυόνται οἱ ἀητονύχηδες τῆς ἀγορᾶς γιὰ νὰ βάλουν χέρι στὰ μεταλλεῖα του, νὰ γεμίσουν τὶς τσέπες τους, νὰ ὁπλιστοῦν μὲ νέα μέσα γδυσίματος τῶν γυμνῶν. Νὰ παίζονται οἱ μετοχές του στὰ χρηματιστήρια. Νὰ κουβαλιόνται ἐκεῖ πάνω στρατοὶ μὲ ὁπλιταγωγὲς ρουκέτες καὶ νὰ ἀλληλοσφάζονται γιὰ τρία μέτρα φεγγαρίσιου ἐδάφους... Ὄχι, ὄχι, μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσω. Αἰσθάνομαι τὸ ἔπος νὰ μεταβάλλεται σ' ἐπιθεώρηση — κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ παρωδία βλάσφημη. Καμμιὰ δὲν ἐπιτρέπεται ἀμφιβολία πὼς ἀποκτοῦμε συναίσθηση τῶν βαρύτατων ὑποχρεώσεων ποὺ ἀνελάβαμε. Τὸ μυαλό, μᾶς ἔχει φορτώσει τρομαχτικὲς εὐθῦνες. Μᾶς καλεῖ ν' ἀποδείξουμε πὼς βρισκόμαστε στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων.

Γιατί, διαφορετικά, ποιὸς ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ ἄθλου; Ὄχι βέβαια νὰ ἱκανοποιήσουμε τὴν περιέργειά μας μόνο. Ἡ ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μυστόρημα ἀστυνομικό...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 'Οκτωβρίου 1957

1613140-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΝΕΑ ΑΓΩΝΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

"Αν ἤμουν ἰδιοκτήτης ἑνὸς καθημερινοῦ ἢ περιοδικοῦ ἐντύπου μεγάλης, παγκόσμιας κυκλοφορίας, προπάντων ὅμως μεγάλου κύρους, ὥστε κανένας νὰ μὴ τοῦ ἀρνιέται τὴ γνώμη του, θὰ ἐπιχειροῦσα μιὰν ἔρευνα, ποὺ μοῦ φαίνεται ἐπίκαιρη: «Τὶ ἐσωτερικὲς ἀλλοιώσεις προβλέπετε πὼς θὰ προκαλέσουν στὸ ἄνθρωπο οἱ νεώτερες κατακτήσεις τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης;» Αὐτὸ περίπου θὰ εἴταν τὸ ἐρώτημα. Καὶ θὰ τὸ ὑπέβαλλα σὲ λίγους, μετρημένους ἀνθρώπους, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν ἀποδείξει μὲ τὴν ὡς τώρα στάση τους καὶ τὸ ἔργο τους πὼς μποροῦν νὰ σταθοῦν πραγματικὰ πολὺ ψηλά. "Οχι σὰν θέσεις, ἰδιότητες. Σὰ διάνοιες καὶ σὰν ἠθικὲς ὀντότητες. Θέλω νὰ πῶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν θὰ γίνονταν ἀναγκαστικὰ ἀπολογητὲς τῶν θέσεών τους, ἀλλὰ ποὺ θὰ εἶχαν τὴν ἱκανότητα νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς φυσικῆς ἄλλωστε μονομέρειας, τῶν ἀρχῶν ποὺ ἔχουν διαλέξει ν' ἀντιπροσωπεύουν, ἀκόμα—καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα—τῶν αὐτονόητων συμφερόντων τους, καὶ νὰ κινηθοῦν μὲ μιὰ σχετικὴ ἄνεση μέσα στὸ χῶρο τῶν μεγάλων ἰδεολογικῶν συνθέσεων καὶ ἀναθεωρήσεων. Μιὰ τέτοια ἔξαρση δὲν εἶναι τόσο ἁπλὴ ὅσο φαίνεται. Καὶ τὸ ἐρώτημα, ἀπευθυνόμενο τυχὸν σὲ τυπικὲς προσωπικότητες μόνο, θὰ προκαλοῦσε τέτοια πλημμύρα ἀπὸ ἀνοιμασήματα, κοινοτοπίες, στομφώδεις ἀνοησίες, ποὺ, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, θὰ ἔβλεπε κανένας τὸν ἑαυτό του νὰ καταποντίζεται σ' ἕναν ὠκεανὸ ἀπὸ ἀπογοήτευση καὶ πλήξη.

Τὸ θέμα ἐδῶ, κατὰ κύριο λόγο, εἶναι νὰ μὴν προσπαθήσει ὁ καθένας νὰ ὑπερασπίσει ὅ,τι τοῦ ἀρέσει. Γιατὶ — ἀνθρώπινο αὐτὸ—λίγο - πολὺ ὅλοι μας, μικροὶ καὶ μεγάλοι, σὲ κάτι τέτοιο πάντα καταστείνουμε. "Εχουμε κατασταλάξει σὲ κάποιες ἀπόψεις ποὺ μᾶς εἶναι πειστικές, ἀγαπημένες ἢ βολικές, ἀγκυροβολήσαμε, καὶ μ' αὐτὲς γιὰ πρῖσμα, ἀναλύουμε τὸ φῶς ποὺ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. "Ομως ἡ στιγμὴ εἶναι μεγάλη, δίχως προηγούμενο. Ἡ στιγμὴ ἀπαιτεῖ γενναῖες ἀνασκατατάξεις. Μὲ τὴν προσοχή μας ἀπορροφημένη ἀπὸ ὅ,τι γίνεται στὸν ἔξω κόσμο, τὶς ἰλιγγιώδεις πρα-

40-2.

γματοποιήσεις, τὰ θεαματικὰ ἐπιτεύγματα, δὲν βρίσκουμε τὸν καιρὸ νὰ συλλογιστοῦμε, καὶ σχεδὸν δὲν ὑποψιαζόμαστε, τὶ ἀντίκτυπους εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουν τέτοιες ἐξελίξεις στὴν ἐσωτερική μας διαμόρφωση. Βλέπουμε γιὰ τὴν ὥρα τὸ πρακτικὸ — ἢ τὸ τεχνικὸ τὸ πολὺ-πολὺ — πρόβλημα ποὺ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἐξόρμηση στὸ φεγγάρι, μιὰ ἀποβίβαση πλασμάτων τοῦ εἴδους μας σ' ἕνα σῶμα οὐράνιο ἄλλο ἀπὸ τοῦτο - ἐδῶ ὅπου γεννηθήκαμε, τὸ μητρικό. Νομίζουμε πὼς ὅλο - ὅλο τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι: ἡ λύση ἑνὸς τεχνικοῦ προβλήματος. Λάθος! Τὸ θέμα εἶναι ἡ παρεπόμενη δημιουργία ἑνὸς ἀνθρώπου διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν χτεσινό. Ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ θὰ τοποθετεῖται διαφορετικὰ ἀπέναντι στὸ σύμπαν κι' ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του.

Ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν κόσμο, κοντινὸ καὶ μακρυνό, οἱ σύνδεσμοί μας μαζί του, τὸ σύνολο ἀπὸ ἰδέες ποὺ μᾶς ὑπαγορεύει τὸ κοσμοείδωλο καὶ ὅ,τι ἀναγκαστικὰ ἀπορρέει ἀπὸ ἐκεῖνο, δὲν εἶναι ὅροι οὐδιάφοροι γιὰ τὴν ἠθική μας διαμόρφωση. Εἴμαστε αὐτοὶ ποὺ εἴμαστε γιατὶ πιστεύουμε τοῦτο κι' ἐκεῖνο. Ἂν αὔριο πάψουμε νὰ τὰ πιστεύουμε, ἂν πιστέψουμε ἢ ἀνακαλύψουμε κάτι ἄλλο, θ' ἀρχίσουμε ὄχι μόνο νὰ σκεφτόμαστε διαφορετικὰ ἀλλὰ καὶ νὰ αἰσθανόμαστε ἀκόμα. Ἡ λεγόμενη «ἀνθρώπινη φύση» δὲν εἶναι τόσο ἀναλλοίωτη ὅσο τὸ πιστεύουν πολλοί, κλεισμένοι καθὼς βρίσκονται μέσα σ' ἕνα πολλοστημόριο τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔχει δυνατότητες πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις ἀνυποψίαστες. Καὶ εἶναι καὶ οἱ σύγχρονοι στοχαστὲς ποὺ δὲν πιστεύουν κὰν στὴν ἀνθρώπινη φύση· πιστεύουν κάλλιο σὲ μιὰν ἀπεριόριστη σχεδὸν διαθεσιμότητά μας, ποὺ ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μᾶς διανοίγει περιθώρια ἐλευθερίας ἀπροσμέτρητα, διὰ τῆς «ἐκλογῆς», μᾶς προσδένει, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλύτρωτα, στὸ βαρὺ ἅρμα τῆς ὑλικότερης αἰτιοκρατίας. Ἂς τ' ἀφήσουμε ὅμως αὐτά, ποὺ δὲν μᾶς ἀφοροῦν ἄμεσα γιὰ τὴν ὥρα. Ἂς ἀναγνωρίσουμε κάτι ἀναμφισβήτητο: Ἂν εἴμαστε σήμερα αὐτοὶ ποὺ εἴμαστε, ὁ λόγος εἶναι πὼς ἔχουμε κάποιες εὐκολοδιάκριτες ρίζες. Λόγου χάρη: Ἔχουμε ταχτοποιήσει τὴ θέση μας ἀπέναντι στὸ πρίν, στὸ τώρα καὶ στὸ ὕστερα μ' ἕναν τρόπο κοινῶς παραδεδεγμένο, ποὺ ἀποτελεῖ καθεστώς. Γιὰ τὸ πρῶτο καὶ γιὰ τὸ τρίτο ἐπαναπαυόμαστε στὴ χριστιανικὴ μεταφυσική, ποὺ παραδέχεται ἕναν κόσμο δισυπόστατο, μὲ τὴν ὑπερβατικὴ πηγή του θεμέλιο καὶ δικαίωση τῆς αἰσθητῆς. Γιὰ τὸ τώρα τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ἁπλᾶ, καὶ μαζὶ πιὸ πονηρά: Ἐπισήμως, ἡ χριστιανικὴ —πάλι— ἠθική. Ἀνεπίσημα: ὅπως ὁ καθένας βολεύεται, μὲ τὴν καθιερωμένη ἠθικὴ γιὰ ὅπλο ἀπατηλὸ τῶν ἀδυνάτων, πρόσχημα ὑποκριτικὸ τῶν δυνατῶν. Ὁ κόσμος μας κυλάει ὁπωσδήποτε ὁμαλὰ μέσα στ' αὐλάκια ποὺ χάραξε μιὰ μακρυὰ κιόλας χρήση αὐτοῦ τοῦ ἀρκετὰ ἐλαστικοῦ στὴν οὐσία του μηχανισμοῦ.

Εἶναι, φυσικά, ἡ ἐπίφαση. Γιατὶ στὸ μεταξύ, ἀνεπαίσθητα ἢ αἰσθητά, σημειώνονται διάφορες ἀλλοιώσεις. Τὸ ποσοστὸ τῆς ἀπιστίας—τῆς θρησκευτικῆς — πιθανότατα μεγαλώνει. Ναὶ μὲν οἱ θρησκευόμενοι κρατᾶνε τὶς θέσεις τους καὶ, ἐδῶ-ἐκεῖ, τὶς ἀναπροσαρμόζουν, ἀναδιοργανώνονται, ἀλλὰ καὶ ἡ τυπικὴ ὑποταγὴ στὶς καθιερωμένες δοξασίες, ἀλλοῦ γίνεται ἀκόμη τυπικότερη κι' ἀλλοῦ καταργεῖται δίχως περιφράσεις. Διδαχτικότερη, στὸ σημεῖο τοῦτο, ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἱστορία εἶναι ἡ ἀνεπίσημη: ἡ προσωπικὴ ἐξέλιξη μεμονωμένων ἀτόμων. Ξεκίνησαν ἀπὸ περίγυρους συντηρητικούς, οἰκογένειες νομιμόφρονες. Σταδιοδρόμησαν πρακτικά, μὲ τὴν προσοχή τους στραμμένην περισσότερο στὸν ἔξω κόσμο παρὰ στὸν μέσα. Καὶ μιὰ μέρα, ἀπροσδόκητα, ἀνεκάλυψαν πὼς εἶχαν πάψει νὰ πιστεύουν, χωρὶς ν' ἀσχοληθοῦν καθόλου μ' αὐτό. Τί εἶχε συμβεῖ; Ἡ κρούστα παρέμενε συντηρητική, βάσει τοῦ νόμου τῆς ἀβράνειας· τὸ μέσα ὅμως εἶχε ἀλλάξει, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ποιος ξέρει τίνων ἀστάθμητων παραγόντων. Ἀντανάκλαση ἀπὸ γενικότερους ἱστορικοὺς μετασχηματισμούς; Τριβὴ μὲ τὴν πραγματικότητα, ποὺ προκαλεῖ ἀπογοητεύσεις, ἐρωτήματα — ἔστω κι' ἀσυνειδητοποίητα — δίχως ἀπαντήσεις; Μικροεξεγέρσεις ποὺ συσσωρεύτηκαν στὴ σκιά, ὀγκώθηκαν, βάρυναν, ἔγειραν τὴ ζυγαριά; Ἀδιάφορο. Τὸ γεγονὸς ὑπάρχει, ὁμολογημένο εἴτε ἀνομολόγητο· κ' εἶναι ἡ ἱστορία πολλῶν ἀνάμεσά μας.

Ναί, ἀλλὰ προσέξτε: Ἀλλοιώθηκαν τὰ ἐσωτερικὰ καθεστῶτα, ἀθόρυβα — δὲν ἄλλαξαν κ' οἱ ἀντικειμενικοὶ καὶ κρίσιμοι ὅροι. Ὁ ἄνθρωπος, σὰν εἶδος, διατηρεῖ τὴν ἱερότητά του. Ποῦ τὴν ὀφείλει; Στὴν πίστη πώς, ὑπὸ τὴν τωρινὴ μορφή του, δὲν εἶναι παρὰ ἕνας διαβάτης ξεκινημένος ἀπὸ χώρα ἄγνωστη, ἱερή, καὶ ποὺ πορεύεται γυρίζοντας σταθερὰ σ' ἐκείνη. Ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πιὸ θυελλώδεις μεταβολὲς τοῦ κόσμου μας, ἐπαναστάσεις, ὁλοκληρωτικὲς ἀλλαγὲς κατευθύνσεων, κυριαρχίες τῆς ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας, ἡ πίστη αὐτὴ ἐπιμένει, περισώζεται, — ἴσως γιατὶ εἶναι πολὺ βαθειὰ ριζωμένη, ἴσως γιατὶ εἶναι χρήσιμη καὶ ἐποικοδομητική. Πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε αὐτὸ τυχαῖο; Ἂν ἀναζητήσουμε κάποιο νέο ἔρεισμα στὸν ἀνθρωπισμὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ θρησκευτικό, ἄρσγε θὰ τὸ βροῦμε; Ἡ αὐστηρὴ λογικὴ τῶν ἰδεῶν φοβᾶμαι πώς, ἐδῶ, θὰ μᾶς ἄφηνε κάπως ἐκτεθειμένους. Ἡ αὐστηρὴ λογικὴ τῶν ἰδεῶν θὰ μᾶς ἔλεγε, λόγου χάρη, πὼς σὲ μιὰν ἱστορικὴ ὥρα ὅπου ἡ μάζα βαραίνει ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄτομο, κανένας ἀπολύτως λόγος δὲν συντρέχει ν' ἀποδίνουμε καὶ τόση σημασία στὴν ἀνθρώπινη ζωή. Ἡ μονάδα εἶναι πάντα ἀμελητέα μπροστὰ στὸν πολυψήφιο ἀριθμό· καὶ ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ αὐτὸ βέβαια κάνει, ἔκανε πάντα, σ' ὅλους τοὺς καιρούς. Δὲν ἔχει ὅμως τὸ βάρος καὶ νὰ τὸ ὑποστηρίξει ἀπερίφραστα, μὲ τὴ σαφήνεια ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε τόσο ποὺ νὰ τὸ ἐνστερνιστοῦμε, νὰ θεωρήσουμε ὁ καθένας μας τὸν ἑαυτό του μηχανικὸ ἐπεισόδιο μέσα στὴν οἰκονομία τοῦ κόσμου. Ἀντίθετα: ἡ πολιτικὴ θεωρία ἐπικαλεῖται ἕναν ἀνθρωπισμὸ συναισθηματικότατο. Ἀπὸ ὑποκρισία; Πρακτικὴ ἀνάγκη; Ὄχι — ἂς ἀποφύγουμε κάθε τι ποὺ θὰ ἔδινε στὶς ἀντικειμενικὲς διαπιστώσεις μας χρῶμα ἀκάθαρτο πολεμικῆς. Ἐπικαλεῖται τὸν ἀνθρωπισμὸ γιατὶ ἀπὸ ἀνθρώπους ἐκπορεύεται, σὲ ἀνθρώπους ἀπευθύνεται, ἄρα — θεωρητικὰ ἢ ἐξ ἐνστίκτου — τοῦ ἀνθρώπου τὴν τιμὴ παίζει. Καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἐπινοητὴς — ἂν θέλετε — τῆς ἔννοιας «ἱερό», δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλείσει ἀπ' αὐτὴν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του: τὸν ποιητή της!

Ἂς ἀναλογιστοῦμε ὅμως τὴ μορφὴ ἑνὸς κόσμου ποὺ θὰ παραδεχόταν αὔριο πὼς ὁ ἄνθρωπος, σὲ τελευταία ἀνάλυση, δὲν εἶναι ἄλλο τίποτα ἀπὸ μιὰ χημικὴ σύνθεση. Ἄλλο τίποτα ἀπὸ μιὰ σύμπτωση μηχανικὴ ὁρισμένων μορίων, ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ διαλυθοῦν γιὰ νὰ μεταπηδήσουν σὲ νέες συνθέσεις. Πὼς παίρνοντας μιὰ ζωή, ἄλλο δὲν κάνεις παρὰ νὰ ὑποβοηθεῖς μιὰ φυσικὴ λειτουργία, νὰ ἐπιταχύνεις τό πολὺ - πολὺ μιὰν ἀνασύνθεση... Ὄχι. ὄχι! ἂν εἶναι αὐτὸ τὸ μέλλον τοῦ κόσμου, δὲν ἀρνιέμαι τὴ λιποψυχία μου: Χαίρομαι ποὺ γεννήθηκα τόσο νωρίς. Στὴν ἀρεκτικὴ αὐτὴ θερμοκρασία τῶν ἐγκεφαλικῶν ἀποθεώσεων δὲν ἀντέχω.

Ἐκεῖ ἄραγε μᾶς ὁδηγεῖ τὸ πήδημα μέσα στὸ διάστημα; Ἡ ψηλάφηση τῆς ὕλης ὡς τὰ πιὸ μύχια ἄδυτά της; Προσωπικά, δὲν τὸ πιστεύω — κι' ὄχι ἁπλῶς γιατὶ δὲν θέλω νὰ τὸ πιστέψω. Ἂν ἤμουν ἕνας ἀπὸ τοὺς εὐάρθμους ἐκείνους ποὺ θὰ εἶχανε ν' ἀπαντήσουν στὸ ἰδανικὸ ἐρώτημα τῆς ἀρχῆς, θὰ ἀναζητοῦσα ἴσως — μ' ἐλπίδες καὶ νὰ τὴ βρῶ — τὴ νέα βάση ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ στηρίξει μιὰ μέρα τὴν ἀνθρωπιά του. Τὴν ἀνθρωπιὰ ποὺ χρειάζεται, γιὰ νὰ συνεχίσει μ' εὐψυχία τὸ ταξίδι του, μέσα ἀπὸ τόσες κατακτήσεις καὶ θριάμβους, πρὸς τὸ μοιραῖο τέρμα — τὸν κοινὸ τάφο στὸ δίχως ἥλιο τότε πιὰ ἄπειρο...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Ὀκτωβρίου 1957

Σ613141-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΓΩΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΑΡΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ἀπονομὴ τοῦ βραβείου Νομπὲλ στὸν Ἀλμπέρτο Καμὺ ἐξέπληξε ὅλους μας, ἢ τουλάχιστο τοὺς περισσότερους ἀπὸ ἐμᾶς, σὰν κάτι πρόωρο. Ἀπέδειξε, ἴσως, πάλι αὐτὸ ποὺ ξέραμε κιόλας: πὼς ἡ ἀναγνώριση τῆς Σουηδικῆς Ἀκαδημίας ἀπονέμεται μὲ κριτήρια περισσότερο διπλωματικὰ παρὰ αἰσθητικά. Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ ἀντιρρήσεις, δὲν ἀῖρουν τὴν συγκεκριμένη ἀξία τοῦ συγγραφέα ποὺ τιμήθηκε. Καὶ ἡ σημασία τῆς παρουσίας του μέσα στὴν ὄχι καὶ τόσο πλούσια σὲ ἰδιοφυΐες σημερινὴ εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια τῶν Γραμμάτων, χρειάζεται κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἄρθρο γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ.

Ἀντὶ λοιπὸν νὰ ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ τὴ σύνταξη ἑνὸς ἐγκυκλοπαιδικοῦ σημειώματος γιὰ τὸν Καμύ, ἂς σταθοῦμε σὲ μιὰ εἰδικὴ πλευρὰ ποὺ παρουσιάζει ἡ περίπτωσή του. Ἡ συγκέντρωση τοῦ παγκόσμιου ἐνδιαφέροντος πάνω του—ὅσου τουλάχιστον ἐνδιαφέροντος μπορεῖ ν' ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ δορυφόρο καὶ τὴ Συρία—παίρνει τὴν ἔννοια πὼς στὸ προσκήνιο ἔρχονται συγγραφεῖς κάπως διαφορετικοῦ τύπου ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ξέραμε ἴσαμε χτές. Τοὺς γραφικοὺς καὶ τοὺς ἀμέριμνους τοὺς διαδέχονται οἱ ἀνήσυχοι, τοὺς μακάριους οἱ ταραγμένοι. «Ἀνησυχία» εἶχε βέβαια γνωρίσει κ' ἡ πρώτη μεταπολεμικὴ ἐποχή, ἡ δεκαετία δηλαδὴ 1919—1929 περίπου. Ἐκείνη μάλιστα εἶναι ποὺ εἶχε κάνει τῆς μόδας καὶ τὸν ὅρο τοῦτο. Ἐπιδερμικὴ ὅμως ποὺ μᾶς φαίνεται σήμερα ἡ τότε ἀνησυχία! Εἴταν περισσότερο μιὰ ζύμωση καλλιτεχνική, ἀνάγκη ἀνανεώσεων, ποικιλίας, φιλαρέσκεια ν' ἀντικατασταθοῦν οἱ παλιὲς φόρμες μὲ καινούργιες, νὰ δικαιωθοῦν οἱ φιλοδοξίες μερικῶν ἀτόμων, παρὰ ἀναβρασμὸς ἐσωτερικός, δραματικός. Τίποτα φυσικότερο: Ὁ κόσμος τῆς ἑπομένης τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου δὲν εἴταν οὐσιαστικὰ διαφοροποιημένος, σὰν ἔννοια κοσμολογική, ἀπὸ τὸν προηγούμενο· κι' ἂς εἶχε μεσολαβήσει ἡ μεγάλη ρωσικὴ ἐπανάσταση, τὸ γεγονὸς τὸ πιὸ οὐσιαστικὰ καινούργιο τῆς ὥρας ἐκείνης. Ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση, ἄλλωστε, δὲν εἶχε ἀκόμα συνειδητοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, Κ' ἡ ὑπό-

λοιπη Εὐρώπ , εἴτε συγκυλιόταν πανηγυρίζοντας πάνω στὴ χνουδωτὴ δορὰ τῆς νίκης, εἴτε, ἀπὸ τὴ γερμανικὴ πλευρά, ἀργοχώνευε μὲ μνησικακία τὰ δηλητήρια τῆς στρατιωτικῆς ἥττας, γιὰ νὰ κρυφοθρέψει τὸ ἐκδικητικὸ ὄνειρο.

'Ο τελευταῖος πόλεμος—κοινὸ μυστικὸ αὐτὸ—δὲν εἶχε νικητές. Τὸ νιώσαμε ὅλοι, μὲ μιὰ σκοτεινὴ καὶ ἀλάνθαστη διαίσθηση, γι' αὐτὸ καὶ δὲν πανηγυρίσαμε ἀληθινὰ τὸ τέλος τοῦ ἐφιάλτη. Ἄδοξα ἀνεμίστηκαν οἱ σημαῖες, στὸ κενὸ βρόντηξαν τὰ τύμπανα. Τὴν ψυχή μας τὴ συνεῖχε ἄγχος, ἄν ὄχι πένθος. Καὶ τὸ βῆμα ποὺ εἶχε γίνει, δὲν εἶταν ὅπως τότε, στὰ 19, ὁμαλὸ βῆμα «προόδου», ἐξέλιξη. Εἶταν μιὰ τομή, ποὺ σὰ νὰ ἔσπαζε σὲ δυὸ κομμάτια τὴν 'Ιστορία: Ἡ προατομικὴ ἐποχὴ κ' ἡ ἀτομική. 'Ο κόσμος δὲν ἔβγαζε τώρα, λυτρωμένος, τὴ στρατιωτική του ἐξάρτυση, δὲν βαυκαλιζόταν μὲ ὁράματα παραδεισιακῆς ἀμεριμνησίας. Στεκόταν προσοχή, ἄγρυπνος, μὲ τὸ ἀχνιστὸ ὅπλο παρὰ πόδας, φρουρός. Τίνος;

Τῆς ἀσφάλειάς του τῆς ἐσωτερικῆς. Ὅ,τι, ὑλοποιούμενο, ἔμοιαζε, μοιάζει, σὰν πολιτικὴ ἀμφιβολία γιὰ τὸ κοντινὸ μας μέλλον, δὲν εἶναι—ἂν τὸ ψηλαφίσει μὲ ὑπομονὴ κανένας—παρὰ αἴσθημα μιᾶς βαθύτερης ἀνασφάλειας: τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔχει χάσει τὰ ἄλλοτε ποτὲ μεταφυσικά του ἐρείσματα στὴ ζωή. Γι' αὐτὸ καὶ καμμιὰ ἴσως τάση πνευματικὴ δὲν ἐκφράζει τὸ αἴσθημα τοῦτο αὐθεντικότερα, ἱστορικότερα, ἀπὸ τὴν ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία. 'Υπαρξιακὸς στοχαστὴς ὁ Καμύ, ἔχει λοιπὸν τοῦτο τὸ γνήσιο: πὼς εἶναι φυσικὸ τέκνο τῆς ἐποχῆς μας. Δίχως δογματικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν συμπατριώτη του καὶ θεωρητικὸ τοῦ «ἀθεϊστικοῦ ὑπαρξισμοῦ» στὴ Γαλλία, τὸν Ζὰν - Πὼλ Σάρτρ, τραβάει τὸ δρόμο του μὲ μιὰ συνέπεια ἴσως κάπως στενή, ἀλλὰ καὶ δραματικὰ δικαιωμένη, ἀξιοσέβαστη.

Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία—παλαιότατη στὴν πηγή της—ξανάρχεται στὴν ἐπιφάνεια, ὀργανώνεται, τὴν ἑπομένη δυὸ μεγάλων πολέμων καὶ ὕστερα ἀπὸ δυὸ ἥττες: Στὴ Γερμανία τοῦ 1918, ἀπὸ τὸν Χάϊντέγκερ, στὴ Γαλλία τοῦ 1944, ἀπὸ τὸν Σάρτρ. Οἱ Γάλλοι ὅμως ὑπαρξιακοὶ (καταφεύγω σ' αὐτὴ τὴ διατύπωση γιὰ νὰ τοὺς ξεχωρίσω ἀπὸ τοὺς ρεζιλεμένους στὸν τόπο μας «ὑπαρξιστὲς») ἀγαποῦν περισσότερο νὰ ἐκφράζονται μὲ τὰ λογοτεχνικὰ εἴδη — μυθιστόρημα, δράμα, δοκίμιο—παρὰ μὲ τὰ συστηματικὰ συγγράμματα καὶ τὴν ἀπὸ καθέδρας διδασκαλία. 'Ο Καμὺ γράφει στὸ ἰδιαίτερα ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο του «'Ο μῦθος τοῦ Σισύφου» : «Πρέπει ἰδιαίτερα νὰ ἐπιμείνουμε στὸ πόσο αὐθαίρετη εἶναι ἡ παλιὰ διάκριση ἀνάμεσα στὴν Τέχνη καὶ τὴ Φιλοσοφία... Δὲν ἔχει πιὰ νὰ διηγεῖται κανένας «ἱστορίες»· ἔχει νὰ δημιουργεῖ τὸ σύμπαν του. Οἱ μεγάλοι μυθιστοριογράφοι εἶναι μυθιστοριογράφοι φιλοσοφικοί, δηλαδὴ τὸ ἀντίθετο ἀπὸ συγγραφεῖς μὲ θέση». Καὶ ἀναφέρει τὸν Μπαλζάκ, τὸν Ντοστογιέφσκι, τὸν Μέλβιλ, τὸν Προύστ, δυὸ-τρεῖς ἄλλους ἀκόμα.

Βέβαια, ἄν οἱ μεγάλοι μυθιστοριογράφοι εἶναι φιλοσοφικοί, αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς εἶναι καὶ φιλόσοφοι. 'Εδῶ, ὑπάρχει, νομίζω, μιὰ μικρὴ παραβίαση ἀπὸ μέρος τοῦ Καμύ, μιὰ κάπως εἰδικὴ θεώρηση μὲ τὸ πρῖσμα τοῦ καιροῦ μας. Ἂν ὅμως ἡ πρότασή του σημαίνει πὼς ἕνας ἀληθινὰ ἄξιος συγγραφέας εἶναι κατὰ βάση μιὰ συνείδηση ποὺ ἀγρυπνεῖ, ποὺ ἀγωνιᾶ, μαρτυρεῖ καὶ καταθέτει ἀπὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπου, κι' ὄχι ἕνας δεξιοτέχνης τῆς μυθοπλαστίας ἢ ἕνας αἰσθηματολόγος διασκεδαστής, τότε ἡ ἀλήθεια της εἶναι ἀναμφισβήτητη. 'Ο ἴδιος μιὰ φορά, δὲν ἔχει πραγματοποιήσει τὴ δύσκολη ἰσορροπία: Οἱ συλλήψεις του δείχνουν περισσότερο ἕνα ντύμα λογοτεχνικο, παρὰ ποὺ εἶναι γεννήματα δημιουργικοῦ δαιμόνιου· γι' αὐτὸ κι' ἀπευθύνονται περισσότερο στὴ διάνοια παρὰ στὸ συναίσθημα καὶ στὴ φαντασία. Ἀφαιρέσεις ἢ ἀλληγορίες, ἔχουν τὴν ἀξία, βέβαια, τῆς ὑψηλῆς μαρτυρίας, χωρὶς καὶ τὴ λυτρωτικὴ δύναμη τοῦ καλλιτεχνήματος.

Τὴ λύτρωσή του καὶ τὴ λύτρωσή μας ὁ Καμὺ μὲ ἄλλο τρόπο τὴν ἀναζητεῖ, πιὸ προσαρμοσμένον στὶς εἰδικές του ἱκανότητες. Εἶναι ἡ προσπάθεια—ὄχι! ἀκριβέστερα: ἡ ἀγωνία, ν' ἀναζητηθεῖ ἕνα νόημα στὴ ζωή. Ἀνάγκη βέβαια πανάρχαιη, προγονική, στοιχειώδης, ποὺ τώρα ὅμως, καὶ μὲ τοὺς ὑπαρξιακοὺς τῆς λογοτεχνίας, παίρνει μιὰν ἰδιαίτερη ἔμφαση. 'Ο Λέων Σεστώφ εἶχε ἤδη πεῖ: «Ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ πάλη τῆς πίστεως κατὰ τοῦ λογικοῦ γιὰ χάρη τοῦ δυνατοῦ νὰ ὑπάρξει, ἀκριβέστερα τοῦ ἀδύνατου», καὶ καμμιὰ ἴσως διατύπωση ὅσο τούτη δὲν κατορθώνει νὰ συμπυκνώσει τόσο τὴ μεταφυσικὴ ὁρμὴ τῶν ὑπαρξιακῶν στοχαστῶν. Ἂς σημειωθεῖ ὡστόσο, πρὸς τιμή τους, πὼς δὲν ξεκινᾶνε ἀπὸ μιὰ βεβαιότητα μεταπλασμένην σὲ πίστη, διαίσθηση, θεώρημα, ἀλλὰ πὼς γνώρισμά τους κύριο εἶναι ἡ κίνηση, ἡ ἀνταρσία, ποὺ κορυφώνεται δραματικά, γίνεται καθεστὼς σχεδὸν στὴν «ἀγωνία». 'Ο Καμὺ ἔχει, στὸ σημεῖο τοῦτο, εἰπεῖ κάτι κρίσιμο, κι' ἂς εἶναι χαμένο μετριοφρονέστατα ἐκεῖ - κάπου σὲ μιὰν ὑποσημείωσή του: «Οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις εἶναι πάντα μεταφυσικές». Λόγος βαθύς, ποὺ βλέπει πέρα ἀπὸ τὰ τυπικά, μηχανικὰ «ἐλατήρια», πέρα ἀπὸ τὴν 'Ιστορία μὲ τὴν ἐπισημοποιημένη σύμβασή της. Στοὺς ὑπαρξιακοὺς ἐπισημαίνει κανένας τὴν πιὸ ἀρρενωπὴ ἴσαμε σήμερα στάση στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν: Ἀπορρίπτουν τὴν ἐλπίδα γιὰ τὴν ἐλπίδα, τὸν χρησιμοθηρικὸ μῦθο, καὶ ἀντικρύζουν μὲ παρρησία, κατάματα, τὸ αἴνιγμα τοῦ κόσμου, ὅπως παρουσιάζεται στὴ συνείδηση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου.

Αἴνιγμα δίχως λύση, μὲ ὄψη ἀφιλόξενη. «Εἶναι χαρακτηριστικὸ — λέει πάλι ὁ Καμὺ — πὼς ἡ σκέψη τοῦ καιροῦ μας εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐμποτισμένες μὲ μιὰ φιλοσοφία γιὰ τὸ δίχως νόημα τοῦ κόσμου καὶ μαζὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σπαραχτικὲς στὰ συμπεράσματά της». Γιατὶ βέβαια — κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιολάτρευτες γιὰ τὴν πνευματική τους ἐντιμότητα προτάσεις του — «τὸ ν' ἀναζητεῖς τὴν ἀλήθεια δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ν' ἀναζητεῖς τὸ ἐπιθυμητό». 'Ο κόσμος, γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, εἶναι παράλογος. «Ὅ,τι δὲν καταλαβαίνω, εἶναι δίχως λόγο ὑπάρξεως». Ἀνθρωπομετρικὴ βέβαια θεώρηση, ὅμως ὁρίστε νὰ βρῆτε ἄλλη. Φτάνει ποὺ ὁ ποντοπόρος αὐτὸς τῆς μεταφυσικῆς ἀπελπισίας, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ κατῶφλι του, ὁδεύει πρὸς μιὰν ἀναζήτηση, ἢ καὶ μιὰ δημιουργία, νοήματος ἀνθρώπινου γιὰ τὴ ζωή: «Ἀντλῶ ἀπὸ τὸ παράλογο τρεῖς συνέπειες, ποὺ εἶναι ἡ ἀνταρσία μου, ἡ ἐλευθερία μου καὶ τὸ πάθος μου». Ἔτσι, χάρη στὴ «συνείδηση καὶ μόνο», μεταμορφώνεται σὲ κανόνα ζωῆς ὅ,τι εἶταν πρόσκληση θανάτου. 'Η 'Ανταρσία φανερώνει πὼς δὲν ὑποτασσόμεθα στὸ ἀπαράδεκτο, πὼς ἀγωνιζόμαστε νὰ ὑπερασπίσουμε ὅ,τι μᾶς φαίνεται ἄξιο νὰ ὑπάρξει. Δὲν εἶναι τὸ ἄτομο ὁ δικαιοῦχος του· εἶναι ὁ ἄνθρωπος. «Τὸ ἄτομο δὲν εἶναι αὐτὸ καὶ μόνο ἡ ἀξία ποὺ πρέπει νὰ περισωθεῖ. Χρειάζονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ τὴ συνθέσουν. Μέσα στὴν ἀνταρσία εἶναι ποὺ ὁ ἄνθρωπος ξεπερνιέται διὰ τοῦ πλησίον». Καὶ τοῦτο ἀκόμα: «Μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀξίζει νὰ θυσιαστεῖ ὁ ἄνθρωπος».

Φιλοσοφία σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀνθρωπιστική, ἀλλὰ κι' ὀρφανὴ ἀπὸ Θεό, πού, κατὰ παράδοξη ἀλληλουχία, ἔχει στοὺς προγόνους της τὸν χριστιανικὸ Ντοστογιέφσκι...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Ὀκτωβρίου 1957

1613142-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΜΠΛΟΥΖΑ ΚΑΙ Η ΦΟΡΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕνα βράδι—ἄνοιξη τοῦ 47—μοῦ ἔτυχε νὰ παρακολουθήσω, στὸ θέατρο «Γκλὸμπ» τοῦ Λονδίνου, μιὰ παράσταση τοῦ «Δικέφαλου ἀητοῦ» τοῦ Κοκτώ. Πρωταγωνιστοῦσε μιὰ νέα ἐξαιρετικὰ ὄμορφη, ὅσο καὶ καλὴ ἠθοποιός: ἡ Ἀϊλὴν Χέρλη. Μετὰ τὴν παράσταση, στὸ καμαρίνι της, τὴν ἄκουγα ἀπορημένος νὰ μὲ βεβαιώνει πώς, στὸν σημαντικὸ κιόλας κόπο τοῦ δυσβάσταχτου αὐτοῦ ρόλου, προσέθετε τὸ πρωϊνὸ κάθε μέρα «γύρισμα» σὲ φίλμ τοῦ «Ἄμλετ» μὲ τὸν Λῶρενς Ὀλίβιερ.

— Θὰ παίζετε τὴν Ὀφήλια, εἶπα.

— Ὄχι. Τὴ βασίλισσα.

Γελοῦσε. Δὲν καταλάβαινα. Ἡ νεαρὴ αὐτὴ κοπέλλα — μάννα τοῦ Ἄμλετ, κι' ἑνὸς Ἄμλετ σαραντάρη!

— Μὰ θὰ φαινόσαστε νεώτερη ἀπὸ τὸν Ἄμλετ!

— Τὸ εἶπα κι' ἐγώ· ὅμως ὁ Ὀλίβιερ πιστεύει πὼς τὸ μακιγιάζ θὰ μ' ἀλλάξει.

Τὸ μακιγιὰζ δὲν τὴν ἄλλαξε. Εἶδα τὸ φίλμ, ὅπως τὸ εἴδαμε ὅλοι μας: τὸ μακιγιὰζ εἶχε, ἁπλῶς, ἀλλοιώσει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀϊλὴν Χέρλη, εἶχε λερώσει τὴν ὁμορφιά της· δὲν τὴ μεγάλωσε στὰ χρόνια αἰσθητά. Ὅμως τὸ μυστικὸ τῆς παράδοξης ἐκλογῆς βρισκόταν ἀλλοῦ: Ὁ Ὀλίβιερ ἐβάσιζε τὴν ἑρμηνεία του στὴ φροϋδικὴ ἄποψη γιὰ τὸ ἔργο. Κ' ἡ φροϋδικὴ ἄποψη ἤθελε μιὰ Γερτρούδη ἐνδεχόμενη ἐρωμένη τοῦ Ἄμλετ, γιὰ νὰ γίνει νοητὸ ἔτσι καὶ ὀπτικὰ τὸ «οἰδιπόδειο σύμπλεγμα»—ἀκρογωνιαῖος λίθος τῆς φροϋδικῆς ἑρμηνείας. Ὁ ὑπαινιγμὸς γινόταν σαφέστερος—γιὰ νὰ μὴν πῶ φορτικὸς—στὴ σκηνὴ τῆς κρεββατοκάμαρας, ὅπου ἡ σκηνοθεσία εἶχε φροντίσει νὰ ἐξάρει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φακοῦ, τὸ στῆθος τῆς βασίλισσας. Ὁ φακός, ἐδῶ, δὲν κατέγραφε ἁπλῶς τὴ μεγάλη σύγκρουση: Τὴ σχολίαζε, καὶ μὲ κάποια ἐπιμονὴ ἀδιάκριτη.

Μοῦ εἶχε δοθεῖ, τότε, ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναφέρω τὸ περιστατικό, σ' αὐτὴν - ἐδῶ τὴ στήλη. Περιττὸ νὰ ἐξηγήσω πὼς δὲν εἴταν κάποια σεμνοτυφία τάχα ποὺ μὲ εἶχε κάνει ν' ἀναρωτιέμαι γιὰ τὴν ὀρθότητά του. Σὲ θέματα ἐπιστημονικά, σεμνοτυφίες δι-

ροῦν. Τὸ πρόβλημα εἴταν ἄλλο: "Ως ποιὸ σημεῖο ἄραγε τὰ ἐπίπεδα ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ αἰσθητικῆς ἑρμηνείας ἑνὸς ἔργου Τέχνης μποροῦν νὰ συμπίπτουν; 'Η πρώτη, κι' ἂν ἀκόμα βρεθεῖ τρόπος ν' ἀποδειχτεῖ πὼς εἶναι ἀλάνθαστη, μπορεῖ τάχα νὰ ἐπηρεάζει τὴ δεύτερη σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μεταβάλλει τὴν πλαστικὴ ἀπόδοση μιᾶς δεδομένης δραματικῆς σκηνῆς σὲ εἰκονογράφηση κλινικοῦ φαινομένου; 'Ακόμα καὶ σὲ περιπτώσεις ξεκαθαρισμένες, παθολογικὰ ἀναμφισβήτητες, ὁ πιὸ ἀκράτος νατουραλισμός, ὅταν τύχει νὰ βασίζεται καὶ σὲ καλλιτεχνικὰ κριτήρια, δὲν μπορεῖ, νομίζω, παρὰ νὰ διστάσει. Φανταστῆτε στοὺς «Βρυκόλακες» ἕναν "Οσβαλντ ποὺ νὰ μᾶς προσφέρει διεξοδικά, στὴν τρίτη πράξη τοῦ ἔργου, ὅλο τὸ θέαμα τῶν σωματικῶν ἀντιδράσεων ποὺ ὁδηγοῦν ἕναν δυστυχισμένο στὴ γενικὴ παράλυση. Τότε πιὰ δὲν θὰ ὑπάρχει δραματικὴ συγκίνηση· θὰ ὑπάρχει ἀποτροπιασμὸς φρίκης, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πράγμα.

Ξαναφέρνει τώρα στὸ νοῦ μου τὴν περίπτωση "Αμλετ - 'Ολίβιερ μιὰ πρόσφατη, σὲ γαλλικὴ γλώσσα, ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ σεξολόγου κ. Ν. Δρακουλίδη. 'Επιγράφεται «Ψυχαναλυτικὸ διάγραμμα τοῦ «"Αμλετ» τοῦ Σαίξπηρ» καὶ παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον. Θὰ δηλώσω ἀμέσως πὼς δὲν ἔχω κοσμικὴν ἁρμοδιότητα νὰ κρίνω τὴν ἐργασία αὐτή, οὔτε κὰν σὰν ἐρασιτεχνικὰ πληροφορημένος. Τὰ σχήματα τοῦ φροϋδισμοῦ μοῦ εἶναι τόσο αἰνιγματικὰ ὅσο καὶ τὰ σχήματα τῆς τριγωνομετρίας. Τότε, θὰ πεῖ κανείς, γιατὶ ἀναφέρομαι ἐδῶ σὲ μιὰ τέτοια ἐργασία. Μὰ γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο πὼς συμβολὲς στὴν ἔρευνα τόσο μεγάλων κι' ὡραίων θεμάτων δὲν εἶναι σωστὸ νὰ μένουν χωρὶς μιὰ-κάποιαν ἀπήχηση, ἰδιαίτερα στὸν τόπο μας, ὅπου εἶναι πάμφτωχη ἡ σχετικὴ φιλολογία. Οἱ ἴδιοι λόγοι εὐσυνειδησίας ὡστόσο—ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση—ἐπιβάλλουν καὶ νὰ δηλώσω πὼς οἱ χῶροι τοῦ κ. Δρακουλίδη καὶ τοῦ ὑπογραφάμενου, σ' αὐτὸ τουλάχιστον τὸ θέμα, ἀπέχουν τόσο ποὺ ν' ἀποκλείεται ὁ ὁποιοσδήποτε διάλογος. Βέβαια ὁ ψυχαναλυτὴς τοῦ «"Αμλετ» βασίζει τὶς ἀπόψεις του σὲ συγκεκριμένα χωρία τοῦ ἔργου, ὅπως ἄλλωστε κι' ὁ δραματολόγος τὴ δική του τὴν ἄποψη σὲ συγκεκριμένα χωρία τὴ θεμελιώνει. Μόνο ποὺ οἱ μέθοδοι εἶναι διαφορετικές. "Επειτα, καθὼς ὅλοι ξέρουμε, τὰ ἔργα αὐτὰ ἔχουν τέτοια πυκνότητα ζωῆς, εἶναι τόσο πολύπλευρα, ποὺ νὰ παρέχουν λαβὴ στὶς πιὸ διαφορετικὲς—ὅπως κάποτε καὶ στὶς πιὸ αὐθαίρετες—ἀπόψεις.

'Η φροϋδικὴ ἄποψη γιὰ τὸν «"Αμλετ» εἶναι λίγο-πολὺ γνωστὴ καὶ στοὺς ἀμύητους: Οἰδιπόδειο σύμπλεγμα "Αμλετ - Γερτρούδης, ζήλεια τοῦ πρώτου κατὰ τοῦ βασιλιᾶ λόγῳ αὐτοῦ τοῦ συμπλέγματος, πόθος νὰ τεθεῖ ἐκποδὼν ὄχι τόσο ὁ δολοφόνος ὅσο ὁ ἀντίζηλος. Σταματῶ, γιὰ νὰ μὴ μπῶ σὲ χώρους ποὺ σκανδαλίζουν· αὐτὸς ὁ διαιβολεμένος ὁ φροϋδισμὸς ἔχει καταφέρει βλέπετε νὰ μᾶς κάνει ὅλους νὰ ψαχνάμαστε ὧρες - ὧρες σὰν ἄνθρωποι ποὺ τοὺς κόλλησε ἡ ψύχωση πὼς ἔχουν παράσιτα: μὲ μόνη τὴν ἰδέα, τοὺς πιάνει φαγούρα. 'Ο "Αμλετ, μᾶς λέει ὁ κ. Δρακουλίδης, ποὺ ἐκθέτει τὴ σχετικὴ ἄποψη, «ταυτίζει» τὴν 'Οφήλια μὲ τὴ μητέρα του, γι' αὐτὸ καὶ κακομεταχειρίζεται τὴν κοπέλλα. Τὸ φάντασμα, ἐπίσης, εἶναι τὸ ὑποσυνείδητο τοῦ "Αμλετ, «τὸ ἀσύνειδο 'Εγώ του», ποὺ τοῦ ὑποβάλλει τὴν ὑποψία πὼς ἕνας παρείσακτος (ὁ βασιλιᾶς) ἔκανε τὸ ἔγκλημα ποὺ κάποτε καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς λόγους—τὴν ὑποκατάσταση στὰ δικαιώματα τοῦ πατέρα ἐπὶ τῆς μητέρας—εἶχε τὸν «οἰδιποδειο πόθο» νὰ διαπράξει ὁ ἴδιος ὁ "Αμλετ. Βλέπετε πὼς οἱ ψυχαναλυτὲς πάνε πολὺ μακρυά, ἀποτολμοῦν πράγματα ποὺ ἐμεῖς οἱ ἀπ' ἔξω δὲν θ' ἀποφασίζαμε ποτὲ νὰ τὰ συλλογιστοῦμε. Ἂν παρατήσουμε λοιπὸν τὴν ἁπλοϊκή μας θέση, τὴ θέση τῆς Δραματολογίας, ποὺ δὲν ἔχει βέβαια τὴν αὐθεντία τῆς 'Επιστήμης, θὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχτοῦμε τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν φροϋδιστῶν μὲ τρόπο ἀξιωματικὸ καὶ ἀναντίρρητο. Ἂν, πάλι, μείνουμε πιστοὶ στὶς θέσεις μας, τότε διάφορες ἀπορίες, ἀναγκαιστικά, θ' ἀνακύψουν. Λόγου χάρη: Ποῦ τὸ ξέρουμε πὼς ὁ "Αμλετ εἶχε κάποτε τὸν πατροκτόνο, ἀποτρόπαιο αὐτὸν πόθο; Μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο δὲν βγαίνει τίποτα τέτοιο. Εἶναι ἕνα ἀξίωμα φροϋδικὸ ποὺ μᾶς τὸ λέει—καὶ νὰ τί ἐννοοῦμε ὅταν διαπιστώνουμε πὼς στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης ἰσχύουν ἀξιώματα. "Επειτα: προτοῦ ὁ "Αμλετ κακομεταχειριστεῖ τὴν 'Οφήλια, ἀκούσαμε ἀπὸ τὸ στόμα τῆς ἴδιας τῆς κοπέλλας ὅτι, καθὼς τὴν εἶχε προστάξει ὁ πατέρας της, δὲν δέχτηκε οὔτε τὰ γράμματα τοῦ "Αμλετ, οὔτε τὸν ἴδιον. Τὴν εἴδαμε μάλιστα—γιὰ νὰ μὴ μᾶς μένει κοσμιὰ ἀμφιβολία σὲ τοῦτο—στὴ σκηνὴ τὴ χαρακτηριστικὴ ὅπου ὁ μωρὸς Πολώνιος δίνει στὴν ὑπεραπλοϊκὴ 'Οφήλια τὰ μαθήματα τῆς ἠλίθιας πείρας του καὶ τὴ δασκαλεύει νὰ θεωρεῖ τὸν "Αμλετ κατεργάρη. Αὐτὰ δὲν εἶναι πράγματα τυχαῖα. Μπῆκαινε στὸ ἔργο μὲ κάποιο σκοπό. "Οταν, ὕστερα, ὁ ὑπερευαίσθητος πρίγκηπας—ἕνας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ σωστὰ τοὺς λένε οἱ Γάλλοι **écorchés** — ἔρχεται, ἐσωτερικὰ γκρεμισμένος κιόλας, νὰ ζητήσει ἕνα ὕστατο στήριγμα στὴν κοπέλλα ποὺ ἀγαποῦσε γιὰ νὰ πιστέψει στὴ ζωή, ἀντὶ νὰ τὸ βρεῖ, βλέπει ὄχι μόνο νὰ τὸν διώχνουν ἀλλὰ καὶ τὸ μοναδικὰ ἀγνὸ πλάισμα τῆς σάπιας δανέζικης Αὐλῆς νὰ παίζει τὸ χορτὶ τῶν ἐχθρῶν του. Χρειάζεται ἄραγε τίποτ' ἄλλο ἕνας βασανισμένος γιὰ νὰ πάθει τὴν πλήρη ἐσωτερικὴ κατάρρευση τοῦ "Αμλετ; Εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς ποὺ συγκλονίζει τὸν 'Οθέλλο ὅταν τοῦ κατασπιλώνουν τὴν ἰδανικὴ λευκότητα τῆς Δυσδαιμόνας του. 'Ο σαρκασμός, ὁ αὐτοβασανιστικὸς κυνισμός, εἶναι φυσικὰ ἐπακόλουθα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ "Αμλετ. 'Από τὴ δραματολογική, βλέπετε, πλευρὰ τὰ πράγματα εἶναι πολὺ πιὸ ἁπλὰ παρ' ὅ,τι γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ βάθους: Μὲ τὸν δεδομένο χαρακτῆρα τοῦ "Αμλετ καὶ μὲ τὶς ὑπάρχουσες περιστάσεις, ἡ ἀπώλεια τῆς ἐσωτερικῆς ἐκείνης ἰσορροπίας ποὺ ἀποτελεῖ τὸ «νόημα τῆς ζωῆς», προκύπτει μὲ ἀπόλυτη δραματικὴ ἀναγκαιότητα. Κι' αὐτὸ φτάνει.

"Αλλοι οἱ νάμοι λοιπὸν ποὺ διέπουν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση κι' ἄλλοι τὴν καλλιτεχνικὴ ἑρμηνεία. Νὰ γιατὶ εἴπαμε πὼς ἀποκλείεται ὁ διάλογος ἀνάμεσά τους. Εἶναι οἱ γλῶσσες διαφορετικές, ὅπως καὶ οἱ ἀφετηρίες. 'Η ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἐξ ἄλλου, τείνει πρὸς τὴν πλήρη διαλεύκανση, καί, γιὰ νὰ τὴν πετύχει, καταφεύγει συχνὰ σὲ τύπους, γενικεύσεις. 'Η καλλιτεχνικὴ ἑρμηνεία, ἀντίθετα, δὲν εἶναι «ἐξήγηση». Εἶναι προσπάθεια ν' ἀναισυντεθεῖ πλαστικὰ ἕνα ζωϊκὸ φαινόμενο μὲ ὅλο τὸν ποιητικό του χῶρο. Γύρω, ἁπλώνεται πάντα μιὰ ἐλαφρὴ καταχνιά, ἕνα περίπνευμα ἀσύλληπτο, ποὺ εἶναι αὐτόχρημα τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς. "Αν δοκιμάσει ἡ ἀξία αὐτὴ νὰ ἐκλογικευτεῖ, θὰ διαλυθεῖ στὴ στιγμή, καὶ τότε θὰ ἔχουμε, ἀντὶ γιὰ παράσταση, μάθημα ἀνατομίας. Τὴν ζωτικὴ ἀοριστία, τὸν γεμάτο ἐνδεχόμενα φωτοστέφανο, τὸ καλλιτεχνικὸ ἔργο ὀφείλει νὰ τὰ προσέχει σὰν κόρη ὀφθαλμοῦ. Νὰ τὰ διασώζει μὲ κάθε θυσία. "Εστω καὶ τῆς «ἀλήθειας» ἐκείνης ποὺ δὲν εἶναι ἡ δική του ἀλήθεια, ἀλλὰ μιὰ ξένη, ἀλλότρια.

Κατάφερα ἄραγε νὰ ἐξηγήσω—ὦ! κατὰ ἕνα πολὺ μικρὸ ποσοστὸ—τὸ γιατί, ἀφοῦ πρῶτα ἐκδηλώσω τὸ σεβασμό μου, ὅπως ταιριάζει, στὴν ψυχαναλυτικὴ μελέτη τοῦ κ. Ν. Δρακουλίδη, θὰ κάνω ὅ,τι μπορῶ γιὰ νὰ τὴν ξεχάσω; 'Η φόρμα ποὺ φοράει ὁ ἐργάτης τοῦ θεάτρου δὲν ἔχει τὴν ἀδυσώπητη λευκότητα τῆς μπλούζας τοῦ γιατροῦ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ: 'Ο αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Καζαντζάκη, πλῆγμα βαρύτατο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ Γράμματα, περιορίζει ὑπερβολικὰ τὰ περιθώρια τ' ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ σωστὰ ἡ πνευματικὴ μορφή του. Τέτοιοι ἄνθρωποι δὲν μπορεῖ ν' ἀντικρύζονται μὲ τὸν φυσικὰ συναισθηματικὸ τόνο τῆς πρώτης στιγμῆς. "Ας ἀφήσουμε λοιπὸν γι' ἄλλη ὥρα τὸ ἐγκώμιο τοῦ ζωντανότατου ἀνθρώπου κι' ἂς ὑποκλιθοῦμε τώρα βαθύτατα μπροστὰ στὸ νεκρό.

Α. Τ.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ
ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Νοεμβρίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΠΕΖΟΛΑΤΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ὥρα δὲν ἦρθε ἀκόμα νὰ πεῖ ἡ Ἱστορία τὸ λόγο της γιὰ τὸν Καζαντζάκη. Κι' ὅποιος λέει «Ἱστορία», λέει Κριτική. Ὄχι μόνο γιατὶ τὸ κρύσταλλο τῆς στιγμῆς θαμπώνεται ἀπὸ τὸ ζεστὸ χνῶτο τῶν συναισθημάτων, ἀπὸ τὶς θολὲς ἄχνες τῶν προκαταλήψεων, τῶν κάθε λογῆς ὑστερισμῶν, ἀπὸ τὴν ἀσφυξία τοῦ χώρου, τέλος, ποὺ ἐμποδίζει καὶ τὸν ἀερισμὸ τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τὴν προοπτική. Ἀλλὰ καὶ γιατὶ τὸ συγκεκριμένο εἶδος, ἡ πνευματικὴ οἰκογένεια ὅπου ἀνήκει ὁ Καζαντζάκης, δὲν εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ προσφέρονται στὴ συνοπτικὴ ματιά. Οἱ πνευματικοὶ πεζολάτες καθὼς αὐτὸς ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ καθιερωμένα σχήματα, ἔχουν κάτι τὸ ρευστὸ καὶ τὸ ἄστατο, παράδοξο γνώρισμα ἂν τὸ συνδυάσει κανένας μὲ τὴν ἀπίστευτη στερεότητα τῆς προσωπικῆς τους παρουσίας.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἰδιοτυπία τούτη εἴταν πολὺ περισσότερο αἰσθητὴ στὰ παλιότερα χρόνια, πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία μεταμόρφωση τοῦ Καζαντζάκη, τὴν προσαρμογή του δηλαδὴ στὴν πειθαρχία τοῦ μυθιστορήματος. Ὁ αὐτοπεριορισμός του ἄλλωστε τῆς μυθιστοριογραφικῆς περιόδου εἴταν ἠθελημένος, ὅπως εἴχαμε ἰδεῖ νὰ δηλώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας σὲ συνέντευξή του σὲ ξένη ἐφημερίδα: γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπικοινωνία του μὲ τὸ παγκόσμιο κοινό. Ἆθλος—οὔτε λόγος!—ἂν σκεφτεῖ κανένας πὼς δὲν ἀρκεῖ, κατὰ κανόνα, νὰ θέλεις κάτι, στὸν τομέα τῆς Τέχνης, καὶ γιὰ νὰ τὸ πετύχεις. Οἱ ξένοι ὅμως, ποὺ ξέρουν ἕνα μυθιστοριογράφο Καζαντζάκη, κι' ἂς τὸν ἐκθειάζουν τόσο, δὲν ἔχουν πληροφορηθεῖ παρὰ ἕνα πολλοστημόριο μονάχα τῆς πνευματικῆς ἀγωνίας του, μιὰ μοναδικὴ πλευρὰ τῆς ἀληθινῆς του φυσιογνωμίας—τὴν πιὸ πρακτική. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀξία τῶν τελευταίων του ἔργων, ὅποιος τὸν περιορίζει σ' αὐτὰ τὸν φτωχαίνει. Καὶ εἶναι ὅ,τι γίνεται, οὐσιαστικά, ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη μερίδα τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ, ἀκόμα καὶ τοῦ δικοῦ μας: Ἔμαθαν ν' ἀκοῦνε τὸν Καζαντζάκη ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα του, ἀκολούθησαν—ὅπως γίνεται πάντα—τὸ ρεῦμα, καὶ ἀναπαύον-

1613/43.

ται στὴν ἐνατένιση μιᾶς ἐπίπεδης περίπου αἱρετικό. Δὲν ἔβλεπαν τὶ βαθύτερη περιπλάνηση ἀνιστοροῦσαν αὐτὰ τὰ ταξίδια. Φοβόνταν πὼς ἂν ποῦνε τὶς προτιμήσεις τους δυνατά, θὰ εἶναι κάτι σὰν ἔμμεση ἀποδοκιμασία, σχεδὸν εἰρωνεία πονηρή. Φαντάζομαι πὼς κι' ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης ἂν ἄκουγε κάτι τέτοιο, θ' ἀγανακτοῦσε. Τόσο οἱ ἄνθρωποι, κ' οἱ καλύτεροι κ' οἱ χειρότεροι, εἴμαστε μαθημένοι νὰ ὑπηρετοῦμε σὲ προλήψεις. Σάμπως νὰ ἔχει καμμιὰ σημασία τὸ μὲ ποιὸν τρόπο, μὲ ποιὸ συγκεκριμένο μέσο, μεταδίνει τὸ προσωπικό της μήνυμα μιὰ ἀνθρώπινη συνείδηση. Καὶ σάμπως τὸ σπουδαιότερο νὰ μὴν εἶναι τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ τὸ περιέχον. Παραμυθάδες ἔχουμε ἀρκετούς, στιχοπλόκους ποὺ περνᾶνε γιὰ ποιητὲς τὸ ἴδιο, ἀλλὰ συνειδήσεις ἄγρυπνες κρυφοφέγγουν γύρω ἐλάχιστες. Κι' ἕνας συγγραφέας εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα αὐτό: Μιὰ ἄγρυπνη συνείδηση μὲ προσωπικὸ ἦθος. Αὐτὸ ἢ τίποτα. Στὸν κόσμο τῶν Γραμμάτων κάθε τόπου καὶ κάθε ἐποχῆς κυκλοφοροῦν πολλοὶ ποὺ εἶναι Τίποτα μὲ χρυσὰ κεφαλαῖα.

Ἡ ἐποχή μας βοηθάει ἰδιαίτερα στὸ ξεκαθάρισμα αὐτῆς τῆς πλάνης. Ἡ ἐποχὴ τούτη, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑφή της εἶναι μιὰ καταγγελία ἀδυσώπητη τῆς ἀνυπόπτης μωρίας πού, βασισμένη στὴν κεκτημένη ταχύτητα, στὴν ἀδράνεια τῶν κακῶς κειμένων καὶ στὸν προσωπικό της στόμφο, ἔχει πετύχει νὰ γίνει μακάριο καθεστώς. Ποτὲ οἱ διάφορες ἐπισημότητες δὲν εἴταν τόσο ἐκτεθειμένες ὅσο τώρα. Γιατὶ ἡ ἱστορικὴ στιγμὴ δὲν δουλεύει σ' ἐπιχρυσωμένες συμβάσεις. Εἶναι μιὰ ὥρα εἰκονοκλαστικὴ καὶ βλάσφημη, ὄχι ἀπὸ μελοδραματικὸ ρωμαντισμὸ μὲ θεαματικὲς κέπες καὶ κορῶνες ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ συμπυκνωμένη ἐσωτερικά, μαθηματικὴ ἀναγκαιότητα, ψυχρὴ στοὺς ἀγεβρικοὺς τύπους της, χοχλακιστὴ στὴν ἔξαρσή της. Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ προσωπική, ἡ ἀντρίκια ὁμορφιὰ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Τοὺς παραμυθάδες λοιπὸν τοὺς ἀμέριμνους, τοὺς ποετάστρους τοὺς λιπόθυμους, τοὺς ἀποβάλλει. Ὅπως ἡ κάθε μεγάλη ἀνθρώπινη ὥρα πλάθει τοὺς ὑποκειμενικοὺς φορεῖς της, ποὺ ἔχουν τὴ σφραγίδα της, ἔτσι κι' αὐτὴ ἐδῶ. Τῆς περσεύουν οἱ τύποι ποὺ ἔπλασαν ἄλλοι αἰῶνες. Τὸ λέγαμε τὶς προάλλες μὲ ἀφορμὴ τὸν Ἀλβέρτο Καμύ. Τὸ ξαναλέμε τώρα γιὰ τὴν περίπτωση Καζαντζάκη. Τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι πὼς ἔγραψε πέντε μυθιστορήματα παγκόσμιας ἐπιτυχίας. Ἡ ἐπιτυχία εἶναι ἄραγε μέτρο γιὰ τὸ κάθε τί; Καὶ τί θὰ πεῖ «μυθιστόρημα»; Κάτι ποὺ τὸ διαβάζει κανένας καὶ γλυκαίνεται ἢ νανουρίζεται; Γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ! στὴν ὥρα ποὺ γίνεται ἡ ἀναμέτρησή μας μὲ τὸ Διάστημα τέτοιες ἐνασχολήσεις! «Δὲν μ' ἐνδιαφέρει ἂν ἡ μαρκησία πῆγε στὸ τσάϊ στὶς πέντε ἡ ὥρα» — ποτὲ ὁ λόγος τοῦ Βαλερὺ δὲν δείχτηκε πιὸ ἐπίκαιρος. Τὸ «μυθιστόρημα»—ἢ τὸ «ποίημα», ἢ τὸ «δρᾶμα», δὲν ξεσχίζουν σὰν ἀνατριχιαστικὲς παραφωνίες τ' αὐτιά παρὰ μόνον ἂν ὑποβαστάζονται, δικαιώνονται, συμβολίζουν, κάτι ἄλλο.

Τί ἄλλο; Τὸν μύθο μιᾶς συνείδησης ποὺ μάχεται γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ ἀπέναντι στὸ σύμπαν, νὰ δώσει μιὰν ἑρμηνεία, δηλαδὴ ἕνα νόημα, στὴ ζωή. Ὄχι φιλοσοφικὴ ἑρμηνεία, ὄχι ἕνα οἰκοδόμημα ἀπὸ συλλογισμούς, μὲ δραματικὴ ἔστω ἀφετηρία. Σὲ τοῦτο εἶναι ποὺ σφάλλουν πολλοὶ λογοτέχνες — ὁλικῆς, φυσικά, γιατὶ οἱ ἄλλοι δὲν εἶναι ἄξιοι οὔτε νὰ σφάλλουν. Ἀπὸ τὸν ποιητὴ δὲν γυρεύουμε λύσεις σὲ προβλήματα, διαιώνια ἢ καιρικά. Ἀπὸ τὸν ποιητὴ γυρεύουμε τὸ χρονικὸ τῆς ἐσωτερικῆς ποντοπορίας μας, ἕνα ἡμερολόγιο καταστρώματος βρεγμένο ἀπὸ τὴν ἅρμη τοῦ ὠκεανοῦ κι' ἀπὸ τὶς καυτὲς στάλες τῶν καταιγίδων. Εἶναι ἕνα τεφτέρι μὲ καιρουλιασμένα φύλλα, ποὺ δὲν ἐξηγεῖ καὶ ποὺ λυτρώνει. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, θέαμα — καὶ θέμα — γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι μόνον ὁ ἄνθρωπος: Στὸ φριχιαστικὰ ἄμορφο πρόσωπο τοῦ Διαστήματος δὲν βλέπουμε καὶ δὲν ἐξερευνοῦμε παρὰ τὴν ἀγωνία μας νὰ τὸ ἀφομοιώσουμε, νὰ τὸ τιθασέψουμε, νὰ τὸ ἐξευμενίσουμε, μήπως καὶ μᾶς γίνει ἔτσι πιὸ φιλόξενο, ἢ τουλάχιστο πιὸ νοητό.

Ὁ Καζαντζάκης εἶναι ὁ πρῶτος λογοτέχνης μας ποὺ εἶχε ἕνα προσωπικὸ ὅραμα τοῦ κόσμου. Καὶ πάλι, ὅταν λέμε «ὅραμα», δὲν ζητᾶμε συνέπεια λογική, φιλοσοφική, ἀφηρημένη. Ζητᾶμε συνέπεια ἀνθρώπινη, κάτι τὸ αὐθεντικό, τὸ ζυμωμένο μὲ ἱδρῶτα καὶ μὲ δάκρυα. Τὸ ὅραμα ἑνὸς λογοτέχνη δὲν κρίνεται ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἰδιομορφία του· κρίνεται ἀπὸ τὴ δραματική του ἔνταση. Τὸ σύστημα ἑνὸς φιλοσόφου ἀνάγκη νὰ τοῦ εἶναι προσωπικό, ἢ τουλάχιστο συνθεμένο ἀπὸ στοιχεῖα ἀφομοιωμένα. Τὸ ὅραμα ἑνὸς ποιητὴ ἔχει αὐθεντικότητα ὅταν ὁ οἶστρος του ἔχει δύναμη. Μᾶς ἐπιβάλλεται εὔκολα, φτάνει ἐκεῖνος ποὺ τὸ ἔζησε νὰ τὸ ἔχει πρῶτος πιστέψει.

Ὁ Καζαντζάκης τοῦ καιροῦ τῆς νιότης μας, συνείδηση ἀνήσυχη, περιφερόμενη στὸν κόσμο, ἀντιπροσώπευε αὐτό: τὴν τιμὴ τοῦ Πνεύματος, ποὺ εἶχε τὸ νηστικό, σκαμμένο πρόσωπο, τ' ἄγρυπνα μάτια τῆς μεγάλης Ἀγωνίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

SCHOOL OF CLASSICAL STU

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Νοεμβρίου 1957

1613144-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΣΑΡΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔκανε ἄριστα ἡ «Νέα Ἑστία» ν' ἀφιερώσει ἕνα τεῦχος της—τὸ τωρινὸ—στὰ σαράντα χρόνια τοῦ τεραστίας σημασίας ἱστορικοῦ γεγονότος ποὺ εἶναι ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση. Φαινόμενο τέτοιο—μὲ τὴ σημασία ποὺ μιλᾶμε γιὰ «φυσικὰ φαινόμενα»—ἔχει πολὺ περισσότερο πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ βαρύτητα, παρὰ οἰκονομικὴ ἢ πολιτική. Αὐτὸ θ' ἀποδειχτεῖ μιὰ μέρα· ἔχει ἄλλωστε ἀρχίσει νὰ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ αἰσθητό. Θὰ ἰδοῦν τότε οἱ ἐπιζῶντες τῆς σημερινῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐποχῆς πὼς τὰ πνευματικὰ φαινόμενα δὲν ἀποτελοῦν «ἐποικοδόμημα» ἁπλὸ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, μὲ τὴ δευτερεύουσα, ἀναγκαστικά, σημασία ποὺ παίρνει αὐτὸς ὁ ὅρος γιὰ τοὺς δογματικοὺς τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλὰ ὅτι τὰ δεύτερα, εἶναι τὸ μέσο ἁπλῶς γιὰ νὰ ὑψωνόμαστε στὰ πρῶτα: τὸ μηχανικό τους ὑπόβαθρο. Ἡ διαφορὰ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἀπόχρωση, ζυγιάζει ὅμως διαφορετικὰ τὶς κρίσιμες ἀξίες ποὺ συνθέτουν τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Θὰ περίμενε κανένας, ἕνα τεῦχος καθὼς αὐτὸ τῆς «Νέας Ἑστίας» νὰ προβάλει κάτω ἀπὸ τὸ ἔμβλημα τῆς «ἀμεροληψίας». Εἶναι ὁ καθιερωμένος τρόπος γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουμε προκαταβολικὰ ἕνα ποσοστὸ ἐπιδοκιμασίας ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές: μιὰ ἀνεξιθρησκεία ποὺ συγκαλύπτει ἰησουητικὰ τὸ τέχνασμα. Ὕστερα ἀπὸ τὸ πρῶτο ὅμως ξάφνιασμα, οἱ ἀληθινὰ κι' ὄχι ὑποκριτικὰ ἀμερόληπτοι πιστεύω πὼς θὰ ἐπιδοκιμάσουν τὴ στάση ποὺ διάλεξε ἡ «Νέα Ἑστία»: Τὴν κριτικὴ στάση. Ἔχει τὴν ἀρετὴ νὰ μὴν κρύβει τὰ χαρτιά της, ἄρα νὰ μὴν πασχίζει νὰ μᾶς ὑποκλέψει τίποτα. Συμφωνοῦμε ἢ διαφωνοῦμε—αὐτὸ εἶν' ὅλο. Κι' ἔτσι μπουχτισμένοι, ἀηδιασμένοι ὅπως εἴμαστε ἀπὸ θολὰ νερὰ κι' ἐπαμφοτερίζουσες καπατσοσύνες, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ δοκιμάσουμε μιὰν ἀνακούφιση στὸ ἀντίκρυσμα αὐτῆς τῆς σαφήνειας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὸ στάδιο τοῦτο τῆς ὑποκρισίας θὰ ἔπρεπε γενικότερα καὶ ἀπὸ καιρὸ νὰ ἔχει ξεπεραστεῖ, ἀφοῦ ἡ ὠμὴ δύναμη τῶν πραγμάτων τὸ ἔχει κάνει καθαυτὸ ἀναχρονιστικὰ γελοῖο· φαίνεται ὅμως πὼς οἱ ἄνθρωποι ἡδονίζονται ἰδιαίτερα νὰ ζοῦν μέσα σὲ ψεύτικες καταστάσεις. Τοὺς χρωστᾶ-

44-2.

με τὴν ἀφάνταστη σύγχυση, τὸ ἰδεολογικὸ χάος τῆς παρούσας ἐποχῆς.

Στὸ βάθος κανένας μας δὲν εἶναι ἀμερόληπτος ἀπέναντι στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση. Τί λογῆς ἀμεροληψία νὰ ὑπάρξει ἀπέναντι σ' ἕνα γεγονὸς ποὺ σημάδεψε ἀνεξίτηλα τὴ ζωή μας ὅλων δίχως ἐξαίρεση τῶν σήμερα ζωντανῶν! Κι' ἔπειτα, ἰδανικὴ ἀμεροληψία θὰ εἴτανε νοητὴ μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ δίκη συνεχίζεται μ' ἐναλλασσόμενες τύχες, ἐκεῖ ὅπου ὁ ὁρίζοντας δὲν ξεκαθαρίστηκε ἀκόμα, ἐκεῖ ὅπου ἡ πλάστιγγα δὲν ἔγειρε αἰσθητὰ καὶ ἡ ἐτυμηγορία δὲν σχεδιάστηκε στὸν ἀέρα τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ἡ περίπτωση γιὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση. Ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ καθεστὼς μποροῦμε νὰ περιμένουμε ἄπειρα ἐπιτεύγματα στὸν τεχνικὸ καὶ τὸν ἐπιστημονικὸ τομέα, ἱλιγγιώδεις βιομηχανικὲς ἀποδόσεις, διαπλανητικὰ ταξίδια μετ' ἐπιστροφῆς, ἀκόμα καὶ τὴν ἐξιχνίαση τοῦ μυστηρίου τοῦ σύμπαντος, στὸν ἠθικὸ ὅμως τομέα ἡ κρίσιμη λέξη εἰπώθηκε γι' αὐτό. Ἡ κομμουνιστικὴ Ρωσία ἐξάντλησε τὴ φυσικὴ πίστωση χρόνου ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ τηρήσει τὶς ἠθικές του ἐπαγγελίες καὶ νὰ χαρακτηριστεῖ ἕνα καθεστώς: Ἔχει μπεῖ ἀπὸ καιρὸ στὴ φάση ὅπου, ἂν κάποια δοσμένη ὑπόσχεση δὲν τηρεῖται, εἶναι γιατὶ δὲν μπορεῖ, ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, νὰ τηρηθεῖ. Οὔτε σεβασμὸ στὸν ἄνθρωπο, οὔτε εἰλικρινῆ περιθώρια καλῶς νοούμενης ἐλευθερίας εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐξασφαλίσει ὁ σοβιετικὸς ὁλοκληρωτισμός. Οἱ ἔννοιες αὐτὲς ἀποτελοῦν αὐτόχρημα ἀντινομία γιὰ τὶς ἀρχὲς ποὺ τὸν διέπουν, εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ του ἄρνηση. Δὲν θὰ ἀναγνωριστοῦν μέσα στὸ σοβιετικὸ χῶρο παρὰ μόνον ὅταν θὰ ἔρθει καὶ γι' αὐτὸν ἡ ὥρα τῶν μεγάλων καὶ ριζικῶν ἀναθεωρήσεων, ὅταν δηλαδὴ λειτουργήσει ὁ ἱστορικὸς ἐπαναστάκτης ποὺ μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια ἐπαναφέρει τὶς ἐπαναστάσεις, ὕστερα ἀπὸ τὴν τρομοκρατικὴ δακτυλία, στὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινα ἐπιτρεπτοῦ. Τὰ σημάδια εἶναι θετικὰ πὼς αὐτὸ ἄρχισε κιόλας.

Θὰ ἤθελα ἐδῶ ν' ἀναφέρω μιὰ φωτεινὴ περίοδο ἀπὸ τὴ μελέτη ποὺ ἔγραψε ὁ παλαίμαχος σοσιαλιστὴς κ. Ν. Γιαννιὸς γιὰ τὸ εἰδικὸ τεῦχος τῆς «Νέας Ἑστίας». Ἔχει τίτλο «Οἱ συνέπειες τῆς ρωσικῆς ἐπαναστάσεως» καὶ εἶναι ὁλάκαιρη ἕνα κείμενο πολλαπλὰ πολύτιμο, γιατὶ ἔχει τὴ βαρύτητα τῆς αὐθεντίας καὶ τὴ συγκινητικὴ ἀμεσότητα τοῦ βιωμένου. Τὸ χωρίο ποὺ ὑπαινίσσομαι εἶναι τοῦτο: «Ἡ τεχνική, οἱ ἐφευρέσεις, ποὺ ἐπιταχύνουν τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας, τὴν ἀδελφοποίηση καὶ εἰρηνικὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων, περισσότερο παρὰ ὅσο οἱ πράξεις των, θάπρεπε νάναι μόνο τὸ μέσο, ὁ φορέας πρὸς τὸν ψυχικὸ πολιτισμό. Γιατὶ σοσιαλισμὸς δὲν εἶναι οἱ πύραυλοι, ἀλλὰ ὅ,τι ὡραῖο ἔχει ὁ ἄνθρωπος στὴν ψυχή του. Εἶναι ἡ πνευματοποίηση. Ἡ ἀνθρωπότητα περιμένει ἀπὸ τὸν σοσιαλισμὸ νὰ δώσει, μὲ νέους ἐλεύθερους φιλοσόφους καὶ καλλιτέχνες, μιὰ φωτεινότερη ἐξήγηση τῆς ζωῆς καὶ λαχταρᾶ, μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς κοινωνίες, τὴν ἀπολύτρωσή της ἀπὸ τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες, ἀπὸ τὰ ἀντίξοα στοιχεῖα τῆς φύσεως, κι' ἂν δυνατόν, ἀπὸ τὴν τραγικὴ τοῦ ἀνθρώπου Μοῖρα».

Νὰ λόγια ἀληθινοῦ ἡγέτη, ὄχι ἐγκάθετου. Δυστυχῶς στὴν ἱστορικὴ περίοδο ποὺ διαδέχτηκε τὴ δράση τοῦ κ. Γιαννιοῦ, ἀπόμειναν συχνὰ νὰ λέγονται ἰδεολόγοι οἱ πρόθυμοι νὰ εἶναι κατὰ κύριο λόγο πράκτορες. Τοὺς ἄλλους, τοὺς εἶπαν οὐτοπιστές, ρωμαντικούς, ἢ ἀκόμα, καὶ προδότες, γιὰ νὰ πληρωθεῖ ἔτσι τὸ ρηθὲν πὼς ὁ κυνισμὸς ἀναγνωρίζεται σὰν ἡ μόνη προωθητικὴ δύναμη καὶ ἠθικὴ ἀξία τῆς ἱστορίας, καὶ πὼς τὸ προοδευτικὸ εἶναι γιὰ μερικοὺς ταυτόσημο μὲ τὸ βάναυσο. Περίεργος «ρεαλισμός», ποὺ ὁδήγησε στὴ σημερινὴ γενικὴ ἔκπτωση τῆς ἔννοιας Ἄνθρωπος. Στὴν κρίση τούτη τὴν ἠθική, τὸ ποσοστὸ τῆς σοβιετικῆς εὐθύνης εἶναι βαρύτατο· γιατὶ ἡ κομμουνιστικὴ Ρωσία εἶχε πολὺ μεγαλύτερες ἠθικὲς ὑποχρεώσεις ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό της κόσμο. Τὸν παλιὸ κόσμο τὸν καταδικάσαμε ἀπὸ καιρό, κι' αὐτὸ μᾶς εἶχε ἀνοίξει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἐλπίδα. Ὅταν ὅμως ὁ δρόμος αὐτὸς φράζεται μὲ ὀγκόλιθους ἀπὸ διαφεύσεις, σοφιστεῖες, μακιαβελισμούς, παλινωδίες, εὐτέλειες, ὅταν ἡ κάθε νέα ἡμέρα διασύρει ἐπιμελέστατα τὴν προηγούμενη, ὅταν σὲ κάθε καυτερὸ ἠθικὸ πρόβλημα δίνεται γιὰ ἀπάντηση ἕνας ἀντιπερισπασμὸς τεχνοκρατικός, τότε ἡ φυσικὴ τροπὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι πρὸς τὴν ἀπόγνωση. Ἡ σοβιετικὴ Ρωσία ἔχει τὸ ὀγδόντα τοῖς ἑκατὸ τῆς εὐθύνης γιὰ τὸ σημερινὸ ἠθικὸ ἀδιέξοδο, κι' ἂς ἀγωνίζεται νὰ πείσει τοὺς ἀφελεῖς πὼς ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ καιροῦ μας εἶναι σύμπτωμα τῆς «παρακμῆς τῆς μπουρζουαζίας». Οἱ δικοί της οἱ πολίτες θὰ γίνουν ἄξιοι νὰ προετοιμάσουν ἕνα ἀληθινὰ καλλίτερο μέλλον μόνον ὅταν γίνουν καὶ ἱκανοὶ ν' ἀναιρωτιόνται, νὰ εἶναι λιγότερο μακάριοι κάτω ἀπὸ τὸ τωρινό τους καθεστώς.

Πολλὰ ἀξιόλογα καὶ ἔγκυρα ἄρθρα ἔχει τὸ ἀναμνηστικὸ τῆς «Νέας Ἑστίας» κι' ἀπὸ πολλοὺς θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ, νὰ κρατηθεῖ. Τὰ σαράντα αὐτὰ χρόνια ποὺ ἀναλύονται, ποὺ δικάζονται ἐκεῖ-μέσα, εἶναι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τῆς ζωῆς μας. Δὲν ἔχει κανένας τὴν ἀξίωση νὰ προφερθεῖ γιὰ λογαριασμό τους ὁ τελευταῖος λόγος. Ὅτι ὅμως ἔχει ἀπαγγελθεῖ πιὰ ὁ κρίσιμος, γι' αὐτὸ δὲν μποροῦν ν' ἀμφιβάλλουν ὅσοι δὲν ἔχουν συνηθίσει νὰ διανοοῦνται μὲ παραγγέλματα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
MDCCCLXXXIV

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Νοεμβρίου 1957

1613145-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΙΚΡΟ ΕΠΙΜΥΘΙΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Όταν, στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου μήνα, ἔγινε γνωστὸ πὼς ὁ πρῶτος τεχνητὸς δορυφόρος—δημιούργημα ἀξιοθαύμαστο τοῦ ἀνθρώπου—ἐκτοξεύτηκε στὸ ἄπειρο, ὅλοι ἐμείναμε ἐκστατικοὶ καὶ πανηγυρίσαμε. Πανηγυρίσαμε ἄλλοι γιὰ τὸ κατόρθωμα τὸ ἴδιο, ἄλλοι γιὰ τὶς αἰσιοδοξότατες προοπτικὲς ποὺ διανοίγει. Πολλοὶ ἀπὸ μᾶς, εἴδανε κιόλας τὰ κορυφαῖα προβλήματα—ὄχι πιὰ τοῦ καιροῦ μας, ἀλλὰ ὅλων τῶν καιρῶν—νὰ λύνονται. Τὸ μυστήριο τοῦ σύμπαντος νὰ διαλευκαίνεται, τὶς πιὸ ἀπόκρυφες φυσικὲς δυνάμεις νὰ τιθασεύονται, νὰ μπαίνουν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου, τὰ οὐράνια σώματα νὰ χάνουν τὸ μυθικό τους χαρακτῆρα, νὰ γίνονται προσιτά, οἰκεῖα, ἐκμεταλλεύσιμα, τὶς ἀστρονομικὲς ἀποστάσεις σχεδὸν νὰ ἐξευτελίζονται, τὸ φεγγάρι νὰ φαίνεται πιὰ τόσο κωμικὰ κοντινὸ ποὺ νὰ μὴ τὸ καταδεχόμαστε. Πάνω ἄμως ἀπ' ὅλα, ἐκεῖνο ποὺ εἶδαν οἱ ἐνθουσιώδεις κ' οἱ ὑπεραισιόδοξοι εἴταν ἡ αὐτόματη λύση τῶν κορυφαίων ἐπίγειων προβλημάτων: Τ' ἀστεῖα πάνε πιά, σώθηκαν. Ἀρχίζει ἡ βασιλεία τοῦ φωτός. Οἱ πόλεμοι καταργοῦνται κ' οἱ ἄνθρωποι ἀδερφωμένοι, χεροπιασμένοι, βαδίζουν ὑπὸ τοὺς ἤχους φιλαρμονικῆς πρὸς ἕνα ἀκύμαντο μέλλον. Ὅπως στὰ διαφημιστικὰ πανὼ τῶν ὁλοκληρωτικῶν καθεστώτων.

Ἀπὸ τότε δὲν πέρασε καλὰ - καλὰ οὔτε ἑνάμισης μήνας. Καὶ ἰδοὺ ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου, σὲ μιὰ πόζα συνοπτική: Ἡ Δύση δείχνει τὰ δόντια της στὴν Ἀνατολή, ἡ Ἀνατολὴ στὴ Δύση. Ἡ ἐξαπόλυση τοῦ δορυφόρου σήμανε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου γιὰ κείνους ποὺ δὲν τὸν ἐξαπέλυσαν. Μεγάλη ἀναστάτωση στὸ στρατόπεδό τους: Ἐκνευρισμοί, συγχαρητήρια, φοβέρες, κομπασμοί, ἐκκλήσεις, ξεσυνέριες, ὅλα ἀνάκατα καὶ κουτρουβαλιαστά, ἀποτυπώνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς παρέας ποὺ ἀναστατώθηκε ἀπὸ ἀπροσδόκητο πυροβολισμό. Οἱ ἄλλοι πάλι, ποὺ ἔχουν τὸ δορυφόρο, τρίζουν τὰ δόντια τους σὲ γῆ καὶ οὐρανό: Ἂν ἡ οἰκουμένη δὲν βαλθεῖ νὰ χορεύει στὸ σκοπὸ ποὺ αὐτοὶ τῆς παίζουν, θὰ τὴ συνετίσουν κάνοντάς την στάχτη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, ἀντὶ νὰ καταργοῦνται οἱ πόλεμοι, νὰ προαναγγέλλονται ἀπεριόριστες στὸ ἑξῆς πιστώσεις γιὰ ἐξοπλισμούς. Τὸ σύμ-

παν ν' ἀποδύεται σ' ἕνα λαχανιασμένο κυνήγι τελειοποιήσεων τῶν μέσων τοῦ ὀλέθρου. Καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ κυριεύεται ἀπὸ τρεμούλα σύγκορμη, μιὰ νευρικὴ κρίση ὅπου μπορεῖς τὰ πάντα νὰ διαγνώσεις ἔξω ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ ὑπερηφάνεια.

Κι' ὅμως, αὐτὴ τὴ φορά, ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ὑπερπανηγυρίσει εἶταν οἱ ρεαλιστές. Ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι, στὸν καιρό μας, ὁ λεγόμενος «ρεαλισμὸς» εἶναι μιὰ μορφὴ ἀρκετὰ οὐτοπικὴ τοῦ ρωμαντισμοῦ, ὅταν δὲν εἶναι προσωπεῖο τῆς ὑποκρισίας. Τὴ δεύτερη, περιττὸ νὰ τὴν ἀναλύσουμε. Ἔτσι καὶ ξεσκεπαστεῖ, φανερώνεται γνωστὴ στοὺς πάντες. Ἡ πρώτη ὅμως, μέσα στὴν ἰδιοτυπία της, παρουσιάζει κάποια γραφικότητα. Χαρακτηρίζεται, πρῶτα - πρῶτα, ἀπὸ μιὰ φανατική, καὶ ἐπιθετικοῦ μάλιστα τύπου, αὐτοπάτη. Εἶναι, κατὰ βάθος, ἡ γνωστὴ στὴν Ἱστορία αὐθυποβολὴ τῶν θρησκευτικῶν ψυχώσεων: Ὁραματίζομαι ἐπειδὴ καλὰ καὶ σώνει θέλω νὰ βλέπω ὁράματα. Οὔτε ἡ εἰλικρίνειά μου μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθεῖ, οὔτε ἡ δραματικὴ ἀνάγκη ποὺ μὲ σπρώχνει νὰ τὸ κάνω. Τί σημαίνει ὅμως; Τὸ ὅραμά μου ὄχι μόνο δὲν ἐξυπηρετεῖ τίποτα θετικό, ἀλλὰ καὶ ἐπιτείνει τὴ σύγχυση. Ἕνας κόσμος ἁμαδικὰ ὁραματιζόμενος δὲν εἶναι κι' ἕνας κόσμος πρακτικὰ εὐτυχισμένος. Πικρὸ ὑποκατάστατο τῆς εὐτυχίας ἡ αὐταπάτη—καὶ προπάντων ἐφήμερο.

Ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τὴν ψυχοπαθολογία τοῦ σύγχρονου ρωμαντισμοῦ· ἂς ἰδοῦμε τὴν ἠθική του. Ποιὸ στάθηκε τὸ μέγα ἔρεισμα τῆς αἰσιοδοξίας του; Οἱ πόλεμοι, λέει, θὰ καταργηθοῦν γιατὶ θὰ γίνουν στὸ ἑξῆς ἀδύνατοι. Αὐτὸ τί σημαίνει; Σημαίνει πὼς ἕνας καὶ μόνο τρόπος, κατὰ τὴν κρίση του, ὑπάρχει νὰ ἐξημερωθεῖ ὁ ἄνθρωπος: Νὰ τὸν πιάσουμε καὶ νὰ τὸν δέσουμε χεροπόδαρα, σφιχτὰ σὲ μιὰ καρέκλα, ἔτσι ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ σαλέψει. Τότε πάει πιά: γίνεται ἀκίνδυνος. Καὶ τοῦ φωνάζουμε καὶ ζήτω γιὰ τὸ ἐπίτευγμά του. Τὸν ἀνακηρύσσουμε μεγάλον ἐφευρέτη, γιατὶ ἐπενόησε τὴν πρόοδο διὰ τῆς ἀχρηστεύσεως. Τὴ γαλήνη διὰ τοῦ καταναγκασμοῦ. Τώρα πιὰ τὸν ὑπερβατικὸ χωροφύλακα, ποὺ δείχτηκε τελικὰ ἀτελέσφορος, τὸν ἀντικαθιστοῦμε μὲ τὸν ἐπίγειο, ἕνα τεράστιο ἐκεῖ ρομπότ ποὺ κρατάει τὴν ἀνθρωπότητα φρόνιμη κάτω ἀπὸ τὴν τρομερὴ μετάλλινη γροθιά του.

Ὡραία ἐμπιστοσύνη στὸν ἄνθρωπο! Ὁ κακόμοιρος ὁ χρεωκοπημένος —τ' ὁμολογοῦμε, τί ἄλλο θέλετε;— Ἀνθρωπισμός. πάλι κάτι περισσότερο ἄξιζε. Ἐκεῖνος, ἰσχυριζόταν πὼς θὰ ἐξανθρωπίσει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἐσωτερικὴ καλλιέργεια, τὴ δημιουργία μιᾶς θαλπωρῆς γύρω στὴ ψυχή του, ἔτσι ποὺ νὰ βλαστήσει ἐκεῖ μέσα ὁ σπόρος τοῦ Καλοῦ. Δὲν τὸ κατάφερε στὴν τακτὴ προθεσμία τῆς Ἱστορίας, καὶ λοιπὸν—πολὺ σωστὰ —κηρύχτηκε χρεωκοπημένος. Τοῦ ἀπέδωσαν προθέσεις ἰδεαλιστικές, ὑποκριτικές, ὕπουλες, ἐνῶ εἶταν ἁπλῶς νηπιακὰ ἀφελής. Ξέπεσε στὸ σχολαστικισμό, στὴ στατικότητα, στὴν ἀδράνεια, ἔγινε βιβλιορρυθμία γραφική, τέλος παιχνίδια. Τὸν σφυρίζουν σήμερα, χωρὶς νὰ ὑποψιάζονται ὅτι, στὸ εἴδωλο αὐτό, σφυρίζουμε τὸν ἑαυτό μας. Ἀδιάφορο! Ἕνας ἀποδιοπομπαῖος τράγος πάντα χρειάζεται, λυτρώνει προσωρινά, γιατὶ αἴρει τὶς ἁμαρτίες τῶν ἀνάνδρων. Ὁ Ἀνθρωπισμὸς εἶναι ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος τῆς ἀθεράπευτης κτηνωδίας μας, στὴ νεώτερη ὑποτροπή της.

Ἐνάμισης μήνας δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθεῖ σοβαρὸ χρονικὸ διάστημα· θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε δίχως ἄλλο, μήπως κ' ἡ ἐπιδείνωση εἶναι προσωρινή, φαινόμενο ἀπατηλό, τελευταῖος σφαδασμὸς τῆς ἀνθρώπινης κακίας ποὺ ξεψυχάει. Τὸ ἐπείσοδιο ὅμως δὲν θὰ λήξει δίχως νὰ μᾶς ἀφήσει καὶ κάποιο ἐπιμύθιο. Ὅπως ἡ ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὴν καλὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου εἶχε ὁδηγήσει στὸ ναυάγιο τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ἔτσι καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ μετάθεση τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν κακοδαιμονία μας στὶς ἀντικειμενικὲς περιστάσεις καὶ στὶς ὑλικὲς συνθῆκες, δημιουργεῖ τὸν πειρασμὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀπαλλάσσει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ κάθε αἴσθημα βαθύτερου χρέους, νὰ φορτώνει ὅλες του τὶς εὐτέλειες, τὶς ἀγριότητες, στὸ λογαριασμὸ τῆς ἀδήριτης Ἀνάγκης. Γεννιέται ἔτσι ὁ σπόρος μιᾶς νέας κτηνωδίας, «φιλοσοφικὰ» ὁπλισμένης μάλιστα, ποὺ θωρακίζει ἐπικίνδυνα τὴν παλιά, τὴν ἀνεπίγνωστη, τὴ στοιχειώδη. Ὁλόκληρη ἡ νεώτερη κοινωνικὴ ἠθική, μὲ τὸ νὰ ἐπισημαίνει κάποιες ἀλήθειες, ἐξέθεσε μαζὶ στὸν κίνδυνο αὐτῆς τῆς ἀσυδοσίας. Τὴν ἰσορροπία τοῦ νέου κράτους, ποὺ ἐκφράζει αὐτὴ τὴν ἠθική, τὴν ἐβάσισε γιὰ τοῦτο στὸν ἀπόλυτο, ἀστυνομικὸ καταναγκασμό. Ἐξεταστέο ἂν αὐτὸ πρέπει καὶ νὰ θεωρηθεῖ πρότυπο, ἰδανικὴ ἀπόληξη. Ἢ ἂν πρέπει μὲ κάθε θυσία νὰ ξεπεραστεῖ, προτοῦ ὁ ἄνθρωπος, ὁριστικὰ καὶ τελεσίδικα, ἀπελπιστεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Νοεμβρίου 1957

16134 6.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάποιος γνωστός μου — ἔτσι τουλάχιστον τὸν νομίζω, γνωστό—πενηντάρης σήμερα, κατέβαινε μιὰ μέρα τοῦ 1924 τὴν ὁδὸ Σταδίου. Ἡ ὁδὸς Σταδίου εἶναι, στοὺς νεωτέρους χρόνους, ὁ ἄξονας τῆς ἱστορικῆς μας ζωῆς, κι' ἂς μὴ τὸ συλλογιζόμαστε αὐτὸ πάντα. Κάτι τέτοιο ὡστόσο ἔγινε αἰσθητὸ στὸν ἄνθρωπο ποὺ λέω, τὴ μακρυνὴ ἐκείνη μέρα τοῦ 1924. Εἴτανε τότε δευτεροετὴς φοιτητάκος, παιδάριο δεκαεφτὰ χρονῶν μὲ πολλὰ ἰδανικὰ καὶ λίγη πεῖρα. Τὸ πεζοδρόμιο ποὺ ἀκολουθοῦσε χαζεύοντας, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὸ Σύνταγμα στὴν Ὁμόνοια, εἶναι αὐτὸ ποὺ περνάει μπροστὰ στὴ σήμερα παλιὰ Βουλή, τὴ Βουλὴ ἐν ἐνεργείᾳ τότε. Ἐκεῖ λοιπὸν ἀκριβῶς, τὸν σταματάει μιὰ σκηνὴ κάπως ἀκατανόητη: Μιὰ συντροφιὰ κύριοι ἐπίσημα ντυμένοι, διασχίζει τοῦ πλάτους τὴν ὁδὸ Σταδίου κατεβαίνοντας ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ὁμήρου. Εἶναι ἀργοπερπάτητοι ὅλοι τους, δουβοὶ καὶ σοβαροί, μὲ μιὰ περίεργη περίσκεψη στὰ πρόσωπά τους: ἄνθρωποι ποὺ πᾶνε λὲς κάτι πολὺ ὑπεύθυνο νὰ κάνουν. Μπροστὰ στὰ κάγκελα, πάλι, τῆς Βουλῆς, καμμιὰ δεκαριὰ παιδαρέλια, γύρω στὴν ἡλικία τοῦ περιπατητῆ μας κι' αὐτά, ποὺ φαίνονται νὰ περιμένουν τὸ πέρασμα, ξεσπάζουν σὲ χειροκροτήματα. Φτωχὰ χειροκροτήματα, χειροκροτήματα ἀραιὰ μέσα στὸ κενὸ τοῦ ὕπαιθρου χώρου. Ἡ συντροφιὰ τῶν ἐπισήμων περνάει, μπαίνει στὴ Βουλή, κι' ὁ νεαρὸς διαβάτης ἀναγνωρίζει τότε ἀνάμεσά τους, στὴν πρώτη γραμμή, τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου ποὺ πορεύεται ξεσκούφωτος, εὐλαβικά, μὲ τὸ καπέλλο του στὸ χέρι.

Εἴταν ἡ ἀνακήρυξη τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας...

Δὲν ξέρω τὶ περίεργη εὐγλωττία, σεμνὴ μαζὶ καὶ φτωχική, εἶχε ἡ σκηνούλα τούτη, ἡ ἑλληνικότατη, ἡ φευγαλέα, ἡ δίχως ἀνάπτυξη σὲ χῶρο, στόμφους, παράτες, γιὰ νὰ σφίγγει ἔτσι ἡ θύμισή της τὸ λαιμὸ τοῦ παλιοῦ φοιτητῆ κάθε ποὺ τὴν ἀναθυμᾶται. Στοὺς ἐλάχιστους νεαροὺς «βαλτούς», ποὺ τὴν περίμεναν γιὰ νὰ τὴ χειροκροτήσουν, εἶχε μαντέψει τότε μέλη τῆς «Δημοκρατικῆς Νεολαίας», ποὺ τὰ γραφεῖα της εἴτανε λίγο πιὸ πάνω, στὴ λεωφόρο Πανεπιστημίου θαρῶ. Ὁ Παπαναστασίου, ἔπειτα, συγκινοῦσε ἰδιαίτερα κάποιες μοναχικές, μεθυσμένες ἀπὸ γαλάζιους καπνοὺς ψυχές, καθὼς αὐτὴ τοῦ φοιτητάκου μας. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη, στὸ πεῖσμα ὅλων, καὶ τῆς λογικῆς, νὰ κηρύξει τὴ Δημοκρατία, ποὺ τὴν ἔκριναν οἱ γνωστικοὶ πρόωρη κι' ἀνεδαφική, εἶχε κάτι τὸ παράτολμο, ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ συναρπάζει πάντα τὴ νεολαία γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ποὺ ξέρει πὼς μιὰ ζωή, ἀτομικὴ ἢ ἐθνική, δίχως πράξεις εὐγενικῆς τόλμης, εἶναι ἁπλούστατα μιὰ ζωὴ περιττή. Οἱ γνωστικοὶ σὲ λίγο δικαιώθηκαν, φυσικά. Κι' αὐτὸ ἔκανε πιὸ ἀγαπημένο ἀκόμα στοὺς προοδευτικοὺς νέους τὸν Παπαναστασίου. Σήμερα, μὲ τὴ στυφὴ πεῖρα τῶν «ὡρίμων» χρόνων, θὰ μποροῦσε ἴσως ὁ ἀλλοτινὸς φοιτητὴς νὰ πεῖ τοῦτο: Πὼς στὸν περίγυρό μας, τὸ στενὸ καὶ τὸν πλατύ, ἔχουμε πάμπολλους ἀνθρώπους ἱκανοὺς νὰ πετυχαίνουν· ἐκεῖνο ποὺ μᾶς λείπει τραγικὰ εἶναι οἱ ἄνθρωποι οἱ ἄξιοι ν' ἀποτύχουν. Ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ πνίγεται ἀπὸ τὴν καταστασούνη, κι' ἀστοχεῖ στὸ δημόσιο ἐπίπεδο ἀπὸ τὶς περισσευούμενες, τὶς πληθωρικές, τὶς ἀκατάσχετες ἐπιδεξιότητες τοῦ ἰδιωτικοῦ ἐπιπέδου.

❁

Νὰ ποιὰ διώματα μᾶς κάνει τώρα νὰ ξαναζοῦμε τὸ σεμνὸ ἀνάτυπο μὲ τὸν Πρόλογο ποὺ ἔγραψε ὁ ἔξοχος Καθηγητής, ἄλλοτε, τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου κ. Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος γιὰ τὸν τόμο - ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Παπαναστασίου, τὸν τόμο ποὺ περιέχει κείμενα τοῦ ἀλησμόνητου νεκροῦ. Εἶναι μιὰ μαρτυρία αὐτὸς ὁ Πρόλογος ποὺ πολλαπλὰ συγκινεῖ. Πρῶτο γιατὶ εἶναι γραμμένος ἀπὸ ἕνα γενναῖο συμπολεμιστὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου ποὺ μπόρεσε ν' ἀναρριπίσει τὰ εὐγενικότερα ἰδανικὰ μιᾶς ἑλληνικῆς γενεᾶς ταλαιπωρημένης καὶ νὰ τῆς κάνει συνειδητὸ τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς τιμῆς δίχως δουλοπρέπειες, ὑποπτες ἐξαρτήσεις. Δεύτερο γιατὶ ὁ προλογιστὴς ὁ ἴδιος εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς φωτεινότερες μορφὲς ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸ πανεπιστημιακὸ βῆμα καὶ γιὰ τοῦτο κάθε λόγος του ἔχει τὸ βάρος τοῦ κρίσιμου καὶ τοῦ αὐθεντικοῦ. Ἔπειτα πῶς νὰ λησμονηθεῖ πὼς τὴν ἴδια ὥρα ποὺ ὁ Παπαναστασίου ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν ἀληθινὴ Δημοκρατία, τὴν κοινωνική, ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, συνιδρυτής του στὴν «Κοινωνιολογικὴ Ἑταιρία», ἰδεολογικός του ἀπὸ τότε συμπαραστάτης, διέπλαθε στὸ Πανεπιστήμιο μιὰν ἑλληνικὴ νεολαία καλούμενη νὰ συνειδητοποιήσει, νὰ στηρίξει, στὸν μετέπειτα δημόσιο βίο της, αὐτὰ τὰ ἰδανικά; Οἱ καιροὶ τὸ θέλησαν ἀλλιῶς, ὁ γενικὸς τοῦ κόσμου ἐκτροχιασμὸς εἴταν ἐπόμενο νὰ σπείρει τὴ σύγχυση καὶ στὴ μικρὴ Ἑλλάδα. Κόντεψε νὰ λησμονηθεῖ πὼς κάποτε εἴχαμε ἰδεολογικὴ ἀξιοπρέπεια, πολιτικὴ αὐτοβουλία, ξύπνια κοινωνικὴ συνείδηση, καὶ πὼς ἂν ὁ κύκλος ἐκεῖνος τῶν ἀποστόλων εἴταν περιορισμένος, ὅπως εἶναι πάντα οἱ κύκλοι ἀπὸ ἀρχικοὺς μύστες, γρήγορα θὰ μποροῦσε ν' ἀκτινοβολήσει, νὰ γίνει ἱστορικὴ συνείδηση. Αὐτὸ τουλάχιστον πιστεύουν ὅσοι σέβονται τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν μένουν προσκολλημένοι στὴν ἐπιστημονικοφανῆ μοιρολατρεία, ποὺ προσφέρει τὴ μεγαλόψυχη ἀναγνώρισή της σὲ ὅ,τι ἔγινε ἁπλῶς καὶ μόνο γιατὶ ἔχει γίνει. Ἕνας τέτοιος μυστικισμὸς τῆς ἱστορικῆς νομοτέλειας, συμβολικότατα ἐξανδραποδιστικὸς τοῦ ἀνθρώπου — ὅπως θ' ἀποδειχτεῖ ἀμέσως ὕστερα καὶ πρακτικὰ ἐξανδραποδιστικὸς — ἦταν ἀδιανόητος γιὰ τοὺς ὁμοῖδεάτες τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου. Ἐκεῖνοι, εἴχανε τὸ προνόμιο μιᾶς ἀφέλειας ἂν θέλετε, ἑνὸς λιγότερο στυγνοῦ συμβιβασμοῦ μὲ τὴ φτηνὴ πραγματικότητα, κ' ἡ ἀφέλειά τους αὐτὴ — ὅπως μᾶς φαίνεται τώρα, μὲ τὴν προοπτικὴ καὶ τὸ πρῖσμα τοῦ διδακτικοῦ Χρόνου—δὲν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ διατρανώνει τὴν ἀγνότητά τους, εἶδος ἀληθινὰ ἀπαρχαιωμένο καὶ ρωμαντικό.

Ἔπειτα, σὰν ἀντίδραση ἑλλαδικὴ στὸν ὀργανωμένο διεθνῶς μακιαβελισμό, ἦρθε ὁ στόμφος τῆς μωρίας: Ἡ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου, ποὺ ἐκήρυξε τὸ διωγμὸ ὅλων τῶν ἀναστημάτων, γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὴ σύγκριση ὁ κορδωνόμενος ἱδρυτής της. Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου ἔπεσε. Τοῦ προσέφεραν— μακάβρια, μικρόψυχη λοιδωρία—μιὰ κηδεία μὲ «τιμές». Ἐκεῖ, στὸν αὐλόγυρο τοῦ Α΄ Νεκροταφείου, σταθήκαμε γύρω στὸν τάφο του δουβοί, μὲ τὰ καπέλλα στὸ χέρι, ὅπως αὐτὸς ὅταν ἐπήγαινε, δώδεκα χρόνια πρίν, ν' ἀνακηρύξει τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία. Εἶταν τὸ δειλινὸ προχωρημένο, ὁ καιρὸς βαρύς, τὸ σούρουπο ἔπεφτε. Ἕνα στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα, σφιγμένο σὲ μιὰ μάζα σκυθρωπὴ μπροστὰ στὸν ὁρίζοντα ποὺ ἔσβυνε, στάθηκε προσοχή, ἐνῶ ὁ νεκρὸς κατέβαινε στὸ λάκκο. Ὕστερα, μέσα στὸ σύθαμπο, μ' ἕνα παράγγελμα στριγγό, κοφτό, τὸ ἀπόσπασμα σήκωσε τὰ ὅπλα, σημάδεψε τὸν οὐρανό, τὸ κενό, τὴ νύχτα ποὺ ἐρχόταν, πυροβόλησε. Ὁμοβροντία.

Κι' ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου εἶχε φύγει μέσα σ' αὐτὸ τὸ γδοῦπο, τὸ χούγιασμα, τὴν τουφεκιὰ στὸ κενό...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΙΑΣ ΘΕΝΟΥ ΙΑΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗΣ
MDCCCLXXIV

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Δεκεμβρίου 1957

1613/47-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Όσο εἶναι πράξη ἀχαρακτήριστη τὸ νὰ κοινολογεῖ κανένας προσωπικὰ μυστικὰ ποὺ τοῦ τὰ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ, ἄλλο τόσο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀταίριαστο νὰ καταπνίγεις ἐρωτήματα, ἀγωνίες, λαχτάρες ποὺ μπορεῖ μὲν νὰ σοῦ διατυπώνονται—ἀφοῦ δὲν γίνεται ἀλλιῶς—σὰν προσωπικὲς ἀνακοινώσεις, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἔχουν τὴν ἀξία καὶ τὴν ἐπιτακτικότητα τοῦ γενικοῦ· ἢ καλλίτερα τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ. Εἶναι ὁ λόγος ποὺ μὲ παρακινεῖ νὰ δώσω ἀπὸ ἐδῶ δημόσια ἀπάντηση σὲ μιὰν ἐξαιρετικὰ ἀξιοπρόσεχτη ἐπιστολὴ ποὺ ἔχω λάβει. Μοῦ ἔρχεται ἀπὸ τὴ βόρεια Ἑλλάδα καὶ ὑπογράφεται «Ἕνας νέος τῆς ἐποχῆς». Σέβομαι τὴν ἀνωνυμία τοῦ ἐπιστολογράφου γιατὶ δὲν κρύβει δολιότητα, κουτοπονηρία ἢ πρόκληση. Ἐξαφανίζει τὴν ἀτομικότητά του κάτω ἀπὸ τὴ σεμνὴ συναίσθηση πὼς διατυπώνει ἐρωτήματα ὑπερατομικά.

Ἂς μὴ φανταστεῖ ὁ ἐπιστολογράφος πὼς δὲν τὰ συμμεριζόμαστε αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα κι' ὅτι, πολὺ προτοῦ τὰ διαβάσουμε στὶς ἀράδες του, δὲν τὰ νιώσαμε νὰ ὀρθώνονται μέσα μας διψαλέα. Δὲν ἀνήκουμε, ἀλλοίμονο, στοὺς μακάριους ἐκείνους ποὺ βρήκανε, μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀπόκριση σ' ὅλες δίχως ἐξαίρεση τὶς ἐρωτήσεις. Θὰ δηλώσω ἀκόμα πὼς τὸ πρῶτο ποὺ μὲ σταμάτησε στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ—καὶ μὲ σταμάτησε μάλιστα μ' ἕνα αἴσθημα εὐλάβειας—εἶναι ἡ βεβαίωση πὼς ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὴ γράφει ἀνήκει σ' ἐκείνους πού, ὅπως λέει, ἔχουν «τὸ φοβερὸ προνόμιο νὰ μὴ βρίσκουν ἱκανοποίηση στὶς ἐξατομικευμένες λύσεις τῶν προβλημάτων τῆς σύγχρονης ζωῆς» ἀλλά, ἀντίθετα, «ζητοῦν μέσα ἀπὸ τὶς πίστεις καὶ τὶς μακροχρόνιες ἀμφιβολίες μιὰ ἑνωτικὴ ἀρχή». Φοβᾶμαι ὡστόσο πὼς οἱ ἐξατομικευμένες λύσεις» στὸν καιρό μας εἶναι τραγικὲς διέξοδοι κυρίως κι' ὄχι ἡσυχαστικοὶ συμβιβασμοὶ μὲ τὴν πραγματικότητα, ὅπως γινότανε σ' ἄλλους, ἐσωτερικὰ ἰσορροπημένους αἰῶνες. Δὲν εἶναι ἀξιοσύστατες βέβαια αὐτὲς οἱ λύσεις γιατὶ δὲν ἐξυπηρετοῦν τὴν ἱστορικὴ ἀνάγκη. Χαρακτηρίζουν ὅμως, ἔμμεσα, ἕναν καιρὸ ποὺ ὕστερα ἀπὸ τόσες ἀξιωματικὲς βεβαιότητες καὶ διαβεβαιώσεις, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τόσο ἀνερμάτιστος ὥστε νὰ διασκορπίζει μερικὰ ἀπὸ τὰ καλλίτερα παι-

διά του σὲ ἀτομικά, ἐρημικὰ καταφύγια...

Ὁ ἐπιστολογράφος μου σχολιάζει τὶς «πικρὲς σκέψεις, χωρὶς ὅμως προοπτική» ποὺ διαπιστώθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο, στὸ ἄρθρο τὸ σχετικὸ μὲ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὰ σαραντάχρονά της. Προοπτική—νὰ ἡ μαγική, ἡ μεγάλη λέξη! «Προοπτικὴ» οἱ ὀπαδοὶ τοῦ μαρξισμοῦ - λενινισμοῦ - σταλινισμοῦ - κρουστσεφισμοῦ (κάθε τόσο μᾶς διαβεβαιώνουν πὼς αὐτὰ ὅλα τὰ στάδια δὲν ἔχουν ἐσωτερικὴ ταυτότητα μεταξύ τους, μᾶς τὸ διαβεβαιώνουν ὅμως οἱ ἴδιοι πάντα ἄνθρωποι καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς νοοτροπία καὶ φρασεολογία) προοπτικὴ λοιπὸν ἐννοοῦν ἁπλούστατα τὴν ὁλοκληρωτική, πειθήνια παραδοχὴ τῶν μέτρων τους, ἢ ἀκριβέστερα τοῦ κόσμου ποὺ ἔχουν δημιουργήσει. Δὲν ἐννοεῖ τὸ ἴδιο κι' ὁ ἐπιστολογράφος μου, γι' αὐτὸ καὶ συζητῶ τὴν ἐπιστολή του· διαφορετικά, συζήτηση δὲν θὰ χωροῦσε. Δὲν συζητεῖ κανένας μὲ μιὰ μηχανή. Προοπτική, ὁ νέος ποὺ μοῦ γράφει, ἐννοεῖ κάποια λύση ποὺ νὰ ξεπερνάει τὸ δημιουργημένο ἰδεολογικὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν **«desillusion de la gauche»**, ὅπως τὴ λέει. Κ' ἡ ἀξίωσή του εἶναι καὶ θεμιτὴ κι' εὐνόητη. Μὲ τὸ νὰ προβαίνουμε κάθε τόσο σὲ διαπιστώσεις, δὲν βοηθᾶμε στὴν ἐξεύρεση γενικῶν λύσεων. Ἡ νεολαία ὅμως ζητάει—μὲ τὸ δίκηο της—γενικὲς λύσεις, δηλαδὴ συνθήματα. Δὲν λέω «ἰδανικά», γιατὶ τὰ ἰδανικὰ ὑπάρχουν, εἶναι ἀμετακίνητα· μόνο πού, σὰν ἰδανικά, ἀποτελοῦν συστήματα ἀπὸ ἰδέες ἀφηρημένες. Τὰ συνθήματα, ἀντίθετα, εἶναι τὰ θούρια ποὺ βάζουν σὲ κίνηση τὰ ἰδανικά, τὰ κάνουν νὰ προχωροῦν, καὶ μάλιστα μ' ἕνα ρυθμὸ συναρπαστικό. Οἱ ἐπαγγελματίες τῶν ἐπαναστάσεων, ποὺ ξέρουν καλὰ αὐτὴ τὴν ψυχολογία, ρευστοποιοῦν τὰ ἰδανικὰ σὲ συνθήματα, ἀτάραχοι ἂν, ἔτσι, κάποτε τὰ παραφθείρουν.

Ὁ καθένας βέβαια μαντεύει—κι' ὁ ἐπιστολογράφος μου μαζὶ—πόσο εἶναι δύσκολο νὰ προταθοῦν σήμερα γενικὲς λύσεις. Ἀναρωτιέμαι μόνον ἂν γίνεται ἐπίσης αἰσθητὸ καὶ τὸ πόσο εἶναι, ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη, εὔκολο. Ὅλα τὰ πολιτικὰ κόμματα τοῦ κόσμου ἄλλο δὲν κάνουν στὶς διάφορες δημόσιες ἐμφανίσεις τους. Ἂς βεβαιωθεῖ λοιπὸν ὁ νέος τῆς ἐποχῆς, καὶ μαζί του ὅλοι οἱ διερωτώμενοι νέοι, κι' ἀκόμα ἐκεῖνοι ποὺ ἴσως εἶναι πρόθυμοι νὰ μᾶς κατηγορήσουν γιὰ ἀπαισιοδοξία ἢ γιὰ «ἄρνηση», πὼς ἂν ἀποφεύγουμε τὰ συνθήματα, εἶναι γιατὶ δὲν ἀγαποῦμε τὴν εὐκολία, ὅταν μυρίζει μάλιστα δημοκοπία. Ἔχω κάθε λόγο ὡστόσο νὰ πιστεύω πὼς οἱ «προοπτικὲς» ποὺ γυρεύει ὁ νέος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἄσχετες μὲ τὰ τέτοια συνθήματα. Οἱ προοπτικές του εἶναι ἀξιώσεις γι' ἀπαντήσεις σ' ἐρωτήματα βαθύτερα, ἐντιμότερα, μονιμότερα. Ἐκφράζουν μιὰ διάχυτη στὸν καιρό μας κρίση συνειδήσεων καὶ ψυχῶν, ὄχι μιὰν ἀνάγκη ἐγκεφάλων. Κι' αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν καρδιὰ τοῦ ζητήματος. Ἂν τὸ θέμα τοῦ καιροῦ μας εἴταν ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ θεωριῶν, τὸ πρόβλημα θὰ εἶχε λυθεῖ. Τὸ σοβιετικὸ καθεστὼς εἶναι ἡ πραγματοποίηση μιᾶς θεωρίας. Ἡ ἀγωνία ὑπάρχει μόνο γιὰ κείνους ποὺ συναισθάνονται πὼς ἐπαγγελία κι' ἐφαρμογή, ἐδῶ, εἶναι ἀσύμμετρες. Ἢ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἀλλιῶς, ἡ ἀγωνία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σημεῖο καὶ πέρα ὅπου βλέπεις πὼς ἡ πραγματοποίηση ὁδηγεῖ ξάφνου σὲ καταστάσεις ἀπροσδόκητες κι' ἐγκυμονεῖ ἀπρόοπτα καθαυτὸ ἀνατρεπτικὰ τοῦ ἤθους τῆς θεωρίας.

«Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία —παρατηρεῖ ὁ ἐπιστολογράφος μου— πὼς ὁ μαρξισμὸς περνάει κρίση. Δὲν μποροῦν πιὰ οἱ ἄνθρωποι, καὶ περισσότερο οἱ νέοι, νὰ δεχτοῦν φαμπρικαρισμένα ἰδανικὰ ποὺ προτοῦ φτάσουν σ' αὐτοὺς κάνουν μακάβριους περιπάτους στοὺς ἐρημικοὺς δρόμους τῆς Βουδαπέστης πάνω στὰ ρούσσικα τάνκς. Τέτοια ἰδανικὰ τοῦ «θριαμβεύοντος σοσιαλισμοῦ», ποὺ ἔχουν πάνω τους τὴν ἀπάνθρωπη παγερότητα, εἶναι προορισμένα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ νομοτέλεια νὰ βροῦν τὴν θέση τους, νὰ ἀξιοποιηθοῦν, μόνο σὲ μουσεῖα φρίκης».

Βλέπετε πὼς ὁ «νέος τῆς ἐποχῆς» εἶναι ἐπίμονος, δὲν ἐννοεῖ νὰ θεωρήσει τὸ οὐγγρικὸ θέμα ξεπερασμένο, κλειστό, ἢ νὰ τὸ ἀντιστραβμίσει—ὅπως κάνουν συχνὰ οἱ ἀπολογητὲς τῆς σοβιετικῆς καταστολῆς—μὲ τὶς ἀγγλογαλλικὲς οἰκτρότητες στὴν Αἴγυπτο. Ἴσως γιατὶ ἔχει ἀπὸ τὴ Ρωσία περισσότερες ἀξιώσεις ἀπὸ ὅσες ἔχουν οἱ ὀπαδοί της. Μακάριοι οἱ ὀλιγαρκεῖς!... Ἂν ὅμως στηλιτεύει τὴ συμπεριφορὰ τῶν σοβιετικῶν ὁ ἐπιστολογράφος, δὲν σημαίνει καὶ πὼς φτάνει σὲ συμπεράσματα ἀπόλυτα: «Εἴπαμε παραπάνω πὼς ὁ μαρξισμὸς περνάει κρίση, ἀλλὰ δὲν εἴμαστε σίγουροι ἂν ἔχει ἢ μπορεῖ νὰ ξεπερασθεῖ». Πολὺ φυσικὴ ἀπορία. Ὁ μαρξισμὸς εἶναι καὶ παραμένει ἕνα σύστημα ἰδεῶν μὲ συνοχὴ κι' ὁλοκληρία, κάτι τὸ λογικὰ ἀράγιστο· οὔτε πρόβαλε ὕστερα ἀπ' αὐτὸν στὸν κόσμο κανένα ἀντισύστημα ἰσάξιο, γιὰ νὰ τὸν ἐκτοπίσει. Ὁ παλιὸς κόσμος ἐπιστρατεύει ἀπὸ τὸ μουσεῖο τῶν ἁμαρτιῶν του διάφορους σκουριασμένους μύθους ποὺ ξέπεσαν σὲ παλιοσιδερικὰ ἢ σὲ προσωπεῖα, κι' ἀγωνίζεται νὰ τοὺς ἐπαργυρώσει ὅπως - ὅπως γιὰ νὰ παίξει ἔτσι μὲ ἀξιοπρέπεια τὸν ἡγετικό του ρόλο. Δὲν πείθει παρὰ μόνον ἐκείνους ποὺ δὲν χρειάζεται κὰν νὰ πειστοῦν, ἀφοῦ τὰ συμφέροντά τους τὰ εὐτελέστατα εἶναι ἔτσι κι' ἀλλιῶς μὲ τὸ μέρος τοῦ παλιοῦ κόσμου. Σὰν σύστημα ὁλοκληρωμένο λοιπὸν ὁ μαρξισμός, εἶναι φυσικὸ νὰ σταματάει ἐπὶ τόπου τὴν πορεία τῶν ἐγκεφάλων, νὰ πείθει πὼς πέρα ἀπ' αὐτὸν δὲν ὑπάρχει τίποτα. Οἱ προσπάθειες θεωρητικῆς ἀνατροπῆς του εἶναι διπλὰ ἄγονες. Καὶ γιατὶ ὕστεροῦν χρονικὰ στὴν ἐκκίνηση καὶ γιατί, ὅπως κι' ἄλλοτε ὑποστηρίξαμε, τὸ στάδιο τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων ἔχει ἀπὸ καιρὸ πιὰ ξεπεραστεῖ· ὁ λόγος εἶναι τώρα στὶς δυναμικὲς λύσεις. Οἱ σοβιετικοί, χαρακτηριστικότατα, δὲν συζητοῦν πιά, δὲν προσηλυτίζουν: τὸ πολὺ - πολὺ ἀντικρούουν, κι' αὐτὸ πολὺ διαστικά, ἀτημέλητα. Λιγότερο ἀπὸ κάθε τι τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ θεωρία, κ' ἡ συνέπεια μὲ τὴ θεωρία.

Αὐτὸ τί μᾶς δείχνει; Κάτι πολὺ διαφωτιστικό: Πὼς ἡ τάση νὰ μιλᾶμε τὴ γλώσσα τῶν θεωριῶν εἶναι οὐσιαστικὰ κακὴ συνήθεια ἐμᾶς τῶν ἄλλων. Ἐπιμένουμε σὲ νοητικὲς λειτουργίες ποὺ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ξεπεραστεῖ καί, τὸ χειρότερο, ἀντικαθρεφτίζουμε τὶς ἕξεις μας αὐτὲς σ' ἕναν κόσμο ὁλότελα ξένο σὲ τέτοιες ἐνασχολήσεις. Τὸν φανταζόμαστε νὰ κατέχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο πάθος τῶν ἀναλύσεων ποὺ κατέτρυχε τοὺς ἐπαναστάτες τῆς τσαρικῆς ἐποχῆς, τότε δηλαδὴ ποὺ ὁ μαρξισμὸς ψηλαφοῦσε τὸ σῶμα του ἐναγώνια γιὰ ν' ἀποκτήσει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Μᾶς διαφεύγει πὼς, ἀπὸ κεῖνο τὸν καιρό, διανύθηκε ἕνα σημαντικότατο διάστημα, ποὺ ἔκανε τὸ πείραμα νὰ περάσει σ' ἄλλη κατηγορία. Σήμερα, οἱ ἐξελίξεις ποὺ γνωρίζει ἐκεῖνο, οἱ ἐσωτερικές του ἐξελίξεις, εἶναι ἀδιανόητες γιὰ μᾶς, τοὺς ἀπ' ἔξω. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε τόσο αἰφνιδιαζόμαστε, ἀποροῦμε, ἀγωνιζόμαστε νὰ καταλάβουμε. Τὸ ρωσικὸ καθεστὼς διατρέχει τὰ στάδια τῶν πρακτικῶν μεθόδων. Προχωρεῖ αὐτοδύναμα, δίχως νὰ παλυρίχνει ματιὲς στὰ πίσω, στὴ θεωρητική του ἀφετηρία, γιὰ νὰ ἐλέγξει τάχα τὴν ἰδεολογική του συνέπεια κι' ὀρθοδοξία.

Καὶ ἡ λύση τῆς μεγάλης, παγκόσμιας ἰδεολογικῆς περιπλοκῆς; Αὐτὴ δὲν θὰ προέλθει ἀπὸ τὸ Δυτικὸ κόσμο. Ὁ Δυτικὸς κόσμος, ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἀνάγκης, θὰ ἐξελίσσεται ὅλο καὶ σοσιαλιστικότερα, κάνοντας τὴν ἀνάγκη φιλοτιμία. Ἡ λύση θὰ προέλθει μιὰ μέρα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Ρωσία. Ἀπὸ τὶς νέες γενιὲς ποὺ τώρα ἀνεβαίνουν στὴν ἐπιφάνεια, ποὺ εἶναι ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὶς νευρώσεις, τὰ συμπλέγματα, τὶς ψυχώσεις, τὰ πείσματα τῶν παλιῶν, καὶ ποὺ καταλαβαίνουν πὼς οἱ φιλοδοξίες κ' οἱ ἀξιώσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζουν ἀπαραιτήτως ἀπὸ τὸ ψωμί, δὲν τελειώνουν ὅμως στὸ ψωμί. Κανένα καθεστὼς δὲν μένει στάσιμο. Ὅλα, ἀφομοιώνοντας τὰ ἄλατα τῆς πείρας, ἀντικειμενικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς, ὡριμάζουν. Ὡριμάζει καὶ ἡ Ρωσία. Μιὰ μέρα, ὅπως τόσες ἴσαμε τώρα φορές, τὰ ἐρτσιανὰ κύματα, οἱ φωνὲς τοῦ αἰθέρα, θὰ μᾶς πληροφορήσουν γιὰ ἕνα ἀκόμα συνταραχτικὸ γεγονός. Ὄχι ἀνατροπή. Ἐξέλιξη. Καὶ ὁ δεσποτισμὸς θὰ ἔχει ξοφλήσει.

Στὸ μεταξύ, τὸ χρέος μᾶς - τῶν ἄλλων εἶναι νὰ γρηγορᾶμε. Ἀκρυπνώντας, βοηθᾶμε: Μήπως κι ὁ ἄνθρωπος, παραζαλισμένος, σκοντάψει στὸ δρόμο, χάσει τὸν προσανατολισμό του καί, κάνοντας λάθος στὸ μονοπάτι, ξεστρατίσει στὴν ἄκρα ρότητα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1613148-1

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Δεκεμβρίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΑΓΩΓΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι πολὺ φυσικό. Ἡ Ἀθήνα, πολιτεία ἐπαρχιακὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, χτισμένη δίχως σχέδιο, στὴν τύχη, γιὰ ἕδρα εἰρηνοδικείου, κι' ἀπὸ τότε μεγαλώνοντας ἀδιάκοπα, ἀλλὰ ἀσυνάρτητα, νοσηρά, σὰν πλάσμα ποὺ ἔπαθε ἀκρομεγαλία, γκρεμίζεται τώρα ὁμαδικά, ξεκαθαρίζεται, γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ μάνι-μάνι στὰ νέα δεδομένα. Οἱ παλιοὶ θρηνοῦν, πληγώνονται, ἀναστενάζουν, οἱ νέοι χαίρονται, διάζονται, σκουντᾶνε. Εἶναι ἡ αἰώνια ἱστορία, ἡ ξεσυνέρια τῶν γενεῶν, ἐδῶ ὑλοποιημένη μόνο, σὲ χτίσματα, πέτρες, μπετόν. Θὰ μποροῦσε νὰ μὴν ἔχει ἄλλο νόημα παρὰ τοῦτο.

Δὲν ἔχει μόνον αὐτὸ τὸ νόημα. Τοποθετῆστε τη στὰ πλαίσια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ὄχι περιορισμένα τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, καὶ θὰ τὴν ἰδῆτε νὰ ἐκφράζει κάτι σοβαρότερο. Προσέξετε πρῶτα-πρῶτα τὴν ὑπογραμμισμένη ἀδιαφορία της, τὴ σχεδὸν ὕβριστική, γιὰ κάθε τι ποὺ τὸ χτὲς τὸ εἶχε ξεχωρίσει, ἀγαπήσει καὶ ἐξαγιάσει. Εἶναι τὸ στερεότυπο παράπονο ποὺ βλέπουμε ν' ἀπηχεῖται στὶς νοσταλγικὲς στῆλες τοῦ Τύπου, κάθε μέρα. Δὲν τῆς ζητάει κανένας ν' ἀνακόψει τὸ ρυθμό της, νὰ περιορίσει τὸν ἀνακαινιστικὸ ζῆλο της, νὰ συντηρήσει τὰ σαράβαλα. Ὄχι. Τῆς ζητάει νὰ σεβαστεῖ καὶ νὰ περισώσει ἐδῶ-ἐκεῖ, σποραδικά, μερικὰ ἐλάχιστα μνημεῖα τοῦ περασμένου καιροῦ, αὐτὰ ποὺ ἐξασφαλίζουν στὴν Ἀθήνα τὴν ἱστορική της φυσιογνωμία καὶ προσωπικότητα, καὶ ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὴν κάνουν καὶ αὔριο νὰ μὴν εἶναι κάτι ἀπρόσωπο, δίχως προέλευση, γενεαλογία, σὰ βιομηχανικὸ προϊὸν παραγόμενο κατὰ μᾶζες. Νὰ τὰ διατηρήσει ἀπὸ σκοπιμότητα ἐπιτέλους. Τίποτα! Ἡ ἀξίνα εἶναι ἀφηνιασμένη, φανατική. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑλικὰ συμφέροντα τῆς σπέκουλας, ποὺ ἐμφανίζεται ἐδῶ μὲ ἐξυγιαντικὸ προσωπεῖο, θὰ ἔλεγες πὼς εἶναι καὶ μιὰ μανία ἠροστρατισμοῦ ποὺ τὴ μαυλίζει. Θάνατος στὸ χτές! Στὴν ὑποχθόνια αὐτὴ βουή, ἀναγνωρίζει κανένας τὴ φωνὴ τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ φίλος κ. Ἰ. Μανωλικάκης μιλοῦσε τὴν Κυριακή, ἀπὸ γειτονικὴ στήλη, γιὰ τὸ ἀξιομνημόνευτο σπίτι τῆς γωνίας Ἀκαδημίας—Ἀσκληπιοῦ, ποὺ κατεδαφίζεται. Δὲν εἶναι βέβαια ἀπὸ τὰ συγκινητικό-

48-2.

τερα τῆς Ἀθήνας, κ' ἡ καρδιά μας ἐμᾶς, ποὺ ζήσαμε τὸ χτές, τρέμει μόνο καθὼς βλέπει τὸ διπλανό, τὸ «σπίτι τοῦ Παλαμᾶ» ὅπως τὸ ξέραμε, νὰ μένει ἔτσι ἐκτεθειμένο, μὲ τὸ πλευρό του ἀνοιχτό. Γιατὶ βέβαια δὲν θὰ εἴχαμε καμμιὰν ἀξίωση νὰ μιλάει στὴν ψυχὴ τῶν νεωτέρων ὁ «Μαῦρος γάτος», τὸ καφενεῖο τῆς γωνιᾶς ποὺ γκρεμίζεται, κι' ὅπου μερικοὶ ἀπὸ ἐμᾶς, νεαρὰ πετεινάρια τῆς Λογοτεχνίας τότε, κλαρώναμε κάποια βράδια τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα, γιὰ νὰ ὀνειρευτοῦμε ξύπνιοι. Ἀναφέρω μονάχα ἔτσι, γιὰ τὴ Μικρὴ Ἱστορία ὅπως τὴ λένε, πὼς ἐκεῖ μέσα ἔγιναν οἱ Γενικὲς Συνελεύσεις τῆς πρώτης-πρώτης Ἑταιρίας Λογοτεχνῶν, ποὺ εἶχε πρόεδρό της τὸν Δημοσθένη Βουτυρᾶ. Αὐτὰ ἐκεῖ γύρω στὰ 1926. Ὁ πρῶτος ἄλλωστε «Μαῦρος γάτος», ὁ ἱστορικός, δὲν εἴταν ἐκεῖ· εἴταν στὰ Χαυτεῖα. Μικρὸ λοιπὸν τὸ κακὸ στὴν εἰδικὴ τούτη περίπτωση. Καὶ θ' ἀντισταθμιζόταν μὲ τὸ παραπάνω ὄχι μόνον αὐτό, τὸ ἐλάχιστο, ἀλλὰ καὶ τὰ μεγαλύτερα, ἂν ἡ καινούργια Ἀθήνα χτιζόταν μὲ σοβαρότητα, μὲ αἴσθημα εὐθύνης καὶ προπάντων μ' ἐκεῖνο ποὺ θεμελίωσε ἐσωτερικά, πάντοτε, ὅλες τὶς μεγάλες τοῦ κόσμου πολιτεῖες: τὸ πνεῦμα τῆς διάρκειας. Ὅμως ἐδῶ ἀκριβῶς σημειώνεται ἡ προδοσία.

Ἡ καινούργια Ἀθήνα χτίζεται ὄχι σὰν πόλη ἀλλὰ σὰ σκηνογραφία. Χτίζεται γιὰ τὰ μάτια, γιὰ τὴ στιγμή, γιὰ νὰ ξεγελαστεῖ ὁ ἀγοραστής, ὁ ἐνοικιαστής. Εἶναι κοινὸ πιὰ μυστικὸ πὼς ἀπὸ αὐτὲς ὅλες τὶς πολυκατοικίες ποὺ ξεφυτρώνουν θαυμαστὰ γύρω μας τὸ μέγιστο ποσοστὸ δὲν προβλέπεται γιὰ ν' ἀντέξει. Σ' ἕνα ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα ἡ νέα Ἀθήνα, ἡ πολυόροφη, θὰ εἶναι πολὺ πιὸ σακατεμένη ἀπὸ τὴν παλιά, πολὺ πιὸ ἄσχημη, καὶ φορτωμένη ἀπὸ πάνω μ' ἕνα πρόβλημα περιπλοκότερο ἀκόμα: γιατὶ ἂν ἕνα διόροφο γκρεμίζεται εὔκολα, ἀνέξοδα, ἕνα ἑπταόροφο δὲν παραχωρεῖ τὴ θέση του μὲ τὴν ἴδια σεμνὴ προθυμία.

Αὐτὰ ὅμως ἀφοροῦν τὸ μέλλον μιᾶς πολιτείας ποὺ τυχαίνει νὰ εἶναι καὶ πρωτεύουσα. Ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ ἀγγίζει τὸ γενικώτερο παρόν: Ἡ τάση πρὸς τὸ ἐφήμερο, πρὸς τὸ «ψεύτικο». Ἐμφανίζεται σὰν σύνθημα διάχυτο, ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς ἱστορικῆς ὥρας. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ μας δὲν ἀποζητᾶνε θάλεγες τὸ στέρεο, τὸ ἀνθεκτικό, τὸ ὁπλισμένο γιὰ νὰ δώσει τὴ μάχη τῆς διάρκειας. Δὲν τὸ θέλουν ἢ δὲν τὸ βρίσκουν; Ἡ βιομηχανία τοὺς τροφοδοτεῖ μὲ ἀντικείμενα προσωρινά, ἡ μόδα μὲ συρμοὺς κινηματογραφικὰ φευγαλέους, τὸ κερδοσκοπικὸ πνεῦμα ἐπέτυχε ἕνα ρυθμὸ ποὺ ν' ἀνανεώνει ἀδιάκοπα τὶς ἀνάγκες γιὰ νὰ κάνει ἀνεξάντλητη τὴν ἀγορὰ—ἐξαντλώντας τὸν καταναλωτή. Ἀκόμα καὶ μεγάλης ὀπωσδήποτε ἀξίας εἴδη, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους θὰ ἔμοιαζαν προορισμένα ν' ἀντέχουν — ἕνα αὐτοκίνητο λόγου χάρη—ἔχει γίνει παραδεκτὸ πὼς πρέπει ν' ἀνανεώνονται κάθε χρόνο. Τὰ σπίτια ποὺ χτίζονταν ἄλλοτε γιὰ γενιές, τώρα δὲν περιορίζονται οὔτε γιὰ τὸ ἕνα τρίτο τῆς ζωῆς μιᾶς καὶ μόνης γενιᾶς. Ἂς ἀφήσουμε πιὰ τὰ μικρότερα ἀγαθά, ποὺ αὐτονῶν ἡ ἀντοχὴ θεωρεῖται φυσικὸ νὰ μὴν ξεπερνάει τὶς ἡμέρες.

Ποιοὶ παράγοντες ἔχουν δώσει τὸν τόνο σὲ μιὰ τέτοια ψυχολογία; Πρακτικά, μπορεῖ κανένας νὰ ἐπισημάνει δύο: τὴν κερδοσκοπικὴ πονηρία καὶ τὸ μεταπολεμικὸ ὕφος ζωῆς. Ἡ πρώτη, ὅπως εἴδαμε, ἔχει συμφέρον νὰ διατηρεῖται ἀκατάσχετη ἡ αἰμορραγία. Τὸ δεύτερο, ὄχι μόνο συντονίστηκε μ' αὐτὸ τὸ ρυθμό, ἀλλὰ καὶ δημιούργησε ἕνα ἀνάλογο πνεῦμα: Τὸ χαίρεται τὸ ἐφήμερο, μεθάει μὲ τὸν ἴλιγγο τῆς ἀδιάκοπης ἐναλλαγῆς, πλήττει στὸ μόνιμο, κοροϊδεύει τὸ στέρεο. Ὄχι μόνο τὰ στέρεα ἀντικείμενα ἀλλὰ κ' οἱ στέρεοι ἄνθρωποι εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν τόνο τῆς ἐποχῆς. Μοιάζουν δυσκολόχρηστοι, βραδυκίνητοι, ἐνοχλητικοί. Ἐπιμένουν σὲ πράγματα ποὺ κανένας δὲν τοὺς ζητάει. Πιάνουν τὸν τόπο καί, ἂν δὲν ἐμποδίζουν τὴ διάβαση, μπερδεύονται πάντως στὰ πόδια τῶν σβέλτων.

Μιὰ βιοθεωρία ἔχει ἔτσι διαμορφωθεῖ. Ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι ἀγωνίζονταν νὰ νικήσουν τὸ Χρόνο. Τώρα ἐνδιαφέρονται νὰ κερδίσουν τὴ στιγμή. Κι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο, οὔτε τόσο ἐπιφανειακὸ ὅσο φαίνεται. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ του αἴτια, ἀπηχεῖ μιὰ βαθύτερη κατάσταση, ποὺ εἶναι ὁλόκληρη τάξη πραγμάτων. Πρὶν ἀπὸ λίγον καιρό, θυμίζαμε ἐδῶ μιὰ καίρια παρατήρηση τοῦ Καμύ: πὼς ὅλες οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις εἶναι, στὸ βάθος, μεταφυσικές. Ἐπαναστάσεις ὅμως δὲν ἀποτελοῦν μονάχα τὰ θεαματικὰ καὶ εὐκολοδιάκριτα ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ σημαίνουν μιὰν αἰφνίδια ἀλλαγὴ καθεστώτων. Ἐπαναστάσεις συντελοῦνται κάποτε ριζικότερες, ἐσωτερικότερες, κι' ἂς μὴ μποροῦν νὰ καταγραφοῦν σχηματικὰ μὲ τὴν παραστατικότητα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι μιὰ τέτοια τεράστια καὶ βουβὴ ἐπανάσταση. Ἐπανάσταση ἀνάλογου τύπου, ἂν καὶ τόσο διαφορετικοῦ ποιοῦ, εἶναι καὶ τὸ συγκαιρινό μας πέρασμα στὴ φάση ὅπου ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων χάνει πιὰ τὰ μεταφυσικά της ἐρείσματα.

Μὲ τὴν ἀπώλεια αὐτῶν τῶν ἐρεισμάτων, ὁλόκληρη ἡ ἀντίληψη περὶ ζωῆς εἶναι φυσικὸ ν' ἀλλοιώνεται. Τὴ διάσταση τῆς διάρκειας, ἀκόμα καὶ στὸν κόσμο τοῦτο, μᾶς τὴν ἔδινε ἄλλοτε ἡ αἴσθηση—ἡ πλανεμένη ἔστω—μιᾶς προβολῆς ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ὑλικοῦ Χρόνου, ποὺ εἴτανε γιὰ μᾶς καὶ σὰν ἡ κύρωση τοῦ φευγαλέου ἀπαρηγόρητα παρόντος. Στοὺς χρόνους τῆς μαγείας ὅπως καὶ στοὺς χρόνους τῆς θρησκείας τὸ ἴδιο. Ἕνα περίπνευμα μύθου συνόδευε σὰν ἀστρικὸ σῶμα, σὰν φαντασμαγορικὴ μαρμαρυγή, τὸν ἄνθρωπο στὸ μάκρος τῆς πεζῆς του πορείας πάνω στὸν πλανήτη. Ἡ ἀκτινοβολία αὐτὴ χάθηκε ξάφνου. Δὲν κρίνουμε τώρα ἂν καλῶς ἢ κακῶς. Θὰ εἴταν φριχτὰ ἄγονο ἂν τὸ κάναμε. Διαπιστώνουμε μόνο πὼς τὴ γεύση τῆς διάρκειας τὴν ἀντικατέστησε στὸ στόμα μας ἡ δίψα γιὰ ἕνα πιοτὸ συναρπαστικό, ποὺ νὰ μεθάει αὐτοστιγμεὶ καὶ νὰ γεμίζει λάμψη ἐκτυφλωτικὴ τὸ τώρα. Νιώθουμε τὴν ὁρμητικὴ ἀνάγκη νὰ χορέψουμε πάνω στὴν κόψη τῆς στιγμῆς, νὰ χαροῦμε ἅπληστα τὸ παρόν, νὰ τὸ ἀξιοποιήσουμε σὰν ἔντονο ἴλιγγο, ἀφοῦ ἔτσι κι' ἀλλιῶς εἶναι ἀθεράπευτα φευγαλέο.

Στὴν προσωρινότητα τῆς ζωῆς ἀπαντᾶμε μὲ τὴ βιαιότητα τοῦ πόθου, μὲ τὴν ἀπεγνωσμένη ἀνυπομονησία πού, χάνοντας τὴν ἐλπίδα τῆς εὐτυχίας, θέλει νὰ κάνει εὐτυχία τὴν ἀπελπισία της. Τὸ ἠθελημένα ἐφήμερο εἶναι μιὰ ἀσύνειδη πρόκληση στὸ δίχως ἐπαύριο τῆς ἀνθρώπινης μοίρας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Δεκεμβρίου 1957

1613/49-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΑΝΙΕΡΗ ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὑπάρχει κάτι τὸ ἀνίερο στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παίζεται αὐτὴ τὴ στιγμὴ τὸ παιχνίδι τῆς πολεμικῆς ἀπειλῆς στὸ διεθνῆ στίβο. Καὶ τὸ ἀνίερο ἔγκειται στὸ ὅτι ἐνῷ ἡ ἀπειλὴ εἶναι ἀληθινή, κανένας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὴ μεγάλη πρωτοβουλία δὲν ἀντιμετωπίζει τὸ πολεμικὸ θέμα σὰ σκοπό. Ὅλοι τὸ μεταχειρίζονται σὰ μέσο.

Μέσο γιὰ ἐπιδιώξεις πολιτικές: Παριστάνω τὸν εἰρηνόφιλο ἢ σταυροκοπιέμαι πὼς ἄλλος θέλει τὸν πόλεμο, ὄχι ἐγώ, ἀνάλογα μὲ τὸ τί μὲ συμφέρει. Ὁ φόβος πολέμου δὲν εἶναι αὐτὴ τὴ στιγμὴ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε: γενικὸς συναγερμὸς συνειδήσεων. Εἶναι ἕνας παραπάνω ἐλιγμὸς στὴ διπλωματικὴ σκακιέρα. Ἡ ὑποκρισία τῆς πολιτικῆς τεχνικῆς, ποὺ ἔχει χρησιμοποιήσει κατὰ καιρούς, στὸ μάκρος τῆς Ἱστορίας, ὅλα τὰ μέσα τὰ ἱκανὰ νὰ γαλβανίζουν τοὺς ἀνθρώπους — ἰδεολογίες, θρησκεῖες, συμφέροντα, μύθους κάθε λογῆς, πάθη, ψευδαισθήσεις— μεταχειρίζεται τώρα ἕνα μέσο πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνο, γιατὶ καὶ πιὸ θολό: Τὴ σύγχυση φρενῶν ποὺ προκαλεῖται ὄχι πιὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθετικότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φοβία. Μαζὶ μὲ τ' ἄλλα προϊόντα τῆς σύγχρονης τεχνικῆς τελειοποιήθηκε βλέπετε κ' ἡ ὑποκρισία. Οἱ ἄνθρωποι ὅλων τῶν στρατοπέδων σήμερα, εἴτε ἀποδοκιμάζουν τὸν πόλεμο, εἴτε τροχίζουν τὰ σπαθιά τους, πιστεύουν ἀφελέστατα πὼς ὑπηρετοῦν ἔτσι, μὲ εἰλικρίνεια κι' ἀποτελεσματικότητα, τὴν ὑπόθεση τῆς εἰρήνης.

Φυσικὰ θὰ περνοῦσε γιὰ ὑπερβολικὰ ἁπλοϊκὸς ἐκεῖνος ποὺ θὰ σηκωνότανε μιὰ μέρα νὰ πεῖ: «Γιὰ νὰ πολεμηθεῖ τίμια ὁ πόλεμος, ἕνα καὶ μόνο μέσο ὑπάρχει: νὰ καταργηθοῦν οἱ αἰτίες πολέμου». — «Ὡραία ἐξυπνάδα!» θὰ τοῦ ἀποκρίνονταν. «Θέλεις δηλαδὴ ν' ἀπαρνηθοῦν οἱ ἄνθρωποι τὸν ἑαυτό τους, τὶς ἀρχές τους, τὶς πεποιθήσεις τους, τὶς διαφορές τους, τὶς ἰδιοτυπίες τους, καὶ νὰ γίνουν ὅλοι μιὰ γνώμη. Μὰ αὐτό, φίλτατε, ἀντιβαίνει στοὺς νόμους καὶ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς κοινῆς λογικῆς!» Στὸ μεταξύ, κρίνεται ἀπὸ πολλοὺς πιστευτότερο πὼς οἱ ἀντιθέσεις μὲν θὰ διατηρηθοῦν, καὶ μάλιστα μὲ τὴ γνωστή τους ἀκεραιότητα, θὰ ἰσορροπήσουν ὅμως σὲ μιὰν ἀνώτερη, ἀφηρημένη ἁρμονία. Ὅτι στὸ ἑξῆς κα-

νένας δὲν θὰ ζητάει νὰ ἐνοχλήσει τὸν ἀντικρυνό του, κανένας νὰ τοῦ ἀμφισβητήσει τὰ ὁποιαδήποτε πλεονεκτήματά του, κανένας νὰ μεγαλώσει τὴν ἐπιρροή του, κανένας ν' ἀποδείξει πὼς τὸ δίκηο τελικὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος του. Κι' αὐτὸ ὑποστηρίζεται τόσο ἀπὸ τοὺς Δυτικούς, ποὺ διεκδικοῦν τὸ προνόμιο τῆς δημοκρατικῆς εἰλικρίνειας, ὅσο κι' ἀπὸ τοὺς Ἀνατολικούς, ποὺ πιστεύουν πὼς ἡ πορεία τῆς Ἱστορίας εἶναι ἀκαταμάχητη, ὀρθολογιστικὰ προσδιορισμένη, μὲ σοφία νομοτελειακή.

Μπλόφα λοιπὸν ἀπὸ ἐδῶ, μπλόφα κι' ἀπὸ κεῖ. Ὄχι πόλεμος, ἀλλὰ καὶ πίεση γιὰ τὴν ὕπουλη ἔξαψη τῶν φρονημάτων, γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μεθόδων, γιὰ τὴν τελικὴ κατίσχυσή μας. Καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἐξοικειωμένο ἀπὸ χιλιάδες χρόνια νὰ φενακίζεται ἀγόγγυστα, πειθήνια, μοιρολατρικά, τὰ δέχεται ὅλα ἀδιαμαρτύρητα. Καὶ τὰ συζητεῖ μὲ σοβαρότητα, σεβασμό, περίσκεψη.

Ἂς μεταφέρουμε ὅμως τὸ θέμα σ' ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἂν θέλουμε νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν ἀληθινή του ποιότητα. Εἶναι ἕνας δρόμος ποὺ θὰ τὸν ἀκολουθήσουν μόνον ὅσοι ἔχουν τὸ θάρρος ν' ἀντικρύζουν τὴν ἀλήθεια καταπρόσωπο, δίχως ἀποναρκωτικὲς ψευδαισθήσεις. Κι' ἄλλοτε εἴπαμε πὼς ἡ στιγμὴ τούτη ἔχει μιὰ δίχως προηγούμενο ἱστορικότητα. Ὅτι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δύναμη τῶν πραγμάτων θέτει, σχεδὸν ἄθελά της, κάποια θεμελιώδη προβλήματα μὲ τρόπο ριζικό, ὡμὸ κι' ἀναντίρρητο. Τὸ πολεμικὸ θέμα δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ λιγότερο ἐπιταχτικά.

Στὸ περιεχόμενο τῆς ἱστορικῆς μας στιγμῆς ἐκδηλώνεται μιὰ καίρια ἀντινομία: Κοινὴ συνείδηση ἔχει γίνει πὼς ὁ πόλεμος εἶναι φαινόμενο ἐπάρατο, ἐπονείδιστο, ἀποκτηνωτικό· κι' ὅμως ὅλοι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ξέρουμε πὼς ἡ ρίζα τῆς ἀντιδικίας βρίσκεται μέσα στὸν κόσμο τῶν ὁρμεμφύτων μας, πὼς εἶναι κάτι σὰν μιὰ δουλεία, μιὰ ὑπόμνηση ἀδυσώπητη τοῦ ὀργανικοῦ συνδέσμου μας μὲ τὸ ὑπόλοιπο ζωϊκὸ βασίλειο. Νὰ ξερριζώσουμε αὐτὸ τὸ ἔνστικτο, εἶναι κάτι ποὺ εὐκολότερα λέγεται παρὰ ποὺ γίνεται. Ὅλες οἱ ἐπαγγελίες ἴσαμε σήμερα—κ' οἱ εὐγενέστερες—δὲν τὸ κατόρθωσαν. Ἡ λοιπὸν θὰ χαριζόμαστε σ' ἕναν ἀνεύθυνο, δημοκοπικὸ ρωμαντισμό, ποὺ συντηρεῖ πλάνες, ἢ θ' ἀντιμετωπίσουμε τὸ πράγμα ρεαλιστικά, ἀρσενικά.

Ἴσαμε χτὲς ἀκόμα οἱ πρόγονοί μας, οἱ πρεσβύτεροί μας, εἶχαν στὴ διάθεσή τους μιὰ διέξοδο ἀναπαυτική: Καταριόνταν τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἄλλη μέρα τὸν ἔκαναν—γιὰ νὰ τὸν καταραστοῦν ἀμέσως πάλι. Ἔτσι τὸ πρόβλημα ἔπαιρνε μιὰν ἀδιάκοπη ἀναβολή, ἐξελισσόταν μὲ ἀτελεύτητες μεταθέσεις. Αὐτὸ εἴταν κάτι πού, ἔστω μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερες θυσίες, ἔστω μὲ ὅλο καὶ μικρότερη πειστικότητα, μποροῦσε νὰ γίνεται. Τὸ σημεῖο κορεσμοῦ δὲν εἶχε προβάλει.

Πρόβαλε στὶς ἡμέρες μας. Καὶ πρόβαλε μὲ τόπο πρωτότυπο: ὄχι ἠθικὸ παρὰ μηχανικό. Ὄχι ἀντίδραση τῶν ἀνθρώπων ποὺ χόρτασαν ἀπὸ οὐτοπία, ἀγανάκτησαν, ἐπαναστάτησαν, ἀλλὰ ὑλικὴ ἀδυναμία τους νὰ ἱκανοποιοῦν στὸ ἔξῆς τὴν πολεμική τους μανία. Πόλεμος ἴσον γενικὴ ἐξόντωση—νὰ τί τοὺς δηλώνει ἡ ἱστορικὴ ὥρα. Κι' αὐτοὶ στέκονται ἐπὶ τόπου παραζαλισμένοι, γεμάτοι ἀμηχανία μπροστὰ στὰ δυσάρεστη ἀποκάλυψη. Πῶς θὰ λύνουν στὸ ἑξῆς τὶς διαφορές τους;

Γιατὶ ὁ πόλεμος, αὐτὸς ὁ ἐπάρατος, ναί, ὁ ἐπονείδιστος, ὁ ἀποκτηνωτικός, εἴταν ἴσαμε χτὲς ἀκόμα «μιὰ κάποια λύση». Λειτουργοῦσε μὲ διπλὸ ἐλατήριο: Πρῶτο ὅτι ἔδινε διέξοδο δυναμική, ὕστατη, σὲ κάθε διαφορετικὰ ἄλυτη περιπλοκή, καὶ δεύτερο ὅτι λύτρωνε μέσα σὲ λουτρὰ αἵματος τὸ μαχητικὸ ἔνστικτο, ποὺ ὑπέβοσκε ἀλλιῶς στομωμένο στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ ζωή. Σ' αὐτὸ τὸ μηχανισμὸ βασίζονταν, αὐτὸν ἐκμεταλλεύονταν, οἱ ἐξανδραποδιστικὲς τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις—ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀπελευθερωτικές. Δίχως τὸ μηχανισμὸ αὐτόν, οἱ σκλάβοι θὰ ἔμεναν πάντα σκλάβοι κ' οἱ δήμιοι δήμιοι. Ἄλλο ἄν καταριόνταν στὴ μιὰ περίσταση ὅ,τι εὐλογοῦσαν στὴν ἄλλη. Τέτοιες διακρίσεις λεπτές, πνευματικές, ἡ σκοτεινὴ φύση δὲν εἶχε διάθεση νὰ τὶς παρακολουθήσει....

Ξάφνου νά: Τὸ θέμα μπαίνει σὲ νέα, ἀπροσδόκητη βάση. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται ν' ἀλλάξῃ τὴ φύση του—αὐτὸ εἶναι τὸ ρητὸ νόημα τῆς στιγμῆς. Μὴν ξεγελᾶνε τὸν κόσμο μὲ φτηνές, ἀνέξοδες προτάσεις. Μὴν τοῦ ζητᾶνε δίχως κανενὸς εἴδους συνέπεια νὰ καταπνίξει ροπὲς ποὺ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ ἴδιοι τοῦ τὶς ἐπιστρατεύουν καὶ τοῦ τὶς παροξύνουν. Φτάσαμε στὸ κατῶφλι τῆς μεγάλης κι' ἀμετάθετης ἐκλογῆς. Τὸ εἴπαμε κι' ἄλλοτε: ἡ λογικὴ τῆς στιγμῆς ἀπαιτεῖ ἀδυσώπητη εἰλικρίνεια.

Πῶς ὅμως ὁδηγηθήκαμε σ' αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο; Ἀπὸ μιὰ δύναμη ἠθικὴ ἢ ἀπὸ μιὰν ἐξέλιξη μηχανική; Ἀπὸ κάτι ποὺ βρίσκεται ἔξω μας ἢ ἀπὸ κάτι δικό μας; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὁλοφάνερη: Ἀπὸ κάτι μηχανικὸ καὶ μαζὶ δικό μας. Μιὰ ἐξέλιξη τεχνική, βασισμένη στὶς ἱκανότητες ποὺ διαθέτει ἡ νόησή μας, ὁ ἐπιστημονικός μας νοῦς, ἔφερε τὸ εἶδος μας σ' ἕνα σημεῖο κρίσιμο, σταυρικό. Ὑπὸ τὴν πίεση μιᾶς ἀνάγκης δημιουργημένης ἀπὸ τὸν ἴδιον, ὁ ἄνθρωπος καλεῖται τώρα νὰ καταπνίξει μέσα του μιὰ φυσικὴ παρόρμηση μὲ πανάρχαιο, τυφλὸ ἐνεργητικό, καὶ νὰ αὐτοξεπεραστεῖ ἠθικά. Ἡ μηχανικὴ διαδικασία δημιούργησε ἀπροσδόκητα τὴν ἀνάγκη ἑνὸς ἅλματος ἠθικοῦ. Ἀπὸ τὸ ποσοτικὸ περάσαμε ξάφνου στὸ ποιοτικό. Χρήσιμο μάθημα γιὰ τοὺς κυνικοὺς καὶ τῶν δύο κόσμων.

Δὲν εἶναι στὸ χέρι μας ν' ἀναβάλουμε τὴ λύση, ὅπως δὲν εἶναι στὸ χέρι μας καὶ νὰ καταργήσουμε τὸ πρόβλημα. Ἡ πρόκληση ποὺ μᾶς γίνεται ἀπὸ τὴν ἀνώτερη Οἰκονομία τῆς ζωῆς—ἀπάντηση σὲ δική μας πρόκληση — εἶναι τελεσιγραφική. Ἡ ποινή—θάνατος. Καὶ δίχως ἀπογόνους.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Δεκεμβρίου 1957

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΚΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

1613150-1

Καθὼς τὸ λεωφορεῖο ἐρχόταν ἀπ' ἀντίκρυ, χρειάστηκε νὰ κάνω ἕνα πλάγιο βῆμα διαστικά, ν' ἀνέβω στὸ πεζοδρόμιο. Εἶχα βρεθεῖ, ἔτσι, σύρριζα σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς σανιδένιες αὐτὲς μόστρες ποὺ κουρνιάζουν τέτοιες ἡμέρες ἄκρη - ἄκρη στὰ λιθόστρωτα καὶ προτείνουν στὸν ἀτρόσεχτο διαβάτη ὅλα τ' ἀγαθὰ τοῦ ὀνείρου κάτω ἀπὸ ἀστέρια σμυριδωμένα μὲ πάχνη χρυσή. Ὅσο κι' ἂν ἡ ζωὴ ἔχει γίνει ἀνυπόμονη, κάτι τέτοιες ἑτοιμόρροπες κατασκευὲς— πέντε σανίδια φτενά, πάνω σὲ τέσσερα ὄρθια, γδυτὰ καδρόνια—σὲ τσακώνουν ἀπὸ τὸ σακκάκι, σοῦ θυμίζουν ταπεινὰ πὼς ὁ Χρόνος δὲν εἶναι ἕνας λασποπόταμος μονότονα ἀκατάσχετος· κάπου - κάπου τὸν βλέπεις νὰ ταξιδεύει λικνιστικὰ κι' ἕνα λουλούδι ἁρπαγμένο ὁ Θεὸς ξέρει ἀπὸ ποιὰν ὄχθη, μιὰ κλάρα φορτωμένη ἄνοιξη, καὶ ποὺ δὲν πνίγηκε ἀκόμα.

Ξαφνικὰ κατάλαβα πὼς μὲ εἴχανε βάλει μπρός, μὲ ἀπόπαιρναν. Κοιτάζω χαμηλά: εἶναι ἕνα ἀγόρι ἴσαμε ὀχτὼ χρονῶν, κεφάλι στρογγυλό, κουρεμένο, μοῦτρο δραστήριο. Εἶναι τὸ παιδὶ τοῦ μαγαζάτορα, ποὺ τὸν μαντεύω ἐκεῖ δίπλα σὰν ἴσκιο, νὰ χαϊδεύει τὶς πραμάτειες του μηχανικά, καρτερώντας τὸν ἀπίθανο πελάτη.

— Μὰ τί σοῦ ἔκανα;

— Κόντεψες νὰ ρίξεις τὸ μαγαζί, κύριος! Σιγὰ κάνει ὁ κόσμος...

Ἡ φωνή του εἴτανε κατάβραχνη, πνιγμένη ἀπὸ τὸ διαλάλημα. Δὲν τοῦ τὸ εἶχα ἀγγίξει τὸ μαγαζί, ὁ ὑπερβολικὸς μονάχα ζῆλος τοῦ νεοφώτιστου τὸν εἶχε κάνει νὰ λαχταρήσει. Ὅμως ἐγὼ κοιτάζω, προτοῦ ξεκινήσω πάλι, τὸ πρόσωπο αὐτὸ τὸ παιδικό, ὅπου μιὰ πρόωρα ξυπνημένη φροντίδα σπρώχνει πέρα, σὰν ἄχρηστη πολυτέλεια, τὴ δροσιά, τὸ μάτι τὸ ξύπνιο καὶ ποὺ γδύθηκε κιόλας ἀπὸ τὶς ὀνειροπόλες καταχνιὲς τῆς αὐγῆς. Τὸ παιδάκι αὐτὸ δὲν εἶναι πιὰ παιδάκι. Βοηθὸς τοῦ πατέρα στὸ ἐμπόριο τῆς στιγμῆς, ξεχύθηκε στὸ δρόμο νὰ μαθητέψει, νὰ παλαίψει, νὰ χτυπηθεῖ, ν' ἀγκιστρώσει τὸν ἀδιάφορο περαστικό, νὰ τὸν κρατήσει μὲ τὰ δόντια, νὰ τοῦ ξεκολλήσει τὴ δραχμὴ ποὺ ἀγοράζεις τὸ ψωμί. Δὲν εἶναι πιὰ παιδάκι αὐτὸ - ἐδῶ τὸ πλά-

σμα, εἶναι μαχητής, καὶ σ' ἀνειρήνευτο πεδίο μάχης: τὸ πεζοδρόμιο. Σ' ὅλα τὰ πολεμικὰ πεδία κάποτε σαλπίζει ἡ ἀνακωχή. Ἐδῶ ποτέ. Κι' οὔτε σημαῖες, πολεμικοὶ σταυροί, Ἱστορία.

Τὸ παιδὶ τῆς παράγκας λοιπόν, πέρασε πίσω ἀπὸ τὸ κουκλοθέατρο, ἐκεῖ ποὺ βλέπεις πῶς τὶς κρατᾶνε τὶς κοῦκλες, πῶς τὶς διευθύνουν, κι' ἔτσι παραμύθι πιὰ δὲν ὑπάρχει, ἡ μαγεία φυλλορρόησε. Τ' ἀστέρια αὐτὰ - ἐδῶ ποὺ κρέμονται στὰ τεντωμένα τέλια, τ' ἀστέρια μὲ τὴ χρυσὴ πάχνη, προορίζονται γι' ἄλλα παιδιά. Γιὰ κεῖνα ποὺ περνᾶνε μπρός, ρεμβάζοντας, γι' αὐτὰ ποὺ στέκονται ἔξω ἀπὸ τὸ κουκλοθέατρο, καὶ βλέπουνε τὸ θαῦμα καὶ δὲ βλέπουν τὸ μηχανισμό. Γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ μποροῦν ἀκόμα νὰ πιστέψουν. Αὐτὸ ἐδῶ, τὸ φιλοκουρεμένο, τὸ λαϊκάκι, τὸ δραστήριο, δὲν θὰ πιστέψει πιά, ξέρει κιόλας πάρα πολλά. Τὴν ἔκανε τὴ μαθητεία του.

Ἐδῶ, στὸ σημεῖο τοῦτο τῆς ἱστορίας μας ποὺ δὲν εἶναι κἂν ἱστορία, θὰ μπορούσατε νὰ προσαρτήσετε ὅ,τι θέλετε. Ὅ,τι σᾶς βολεῖ. Ἕνα διδαχτικὸ ἐπιμύθιο, λόγου χάρη, γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ ρίχνονται νωρὶς στὴ ζωὴ καὶ ξυπνᾶνε, κι' ἐξοπλίζονται, καὶ προκόβουν, σ' ἀντίθεση μὲ τὰ καθυστερημένα, ἀνύποπτα, νυσταλέα παιδιὰ τοῦ «καλοῦ κόσμου». Ἡ μιὰ λυρικὴ κορώνα γιὰ τὴ θλίψη νὰ μὴν εἶσαι ποτὲ παιδί, νὰ μὴ νανουρίστεις ἀπὸ τὴν ἔναστρη πλάνη, νὰ μὴ ζήσεις τὸ ὄνειρο. Ὅλα εἶναι θεμιτά, ἀληθινά. Προτείνω ὡστόσο νὰ πάρουμε ἕνα μέσο δρόμο. Αὐτὸν-ἐδῶ:

Ὅλη ἡ χρονιὰ δὲν ἔχει ἀστέρια σμυριδωμένα, ~~ὅχτι~~ ἔχει ὅμως πεζοδρόμιο καὶ στρίμωγμα, ἀγκομαχητό. Ξυπνᾶς νωρίς, βγαίνεις στὸ κλαρί, δέρνεσαι. Γιὰ νὰ κρατηθεῖς στὸν ἀφρό, ὅταν κληρονομικὸ φελλοὶ δὲν σὲ ὑποβαστάζουν, χρειάζεται θέβαια νὰ σαλπίσεις συναγερμὸ σ' ὅλες σου τὶς δυνάμεις, κι' αὐτὸ βιαστικά, προτοῦ χάσεις τὴν ἐκκίνηση, ἄρα προτοῦ οἱ δυνατότητες ἀνθήσουν σὲ ἱκανότητες. Ἂν εἶσαι τὸ παιδὶ τῆς παράγκας, θὰ πετάξεις ἀπὸ πάνω σου σὰν ἄχρηστο βάρος τὴν παιδικότητα καὶ θὰ γίνεις ἀστραπιαῖα μικρομέγαλος, καταφερτζῆς, ἀτσίδας. Ὁ Γαβριὰς τῶν «Ἀθλίων» εἶναι ἡ ρωμαντικὴ ἐκδοχὴ τῆς πρόωρης αὐτῆς τριβῆς. Τὸ μάτι του ἐκείνου ἔχει ἀκόμα ἀγνότητα κ' ἡ φωνή του δροσιά, γι' αὐτὸ μᾶς γοητεύει. Ὅμως ὑπάρχει καὶ ἡ περίπτωση ἡ ρεαλιστική, ὅπου τὸ μάτι ὡρίμασε πρόωρα, ἀφύσικα, ἀρπαχτικά, πονηρεύτηκε, ἡ φωνὴ ἔγινε θαμπή, τραχειά, πεζή, ἕνα ναυάγιο. Τότε τὸ παιδὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ὑπόδειγμα· εἶναι ἕνα δράμα. Ἕνα πλάσμα ποὺ τὸ ἔβγαλαν στὴν κοινωνία τῶν μεγάλων μὲ ἄμβλωση, τοῦ ἔκλεψαν τὸ πρωϊνό του, τὸ διάστημα ποὺ τοῦ ἀνῆκε κι' αὐτουνοῦ δικαιωματικὰ γιὰ νὰ ὡριμάσει ἀβίαστα, ν' ἀνακαλύψει τὴν εὐτέλεια δίχως ἀπάνθρωπο ξάφνιασμα, νὰ ἐγκληματιστεῖ ὁμαλά, δίχως κινδύνους γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους.

Αὐτὰ ὅλα χρειάζονται κάποια περιθώρια, κι' ἐδῶ, στὸν τόπο τοῦτον - ἐδῶ, προπάντων τὰ περιθώρια λείπουν. Ἂν ὁ λαὸς αὐτὸς εἶναι ἀδικημένος, εἶναι γιατὶ τὸν ἀναγκάζουν νὰ γίνει πολὺ γρήγορα «ἔξυπνος». Νὰ ἐξαντλήσει τὶς ἱκανότητές του, τοὺς θησαυροὺς καρδιᾶς καὶ μυαλοῦ ποὺ ἔχει μέσα του, στὸ λαχανιασμένο κυνήγι τοῦ καθεμέρα. Γιὰ νὰ τὸ πετύχει ὑποχρεώνεται νὰ προσγειωθεῖ πολὺ νωρίς, νὰ χάσει ἀνάστημα, νὰ πάρει τὰ μέτρα τοῦ πιὸ χαμηλοῦ ἐπίπεδου. Καμμιὰ κατάρα δὲν βαραίνει περισσότερο πάνω στὸ Ρωμιὸ ὅσο ἡ περίδοξη αὐτὴ «ἐξυπνάδα». Τοῦ τὴν ἐγκωμιάζουν γιὰ προνόμιο καὶ εἶναι ζυγός. Τοῦ στερεῖ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκτιμήσει ἀξίες πάνω ἀπὸ τὴν κατεργαριά, στεγνώνει τὴν ψυχή του μὲ τὸ πολὺ ἱδρωκόπημα.

Ὕστερα ἀποροῦμε ποὺ ἡ ζωή μας εἶναι γεμάτη πλάσματα στυγνά, καὶ πόσο ἔχει — μεταπολεμικὰ μάλιστα —προστυχέψει. Πουθενὰ δὲν γίνεται τόση σπαταλη ἀρετῶν ὅση στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐκπαίδευσή μας δὲν εἶναι μόνον ἀνάπηρη. Ἀστοχεῖ κιόλας ἀπὸ ἔλλειψη περιθωρίων. Ὅταν ἡ φτώχια παραμονεύει σὰ φάντασμα ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο, δὲν ἔχεις νοῦ καὶ ἄνεση χρόνου νὰ καλλιεργήσεις τὸν ψυχικό σου κόσμο. Ζεῖς κυνηγημένος, μὲ τὴ βάναυση ἀνυπομονησία τοῦ φυγόδικου. Ἡ ποίηση—σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις της, ζωϊκὲς καὶ καλλιτεχνικὲς — σοῦ φαίνεται εἰρωνεῖα, ἀνοησία. Ἐξυπνάδα θεωρεῖς τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν πεζότητα. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ δίνει νόημα, ὁμορφιὰ στὴ ζωή, εἶναι τὰ περιθώρια—κάποια περιθώρια. Καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦ συστηματικὰ ληστευόμενου, εἶναι μιὰ ζωὴ ὅπου τὰ περιθώρια ἔχουν τόσο πολὺ ἐξαφανιστεῖ, ὥστε νὰ καταντήσει νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο περιττὴ πολυτέλεια.

Ἡ πολιτικὴ ἡγεσία αὐτοῦ τοῦ τόπου ἕνα καὶ μόνο πρόβλημα ἔχει νὰ λύσει: τὸ πρόβλημα τῶν περιθωρίων. Ὅλα τ' ἄλλα εἶναι διάκοσμος, ὑπεκφυγὴ ἢ ματαιοπονία. Πρέπει νὰ πάψουμε νὰ θεωροῦμε «φιλολογία» τὴν ἀνάγκη νὰ πιστεύει καὶ τὸ παιδὶ τῆς παράγκας, ὅσο εἶναι καιρός του, στὰ Χριστούγεννα καὶ στὰ σμυριδωμένα μὲ χρυσὴ πάχνη ἀστέρια. Γιατὶ αὐτὰ σ' ἀστέρια—πολὺ περισσότερα ἀπὸ τ' ἄλλα, τ' ἀκατανόητα καὶ μακρυνὰ—πλάστηκαν γιὰ μᾶς. Ἐλπίδα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Τ' ἄλλα ὅλα—γρίφος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΝΟΥΜΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Ἰανουαρίου 1958

1613151-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΔΩΡΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕνας παλιὸς χρόνος φεύγει, ἕνας καινούργιος ἔρχεται. Ἡ ἀλλαγὴ δὲν ἔχει ἐνιαία ποιότητα κι' ἔτσι ἀδικα θὰ παισχίζαμε νὰ τῆς βροῦμε τὸν οὐσιαστικό της τόνο. Γιὰ τοὺς μισοὺς εἶναι μιὰ ἀκόμη προσθήκη στὸ μελαγχολικὸ φορτίο τῶν περασμένων· γιὰ τοὺς ἄλλους μισοὺς ἕνα παραπάνω παράθυρο πρὸς τὶς ἐλπιδοφόρες προοπτικὲς τοῦ μέλλοντος. Τὰ πάντα σχετικά. Τί ἀπομένει λοιπόν; Νὰ δοθεῖ τὸ ἔπαθλο στὴν ἐκδοχὴ ποὺ συμφέρει. Ἀναμφίβολα εἶναι ἡ δεύτερη: Τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς, τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἡ θέληση τῆς ζωῆς, στέκονται δίπλα στὴ νεαρὴ ὕπαρξη ποὺ κοιτάζει μ' ἐμπιστοσύνη ἀπὸ τὸ καινούργιο παράθυρο καὶ νιώθει τὶς αὖρες τὶς ἐωθινὲς νὰ χαϊδεύουν δροσερά, παιχνιδίζοντας, τὸ μέτωπό της. Καὶ νὰ τῆς ψιθυρίζουν μαργιόλα στ' αὐτί, καθὼς ἀνεμίζουν μιὰν ἀεράτη τούφα χλωρὰ μαλλιά, ὑποσχέσεις...

Κοιτάζω, σὲ κάθε εὐκαιρία, γύρω μου τὰ νέα παιδιά. Εἶναι γεμάτα ὁρμή, κέφι, αἰσιοδοξία, τὴν αἰσιοδοξία ἐκείνη τὴν ἀνεπίγνωστη ποὺ εἶναι κ' ἡ πιὸ ὡραία, γιατὶ εἶναι ἡ πιὸ πηγαία. Μιὰ αὐτοδύναμη, αὐτονόητη ἀνάβρα ζωῆς. Σὲ λαοὺς ξεκούραστους—ἂν καί, διαφορετικά, τόσο ταλαιπωρημένους—καθὼς ὁ δικός μας, σὲ λαοὺς ὁηλαδὴ ποὺ δὲν τοὺς ἔχει μαράνει μέσ' τὴ ρίζα τὸ σκουλήκι τῆς ἱστορικῆς παρακμῆς, ὅπως κάποιους μεγάλους, εὐρωπαϊκούς, τὸ φαινόμενο τοῦτο ἔχει μιὰν ἰδιαίτερη εὐγλωττία. Σὲ διδάσκει τὴν πολὺ ἁπλὴ καὶ βαθειὰ ἀλήθεια πὼς ἡ ὕπαιρξη φαίνεται νὰ εἶναι αὐτοσκο-

51-2.

πός, ὑπάρχει γιὰ νὰ ὑπάρχει, γιὰ νὰ χαίρεται τὴ ζωὴ κι' ὄχι ἀναγκαστικὰ γιὰ νὰ τείνει κάπου ἀλλοῦ, πέραν. Αὐτὰ τὰ περὶ ἀπώτερου ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ, τελειοποιήσεων, ἀνόδων, μοιάζουν λίγο-πολὺ μῦθοι στὸν τύπο τοῦ 'Υπερανθρώπου. Λίγη παρατήρηση πείθει πὼς ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς — στὸ μόνιμο νόημά της κι' ὄχι στὶς στιγμιαίες, μικρόχαρες πραγματοποιήσεις τῆς συμπτωματικῆς «εὐτυχίας» — εἶναι μιὰ ἀξία τοῦ παρόντος, ὄχι τοῦ μέλλοντος. Τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς ἐπινοεῖ καὶ θέτει μπροστά μας συμβολικὲς ἐπιδιώξεις γιὰ νὰ διεγείρει τὴ δραστηριότητά μας, ἀκριβῶς ὅπως ἕνα ἀθλητικὸ παιχνίδι ἔχει κανόνες, κώδικα κι' ἕνα σχῆμα συμβατικῆς νίκης. Μονάχα ὁ ἀφελὴς πιστεύει πὼς ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ ἀθλητικοῦ παιχνιδιοῦ εἶναι ἡ νίκη. 'Ο ὡριμότερος, ἀναγνωρίζει πὼς ἀποχρῶν λόγος, ἐδῶ, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα, ἡ ἄσκηση κ' ἡ ὀνάγκη νὰ ξοδευτεῖ ἕνα περίσσευμα ζωῆς. Τὸ ξόδεμα ὅμως δὲν σημαίνει σπατάλη, δηλαδὴ ματαιοπονία. Εἶναι αἴσθημα πληρότητος, ἡδονὴ ὑγείας, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ, τὴν ἐναρμονισμένη μὲ τὴν οἰκονομία τῆς ζωῆς, ἄσκηση τῶν ἱκανοτήτων μας. Τὴν κατάφαση ποὺ εἶναι ἁρμονία.

'Υπάρχουν ὡστόσο κ' οἱ δογματικοί. 'Υπάρχουν αὐτοὶ δηλαδὴ πού, ἀνεξάρτητα ἀπὸ εἰδικὲς ἀποχρώσεις, σημαῖες, στολές, καιρικὲς ποικιλίες, πιστεύουν καὶ ὑποστηρίζουν ἐπίμονα ὅτι ἡ διαδικασία τῆς ζωῆς κατατείνει σὲ κάτι ἀπώτερο, ἀνώτερο, συγκεκριμένο, ἂν καὶ λίγο-πολὺ θολό. Προσέχοντας λίγο, διαπιστώνουμε πὼς ὅλοι τους ἔχουν τὸ ἴδιο αὐστηρὸ ὕφος, τὸν ἴδιο φανατισμό, κι' ὅτι εἶναι ὁλοπρόθυμοι νὰ παραδεχτοῦν — ἀγόγγυστα — ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου σπρώχνει ἀλλεπάλληλα, καταποδιαστά, τὰ κύματα τῶν γενεῶν, τὰ ρίχνει ὅλα στὸ ἴδιο βάραθρο, ἀλύπητα, γιὰ νὰ προετοιμάσει ἔτσι τὸν ἐρχομὸ τοῦ ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ, ποὺ θὰ εἶναι τὸ τελευταῖο. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ μυστικοπάθεια τῆς τελεολογίας, ἕνα ἔπος αἱματοστάλαχτο, πολυστέναχτο, μὲ ἰδανική του προβολὴ κάποιο μῦθο θρησκευτικό, φιλοσοφικὸ ἢ βιολογικό. Τρομαχτικὴ σπατάλη δυνάμεων μὲ διάθεση τρομοκρατική, ποὺ ἀποβλέπει σ' ἕνα καὶ μόνο: στὸ νὰ κάνει ἀνθρώπινα νοητό, ἄρα παραδεχτό, τὸ ὀρθολογικὰ ἀκατανόητο φαινόμενο τῆς ζωῆς. Στήνει λοιπὸν ἐκεῖ στὸ βάθος, στὸ ἀνεξιχνίαστο κι' ἀνεξέλεγκτο μέλλον, ἕνα κάποιο πρόπλασμα, φτιαγμένο στὰ μέτρα τῶν ἀντιλήψεών μας. Προεξοφλεῖ τὸ γοῦστο καὶ τῶν ἐπερχομένων πού, φυσικά, καλοῦνται νὰ τὸ ἀποδεχτοῦν, ὅταν θἄρθουν, σὰ μιὰ δημιουργημένη κατάσταση καὶ σὰ μιὰν ἀνειλημμένη προγονικὴ ὑποχρέωση. Καὶ θυσιάζει μανιακά, ἀπάνθρωπα, στὸν ἀφηρημένο αὐτὸν Μολώχ, τὰ κοπάδια τῶν ζωντανῶν ποὺ σπρώχνει μπροστά της μὲ τὸ καλάμι.

Ναί, ἀλλὰ—θὰ πεῖ ὁ φυσικὸς ἀντίλογος—ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ἀληθινό, τότε τί τὴν κάνετε τὴν πρόοδο, καὶ τὴν ἠθικὴ δικαίωση τῆς ζωῆς; Ζοῦμε γιὰ νὰ ζοῦμε; 'Η ἄποψή σας δὲν εἶναι ἄραγε μιὰ χυδαία αἰσθησιαρχία πού, ἐν ὀνόματι μιᾶς κοντόθωρης ἀνθρωπιᾶς, καταργεῖ τὸν βαθύτερο ἀκριβῶς ἀνθρωπισμό;

Αὐτὸ θὰ εἴταν ἴσως ἀλήθεια ἂν ἔλειπε κάτι οὐσιωδέστατο: Τὸ τραγικὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς. 'Η ὕπαρξη δὲν εἶναι ἀπόλαυση, ἀπολαυὴ ἄκοπη κι' ἀποκτηνωτικὴ μέσα σὲ παραδεισιακοὺς ὅρους. Εἶναι κάποια ἐκεῖ ψήγματα χαρᾶς ποὺ ἐπιπλέουν ἐπικίνδυνα σ' ἕνα πέλαγος ἀνήσυχο, ἐπίβουλο καὶ σκοτεινό. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση της ἡ ζωὴ εἶναι ἀγώνας, καὶ μὲ—ἀτομικὰ γιὰ τὸν καθένα μας—βέβαιη τὴν ἔκβαση. Τὸ ν' ἀποδεχτεῖς λοιπὸν συνειδητὰ—ὄχι μηχανικά, τυφλὰ—αὐτὴ τὴ δραματικὴ πραγματικότητα, προϋποθέτει μιὰ πράξη θάρρους, κι' αὐτὸ τὸ θάρρος μιὰν ἀντίστοιχη ἀρετή. Τὸ ὡμὸ δεδομένο, ἔτσι, προάγεται ποιοτικὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μεταφέρεται σὲ μιὰν ἀνώτερη σφαίρα, ἀποπνευματώνεται. Καὶ γιὰ ν' ἀντιπαλαίσεις μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ ἐκμηδενισμοῦ, γιὰ νὰ στυλώσεις τὸ κορμί σου, νὰ ὑψώσεις στὴ θερμοκρασία ποὺ πρέπει τὸ ἦθος σου, χρειάζεται μιὰ ἀρετὴ ἐξαιρετικὰ περήφανη, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἕνα μικρὸ θαῦμα ἀνδρισμοῦ. Μιὰ ἀρετὴ γνησιότατα ἑλληνική: 'Η λεβεντιά. 'Η ζωὴ χρειάζεται λεβεντιά, κι' αὐτὸ σημαίνει θάρρος, μεγαλοψυχία, αἴσθηση ὁμορφιάς, μακροθυμία, αἰσιοδοξία ἀφομοιωμένη κι' ὄχι δαυκαλιζόμενη, ποίηση ζωντανή.

Κι' ἐδῶ, στὴν ἀρετὴ τούτη, βλέπεις τέλος νὰ διασταυρώνονται, νὰ συνθηκολογοῦν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν κόσμο, οἱ δυὸ τόσο διϊστάμενες ἀπόψεις ποὺ λέγαμε στὴν ἀρχή: ἡ μελαγχολία τῶν ἀπερχομένων κ' ἡ εὐφορία τῶν ἐπερχομένων. Λεβεντιὰ μπροστὰ στὸ θάνατο καὶ λεβεντιὰ μπροστὰ στὴ ζωὴ—νὰ τὸ καλλίτερο θἄρο ποὺ θὰ εἴχαμε νὰ εὐχηθοῦμε γιὰ τὸν ἑαυτό μας καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους στὸ κάθε γύρισμα τοῦ καιροῦ, ποὺ εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χρόνου...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Ἰανουαρίου 1958

1613152-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΑΤΡΙΔΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅταν ἐπαγγελματικὲς ὑποχρεώσεις σ' ἀναγκάζουν νὰ βολοδέρνεις καιρὸ μέσα σὲ ξένα περιβόλια —λογοτεχνίες καὶ πνευματικοὺς κόσμους ξενόφωνους, ξενόψυχους—κ' ὕστερα τέλος ξαναγυρνᾶς προσκυνητὴς στὸ πατρικό σου χωραφάκι, δὲν μπορεῖς νὰ μὴ δοκιμάζεις κάποια εὐωμοσύνη γιὰ τὸ χέρι ποὺ σὲ πῆρε καὶ σ' ὁδήγησε ἥσυχα πίσω στὸν κόρφο τῆς δικῆς σου γῆς. Καταλαβαίνεις τότε τὸν ἀγέραστο μῦθο τοῦ Ἀνταίου καὶ τὴ βαθύτερη ἀλήθεια του, ποὺ δὲν εἶναι ὁ διανοητικὸς ἐπανεξοπλισμός, ἀλλὰ ἡ ἀναζωπύρωση τῆς καρδιᾶς, μιὰ ἀνασύνταξη μυστική, ποὺ κάνει ὥστε ν' ἀναβακχεύεται ὅλος ὁ βαθύτερα δικός σου κόσμος.

Ἔχω αὐτὸ τὸ αἴσθημα καθὼς φυλλομετρῶ καὶ διαβάζω σκόρπια τὴν «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά», ποὺ τὴ βγάζει, δεύτερο τώρα χρόνο, ὁ κ. Μ Παπαχριστοφίλου. Εἶναι πολυσέλιδη καὶ πυκνή, προσπαθεῖ φιλότιμα ν' ἀγκαλιάσει ὅσα παίρνει περισσότερα ὀνόματα, περισσότερες ἁρμοδιότητες, περισσότερο Μοριά. Δὲν τὸ κρύβω πὼς ἡ πρώτη μου ἀσύνειδη ἀντίδραση, εἴταν ἡ ἀμφιβολία· τί μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει στὸν καιρό μας, τὸν καιρὸ τῶν διαπλανητικῶν ἁλμάτων, μιὰ ἐκδήλωση τοπικιστική. Ὅμως νά: εἴτε γιατὶ ὁ ἄνθρωπος στὰ βασικά του στοιχεῖα δὲν ἀλλάζει εὔκολα, εἴτε γιατὶ ἡ ἀφετηρία εἶναι μιὰ ἀλήθεια μέσα μας περισσότερο ἄγρυπνη καὶ περισσότερο παροῦσα ἀπὸ τοὺς ὁποιουσδήποτε στόχους καὶ σκοπούς, ἡ αἴσθηση τῆς πατρίδας, ἡ ἀνάσα τῆς πατρίδας, τὸ μήνυμα τῆς πατρίδας ἀναταράζει πάντα τὸ συναισθηματικό μας κόσμο, συγκινεῖ. Ἡ γεύση τοῦ καιροῦ μας γίνεται φανερὴ σὲ κάτι ἄλλο, σὲ μιὰ βελτιωτικὴ ἀλλοίωση: Ἡ τρυφερὴ διάθεση γιὰ τὴν πατρίδα δὲν εἶναι πιὰ τοπικισμός, στενὸ πνεῦμα, μεροληψία, ξεσυνέρια. Εἶναι ψυχικὴ ἀναδίπλωση, ποὺ ἀντὶ νὰ σὲ ποτίζει χολὴ γιὰ τοὺς ἄλλους, ὅπως στὸν τοπικισμό, πληθαίνει ἀντίθετα τὴν τρυφερότητά σου, πλαταίνει τὴν ἀγάπη σου καὶ σὲ διδάσκει τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀνεξιθρησκεία.

Κομμάτι τῆς Ἑλλάδας ὁ Μοριᾶς, μιᾶς Ἑλλάδας πολὺ πλούσιας σὲ χυμούς, παρὰ τὴν ὑλικὴ ἰσχνό-

52-2.

τητά της. Τίποτ' ἄλλο. Ἕνα κομμάτι μὲ τὴν ἰδιοτυπία του, ποὺ κι' αὐτὴ εἶναι μιὰ συγχορδία ἀπὸ μερικότερες ἰδιοτυπίες. Ἂς ἀφήσουμε γιὰ τὸ ἐπιθεωρησιακό, ἐπιπόλαιο πνεῦμα τὶς προκαταλήψεις ποὺ ἔκαναν τοὺς Ἕλληνες σὲ παλιότερα χρόνια ν' ἀλληλοκοιτάζονται λοξά, ἐπειδὴ φόρτωναν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο μόνον ἐλαττώματα καὶ δὲν ἀναγνώριζαν καμμιὰν ἀρετή. Οἱ σχηματοποιήσεις αὐτές, οἱ καρικατοῦρες, οἱ ἁπλοϊκὲς ἀφαιρέσεις, ἐλάχιστη ἔχουν σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Διάχυτες σ' ὅλο τὸ ἔθνος εἶναι οἱ ἰδιότητες τοῦ Ρωμιοῦ, κ' οἱ καλλίτερες κ' οἱ χειρότερες, κι' ἂν κάποτε τονώθηκαν οἱ δεύτερες στὴν πράξη, εἶναι γιατὶ δὲν θέλησαν οἱ Ἕλληνες ν' ἀναγνωρίσουν τὴν ἁπλὴ ἀλήθεια πὼς ἡ φυλὴ ἔχει προσωπικότητα, δηλαδὴ ἐνιαῖα χαρακτηριστικά, κι' ὅτι μονάχα ἡ ποσολογία κυμαίνεται—ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο πολὺ περισσότερο παρ' ὅσο ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχή. Ἡ φιλοπρωτία τοῦ Ρωμιοῦ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἀποφέρει κέρδη γιὰ τὸ σύνολο — καὶ σημαντικὰ — ἀντὶ ζημιές, ἂν ἡ παιδεία τὴ διοχέτευε ὅπου πρέπει.

Ἂς χαιρετήσουμε λοιπὸν στὸ Μοριὰ ὄχι τὸ Μοριὰ ἀλλὰ ἕνα ζωντανὸ κομμάτι Ἑλλάδα. Ἡ «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ» περιέχει δείγματα γραφῆς πολλῶν διαλεχτῶν ἀνθρώπων κι' ἁπλώνεται σ' ὅλα τὰ εἴδη τοῦ λόγου κι' ἀκόμα σὲ πολλοὺς ἐπιστημονικοὺς τομεῖς. Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὡστόσο νὰ ρεμβάσω ἀπὸ μέρους μου γύρω ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σὲ δυὸ θέματα ποὺ εἶναι καὶ τὰ πιὸ πηγαῖα τῆς κάθε τοπικῆς ψυχῆς: τὴ Λαογραφία καὶ τὴν Ἱστορία. Ἐδῶ ἀγγίζει κανένας τὸ ζεστό, παλλόμενο κορμὶ τῆς πατρίδας—μὲ τὴν πιὸ βαθειὰ καὶ τὴν πιὸ πνευματική της σημασία. Ἀπὸ τὰ Μοιρολόγια στὸ 21 ἡ μετάβαση εἶναι εὐθεία. Ἴδια θερμοκρασία, ἴδια κορμοστασιά, κι' ἂς εἶναι τὸ πρῶτο θρῆνος καὶ τ' ἄλλο ἔπος. Θρῆνος μαζὶ καὶ ἔπος συνθέτουν τὴν τραγικὴ ψυχή· τὴν ψυχὴ τοῦ Ἀγώνα, τὴν ψυχὴ τῆς Ἑλλάδας. Τὸ μοιρολόϊ εἶναι σὰν τὸ χορικὸ ποὺ πλαισιώνει τὶς περιπέτειες τοῦ δράματος καὶ τοὺς χαρίζει τὴ μεγαλοφάνταστη, τὴν τραγικὴ διάστασή τους, μιὰ προέκταση στὸ βαθὺ χῶρο τοῦ ὑπερβατικοῦ. Τὸ συμπτωματικὸ διαστέλλεται ἔτσι σὲ κοσμολογικό. Πίσω ἀπὸ τὴ λερὴ φουστανέλλα διαγράφεται ἡ πομπὴ τῶν ἴσκιων μὲ τὸ Χάρο καβαλάρη ἐπικεφαλῆς. Καὶ βλέπεις νὰ περνᾶνε μὲ ποδοβολητὸ μουγκὸ τὰ παληκάρια ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς Ἱστορίας στὸ ἐπίπεδο τῆς Αἰωνιότητας, τὴ ζωὴ νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Κάτω Κόσμο ἁρμονικά, σὰν φυσικὸ δίπτυχο ποὺ συνοψίζει τὸ λιτὸ θαῦμα τοῦ κόσμου.

Αὐτὸ στάθηκε πάντα τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Κατάφαση τῆς ζωῆς καὶ μαζὶ οἰκείωση τοῦ θανάτου, ἐνθουσιασμὸς δίχως στόμφο, ὁμορφιὰ δίχως γλυκασμούς. Ὁ λαὸς αὐτὸς ἐδῶ, κάτω ἀπὸ τὸ χρυσὸ φῶς τοῦ ἥλιου του, δὲν ἀποναρκώθηκε ποτὲ ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ξεκρίνει τὴν Ἀλήθεια. Οὔτε ἀπόστρεψε μὲ δειλία τὸ πρόσωπό του. Ἀντίθετα: Μὲ τὰ μάτια του τεντωμένα, ἔξυπνα, ἄγρυπνα, ἀντίκρυσε καρφωτὰ τὸ σκοτεινὸ πρόσωπο τῆς Μοίρας, δὲ ζαλίστηκε, δὲ σάστισε καὶ δὲν κύλησε στὸ μηδενισμὸ ποὺ εἶναι ἡττοπάθεια ὀργανωμένη. Οὔτε ὅμως παρηγορήθηκε μὲ φτηνὲς αὐταπάτες. Τὸ χαμὸ τῆς ζωῆς τὸν θρήνησε γοερά, μὲ εἰλικρίνεια παράφορη. Ἡ φιλοσοφία του, ἀπὸ τὰ πανάρχαια ἀκόμα χρόνια, εἴταν ἀπαισιόδοξη, μὲ τὴν ἀπαισιοδοξία ὅμως τῆς Τραγωδίας, δηλαδὴ τὴν ἀντρίκια, τὴν ἡρωϊκή. Καὶ τὰ ὄνειρά του δὲν εἴτανε ποτὲ ἀρνητικά, κούφια, ἀποδράσεις πανικόβλητες στὴν καταχνιὰ τῆς ἀνυπαρξίας. Τὸ ζωηρότερο, τ' ὡραιότερο, τὸ μονιμότερο ὄνειρό του εἴτανε πάντα ἡ ἴδια ἡ ζωή. Γι' αὐτὸ καὶ τὴν ταύτισε πάντα μὲ τὴν ἐλευθερία...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Ἰανουαρίου 1958

1613153-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ πασίγνωστος ἑλληνιστὴς Ζὼρζ Μεωτίς, ὁ τόσο γόνιμος σὲ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἀρχαῖο πολιτισμό, ἔδωσε στὴ δημοσιότητα τὸ περασμένο φθινόπωρο κι' ἕνα ἀκόμα, ὅπου ἀναλύεται τὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ. «Δοκίμιο γύρω ἀπὸ τὸν τραγικὸ ἥρωα» χαρακτηρίζει τὸ βιβλίο του αὐτὸ ὁ διακεκριμένος Γάλλος σοφός, καὶ σωστὸ θὰ εἴτανε, νομίζω, νὰ μὴ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους μιὰ τέτοια ἐργασία. Τὶς ἑφτὰ σωζόμενες τραγωδίες τοῦ ἔξοχου ποιητῆ, τὶς ἀναλύει ὁ κ. Μεωτὶς ὄχι μὲ τὸν κάπως μηχανικὸ τρόπο μιᾶς εἰδικῆς φιλολογικῆς μελέτης. Τοὺς στοχασμοὺς ποὺ τοῦ γεννοῦν, τοὺς συμπυκνώνει γύρω ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ ἰδέα, κι' αὐτῆς προβολὴ εἶναι τὸ βιβλίο του. Ἡ ἰδέα - μητέρα τῆς ἀττικῆς τραγωδίας, κατὰ τὸν κ. Μεωτίς, εἶναι ἡ ἔξαρση τοῦ πόνου. Ἔχουμε ἔτσι—κι' αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμά του—στὰ πάθη καὶ στὸν ἐξαγνισμὸ τῶν τραγικῶν ἡρώων μιὰ πρόγευση τοῦ δράματος τοῦ Γολγοθᾶ.

Ἰδέα ἀξιοπρόσεχτη, ἄξια νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ πολλὲς πλευρές. Ὄχι γιὰ τὴν κάπως σχολαστικὴ αἰτία ποὺ ἔκανε ἄλλοτε τοὺς μεσαιωνικοὺς θεολόγους ν' ἀναζητοῦν στὸν ἀρχαῖο κόσμο προφητεῖες κι' ἀντιλήψεις ἐνισχυτικὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ γιατὶ ρίχνει φῶς σὲ μιὰ πτυχὴ τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς ὄχι ἀρκετὰ προσεγμένη. Γιὰ τὴν κοινὴ ἀντίληψη τουλάχιστον, ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ διαφορά, αὐτόχρημα ἕνα βάραθρο, ποὺ χωρίζει τὴν ἀρχαία συνείδηση ἀπὸ τὴ νεώτερη. Ὁ χριστιανικὸς ἄνθρωπος, ὁ χριστιανικὸς «κόσμος, ἔχει γιὰ ἄξονα τῶν ἠθικῶν του μέτρων τὴν εὐσπλαγχνία καὶ τὴ φιλαλληλία. Αὐτό, εἶναι συνέπεια τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ποὺ βασίστηκε σὲ δυὸ ἀνώτατες ἀξίες, τὶς ἀπεθέωσε: τὴν ἀγάπη καὶ τὸν πόνο. «Θρησκεία τοῦ πόνου» εἴπανε τὸ Χριστιανισμό, κι' αὐτὸ ἔδωσε λαβὴ στὸν Φρειδερίκο Νίτσε νὰ διαδηλώσει τὴν ἀποδοκιμασία του μὲ τὸν περιλάλητο χαρακτηρισμὸ «θρησκεία σκλάβων». Ὁ ἴδιος στοχαστὴς — ἕνας ἀπὸ ἐκείνους πού, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, τοὺς χρωστᾶμε μερικὲς ἀπὸ τὶς βαθύτερες ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα— ἔπαιρνε σύγ-

53-2.

καιρὰ θέση στὸ πλάϊ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρώπου, ἔδινε τὴν προτίμησή του στὴν ἀρχαία ἠθικὴ ἀντίληψη, γιατὶ τὴν ἔβρισκε πιὸ σύμφωνη μὲ τὴ φυσικὴ οἰκονομία τῆς ζωῆς, πιὸ ἁρμονικὴ, λιγότερο ἀπατηλή, ἡρωϊκὰ περήφανη. Γενικώτερα ἄλλωστε ἔχει ἐπικρατήσει νὰ θεωροῦμε τὸν ἀρχαῖο κόσμο χρωματισμένον ἀπὸ τὴν ἀπονιά, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ νεώτερο, ποὺ φοράει τὰ χρώματα τῆς συμπόνιας.

Βασικά, ἡ ἀντίληψη τούτη, ἡ ἁπλουστευτικὴ ἔστω, δὲν πρόκειται βέβαια ν' ἀλλάξει γιὰ κεῖνον ποὺ θὰ διαβάσει τὸ βιβλίο τοῦ Μεωτίς. Θὰ τοῦ προστεθεῖ ὅμως ἕνα νέο στοιχεῖο, διαφωτιστικὸ τῆς τραγικῆς ψυχῆς καὶ τοῦ βαθύτερου πνεύματος τῆς τραγωδίας. Ὁ Μεωτὶς διαπιστώνει πρῶτα - πρῶτα, βασιζόμενος σ' ἕνα χωρίο τοῦ Ἡροδότου, πὼς ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ τοῦ τραγικοῦ εἴδους, ἀλλὰ πὼς κι' ἄλλοι θεοὶ ἢ ἡμίθεοι ἔδιναν λαβὴ σ' ἀνάλογες ἐκδηλώσεις. Βάση ὡστόσο σταθερὴ γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς λατρεῖες εἶναι τὰ «πάθη» κάποιου προσώπου καὶ ἡ τελικὴ του ἀποθέωση. Δὲν εἶναι τὰ κατορθώματα ἑνὸς ἥρωα ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸν τραγικὸ ποιητή· εἶναι τὰ παθήματά του. Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη φύση «χρειάζεται πρῶτα νὰ συνθλιβεῖ, νὰ ἐκμηδενιστεῖ, γιὰ ν' ἀναστηθεῖ ὕστερα ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος σ' ἕνα εἶδος ὑψηλότερης σφαίρας, ν' ἀναγεννηθεῖ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἥρωα».

Τὸ στοιχεῖο τοῦ μαρτυρίου στὴν ἀρχαία τραγωδία δὲν εἴτανε βέβαια παραγνωρισμένο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Μεωτίς. Ἡ ὑπογράμμιση ὅμως ἀπὸ μέρος τοῦ Γάλλου σοφοῦ ἑνὸς πνεύματος ποὺ συνηθίσαμε νὰ τὸ θεωροῦμε οὐσιαστικὰ νεώτερο, εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπηρεάζει τὴ συνολικὴ ἀντίληψή μας γιὰ τ' ἀρχαῖο κόσμο. Μήπως ὑπάρχει πίσω ἀπὸ τὸ καθιερωμένο του εἴδωλο κάποιο μυστικὸ ποὺ μᾶς ξεφεύγει, κάποιο περίπνευμα ἀσύλληπτο στὰ αἰσθήματα ποὺ διαθέτουμε; Μιλᾶμε συχνὰ γιὰ τὴ «θρησκευτικότητα» τοῦ ἀρχαίου δράματος καὶ τὴ πλευ' του αὐτὴ λίγο - πολὺ τὴν ταυτίζουμε περισσότερο μὲ μιὰν ὁρισμένη θρησκεία, μὲ μιὰν ὁρισμένη λατρεία, παρὰ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῆς ἀρχαίας ψυχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ συνηθίζουμε νὰ θρηνοῦμε ποὺ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ χάθηκε ἀναπόφευκτα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρεμποδίζεται σημαντικὰ ἔτσι ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία μας μὲ τὸ πνεῦμα τῆς τραγωδίας. Ἡ ἀντίληψη ὡστόσο τούτη, ὅπως κι' ἄλλοτε μοῦ δόθηκε εὐκαιρία νὰ τονίσω, εἶναι βασικὰ λαθεμένη. Ὁ θρησκευτικὸς τόνος τῆς ἀρχαίας τραγωδίας δὲν εἶναι στενὰ προσαρμοσμένος σ' ἕνα ὁρισμένο θρησκευτικὸ δόγμα. Εἶναι μιὰ διάθεση ποὺ ἐκφράζει κάτι πολὺ βαθύτερο : τὴ θρησκευτικὴ σφαίρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, τοῦ μυστηριακοῦ καὶ τοῦ ἀπόρρητου ποὺ ἔχουμε μέσα μας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ συμπτωματικὲς διατυπώσεις. Ἡ θρησκεία τῆς ἀρχαίας τραγωδίας δὲν εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Δωδεκαθέου, ὅπως καὶ πολὺ γρήγορα ἔπαψε νὰ εἶναι ἡ εἰδικὴ λατρεία τοῦ Διονύσου: γενικεύτηκε σὲ κάθε πάσχοντα ἥρωα. Ὡς ἕνα σημεῖο, εἶναι βέβαια φυσικὸ νὰ μᾶς ἐμποδίζουν τὰ ἐξωτερικὰ σύμβολα ἐκείνου τοῦ καιροῦ νὰ συλλάβουμε τὴν ἐσωτερικὴ τούτη ἀλήθεια. Ἀλλοίμονο ὅμως ἂν ἡ ἐμφάνιση στὴ σκηνὴ τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἢ ἡ μνεία ποὺ τοὺς γίνεται στὰ χορικά, ἢ στὶς ἐπικλήσεις, ἀλλοίμονο λέω ἂν μᾶς τυφλώνουν στὸ σημεῖο νὰ παραγνωρίζουμε τὴν οὐσία. Θὰ εἴτανε τὸ ἴδιο σὰ ν' ἀρνιόμασταν στὸ Χριστιανισμὸ τὴ βαθειά του ψυχικὴ ἐκπόρευση ἐπειδὴ πάψαμε νὰ πιστεύουμε στὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Φανουρίου...

Ὁ πάσχων θεὸς εἶναι θρησκευτικὴ ἰδέα πανάρχαια, κι' αὐτὸ μᾶς δείχνει πὼς ὁ ἄνθρωπος πίστεψε πάντοτε στὸ μεταφυσικὸ νόημα τοῦ πόνου. «Ἔνιωσε—μᾶς λέει κι' ὁ Μεωτὶς — πὼς μέσα στὸν πόνο ὑπῆρχε κάτι ποὺ τὸν ξεπερνάει, κάτι τὸ ἀνεξήγητο καὶ τὸ μεγάλο». Ἂν τὸ ἀνθρώπινο γένος πίστευε πάντοτε, ὅπως ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ κ' ἐδῶθε, στὴν ὕπαρξη ἑνὸς Θεοῦ πανάγαθου καὶ παντοδύναμου, θὰ εἴχαμε ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε πὼς, μὲ τὴν ἐξιδανίκευση τοῦ πόνου, ἔδινε μιὰν ἐξήγηση στὸ ἄλυτο, ἐναγώνιο, καυτερὸ Πρόβλημα τοῦ Κακοῦ. Εἶναι ὁ τρόπος — ὁ ὄχι πολὺ πνευματικὰ ἱκανοποιητικὸς ἂν θέλετε, ἀλλὰ κι ὁ πιὸ ἀνθρώπινος— νὰ συμβιβαστεῖ ἡ θεία ἀγάπη μὲ τὴν ἀνθρώπινη πικρὴ δοκιμασία τῆς ζωῆς. Ὅμως τέτοια δοξασία παρηγορητικὴ δὲν συναντιέται πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστιανισμό, κ' εἶναι, ὅπως ξέρουμε, τὸ μεγαλεῖο του ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἄπλωσε τὸ χέρι στοὺς πονεμένους, πρῶτος τοὺς χάρισε τὴν ἐλπίδα μιᾶς Δικαιοσύνης, ἀπώτερης ἔστω, ἀλλὰ καὶ θετικῆς. Τότε πῶς καὶ γιατί ἡ μεταφυσικὴ καταξίωση τοῦ πόνου σὲ μιὰ θρησκεία παγανιστική, καθὼς ἡ ἑλληνική;

Πολὺ ἐπιπόλαιη ἰδέα θὰ ἔχουμε γιὰ τὴν ἀρχαία θρησκευτικότητα ἐνόσω θὰ ἑρμηνεύουμε τὸν ἑλληνικὸ κόσμο μὲ τὶς μυθολογικὲς φιγοῦρες τοῦ Δωδεκαθέου. Ἡ ἀληθινὴ θρησκεία του δὲν εἶναι ὁ Ὄλυμπος· εἶναι τὰ Μυστήρια. Καὶ τῶν Μυστηρίων αὐτῶν, ὅ,τι κι' ἂν λέγεται, τὸ μυστικὸ ἔχει χαθεῖ. Ὑπάρχει ἕνας ἀρχαῖος μυστικισμὸς ἀδιανόητος γιὰ μᾶς τοὺς νεώτερους. Ξεκινάει ἀπὸ καιροὺς ἀμνημόνευτους, βυθισμένους στὴν καταχνιὰ τοῦ Χρόνου, ἀπὸ θρησκεῖες τῆς Ἀνατολῆς πανάρχαιες, ποὺ ὁ ἑλληνισμὸς τὶς ἀπορρόφησε, τὶς ἀφομοίωσε, τὶς προσάρμοσε στὴν πνευματική του ἰδιοσυστασία. Γιὰ νὰ μαντέψουμε τὶ ἀκριβῶς εἴτανε τὰ Μυστήρια, θὰ ἔπρεπε νὰ ξέρουμε ὄχι τὸ τυπικό τους, ἀλλὰ τὴν ἐσωτερικὴ στάση τῶν μυστῶν· τὸ τυπικὸ δὲν εἴταν παρὰ ὁ συμβολισμός της. Ὅμως ἡ στάση αὐτὴ χάθηκε γιὰ πάντα. Ἔδυσε μαζὶ μὲ τὸν ἐξαίσιο ἐκεῖνον κόσμο, τὸν ἀνεπανάληπτο ὅπως κάθε μεγάλη στιγμή. Κοιτάζοντας τώρα τοὺς ἀρχαίους θεούς, βλέπουμε τὶς νεκρωμένες παραστάσεις, δὲν μαντεύουμε πιὰ τὴν αἰώνια μαρμαρυγὴ στὸ στερέωμα ποὺ κολπωνόταν πίσωθέ τους. Εἴμαστε, ὅπως οἱ ἀμύητοι, κλεισμένοι ἔξω ἀπὸ τὸ ναό. Ἐκὰς οἱ βέβηλοι!

Καὶ τὸ μυστήριο τοῦ πόνου, ὅπως ἀντιχοῦσε στὴν ἀρχαία τραγικὴ ψυχή, μᾶς εἶναι κι' αὐτὸ ἀπρόσιτο. Δὲν πρέπει ὡστόσο νὰ ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία πὼς θρησκευτικὸ βάθος εἶχε καὶ γιὰ κεῖνη, ὅπως ἔχει καὶ γιὰ μᾶς. Ἡ τουλάχιστον ὅπως εἶχε ἴσαμε χτές, πρὶν ἀπὸ τὸν καιρό μας, τὸν καιρὸ τῆς μεγάλης ἀπιστίας· αὐτὸν πού, καταργώντας ὅλα τὰ μεταφυσικὰ ἐρείσματα, ἀφήνει τὴ ζωὴ ἀδικαίωτη, δίχως νόημα, νὰ κρούει ἄσκοπα, ἀνέλπιδα, κῦμα ἐπίμονο καὶ περιττό, τὸ ἀκρογιάλι τῆς αἰώνιας νύχτας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΙΛΑΣΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Ἰανουαρίου 1958

1613154-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΑΠΙΣΤΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ φίλος μου ἐκπαιδευτικός, ἄνθρωπος μεσόκοπος, πολύπειρος, μίλησε ἔτσι:

— Παρακολουθῶ δουβά, μοῦ εἶπε, στὴν κρίσιμη φάση του, τὸ δράμα τὸ ἀνεπίγνωστο ἑνὸς νεαροῦ παιδιοῦ. Εἶναι κορίτσι. Θὰ ξέρεις πὼς τυχαίνει νὰ διδάσκω σὲ μιὰ Σχολὴ ποὺ δὲν εἶναι σχολεῖο· εἶναι ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ ἵδρυμα. Ἐκεῖ λοιπόν, ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῶν παιδιῶν, ποὺ μὲ τὸ ἔνστικτο τοῦ δασκάλου ξεχωρίζω καὶ μελετῶ ἐνῷ κάνω τὸ μάθημά μου, εἶχα ἐπισημάνει κι' ἕνα μουτράκι ὄχι ἰδιαίτερα καλοφτιαγμένο, ἀλλὰ ξύπνιο, ζωντανό, μὲ μάτι σπιθᾶτο. Τὴν πρώτη χρονιὰ ποὺ παρουσιάστηκε, τὸ μουτράκι αὐτὸ εἴτανε μιὰ ἀπὸ τὶς παρηγοριὲς τῆς διδασκαλίας: Θέλω νὰ πῶ μὲ τοῦτο μιὰ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου νιώθεις πὼς ὁ σπόρος ποὺ ρίχνεις δὲν πάει χαμένος, πὼς ἡ δουλειά σου δὲν εἶναι ἡ φριχτὴ ματαιοπονία τοῦ Σίσυφου, δικαιώνεται, κι' ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ βουλιάζεις τὸ στῆθος σου, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάσα ποὺ χάνεις ἐσὺ παίρνουν ἴσως πνοὴ κάποιες ἄλλες, νεαρές, χλωρές, χρησιμότερες στὴ ζωή, ὑπάρξεις. Εἶμαι ἄνθρωπος συναισθηματικός, περιττὸ νὰ σοῦ τὸ θυμίσω, δὲν κρύβεται· πιστεύω σ' αὐτὸ ποὺ κάνω, καὶ τ' ἀγαπῶ. Ἀναγνωρίζω ἄλλωστε, μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς κρίνοντας, τὴν ἀφέλειά μου. Ὅμως τὶ νὰ γίνει; Δὲν τὸν διαλέγουμε τὸν ἑαυτό μας. Ἔτσι;

»Εἴταν λοιπόν, τὸ ξύπνιο μουτράκι, μιὰ ἀπὸ τὶς παρηγοριὲς τῆς διδασκαλίας. Καλῶς προσπαθῶ, στὸ μάθημά μου, νὰ μεταφέρω τὸ βάρος ἀπὸ τὴν ξερὴ τεχνολογία στὴν αἰσθητικὴ πλευρά, εἶχα καὶ τὴν ἱκανοποίηση νὰ βλέπω στὰ μάτια τῶν παιδιῶν τὴν ἐπαλήθευση αὐτοῦ ποὺ πιστεύω: δηλαδὴ πὼς τὰ τεχνολογικὰ εἶναι μέσο μόνο, γιὰ νὰ φτάσεις στὰ κυρίως ἀνθρωπιστικά. Ἂν δὲν φτάνεις, ἂν μένεις στὴ μέση τοῦ δρόμου, τότε δὲν κάνεις ἀπολύτως τίποτα. Ὄχι, ὄχι! κάτι χειρότερο: Κάνεις κακό. Γιατὶ δίνεις τὴ δυσάρεστη γεύση τοῦ τονωτικοῦ χωρὶς τὴ συνεπακόλουθη εὐφορία τῆς ὑγείας. Ἂς εἶναι! Ὁ ἀγώνας μου εὕρισκε δικαίωση, δὲν ἔχω παράπονο. Βρίσκει. Τὸ καλὸ δὲν πάει χαμέ-

54-2.

νο κ' οἱ ἄνθρωποι ἀξίζουν περισσότερο ἀπὸ τὴν τύχη τους—νὰ ἡ μεγάλη ἀρετὴ τῆς διαφορετικὰ τόσο ἐχθρικῆς αὐτῆς ζωῆς...

»Ὅμως τὸ ξύπνιο μουτράκι—γιατὶ αὐτὸ εἶναι τώρα τὸ θέμα μας—ποὺ προπορευόταν ἀπὸ τ' ἄλλα σ' ἐνδιαφέρον, κατανόηση, λαχτάρα ὁμορφιᾶς, βρέθηκε κακότυχο. Μιὰ μέρα μαθαίνω—ἀπὸ τὶς φῆμες αὐτές, ξέρεις, ποὺ κυκλοφοροῦν στὰ περιθώρια τῆς σχολικῆς ζωῆς καὶ σὲ κατατσπίζουν ἀθέλητα στὴν τύχη τῶν παιδιῶν κι' ὁλοκληρώνουν μὲ πινελιὲς τῆς ἰδιωτικῆς τους ζωῆς τὴν προσωπικότητά τους—μαθαίνω λοιπὸν πὼς τὸ ἔξυπνο μουτράκι εἶχε κάνει τὸ μοιραῖο στραβοπάτημα: Συνδέθηκε μ' ἕναν ἀητονύχη, ἄνθρωπο ἐπιτήδειο στὸ εὔκολο κυνήγι, κατὰ πολλοὺς τρόπους γνωστό μου. Κοριτσόπουλο μὲ πατημένα πιὰ τὰ εἴκοσι εἶταν τὸ μουτράκι, δὲν πρόκειται, μὲ γειά του μὲ χαρά του! Ἀλλά, γιατί μ' αὐτόν, κι' ὄχι μὲ κάποιον ἄλλον; Μὲ κάποιον πιὸ ἀξιόπιστο, λιγότερο κυνικό, ὄχι τόσο ἀποσυντεθειμένο, καὶ πιὸ νέον τὸ κάτω - κάτω! Αἰώνια ἀπορία. Ἡ ἀποσύνθεση εἶναι ὁπλισμένη φαίνεται μὲ μιὰν ἔλξη, ὅπως ἡ ἄβυσσος. Ἀνεξερεύνητη οἰκονομία τῆς ζωῆς...

»Κι' ἂν ἡ φήμη δὲν μοῦ τὸ εἶχε προφτάσει, πάλι θὰ τὸ μάντευα: Λίγο, ἐλάχιστον καιρὸ ἀργότερα, τὸ ξύπνιο μουτράκι εἶχε ἀλλοιωθεῖ, ἔχασε τὸν δροσερὸ ἑαυτό του. Ἔβλεπες τὸ μάτι ἐκεῖνο τὸ σπιθᾶτο, τὸ διψασμένο γι' ἀλήθεια, γνώση, συγκίνηση, νὰ φοφάει, νὰ γίνεται ξένο, γυάλινο, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα δύσπιστο, σχεδὸν περιγελαστικό. Ὤ! μὴ φαντασθεῖς πὼς κάνω τὸν ἠθικολόγο, ἢ πὼς πειράχτηκα γιὰ τὴ λιποταξία. Μοῦ ἔμειναν ὅλες οἱ ἄλλες γύρω ζεστὲς ἀνάσες, κ' ἡ ἐμπιστοσύνη στὸ χρέος μου, ποὺ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ ὕπατη ἀνταμοιβή. Ὅμως βάλθηκα νὰ σπουδάζω τὸ μάτι ποὺ ἔσβυνε, τὸ μάτι τὸ ἀπὸ δῶ κι' ἐμπρὸς ἀπόν, κ' ἔνιωθα νὰ σφίγγεται ἡ καρδιά μου.

»Γιατὶ στὸ ἑξῆς ἤμουν ἀναγκασμένος νὰ παρακολουθῶ ἀνήμπορα τὸ ναυάγιο μιᾶς ἀνθρώπινης ψυχῆς σὲ ὥρα της κρίσιμη, τότε ποὺ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ὑπάρξει σωτηρία. Δὲν εἶταν, ὄχι ἡ ἐρωτικὴ παραζάλη ποὺ θὰ ἔκανε σ' ἄλλη περίσταση ἕνα νεαρὸ μάτι νὰ θολώνει, νὰ πνίγεται στὴν καταχνιὰ τῆς ρέμβης, νὰ μεθάει ἀπὸ ἕνα ὅραμα φευγαλέο πάντα, ἀλλὰ τουλάχιστον ὡραῖο, συγκινητικό. Ἐδῶ εἶχε μεσολαβήσει μιὰ κατήχηση, καὶ μιὰ κατήχηση στυγνή. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος — δὲν τὸν λέω κὰν «ἐραστὴ» — ὁ διαφθορέας, εἶχε φιλοτιμηθεῖ νὰ «διαπαιδαγωγήσει» τὸ θῦμα του. Νὰ «τοῦ ἀνοίξει τὰ μάτια». Παιδὶ τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὅπου ἡ ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἀπιστία κι' ὄχι φανατισμὸς (πρόσεξε σὲ παρακαλῶ πὼς ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ πόλους περιστρέφεται ἡ ἐποχή μας), εἶχε καταπιαστεῖ νὰ φυτέψει μέσα στὴ μαλακὴ καρδιὰ τοῦ κοριτσόπουλου μιὰ γενικὴ ἀσέβεια, ὄχι πιὰ ἀπέναντι σ' ἀνθρώπους, ποὺ εἶναι ἀνώδυνο, ἀλλὰ ἀπέναντι σ' ἀξίες. Ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἠθικὲς ἀξίες τῆς ζωῆς. Τοῦ εἶχε πεῖ ἀσφαλῶς: «Μὴν εἶσαι κορόϊδο. Αὐτὰ ὅλα ποὺ σοῦ τὰ διαφημίζουν γιὰ ὅσια καὶ ἱερά, εἶναι σαχλαμάρες σχολαστικῶν, ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ρεαλισμὸς καὶ σβελτοσύνη, νὰ τὰ ὅπλα τῆς ἐξυπνάδας. Ἐλαφρώσου ἀπὸ τὴ σαβούρα, τὶς προλήψεις, πήδα κατάκορφα στὰ κύματα, γλύστρα. Ὅποιος φτάσει πρῶτος, δηλαδὴ ὅποιος προφτάσει, αὐτὸς εἶναι κι' ὁ νικητής».

»Στυλιζάρω φυσικά, καὶ συνοψίζω. Ἄλλωστε τὰ τέτοια μαθήματα δὲν δίνονται τόσο μὲ τὴ μεθοδικὴ ἀνάπτυξη· δίνονται μὲ τὸ παράδειγμα καὶ μὲ τὴν ἔμμεση ὑποβολή. Δίνονται μὲ τὴν κατεργασία καὶ μὲ τὴν παρακίνηση στὴν καταλυτικὴ εἰρωνεία. Νὰ κοροϊδεύεις, νὰ διασύρεις, νὰ περιγελᾶς, νὰ μὴ σέβεσαι τίποτα, ν' ἀπογυμνώνεις, νὰ ἐξευτελίζεις, νὰ διαπομπεύεις — ἰδού ἡ μέθοδος. Κ' εἶναι διαβρωτικὰ ἀποτελεσματικὴ ἀπέναντι μάλιστα σὲ νεαρὰ ὄντα, ἀσχημάτιστα, ἀνυπεράσπιστα, πρόθυμα νὰ ξιππαστοῦν ἀπὸ τὸ σκανταλιστικὰ καινούργιο.

»Αὐτὴ εἶναι ἡ μικρή μου ἱστορία, ἀλλὰ τὸ νόημά της, ὅπως μαντεύεις, δὲν περιορίζεται σὲ τοῦτο, ποὺ εἶναι ἡ ἀρχή. Τὸ νόημά της παραμονεύει πέρα, στὸ μέλλον. Εἶναι σὰ μιὰ τιμωρία ἀδυσώπητη καὶ βουβή. Βλέπω τὸ κοριτσάκι αὐτό, ποὺ τὸ ἄδειασαν μονομιᾶς, ληστρικά, ἀπὸ ὅλους τοὺς θησαυρούς του, τὸ παιδὶ ποὺ ἔχει τώρα τὴν κουταμάρα νὰ νομίζει πὼς ἔγινε σοφὸ κ' ἔμπειρο, γιατὶ ἀπόμεινε ἁπλῶς κενό, τὸ βλέπω, λέω, στὴν κατοπινή του τὴ ζωή: Νὰ περιφέρεται χαῦνο, ἄχρηστο, μ' ἕνα ἐρώτημα ἀδιατύπωτο στὰ ξεματωμένα χείλη, ἀπορία ἀσύνειδη: γιατὶ ὑπάρχει. Τὸ βλέπω στερεμένο, δίχως χυμούς, μὲ ἀδειανὸ μάτι, ὅπως ἔχω ἰδεῖ κιόλας ἄλλα τέτοια πλάσματα, μυημένα ἀπὸ παρόμοιους ἱεροφάντες, νὰ σέρνουν στὰ πεζοδρόμια τὸ τρεκλιστό τους βῆμα, τὸ βῆμα ποὺ δὲν πάει πουθενά. Καὶ νοσταλγῶ τότε τί νομίζεις; Νοσταλγῶ τὴν παλιὰ ἀπλάνηση — θὰ σοῦ τὸ πῶ κι' ἂς τὸ κρίνεις ἴσως φοβερὸ — ἐκείνην ὅπου ὁ κλασικὸς βαγαπόντης, διέφθειρε μιὰ κοπέλλα καὶ τὴν παράταγε ὕστερα μ' ἕνα παιδὶ στὰ σπλάχνα ἢ στὴν ἀγκαλιά. Ἐκεῖνος τουλάχιστον, ὁ φυσιολογικὸς ἐραστής, θὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ ἐπιταχύνει τὸ ἔργο τῆς ζωῆς, ἢ καὶ νὰ τραυματίζει ὅπως τραυματίζει ἕνα πρόωρο μάθημα. Τὰ τέτοια τραύματα ὡστόσο ἐπουλώνονται, γιατὶ δὲν ἀδειάζουν τὸ θῦμα· τὸ κάνουν μονάχα νὰ συνειδητοποιήσει ἐπώδυνα τὸν προορισμό του, ἀλλὰ καὶ μαζὶ ἀποδεσμεύουν μέσα του τὶς θερμὲς πηγὲς τῆς στοργῆς, τὴ μητρότητα, τὸν πόνο, τὴν καρτερία.

»Ὅμως αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἀκατονόμαστη πράξη, τὸ κούρσεμα μιᾶς ψυχῆς, τὴν ἐσωτερικὴ ἐρήμωση ἑνὸς ἀνθρώπου, ποιός νόμος θὰ τὴν τιμωρήσει καὶ ποιό ἔνστικτο θὰ τὴ δικαιώσει; Τὴν πράξη τὴν ἐωσφορική, ποὺ ἀποβλέπει στὸ ν' ἀπονεκρώσει μεθοδικὰ ἀπὸ τὰ αἰσθητήριά της τὴ ζωή, νὰ γεμίσει τὸν κόσμο ἀρνήσεις περιφερόμενες, ναυάγια πωρωμένα, νὰ δηλητηριάσει στὴ ρίζα της μιὰν ὁλάκερη νιότη, νὰ ἐξαρθρώσει τὸ οἰκοδόμημα τοῦ αὐριανοῦ κόσμου, αὐτήν, ρωτῶ, τί τὴν κάνεις; Πῶς τὴν ἀντιμετωπίζεις; Γιατὶ ἡ ἱστοριούλα μου, ἂς σοῦ φαίνεται λιγοσήμαντη, εἶναι τυπική. Ζοῦμε σὲ μιὰ στιγμὴ ὅπου ἡ εὐφυΐα συγχέεται μὲ τὴν ἀναισχυντία. Εἶναι ὁ καιρὸς τῆς ἀπιστίας, παλιέ μου φίλε τοῦ καιροῦ τῆς ἀφέλειας...».

Ἔτσι μίλησε ὁ ὀπισθοδρομικὸς φίλος, καὶ τὸ βράδι κατέβανε στὸ ψαρά του τὰ μαλλιά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Ἰανουαρίου 1958

1613155-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΟΘΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιὰ σειρὰ ἄρθρα, δημοσιευμένα στὸ «Βῆμα» τὶς προάλλες, ἔστρεψε ἴσως πάλι τὴν προσοχὴ ἐκείνων ποὺ τὰ διάβασαν στὸ περιμάχητο, ἀνεξάντλητο θέμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Θέμα ἄγονο, θὰ πεῖ ὁ ὀρθολογιστής. Θέμα φθαρμένο, ἀναχρονιστικό, θὰ πεῖ ὁ ἐναβρυνόμενος γιὰ τὴ χειραφετημένη του σκέψη. Ὅλ' αὐτά, κι' ἄλλα ἀκόμα, εἶναι ἀληθινά. Ἐλᾶτε ὅμως ποὺ—ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε τόσο ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ προλήψεις ὥστε νὰ ξεπεράσουμε τὴν πρόληψη τῶν προλήψεων, τὸν τρόμο τῆς κοινοτοπίας—θ' ἀναγνωρίσουμε πὼς μέσα στὸ ζήτημα τοῦτο ἐνεδρεύει ἕνας πανάρχαιος καϋμός, συνυφασμένος μὲ τὴ σκοτεινὴ ρίζα τῆς ζωῆς, κι' ὄχι πιὰ τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὴν ἀπρόσωπη γενικότητά του. Λίγη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ προκαταλήψεις ἀρκεῖ γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε πόσο συχνά, καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπίθανες μεταμφιέσεις, ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια ἡ ἀγωνία γιὰ τὸ Μηδέν. Περιέχεται μέσα στὴ φλόγα τοῦ θρησκόληπτου τὸ ἴδιο ὅπως καὶ μέσα στὸ πάθος τοῦ ἀθεϊστῆ. Κι' ὅταν τὸ ξέρουμε, κι' ὅταν δὲν τὸ ξέρουμε, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀπόκρυφες ἔγνοιες τῆς ζωῆς μας.

Νὰ γιατὶ τὸ θίγουμε ἐδῶ. Καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἀπὸ καιροὺς ἀμνημόνευτους, εἶπαν ὅλες τὸ λόγο τους. Ὅμως ἐκεῖνος ποὺ περισσότερο ἀπ' ὅλους θὰ ἔπρεπε ν' ἀκουστεῖ, θὰ εἶταν ὁ κοινὸς ἄνθρωπος. Ὄχι βέβαια γιὰ νὰ προτείνει κάποια λύση, ἀφοῦ λύση δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει—τουλάχιστο γιὰ τὴν ὥρα. Ἀλλὰ γιὰ νὰ διατυπώσει τὴν ἀγωνία του, νὰ δώσει διέξοδο στὸ παράπονό του. Ἡ θλίψη γιὰ τὸ Μηδὲν εἶναι περισσότερο θέμα γιὰ τραγικὸ μονόλογο παρὰ θεωρητικὸ πρόβλημα πρὸς λύσιν. Ὁ ἀδιάλλαχτος ματεριαλιστὴς πρέπει νὰ διαθέτει πολλὴ ἀφέλεια γιὰ νὰ νομίζει πὼς τὸ ἔχει ἄρει, τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἄλλους. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι στὴν οὐσία ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι μεταθανάτια ζωή, «ἄλλος κόσμος». Τὸ πρόβλημα εἶναι ὁ ἀθεράπευτος, ὁ ἀναπάντητος καϋμὸς τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ ἐφήμερο αὐτῆς του ἐδῶ τῆς ζωῆς. Μὲ τὸ νὰ τὸν βεβαιώνουμε πὼς ἄλλη δὲν ὑ-

πάρχει, φοβᾶμαι πὼς ἐλάχιστα τὸν παρηγοροῦμε γιὰ τούτη ποὺ χάνει, τὴ μοναδική...

Καὶ νὰ ποὺ χωρὶς καμμιὰ φιλοσοφικὴ ἀξίωση, ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο τῆς ἁπλῆς λογικῆς, φτάσαμε στὴ διατύπωση τοῦ ἀληθινοῦ μυστηρίου. Δὲν εἶναι τὸ τὶ ὑπάρχει ἐκεῖ εἶναι τὸ τὶ ὑπάρχει μέσα μας. Ὄχι ἡ ἀθανασία, ἀλλὰ ἡ δίψα μας γι' ἀθανασία. Ἡ μεγάλη μας ἀρρώστια εἶναι ὁ Χρόνος — ὅποιος θέλει νὰ τὸ ἀγνοεῖ αὐτό, ὅποιος καιμώνεται πὼς τὸ περιφρονεῖ, τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κατορθώσει εἶναι νὰ μᾶς πείσει πὼς δὲν ἔχει σπλάχνα ἀνθρώπινα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πολὺ πιὸ σεμνὴ ἀπ' ὅλες τὶς θεωρίες. Ζοῦμε μέσα σὲ μιὰν ἀντίφαση τρομαχτική: Ἐνῶ πονᾶμε, ἐνῶ ματώνουμε γιὰ τὴ φυγὴ τῶν πάντων, γιὰ τὴ φθορὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας, τῶν ἀγαπημένων μας, ἀναγνωρίζουμε ἐξ ἄλλου πὼς διαφορετικὰ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει, πὼς τὸ παροδικὸ εἶναι ὑψηλὴ σοφία μέσα στὴν οἰκονομία τῆς ζωῆς, καὶ πὼς ἡ ἴδια ἡ ὁμορφιὰ εἶναι ἀλληλένδετη μὲ τὸ ἐφήμερο. Ἀκινησία, σταμάτημα τῆς ροῆς, θὰ ἐσήμαινε ἀκαριαία ἔκπτωση ὅλων τῶν ἀξιῶν, ἐξίσωση μὲ τὸ θάνατο. Ἰδοὺ ἡ τραγῳδία.

Καὶ ὀνειρευόμαστε τὴν ἀθανασία, καὶ μεθᾶμε στὸ ὅραμα, στὸ παραμύθι μιᾶς αἰώνιας νιότης, μιᾶς ἄνοιξης ἀνέσπερης, ἐπειδὴ εἶναι κάτι ἀνεπίτευκτο. Ὅπου ἀποκαλύπτεται πὼς ἡ ὁμορφιὰ ἔχει καθαρὰ τραγικὸ νόημα, κι' ἂς μὴ τὸ συνειδητοποιοῦμε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς οἱ ἄνθρωποι διακρινόμαστε σὲ δυὸ μεγάλες κατηγορίες: Σ' ἐκείνους ποὺ ἀντικρύζουν τὴν ὕπαρξη μὲ οὐσιαστικὰ αἰσθητικὸ κριτήριο, καὶ αὐτοὶ τὴν παραδέχονται σὰ Δρᾶμα ἄλυτο, ἀπεγνωσμένο, ἡρωϊκὰ ὑψηλό, καὶ σ' ἐκείνους ποὺ τὴν ἀντικρύζουν μὲ κριτήριο μαθηματικό, πρᾶγμα ποὺ συνεπάγεται τὴν ἀκλόνητη πίστη σὲ μιὰ θεωρητική της, ἀπρόσωπη καὶ ψυχρὴ λύση, λιγότερο ἢ περισσότερο δογματική, πραγματοποιημένην ἢ ἀναμενάμενη — ἀδιάφορο. Ποιητικὸ πνεῦμα—γεωμετρικὸ πνεῦμα, τρίτη ποικιλία δὲν ὑπάρχει.

Τώρα, τὸ ποιητικὸ πνεῦμα, πιστεύει ἢ ἀρνεῖται, αὐτὸ δὲν σημαίνει, πάντοτε ὅμως μὲ τὸ ἴδιο πάθος, μὲ τὴν ἴδια ἀγωνία, μὲ τὴν ἴδια ἐρωτευμένη ἀπόγνωση. Ἡ πίστη στὸ Θεὸ εἶναι κατάσταση τόσο ἀπεγνωσμένη ὅσο κ' ἡ Ἀνταρσία κατὰ τοῦ Θεοῦ. Στὴν ἄλλην ὄχθη, τὴν παγωμένη, τὴν ἀτάραχη, στέκονται μόνον ὅσοι ἔχουν γεννηθεῖ γιὰ νὰ στοχάζονται μὲ λογιστικὲς πράξεις, δίχως δράμα, ἢ κι' ἐκεῖνοι πού, ἁπλούστατα, δὲν στοχάστηκαν ποτέ, γιατὶ ἔχουν τὴν αὐτάρκεια, τὴν ἀταραξία, τὴ στρογγυλότητα τοῦ μηδενικοῦ. Ἀπροσδόκητη σύζευξη τοῦ ἐγκεφαλισμοῦ καὶ τῆς ἄνοιας! Ἐδῶ καὶ σαρανταπέντε χρόνια, μιὰ ὑψηλὴ εὐρωπαϊκὴ συνείδηση, μιὰ φλεγόμενη ψυχή, ὁ Μιγκὲλ ντὲ Οὐναμοῦνο, εἶχε πιάσει κι' ἔγραφε ἕνα βιβλίο, «Τὸ τραγικὸ αἴσθημα τῆς ζωῆς» τὸ ἔλεγε, ποὺ εἶναι ἡ πιὸ πυραχτωμένη ἀνθρώπινη κατάθεση πάνω στὸ θέμα τῆς ἀθανασίας. Ἐκεῖ λοιπόν, ὁ οἰστρηλατημένος Ἱσπανός ἀρνιέται τὴν ὕπαρξη τῆς κατηγορίας τῶν ἀνθρώπων ποὺ λίμε!«Σὲ μιὰν ἀπόμερη γωνιά, τὴν πιὸ κρυφὴ τοῦ πνεύματός του, χωρὶς ἴσως νὰ τὸ ξέρει αὐτὸς ποὺ νομίζει πὼς μὲ τὸ θάνατό του τελειώνουν ἡ προσωπική του συνείδηση κ' ἡ μνήμη του, στὴ μυστικὴ λοιπὸν αὐτὴ γωνιά, τοῦ ἀπομένει μιὰ σκιά, μιὰ ἀόριστη σκιά, ἡ σκιὰ μιᾶς σκιᾶς ἀμφιβολίας. Κι' ἐνῶ λέει μέσα του: «Ἔμπρός! ἂς τὴ ζήσουμε τὴν παροδικὴ τούτη ζωή, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἄλλη», ἡ σιωπὴ τῆς γωνιᾶς ἐκενίης τῆς ψυχῆς του τοῦ λέει: «ποιὸς ξέρει...;» Νομίζει ἴσως πὼς δὲν τὴν ἀκούει, κι' ὅμως τὴν ἀκούει». Ἀναρωτιέμαι: "Αν ὁ Οὐναμοῦνο ζοῦσε στὴν ἐποχή μας τὴν τωρινή, μήπως ἄλλαζε γνώμη;...

Γιὰ τὸν Οὐναμοῦνο ὡστόσο, γνήσιο, παράφορο Ἱσπανό, ἡ λύση, ὅσο κι' ἂν εἶναι αἱματόβρεχτη, εἶναι καὶ νοητή: **Credo quia absurdum**, βρίσκεται ἕτοιμος νὰ φωνάξει μαζὶ μὲ τὸν Τερτουλλιανό: Πιστεύω ἐπειδὴ εἶναι παράλογο. Καὶ τὴ μέθοδό του μᾶς τὴ διοχετεύει ἔμμεσα μ' αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Σεναγκοὺρ στὸν «Ὀμπερμαν»: «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι φθαρτός.—Πιθανό. Ἂς πέσουμε ὅμως ἀνθυπτάμενοι, καί, ἂν μᾶς ἐπιφυλάσσεται τὸ Μηδέν, ἂς μὴν κάνουμε ὥστε αὐτὸ νὰ μᾶς ἀξίζει». Ἀπελπισμένα περήφανος λόγος, ὄχι τυχαῖα γραμμένος σ' ἕνα βιβλίο σημαδιακό, κατώφλι τοῦ ρωμαντισμοῦ. Νομίζω πὼς ἡ ἀνώτερη ἠθικὴ τοῦ κόσμου μας δὲν ἄλλαξε ἀπὸ τότε. Ἀνήκουμε στὸ σύμπαν τὸ ρωμαντικό, ἡ Τέχνη μας ἡ πιὸ μοντέρνα εἶναι μεγαλόφωνα, ἐξωφρενικὰ ρωμαντική, ἡ ταραχή μας, οἱ ὁραματισμοί μας, ἡ ἀνταρσία μας τὸ ἴδιο.

Ὅμως κοιτάξτε καὶ τί περίεργο: Στὸ σημεῖο τοῦτο τὸ κρίσιμο, τὸ σταυρικό, συναντιόνται ἀπροσδόκητα ὁ νέος κόσμος μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο. Τραγικὰ δὲν ἀντιμετωπίσαμε πρῶτοι ἐμεῖς τὴ ζωή' τὴν ἀντιμετώπισαν ἔτσι ἐκεῖνοι. Πρῶτοι ἐκεῖνοι ψηλάφισαν τὸ σῶμα τους μὲ δάχτυλα πυρετωμένα, πρῶτοι ἐκεῖνοι ἄνοιξαν τὰ ματόφυλλά τους στὴν ἄλυτη ἀντίφαση τῆς ζωῆς. Τὸ μυστικὸ τῆς ἀττικῆς Τραγωδίας, ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὴ Μοῖρα, τὸ αἴνιγμα τῆς Σφίγγας, ἡ καταδίκη ποὺ στιγματίζει τὸν ἀνύποπτο Οἰδίποδα, τὸ ἔγκλημα δίχως ἔνοχο, εἶναι αὐτό, ὄχι ἄλλο. Ἑλληνικὴ ἀπαισιοδοξία, ποὺ ἀνασύρει μιὰν ἠθικὴ καὶ μιὰ βιοθεωρία μέσα ἀπὸ τὴν ἀπόγνωση. Ἀκοῦστε τὸ θρῆνο τῆς ἀττικῆς τραγωδίας, τοὺς θρήνους της, ἀφοῦ ὁλάκερη δὲν εἶναι παρὰ ἕνας θρῆνος μακρόσυρτος, ἀπαρηγόρητος — ἀλλὰ καὶ πόσο ἀρρενωπός!

Γιατὶ ἐκεῖνο ποὺ ζητᾶμε οὐσιαστικὰ στὸν κόσμο τοῦτο, δὲν εἶναι ἡ ἐπιβίωσή μας ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο, Ὄχι! Εἶναι ἡ διαιώνιση τούτης, τῆς βασανισμένης, πολυστέναχτης, ἁμαρτωλῆς, ὅμως καὶ τόσο ἀγαπημένης ζωῆς. Καμμιὰ θρησκεία δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ μᾶς παρηγορήσει γιὰ τὸ χαμό της· ἀπόδειξη πὼς ὅλοι ἔκλαψαν, πάντα, τοὺς νεκρούς τους. Μέσα τους μιλοῦσε τὸ ἔνστικτο, ὁ οἶστρος τῆς ζωῆς.

Ἔτσι εἶναι. Ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀφορμὴ κι' ἂν πεθαίνουμε, ἡ φορμὴ στα μας ἡ μοιραία, ἡ ἀγιάτρευτη, εἶναι ὁ Χρόνος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Φεβρουαρίου 1958

1613156-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΕΡΙ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἀπὸ τὸ βιβλίο τὸ ἐπιβλητικό, τὸ γεμᾶτο σοφία ζωντανή, ποὺ κυκλοφόρησε τελευταῖα μὲ ἕξη συνθετικὲς μελέτες τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου—«Φιλοσοφία καὶ Παιδεία» εἶναι ὁ τίτλος του—περιορίζομαι νὰ σχολιάσω ἐδῶ τὸ πέμπτο μόνο μέρος, γιατὶ μονάχα σ' αὐτὸ μοῦ πέφτει ἴσως λόγος. Κάποιος λόγος. Ἐπιγράφεται «Ἐξήγηση τῆς τραγωδίας» καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δοκίμια. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν περιλάλητη καὶ περιμάχητη «κάθαρση» τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ δεύτερο πραγματεύεται τὸ «παράδοξο» τῆς τραγωδίας καὶ τὴν ἐξήγηση ποὺ τοὺ ἔχει δώσει ὁ **Hume**.

Δὲν θὰ εἴταν ἴσως ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη ἡ διάθεση ν' ἀναστρέψει κανένας τὸ σχῆμα καὶ νὰ προτάξει μέσα του τὸ ξεκαθάρισμα πρῶτα τοῦ τὶ εἶναι ἡ τραγικὴ συγκίνηση. Τὸ ζήτημα ἔχει ἀπασχολήσει, αἰῶνες τώρα, ὄχι μόνο τοὺς καθαυτὸ θεωρητικούς, ἀλλὰ καὶ κάθε συνειδητὸ δραματικὸ ποιητή, ποὺ εἶναι φυσικὸ ν' ἀναρωτιέται τὶ ὑπόβαθρο ἔχει καὶ ποῦ κατατείνει ἡ τέχνη του. Ἀναθυμᾶμαι ἰδιαίτερα τὶς αἰσθητικὲς μελέτες ποὺ ἔχει ἀφιερώσει στὸ θέμα τοῦτο ὁ Σίλλερ. Πῶς ἐξηγεῖται, πραγματικά, ἡ παράδοξη ἀπόλαυση ποὺ δοκιμάζουμε ὅταν παρακολουθοῦμε στὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου νὰ ξετυλίγονται γεγονότα θλιβερά, δραματικά, κάποτε ἀπάνθρωπα; Ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ φαινομενικὴ ἀντίφαση, ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ σκανδαλίζει. Τὶ συμβαίνει; Εἶναι ἄραγε κάποια ἰδιοτέλεια ἐγωϊστικὴ ποὺ μᾶς κάνει ὄχι μόνο νὰ μὴν ἀποφεύγουμε τὸ θέαμα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ ἐπιζητοῦμε; Εἶναι μήπως κάποια βαθύτερη, θεμελιακὴ διαστροφὴ τῆς ψυχῆς μας; Καὶ τότε τὶ ξεχωρίζει τὴν ἀπόλαυση ποὺ μᾶς προκαλεῖ μιὰ τραγωδία, ἀπὸ τὴν ἄγρια χαρὰ ποὺ δοκίμαζαν οἱ Ρωμαῖοι τῆς παρακμῆς στὸν ἱππόδρομο;

Ὁ πιὸ ἁπλὸς ἄνθρωπος βέβαια, ἔχει ξεχωρίσει ἀξιολογικὰ μέσα του αὐτὲς τὶς σφαῖρες, μὴ νομίζουμε ὅμως ὅτι μιὰ τέτοια θολὴ διάκριση μπορεῖ καὶ νὰ προφυλάξει ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες, καραδοκοῦσες παρεξηγήσεις. Μόλις κάποιος, οὐσιαστικὰ ἀπληροφόρητος, ἀρχίσει νὰ ὑπερλογικεύεται καὶ νὰ «διανοεῖται», βλέπετε καὶ διατυπώνει, ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ, μὲ κάποιαν οἴηση μάλιστα, ἐπιφυλάξεις, ἀν-

τιρρήσεις, γιὰ τὴν ἠθοπλαστικὴ ἀξία τοῦ τραγικοῦ. Αὐτός, δὲν ξέρει ἄλλο στὴ ζωὴ ἀπὸ τὸ πρακτικὰ χρήσιμο. Πῶς νὰ χωρέσει λοιπὸν στὸ μυαλό του ὅτι δὲν «κάνουν κακὸ» στὸν κόσμο ἔργα ποὺ ἀναπαριστάνουν πράξεις δίαιες, ἐγκλήματα κάποτε στυγερά; Κι' ὅτι σκοπὸς τῆς Τέχνης δὲν εἶναι νὰ σὲ «διδάσκει», δηλαδὴ νὰ σοῦ μαθαίνει πὼς δύο καὶ δύο κάνουν τέσσερα; Γιὰ τὸν λεγόμενο «θετικὸ νοῦ» ἡ μοναδικὴ νόμιμη λειτουργία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι ἡ ἀποταμίευση χρησιμοθηρικῶν διδαγμάτων. Μὴν ἀποροῦμε. Καὶ τῆς παιδείας μας ὁ οὐσιαστικὸς προσανατολισμὸς τέτοιος εἴταν πάντοτε. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ πιὸ εὔκολο. Αἰσθητικὴ προέκταση, ποτὲ δὲν ἀξιωθήκαμε νὰ δώσουμε στὴν ἐπίσημη καλλιέργειά μας. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἡ βαθύτερη κρίση, ἡ σημερινὴ φυσικότατη ἀμφισβήτηση, τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ...

Ἀλλὰ πήγαμε πολὺ μακρυά. Ὁ κ. Παπανοῦτσος, μὲ τὴ λαμπρὴ εὐγλωττία ποὺ διακρίνει πάντοτε τὰ κείμενά του—μιὰ σύνθεση σοφίας, διαύγειας καὶ κομψοῦ μέτρου, ὑποδειγματικὴ—ἐκθέτει ἀλλὰ καὶ συμπληρώνει τὴν ἄποψη τοῦ **Hume**. Στὴ μετατροπή, τὴν ἀλχημεία ποὺ ἐξευγενίζει καὶ ἀποπνευματώνει τὰ δραματικὰ συναισθήματα, προσθέτει τὸ συστατικὸ τοῦ περιεχομένου στὸ συστατικὸ τῆς ὡραίας καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Ἔτσι, δὲν εἶναι μόνον ἡ θεώρηση τοῦ πλαστικοῦ κάλλους ποὺ ἐξυψώνει. Εἶναι καὶ τὸ νόημα, τὸ μήνυμα ποὺ περιέχεται στὸ ἔργο. «Τὸ τραγικὸ θέαμα θέλγει τὸ θεατὴ π. χ ἔχει νοημοσύνη καὶ παιδεία, ἀφοῦ πρὶν ἀνατάραξε ὀδυνηρὰ τὴν αἰσθαντικότητά του, ἀκριβῶς γιατὶ τὸν κάνει ν' ἀδράχνει, μὲ τρόπο πιὸ κοντινὸ πρὸς τὴν καρδιὰ παρὰ πρὸς τὸ μυαλό του, τί εἶναι ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση, τὸ ἀνθρώπινο πεπρωμένο».

Δὲν προσπαθῶ νὰ συνοψίσω ὅ,τι δὲν συνοψίζεται, γιατὶ μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀρετὲς τῶν δοκιμίων τοῦ κ. Παπανούτσου εἶναι καὶ ἡ ἔλλειψη περιττολογίας, «φιλολογίας». Ὑπογραμμίζω μόνο—καὶ ἂς μοῦ συχωρεθεῖ νὰ τὸ κάνω μὲ κάποιαν ἐπιμονὴ—τὴ σημασία ποὺ ἔχουν, ἰδιαίτερα στὸν τόπο μας, τέτοιες ἀποσαφηνίσεις. Διατρέχουμε ἀκόμα—γιὰ νὰ μὴν πῶ ἐγκαινιάζουμε μόλις—τὸ στάδιο τοῦ Διαφωτισμοῦ μας. Ὑπάρχει πολλὴ χοντροκεφαλιὰ ἀκόμα γύρω, καὶ δὲν ξέρει κανένας ποῦ νὰ βάλει τὴν ἀγοραία δανυσότητα. Ἀπὸ τὸ σχολειό, γιὰ τὴν ὥρα, μὴν περιμένουμε πολλὰ πράγματα. Ἀργότερα, ἴσως. Ὁ μόνος τρόπος λοιπὸν νὰ ἐξανθρωπιζόμαστε, εἶναι ν' ἀντλοῦμε ὅ,τι μπορεῖ περισσότερο ν' ἀντληθεῖ ἀπὸ τέτοια, ἐλεύθερα κηρύγματα. Κι' ἂς λογιζόμαστε τυχεροὶ ὅταν γράφονται ἔτσι, μέ ἀντίληψη ζωντανή, παλλόμενη, γλώσσα ποὺ τὰ τοποθετεῖ μέσα στὰ σύγχρονα ἐνδιαφέροντα τῆς ζωῆς μας, ἀντὶ νὰ τὰ καταδικάζει στὸ μπαλσάμωμα τῶν βιβλιοθηκῶν.

Ἀνάλογη ἀποπνευμάτωση βλέπει καὶ στὴν ἀριστοτελικὴ Κάθαρση ὁ κ. Παπανοῦτσος. Εἶναι μιὰ ἄποψη ποὺ καὶ πείθει καὶ γοητεύει. Δὲν ξέρω καλλίτερη. Ἐδῶ ὅμως θὰ ἤθελα ν. διατυπώσω, μὲ τὴν ἀφορμὴ τοῦ θέματος, μιὰν ἀόριστη ἀνησυχία: Τί νὰ σημαίνει ἄραγε ἡ ἐναγώνια προσπάθεια ὁλόκληρου τοῦ νεώτερου κόσμου ν' ἀποκρυπτογραφήσει τὸ νόημα τοῦ ἀριστοτέλειου ὁρισμοῦ τῆς τραγωδίας; Πρόκειται τάχα γιὰ ἕνα ἐνδιαφέρον καθαρὰ φιλολογικὸ καὶ μόνο; Φοβᾶμαι πὼς ὄχι. Ἂν μπορούσαμε νὰ ἔχουμε μιὰ δική μας, προσωπικὴ τοῦ κόσμου μας φιλοσοφία τῆς Τραγωδίας, δὲν θ' ἀγωνιζόμασταν ἴσως τόσο νὰ παραβιάσουμε τὰ κλειστά, παγωμένα χείλη τοῦ Σταγειρίτη. Θὰ τὸ καταλάβαινε κανεὶς αὐτὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κορνήλιου καὶ τοῦ Ρακίνα, μιὰν ἐποχὴ οὐσιαστικὰ ἑτερόφωτη, ἐξαρτῶμενη στενὰ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς αὐθεντίες τοῦ Σκαλίγερου καὶ τοῦ Καστελβέτρο. Ἀλλὰ σὲ μιὰν ἐποχὴ τόσο ριζοσπαστική, καθὼς αὐτή—ἐδῶ! Μιὰν ἐποχὴ ποὺ φτάνει στὸ σημεῖο νὰ κάνει τὴν ἀνατροπὴ μέθοδο, κανόνα ζωῆς, τὴ βεβήλωση ἡδονὴ ὑπέρτατη, πηγὴ δημιουργίας...

Ἡ Τραγωδία—φοβᾶμαι—ἐπιζεῖ σὰ μνημεῖο ἐπιβλητικό, σύμβολο μεγάλης ὥρας, δὲν ἀναπαράγεται ὅμως πιὰ μὲ τρόπο ὀργανικό, αὐτοδύναμο. Κάτι ἔλειψε οὐσιαστικό, κάτι ἀπὸ τὰ καίρια συστατικά της, καὶ ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι συνάρτηση τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ὄχι ἁπλῶς ἀχρηστίφ συμπτωματικὴ ἑνὸς καλλιτεχνικοῦ ἤθους. Γευόμαστε τὴν Τραγωδία, ἀλλὰ δὲν τὴ δημιουργοῦμε. Καταχρηστικὰ λέμε τὸ νεώτερο πνεῦμα «τραγικό». Καὶ ἀνατρέχουμε στὴν πηγή, στὸν ἀρχαῖο κόσμο, πασχίζοντας μὲ τὸ κλειδὶ τῆς φαντασίας, κάποτε καὶ μὲ τὸ ἀντικλεῖδι τοῦ ἐγκεφάλου, νὰ ξαναζήσουμε τὴ βασιλεμένη ἐκείνην ἀλήθεια. Αὐτὴ εἶναι ἡ τραγωδία τῆς Τραγωδίας. Στὴν καλλίτερη περίπτωση, τὴν ἀντιφτιάχνουμε...

Ὅμως γι' αὐτὰ ὅλα πρέπει νὰ μιλήσουμε μιὰν ἄλλη φορά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Φεβρουαρίου 1958

1613157-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ...

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἰδοὺ τὸ πλαίσιο: Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἔνδοξες ἑλληνικὲς λισκάδες, στὴν πιὸ ἀνάλαφρη, τὴν πιὸ ραδινή, τὴν πιὸ λυρικὰ σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν Ὕψιστο ἀκρογιαλιά. Εὐγένεια καὶ θάμπος. Τὸ δεύτερο, κάτι σὰ διαιωνισμένη ἔκρηξη ποὺ τινάζει στὸν ἀέρα διαμαντόσκονη, ζαφείρια καὶ μοῦρα, ἀντὶ γιὰ σπίθες καὶ καπνό, τὸ χρωστᾶμε στὸ φῶς. Τὸ φῶς αὐτὸ τὸ ἀμείλικτο καὶ σύγκαιρα τόσο ἀβρὸ ὅσο καὶ τὸ ραβδὶ μιᾶς νεράϊδας, τὸ ραβδὶ ποὺ ἀκραγγίζει καὶ ὡραιώνει. Ἀλλὰ μήπως τὸ πρῶτο, τὴν εὐγένεια, ποὺ τὸ χρωστᾶμε; Πάλι στὸ φῶς. Τὸ θαῦμα εἶναι δίδυμο κι' ἂς τὸ μεταφράζει ἡ ἀναλυτική μας νόηση σὲ δυὸ διαφορετικὲς διαστάσεις. Ἀναρωτιέμαι μήπως στὶς δυὸ τοῦτες χάρες—εὐγένεια καὶ θάμπος—συνοψίζεται τὸ κάτω-κάτω ὅ,τι μπορεῖ νὰ μᾶς ἐμπιστευθεῖ χαμηλόφωνα στὴν ὁμολογία της ἡ ζωή. Τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς. (Ἐδῶ, ὅταν μιλᾶμε γιὰ τὸ πράγμα, ἐννοοῦμε πάντα τὸ φαινόμενο. Τὸ πράγμα καθεαυτό, εἶναι ἀσύλληπτο, σὰ νὰ μὴν ὑπάρχει). Κι' ἂν ἀληθεύει πὼς στὴν αἴσθηση τοῦ θάμπους καὶ στὸ ἄρωμα τῆς εὐγένειας ὁλοκληρώνεται τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς μέσα σὲ μιὰν ὥρα τόσο εὐνοημένη, τόσο εὐλογημένη καθὼς τούτη, τότε ἀνάγκη καὶ νὰ παραδεχτοῦμε, δίχως καμμιὰν ἄλλωστε μεροληψία, πὼς πουθενὰ ὅσο στὴ σεμνὴ τούτη γωνίτσα τοῦ κόσμου ποὺ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ γῆ δὲν συντρέχουν οἱ ἀπαραίτητοι ὅροι γιὰ νὰ συλλάβεις τὴν Ἀλήθεια. Τὸ δοσμένο σ' ἐμᾶς πρόσωπο τῆς Ἀλήθειας.

Νὰ ὅμως ποὺ κάτι κρυφό, ζαρωμένο ἐκεῖ σ' ἕνα μυρωμένον ἴσκιο, σοῦ ψιθυρίζει πὼς ὑπάρχει καὶ μιὰ τρίτη διάσταση: Τὸ Δρᾶμα. Ὁ κόσμος ἰδωμένος σὰ θαῦμα μόνο καὶ σὰν εὐγένεια, δὲν φαίνεται νὰ ἐξαντλεῖ τὸν πλοῦτο τοῦ μυστικοῦ του. Τὸ θαῦμα εἶναι αἰσθητό, διάτορο, κι' ἂς τὸ ξαστοχᾶμε τὶς περισσότερες ὧρες, τυφλωμένοι ὅπως εἴμαστε ἀπὸ τὴ χρησιμοθηρικὴ ρουτίνα. Ὅταν λέμε εὐγένεια πάλι, περικλείνουμε στὸν ὅρο τοῦτο μιὰν ἀξία αἰσθητικὴ καὶ μιὰν ἀξία θρησκευτική. Ἡ βαθύτερη εὐγένεια τῆς φαντασμαγορίας ποὺ μᾶς περιβάλλει καὶ ποὺ μᾶς περιέχει τί ἄλλο εἶναι παρὰ ἡ λυρικὴ αἴ-

57-7.

σθηση πώς ἐπικοινωνοῦμε μὲ τὴν ἱερότητά της. Τὰ δυὸ λοιπὸν δένονται σ' ἕνα. Ὁ Θεός, αὐτὸς ὁ ἄγνωστος, εἶναι ἕνας μεγάλος καλλιτέχνης. Ἂς τὸν λένε μαθηματικό· τὰ μαθηματικά του δὲν θὰ εἶχαν κανένα ἀπολύτως σκοπὸ καὶ νόημα ἂν δὲν κατέτειναν κάπου. Μαθηματικὰ γιὰ τὰ μαθηματικὰ εἶναι κάτι ἐξωφρενικὰ παράλογο, ἀφοῦ μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τους καραδοκεῖ τὸ σκόπιμο. Μονάχα τὸ ὡραῖο εἶναι αὐτοσκοπός, κλειστὸς κύκλος· ὑπὸ τὸν ὅρο βέβαια νὰ ὑπάρχει μιὰ συνείδηση ποὺ τὸ θεωρεῖ καὶ συγκινεῖται. Ἡ συνείδηση αὐτὴ ὑπάρχει, εἴμαστε ἐμεῖς, ὁ ἄνθρωπος. Ἀπόδειξη — ἁπλοϊκή, τὸ δέχομαι — πὼς ἡ ὕπαρξή μας δὲν εἶναι περιττὴ σὲ τοῦτο τὸν κόσμο. Ἔχουμε προσκληθεῖ ἐδῶ σὰ θεατές, καὶ παίζουμε τόσο καλλίτερα τὸ μέρος μας, ἐκπληρώνουμε τόσο τελειότερα τὸν προορισμό μας, ὅσο πιὸ εὐαίσθητοι, πιὸ ἱκανοὶ γιὰ αἰσθητικὴ κατανόηση εἴμαστε. Διαφορετικά, ἡ θέση ποὺ πιάσαμε πάει τζάμπα.

Ἀνθρωποκεντρικὴ ἐξήγηση τοῦ προβλήματος, παιδική — μπορεῖ· μὰ ποιὸς εἶναι ὁλότελα βέβαιος πὼς ξέρει τὸν τρόπο νὰ ξεφεύγεις ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο ἑαυτό σου; Τουλάχιστον ἔτσι, δὲν πέφτω θῦμα ἄλλης πλάνης ἀπὸ αὐτὴν ποὺ μοῦ εἶναι καὶ ἡ πιὸ ταιριαστή. Παίζω τίμια τὸ χαρτὶ ποὺ μοῦ ἔδαλαν στὸ χέρι.

Καὶ ἐρχόμαστε στὸν τρίτον ὅρο, στὸ Δρᾶμα. Αὐτό, σὰ νὰ μᾶς ξεφανερώνεται τελευταῖο, σὰν εἶδος ἀναβαθμὸς τῆς προσπάθειας νὰ συλλάβουμε τὸ ὅραμα τοῦ κόσμου. Γιατὶ ἄραγε; Μήπως γιατὶ μᾶς τυφλώνει, μᾶς ἀπορροφᾶ τὴν προσοχὴ τὸ φῶς; Μήπως γιατὶ δὲν εἶναι ὅρος φυσικὸς τῆς ἁρμονίας ἀλλά, ἀντίθετα, ἡ ἄρση της, ἡ ἄρνησή της; Ἢ μήπως γιατὶ προαπαιτεῖ μιὰν ἐμβάθυνση, μιὰν ὡριμότητα, ἀκόμα καὶ μιὰ βουβὴ διάθεση ἀνταρσίας;

Ὅποια καὶ νὰ εἶναι ἡ ἐξήγηση, δὲν χωρεῖ θαρρῶ δεύτερη γνώμη πὼς ἐδῶ, στὴν ἴδια τούτη πάλι γωνιὰ τῆς γῆς, ξεπήδησε κι' αὐτὴ ἡ τρίτη, ἡ δραματικὴ αἴσθηση τοῦ κόσμου. Ἂν τὰ βάλουμε μάλιστα κατὰ σειρά, ἂν τὰ στρώσουμε τὰ τρία πλάϊ - πλάϊ πάνω στὸ ἱστορικὸ ἐπίπεδο, θὰ δοῦμε πὼς ἡ ἀλληλουχία τους εἶναι στενή. Πρῶτο ἦρθε τὸ θάμπος — μὲ τὴν περίοδο τοῦ μύθου, τῶν ἡρώων, τοῦ ἔπους, τῶν Ἰώνων. Δεύτερη ἀκολούθησε ἡ σύλληψη τῆς εὐγένειας — μὲ τὴν ὡρίμανση τὴν καλλιτεχνική, τὴ λυρική, τὴν ἀνθοβολὴ ἐκείνη τοῦ πνευματικὰ τελειωμένου καὶ τέλειου ποὺ παραμένει ἀκόμα μιὰ μοναδικὴ ὥρα. Καὶ τρίτο ὀρθώνεται τὸ Δρᾶμα, συνείδηση βαθειά, ἀνήσυχη, βαρύφθογγη, ποὺ ξεκορμίζει ἀπὸ τὴν ἀρχική, τὴν ἐωθινὴ ἀφέλεια κι' ἐμπιστοσύνη, γιὰ ν' ἀναρωτηθεῖ καὶ νὰ ρωτήσει.

Ὥστε λοιπὸν ἐδῶ γύρω, μέσα στὸν ἴδιο τοῦτο χαρούμενο κραδασμὸ τοῦ φωτός, περιέχεται τὸ Δρᾶμα. Ὁ ἐπιπάλαιος βλέπει μόνο τὴ χαρά, τὴν εὐφορία, τὸν πανηγυρισμό, τὴν ξενοιασιά. Ὁ στενοκέφαλος τὰ μεταφράζει ὅλ' αὐτὰ σὲ ἀναφομοίωτες ἠθικὲς ἀξίες, σὲ μιὰ δεοντολογία κοντόφθαλμα αἰσιόδοξη. Ὁ ἄλλος τέλος, ὁ ἐξαναγκασμένος σὲ περισσότερη περίσκεψη (ὁ ἄνθρωπος ὡριμάζει μονάχα ἐξαναγκαζόμενος, ὁ στοχασμός, σὰ φαινόμενο, δὲν εἶναι προϊὸν «ὑγείας») ὁ τρίτος λοιπόν, διαβάζει μέσα στὰ ἀχτιδοβόλα σύμβολα τὸ δραματικὸ περιεχόμενο: Σὲ πρώτη, ὡμὴ δύναμη, πόλεμος πάντων κατὰ πάντων. Σὲ δεύτερη, ἀφηρημένη, μιὰ ζαλιστικὴ περιδίνηση κι' ἀναταραχή, ποὺ κάνει τὸ ἠλεκτρόνιο νὰ ὀργανώνει πυρετωμένο, στὰ ἔγκατα τοῦ μικρόκοσμου, τὸν κόσμο. Γιὰ ποιὸ σκοπό; Καὶ γιατὶ μὲ ἀντίτιμο τὸ αἷμα; Ἐδῶ παίρνει θέση ἡ τρίτη δύναμη, αὐτὴ ποὺ «ἐξηγεῖ», ἡ κρυμμένη, ἴσως ἀπρόσιτα, μὲ παρθενιὰ ἀγριωπή, πίσω ἀπὸ τὸ ἀπαραβίαστο τῶν συμβόλων...

Οἱ δίχως ἀξιώσεις παραλλαγὲς τοῦτες πάνω στὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς λιακάδας, θὲν ἀπομένουν ὡστόσο μετέωρες. Μᾶς εἰδοποιοῦν πὼς δὲν εἶναι ἀντίφαση ἀλλὰ βαθύτερη συμπλήρωση τὸ φαινόμενο τῆς ἑλληνικῆς ἀπαισιοδοξίας μέσα στὸ ἔκπαγλο ἑλληνικὸ φῶς. Μονάχα ὅποιος μπόρεσε ν' ἀποτιμήσει στὴ σωστή του ἀξία καὶ μοναδικότητα τὸ κάλλος τοῦ κόσμου, μονάχα αὐτὸς βρίσκει τόσο βαθεῖς τόνους γιὰ νὰ θρηνήσει τὴ μοιραία γιὰ τὸ ἄτομο ἀπώλειά του. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα ὁ Ἅδης εἶναι θλιβερός, γιατὶ ἡ ζωὴ εἶναι ὡραία. Μιὰ αἰσιοδοξία ἐπίπεδη, μονοδιάστατη, ἀνίκανη νὰ κοιτάξει πέρα ἀπὸ τὴ διάσταση τοῦ Χρόνου, δὲν θὰ εἴταν μόνον ἀνόητη, ἄβαθη. Θὰ εἴταν καὶ ἀπάνθρωπη, μὲ τὴν ἔννοια πὼς θ' ἀφαιροῦσε τὸ λόγο ἀπὸ τὸ συναίσθημα κι' ἀπὸ τὸ ἔνστικτο γιὰ νὰ τὸν παραχωρήσει σὲ μιὰν ἀφαίρεση ψυχρή. Ἡ αἰωνιότητα δὲν μᾶς ἀνήκει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥΙΟΙΑΣΦΙΛΑΣ
MDCCCLXXIV

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Φεβρουαρίου 1958

1613/58-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΚΑΡΝΑΒΑΛΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιὰ σιωπηρὴ σύμβαση ἔχει ἐπικρατήσει στὴν κοινωνία τῶν ἄριμης ἡλικίας ἀνθρώπων πὼς ἡ 'Αποκριὰ εἶναι μιὰ ἐποχὴ ποὺ θυμίζει ζωηρότητες κάθε λογῆς, μικρὲς ἢ μεγάλες ἀκολασίες, πράματα πονηρά, ἀκόμα καὶ κάποια κρυφά, ὅμως γλυκότατα ἁμαρτήματα ποὺ ἔχεις διαπράξει στὴ ζωή σου. Εἶναι καθιερωμένο, ὅταν δὲν καταφέρνεις νὰ παρατάξεις κάποιες τέτοιες θύμισες, νὰ λὲς πὼς ἔχασες, ἁπλούστατα, τὰ νιάτα σου, ἡ ζωή σου πῆγε στράφι. Πολὺ σωστό. 'Υποψιάζομαι ἀκόμα πὼς μ' ἕνα συγκινητικὰ ἀνθρώπινο φιλότιμο, ὅλοι μας λίγο - πολὺ βάζουμε τὰ δυνατά μας νὰ τὰ ἐπεξεργαστοῦμε τὰ σχετικὰ περιστατικά, νὰ τοὺς δώσουμε μιὰν ἔκταση καὶ μιὰ λάμψη καὶ μιὰν ἔμφαση ποὺ δὲν τὴν εἶχαν στὸν καιρό τους.

Νὰ ὅμως ποὺ ὅταν γυρίζω τὰ μάτια μου στὰ περασμένα, ὅταν ἐπιστρατεύω κι' ἐγὼ τὰ φτωχὰ πειστήρια πὼς δὲν ἔχασα τὴ ζωή μου, βλέπω ἀπορημένος νὰ ἐπιπλέει, πάνω ἀπ' ὅλες μου τὶς 'Αποκριές, μιὰ ἀνεπάντεχη θύμιση, σὰ σύμβολο. Δὲν εἶναι ἄλλωστε περιστατικό, δὲν σηκώνει ἀφήγηση, πλάτος. Εἶναι εἰκόνα. Θὰ τὴ δώσω ὅπως εἶναι καὶ βρίσκεται.

'Απόκριες τοῦ 41. Στὸ Μέτωπο. 'Ο Φλεβάρης ἔχει καλωσυνέψει, ὁ οὐρανὸς τεζαρίστηκε καταγάλανος κουμπὲς πάνω ἀπὸ τὸ ἀρβανίτικο χωριὸ κι' ἕνας ἥλιος μαλαματένιος λάμπει, χρυσώνει σὰν εἰκόνισμα τὴ γκρίζα πέτρα. Κρυφὰ στὴν ψυχή σου, τρυπωμένος σὰ σκουλήκι, σὲ τρώει ὁ καϋμὸς γιὰ τὸ σπίτι σου· οἱ μέρες τοῦτες τὸ στοίχειωσαν, τὸ ἔβαλαν νὰ σοῦ σιγοτραγουδάει. Καὶ τὸ νιώθεις νὰ σὲ καλεῖ ἀπὸ μακρυά, νὰ σοῦ γνέφει μὲ δάχτυλα ἄσαρκα, τὶς νύχτες ν' ἀνεμίζει ὅλα μαζὶ τὰ τρυφερά του μοῦρα. Λιβανίζουν γύρω στὰ ὄνειρά σου, καὶ τότε ἡ καρδιά σου φουσκώνει, περσεύει, γίνεται ὁλάκερη ἕνα παραπονεμένο παιδί.

'Η ἀρρώστια εἶναι ἀκόμη πιὸ βαρειὰ σὰν τυχαίνει νὰ μὴ βρίσκεσαι στὰ ὁλόπρωτα νιάτα σου, τ' ἀνεπίγνωστα καὶ τ' ἀδέσμευτα. Σὰν τυχαίνει στὸ χωριατόσπιτο ποὺ ἔχεις ἀπογείρει ἀπόψε τυ-

58-2.

λιγμένος στὴ χακιὰ κ...έρτα, μισὴ σκέπασμα - μισὴ στρῶμα, νὰ κοιμᾶται πλάϊ στὸ τζάκι ἕνα μικρὸ παιδί. Ἀνταριάζεται κάπου - κάπου στὸν ὕπνο του καὶ θαμποκλαίει. Τότε ἐσὺ τινάζεσαι ἀλαφιασμένος, ἀνακάθεσαι μὲ χτυποκάρδι, γιατὶ σοῦ φάνηκε πὼς εἶναι, λέει, τὸ δικό σου τὸ μικρό, καὶ ξύπνησε καὶ ἐ φωνάζει, γιατὶ δὲν ἔχεις τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀφήσεις ὀρφανό.

Τὴ μέρα, ἡ βουνοπλαγιὰ κατηφορίζει γύρω ξερή, καικοτράχαλη, διψαλέα, δίχως ἕνα πράσινο φυλλαράκι ἢ ἕνα στρεβλὸ πουρνάρι νὰ τὴ γλυκάνει. Οἱ τεφρὲς πλάκες στὶς σκεπὲς τοῦ χωριοῦ ἀντικαθρεφτίζουν, γαλανιάζοντας μεταλλικά, τὸν οὐρανό. Κάπου - κάπου, ἕνα ἐχθρικὸ ἀεροπλάνο ἔρχεται ἀπὸ πολὺ ψηλὰ ν' ἀφήσει δυὸ - τρεῖς μπόμπες. Συνταράζουν τὸ βουνὸ ἀπὸ τὰ σπλάχνα του, τὸ κάνουν νὰ μουγκρίζει, τινάζουν τὰ βράχια τριμμένα, λεπιδωτὸ χαλίκι στὸν ἀέρα. Ἕνα ἄσπρο λοφίο ὀρθώνεται γιὰ λίγο, σειέται μέσα στὸν πάναγνο ἀέρα, σβύνεται. Καὶ τὸ χωριὸ λουφάζει πάλι στὴ σιγή του, γιατὶ εἶναι ἐπισημασμένο, καὶ τὸ ξέρει, καὶ περιμένει μὲ πιασμένη ἀνάσα κάθε στιγμὴ τὸν ὄλεθρο ἀπὸ τὸν οὐρανό.

Γύρω στὰ σπίτια, μέσα στὰ λειψὰ χωράφια ποὺ τρέφουν ἐπίμοχθα τὸ καλαμπόκι γιὰ τὴ μπομπότα, ὀρύγματα εἶναι σκαμμένα. Τὸ μάτι σου πρέπει νὰ τὸ ἔχεις γυμνασμένο, ὅποια δουλειὰ κι' ἂν κάνεις, νὰ πεταρίζει κατὰ κεῖ ἕτοιμο. Σὲ πρῶτο χτύπημα τῆς καμπάνας θ' ἁρπάξεις τὸ κράνος, θὰ τὸ φορέσεις καὶ θὰ πηδήξεις μέσα στὸ λάκκο: τέτοια εἶναι ἡ διαταγή. Γιατὶ ὁ καλὸς καιρός, ἡ λιακάδα τούτη ποὺ ἔχει ἀνατείλει τέλος ὕστερα ἀπὸ ἕνα μῆνα βροχή, μὴ βλέπεις ποὺ σοῦ γελάει. Εἶναι ἐχθρὸς θανάσιμος. Τὸ χωριὸ τώρα ξεγυμνώθηκε, προδόθηκε ἀπὸ τὸ φῶς, τίποτα πιὰ δὲν τὸ προστατεύει. Ἂν λοιπὸν δώσεις στόχο, πῆρες στὸ λαιμό σου καὶ τὴ μονάδα σου καὶ τοὺς ντόπιους. Παληκαριὲς ἐδῶ δὲ χωρᾶνε.

Πρωῒ τῆς τελευταίας Κυριακῆς, παισίχαρη, λιοπερίχυτη μέρα, οἱ καταρράχτες τοῦ ἀναμμένου σίδερου ἀνοίγονται. Ἀναβράζει δαιμονικὰ ὁ ἀέρας, μουγκρίζει λαβωμένη ἀπανωτὰ ἡ γῆ, τὰ βράχια ξεμασκαλίζονται, σβουρίζουν, θερίζουν, σφυρίζουν. Εἶναι ἕνας χορὸς πολὺ ζωηρός, πολὺ πετυχημένος. Ἀπόκριες στὴν ἐντέλεια. Καὶ ὅλα πληρωμένα.

Ὡστόσο κάποτε, ὅπως ὅλα τὰ ὡραῖα πράματα, παίρνει κι' αὐτὸ-ἐδῶ τέλος. Τὸ χωριὸ ἀπομένει γιὰ λίγο ἀκόμα ζαρωμένο, γιατὶ ἔχει διδαχτεῖ νὰ μὴν πιστεύει καὶ νὰ μὴν ἐμπιστεύεται. Σοφία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ καμπάνα τῆς ἐκκλησιᾶς στὸ μεταξὺ σημαίνει ἥσυχα, παρθενικά: Εἶναι ἡ λήξη. Καὶ τότε μέσα στὸ κατάγυμνο τοῦτο τοπίο, τὸ δαρμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο κι' ἀπὸ τὸ θάνατο, ξεσκαρίζουν πρῶτα, ἐρημικά, δυὸ παιδάκια. Δυὸ πιτσιρίκια τόσα-δά. Κάνουν μερικὰ βήματα τρεκλιστά, σὰν ἀγουροξύπνητα, πάνω στὸ μαῦρο χῶμα, πᾶνε ἀξέγνοιαστα. Καὶ κρατᾶνε πάνω στὰ πρόσωπά τους ἀπὸ μιὰ μουτσούνα τὸ καθένα, μιὰν ὀδέξια, φτωχικιὰ μουτσούνα ἀπὸ ἐφημερίδα.

Εἶναι ἡ Ἀποκριά μας. Ἡ ὑπόμνηση πὼς ὑπάρχει κι' ἄλλη ἀπὸ τούτη-ἐδῶ ζωή. Ὁ ὄλεθρος πέρασε, θέρισε, πάτησε, ἔλυωσε, ὅμως κι' αὐτὸν ἀκόμα λὲς τὸν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀφομοιώσει. Ὁ θάνατος ἔγινε συνήθεια, ὅρος φυσικὸς μέσα στὸ ἄγριο παιχνίδι, ἔτσι κι' ἀντιπεράσει τὸν ξεχνᾶς. Καὶ πρώτη προβάλλει ξανά, μὲ βῆμα παιδικό, ἥσυχο, ἡ ἀνέφελη ἐμπιστοσύνη στὴ συνέχεια, ἡ ἐμμονὴ στὸ ἄφωνο τραγούδι τῆς ζωῆς. Μέσα ἀπὸ τὸν ἕτοιμο λάκκο μας ἀνάτειλαν τρεμόσβυστα καὶ καρτερικὰ δυὸ ἀστέρια.

Εὐλογημένη νὰ εἶναι ἡ πορεία τους πάνω στὴν ὡραία, σπαραγμένη τούτη γῆ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥΙΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Φεβρουαρίου 1958

1G13159-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΧΟΡΟΣ ΠΡΟΣΩΠΙΔΟΦΟΡΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂς ἀναφερθοῦμε στὸ θέμα, ἔστω καὶ μὲ τρεῖς ἡμέρες καθυστέρηση—δὲν χάλασε ὁ κόσμος. Κάποτε, μέσα ἀπὸ τὸ στενὸ ἐπίκαιρο, βλέπει κανένας νὰ ξεπηδάει ἀπροσδόκητα κάτι εὐρύτερα σύγχρονο Εἶναι, θαρῶ, ἡ περίπτωση τῆς μάσκας.

Γύρω ἀπὸ τὴν ἀποκριάτικη μάσκα, μιὰ ὁλόκληρη φιλολογία ἔχει βλαστήσει, φιλολογία κατὰ τὰ ἐνενηντοεννιάμισι ἑκατοστὰ τῆς δεκάρας. Τὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, τὸ πλατιᾶς κυκλοφορίας περιοδικό, τὸ κάθε λογῆς μελόδραμα, τὸ συνοικιακὸ τραγουδάκι, ἡ ἀγοραία αἰσθηματολογία, ὅλα τους ἔχουν τραφεῖ μέχρι κορεσμοῦ, μέχρις ἀηδίας, ἀπὸ τὴ μάσκα. Ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια—τόσα καὶ τόσα χρόνια—ποὺ ἡ οὐσιαστικὴ μεταμφίεση εἴταν ἀπαγορευμένη, ἡ φτηνὴ φιλολογία δὲν ἔπαυε νὰ ἐπικαλεῖται τὰ μάσκα καὶ νὰ τὴν καλλιεργεῖ. Εἴταν κάτι καθιερωμένο, μιὰ σιωπηρὴ σύμβαση ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ τοὺς ἀναγνωρίζετε, χωρὶς ἄλλωστε κι' ἐσεῖς νὰ ξέρετε γιατί, τὸ δικαίωμα νὰ σᾶς ταλαιπωροῦν καὶ νὰ σᾶς ἀποβλακώνουν. Στὸ μεταξύ, κάτι μὲ τὶς ἀνώμαλες συνθῆκες ποὺ περιόριζαν τὴν κοινωνικὴ ζωή, κάτι μὲ τὴν μακρυὰ ἕξη, εἴχαμε ξεχάσει τὸ πραγματικὸ χρῶμα τῆς μάσκας: θέλω νὰ πῶ τὴν ἀληθινὴ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖ. Καὶ νά, ἡ ἐφετεινὴ ἄθεια νὰ φορεθεῖ, ἔμποισε ἕνα περίεργο ξάφνιασμα στὴ ζωή μας. Κοντεύω νὰ πῶ: ἕνα καινούργιο ρῖγος.

Ὄχι γιὰ τοὺς συναισθηματικοὺς λόγους ποὺ προαναφέραμε. Ὑπάρχουν δυὸ εἰδῶν μασκαράδες: Ἐκεῖνοι ποὺ μὲ τὴ μεταμφίεση γυρεύουν νὰ γίνουν διασκεδαστικοί, ἀστεῖοι, χαριτωμένοι, νὰ λάμψουν, καὶ ποὺ εἶναι κατὰ κανόνα κρύοι, ἢ θλιβεροί. Τὸ προνάμιο τῆς εὐφορίας δὲν ἐξασφαλίζεται τόσο εὔκολα, μ' ἕνα κοστούμι καὶ μὲ μερικὲς αὐτοσχέδιες σάχλες. Τὸ νὰ μπορεῖς νὰ γίνεις εὐχάριστος, εἶναι ἕνα δῶρο πολύτιμο κι' ἔμφυτο—ἕνας μυρωμένος ἀέρας. Κ' ὑπάρχουν, ἔπειτα, οἱ μασκαράδες ποὺ φρόντισαν μονάχα νὰ ἐξαφανίσουν τὸ ἄτομό τους κάτω ἀπὸ μιὰ μεταμφίεση δίχως ἰδιαίτερες ἀξιώσεις: Ἕνα μαῦρο ντόμινο, συνήθως. Ἡ ἀπρόσωπη αὐτὴ παρουσίαση ἔχει πολλὰ τ' ἀγαθά. Θέλετε νὰ σᾶς ἀφήσει ἀπαρατήρητον, σᾶς ἀφήνει. Θέλετε νὰ σᾶς ἐπιτρέψει, σᾶς ἐπιτρέπει. Θέλετε νὰ κεντρί-

σετε τὴν περιέργεια κάποιου ἢ κάποιων, γίνεται. Ἡ καλλίτερη μεταμφίεση εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔχει τὰ μεγαλύτερα περιθώρια ἐλευθερίας, ἀφοῦ σὰν ἐξαγορὰ ἐλευθερίας, λύτρωση ἀπὸ τὶς τρεχούμενες, ἀσφυχτικὲς συμβάσεις, ἔχει οὐσιαστικὰ ἐπινοηθεῖ.

Ὅμως ἐδῶ δὲν θὰ ψάλω τ' ἀγαθὰ τῆς προσωπιδοφορίας, τέτοιος δὲν εἶναι ὁ σκοπός μου. Κάτι ἄλλο μὲ παρακινεῖ νὰ γράψω τὸ καθυστερημένο τοῦτο σχόλιο: Μιὰ αἴσθηση παράδοξη, πολὺ παλιά, ἀπολησμονημένη μέσα μου, καὶ ποὺ ἀναδόθηκε πάλι τὶς προάλλες. Εἴταν σ' ἕνα κέντρο ὅπου, τὶς μικρὲς ὧρες, ἡ νεολαία διεσκέδαζε μέσα σὲ μιὰ πολύχρωμη, θαμπή, βαρβαρικὰ ρυθμικὴ ἔξαψη τοῦ πιὸ κλασικὰ ἀποκριάτικου τύπου. Ἀνάμεσα στὸν κόσμο, τὰ συμπλέγματα, τὴν καταχνιά, τὶς γύμνιες, μερικὰ μαῦρα ντόμινα ἔπλεαν βουβὰ ἢ στέκονταν στὶς γωνιὲς νὰ κοιτάζουν. Κι' αὐτὰ ἔδιναν ἕνα ξέχωρο νόημα στὴ σύναξη. Εἴτανε σὰ δαιμόνια ποὺ τὴν προκάλεσαν καὶ ποὺ τὴ μαγνητίζουν.

Ἀνάμεσα στὶς ἄλλες κοινοτοπίες ποὺ ἔχουν εἰπωθεῖ γιὰ τὴ μάσκα, ἡ ... ἀφόρητη ἴσως εἶναι καὶ τὸ «μυστήριό» της. Μυστήριο γλυκανάλατο, χαζό. Κέντρισμα τῆς περιέργειας γιὰ τὸ ποιὸς ἢ ποιὰ νὰ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴ μεταμφίεση, γαργάλημα τῶν ἐλπίδων τοῦ ὑπογαστρίου, ὑπόσχεση ἀόριστη γιὰ συνέχειες, «περιπέτειες» ὀπερετικές, ἀποκαλύψεις. Μύθος πού, μὲ τὴ συμβατικότητά του, ἀδικεῖ τὸ δαιμόνιο τῆς μάσκας, ἕνα δαιμόνιο βαθύ. Γιατὶ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὑπάρχει, κ' εἶναι πολὺ διάφορο, ἀνησυχητικὰ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐπινόησε τὴν προσωπίδα.

Τὴν παρατηρῶ γιὰ ὥρα πολλή, συγκεντρωμένος, κι' ἀγωνίζομαι ν' ἀναλύσω τὸ φευγαλέο αἴσθημα, τὸν κραδασμὸ ποὺ μοῦ προξενεῖ. Εἶναι ἄσχετα μὲ τὴν ἐνδεχόμενη προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου ποὺ κρύβεται κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ μαῦρο ντόμινο καὶ τὴ μάσκα. Εἶναι ἕνα γαργάλημα μὲ τὸ φτερὸ τῆς μυστικῆς ἀνησυχίας, κάτι σὰν προειδοποίηση διαισθητικὴ πὼς ἐδῶ κάτι ὑπάρχει τὸ ξένο καὶ τὸ ἀκατανόητο. Κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἡ κρυμμένη παρουσία ἑνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετό της ἀκριβῶς: ἡ ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀπρόσωπη μάσκα ταράζει μέσα μας, ἀσύνειθα, τὸ μεταφυσικὸ ρίγος—ὄχι τὴν ἀπωθημένη πρόληψη καιρῶν ἁπλοϊκῶν, αἰώνων δυθισμένων στὴ δεισιδαιμονία, ἀλλὰ μιὰ σιγανὴ φρίκη ἀδιάκοπα παροῦσα, ἀνεξάρτητη ἀπὸ δοξασίες, παιδεῖες, ἱστορικὰ στάδια: Τὴ φρίκη ποὺ δημιουργεῖται μόλις καταργηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη προσωπικότητα. Τὸν τρόμο γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὀντότητα ἀφηρημένη.

Τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐξασφαλίζει τὸ αἴσθημα κάποιας στερεότητας μέσα στὴ ζωή; Οἱ φυσιογνωμίες τῶν διπλανῶν μας. Ὄχι ἁπλὰ ἡ παρουσία τους, ἀλλὰ ἡ **συγκεκριμένη** ὑπόστασή τους. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πλησίον μου εἶναι μιὰ διαβεβαίωση, μιὰ «μορφή», κάτι τὸ ἁπτό, ἐξασφάλιση ἀπέναντι στὸ ἀπρόσωπο τοῦ μυστηρίου ποὺ μὲ περιβάλλει. Ταυτότητα ἔχει μόνον ὁ ἄνθρωπος, ὅλα τ' ἄλλα γύρω εἶναι ρευστά, ξένα ἢ ἀφηρημένα. Ἀγωνιζόμαστε ἀκόμα καὶ στ' ἀγαπημένα μας ζῶα, στὰ κατοικίδια, ν' ἀναγνωρίσουμε μιὰν ἐσωτερικὴ μορφή, δηλαδὴ μιὰν ἀτομικότητα, τόσο εἶναι πιεστικὸς ὁ φόβος γιὰ τὴν ἀπομόνωσή μας μέσα στὴ φύση. Στὴν ἔρημο χαμένοι, διατηροῦμε κάποιο θάρρος μόνο καὶ μόνο γιατὶ ξέρουμε πὼς κάπου, σὲ χῶρο συγκεκριμένο, ὑπάρχουν ἄλλα ὄντα τοῦ εἴδους μας, ζεσταίνουν τὸν ἀέρα μὲ τὴν ἀνάσα τους, ἀγαποῦν καὶ πονᾶνε, κι' αὐτὸ μᾶς στηρίζει, ἀκόμα κι' ἂν τύχει νὰ ξέρουμε πὼς γιὰ μᾶς δὲν εἶναι γραφτὸ πιὰ νὰ βγοῦμε ἀπὸ αὐτὴν - ἐδῶ τὴ μοναξιά. Ὁ διπλανός μας, ὁ ἀπών, ὁ ἀόρατος, αὐτὸς εἶναι ποὺ δίνει νόημα ἀνθρώπινο στὸ παρθένο δάσος, στὴν ἀπέραντη στέππα, στὴν πολικὴ σιγή. Ἡ περίπτωση «τελευταῖος ἄνθρωπος πάνω στὴ γῆ»—καὶ ποὺ νὰ τὸ ξέρει—δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Θὰ ἔχει τρελλαθεῖ πρίν.

Λοιπὸν στὴ μάσκα ξεπηδάει κάτι σὰν μιὰ πρόγευση τοῦ ἀφηρημένου. Ἕνα ρομπότ, ἕνας ἠλεκτρονικὸς ἐγκέφαλος, ἂν ὑποτεθεῖ πὼς ξέφυγαν ξάφνου ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀνθρώπου κι' ἀπέκτησαν αὐτοβουλία, τέτοια φρίκη θὰ μᾶς προκαλέσουν. Ἡ ἀπειλὴ τούτη εἶναι ἀπρόσωπη καὶ μᾶς φαίνεται τόσο πιὸ ἐπικίνδυνη ... ἔχει περισσότερα σημάδια ἐξωτερικῆς ὁμοιότητας μὲ τὴ δική μας ἐξουσία. Ἔχει ἀναλογίες, δὲν ἔχει συγγένεια, νὰ τὸ τρομαχτικό. Καὶ τέλος—ποιὸς ξέρει—ὅλ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἴταν ἀπατηλά, ἕνας παιδιάστικος μονάχα φόβος, ἂν δὲν συνέβαινε νὰ μαντεύουμε πὼς δὲν εἶναι κι' ἐντελῶς αὐθαίρετα. Ὄχι τόσο γιατὶ μέσα μας καραδοκεῖ πάντα, ψυχολογικά, ἕνας ἄγνωστος. Ἀλλὰ γιατὶ φυσιολογικά, βιολογικά, σὰ νὰ μᾶς εἰδοποιεῖ κάτι πὼς ὅλη μας ἡ αἰσθητὴ ἐξωτερικὰ μορφή, ἀκόμα καὶ ἡ αὐτοσυνείδησή μας, εἶναι καταστάσεις συμβατικές, προσδιορισμένες ἀπὸ παράγοντες ἀπρόσιτους καὶ τυχαίους. Ὅ,τι θεωροῦμε ταυτότητα δική μας, τοῦ διπλανοῦ μας, εἶναι ἄραγε κάτι τὸ συγκεκριμένο, τὸ σύμφωνο οὐσιαστικὰ μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὴ συναναστροφή του; Τὶς προάλλες ἀκόμα, ὁ Γάλλος βιολόγος **Jean Rostand**, σὲ μιὰ μελέτη του, ὑπενθύμιζε τὴ «μεγάλη», ὅπως τὴ λέει, ρήση τοῦ Γκαῖτε: «ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἕνας λαός»—γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει ἔτσι τὴ βιολογική μας πολλαπλότητα, τὴ σύνθεση ἀπὸ ἑκατομμύρια κύτταρα ποὺ μᾶς ἀπαρτίζουν. Καὶ τὰ μόρια αὐτὰ δὲν εἶναι ἄψυχα ὑλικὰ ἑνὸς ἔμψυχου ὀργανισμοῦ· εἶναι μονάδες ζωῆς. «Φαίνεται, παρατηρεῖ ὁ **Rostand**, πὼς πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ψυχολογικὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὶς πιὸ στοιχειώδεις μορφὲς τῆς ζωῆς καὶ τὶς πιὸ ὑψηλές της». Ὅ,τι θεωροῦμε προσωπικότητά μας ἐνιαία, δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἄθροισμα, μὲ ἰσορροπία συμβολική...

Ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση τοῦ καιροῦ μας, ὅσο περισσότερο περισφίγγει τὴν πραγματικότητα, τόσο καὶ βαθύτερη τὴ βρίσκει. Στεκόμαστε, σὰν εἶδος, στὸ μεταίχμιο δυὸ ἀβύσσων: τοῦ μακροκόσμου καὶ τοῦ μικροκόσμου. Μοναδικό μας στήριγμα ἡ προσωρινὴ φυσιογνωμία μας: ἡ μόνη ἐντύπωση πὼς κάτι ἔχουμε τὸ οἰκεῖο καὶ τὸ γνωστό. Τί φυσικότερο λοιπὸν ἀπὸ τὸν ἴλιγγο ποὺ μᾶς κυριεύει μόλις βλέπουμε τὴν ταυτότητα τούτη νὰ καταργεῖται;

Ἡ μάσκα εἶναι μιὰ συγκάλυψη ποὺ ὑποβάλλει μιὰν ἀποκάλυψη. Μάσκα πραγματικὴ ἔχουμε μόνο τὸ πρόσωπό μας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Μαρτίου 1958

1613160-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΤΟΥ ΒΥΘΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καὶ ἡ ἀρμόδια κριτικὴ καὶ τὸ εὐρύτερο κοινὸ ἀνεγνώρισαν πανηγυρικότατα νομίζω τὴ σημασία τῆς θαυμαστῆς αὐτῆς ταινίας ποὺ εἶναι «Ὁ κόσμος τῆς σιωπῆς». Μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ πρόσεξα ὅτι, στὸν συνοικιακὸ κινηματογράφο ἀπὸ τοὺς δυὸ ποὺ τὴν πρόβαλλαν τὴν περασμένη ἑβδομάδα, καὶ σὲ ὥρα συνήθως ἄγονη, ἡ αἴθουσα εἶταν γεμάτη, τόσο ποὺ οἱ κάπως καθυστερημένοι νὰ δυσκολεύονται νὰ βροῦν θέσεις. Εἶναι πάντα παρήγορο νὰ βλέπεις γεμάτες αἴθουσες ἐκεῖ ποὺ δὲν παίζεται κάποιο ἀνοητούργημα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα. Καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ κοινοῦ—τὶς ἀντιλαμβάνεσαι κάποτε θέλεις - δὲ θέλεις, ὅταν φτάνουν στὰ ἐπιφωνήματα—εἴταν σωστὲς ὅσο καὶ ζωηρές. Δυὸ στοιχεῖα, κατὰ κύριο λόγο, τὸ συγκινοῦσαν: αἰσθητικὰ ἡ ὁμορφιὰ τῶν χρωμάτων, συναισθηματικὰ ἡ ἔνταση τῆς ὑποβρύχιας ζωῆς.

Βγαίνοντας ἀπὸ τὸν κινηματογράφο, εἶναι φυσικὸ σὲ τέτοιες περιστάσεις νὰ θέλεις νὰ βάλεις κάποια τάξη στὶς ἐντυπώσεις σου. Τὴν πρώτη στιγμὴ συνωστίζονται, ἔχουν τόσο πληθωρισμό, ποὺ συσκοτίζουν τὴ συνείδησή σου. Καταλαβαίνεις θαμπά, μαντεύεις, πὼς ὅ,τι σοῦ ὑποβάλλουν δὲν εἶναι μόνον ὁ παθητικὸς θαυμασμός, τὸ μεθύσι ἀπὸ τὴ χλιδὴ τῆς ἀπόκρυφης οἰκονομίας ποὺ θέλει νὰ σπαταλάει τέτοιον οἶστρο, τέτοια ποίηση, τόση καλλιτεχνικὴ εὐγλωττία, σὲ βάθη ἀπρόσιτα, ὅπου καμμιὰ ἔλλογη συνείδηση δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει, νὰ ἐκτιμήσει, νὰ θαμπωθεῖ. Ἀναρωτιέσαι ἂν πραγματικὰ ὁ ἄνθρωπος εἶναι—ὅπως ὁ ἴδιος μετριοφρονέστατα τὸ πιστεύει καὶ τὸ διακηρύσσει—ἡ ὕπατη δικαίωση, τὸ ἐνσαρκωμένο νόημα τοῦ συναρπαστικὰ ὡραίου, τοῦ ἀνήμερα τραγικοῦ αὐτοῦ κόσμου. Ἂν δὲν εἶσαι ἀθεράπευτα ζαλισμένος ἀπὸ τὸν ἐγωκεντρισμὸ τοῦ εἴδους σου, εἰσπράττεις ἔτσι ἕνα μάθημα σεμνότητας, ποὺ εἶναι ἴσως καὶ προειδοποίηση γιὰ ὅ,τι δὲν καταλαβαίνεις. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτό, δέχεσαι κι' ἕνα ἄλλο μήνυμα, καθόλου καινούργιο εἶν' ἡ ἀλήθεια, πάντοτε ὅμως συγκλονιστικό, ὅταν τὸ ἀντιπαραβάλεις μὲ τὸ ἀνθρωπομετρικὸ ὅραμα τοῦ κόσμου. Τὸ σῆμα ποὺ ἐκπέμπουν μὲ μιὰν ἀποστομωτικὴ ἐνάργεια δυὸ κορυφαίες δυ-

60-2.

νόμιες τῆς ζωῆς: ἡ αὐτοσυντήρηση καὶ ἡ ἀναπαραγωγή.

Πραγματικά, αὐτοὶ οἱ δυὸ ἔντονοι κραδασμοὶ ἐπικρατοῦν ὅταν ἀφήσεις νὰ καταταλάξει κάπως μέσα σου ἡ παραζάλη ἀπὸ τὶς χρωματικὲς ἐντυπώσεις τοῦ «Κόσμου τῆς σιωπῆς». Ὅλος ἐκεῖνος ὁ βασιλικὸς πλοῦτος τῶν βυθῶν, ὅλη ἐκείνη ἡ ἔξαρση τῆς παλέττας ποὺ σκόρπισε διπλόφουχτα τὰ χρυσάφια, τὶς πορφύρες, τὰ ζαφείρια, τὰ ζεστὰ χρώματα μέσα στὰ πιὸ κρύα βάθη, τὶς μεταλλικὲς λάμψεις δίπλα στὶς ἐξάψεις τὶς πιὸ φλογερές, ὅλ' αὐτὰ λοιπόν, μοιάζουνε νὰ διακοσμοῦν ἕναν ἀσίγαστο πυρετό. Ἡ σκηνὴ ὅπου οἱ καρχαρίες κατασπαράζουν τὴ λαβωμένη νεαρὴ φάλαινα, καὶ ἡ ἄλλη, ὅπου ἡ χελώνα βγαίνει στὴν ἀμμουδιὰ γιὰ νὰ γεννήσει, νὰ παραχώσει τ' αὐγά της, αὐτὲς εἶναι οἱ δυὸ κορυφαῖες μαρτυρίες τοῦ «Κόσμου τῆς σιωπῆς».

Σκληρὸ μάθημα. Ζηλεύω τὸν ἀκίνητο θετικιστὴ ποὺ τὸ δέχεται ἀτάραχος, σὰν ἁπλὴ ἐπιβεβαίωση, πρόσθετο ἐπιχείρημα τῆς θεωρητικῆς του φαρέτρας. Ὅταν τὸ ἰδεῖς ἔτσι, τὸ μήνυμα τῆς ταινίας αὐτῆς εἶναι τόσο πολύτιμο ὅσο καὶ περιττό. Πολύτιμο ὅπως κάθε τι ποὺ σ' ἐξοπλίζει. Περιττὸ ὅπως κάθε τι ποὺ ἐπαναλαμβάνει. Ὁ ντετερμινισμός, ὁ Δαρβίνος, ἡ λογοκρατία, ἔχουν πεῖ οὐσιαστικὰ τὴν τελευταία λέξη ἐδῶ. Ὁ κόσμος μας, λίγο - πολύ, ἔχει ρυθμίσει τὸ βῆμα του μὲ τὸ ἐμβατήριό τους. Ὅμως κοιτάξτε κι' ἕναν καϋμὸ πού, ὅπως νὰ τὸ κάνουμε, ὅσο καὶ νὰ τὸ λέμε, δὲν βουβαίνεται τόσο εὔκολα. Εἶναι ἕνας ἐκ βαθέων ἀνθρώπινος καϋμός.

Ναὶ—λέει—ἡ ζωὴ εἶναι σκληρή, τυφλή, ἀδιάφορη. Ναί, τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς γνοιάζεται μόνο γιὰ τὴν συντήρησή μας καὶ γιὰ τὴ διαιώνισή μας. Κάποια ὄργανα, πεπτικά, ἀναπαραγωγικά, μοιάζουν ἡ ἕδρα τῆς θέλησης τοῦ ζῆν, ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ παραμυθιοῦ, μόνη στέρεη βάση τῆς διαδικασίας τοῦ κόσμου. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀποστομωτικὴ πραγματικότητα, ἀποκαλύπτεσαι, ἢ τὸ λιγότερο σκύβεις καὶ σωπαίνεις. Κι' ὅμως δὲν σοῦ φτάνει, ὄχι, δὲν συγκατατίθεσαι νὰ σταματήσεις ἐκεῖ. Ἀκόμα κι' ἂν εἶσαι ἀγκυροβολημένος ἀμετακίνητα στὶς θετικιστικὲς πεποιθήσεις σου, ἀκόμα κι' ἂν ἔχεις φτάσει στὰ ὅρια νὰ διαφημίζεις τὸν μηδενιστικὸ κυνισμό σου, κάποιες ἀξιώσεις ὀρθώνονται μέσα σου, ἄσχετες, κάτι χειρότερο: ἀντιφάσκουσες μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἁπτὲς πραγματικότητες τῆς ζωῆς. Κάποιες ἀξιώσεις γιὰ Δικαιοσύνη, Ἀξιοπρέπεια, ἴσως - ἴσως κι' Ἐλευθερία. Κάποιες περίεργες ἀντιλήψεις γιὰ κάτι σὰν ἱερότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ποὺ δὲν ἀρκεῖ τὸ πρίσμα τοῦ σχετικοῦ, ἢ τοῦ σκόπιμου, γιὰ νὰ τὶς συμβιβάσει μὲ τὸ μηχανικὸ ρυθμὸ τοῦ κόσμου.

Ἕνας εἰλικρινὴς καὶ συνεπὴς πιστὸς τῆς ἐμπειρικῆς ἀλήθειας θὰ ἔπρεπε—ἂν φυσικὰ εἶχε καὶ τὸ ἀπαιτούμενο θάρρος—νὰ εἶναι ἀπερίφραστος θεωρητικὸς τῆς κτηνωδίας. Τῆς ἀρχῆς «ὅλα ἐπιτρέπονται». Τοῦ ἀξιώματος «τὸ μεγάλο ψάρι τρώει τὸ μικρό». Τῆς φιλοσοφίας «τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου». Αὐτὰ εἶναι τὰ μέτρα τῆς φυσικῆς ζωῆς, δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀγνοήσει. Ὅμως—περίεργο—βλέπετε κάτι τέτοιους ἀκριβῶς, νὰ ἐπιστρατεύουν τοὺς μύθους καὶ τὰ ἰδανικά, τὶς εὐγενέστερες ἐπιδιώξεις τοῦ ἀνθρώπου, ὅ,τι δηλαδὴ δὲν ἔχει καμμιὰν ἀπολύτως ἀνταπόκριση στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Τί συμβαίνει; Μᾶς λένε φέμματα; Λένε ψέμματα στὸν ἑαυτό τους; Γιατὶ αὐτὴ ἡ ἀντίφαση—ἢ ἡ σύγκρουση; Σύγκρουση εἶναι, ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, ἡ ἀντιπαραβολὴ φυσικοῦ νόμου—ἠθικοῦ νόμου. Κι' ὅσο καὶ νὰ μᾶς λένε πὼς ὁ δεύτερος εἶναι κάτι ἐπιγενόμενο, μιὰ πρόληψη, δὲν μᾶς ἐξηγοῦν γιατὶ νὰ τύχει στὸν ἄνθρωπο αὐτὴ ἡ πρόληψη, γιατὶ αὐτὸ τὸ προνόμιο—ἢ ἡ καταδίκη.

Ὑπάρχει ἕνα δρᾶμα τοῦ θαλάσσιου βυθοῦ κι' ἕνα ἄλλο δρᾶμα, τῆς ἐπιφάνειας. Φοβᾶμαι πὼς τὸ δεύτερο εἶναι βαθύτερο ἀπὸ τὸ πρῶτο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Μαρτίου 1958

1613161-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΑΥΛΑΙΑ Κ' Η ΟΘΟΝΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕναν καιρό, γινόταν συζήτηση στὰ σοβαρά, κι' ἀνάμεσα σὲ πνεύματα ὄχι τυχαῖα, γιὰ τὸ ἂν ὁ κινηματογράφος, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ θέατρο, εἶναι ἢ ὄχι Τέχνη—μὲ κεφαλαῖο Τ. Σήμερα δὲν φαντάζομαι νὰ ὑπάρχει ἄνθρωπος ποὺ νὰ μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς δυνατότητες καὶ πραγματοποιήσεις τοῦ κινηματογράφου. Νὰ ὅμως ποὺ ἀρχίζει, ἀπὸ ὑπερβολικὸ ζῆλο βέβαια, νὰ παρουσιάζεται τὸ ἀντίθετο φαινόμενο: 'Ορισμένοι ὑπερενθουσιώδεις, θἄλεγε κανεὶς πὼς ἀναρωτιόνται ἂν τὸ θέατρο εἶναι ἢ ὄχι Τέχνη, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν κινηματογράφο, ποὺ εἶναι ἀπωσδήποτε! 'Η ζωή, βλέπετε, φροντίζοντας γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς θανάσιμης ἀρρώστιας μας ποὺ εἶναι ἡ πλήξη, φιλοτιμεῖται νὰ παράγει ὅλες τὶς ποικιλίες τῶν παραδόξων—καὶ τὶς πιὸ ἀπροσδόκητες...

Συναντῶ κάτι τέτοιους ὑπαινιγμούς, ὄχι τόσο ἠθελημένους ἄλλωστε ὅσο ἀκούσιους, ἀσύνειδους ἂς ποῦμε, σὲ μιὰν ἀξιόλογη κατὰ τὰ ἄλλα μελέτη ποὺ διάβασα χτὲς ἀκόμη σὲ ξένο περιόδικό, μὲ τὴ σημαντικὴ ὑπογραφὴ τοῦ Κλὼντ Μωριάκ. 'Ο Κλὼντ Μωριάκ εἶναι νομίζω αὐθεντία στὰ ζητήματα τοῦ κινηματογράφου, ἡ αἰσθητική του κατάρτιση μοιάζει ὄχι τυχαία, ἀναρωτιέμαι ὅμως ἂν ἔχει σκεφτεῖ σοβαρὰ πάνω στὸ θέατρο ὅσο ἔχει σκεφτεῖ πάνω στὸν κινηματογράφο. Δὲν πιάνω ἄλλωστε νὰ γράψω αὐτὸ - ἐδῶ τὸ σχόλιο—ποὺ δὲν πρόκειται, φυσικά, νὰ τὸ διαβάσει—γιὰ νὰ τὸν ἀντικρούσω. 'Αλλοίμονο. Τὸ γράφω γιατὶ κάποιες ἀπόψεις του ἔτυχε νὰ τὶς ἔχω συναντήσει στὰ χείλη ἀνθρώπων, κυρίως πολὺ νέων, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμα προλάβει νὰ σκεφτοῦν πάνω σὲ τίποτα, κι' ἂς νομίζουν τὸ ἀντίθετο. 'Ο στοχασμὸς δὲν εἶναι ἁπλῶς μιὰ διανοητικὴ λειτουργία· εἶναι μετουσίωση βιωμάτων, γι' αὐτὸ καὶ χρειάζεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα βιώματα—μὲ τὴ βαθειὰ σημασία ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ λέξη.

Οἱ πολὺ νέοι ἄνθρωποι λοιπὸν αὐτοί, ὑποστηρίζουν πὼς ἕνα σημεῖο αἰσθητότατης ὑπεροχῆς τοῦ κινηματογράφου πάνω στὸ θέατρο εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος μπορεῖ καὶ «τὰ δείχνει ὅλα». Θέλεις μάχες; θέλεις ναυάγια; θέλεις ἐπαναστάσεις, μᾶζες, πανοράματα, ταξίδια; 'Ο φακὸς τὰ ξετυλίγει ἐκεῖ μπροστὰ στὰ μάτια σου. Οὔτε λόγος! Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς αὐτό, ποὺ σὲ πολλά, ἀλήθεια, σημεῖα εἶναι πρ

61-2.

νόμιο ἀναφαίρετο τοῦ κινηματογράφου, δὲν ἔχει καμμιὰν ἀπολύτως σχέση μὲ τὸ θέατρο. Δὲν φανερώνει ὑπεροχὴ τοῦ ἑνὸς πάνω στὸ ἄλλο· δείχνει μονάχα πὼς οἱ χῶροι τους εἶναι διαφορετικοί. Καὶ οἱ γλῶσσες τους (languages) τὸ ἴδιο—δηλαδὴ τὰ ἐκφραστικά τους μέσα. Εὐτυχῶς! Ὅποιος δὲν τὸ ἔχει καταλάβει αὐτό, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ νόημα ἢ τοῦ ἑνός, ἢ τοῦ ἄλλου, ἢ καὶ τῶν δυὸ μαζί.

Δουλειὰ τοῦ θεάτρου δὲν εἶναι νὰ μᾶς παρουσιάζει θεάματα ἐπικοῦ πλάτους, πίνακες ἐντυπωσιακοὺς στὶς διαστάσεις τους. Τὸ ἐπικό, εἰδικότερα, στοιχεῖο, πολὺ νρήγορα ἔπεσε ἀπὸ τὸ κύτταρο τοῦ θεάτρου σὰν ξένο σῶμα, ἢ, ὅπου ἀκόμα διατηρεῖται, παίζει ρόλο καθαρὰ ἐπικουρικό. Τὸ δραματικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ θεάτρου· κι' ὄχι κὰν ὁποιοδήποτε δραματικό, ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὰ δραματικό, ποὺ ἔχει γιὰ γλώσσα του τὸ λόγο. Ἂς ἀφήσουμε ἄλλωστε τὸ θέμα τοῦτο δίχως μιὰν εἰδικότερη ἀνάπτυξη ποὺ θὰ μᾶς πήγαινε πολὺ μακρυά. Ἂς περιοριστοῦμε στὴν διαπίστωση πὼς κάποια γεγονότα ξένης πρὸς τὸ καλῶς νοούμενο «δρᾶμα» ὑφῆς, τὸ ἀληθινὸ θέατρο ἢ τ' ἀποφεύγει, ἢ τὰ διυχετεύει μέ μέσα δικά του, δηλαδὴ μετ φρασμένα στὴν προσωπική του γλώσσα. Μιὰ πολεμικὴ σύγκρουση, λογουχάρη, τὴν κάνει προφορικὴ ἔξαρση ἐνισχυμένην ἀπὸ τὴν εἰδικὴ στὸν προφορικὸ λόγο δραματικὴ δύναμη, ἐκείνην δηλαδὴ ποὺ ὑποβάλλει τὶς εἰκόνες, δὲν τὶς προβάλλει. Καὶ ἔχουμε ἔτσι τὴν ἐξαίσια ἀφήγηση τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας στοὺς «Πέρσες». Ὅποιος, τώρα, πεῖ, πὼς «φύστερεῖ» τὸ θέατρο γιατί, ἂν ἀντὶ τὸν Αἰσχύλο, εἴχαμε τὸν Σέσιλ ντὲ Μίλλ καὶ μιὰ φωτογραφικὴ του ἀναπαράσταση τῆς ἔνδοξης ναυμαχίας, αὐτὸ θὰ εἴταν πολὺ πιὸ θεαματικὸ ἢ καὶ συγκλονιστικὸ ἀπὸ τὸν αἰσχυλικὸ μονόλογο, θὰ εἶναι ἁπλούστατα ἠλίθιος. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μιὰ ἔξοχη κινηματογραφικὴ ἀναπαράσταση μάχης, ποὺ νὰ μὴν ἔχει μόνο χαρακτῆρα θεαματικό, ἀλλὰ καὶ ποίηση, καὶ μιὰ βαθύτερη εὐγλωττία. Στὸν Αἰσχύλο ὅμως δὲν πᾶμε νὰ βροῦμε τὸν Σέσιλ ντὲ Μίλλ. Εἶναι καιρὸς νὰ καταλάβει πιὰ ὁ κόσμος ὅτι, στὴν Τέχνη, δὲν εἶναι τὰ γεγονότα καθ' ἑαυτὰ ποὺ μετρᾶνε: εἶναι τὸ προσωπικὸ νόημα καὶ περιεχόμενο ποὺ τοὺς δίνει ὁ κάθε δημιουργὸς —δηλαδὴ ἡ προσωπική του γλώσσα. Ἂν τὰ γεγονότα μετροῦσαν μόνα τους, τότε τὸ ρεπορτὰζ—γραπτὸ ἢ φωτογραφικὸ—θὰ εἴταν ἡ ὑψηλότερη ποίηση στὸν κόσμο.

Τὸ θέατρο, ἂν ἔχει ἕνα προνόμιο, αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς οἱ περιορισμοί του. Ἡ ἀδυναμία του ν' ἁπλώνεται, ν' ἀναλύεται, νὰ παρασκευάζει τροφὴ μασημένη. Κάθε Τέχνη ἄλλωστε, γενικώτερα, τὴ δύναμή της τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς περιορισμούς της, ἀπὸ τὰ ὅριά της. Ἀφαιρέστε κάθε ἐμπόδιο, κάθε πειθαρχία, ἀπὸ μιὰ Τέχνη καὶ θὰ τὴν ἰδῆτε ἀμέσως νὰ διαφθείρεται, νὰ ξεπέφτει, νὰ φτηναίνει, νὰ διαλύεται. Χάνει τὴν πνευματική της ἀξίωση, ποὺ εἶναι ἡ ἀξία της καὶ ἡ ἀξιοπρέπειά της—ὁ ἀποχρῶν της λόγος. Ἡ ἀληθινὴ Τέχνη δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις συνεργασίας μὲ τὸ θεατή. Δὲν τὸν μεταβάλλει σὲ παθητικὸ ὄργανο, ἀντικείμενο, δοχεῖο ἀπρόσωπο τοῦ ὑλικοῦ της. Εἶναι ἐρέθισμα τὸ ἔργο Τέχνης, παρακίνηση νὰ συμβάλεις στὴ δημιουργία κι' ὁλοκλήρωση ἑνὸς πνευματικοῦ φαινομένου. Στὴ λειτουργία τούτη, ὑπάρχει τὸ νόημα ἑνὸς σεβασμοῦ ὑψηλοῦ καὶ μιᾶς ἀνθρωπιᾶς εὐγενέστατης. Σεβασμὸ δείχνει ἡ προσδοκία τῆς συνεργασίας τοῦ δέκτη—ποὺ δὲν εἶναι τότε πιὰ ἁπλὸς δέκτης, δηλαδὴ ὄργανο παθητικό. Καὶ ἀνθρωπιὰ τὸ περιθώριο ἐλευθερίας ποὺ τοῦ ἀφήνεται ν' ἀφομοιώσει κατὰ τὶς ἐσωτερικὲς διαθέσεις του τὴν ἀρχικὴ προσφορὰ τοῦ ποιητῆ.

Βέβαια, ὑπάρχουν μυαλὰ ράθυμα, χαζά, ἢ ἄγονα, ποὺ προτιμοῦν τὴν παθητικότητα, τὴ μασημένη τροφή, τὴν ἀναπαυτικὴ ἀπουσία κάθε πρωτοβουλίας. Ὅ,τι τὸ ἀρσενικὸ ὑπάρχει μέσα στὴν Τέχνη, τὰ κουράζει, τ' ἀποθαρρύνει. Ὅμως αὐτὰ τὰ μυαλὰ δὲν εἶναι μέτρο καὶ πρότυπο. Γιὰ τ' ἄλλα, τὸ ἀνάστημα μιᾶς Τέχνης εἶναι ἡ ἀρετή της ἀκριβῶς νὰ ὑποβάλλει, νὰ μὴν ἐξαντλεῖ, νὰ μὴ «τὰ κάνει λιανά». Ὑπάρχουν κάποιοι ἄνθρωποι, ἀκόμα καὶ στὸν τόπο μας, ποὺ ἔχουν καταλάβει πὼς ἕνα ἔργο Τέχνης τόσο περισσότερο τοὺς σέβεται ὅσο λιγώτερο μοιάζει μὲ χωνευτικὸ ποὺ τὸ παίρνεις ὅταν σ' ἔχει κυριέψει ἡ νυσταγμένη ἀποχαύνωση τῆς πολυφαγίας.

Ὁ κ. Κλὼντ Μωριὰκ λέει μιὰν ἀλήθεια κι' ἕνα ψέμα ὅταν ὑποστηρίζει τὴν γνωστὴ ἀνοησία πὼς ὁ Σαίξπηρ, ἂν ζοῦσε σήμερα, θὰ εἴταν σεναριογράφος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς, ἀναμφισβήτητα, θ' ἄφηνε γιὰ τὴν ὀθόνη τὶς μάχες ποὺ κάνουν τόσο περίεργες, ἀμφίβιες, τὶς πέμπτες πράξεις τῶν τραγωδιῶν του. Στὸν καιρό του, τὶς ἔβαζε γιατὶ εἶχε νὰ κάνει μ' ἕνα κοινὸ ποὺ δὲν ἤξερε ἄλλο θέαμα ἀπὸ τὸ θέατρο καὶ ποὺ, ὅπως λέει κάπου γιὰ τὸ ἀδηφάγο δικό του ὁ Λόπε ντὲ Βέγα, εἶχε τὴν ἀξίωση νὰ ἰδεῖ σὲ μιὰ παράσταση κόλη τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Δημιουργίας ἴσαμε τὴ δική του τὴν ἐποχή». Τὸ ψέμα εἶναι πὼς ὁ Σαίξπηρ ἔχει ἰδιοσυγκρασία κατασκευαστῆ σεναρίων. Ὅπου ἡ αὐθεντικὴ δύναμη εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὑποβάλλει εἰκόνες, κι' ὄχι οἱ εἰκόνες ποὺ ἀντικαθιστοῦν τὸ λόγο, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀληθινὸ δραματικὸ ποιητή.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ κινηματογράφου οἱ ἄξιοι—ἀνάμεσά τους κι' ὁ κ. Κλὼντ Μωριὰκ—ξέρουν πὼς ὁ καλὸς κινηματογράφος, ὁ δημιουργικός, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μεταχειρίζεται γλώσσα ἐλλειπτική, ὄχι ἐκεῖνος ποὺ φλυαρεῖ μὲ φωτογραφίες. Ἄρα ἐκεῖνος ποὺ τὶς τεχνικὲς εἰκονολίες του τὶς πειθαρχεῖ, τὶς περιορίζει, τὶς ἀπαρνεῖται—γιὰ νὰ ὑποτάξει σὰν καλλιτέχνημα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΑΝΩΝΥΜΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΘΗΝΩΝ CLASSICAL STUDIES AT ATHENS ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ MDCCCLXXXVI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Μαρτίου 1958

1613162-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΘΟΛΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κατὰ βάθος δὲν ὑπάρχουν παρὰ δύο καὶ μόνο τρόποι νὰ κρίνεται ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ ἑνὸς συγγραφέα, μιᾶς ἐποχῆς ἢ καὶ μιᾶς σχολῆς: ὁ καθαρὰ αἰσθητικὸς τρόπος κι' ὁ καθαρὰ ἠθικός. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὑπάρχει κι' ὁ ἀνάμικτος, δὲν ξέρω ὅμως ἂν αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ κι' ὁ πιὸ θολός: Παραπλανᾶ, γιατὶ μπερδεύει τὰ κριτήρια· ξεκινάει ἀπὸ τὸ αἰσθητικό, καταλήγει στὸ ἠθικὸ— χωρὶς καὶ νὰ μᾶς εἰδοποιεῖ ποῦ παύει ἡ περιοχὴ τοῦ ἑνός, ποῦ ἀρχίζει ἡ περιοχὴ τοῦ ἄλλου. Γιὰ νὰ πάρω ἕνα χτυπητὸ παράδειγμα: ἡ κριτικὴ ποὺ ἔγινε κατὰ κανόνα στὸν Ζολά, στὸν καιρό του, εἴταν κατὰ βάθος ἠθικὴ καὶ παρουσιαζόταν μὲ τὸ προσωπεῖο τῆς αἰσθητικῆς. Τὸν ἔβριζαν γιὰ κακὸ συγγραφέα ἐνῶ στὴν οὐσία τὸν θεωροῦσαν συγγραφέα δυσάρεστο γιὰ τὶς ἀλήθειες ποὺ ἔλεγε μὲ ὠμότητα καὶ μὲ δύναμη. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀφορᾶ τὸ ποσοστὸ τῶν καθαιρὰ συγγραφικῶν ἀδυναμιῶν ποὺ τυχὸν εἶχε ὁ συγγραφέας τῶν «Ρουγκὸν Μακάρ». Παράδειγμα ἀντίθετο: Ὁ Τολστόϊ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἕνας πολὺ μεγάλος δημιουργὸς καὶ καλλιτέχνης, στὴν καθιέρωση ὅμως ποὺ τοῦ ἔγινε στὸν καιρό του καὶ στὸ ἄπλωμα τῆς φήμης του ἔπαιξε τεράστιο ρόλο ἡ καθαρῶς ἠθικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου του, ὁ ἁπλοϊκός, στὴν οὐσία, προφητισμός του. Τὸ ἴδιο ἡ πλευρὰ κοινωνικὸ σκάνδαλο γιὰ τὸν Ἴψεν...

Τὸ θέμα ὡστόσο ἐδῶ δὲν εἶναι ἂν ἡ ἠθικὴ πλευρὰ πρέπει νὰ ὑπολογίζεται ἢ ὄχι στὴ συνολικὴ ἀξιολόγηση ἑνὸς συγγραφέα. Τὸ ἠθικὸ κριτήριο, ὅσο κι' ἂν εἶναι τὸ πιὸ γενικὰ αἰσθητὸ καὶ νοητὸ κριτήριο — ἢ καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ — εἶναι καὶ πολὺ διφορούμενο. Ἡ συγκατάθεση τοῦ κοινοῦ αἰσθήματος δίνεται ἀπὸ ἠθικὴ πλευρὰ σ' ἕνα συγγραφέα ὅταν τὸ ἔργο του δὲν κάνει ἄλλο παρὰ ν' ἀναμασάει τὰ τρεχούμενα συνθήματα, νὰ κολακεύει τὴν πιὸ τετριμμένη χρησιμοθηρία. Ἢ τὸ πολὺ - πολὺ ὅταν τὰ ἴδια τὰ γνωστὰ πράγματα τὰ λέει μὲ σχετικὰ διαφορετικούς, φαινομενικὰ νέους, τρόπους. Ἂν πεῖ κάτι οὐσιαστικὰ καινούργιο, θαρραλέο, ἀπροσδόκητο, τότε ἀλλοίμονο: θὰ τὸν γεμίσουν λάσπες. Θὰ ἔχουμε τότε τὰ ἄνθη ποὺ πετάει λόγου χάρη, ὁ ἀγγλικὸς πουριτανισμός, ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ «Νταίηλυ Τέλεγκραφ», στὸν Ἐρρῖκο Ἴψεν, ὁ-

62-2.

ταν πρωτοπαίζονται στὸ Λονδίνο οἱ «Βρυκόλακες»: «Λοιμοκαθαρτήριο μὲ ὅλα του τὰ πορτοπαράθυρα ἀνοιχτά... Φιλολογικὸ ψ ,ίμι...' Ἐπονείδιστη πράξη ἐκτελούμενη δημοσία...» Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ συντελοῦν ὥστε σπάνια ν' ἀρέσει πραγματικά, παιζόμενος ἀπὸ σκηνὴ θεάτρου, ὁ «Βολπόνε» τοῦ Μπὲν Τζόνσον (ὁ πραγματικός, ὄχι ὁ ἐκτεθηλυμένος τῶν Ρομαὶν—Τσβάϊκ) ἢ ὁ «Μανδραγόρας» τοῦ Μακιαβέλι, εἶναι πὼς λένε πάρα πολλὲς κι' ἀναμφισβήτητες ἀλήθειες γιὰ νὰ εἶναι ἀνεκτοί. Οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦμε τὴ διασκέδαση, τρέμουμε τὸν πνευματικὸ ἀνδρισμό, καὶ τὸ πιὸ σίγουρο χαρτὶ τὸ παίζει πάντα ἡ δημοκοπία.

Ἂς γυρίσουμε ὅμως στὴν ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου—ἢ καλλίτερα στὸ ἀντικείμενό του. Τὴ στιγμὴ τούτη καλλιεργεῖται στὴν Εὐρώπη μιὰ λογοτεχνία πού, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἄπειρες κατὰ τόπους καὶ κατὰ συγγραφεῖς ἰδιομορφίες της, παρουσιάζει κάποια κοινὰ συμπτώματα: Τὸ ἄγχος, τὴ σκυθρωπή, σχεδὸν μηδενιστικὴ διάθεση, τὴν ἀπελπισμένη ἐνατένιση τῆς ζωῆς, τὴν ἀπαισιόκρυνση ἀπὸ κάθε ἐμπιστοσύνη σὲ κάποιαν ὑπερβατικὰ ρυθμιστικὴ τοῦ κόσμου Τάξη, τὴν πεποίθηση, ἄρα στὴν ἐρημιὰ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν λέω πὼς ἡ λογοτεχνία αὐτὴ εἶναι ἡ περισσότερο ἀντιπροσωπευτική. Λέω μάλιστα, ἂν θέλετε, πὼς εἶναι μιὰ αἵρεση, μιὰ παρεκτροπή, μιὰ ἀρρώστια. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν μπορῶ νὰ βεβαιώσω εἶναι καὶ πὼς δὲν ἐπηρεάζει ἀνθρώπους, καὶ πὼς ἀποτελεῖ φαινόμενο αὐθαίρετο. Μὲ τὸ νὰ γίνεται κανεὶς πεισματικὰ ἀνιστόρητος, δὲν διορθώνει τίποτα. Οὔτε ὅμως εἶναι εὔκολο νὰ ὑποστηρίξει κανένας πὼς ἡ δική μας ἡ χώρα βρίσκεται προφυλαγμένη ἀπὸ τέτοιες ἐκδηλώσεις, φαινόμενα παρακμῆς, ξένης, ἀκίνδυνης γιὰ τὴν εὐτυχῶς ἀκμαία ἀπὸ βιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἄποψη φυλή μας. Ποτὲ ἡ ἱστορία δὲν εἶταν γενικώτερη ἀπὸ τώρα, ποτὲ πιὸ παγκόσμια. Ζοῦμε τὴν ὥρα μιᾶς ἀλληλεγγύης ὡραίας κι' ἐπικίνδυνης, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐκλογῆς.

Συνηθίζουν λοιπὸν ν' ἀπαντᾶνε στὴ ζοφερὴ αὐτὴ λογοτεχνία μὲ συνθήματα ἠθικά. Τίποτα πιὸ φυσικὸ βέβαια ἀφοῦ καὶ τὸ δικό της τὸ μήνυμα ἠθικὸ χαρακτήρα ἔχει. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ἄλλο: Ἀπὸ ποῦ τὰ συλλέγουν αὐτὰ τὰ συνθήματα καὶ ποιὰ ἡ οὐσιαστική τους ἀξία. Ἀκοῦμε κάθε τόσο νὰ λένε: —«Ὄχι! ἡ στάση αὐτὴ ἀπέναντι στὴ ζωὴ εἶναι ἐπονείδιστη. Τίποτα! Χρειάζεται εὐψυχία, πίστη στὸν ἄνθρωπο, αἰσιοδοξία. Ἡ ζωὴ εἶναι ὡραία, ὁ ἄνθρωπος κεμάρι τῆς Δημιουργίας». Καὶ ἐπιστρατεύονται τὰ προχειρότατα ἄλλωστε ὅπλα, οἱ μεγάλες καὶ δοκιμασμένες λέξεις, ὅσες ἀνεμίστηκαν πάνω ἀπὸ τὰ συλλαλητήρια τῶν αἰώνων καὶ ρυτιδώθηκαν ἀπὸ τοὺς κραδασμοὺς τῶν μονότονων ζητωκραυγῶν. Παιχνίδι σίγουρο, πετυχαίνει πάντοτε τὸ σκοπό του: Νὰ κάνει εὐχάριστο τὸν παίκτη καὶ ν' ἀποκοιμίζει τοὺς ὄχι δύσκολους. Φοβᾶμαι πὼς ὔδὲν ἀπαντάει καὶ ἄμεσα, μὲ ἀποτελεσματικότητα ἔντιμη στὸ κύριο, τὸ καυτὸ θέμα.

Καινούργιες ἀλήθειες καὶ ἀξίες ἴσως νὰ μὴν ὑπάρχουν, οἱ παλιὲς ὅμως καὶ — ἂς τὶς ποῦμε γιὰ τὴν πρακτικὴ συνεννόηση «αἰώνιες» ἀλήθειες, παρμένες ἔτσι ὅπως εἶναι καὶ βρίσκονται, ἀθρανεῖς, ἐλάχιστη ἀξία ἔχουν. Γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν, νὰ ἀκτινοβολήσουν, νὰ ἀφομοιωθοῦν, χρειάζονται νέους συνδυασμούς, δημιουργικὰ εὔγλωττες συνθέσεις. Οἱ ἠθικὲς ἀξίες ποὺ προέβαλε ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἴταν ἄγνωστες πρίν: ἡ ἱστορικὴ καὶ θρησκειολογικὴ ἔρευνα μπορεῖ εὔκολα ν' ἀποκαταστήσει τὴ γενεαλογία τους. Τὶ σημαίνει! Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἔδωσε δύναμη καὶ πρωτοτυπία, εἴταν ἡ ἀνασύνθεσή τους σ' ἕνα σύστημα ποὺ εἶχε προσωπικότητα, ὁλοκληρία, καὶ ποὺ ἀντιποκρινόταν στὶς μυστικές, τὶς ἔντονες προσδοκίες μιᾶς κρίσιμης ἱστορικῆς στιγμῆς. Οἱ ἰδέες σὲ κατάσταση λανθάνουσα εἶναι πρώτη ὕλη. Χρειάζονται ἀναβάπτιση, καὶ τότε μόνο κάνουν νὰ ξεπηδήσει μέσ' ἀπὸ τὰ σπλάχνα τους τὸ νεογέννητο, ὁδηγητικὸ ἀστέρι...

Ἀλλὰ θὰ χρειαστεῖ νὰ συμπληρώσουμε αὐτὲς τὶς σκέψεις τὴν ἐρχόμενη φορά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Μαρτίου 1958

1613163-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΝΑΙ ΚΑΙ ΟΧΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ἐπιμονὴ στὴ χρησιμότητα κάποιων συνθημάτων (συνεχίζουμε τὶς σκέψεις τῆς περασμένης Τετάρτης) δὲν εἶναι ἐπιχείρημα ἀρκετὸ γιὰ νὰ κάνει τὰ συνθήματα αὐτὰ ἀποτελεσματικά. Ἁπλῶς βγάζει ἀπὸ τὴν πρόσκαιρη ἀμηχανία τοὺς καταναλωτές τους. Λόγου χάρη: ἡ θετικὴ στάση ἀπέναντι στὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς εἶναι βέβαια, αὐτὴ καθ' ἑαυτή, μιὰ ἐνεργητικὴ πράξη. Κοιτάξτε ὅμως ὅτι, ἔτσι ὡμὰ δοσμένη, δὲν ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ γίνει καὶ κανόνας ζωῆς. Χρειάζεται κάποιο πνευματικοῦ τύπου περιεχόμενο, ἕνα ἰδανικό, μιὰν ἐλπίδα, μιὰν ἐπιδίωξη, ἕνα σκοπό. Μονάχη της ἡ κατάφαση στὴ ζωή, ἡ κατάφαση γιὰ τὴν κατάφαση, προσδιορίζει μιὰν ἀντίδραση ζωώδη. Δὲν μπορεῖς νὰ ζεῖς χωρὶς νὰ ξέρεις γιατὶ ζεῖς. Μέσα σου, κάτι περίεργο, ἀστάθμητο, ζητάει ἀπόκριση γι' αὐτὴν ἔστω τὴν τόσο ἁπλή, τὴν αὐτοματικὴ πράξη ποὺ εἶναι ἡ φυριολογικὴ λειτουργία. Τὸν ἄνθρωπο τὸν χαρακτηρίζει εἰδολογικὰ ἡ τάση του πρὸς κάποιο «πέραν». Ἀκόμα κι' ὅταν θέλει νὰ κάνει τὸν ἐπικούρειο, ἀκόμα κι' ὅταν παριστάνει τὸν πωρωμένο ἡδονιστή. Αὐτὸ τὸ ἁπλὸ καὶ μεγάλο πράγμα ποὺ τὸ λέμε «χαρὰ τῆς ζωῆς» δὲν εἶναι καθόλου μιὰ τυφλὰ αἰσθησιακὴ λειτουργία. Τὸ νὰ χαίρεσαι τὸν ἀέρα, τὸν ἥλιο καὶ τὸ νερό, τὶς ὁμορφιὲς τοῦ κόσμου, τὶς ἡδονὲς τῆς ζωῆς, προϋποθέτει μιὰ μετουσίωση σὲ συνειδητὲς ἐνέργειες καὶ ἀντιδράσεις, ἐγκεφαλικὰ ἐρεθίσματα, ποὺ α ὐ τ ὰ γεμίζουν τὸν ὑλικό σου χρόνο, τὴν ἀνεπανάληπτη στιγμή, τὴν ἀκατάσχετη ροή. Δὲν τὴ γεμίζουν τὰ γυμνὰ γεγονότα. Ὁ χυδαιότερος ἡδονιστὴς ἔχει, δίχως νὰ τὸ ξέρει κάν, μιὰ «φιλοσοφία» δική του. Κι' ὅταν λέει πὼς χαίρεται τὴ ζωή, ἐννοεῖ πὼς μὲ τὰ ὡμὰ στοιχεῖα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου κατορθώνει καὶ συνθέτει μιὰν ἀπόκριση στὴ βαθύτερη, σκοτεινή του ἀνάγκη νὰ δώσει νόημα, περιεχόμενο στὴ ζωή.

Ζωὴ χωρὶς φιλοσοφία ζωῆς, ὑποτυπώδη ἔστω, μονάχα τὰ ζῶα ζοῦν. Ἐμεῖς, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναζητοῦμε, ἢ νὰ ἐφευρίσκουμε, νὰ ἐπινοοῦμε, ἀντικειμενικοὺς σκοπούς. Ὅλοι τους δὲν ἔχουν βέβαια τὴν ἴδια ποιότητα καὶ τὴν ἴδια ἔξαρση. Γιὰ τὸν ἕνα εἶναι στενὰ ἐγωϊστικοί, γιὰ τὸν ἄλλον ἀλ-

63-2.

τρουϊστικοί, ἢ χιμαιρικοί, ἢ ἔχουν γιὰ φαινομενικὰ παράδοξη προϋπόθεσή τους τὴν αὐτοθυσία. Ἂν θέλουμε ὡστόσο νὰ ἀναλύσουμε μὲ ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα τὸ φαινόμενο, θὰ χρειαστεῖ ν' ἀναγνωρίσουμε τὸ στοιχεῖο τῆς χίμαιρας καὶ σ' ἐπιδιώξεις ἀπὸ τὶς εὐτελέστερες κάποτε. Ἀποροῦμε, λόγου χάρη, μὲ τὴ μωρία ἐκείνου ποὺ σοδιάζει ἀδιάκοπα, στιβάζει πλούτη πάνω στὰ πλούτη ὥς τὴ στερνή του τὴν ὥρα, χωρὶς νὰ καθήσει νὰ σκεφτεῖ πὼς τοῦ λείπει πιὰ τὸ περιθώριο νὰ τὰ χαρεῖ. Ὁ ἀγώνας του μᾶς φαίνεται μορφαστικὰ μάταιος — καί, ἀντικειμενικά, εἶναι. Ὅμως ξαστοχᾶμε πὼς γι' αὐτόν, παθολογικὰ πλεονέχτης ὅπως ἔχει καταντήσει, τὸ νόημα τοῦ θησαυρισμοῦ δὲν βρίσκεται στοὺς θησαυροὺς ἀλλὰ στὴν ἐνέργεια τοῦ νὰ θησαυρίζεις. Ἔτσι κ' ἡ ζωὴ τελειώσει, τελειώνει αὐτονόητα καὶ ἡ ἀνάγκη ν' ἀναζητεῖς τὸ νόημά της. Ὁ ὑλικὸς πλοῦτος ἔγινε ἐδῶ ἕνα σύμβολο τῆς ἀσίγαστης ἀγωνίας νὰ βρεθεῖ περιεχόμενο στὴ ζωή. Συμβατικὸ περιεχόμενο. Ὁ κόσμος εἶναι γεμᾶτος ἀπὸ συλλέχτες, μανιακούς, μόνο ποὺ δὲν τοὺς ξέρουμε, γιατὶ συλλέγουν πράγματα κοινόχρηστα, ποὺ δὲν τοὺς διαφοροποιοῦν σὰν προτιμήσεις ἀπὸ τοὺς διπλανούς τους.

Σὲ ἀνώτερο, εὐγενέστερο ἐπίπεδο, ἡ ἀναζήτηση νοήματος τῆς ζωῆς ὁδηγεῖ στὶς ὡραῖες πράξεις, στὶς μεγάλες πρωτοβουλίες, στὴν Ποίηση ἢ στὴν Ἱστορία, σ' ὅ,τι εἶναι ἀξιόλογο, ἀξιότιμο. Τὴν Ἱστορία ἰδιαίτερα, σὲ πρῶτο, φανερὸ ἐπίπεδο, μπορεῖ νὰ τὴ δημιουργοῦν οἱ οἰκονομικὲς ἀνάγκες· σὲ δεύτερο ὅμως συνεργάζονται οἱ σκοτεινότερες, οἱ ἀφανέρωτες, γιατὶ μετουσιωμένες σὲ χίλια - δυὸ ἄλλα ἐλατήρια ἐπιταγὲς τῆς ἀναπαραγωγῆς. Καὶ τὴν ὅλη αὐτὴ διαδικασία τὴν ὑποκρούει, τὴν ὑποβαστάζει μὲ τρόπο τρομερὰ ἀνεξακρίβωτο, τὸ πάθος γιὰ τὴν ἀναζήτηση νοήματος στὴ ζωή, ἕνα ἔνστικτο ἐκπληκτικὰ βαθύ, ἀνεξήγητο, τραγικό, ἐλατήριο μαζὶ καὶ δικαίωση κάθε εὐγενικῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου. Προσέξετε ὅτι, δίχως αὐτὸ τὸ πάθος, τίποτα δὲν θὰ εἶχε εὐγένεια: Τὸ γεγονός, ἔξαφνα, τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητας, θὰ εἶταν γιὰ μᾶς μιὰ διαπίστωση τὸ πολὺ - πολύ· δὲν θὰ ἔπαιρνε τὸν ἱερόσυλο χαρακτῆρα τῆς ἀδικίας, δὲν θὰ προσέβαλλε μέσα μας τίποτα, δὲν θὰ γινόταν παρακίνηση σὲ ἀγανάκτηση, ἐξέγερση, ἀγώνα. Ὅ,τι δημιουργεῖ τὴν Ἱστορία δὲν εἶναι οἱ καταστάσεις, εἶναι ἡ κριτικὴ συνείδηση τῶν καταστάσεων. Καταστάσεις ποικίλες ὑπάρχουν καὶ στὰ ζῶα, πάλη ὑπάρχει κι' ἐκεί, Ἱστορία ὅμως δὲν ὑπάρχει στὰ ζῶα. Ἱστορία δὲν λέγεται μιὰ ἀλληλουχία γεγονότων, ἀλλὰ μιὰ καταγραφὴ τοῦ ψυχικοῦ βίου ποὺ ἀντιδρᾶ στὰ γεγονότα μὲ ἄλλα γεγονότα: μιὰ ἐπικὴ σύγκρουση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ.

Σύγκρουση ἴσως ὁμόζυγη, ἐρωτική, ποιὸς ξέρει! ὅπως εἶναι μιὰ πάλη, σῶμα πρὸς σῶμα, ὁ ἀνήμερος ἀγώνας τῶν ἀντίθετων φύλων νὰ διαιωνίσουν μαζὶ τὴ ζωή, ν' ἀναζητήσουν κάτι πέρα ἀπὸ τὴν πρόσκαιρη ἀτομικότητά τους. Ἡ ἐρωτικὴ ξεσυνέρια ἔχει ἕνα νόημα ἐντελῶς ἄσχετο μὲ τῆς ἀγάπης, ἕνα νόημα πιὸ βαθύ, μυστηριακό, καὶ εἶναι πλάνη ἀφελέστατη νὰ παίρνουμε τὴ μιὰ λέξη γιὰ τὴν ἄλλη, τὴν ἀγάπη γιὰ ἔρωτα, κι' ἀντίστροφα. Στὴν ἀγάπη ὑπάρχει τὸ εἰδύλλιο, στὸν ἔρωτα τὸ δρᾶμα. Ἡ ἀγάπη εἶναι κύκλος κλειστός, αὐτάρκης, ἀρχίζει καὶ τελειώνει στὸν ἑαυτό της, ἡ εὐγένειά της εἶναι αἰσθητή, ὁλοκληρώνεται σὲ ὅ,τι δίνει, δίχως προσδοκία ἀντιπληρωμῆς. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἔρωτα. Ἐδῶ, ἡ ἀγωνία φωλιάζει μέσα στὸ ἴδιο τὸ κουκούτσι, ἡ σύγκρουση εἶναι προϋπόθεση, κάτι τὸ ματωμένο ἐνεδρεύει, ποὺ δὲν ἀποκλείει ἐκ προοιμίου καὶ τὸ φρικιαστικὸ—μιὰν εἰδική, ἱερὴ φρίκη. Οἱ ἀρχέγονες θρησκεῖες τὸ εἶχαν συλλάβει αὐτὸ τὸ μυστικὸ τοῦ ἔρωτα, γιὰ τοῦτο καὶ ἡ λατρεία τους εἶχε ὀργιαστικὸ χαρακτήρα. Μὲ τοὺς δικούς μας χρόνους, μὲ τὴν ἐπίσημη —τὴν ὑποκριτικὴ ἄλλωστε — ἠθική μας, ἡ σύνθετη, ἀντιφατικὴ οὐσία τοῦ ἐνστίκτου τῆς ἀναπαραγωγῆς συγκαλύπτεται, τοῦ ἐπιβάλλεται τώρα μιὰ νομιμοφάνεια σεμνότυφη, ποὺ διαστρέφει χωρὶς καὶ νὰ καταπνίγει. Ἡ ἐναγώνια πάλη γιὰ τὴν ἀνακάλυψη νοήματος στὴ ζωὴ συνεχίζεται, σύγκρουση ποὺ εἶναι μαζὶ κι' ἀγκάλιασμα, μέσα στὸν ἱδρῶτα καὶ στὸ χῶμα, ὅπως στὴν παλαίστρα.

Ἀντιδροῦμε λοιπὸν στὶς προστα γὲς καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς μὲ τὰ ἴδια γενικὰ φαινόμενα ὅπως τὰ ἄλλα ζῶα, στὶς ἀντιδράσεις μας ὅμως αὐτὲς περικλείνουμε κάποιο ἄλλο νόημα, δικό μας. Τὸ νὰ μὴν ἐ λέχεις ἀπὸ τὴν τέλεση τῶν φαινομένων ποὺ σοῦ ἔχουν προδιαγραφεῖ, προταθεῖ, λέγεται καταφατικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωή, κι' ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἠθικοῦ κανόνα. Ἔχουν λάθος ὅμως νὰ νομίζουν πὼς ἡ μηχανικὴ συμμόρφωση μ' αὐτὸ τὸν κανόνα εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ τοῦ δώσει καὶ τὸ ἠθικό του περιεχόμενο. Λέω «ναί» στὴ ζωὴ ὄχι ὅταν λειτουργῶ σὰ ζῶο, ἀλλὰ ὅταν οἱ λειτουργίες μου αὐτὲς ἐκφράζουν κάποιο πάθος ἐνιαῖο, ποὺ εἶναι ἡ συνιστάμενή τους καὶ μαζὶ τὸ ξεπέρασμά τους. Κάποτε, ὑπὸ ὁρισμένες συνθῆκες, τὸ πάθος αὐτὸ ἀντιστρέφεται, γίνεται ἄρνηση ἀντὶ γιὰ θέση, ἐξέγερση ἀντὶ συμμόρφωση, ἀνταρσία. Καὶ τότε, συμβαίνει τοῦτο τὸ παράδοξο: ὅτι τὸ πάθος γιὰ τὴ ζωὴ ὁδηγεῖ στὴν ἀπάρνηση τῆς ζωῆς, ἡ ὀργὴ παίρνει τὴ θέση τοῦ οἴστρου. Τὴν ἠθικὴ ἄρνηση τότε τὴν ἀντιπροσωπεύει ὄχι ὁ δυναμιτιστὴς ἀλλὰ ὁ παθητικά, ὁ ἀναίσθητα συμμορφούμενος. Καὶ κτηνωδία δὲν εἶναι πιὰ νὰ λὲς «ὄχι»· κτηνωδία εἶναι νὰ λὲς «ναί».

Στὸ ἐπικίνδυνο τοῦτο σημεῖο, ἀνάγκη νὰ διακόψουμε γιὰ σήμερα: ὁ χῶρος ἔχει τὴν ἀδήριτη λογική του...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 'Απριλίου 1958

1613/64-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καιρὸς ν' ἀναζητήσουμε τὸ συμπέρασμα — τ' ἔμμεσο—ἀπὸ ὅσα εἰπώθηκαν στὰ δυὸ προηγούμενα ἄρθρα. Εἶναι τοῦτο: Ὑπάρχει αὐτὴ τὴ στιγμὴ μία λογοτεχνία, κυρίως στὸ ἐξωτερικό, ποὺ ἀπηχεῖ κάποια βαθύτερη ἀποθάρρυνση τοῦ οἰκουμενικοῦ ἀνθρώπου· ἀποθάρρυνση ὀφειλόμενη εἴτε στὸ κοσμοθεωρητικὰ ἀνερμάτιστό του, εἴτε στὴν πίκρα καὶ τὴ διάψευση ποὺ τὸν πότισαν συνθήματα ἴσαμε χτὲς παρήγορα καὶ ποὺ ἀποδείχτηκαν δίχως συνέπεια ἠθική. Ἡ λογοτεχνία αὐτή, ὅσο κι' ἂν ἀκτινοβολεῖ κυρίως ἀπὸ ξένα κέντρα, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀφήνει ἀδιάφορους, γιατὶ στὸν καιρό μας οἱ ἰδέες κυκλοφοροῦν παντοῦ γοργὰ—πολὺ περισσότερο ὅταν ἐκφράζουν καταστάσεις λίγο-πολὺ διάχυτες. Τὶ ἀπαντήσεις δίνονται σ' αὐτὴ τὴ μηδενιστικὴ λογοτεχνία; Κατὰ τὴν ταπεινή μας γνώμη βεβιασμένες ἢ τεχνητές. Τεχνητὲς εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀντιπαρατάσσουν ἕτοιμα καὶ καταναγκαστικὰ συνθήματα, βασισμένα περισσότερο σὲ μιὰ θεωρητικὴ ἀνάγκη παρὰ σὲ μιὰ ψυχολογικὴ πραγματικότητα. Θεωρητικὴ ἀνάγκη εἶναι νὰ λές: π ρ έ π ε ι νὰ αἰσιοδοξοῦμε γιατὶ αὐτὸ συμφέρει καὶ μᾶς ἀρέσει. Δὲν πράκειται κἂν γι' ἀπάντηση· πρόκειται γιὰ παράγγελμα. Ἐντιμότερο θὰ εἴταν ν' ἀναζητηθεῖ ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ ἀπροκατάληπτα, κι' αὐτὴ νὰ θεραπευτεῖ—ἂν εἴμαστε σὲ θέση δηλαδὴ νὰ βροῦμε τὴν κατάλληλη θεραπεία της.

Βαθύτερα, ἡ σύγχρονη ζοφερὴ λογοτεχνία ἐκφράζει μιὰν ἀμηχανία γενικότερη, κι' ἂς μὴν ἔχει αὐτὸ πάντα κι' ἀπὸ ὅλους συνειδητοποιηθεῖ. Εἶναι ἡ ἀπορία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ 20οῦ αἰῶνα ποὺ εἴτε ζεῖ μιὰ στιγμὴ μετεβατικὴ σὲ πρωτοφανῆ κλίμακα, εἴτε διχάζεται ὀδυνηρὰ ἀνάμεσα σὲ ριζικὰ ἀντικρουόμενες κοσμοθεωρίες. Ὅ,τι πάνω στὸ τραπέζι τῆς πολιτικῆς καὶ στὸν ἁπλωμένο χάρτη τῆς ὑδρογει-

64-2.

ου παίρνει τὴ σαφέστερη, ἀλλὰ καὶ ἀπατηλὰ σχηματική, ὄψη τῆς ἀντιδικίας δύο κόσμων, αὐτό, στὴν ψυχικὴ καὶ τὴ διανοητικὴ σφαῖρα, γίνεται τρικυμία συνειδήσεων μέσα σὲ νύχτα ἀσέληνη, ταραχὴ ὅλων μαζὶ τῶν στοιχείων, τοῦ ἔξω καὶ τοῦ μέσα κόσμου.

Ἀπὸ τὶς δυὸ παρατάξεις, ἡ μιὰ ἐμφανίζεται νὰ ἔχει σταθερή, ἀρτιωμένη τὴν κοσμοθεωρία της. Δὲν πρόκειται νὰ τὴν κρίνουμε ἐδῶ· τὸ ἀντικείμενό μας εἶναι ἄλλο. Ἡ ἄλλη παράταξη, περιττὸ ν' αὐτοπαιτᾶται: κοσμοθεωρία δὲν ἔχει καμμιά. Οἱ εἰλικρινέστεροι ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς της τὸ ἀναγνωρίζουν. Μοῦ ἔτυχε συχνὰ τὸ ἀκόλουθο περιστατικό: Νὰ βρεθῶ σὲ καθαρὰ ἀστικὸ σπίτι, καὶ πάνω στὴ συζήτηση ποὺ ἔρχεται πάντα, μοιραῖα, στὸ ζήτημα τῶν παιδιῶν, τῆς γενιᾶς ποὺ ἀνεβαίνει, ν' ἀκούσω τὸν πατέρα νὰ λέει μὲ συντριβή: «Τὶ τὰ θέλετε, κακὰ τὰ ψέματα! Δὲν ἔχουμε νὰ προσφέρουμε μιὰν ἰδεολογία στὰ παιδιά μας». Ὅποιος θέλει νὰ τὸ ἀγνοεῖ αὐτό, μπορεῖ νὰ χαίρεται τὴ μακαριότητά του, ἔχει λάθος ὅμως ἂν κοιμᾶται ἥσυχος.

«Μὰ καλά!—θὰ μοῦ ἀντιτείνει πιθανότατα ὁ καλοπροαίρετος συζητητὴς—καὶ οἱ ἠθικὲς ἀξίες τοῦ κόσμου ποὺ ἀντιπροσωπεύουμε; Καὶ ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός; Καὶ ὁ ἀνθρωπισμός, ἡ ἐλευθερία, τὰ δημοκρατικὰ ἰδανικά;»—Ὅλ' αὐτὰ καλὰ καὶ ἅγια, μεγάλα καὶ ὡραῖα λόγια, ὅμως, δὲν σᾶς τὸ κρύβω: ἐδῶ ἀκριβῶς σᾶς περίμενα, ἀγαπητὲ κι' ἀνύποπτε φίλε! Ἡ ὥρα τούτη ποὺ μιλᾶμε, εἶναι ὥρα σκληρὴς, ὠμῆς, ἀναπόδραστης εἰλικρίνειας· ἀλλιῶς βεβαιωθεῖτε πὼς δὲν θ' ἀποφάσιζα νὰ γράψω κι' ἀπὸ μέρος μου τὸ παρόν. Ὅσα εἴπατε, ὅσο συνοψίσατε κάτω ἀπὸ τόσο ὡραῖες ἐπικεφαλίδες, ὑπάρχουν, πραγματικά, δὲν εἶναι κούφια λόγια. Ὅμως ἔχουν ἕνα μειονέκτημα — μοιραῖο: Βρίσκονται κρεμασμένα δίχως συνοχή, σὰν κομμάτια πανοπλίας διαλελυμένης, σ' ἕνα μουσεῖο πολεμικῶν εἰδῶν. Ἔτσι φύρδην - μίγδην ὅπως τὰ εἴπατε. Δίχως ραχοκοκκαλιά, δίχως ἕνα κορμὶ ποὺ νὰ τὰ φοράει, δίχως μιὰ καρδιὰ ποὺ νὰ χτυπάει ζεστὰ κάτω ἀπὸ τὶς μετάλλινες πλάκες τους.

Πικρὴ ἀλήθεια! Τὶς ἀξίες αὐτές, τὶς ἔξοχες, ποὺ ἀνεκάλυψε ὁ ἱστορικὸς κόσμος, φρόντισαν κάποιοι ἐπιτήδειοι, ἀετονύχηδες, νὰ τοῦ τὶς ἀφαιρέσουν μιὰ - μιὰ καὶ νὰ τὶς κρεμάσουν στὶς προθήκες τῶν ἀζητήτων. Ἐκεῖ ὅπου τὰ πράγματα ξεχνιόνται καὶ σκουριάζουν. Ἐκεῖ ὅπου μένουν ἀναξιοποίητα, ὡς που νὰ περάσει ἡ στιγμή τους. Νὰ γίνουν ἀκίνδυνα, ἂν ὄχι περιττά. Τώρα, ξαφνικά, ἐπειδὴ ἡ ἀνάγκη τὸ καλεῖ, τὶς θυμόσαστε. Τρέχετε λοιπὸν κι' ἀνοίγετε διαστικὰ τὶς προθῆκες, ξεσκονίζετε μάνι - μάνι τὰ κομμάτια, τὰ φορᾶτε σφίγγοντας ὅπως τύχει τὰ λουριά. Ἀλλοίμονο, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γραφικὸ ἀλλὰ καὶ περίεργο. Ἡ σπουδή σας, ἀντὶ νὰ φανερώνει ἐμπιστοσύνη καὶ πίστη, δείχνει τὴν προχειρότητα καὶ τὴν παραζάλη.

Τὰ νέα παιδιὰ στέκονται ἀπέναντί μας μὲ μιὰν ἀπορία στὰ μάτια τους καθόλου συγκαταβατική. Ὅποιος διατηρεῖ τὴν ἐπαφή του μὲ τὶς καινούργιες γενιές, κι' ἔχει τὶς αἰσθήσεις του ξύπνιες, νιώθει βαθύτατα, βαρύ, τὸ βλέμμα τοῦτο νὰ τὸν ἐλέγχει. Ἂν πιστεύαμε πὼς ἡ κοσμοθεωρία τῶν ἄλλων, τῶν ἀντικρυνῶν, εἶταν ἡ σωτήρια, αὐτὸ θὰ εἶταν τουλάχιστον μιὰ λύση: δὲν θὰ εἴχαμε παρὰ νὰ τὴν προτείνουμε ἕτοιμη—βέβαιοι πὼς ἔτσι, πολὺ γρήγορα, θὰ βρίσκαμε ἀπήχηση. Γιατὶ ἡ ὥρα εἶναι εὐνοϊκὴ γιὰ τέτοιες, ἕτοιμες λύσεις. Μὴ λησμονοῦμε πὼς ἡ κάθε ἰδεολογία ἔχει τὸν καιρό της, τὸ κλίμα της, κι' ὅτι, στὴν πρόσφορη αὐτὴ ὥρα, ριζώνει ἀμέσως, θλασταίνει, ἔστω καὶ γιὰ τὸν ἁπλὸ λόγο πὼς εἶναι φρέσκια, γεμάτη πίστωση, ἐναρμονισμένη μὲ τὸ μυστικὸ συρμὸ τῆς στιγμῆς. Ὅμως δὲν πιστεύουμε τέτοιο πράγμα. Πιστεύουμε — δίχως ἀξιώσεις ἄλλωστε ὁποιουδήποτε προφητισμοῦ — πὼς ἡ λύση τῆς κοσμολογικῆς αὐτῆς περιπλοκῆς θὰ ἔρθει κόποτε ἀπὸ μιὰ σύνθεση ἀνώτερη, ὀργανική, τῶν ἀγαθῶν ποὺ κρύβουν μέσα τους καὶ οἱ δυὸ ἀντίθετες σήμερα ἀπόψεις, οἱ δυὸ φιλοσοφίες τῆς ζωῆς. Νὰ γιατὶ ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴ νηφαλιότητα, γιὰ τὴ διατήρηση καθαροῦ μυαλοῦ μέσα στὴν ἀνεμοζάλη. Ἔτσι ποὺ νὰ μὴ γίνουν καταστροφὲς ἀνεπανόρθωτες, ἔτσι ποὺ τὸ πατρογονικὸ ἀπόθεμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ μὴν ἀφανιστεῖ, ὁ ἠθικός του κόσμος νὰ μὴ βουλιάξει, νὰ μὴν ἀπαλλοτριωθοῦν ἀπὸ διασύνη, ἔλλειψη ψυχραιμίας, πεῖσμα, τύφλωση φανατισμοῦ, ἀξίες ἀναντικατάστατες, ποὺ σήμερα μπορεῖ νὰ μὴ τὶς ἐκτιμᾶνε οἱ ἐπιπόλαιοι, ἀλλὰ ποὺ αὔριο θὰ τὶς νοσταλγήσουν πικρὰ οἱ ἐπερχόμενοι, καὶ θὰ μᾶς ζητᾶνε, πέρα ἀπὸ τοὺς τάφους μας, λόγο στὸν αἰώνα.

Δὲν ἀρκεῖ λοιπὸν τὰ προβαλλόμενα συνθήματα νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὰ ὡραῖα. Πρέπει καὶ νὰ μὴν εἶναι διαστικὰ μαζεμένα καὶ νὰ μὴν ἔχουν καταπροδοθεῖ. Ἔπειτα ἀκόμα τοῦτο: Ἡ ἐπιταγὴ τῆς ὥρας δὲν εἶναι συνθήματα—εἶναι ἰδεολογία. Ἰδεολογία ὄχι κομματική. Ὄχι πρόγραμμα, μακροπρόθεσμο ἔστω, βασισμένο—γιὰ τὸ πιὸ εὐπαρουσίαστο—σ' ἕνα σύστημα θεωρητικῶν διαπιστώσεων, συλλογισμῶν καὶ ἀξιωμάτων. Καὶ ὅμως ἐδῶ βρίσκεται ἡ βαθύτερη παρεξήγηση: Οἱ περισσότεροι φαντάζονται πὼς τέτοιου εἴδους ἰδεολογία γυρεύει ἡ ἐποχή μας. Λάθος! Ἔτσι ἀντικρύζουν τὸ πρόβλημά της μυαλὰ ἱκανὰ ἴσως ἀλλὰ καὶ ἄδροσα, ἀφόρητα στὴν πεζότητά τους, στὸ στεγνό τους θετικισμό. Γι' αὐτὸ καί, μιλώντας γιὰ ἰδεολογίες, σερβίρουν συνταγές. Ὄχι! Ἰδεολογία ἑνὸς κόσμου θὰ πεῖ προσωπική του ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τὸ αἰνιγματικὸ τῆς ζωῆς. Ἄποψη γιὰ τὸ νόημά της.

Καὶ τώρα τὶ θὰ γίνει; Τώρα ὅπως στρώσαμε θὰ κοιμηθοῦμε. Τώρα θὰ κάνουμε τὸν κανόνα μας, θὰ ζήσουμε τὸ βαρὺ τοῦτο Καθαρτήριο, μιὰ δοκιμασία ἠθική, ποὺ κάποτε θὰ βρεῖ τὴ διέξοδό της. Ἂν κάποια μεγάλη ψυχὴ—περσσότερο παρὰ ἕνας μεγάλος νοῦς—ἔρθει νὰ δώσει στὸν κόσμο μιὰν ἐνιαία, ἐσωτερικὴ πίστη, μιὰ σύνθεση δημιουργική, τόσο τὸ καλλίτερο! Ἂς μὴν ἐπαναπαυόμαστε ὅμως σὲ τέτοιες, μεσσιανικὲς προσδοκίες. Ἂς κάνουμε ὁ καθένας τὸ χρέος του, μὲ πρῶτο καὶ ἀπαράβατο ὅρο—ἂν μποροῦμε—τὴν ἀνένδοτη ἐντιμότητα. Καὶ μόνον αὐτὸ ἂν διδαχτοῦμε καὶ προσφέρουμε, θὰ εἶναι κιόλας πολύ. Σώνουν πιὰ οἱ κοροϊδίες, οἱ κουτοπονηρίες, οἱ ἀσέβειες, οἱ εὐτέλειες, οἱ καπατσοσύνες, οἱ κάθε λογῆς καὶ σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα λωποδυσίες. Ἔχουμε νὰ διαλέξουμε ἀνάμεσα στὴν ἀπάτη καὶ στὴν ἀλήθεια. Ἡ ἀπάτη τὸ εἴδαμε ποὺ μᾶς ἔφερε. Ἂς δοκιμάσουμε, ὅσο εἶναι ἀκόμα καιρός, καὶ τὴν ἀλήθεια...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Ἀπριλίου 1958

1613165-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΩΡΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἀπὸ ὀλίγγο κυριεύεται κανένας ὅταν μελετάει τὶς περίπλοκες συνθῆκες τῆς ἐποχῆς—ἀρκετὰ ἐκτεταμένης ἄλλωστε—ποὺ εἶδε τὴ γέννηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὴ γέννηση καὶ τὸ ἄπλωμά του. Γιατὶ ἂν θεωρήσουμε ὡς «γέννηση» τὸ ἀρχικὸ καὶ μόνο γεγονός, τὴ δραματικὴ ἱστορία τῆς Ἰουδαίας, τότε δὲν θὰ ἔχουμε συλλάβει τὸ ἀληθινὸ πρόβλημα. Τὸ ἀληθινὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πῶς καὶ γιατί, ἕνα ἀρχικὸ δεδομένο καθὼς τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὸ μαρτύριό του, ἀκτινοβόλησαν, διαδόθηκαν σὰ θρησκεία τόσο, ποὺ νὰ μεταμορφώσουν τὸν κόσμο ἱστορικὰ—ἔστω κι' ἂν δὲν μετεμόρφωσαν τὸν ἄνθρωπο ὅσο θὰ τὸ θέλαμε, ὅσο θὰ τὸ ἤθελαν κ' οἱ πιὸ συνειδητοὶ ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους του.

Μὲ τὸ νὰ λέμε, ὅπως γινόταν—καὶ γίνεται—ἀπὸ τοὺς ἀφελέστερους καὶ τοὺς φανατικούς, πὼς ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου βρίσκεται στὴ θεία δύναμη τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου, δὲν δίνουμε ἀπάντηση στὸ θέμα. Τοῦ ὑπεκφεύγουμε. Ἡ στοιχειωδέστερη γνώση τῶν ἀνθρωπίνων πείθει πὼς δὲν γίνεται καθόλου μὲ τρόπο μηχανικό, κι' ἄμεσο, ἡ ἀφομοίωση τέτοιων διδαγμάτων, ἂς εἶναι καὶ τὰ πιὸ ὑψηλά, καὶ τὰ πιὸ θεόπνευστα. Ἂς ἀφήσουμε ὅτι, τέτοια ἐξήγηση, ἁπλουστευτική, ἀδικεῖ καὶ τὸ χριστιανικὸ μήνυμα καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Γιατὶ ἂν αὐτὸ καὶ μόνο χρειαζόταν γιὰ τὴν ἀνάπλαση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ μιὰ δραστήρια ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ, τότε κακῶς τὸ ἀνθρώπινο γένος εἶχε ἀφεθεῖ στὴν τύχη του· καὶ οὔτε ἔχει ἀξία πιὰ ὁ μετέπειτα προσηλυτισμός του, ἀφοῦ γίνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀποκαλυπτική, τὴν ἀναντίρρητη ἐπέμβαση τῆς θείας Ἀλήθειας. Ὄχι: Ἔχουμε συνηθίσει—καὶ ὄχι ἄδικα—νὰ θεωροῦμε κάθε ἀνθρώπινη ἐξύψωση ἀποτέλεσμα ἐσωτερικῆς, ἐπίπονης προσπάθειας τοῦ καθενός μας, ἐπίδοση προσωπική, ποὺ δίνει καὶ τὸ μέ-

τρο τῆς ἠθικῆς μας ἀξιοπρέπειας. Μόνο σὰν ἀτομικὴ κατάκτηση ἀντιλαμβανόμαστε τὴν ἐσωτερικὴ χειραφέτηση, ὄχι σὰν αὐτονόητη ἀφομοίωση ἑνὸς παραγγέλματος μὲ κῦρος ἀξιωματικό.

Ὥστε ἀλλοῦ εἶναι σωστότερο ν' ἀναζητήσουμε τὴν ἀλήθεια. Ὁ Χριστιανισμός, γιὰ νὰ ὑπάρξει καὶ νὰ κυριαρχήσει, πρέπει νὰ εἶταν ἔκφραση μιᾶς βαθύτερης, λίγο - πολὺ διάχυτης ἀνάγκης, καὶ στὸ αἴτημα αὐτὸ τὸ ἄπλαστο, τὸ ρευστό, τῆς ἱστορικῆς του στιγμῆς, πρέπει νὰ ἔδωσε τὴν καλύτερη ποὺ μποροῦσε νὰ γίνει ἀπάντηση. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ συλλαμβάνουμε κάτι ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἀρχικοῦ δεδομένου, τὴ μετάγγιση σ' αὐτὸ μιᾶς ἀνώνυμης, διψασμένης νὰ ἐνσαρκωθεῖ ψυχῆς.

Ὁ κλασικὸς κόσμος, ποὺ τότε ἀκριβῶς βασίλευε μέσα σ' ἕναν ὁρίζοντα φοβερὰ ταραγμένον, γεμᾶτον σύννεφα μολυβένια κι' αἱματοστάλαχτα, περνοῦσε — μαθαίνουμε — μιὰ πρωτοφανῆ κρίση. Κρίση συνειδήσεων, κάματο ἠθικό. Μαρτυρίες μᾶς σώζονται κάμποσες· ὅμως εἶναι ἄλλο πράγμα νὰ πληροφορεῖσαι κάτι, κι' ἄλλο νὰ τὸ ζεῖς. Ὅ,τι φαύουμε σήμερα ἀπὸ τὰ ἠθικὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶναι σκόρπια συντρίμμια, δίχως ἐσωτερική, ὀργανικὴ συνοχή. Ἡ θερμοκρασία τους ἔφυγε, ὁ λυγμός τους ἔχει πετάξει. Συγκεντρώνοντας τώρα τὶς πληροφορίες ποὺ μποροῦμε καὶ τὶς ἐνδείξεις, ἀνασυνθέτουμε μὲ τὴ φαντασία μας τὸ ναυάγιο, ἀδύνατο ὅμως νὰ τοῦ δώσουμε τὴν ἐνορατικὴ ἔνταση τοῦ παρόντος. Ἀποτέλεσμα: Τὰ μυαλὰ ποὺ ρέπουν καὶ ἱκανοποιοῦνται μὲ τὶς ἀναλύσεις, διατυπώνουν τὰ συμπεράσματά τους· ὅσοι ὅμως πιστεύουν στὴν ἀναντικατάστατη θερμοκρασία τῆς ζωῆς, χτυπᾶνε μὲ τὶς γροθιές, ἐναγώνια, αὐτὴ τὴν κλειστὴ σιδερένια πόρτα, πέφτουν ἐξαντλημένοι μπροστὰ της ἀπὸ ἴμερο καὶ ὑψηλὴ ἀγωνία. Γιατί; Γιατὶ ὁ καιρός μας, συγκλονισμένος ἀπὸ ἀνάλογο ἴσως μ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ πυρετό, ἐπιθυμεῖ ζωηρὰ ν' ἀποσφραγίσει τὰ χείλη τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ψηλαφίσει τὸ σῶμα του μ' ἕνα διφαλέο πάθος γιὰ ἀναγνώριση τοῦ ἑδάφους, συνειδητοποίηση τῆς πορείας του — ποὺ εἶναι καὶ ἡ κατεύθυνση τῆς ἀποστολῆς του.

Φυσικά, αὐτὸ δὲν εἶναι γνώρισμα γενικό. Πολλοὶ στὸν καιρό μας ἐλυσαν ὅλα τὰ ἠθικά τους προβλήματα, καὶ γνοιάζονται πιὰ μόνο γιὰ τὴν πρακτική τους ἐφαρμογή. Κάθε ὑψηλὴ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου, τὴ θεωροῦν ἀδιάφευστο σημάδι παρακμῆς: "Ὅταν δὲν εἶσαι μακάριος, εἶσαι «ἀποσυντεθειμένος». Εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ ἄποψη — πολὺ εὔκολη ἴσως, ἀλλὰ ἄποψη πάντα. Ἀναρωτιέται ὅμως κανένας ἂν τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ πάθος μιᾶς ἐποχῆς ἀπόκειται στὴ στατιστικὴ νὰ τὸ προσδιορίσει ἢ καὶ στὴν ὀργανωμένη πολιτική. Ποιὸς ξέρει ἂν τὶς ἱστορικὲς στιγμὲς δὲν τὶς ἐκφράζουν αὐθεντικότερα κάποιες διάχυτες, διάσπαρτες μειοψηφίες, ποὺ ἔχουν τὴν ἀχάριστη εὐαισθησία νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὰ σκόρπια στὸν ἀέρα, ἀνεπίσημα μηνύματα; Ποιὸς ξέρει ἂν ἡ γνήσια πίστη μιᾶς ἐποχῆς δὲν ἐνσαρκώνεται στοὺς αἱρετικούς της;

Διασταύρωση ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἀνατολικοῦ μυστικισμοῦ εἶναι τὸ πιὸ νοητὸ σχῆμα ποὺ μποροῦμε νὰ δώσουμε στὴν ὥρα τὴ γεννήτρια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μὴν πιστεύουμε ὅμως στὴν καθαρότητα τὴ θεωρητικὴ καθ' ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς συντελεστές. Τὸ ἑλληνικὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα δὲν εἶταν πιὰ τὸ ἰλαρὸ κι' ἀτάραχο τοῦ Δωδεκαθέου. Ἐκφραζόταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὰ Μυστήρια καὶ τὶς μεταφυσικὲς τους τάσεις, ἀπὸ τὸν ὁλοένα ἐξελισσόμενο Ὀρφισμό, παρὰ ἀπὸ τὴν εἰδυλλιακή, ὁλυμπιακὴ μυθολογία. Οἱ πυθαγόρειοι, ἔπειτα, οἱ νεοπλατωνικοί, οἱ στωϊκοί, γνώριζαν μιὰν αὐξανόμενη δημοτικότητα. Στὴν τάση τῶν Μυστηρίων νὰ βεβαιώσουν γιὰ τὴν ὑπερτάφια συνέχιση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, αὐτοὶ ἔφερναν καὶ προσέθεταν τὸν ἠθικὸ κανόνα, τὴν ἐσωτερικὴ πειθαρχία, τὸν πόθο γιὰ πνευματικὴ τελείωση. Ὁ λυτρωτὴς θεός, ὁ «Σωτήρ», εἶναι κιόλας δοξασία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου· μόνο ποὺ δὲν θυσιάζεται γιὰ χάρη τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ δυαρχία ψυχὴ - σῶμα, καὶ ἡ τάση τῆς πρώτης νὰ τελειωθεῖ ἀποχωριζόμενη ἀπὸ τὸ δεύτερο, καὶ ἡ δοκιμασία διὰ τοῦ Κακοῦ μέσα στὸν κόσμο τῆς ὕλης, καὶ ἡ βαθμιαία λύτρωση διὰ τοῦ ἠθικοῦ καθαρμοῦ, ἑλληνικὲς δοξασίες εἶναι κι' αὐτά. Μόνο ποὺ, ἐδῶ, ἐπισημαίνονται πιὰ κάποιες ἀμνημόνευτες διεισδύσεις τοῦ ἀνατολικοῦ πνεύματος στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀργὲς ζυμώσεις καὶ ἐξελίξεις, ἐπεξεργασίες τῆς συγκεχυμένης ἀσιατικῆς μυστικοπάθειας ἀπὸ τὸ ἰσορροπημένο, γεμᾶτο ἀνθρωπιστικὴ προσήνεια ἑλληνικὸ πνεῦμα.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου πὼς ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει ἔνδυμα δανεικό. Σημαίνει μόνο πὼς δὲν εἶναι αὐθαίρετος, ἀνιστόρητος, δίχως πατρότητα καὶ προετοιμασία. Τὸ κήρυγμα ποὺ ξεκινάει σὰν ἱστορικὸ μὲν ἐνδόσιμο ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, σὰν κοσμοθεωρητικὴ δὲ σύνθεση πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ Ἀντιόχεια, ὅπως βασίζεται στὴν ἔξαρση ἑνὸς θεοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ ἔχει πάνω του τὴ δημιουργικὴ σφραγίδα πόλι τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἡ ζέστα του, ἡ σύνθετη αὐτὴ εἰδυλλιακὴ μαζὶ καὶ δραματικὴ γοητεία, ποὺ αἰχμαλωτίζει γενιὲς καὶ γενιές.

Ἂν ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε στὴν πνοή του τὴν ἄχνα ἀπὸ τὸν πόθο, τοὺς καϋμούς, τὶς ἀναζητήσεις, τὶς ἐλπίδες, τὶς ἀγωνίες, τὰ δάκρυα τόσων θνητῶν ποὺ ἀγωνίστηκαν ἐπὶ χιλιάδες χρόνια νὰ ἐξιχνιάσουν τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πόνου, δὲν θὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ συγκινεῖ καὶ νὰ ἐξυψώνει ὅπως ἐξυψώνει καὶ συγκινεῖ. Σὲ σύγκριση μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες θρησκεῖες, ποὺ εἶταν πλασματικὲς ἐκφάνσεις τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἢ τοῦ ἀπάνθρωπα φυσικοῦ, ἀνακοινώσεις ἄνωθεν πρὸς τὸν ἄνθρωπο, «ἐξ ἀποκαλύψεως», ρητὲς κι' ἀδυσώπητες ὑπαγορεύσεις, αὐτὸς ἐδῶ ξεπήδησε αἰσθητὰ μέσ' ἀπὸ τὰ τυραννισμένα ἀνθρώπινα στήθη. Τὸ ὁμολόγησε συμβολικά, ἀναγνώρισε τὴν πνευματική του πατρότητα ὅταν εἶπε πὼς ὁ θεός του, ὁ πάσχων, εἶναι υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλο ἂν οἱ καιροὶ δὲν εἶταν— καὶ δὲν εἶναι—ὥριμοι γιὰ νὰ χαιρετίσουν μὲ τὴν εὐλάβεια ποὺ τοῦ ἁρμόζει αὐτὸ τὸ μυστήριο, τὸ ὕψιστο, τὸ πιὸ συγκλονιστικὸ ἀπ' ὅλα, κι' ἂν χρειάστηκε ἔτσι νὰ γίνει γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ προσφυγὴ στὸ ὑπεράνθρωπο καὶ στὸ κῦρος τὸ ἀξιωματικό. Συχνὰ οἱ ἄνθρωποι αὐτοτα-πεινωνόμαστε ἐκεῖ ποὺ νομίζουμε πὼς ὁπλιστήκαμε μ' ἐξουσία συντριπτική. Κάθε φορὰ ποὺ κάποιοι μεγάλοι ὁραματιστὲς τοῦ ἰδανικοῦ πᾶνε νὰ μᾶς λυτρώσουν ἁληθινά, ἐμεῖς διαδηλώνουμε ἀσυναίσθητα τὸ πόσο εἴμαστε ἀνώριμοι ἀκόμα, ἀναζητώντας φανατικὰ ἕναν καινούργιο ἀφέντη. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ κήρυγμα τῆς ἐλευθερίας γίνεται συχνὰ ὅπλο κατα-τέσεων...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 'Απριλίου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΕΡΑΤΑ ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΜΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

1 613166-1

Πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία τοῦ φόνου ἑνὸς ἐραστῆ τῆς μητέρας ἀπὸ τὴν ἀνήλικη κόρη της, ποὺ διαδραματίστηκε κάτω ἀπὸ ἄλλους οὐρανούς, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ κεντήσει, σχεδὸν ἀπεριόριστα. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξεγελάνε οἱ γεωγραφικὲς ἀπομακρύνσεις: τὸ περιστατικὸ ἔχει μιὰν ἐνάργεια λίγο - πολὺ ἀντιπροσωπευτική. Ἕνα νόημα γενικώτερο, ποὺ κρύβεται ἀδέξια κάτω ἀπὸ τὴ συμπτωματική του ἰδιοτυπία. Οὔτε καὶ τὸ ἐξεζητημένα γραφικὸ πλαίσιο τοῦ περιστατικοῦ εἶναι ἄξιο νὰ συγκαλύψει τὴν οὐσία του. Οἱ κατὰ παραγγελίαν ἐξωφρενισμοὶ τοῦ κόσμου τῆς ὑπερατλαντικῆς ὀθόνης, δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ προβάλλουν ἀπροσχημάτιστους, μὲ ὡραιοποιθῆ κυνισμό, τοὺς κρυφοὺς πόθους ἑκατομμυρίων ὄντων, ἀπὸ παντοῦ τῆς Γῆς.

'Εξωτερικά, τὸ πράγμα μοιάζει ἀνώδυνο, περιορισμένης σημασίας: Μιὰ μάννα «στάρ», «ἱερὸ τέρας» ποὺ λένε καὶ στὴ γλώσσα τῆς γαλλικῆς σκηνῆς, ἕνας ἐραστὴς γκάγκστερ, μιὰ κορούλα μεγαλωμένη μέσα στὶς δηλητηριασμένες ἀναθυμιάσεις τοῦ ἐξωτικοῦ αὐτοῦ ἀνθοκήπιου μὲ τὰ φαρμακερὰ φυτά. 'Εκκεντρικότητες σωρὸ· καμμιὰ ἀπολύτως ἀναλογία μὲ ἄλλο γεωγραφικὸ πλάτος καὶ μῆκος. Ἂν ἡ παγκόσμια κοινὴ γνώμη παρακολουθεῖ μὲ τόση περιέργεια τὴν ἱστορία, ὁ λόγος εἶναι τὸ ἐπιφυλλιδογραφικό της ἐνδιαφέρον, ἡ ἀνεκδοτολογική της πλευρά. 'Απὸ τότε ποὺ ὁ ἀείμνηστος Εὐγένιος Σύης καὶ ὁ συναδελφός του 'Αδόλφος ντ' 'Εννερὺ ἔπαψαν νὰ τροφοδοτοῦν τὴ διεθνῆ γαλαρία μὲ δακρυγόνα μελοδράματα καὶ καταχθόνιες περιπλοκές, ἀνέλαβε τὸ Χόλυγουντ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει. Μόνο ποὺ ἔγινε ἡ φυσικὴ μεταγραφή: τὸ περιπαθέστατο ὑλικὸ μεταφέρθηκε σὲ ἄλλον τόνο, πιὸ μοντέρνο: Εἶναι τώρα καταρράχτες ἀπὸ διαζύγια, εἰδύλλια, γάμους, ἀπαγωγές, σκάνδαλα, ὅλα σὲ ρυθμὸ ἰλιγγιώδη, «κι

66-2.

νηματογραφικό». Ἡ βιομηχανία τῶν παραγωγῶν τὰ ὀργανώνει, γιὰ νὰ λανσάρει τὰ προϊόντα της, καὶ ἡ διεθνὴς γαλαρία τ' ἀπορροφᾶ ἐκστατική, ὀνειρευόμενη μὲ καῦμὸ τὴ «μεγάλη» ζωή, ποὺ ὁ καθένας δὲν ἔχει τὸ προνόμιο νὰ τὴ ζήσει...

Εἶναι ἡ μιὰ πλευρά, ἡ προφανέστερη. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη: Ὁ κόσμος τῶν ἀνδρεικέλων, ὁ κινούμενος μὲ ἀόρατες κλωστὲς ἀπὸ τοὺς ὑπερπόντιους κερδοσκόπους τοῦ φίλμ, δὲν εἶναι μόνον ἕνα ἐμψυχωμένο φιγουρίνι: δὲν ὑπαγορεύει μονάχα συρμούς, ἤθη. Ἀποτελεῖ καὶ μιὰ προβήκη ὅπου ἐκθέτει ἔμμεσα ἕνας ὁλόκληρος κόσμος τοὺς εὐσεβεῖς πόθους του, ἐλαφρὰ μόνο μεταπλασμένος σὲ σύμβολα. Ἡ «σκανδαλώδης»—ἂν καὶ συνηθέστατα μόνο γελοία—ζωὴ τῶν ἀστέρων, βρίσκει τόση ἀπήχηση πάνω σὲ διάχυτα κοινωνικὰ σύνολα γιατὶ ἐκφράζει ἀπροσχημάτιστα, ἀθέσμευτα, τὸ ἰδανικὸ ζωῆς τῶν θαυμαστῶν τους: Στὸν κύκλο τοῦ Χόλυγουντ ἔχουν καταργηθεῖ οἱ διστάγμοί, οἱ φραγμοί, οἱ ἐνδοιασμοὶ—νὰ ἡ σκέψη. Ἐκεῖ ὁ καθένας κάνει ὅ,τι τοῦ ἀρέσει, δίχως φόβο γιὰ τὸ τὶ θὰ πεῖ ὁ ἄλλος, ἡ κοινωνία, τὸ συγγενολόϊ, ἡ γειτονιά. Ἔ λοιπόν! δὲν εἶναι τάχα αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ τῆς ἐλευθερίας; Τὸ πιὸ ἀξιοζήλευτο «πλάτος» ἀντιλήψεων; Ὁ πολιτισμὸς στὸ κορύφωμά του; Ἀνεξαρτησία ἀπόλυτη, ἐλευθερία νὰ ἐξαοικήσεις τὶς ζωϊκές σου ἱκανότητες πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.—Ἡ «στάρ», κατὰ συνέπεια, δὲν εἶναι μόνον ἀντικείμενο λατρείας. Εἶναι καὶ ὑπόδειγμα ζωῆς.

Ἀνομολόγητα, ἔστω. Τὴν ἀληθινὴ ἔκφραση τῶν ἀνθρώπων δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀναζητοῦμε στὶς μεγαλόφωνες ἐκδηλώσεις τους. Πρέπει ν' ἀφουγκραζόμαστε, ὅσο μᾶς εἶναι δολετό, τὰ μοναχικὰ κι' ἀσύνειδα ψελλίσματά τους. Ὁλόκληρη ἡ ἀνεπίσημη Ἱστορία—δηλαδὴ ἡ πιὸ σημαντικὴ — τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ κρυφή, ἐπίμονη ἀντιδικία ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὸ ἔνστικτο. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ πρώτου δὲν γίνεται ποτὲ χωρὶς αἱματηρὲς θυσίες. Ἀφοῦ πρῶτα ἐπιβληθεῖ ἀπὸ ἕνα εἶδος κοινῶν συναινέσεων, δηλαδὴ ἠθελημένων αὐτοπεριορισμῶν, ὕστερα ἀπαιτεῖ καθημερινὲς ἐπὶ μέρους θυσίες, δίχως τελειωμό! Γιατὶ τὸ ἄτομο μέσα μας ποτὲ δὲν παραιτεῖται, ποτὲ δὲν ἀποβάλλει ὁριστικὰ τὶς ἀξιώσεις του. Μάχεται ἀσταμάτητα καὶ μ' ὅλους τοὺς τρόπους τὸ νόμο, δηλαδὴ γενικώτερα τὴ σκοπιμότητα, τὴ φρόνηση, τὸ κοινὸ συμφέρον ἢ τὸ ἰδανικό. Μὲ τὴν πονηριὰ ἢ μὲ τὴ φανερὴ σύγκρουση, μὲ τὴν ὑπεκφυγή, τὴν καταστρατήγηση ἢ τὴν ἀνταρσία, ὅλο κι' ἀγωνίζεται νὰ χαλάσει αὐτὸ ποὺ τὸ ἴδιο οἰκοδόμησε ἢ ἀνεγνώρισε. Ἡ ὑποταγή, καὶ περισσότερο ἴσως ἀκόμα ἡ αὐτοπειθαρχία, γίνονται μὲ καταπίεση σκληρή, ἀπώθηση ἀλύπητη τῶν ἀναστατωμένων ἐπιθυμιῶν μας. Κι' ὅπως μᾶς ἔχει δείξει ἡ ἐπιστήμη τοῦ καιροῦ μας, ἡ ψυχολογία τοῦ βάθους, μιὰ τέτοια καταπίεση ὄχι μόνο δὲν πραγματοποιεῖται χωρὶς ζημιές, ἀλλὰ καὶ θὲν εἶναι ποτὲ τελειωτική. Ἰσορροποῦμε ἀδιάκοπα πάνω στὸ σκέπασμα μιᾶς χύτρας ποὺ κοχλάζει.

Τὸ νὰ «ζήσει τὴ ζωή του», εἶναι φυσικὴ ἀπαίτηση κάθε πλάσματος πάνω σὲ τούτη-ἐδῶ τὴ γῆ. Κάποιο ἔνστικτο λίες τὸ εἰδοποιεῖ σκοτεινὰ πὼς εἶναι μοναδική, φευγαλέα κι' ἀναντικατάστατη. Στὴν παράφορη αὐτὴ ὁρμή του (ποὺ μιὰ ἐπιπόλαια θεώρηση τὴν παρουσιάζει πολλὲς φορὲς γιὰ κωμική, ἐνῶ ἔχει τραγικὸ νόημα, ὅταν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνόητου μιμητισμοῦ, κοινωνικῆς ματαιοδοξίας—πράγμα ἄλλωστε συνηθέστατο) ἔρχεται ἀντιμέτωπη ἡ ἀνώτερη ἀνάγκη, τὸ εὐρύτερα σκόπιμο: Τὸ ἀπαράγραπτο δικαίωμα ἄλλων προσώπων νὰ ὑπάρξουν κι' αὐτά, νὰ μὴ θυσιαστοῦν, νὰ μὴν τραυματιστοῦν ἀνεπανόρθωτα. Τὸ συνηθέστερο, ἡ ἀντίρροπη αὐτὴ δύναμη παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀφηρημένη μορφὴ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἢ μὲ τὴ συγκεκριμένη τοῦ παιδιοῦ. Ἡ δεύτερη περίπτωση εἶναι καὶ ἡ δραματικότερη. Τὸ παιδὶ γιὰ νὰ ὑπάρξει, γιὰ νὰ βλαστήσει ἄρτια, νὰ μὴν ἀκρωτηριαστεῖ ἐσωτερικά, ἀπαιτεῖ, καὶ μόνο μὲ τὴν παρουσία του, θυσίες ἀλύπητες τοῦ ἐγώ μας. Ἀλλὰ καὶ τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου, ὅπως καὶ τὸ συμφέρον τοῦ μέλλοντος, ἐπιβάλλουν θυσίες ἀπεριόριστες γιὰ τὸ παιδί. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ καὶ τὰ πιὸ προοδευτικά, τὰ πιὸ ριζοσπαστικὰ καθεστῶτα, παρὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἀσυδοσία στὸ ξεκίνημά τους, δείχνονται αὐστηρότατα σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν προστασία τοῦ παιδιοῦ.

Ἡ ἀπονενοημένη στὰρ μὲ τὸν γκάγκστερ της, κάνοντας χρήση μιᾶς ἀσυδοσίας ἀντάξιας ὄχι τοῦ ἠμικόσμου πιά, ἀλλὰ τοῦ ὑποκόσμου, προσέβαλε τὸν ἀνώτερο κοινωνικὸ νόμο—θεμέλιο κάθε ἀντάξιας τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς: Ἐξέθεσε στὸν ἔσχατο κίνδυνο τὴ φυσικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα ἑνὸς παιδιοῦ, ποὺ εἶταν σ' ἐπίμετρο παιδί της. Αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ δικαστεῖ, ὄχι ἡ μικρὴ Τσέρυλ, ἡ θυσιασμένη στὴν ἀναισχυντία τῆς μεγάλης πορνείας. Τὰ «ἱερὰ τερατα» καιρὸς νὰ πάψουν νὰ εἶναι ἱερά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΧΑΙΟΝ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Ἀπριλίου 1958

1613/67-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΠΛΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁποιαδήποτε κι' ἂν θὰ εἶναι ἡ πολιτικὴ παράταξη ποὺ θὰ βγεῖ αὔριο νικήτρια ἀπὸ τὶς ἐκλογές, καλὰ θὰ κάνει νὰ μελετήσει ἕνα φαινόμενο ποὺ σημειώνεται τώρα. Νὰ τὸ ἀναλύσει ἀποδοτικά. Μοῦ τὸ συνόψιζε ποχτὲς ἕνας γνωστός μου, ἄνθρωπος στοχαστικός, νηφάλιος: «Στοὺς πέντε ποὺ ρωτάω τί θὰ ψηφίσουν, οἱ τρεῖς, ἂν ὄχι οἱ τέσσεροι, βρίσκονται σ' ἀδυναμία νὰ μοῦ ἀπαντήσουν ἀμέσως. Ἀναιρωτιόνται, ἐξηγοῦν τὴν ἀμηχανία τους, μοῦ ἀντιστρέφουν τὴν ἐρώτηση, δικαιολογοῦνται. Θέλεις νὰ λόβω ὑπ' ὄψη μου τὸ φυσικὸ ποσοστὸ τῆς κρυψίνοιας; Νὰ ὑπολογίσω δηλαδὴ ἐκείνους ποὺ γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο κρίνουν πὼς δὲν τοὺς συμφέρει ν' ἀποκαλύψουν τὰ φρονήματά τους; Ἔστω! Πάλι μένει ἕνα μεγάλο περιθώριο ἀμηχανίας. Ἐπίτρεψέ μου νὰ τὸ θεωρῶ ἀποκαρδιωτικό...»

Τὸ ἀναφέρουμε καὶ τὸ ὑπογραμμίζουμε ἐδῶ γιατὶ δὲν εἶναι καθόλου ἄγνωστο: ἀντίθετα, ἔχει προσεχτεῖ πολύ, συζητεῖται εὐρύτατα· κι' ἀκόμα γιατὶ αὐτὴ - ἐδῶ ἡ στήλη, ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς πολιτικῆς ὅπως βρίσκεται, γνοιάζεται πολὺ λιγότερο γιὰ τὰ φρονήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τὴν ψυχική τους ζωή. Αὐτό, τὴν ἀποδεσμεύει ἀπὸ πολλὲς δουλεῖες, ὑποχρεώσεις συμβατικὲς ὅσο κι' εὐκολονόητες. Τῆς ἐπιβάλλει ὅμως σ' ἀντιστάθμισμα τὸ χρέος νὰ ἐπισημαίνει ὅ,τι κρίνει ἀξιοσημείωτο, ἔτσι ποὺ ν' ἀκούγεται κάπου - κάπου καὶ ἡ φωνὴ τῶν ἀνεξάρτητων, τῶν ὄχι στρατευμένων ἐδῶ ἢ ἐκεῖ ἀνθρώπων. Τῆς ἀληθινῆς Δημοκρατίας τὸ πρανόμιο εἶναι τοῦτο ἀκριβῶς: Ὅτι γιὰ τὸ σκόπιμο δὲν κρίνουν ἀπολυταρχικὰ οἱ ἀπάνω. Κρίνουν καὶ οἱ κάτω. Ἔτσι, πολλὰ ποὺ θὰ συνέφερε στοὺς πρώτους νὰ παρασιωπηθοῦν, ἔρχονται στὸ φῶς, ξεκαθαρίζονται.

Ἕναν καιρό, ἡ πληγὴ τῆς πολιτικῆς ζωῆς μας εἴτανε ὁ φανατισμός. «Δαγκωτὸ» τὸ ἔριχνε τὸ σφαιρίδιο ὁ ψηφοφόρος, «κεραιέα» ἀποτέλοῦσε τὸ ἰσχυ-

67-2.

ρότερο ἐπιχείρημα τοῦ ὀπαδοῦ, κονκάρδα φαροῦσε τὸ φρόνημά του ὁ διαδηλωτής. Θρηνούσαμε τὸν πρωτόγονο φατριασμὸ τοῦ Ρωμιοῦ τότε, τὸν λέγαμε—γιὰ ν' ἀπαλύνουμε τὴν ἐντύπωση—γραφικό, ἐνῶ κατὰ βάθος τὸν βρίσκαμε ἀνθρωποφαγικό. Ἡ σύστασή του ἄλλωστε δὲν εἶταν καὶ πολὺ καθαρή: Πλάϊ στὸ ποσοστὸ τῆς «ἰδεολογίας», τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, θεμελιωμένου ἢ μὴ—ἀδιάφορο—κατακάθιζε πηχτὴ ἡ φτηνότερη ἰδιοτέλεια, ἡ προσδοκία τοῦ ρουσφετιοῦ, ἡ σκοποβολὴ μὲ στόχο τὸ Δημόσιο Ταμεῖο, τὸ γινάτι γιὰ τὴν αὐθαίρετη ἀξίωση ποὺ δὲν ἱκανοποιήθηκε. Οἱ ψυχραιμότεροι ἔκριναν πὼς πρέπει τέλος πάντων κάποτε κι' ὁ Ρωμιὸς νὰ ὡριμάσει. Νὰ μάθει, ὅταν διαλέγει κυβερνήσεις, νὰ ἐξαίρεται πάνω ἀπὸ τὰ ἀτομικά του πάθη καὶ συμφέροντα... Τὶ συμβαίνει τώρα; Μήπως ξαφνικὰ παραωριμάσαμε; Μήπως ἀπὸ τὴ στενοκέφαλη πολιτικὴ τοῦ ντουμανιασμένου καφενέ, μεταπέσαμε στὴν ἀπάθεια τοῦ «ἀπολιτικοῦ» ζώου; Καὶ ἔτσι, χωρὶς μεταβατικὸ στάδιο; Σὰ δύσκολο νὰ τὸ πιστέψει κανένας.

Πιθανότερη ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνουν ὅσοι ἀνεπίσημα, ὁίχως ἀξιώσεις, ἀλλὰ καὶ χωρὶς μεροληψίες, παρακολουθοῦν τὸ φαινόμενο: Ἕνας κάματος ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες διαψεύσεις. Μιὰ διάχυτη ἐντύπωση πὼς ἡ χώρα αὐτὴ - ἐδῶ, ὑπὸ τὴν ἐπίσημη ἐμφάνισή της, δὲν κατορθώνει νὰ σταθεῖ στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Μιὰ πίκρα γενικὴ γιατὶ ἕνα ἔθνος ποὺ δὲν λυγίζει στοὺς πολέμους, καὶ τοὺς πιὸ δύσκολους, χάνει στερεότυπα τὴ μάχη τῆς εἰρήνης. Αἰτιάσεις συγκεκριμένες διατυπώνονται πολλές, τάσεις μεσσιανισμοῦ ξεμυτίζουν ἐδῶ-ἐκεῖ. Ὅλ' αὐτὰ συγκεχυμένα, ἀνεύθυνα καὶ κάπως πρόχειρα. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ δρόμου δὲν ἔχει τὴν ὑποχρέωση, οὔτε τὸ μέσο, ν' ἀναλύσει σὲ βάθος τέτοια συμπτώματα. Βρίσκει μιὰν ἐξήγηση ἐκεῖ, ποὺ τοῦ φαίνεται αὐτονόητη, καὶ φορτώνει σ' ἕναν ἀτομικὸ λογαριασμὸ τὶς εὐθύνες. Δὲν εἶναι τὸ ἴδιο καὶ μ' ἐκείνους ποὺ ἀξιώνουν τὴν ἡγεσία. Αὐτοί, θὰ εἴχαν τὸ χρέος νὰ ἀναλύσουν μὲ κάθε περίσκεψη τὴν κατάσταση, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἕναν ἀμείλικτο αὐτοέλεγχο πρῶτα-πρῶτα, καὶ φτάνοντας στὴν πιὸ συνθετικὴ της σύλληψη. Γιατὶ καὶ ἡ παραμικρότερη ἀκόμη ἀπόπειρα ἀνατομίας δείχνει πὼς τὰ αἴτια εἶναι πολλαπλὰ, τὰ ἐλατήρια πολύπλοκα, οἱ εὐθύνες μοιρασμένες. Ὁ πολίτης, ὅταν διαπιστώνει τὸ φαινόμενο, τραβάει συνήθως τὴν οὐρά του, ἔχει τὴν τάση νὰ βγάζει τὸν ἑαυτό του ἔξω ἀπὸ τὸ λογαριασμό. Καλὸ θὰ εἶταν νὰ πληροφορηθεῖ κάποτε πὼς ἡ ἡγεσία ἔχει μὲν τὸ κύριο ποσοστὸ τῆς εὐθύνης ἀφοῦ προΐσταται, δὲν ὠφελεῖ ὅμως σὲ τίποτα καὶ τὸ νὰ γίνεται ἀποδιοπομπαῖος τράγος. Μᾶς κολακεύει νὰ πιστεύουμε τὸν ἑαυτό μας καλλίτερον ἀπὸ τοὺς ἡγέτες μας. Κατὰ κανόνα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶναι ἄξιος καλλίτερης τύχης. Ποιὸς ὅμως θὰ τοῦ δώσει νὰ καταλάβει ὅτι ὅλα δὲν διορθώνονται μόνον «ἐκ τῶν ἄνω», πὼς τὸ ἄγαλμα κάποιες φορὲς εἶναι ἀντάξιο τοῦ βάθρου του, καὶ πὼς κοιμᾶται κανένας ὅπως στρώνει;

Θέλουμε ἔντιμη ἡγεσία, ἀλλὰ καὶ νὰ τρῶμε, στὴν καθημερινὴ συναλλαγὴ μὲ τοὺς διπλανούς μας, τὸ δίκηο ὁ ἕνας τοῦ ἀλλουνοῦ. Ζητᾶμε κράτος «δικαίου»—ἀλλὰ καὶ νὰ βγάζουμε τοῦ συνοδοιπόρου μας τὸ μάτι. Ἦθος κρατικὸ—ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβραβεύεται ὁ ἀτσιδισμός, ἡ καπατσοσύνη, νὰ περνάει ἡ κομπίνα. Ὅταν τὸ κράτος δὲν μᾶς λωποδυτεύει, τὸ λωποδυτεύουμε ἐμεῖς. Στὶς μεταξύ μας σχέσεις οὔτε ἴχνος ἀλληλεγγύης! Ἀκόμα καὶ στὴν οὐρὰ τοῦ λεωφορείου, νὰ φᾶμε τὴ σειρὰ τοῦ προηγούμενου, νὰ τοῦ καταπατήσουμε τὸ ἀθῳότερο δικαίωμα, νὰ διατρανώσουμε τὴν ἠλιθιότερη «ὑπεροχή» μας μὲ τὸν ἐξευτελισμό του. Λέγεσαι «ἔξυπνος» ὅταν ἐλίσσεσαι, ὅταν δὲν σέβεσαι τίποτα καὶ κανένα, ὅταν κάθε μέσο τὸ βρίσκεις θεμιτό. Κι' αὐτό, εἴτε μᾶς ἀρέσει νὰ τὸ λέμε εἴτε ὄχι, ἀνακηρύσσεται κανόνας ζωῆς, ὑπόδειγμα, καθιερώνει κοινωνικὸ ἦθος. Μᾶς ἔφαγε ἡ ἐξυπνάδα! Πηγαίνει ὁ Ρωμιὸς στὸ ἐξωτερικὸ ἐκδρομή, σχηματίζει γνώμη γιὰ ὁλόκληρους λαοὺς μέσα σ' ἕνα δεκαήμερο, κι' ἔρχεται πίσω λαλίστατος, γεμᾶτος θαυμασμὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀγωγή τους, περιφρόνηση γιὰ τοὺς ἀνάγωγους ὁμοέθνους του. Τὴν ἴδια ὅμως στιγμὴ ποὺ σᾶς τὰ λέει, ἀλλοίμονο ἂν δὲν ὑπάρχει πίσω του κι' ἕνας χωροφύλακας νὰ τὸν προσέχει: Θὰ τὴν κάνει τὴν ἀστυνομικὴ παράβαση. Καὶ δὲν τοῦ κόβει πὼς ἀπὸ τὴν ἀστυνομικὴ παράβαση ἴσαμε τὴν κρατικὴ παραλυσία δὲν ὁδηγεῖ παρὰ μόνο μιὰ καὶ εὐθεῖα γραμμή, ποὺ συνδέει ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα στάδια μὲ αὐστηρὰ λογικὴ ἀλληλουχία.

Εἴμαστε ἕνας λαὸς ἀξιοθαύμαστος, αὐτὸ τὸ εἴπαμε ἀρκετὰ—ἴσως περισσότερο ἀπ' ὅ,τι πρέπει. Γιὰ τὶς ἀθλιότητές μας (κάθε λαὸς ἔχει τὶς δικές του) δὲν φταῖμε μόνον ἐμεῖς. Φταῖνε κι' ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν χρέος νὰ μᾶς διαπαιδαγωγήσουν, καθὼς κι' ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς ἐξαναγκάζουν συχνὰ νὰ καταφεύγουμε σ' αὐτές, γιατὶ ἡ ἁπλοστία τους, ἡ κακοήθειά τους, μᾶς καταδικάζουν στὶς μεθόδους τῶν σκλάβων. Γιὰ νὰ ἐπιζήσουμε. Ὄχι ὅμως μονάχα γιὰ νὰ ἐπιζήσουμε. Κι' ἀπὸ ἕναν πρωτόγονο, ἀνάγωγο ἀτομικισμό. Ἀπόδειξη πὼς ἀφοῦ ἐξασφαλίσουμε τὴν ἐπιβίωση, τὸν μεταχειριζόμαστε ὕστερα καὶ γιὰ νὰ πετύχουμε τὸν ἐξανδραποδισμὸ τοῦ διπλανοῦ μας. Ἡ ἡγεσία ἔχει εὐθύνες πρωτεύουσες· ἐμεῖς δευτερεύουσες. Νὰ γιατὶ λέμε πὼς τὸ φαινόμενο εἶναι πολύπλοκο, τὸ θέμα σοβαρό, καὶ πὼς ἂν δὲν μελετηθεῖ οὐσιαστικά, οἱ λύσεις οἱ μερικότερες θὰ εἶναι πάντα εἰκονικὲς λύσεις. Καὶ τὸ μέλλον μας μιὰ ἐνδημική, πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις ἀπογοήτευση.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXI

ΒΗΜΑ 30.4.58

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

1613168-1

Ὅταν οἱ σκέψεις ποὺ μᾶς γεννάει ἕνα δραματικὸ ἔργο, μιὰ ἑρμηνεία ἢ ἕνα καλλιτεχνικὸ πείραμα, ξεχειλίζουν ἀπὸ τὰ περιορισμένα ὅρια τῆς θεατρικῆς κριτικῆς καὶ παίρνουν χαρακτῆρα γενικώτερο, δὲν εἶναι ἴσως ἄσκοπο — ὅπως κι' ἄλλοτε ἔγινε — νὰ μεταφέρουμε τὰ σχετικὰ σχόλια σ' αὐτὴν - ἐδῶ, τὴν κάπως πιὸ ἄνετη στήλη. Ἡ καλλιτεχνικὴ ζωή, ὅσο περισσότερο ἕνας λαὸς ἐξελίσσεται, τόσο καὶ πιὸ πολὺ ἐγγράφεται στὴν ἡμερησία διάταξη τῶν ζωτικῶν του ἀπασχολήσεων.

Τὴν ἀφορμὴ μᾶς τὴ δίνει τώρα τὸ ὡραῖο ἔργο ποὺ παίζει ἀπὸ τὴν προπερασμένη βδομάδα τὸ «Θέατρο Τέχνης». Σημειώσαμε στὴν ἁρμόδια θέση, μαζὶ μὲ τὴ ζωηρὴ ἐπιδοκιμασία ποὺ τοῦ ἀνήκει δικαιωματικά, καὶ τὶς κάποιες ἀπορίες ποὺ μοιάζουν εὔλογες — προπάντων ὅταν ἀντικρύζει κανεὶς τὸ θέατρο ὄχι ἀπὸ τὴν ἰδιότυπη σκοπιὰ τοῦ εἰδικοῦ. Ὁ ὑπογραφόμενος τουλάχιστον, ὅσο κι' ἂν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ἔντονα προσωπικὸ καὶ τὸ δικαιωμένα καινούργιο, δὲν ξεχνάει ποτὲ καὶ τὴ μεγάλη ἀλήθεια πὼς τὸ θέατρο εἶναι φαινόμενο κοινωνικό, δηλαδὴ προορισμένο νὰ βρίσκει ἀπήχηση ἄμεση στὸ πλῆθος. Αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου πὼς πρέπει νὰ προσφέρεται στὰ εὔκολα γοῦστα καὶ στὶς κατηφορικὲς τάσεις. Ἀπεναντίας! Εἶναι λειτούργημα κοινωνικὸ μόνον ὅταν ἐξυψώνει. Διαφορετικά, εἶναι μόνον ἐπιχείρηση. Ἀλλὰ γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀκριβῶς ἡ ἐξευγενιστική του ἀποστολή, χρειάζεται ἕνα μίνιμουμ ἐπαφῆς, μιὰ ἀμοιβαία κατανόηση σκηνῆς - πλατείας.

Τὸ σύγχρονο θέατρο μήπως βάζει κάποτε σὲ κίνδυνο αὐτὴ τὴν ἀναγκαία κατανόηση; Δὲν εἶναι τόσο εὔκολο ὅσο φαίνεται ν' ἀπαντήσει κανένας. Ἔχει γίνει δεκτό, ἀπὸ τὸν προηγούμενο κιόλας αἰῶνα, πὼς ἡ Τέχνη ἡ σωστὴ ἀπαιτεῖ μιὰν κάποια μύηση. Ὄχι — ὅπως τὸ φαντάζονται πολλοὶ — μιὰν εἰδικὴ ἐνασχόληση, ποὺ νὰ κάνει τὸν θεατή, ἢ τὸν ἀκροατή, ἱκανὸ ν' ἀποκρυπτογραφεῖ τὰ μυστικά της, τὰ σύμβολά της, τὰ σημεῖα της. Ὁ διάχυτος φιλισταϊσμός, τὴν κατηγορία αὐτὴ ὡστόσο διατυπώνει κατὰ σύστημα. Δὲν εἶναι ἀλήθεια: Εὐαισθησία ἀπαιτεῖ ἡ Τέ-

χνη, ὄχι τεχνολογικὸ ἐξοπλισμό. Πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὴν κατηγοροῦν γιὰ ἀκατάληπτη, ἀπρόσιτη ἢ καὶ ἀγυρτική, δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ ν' ἀναζητοῦν δικαιολογίες γιὰ τὴν ἔλλειψη εὐαισθησίας τους. Τοὺς κολακεύει περισσότερο νὰ λένε πὼς ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὰ μυστικὰ τοῦ ἱερατείου, παρὰ πὼς τοὺς λείπει ἡ θεία χάρη τοῦ πιστοῦ. Δὲν εἶναι εὔκολο ν' ἀναγνωρίζεις στοὺς ἄλλους προτερήματα ποὺ σοῦ λείπουν ἐσένα.

Τὴν ἀπουσία αὐτὴ θεμελιακῆς εὐαισθησίας, τὴ διαπιστώνει ὁ ἐνήμερος ὅταν μελετήσει τὶς ἀντιδράσεις διαφόρων ἀνθρώπων ἀπέναντι σὲ ἔργα Τέχνης καθιερωμένα· ἂς τὰ ποῦμε: κλασικά. Αὐτά, ὑποτίθεται πὼς ἔχουν γίνει πιὰ κοινῶς ἀποδεκτά, δὲν τ' ἀμφισβητεῖ κανένας. Ἔ λοιτόν! Προσέξετε πὼς τὰ δέχονται πολλοὶ ποὺ τὰ ἐκθειάζουν γιὰ νὰ τ' ἀντιτάξουν ἔτσι σὲ κάθε τι νεότροπο, δίχως ἐξαίρεση. Ἐννέα φορὲς στὶς δέκα, οὔτε τὸ καθιερωμένο καταλαβαίνουν. Τὸ ἔχουν παραδεχτεῖ ἁπλῶς· τίποτ' ἄλλο. Ἀναμασᾶνε, γιὰ νὰ σᾶς τὸ ἐξυμνήσουν, κοινοτοπίες, ἡ ψυχή τους ἀπέναντί του μένει βουβή, λειτουργεῖ μηχανικά, διατεταγμένα. Δὲν εἰσχωρεῖ στὴν περιοχὴ τῆς οὐσιαστικῆς ὁμορφιᾶς τοῦ παλιοῦ, ὅπως δὲν εἰσχωρεῖ καὶ στοῦ καινούργιου. Εἶναι πάμπολλοι ἐκεῖνοι ποὺ στὸν «Ὀθέλλο» βλέπουν ἕνα φτηνότατο «μελό», νομίζοντας πὼς βλέπουν ἕνα ποίημα...

Πέρα ὡστόσο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιφύλαξη, ἀπομένει μιὰ περιοχὴ συζητήσιμη πολὺ γιὰ τὶς ἀξιώσεις τῆς σύγχρονης Τέχνης. Κάποια φανερώματά της μοιάζουν τόσο αὐθαίρετα, ποὺ νὰ περνᾶνε πιὰ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνεξέλεγκτου. Εἶναι ἀδύνατο, λόγου χάρη, νὰ βεβαιώσει ἕνας ὄχι ἀπόλυτα εἰδικὸς ἂν ὁ ἄλφα ὀπαδὸς τῆς ἀφηρημένης Τέχνης ἐκφράζεται ἔτσι γιατὶ ἔχει κάτι νὰ πεῖ — καὶ τὸ λέει — ἢ ἂν ἁπλούστατα εἶναι ἕνας ζωγράφος ποὺ δὲν ξέρει νὰ ζωγραφίζει. Καὶ τὸ ἕνα μπορεῖ νὰ συμβαίνει καὶ τὸ ἄλλο. Ὅλα τὰ νοητὰ μέτρα ἔχουν καταργηθεῖ ἐδῶ. Χρειάζεται ὁ βαθὺς γνώστης, ὁ ἐμπειρογνώμων, γιὰ νὰ σᾶς διαφωτίσει. Ποῦ πάει ὅμως ἔτσι ἡ κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς Τέχνης;

Ἄλλος κύκλος, πλατύτερος, περιέχει τὰ ἔργα ποὺ δὲν ξεκόβουν κατηγορηματικὰ μὲ ὅλα τὰ νοητὰ μέτρα, δὲν βασίζονται κατὰ κύριο λόγο στὴν ἀνατροπή τους, ἀλλὰ τὰ διευρύνουν ὡς τὸ σημεῖο νὰ τὰ κάνουν ρευστά, φευγαλέα, σχετικά. Ἂν αὐτονόητη προϋπόθεση τοῦ κριτηρίου εἶναι ἡ στερεότητά του, τὰ ἔργα ποὺ λέμε προκαλοῦν μιὰν ἀνησυχία ἔντονη, γιατὶ διασαλεύουν κάθε σταθερὴ ἀξία. Ἐδῶ ὡστόσο γίνεται αἰσθητὸ πὼς στερεὸ λέμε τὸ ἁπλῶς καθιερωμένο. Ἡ νέα Τέχνη, διαταράσσοντας τὴν ἰσορροπία ποὺ ἔγινε ἀδράνεια, βάλτος, πάει ν' ἀνανεώσει τὰ κριτήριά της, νὰ πλουτήσει τὴν ἐμπειρία μας μὲ νέα μέτρα, καὶ — τὸ κυριώτερο — νὰ ἐφεύρει τὰ μέτρα ἐκεῖνα ποὺ ἐκφράζουν τὸν τωρινὸ κόσμο, ὄχι τὸν χτεσινό.

Τὸ σύγχρονο θέατρο — ἡ πιὸ ἀξιοσημείωτη τουλάχιστον πλευρά του — σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ βρίσκεται. Οὔτε τὸ μῦθο καταργεῖ οὔτε τὴ δράση. Τὰ δυὸ θετικότερα, ἀπτότερα αὐτὰ στοιχεῖα τοῦ δράματος, τὰ διατηρεῖ. Ὄχι ὅμως αὐτούσια. Ἡ διαστολὴ ποὺ ἔγινε σὲ κάποια ἄλλα ἀπὸ τὰ ὑπολειπόμενα στοιχεῖα, ἔχει ἐπηρεάσει κι' αὐτὰ ἐδῶ. Λόγου χάρη: Τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο.

Δὲν συμμορφώνεται πάντα τὸ σύγχρονο θέατρο μὲ τὴν τάση ἐκείνη πού, ξεκινώντας ἀπὸ κάποιους ὑποθετικὰ «κλασικοὺς» κανόνες, ἤθελε ὄχι μόνον αὐστηρὰ καθορισμένο τὸν τόπο ὅπου ξετυλίγεται μιὰ θεατρικὴ δράση καὶ τὸ χρόνο ποὺ καλύπτεται ἀπ' αὐτήν, ἀλλὰ καὶ αἰσθητὰ ἐμφορημένους καὶ τοὺς δυὸ ἀπὸ ἕνα πάθος συστολῆς, πυκνώματος, ἔτσι ποὺ νὰ περιορίζονται στὰ πιὸ στοιχειώδη: Ἕνας καὶ μόνος χῶρος — ἂν εἶναι δολετὸ μάλιστα ἕνα καὶ τὸ ἴδιο δωμάτιο· σφιχτὰ συναπτὸς χρόνος, δηλαδὴ ἡ δράση νὰ διαρκεῖ ὅσο περίπου καὶ ἡ παράσταση. Ἡ γαλλικὴ «κλασικὴ» σχολή, βλέποντας τὸ ἀδιέξοδο τοῦ δεύτερου αὐτοῦ ὅρου, εἶχε καταλήξει σὲ μιὰ λύση τόσο συμβατικὴ ὅσο κι' ὁποιαδήποτε ἄλλη: Δεχόταν πὼς τὰ γεγονότα μποροῦσαν, ὑποθετικά, ν' ἁπλώνονται σ' ἕνα διάστημα ἀπὸ εἰκοσιτέσσερες ὧρες. Γιατί ὅμως εἰκοσιτέσσερες ὧρες, κι' ὄχι ἕνας μήνας, ἢ ἕνας χρόνος;

Τὴν ἑνότητα τόπου καὶ χρόνου τὴν εἶχε καταργήσει οὐσιαστικὰ τὸ θέατρο τοῦ νεώτερου κόσμου ἀπὸ τὰ πρῶτα - πρῶτα κιόλας φανερώματά του, τὰ μεσαιωνικά. Τὸ σύγχρονό μας θέατρο ὅμως, ὅταν ἀπιστεῖ σ' αὐτὲς τὶς ἑνότητες, δὲν τὸ κάνει γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Δὲν τὸ ἐνδιαφέρει τόσο ἡ ἐξωτερικὴ ἁπλοχωριὰ στὶς κινήσεις του. Ἔχει ἁπλῶς μιὰ διαφορετικὴ αἴσθηση τοῦ χρόνου, καθαρὰ ὑποκειμενική, — αὐτὸ εἶναι. Ἀδιάφορο στὸν ἐξαντικειμενικευμένο χρόνο, ποὺ ρέει θάλεγες μὲ μιὰ σταθερότητα, συνέπεια κι' ἀλληλουχία μαθηματική, παρακολουθεῖ ἕναν ἄλλο, ἐσωτερικὸ χρόνο, ποὺ ὁλόενα πλάθεται, ἀναζητιέται, — ὅπως ἡ ἴδια ἡ ψυχική μας ζωή. Ὁ χρόνος αὐτὸς κυλάει ἀργὰ ἢ ἐπισπεύδεται, μετεωρίζεται, ἐπιχειρεῖ ἀναδρομές, κάνει ἅλματα, προβάλλεται στὴ διάσταση τὴν ἔξω χρόνου, ἢ καὶ στὸ μέλλον. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἀφήγηση ὄχι στρωτή, ὄχι «λογική», κι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ μᾶς παραπλανήσει. Χρειάζεται κάθε τόσο μιὰ προσπάθεια ἀπὸ μέρος μας γι' ἀναγνώριση τοῦ ἐδάφους, καὶ μαζὶ μιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἕτοιμα ἐκ τῶν προτέρων ἐρείσματα ποὺ ἄφηναν ἀπερίσπαστο τὸ συναισθηματικό μας κόσμο νὰ λειτουργήσει.

Πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς πολὺ γρήγορα τὸ νεώτερο θέατρο θὰ κατορθώσει νὰ ἐπιβάλει μιὰ νέα διάλεκτο συμβόλων, ἔτσι ποὺ μ' αὐτὴν νὰ ἐξασφαλίζεται ἄνετα ἡ κατανόηση. Ὅπως ὁ κινηματογράφος: Τὶς συντμήσεις χρόνου, τοὺς ἀπότομους διασκελισμοὺς μιᾶς ταινίας, τὶς συναιρέσεις της, τοὺς ὑπαινιγμούς της, ἔχει ἀσκηθεῖ σήμερα ἀπὸ τὴν πράξη νὰ τοὺς καταλαβαίνει κι' ὁ λιγότερο καλλιεργημένος θεατής. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς θὰ γίνει αὔριο καὶ στὸ θέατρο, μὲ τὴν ἀποπνευμάτωση ἐκεῖ ὄχι πιὰ τοῦ χρόνου μόνο καὶ τοῦ τόπου, ἀλλὰ τοῦ διαλόγου προπάντων, ποὺ θ' ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ βάρος τῆς καθημερινότητας. Ποὺ θὰ μπορεῖ καὶ πάλι νὰ λέει περισσότερα ἀπὸ ὅσα διατυπώνει. Χρειάζεται ὅμως πρὶν νὰ βρεῖ τὸ σύγχρονο Θέατρο τοὺς ἄξιους ποιητές του. Τοὺς θεατρικοὺς ποιητές.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

1613/69.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Μαΐου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΤΙ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ ὁ θάνατος τοὺς ἔρχεται γάντι: θἄλεγε κανένας πὼς γεννήθηκαν μόνο γι' αὐτό: γιὰ νὰ πεθάνουν! Τόσο ἡ κατασκευή τους, ἡ ἰδιοσυγκρασία τους, ἡ ἐσωτερική τους φυσιογνωμία μοιάζουν ν' ἀποζητᾶνε, σ' ὅλο τὸ μάκρος μιᾶς ζωῆς, τὴν εἰδὴ τοῦ θανάτου, ταιριαστὸ αἰσθητικό τους συμπλήρωμα. Καὶ εἶναι μερικοὶ ἄλλοι ὅπου ἡ σύζευξη τοῦ θανάτου μαζὶ τους, ὅσο κι' ἂν εἶναι μοιραία, ἀναπόδραστη, μοιάζει ἀφύσικη, μιὰ φοβερὴ παραφωνία. Ἀπὸ τοὺς δεύτερους αὐτοὺς κι' ὁ Γιῶργος Παππᾶς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ—ἀλλὰ καὶ καθόλου παράδοξο—ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ρήτορες τῆς προχθεσινῆς του κηδείας (τὶ περίεργη κιόλας αὐτὴ ἡ φράση: «ἡ κηδεία τοῦ Γιώργου Παππᾶ»!) παρατήρησε, ἔμμεσα, συνοπτικά, αὐτὸ ποὺ ἀναλύουμε ἐδῶ: ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ τὸν πιστέψει γιὰ πεθαμένο...

Τὶ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀπένεμε τόσο προνομιακὰ τὸν τίτλο, τὸ δῶρο τῆς ζωῆς στὸ Γιώργο Παππᾶ; Ἡ καλλιτεχνική του ἀξία; Ἡ κοινωνική του λάμψη; Τὸ προσωπικό του θέλγητρο; Βέβαια κάτι ἀπ' ὅλα αὐτὰ μαζί, καὶ σ' ἐπίμετρο κάτι ἄλλο ἴσως, ἀστάθμητο: τὸ φευγαλέο ἐκεῖνο περίπνευμα ποὺ ἀναδίνεται ἀπὸ μερικοὺς ἀνθρώπους σὰν ἀόρατη ἀκτινοβολία, καὶ ποὺ εἶναι αὐτὴ τούτη ἡ ὑπόστασή τους, ὅ,τι δηλαδὴ πιὸ προσωπικὸ καὶ πιὸ ἀναντικατάστατο. Ὅταν λένε «θέλγητρο» πολλοί, φαντάζονται κάτι συγκεκριμένο, χεροπιαστό, τὸ παρουσιαστικὸ ἂς ποῦμε ἑνὸς ἀνθρώπου, τὴ συμπεριφορά του, τὸν τόνο τῆς φωνῆς του, τὶς χειρονομίες του, ἀκόμα καὶ τὸ ντύσιμό του! Ἀπὸ ἐκεῖ ἡ κοινότατη παρεξήγηση γιὰ τὴ λεγομένη «κομψότητα», ποὺ τὴ φαντάζονται ἐπιδεχτικὴ παραγγελίας στὸ ράφτη, ἢ καὶ προσιτὴ ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἐκγύμναση μπροστὰ στὸν καθρέφτη. **Sancta simplicitas!** Θέλγητρο λέγεται ἕνα προνόμιο ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ συγχωροῦν σ' αὐτὸν ποὺ τὸ ἔχει τὰ πάντα, ἢ σχεδὸν τὰ πάντα, ὅταν σ' ἄλλους δὲν ἐπιτρέπουν τὸ παραμικρό.

Ἀπλώνομαι στὸ προτέρημα τοῦτο τοῦ καλλιτέχνη ποὺ μᾶς ἔφυγε—καὶ ποὺ τόσο εὔστοχα τὸ ἔθιξε τὴν περασμένη Κυριακή, σὲ γειτονικὴ στήλη, ὁ φίλος κ. Παῦλος Παλαιολόγος—γιατὶ εἶναι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ποὺ χαρακτήριζε καὶ τὴν καλλιτεχνική ἰδιοσυστασία του. Ἄλλη κι' ἐδῶ ἐνδεχόμενη παρεξήγηση: Νομίζουν γιὰ ὁμαλή, αὐτονόητη τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ θέλγητρο στὸ σκηνικό. Ἄμα εἶσαι ἔτσι γοητευτικὸς στὴ ζωή, δὲν μπορεῖ! θὰ εἶσαι καὶ στὴ σκηνή... Τὶ λάθος! Ὄχι μόνο τὰ δυὸ αὐτὰ δῶρα εἶναι ἄσχετα μεταξύ τους, ἀλλὰ θὰ ἔφτανα στὴν ὑπερβολὴ νὰ πῶ ὅτι ἡ κοινωνικὴ γοητεία εἶναι δυσμενέστατο προηγούμενο γιὰ τὴ σκηνική. Ὑπάρχουν ὡραῖες γυναῖκες ποὺ ὅταν τὶς ἀνεβάσετε στὴ σκηνὴ γίνονται ἀμέσως μουντζοῦρες. Ἄντρες ἐλκυστικοί, τὸ ἴδιο. Τὸ λιγότερο ποὺ ἔχει νὰ πάθει ἕνας ὡραῖος, ἢ μιὰ ὡραία, βγαίνοντας στὴ σκηνή, θὰ εἶναι νὰ γίνει ἀφόρητα κρύος, κρύα. Καὶ ὁ κόσμος τοῦ θεάτρου ξέρει πολὺ καλὰ πὼς ὅλα τὰ ἐλαττώματα μποροῦν, λιγότερο ἢ περισσότερο, νὰ διορθωθοῦν, νὰ περισταλοῦν, ἡ κρυαμάρα ὅμως ὄχι. Αὐτή, παρακολουθεῖ τὸν ἀφορεσμένο ἀδυσώπητη, μέχρι τάφου.

Ἂς ξεχωρίσουμε ὅμως ἐδῶ, μιὰ καὶ γίνεται λόγος, τὸν ψυχρὸ ἠθοποιὸ ἀπὸ τὸν ἁπλῶς κρύο. Ὁ δεύτερος, ἀποβάλλεται ἀπὸ τὴ σκηνή, δὲν ριζώνει ποτέ του. Ὁ ψυχρὸς ἠθοποιὸς στέκεται, ἀναγνωρίζεται, μπορεῖ ἀκόμα καὶ νὰ εὐδοκιμήσει· μόνο ποὺ θὰ τὸν παρακολουθεῖ πάντα ἕνα ρεῦμα ψυχρό, κάτι ποὺ ἀναδίνεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν ἐγκεφαλικὴ σύσταση τοῦ θεατρικοῦ του τύπου. Ὁ Γιῶργος Παππᾶς ἦταν θερμὸς ἠθοποιός. Σημειώστε πὼς αὐτό, τὸ νὰ ἔχει κανεὶς ζεστὴ σκηνικὴ παρουσία, δὲν σημαίνει καθόλου καθυστέρηση τοῦ πνευματικοῦ παράγοντος σὲ σχέση μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ ἐνστίκτου. Ὁ Παππᾶς εἶχε πνευματικὴ κατάρτιση περισσή, νοημοσύνη ὀξύτατη. Ἡ ζέστα ὅμως τῆς σκηνικῆς παρουσίας εἶναι δῶρο ξεχωριστό, ποὺ ἀναπληρώνει σὲ ποσοστὸ πολὺ μεγάλο ἄλλες, μερικότερες ἐλλείψεις. Δὲν ἀναπηδάει πάντοτε κι' ἀμέσως μὲ τὴν ἀνάρρηση στὴ σκηνή, καὶ δὲν διαφαίνεται παρὰ μόνο γιὰ τὸ πολὺ ἔμπειρο μάτι ἴσως. Κάποτε δυσκολεύεται ἡ ἴδια νὰ βρεῖ τὸ δρόμο της, ψαχουλεύει, πλάθεται μὲ κόπο. Χρειάζεται νὰ ὑπερνικηθοῦν φυσικὰ ἐμπόδια, ὄχι πάντοτε, καὶ σ' ὅλους, αἰσθητά. Πολλοί, λόγου χάρη, θὰ φαντάζονταν τὴ φυσικὴ διάπλαση τοῦ Γιώργου Παππᾶ μοναδικὸ πλεονέκτημα γιὰ τὸ θέατρο—καί, ὡς ἕνα σημεῖο, εἴταν. Θὰ ἔπρεπε ὅμως καὶ νὰ πληροφορηθοῦν, γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐκτίμηση τους, τὸ πόσο δυσκολομεταχείριστο ὄργανο γίνεται κάποτε ἕνα τόσο μεγαλοφτιαγμένο κορμί, καθὼς τὸ δικό του. Μέσα στὸ τελλάρο τῆς σκηνικῆς «μπούκας», ποὺ εἶναι ἕνας μεγεθυντικὸς φακὸς δίχως κρύσταλλο (καὶ μάλιστα χαιρέκακος, ὕπουλος φακός, γιατὶ ὑπερβάλλει τὰ ἐλαττώματα κατὰ προτίμηση) τὸ νὰ οἰκονομηθεῖ ἕνα τέτοιο κορμί, νὰ γεμίσει ἐσωτερικά, καί, πολὺ περισσότερο, νὰ φτάσει στὴ χάρη, στὴν ἐκφραστικότητα, εἶναι μιὰ κατάκτηση πολὺ δύσκολη. Βέβαια, ἡ σκηνὴ «γεμίζει» ὅταν πειθαρχήσεις ἕνα τέτοιο ἀνάστημα. Ἀλλὰ ἡ σκηνὴ δὲν γεμίζει ποτὲ ἀπὸ τὸν φυσικὸ ὄγκο. Γεμίζει ἀπὸ τὴν πλαστική, καλλιτεχνικὰ δικαιωμένη, διάσταση. Ὁ Βέρνερ Κράους εἶναι μικρόσωμος, ὅμως ὅταν παίζει, δὲν βλέπεις παρὰ μόνον αὐτὸν στὴ σκηνή, κι' ἂς εἶναι ξέχειλη ἀπὸ κόσμο, κι' ἂς μὴ λέει, ἐκεῖνος, λέξη. Σκηνικὴ παρουσία αὐτὸ θὰ πεῖ: Νὰ ὑπάρχεις.

Τὸ παίξιμο τοῦ Παππᾶ δὲν ἀναλύεται. Δὲν ἀναλύεται γιατὶ δὲν εἶταν παίξιμο συνθετικό. Εἶταν ὅ,τι κι' ὁ ἴδιος σὰν κοινωνικὸς ἄνθρωπος: μιὰ ἀκτινοβολία προνομιούχου προσώπου. Μοῦ ἔτυχε νὰ τὸν παρακολουθήσω στὴ φάση ἐκείνη τῆς καλλιτεχνικῆς του σταδιοδρομίας ὅπου ἀναμετριόταν πιὰ μὲ τὰ ἀπαιτητικὰ ὄντα τοῦ δραματικοῦ λόγου, τὶς μεγάλες μορφές: Ἰούλιο Καίσαρα, Μεφιστοφελῆ, Δὸν Ζουάν, Ἰάκιμο... Ἔβλεπα κι' ἐκτιμοῦσα τὴν ἀγωνία του, τὸ βάσανό του νὰ τὰ συλλάβει σωστά, νὰ διακριβώσει τὴν ἐσωτερική τους σύσταση, νὰ τ' ἀφομοιώσει ὀργανικά, νὰ τὰ ἐμψυχώσει μὲ τὸν ὑψηλό του πόθο. Συζητοῦσε κάπου-κάπου μαζί μας, ἀναρωτιόταν, πήγαινε, ἐρχόταν, ἔψαχνε. Μ' ἕνα θαυμάσιο «φλέρ», ποὺ τὸ εἶχε ἐκτιμήσει χωρὶς ποτὲ ἰὰ τοῦ τὸ πῶ, ἤξερε νὰ προωθεῖ τὴ συζήτηση μόνον ἴσαμε ἐκεῖ ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ τοῦ γίνει ἕνα παραπάνω ἐρέθισμα· ποτὲ ὥς τὸ ἐξαντλητικὸ σημεῖο ποὺ τὴν κάνει νὰ μεταλλάξει σὲ νεκροφίλα πάνω σὲ πτῶμα ξαπλωμένο στὸ τραπέζι ἀνατομείου. Ἔπαιρνε τὶς ἀπορίες του μαζί του, χωνεμένες στὸ χνουδάτο ἐκεῖνο, μεθυστικὸ βλέμμα του, ποὺ γινόταν ξαφνικὰ ρεμβαστικός, κι' ἔφευγε. Ὕστερα, θἄβλεπες πὼς παρ' ὅλ' αὐτά, τὸ πρόσωπο τοῦ ἔργου σύρθηκε κοντήτερα στὸν καλλιτέχνη παρὰ ποὺ ὁ καλλιτέχνης πῆγε πρὸς τὸ πρόσωπο. Τὶ σημαίνει! Χαιρόσουν πίσω ἀπὸ τὸ σύμβολο τὴν ἀκατανίκητη παρουσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Γιῶργος Παππᾶς ἤξερε νὰ κάνει τὸ κάθε τι ἀγαπητό.

Γεφυρώθηκε, ἔτσι, στὴν περίπτωσή του—καὶ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σπανιότατες ἐξαιρέσεις αὐτὸ — ἡ γοητεία τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ γοητεία τῆς ἀπατηλῆς, ποιητικῆς, ἀπὸ τόσες πλευρὲς ἀπογοητευτικῆς, ζωῆς ποὺ εἶναι τὸ Θέατρο. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ τὸν Γιῶργο Παππᾶ δὲν φεύγει μόνον ἕνας ἐξέχαστος καλλιτέχνης: Φεύγει καὶ μιὰ ἐξαιρετικὴ παρουσία μέσ' ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ζωή. Ἕνα πλάσμα εὐλογημένο ἀπὸ τοὺς θεούς. Τοὺς θεοὺς ὄχι τῶν ἀσκητῶν, ἀλλὰ τοῦ μύθου: Ἐκείνους ποὺ εἶναι τόσο μεροληπτικοὶ καὶ τόσο ἄδικοι ὥστε νὰ κάνουν τὴ ζωή μας φαντασμαγορία, ὅραμα μαγικό, παραμύθι...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Μαΐου 1958

1613/70-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια, κάποιος γνωστός μου, πολὺ ἁρμόδιος, πραγματικά, στὰ τῆς βυζαντινῆς Τέχνης, ἐμποτισμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα της, μοῦ ἔλεγε—θυμᾶμαι—γιὰ νὰ ἐκδηλώσει ἔτσι τὴν περιφρόνησή του στὸ παγανιστικὸ πνεῦμα: «Ἂν ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλη ἄνοιγε τὸ στόμα του, θὰ ἔλεγε βλακεῖες». Ἔδινε ἔτσι ἔμφαση στὴν «ἐξωτερικότητα», τὴν καθαρὰ πλαστική, ἑνὸς κόσμου—τοῦ ἀρχαίου—ποὺ δὲν τοῦ εἶταν φίλος, γιὰ νὰ τὸν ἀντιτάξει στὴν ἐσωτερικὴ φλόγα καὶ στὴν αὐτοσυγκέντρωση τὴ δραματικὴ ἑνὸς ἄλλου κόσμου, τοῦ βυζαντινοῦ, ἀξιοσέβαστου βέβαια γιὰ τὸν ὑψηλὸ θρησκευτικό του τόνο.

Ἡ κουβέντα αὐτὴ μοῦ ἔκανε τότε—δὲν τὸ κρύβω—ζωηρὴ ἐντύπωση: Μ' ἄφησε ἀναπολόγητο. Μόνο πολὺ ἀργότερα βρῆκα αὐτὸ ποὺ νομίζω πὼς εἶταν ἡ σωστὴ ἀπάντησή της. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια δὲν τὴ «βρῆκα». Ἀναδύθηκε μονάχη της, αὐτοδύναμα, σὲ κάποια στροφὴ τοῦ ἀκοίμητου αὐτοῦ ἐσωτερικοῦ διαλόγου ποὺ παρακολουθεῖ τὸν καθένα μας, σὰν ὑπόκρουση στοιχειωμένη, στὸ μάκρος μιᾶς ζωῆς. Κ' ἡ ἀπόκριση αὐτή, ποὺ δὲν διεκδικεῖ βέβαια κανένα προνόμιο εὑρεσιτεχνίας, λέει ἁπλούστατα τοῦτο: Ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ δὲν ζητᾶς ν' ἀνοίξει τὰ χείλη του καὶ νὰ σοῦ μιλήσει. Σοῦ μιλάει σωπαίνοντας, μὲ ὅλη μαζὶ τὴν ἀνθισμένη του παρουσία, μ' αὐτὴ τὴν ἀπαθανατισμένη σάρκα, ποὺ ἔγινε μελωδία καὶ φῶς. Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικό. Κι' ἔπειτα, ὁ ἄλλος τάχα, ὁ νηστικὸς ἀσκητὴς μὲ τὸ φανατισμένο, λιμασμένο γι' ἀρετὴ καὶ Παράδεισο μάτι, ὁ ἀσκητὴς τοῦ εἰκονολατρικοῦ καλογερισμοῦ, ἂν ἄνοιγε τὸ στόμα του, αὐτός, εἶναι βέβαιο πὼς δὲν θἄλεγε βλακεῖες;—μονάχα ἄλλου τύπου. Μὰ τὶς εἶπε, ὁ ἔρμος! Κάπου χίλια χρόνια στὴ σειρὰ τὶς ἔλεγε, τὶς ἔγραφε. Τί βγῆκε ἀπ' αὐτό; Λιγότερη μικρολογία καὶ ξεσυνέρια; Λιγότερο πνευματικὸ χτικιό;...

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντιλογία ἡ ἀκραία, ἡ ἀδιάλλαχτη, ἂν θελήσουμε νὰ περιορίσουμε σ' ἕνα σχῆμα ἁπλου-

στευτικὸ κι' ὄχι ἀπροκατάληπτο, τὶς ἀντίρροπες τάσεις παγανιστικὸ ἦθος - βυζαντινὸ ἦθος. Σήμερα ὅμως, μὲ τὴ νηφαλιότητα τῆς ἡλικίας, ὁ μάρτυρας τοῦ διαλόγου βλέπει κάπως διαφορετικὰ τὸ θέμα. Βλέπει τὶς πλάνες ποὺ τὸ θολώνουν, ὅπως βλέπει καὶ τὸν ἐσωτερικὸ εἰρμὸ — μιὰ συνισταμένη — ποὺ ὁδηγεῖ σταθερά, ὀργανικά, ἀπὸ τὴ μιὰ μορφὴ Τέχνης στὴν ἄλλη, τὶς κάνει ὄχι ἀντιδικοῦσες τάσεις, ἀλλὰ φάσεις ἀποκαλυπτικὲς κάποιου ἐνιαίου, μυστικοῦ, θεμελιακοῦ πυρετοῦ. Ἂς εἶναι! Τὸ θέμα ἀπέχει ἀπὸ τὸ τωρινό μας ἐνδόσιμο: θὰ μᾶς τραβοῦσε πολὺ μακρυά. Ἂς ξαναγυρίσουμε στὴν ἀφετηρία μας τὴ συγκεκριμένη. Εἶναι ἡ νίκη κατὰ τῆς ὕλης, αὐτὴ ποὺ τὴν κάνει φῶς.

Ὁ τόπος τοῦτος, ἡ Ὀλυμπία, θὰ μένει πάντα ἕνα προσκύνημα, κι' ἂς τὸν ὑποβιβάζουν σὲ τουριστικὸ ἢ ἐκδρομικὸ χῶρο. Τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ εἶναι πὼς ἐλάχιστοι βλέπουν ὅ,τι κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, κι' ἂς εἶναι τόσοι ποὺ τὴν κατακλύζουν καὶ φλυαροῦν. Δὲν μπορεῖς σὲ κάθε στιγμή, σὲ κάθε ἡλικία, νὰ δεχτεῖς τὸ μήνυμά της. Βλέπεις, γοητεύεσαι, ἡδύνονται οἱ αἰσθήσεις σου, ἔχεις νὰ λές. Ὅμως δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ καίρια προσέγγιση τοῦ μυστικοῦ τόπου. Τὸ «γραφικὸ» στοιχεῖο τῆς Ὀλυμπίας εἶναι δόλωμα καὶ παγίδα. Ἔτσι καί, συνεπαρμένος, σταματήσεις σ' αὐτό, χάθηκες. Φεύγεις ἀμύητος, παραπλανημένος. Πίσω ἀπὸ τὸ σύμβολο δὲν εἶδες παρὰ τὸ σύμβολο: σὲ μέθυσαν μ' ἕνα κρασὶ σπιθᾶτο καὶ δὲν ὑπονοιάστηκες πὼς σοῦ εἶχαν ἀποθέσει στὴ γλώσσα τὴ θεία μετάληψη.

Ἀπὸ κάτι τέτοιο ξεκινάει ἡ παρανόηση ποὺ ἔχει καταντήσει φριχτὴ κοινοτοπία γιὰ τὸ τί εἶναι καὶ τὸ τί πρέπει νὰ εἶναι «ἑλληνικό». Ἑκατὸν - τόσα χρόνια μᾶς μαστίζει ἡ πλάνη: ἀπὸ τότε ποὺ σὰν συγκροτημένος ἐθνικὸς χῶρος ψάχνουμε νὰ βροῦμε τὸν ἑαυτό μας καὶ ποὺ τὸν ψηλαφίζουμε ἀδιάκοπα, ἄγονα, τυφλά. Πόσες ἀνοησίες καὶ πόσες δημοκοπίες! Τὶ φτήνεια καὶ πόση καπηλεία στὴν περιβόητη αὐτὴ «ἑλληνικότητα» ἀπὸ τοὺς προεκλογικῆς νοοτροπίας καταναλωτές της! Ὁ ἕνας νὰ τὴ βλέπει σὰν εἶδος λαμπριάτικη κάρτα μὲ χρυσωμένα σύμβολα τῆς δεκάρας, ὁ ἄλλος σὰ «γραφικότητα» καταναλώσιμη, ἐπιδερμική, χρώματα γαλαζορόδινα κουφέτου, ὁ τρίτος σὰ μέσο κοινωνικῆς προβολῆς, ὁ τέταρτος σύνθημα ποὺ ἀφομοιώνεται αὐτοστιγμεὶ ἀπὸ τοὺς κάθε λογῆς ψηφοφόρους. Θἄλεγε κανένας ὅτι σ' αὐτὸ τὸν τόπο, ποὺ ξίνει κάθε στιγμὴ τὸ θαμπωτικὸ μάθημα τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ μόνη τὴν ἀτμοσφαίρα του, ἐλάχιστοι ἀξιώθηκαν νὰ καταλάβουν πόσο τὸ μάθημα τοῦτο εἶναι δύσκολο. Καρπὸς ποὺ προϋποθέτει ὡριμότητα κι' ἐπίπονη ἐσωτερικὴ ἄσκηση. Νὰ διακριβώσεις τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνικοῦ στὸ μάκρος τῶν αἰώνων, τὶς ἀντιθέσεις του, πραγματικὲς καὶ φαινομενικές, ποὺ εἶναι ὁ πλοῦτος του, τὸ δρᾶμα του, τὸ νόημά του, τὴν ποικιλία τῶν φωτισμῶν του ποὺ τὸν κάνουν ἔντονα, ἀδιάπτωτα ζωντανό. Κι' αὐτὰ ὅλα νὰ τὰ λαμπικάρεις, νὰ τ' ἀνασυνθέσεις, νὰ τὰ ὀργανώσεις ὁμαλά, ἔτσι ποὺ ν' ἀκτινοβολοῦν χωρὶς νὰ σκορπᾶνε. Ἄθλημα δελεαστικὸ κι' ἀμφίβολο. Ποιὸς σοῦ λέει πὼς θ' ἀνατείλει κάποτε γιὰ σένα ἡ στιγμὴ τῆς χάριτος, αὐτὴ ποὺ λύνει ὅλους τοὺς κόμπους;

Ἡ ἑλληνοπρέπεια εἶναι περισσότερο ἕνα ἦθος παρὰ ἕνα ὕφος. Ὑπάρχει μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴν «ἑλληνικότητα» ἐξωτερική, φτηνή, φωνακλάδικη, μελοδραματική, περιχυμένη ἀπὸ ὑλικὸ φῶς, καὶ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη, ἐσωτερική, αὐστηρή, μυστικότατη, ὅπου τὸ ἐξωτερικὸ φῶς γίνεται ἐσωτερικὴ ἀκτινοβολία. Ἡ νίκη κατὰ τοῦ μαρμάρου, ἡ ἀποπνευμάτωση τῆς σκληρῆς ὕλης, μιὰ νίκη ποὺ δὲν εἶναι μῖσος, δεισιδαιμονία, δὲν ἐξευτελίζει τὴν ὕλη καὶ δὲν τὴν ἀρνιέται, δὲν τὴν τρέμει σὰ δαιμονικὸ ἐπινόημα, παρὰ τὴν καταξιώνει σὲ ποίημα ὑψηλό, καὶ πραγματοποιεῖ ἔτσι τὴ συνδιαλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο—νά, ὁ ἀληθινὸς ἑλληνισμός. Βλέπεις τὸν καλλιτέχνη τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ κρούει μὲ τὰ δάχτυλά του τὸ μάρμαρο σὰ λύρα, τὸ κάνει ν' ἀναδίνει ἀπὸ μέσα του τὸ φῶς σὰν ἁρμονία κρυφή, πνεῦμα δεσμευμένο μέσα στὴν πέτρα καὶ ποὺ, χάρη στὴ μαγεία τῆς Τέχνης, λυτρώθηκε. Συμφιλιώνεται ἡ συνείδηση μὲ τὴ Φύση, λύνεται ἡ ἀνήμερη, μοιραία περιπλοκή. Ποιὸς θὰ ἰσχυριστεῖ πὼς εἶναι σήμερα εὔκολο νὰ ξαναβρεῖς τὸ μονοπάτι αὐτὸ τῆς ἰσορροπίας, ὅπου σοφία καὶ πρίηση γίνονται ἕνα;

Μ' ἕνα ἔξοχο καὶ σιωπηλὸ τάκτ ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων τῆς Ὀλυμπίας κ. Γιαλούρης, ἀναστρέφει γιὰ μᾶς τὴν καθιερωμένη διαδρομή, μᾶς κάνει ν' ἀνηφορίσουμε τὸ ποτάμι τοῦ Χρόνου: Μᾶς φέρνει πρῶτα μπροστὰ στὸν Ἑρμῆ, ἔπειτα στὴν Νίκη τοῦ Παιωνίου, τελευταῖα στὸν Ἀπόλλωνα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Πολὺ σωστά! Ὁ ἀρχαϊκὸς αὐτὸς ἀρχάγγελος ποὺ ὀρθώνεται σὰ γυμνὸ σπαθὶ στὴν μέση τῆς συμπλοκῆς Κενταύρων—Λαπιθῶν καὶ κορυφώνει τὸ ἔπος μὲ τὴ θεία γαλήνη, ἀπαιτεῖ κάποια προηγούμενη μύηση γιὰ νὰ τὸν ἀντικρύσεις. Δὲν εἶναι νὰ τὸν ἰδεῖς ἔτσι, παθητικά. Εἶναι ν' ἀστράφτει μέσα σου, μ' αὐτή του τὴν κοσμολογικὴ καὶ κάθετη ὑπερμία του, ποὺ πειθαρχεῖ μαζὶ καὶ ποὺ λυτρώνει. Ἑλληνικὸ φῶς!

Καὶ τότε, βαθειά, ξεθηκαρώνεται στὸ νοῦ μου ἕνας ἄλλος, μακρυνὸς Ἀρχάγγελος, ὁ ἄσπρος ἐκεῖνος τῆς Ἁγια - Σοφιᾶς, ὁ πελώριος, μὲ τ' ἄγρυπνα μάτια. Ἁπλώνει τὶς φτεροῦγες του ποὺ λαχταρίζουν. Εὐαγγελίζεται αὐστηρός, ἀμίλητος καὶ πεγκαλόμορφος, τὸ ἕνα κι' ἐνιαῖο πνεῦμα, τὴ μιὰ κι' ἐνιαία παρουσία, τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἑλληνισμοῦ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Μαΐου 1958

1613171-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΑΞΙΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔχει γίνει, λίγο - πολύ, κοινὴ συνείδηση στὸν καιρό μας ἡ ἀνάγκη νὰ προσανατολιστεῖ ἡ Ἐκπαίδευση πρὸς τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες· νὰ περιοριστοῦν τὰ κλασικὰ Γράμματα—ὅ,τι λεγόταν ἄλλοτε Οὐμανισμὸς μὲ τὴ στενὴ ἔννοια — τὴν καθαρὰ κλασικὴ διακλάδωση τῆς Παιδείας. Πάνω στὸ ζήτημα αὐτό, οἱ εἰδικοὶ εἶπαν τὸ βαρὺ τὸ λόγο τους, ἐμᾶς τῶν ἄλλων λόγος δὲν μᾶς πέφτει. Ἡ ἀνάγκη ἄλλωστε εἶναι ὁλοφάνερη. Τὸ μόνο ποὺ θ' ἄξιζε νὰ προσεχτεῖ κάπως, εἶναι κάτι ποὺ σὰ νὰ ξεμυτίζει κιόλας: Ἕνα εἶδος ἀφελέστατου, τυφλοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ θυμίζει, μὲ τὶς νεοπλουτικές του ἐξάρσεις, τὸν ἐκλαϊκευμένο ἐπιστημονισμὸ τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἔτσι καὶ τότε, κάτω ἀπὸ τὸ ξαφνικὸ φῶς μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ ἀνακαλύψεις στὴ Βιολογία, στὴ Φυσική, ἐφαρμογὲς στὴ Μηχανική, τὰ πνεύματα τὰ πιὸ πρόθυμα κι' ἐνθουσιώδη εἴχανε θαμπωθεῖ, ξιππάστηκαν. Ἀκόμα καὶ στὸ χῶρο τῆς Τέχνης, τῆς ποιητικῆς φαντασίας, ξέσπασαν διαθέσεις κοντόφθαλμα χρησιμοθηρικές: Ὁ Ζολὰ νόμιζε πὼς θὰ γράψει «ἐπιστημονικὰ» ἀποδειχτικὸ μυθιστόρημα, μὲ σκοπιμότητα ἀνάλογη πρὸς ἕνα νομοσχέδιο. Πεδικλωμένος ἔτσι στὰ δεσμὰ τοῦ δογματισμοῦ του, δὲν πῆρε μυρωδιὰ πὼς οὐριοδρομοῦσε, κάλπαζε στὸ γαλάζιο τοῦ πιὸ ἔξαλλου ρωμαντισμοῦ, ἐκείνου ποὺ ἐπιμένει νὰ ντύνει μὲ φτερὰ ἀητοῦ ἀκόμα κι' ἕνα γαϊδούρι. Εὐτυχῶς! Ὕστερα ὁ ζῆλος χαμήλωσε, κατάπεσε, ἦρθε στὸ ἐπίπεδο τοῦ λογικοῦ, τοῦ σοβαροῦ καὶ τοῦ νηφάλιου. Κάτι ἀνάλογο, πιθανότατα, θὰ γίνει καὶ τώρα.

Στὸ μεταξύ, πολλά, πάμπολλα παιδιὰ θὰ ἔχουν γλυτώσει ἀπὸ τὸ μάγκανο τῶν κλασικῶν μαθημάτων, ποὺ οἱ παλαιότεροι ὑποστηριχτές τους ἔκαναν ὅ,τι τοὺς πέρναγε ἀπὸ τὸ χέρι γιὰ νὰ τ' ἀποδείξουν τόσο περιττὰ καὶ ἠλίθια ὅσο εἶταν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θὰ πάψουν νὰ γελοιοποιοῦνται συστηματικὰ στὶς τάξεις τῶν Γυμνασίων, οἱ Λατίνοι δὲν θὰ εἶναι πιὰ τὸ ρετσινόλαδο ποὺ σοῦ τὸ δίνουν μὲ τὸ στανιό, κρατώντας σου σφιχτὰ τὴ μύτη. Τυχερὰ παιδιά!—ποιὸς ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς παλιότερους—τὰ θύματα—δὲν τὰ ζηλεύει; Ἀλλὰ σάμπως δὲν εἶ-

ναι νὰ ζηλεύεις καὶ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ποὺ θὰ γλυτώσουν τέλος ἀπὸ τὸν διασυρμό; Οἱ ἄνθρωποι εἶ-ταν καλλιτέχνες, ποιητές, δραματογράφοι, παραμυθάδες, ἀφηγητές, ὄντα χαμογελαστά, γεμάτα ἀνθρωπιὰ καὶ προσήνεια, καὶ τοὺς μεταμόρφωναν σὲ ἱεροεξεταστὲς καταχθόνιους, γεμάτους νευρωτικὲς κακεντρέχειες καὶ σκοτεινὲς ἀπωθήσεις. ἰοιὸς ἀπὸ ἐμᾶς—ἀλλοίμονο! κι' ἀπὸ τοὺς νεώτερους—ἀποχαιρέτησε ποτὲ τὸ θρανίο μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς εἶχε σελαγίσει πάνω του φῶς ἱλαρὸ εὐλογία Κυρίου; Κ' ὕστερα μιλάγαμε—μιλᾶμε—γιὰ «ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμὸ» καὶ γι' «Ἀνθρωπισμό». Ποῦ τοὺς βρήκαμε; Ὑποκρισία μπροστὰ στὸ διάολο!—ποὺ λέει κι' ὁ Σαίξπηρ.

Τὰ κλασικὰ Γράμματα θὰ περιοριστοῦν στὶς τάξεις ἐκείνων ποὺ θὰ θέλουν ἔτσι κι' ἀλλιῶς νὰ τὰ μάθουν. Γιὰ νὰ πῶ ὅλη μου τὴν ἀλήθεια δὲν πολυκαταλαβαίνω πῶς ἕνα παιδί, σὲ ἡλικία ἀνώριμη, μόλις ἐφηβική, θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προεξοφλήσει τὶ θὰ τοῦ ἀρέσει στὸ μέλλον καὶ γιὰ τὶ εἶναι φτιαγμένο. Συνηθέστατα γίνονται ἄνθρωποι τῶν Γραμμάτων παιδιὰ ποὺ στὸ σχολεῖο δὲν διακρίθηκαν γιὰ τίποτα. Ἂς εἶναι! Τὸ κυριώτερο εἶναι πὼς τὰ κλασικὰ κείμενα, πιθανότατα, θὰ τὰ διδάσκουν ἄνθρωποι μὲ ἀνοιχτὸ μυαλό, ζεστὴ καρδιά, ξάστερο μάτι. Ἐπιτρέπει νὰ τὸ ἐλπίζουμε αὐτὸ βάσιμα ἕνα σεμνὸ φυλλάδιο ποὺ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Εἶναι μιὰ ἔνδειξη. Περιέχει τὸν ἐναρκτήριο λόγο, στὸ ἐκεῖ Πανεπιστήμιο, τοῦ Καθηγητὴ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας κ. Κωνστ. Γρόλλιου. «Ἡ Λογοτεχνία τῶν Ρωμαίων στὴ σχέση της μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα» εἶναι τὸ θέμα τοῦ λόγου. Τὸ περιεχόμενό του τόσο καθαρό, τίμιο, ζωντανό, ὅσο κ' ἡ γλώσσα του εἶναι δροσερή, καλαίσθητα Δημοτική.

Ἄγια ἡ ὥρα! Ὁ κ. Γρόλλιος δὲν βαλτώνει σὲ μιὰ φορτικὴ σοφία γιὰ νὰ ὑπερασπίσει ὑποκριτικὰ τ' ὀχυρό του. Κρούει τὴν καίρια χορδὴ σωστὰ καὶ ἄνετα: «Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ρώμης μέσα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι ἦταν νὰ μετουσιώσει τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό, ἔτσι ποὺ νὰ γίνῃ κατάλληλος νὰ ἀφομοιωθῇ ἀπὸ τὴ εὐρωπαϊκὴ σκέψη». Μάλιστα! Αὐτὸ ἀπομένει ἀπὸ τὸ βαρὺ βηματισμὸ τῶν λεγεώνων, ποὺ περιέφεραν τοὺς σιδερένιους τους ἀητοὺς καὶ τὴ μπόχα τῶν στρατώνων στὸ πλάτος τῆς Οἰκουμένης. Τὰ ρομπὸτ τῆς τετράγωνης αὐτοκρατορίας δούλευαν, χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, στὴ διατήρηση ἑνὸς πνεύματος ἀνάλαφρου, σπιθάτου, μυρωμένου σὰν τὴ θαλασσινὴ αὔρα, πνεύματος ἑλληνικοῦ. Ὑπομονετική, ὅλο τσαχπινιὰ ἐκδίκηση τῆς ψυχῆς πάνω στὴ βία! Οἱ Καίσαρες κ' οἱ Καλλιγοῦλες καταρρέουν, καὶ περισώζεται μιὰ περγαμηνὴ ἐκεῖ, μισοκουρελιασμένη, ποὺ περιέχει τρεῖς στίχους φτερωτούς...

Ὁ κ. Γρόλλιος ἀνηφορίζει τὸ ποτάμι τῆς Ἱστορίας γιὰ ν' ἀναζητήσει τὶς ρίζες τοῦ κλασικοῦ μύθου. Κάνει ἕναν πρῶτο σταθμὸ στοὺς Ἀλεξανδρινούς, στὴ δραματικὴ αὐτὴ περίοδο, ποὺ δὲν ἔχει ἐπάξια τραγουδηθεῖ πόσο συγκινητικὴ εἶναι. Τὴ θυσιάζουν στὶς ἁπλουστευτικὲς ἐτικέττες τῆς «παρακμῆς» καὶ τοῦ «ἑτερόφωτου». Κι' ὅμως! Μέσα στοὺς δύσκολους αὐτοὺς καιροὺς ὅπου ἡ ἐνεξαρτησία τοῦ πολίτη χάνεται, καὶ μαζὶ ἡ ἀσφάλειά του, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ λόγιοι βλέπουν τὸν ἑαυτό τους «σὰν τοὺς ἱεροὺς λαμπαδηφόρους μιᾶς ἄσβυστης φωτιᾶς». Φυσᾶνε μὲ τὴ φτωχὴ ἀνάσα τους τὴ θράκα.

Ἀκόμα πιὸ πίσω: Ὁ νικητὴς τῶν Περσῶν Ἀθηναῖος, ἀ τλλαγμένος τέλος ἀπὸ τὸ φόβο τῆς βαρβαρότητας, θεμελιώνει στὴν ἐλεύθερη πόλη, στὸ «ἄστυ», τὴν ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀτόμου, τὸν αὐτουεβασμό, τὴν περηφάνεια τῆς ἀνθρωπιᾶς. Ὅμως οὔτε κι' ἐδῶ εἶναι ἡ πρώτη ρίζα. Ποῦ ἔχει τὶς ἀπώτερες πηγές της λοιπὸν ἡ μακραίωνη παράδοση; Ἀνάγκη νὰ φτάσουμε ὡς τὸν Ὅμηρο, ποὺ γράφοντας στὸ τέλος μιᾶς μεγάλης ἐποχῆς, τονίζει «ἐκεῖνα τὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν ἀξία γιὰ τοὺς συγχρόνους του». Ἔτσι ἀνατρέχουμε τελικὰ στοὺς Μυκηναίους, κι' ἐκεῖ εἶναι ποὺ «ἀρχίζει νὰ κλώθεται ἡ κλωστή». Ταξίδι ἐωθινὸ πάτω στὸ ἀσάφτερο ποτάμι τῶν αἰώνων, ἴσαμε τὴν αὐγινὴ χώρα τοῦ μύθου. Φτάνουμε ἐλαφρὰ λαχανιασμένοι, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ μέτωπό μας παχνισμένο ἀπὸ τὴ δροσιά.

Ὡραῖα ψέλνει τὰ πνευματικὰ κλέη τῶν Ρωμαίων ποιητῶν κι' ἀνθρώπων τοῦ λόγου ὁ κ. Γρόλλιος. Σὲ συνοπτικὲς ματιὲς μᾶς δίνει ἀπόψεις πάνω στὸ ἔργο τοῦ Βιργίλιου, τοῦ Λευκρήτιου, τοῦ Κάτουλλου, τοῦ Πλαύτου, τοῦ Τερέντιου, τοῦ Σενέκα, τοῦ Κικέρωνος, τοῦ Τίτου Λίβιου, τῶν ἄλλων. Νὰ ἰσάριθμοι πνευματικοὶ μας πρόγονοι—ποιὸς δὲν θὰ τὸ ἀναγνωρίσει; Γενικεύει ὕστερα τὴ ματιά του ὁ κ. Γρόλλιος, γιὰ νὰ τὴν ἁπλώσει στὸ πλατὺ τοπίο τῆς τωρινῆς ἐποχῆς. Τὸν ἀπασχολεῖ ἡ κρίση της, προφέρει τὸ ἀνθρωπιστικό του πιστεύω. Καὶ καταλήγει σὲ μιὰ πρόταση κατηγορηματική, ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικὰ διφορούμενη ὅσο ὁ ἴδιος ὁ δημιουργημένος τέλος Ἀνθρωπισμός: Στὸ μήνυμα τῶν ἀρχαίων «πὼς ἄνθρωπος σωστὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ θεωρεῖ ὅτι τελειότητα θὰ πεῖ ἀρετή»...

Ἐδῶ, ποὺ καταλήγουμε, θὰ ἔπρεπε ἴσως ν' ἀρχίσουμε. Ἀρετὴ καὶ τελειότητα πῶς θὰ ἰσορροπήσουν; Ἂν τὸ τέλειο εἶναι ἀρετὴ μὲ κριτήρια αἰσθητικά, τότε προσυπογράφουμε τυφλά, φανατικά, ὅλοι οἱ πιστοὶ τῶν αἰσθητικῶν μέτρων. Ἂν ὅμως στὴ ζυγαριὰ τῶν ἀξιῶν πᾶμε νὰ ἰσορροπήσουμε τὴν αἰσθητικὴ μὲ τὴν ἠθική, τὸ ἀσημένιο μὲ τὸ μολυβένιο ζύγι, τότε ξυπνάει ἡ καχυποψία μας, ἀλαφιάζεται. Οἱ ἀρχαῖοι πέτυχαν, πραγματικά, νὰ τὰ συνδυάσουν αὐτὰ τὰ δυό. Πῶς; Μπορεῖ μὲ τὴν ἀφέλεια. Ὁ δικός μας ὁ κόσμος ὅμως, ἐδῶ, ἀντιστέκεται. Ἡ ἀρετὴ εἶναι κάποτε πολὺ στυγνὴ—καὶ πολὺ στεγνή. Εἶναι ὅλο τὸ παιδαγωγικὸ πρόβλημα, ὅλη ἡ θανάσιμη διαμάχη καὶ κρίση, τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ. Γιὰ νὰ πιστέψουν πὼς μὲ τὸ ὡραῖο θὰ πετύχουν τ' ὠφέλιμο καὶ μὲ τ' ὠφέλιμο τ' ὡραῖο, οἱ ἄμεσοι πρόγονοί μας ναυάγησαν στὸ λάκκο τῶν ἀγαθῶν προθέσεων. Μὲ ἄλλον τρόπο πᾶνε νὰ πάθουν τὸ ἴδιο καὶ κάποιοι πρωτοπόροι συγκαιρινοί μας...

Εἰρωνεία τῆς αὐτοαντιγραφόμενης Ἱστορίας!

Ὅμως ὁ κ. Γρόλλιος ὑπερασπίζει ἀποτελεσματικά, μὲ λιτὴ εὐγλωττία κι' εὐγένεια, τὴν ὑπόθεση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Μαΐου 1958

1613172-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ κ. Φρανσὶ Πρυνέρ, Διευθυντὴς τοῦ Γαλλικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔχει γράψει ἕνα πραγματικὰ ὡραῖο βιβλίο πού, ἐνῶ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸ περίφημο «Ἐλεύθερο Θέατρο» τοῦ Ἀντουὰν (1887—1895), ἀγγίζει ὡστόσο, ἔμμεσα, τὰ ζωντανὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγχρόνου μας Θεάτρου. Τὸ σχολιάζω ἐδῶ μὲ πολλὴ εὐχαρίστηση, γιατὶ καὶ ἡ ἔκδοσή του δὲν εἶναι καθόλου παλιὰ (κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι πέρυσι), καὶ τὸ θέμα του ἔχει πλάτος.

Τὸ «Ἐλεύθερο Θέατρο» τοῦ Ἀντουὰν δὲν εἶναι καμμιὰ ἀπὸ τὶς διακοσμητικὰ νεότροπες ἐκεῖνες καλλιτεχνικὲς κινήσεις ποὺ ἔχουν ἀρχίσει στὸν καιρό μας, μὲ τὴ συχνή τους, στερεότυπη ἐπανάληψη, νὰ ρίχνουν σὲ κάποια ἀνυποληψία τὶς διάφορες «πρωτοπορίες». Ἡ σημασία τοῦ «Ἐλευθέρου Θεάτρου» πρῶτα-πρῶτα ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ στενὰ ἐθνικό του πλαίσιο: Τὸ κίνημα τοῦ Ἀντουὰν εἶναι ἀπὸ τὰ δύο-τρία ἐκεῖνα ποὺ ἐγκαινίασαν ὁλόκληρο τὸ νεώτερο Θέατρο, χτύπησαν ἀποφασιστικὰ τὴν ψευτιά, τὸν ἐπιχειρηματισμό, τὴ φτήνεια, ἄνοιξαν τὸ δρόμο στὴν Ἀλήθεια, ὅπως τὴ θέλει καὶ τὴ νιώθει ἡ νεώτερη αἴσθηση. Ἔπειτα τὸ «**Théâtre Libre**» ἄνοιξε τὴν πόρτα τῆς Γαλλίας, καὶ μέσ' ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς Γαλλίας τὴν πόρτα τῆς Εὐρώπης—ποὺ σήμαινε τότε τὴν πόρτα τῆς Οἰκουμένης—σὲ τρεῖς-τέσσερες μεγάλους ξένους συγγραφεῖς. Αὐτὸ δὲν διευκόλυνε μόνο τὴ διεθνῆ ἐπιδολή τους. Ἀνατάραξε καὶ τὰ νερὰ τοῦ βαλτωμένου θεάτρου, καθιέρωσε νέες αἰσθητικὲς ἀξίες, ἔκανε νὰ κυκλοφορήσουν ἐλεύθερα στὸν ἀέρα τοῦ κόσμου νέα πνευματικὰ ρεύματα. Τὸ βιβλίο τοῦ κ. Πρυνὲρ πραγματεύεται αὐτὴν εἰδικὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀντουάν. Θὰ συμπληρωθεῖ—ὅπως βλέπουμε ν' ἀναγγέλλεται—ἀπὸ ἕναν ἄλλο τόμο, μὲ ἀντικείμενο τοὺς «Ἀγῶνες τοῦ Ἀντουάν», γενικά. Ἔτσι θὰ ὁλοκληρωθεῖ, σχολιαζόμενο κατάλληλα, τὸ χρονικὸ τοῦ κινήματος αὐτοῦ.

Ποιοὶ εἴταν οἱ καινούργιοι—τότε—συγγραφεῖς ποὺ ἔμπαζε στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα ὁ Ἀντουὰν μὲ τὸ θέατρό του; Γράφει κανεὶς τὰ ὀνόματά δυὸ-τριῶν ἀπ' αὐτοὺς καὶ νιώθει τὸ τραπέζι, κάτω ἀπὸ τὸ χέρι του, νὰ τρέμει: Τολστόϊ, Ἴψεν, Στρίντ-

μπεργκ, Τουργκένιεφ. Προσθέσετε σ' αὐτοὺς τὸν Μπγιέρσον καὶ τὸν Χάουπτμαν. Ὁ κατάλογος συμπληρώνεται—σὲ τόνο πολὺ ἐλάσσονα δέβαια—μὲ τὸν Βέργκα, τὸν Ρζεβούσκι καὶ τὸν Χάϊγερμανς. Ὅμως τὶ αἰσθητήριο αὐτὸ τοῦ Ἀντουάν! Καὶ τὶ ἐποχή... Σᾶς ὁρκίζομαι πὼς δὲν τὸ λέω ἀπὸ παρελθοντολατρία.

Ἡ μοῖρα ἄλλωστε τοῦ θεάτρου τοῦ Ἀντουὰν εἶταν παράδοξη: Ξεκίνησε νὰ ἐνισχύσει, ἁπλῶς, τοὺς συγγραφεῖς μὲ ποιότητα, ποὺ δὲν τοὺς εἶχαν δέβαια ἰδιαίτερη ἀδυναμία οἱ ἐπιχειρηματίες τοῦ θεάτρου. Ἀφοῦ ξεκίνησε κ' ὕστερα, ἀνεκάλυψε πὼς οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ δὲν ὑπῆρχαν! Ἔπρεπε νὰ τοὺς δημιουργήσει. Τελικά, καὶ μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ Χρόνου, βλέπουμε πὼς, παρ' ὅλους του τοὺς ἀγῶνες, δὲν τὸ πέτυχε—ἐκτὸς πιὰ ἂν θεωρήσουμε κοσμοϊστορικὲς φυσιογνωμίες τὸν Πορτο - Ρὶς καὶ τὸν Κυρέλ, πρᾶγμα ποὺ δὲν τὸ πολυπιστεύω. Στὸ μεταξύ, αὐτὸς ποὺ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε συγκεκριμένες αἰσθητικὲς ἐπιδιώξεις στὸ ξεκίνημά του, καταλήγει νὰ γίνει ὁ εἰσηγητὴς μιᾶς νέας σχολῆς στὸ κεφάλαιο τῆς ὑποκριτικῆς καὶ τῆς ἑρμηνείας. Βρίσκω κάπου ἕνα κείμενό του («Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ Ἐλεύθερο Θέατρο») —συμπαθέστατο γιὰ τὴ σεμνότητά του—ὅπου λέει ἐπὶ λέξει: «Ὅσο γιὰ μένα, δὲν εἶχα τὴν παραμικρὴ πρόθεση νὰ γίνω ἠθοποιὸς ἢ ἐπαγγελματίας θιασάρχης, καὶ θὰ μ' ἔκανε πολὺ νὰ γελάσω ἐκεῖνος ποὺ θὰ μοῦ προφήτευε πὼς θὰ φέρναμε μιὰ μέρα ἐπανάσταση στὴ δραματικὴ τέχνη»... Αὐτὰ εἶναι τὰ γυρίσματα τῆς τύχης! Οἱ ξένοι συγγραφεῖς ποὺ φιλοξένησε ὁ Ἀντουὰν ἀπὸ γενναιοφροσύνη ὅσο καὶ ἀπὸ διαίσθηση, ἔπαιξαν ἕναν ἀπρόβλεπτο ρόλο: «Μένει ἀθῶος τοῦ γεγονότος—γράφει καταλήγοντας κι' ὁ κ. Πρυνὲρ—ὅτι εἶναι οἱ πειραματισμοί του μὲ τὴν ξένη δραματουργία περισσότερο πού, μὲ τὶς ἀνώτερες ἀξίες τους, ἔτρεψαν τὸ γαλλικὸ θέατρο πρὸς μιὰ κατεύθυνση θεμελιακὰ πρωτότυπη».

Ὁ κ. Πρυνὲρ βλέπει κάποια ἐνιαία καὶ συνειδητὴ γραμμὴ στὴν προσπάθεια τοῦ Ἀντουάν: «Συνδυάζοντας μέσα του μιὰν αἴσθηση φιλοσοφημένη γιὰ τὸ τὶ εἶναι τάξη καὶ τὶ περιπέτεια, τὶ παράδοση καὶ τὶ ἐπανάσταση, ὁ Ἀντουὰν ἐξασφάλισε τὸ θρίαμβο τῆς κύριας ἰδέας του, ποὺ εἶταν ἡ ἐγκαθίδρυση ἑνὸς λογοτεχνικοῦ θεάτρου ἐλεύθερης κοινωνικῆς κριτικῆς». Πρόκειται—ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω—γιὰ μιὰν ἄποψη καινούργια, ὅπως ἔτσι διατυπώνεται, ἀφοῦ ἡ καθιερωμένη ἐντύπωση ὡς τώρα εἶταν πὼς ὁ Ἀντουὰν ἐπεξέτεινε στὸ θέατρο τὶς αἰσθητικὲς τάσεις τῶν νατουραλιστῶν τῆς σχολῆς Ζολά, κυρίως. Ἡ ἄποψη τοῦ κ. Πρυνὲρ εἶναι καὶ βαθύτερη καὶ γενικώτερη. Τίποτα δὲν ἐμποδίζει ἄλλωστε τὸ συμβιβασμό της μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ περὶ ἰδεολογικὰ ἀνοργάνωτου ξεκινήματος τοῦ Ἀντουάν, ὅπως τὸν εἴδαμε νὰ προβάλλεται πρὶν ἀπὸ λίγο. Ἀσύνειδα ἐμφορεῖται ἀπὸ μιὰ τάση ἕνας πρωτοπόρος, κ' ἡ τάση αὐτὴ δὲν εἶναι παρὰ ἡ συνισταμένη τοῦ πνεύματος μιᾶς ἐποχῆς.

Ἰδιαίτερα χαίρεται κανένας στὸ βιβλίο τοῦ κ. Πρυνὲρ δυὸ πράγματα: Τὴν ἀνανεωμένη συναναστροφὴ μὲ μιὰν ὁλόκληρη ἐποχή, περασμένην ἀλλὰ τόσο γραφική, καὶ τὶς ὀξύτατες κάποτε ἀναλύσεις τῶν ξένων ἔργων ποὺ ἔπαιξε τὸ «Ἐλεύθερο Θέατρο». Μὲ σταματάει ἰδιαίτερα, λόγου χάρη, — γιὰ νὰ περιοριστῶ στὸ δεύτερο σημεῖο — ἡ ἀνάλυση τῶν «Βρυκολάκων». Δὲν μοῦ φαίνεται ἄλλη φορὰ Γάλλος νὰ ἔχει καταλάβει τὸν Ἶψεν τόσο σωστὰ καὶ σὲ τόσο βάθος ὅσο ὁ κ. Πρυνέρ. Ἐξηγεῖ — δίχως τεχνητὴ ἐπιείκεια ἄλλωστε — τὴν ἀκατανοησία τῆς συγκαιρινῆς μὲ τὴν πρώτη παράστασή τους στὸ Παρίσι κριτικῆς καὶ παρατάσσει τὰ ἐλαφρυντικά της ὄχι μὲ τρόπο μηχανικό, δικανικό, ἀλλὰ φωτίζοντας τὰ «σκοτεινὰ» σημεῖα τοῦ ἔργου. Ἂς εἴμαστε δίκαιοι: Οἱ «Βρυκόλακες» εἶτανε φυσικὸ νὰ περάσουν γιὰ ἕνα εἶδος θεατρικοῦ σταυρόλεξου στὸν καιρό τους. Στὴ γαλλικὴ σκηνὴ ἡγεμόνευαν τότε ὁ Σαρδού, ὁ Δουμᾶς γιὸς κι' ὁ Ὠζιέ, ἐνισχυμένοι ἀπὸ ἕναν κριτικὸ καθὼς ὁ γερο - Σαρσαί. Ὁ τελευταῖος αὐτός, ἀπολογητὴς ἐπίμονος τῆς μετριοκρατίας, μπορεῖ νὰ θεοποιοῦσε τὸ γοῦστο τῶν θυρωρῶν, τὸ ἔκανε ὅμως μὲ διαβολεμένη εὐφράδεια καὶ γαλατικὴ γοητεία. Ἔπειτα μὴ μᾶς ξεγελάει τὸ «ἐκ τῶν ὑστέρων» κριτήριο τῶν καιρῶν μας: Ὁ κόσμος γίνεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ διανοητικός, ἱκανὸς νὰ μαντεύει, νὰ παρακολουθεῖ. Ἀκονίζεται ἡ ὀξύνοια. Στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὁ θεατὴς εἶταν μαθημένος νὰ δέχεται παθητικὰ καὶ ἄκοπα τὸ ἔργο Τέχνης — ἢ καὶ τῆς δῆθεν Τέχνης. Εἶναι ὁ Ἶψεν ἀκριβῶς, καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς ὁ Βάγκνερ, κι' ὁ Ντοστογιέφσκι, κι' ὁ Νίτσε, ποὺ ἐξεβίασαν τὴν ἀταραξία τῆς παχυλῆς νάρκης, τράνταξαν ἀπὸ τὸ πέτο τὸν ἀποχαυνωμένο καλοφαγὰ ἀστό.

Ὁ κ. Πρυνὲρ βρίσκει ἕναν περίφημο χαρακτηρισμὸ γιὰ τὸν πολεμιστὴ Ἶψεν, — ἕνα χαρακτηρισμὸ ποὺ λέει πολλά: «Ὁ Ἶψεν εἶναι ἀντάρτης, δὲν εἶναι ἐπαναστάτης». Νὰ ἡ βαθύτερη διαφορά του μὲ τὴν ἐποχή μας, καὶ ἡ ἰδιοσυστασία ποὺ τὸν ἔκανε, παρὰ τὴν κοινωνική του πολεμική, νὰ συγγενεύει ἐξ αἵματος μὲ τὸ Ρωμαντισμό, ἀπ' ὅπου ἄλλωστε καὶ προερχόταν. Ὁ ποιητὴς τῶν «Μνηστήρων τοῦ Θρόνου» καὶ τῶν «Παληκαριῶν στὸ Χέλγκελαντ», προτοῦ γράψει τὰ «Στηρίγματα τῆς κοινωνίας» καὶ τὴν ἀκολουθία τους, εἶχε γράψει τὴν «Κωμωδία τοῦ ἔρωτα» μὲ τὴ Σβάνχιλντ καὶ τὸν Φᾶλκ γιὰ ἥρωες — δυὸ ἀπὸ κούνια ἀντάρτες. Ὁ κοινωνισμὸς τοῦ Ἶψεν, στὸ βάθος, εἶναι ὁ κοινωνισμὸς τῶν ρωμαντικῶν, μὲ πρόγνο τοὺς «Ληστὲς» τοῦ Σίλλερ. Ἀνταρσία, ὄχι ἐπανάσταση.

Ξεμακρύναμε κάπως ἀπὸ τὴν ἀφετηρία μας· ἀλλὰ μήπως δὲν εἶναι ἡ βαθύτερη ἀρετὴ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Πρυνὲρ αὐτή: νὰ παροτρύνει σὲ παρεκβάσεις;...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΙΑΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΑΣ
MDCCCLXXXIV

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Ἰουνίου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΤΕΙΧΗ

1

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Χώρα θηλυκιά, τροφαντή, ξέχειλη ἀπὸ χυμοὺς καὶ μῦρα, εἶναι ἡ Ρουμανία. Τὴ φέρνεις βόλτα ὅπως τὴ φέραμε—κάπου χίλια διακόσια χιλιόμετρα μὲ τ' αὐτοκίνητο—διασχίζεις τὴ Βλαχία, τὴ Μολδαυία, τὴν Τρανσυλβανία, καβαλικεύεις δύο, τρεῖς φορὲς ἀράδα τὰ Καρπάθια, καὶ στὸ τέλος σοῦ ἀπομένει μιὰ ἀλλόκοτη ἐντύπωση πὼς δὲν εἶδες πέτρα πουθενά, οὔτε ἔτσι, γιὰ δεῖγμα! Τὸ μάτι σου τὸ ἑλληνικό, τὸ σκληραγωγημένο στὴ στέγνα, στὸ βράχο, στὸ καύκαλο, ἀναπαύεται ξελογιασμένο στὶς δασωμένες τοῦτες πλαγιές, τανύζεται πάνω στὸ ἄσσωστο, τρυφερὸ λιβάδι, χοροπηδάει σὰν τὸ πουλάρι μεθυσμένο, συγκυλιέται, λούζεται μέσα στοὺς καταρράχτες τῆς φυλλωσιᾶς. Νερὰ κατηφορίζουν ἀπὸ παντοῦ, τραγουδιστὰ νερά, ταξιδεύουν, συναπαντιόνται, ἀγκαλιάζονται, τυλίγουν σὰν κορδέλλες ἀσημιὲς καὶ κυματοῦσες τὸ ἀφράτο κορμὶ τῆς Ρουμανίας.

Ἡ Ρουμανία εἶναι χώρα θηλυκιά, [illegible]—κι' ἔρημη. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ λέγεται Παραπέτασμα, δὲν εἶναι πρόληψη: Ὑπάρχει. Τὴν πρώτη στιγμὴ μάλιστα, τὸ ἀντίκρυσμά του σὲ ξαφνιάζει, ἡ διαφορὰ μὲ τὸν κόσμο ποὺ ἤξερες εἶναι χτυπητή. Ἄλλος ρυθμὸς ζωῆς ἐδῶ, ἄλλο ἦθος: Τὸ Βουκουρέστι, πολιτεία ὅλο ἁπλοχωριά, πλατεῖες πελώριες, δέντροστοιχίες διπλές, ἀνεξάντλητα πάρκα, λίμνες ὅλο μαγεία, σοῦ φαίνεται σὰν ἔρημο. Πουθενὰ ἐδῶ τὸ στρίμωγμα τῆς πολυκοσμίας, τὸ ἀργό, πηχτὸ κουβέλιασμα τοῦ κοπαδιοῦ στὶς λεωφόρους, ὁ ἴλιγγος τῶν τροχοφόρων, ἡ παραζάλη τῆς σύγχρονης ζωῆς. Ἀραιοὶ διαβάτες, καὶ γίνονται γιὰ τὸ μάτι σου ἀκόμα πιὸ λειψοὶ σὲ ὄγκο, ἔτσι ποὺ τοὺς πίνει τὸ φῶς, ἡ ἀσωτία τῶν μεγάλων χώρων. Πηγαίνουν στὴ δουλειά τους σὰν ταγμένοι. Τί λείπει; Ὁ ἀκαμάτης; Ὁ χασομέρης; Ὁ ρεμβαστὴς τοῦ δρόμου; Ὁ θαυμαστὴς τῆς βιτρίνας, ποὺ ἐδῶ δὲν σὲ τραβάει γιατὶ τῆς εἶσαι ἀδιάφορος; Ὁ περιηγητής; Ἢ τέλος ἐκεῖνος ποὺ περιφέρει τὴν εὐφορία του καὶ τὴν ξοδεύει ἄσκοπα, ἀργοπίνοντας τὴ μακάρια ὥρα τῆς σχόλης; Δὲν τὸ ξέρουμε. Ὁρίσαμε στὸν ἑαυτό μας τὴν ἀπόλυτη ἀμεροληψία: δὲν διαζόμαστε νὰ βγά-

1613/73-1

λουμε συμπεράσματα. Ψηλαφίζουμε μονάχα, καταγράφουμε εἰκόνες, συναισθήματα, ὅπως πλάθονται ψαχουλευτά, φράσεις μιᾶς μελωδίας ἀνολοκλήρωτης.

Τὸ Βουκουρέστι τὸ ἔχει σημαιοστολίσει ἡ Ἄνοιξη. Πυκνὰ ἀνθισμένες οἱ ἀγριοκαστανιές του, ἀνακρατοῦν ὀρθὰ τὰ θυσανωτά τους κρουστὰ λουλούδια σὰν πολυκέρια. Μοσχομυρίζουν οἱ πασχαλιές, οἱ ἀκακίες. Ξεχειλιστοὶ οἱ κῆποι ἀφήνουν τὶς πρασινάδες τους νὰ φουσκώσουν πάνω ἀπὸ τὰ καγκελώματα, νὰ γύρουν στὰ πεζοδρόμια. Ἡ χάρη τῆς πολιτείας αὐτῆς—ἡ ἀρχοντική της χάρη — εἶναι μιὰ γενναιοδωρία σὲ πράσινο, μιὰ ἀντίσταση στὴν πνιγερὴ πλημμύρα τῶν τοίχων. Οἱ οἰκοδομὲς ἐδῶ δὲ συνωστίζονται παράταξη ἀσφυχτική, δὲν τρῶνε τὸ ζωτικὸ χῶρο τοῦ ἀνθρώπου. Ξεμοναχιασμένες μέσα σὲ μπουκέτα ἀπὸ φυλλωσιές, μισοκρύβονται φιλάρεσκα, πίσω ἀπὸ κήπους.

Καὶ πάλι: εἶναι αὐτὸ ἄραγε, ἡ βορεινὴ χλιδὴ τοῦ πράσινου, ποὺ παχνίζει μὲ τόση μελαγχολία τὸ Βουκουρέστι; Εἶναι ἡ λιγοστή του κίνηση; Εἶναι οἱ θωριὲς τῶν ἀνθρώπων; Ὡς που νὰ τὸ συνηθίσεις, ἡ μαραμένη ἐξομολόγηση τῆς πολιτείας σοῦ φέρνει ἕνα ζάρωμα στὴν ψυχή. Σιγαλαφιάζεσαι, συμπονᾶς, ἀναρωτιέσαι. Μπορεῖ τὸ κάτω-κάτω νὰ εἶναι καὶ τὰ «τείχη», οἱ ἀάρατες, τελειοποιημένες αὐτὲς μονώσεις ποὺ ἐπινόησαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα γιὰ νὰ χωριστοῦν μεταξύ τους πεισματερά, γεμᾶτοι καχυποψία ἀναχεντρωμένη, νὰ ρεζιλέψουν τὶς προσφορὲς τῆς ἐξελιγμένης τεχνικῆς, τὰ τέλεια συγκοινωνιακὰ μέσα, νὰ θρέψουν τὴν πρωτόγονη ἀντιδικία, τὴν ξεσυνέρια τοῦ θεριοῦ, τὴν ἐρημιὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ὥρες-ὥρες σοῦ φαίνεται πὼς βρίσκεσαι σὲ στρατόπεδο, ἄλλες σὲ ἤπειρο παρθένα. Ὁλάκερες ἑκατοντάδες χιλιόμετρα ἔξω, στοὺς δρόμους τῆς Μολδαυίας, τῆς Τρανσυλβανίας, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ παραδεισιακὲς ἀγκαλιὲς τῆς Εὐρώπης, δὲν συναντᾶς τροχοφόρο ἄλλο ἀπὸ καμμιὰ βοδάμαξα στὶς παρυφὲς κάποιου χωριοῦ. Ξεγελιέσαι ἀπολησμονημένος τότε, καὶ σοῦ φαίνεται πὼς δὲν εἶσαι ταξιδιώτης: εἶσαι ἐξερευνητής. Ξυπνάει μέσα σου ὁ κακομαθημένος ἀπὸ βολὲς πολίτης τοῦ αἰώνα, μπλέκεται σὲ πραχτικὰ ἐρωτήματα: Ἂν χαλάσει ἐδῶ, στὴ βαθειὰ τούτη μασχάλη τῶν Καρπαθίων, ἡ μηχανὴ ποὺ σὲ κουβαλάει, ποιὸς θὰ σὲ συντύχει περαστικὸς νὰ σοῦ δώσει ἕνα χέρι; Βενζινάδικο, συνεργεῖο πουθενά. Μᾶς πιάνει λάστιχο, ὥρα τ᾽ σούρουπου, σ᾽ ἕνα φαράγγι, ὁ Θεὸς ξέρει σὲ τὶ ὑψόμετρο, βγαίνουμε νὰ ξεμουδιάσουμε, ἴσα-ἴσα ὁ ρεμβασμὸς ἑνὸς τσιγάρου. Κ᾽ εἶναι τὸ τοπίο, ἡ ὥρα, ἐξαίσια, τὸ ποτάμι κατηφορίζει μουρμουρίζοντας τὸ θούριό του μὲ φωνὴ μπάσα, σοβαρή. Φτεροκοπάει ὁλόδροσος, μὲ τὶς πιὸ φίνες εὐωδιὲς τοῦ δουνοῦ ὁ βραδινὸς ἀέρας. Στέκεσαι ἐκστατικὸς μπροστὰ στὴν παρθενικὴ ὁμορφιὰ τοῦ κόσμου. Καὶ εἶναι τόση, ποὺ σὲ κάνει νὰ μεθύσεις, νὰ ξανοιχτεῖς, νὰ τὰ παίξεις ὅλα γιὰ ὅλα, ἀκόμα καὶ τὴν πιθανότητα μιᾶς ὁλονυχτίας μαζὶ μὲ τ᾽ ἀγρίμια, στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ δουνοῦ ποὺ ἔγινε στὸ μεταξὺ σκυθρωπό, βάρυνε, γιατὶ κατεβαίνει ἀπὸ γύρω ἡ νύχτα σέρνοντας τὸν ἱερὸ μανδύα της μὲ ψυχρή, ἀσυγκίνητη χάρη.

❁

Μόνωση. Ἄλλος πλανήτης. Ἡ Ρουμανία ἐνδιαφέρθηκε ὡς τώρα γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἀνοικοδόμηση, τὴν ἐκβιομηχάνιση, τὸ πρόγραμμα ποὺ ἐπαληθεύει τὴ θεωρία. Ἡ Ρουμανία, πλανταγμένη ἀπὸ τὸν πόθο νὰ νιώσει μέσα στὴ χούφτα της τὴ ζέστα ἀπὸ τὴν παλάμη ἀνθρώπου, ἁπλώνει τώρα τὸ χέρι της, καλεῖ. Σοῦ δείχνει τὶς ὁμορφιές της, ποὺ εἶναι ἀκατανίκητες, σοῦ ἐκθειάζει καὶ τὰ σοσιαλιστικά της ἐπιτεύγματα, τὰ προγραμματισμένα. Πίσω ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου καραδοκεῖ ὁ πολιτικὸς διαφημιστής· πίσω ἀπὸ τὴν προπαγανδιστικὴ ἐπιγραφή, τὴ στημένη ἐπιμελέστατα στοὺς χωριάτικους δρόμους, γνέφει ὅλο μαγεία τὸ τοπίο. Μαζὶ σοῦ προτείνονται τὰ δυό, ἀξεχώριστα, κι᾽ ἐσύ, γιὰ νὰ συλλάβεις τὸ νόημα τοῦ τωρινοῦ κόσμου, ἀνάγκη νὰ τὰ συνθέσεις. Τ᾽ ἀφράτα χωράφια δὲν ἔχουν σύνορα, φράχτες, ὁρόσημα, γιατὶ τὰ δουλεύουν οἱ κολλεχτίβες. Ἡ γῆ μοιάζει ἔτσι πιὸ ἀπρόσωπη ἀλλὰ καὶ πιὰ ἀτόφια, διάφλατη. Ἐργοστάσια καινούργια, ἀναπαυτήρια γιὰ τὸ προσωπικό τους, κατοικίες ἐργατικές, ἀλλάζουν τὸ χαρακτῆρα σ᾽ ἐπαρχιακὲς πολιτεῖες τοῦ παλιοῦ καιροῦ, τοὺς δίνουν μιὰν ὄψη στρατευμένη. Κάπου ἐκεῖ στὸ βορρᾶ, στὸ Μπικάζ, στέκεσαι ἀπορημένος μπροστὰ σ᾽ ἔργο τεράστιο: Μιὰ λαγκαδιὰ ὁλάκερη τὴ δένουν, τὴ ζεύουν, ἄλλαξαν κοίτη στὸ μεγάλο ποτάμι, τὴ Μπίστριτσα, γιὰ νὰ χτίσουν ἕνα φράγμα. Πρόγραμμα ἐξηλεκτρισμοῦ. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἠλεκτροφωτίσει, θὰ ἠλεκτροκινήσει ὁλάκερη τὴν Τρανσυλβανία. Μυρμηγκιὰ τὸ ἀνθρωπολόϊ βρέχει μὲ τὸν ἱδρῶτα τοῦ μόχθου του τὴ θεόρατη λαγκαδιά, ἀναβράζει μὲ μηχανές, ἁλυσίδες, σκαπάνες, νὰ ὑποτάξει τὴ Φύση στὴ θέληση τοῦ νοῦ, νὰ στήσει στὸ βόθρο τῆς ὁμορφιᾶς τὴ χρησιμότητα. Θαυμάζεις. Ἀλλὰ δὲν ξέρεις ἂν μὲ τὴ θυσία κάποιων—καὶ ποιανῶν—ἀνθρώπινων δικαιωμάτων πραγματοποιεῖται αὐτὸ τὸ ἔργο. Ὅταν ρωτᾶς γιὰ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καὶ παραδέχονται πὼς εἶναι χαμηλό, σὲ καλοῦν νὰ ἐπαναπαυτεῖς στὸ μέλλον, ποὺ οἰκοδομεῖται. Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι βαρύ. Ἀλλὰ καὶ τὶ ἀδηφάγος, παμφάγος Μολὼχ αὐτὸ τὸ μέλλον!

Ὅσο περισσότερο βλέπεις, τόσο καὶ πιὸ πολὺ ἀναρωτιέσαι, γιατὶ σοῦ γίνεται παντοῦ αἰσθητὸ τὸ ἐπίτευγμα, δὲν σοῦ γίνεται αἰσθητὸ καὶ τὸ ἀντίτιμο. Ὑπάρχει μιὰ ἀδιόρατη ζώνης σιωπῆς γύρω, ποὺ δὲν ἔχεις τὴ δυνατότητα, τὸν καιρὸ τὴν εὐκαιρία, νὰ τὴ δρασκελίσεις. Οὔτε καὶ ξεκίνησες μὲ πρόθεση ἀνακριτική. Ὅποιος περιμένει ἀπὸ τοῦτα τὰ ἄρθρα νὰ μάθει «τί γίνεται πίσω ἀπὸ τὸ Παραπέτασμα», ἂς ἀπελπιστεῖ. Αὐτὸς ποὺ τὰ γράφει, δὲν τὸ ξέρει. Τὸ κάτω-κάτω τόσες καὶ τόσες φορὲς ὁ παγκόσμιος Τύπος παρουσίασε σχετικὲς καμπάνιες, ποὺ θὰ εἶταν μιὰ κοινοτοπία νὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε κι᾽ ἐδῶ. Ἂς βάλουμε λοιπὸν στὸ χαρτὶ μονάχα ὅ,τι εἴδαμε, κι᾽ ὅ,τι ἀγαπάει ὁ καθένας ἀπὸ τὸ λιβάδι τοῦτο ἂς δρέψει.

Τώρα ποὺ κάθομαι κι᾽ ἀνακεφαλαιώνω μέσα μου τὸ γοργό, πυκνὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ Ρουμανία, βρίσκω ν᾽ ἀναθρώσκει, θαμπὰ λιβανίζοντας, ἕνα μῦρο ἄγνωρο γιὰ τὸ Ρωμιό· ἕνα γεμᾶτο γλυκὸ δηλητήριο. Εἶναι τὸ χνῶτο τῆς λίμνης, ἡ βαρειά, μεθυστική, λιπόθυμη ἀνάσα της τὸ βράδι. Διαποτίζει γύρω τοὺς ὄχτους, κ᾽ εἶναι γεμάτη ὁράματα, ὅπως τὸ φίλτρο τοῦ ἐρωτικοῦ θανάτου. Ἐκεῖ στὴ βελουδωτὴ ἀκρολιμνιά, ὅπου τὰ νούφαρα πνίγονται ξελιγωμένα, ὅπου οἱ ἀνάλαφρες, λιγνὲς σὰν τὶς σαΐτες βάρκες ὀνειρεύονται σιγανασαίνοντας, πορεύομαι κάποιο ἠλιόγερμα καὶ συλλογιέμαι τὸν ἀξεδιάλυτο γρῖφο αὐτοῦ τοῦ αἰώνα: Μόνωση τοῦ ἀνθρώπου, ὕπνωσή του μὲ δηλητήρια ποὺ τεντώνουν ἀπατηλὰ τὸ φάσμα τῆς ζωῆς στὸν ἀνήλιαγο βυθὸ τῆς ἀνυπαρξίας, τὴ ματαιότητα τῆς ἀνυπαρξίας στὴν ἀναντικατάστατη πλάνη τῆς ζωῆς. Ὅλα λύνονται σήμερα, ἔξω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς χαρᾶς. Εἴμαστε μιὰ γενιὰ θυσιασμένη.

Χώρα θηλυκιὰ ἡ Ρουμανία, ὀργάνωση ζωῆς αὐστηρή, σπαρτιατική, μὲ τραχὺ πρόσωπο, μάτια στυλωμένα στὸ στόχο. Ἡ ψυχή σου διψάει γιὰ κάποιο ξετέντωμα, μιὰ πνοὴ ἀπὸ παραμῦθι.

Καὶ νά την! ἔρχεται. Ἐκεῖ ἴσα-ἴσα, στὴν ἀκρολιμνιά, προβαίνουν ξάφνου ἀπὸ ἀντίκρυ νάρχονται τέσσερα κορίτσια, κρατημένα δυὸ-δυὸ ἀπὸ τὸ χέρι. Εἶναι ὅλα τους ἐκεῖ γύρω στὰ δεκαεφτὰ-δεκαοχτώ, ψηλόλιγνα, κυματερά, ἁπίθανα σὲ κάλλος, θεωρία ποὺ πορεύεται ἀκραγγίζοντας τὸ τρυφερὸ χορτάρι, σάμπως φερμένη ἀπὸ τὸ ναρκωμένο ἀέρα.

Ἀντιπερνᾶνε. Ἡ μιά τους, στὴ δεύτερη δυάδα, φοράει μιὰ φάϐα μεγάλη κι᾽ ἐπίπεδη, μὲ κορδέλλα χρωματιστή, ἀνθισμένη. Χαμογελάει.

Τίποτ᾽ ἄλλο. Αὐτὸ εἶταν, — μιὰ μόνο στιγμή. Εὐλογία ὅμως ποὺ σελάγισε γύρω μὲ τὸ διαβατάρη τοῦτον ἀστερισμό! Στέκομαι πασχίζοντας νὰ συγκρατήσω πίσω ἀπὸ τὰ ματόφυλλά μου τ᾽ ὅραμα, ν᾽ ἀποσφραγίσω τὸ μήνυμά μου. Τί νὰ εἶναι αὐτὰ τὰ πλάσματα ποὺ πέρασαν; Ὑπόλειμμα μιᾶς ζωῆς ποὺ βούλιαξε; Μυστικοὶ προπομποὶ μιᾶς ζωῆς ποὺ ἀνατέλλει; Ὄχι. Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀγγέλους πρέπει νὰ εἶταν, καὶ τὸ εἶδες νὰ πορεύεται στὴν ἀκρολιμνιὰ μὲ τ᾽ ἀπόϐραδο, κ᾽ ἡ ψυχή σου, ἡ ἀνθρώπινη ψυχή, ἡ διψασμένη γι᾽ ἀνέφελη ὁμορφιά, ξεχείλισε ἀπὸ εὐτυχία.

Ὅλος αὐτὸς ὁ κάματος τῆς ἡμέρας, Κύριε, κι᾽ ὅλη ἡ συνοφρύωση, δὲν ἐξαγοράζονται τώρα μόνον ἀπὸ τ᾽ ἄνειρο πὼς μέσ᾽ καρτερεῖ κάπου κάποια στιγμή, ποὺ ἴσως τὰ μεταλλάξει σὲ τραγούδι...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΚΙΕΣ ΚΑΙ ΦΩΤΑ

2

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅσο πιὸ πολὺ βυθίζεσαι στὴν πυκνόφυλλη, εὐωδιαστὴ ἀγκαλιὰ τῆς Μολδαυίας, τόσο περισσότερο ὀρθώνεται, διανεύει μέσα σου ἡ παρουσία τοῦ ἥρωά της: Στέφανος ὁ Μέγας, καβάλα στὸ κραταιὸ φαρὶ τοῦ θρύλου, δρασκελάει μὲ τὸ ἤσυχο μεγαλεῖο τῶν ἴσκιων τὶς πλαγιές, τοὺς αἰῶνες. Δὲν μοῦ τὸν δίδαξαν τὸν ἥρωα αὐτὸν τίποτα βιβλία, δὲν τὸν ἔφερα μαζί μου, νὰ γιατὶ τὸν νιώθω ἔτσι ζωντανὸ γύρω. Τὸν ἄκουσα συχνὰ στὰ χείλη τῶν φίλων μας τῶν Ρουμάνων. Εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἐθνικοῦ ἥρωα ποὺ ἐξασφάλισε τὴ μόνη ζεστὴ ἀθανασία: Νὰ γίνει παραμύθι.

Βογιάρος, ἀλλὰ καλὸς βογιάρος, ἔδρασε στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα: Πολέμησε τὸν Τοῦρκο, ἀγωνίστηκε σ' ὅλο τὸ μάκρος μιᾶς ζωῆς γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς πατρίδας του. Πεθαίνοντας, εἶχε τὴν πίκρα, αὐτὸς ὁ ἀδούλωτος, νὰ συστήσει στὸ γιό του καὶ διάδοχό [redacted] τὴν ὑποταγή. Καταλάβαινε πὼς ἀλλιῶς δὲν μποροῦσε νὰ γίνει, ἡ ὥρα τῆς Ἱστορίας εἴταν μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ Μολδαυία ἔπρεπε νὰ τὴ ζήσει τούτη τὴν ταπείνωση. Ὅμως—λέει ὁ θρῦλος—ἡ ἔγνοια τοῦ ἥρωα παραστέκει πάντοτε τὴ χώρα. Ἂν ποτὲ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ρουμανίας κινδυνέψει, νὰ σημάνουν δυνατὰ οἱ καμπάνες στὰ μοναστήρια τῆς Μολδαυίας. Τότε ἐκεῖνος θ' ἀκούσει, θὰ ξυπνήσει, καὶ θἄρθει μὲ τὸ σπαθί του, λυτρωτής.

Σὲ μιὰ πλαγιὰ βελουδωτή, ἥμερη, ἀερογράφεται μὲ χρώματα βασιλικά, χνουδισμένα ἀπὸ τὴν ἀπόσταση, τὸ σκέλεθρο ἑνὸς κάστρου. Εἶναι ἡ φωλιὰ τοῦ Στέφανου, ἀγρυπνάει πάνω στὴ χώρα μὲ τὸ στοιχειωμένο ἀλάφιασμα τῶν φαντασμάτων. Στὴ γῆ αὐτὴ - ἐδῶ, ποὺ ζεῖ ἀποτραβηγμένη στὸν ἑαυτό της, ὁ Μεσαιώνας δὲν φαίνεται κατὰ τ' ἄλλα νὰ χρειάστηκε τὶς ἄγριες μονιὲς τοῦ ὄρνιου, τὶς οὐρανοκρέμαστες, γιὰ νὰ ἐξουσιάσει. Τὸ κάστρο τοῦ Στέφανου φέγγει ἀκριβό. Ὁ Μολδαυὸς ἀγαπάει τὸ σπίτι του, τὸ κοχεύει, εἶναι ποιητὴς τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς. Τὸν βλέπεις νὰ κεντάει τὸ γεῖσο τῆς ξύλινης σκεπῆς του μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι, ὑπομονετικά, μ' ἔρωτα, νὰ τὸ κάνει φεστόνι, δαντέλλα, χάδι διαιωνισμένο, γιὰ ν' ἀντέξει κομψὰ στὸ Χρό-

1 613174-1

74-2

νο. Ἀγαπάει ὁ Μαλδαυὸς καὶ νὰ δίνει στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ του ἕνα χρῶμα ἀνοιχτὸ λουλακί, κάτι σὰν πηγμένο ἀντιφέγγισμα φεγγαροβραδιᾶς συγνεφιασμένης, συλλογισμένης. Ἀπορημένος ὁ ταξιδιώτης βλέπει τὰ χωριὰ τοῦτα μὲ τὶς λεπιδωτὲς σκεπές, τὶς δουλεμένες τους ξυλοδεσιές, τοὺς σανιδένιους φράχτες, νὰ ξετυλίγονται στὰ πλάγια τοῦ δρόμου βουβὰ κι' ἀδιάφορα. Κανένας, ἄντρας ἢ γυναίκα, δὲν θὰ ξιπαστεῖ γιὰ τὸ σπανιώτατο αὐτὸ πουλί, τὸν ταξιδιώτη, νὰ γυρίσει νὰ τὸν κοιτάξει. Ὁ Μολδαυὸς μοιάζει νὰ ἔχει στήσει τὰ σύνορα τοῦ κόσμου του πολὺ κοντὰ γύρω. Αὐτό, τοῦ δίνει μιὰ περίσκεψη κλειστὴ καὶ περήφανη.

Τὴ βλέπεις καὶ στὴν ἐθνικὴ φορεσιά, ποὺ ἐδῶ, ὅπως καὶ παντοῦ στὴ Ρουμανία, διασώθηκε, δὲν τὴν παραμέρισε, δόξα νἄχει ὁ Θεός, τὸ ἀπρόσωπο σακκάκι μὲ τὸ κουμπωτὸ πουκάμισο. Οἱ πληθυσμοὶ στὰ χωριὰ εἶναι ὁλάνθιστοι ἀπὸ χρώματα, σχέδια κεντητὰ σὲ φόντο ἄσπρο: μπλούζα, στενοβράκι ἢ φουστάνι. Ἡ ἰσοπέδωση, ἂν ἔγινε στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο—καὶ δὲν ξέρω ἴσαμε ποιὸ βαθμὸ—δὲν ἔγινε καὶ στὸ ἐθνικό, δὲν μάρανε τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς ἱστορικῆς μνήμης. Τὸ σημειώνω μ' ἀνακούφιση· γιατὶ ἡ μνήμη τοῦ χωριάτη δὲν εἶναι ποτὲ ἡ κρύα, δασκαλεμένη τῆς λόγιας ἱστορικῆς διατριβῆς. Εἶναι ἡ ζωντανή, μητρικὴ φωνὴ τοῦ αἵματος, ἡ παράδοση. Στὸ ἄδυτο τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν θαρρῶ πὼς σιγοκαίει μιὰ ἐχέμυθη σπίθα.

Γι' αὐτὸ κ' ἡ ἔξοχη ἄνθιση ἐδῶ τῆς λαϊκῆς τέχνης. Βρῆκε χῶμα παχύ, θλάστησε. Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν μοῦ ἔχει τύχει νὰ ἰδῶ τόσο σωστὰ ἀξιοποιημένη τὴ λαϊκὴ μουσική, τὸ λαϊκὸ τραγούδι, τὸν ἐθνικὸ χορό. Ἡ Ρουμανία ὁλάκαιρη ψυχώνεται, κραδαίνεται ἀπὸ τοὺς χθόνιους ρυθμούς της. Σὲ μιὰ παράσταση, ὀργανωμένη εἰδικὰ γιὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Τύπου στὸ Βουκουρέστι, μοῦ εἶχε δοθεῖ νὰ ἰδῶ ἕνα σύνολο ἀπὸ καλλιτέχνες ποὺ δὲν ξαχνιόνται. Ὀρχήστρα, χορευτές, τραγουδιστές, ὅλα συνάρπαζαν μὲ τὴ φλόγα τους καὶ μὲ τὴν τέλεια τεχνική. Ἡ κατάπληξή μου γίνεται ἀκόμα πιὸ ζωηρὴ ὅταν μαθαίνω πὼς δὲν εἶναι τίποτα ἐπαγγελματίες· εἶναι ἐρασιτέχνες — συστηματικοὶ ὅμως — ἐργαζόμενοι σ' ἐργοστάσια ἢ δὲν ξέρω σὲ τί ἄλλους Ὀργανισμούς. Τὰ κομμάτια ποὺ παίζουν, ὅλα λαϊκά, τὰ ἔχουν ἐπεξεργαστεῖ μὲ ὑποδειγματικὴ διακριτικότητα σύγχρονοι συνθέτες καὶ χορογράφοι. Τοὺς ἔδωσαν μιὰν ἄχνα εὐγένειας πρόσθετη, ἴσα-ἴσα μιὰ πινελιά, ποὺ δὲν στομώνει τὴν ἀρχική τους τὴν ὁρμή, παρὰ μόνο τὴν καθαρίζει. Καὶ θυμᾶμαι ἀνάμεσα σ' ὅλους, μιὰ χωριατοπούλα μὲ φεγγερὸ πρόσωπο, ποὺ ἦρθε νὰ πεῖ κάτι τραγούδια τοῦ τόπου της. Δὲν ἔχω ἀκούσει μεγάλο τραγουδιστὴ νὰ τραγουδάει ἔτσι! Τὸ ἀρητόρευτο βελοῦδο τῆς φωνῆς, ἡ δροσιὰ κι' ὁ ἐσωτερικὸς πλοῦτος, ἔλαμπαν σὰν καρποὶ σ' ἀσημένιο δίσκο χάρη στὴν ἐκφραστικὴ τοῦ προσώπου, μιὰ τσαχπινιὰ χερουβική. Οἱ Ρουμᾶνοι, ποὺ ρωτῶ ὕστερα, τὴν ξέρουν ἐλάχιστα, ἢ δὲν τὴν ξέρουν καθόλου: Δὲν εἶναι—μοῦ λένε—ἀπὸ τὶς πιὸ φημισμένες τῆς χώρας...

Ἄραγε κάθε Καλὴ Τέχνη μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἴδια ἀνάπτυξη σ' αὐτό - ἐδῶ τὸ πολιτικὸ κλῖμα; Σημάδια μεταγενέστερα, στὸ μάκρος τῆς περιοδείας, μὲ κάνουν νὰ τ' ἀναρωτιέμαι. Χωρὶς ἐδῶ νὰ θέλω νὰ προτρέξω, μπορῶ νὰ πῶ τοῦτο: Μοῦ φαίνεται νὰ ὑπάρχει μιὰ ξεκάθαρη γραμμὴ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στὶς Τέχνες ποὺ ἔχουν γιὰ κύριο ἐκφραστικό τους μέσο τὸ σύμβολο καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ ἀπηχοῦν ἄμεσα τὸ στοχασμό. Κι' ἀναθυμᾶμαι τώρα, ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἐποχή, τὸ στεναγμὸ ἑνὸς ποιητὴ ἐξόριστου, Ἰσπανοῦ, ποὺ τὸν εἶχα συναντήσει νὰ τριγυρίζει πικρὸς σὲ ξένη χώρα: «Ἄχ, γιατί ὅλες οἱ Τέχνες νὰ μὴν εἶναι σὰν τὴ Μουσική, μοῦ εἶχε πεῖ. Αὐτή, ὅπως καὶ νὰ βάλεις τοὺς ἤχους της, μ' ὅποιο νόημα, Μουσικὴ θἄναι πάντα...» Ἤθελε νὰ πεῖ ἔτσι πὼς οἱ Τέχνες τοῦ συμβόλου ἔχουν προνομιακὰ κάτι τὸ ἀδούλωτο, τὴ ρευστὴ ἀοριστία τοῦ θυμικοῦ, ἐνῷ στὶς ἄλλες περνᾶς πολὺ εὔκολα τὴν ποδιὰ τῆς ὑπηρεσίας.

Ἡ θηλυκιὰ ψυχὴ αὐτῆς τῆς χώρας, ἡ ὅλο λυρικὴ χάρη κι' ἀφθονία, εἴτε στὸν κάμπο τῆς Βλαχίας ξαπλώνεται μ' ἔκλυση γλυκειά, εἴτε κολπώνεται στὶς βαθύσκιωτες βουνοπλαγιὲς τῆς Μολδαυίας, δὲν ξέρει θαρεῖς ἄλλο ἀπὸ τὴ χαρὰ τῆς προσφορᾶς. Νὰ ὅμως ποὺ παίρνει ξαφνικὰ μιὰν ἔξαρση δραματικὴ στὴ δέση της μὲ τὴν Τρανσυλβανία. Τὸ φαράγγι τοῦ Μπικὰζ εἶναι μιὰ στιγμὴ τοῦ κόσμου ὑψηλὰ ἐφιαλτική. Δὲν ξέρω ἂν τὸ γέννησε, καθὼς λένε, μέσα σὲ χιλιάδες χρόνια ἡ διαβρωτικὴ ὁρμὴ τῆς Μπίστριτσα, ποὺ κυλάει ἐδῶ θυμωμένη τὰ κρουσταλλιασμένα νερά της. Ἐμένα ὅμως μοῦ φαίνεται κάλλιο νὰ τὸ χάραξε σὲ ὥρα κοσμολογικῆς θύελλας κάποιος θεὸς τοῦ σκανδιναυικοῦ μύθου, κάποιος Βόταν ἢ Θὼρ τῶν κεραυνῶν, μὲ μιὰ πελεκητὴ κοπανιὰ τοῦ σπαθιοῦ του. Περνᾶς ἀνάμεσα στοὺς κοφτοὺς βραχότοιχους, μέσα σ' ἕνα σούρουπο αἰώνιο. Τόπους - τόπους τὸ ὕψος τους φτάνει τὰ πεντακόσια μέτρα. Σηκώνεις τὸ κεφάλι τρομαγμένος, κοιτᾶς ψηλὰ ἐκεῖ ποὺ μόνον ὁ ἀητὸς μπορεῖ νὰ ζυγιαστεῖ, οὐρανοβάτης. Καὶ προχωρεῖς μὲ κρατημένη ἀνάσα, ζαρωμένη ψυχή, γιατί ἐδῶ - μέσα, στὸ διάδρομο τοῦτον ποὺ εἶναι σὰ νὰ ὁδηγεῖ στὸν Ἄλλο Κόσμο, μονάχα οἱ φωνὲς τῶν στοιχείων ἔχουν τὸ ἀνάστημα ν' ἀκουστοῦν: ἡ ἰαχὴ τοῦ καταρράχτη, τὸ οὔρλιασμα τῶν ἀνέμων, ἡ θεϊκὴ ὀργὴ τοῦ κεραυνοῦ.

Διάβηκες ἔτσι τὴν πύλη τῆς Τρανσυλβανίας. Μούχρωμα τώρα,—καὶ τὸ τοπίο ἔχει ἀλλάξει. Μαῦρο τὸ κατρακυλιστὸ ἀπὸ γύρω ἐλατόδασο, μὲ κορμοὺς πανύψηλους, ντύνει πυκνὰ τὶς ράχες, τὰ διάσελα, τὶς μασχάλες τῶν Καρπαθίων. Ὁ ἀέρας πῆρε τὴ διαμαντένια κόψη τῶν μεγάλων ὑψομέτρων, σπιθίζει κι' εὐωδιάζει μὲ ἀγνότητα ἀμάλαγη. Ἡ μεταστοιχείωση ἔγινε ἀνεπαίσθητα· μέθυσες ἀπὸ τὸ ἄψυ μῦρο τῶν θεῶν. Καὶ ζεῖς πιὰ σ' ἄλλη πλάση, μαζὶ μὲ τοὺς Ἰσκιους, σὲ μιὰ διάσταση ἀπόκοσμη, ἀντικρύζεις σὰν ὅραμα μεταθανάτιο τὴν Κόκκινη Λίμνη μὲ τὸ πνιγμένο δάσος. Ἀκίνητη, καθόλου κόκκινη, λαδιά, ἀραγμένη χαμηλὰ στὸ κέντρο τῆς μαύρης λαγκαδιᾶς, ἀντικαθρεφτίζει μέσα στὰ νεκρὰ νερά της τὸ πένθιμο ἐλατόδασο ποὺ κατηφορίζει ὁλοῦθε στριμωχτό. Τὴ ναρκωμένη πέτσα της, πέρα ὡς πέρα, τὴν τρυπᾶνε κορμοὶ ἄσπροι, πλῆθος νεκροκέρια πελώρια. Εἶναι τὸ δάσος ποὺ βούλιαξε κάποτε, πνίγηκε, σαπίζει στοιχειωμένο κι' ἄλυωτο στοὺς αἰῶνες. Κάποια καθίζηση τιτανικὴ τὸ πῆρε στὸ βυθὸ κι' ἀπόμειναν μονάχα οἱ κορφές του, ξεματωμένες, νὰ ξενερίζουν. Στὰ σκοτεινὰ νερὰ ἂν σκύψεις, θὰ ἰδεῖς ἄλλα ἀκόμα πνιγμένα δέντρα ν' ἀσπρογαλιάζουν, γερτὰ ἢ ὄρθια, νεκροὶ ἄταφοι, φαντάσματα ναυαγῶν. Δὲν ξέρω ἂν ἀλλοῦ στὸν κόσμο γίνεται νὰ συλλάβεις τόσο χεροπιαστὰ τὴν οὐσία, τὸ σκοτεινὸ μεγαλεῖο, τὸ νόημα τὸ ἀνέκκλητο τοῦ θανάτου.

Ὅμως πέρα ἀπὸ τὸ μυστήριο τῆς μαύρης λαγκαδιᾶς σὲ καρτεροῦν, ξαστερωμένα πάλι τὰ γελούμενα ὀροπέ-

/ τους.

ΗΜΑ» Τετάρτη 11 Ἰουνίου 1958

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΑΣ ΙΟΥ ΑΡΘΟΝΟΥ
MDCCCLXXXI

74.3.

δια τῆς Τρανσυλβανίας. Μὲ τ' ἀπόβραδο, λαὸς οἱ ἄσπρες παχειὲς γελάδες κι' οἱ βουβάλες γυρίζουν ἀπὸ τὰ χωράφια. Ὁ κόσμος ἔφεξε πάλι γύρω μιὰ στιγμή, προτοῦ ἀπογύρει στὸν κόρφο τῆς νύχτας. Εἰρήνη.

Ἀφράτη χώρα, γεμάτη γάλα καὶ ψύχα. [redacted] Τί ἐξήγηση νὰ δώσεις στὸ φαινόμενο ὅταν ἀργότερα, σὲ δυὸ ἐπαρχιακὲς πολιτεῖες, βλέπεις τὶς γυναῖκες νὰ κάνουν οὐρὰ στὴν πόρτα τοῦ μπακάλικου γιὰ ἕνα πακετάκι φρέσκο βούτυρο; Δὲν λέω πὼς εἶναι τυπικὸ αὐτό· κάθε ἄλλο! Εὔχομαι νὰ εἶναι μόνο μιὰ ἄτυχη σύμπτωση. Ἂν ὅμως πάλι ἡ Ρουμανία θυσιάζει στὸ θεὸ τοῦ μέλλοντος τὴν τωρινή της εὐημερία, ἔπαινος τῆς ἀξίζει. Ἀναθυμᾶμαι ἀθέλητα τώρα κι' ἕνα μῦθο: Μιὰ γελάδα περίφημη, ἀπὸ ράτσα ἐξαιρετική, ποὺ κάποια μέρα ἔπιασε ξαφνικὰ κι' ἀνεξήγητα νὰ ξεπέφτει. Ὁ γιατρὸς ποὺ τὴν εἶδε, ἔξυσε σαστισμένος τὸ κεφάλι του, δὲν τῆς ἔβρισκε ἀρρώστια. Τὴν αἰτία τοῦ κακοῦ τὴ βρῆκε ἕνας χωριάτης, ποὺ παραφύλαξε: Τὴν ὄμορφη γελάδα, ἀντὶ νὰ τὴ βυζαίνει τὸ μοσχαράκι της, ἐρχόταν τὴ νύχτα καὶ τῆς ρουφοῦσε τὸ γάλα μιὰ ἀρκούδα.

Ὁ τωρινὸς κόσμος ἔχει γίνει πολυμήχανος, πονηρὸς πολύ: ἔχει βρεῖ τρόπους πλάγιους νὰ πετυχαίνει στὰ σίγουρα τὸ σκοπό του. Μήπως δὲν τὴν ἔνιωσαν στὴ Ρουμανία τὴ στιγμὴ τὴν κρίσιμη, ποὺ θἄπρεπε νὰ ξυπνήσουν τὸν Στέφανο τὸ Μεγάλο; Μήπως, ξεγελασμένοι, τὸ ξαστόχησαν νὰ σημάνουν ὅταν ἔπρεπε τὶς καμπάνες στὰ μοναστήρια τῆς Μολδαυίας;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

/ τους.

ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Ἰουνίου 1958

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Ἰουνίου 1958

1613175.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΥΣΤΙΚΕΣ ΕΣΤΙΕΣ

3

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὑπάρχουν στὸν κόσμο κάποιες γωνιὲς — πολιτεῖες ἀνεπίσημες, κόρφοι τῆς ἐξοχῆς, ἐπαρχίες ναρκωμένες — ὅπου θὰ ἤθελες, ὁ ἀποσταμένος πεζολάτης τοῦ αἰώνα τούτου, νὰ σταθεῖς, νὰ ξανασάνεις καὶ ν' ἀράξεις ἂν εἶναι βολετό. Τόποι παλιοί, εὐγενικὰ γερασμένοι. Δὲν ξέρω τί ἔκανε νὰ κατασταλάξει ἔτσι μέσα στὴ ζαρωμένη χούφτα τους τόση ψυχή. Ἡ Ἱστορία; Ἡ τρεχούμενη ζωή; Ὅμως ἡ Ἱστορία, λίγο - πολύ, διάβηκε ἀπὸ παντοῦ· ἡ ζωή, πάλι, τρυπώνει καὶ βρυάζει στὸν κάθε ἴσκιο: Ὅπου ὁ ἄνθρωπος στήνει ὄρθια μιὰ πέτρα, παρευθὺς ἀρχίζουν γύρω της τὸ χορό τους οἱ ὧρες, ὁ Χρόνος πιάνει νὰ ξεκουκίζει τὸ κομπολόϊ του. Ὄχι! κάποιο ἄλλο γνέψιμο, ἀπὸ ψηλά, πρέπει νὰ εἶναι ποὺ ἔδωσε τὴν ἐχέμυθη τούτη χάρη στοὺς τόπους τῆς εἰρήνης. Ὁ Θεὸς τοὺς μοίρανε μὲ μιά του εὐλογία. Καὶ φρόντισε νὰ τοὺς κρύψει καλά, τρυφερά, νὰ τοὺς κάνει ἀθέατους ἀπὸ τοὺς βέβηλους κι' ἀπὸ τοὺς κερδοσκόπους.

Τέτοιο τὸ Τίργκουλ - Μοῦρες. Σᾶς λέει τίποτα τ' ὄνομά του; Οὔτε κι' ἐμένα μοῦ ἔλεγε τίποτα πρὶν ἀπὸ λίγον καιρό. Τὸ Τίργκουλ - Μοῦρες λοιπὸν εἶναι μιὰ πολιτεία ἐπαρχιακή, ἐκεῖ στ' ἀνατολικὰ τῆς Τρανσυλβανίας, ποὺ οἱ Ρουμᾶνοι τοῦ καθεστῶτος θὰ σᾶς τὴν παινέψουν ἴσως γιὰ τὰ μεταλλουργεῖα καὶ γιὰ τὰ ὑφαντουργεῖα της. Τίποτα! Μεταλλουργεῖα, ὑφαντουργεῖα, ἐργοστάσια κάθε λογῆς, θὰ βρῆτε ἐδῶ παντοῦ. Εἶναι καινούργια, ἄνετα, χτισμένα μὲ ὅλους τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς ἀνθρωπιᾶς. Δίνουν τὸν τόνο μιᾶς πολιτικῆς ἰδέας ποὺ βιομηχανοποιεῖ τὸν κόσμο ἐντατικά, πιστεύοντας πὼς ἔτσι θὰ λύσει τὰ προβλήματά του —προβλήματα δημιουργημένα ἄλλωστε ἀπὸ τὴ μηχανή. Στὸ μεταξύ, κάποιοι ἀπὸ ἐμᾶς ποὺ ὀνειρευτήκαμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο μιὰ ζωὴ μὲ διαφορετικὴ ἀνάσα, λιγότερο λαχανιασμένη καὶ μηχανική, θὰ σταθοῦμε μπροστὰ στὸ Τίργκουλ - Μοῦρες μὲ συγκίνηση, ἴσα - ἴσα γιατὶ μᾶς κρύβει τὸν βιομηχανικὸ ἐξοπλισμό του. Ἡ μικρὴ αὐτὴ πολιτεία δὲν ἄλλαξε πρόσωπο, δὲν πρόδωσε τὸν ἑαυτό της. Ζεῖ πάντα τὴ στρωτή, γεμάτη περισυλλογή, σεμνότητα καὶ ἤρεμη σοφία ζωὴ ποὺ τῆς ὅρισε κάποτε ὁ Ἀνθρωπισμός. Σιγανασαίνει γύρω στὶς παλιὲς ἐκκλησίες της ποὺ χορτάριασαν, στὶς βιβλιοθῆκες της, στὸ Πανεπιστήμιό της, στὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν μνήμη.

Παράδοξος τόπος, ἀλήθεια: Ταξιδεύεις μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς βλέπεις τὴ Ρουμανία καὶ ξάφνου κάποια στιγμὴ σοῦ λένε: «Τώρα μπαίνουμε στὴ χώρα τῶν Μαγυάρων». Βρίσκεσαι μονομιᾶς στὴν Οὐγγαρία! Ἄλλο ὕφος ἐδῶ στὰ χωριά, ἄλλες οἱ ἐθνικὲς φορεσιές, ἄλλες οἱ φυσιογνωμίες. Δὲν χρειάζεται καὶ πολὺ νὰ προσέξεις· μιὰ ματιὰ σώνει—βεβαιώθηκες: Ὁ κοκκινομούτρης μικρὸς μὲ τὸ σὰν τυρολέζικο, ἀλλὰ μαῦρο καπέλλο, ποὺ τὸν ρωτᾶμε πότε χτίστηκε ἡ γοτθικὴ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ του, χαμογελάει καὶ δὲν ἀποκρίνεται.

— Δὲν θὰ ξέρει ρουμάνικα, παρατηρῶ.

— Ἄ μπᾶ! ξέρει. Στὸ σχολεῖο τὰ μαθαίνουν. Ἀλλὰ δὲν θέλει νὰ τὰ μιλήσει, αὐτὸ εἶναι.

Ἐθνικισμὸς περιχαρακωμένος. Τὸ κομμάτι τῆς τωρινῆς ρουμανικῆς ἐπικράτειας ποὺ εἶναι ἡ Τρανσυλβανία, εἶταν ἄλλοτε κομμάτι τῆς Οὐγγαρίας. Περνώντας στὰ χέρια τῆς Ρουμανίας, κράτησε καὶ κάμποσο ἀπὸ τὸν ἀρχικό του πληθυσμό. Ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ἔδυσε, οἱ Οὐγγαρέζοι ὅμως αὐτοὶ - ἐδῶ σχηματίζουν μιὰ μειονότητα συμπαγῆ κι' αὐτόνομη, ἐνάμισυ ἑκατομμύριο ψυχές. Μὲ πρωτεύουσα τὴν Κλούζ τὴ φημισμένη, δεύτερη πόλη τους τὸ Τίργκουλ - Μοῦρες (προφέρετε ΜοῦρεϹΗ), πολλὰ χωριὰ γύρω, συζοῦν μὲ τοὺς Ρουμάνους, δὲν συγχωνεύονται. Θαρῶ—ἂν τ' ἀστάθμητα σημάδια δὲν μὲ γελᾶνε—πὼς ἔχουν καὶ τὴν καρδιά τους προσανατολισμένη στὸν κόσμο ποὺ ἄφησαν. Ὅλα ἐδῶ σὲ εἰδοποιοῦν πὼς μετατοπίστηκες, βρίσκεσαι στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη.

Ἀμέσως πιὸ πέρα στὸ ταξίδι μας, θὰ συναντήσουμε καὶ μιὰν ἄλλη, τὸ ἴδιο συμπαγῆ ἀλλὰ πολὺ μικρότερη μειονότητα, ποὺ συνορεύει μὲ τὴν οὐγγαρέζικη: Τὴ γερμανική. Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως ἂς σταθοῦμε στὸ εὐλογημένο τοῦτο Τίργκουλ - Μοῦρες. Ἀργοζεῖ κάτω ἀπὸ τὶς ἀνθισμένες ἀγριοκαστανιὲς του καθὼς οἱ ἡλικιωμένοι στὰ παγκάκια τοῦ πάρκου του. Ἔβρεξε ἀπὸ βραδίς, ὁ ἀγέρας εὐωδιάζει δροσερὴ κανέλλα κι' ὅλα εἶναι ἀσάλευτα. Ἡ πολιτεία ὅμως αὐτή, ἡ γλυκότατη, ἡ πεντάπαστρη, ξέρει καθὼς ὅλη ἡ γνήσια, παλιὰ Εὐρώπη, νὰ ὀνειρεύεται χωρὶς καὶ νὰ λιμνάζει. Ἔχει τὸ ἀρχοντικὸ θέατρό της, ποὺ πρωτανεβάζει ἀπόψε τὸν γνωστό μας «Βροχοποιό», ἔχει καὶ μιὰ Δραματικὴ Σχολὴ ποὺ ἄν μοιάζει σὰν ὀργάνωση μὲ τὸ καινούργιο της τρίπατο χτίριο, πρέπει νὰ εἶναι ἀξιοζήλευτη: Ὁ Οὐγγαρέζος θεατρικὸς κριτικὸς τοῦ τόπου καὶ καθηγητής της, ποὺ μὲ συνοδεύει στὴ σχετικὴ ἐπίσκεψη, μοῦ ἐξηγεῖ πὼς ἐδῶ οἱ σπουδαστές, ἀγόρια καὶ κορίτσια, εἶναι οἰκότροφοι. Τέσσερα χρόνια σπουδές, μὲ μαθήματα καμμιὰ τριανταριά, ὁλοκληρωτικὴ ἀπασχόληση, πρωῒ - βράδι, πρέπει νὰ δίνουν μιὰ κατάρτιση ἀρκετὰ σοβαρὴ πιστεύω. Ἡ κεντρικὴ Εὐρώπη, ἀλήθεια, δὲν κατάλαβε ποτὲ γιατὶ ἡ καλλιτεχνικὴ μόρφωση πρέπει νὰ εἶναι λιγότερο ὑπεύθυνη ἀπὸ τὴν ἐπιστημονική, τὴν πανεπιστημιακή. Ἡ Τέχνη, κατὰ τὴν ἀντίληψή της, δὲν εἶναι ἀσυδοσία, τσαντῆρι...

Περίμενες νὰ βρεῖς μιὰν ἐπαρχία βαλκανικὴ καὶ βρίσκεσαι σ' ἕνα κέντρο πνευματικὸ μὲ παράδοση, ἀρχοντιὰ ἤθους. Δὲν εἶναι τυχαῖο βέβαια πὼς ἐδῶ μᾶς καλοῦν σὲ ὀργανωμένη, ὁμαδικὴ συνάντηση μὲ συγγραφεῖς. Ἐρχόμαστε ἔτσι σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Οὐγγαρέζους συναδέλφους, ποὺ μᾶς ὑποδέχονται γεμᾶτοι ἐγκαρδιότητα. Νὰ ὅμως, ἀνεπάντεχτα, ποὺ θὰ χυθεῖ γύρω μιὰ αἰσθητὴ ἀμηχανία. Εἶναι ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τὶς τυπικὲς προσφωνήσεις κι' ἀντιφωνήσεις, θὰ μᾶς καλέσουν, κατὰ τὸ ἐδῶ σύστημα, νὰ τοὺς ὑποβάλουμε ἐρωτήσεις. Ζητῶ νὰ μάθω — τί φυσικότερο; — ποιὲς οἱ κατευθύνσεις τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας τους. Σιωπή. Τέλος, ἕνας νέος ξανθομάλλης, πανύψηλος, δημοσιογράφος, ὅπως μοῦ τὸν λένε, παρακινημένος ἀπὸ τοὺς κοντινούς του, παίρνει τὸ λόγο. Ἀπαγγέλλει αὐτοματικὰ καὶ μονότονα τὸ πιστεύω τοῦ «σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ», μὲ ὅλες τὶς γνωστὲς φόρμουλες. Κ' οἱ ἄλλοι, γύρω, ἀκοῦνε.

Εἶμαι ἄραγε ἕνας πωρωμένος ἀστός, ποὺ σφίγγεται ἔτσι ἡ καρδιά μου; Οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ δὲν ἔχουν τάσεις· ἔχουν τάση. Μιὰ καὶ μοναδική — καὶ ἐπίσημη. Κάτω, στὴν ξώπορτα, θὰ γίνει σὲ λίγο ἡ ἀκόλουθη στιχομυθία:

— Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς κάνω τ' ἀπόγεμα μιὰ μικρὴ ὁμιλία περὶ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ. (Εἶναι ἕνας φίλος Ρουμάνος ποὺ μοῦ τὸ λέει, μὲ λεπτὸ χαμόγελο, γιατὶ πρόσεξε βέβαια τὴν ἀπάθειά μου ἐκείνη).

— Περιττό. Μοῦ ἐξήγησαν ἤδη πὼς δὲν πρόκειται γιὰ σχολὴ ἀλλὰ γιὰ κοσμοθεωρία.

— Ἄ, βλέπετε λοιπόν;

— Τὸ βλέπω. Καὶ εἶμαι πρόθυμος ἀκόμα καὶ νὰ τὴν ἀποδεχτῶ. Ὑπὸ ἕναν ὅρο ὅμως: Πὼς δὲν θὰ μοῦ τὴν ἐπιβάλουν...

Νά, ὄχι πιὰ οἱ ἐπιφυλάξεις, ἀλλὰ οἱ ἀντιρρήσεις. Ἀδιάφορο! Δὲν πρέπει ν' ἀφήσουμε τὸ Τίργκουλ - Μοῦρες πάνω σ' αὐτὴ τὴ νότα τῆς διαφωνίας. Ὁ κόσμος κυλάει, οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν — καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους. Τί ὡραιότερο εἶναι νὰ φαντάζόμαστε πὼς οἱ μεταγενέστεροι θὰ βροῦν ἀπὸ μᾶς μόνο τὰ καλὰ ποὺ φτιάξαμε, ὄχι καὶ τὶς ἀνοησίες. Ὅπως λόγου χάρη ἐμεῖς βρίσκουμε σήμερα, κειμήλιο, τὴ Βιβλιοθήκη Τέλεκι, στὸ Τίργκουλ - Μοῦρες.

Σαράντα χιλιάδες τόμοι, ὅλη ἡ ἀνθρώπινη σοφία ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Οὐγγαρέζος αὐτὸς κόμης ἔκλεισε τὰ μάτια του. Τοὺς εἶχε συγκεντρώσει ἐδῶ, στὸ μάκρος μιᾶς ζωῆς, γιὰ νὰ μορφώσει τοὺς ὁμοέθνους του τῆς Τρανσυλβανίας. Καὶ τὴ φυλᾶνε τὴ βιβλιοθήκη ἔτσι, θρησκευτικά, χωρὶς συνέχεια, προσθῆκες. Ἔχει τὴ φυσιογνωμία μιᾶς ἐποχῆς: τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Τοποθετημένοι οἱ τόμοι ὅπως τοὺς ἄφησε ὁ ἴδιος ὁ εὐγενικὸς πατριώτης, μέσα στ' ἀρχοντικό του, σὲ τυλίγουν μὲ μιὰν ἀτμοσφαίρα ἀπαλή, ποὺ δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὸ σχολαστικισμὸ καὶ τὴν πνιγερὴ πλήξη τοῦ τυπωμένου χαρτιοῦ. Εἶναι κάλλιο σὰν πινακοθήκη ἀπὸ μυστικὲς εἰκόνες. Βιβλία δερματόδετα, ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τῶν κλασικῶν, ὅπως ἤξεραν τότε νὰ δένουν τὰ βιβλία, δηλαδὴ μὲ στοργή, πατρικά, σὰν ἐργόχειρα, θαμπολάμπουν πίσω ἀπὸ τὰ διχτυωτά τους μὲ τρυφερὰ χρώματα, ἁπαλὰ χρυσώματα. Σοῦρχεται νὰ τὰ χαϊδέψεις τὰ παιδιὰ αὐτὰ ποὺ κράτησαν πάνω τους τὴν αἰώνια νιότη τῶν θεῶν. Τὰ φυλάει ἕνας βιβλιοθηκάριος πολὺ νέος, μιὰ φιγούρα σμιλεμένη σὲ φίλντισι, μὲ μάτια ἀπὸ οὐρανιὰ φαγιάντσα, μάτια μάρτυρα μεσαιωνικοῦ, κρανίο ξυρισμένο γουλί, μορφὴ ἱερατική, ἀποπνευματωμένη.

Στὸ ὑπόγειο, μέσα σὲ σιδερένια κάσα, φυλᾶνε τὰ ὀγδοντατρία μοναδικὰ στὸν κόσμο χειρόγραφα κι' ἀντίτυπα τῆς βιβλιοθήκης, μαζὶ μὲ ἄλλα βιβλία σπάνια πολύ. Ἀνοίγει τὴν κάσα ὁ βιβλιοθηκάριος, εὐλαβικά. Μιὰ ἰδιόχειρη ἐπιστολὴ τοῦ Μελάγχθονος, τοῦ φίλου τοῦ Λούθηρου, ποὺ κατόρθωσε ν' ἀποστάσει μαζὶ καὶ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Ἔρασμου καὶ ποὺ ζήτησε νὰ συνθέσει τὸν ἑλληνισμὸ μὲ τὸν χριστιανισμό, ἀπὸ τοὺς πρώτους. Περιγράφει μὲ σεραφικὴ ἀφέλεια τὴ φυσιογνωμία τοῦ Χριστοῦ: «Ἡ μέν τοι διάπλασις τῆς μορφῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς ἐξ ἀρχαίων παρηλήφαμεν τοιάδε τις, ὡς ἐν τύπῳ περιλαβεῖν ἦν. Ὡραῖος μὲν ἦν τὴν ὄψιν σφόδρα...» Ὕστερα παίρνουμε στὰ τρεμάμενα δάχτυλά μας τὴ Γραμματικὴ τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἔκδοση τοῦ 1493, σουρλὰ χρόνια δηλαδὴ μετὰ τὴν Ἅλωση... Ἡ μεταλούδα τοῦ ἑλληνισμοῦ φτερουγίζει γιὰ μιὰ στιγμὴ γύρω, στὸν αἔρα τῆς κρυφῆς τούτης πολιτείας ποὺ εἶταν ἀνύπαρχτη γιὰ μᾶς ὡς χτές, καὶ παύ συντηρεῖ τὴ σπίθα τῆς μυστικῆς φωτιᾶς, τὴν ἔρμη μνήμη τοῦ Ἀνθρώπου, στὰ σπλάγχνα ἑνὸς κόσμου ποὺ βαρμένου ἀπὸ τὴν πιὸ μεγάλη ἀπὸ ὅλες θύελλα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Ἰουνίου 1953

16/3/76-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕΣΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

4

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στὴν κεντρικὴ πλατεῖα τῆς Κλούζ, ποὺ εἶναι ἡ εὐγενικὴ πρωτεύουσα τῆς Τρανσυλβανίας, στέκεται μπρούντζινος, φαρδύστερνος, στημένος γερὰ στ' ἄλογό του, πολεμιστής, ὁ Ματτίας Κορβίν. Ὁ Οὔγγρος αὐτὸς βασιληᾶς τοῦ ΙΕ' αἰώνα, σταύρωσε τὸ σπαθί του μὲ τὸν Μεγάλο Στέφανο, τσάκισε τοὺς Τούρκους. MATTIAS REX γράφει τὸ βάθρο. Κοιτάζω μαγνητισμένος τὴν ὡραία, ἀντρίκια αὐτὴ μορφὴ ποὺ περικλείνει ὁλάκερο τὸ Μεσαιώνα. Τὸ κεφάλι ξέσκεπο, τὰ μαλλιὰ χυτά, ὁ λαιμὸς σφιχτοδεμένος, ἡ σπάθα τρομερή. Τῶν ἀνθρώπων τούτων - ἐδῶ τὸ χνῶτο μύριζε κρέας ὠμό, ἐνῶ στὰ μάτια τους σελάγιζε ἀχτιδωτὴ ἀφέλεια. Παιδικὸς καὶ σκληρός, παιδικὰ σκληρός, ὁ Ματτίας Κορβὶν πάει νὰ παραδιάσει μὲ τὸ ἀπέραντο στῆθος του τὴ χάλκινη πόρτα τῆς ἀθανασίας. Ὁ καλλιτέχνης ποὺ ἔπλασε τοῦτο τὸ παληκάρι, μπόρεσε νὰ αἰχμαλωτίσει δὲν ξέρω ποιὰν αὔρα δονισμένη ἀπὸ νιάτα, δύναμη, μεγαλεῖο. Βλέπεις ἐδῶ τὴν ἀνθρωπότητα νὰ πορεύεται τὴν ἐπική της πορεία γεμάτη πεποίθηση καὶ ὄνειρο. Εἶναι ἕνα σάλπισμα, ἕνα τέντωμα.—Χαῖρε, Ματτία Κορβίν, ἐξαίσιο θηρίο!

Νιώθω πὼς θὰ μποροῦσα ὧρες νὰ στέκομαι, νὰ ρεμβάζω καὶ νὰ διαλογίζομαι μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸν ἀνδριάντα. Τὸν βλέπω νὰ χάνει λίγο - λίγο τὴν ἀτομικότητά του, νὰ ξεχειλίζει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, νὰ τὸν ξεπερνάει. Δὲν εἶναι πιὰ ὁ Ματτίας Κορβίν· εἶναι κάτι ἀνώτερο. Κι' ἐδῶ ἴσα - ἴσα κρύβεται ἡ δικαίωση τῆς μνημειακῆς τέχνης: Τὸ ἔργο νὰ ξεκορμίζει βαθμιαῖα ἀπὸ τὸ πρότυπο, νὰ γίνεται κάτι ἀόριστο, μεγάλο καὶ γενικό. Ὅπως ὁ ἥρωας στὴν Τραγωδία. Ἂν μὲ τὸν ἀνδριάντα δὲν ταυτιστεῖ τὸ πελώριο ποὺ ἔχεις μέσα σου νὰ χτυπιέται ἁλυσοδεμένο, ἂν δὲν φτεροκοπήσει καὶ δὲν λυτρωθεῖ χάρη σ' αὐτὸν ὁ ὑψηλὸς πόθος σου, τότε μνημεῖο δὲν ὑπάρχει. Ὑπάρχει μονάχα ἡ φτωχὴ ἀπομίμηση κάποιου προσώπου φυλακισμένου μέσα στὴ χρονικὴ διάρκεια. Τὸ περιστατικὸ δὲν ἔγινε Ἱστορία.

Ὁ Ματτίας Κορβὶν τῆς Κλούζ εἶναι Ἱστορία.

Γιατὶ τὸν ὑμνῶ; Γιατὶ τὸν πιστεύω νὰ κρύβει ἕνα ματωμένο μυστήριο. Πίσω ἀπὸ τὰς φαρδειὲς πλάτες του ἀκολουθεῖ ἀθέατο, βαθύ, μὲ τὶς μελα-

76-2.

νὲς φτεροῦγες τανυσμένες. τὸ αἴνιγμα τῆς ἀνθρώπινης Μοίρας: Πρὸς τί ὅλος αὐτὸς ὁ ἀγώνας—ἀναρωτιέσαι — τὸ πεῖσμα, ἡ ἑκατόμβη, τὸ μαρτύριο; Πρὸς τί τὸ αἷμα ποὺ χύνεται ρυάκι ἀχνιστό, ἡ ξεσυνέρια ἀδερφοῦ μ' ἀδερφό, ὁ Κάϊν ποὺ δὲν λυτρώνεται, ὁ Ὀρέστης ποὺ πλάστηκε ἀπὸ τοὺς θεοὺς γιὰ μητροκτόνος; Ὅλη αὐτὴ ἡ σπαραγμένη γένναν τῶν αἰώνων ἀκολουθεῖ τὸ ἔπος καὶ τὸ ἔπος βαδίζει μπρὸς τραγουδώντας τὸν παιάνα του μὲ τὰ μάτια στυλωμένα σ' ἕνα μέλλον ἄγνωστο καὶ βαθύ. Ὅπως ὁ Ματτίας Κορβὶν τῆς Κλούζ, ποὺ τὸ μέτωπό του σημαδεύει τ' ἀστέρια.

Θὰ φύγω κι' ἀπὸ δῶ χωρὶς νὰ ἔχω λύσει μέσα μόν τὸ μυστήριο τῆς ἀξεδίψαστης, αἰώνιας ἀντιδικίας. Εἶδα τώρα καὶ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ ἄλλο στρατόπεδο, ἄκουσα τὰ σαλπίσματα τοῦ σκληροῦ προσκλητήριου γιὰ τὸ μέλλον, ψηλάφισα τὸ κορμὶ τοῦ κόσμου ποὺ τεντώνεται χαλυβδωμένος. Ἡ Πρόοδος εἶναι μιὰ λέξη ὡραία καὶ χρήσιμη: ἀπαντάει σὲ πολλά. Ὄχι σ' ὅλα. Γιὰ ἕναν ποὺ ἔχει τὸ δυστύχημα νὰ μὴν ἁπλουστεύει πιά, γιὰ ἕναν ποὺ δὲν λυτρώνεται μὲ σχήματα, τύπους, τὸ περιθώριο τοῦ ἀστάθμητου καὶ τοῦ ἀνησυχητικοῦ εἶναι πολὺ φαρδύ. Ὁ ἄνθρωπος κρύβει μέσα του μιὰ δίψα ὀλέθρου καὶ μιὰ δίψα μαρτυρίου ἀσύμμετρες κάθε φορὰ μὲ τὸν αἰσθητὸ σκοπό τους.

Καὶ ξαναφέρνω στὸ νοῦ μου τὶς πολιτεῖες τοῦ κόσμου ποὺ εἶδα χτὲς ἢ ἄλλοτε, τὶς πολιτεῖες ποὺ δέρνονται ἀπὸ τὸν κρυφὸ πυρετό. Περνᾶς ὁ ταξιδιώτης, παίρνεις ἀποτυπωμένες διαστικὰ στὸ σκοτεινὸ θάλαμο τῆς μνήμης λαμπρὲς εἰκόνες: ἀπόψεις, στιγμές, πρόσωπα. Θαμπὰ μαντεύεις πίσω τους τὸ βόγκο, αὐτιάζεσαι ἀλαφιασμένος. Ἡ ζωὴ ἡ ἄλλη, ἡ κρυφή, εἶναι πολὺ παραχωμένη γιὰ νὰ τὴν ἀκούσεις. Ξεχωρίζεις τὸ σάλαγο, δὲν ξεχωρίζεις τὰ λόγια. Σοῦ ἀπομένει ἡ ἀγωνία τοῦ ἀνεπανόρθωτου, ὅπως ὅταν σκυμμένος στὰ ὑγρὰ μένα χείλη τοῦ ἐτοιμοθάνατου δὲν κατάφερες νὰ ξεκρίνεις τὴ στερνή του λέξη. Ποῦ ξέρω ἐγὼ τί γίνεται σ' ἕνα κατώϊ τῆς Βιέννης, σὲ μιὰν ὑγρὴ γωνιὰ τοῦ Λονδίνου, σὲ μιὰ σκοτεινὴ συνοικία τοῦ Βουκουρεστιοῦ; Κι' ὅμως αὐτὴ εἶταν ἡ ἀληθινὴ φωνή τους, ἡ μοναδική. Κι' ἐγὼ πέρασα, λιποτάχτης.

Ὁ Βοτανικὸς Κῆπος τῆς Κλούζ εἶναι ἕνα ξανάσασμα, γυρισμὸς στὴ μητρικὴ ἀγκαλιὰ τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Λιοπερίχυτος σήμερα, μᾶς ραίνει ἁπαλὰ μὲ φέγγος τρυφερο-πράσινο κάτω ἀπὸ τὰ πανύψηλα δέντρα του. Ἡ καρδιὰ γαληνεύει, ἀναπνέεις μὲ μικρὲς-μικρὲς γουλιὲς τὴν εὐωδιὰ τῆς χλωρίδας, τὴ θρησκευτικὴ σιωπὴ τοῦ δάσους ποὺ εἶναι κάτι σὰ μιὰ κρατημένη μεγάλη ἀνάσα ἀνάμεσα γῆ κι' οὐρανό. Προχωροῦμε στὰ λυγερὰ δρομάκια ἀργοκουβεντιάζοντας, ἀπολησμονημένοι. Σὲ μιὰ ἀγκωνή, μέσ' ἀπὸ χλωρὴ ἀγκαλιά, δυὸ κοριτσόπουλα μᾶς κοιτάζουν χαμογελώντας. Ἀντιπερνᾶμε, ὅταν πίσω μας ἀκοῦμε ἑλληνικά. Στεκόμαστε, γυρίζουμε.

— Ἑλληνίδες εἴσαστε, κορίτσια;

— Ἑλληνίδες.

Ἡ μιὰ εἶναι μικρόσωμη, καστανόξανθη, ἡ ἄλλη ψηλή, μελαχρινή, μὲ ζεστὰ μάτια βυζαντινῆς Παναγιᾶς.

Κι' ἔτσι εἶναι ποὺ γίνεται ἡ πικρὴ ἀναγνώριση: Ἔχουμε μπροστά μας δυὸ ἀπὸ τὰ παιδιὰ ποὺ ὁ ἀνταρτοπόλεμος, τὸ σύγχρονο παιδομάζωμα, ξερρίζωσαν μέσ' ἀπὸ τὴν ἀγκαλιὰ τῶν μανάδων τους, ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια. Αὐτὲς-ἐδῶ, ἡ Βάγια κ' ἡ Ἀθηνᾶ, σπουδάζουν γεωπόνοι. Στὸ Οἰκοτροφεῖο ποὺ κάθονται, εἶναι συγκεντρωμένα πολλὰ ἑλληνόπουλα. Περνάνε καλὰ—μᾶς ἀποκρίνονται σὰν τὶς ρωτᾶμε—τὰ σπίτια τους ὅμως, ὠ! τὰ θυμόνται τὰ σπίτια τους μὲ καϋμό...

Τὴν ἄλλη μέρα, ποὺ θὰ φύγουμε, ἔρχονται νὰ μᾶς ἀποχαιρετήσουν στὸ ξενοδοχεῖο. Δὲν ξέρουν πῶς, στὸ μεταξύ, ζητήσαμε νὰ πᾶμε ἐμεῖς στὸ Οἰκοτροφεῖο τους, νὰ ἰδοῦμε ὅσο γίνεται περισσότερα ἀπὸ τὰ παιδιά μας συγκεντρωμένα. Καθὼς φτάνουμε ἐκεῖ μὲ τ' αὐτοκίνητα, μᾶς προλαβαίνουν τρεχάτες, λαχανιασμένες, ἡ Βάγια μὲ τὴν Ἀθηνᾶ. Μᾶς μπάζουν σ' ἕνα κοιτῶνα γιὰ τρεῖς, μικρὸν ἀλλὰ καθαρό, [illegible]. Ἔρχονται κι' ἄλλα, κάμποσα, ἀγόρια καὶ κορίτσια, κλαρώνουν παντοῦ γύρω, φράζουν τὴν πόρτα. Ἑλληνόπουλα, ἀγαπημένες θωριές, μάτια ζεστά, σπιθάτα, λιόμαυρα, χρυσᾶ, χείλη ποὺ λαχταρίζουν. Καὶ πάλι ἀναπηδάει αὐθόρμητη ἡ ἐρώτηση ἂν θυμόνται τὴν πατρίδα. Ἡ ἀπάντηση θὰ ἔρθει τελειωτική, ἀπὸ ἕνα κορίτσι ποὺ ἡ φωνή του τρέμει:

— Δὲν ξεχνιέται ἡ Ἑλλάδα...

Ὦ Κύριε! Κύριε τῶν πολέμων καὶ τοῦ ἀνεξιχνίαστου μυστηρίου τῆς ζωῆς, Κύριε ποὺ βάζεις σὲ κίνηση μὲ τὴν πνοή σου στὸ στερέωμα τοὺς ἥλιους, γιατὶ τὸ θέλησες αὐτό; Ποιὰ ἀπόκρυφη οἰκονομία τὸ ὑπαγόρευε ν' ἀκρωτηριαστοῦν οἱ ἀγκαλιὲς τῶν μανάδων, νὰ κρυφοκλαῖνε στὴν ξενητειὰ τοῦτα τὰ πλάσματα ποὺ δὲν ἔφταιξαν; Ὁ ἀέρας γύρω, μέσα στὴν καμαρούλα ὅπου ἔχουμε στριμωχτεῖ, γεμίζει πόνο κι' Ἑλλάδα. Ὁ καθηγητὴς Κουρμούλης ξαναβρίσκει μέσα του τὸ Δάσκαλο, διευθύνει μὲ στοργή, δεξιοσύνη, τὴ συνομιλία. Τὰ παιδιὰ αὐτὰ σπουδάζουν σὲ διάφορες πανεπιστημιακὲς σχολὲς (ἡ Κλούζ ἔχει δυὸ Πανεπιστήμια: ἕνα ρουμάνικο, ἕνα οὐγγαρέζικο), εἶναι εὐχαριστημένα ἀπὸ τὴ μεταχείριση ποὺ τοὺς γίνεται, ὅμως: «ἄχ, νὰ εἴχαμε ἑλληνικὰ ἐπιστημονικὰ βιβλία!» μᾶς λένε. Ὕστερα, μιὰ ἀνάμεσά τους, ἡ Ζωΐτσα, μᾶς ἀπαγγέλλει ἕνα δημοτικὸ τραγοῦδι. Δὲν ἔχουν ἀκούσει τίποτα γιὰ Σολωμό, Παπαδιαμάντη, Παλαμά, τοῦ τόπου τους ἡ ψυχὴ τοὺς εἶναι ἄγνωστη. Γράμματα ἀπὸ τοὺς δικούς τους λαβαίνουν, μόνο ποὺ «ἀποτε, γιὰ νὰ τοὺς ἔρθουν, κάνουν ἕνα μῆνα. Πῶς νὰ τοὺς θυμόνται ἄραγε τοὺς γονιούς τους, πῶς νὰ τοὺς πλάθουν, θολά, στὴ φαντασία τους; Τὰ ὀρπαξαν μικρά, γύρω στὰ ἑφτά τους χρόνια...

Ὥρα νὰ φύγουμε. Σηκωνόμαστε. Τὰ παιδιὰ τραγουδᾶνε τὸν ἐθνικό μας Ὕμνο,—τὸν Ὕμνο τῆς ἐλευθερίας. Ξεκινᾶμε. Καὶ τότε, ὁλόξαφνα, ξεσπάζει τὸ κακό: Τὰ χλωρὰ ματάκια βούρκωσαν, τὰ μάγουλα χλωμιαίνουν καὶ νοτίζουν ρί μικρὲς γροθιὲς σφίγγονται πάνω στὰ στόματα. Προχωροῦμε ἀργὰ στὸ διάδρομο, κι' ὁ θρῆνος μᾶς συνοδεύει, μᾶς ξεβγάζει, ἐπιτάφιος, μοιρολόϊ ἀπαρηγόρητο τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, τῆς σπαραγμένης ἀπὸ ὅλους τοὺς ἰδεολόγους τοῦ κόσμου, τῆς προδομένης. Ἀγκαλιάζουμε ὅσα μποροῦμε παιδιὰ ἐκεῖ στὸ κεφαλόσκαλο. «Δὲν θὰ σᾶς ξεχάσουμε!» τοὺς λέμε. Ἀποκρίνονται: «Οὔτε κι' ἐμεῖς».

Καὶ μένουν ἐκεῖ, στὸ πλάτωμα τῆς ξώπορτας, νὰ μᾶς κοιτάζουν ποὺ φεύγουμε, νὰ μᾶς γνέφουν, σφιγμένα τὸ ἕνα κοντὰ στ' ἄλλο, ὀρφανά.

Δὲν ξέρω, ὅμως τὸ ζήτημα τῶν παιδιῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ταχτοποιηθεῖ μὲ κάθε τρόπο. Καὶ τὸ γρηγορότερο. Ἡ πρεσβεία μας στὸ Βουκουρέστι εἶναι σὲ θέση νὰ ὀργανώσει τὴν παλινόστηση, ὁ πρέσβυς μας σὲ σχετικὴ συνομιλία, μὲ βεβαιώνει πὼς τὰ παιδιὰ αὐτὰ εἶναι ὅλα γνωστά, καταγραμμένα. Ἔχουν κάνει καλὲς σπουδὲς στὴ Ρουμανία, γι' αὐτὸ καὶ πρέπει, ὅταν μᾶς ξανάρθουν μὲ τὸ καλό, ν' ἀπορροφηθοῦν ἐπαγγελματικὰ ἀμέσως κι' ὅπως τοὺς ἀξίζει. Προσθέτω: προνομιακά. Ὄχι ν' ἀρχίσει τὸ χτικιὸ τῆς βραδυπορούσας κρατικῆς πρόνοιας, ποὺ φαρμακώνει στὴ ρίζα της κάθε εὐγενικὴ προσδοκία.

Πῶς γίνεται νὰ μένουν τὰ παιδιὰ αὐτὰ παρατημένα στὸ ἐξωτερικὸ τόσα χρόνια τώρα; Τὸ ζήτημά τους εἶναι ξεχωριστό, ἀπόλυτα ἄσχετο μὲ τῶν ἐνηλίκων ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ γιατὶ διάλεξαν τὴν ἄλλη ὄχθη καὶ σήκωσαν τὰ ὅπλα. Σ' ἐκείνους μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ περίεργη σύγχυση ἀνάμεσα στὸ καθεστὼς καὶ τὴν πατρίδα. Τίποτα τέτοιο στὰ παιδιά. Συσχέτιση ἀνάμεσα στοὺς ἀπαγωγεῖς καὶ στὰ ἁρπαγμένα θὰ εἶταν ἐξωφρενική. Τῶν παιδιῶν μας ὁ ἐπαναπατρισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶταν τὸ πρῶτο ἄρθρο κάθε ἐπίσημης ἐπικοινωνίας μὲ τὴ φίλη Ρουμανία.

Ὁ λυγμὸς τῆς ἡμέρας ἐκείνης στὴν Κλούζ, δὲν γίνεται νὰ πάει κάτω· στέκεται πηγμένος στὸ λαιμό. Ἡ θέα καινούργιων κόσμων, ἡ πεῖρα τῆς ἐπαφῆς μὲ διαφορετικοὺς ἀνθρώπους, εἶναι βιώματα πολύτιμα καὶ γοητευτικά. Ἡ γῆ ποὺ γεννήθηκες, τότε, σοῦ φαίνεται πιὸ δικιά σου καὶ πιὸ γλυκειά. Ἡ Ἑλλάδα ἀγαπιέται μὲ πάθος καὶ πόνο—αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ μονάχα ὅταν βρεθεῖς στὸ ἐξωτερικὸ τὸ νιώθεις. «Δὲν ξεχνιέται ἡ Ἑλλάδα», εἴπανε τὰ ἑλληνόπουλα τῆς Κλούζ. Σωστό. Μήπως ὅμως ἐκείνη μᾶς ξεχνάει;

Γιατί ἐπιτέλους τί μάννα εἶν' αὐτὴ ποὺ δὲν γυρεύει τὰ παιδιά της;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

/πίσω

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Ἰουλίου 1958

1613177-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

TABULA RASA

5

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ μιὰ ὑπηρεσία εἶναι νὰ συνθέσεις. Ἡ ἄλλη ν' ἀφήσεις ὅ,τι εἶδες καὶ μάντεψες, ἔτσι, σὰν πρώτη ὕλη, ἀκατέργαστο κι' ὡμό. Ἀρχίζοντας τὴ σειρὰ τούτη τὰ ἄρθρα γιὰ τὴ σύγχρονη Ρουμανία, ζητήσαμε τὸ δεύτερο—τὸ ἔλασσον: Εἰκόνες καὶ συναισθήματα. Τώρα ποὺ κοντοζυγώνουμε στὸ τέλος (μιὰν ἀκόμα ἀναδρομὴ προβλέπω, τὴν ἐρχόμενη φορὰ) ὁ δαίμονας τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς δὲν ἡσυχάζει· γυρεύει τὸ μερίδιό του: συμπεράσματα. Ἂς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν νὰ τὸν ξεγελάσουμε, γιὰ νὰ μὴ χρειαστεῖ νὰ τὸν ἱκανοποιήσουμε. Παρὰ μιὰ σύνθεση στανική, ἂς τοῦ ρίξουμε βορὰ τὰ λίγα ἄλατα ποὺ καταστάλαξαν στὸ μεταξύ, μὲ τὸ μικρὸ ἀκόμα ὅμως πυκνὸ πέρασμα τοῦ Χρόνου.

Πῆτε με ἁπλοϊκὸ ἢ ρωμαντικό, μὰ κάθε φορὰ ποὺ ζητάω νὰ βρῶ τὴν ἀγαθότερη ἐντύπωσή μου, τὴν πιὸ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ νέο καθεστὼς τῆς Ρουμανίας, ἀναθρώσκει τούτη ἡ εἰκόνα: Ἐκεῖ στὸ Σιμπιού, μιὰ πολιτεία τῆς γερμανικῆς περιοχῆς σημαντική, ὁμορφη κι' ἀγνοημένη, στὸ Μουσεῖο Μπρούκενταλ, ποὺ εἶναι πινακοθήκη γερμανικῆς ζωγραφικῆς, δυὸ χωριάτισσες τριγυρίζουν στὶς αἴθουσες μὲ τὰ μωρά τους ξοπλωμένα τραβέρσα πάνω στὰ χέρια τους καὶ κοιτάζουν τοὺς πίνακες. Ἡ ματιά τους εἶναι ἀκόμα κούφια—μὰ τί σημαίνει! Ἔτσι ἀρχίζει κανένας, πάντα. Μιὰ φορὰ οἱ χωριάτισσες αὐτὲς μαννάδες, μὲ τ' ἀβρά τους φουστάνια τῆς ἐξοχῆς, ξεκίνησαν νὰ ἰδοῦν τὸ Μουσεῖο. Εἶναι ὡραῖος ὁ τρόπος ποὺ κρατᾶνε τὰ μωρά τους πάνω στ' ἁπλωμένα χέρια τους, ἔτσι σὰν προσφορά. Καὶ τὰ παιδιὰ αὐτὰ—ἂς αἰσιοδοξήσουμε: μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ὑπόσχεση γιὰ μιὰν ἀνθρωπότητα ποὺ θαμποσαλεύει μέσα στὰ βάθη τοῦ καιροῦ κι' ἔρχεται ἀγνή, ἀθῶα ἀπὸ αἵματα, μὲ τὰ χέρια της ἁπλωμένα ὅλο ἐμπιστοσύνη.

Τὸ Σιμπιοὺ ἔχει ἐργοστάσια, ὅπως καὶ τὸ Μπρασὸβ ἔχει ἐργοστάσια, κι' ὅλη λίγο-πολὺ ἡ νέα Ρουμανία. Εἶναι ἡ ἐπίδοση τοῦ συστήματος αὐτό, ἡ ἐντατικὴ ἐκβιομηχάνιση· ὑπόσχεση αὐριανοῦ λυτρωμοῦ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης. Στὸ μεταξύ, ἡ ἐπιστράτευση τοῦ ἀνθρώπου κ' ἡ πει-

77-2.

θάρχησή του στὰ κελεύσματα τῆς κομματικῆς ἡγεσίας συνεχίζεται ἄτεγκτη, σκληρή, κι' αὐτὸ—ὅσο κι' ἂν κρίνεται ἀναγκαῖο—σὲ τρομάζει. Ἀναρωτιέσαι ποιὰ νὰ εἶναι τὰ ἀστάθμητα ἐπακόλουθα τοῦ δεσποτισμοῦ, κι' ἂν οἱ παρενέργειές του, οἱ ἀναπότρεπτες, δὲν παραμορφώνουν τελικὰ τὶς ὑψηλές του ἐπαγγελίες. Τὸ πὼς ἔχει δύναμη, ἀποτελεσματικότητα, τὸ ξέραμε, κι' ἀπὸ αἰῶνες, ὅσο κι' ἂν μοιάζουν τώρα οἱ ἀνιστόρητοι νὰ τὸ μαθαίνουν γιὰ πρώτη φορά. Τρίβουν τὰ μάτια τους μὲ θαυμασμὸ μπροστὰ στ' ἀγαθὰ τῆς ἀπολυταρχίας. Ἀλλόκοτη, μὰ τὴν ἀλήθεια, ἐποχή, γεμάτη ἰδιότυπη ἀφέλεια μέσα στὴν αἱματοκυλισμένη ἐμβρίθειά της.

Τὸ Μπρασὸβ βρίσκεται κουρνιασμένο ψηλὰ στὰ Καρπάθια, κάπου ἑνιακόσια μέτρα, καὶ τὰ Καρπάθια ἔχουν — τέλη τοῦ Μάη—τὶς κορφές τους χιονισμένες. Ἄλλη μιὰ πολιτεία μ' ἀρχοντιά, μνήμη. Οἱ Γερμανοὶ τὴ λέγανε ἕναν καιρὸ Κρόνστατ —πόλη τοῦ στέμματος—οἱ Ρουμάνοι τοῦ κόμματος τὴ βάφτισαν Σταλίνο. Στὸ κέντρο της φιγουράρει, στημένο ψηλά, ἐμφαντικὸ καὶ παιδικό, τὸ σύμπλεγμα ποὺ συναντᾶς ἐδῶ στερεότυπα, χυμένο στὸ ἴδιο πάντα καλούπι: Ὁ Στάλιν μὲ τὸν Λένιν βαδίζουν ἀγκαλιασμένοι πρὸς τὸ μέλλον. Τοῦ Μπρασὸβ ὡστόσο ἡ ψυχὴ ἔχει κάτι τὸ ἰσκιωμένο, τὸ αὐστηρό. Εἶναι τάχα ἡ σοβαρότητα τοῦ βουνοῦ ποὺ σκύβει πάνω στὴν πολιτεία, ἢ κι' ἕνας βίος μακρύς, μιὰ πατίνα εὐγένειας, ποὺ ἀργοστάλαξε, ἔπηξε σὲ θύμιση κλειστή; Καθὼς πέφτει τὸ βράδι, ὁ ἀέρας κατηφορίζει φτερουγίζοντας ἀπὸ τὸ διπλανὸ ἐλατόδασος, κοφτερὰ ἀγνός, παρθενικὰ ἀρωματισμένος, καὶ τὸ Μπρασὸβ τυλίγεται σὲ περισυλλογὴ παράδοξη, μιὰ θρησκευτικότητα μοναστική. Ἔτσι εἶναι: Οἱ πολιτεῖες ἔχουν πάντα μιὰ ψυχὴ δική τους, ἀπόκρυφη, ξένη στὴ θέληση καὶ τὶς πολυπραγμοσύνες τῶν ἀνθρώπων. Ἂν τύχει νὰ βρεθεῖς σὲ ὥρα ἐσωτερικῆς χάριτος, θὰ τὴ μαντέψεις νὰ διανεύει στὸν ἀέρα. Διαφορετικά, θὰ περάσεις καὶ θὰ φύγεις ἀδειανός, δίχως νὰ τὴν ὑπονοιαστεῖς.

Τὸ βράδι, στὸ ἐστιατόριο τοῦ ἐπιβλητικοῦ ξενοδοχείου «Τὰ Καρπάθια», ἡ ὀρχήστρα ἔχει κυριευτεῖ ἀπὸ μιὰν ἀσυγκράτητη παρελθοντολογία: Βιολετέρα, Βαλέντσια, Ραμόνα· ἀκόμα κ' ἡ σκωροφαγωμένη «Μικρὴ Τονκινουάζ»: «Μὰ θαρῶ πὼς θὰ τὰ μπλέξω...» Στιγμὲς - στιγμὲς μοιάζει σὰν χοντροκαμμένη εἰρωνεία ἡ ἐπιδρομὴ αὐτὴ στὸ ἐξοντωμένο Χτές, ἄλλοτε πάλι εἶναι σὰ μιὰ πένθιμη ὑποτροπή, βρυκολάκιασμα. Παντοῦ ἐδῶ γίνεται αἰσθητὸ τὸ ἀδύνατο νὰ συνδεθεῖ σὲ μιὰν ἑνότητα ἱστορικοῦ Χρόνου, σὲ μιὰ πολιτιστικὴ συνέχεια, τὸ Χτές καὶ τὸ Σήμερα, ἡ ἱστορία καὶ τὸ περιστατικό. Δὲν θὰ συναντήσεις κάτι σὰν τὴ διαιωνισμένη ζωὴ τῆς Ρώμης, ἢ κάποιας ἄλλης, μικρῆς ἔστω ἀλλὰ δουλεμένης ἀπὸ τὴν ἀδιάπτωτη μνήμη πολιτείας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Παντοῦ μιὰ διάσπαση, ἕνα ράγισμα: ὁ ἄνθρωπος στὰ δυό. Ἔχει γίνει **tabula rasa**.

Ἡ δύναμη τοῦ κομμουνισμοῦ βρίσκεται στὸ ὅτι πῆρε μιὰν ἰδεολογία καθὼς ὁ σοσιαλισμός, γεννημένην μέσα στὸ ἔντονα συναισθηματικὸ κλίμα τοῦ Ρωμαντισμοῦ, καὶ τὴν ἀπογύμνωσε ἀπὸ κάθε συναισθηματισμό, γιὰ νὰ τὴ θωρακίσει μὲ τὴν ἀλύγιστη συνέπεια τῆς διαλεκτικῆς. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἐπιστρατεύει πότε - πότε, γιὰ λόγους ταχτικῆς, τὸ συναίσθημα, τὸ κάνει ὅμως πέρα μὲ μιὰν ἀνάστροφη μόλις τὸ βρεῖ ἐνοχλητικὸ γιὰ τὶς συγκεκριμένες τους ἐπιδιώξεις. Οἱ ἄνθρωποι—ἀμετανόητα συναισθηματικοὶ στὸ βάθος — φάσκουν κι' ἀντιφάσκουν στὴν ἀπεγνωσμένη τους προσπάθεια νὰ δικαιολογήσουν ὅ,τι ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση περιφρονεῖ τὴ συνηγορία τῆς λογικῆς. Αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ ξεστοχάνε πὼς κ' ἡ λογική τους, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἔχει συναισθηματικὰ ἐλατήρια, ἀφοῦ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ψυχολογία...

Τὸ ν' ἀγνοεῖται, καθὼς λένε συχνά, ὁ «ἀνθρώπινος παράγων» ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, δὲν εἶναι παλινωδία. Εἶναι κάτι ποὺ βρίσκεται, ἀντίθετα, σὲ αὐστηρὴ συνέπεια μὲ τὴν ἐσωτερικὴ φύση τοῦ συστήματος, μὲ τὸν μαθηματικὸ ἀφηρημένο μηχανισμό του. Τὸ συγκεκριμένο παραμερίστηκε ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο: ὁ ἄνθρωπος ἔκανε τόπο στὴν Ἀνθρωπότητα.

Ποιὸς ξέρει! μπορεῖ καὶ ἡ μοῖρα τῆς πορείας μας νὰ εἶναι αὐτή, ποὺ τὴν προδιαγράφει ἡ κόψη τοῦ μυαλοῦ μας. Τὸ ἐπιβάλλει κιόλας ἡ ὁλοένα σὲ μεγαλύτερη κλίμακα διόγκωση τῶν πάντων. Ἀφαιρέσεις, ὅλο καὶ μεγαλύτερες, περισσότερες ἀφαιρέσεις ὁρίζουν τὴ ζωή μας. Ἕνα δειλινό, στὸ Μπρασόβ, παρασύρθηκα σὲ μιὰ συνομιλία μὲ τὸν Ρουμᾶνο φίλο ποὺ μοῦ εἶχε μιλήσει στὸ Τίργκουλ - Μοῦρες γιὰ τὸ «σοσιαλιστικὸ ρεαλισμό». «—Πολὺ φοβᾶμαι, τοῦ λέω, πὼς τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι: καταναγκασμός, ὅλο καὶ μεγαλύτερος καταναγκασμός. Ὄχι ἀπὸ διαστροφή. Ἀπὸ στυγνὴ ἀνάγκη. —Γιατί; —Γιατὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Γῆς πυκνώνει ἀνησυχητικά, δὲν τὸ βλέπετε; Σὲ λίγο δὲν θὰ ὑπάρχει πιὰ ἀναπνεύσιμος χῶρος. —Ξέρετε πόσες ἐκτάσεις, σὲ ὁλάκερες ἠπείρους, μένουν ἀκαλλιέργητες; —Τὸ ξέρω. Ποιοὶ ὅμως θὰ πάνε νὰ τὶς καλλιεργήσουν; —Αὐτοὶ ποὺ θὰ βροῦν ἐκεῖ οἰκονομικὸ συμφέρον, καλὰ μεροκάματα. —Ὡραῖα. Κι' ἂν, ἂς ποῦμε, δὲν εἶναι ἀρκετοί; Ἂν ἀπὸ τὸν ξερριζωμὸ προτιμήσουν τὸν τόπο ποὺ γεννήθηκαν. Αὐτὰ συμβαίνουν, ξέρετε... —Ἐ τότε... —Τότε θὰ χρειαστεῖ ἢ νὰ τοὺς ξερριζώσετε τὴν καρδιά, ἢ νὰ τοὺς μπαρκάρετε διὰ τῆς βίας, ποὺ κάνει τὸ ἴδιο». Δὲν θέλησα νὰ τοῦ θυμίσω πὼς τὸ τελευταῖο τοῦτο ἐφαρμόζεται κιόλας σήμερα. Θὰ μποροῦσε νὰ μοῦ ἀπαντήσει—καὶ σωστά—πὼς ὅταν ἡ φτώχεια σπρώχνει στὸν ξενητεμό, ἡ λύση δὲν εἶναι ἀνθρωπινότερη. Ὄχι, δὲν εἶναι.

Τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν ἀπέκτησε ἀκόμα οὔτε μυαλὸ ἑνιαῖο, οὔτε ἑνιαία καρδιά. Ἀκόμα δὲν κατάλαβε τὴ στενὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν δυό τους. Διευθύνεται ἀπὸ τοὺς κυβερνῆτες του μὲ τὸ μυαλὸ—πληρώνει τὶς πράξεις τους μὲ τὴν καρδιά. Μέσοι αἰῶνες, μέσοι αἰῶνες...

Στὸ μεταξύ, ἐμεῖς ποὺ δὲν κατορθώσαμε ποτέ, στὸ μάκρος μιᾶς ζωῆς, νὰ ξεχωρίσουμε τὸ ἕνα ἀπὸ τ' ἄλλο, ἂς στείλουμε τὸν ποθεινὸ χαιρετισμό μας στοὺς τόπους ποὺ ἀγαπήσαμε σὲ τούτη τὴ ζωή, γιατὶ ἀνοίχτηκαν μπροστά μας σὰν ἀγκαλιὲς καὶ σὰν παλιὰ βιβλία. Εἶναι κιόλας τόσο δύσκολο ν' ἀναπλάσεις μέσα σου τὴ φευγαλέα γεύση τῶν πραγμάτων, νὰ ξαναβρεῖς τὸ ἄρωμα τῆς ἀκριβῆς στιγμῆς. Ἄπιστη μνήμη! ποιὸ ξόρκι θὰ μπορέσει νὰ σὲ κάνει νὰ κρατήσεις μέσα στὴ διφασμένη χούφτα τὸ λογάρι τοῦ ζωντανοῦ παραμυθιοῦ; Ὁ χρόνος τρέχει, τὰ χρώματα χλωμιάζουν, οἱ ἴδιοι ἐμεῖς παύουμε σὲ λίγο νὰ εἴμαστε οἱ ἴδιοι. Προτοῦ σβυστεῖ, ἡ εἰκόνα λάμπει στὸν ὁρίζοντα ἀεροκρέμαστη, καθὼς τὸ παραδεισιακὸ ἀντικαθρέφτισμα γιὰ τοὺς ὁδοιπόρους τῆς ἐρήμου. Ἔτσι τὸ κλείνεις μέσα στὰ μάτια σου τὸ ὅραμα τοῦ κόσμου, ἀσύστατο καὶ μαγικό.

Ἡ Ρουμανία, ἐκεῖ - κάτω, γνέφει μὲ τὶς μυρωμένες της φυλλωσιὲς καὶ κελαϊδάει μὲ τὰ γάργαρα νερά της καὶ μὲ τὰ πουλιά της.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝ ΙΑΣΟΝΙΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Ἰουλίου 1958

1613178-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΚΑΛΟΓΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΛΔΑΥΙΑΣ

6 ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ξέρω ἐκεῖ, σὲ μιὰ βουνήσια ἀγκαλιὰ τῆς Μολδαυίας, δασωμένη ἀπὸ πηχτὸ ἔλατο, ἕνα γυναίκειο μοναστήρι. Τὸ λένε «τὸ μοναστήρι τῆς Ἀγαπίας». Ἡ βαθυπράσινη λαγκαδιὰ ποὺ τὸ περιζώνει, κατρακυλάει ζερβόδεξα λὲς καὶ θέλει νὰ τὸ σφίξει, νὰ τὸ κρύψει. Καὶ πάνω του ἀνεμίζεται—χάδι ἀνάερο—εὐωδιὰ ἄχραντη, δροσερή, βουνήσια. Εἶναι ἀλαφριὰ σὰν πούπουλο ἀγγέλου, ἁγιάτρη καθὼς ἡ πρώτη-πρώτη ἀνάσα ὄρθρου ἐαρινοῦ.

Σύθαμπο. Ἀπὸ τὰ καταρράχια γύρω, κατεβαίνει ἐπίσημη ἡ ὥρα ἡ ἑσπερινή. Ὁ δρόμος ποὺ κολπώνεται γλυκὰ προτοῦ ξεφανερώσει τὸ μοναστήρι, περνάει ἀπὸ μιὰ πηγή. Ἀναβλύζει τὸ νερὸ κρουσταλλένιο καὶ μυρωδᾶτο, κατάσαρκα στὸ βράχο, ἁγιασμός. Στέκεσαι νὰ πιεῖς στὴ χούφτα σου, καὶ καθὼς σκύβεις, βλέπεις ἀντίκρυ σου σκαλισμένο στὴ μελαχροινὴ πλάκα: «Μ. Χρ. Μουρομάτης, 1888». Ἕλληνας ὁ κτήτορας τῆς πηγῆς, ὅπως κι' Ἕλληνες ἀνασταίνονται γύρω ἐδῶ, παντοῦ, πλῆθος, στὸ κάθε σου βῆμα.

Στὴν Ἀκαδημία, ποὺ μᾶς δεξιώθηκε στὸ Βουκουρέστι, ὁ καθισμένος πλάϊ ποιητὴς λεγόταν Φιλιππίδης. Ἄλλο ἂν ἔχει ἐκρουμανιστεῖ ἀπὸ τὰ σπάργανα καὶ δὲν ξέρει λέξη ἑλληνική. Στὸ Ἐθνικὸ Θέατρο πάλι, ὁ Γενικὸς Διευθυντής, ὁ Ζαχαρίας Στάνκου, πάνω ποὺ φεύγουμε, μᾶς δείχνει τὰ δυὸ πορτραῖτα τὰ κρεμασμένα στὸν τοῖχο τοῦ γραφείου του: «—Ὁ κλασικός μας συγγραφέας, ὁ Καρατζάλε—μᾶς λέει—δηλαδὴ ὁ Καραντζᾶς. Κι' αὐτὸς-ἐκεῖ, ὁ Νοταρᾶς. Ὅσο γιὰ τὸ Θέατρό μας, ἱδρύθηκε ἀπὸ ἕναν ἠθοποιὸ Ἕλληνα: τὸν Ἀριστεία...» Δεσμοὶ πολιοί, χωνεμένοι μέσα στὸ αἷμα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ. Τὸ ταξίδι στὴ Ρουμανία πάει νὰ γίνει κάτι σὰν προσκύνημα σὲ λίκνο τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ἀνήσυχης ψυχῆς, ἀκοίμητης, σκορπισμένης ἐδῶ-ἐκεῖ στὸ κόσμο, γιὰ νὰ τὸν γονιμοποιήσει.

Ὥρα ἑφτὰ ἑνὸς μαγιάτικου δειλινοῦ, φτάνουμε στὸ Μοναστήρι τῆς Ἀγαπίας. Σημαίνουν τὸν ἑσπερινό, κ' ἡ λαγκαδιὰ ἀντιβουίζει μὲ τὸ βαρύ, γλυ-

κὸ κρούσιμο τῆς καμπάνας. Παράδοξο ποὺ εἶναι τὸ νόημα τοῦ κόσμου τέτοιες ὧρες! Ἀπὸ γύρω ἀνεβαίνει λιβανωτὸ τ' ὁλόδροσο θυμίαμα τοῦ δουνοῦ· χωριάτες Μολδαυοί, χωριάτισσες, μὲ τὶς κεντητές τους φορεσιές, ἔρχονται ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ πεζῆ, κρατώντας ὁ καθένας τους ἀπὸ μιὰ λαμπάδα στὸ χέρι. Κι' ἀνθίζουν οἱ τριανταφυλλιὲς στὰ πλάγια τοῦ δρόμου, μέσα στοὺς κήπους, καὶ παίρνουν φωτιὰ τὰ μπουμπούκια, σκάζουν, φλογοκόκκινα. Τὸ κοινόβιο ἔχει ἁπλωθεῖ ὡς ἔξω ἀπὸ τὸ μοναστήρι, ἔστησε στὰ πλάγια τοῦ δρόμου κάτι ἀνάλαφρα σπιτάκια, ἄσπρα, βουτηγμένα στὴν πρασινάδα καὶ στὸ λουλούδι, γιὰ τὶς πολὺ ἡλικιωμένες καλόγριες, αὐτὲς ποὺ δὲν μποροῦν πιὰ ν' ἀκολουθήσουν τὴν ἁδρὴ πορεία τῆς μοναστικῆς ζωῆς. Καὶ γιὰ ξενόνες. Σ' ἕνα τέτοιο θὰ περάσω τὴ νύχτα μου κι' ἐγώ.

Ἡ ξυριστικὴ μηχανή, τὰ σαπούνια, τὸ ταξιδιωτικὸ ξυπνητήρι, τὸ βιβλίο γιὰ τὸ διάβασμα στὸ κρεβάτι, ὅλες αὐτὲς οἱ μικροβολὲς τοῦ ταξιδιώτη, παίρνουν δὲν ξέρω τί τὸ περίεργα ἀνόητο καὶ τὸ βέβηλο καθὼς ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βαλίτσα, ἀραδιάζονται πάνω στὸ τραπέζι μὲ τὸ καθαρὸ ἄσπρο τραπεζομάντηλο. Ἡ λάμπα τοῦ πετρελαίου, ἡ καθιστή, ποὺ ἀνάβει ἐκεῖ, ἀλείβει τοὺς ἄσπρους τοίχους μ' ἕνα χρύσωμα παλαιϊκό. Μέσα ἀπὸ τὰ παράθυρα μὲ τὰ διπλὰ πζαμιλίκια, γιὰ τοὺς ἅγριους χειμῶνες τούτης τῆς περιοχῆς, ὁ ἀέρας τοῦ δάσους τρυπώνει, ἀκονισμένος ἀπὸ τὴ νύχτα, ἐπίμονα ἀγνός. Πηγαίνω κι' ἔρχομαι στὰ νύχια, νὰ μὴν ταράξω τὴν ἱερὴ γαλήνη. Καὶ βλέπω στοὺς τοίχους, πλάϊ στὶς δεκαντελλωτὲς κουρτίνες ποὺ θυμίζουν συγκινητικὰ νοικοκυριὸ ἄλλου καιροῦ, κρεμασμένες φωτογραφίες ποιὸς ξέρει ἀπὸ τί ἀγαπημένα πρόσωπα, ἀδέρφια, πατεράδες, μπορεῖ καὶ κανένα μυστικὸ ἀρρεβωνιαστικό, ποῦ τοὺς χώρισε ἀπὸ τὴ φυλακισμένη τούτου τοῦ σπιτιοῦ ἡ ἰσόβια ἀπάρνηση τοῦ κόσμου, ἡ ἐπαγγελία παρθενίας τῆς καλόγριας, τὸ μαῦρο ράσο. Εἶναι σὰν ἕνα ξεγέλασμα νοικοκυριοῦ, φωλιὰ γυναίκας ποὺ δὲν ἔβαλε ποτὲ στεφάνι, δὲν ἔνιωσε ποτὲ στὸ πλάϊ της τὸν ἴσκιο ἑνὸς ἄντρα παραστάτη, δὲν βύζαξε παιδί.

Ἡ πόρτα πρὸς τὸν προθάλαμο ἔχει μείνει ἀνοιχτή. Στὸ σκοτάδι, πέρα ἐκεῖ, ἀκούω ἕναν κοντό, γεροντικὸ βῆχα. Σὲ λίγο, πάλι. Ἡ ἰδέα μοῦ περνάει πὼς εἶναι θελημένος, ἔτσι σὰν προσπάθεια νὰ γίνει αἰσθητὴ κάποια παρουσία. Σὲ λίγο, λὲς καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ ἀναδεύεται ἐκεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ δὲν μπορεῖ πιὰ ν' ἀντέξει στὸν πόθο ἐπικοινωνίας, ἀνάλαφρο ἀκούγεται σούσιμο ἀπὸ βῆμα ἀργό, κι' ἕνα μπαστουνάκι, ποὺ ζυγώνει. Σηκώνω τὰ μάτια μου. Στὴν πόρτα τῆς κάμαρας ἔχει σταθεῖ μιὰ γριούλα καλόγρια, ποὺ μὲ κοιτάζει μὲ γαλανό, τρυφερὸ θλέμμα. Τὴν παιδικὴ ἐκείνη ματιὰ ποὺ ἔχουν οἱ πολὺ γέροι: Τὸ θλέμμα τῆς μητέρας μου λίγο πρὶν σταυρώσει τὰ χέρια της γιὰ πάντα καὶ φύγει γι' ἄλλοῦ.

Ὢ τὶ γριούλα ποὺ εἶναι! Πολύ, πολύ. Μὲ καλησπερίζει στὴ γλώσσα της, ἀρχίζει νὰ μιλάει, νὰ λέει, νὰ λέει. Τάχα νὰ νομίζει πὼς τὴν καταλαβαίνω; Ὄχι: τὸ ξέρει πὼς εἶναι ἕνας μονόλογος. Θέλει μονάχα νὰ νομίζει πὼς τὴ νιώθω. Ποιὸς ξέρει πόσες δεκαετίες νὰ τὴν ἔχει αὐτὴ τὴ δίψα γιὰ συνεννόηση θαμμένη μέσα της. Κι' αὐτὰ ἐδῶ εἶναι τὰ γλυκότερα ρουμάνικα ποὺ ἔχω ἀκούσει. Ἴσως γιατὶ λένε τὴν ἡσυχη, δραματικὴ ἀγωνία μιᾶς ἐρημωμένης ἀνθρώπινης ψυχῆς νὰ ἔρθει τέλος σ' ἐπικοινωνία μὲ κάποιον ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο, ν' ἀνταλλάξει μαζί του τὸ ζεστὸ σημεῖο τῆς ἀνθρώπινης συντροφιᾶς, τὸ βουβὸ σφίξιμο τοῦ χεριοῦ τῶν ὁμότυχων μπροστὰ στὴ μαυρίλα τοῦ θανάτου. «Εἶσαι Ἐγκλές;» μὲ ρωτάει. Ὄχι, δὲν εἶμαι Ἐγγλέζος. Ἕλληνας εἶμαι. «Γκρέκ!» Τὸ πρόσωπό της περιχύνεται μονομιᾶς μὲ φῶς, τὰ μάτια της πνίγονται σὲ μιὰ τρυφερότητα ἀπέραντη. Γεμίσανε θράμα.

Μὲ τὰ καμπουρωμένα, παραμορφωμένα ἀπὸ τὸν ἀρθρίτη δαχτυλάκια της, μοῦ γνέφει νὰ περιμένω, φεύγει. Ἔχει τὸ ἀργό, δύσκολο περπάτημα τῆς ἀρρώστιας καὶ τῶν γερατιῶν. Πάει μέσα, σὲ λίγο ξανάοχεται κρατώντας μιὰ φωτογραφία πολὺ παλιά, μὲ φαγωμένο χαρτόνι. Εἶναι ἕνα γκροῦπο ἀπὸ ἄντρες. Μοῦ δείχνει μὲ τρεμάμενη ἀγάπη ἕναν καθιστὸ ἐκεῖ δεξιά, μὲ γένεια, ἱερωμένο. Κάτι ἀπὸ ὅσα μαντεύω, κάτι ἀπὸ ὅσα θὰ μάθω ἀργότερα, εἶναι ὁ πατέρας της. Πατέρας καλόγερος κόρης καλογριᾶς. Κάποια μέρα, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς—ἕνας Θεὸς ξέρει γιατὶ—ἀπαρνήθηκε τὸ σπίτι του, τὸν κόσμο, ξεκίνησε νὰ πάει στὸν Ἄθω νὰ καλογερέψει. Κ' ἡ κόρη του, ποὺ καλογέρεψε κι' αὐτή, ἔζησε ἀπὸ τότε μὲ τὸν καϋμὸ τοῦ μακρυνοῦ πατέρα καὶ μὲ τ' ὄνειρο τῆς χώρας ὅπου βρισκόταν τὸ μοναστήρι του...

Ἔχουμε καταφέρει τώρα νὰ καταλαβαινόμαστε μέσες-ἄκρες. Γελαστή, συνάζει ἀπὸ τὸ μνημονικό της τὰ λίγα ἑλληνικὰ ποὺ διδάχτηκε ἀπὸ τὸν πατέρα της, μοῦ τ' ἀραδιάζει: «Καλημέρα-καλησπέρα. Χριστὸς ἀνέστη». Τὸ τελευταῖο τοῦτο μοῦ τὸ λέει ὁλάκερο ἑλληνικά, χαριτωμένα λαθεύοντας ἀπὸ τὴ μέση καὶ πέρα. Καὶ μὲ ρωτάει, τέλος, μὲ τὰ μάτια της φορτωμένα ἔκσταση: «—Ἔχει πάντα λεμονιὲς στὴν Ἑλλάδα;» Τῆς ἀποκρίνομαι πὼς ναί, ἔχει πάντα λεμονιές. «—Ἐδῶ δὲν ἔχει», κάνει μὲ θλίψη ἀνεξήγητη.

Ποιὸς ξέρει σὲ τὶ σύμβολο αἰώνιας ἄνοιξης, ἀληθεμένης εὐδαιμονίας, νὰ ἔχουν ὑψωθεῖ γι' αὐτὴν οἱ λεμονιές, ποὺ δὲν ἄνθισαν ποτὲ γιὰ τὸ μέτωπό της. Παίρνει πάλι τὴ φωτογραφία της, τὴ σφίγγει πάνω στὸ στῆθος της, καληνυχτίζει προσκυνώντας, καὶ πάει μέσα, νὰ τὴν κρύψει. Αὐτὸ-ἐκεῖ τὸ φαγωμένο χαρτόνι φαίνεται νὰ εἶναι ὅ,τι πιὸ ἀκριβό, ὅ,τι πιὸ ἀγαπημένο ἀπόχτησε μέσα σὲ μιὰ μακρυά, ἄγονη ζωή.

Εἶδα τὶς συναδέλφισές της τ' ἄλλο πρωΐ, ν' ἀκολουθοῦν τὴ μοναστικὴ ζωή τους, καὶ τὴ φαντάστηκα στὰ νιάτα της. Ὁ ὄρθρος, ὁ ἑσπερινός, ἡ λειτουργία. Χειροτονία-ταφή. Κάτω ἀπὸ τὰ πέπλα τους οἱ καλόγριες τῆς Ἀγαπίας φορᾶνε κάτι χαμηλά, μικρούλια καμηλαύκια, βαλμένα μπρός, κοντὰ στὸ μέτωπο. Ἔχουν στημένους πελώριους ἀργαλειούς, νὰ ὑφαίνουν χαλιά, ποὺ τὰ πουλάει ὕστερα τὸ μοναστήρι. Βλέπεις τὴ στερημένη, ντροπαλὴ καλαισθησία τῆς γυναίκας ποὺ βρῆκε καταφυγή: Ἀνάμεσα στὰ τεντωμένα στημόνια τοῦ κάθε ἀσάλευτου ἀργαλειοῦ—εἶναι Κυριακὴ—ἔχουν μπήξει κι' ἀπὸ ἕνα κλωναράκι ἔλατο, νὰ πρασινίζει. Στὰ μεγάλα ἀσβεστωμένα παράθυρα, ἕνα ποτήρι μὲ δυὸ τρία λουλουδάκια. Τίποτ' ἄλλο. Ὅμως αὐτὸ σοῦ λέει τόσα, τόσα γιὰ ὅ,τι δὲν ἔγινε ποτέ, γιὰ ὅ,τι ἀπόμεινε (ὄνειρο μονάχα) ἀχνισμένο μὲ λιβάνι.

Τ' ἄλλο πρωΐ, ἔγερση ὀρθρινή. Φεύγουμε. Ὁ ὁδηγὸς τοῦ αὐτοκινήτου, ποὺ πῆγε νὰ πάρει τὶς βαλίτσες μας ἀπὸ τὰ δωμάτιά μας, μοῦ δίνει νὰ καταλάβω πὼς τὸ καπέλο μου δὲν μπόρεσε νὰ τὸ πάρει. Ἔχει μείνει στὸ σπίτι, γιατὶ ἡ γριούλα (μαγόρια) δὲν τὸ ἔδινε, ὄχι· ἤθελε νὰ πάω, λέει, μόνος μου.

Σπρώχνω τὴ σανιδένια καγκελόπορτα τοῦ φράχτη, ἀνεβαίνω τὰ λίγα σκαλιά. Στὸν προθάλαμο, μοῦ παρουσιάζεται ἡ ἴδια. Ἔχει βάλει τώρα τὰ καλά της, φόρεσε τὸ ὁμορφο ἐκεῖνο μικρὸ καμηλαύκι καὶ πάνω ἔρριξε τὴν καλύπτρα της. Ὅπως εἶταν τότε ποὺ ἔπαιρνε κι' αὐτὴ μέρος στὴ ζωὴ τοῦ μοναστηριοῦ. Σκύβω νὰ τῆς φιλήσω τὸ χέρι, γρήγορα σκύβει κι' ἐκείνη, μοῦ φιλάει τὸ δικό μου. Δυὸ φορές. Κατεβαίνω ἀργὰ τὰ λίγα σκαλοπάτια ποὺ πάνε στὸν κῆπο. Καὶ τὴ βλέπω, γυρίζοντας, νὰ ἔχει βγεῖ στὸ κεφαλόσκαλο, νὰ στέκεται ἐκεῖ, στὸ ἀψὺ ἀγιάζι τοῦ δουνήσιου ὄρθρου, καὶ νὰ μὲ θωρεῖ ποὺ φεύγω. Εἶναι σὰν ἕνας ἴσκιος, ἕνα φρύγανο, ποὺ ἔτσι νὰ κάνει ὁ πρωϊνὸς ἄνεμος θὰ τὸ συνεπάρει. Μοῦ λέει γιὰ τελευταία φορά, ἑλληνικά: «—Χριστὸς ἀνέστη!» Καὶ γνέφει στὸν ἀέρα μὲ τὸ ἀχνό, βασανισμένο χεράκι της.

Γριούλα καλόγρια τῆς Μολδαυίας, δὲν θὰ σὲ ξαναδῶ σὲ τούτη τὴ ζωή. Ὅμως ὅταν θ' ἀκούω νὰ γλυκοσημαίνουν οἱ καμπάνες τοῦ ἑσπερινοῦ, ὅταν κάπου θὰ μοῦρχεται μυρωδιὰ ἀπὸ δουνὸ νυχτωμένο, ποὺ λιβανίζει δροσερὰ κάτω ἀπὸ τ' ἀστέρια—θὰ σὲ θυμᾶμαι. Γύρω σου, μακρυά, οἱ ἄνθρωποι ἀναταράζονται, βάζουν προβλήματα, τὰ μπλέκουν, σκοτώνονται. Ἐσὺ στέκεσαι ἐκεῖ, ὀρθια—καὶ λυώνεις. Ἀργοκαίγεσαι μέσα στὴν ἐρημιὰ τοῦ δουνοῦ, λαμπάδα ποὺ ὁ ἄνεμος δὲν τὴ λυγίζει, στέρεα, ταπεινή. Στὸ στερημένο στῆθος σου παλεύει τὸν αἰώνιο ἀγώνα του ὁ καϋμὸς τοῦ ἀνθρώπου γιὰ συνεννόηση, ἐπικοινωνία. Γριούλα καλόγρια τῆς Μολδαυίας, μὲ δίδαξες πὼς οἱ ἀνθρώπινες ψυχὲς φάχνονται ἀπελπισμένα νὰ συναντηθοῦν μέσα στὴν ἐρημιὰ τοῦ κόσμου τούτου, ἀποζητιόνται, διψᾶνε νὰ φηλαφιστοῦν κάτω ἀπὸ τὸ τρυφερὸ καὶ ματωμένο λάβαρο τῆς ἀγάπης. Δέομαι, γριούλα καλόγρια τῆς Μολδαυίας, ἔτσι ν' ἀπαντήσεις, καθὼς σὲ γνώρισες χαμογελαστή, καὶ τὸν ἀφέντη τὸ Χάρο, σὰν ἔρθει ἡ ὥρα. Δίχως ἕνα ἴσκιο πάνω στὸ φρύδι σου τὸ γαλανό.

Χριστὸς ἀνέστη!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

CLASSICAL STUDIES ATHENS ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 Ἰουλίου 1958

1613179-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΧΡΕΩΚΟΠΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Νέα κρίση περνάνε οἱ ὄχι στερημένοι ἀπὸ ἠθικὴ εὐαισθησία—στοιχειώδη ἔστω—ἄνθρωποι στὰ διάφορα γεωγραφικὰ πλάτη καὶ μήκη τοῦ λεγόμενου «πολιτισμένου» κόσμου. Δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα καὶ μόνο γεγονὸς ποὺ τὴν προκαλεῖ. Εἶναι σωρεία τὰ γεγονότα. Ἀπογοητεύσεις κάθε λογῆς. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα αὐτὴ μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν, δίχως περιττολογίες καὶ μονότονες ἐπαναλήψεις, οἱ ἀντιδράσεις τῶν τόσο κακομεταχειρισμένων ἀπὸ τὴν ἐποχή μας συνειδητῶν ἀνθρώπων. Καὶ μὰ τὴν ἀλήθεια πολὺ ἄσχημα κάνουν οἱ ἰσχυροὶ τῆς Γῆς, οἱ διαχειριζόμενοι τὶς τύχες τοῦ ἀνθρώπινου γένους σ' αὐτὴ τὴν ἐπικίνδυνη ὥρα, ποὺ περιφρονοῦν, ἂν ὄχι μὲ τὰ λόγια, πάντως μὲ τὰ ἔργα τους, τὸν συναισθηματικὸ παράγοντα. Οἱ μεγαλόσχημοι καὶ πωρωμένοι τεχνικοὶ τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς ἡγεσίας βρίσκονται σὲ μιὰν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν οὐσιαστική, τὴ μόνη πραγματικότητα τέτοια ποὺ ἂν μποροῦσε νὰ μετρηθεῖ, θὰ προκαλοῦσε καὶ τὸν ἴλιγγο καὶ τὸν τρόμο...

Ποιὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικό της; Ἡ τυποποιημένη πιὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἐπαγγελίες στὶς πράξεις. Ἡ ἀσύστολη αὐτοδιάψευση. Περιορίζονται νὰ καταγγέλλουν, ἀφελέστατα, τὶς ὑποκρισίες ἢ τοὺς κυνισμοὺς οἱ μὲν τῶν δέ: οἱ ἀνατολικοὶ τῶν δυτικῶν, οἱ δυτικοὶ τῶν ἀνατολικῶν. Καὶ δὲν βλέπει κανένας ἀπὸ τοὺς δυό τους πόσο ἡ θέση του εἶναι δύσκολη, ἐκτεθειμένη. Ἐξακολουθοῦν νὰ μεταχειρίζονται τρόπους ἀνατριχιαστικὰ ἀπαρχαιωμένους, ποὺ μόνον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἡγέτες, θάλεγε κανένας, δὲν ἀντιλαμβάνονται πόσο ἔχουν ξεπεραστεῖ. Τὶ συμβαίνει; Ἁπλούστατα: Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἔχουν καταλάβει πὼς ἡ Ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνώνυμη ἀνθρώπινη συνείδηση, τοὺς ἔχει ἐπιφορτίσει μὲ μιὰν ἐντολὴ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ὑποθέτουν οἱ ἴδιοι. Νομίζουν τοὺς ἑαυτούς των ἡγέτες ἐθνῶν, ἢ ὁμάδων ποὺ ἐκφράζουν ὁρισμένα ὑλικὰ συμφέροντα, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐντολοδόχοι μιᾶς ὑπερεθνικῆς καὶ ὑπερταξικῆς ἀνάγκης: Νὰ ἰσορροπήσει τέλος καὶ νὰ ὁμο-

νοήσει τὸ ἀνθρώπινο γένος μέσα σὲ μιὰ καινούρια σύνθεση. Φαντάζονται τὸν ἑαυτό τους ὁ καθένας τους πρωταθλητὴ σὲ μιὰ θεαματικὴ «συνάντηση» τοῦ στίβου, διαλογίζονται καὶ κρίνουν μὲ προοπτικὴ τὴ σύγκρουση, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀναμέτρηση, ἐνῶ ὁ κόσμος ἔχει στὸ μεταξὺ προχωρήσει μὲ βήματα μεγάλα. Ὅλα μεγάλωσαν, ἔξω ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ ἀναστήματα τῶν τεχνικῶν τῆς ἐξουσίας. Γιατὶ αὐτὸ ἄραγε;

Εἶναι καικὴ σύμπτωση μήπως τὸ νὰ βρίσκεται ὁ κόσμος στερημένος ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοὺς ἄξιους γιὰ τὴ στιγμή; Νὰ μιὰ ἐξήγηση πρόχειρη. Τὸ νὰ μὴν καταλαβαίνει ὁ ἡγέτης τοῦ ἑνὸς συνασπισμοῦ πὼς εἶναι ἄλλο τόσο φορέας καὶ τῶν θελήσεων τῶν λαῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸν ἄλλο συνασπισμό, ὑπεύθυνος γιὰ τὶς τύχες τους ὅσο καὶ γιὰ τὶς θελήσεις καὶ τὶς τύχες τῶν δικῶν του, αὐτὸ φανερώνει κάτι βαθύτερο ἀπὸ μιὰν ἔλλειψη ὑψηλὰ ἱστορικοῦ κριτηρίου. Δὲν εἶναι σύμπτωμα «λειψανδρίας» στὸν τομέα τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς. Εἶναι βουβὴ ἀλλὰ καὶ συγκλονιστικὰ ἀποκαλυπτικὴ ἔνδειξη ἑνὸς κοσμοϊστορικοῦ φαινομένου: Πὼς μέσα στὶς τελευταῖες δεκαετίες συντελέστηκε μιὰ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα στροφή. Τὴν πρωτοβουλία στὴ διαχείριση τῶν τυχῶν της τὴν εἶχαν ἴσαμε χτὲς οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία. Αὐτοὶ εἶταν οἱ «ἁρμόδιοι» νὰ διευθύνουν τὶς ἀνθρώπινες μᾶζες, κατανεμημένες, συντεταγμένες κάτω ἀπὸ διάφορες σημαῖες καὶ συνθήματα. Τὶς ὁδηγοῦσαν πότε σὰν ἐκπρόσωποι προνομιούχων κοινωνικῶν ὁμάδων, πότε σὰν φανατικοὶ θρησκευτικῶν δοξασιῶν, καὶ πότε, ἁπλούστερα, σὰν μανιακοὶ τῆς διογκωμένης ἀτομικῆς φιλοδοξίας τους. Τὸ ἀνθρώπινο γένος διέτρεχε ἀκόμα τότε τὰ νηπιακά του στάδια.

Ἀπὸ τότε, ἀφανέρωτα, σημειώθηκε μιὰ ἐσωτερική, οὐσιαστικὴ ἐξέλιξη. Ὅ,τι δὲν θὰ εἶταν ἴσως ἄστοχο, ἔστω καὶ γιὰ λόγους πρακτικούς, ν' ἀποκαλέσουμε καὶ πάλι «ἀνώνυμη ἀνθρώπινη συνείδηση», σταδιοδρόμησε, ἐξελίχτηκε, ὡρίμασε. Ὡρίμασε ἡ ὁμαδικὴ συνείδηση τῶν βασανισμένων ἀνθρώπων, τῶν διδαγμένων στὸ μάκρος αἰώνων ἀπὸ τὶς μεταπτώσεις καὶ τὶς περιπέτειες τῆς Ἱστορίας. Ὡρίμασε ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἡ διάχυτη, ἀπὸ τὶς ἴδιες του τὶς ἀποκαλύψεις, τὶς ἀνακαλύψεις, ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ ἐπιτεύγματα. Πολὺ διαφορετικὴ σύσταση καὶ πολὺ διαφορετικὸ πλάτος ἔχει μιὰ συνείδηση κοινοῦ ἀνθρώπου σήμερα ἀπὸ ὅ,τι πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰώνα ἀκόμη. Δημιουργήθηκε ἔτσι μιὰ νέα ψυχολογία ὅπως καὶ μιὰ νέα νοοτροπία, ποὺ χωρίζει ἀποφασιστικὰ τὸ στρατόπεδο τῶν κυβερνωμένων ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν κυβερνώντων. Οἱ τελευταῖοι τοῦτοι φορᾶνε πάντα κάποια λιβρέα: τὴ λιβρέα ἑνὸς στενοῦ ἐθνικισμοῦ, μιᾶς ἀκόρεστης κοινωνικῆς κατηγορίας, μιᾶς δοξασίας ποὺ ἔχει πάθει τὴν τυπικὴ θεωρητική της ἀγκύλωση. Δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς αὐτὸ τὸ φατριασμό, γιατὶ τὸ χαρτί του ἀκριβῶς ἔχουν ἐπάγγελμα νὰ παίζουν. Τί θὰ εἶταν ἕνας τζόκεϋ χωρὶς ἀριθμό, χρώματα, ἰδιοκτήτη ἀλόγου —ἀφεντικό; Ἡ «ἐπαγγελματικὴ διαστροφὴ» τῶν τεχνικῶν τῆς ἐξουσίας εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀναγκαία τους ἐξάρτηση.

Καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ διαστροφή τους ἴσα-ἴσα τοὺς φέρνει ὁριστικὰ ἀντιμέτωπους στὴ συνείδηση καὶ στὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρώπινου συνόλου. Μένουν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνώριμοι ἐκεῖ ποὺ ἑκατομμύρια ἀφανῶν ἀνθρώπων ἔχουν ὡριμάσει. Μένουν ἐκπληκτικὰ στενοκέφαλοι καταμεσὶς σ' ἕναν κόσμο πού, ἐξελιγμένος ὅπως ἐξελίχτηκε στὸ μεταξύ, κάνει ἀδιανόητη αὐτοῦ τουλάχιστον τοῦ εἴδους τὴ στενοκεφαλιά. Ἐκεῖ ποὺ σ' ἄλλους καιροὺς, παλιότερους, τ' ἀνθρώπινα σύνολα θαύμαζαν τοὺς ἡγέτες τους γιατὶ τοὺς ἔβλεπαν νὰ διακρίνουν πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τοὺς κοινοὺς θνητούς, τώρα θαυμάζουν ποὺ τοὺς βλέπουν νὰ μὴ μποροῦν νὰ διακρίνουν ὅ,τι ὁ μετριοφρονέστερος ἄνθρωπος τῆς καθημερινῆς ζωῆς βλέπει. Γιατὶ πάλι ἂν τὸ βλέπουν καὶ δὲν μποροῦν νὰ φερθοῦν ἀνάλογα, νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν, νὰ τὸ ἐξουσιάσουν, τότε, ἁπλούστατα, εἶναι ἀνάξιοι γιὰ τὶς θέσεις ποὺ κατέχουν. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου πλήθη ἀνθρώπων, παντοῦ τῆς Γῆς, ἀπέκτησαν συνείδηση πολιτῶν τοῦ κόσμου, οἱ κυβερνῶντες τὸν κόσμο δὲν μποροῦν ν' ἀποκτήσουν τὸ μοναδικὰ αὐθεντικὸ τοῦτο γνώρισμα τῆς ἐποχῆς.

Αὐτὸ σημαίνει ἄραγε πὼς τὸ ἀνθρώπινο γένος μένει ἀκέφαλο; Ὄχι. Σημαίνει μόνο —κι' ἐδῶ εἶναι τὸ βαθὺ νόημα τῆς ἱστορικῆς ὥρας— πὼς ἡ ἀληθινὴ ἡγεσία του ἔχει μετατοπιστεῖ. Ἀπὸ τοὺς τεχνικοὺς ἡγέτες στοὺς πνευματικοὺς ἡγέτες. Μπαίνουμε σὲ μιὰ νέα, μεγαλειώδη φάση τῆς Ἱστορίας, ὅπου τὴν ὡριμότητα καὶ τὴν ἠθικὴ ἁρμοδιότητα γιὰ τὴ χάραξη δρόμων τὴν ἔχει μιὰ ἄλλη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ξέραμε ἴσαμε χτὲς κατηγορία ἀτόμων. Κι' ὅταν μιλάμε ἐδῶ γιὰ «πνευματικοὺς ἡγέτες» ἂς μὴ νομιστεῖ πὼς ἐννοοῦμε τοὺς διαφόρους μωροφιλόδοξους συγγραφίσκους, τοὺς κάθε λογῆς ναρκισσευόμενους μουντζουρωτὲς χαρτιῶν ποὺ πληθαίνουν θαυμαστὰ καὶ στὰ δυὸ ἡμισφαίρια τώρα τελευταῖα. Ὄχι τὸν κονιορτὸ τῶν μνηστήρων τῆς κοινωνικῆς φιγούρας, ποὺ μετεχειρίζονται τὴν πέννα γιὰ τὸ πιὸ βολικὸ κι' ἀνέξοδο μέσο ν' ἀναδειχτοῦν, νὰ θορυβήσουν, νὰ εἰσπράξουν τενεκεδένιες τιμὲς καὶ διακρίσεις. Ἐννοοῦμε τὰ μετρημένα ἀλλὰ καὶ λαμπρὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς μας, ποὺ εἶναι ἄλλο τόσο καὶ μεγάλες ψυχές. Τοὺς μεγάλους κληρικοὺς τοῦ πνεύματος. Ἕναν Ὀππενχάϊμερ, χθὲς ἕναν Ἀϊνστάϊν, ἀκόμα κι' ἕναν Ράσσελ, ὅπως καί, σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, ἀρκετοὺς ἄλλους ποὺ θὰ εἴταν τόσο εὔκολο νὰ τοὺς ἀπαριθμήσει κανένας.

Αὐτοὶ εἶναι ἡ φυσικὴ κεφαλὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους σήμερα, αὐτοὶ ἔχουν τὴν ὡριμότητα καὶ νὰ διακρίνουν καὶ νὰ καθορίσουν τὴ μοῖρα του. Αὐτοὶ καὶ μόνον μποροῦν νὰ τὸ πονέσουν, νὰ τὸ νιώσουν. Οἱ ἄλλοι, τὸ μεταχειρίζονται ἁπλῶς σὰ μέσο προσωπικῆς τους προβολῆς, γιατί, ἁπλούστατα, δίχως αὐτὴ τὴν ὕψωση πάνω στὴν ἀσπίδα, δὲν ὑπάρχουν...

Σὰ μοῦ πῆτε: Πῶς θὰ γίνει «τεχνικῶς» νὰ ρυθμίζουν οἱ ἀληθινὰ μεγάλοι καὶ ἄξιοι τὶς τύχες τοῦ κόσμου, ἀφοῦ δὲν χωρᾶνε στὰ καλούπια τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ ἔχει κατασκευάσει ἡ παλιὰ ἡγεσία; Μὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στάδιο διατρέχουμε τώρα: Τὴν ἀμηχανία ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ σπάσει μιὰ ἀπαρχαιωμένη, ἀμαρτωλὴ μηχανὴ καὶ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰν ἀληθινὰ καινούργια.

Τὸ σύστημα —κοινωνικό, ἰδεολογικό, ὁ,τιδήποτε— ποὺ θὰ προετοιμάσει, θὰ ὀργανώσει, αὐτὴ τὴ μετάβαση, εἶναι τὸ μέγα αἴτημα τῆς στιγμῆς. Ὅλα τὰ ἴσαμε σήμερα γνωστὰ δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ διευκολύνουν τὴν ἀναρρίχηση στοὺς ἴδιους, στερεότυπους, μεταμφιεζόμενους ἐπαγγελματίες τῆς ἐξουσίας. Κι' ἂν τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν ὑπάρξει, ἢ ἂν κριθεῖ χιμαιρικό, τότε θὰ πρέπει ν' ἀληθεύει ὁ τραμπούκος λόγος τοῦ Μπενζαμὲν Κονστάν: «Τὸ ἀνθρώπινο γένος εἶναι ἀόρατο καὶ πλασμένο γιὰ νὰ διευθύνεται ἀπὸ τοὺς ἀπατεώνες»...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1613180.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Ἰουλίου 1958

ΕΚΕΙΝΟΙ ΠΟΥ ΦΕΥΓΟΥΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Τὸ Ναύπλιον ἀπώλεσεν ἕνα ἐκλεκτὸν πολίτην της ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλλὰς ἕνα Ἕλληνα, ὁ ὁποῖος ὅπου καὶ ἂν ἐτάχθη δὲν ἔλειψε νὰ ἐξυπηρετήση τὰ συμφέροντά της. Καὶ ἀσφαλῶς ὁ θάνατος τοῦ Δημ. Τερζάκη ὑπῆρξε μία ἀπώλεια πραγματική. Μὲ παραδόσεις Ἑλληνοπρεπεῖς, μὲ μόρφωσιν καὶ μὲ ἦθος ἐξαιρετικόν, ὁ ἀποθανὼν ἀφιέρωσεν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του ἐξυπηρετῶν τὴν πατρίδα του. Ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του, φίλος προσωπικὸς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, διετέλεσε Δήμαρχος Ναυπλιέων, ἐργασθεὶς μὲ ζῆλον καὶ δραστηριότητα διὰ τὴν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν τῆς πόλεως αὐτῆς τῆς τόσον ἱστορικῆς. Ἀναιμιχθεὶς βραδύτερον εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξελέγη ἐπανειλημμένως βουλευτὴς εἰς τὸν συνδυασμὸν τῶν Φιλελευθέρων καὶ κατόπιν γερουσιαστής. Ὅ,τι τὸν διέκρινεν ὑπῆρξεν ἡ σοβαρότης, ἡ ὀρθότης τῆς κρίσεώς του καὶ τὸ θάρρος του εἰς κάθε ἀγῶνα ἐξυπηρετοῦντα τὸ γενικὸν συμφέρον τῆς πατρίδος. Ἀποσυρθεὶς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐκ τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς, διέμενεν ἐφησυχάζων. Ὁ θάνατός του ἐβύθισε εἰς θλῖψιν ὅλους ὅσοι τὸν εἶχαν γνωρίσει καὶ ἐκτιμήσει τὰ πολλαπλᾶ του προσόντα. Ἀπέθανεν εὐτυχὴς βλέπων τὸν υἱόν του, τὸν Ἄγγελον Τερζάκην, κατέχοντα ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸν σημερινὸν πνευματικὸν κόσμον τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡς θεατρικὸς συγγραφεὺς καὶ ὡς μυθιστοριογράφος καὶ ὡς διανοούμενος γενικῶς. «Τὸ Βῆμα» μετέχον τῆς θλίψεως διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ σεβαστοῦ ἀνδρός, διαβιβάζει τὰ θερμά του συλλυπητήρια πρὸς τὸν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν πολύτιμον συνεργάτην του, υἱὸν τοῦ μεταστάντος, κ. Ἄγγελον Τερζάκην.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΥ ΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Ἰουλίου 1958

1613181-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΑΘΗΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πάει, τέλειωσε! Εἴμαστε στὸ ἑξῆς μιὰ γενιὰ ἀνθρώπων θεραπευμένη ἀπὸ ὅλες τὶς ζωτικές της ψευδαισθήσεις. Οἱ «μεγάλοι» τῆς Γῆς ἐφρόντισαν γι' αὐτό. Ὑπολογίστε μέσα στὶς ζωτικὲς ψευδαισθήσεις ὅλες τὶς ὡραῖες καὶ ἀφηρημένες—ἄλλοίμονο, πόσο ἀφηρημένες!—λέξεις, ποὺ τόσα ἀντιπροσώπευαν. Ὧρες-ὧρες, μπορεῖ νὰ εἴχαμε κι' ἐμεῖς τὶς κρυφὲς ἀμφιβολίες μας γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενό τους, γιὰ τὴν πρακτική τους ἰσχύ, γιὰ τὴν εἰλικρίνεια ἀκόμα τῶν ἀνθρώπων ποὺ καλοῦνται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ τὶς κάνουν ὑπαρχτές, νὰ τοὺς δώσουν σάρκα καὶ ὀστᾶ. Εἴχαμε λοιπὸν τὰ ἐσωτερικά μας λυγίσματα. Ἀλλὰ τὰ ξεπερνούσαμε—καὶ γρήγορα-γρήγορα, μὲ κάποια ντροπή. Ἐλέγαμε: (εἶναι αὐτή, σημειῶστε, ἡ πιὸ ἀπαισιόδοξη ἀλλὰ κ' ἡ πιὸ ρεαλιστική, κατὰ κάποιον τρόπο, ἄποψη:) «Τίποτα! Κι' ἂν ἀκόμα οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι χωρὶς περιεχόμενο, κι' ἂν ἀκόμα γίνονται εὔκολα μέσα φενακισμοῦ στὰ χέρια τοῦ κάθε ἀγύρτη, ὡστόσο ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἀπόθεμα ἀνθρώπινου ψυχοδυναμισμοῦ, κάποια εὐγενικὰ ὄνειρα ἐκφράζουν. Σὰν τέτοια, ἐρεθίζουν, παροτρύνουν, ἐξυψώνουν. Καὶ ποῦ ξέρεις τί μπορεῖ νὰ βγεῖ κάποτε, ἔστω καὶ σὰν μίνιμουμ, ἀπὸ ἐρεθίσματα σὰν κι' αὐτά. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου δὲν γίνεται μὲ ἅλματα. Εἶναι καρπὸς μακρυᾶς κι' ἐπώδυνης κατεργασίας»...

Ὁ συλλογισμὸς μπορεῖ νὰ μὴν ἔχασε τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία του, ἔχασε ὅμως πολὺ ἀπὸ τὴν ἀγνὴ διάθεση ποὺ τὸν τροφοδοτοῦσε. Γιατὶ ἐπιτέλους ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι ἀπεριόριστη, δὲν ἀντέχει σὲ κάθε δοκιμασία, σὲ κάθε διάψευση, σὲ κάθε γελοιοποίηση, σὲ κάθε παραχάραξη ποὺ τὴν κάνει νὰ φαίνεται δονκιχωτισμός. Ἔχουμε μέσα μας μιὰ πολὺ εὐαίσθητη, πολὺ ἀλγεινὴ φιλοτιμία, ποὺ δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ γινόμαστε πρόθυμη λεία τῶν ἀπατεώνων. Ἀγανακτοῦμε, ξεσηκωνόμαστε. Καὶ τότε, μαζὶ μὲ τὰ ξερά, καίγονται καὶ τὰ χλωρά. Μαζὶ μὲ τὴν ἀηδία γιὰ τοὺς ἀγύρτες, μαζὶ μὲ τὸ πείσμα γιὰ τὴ διαβουκόληση ποὺ μᾶς ἔγινε, ξυπνάει, ἀθέλητα, καὶ μιὰ βαθύτατη δυσπι-

81-2.

στία πρὸς τὶς ἀξίες ποὺ βεβηλώθηκαν, ποὺ μᾶς ἐπρόδωσαν... Εἶναι ἡ θλιβερὴ διαδικασία ποὺ ὁδηγεῖ στὸν κυνισμό.

Ἡ γενιά μας ἡ πολύπειρη, ἡ πολύπαθη, θὰ τὴν ξεπεράσει κι' αὐτὴν - ἐδῶ, τὴ σημερινὴ κρίση—ἢ ἀκριβέστερα τὴ σειρὰ τῶν κρίσεων— δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία. Ἀπὸ μιὰ δοκιμασία ὅμως τέτοια, δὲν θὰ βγεῖ ἀνέπαφη. Θὰ βγεῖ, ἀπεναντίας, ἄσχημα διδαγμένη· κι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ πιὰ τίποτα νὰ τὸ ἀποτρέψει, καμμιὰ δύναμη στὸν κόσμο, εἶναι ἀνεπανόρθωτο: Θὰ βγεῖ θανάσιμα πληγωμένη γιὰ τὴν ταπείνωση ποὺ τῆς ἔγινε: τὴν ταπείνωση νὰ γελοιοποιηθοῦν τὰ εὐγενέστερα ἰδανικά της. Μοιραῖο εἴταν βέβαια τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ κάποιοι νὰ ἔχουν ἀναλάβει νὰ τὰ διαχειριστοῦν, σὲ κάποιους νὰ τὰ ἔχει ἐμπιστευθεῖ ὁ κόσμος, κάποιοι νὰ τὰ ἔχουν μόνοι τους διεκδικήσει μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς εἶναι οἱ ἄξιοι νὰ τὰ τιμήσουν. Τὰ πρόδωσαν, τὰ ρεζίλεψαν. Στὰ χείλη τοῦ τελευταίου ἀνθρωπάκου, σήμερα, ἱδρώνει ἡ ἀηδία. Καὶ θὰ γελιόνται ἐλεεινὰ οἱ ὑπεύθυνοι ἂν φαντάζονται πὼς τὴν ἀηδία αὐτὴ τὴ δοκιμάζει μόνος ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἢ καὶ δὲν ξέρω ποιοί ἄλλοι, ἀπὸ ἐκείνους, τοὺς ἔμεσα πιὰ θιγόμενους. Τὴ δοκιμάζουν οἱ ἄνθρωποι παντοῦ τῆς Γῆς, καὶ οἱ πιὸ μακρυνοί, ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πονηροὶ σύμμαχοι τῆς δύσμορφης τούτης ὥρας. Μπορεῖ νὰ χειροκροτοῦν πρωτοβουλίες ποὺ τοὺς συμφέρουν, στὸ βάθος ὅμως τὰ βλέπουν κι' αὐτοὶ τὰ ἀποκαλυπτήρια. Καὶ θὰ ξέρουν στὸ ἑξῆς, ἂν δὲν τὸ ἤξεραν καὶ χτές, τὶ κρύβει ἡ πρόσοψη τοῦ μεγαλείου.

Τί θ' ἀπομένει, ὕστερα ἀπ' αὐτό, νὰ γίνει; Τί ἄλλο παρὰ νὰ διευθύνεται ὁ κόσμος ἀπὸ τοὺς «μεγάλους» ἀπροσχημάτιστα, ὁ ἄνευσα, μὲ μόνο ἰσχυρισμὸ τὴν κυνικὴ βία. Τὸ «ἔτσι θέλω — ἔτσι μ' ἀρέσει». Ποιοτικὰ πρωτεῖα, ὑψηλὲς τάχα ἐντολές, εὐγενικὲς φιλοδοξίες, κανένας δὲν θὰ μπορεῖ στὸ ἑξῆς νὰ προβάλλει. Ἂν τὸ κάνει — καὶ δὲν εἶναι βέβαια ἀπίθανο νὰ τὸ κάνει — θὰ φανερώνεται αὐτοστιγμεὶ ὑποκριτὴς ἀνερυθρίαστος, στερημένος ἀπὸ τὸ αἴσθημα τοῦ γελοίου. Θ' ἀπευθύνεται γιὰ χειροκροτήματα στοὺς πληρωμένους καὶ μόνον ἐγκαθέτους του. Ὄχι πιὰ στοὺς καλοπροαίρετους, στοὺς καλόπιστους— στοὺς ἀφελεῖς. Τὴν ἀφέλεια τὴν ὡραία τοῦ κόσμου, τὴ δημιουργική, τὴ γόνιμη, τὴν ἐξετέλεσαν οἱ κάθε λογῆς μνηστῆρες τῆς παγκόσμιας ἡγεμονίας. Καὶ αὐτοὶ μέν, οἱ μεταμφιεσμένοι σατράπες, δὲν θὰ τὴν στερηθοῦν, γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς δὲν θὰ τὴ χρειάζονται πιά, ἀφοῦ θὰ τοὺς μένει πάντα τὸ μόνο ποὺ πίστεψαν ἀληθινά: ἡ δύναμη τῆς βίας. Θὰ τὴ στερηθεῖ ὅμως ὁ ἄνθρωπος, τὸ μέλλον τοῦ κόσμου, οἱ λανθάνουσες δυνάμεις τοῦ καλοῦ. Ἡ ἱστορία τοῦ ἀληθινοῦ πολιτισμοῦ — ὄχι τοῦ ἐκφραζόμενου ἀπὸ τὰ παλιοσιδερικὰ — θὰ σημειώσει ὀπισθοδρόμηση.

Πολὺ ποὺ τοὺς νοιάζει — θὰ μοῦ πῆτε — τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Γῆς! Αὐτοὶ τὸ δικό τους θέλουν.— Σύμφωνοι! Κι' ἀφοῦ τοὺς περνάει, θὰ τὸ κάνουν... Θὰ ἔχουμε ὅμως κι' ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, οἱ ταπεινοί, κάποιο διάφορο: Θὰ ἔχουμε ἀνοίξει τὰ μάτια μας. Δὲν θὰ εἴμαστε οἱ μωρόπιστοι τῆς χτές. Οἱ εὔκολα παρασυρόμενοι. Δὲν θὰ χειροκροτοῦμε συνεπαρμένοι τοὺς λαρυγγισμοὺς τοῦ ὁποιουδήποτε ἐπιδεικνυόμενου καμποτίνου.

Φαίνεται πὼς ἡ πρακτικὴ σοφία εἶναι πίκρας καὶ ἀηδίας καταστάλαγμα...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXII ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Ἰουλίου 1958

1613182.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅσοι ἀπὸ μᾶς ἔζησαν κάπως ἔντονα τὸν ἰδεολογικὸ ἀναβρασμὸ καὶ τὴ συνειδησιακὴ κρίση τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου, θὰ πάρουν, φαντάζομαι, μὲ κάποια συγκίνηση στὰ χέρια τους τὸ στερνό, τὸ ἐξομολογητικὸ κείμενο τοῦ Νικόλα Μπερντιάεφ ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Δοκίμιο πνευματικῆς αὐτοβιογραφίας» καὶ ποὺ κυκλοφόρησε στὰ γαλλικὰ ἐδῶ κι' ἕνα μῆνα. Ὁ Ρῶσος φιλόσοφος—ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους, τοὺς πνευματικὰ γραφικότερους, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, ὁδηγητὲς ψυχῶν τοῦ καιροῦ τῆς νιότης μας—ζοῦσε ἴσαμε τώρα τελευταῖα ἐξόριστος στὸ Παρίσι. Ἐκεῖ τύπωνε τὰ βιβλία του. Μαζὶ μὲ τὸν Λέοντα Σέστωφ, ἐξόριστο κι' αὐτόν, ἀντιπροσώπευε τὴ βαθειά, ἀνήσυχη ρωσικὴ σκέψη στὴν Εὐρώπη, τὸν καιρὸ ποὺ ἡ Ἐπανάσταση εἶχε ἐπιβάλει στὸν κυρίως ρωσικὸ χῶρο μιὰ μοιραία πνευματικὴ σιγή.

Εἴταν τάχα ἕνας στοχαστὴς ποὺ τὸν ἀκολουθούσαμε ὁ Μπερντιάεφ; Ὄχι. Δὲν ξέρω ἄλλωστε ἂν ὑπῆρχε καὶ καθαυτὸ πνευματικὸς ὁδηγός, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀποκλειστικοῦ «δασκάλου», στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὰ ρευστά, τὰ ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὰ τωρινὰ ἀνήσυχα, ἂν καὶ ὄχι ἔτσι τρομοκρατημένα. Τὰ ρεύματα ἰδεῶν διασταυρώνονταν, ἡ στοχαζόμενη εὐρωπαϊκὴ νεολαία ἀνάβραζε, καὶ δὲν γίνονταν κρυσταλλώσεις παρὰ μόνο στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς ἐφαρμογῆς. Οἱ ἄλλοι, εἴμαστον φερέοικοι, πλάνητες, διψαλέοι ἐρευνητὲς τοῦ μέσα καὶ τοῦ ἔξω διαστήματος. Θαρῶ πὼς ἡ ἀγωνία μας εἶχε τὴν ἰδιαίτερη τιμιότητά της, μόνο ποὺ τὸ αἷμα της δὲν πάγωνε μπροστὰ στὸ φάσμα κάποιου ὁλέθρου, καθὼς παγώνει τὸ αἷμα τοῦ σημερινοῦ ἐξερευνητή.

Ὁ Μπερντιάεφ εἶταν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πνεύματα τὰ πιὸ ἀγαπημένα. Σημειῶστε πὼς αὐτό, γιὰ νὰ γίνει, δὲν χρειάζεται ὁμοφωνία, σύμπτωση στὶς ἀπόψεις. Ἀρκεῖ ἕνας στοχαστὴς νὰ σᾶς πείθει γιὰ τὴν εἰλικρίνειά του, καὶ νὰ νιώθετε πὼς τὸ πανὶ τῆς βάρκας του φουσκώνεται ἀπὸ τὴ ζεστὴ ἀνάσα τῆς ἀνθρωπιᾶς. Τότε, κι' ἂν ἀκόμα στεκόσαστε διανοητικὰ ἐπιφυλακτικός, τὸν ἀγαπᾶτε. Μιὰ ἄλλωστε ἀπὸ τὶς ὁμορφιὲς τοῦ μεσοπολεμικοῦ καιροῦ εἶταν κ' ἡ πρωτογέννητη τότε συνείδηση μιᾶς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς μοίρας, στὶς προπορευόμενες πνευματικὰ τάξεις τῆς νεολαίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τόπους. Ὅσοι ἀργότερα μᾶς κατηγόρησαν, μὲ ἀρκετὴ θαρρῶ ἐπιπολαιότητα, γιατὶ δὲν κλειστήκαμε ἐπίμονα, στενά, στὸν ἐθνικό μας χῶρο, πέφτουν σ' ἕνα λάθος προοπτικῆς: Κρίνουν μὲ μέτρα μεταγενέστερα κι' ἀπὸ σκοπιὰ ἀλλοιωμένη. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ αἰώνα, ἡ διεύρυνση τῶν ἐσωτερικῶν ὁριζόντων, εἴταν ἀναγκαία γιὰ νὰ μὴν πεθάνουμε ἀπὸ ἀσφυξία σὲ μιὰ στιγμὴ ἱστορικὰ—κοσμοϊστορικὰ—κρίσιμη. Μιὰ Ἑλλάδα φανατικὰ αὐτοφυλακισμένη, θὰ εἴταν μιὰ Ἑλλάδα σὲ λίγο αἰφνιδιασμένη, ἀνίκανη πιὰ νὰ συμβαδίσει μὲ τὴν Ἱστορία τοῦ κόσμου, τὴν τόσο ὁρμητική.

Ἕνα ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα ἀπέναντι στὴ γενιά μας θέλγητρα τοῦ Μπερντιάεφ εἴταν πὼς εἶχε συνεπαρθεῖ ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τοὺς πνευματικούς μας ἥρωες: τὸν Ντοστογιέφσκι κατὰ κύριο λόγο. Τοῦ εἶχε ἀφιερώσει ἕνα περιλάλητο δοκίμιο: «Τὸ πνεῦμα τοῦ Ντοστογιέφσκι». Οἱ μεταγενέστεροι, ὅταν μιλᾶνε — κάπως πρόχειρα—γιὰ ἐπιδράσεις, λησμονοῦν θαρρῶ πὼς ὁ συγγραφέας τῶν «Καραμάζωφ» δὲν εἴταν—καὶ δὲν εἶναι—ἕνας μυθιστοριογράφος κατὰ τὸν τύπο ὁποιουδήποτε ἄλλου, ἔστω καὶ μεγάλου, λογοτέχνη. Εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὁ ἐκφραστὴς μιᾶς τεράστιας στροφῆς στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ὁ προφήτης ἑνὸς κόσμου ἀποκαλυπτικοῦ, ποὺ δὲν ἀνήκει σὲ σένα νὰ τὸν διαλέξεις ἢ νὰ τὸν ἀπορρίψεις, γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο πὼς εἶναι ὁ κόσμος ὁ πιὸ μεταφυσικὰ σύγχρονος. Ἡ ἐπίδραση λοιπὸν τοῦ Ντοστογιέφσκι, στὸν καιρό της, δὲν εἴταν φιλολογικὴ ἐπίδραση. Εἴταν συνειδησιακή. Καὶ ὅπως μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν μποροῦσες πιὰ νὰ ζεῖς τὴν ἐποχή σου σὰν ἕνας ἀναχρονιστικός, ἀνύποπτος παγανιστής, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ καθορίσεις τὴ θέση σου ἀπέναντι στὴ νέα Ἀλήθεια, νὰ τὴν ἀφομοιώσεις ἢ νὰ τὴν πολεμήσεις, δηλαδὴ νὰ θητέψεις, ἔτσι κι' ἀλλιῶς, στὴν ἐποχή της, τὸ ἴδιο κι' ἀπέναντι στὸ ἐσωτερικὸ ὅραμα ποὺ ἀπεκάλυψε ὁ Ντοστογιέφσκι: Δὲν μποροῦσες νὰ μένεις ἀτιμώρητα τυφλός. Θὰ τὸ πλήρωνες αὐτὸ μὲ τὴν ἀνικανότητά σου στὸ ἑξῆς νὰ ἐπικοινωνεῖς μὲ τὴ διάσταση τοῦ βάθους...

Ὁ Μπερντιάεφ, ποὺ εἶχε τὸ προτέρημα γιὰ μᾶς, τὴν ἀδυναμία γιὰ τοὺς συστηματικούς, νὰ μὴν εἶναι φιλόσοφος «διδαχτικὸς»—ὅπως τὸ λέει ὁ ἴδιος—νὰ μὴν εἶναι συστηματικὸς κι' ἀπὸ καθέδρας, ὁ Μπερντιάεφ ἀντιλαμβανόταν τὸ στοχασμὸ σὰ θητεία ψυχῆς, συμπλοκὴ μὲ τὸν κόσμο σῶμα πρὸς σῶμα, δραματικὴ σύγκρουση κι' ἐμπειρία· ὄχι ἀνάλυση ἀκαδημαϊκή. Ὁ ἴδιος λέει κάπου πὼς στὴν ἀνάλυση ὑστεροῦσε πάντα. Ἀντίθετα: ἡ σκέψη του—μᾶς ξομολογιέται—προχωροῦσε μὲ κραδασμοὺς διαισθητικοὺς καὶ συναισθηματικούς. Αὐτὸ εἶναι ποὺ τὸν φέρνει τόσο κοντὰ στὸ λογοτέχνη, ὅπως ἄλλωστε, νομίζω, καὶ στὸν ὅποιο στοχαζόμενο ἄνθρωπο. Εἶναι ἕνας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ συμφιλιώνουν τὸ στοχασμὸ μὲ τὴν τρεχούμενη ζωή, γιατὶ τὸν κατεβάζουν ἀπὸ τὴ βαρειά, χρυσὴ κορνίζα του καὶ τὸν βάζουν νὰ πεζοπορεῖ ἀποστολικὰ πλάϊ μας, μὲ τὸ ραβδὶ στὸ χέρι.

Εἶναι ὁ ἀπόστολος τῆς ἐλευθερίας. Τὸ θέμα αὐτό, τὸ κεντρικὸ γιὰ τὴ σκέψη του, ἀντηχεῖ πέρα ὡς πέρα, διάτορο, μέσα στὸ μεταθανάτιο τοῦτο κείμενο, τὴν «Αὐτοβιογραφία» του, ποὺ συνοψίζει τὸ πνεῦμα του καὶ τὴ ζωή του, Γιατὶ δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ μιὰν αὐτοβιογραφία τοῦ γνωστοῦ τύπου, μιὰν ἀναπόληση δηλαδὴ γεγονότων καὶ προσώπων ἐγωκεντρική. Εἶναι ἕνα κείμενο δραματικό, μὲ ὑψηλὴ θερμοκρασία, ὅπου μιὰ συνείδηση ἄγρυπνη ἀγωνίζεται ν' ἀνασυνταχθεῖ καὶ νὰ καθορίσει τὴ στάση της ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸν κόσμο. Πολὺ σωστὰ ὁ ἴδιος ὁ Μπερντιάεφ παρατηρεῖ πὼς μὲ τὰ πιὸ φημισμένα ὑποδείγματα πνευματικῆς αὐτοβιογραφίας, τὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ Ἀμιὲλ ἢ τοῦ Ζίντ, τὶς Ἐξομολογήσεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ρουσσώ, τὸ δικό του τὸ βιβλίο μπορεῖ νὰ συγγενεύει ἀλλὰ δὲν ταυτίζεται. Κι' ἐμεῖς ποὺ τὸν ἀγαπήσαμε τὸν Μπερντιάεφ ὅταν ζοῦσε καὶ ἀγωνιζόταν, βλέπουμε πὼς ἀπὸ τὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, τοῦ γραμμένου μὲ ἔνταση καὶ δίχως καμμιὰ φιλαρέσκεια, ἀναδίνεται σὰν ἄρωμα μιὰ μορφὴ πολὺ ἀξιαγάπητη, ἕνα πνεῦμα ἀληθινὰ καὶ βαθύτατα ἀνεξάρτητο. Ὅσο ἀνεξάρτητο μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα πνεῦμα μέσα στὸν κόσμο ταῦτον ὅπου ἡ ἐλευθερία — κατὰ τὸν ἔξοχο ἀφορισμὸ τοῦ Μπερντιάεφ πάντα—εἶναι χρέος καὶ ζυγός, πηγὴ τοῦ τραγικοῦ στοιχείου στὴ ζωή, ὄχι εὐκολία...

Θὰ εἴταν ἄραγε ὑπερβολὴ νὰ ζητήσω τὴν ἄδεια ν' ἀσχοληθοῦμε καὶ τὴν ἐρχομένη φορὰ μὲ τὸν Μπερντιάεφ; Σᾶν καιρὸ μας, τὸν τόσο φλύαρο σὲ κείμενα, ἐλάχιστες μαρτυρίες παρουσιάζονται τόσο ἄξιες νὰ μᾶς σταματᾶνε.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Αὐγούστου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΓΥΡΩ ΣΤΟΝ ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μὲ τὸ δεύτερο τοῦτο ἄρθρο ποὺ ζήτησα τὴν ἄδεια ν' ἀφιερώσουμε σήμερα στὸν Μπερντιάεφ, δὲν πρόκειται ν' ἀποπειραθῶ νὰ συνοψίσω τὶς ἰδέες του. Ἕνας στοχαστὴς καθὼς αὐτὸς—δραματικός, δυναμικός,—δὲν συνοψίζεται εὔκολα· κι' ὁ ἴδιος ἄλλωστε παραπονιόταν ζωηρὰ γιὰ κείνους πού, γυρεύοντας νὰ ἐξηγήσουν τὴ σκέψη του, τὴν παρεξηγοῦσαν. Κάλλιο ἐνδιαφέρει—ὅπως κι' ἄλλοτε κάναμε σὲ ἀνάλογες περιστάσεις—νὰ προχωροῦμε παράλληλα μὲ τὸ ἐνδόσιμό μας, κεντώντας, πλέκοντας τὰ σχόλια ποὺ μᾶς ὑποβάλλει. Τὰ πιὸ γόνιμα βιβλία αὐτοῦ τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἐκεῖνα ποὺ μᾶς μαθαίνουν κάτι, ἀλλὰ ἐκεῖνα ποὺ μᾶς διεγείρουν τὸ στοχασμό.

Εἴπαμε τὸν Μπερντιάεφ ἀπόστολο τῆς ἐλευθερίας. 'Η λέξη εἶναι κακομεταχειρισμένη στὸν καιρό μας, γι' αὐτὸ χρειάζεται ἀποσαφήνιση ἐδῶ. 'Η ἐλευθερία γιὰ τὸν Μπερντιάεφ ἔχει σημασία—«τιμὴ» θὰ λέγαμε—καθαρὰ μεταφυσική. Προσοχὴ ὅμως! Αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπόδραση ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κόσμου τούτου, μεταφορά μας σ' ἕνα διαφορετικὸ ἐπίπεδο, παραπομπή μας ἔξω ἀπὸ τὴν «πραγματικότητα»—ἄρα φυγομαχία. 'Αντίθετα: 'Η ἐλευθερία γιὰ τὸν Μπερντιάεφ εἶναι ἀξίωση ὁλοκληρωτική. «Θεωρῶ τὸν ἑαυτό μου ἀπελευθερωτή—λέει—καὶ συντάσσομαι μ' ὅλες τὶς ἀπελευθερώσεις. Καὶ τὸν Χριστιανισμό, σὰν ἀπελευθέρωση τὸν κατάλαβα, ἔτσι τὸν ἀσπάστηκα». Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ αἰσθητοῦ, ἡ ἐλευθερία ἔχει γιὰ τὸν Μπερντιάεφ καὶ μιὰ διάσταση καθαρὰ ὑπερβατική, ποὺ εἶναι ἡ ὑψηλὴ καταξίωση τῆς πρώτης. 'Ο Θεὸς εἶναι ἐλευθερία. Χριστιανὸς στοχαστὴς ὁ Ρῶσος αὐτός, ἀποκρούει μ' ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του, καὶ μ' ἀγανάκτηση, τὴν ἰδέα ἑνὸς Παντοδύναμου - ἀφέντη, ποὺ ἀξιώνει τάχα τὴ δουλικὴ ὑποταγὴ ἀπὸ μέρος τῶν πιστῶν του. Στὸ σημεῖο τοῦτο—καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνο—συγκρούεται μὲ τὴν 'Εκκλησία. Συχνότατα ἔρχεται κάτω ἀπὸ τὴν πέννα του ὁ μύθος τοῦ Μεγάλου 'Ιεροεξεταστή, ποὺ ἔπλασε ὁ Ντοστογιέφσκυ στοὺς «'Αδελφοὺς Καραμάζωφ». Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπίκεντρα τοῦ στοχασμοῦ του. Τὸν στρέφει ἐναντίον κάθε δεσποτισμοῦ, κάθε ἐξουσίας ποὺ βασίζεται στὴν ἀθέμιτη συναλ-

ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ

1613183-1

λαγή: ἀπαλλοτρίωση τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας γιὰ χάρη τοῦ ἐπιούσιου. Κάθε δεσποτισμός, πολιτικὸς ἢ θρησκευτικός, τοῦ εἶναι ἐχθρός.

Φυσικά, μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐλευθερία, εἶναι μοιραῖο νὰ φέρνει σ' ἀντίθεση τὸ ἄτομο μὲ τὴν ὁμάδα. Τὴν ἀντίθεση τούτη, τὴ σύγκρουση, ὁ Μπερντιάεφ ὄχι μόνο τὴν ἀποδέχεται ἀλλὰ καὶ θἄλεγε κανένας πὼς τὴν ἐπιζητεῖ. «Ἀτομικισμός!» θὰ ξεφωνήσει μὲ ἱερὴ ἀγανάκτηση τὸ στρατιωτικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας. Ἴσως ὄχι. Στὴ λέξη «ἄτομο» ὁ Ρῶσος στοχαστὴς ὑποκαθιστᾶ τὴν ἔννοια «πρόσωπο», ποὺ ἔχει γι' αὐτὸν μιὰ πολὺ βαθύτερη, πολὺ πνευματικότερη, ἀσύγκριτα εὐγενέστερη, καθαυτὸ ἱερὴ σημασία. Πρόσωπο εἶναι γι' αὐτὸν κάτι ποὺ ἀπομένει μέσα μας σταθερὸ καὶ ἄσχετο ἀπὸ ὅλες τὶς ἀλλοιώσεις. Τὸ πιστεύει ξένο σὲ κάθε αἰτιοκρατικὴ ἐξάρτηση. Τὸ λέει «πιὸ μυστηριῶδες κι' ἀπὸ τὸν κόσμο». Εἶναι κάτι πιὸ δικό μας ἀπὸ τὸ ἐγώ, καθὼς τὸ ἀνεγνώρισαν ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος κι' ὁ Πασκάλ. Καὶ τέλος δὲν εἶναι ἄπαξ δεδομένο. Πλάθεται, δημιουργεῖται ἀπάνω στὴν ἴδια τὴν προσπάθεια τῆς αὐτογνωσίας μας.

Μὲ τὴ σύλληψη τούτη τῆς ἰδέας τοῦ προσώπου, ὁ Μπερντιάεφ περνάει στὸ ἐπίπεδο τὸ μεταφυσικό. Γιὰ τὸ φανατικὰ θετικὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν μας, ἕνας τέτοιος διασκελισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προκαλεῖ ἐπιφυλάξεις, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τοῦ «προσώπου» ἄλλωστε — ὄχι σύμβολο ἁπλό, ἀλλὰ ὑπέρτατη πραγματικότητα — δὲν εἶναι εὔκολο νὰ γίνει ἀποδεχτή. Ὁ ἴδιος ὁ Μπερντιάεφ, προσδιορίζοντας τὴν κοσμοθεωρία του σὰν «μεταφυσικὸ περσοναλισμό», ἀναγνωρίζει πὼς δὲν θὰ εἶναι εὔκολα νοητή, καὶ πὼς ἡ κοινωνική της προβολὴ θὰ μπορεῖ — κακῶς — νὰ θεωρηθεῖ ταυτόσημη μὲ τὸν κοινωνικὸ ἀτομικισμό. Ἀκόμα ἴσως πιὸ μεγάλη προσπάθεια ἀπαιτεῖ ἡ κατανόηση τῆς εὐρύτερης ἐλευθερίας, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Μπερντιάεφ. Εἶναι γι' αὐτὸν «ἄχτιστη» — μὲ τὴν ἔννοια ποὺ λέει ἡ ἐκκλησιαστική μας ποίηση «ἄκτιστον φῶς». Μιὰ τέτοια ὅμως ἀντίληψη ἐλευθερίας δὲν εἶναι μόνο θεμέλιο ἀναγκαῖο τῆς ἄλλης, τῆς πρακτικῆς. Εἶναι καὶ ἀναβαθμὸς ἠθικῆς ὁμορφιᾶς, προϋπόθεση τῆς τραγικῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου...

Οὔτε μιὰ μικρὴ ἄκρη ἀπὸ τὸν βασιλικὸ πέπλο τοῦ πνεύματος τοῦ Μπερντιάεφ δὲν ἀποπειράθηκα ν' ἀνασύρω ἐδῶ. Ἀνέφερα τὰ παραπάνω μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ σ' ἕνα ἀρκετὰ ἀξιοσημείωτο φαινόμενο τῶν καιρῶν μας: Τὴ στιγμὴ τούτη, ὅπου ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου κερδίζει ραγδαῖα ἔδαφος στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἐκδηλώνεται ταυτόχρονα, στὸν πνευματικὸ τομέα, μιὰ ἔντονη μεταφυσικὴ ἀνησυχία. Χρωματίζει τὴν πιὸ σύγχρονη καὶ μαζὶ τὴν πιὸ ποιοτικὰ ὑψηλὴ δραματικὴ ποίηση. Ἁπλώνεται στὸν ἀφηγηματικὸ λόγο μ' ἕναν περίεργο τρόπο: Ἀλλοιώνει κρυφὰ τὴν ἴδια τὴν καθιερωμένη ρεαλιστικὴ ὅραση, τῆς δίνει μιὰ περίεργη προοπτική. Ἔχουμε ἔτσι συμπτώματα μιᾶς ἀλλόκοτης ἀντινομίας — ἀπὸ αἰσθητικὴ τουλάχιστον πλευρὰ — ποὺ μοιάζει μὲ παραδοξολογία. Ἔχουμε μεταφυσικὸ ρεαλισμό! Ὅλη ἡ Τέχνη τοῦ καιροῦ μας, ὅση δὲν πλαταγίζει στὸ βάλτο τῆς ρουτίνας, ἢ δὲν ξοδεύεται σὲ κοντόθωρες «γραφικότητες» καὶ σ' ἀναχρονιστικοὺς τοπικισμούς, δονεῖται ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ ρῖγος. Ὁ Μπερντιάεφ, ἔτσι, γίνεται ἐπίκαιρος.

Ποιά εἶναι ἡ ἐξήγηση; Θὰ μᾶς ποῦν: Συμπτώματα παρακμῆς, στρατηγήματα τοῦ ἰδεαλισμοῦ, φυγομαχίες.— Εὔκολη ἑρμηνεία, καὶ κάπως τυποποιημένη. Ἂς ψάξουμε λίγο πιὸ βαθειά: Πρόκειται ἴσως γιὰ μιὰ προσπάθεια ἐνστικτώδη νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ κενὸ ποὺ προκύπτει στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ θετικοῦ πνεύματος νὰ καλύψει ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις της, ἰδιαίτερα τὶς πιὸ ἐνδόμυχες, τὶς πιὸ οὐσιαστικές. Φυσικά, ἐκεῖνοι ποὺ χορταίνονται ἀπὸ τὸ θετικὸ πνεῦμα, δὲν ἀναγνωρίζουν στοὺς ἄλλους οὔτε τὴν εἰλικρίνεια, οὔτε τὸ δικαίωμα τῆς ἀνησυχίας. Εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ αἰώνια ἀσυνεννοησία ἀνάμεσα σὲ χορτάτους καὶ σὲ πεινασμένους, μεταφερμένη μόνο σὲ ἄλλο ἐπίπεδο. Καὶ ἡ ἀταραξία τῶν χορτάτων, ἐδῶ, δὲν κλονίζεται οὔτε ἀπὸ τὸ φλεγόμενο αὐτὸ ἐρώτημα τῶν αἰώνων, τὸ τραγικὰ ἀναπάντητο: τί νόημα ἔχει ἐπιτέλους ἡ ἀνθρώπινη ζωή. Τοὺς ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἡσυχία τους ἡ ἐγκαρτέρηση τῆς μύγας...

Ἂς εἶναι! Ὁ Μπερντιάεφ μᾶς πῆγε μακρυά, — αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρετή του. Στὸν καιρὸ τοῦ μεσοπολέμου τὸν ἀκούγαμε μ' εὐλάβεια ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη, γιατὶ ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ὑποπτευόταν ὅ,τι εἴταν χρωματισμένο ἀπὸ πνεῦμα θρησκευτικό. Τώρα, μὲ τὴν προοπτικὴ τὴ δημιουργημένη στὸ μεταξύ, ἡ στιγμὴ ἐκείνη μοιάζει λιγάκι μὲ μιὰ προέκταση, ὑποτροπή, τοῦ μύθου τῆς προόδου, ὅπως τὸν ἔπλασαν οἱ δυὸ προηγούμενοι αἰῶνες. Ὁ Μπερντιάεφ τὸν μῦθο αὐτὸν τὸν πολέμησε μὲ πάθος. Παράδοξη μοῖρα κ' ἡ δική του, ἀλήθεια! Γεννημένος ἀριστοκράτης, ξεκόβει ἀπὸ τὸν κόσμο του, θητεύει στὸ μαρξισμό, συγκρούεται μὲ τὸ σοβιετικὸ καθεστώς, καὶ τέλος πεθαίνει διπλά, πολλαπλὰ ἐξόριστος. Ὁ Χριστιανισμός του εἶναι ἀξιοσέβαστος, πνευματικὰ γοητευτικός, γιατὶ δὲν ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ διάθεση ἀδράνειας. Εἶναι καρπὸς ἀγωνίας.

Σὰν ἀκρίτα στὶς ἐπάλξεις τῆς μεγάλης ἀγωνίας καμαρώσαμε πάντοτε τὸν Νικόλα Ἀλεξάντροβιτς Μπερντιάεφ. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ πὼς ἀνήκει στὴν ἐποχή του — καὶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε πὼς αὐτό, ποὺ εἶναι ἴσως ἡ ἀδυναμία του, εἶναι καὶ ἡ ὁμορφιά του. Τί ἄλλο πιὸ τίμιο μποροῦμε ὁ καθένας μας νὰ κάνουμε ἀπὸ τὸ νὰ εἴμαστε μάρτυρες τῆς ἐποχῆς μας; Νὰ σταυρωθεῖς γιὰ τὴν ἀλήθεια — λέει ὁ ἴδιος κάπου — νὰ ἡ μόνη ἱεραρχικὰ ὑψηλὴ θέση στὸν κόσμο τοῦτο. Ἔξοχη ρήση! Μόνο ποὺ κι' αὐτὴ δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὴν καταλυτικὴ ἀπορία τοῦ Πιλάτου: Τί ἐστιν ἀλήθεια;...

Ὅμως ὁ Μπερντιάεφ ἀνήκει σ' ἐκείνους ποὺ ἐλευθέρωσαν τὸ Θεό. **Salvatores dei!** Γιατὶ ἢ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἐλευθερία, ἢ ἐμεῖς ποὺ τὴν ποθοῦμε εἴμαστε ὑψηλότεροι ἀπὸ τὸ Θεό. Ὁ ἄνθρωπος προσδιορίζεται σὰν ἕνα ὂν ποὺ ζητάει νὰ ξεπεραστεῖ. Σὲ διάφορα ἐπίπεδα. Αὐτό, εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ μεγαλείου του—καὶ τοῦ δράματός του.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΥ
ΦΙΛΑΣΦΙΛΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Αὐγούστου 1958

1613184-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝΑ ΕΡΩΤΗΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιὰ δημοσιογραφικὴ ἔρευνα, ποὺ δὲν εἶδε ἀκόμα τὸ φῶς, θέτει, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, κι' ἕνα ἐρώτημα ποὺ χρειάζεται διεξοδικὴ ἀπάντηση. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἄσκοπο τὴν ἀπάντηση αὐτὴ νὰ τὴ δώσουμε ἀπὸ τούτη τὴ στήλη. Τὸ θέμα, μιὰ φορά, ξεπερνάει τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας.

Εἶναι οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων στὴ σημερινὴ ἐποχὴ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν νέων. Καὶ ἀμέσως ὕστερα ἔρχεται τὸ ἐρώτημα ποὺ μοιάζει εἰδικό, ἀλλὰ ποὺ πολὺ φοβᾶμαι πὼς περιέχει, ἀντίθετα, τὴν εὐρύτερη βάση: Σὲ τὶ ὀφείλονται οἱ βάναυσες ἐκδηλώσεις (δὲν πρόκειται γιὰ τοὺς «τεντυ-μποϊσμοὺς») μερικῶν ἀρσενικῶν στὸ δρόμο, στὰ λεωφορεῖα κι' ἀλλοῦ, ποὺ πλήθυναν τόσο τὸν τελευταῖο καιρό; Εἶναι ἀποτέλεσμα σεξουαλικοῦ ὑποσιτισμοῦ ἢ φανερώνουν περιφρόνηση πρὸς τὴ γυναίκα; Καὶ ἡ πιθανὴ αὐτὴ περιφρόνηση, δὲν δείχνει ἄραγε ὅτι, στὸν τόπο μας, τὸ θηλυκὸ ἀντιμετωπίζεται, ὀκόμα καὶ σήμερα, σὰν κτῆμα τοῦ κάθε ἄντρα;

Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι ἁπλή, κι' ἂς μοιάζει. Πίσω ἀπὸ τέτοια φαινόμενα, ποὺ κάνουν τὴν ἐντύπωση τοῦ συμπτωματικοῦ, κρύβονται διαδικασίες καὶ ζυμώσεις βαθύτερες. Δὲν εἶναι στιγμιαῖες παρεκτροπές, ἀταξίες ἢ καὶ ἀσχημίες. Εἶναι ἐκδηλώσεις ἀποσπασματικὲς ἐξελίξεων μ' εὐρύτερο νόημα, κι' ἂς παρουσιάζουν μιὰ τόσο φτηνή, χυδαία ἂν θέλετε, ὄψη. Καὶ οἱ παράγοντες ποὺ λειτουργοῦν πίσω ἀπὸ τὸ φαινόμενο, ἀρκετὰ πολύπλοκοι. Ἂς προσπαθήσουμε νὰ ξεκρίνουμε μερικούς.

Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, μιὰ διαπίστωση: Ὁ κόσμος, ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἔχει πολὺ προστυχέψει. Πάντα, ὕστερα ἀπὸ ὅλους τοὺς πολέμους, προστυχεύει. Ὁ τελευταῖος πόλεμος ὅμως, εἴταν σὲ οἰκουμενικὰ μέτρα, γι' αὐτὸ καὶ σὲ οἰκουμενικὰ μέτρα γίνεται τώρα ἡ συγκομιδὴ τῶν καρπῶν του. Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανένας ὅτι μὲ τοὺς πολέμους οἱ ἄνθρωποι γυρεύουν νὰ λύσουν τὰ προβλήματά τους... Ὁ τελευταῖος, πάντως, καθιέρωσε καὶ μιὰ δική του ἠθική, ποὺ χωρὶς νὰ τ' ὁμολογοῦμε φα-

νερά, ἀπὸ στόμα σ' αὐτί, πολὺ-πολὺ ἐχέμυθα, πιστεύουμε πὼς εἶναι καὶ συναρποστικὰ «μοντέρνα». Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ—ἤ, ἐπειδὴ ἡ λέξη εἶναι γεραιομένη, ἂς τὴν ποῦμε «βιοθεωρία»—λέει: «Ὅ,τι σ' ἀρέσει γύρω σου, ἅρπαξέ το γρήγορα καὶ καταβρόχθισέ το. Ἂν δὲν τὸ ἁρπάξει ἐσύ, θὰ τὸ ἁρπάξει κάποιος ἄλλος. Ἄρα, κανόνας ζωῆς: ὁ προλαβὼν τὸν Κύριον εἶδε. Ἡ μεγαλύτερη τροχοπέδη, ἡ ὀλέθρια, εἶναι ἡ σκέψη, ὁ δισταγμός. Τὸ ἀναλυτικὸ πνεῦμα, κατάσταση ἀναχρονιστική, ξεπερασμένη. Χρειάζεται δράση καὶ μόνο δράση. Κεραυνοβόλος! Ἂν προλάβεις, κέρδισες. Κι' ἔτσι κερδίσεις, μπράβο σου. Τὸ κέρδος ἀξίζει καθ' ἑαυτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ περιεχόμενο καὶ ἀπὸ μέσα».

Ἐδῶ, στὸ σημεῖο αὐτό, ἀναπτύσσεται μιὰ ὁλόκληρη «φιλοσοφία» τοῦ κέρδους. Γιατὶ μὴ νομίσετε πὼς τὸ «συγχρονισμένο» αὐτὸ πνεῦμα εἶναι δίχως ἀξιώσεις. Κάνετε λάθος. Καμμιᾶς ἀπολύτως προγενέστερης ἐποχῆς τὰ τρεχούμενα ἤθη δὲν εἶχαν τὴν πολυπραγμοσύνη καὶ τὸ στόμφο τῆς τωρινῆς. Ἕνα συγχρονισμένο, φυσικά, στόμφο: Ὅλα γίνονται, μάνι-μάνι, θεωρία. Ὁ καθένας, εὐφυέστατα, φροντίζει νὰ στεγάσει τὸν χειρότερο ἑαυτό του κάτω ἀπὸ τὴν ἀφίδα κάποιων ὀργανωμένων ἀπόψεων γιὰ τὴ ζωή. Ἔχει καὶ τὴ «φιλοσοφία» του. Καὶ φιλοσοφία παρακαλῶ θετική, ρεαλιστική, ποὺ ἀποτελεῖ κατάφαση, λέει «ναὶ» στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι καμμιὰ στεῖρα καὶ ἀνεδαφικὴ ἄρνηση. (Βλέπετε ὅτι καὶ τὸ ὁπλοστάσιο τῶν ὅρων εἶναι ἕτοιμο, τοὺς προμηθεύει ἄρτιους καὶ καλογυαλισμένους). Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν κεντρικὴ κοσμοθεωρητικὴ αὐτὴ σύλληψη τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς (μεγολιειώδης πάντοτε ἡ φρασεολογία) τὸ κέρδος εἶναι ἕνα σύμβολο μὲ ἀπόλυτη ἀξία. Ἐκφράζει τὴ νίκη τοῦ ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ, τοῦ ἐφοδιασμένου μὲ τὸ σπέρμα τῆς προόδου. Τὸ κέρδος εἶναι τρόπαιο. Συμπέρασμα: δὲν ὑπάρχει, ὅπως νόμιζαν ἄλλοτε, θεμιτὸ κέρδος καὶ ἀθέμιτο κέρδος. Κάθε κέρδος, ἔτσι καὶ πραγματοποιήθηκε, εἶναι θεμιτό. Ἐπανάσταση ἐπιτυχοῦσα, δημιουργεῖ Δίκαιον...

Δὲν θὰ ἀργηθῆτε, ἐλπίζω, σ' ὅλα τὰ παραπάνω τὴν αὐστηρὰ λογικὴ ἀλληλουχία. Θὰ ὑποστηρίξετε ἴσως ὅτι μᾶς πηγαίνει μακρυὰ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ θέμα μας. Ἐπιτρέψτε μου νὰ πιστεύω πὼς, ἁπλούστατα, τὸ διευρύνει. Τὸ φέρνει βαθμιαῖα στὴν πραγματικὴ βάση του. Ἡ βάση αὐτὴ εἶναι ἕνα πνεῦμα τόλμης, ποὺ οἱ δυσαρεστημένοι καὶ οἱ ἄτολμοι μπορεῖ νὰ τὴ λένε «θράσος», ἀλλὰ ποὺ οἱ κατοχοί του τὴ χαίρονται, γιατὶ τοὺς δίνει τὸν ἴλιγγο τῆς ἔντονης στιγμῆς, τὴ μέθη τῆς ἀσυδοσίας, τὴν ὑπόσχεση τῆς ἐπιτυχίας. Τὸ αἴσθημα, τέλος, πὼς ζοῦν τὴν ἐποχή τους...

Τώρα, νὰ παραπονιόνται γι' αὐτὸ τὸ καθεστὼς καὶ τὶς ἐφαρμογές του στὸν τομέα τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων οἱ ὀπαδοὶ τοῦ παλιοῦ κόσμου, τὸ καταλαβαίνω. Νὰ διαμαρτύρονται ὅμως οἱ θιασῶτες τοῦ νέου πνεύματος, αὐτὸ εἶναι κάπως ἀντιφατικό. Διαμαρτύρονται βέβαια ἐν ὀνόματι τῆς κοινωνικὰ χειραφετημένης μιὰ γυναίκας, τῆς ἐξισωμένης μὲ τὸν ἄντρα. Ἡ πρόταση, ἔτσι διατυπωμένη, εἶναι ὀρθή. Δόξα νἄχει ὁ Θεός, πάει πιὰ ἡ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἰδιοκτησία, καὶ ἡ γυναίκα εἰδικότερα δὲν εἶναι στὸ ἑξῆς οὔτε ἀντικείμενο οὔτε ἐξάρτημα. Τὸ λεπτὸ ὅμως σημεῖο βρίσκεται κάπου ἀλλοῦ. Σὲ μιὰν ἀλλαγὴ ποὺ ἡ ἔκτασή της καὶ ἡ σημασία της δὲν ἔχουν ἀρκετὰ ἐκτιμηθεῖ. Σὲ μιὰν αὐτόχρημα κοσμοϊστορικοῦ τύπου ἀλλαγή. Ἂς τὴν ἰδοῦμε.

Τὴν ἰσορροπία τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν σχέσεων τῶν δύο φύλων—ποὺ δὲν εἶναι λιγότερο κρίσιμη, κι' ἂς ἔχει παραμεριστεῖ, στὴ σύγχρονη ἀντίληψη, ἀπὸ τὴν οἰκονομική—τὴ ρύθμιζε μιὰ νοοτροπία κι' ἕνας κώδικας συμπεριφορᾶς ἀρκετὰ παλιός: Ξεκινημένος ἀπὸ τὸν πρῶτο Μεσαιῶνα. Τότε ἀκριβῶς, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, καὶ βαθύτερα ἀκόμα: τοῦ χριστιανικοῦ μύθου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς εἰδικὲς συνθῆκες ζωῆς τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, εἶχε διαμορφωθεῖ μιὰ ψυχολογία ἰδιότυπη, σὲ σύγκριση τουλάχιστον μὲ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ τόσο στὸν κλασικὸ ὅσο καὶ στὸν προκλασικὸ κόσμο. Σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογία αὐτή, ἡ γυναίκα εἶχε μιὰ σύνθετη θέση στὴν κοινωνία. Ἐξαγιασμένη σὰν φῶλο ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς θεοποιημένης μητρότητας, τῆς χριστοτόκου, ἐξιδανικευμένη σὴν πηγὴ αἰώνιας σωτηρίας, γινόταν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, χάρη σὲ μιὰ φυσικὴ ὑπερβολὴ τῆς πρωτόγονης φαντασίας τῶν μεσαιωνικῶν ἐκείνων ἀνθρώπων, ἀντικείμενο ζηλότυπα πολύτιμο, κάτι σὰν θαυματουργὸ εἴδωλο, ποὺ τὸ διπλοκλειδώνεις γιὰ νὰ διασφαλίσεις ἔτσι τὴν ἀποκλειστικὴ καὶ προνομιακὴ κατοχή του. Ἡ γυναίκα, μέσα στὸ ψυχολογικὸ αὐτὸ κλῖμα, δὲν εἶναι πιὰ ἀντικείμενο διπλῆς ἀγάπης. Γίνεται ἀντικείμενο λατρείας. Καὶ ἡ λατρεία της ἐκδηλώνεται μὲ δυὸ τρόπους: Τὸν βάρβαρο, ποὺ εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἐγκάθειρξή της, ἡ διατήρησή της σ' ἀπόσταση ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωή, ἡ μονοπώληση, καὶ τὸν εὐγενέστερο, ποὺ εἶναι νὰ τὴν ἐξιδανικεύεις καὶ νὰ ἐναποθέτεις σ' αὐτὴν τὰ ὑψηλότερα, λεπτότερα, πιὸ δυσκολοπρόσιτα, ἰδανικά σου.

Ἂς παρατηρηθεῖ πὼς οἱ δυὸ αὐτοὶ τρόποι, ἂν καὶ τόσο διαφορετικοὶ σὲ ποιότητα, δὲν βρίσκονται σ' ἀντίθεση μεταξύ τους. Ἀντίθετα: ὁ δεύτερος εἶναι τὸ λογικὸ ἐξάρτημα τοῦ πρώτου. Ἀναγκαῖος ψυχολογικὸς ὅρος γιὰ νὰ ὑψωθεῖ κάτι σὲ ἴνδαλμα εἶναι ἡ ἀπόσταση, ἡ ὄχι ἐξαντλητική του γνώση, ἡ ζώνη ἐκείνη τῆς σκιᾶς γύρω του ποὺ ὄχι μόνον ἀφήνει περιθώρια στὴ φαντασία, ἀλλὰ καὶ διεγείρει τὴ φαντασία...

Ἀνάγκη ὅμως νὰ συνεχίσουμε—καὶ νὰ τελειώσουμε—τὴν ἐρχόμενη φορά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Αὐγούστου 1958

1613/85-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂς ὁλοκληρώσουμε σήμερα τὶς σκέψεις ποὺ μᾶς προκάλεσε τὸ δημοσιογραφικὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν πιθανὴ ἐξήγηση τῆς βάναυσης συμπεριφορᾶς, σὲ δημόσιους χώρους, μερικῶν ἀρσενικῶν πρὸς γυναῖκες. Εἶναι ἁρπαχτικὴ ἐκδήλωση τοῦ σεξουαλισμοῦ; Ἢ μήπως περιφρόνηση ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ παλιὰ κοινωνικὴ πρόληψη γιὰ τὴν ὑποδεέστερη τάχα θέση τῆς γυναίκας;

Ἡ σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε τὴν περασμένη φορὰ μᾶς ἔδειξε πώς, στὸ νεώτερο τουλάχιστον κόσμο, ἡ θέση τῆς γυναίκας σὰν ἀτόμου μπορεῖ νὰ εἴταν ἴσαμε χτὲς μειονεκτική (περιορισμός, στέρηση τῆς πρωτοβουλίας κλπ.), σὰν φύλου ὅμως εἴταν μᾶλλον πλεονεκτική: Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς μεσαιωνικῆς νοοτροπίας, μιὰ ὁλόκληρη φιλολογία βλέπουμε νὰ πλάθεται, ξεκινημένη ἀπὸ τοὺς τροβαδούρους, καὶ ποὺ παίρνει χαρακτῆρα ἔντονα γυναικολατρικό. Ἀφύσικα ἐξιδανικευτικό. Εἶναι ὁ Ρωμαντισμὸς στὶς διάφορες ἐκφάνσεις του, διακυμάνσεις καὶ μεταπτώσεις, μὲ ἔσχατη ὑποτροπὴ—σ' αὐτὸ τουλάχιστον τὸ κεφάλαιο—τὴ Γαλλικὴ σχολὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ γυναίκα ὑποφέρει τότε ἀπὸ ὑπερβολικὸ θαυμασμό. Πῶς τῆς ἐφόρτωσαν ἕνα ρόλο εἰδώλου τόσο βαρὺ ποὺ νὰ καταντάει ἀπάνθρωπος. Λησμονοῦσαν πὼς κι' αὐτὴ εἶναι ἄνθρωπος, ἔχει ἀδυναμίες, ἐπιθυμίες, ἀξίωση ἐλευθερίας. Ἀλλὰ ἡ δεσπόζουσα κλίση ἑνὸς δεδομένου πολιτισμοῦ εἶναι βλέπετε δύναμη ἀκαταμάχητη. Τὴν ἐξιδανικευτικὴ μανία τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ μεταμεσαιωνικοῦ ἀρσενικοῦ, καλεῖται ἡ γυναίκα νὰ τὴν πληρώσει. Ἀναπτύσσεται ἔτσι μιὰ ψυχολογία ἔντονα, μονότροπα, ἐρωτική, ποὺ ἀποτυπώνει τὴ σφραγίδα της σ' ὅλο τὸν εὐρωπαϊκὸ πνευματικὸ πολιτισμό. Γίνεται ἕνας πολιτισμὸς ἐρωτόληπτος. Μὲ τὶς μεγάλες βέβαια στιγμές του καὶ τὶς πτήσεις του, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπογραμμισμένη τὴν ψύχωση, ποὺ φυσικὸ εἶναι νὰ δημιουργεῖ κι' ἀντίστοιχες κοινωνικὲς ἀντιδράσεις.

Μιλᾶμε πάντα γιὰ τὶς τάσεις μιᾶς ἰδιαίτερα κοινωνικῆς μερίδας, μὴν ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι αὐτὴ δί-

νει τὸν τόνο στὸν κόσμο τὸ χτεσινό. Ἡ ἐρωτοληψία ἄλλωστε τοῦ φευδαρχικοῦ ἀνθρώπου, γρήγορα εἶχε μεταδοθεῖ καὶ στὸν ἀστό. Ὅταν ὁ ἱππότης μὲ τὴ «δέσποινα τῶν ὀνείρων» του ἐξαφανίζεται, τὴν ἀλλαγὴ φρουρᾶς τὴν ἐξασφαλίζει ἡ μεσαία τάξη. Μὲ τὴ σειρά της αὐτή, ἀναθέτει στοὺς βάρδους της νὰ ἐκφράσουν τὰ ἰδανικά της καὶ στερεώνει τὸ ἐρωτικὸ καθεστώς.

Τώρα, μὴ λησμονοῦμε τοῦτο: Ἴσαμε τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ σεξουαλισμὸς δὲν παρουσιάστηκε ποτὲ στὸ φῶς τῆς ἡμέρας—κι' ἐπισήμως—ἀπροκάλυπτος. Πάντοτε πρόβαινε καλλωπισμένος ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ συναίσθημα ἢ ἀπὸ τὸ μεγάλο πάθος. Μόνο στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ τωρινοῦ γίνονται τὰ ὠμὰ ἀποκαλυπτήρια (νατουραλισμὸς στὴ λογοτεχνία, φροϋδισμὸς στὴν ἐπιστήμη). Εἶναι μιὰ ἐπανάσταση σὲ πολλὰ μαζὶ ἐπίπεδα: Κλονίζει τὴ σύμβαση τοῦ καθωσπρεπισμοῦ, καταγγέλλει ἔμμεσα τὴν ἐπισημοποιημένη ὑποκρισία τῆς ἀρετῆς. Ὑποτάσσει τὸ συναίσθημα στὸ ἔνστικτο, ἐκεῖ ποὺ πρὶν γινόταν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ τὸ ἔνστικτο ἐξασφάλιζε τὸ συχωροχάρτι χάρη στὸ προσωπεῖο τοῦ συναισθήματος. Εἶναι αὐτόχρημα μιὰ διασάλευση τῶν θεμελίων τῆς καθιερωμένης ἠθικῆς. Ἀκόμα σήμερα δὲν ἔχουμε ἀφομοιώσει τοὺς ὑποχθόνιους κραδασμούς της.

Κάθε ἄλλο! Τέτοιες ἀναθεωρήσεις, συνεπάγονται μιὰν ἀναμόρφωση γενικότερη θεσμῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν. Πολὺ περισσότερο ὅταν συνοδεύονται κι' ἀπὸ ἄλλες, ὄχι λιγότερο ριζικές, ἂν καὶ σ' ἄλλα ἐπίπεδα, ἀνακατατάξεις. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας, ποὺ ζεῖ πάνω σ' ἕνα ἔδαφος ἀτελεύτητα κλονιζόμενο, δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ ὑποπτευθῇ κἂν τὴν ψυχολογία τῶν αἰώνων μὲ τὴν ὁμαλή, ἀδιάστη ἐξέλιξη, μὲ τὰ σταθερὰ μεταφυσικά τους ἐρείσματα. Καὶ προπάντων εἶναι ἀνίκανος νὰ ἰσορροπήσει ἠθικά. Οἱ ἐκδηλώσεις του ἀπέναντι στὸν περιβάλλοντα κόσμο, ἔμψυχο καὶ ἄψυχο, γίνονται σπασμωδικές, ἀσυνάρτητες. Ὄχι μόνο γιατὶ δὲν βρίσκει πιὰ πουθενὰ γύρω του σταθερὸ σημεῖο νὰ πιαστεῖ. Ἀλλὰ καὶ γιατὶ δὲν ἔχει πιὰ νὰ τὸν βοηθήσει, στὸ κεφάλαιο τῆς ἐσωτερικῆς του ἰσορροπίας, κάποιον κώδικα κυρωμένον ἀπὸ τὸ Χρόνο κι' ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀναγνώριση. Ὁ καθένας μας ἀνάγκη νὰ δημιουργήσει μόνος του τὸν ἐσωτερικό του νόμο. Δύσκολο νὰ τὸ ἀπαιτήσετε ἀπ' ὅλους αὐτό.

Δὲν πρόκειται βέβαια κανέναν ἀγροῖκο νὰ δικαιολογήσω. Ἀναζητῶ, ἁπλῶς, τὰ ἐλατήρια. Καὶ ἀνακεφαλαιώνω: Τὸ σεξουαλικὸ ἔνστικτο δὲν ἔχει τίποτα τὸ εὐγενικό. Εἶναι τυφλὸ καὶ βάρβαρο. Τί τὸ ἐξωραΐζει; Τὸ ἐρωτικὸ συναίσθημα—ὅταν τύχει νὰ τὸ συνοδεύει. Καὶ τὸ ἐρωτικὸ συναίσθημα βασίζεται στὴν ἐξιδανίκευση, τὴν ἀπόλυτη ἢ τὴ σχετική. Μὲ τὴ σειρά της ὅμως ἡ ἐξιδανίκευση ἀπαιτεῖ τὴν ἀπόσταση, τὰ ἐμπόδια. Ἴσαμε χτές, ὁ καθιερωμένος μηχανισμὸς τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ δύο φῦλα, ἐξασφάλιζε τὶς σχετικὲς προϋποθέσεις. Τώρα ἔλειψαν. Χρειάζεται μιὰ νέα—καὶ δύσκολη—κοινωνικὴ ἀγωγή.

Ἡ ἀποχαλίνωση τοῦ σεξουαλισμοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μεταπολεμικὴ χυδαιότητα, βαναυσότητα κι' αὐθαιρεσία, δημιούργησε τὸν ἕναν ὅρο τοῦ φαινομένου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Τὸν ἄλλον ὅρο τὸν δημιούργησαν οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες.

Ἔχουν, σὲ μεγάλη ἀναλογία, χάσει τὸν αὐτοέλεγχό τους. Πῆραν κατήφορο. Ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὸ μεταπολεμικὸ πνεῦμα τῆς ἀσυδοσίας, ἀπὸ μιὰ νεοαποχτημένη ἐλευθερία, ἀπὸ τ' ἀνεξέλεγκτα ἤθη ποὺ τοὺς ὑποβάλλει ὁ ξένος κινηματογράφος καὶ οἱ χολυγουδιανοὶ ἐκτραχηλισμοί, πάμπολλες νέες ἔχουν ἀλητοποιηθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἀπρόσιτη κι' ἀπάνθρωπη ἀπομόνωση τοῦ εἰδώλου, μετεπήδησαν, δίχως ἐνδιάμεσο σταθμό, στὸ βοῦρκο τῆς ἀγορᾶς. Ὑποτίμησαν πέρα ἀπὸ κάθε ὅριο σωφροσύνης τὸ «ἐμπόρευμά» τους. Δημιούργησαν μιὰ προσφορὰ ἀθρόα, ποὺ ὑποβάλλει εὔκολα στὸν ἁπλοϊκὸ καὶ στὸν ἀγροῖκο τὴν ἰδέα πὼς ἀπὸ τὰ ἐκτεθειμένα δικαίωμά σου ν' ἁπλώνεις καὶ νὰ παίρνεις κατὰ βούλησιν.

Ὥστε ὑπάρχει ἐδῶ ἡ περιφρόνηση ἀπὸ μέρος τοῦ ἀρσενικοῦ, ὄχι ὅμως ἀποκλειστικὰ ὀφειλόμενη σὲ παλιὲς κακὲς συνήθειες. Ἀπορρέει κι' ἀπὸ νέες, ἀπίθανες καταστάσεις. Σὲ στιγμὲς τέτοιες, τὰ χλωρὰ καίγονται μαζὶ μὲ τὰ ξερά. Ζοῦμε μέσα σ' ἕναν κόσμο ποὺ ἔχει ξετσιπωθεῖ κοινωνικά, ἐπαγγελματικά, καὶ τὶς συνέπειες τὶς πληρώνουμε ὅλοι, ὑπεύθυνοι καὶ μή. Οἱ δεύτεροι, φυσικά, ἀκριβότερα ἀπὸ τοὺς πρώτους. Γιατὶ οἱ ἀνεύθυνοι — μιλῶ φυσικὰ καὶ γιὰ τὰ δύο φῦλα — ἔχουν πρόσθετο τὸ παθητικὸ τῆς εὐαισθησίας τους καὶ τὸ ὀδυνηρὸ αἴσθημα τῆς ἀδικίας ποὺ τοὺς γίνεται.

Περνᾶμε στὴν περιοχὴ ἑνὸς νεοσύστατου κόσμου ὅπου ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο φῦλα θ' ἀναθεωρηθεῖ ριζικά. Θεσμοὶ γνωστοὶ ὄχι μόνο θ' ἀναπροσαρμοστοῦν ἀλλὰ καὶ διόλου ἀπίθανο νὰ μαραθοῦν καὶ νὰ λείψουν. Ἐξὸν πιὰ ἂν ἔρθει στὴ μέση μιὰ καινούργια, αὐστηρότερη ἀπὸ τὴν παλιά, ἂν καὶ διαφορετικοῦ τύπου, κοινωνικὴ πειθαρχία, ποὺ ν' ἀνασυντάξει τὰ ἤθη μὲ τὸ νὰ τὰ ὑποτάξει σ' ἄλλες, συλλογικὲς σκοπιμότητες. Μιὰ φορὰ ἡ μαλθακή, ἐρωτόληπτη ἀτμοσφαίρα τοῦ χτεσινοῦ κόσμου, διαλύεται μαζὶ μὲ τὸ μῦθο του. Μαζὶ μὲ ἄλλα πολλὰ εἴδωλα, ἡ ἐξιδανικευμένη γυναίκα κατεδαίνει ἀπὸ τὸ βάθρο της. Κι' ἔτσι οὔτε νὰ τὴν ἁρπάζουν θὰ κινδυνεύει πιά, οὔτε νὰ τὴ λατρεύουν θὰ ἐλπίζει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΙΑΣΟΝΙΟΥ
MDCCCLXXXI

1613186.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Σεπτεμβρίου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΡΟΣΤΡΑΤΙΣΜΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μερικὲς πολιτεῖες παλιές, μουσκεμένες ἀπὸ φυχὴ καὶ ἱστορία, φτάνουν κάποτε σὲ μιὰ στιγμὴ τοῦ βίου τους ὅπου πρέπει πιὰ ν' ἀκινητήσουν. Εἶναι ἡ ὥριμη καὶ ἡ σοφή τους ὥρα. Ὁ Χρόνος, δουλεύοντας μὲ τὴν κρυφὴ του μαστοριά, τὶς ἐπεξεργάστηκε λίγο-λίγο ὑπομονετικὰ κι' ἀβίαστα, τὶς κέντησε, τὶς πλούμισε, τὶς πατινάρισε, ὡς που τὶς ἔφτασε στὸ ἀνώτατα ἐκφραστικὸ τους ὅριο. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἔχουν καὶ συμφέρον καὶ χρέος νὰ μένουν ὅπως βρίσκονται. Δὲν ἀνήκουν πιὰ στὸν ἑαυτό τους. Ἀνήκουν σὲ μιὰν ὑπέρτατη, αἰσθητικὴ τάξη πραγμάτων, ποὺ δίνει νόημα στὸν κόσμο τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν.

Τὸ κακὸ εἶναι πὼς οἱ σύγχρονοι πολὺ σπάνια τὴν καταλαβαίνουν τὴν κρίσιμη αὐτὴν ὥρα. Βάναυσοι ὅπως πάντα οἱ ἀδέξιοι τεχνίτες, δείχνονται ἀνίκανοι νὰ μαντέψουν τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κορεσμοῦ ὅπου, στὸ ἑξῆς, κάθε προσθήκη, ἀλλοίωση ἢ ἀφαίρεση γίνεται ἠροστρατισμός. Ἀνοητότατα καὶ βάρβαρα, συλλογίζονται ὅτι, ὅπως οἱ προηγούμενοι αἰῶνες ἔβαλαν ὁ καθένας τὸ λιθάρι του στὸ οἰκοδόμημα, ἔτσι κι' αὐτοὶ ἔχουν δικαίωμα «νὰ κάνουν τὸ δικό τους». Γιατί οἱ προηγούμενοι νὰ χτίσουν; Νὰ χτίσουμε κι' ἐμεῖς. Γιατί οἱ προηγούμενοι νὰ δώσουν τὸ ρυθμό τους; Νὰ δώσουμε κι' ἐμεῖς τὸ δικό μας... Εἶναι ἡ παράδοξη λογικὴ ποὺ ἀκούει κανεὶς συχνὰ ἀπὸ κάποιους συγκαιρινούς μας ἀρχιτέκτονες. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ λογική, ἡ Βενετιὰ θὰ ἔπρεπε νὰ πνιγεῖ στὴν πολυκατοικία. Δὲν πνίγεται, γιατὶ στὸν κόσμο τοῦτο ὑπάρχουν καὶ καλλιτέχνες. Ὁ καλλιτέχνης σέβεται. Κι' ὁ καλλιτέχνης ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ τὸ καταλαβαίνει τὸ εὐαίσθητο σημεῖο τοῦ «μὴ περαιτέρω».

Οἱ νεοέλληνες ξεχωρίζουμε γιὰ τὴν ἀνικανότητά μας σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιο. Πήραμε μιὰ πρωτεύουσα ποὺ εἶταν, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, ἕνα ἔδαφος παρθένο καὶ τὴν ἐφτιάξαμε, μέσα σὲ δέκα χρόνια, μιὰ νεοπλουτικὴ ἀηδία. Οἱ πιὸ ἐθνικοί, πολύτιμοι καὶ ἱεροὶ χῶροι βρίσκονται ἐκτεθειμένοι κάθε στιγμὴ στὴν οἰκοπεδοποίηση. Ἡ ἐξοχή, τὸ πράσινο, ἡ ὑγεία, ἐξαφανίζονται ἐπιμελέστατα γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα· παίρνουν τὴ θέση τους ἡ παράγκα, τὸ ἀσουλούπωτο, στυγνὸ κτίριο, ἡ μάντρα, τὸ ὑπαίθριο σκουπιδαριὸ κι' ἀφοδευτήριο. Σὲ ἄλλα δέκα χρόνια, ὁλάκερο τὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀττικῆς θὰ ἔχει μεταβληθεῖ σ' ἕναν ἀπέραντο συνοικισμό, ἀσυνάρτητο, ἀκαλαίσθητο, βρωμερὸ καὶ γελοῖο. Αὐτὸ πάει, εἶναι πιὰ ἀνεπανόρθωτο. Τώρα θ' ἀρχίσουμε ἄραγε νὰ ἐξαφανίζουμε καὶ τὶς λιγοστὲς ποὺ μᾶς ἀπομένουν μικρὲς μας ἱστορικὲς πολιτεῖες; Τὶς πολιτεῖες - μνημεῖα;

Τὸ ἀναρωτήθηκα μὲ ἀγωνία, γι' ἄλλη μιὰ φορά, προχτὲς ποὺ βρισκόμουν στ' Ἀνάπλι. Εἶναι περιττὸ νὰ ἐξηγήσω ἐδῶ τί εἶναι, ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ πλευρά, τ' Ἀνάπλι. Δόξα νἄχει ὁ Θεός, τὸ ξέρει τώρα πιὰ ὅλος ὁ κόσμος. Ἀναρωτιέμαι ὡστόσο μήπως ἡ φήμη του ἀκριβῶς αὐτὴ ἀρχίζει νὰ γίνεται κι' ὁ μεγάλος του κίνδυνος. Παρεξηγοῦμε, πρῶτα-πρῶτα, τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ νόημα τῆς τουριστικῆς του σημασίας. Τουριστικὰ τ' Ἀνάπλι ἀξίζει γιὰ ὅ,τι εἶτανε —ὄχι γιὰ ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνει. Δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς τόπους ἐκείνους ποὺ τοὺς διασκευάζεις ὅπως θέλεις, ποὺ τοὺς «ἀξιοποιεῖς», τοὺς διεθνοποιεῖς. Δὲν εἶναι κάτι ἀπρόσωπο. Οὔτε Μόντε Κάρλο, οὔτε Μαϊάμι. Ξενοδοχεῖα λοιπὸν ἀρνουβώ, ὁσοδήποτε κι' ἄν τοῦ εἶναι, σὰν ξενοδοχεῖα, χρήσιμα ἢ ἀπαραίτητα, ὄχι μόνο δὲν τὸ ἐξυπηρετοῦν, ἀλλὰ καὶ τὸ καταστρέφουν. Καταστροφὴ — κι' ἂς τὸ πάρουμε ἀπόφαση — εἶναι ὁ «Ἀμφιτρύων» τῆς προκυμαίας. Ὅπως καταστροφὴ τῆς ἔξοχης δενετσάνικης πλατείας τοῦ Συντάγματος εἶταν τὸ ἀξιοθρήνητο κτίριο τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Τόποι τέτοιοι, πρέπει νὰ γίνονται ἀντικείμενα εὐλάβειας, προσκυνήματα, ὄχι παρανάλωμα τῆς στομφώδους αὐθαιρεσίας, τῆς βασισμένης στὴν ἔλλειψη εὐαισθησίας, τὴν οὐσιαστικὴ ἀμάθεια, στὴ βαθύτερη ἀναρμοδιότητα καὶ στὴν πολυπραγμοσύνη.

Ἂν ὅμως τὸ κακὸ περιοριζόταν ἐδῶ... Ἀλλοίμονο! Τὸ ὀλέθριο πνεῦμα τῆς «προόδου» δὲν ξέρει ὅρια, φραγμούς. Κάθε φορὰ ποὺ πηγαίνω στ' Ἀνάπλι, βρίσκω ὅλο καὶ κάτι ἀλλοιωμένο ἀνεπανόρθωτα: μιὰ προσθήκη, μιὰ κατεδάφιση, μιὰ μετασκευή. Ἐδῶ ἕνα κτίριο - τερατάκι ἀπὸ μπετόν, ἐκεῖ μιὰ νέα ξενοδοχειακὴ πτέρυγα σὲ στὺλ σανατόριου, ἀλλοῦ μιὰ «ἀνακαίνιση», φτιασίδωμα γριᾶς ποὺ τῆς ἦρθε νὰ νεάζει. Μ' αὐτὸ τὸ ρυθμὸ πηγαίνοντας, σὲ δέκα τὸ πολὺ χρόνια θὰ ἔχουμε ἕνα Ἀνάπλι πού, ἁπλούστατα, δὲν θὰ εἶναι πιὰ τ' Ἀνάπλι. Καὶ τότε θ' ἀπορῆ κανένας πρὸς τί αὐτὰ τὰ ξενοδοχεῖα κι' αὐτὲς οἱ τουριστικὲς προβολές.

Τίποτα! ἀπέχουμε πολὺ ἀκόμα ἀπὸ τὸ νὰ εἴμαστε ὥριμοι γιὰ τὴ διαφύλαξη τέτοιων πόλεων. Καλοπροαίρετοι βάρβαροι—στὴν καλύτερη περίπτωση—καταστρέφουμε μὲ τὴν αὐτοπεποίθηση ποὺ δίνει τὸ θάρρος τῆς ἀγνοίας. Τὸ πρῶτο ὡστόσο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει, ἀλλὰ κι' αὐτὸ μὲ ἄπειρη προσοχὴ στὴν ἐκλογὴ τῶν προσώπων, θὰ εἶταν μιὰ Ἐπιτροπὴ ποὺ νὰ κρίνει προκαταβολικὰ κάθε κατασκευή, ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ κτιρίου. Ὅ,τι περισώζεται ἀκόμα ἀπὸ τὸ πραγματικό, τὸ ἀναντικατάστατο Ἀνάπλι, νὰ διασφαλιστεῖ προτοῦ τὸ φάει ὁ ὕποπτος κι' ἔξαλλος ζῆλος. Σ' ἕνα σημείωμα τοῦ τοπικοῦ δημοσιογράφου καὶ διευθυντὴ τῆς «Ἀργοναυπλίας» κ. Π. Κοΐνη βλέπω μιὰ σχετικὴ ἔκκληση γιὰ τὴν ἐπέκταση ὑπάρχοντος νόμου, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει μ' ἕνα ἁπλὸ Διάταγμα. Καὶ πάλι θὰ εἶχε νὰ εὐχηθῇ ἐδῶ κανένας νὰ λειτουργήσῃ αὐτὸς ὁ νόμος καλύτερα παρ' ὅ,τι λειτουργεῖ, λόγου χάρη, γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ὅποιος γνώρισε καὶ θυμᾶται τὸ παλιότερο Ἀνάπλι, ἀπὸ μιὰ μεριὰ καμαρώνει σήμερα τὸν εὐπρεπισμό του, τὴν καθαριότητα, μερικὲς σεμνὲς καὶ καλαίσθητες διαρρυθμίσεις χώρων ποὺ ἔκανε ἀξιέπαινα ὁ Δῆμος, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως θλίβεται καὶ θρηνεῖ τὴν ἄσκοπη, ἀπὸ καιροὺς καὶ λίγο-λίγο, ἐξαφάνιση στοιχείων ποὺ τοῦ ἔδιναν ἕνα ὕφος ἀνυποψίαστης γιὰ τοὺς σημερινοὺς ἐπισκέπτες του ἀτμόσφαιρας κι' ὁμορφιᾶς.

Ὁ καλλωπιστικὸς καὶ ὁ τουριστικὸς ζῆλος μας ἔχει, ὅπως ὅλοι οἱ νεοφώτιστοι, μιὰν ἔντονη, συνειδητὰ ἢ κι' ἀσύνειδα, τάση πρὸς τὸν ψευτοκοσμοπολιτισμό. Ἐκεῖ βρίσκεται ἀκόμα: σ' αὐτὸ τὸ παιδικὸ στάδιο. Εἶναι ἄλλωστε ἕνα πνεῦμα διάχυτο γύρω μας, μιὰ μανία ἀντιγραφῆς, ποὺ χαρακτηρίζει πάντα τὶς ἀνώριμες κοινωνίες. Ἀντὶ νὰ δημιουργοῦμε ἀρχὲς καὶ ἀξίες, ξεσηκώνουμε τὶς ἕτοιμες, τὶς βιομηχανοποιημένες, τὶς προσφερόμενες στὴ διεθνῆ ἀγορά. Κάνουμε τὸ ἐθνικό μας ὕφος κοσμικὴ κίνηση, τὴ λαϊκή μας τέχνη ψευτοσνομπισμό, τὴν καλῶς νοούμενη παράδοση κακὴ ἐρασιτεχνία. Ὅ,τι ἀγγίζουμε, τὸ φτηναίνουμε. Θὰ ἔπρεπε νὰ βαλθοῦμε νὰ γίνουμε δημιουργοί. Προτιμοῦμε νὰ εἴμαστε μεταπράτες...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Σεπτεμβρίου 1958

1613187.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ζοῦμε μιὰν ὄξυνση, μιὰν ἔντονη κρίση, τοῦ διαλόγου. Ἀντικειμενικά, αὐτὴ τὴν ἔννοια ἔχει ἡ νέα, παγκόσμιας σημασίας περιπλοκή, ποὺ ἐκδηλώνεται τώρα στὴν Ἄπω Ἀνατολή. Καὶ ποὺ ἐκδηλώθηκε χτὲς στὴ Μέση Ἀνατολή. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη, τὴν καθαρὰ θεωρητική, ὁλάκερη ἡ νεώτερη ἱστορία τοῦ εἴδους μας εἶναι μιὰ δραματικὴ πορεία πρὸς τὴν κορύφωση τοῦ Διαλόγου.

Φυσικά, παίρνουμε ἐδῶ τὸ Διάλογο σὰ στοιχεῖο ἀφηρημένο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ περιεχόμενό του—τὸ θέμα ποὺ πραγματεύεται κάθε φορά· Ἀλλὰ καὶ μόνον ἔτσι μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ ρόλο ποὺ παίζει μέσα στὴ ζωή μας, ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια, ἐσωτερικὴ κι' ἐξωτερική. Ὑπάρχει, δίπλα στὴν ἐπίσημη ἱστορία τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ἀνθρώπινου γένους, καὶ μιὰ μικρὴ ἱστορία τοῦ ἰδιου τοῦ Διαλόγου, ποὺ καλεῖται, ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο σημεῖο καὶ πέρα, νὰ ὑπηρετήσει αὐτὰ τὰ ἐνδιαφέροντα. Δίπλα στὶς περιπέτειες τῶν θεμάτων ποὺ πραγματεύεται ὁ Διάλογος, καὶ ἡ περιπέτεια τοῦ ἴδιου τοῦ Διαλόγου. Γιατὶ ἡ παρουσία του ἀνάμεσά μας — τοῦτο ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ τονιστεῖ— δὲν εἶναι ἀμνημόνευτη. Σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία τοῦ γένους μας πάνω στὴ Γῆ, πρέπει μάλιστα νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὰ πρόσφατη. Δὲν θὰ πέφταμε ἔξω ἂν τὴ χρονολογούσαμε ἀπὸ δυόμιση χιλιάδες χρόνια πιρίπου. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ δηλαδὴ ποὺ ἕνας μικρὸς λαός, συγκεντρωμένος στὴ νοτιανατολικὴ ἄκρη τῆς ἠπείρου Εὐρώπη, ἀποφάσισε, ἄγνωστο πῶς, νὰ μὴν ὑποκλίνεται πιὰ μπροστὰ στὴν Αὐθεντία—θεότητα παγερὰ ἀπρόσωπη τῆς Ἀνατολῆς—ἀλλὰ τὸ χάθε τι νὰ τὸ συζητεῖ, νὰ τὸ ἀναλύει, νὰ τὸ ὑποβάλλει σ' ἔλεγχο καὶ νὰ τὸ κρίνει. Νὰ μὴν ὑποκύπτει τυφλὰ, ἀλλὰ νὰ παραδέχεται ἢ ν' ἀποκρούει. Τὴ διακριτικὴ τούτη ἐξουσία ὁ ἄνθρωπος δὲν τὴν εἶχε ἀναγνωρίσει στὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα.

Ἀπὸ τότε ποὺ τὴν ἀναγνώρισε καὶ πέρα, τὸ πνεῦμα τοῦ Διαλόγου παρουσιάζει ἄπειρες μεταπτώσεις, μιὰν ὁλόκληρη Ὀδύσσεια. Οἱ Ἕλληνες, ποὺ χρονολογικὰ πρῶτοι, καθὼς εἴπαμε, εἶχαν ἀνακαλύψει τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου λόγου—καὶ τοῦ Λόγου—μεθοῦσαν συχνὰ μ' αὐτόν, σὰ μικρὰ παιδιὰ μὲ τὸ καινούργιο τους παιγνίδι. Ἡ κατάχρηση τοῦ λόγου δὲν ἐκφράζεται μόνο, παραστατικά, ἀπὸ τοὺς δημαγωγοὺς καὶ τοὺς σοφιστές. Ἐκφράζεται, παραστατικότερα ἴσως ἀκόμα, κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σωκράτη· γιατὶ ἐδῶ ἡ καλὴ πίστη εἶναι ἀπόλυτη, ἀδιάβλητη. Ὁ διάλογος, ξεκινώντας μὲ τὴν ἐπικὴ σημαία τῆς ἰδέας, μοιάζει πότε - πότε νὰ γίνεται αὐτοσκοπός. Δὲν σημαίνει. Τὸ ρόλο του μιὰ φορὰ τὸν παίζει: Γυμνάζει καὶ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ καὶ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Τὸν πρῶτο στὶς λεπτὲς ἔννοιες, διακρίσεις καὶ ἀποχρώσεις, στὸ μηχανισμὸ τῆς κριτικῆς· Τὴ δεύτερη στὴν ἀξίωση τῆς ἀνεξαρτησίας.

Οἱ Ἕλληνες ὅμως, ἂν γνώρισαν τὸ θεωρητικὸ διάλογο, δὲν γνώρισαν κι' ἕναν ἄλλο τύπο διαλόγου, ποὺ εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τοῦ μεταχριστιανικοῦ κόσμου. Θὰ τὸν ποῦμε «δραματικό», ἀφοῦ πρὶν διαστοῦμε νὰ τονίσουμε πὼς δὲν ἐννοοῦμε ἔτσι τὸν εἰδικὰ θεατρικὸ διάλογο, τὸ κύριο ὄργανο δηλαδὴ τοῦ Δραματικοῦ Εἴδους. Τὸν θεατρικὰ δραματικὸ λόγο τὸν ἀνεκάλυψαν κι' αὐτὸν οἱ Ἕλληνες—ποὺ ἔγιναν ἔτσι, οὐσιαστικά, οἱ πρόγονοι τοῦ εὐρύτερα δραματικοῦ διαλόγου. Ὁ εὐρύτερα ὅμως αὐτὸς δραματικὸς διάλογος χαρακτηρίζει τὸ νεώτερο, τὸν δικό μας τὸν κόσμο. Ἀρχίζει, ξεσπάει, μὲ τὸν κρίσιμο διχασμὸ κορμιοῦ - ψυχῆς, τὴ διαφωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ φυσικό του περίγυρο, τὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὴν ἀγκαλιὰ τοῦ μητρικοῦ κόσμου. Ἡ ἀκμαία μορφή του δὲν εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς διάλογος, ἡ σύγκρουση μὲ τὸν ἀντίφρονοῦντα. Εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος, ἡ διαμάχη ἀντίρροπων δυνάμεων μέσα στὴν ἑνιαία συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη ἀκριβῶς ὁ σαιξπήρειος «Ἄμλετ» παίρνει ἱστορικὴ βαρύτητα καὶ σημασία. Δὲν εἶναι ἁπλᾶ ἕνα ὑψηλὸ ὑπόδειγμα τοῦ δραματικοῦ εἴδους Εἶναι ἡ κορυφαία διατύπωση μιᾶς κοσμοϊστορικῆς καμπῆς.

Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐσωτερικοῦ δραματικοῦ διαλόγου, τὸ ζήτημα περιπλέκεται. Οἱ συγκρουόμενες στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις δὲν ἐκφράζονται πιὰ, καθὼς στὸν κλασικὸ κόσμο, ἀπὸ ἄτομα ψυχικὰ ἀδιαίρετα. Ἐκφράζονται ἀπὸ ἄτομα συχνὰ ἐσωτερικὰ σπαραγμένα. Μόνο ποὺ ἡ ὑποκειμενικὴ αὐτὴ ἱστορία, ἡ μικρὴ ἱστορία, μένει στὴ σκιά· κυλάει παράλληλα, ἂν καὶ κοχλάζοντας, στὴν ἐπίσημη ἱστορία. Καὶ ἡ ἐπίσημη αὐτὴ ἱστορία τί εἶναι; Μιὰ διελκυστίνδα ἀνάμεσα σ' ἀντιτιθέμενες ὑποθέσεις, ἰδέες, ἰσχυρισμούς, ἐνσαρκωμένα ὅλα ἀπὸ ἡγετικὰ ἄτομα καὶ ἀπρόσωπες ὁμάδες. Χάρη στὴν ἑλληνικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Διαλόγου, τὸ δικαίωμα τῆς διαφωνίας ἀναγνωρίστηκε πιά, ἔγινε κύριος μοχλὸς τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Μὲ τὸν αἰώνα τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ δικαιώματά του κατοχυρώνονται, χαρακτηρίζονται σὰν ἀπαράγραπτα καὶ ἱερά.

Αὐτὸ εἶναι ποὺ λέμε, βαθύτερα, «δημοκρατικὲς ἐλευθερίες». Τὸ δικαίωμα τοῦ Διαλόγου. Ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀπρόσκοπτης λειτουργίας τοῦ Διαλόγου. Λόγος κι' ἀντίλογος ἔχουν ἴσια δικαιώματα, γιατὶ δίχως τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δυό, οὔτε ἐσωτερικὴ ἀνεξαρτησία εἶναι νοητή, οὔτε ἐξωτερικὴ πρόοδος ἐξασφαλίζεται. Ὁ 18ος αἰώνας, ὁ 19ος, εἶναι τὰ ἱστορικὰ στάδια μιᾶς ἐπίπονης ἀλλὰ καὶ σταθερῆς ἀνόδου τοῦ Διαλόγου.

Κάθε τόσο ὅμως, ἀπὸ μιὰ φυσικὴ ἀνθρώπινη ροπὴ πρὸς τὴν κατάχρηση ἢ πρὸς τὴν παρεξήγηση, τὸ πνεῦμα τοῦ Διαλόγου γνωρίζει δυσάρεστες κρίσεις. Ὄργανο ἀμφίστομο καθὼς εἶναι, ἄλλοτε φαίνεται στοὺς ἀνθρώπους πολύτιμο κι' ἄλλοτε ἐπικίνδυνο. Δὲν εἶναι μόνον οἱ τύραννοι ποὺ τὸν τρέμουν. Στιγμὲς-στιγμές, ἀρχίζει, θἄλεγε κανείς, ἡ ἴδια ἡ μάζα ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ χρησιμότητά του. Εἶναι τὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας. Τότε, ἀναρωτιόνται μήπως ἡ διαδικασία τοῦ Διαλόγου δὲν θὰ ἔπρεπε καλλίτερα ν' ἀνακοπεῖ, τὸ δικαίωμά του ν' ἀμφισβητηθεῖ. Δοκιμάζονται καθεστῶτα ποὺ τὸν ἀρνοῦνται, ποὺ τὸν νεκρώνουν. Ὁ 20ὸς αἰώνας γνώρισε τέτοια ἀλλεπάλληλα. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ προσεχτεῖ πὼς τὰ καθεστῶτα αὐτά, σὰν τρομαγμένα τὰ ἴδια μπροστὰ στὴν πράξη ποὺ ἐπιχειροῦν, ἀγωνίζονται νὰ τὴ συγκαλύψουν καὶ νὰ τὴν ἀντισταθμίσουν μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ μιᾶς ὕψιστης ἀνάγκης, μιᾶς σωτήριας σταυροφορίας ἢ ἀκόμα καὶ μὲ μιὰ περίεργη ἀντιστροφὴ ὅπου διατυπώνεται ἡ θεωρία πὼς ἀληθινὸς κι' ἀποτελεσματικὸς Διάλογος εἶναι μόνον ὁ καθοδηγούμενος στενὰ ἀπὸ κάποιον ἐπίσημο ὑποβολέα. Καὶ τόση μοιάζει τότε ἡ σύγχυση τῶν ἐγκεφάλων, ἢ καὶ τόση ἡ ἀπελπισία τῶν πολλῶν, ἢ ἡ γοητεία τῆς ἀδράνειας, τῆς ἀπαλλοτριωμένης πρωτοβουλίας, ποὺ τὸ σύνθημα αὐτὸ νὰ γίνεται ἀνάρπαστο.

Ὑποτροπὲς τοῦ πανάρχαιου πνεύματος τῆς Αὐθεντίας καὶ ἀναζωπυρώσεις τοῦ πόθου γιὰ ἐλεύθερο διάλογο — αὐτὸς εἶναι ὁ ἐναλλασσόμενος ρυθμὸς στὴν ἱστορία τοῦ νεώτερου κόσμου. Τὸν συνειδητοποιοῦμε ὅταν, σὲ μιὰ κορυφαία φάση τοῦ Διαλόγου, καθὼς ἡ σημερινή, στεκόμαστε μιὰ στιγμὴ κι' ἐπισκοποῦμε τὴ διαδρομή του.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΜΗΔΕΝ ΑΓΑΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Σεπτεμβρίου 1958

1613188.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΙΕΡΑΤΕΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πολλὰ εἶναι τὰ σημεῖα, τὰ ἄξια νὰ σχολιαστοῦν, στὰ ἄρθρα τοῦ Παντὶ Νέρου ποὺ δημοσιεύει τὸ «Βῆμα». Συνολικὰ ἄλλωστε, ἐκτιμάει ἐδῶ κανεὶς βαθύτατα τὴ λαγαρὴ καὶ γεμάτη ὡριμότητα σκέψη τοῦ Ἰνδοῦ ἡγέτη, τὴν αὐτοδύναμη κι' ἀτόφια πειρουσία του σὰν μιᾶς πραγματικὰ τρίτης δύναμης, ποὺ ξέρει νὰ ἐπισημαίνει τὰ πολλὰ ἐλαττώματα καὶ τὶς λίγες ἀρετὲς τῶν τωρινῶν διεκδικητῶν τῆς παγκόσμιας ἡγεμονίας. Μᾶς στιματάει ὁ Νέρου μὲ τὴν ἱκανότητά του νὰ συνθέτει σ' ἐνιαῖο ὅραμα τὸν ταραγμένο πίνακα τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Γιατὶ διαθέτει τὴν ὡριμότητα ὄχι ἁπλᾶ ἑνὸς πολιτικοῦ ἡγέτη, ἑνὸς τεχνικοῦ τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ἑνὸς πνευματικοῦ ὁδηγοῦ. Ποιὰ εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ διαφορά; Αὐτὴ ἐδῶ: Πὼς ἐπικρατέστερο ἀπὸ τὸ ποσοστὸ προσωπικῆς φιλοδοξίας εἶναι, προφανέστατα, σ' αὐτὸν τὸ ποσοστὸ αἰσθήματος ἀνθρώπινης εὐθύνης. Ἐκεῖ ποὺ ὁ πρῶτος συνεπαίρνεται, μεθάει κι' ἀποφασίζει μὲ τὸ ἀδίστακτο τοῦ γεμάτου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ἀτόμου, ὁ δεύτερος δονεῖται ἀπὸ τὴν ὀξύτατη συνείδηση ἑνὸς γεννημένου ποιμένα λαῶν. Ὁ πρῶτος ἔχει τὰ ἐξωτερικὰ ἐφόδια τοῦ ἡγέτη· ὁ δεύτερος τὰ ἐσωτερικά. Νὰ διαθέτεις λοιπὸν μιὰ τόσο εὐαίσθητη, ἀλτρουϊστικὴ συνείδηση, καὶ μαζὶ νὰ εἶσαι ἱκανὸς νὰ δράς, νὰ μὴν πέφτεις στὴν ἀναλυτικὴ θεώρηση τοῦ διανοητή, αὐτό, πραγματικά, εἶναι δῶρο σπάνιο πολύ. Μοναδικὰ θεῖο χρῖσμα τοῦ πλασμένου γιὰ νὰ ἄρχει.

Τώρα, ποιὰ ἀνώτερη οἰκουμενικὴ τὸ θέλει νὰ εἶναι τόσο δυσανάλογα λίγοι, μέσα στὴν Ἱστορία καὶ στὸ βίο τῶν λαῶν, οἱ γνήσιοι ἡγέτες, καὶ τόσα πολλὰ τὰ ὑποκατάστατα, ποὺ παίρνουν ἐλαφρυσυνείδητα τὴν ἀνθρωπότητα στὸ λαιμό τους, αὐτὸ ἕνας Θεὸς τὸ ξέρει. Εἶναι ἴσως ὁ ἴδιος νόμος ποὺ θέλει σ' ὅλους τοὺς τομεῖς νὰ σπανίζει τὸ ἐξαίρετο. Ἐκτὸς πιὰ ἂν παραδεχτοῦμε κάτι ποὺ κι' ἄλλοτε μᾶς ἔτυχε νὰ ὑποστηρίξουμε: Πὼς ναὶ μὲν ἡ μεγαλοφυΐα εἶναι σπάνια, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου πὼς ὅταν ἐκείνη ἀπουσιάζει, ὁ κόσμος προοφίζεται γιὰ θῦμα τῶν σφετεριστῶν τῆς ἐξουσίας της. Μάλλον κάποιο ἐλάττωμα στὸ σύστημα τῆς ἀνόδου στὴν ἐξουσία πρέπει νὰ φταίει, κάτι ἁμαρτωλό, συνδεδεμένο μ' ἕνα πρωτόγονο παρελθόν. Ὁ μηχανισμὸς ποὺ προωθεῖ τοὺς ἐπιτήδειους καὶ τοὺς ἀνάλγητους, ἀντὶ νὰ προβάλλει τοὺς εὐγενέστερους, τοὺς ποιοτικὰ καλλίτερους, βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τῶν κοινωνικῶν παρασίτων. Σὲ κάποια δεδομένη στιγμή, μὲ τὴν πονηρία καὶ μὲ τὸ θράσος, τὸν οἰκειοποιήθηκαν. Κι' ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἐκεῖνος λειτουργεῖ αὐτόματα, γιὰ νὰ ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντά τους.

Αὐτὸ τὸ μηχανισμὸ θὰ ἔπρεπε ν' ἀνατινάξουν κάποτε οἱ λαοί, ἀδιάφορο μὲ τίνος χρώματος τὸ μανδύα —μαῦρο ἢ κόκκινο— εἶναι σκεπασμένος. Ὅμως αὐτὸ προϋποθέτει μιὰν ἀφύπνιση καὶ μιὰν ὡριμότητα τοῦ συνόλου, ποὺ δὲν φαίνεται καθόλου κοντινή...

Τὴν κρίσιμη καμπὴ ποὺ περνᾶμε, ὁ Νέρου τὴν ἐπισημαίνει μὲ μιὰ του διαπίστωση. Πολὺ βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἀντιδικία τὴ γνωστὴ ἀνάμεσα σὲ δύο κοινωνικὰ συστήματα—ποὺ ἐπιτέλους θὰ λήξει κάποτε, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς — τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου τὴ σφραγίζει σήμερα τοῦτο - ἐδῶ τὸ γεγονός: «Ἡ ἐπιστήμη ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ τὴν κατανόηση ἑνὸς πολὺ μεγάλου μέρους τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς καὶ θέτει προβλήματα ποὺ οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἐμᾶς εἴμαστε ἀνίκανοι νὰ τὰ καταλάβουμε κάν, ὄχι πιὰ νὰ τὰ λύσουμε». Φαινομενικὰ ἀκίνδυνο τὸ σύμπτωμα. Στὴν ἐπιφάνεια ὅμως. Προχωρήσετε τὴ λογικὴ του λιγάκι καὶ θὰ ἰδῆτε ποῦ ὁδηγεῖ.

Ἕναν καιρό, σ' ἐποχὲς πανάρχαιες, τὴν «ἀλήθεια» τὴν κατεῖχαν προνομιακὰ λίγοι, πού, ἐν ὀνόματί της, καταπίεζαν τοὺς πολλούς. Εἶταν τὰ περιλάλητα ἱερατεῖα. Ἀπὸ τὸ προσκήνιο ἢ ἀπὸ τὰ παρασκήνια, μὲ τὴν ὠμὴ βία ἢ μὲ τὸ φόβητρο τῆς δεισιδαιμονίας, κυβερνοῦσαν λαοὺς καὶ συνειδήσεις, χάραζαν στὴν Ἱστορία τὴν κοίτη της. Τὸ ἀνθρώπινο γένος εἶδε κι' ἔπαθε ν' ἀναβλέψει. Ἐπιτέλους ἔφθασε νὰ διακηρύξει πὼς ἡ «ἀλήθεια» δὲν εἶναι προνόμιο κανενός, ἀνήκει στὸ σύνολο, κι' οὔτε μπορεῖ νὰ γίνεται ὅπλο ἐξουσιασμοῦ, γιὰ κανένα λόγο. Μὲ τὸ γενικὸ διαφωτισμό, τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀγωνίστηκε καὶ πέτυχε νὰ διαλύσει τοὺς ἐφιάλτες τῆς ἀμάθειας.

Ἡ «ἀλήθεια» ἐκείνη εἶταν βέβαια πλαστή, μυθοποιημένη — ἂν καὶ δὲν ξέρουμε ὡς πιὸ ἀκριβῶς σημεῖο — ἐνῶ ἡ τωρινή, ἡ ἐπιστημονική, εἶναι γνήσια. Τί σημαίνει! Ἡ ἀλήθεια ἀξίζει σὰν ἐσωτερικά, οὐσιαστικὰ ἀπελευθερωτικὴ δύναμη μόνον ἐνόσω μπορεῖ νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ γίνει προνόμιο τῶν λίγων, ἑνὸς νεοσύστατου ἱερατείου, ἔστω καὶ γιὰ τὸν πρακτικὸ λόγο πὼς δὲν θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ ὅλους νοητή, τὰ δυσάρεστα ἐνδεχόμενα προβάλλουν πολλὰ καὶ ἀστάθμητα— Ἕνα: Τὸ ἀνθρώπινο γένος χωρίζεται ἀποφασιστικά, κάθετα, σὲ φωτισμένους καὶ σ' ἀγραμμάτους, σ' εὐνοημένους καὶ σὲ ὄχι, μὲ ὅλα τὰ εὔσχημα, ἐξανδραποδιστικὰ γιὰ τοὺς δεύτερους, ἐπακόλουθα. — Δεύτερο: Τὸ τεχνοκρατικό, πιά, ἱερατεῖο γίνεται τάξη κυρίαρχη, ἀντικειμενικὰ ἀνεξέλεγκτη, ποὺ μὲ τὶς τωρινὲς κιόλας, πολὺ περισσότερο τὶς μελλοντικές, δυνατότητες τῆς ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης, θὰ κρατάει τὸν κεραυνό. Σὲ ὅποιον θέλει τὸν δανείζει, γιὰ ὅποιο πείραμα τῆς ἀρέσει τὸν χρησιμοποιεῖ. Πειραματόζωο τὸ πλῆθος. Τρίτο, τὸ καὶ σπουδαιότερο: Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ βαθύτερη σοφία τοῦ ἀνθρώπινου γένους γίνεται ἀπρόσιτη, ὁ ὄχι τεχνικὸς ἀποκλείεται ἀπὸ τὰ μυστικά της, ἀπὸ τὶς ἀλήθειες της, καὶ βρίσκεται δίχως ἔρεισμα, δὲν ξέρει πιὰ γιατὶ ζεῖ. Εἶναι τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, κιόλας. Τὸ ἐπισημαίνει κι' ὁ Νέρου: «Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ζωῆς;» Ἕναν καιρὸ μᾶς τὸ ἔδιναν — μᾶς τὸ ἔπλαθαν—οἱ θρησκευτικοὶ μῦθοι. Ὑστερα, ἀσύγκριτα λιγότερο, οἱ φιλοσοφικοί. Αὔριο, στοὺς καιροὺς τῆς ἀκατανόητης ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, ποιὸς θὰ τὸ παρέχει;

Καὶ ἐδῶ εἶναι ποὺ σημειώνεται ἕνα ὀξύμωρο: Ὁ περασμένος αἰώνας πανηγύρισε μὲ ξεσπάσματα παιδιάτικου ἐνθουσιασμοῦ γιατί, χάρη στὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα, ἡ ἀλήθεια τοῦ κόσμου γινόταν ἐπιτέλους κοινὸ κτῆμα. Δὲν πρόφτασε νὰ περάσει μισὸς αἰώνας καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ὅπλο στρέφεται τώρα ἐναντίον τοῦ θαυμαστή του. Πάει νὰ δημιουργήσει ἕνα νέον ἀριστοκρατισμό, ἴσως βαρύτερο, πιὸ ἀδιαπέραστο ἀπὸ τὸν πρῶτο.

Κανένας δὲν ὑποστηρίζει πὼς ὅλοι αὐτοὶ οἱ κίνδυνοι εἶναι ἀναπότρεπτοι κι' ὅτι δὲν ὑπάρχει τρόπος ν' ἀντιμετωπιστοῦν. Θὰ εἶναι ὅμως μωρία καθαρὴ νὰ τοὺς παραβλέψουμε γιὰ χάρη μιᾶς ἐπιπόλαιας, φτηνῆς, δημοκοπικῆς αἰσιοδοξίας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Σεπτεμβρίου 1958

1613189

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΡΑΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ ἁπλὸς θεατής, ὁ μαθημένος νὰ βλέπει τὸ Θέατρο σήμερα σὰν ἁπλῆ ἀναψυχή, δὲν ὑποπτεύεται ποιὲς ἦταν οἱ ἀπαρχές του. Ὁ λίγο ἐνήμερος, ξέρει πὼς οἱ ἀπαρχὲς αὐτὲς εἶχαν χαρακτῆρα καθαρὰ θρησκευτικό. Κι' ὁ βαθύτερα ἐνήμερος ξέρει κάτι περισσότερο: πὼς τὸ Θέατρο, τουλάχιστον σὲ μιὰν ὁρισμένη μορφή του, δὲν τὸν ἀπέβαλε αὐτὸ τὸ χαρακτῆρα ποτέ. Κι' ὅταν λέμε ἐδῶ χαρακτῆρα, δὲν ἐννοοῦμε μορφή. Ἐννοοῦμε οὐσία. Τοῦ τραγικοῦ θεάτρου ἡ θρησκευτικὴ οὐσία μένει γνησιότερη καὶ πλατύτερη ἀπὸ πολλὲς θρησκεῖες πού, μὲ τὸν καιρό, ξέπεσαν στὴν τυπολατρεία καὶ στὴ σύμβαση.

Τὸ θέμα εἶναι τεράστιο καὶ ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὰ ὅρια ἑνὸς ἄρθρου. Ἀξίζει ὅμως νὰ ἐπισημαίνεται πότε - πότε, ἂν ὄχι γιὰ τίποτ' ἄλλο, γιὰ νὰ συνέχεται τουλάχιστον ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν πλάνη. Στὴν ἀρχαία ἐποχή, τὸ Θέατρο βγῆκε μέσα ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς διονυσιακῆς λατρείας. Καὶ στὴ μεσαιωνικὴ ἐποχή, μετὰ τὸν ἀφανισμὸ τοῦ κλασικοῦ κόσμου, τὸ Θέατρο ξαναγεννήθηκε στοὺς κόλπους τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, μέσα στὸ ἴδιο τὸ σῶμα τῆς Λειτουργίας μάλιστα.

Ἂς εἶναι! αὐτὰ ὅλα ἔχουν γίνει κοινοτοπία. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ κάποτε, εἶναι τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς θρησκείας ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ στόμα τοῦ Θεάτρου. Βέβαια, ὑπάρχει τὸ θέατρο - ἀναψυχή, ἐξέλιξη φυσιολογικὴ τοῦ ἀρχικοῦ κυττάρου. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ θέατρο - ἀγωνία, τὸ Θέατρο - ποιητικὸς ὁραματισμός, τὸ Θέατρο - ὁμολογία πίστεως, τὸ Θέατρο - ἰδεολογικὸς στίβος. Ἰσάριθμες ἀποχρώσεις τοῦ νεώτερου ψυχισμοῦ. Αὐτές, μπορεῖ νὰ ἐξαπατοῦν κάποτε μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τῆς ἁπλῆς ἀναψυχῆς—ποὺ δὲν εἶναι, τὸ κάτω - κάτω, καὶ κανένα ὄνειδος, ὅταν τουλάχιστον δὲν φτάνει στὰ ὅρια τῆς ἀσυδοσίας—στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ μορφὲς αὐτὲς τοῦ Θεάτρου πηγάζουν ἀπὸ ἕνα βάθος ἀνυποψίαστο. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε μιλήσει κάποτε γιὰ «κάθαρση» καὶ οἱ αἰῶνες ἀπὸ τότε συζητοῦν τί νόημα ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὸς ὁ ὅρος. Τὰ μεγαλύτερα πνεύματα—θεωρητικοὶ καὶ καλλιτέχνες—ἀγωνίζονται νὰ τὸ προσδιορίσουν. Ὁποιοδήποτε ὅμως περιεχόμενο κι' ἂν ἔχει αὐτὴ ἡ κάθαρση, ἕνα δὲν ἀμφισβητεῖται κι' ἕνα γίνεται κατάδηλο ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ἑρμηνευτικὴ διαμάχη: Πὼς ἡ λειτουργία ποὺ ἐκφράζεται ἔτσι, ξεκινάει ἀπὸ μιὰ τόσο βαθειὰ περιοχὴ τοῦ ψυχικοῦ μας βίου καὶ τῶν ἐσωτερικῶν θεμελίων τοῦ εἴδους μας, ὥστε νὰ γίνεται δυσκολοεξιχνίαστη. Ἡ ζώνη αὐτὴ τοῦ ψυχισμοῦ, ἀπ' ὅπου ἀναβλύζουν οἱ ἀνώτατες συγκινήσεις κι' ἐξάρσεις τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι αὐτόχρημα ἐκείνη ἀπ' ὅπου πηγάζει καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, τὸ διαφοροποιούμενο ὕστερα κατὰ τοὺς καιρικοὺς καὶ τοπικοὺς ὅρους, τὸ διατυπούμενο σχηματικὰ ἀπὸ τὰ διάφορα δόγματα.

Ἡ θρησκεία—μιὰ ἄλφα θρησκεία—παίρνει ἀναγκαστικὰ συγκεκριμένο χαρακτῆρα, μορφοποιεῖ τὸ βαθὺ πλοῦτο τῆς ψυχῆς. Αὐτό, τῆς δίνει νοητὴ διαύγεια καὶ μαζὶ τὴ σχηματοποιεῖ. Ὁ φωτισμένος ἄνθρωπος ξέρει πὼς πίσω ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα ἁπλώνεται ἕνας ὁλόκληρος κόσμος ἀπὸ ἔννοιες μυστικές, ὄχι εὔκολα προσδιορίσιμες. Πραγματικὸ νόημα τῆς θρησκείας, εἶναι πὼς ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ἀνέκφραστο. Ἀπὸ τοῦ ἀκριβῶς ξεκινάει αὐτὸ τὸ ἀνέκφραστο δὲν τὸ ξέρουμε. Εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ πιστεύουν πὼς ἀποτελεῖ ἀπήχηση ἑνὸς ὑπερβατικοῦ κόσμου, ποὺ ἡ ψυχή μας δέχεται τὰ μηνύματά του. Εἶναι ἄλλοι ποὺ ὑποστηρίζουν πὼς τὸν κλοιὸ τοῦ ἐγκόσμιου ἑαυτοῦ μας δὲν μποροῦμε νὰ τὸν σπάσουμε, ἄρα καὶ πὼς ὅ,τι νιώθουμε, συγκεκριμένα ἢ ἀόριστα, ν' ἀναδίνεται ἀπὸ μέσα μας, τὸ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ ἔγκατα τοῦ ἀσυνειδήτου μας. Τὸ θέμα, γιὰ μᾶς ἐδῶ, μιὰ μόνον ἔχει ἀξία: Πὼς μᾶς κάνει νὰ ἰδοῦμε ὅτι, πραγματικὸς πλοῦτος τῆς θρησκείας δὲν εἶναι ὅ,τι λέγεται· εἶναι ὅ,τι δὲν λέγεται. Καὶ πὼς ὅπωσι, εἴτε ἀπὸ ἀδυναμία νὰ προχωροῦν σὲ βάθος, εἴτε ἀπὸ νωθρότητα πνευματική, ἐπαναπαύονται στὰ ἐξωτερικὰ σύμβολα τῆς θρησκείας καὶ στὶς διατυπωμένες μόνον ἔννοιές της, αὐτοὶ παραμένουν οὐσιαστικὰ ξένοι στὸ ἀληθινὸ περιεχόμενό της. Στὴν καθημερινὴ ζωή, ποὺ τρέφεται ἀπὸ ἐπιφάνειες, περνᾶνε γιὰ θρησκευόμενοι γνήσιοι· ὁ κόσμος τοὺς θεωρεῖ μάλιστα σὰν τοὺς μόνους ἀποδεδειγμένα «πιστοὺς» — ὅταν δὲν ἔχουν τὴν ἀδεξιότητα νὰ φανερώνονται γιὰ φαρισαῖοι. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ φτηναίνουν τὴ θρησκεία καὶ ποὺ τὴ διαβάλλουν ἀνεπανόρθωτα. Ὑπάρχουν γύρω μας ἀληθινὰ μεγάλες θρησκευτικὲς συνειδήσεις ποὺ κανένας δὲν ὑποπτεύεται, τὴν ὕπαρξή τους. Γιατί ἡ γνήσια μυστικὴ φλόγα, εἶναι ἐχέμυθη.

Ὅ,τι καταξιώνει τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα δὲν εἶναι ἡ ἀγκυροβολημένη, ἀναπαυμένη, ἀτάραχη μορφή. Εἶναι ὁ ὑψηλὸς πυρετὸς τῆς ἀγωνίας. Ἡ «πίστη» δὲν νοεῖται σὰν κάτι ποὺ ἔχει ἅπαξ κερδηθεῖ, ἐξασφαλιστεῖ. Νοεῖται σὰν κάτι ποὺ κερδίζεται κάθε μέρα, κάθε στιγμή, μὲ ἱδρῶτα καὶ μὲ αἷμα. Τὸ περιεχόμενό της εἶναι καθαρὰ δραματικό. Ἀλλοίμονο στὸν θρησκευόμενο ποὺ θὰ καταλήξει, ποὺ θὰ σταματήσει, ποὺ θὰ θεωρήσει λυμένα ὅλα του τὰ προβλήματα. Δὲν τὸν ἀξίζει τὸ σεβασμό μας. Γιατί δὲν μάχεται πιὰ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ εἴδους μας—σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ εἴδους μας. Μπορεῖ νὰ ἐπαγγέλλεται τὸν πιστό, γιατὶ αὐτὸ τὸν συμφέρει. Ἀπὸ τὸ σῶμα ὅμως τῆς ἀνθρώπινης μεγάλης ἀγωνίας ἔχει ὁριστικὰ ἀποκοπεῖ. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει.

Χρειαζόμαστε ἀκρίτες τοῦ αἰώνιου δράματος τοῦ ἀνθρώπου. Χρειαζόμαστε μορφὲς ὑψηλές, ποὺ νὰ μὴν ἀκινητοῦν μακάρια, χορτασμένες, ἀλλὰ ποὺ ν' ἀγωνίζονται στὶς ἐπάλξεις τοῦ κόσμου μας, στὴν ἀκμὴ τῶν προβλημάτων του, ὅπως καὶ στὸ ζύνορο τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας. Τὶς μορφὲς ἀκριβῶς αὐτὲς μᾶς προσφέρει τὸ Θέατρο, ὅταν δὲν εἶναι ἁπλῆ ἀναψυχή. Προβάλλουν συχνὰ σὰ μορφὲς ἁμαρτωλές, ἀκάθαρτες — ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ μᾶς ἀφοροῦν : Γιατί εἶναι πλασμένες ἀπὸ τὴ δική μας τὴν οὐσία. Ἔχουν κάποιο δαίμονα νὰ καταβάλουν—νὰ τὸ μεγαλεῖο τους. Μεγαλεῖο δίχως σύγκρουση δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἀδράνεια ἁρμόζει στοὺς κούφιους—καὶ στοὺς νεκρούς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXII ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Ὀκτωβρίου 1958

1613190-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μερικὲς ἐντυπώσεις, μόλις μιὰ χούφτα, στὸ φτερὸ—στὸ φτερὸ τῆς πέννας, ἀπὸ ἕνα σύντομο γύρο στὴν ἑλληνικὴ ἐπαρχία, μακρυὰ ἀπὸ τὸ συρφετὸ τῆς Ἀθήνας, ἀπὸ τὴν πηχτή της ἀτμόσφαιρα κι' ἀπὸ τὸν κακοήθη πυρετό της, ποὺ πολλοὶ τὸν περνᾶνε γιὰ ζωτικότητα. Ἀκόμα καὶ δυὸ εἰκοσιτετράωρα πάνω στὸ ἀνοιχτὸ στῆθος τῆς ἑλληνικῆς γῆς σ' ἀερίζουν, σ' ἐξαγνίζουν. Μπορεῖ μιὰ μέρα, ὅταν ὁ βοῦρκος κατακαθίσει, νὰ πάρει κ' ἡ ἀθηναϊκὴ ζωή, ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνικὴ σύνθεση, μορφὴ ἀνθρωπινή — δὲν ξέρω. Γιὰ τὴν ὥρα, θυμίζει καταπληκτικὰ τὴ Ρώμη τοῦ τέλους τῆς Δημοκρατίας: μιὰ στιγμὴ φοβερῆς ἠθικῆς ἀναρχίας καὶ παρακμῆς.

Τὸ μέτρο τὸ δίνει ἡ ἀκόλουθη στιχομυθία, ποὺ τὴν πῆρε τ' αὐτί μου κεῖ - κάτω: «—Ἐδῶ ὁ τόπος εἶναι πλούσιος· θἄχετε πολλοὺς παραλῆδες.—Ἄ, ὄχι πιά. Ὅλοι οἱ τυχοδιῶκτες κ' οἱ ἀπατεῶνες ἔφυγαν, ξέρετε, γιὰ τὴν Ἀθήνα». Ὁ λόγος εἶχε εἰπωθεῖ φυσικώτατα, σὰν ἁπλῆ διαπίστωση, δίχως πάθος. Τὸ κακὸ μόνον εἶναι πὼς ἡ μετοικεσία ἔχει χαρακτῆρα γενικώτερο, δὲν περιορίζεται στὰ θολὰ ὑποκείμενα. Συνεπῆρε καὶ τίμιους νοικοκυραίους, ζωντανά, παραγωγικὰ στοιχεῖα, ἁπλοϊκοὺς ἀγρότες. Ὑπάρχουν ὅλες οἱ πιθανότητες τοὺς τελευταίους αὐτοὺς νὰ τοὺς διαφθείρει, νὰ τοὺς ἀποσυνθέσει ἐσωτερικά, ἡ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ν' ἀγκιστρωθοῦν μὲ κάθε μέσο στὴ λυγδερὴ ἄσφαλτο τῆς πρωτεύουσας.

Τὸ Παγγαῖο τὸ Σεπτέμβρη, τέλη, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ὑψηλότερου τύπου δράματα ποὺ μπορεῖ νὰ χαρεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ἐνῶ κάτω, στὸ γελούμενο κάμπο, βασιλεύει ἀκόμα τὸ εἰδύλλιο, ἐνῶ ἡ λεύκα παίζει τὰ μαντηλάκια της μὲ τ' ἀγέρι καὶ τὸ καπνόφυτο ὀρθώνεται φρόνιμο, σπαθωτό, σὲ στάση προσοχῆς, ἐκεῖ - πάνω, στὶς κορφές, πεζέψανε μ' ἀναστατωμένες χαῖτες οἱ στοιχειωμένοι καβαλάρηδες τοῦ βοριᾶ. Τὰ σύννεφα στέκονται σκαλωμένα ἔτσι ποὺ νὰ ἱσκιώνουν τὰ ψηλὰ διαζώματα, νὰ τὰ κρύβουν ἀπὸ τὸ βέβηλο μάτι, ἕνα σούρουπο μολυβὶ καὶ γαλάζιο χύνεται γύρω. Νιώθεις τὴ μυστηριακὴ ἱε-

ρότητα τοῦ βουνοῦ νὰ κατεβαίνει, νὰ σταλάζει στὴν ψυχή σου βαρειά, νὰ ξυπνάει μνῆμες πανάρχαιες ἀπὸ καιροὺς ὅπου τὸ θεῖο βρισκόταν στὴ γειτονιὰ τοῦ ἀνθρώπου. Καταλαβαίνεις γιατί ἐδῶ, σὲ τοῦτο τὸ βουνό, εἶναι ποὺ οἱ Μαινάδες κατασπάραξαν τὸν Ὀρφέα. Ὅλος ὁ βαθὺς καὶ ἄγνωστος μυστικισμὸς τῆς ἀρχαίας ψυχῆς ξυπνάει γύρω, φέγγει. Οἱ σκοτεινὲς κι' ἀτίθασες δυνάμεις τοῦ σύμπαντος, οἱ χυμένες τὸ ἴδιο στὸν ἔξω κόσμο καὶ στὸν μέσα, μάχονται τὴν ἄσπρη ψυχή, τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀνακάλυψε τὸ ἐσωτερικὸ φῶς καὶ τὴν ποίηση, θέλουν νὰ τὸν ἐξοντώσουν. Εἶναι μιὰ αἰώνια ἀντιδικία, ποὺ κάνει τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ὁμορφιᾶς μαρτύριο ἱερό. Ἡ ἀρχαία θρησκεία ἤξερε καλὰ πόσο φοβερὴ εἶναι ἡ ὄψη τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ τύλιγε σὲ τόσο χνουδωτή, στοργικὴ ἱλαρότητα τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Μιὰ μακρυὰ πορεία, ἀρχινισμένη μέσα μου ἀπὸ χρόνια, βρίσκει ἐδῶ τὴν κατάληξή της, σὲ μιὰ ματιά. Εἶναι κάτι σὰ στιγμιαία μύηση, καθαυτὸ ἕνα θαῦμα: Δὲν εἶχα διαβάσει ἀκόμα τὸ ἱστορικὸ γιὰ τὶς Μαινάδες καὶ τὸν Ὀρφέα, ἤμουν ἀπληροφόρητος, κι' ὅμως, ἀντικρύζοντας τοὺς μεσούρανους, φθινοπωρινοὺς ἴσκιους τοῦ Παγγαίου, μ' ἕνα ἐσωτερικὸ τράνταγμα, μοῦ ξεφανερώθηκε μονομιᾶς τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς Τραγωδίας. Στερεώθηκε σὲ καθαρὴ ἰδέα μιὰ ὑποψία ποὺ χρόνια μὲ γυρόφερνε: Ἡ «οἰκεία ἡδονὴ» τοῦ τραγικοῦ εἴδους δὲν εἶναι ἡ συγκίνηση ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ ψυχολογικὸ δρᾶμα—ἡ συγκινησούλα, μὲ ἔσχατο ὅριό της τοὺς δυὸ κόμπους δάκρυα. Εἶναι τὸ δέος, ἕνας ἀλλόκοτος, βαθὺς θαυμασμός, ὅπως αὐτὸς ποὺ περιλούζει τὴν ψυχὴ μπροστὰ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ θείου. Νὰ γιατί ἡ Τραγωδία εἶναι λυτρωτικὴ καὶ τὸ ἀστικὸ δρᾶμα ὄχι. «Ἐνθουσιασμὸς»—μετάδοση, κοινωνία Θεοῦ, ὁ Θεὸς ἐν ἡμῖν, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐμπειρία τοῦ μύστη ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς Τραγωδίας. Τί σχέση τώρα μποροῦν νὰ ἔχουν μὲ τὸν κόσμο μας, τὸν ξεκομμένο ἀπὸ τὸ μέγα πνεῦμα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅλα αὐτὰ τὰ ὑψηλὰ προαισθήματα; Καὶ βλέπεις γιατί ἡ Τραγωδία ξεπήδησε μέσα ἀπὸ τὴν ἀδρή, λάσια, ἀγκαλιὰ τοῦ ὑπαίθρου. Ἔχει μέσα της τὴ μυρωδιὰ τοῦ δάσους καὶ τὴ μαρμαρυγὴ τῆς ἀπέραντης ἀστροφεγγιᾶς.

Βορειανατολικὰ ἀπὸ τὸ Παγγαῖο, ἁπλώνεται ὁ κάμπος τῶν Φιλίππων. Καὶ ἡ νεκρούπολη. Ὁ ὁδοιπόρος ὁ θρεμμένος μὲ τὶς παραδόσεις τοῦ εὐρωπαίου ἀνθρώπου, στέκεται ἀνακρατώντας τὴν ἀνάσα του μπροστὰ στὸ θέαμα. Πιάνεις τὴν πλαγιὰ τοῦ λόφου, κοιτᾶς. Εἶναι εὔκολο νὰ ξεκρίνεις τὶς θέσεις τῶν λεγεώνων, τὴν πορεία τῆς διπλῆς μάχης ποὺ ἔκλεισε τὸ κεφάλαιο τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας, τοὺς ἐλίγμοὺς τῶν ἀντιπάλων, τὰ σημεῖα ὅπου συγκρούστηκαν. Δὲν ὑπάρχουν πιὰ οἱ βάλτοι, ὅπου ὁ Μάρκος Ἀντώνιος εἶχε κρύψει τὸ στρατό του μέσα στὶς καλαμιὲς γιὰ νὰ ὑπερκεράσει τὸν Κάσσιο καὶ τὸ Βροῦτο. Ἡ θέση τους ὅμως εἶναι ἀναγνωρίσιμη. Καὶ πάνωθέ σου, τὸ χαμηλὸ βραχοβούνι, ὅπου ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον, σὲ τρεῖς βδομάδες ἀπόσταση, οἱ δυὸ τραννοκτόνοι πλήρωσαν τὴν παράδοξη ὀφειλή τους στοὺς Εἰδοὺς τοῦ Μάρτη. Θάθελες νὰ ψηλαφίσεις τὴν πέτρα τὴ ζεσταμένη τώρα ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὴν πέτρα ποὺ βράχηκε ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ νευρικὰ τεντωμένου Κάσσιου καὶ τοῦ εὐγενικοῦ, τοῦ ξένου στὸν κόσμο Βρούτου.

Οἱ ἴαμβοι τοῦ Σαίξπηρ φτερουγίζουνε μουγκὰ στὸ νοῦ, ἡ ποίηση κατακάλυψε τὴν Ἱστορία. Ἔτσι γίνεται πάντα. Εἶναι ἡ ἴδια διαδικασία καθὼς στὰ προϊστορικὰ χρόνια μὲ τοὺς μύθους: Οἱ μεγάλες μορφὲς ἐπιζοῦν μὲ τὸν ἴσκιο τους, ὄχι μὲ τὴν πιστή τους τὴν εἰκόνα. Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας χάνεται, πληρώνει τὴν ἀναπόδραστη ὀφειλὴ στὸ Χρόνο, ὅμως οἱ δημιουργοί της ἀφήνουν μέσα στὸ χῶρο κάτι σὰν ἀποτύπωμα ἀσώματο, ποὺ παίρνει ὕστερα καὶ στοιχειώνει, γίνεται μῦθος, θρῦλος. Τὸ ἀνθρώπινο γένος, ποὺ νομίζει πὼς ζεῖ καταναλίσκοντας τροφές, ζεῖ οὐσιαστικὰ καταβροχθίζοντας ἴσκιους. Εἶναι εἶδος ὀνειροφάγο.

Ἐδῶ λοιπόν, στὴ μικρὴ περίμετρο μὲ τὰ ἐρείπια τῶν πάλαι ποτὲ Φιλίππων, ζερβόδεξα στὴν Ἐγνατία ὁδό, διασταυρώθηκαν τὰ μεγάλα ρεύματα τῆς ἱστορίας, τὰ ματωμένα της πέλματα ἄφησαν γύρω ζεστὰ ἀχνάρια. Συζοῦν, σὲ μεταθανάτια συμβίωση, οἱ αἰώνες. Πέρα ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο τῆς Ἐγνατίας μὲ τὰ βαθειὰ αὐλάκια τὰ σκαμμένα ἀπὸ τοὺς τροχοὺς τῶν κάρρων καὶ τῶν ἁρμάτων τῆς Ρώμης, ὀρθώνεται, σκελετὸς ἀπὸ μεγαθήριο, ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ὀργοφαίνεται, χρυσώνεται μὲ αὐτοκρατορικὲς σκουριὲς ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἀνάμεσα στὰ θρασεμένα χορτάρια, ναρκωμένες, λιάζονται μικρὲς χελώνες· τὸ καύκαλό τους τὸ ξανθομελάχρινο εἶναι σὰν νὰ ἔχει ξεσηκώσει τὰ σχέδιά του τὰ πολυγωνικὰ ἀπὸ τοὺς θώρακες τῶν λεγεώνων. Βρυκολάκιασαν οἱ λεγεωνάριοι μετεμψυχωμένοι, σέρνονται, κολασμένες ψυχές, στὸ παχὺ χορτάρι. Ὁ ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν σταμάτησε σ' ἕνα ταπεινὸ σπιτάκι, ἐκεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, στῆς Λυδίας ἀπὸ τὰ Θυάτειρα, ποὺ εἶταν «πορφυρόπολις», καὶ κήρυξε τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ σταυρωμένου, θεμελίωσε τὴν πρώτη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Οἱ στρατιὲς τοῦ Βουλγαροκτόνου ὄργωσαν τοὺς Φιλίππους πηγαίνοντας κι' ἐρχόμενες στὶς μεγάλες τους ἐξορμήσεις. Ὁ Μπωντουὲν τῆς Φλάντρας, βασιλιὰς σταυροφόρος, περνάει ἀπὸ δῶ, κι' ὁ Ἰωάννης Βατάτζης τῆς Νικαίας, κι' ὁ Ματθαῖος Καντακουζηνός. Φουσσάτα, ἅμαξες, ἄλογα, κουρνιαχτοί. Σκύβεις πάνω στ' αὐλάκια τῆς Ἐγνατίας καὶ ρωτᾶς μέσα σου ἐναγώνια γιατί τάχα ἕνας, οὔτε κὰν ἕνας, τροχὸς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ξανατρίξει ἐκεῖ μέσα, ἢ νὰ σταθεῖ...

Ὅμως ἐγὼ προτιμῶ νὰ γυρίσω γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸ νοῦ μου κάπου ἀλλοῦ: σὲ μιὰν ἐράσμια εἰκόνα—ὑπερτάφια εἰκόνα. Εἶναι ἐκεῖ στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας, λαμπρό, συγκινητικὸ δημιούργημα ἑνὸς ἀνθρώπου ἀποφασισμένου ν' ἀναστήσει μέσ' ἀπὸ τὸ χῶμα ὅλη αὐτὴ τὴν ἀτίμητη περιοχή: Ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Δημ. Λαζαρίδης ἀνοίγει μιὰ γυάλινη προθήκη, πιάνει ἁπαλά, στοργικά, στὸ χέρι του ἕνα ἐξαίσια κομψὸ ἀρχαῖο βάζο, ἕνα μικρὸ μαῦρο βάζο, ποὺ τὸ ἔχει φέρει στὸ φῶς ἡ σκαπάνη του. Στὸ βάθος ἀναπαύεται λίγη πάσπαλη κόκκινη, ζωηρά, δροσερὰ κόκκινη σκόνη. Εἶναι τὸ «ροὺζ» μιᾶς Ἑλληνίδας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, κι' ἀπόμεινε, ἀφοῦ ἐκείνη πιὰ ἔφυγε, κολλημένο στὸ βυθὸ τῆς πήλινης αὐτῆς πουτριέρας...

Ὦ, ὄχι! ὅς λένε πὼς ὁ Χρόνος ἔχει ὄψη σκέλεθρου παγερή. Νὰ πὼ μιὰ πρέζα ψιμμύθιο ἀρκεῖ, δυὸ φορὲς χιλιάδες χρόνια ἀργότερα, νὰ τὸ γλυκάνει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
MDCCCLXXXI

1613191.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Ὀκτωβρίου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΕΡΙ ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι ἐπιπόλαιο νὰ ὑποστηρίζει κανεὶς ὅτι ἡ μοντέρνα Τέχνη βασίζεται στὴν ἀπάτη, στὸν ἠθελημένο, κούφιο ἑρμητισμὸ κι' ὅτι δὲν ἔχει τίποτα νὰ πεῖ. Ὅποιος παίρνει προκαταβολικὰ τέτοια στάση, δείχνει εἴτε πὼς δὲν ὑποπτεύεται τίποτα ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ ἐξέλιξη τῶν καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, εἴτε πώς, βαθύτερα, δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ αἰώνα, εἴτε, τέλος, πὼς εἶναι εὐθυγραμμισμένος μὲ τὰ συνθήματα ἑνὸς κόσμου ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὴν Τέχνη σὰν ὑπηρέτρια, μισθωμένη γιὰ νὰ δουλεύει σ' ἀλλότριες ἐπιδιώξεις.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετο, ἡ τυφλή, ὡμὴ συμμόρφωση μὲ κάθε πρόσταγμα τῆς ξένης πρωτοπορίας, φανερώνει ἕνα σνομπισμὸ ποὺ δὲν τὸν ὑποπτεύονται ὅσοι τὸν ὑπηρετοῦν μὲ περισσὴ δουλικότητα, νομίζοντας πὼς δείχνουν ἔτσι ἐπαναστατικὴ ἀνεξαρτησία. Εἶναι ἀφάνταστα διασκεδαστικὸ γιὰ τὸν φύχραιμο παρατηρητὴ νὰ βλέπει διάφορα στερημένα ἀπὸ κάθε οὐσιαστικὴ προσωπικότητα ἄτομα, νὰ τρέχουν τσακίζοντας πίσω ἀπὸ τὸ ἅρμα τοῦ συρμοῦ, ἱδρωμένα, λαχανιασμένα, πασαλειμένα σκόνη, μὲ τὴν ἀφελέστατη πεποίθηση πὼς ἔτσι διατρανώνουν τὴν ἀδιάλλακτη καὶ θαρρετή τους πρωτοβουλία. Ἡ αὐτοπάτη νὰ διαφημίζεις διάτορα ὅ,τι ἀκριβῶς σοῦ λείπει—καὶ ἐπειδὴ σοῦ λείπει—εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιοπερίεργα κεφάλαια τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας. Ὑπάρχει ἕνας ὁλόκληρος κόσμος ποὺ δὲν ἔχει ὑποπτευθεῖ πὼς συρμὸς σημαίνει κατάργηση τῆς προσωπικότητος, παραδοχὴ μιᾶς ταπεινωτικῆς λιβρέας.

Στὸν καιρό μας, τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἀξίζουν μιὰ πλατύτερη ἔρευνα, ποὺ ξεφεύγει βέβαια ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς παρούσας στήλης. Τὴν ἀξίζουν γιατὶ φανερώνουν κάτι γενικότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους. Βαθμολογοῦν, χαρακτηρίζουν μιὰν ἐποχή. Εἶναι ἐξομολογητικότερα ἀπ' ὅσο τὸ φανταζόμαστε. Καὶ καθὼς ξεπόζουν σὲ μεγάλους κυρίως λαούς, σὲ σημεῖα ἐκτεθειμένα τῆς οἰκουμένης, θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς πληροφορήσουν, κατάλληλα ἀναλυόμενα, γιὰ τὴν ἀληθινὴ ποιότητα ποὺ ἔχει ἡ ἐσωτερικὴ κρίση τοῦ καιροῦ μας. Δυστυχῶς ὁ κόσμος μας εἶναι πολὺ διαστικὸς γιὰ νὰ ἐπιχειρεῖ τέτοιες καταμετρήσεις, καὶ μολονότι τόσο φλύαρος σὲ κάθε λογῆς ἔντυπα, δὲν βρίσκει τὸν καιρὸ νὰ συντάξει τὶς μελέτες ποὺ θὰ τοῦ εἴταν οἱ περισσότερο διαφωτιστικές. Σέρνεται πίσω ἀπὸ ὁρισμένες μονότονες ἰδεοληψίες, τὰ μετράει ὅλα μὲ τὸ μέτρο τὸ οἰκονομικό, ἢ καὶ μὲ τὰ στενὰ μέτρα τῶν δογμάτων τῆς ἱστορικῆς ὥρας, κι' ἀφήνει νὰ τοῦ διαφεύγει τὸ καυτό, ταραγμένο, ἀναντικατάστατο ὑλικὸ μιᾶς περιόδου μοναδικῆς. Τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ τὸ καταλάβει ὅταν θὰ εἶναι ἀργὰ πιὰ — καὶ νὰ τὴν πληρώσει βαρύτατα τὴν τωρινή του ἀφροσύνη.

Διασκεδαστικότερα ὡστόσο γίνονται τὰ πράγματα ὅταν τὰ παρακολουθεῖ κανένας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς μικρῆς χώρας ὅπως ἡ δική μας. Βλέπεις τότε τὴ συνοικιακὴ ξεσυνέρια νὰ δίνει καὶ νὰ παίρνει γεμάτη πολυπραγμοσύνη. Μιὰ χώρα ποὺ δὲν διέτρεξε ἀκόμα τὰ φυσιολογικὰ στάδια — ὄχι τοῦ πολιτισμοῦ της πιά, ἀλλὰ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ της—τοποθετεῖ στὴν πνευματικὴ βιτρίνα της πόζες παρακμῆς, λουλούδια λιπόθυμα τῆς σέρρας, ἐξωτικὲς μεταρσιώσεις γιὰ ὀργανισμοὺς πολὺ κουρασμένους, πολὺ ἐκλεπτυσμένους, πολὺ ἀποπνευματωμένους. Εἶναι ἡ φαιδρὴ πλευρὰ αὐτή. Ὑπάρχει καὶ ἡ σοβαρότερη: Πὼς μὲ μιὰ πολιτικὴ τέτοια, ἑτερόφωτη, προδίνουμε τὴ σημαία μας, δηλαδὴ τὴ συγκεκριμένη καὶ μόνη νοητὴ ἀποστολή μας.

Ἂν ὁ καλλιτέχνης ἔχει κάτι νὰ κάνει στὴ ζωὴ — καὶ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς ἔχει νὰ κάνει, καὶ πολύ, — τότε ἀνάγκη νὰ ρυθμίζει τὴ δραστηριότητά του ἀνάλογα μὲ τὸν φυσικό του τὸν περίγυρο. Δὲν μπορεῖς νὰ εἶσαι ὑπερρεαλιστὴς σὲ μιὰ χώρα τῆς Κεντρώας Ἀφρικῆς. Τὸ ἴδιο, μικραίνοντας τὶς ἀποστάσεις καὶ τὶς ἀναλογίες, μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ κάθε περίπτωση φυσιολογικῆς ἀσυμμετρίας. Συνηθίσαμε νὰ ξιπποζόμαστε γιὰ τὰ οἰκουμενικὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας καὶ χάσαμε ἔτσι τὸ αἴσθημα τῆς πραγματικότητος. Βλέπεις νὰ μαστίζεται ἕνα ποσοτικὰ μεγάλο τμῆμα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ ἕνα φορμαλισμὸ ἀκατάσχετο καὶ παιδαριώδη. Βλέπεις ἀγαθὰ μειράκια μιᾶς νυσταγμένης γωνιᾶς τῆς ἑλληνικῆς γῆς ποὺ πρακτικὰ δὲν ἀφομοίωσε ἀκόμα οὔτε τὴν Ἑλλάδα τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ν' ἀνασκουμπώνονται γιὰ νὰ σὲ πείσουν πὼς βρίσκονται πέρα ἀπὸ κάθε παράδοση, κάθε ἀφετηρία, κάθε πειθαρχία. Νομίζουν πὼς τὰ πνευματικὰ ρεύματα κυκλοφοροῦν μὲ τὸ ταχυδρομεῖο τοῦ ἐξωτερικοῦ, ποὺ σὲ πληροφορεῖ σὲ τί γεωγραφικὸ μῆκος καὶ πλάτος τῶν αἰσθητικῶν καὶ ὑπεραισθητικῶν του ἀναζητήσεων βρίσκεται τὴ στιγμὴ τούτη ὁ ἄλφα Ἄγγλος ποιητής, ὁ βῆτα Γάλλος πεζογράφος. Δὲν ξέρουν ὅτι τὰ ρεύματα δὲν εἶναι ἀέρας φρέσκος· εἶναι αἷμα ζεστό. Καὶ πὼς τὸ αἷμα ἔχει συγκεκριμένες, πολὺ κοντινὲς πηγές, ἀγγεῖα ζωντανά, σύσταση κληρονομημένη. Εἴμαστε ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ μας ἀλλὰ καὶ ἄνθρωποι τοῦ τόπου μας. Ἔχουμε κλώνους στὸν ἀέρα καὶ ρίζες στὸ χῶμα. Κι' ὅπως δίχως τοὺς πρώτους θὰ εἴταν ὁ καλλιτέχνης ἕνας βολβὸς τυφλός, ἔτσι καὶ δίχως τὶς δεύτερες θὰ εἴταν ξερριζωμένος.

Τὸ δύσκολο στὴν περίπτωσή μας, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση κάθε λαοῦ στὰ μέτρα μας, εἶναι πὼς ὁ κόσμος προχωρεῖ μὲ τρόπο φοβερὰ ἀσύμμετρο: Ὑπάρχουν χῶρες ἀληθινὰ προχωρημένες, ἄλλες ποὺ μοιάζουν νὰ διαγράφουν τὴν καμπύλη τῆς παρακμῆς ἑνὸς ὑπερώριμου, κουρασμένου ἢ καὶ προδομένου — ποιὸς ξέρει — πολιτισμοῦ, ἄλλες ποὺ βρίσκονται ἁπλῶς σὲ ἀνοδικὴ πορεία, καὶ πολλὲς ποὺ ἀκόμα δὲν ξεκίνησαν κάν. Τώρα, τὸ νὰ θελήσεις νὰ συντονιστεῖς μὲ τὴν ὥρα τοῦ κόσμου, εἶναι κάτ: ὀκτόρθωτο. Ποιάν ὥρα νὰ πάρεις; Τὴν πολὺ προχωρημένη; Στὸ δικό σου πλάτος τὸ ρολόϊ καθυστερεῖ. Τὴ δική σου ἀποκλειστικά; Θὰ ξεμοναχιαστεῖς, θ' ἀποκοπεῖς ἀπὸ τὸν παλμὸ τοῦ κόσμου. Τὸ πρόβλημα εἶναι ὀξύ, ὑποβάλλει τὸν πειρασμὸ γιὰ μέσες λύσεις. Πάλι ὅμως εἶναι οἱ καλλίτερες — ὅταν εἶναι κι' ὀργανικές. Γιατί, διαφορετικά, μὲ μηχανικές, ἀβασάνιστες μεταφορὲς ξένων σχημάτων, μεταφυτεύσεις τεχνητὲς κι' ἀναμασήματα, ὑπηρεσία δὲν προσφέρουμε καμμιά. Ξεγελᾶμε τὸν ἑαυτό μας. Κι' ὁ κόσμος γύρω, ὁ ἀληθινὸς κόσμος μας, στέκεται ἀδιάφορος, μᾶς ἀγνοεῖ, ἢ τὸ πολὺ - πολύ, σὰν μᾶς πάρει κατὰ τύχη τὸ μάτι του, γελάει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΙΟΥ
MDCCCLXXXI

1613192.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 'Οκτωβρίου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΛΛΑΓΗ ΣΚΟΠΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὴν ὥρα ποὺ ἄρχιζαν νὰ χαράζονται τοῦτες οἱ γραμμές, ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἀντιπροσωπευμένος ἀπὸ ἕνα χιμαιρικὸ μηχάνημα, διέσχιζε τὸ διαπλανητικὸ ἄπειρο, μὲ στόχο του τὸ κοντινότερο, γιὰ τὴν ὥρα, οὐράνιο σῶμα. Γιὰ τοὺς εἰδικούς, οἱ καρποὶ ἑνὸς τέτοιου ταξιδιοῦ, ὅταν πραγματοποιηθεῖ, πιθανότατα θὰ εἶναι πλούσιοι. Γιὰ μᾶς τοὺς ἄλλους, μιὰ περηφάνεια ἀνθρώπινη, δικαιολογημένη καὶ μεγάλη, τὰ συμπεράσματα ὅμως πιθανότατα ὄχι καὶ τόσο αἰσθητά. Ἂν ἐξαιρέσει κανένας τὰ λίγο-πολὺ ἀπίθανα ἐντυπωσιακὰ ἀπρόοπτα, τί νὰ καταλάβουμε ἐμεῖς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς ἐπιμετρήσεις ποὺ θὰ κάνουν οἱ ἐπιστήμονες; Κιόλας ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀρχίσει νὰ μεταχειρίζεται μιὰν ὁρολογία, ποσότητες καὶ ποιότητες ποὺ δὲν ἔχουν ἀντιστοιχία στὴν κοινὴν ἐμπειρία, δὲν βρίσκουν ἀνταπόκριση στὴ φαντασία μας, δὲν προβάλλονται σ' ἐσωτερικὲς εἰκόνες. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει τίποτα—μὲ τὴν ἔννοια πὼς δὲν μειώνει τὸ παραμικρὸ τὴ σημασία τῆς πραγματοποιημένης προόδου. Εἴτε λίγοι τὴν καταλαβαίνουν, εἴτε πολλοί, τίτλος τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι. Καὶ οἱ συνέπειές της, ἔστω καὶ μὲ κάποια καθυστέρηση γιὰ τοὺς πολλούς, θὰ γίνουν μιὰ μέρα αἰσθητές.

Ἀδύνατο νὰ τὶς προβλέψουμε. Πρακτικὲς συνέπειες καὶ ἠθικές, σὲ τέτοιες περιστάσεις εἶναι ἀλληλένδετες. Οἱ πρῶτες προηγοῦνται, οἱ δεύτερες ἀκολουθοῦν. Ἂν ἀνατρέξουμε ὡστόσο σὲ πρόσφατες ἐξελίξεις, θὰ μπορέσουμε ἴσως, μὲ δείχτη τὴν ἀναλογία, νὰ μαντέψουμε, ὡς ἕνα σημεῖο, καὶ τί δρόμο θὰ τραβήξουν τὰ ψυχολογικὰ ἐπακόλουθα τῶν νέων κατορθωμάτων. Δὲν πρόκειται, φυσικά, γιὰ μόνη τὴν ἐξερεύνηση τῆς Σελήνης. Πρόκειται γιὰ ὅλη τὴ σειρὰ τῶν γεγονότων ποὺ ἐγκαινιάζονται μὲ τὴ διάσπαση τοῦ ἀτόμου, τὴν ἀνίχνευση τοῦ μικροκόσμου καὶ τὸ διασκελισμὸ τοῦ Διαστήματος.

Ἂς θυμηθοῦμε πρῶτα-πρῶτα πὼς ἐπὶ χιλιάδες χρόνια, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς σὲ βραδύτατο ρυθμὸ ἐξελισσόμενες ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις, ὁ ἄνθρωπος εἶχε συνηθίσει νὰ βλέπει τὰ πράγματα τοῦ κόσμου καὶ τὰ πράγματα τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἴδια, σταθερὴ γωνία. Σχηματικά, ἁπλουστεύοντας, ἀλλὰ ὄχι καὶ δίχως ἀλήθεια, μπορεῖμε νὰ ποῦμε: τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς Γῆς. Ἡ σκοπιά του εἶταν τοποθετημένη πάνω στὸν πλανήτη καὶ ἡ ἀκτίνα της εἶχε ἕνα μῆκος περίπου σταθερό. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὅλα ὅσα ἡ ἄμεση ἐμπειρία δὲν τὰ ἔφτανε, καταπιανόταν νὰ τὰ συμπληρώνει ἡ φαντασία.

Ἔτσι, γύρω ἀπὸ ἕνα στερεὸ πυρήνα γνώσεων, λίγο-πολὺ προσιτῶν στὸν καθένα, νοητῶν ἀπὸ τὸν καθένα, φωσφόριζε τὸ ἀστρικὸ σῶμα ἑνὸς μύθου. Τὸν ἔτρεφαν πολλὰ πράγματα μαζί: ἡ κοινή, παιδικὴ φαντασία, ἡ ποίηση, ἡ δεισιδαιμονία, ἡ θρησκευτικὴ ἔκσταση, ὁ ἀορίστου λόγος φιλοσοφικὸς ρεμβασμός. Ἂς σημειωθεῖ πὼς ἡ κατασκευὴ τούτη δὲν εἶταν μιὰ τυχαία, μηχανικὴ κατάσταση. Εἶταν βίωμα μόνιμο καὶ βαθύ, ποὺ διέπλαθε ἀνάλογα τὸν ψυχικὸ κόσμο τῶν ἀνθρώπων. Τὸν διέπλαθε σταθερά, σὰ συντελεστὴς οὐσιαστικὸς ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, ἔτσι ποὺ νὰ περνάει βαθμιαῖα ἀπὸ τὴ νόηση στὴ συνείδηση, νὰ τὴ διαποτίζει, νὰ τὴ διαπαιδαγωγεῖ. Οἱ ἐξελίξεις, ὅταν παρουσιάζονταν—ὅταν δηλαδὴ χρειαζόταν ν' ἀναπροσαρμοστεῖ τὸ κοινὸ κοσμοείδωλο σὲ νέα δεδομένα—ἐπιδροῦσαν ἤρεμα, ἤπια, δίχως ἰσχυροὺς κλονισμούς. Ἡ συνείδηση, ὡς ποὺ νὰ τὸ πληροφορηθεῖ, πρόφταινε νὰ τὸ ἀφομοιώσει.

Ὁ καιρός μας ἀνέτρεψε συθέμελα αὐτὴ τὴ διαδικασία. Ξαφνιάσματα, ἀνεξάντλητα ξαφνιάσματα εἶναι ἡ πεῖρα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Κάτι σὰ μιὰ ἁλυσίδα ἀπὸ ἐκρήξεις. Γίνεται γύρω μας τόσο φῶς, ποὺ ἀπομένουμε θαμπωμένοι. Καὶ μαζί, νιώθουμε νὰ μᾶς ἐκσφενδονίζουν ἔξω ἀπὸ τὴν καθιερωμένη, πατροπαράδοτη σκοπιά μας, νὰ μᾶς ἀναγκάζουν ν' ἀλλάξουμε ἐγκατάσταση μέσα στὸν οἰκουμενικὸ χῶρο. Βρισκόμαστε μονομιᾶς σ' ἕνα σημεῖο τόσο ὑψηλὸ καὶ τόσο ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸ μητρικό μας τὸν πλανήτη, ποὺ νὰ μᾶς κυριεύει ἴλιγγος καὶ νὰ πιάνεται ἡ ἀνάσα μας. Εἶναι μιὰ σκοπιὰ ποὺ δὲν πρόφτασε ἀκόμα νὰ ζεσταθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ν' ἀποκτήσει μνήμη καὶ ἱστορία. Βλέπουμε τώρα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου καὶ τὰ πράγματα τῆς ζωῆς ἀπὸ μακρυὰ κι' ἀπὸ ψηλά, ἡ αἴσθηση τοῦ περιβάλλοντος ἀλλάζει, ἡ προοπτική μας ἀναδιαρθρώνεται.

Εἶναι—σ' ἐπίπεδο πιὸ ὑλικὸ—ὅπως τότε ποὺ ὁ ἄνθρωπος, ὁ μαθημένος νὰ βλέπει ἐπὶ αἰῶνες τὸ θέαμα τῆς Γῆς ἀπὸ τὸ ἴδιο, ὁριζόντιο ἐπίπεδο, μεταφερόταν ξαφνικὰ μὲ τὸ ἀεροπλάνο ψηλά, καὶ τὸ ἔβλεπε γιὰ πρώτη φορὰ κάθετα. Μᾶς φαίνεται τὸ πρᾶγμα ἁπλό; Δὲν εἶναι καθόλου. Σκεφθῆτε πώς, ἀπὸ τὴ νέα τούτη γωνία, δὲν ἀλλάζει μόνον ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸν πίνακα. Ἀλλάζουν καὶ τὰ ἐσωτερικὰ μέτρα: Τὸ δίποδο ποὺ βαδίζει ὄρθιο, μὲ τὸ μέτωπο ψηλά, κορνίζα του τὸν οὐρανό, γίνεται ἕνα πλάσμα σερνάμενο στὴ γῆ σὰ σκουλήκι. Σὲ μιὰν ἄλφα ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἔδαφος, τὸ βλέπετε μικροσκοπικό, ἀσήμαντο, νὰ κυκλοφορεῖ καθὼς μικρόβιο ἀνάμεσα στὰ λιλιπούτεια ἔργα του. Σὲ μιὰ βῆτα ἀπόσταση, ἐξαφανίζεται. Σὲ μιὰ γάμα, ἐξαφανίζονται καὶ τὰ ἔργα του. Ἔχετε σ' ἀντιστάθμισμα τὴν καινούργια, μεθυστικὴ αἴσθηση πὼς τὸ ἐσωτερικό του ἀνάστημα μεταφέρεται μαζί σας, ἐπὶ πτερύγων ἀνέμου, πραγματοποιεῖ νέες, σημαντικότερες ἀπὸ τὶς παλιὲς κατακτήσεις. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ὅμως ἐδῶ νὰ ἰδοῦμε ἂν τὸ εἶδος μας κερδίζει ἢ χάνει ἀπὸ τὴ νέα κατάσταση. Τὸ θέμα εἶναι ν' ἀναγνωρίσουμε πὼς ἡ αἰφνίδια ἀλλαγὴ σκοπιᾶς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει ἀντίχτυπους σπουδαίους, ὄχι εὔκολα συνειδητοποιήσιμους, στὸν ἠθικό μας κόσμο.

Ἀκόμα σήμερα δὲν ἀφομοιώσαμε τὸ πρῶτο αὐτὸ πήδημα, τὴν ἀποτείχωση μὲ τὸ ἀεροπλάνο. Ὅποιος τὸ νομίζει, δὲν ἔχει ὑποπτευθεῖ ὁρκετὰ τὴν ἐσωτερικὴ ρευστότητα, τὴν ἀστάθεια τοῦ σύγχρονου κόσμου. Πήραμε λίγο-πολὺ τὸ βάφτισμα τοῦ ἀέρα, συνηθίσαμε νὰ πετᾶμε, τὸ ἀγαπήσαμε μάλιστα—ὅμως σὰν κόσμος παραπαίουμε. Φταίει τὸ ἀεροπλάνο; Ὄχι βέβαια. Φταίει ἡ ἀδυναμία μας ν' ἀφομοιώσουμε ἁρκετὰ γρήγορα τὶς νέες μορφὲς ζωῆς ποὺ ἐγκαινιάζονται μὲ τὸ ἀεροπλάνο. Τὸ ἴδιο, καὶ κατὰ μείζονα λόγο, γίνεται μὲ ὅλα τὰ καινούργια μεγάλα τεχνικὰ κι' ἐπιστημονικὰ δεδομένα τοῦ καιροῦ μας. Σχετικότητες, διασπάσεις τοῦ ἀτόμου, διαπλανητικὰ ὄλματα, ἀναταράζουν ἀπὸ τὰ βάθρα του τ' ὅραμα τῆς ζωῆς. Οἱ παλιὲς πεποιθήσεις ἔδυσαν, οἱ ἄνθρωποι ἔχασαν τοὺς φόβους καὶ τὶς ἐλπίδες ποὺ τοὺς στερέωναν ἄλλοτε στὴ ζωή, ποὺ τοὺς ἔτρεφαν τὸν πόθο τῆς ἀθανασίας. Τί τ' ἀναπλήρωσε ὅλ' αὐτά; Γιὰ πολλοὺς κάποια συγκεκριμένα ἰδανικά, γι' ἄλλους, ἐπίσης πολλούς, τίποτα, τὸ κενό, ἕνας κούφιος ἴλιγγος ἢ οἱ ἀναπάντητες, διαβρωτικὲς ἀπορίες. Πόσοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ κατόρθωσαν νὰ μεταφέρουν τὴν πεποίθηση στὴν ἱερότητα τοῦ ἀνθρώπου σ' ἄλλα ἐπίπεδα καὶ νὰ τὴ στηρίξουν μέσα τους τὸ ἴδιο γερὰ καθὼς πρίν; Τὰ νέα ἐπιστημονικὰ δεδομένα ἀπαιτοῦν ἀσυνήθιστη ὡριμότητα, πολὺ μεγάλη ἐσωτερικὴ συνοχὴ κι' εὐστάθεια, γιὰ ν' ἀφομοιωθοῦν, ν' ἀξιοποιηθοῦν σὲ καθαρὰ ἀνθρώπινες καὶ ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες.

Τὸ εἶδος μας καλεῖται νὰ ὡριμάσει ἐσπευσμένα, νὰ ἐξανθρωπίσει τὶς ὑλικὲς κατακτήσεις του καὶ νὰ δείξει πὼς εἶναι ἱκανὸ νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὶς μεγάλες περιστάσεις ποὺ ἔχει αὐτὸ τὸ ἴδιο δημιουργήσει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΙΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Ὀκτωβρίου 1958

1613/93-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὸ δίπτυχο σκηνὴ - παρασκήνια εἶναι ἕνα θέμα μὲ πολλὲς διαστάσεις. Στὴν κοινὴ συνείδηση, δὲν συνοψίζει μόνο τὴ ζωὴ τοῦ θεάτρου. Τὸ μεταχειριζόμαστε μεταφορικῶς κι' ἀλλοῦ. Στὸ θέατρο ὅμως εἶναι ποὺ βρίσκει κατὰ κύριο λόγο τὴν ἐφαρμογή του—τὴν καλύτερη καὶ τὴ χειρότερη. Τὸ ἀκόλουθο περιστατικό, φωτίζει παραστατικὰ τὴν πρώτη. Μοῦ τὸ ἀφηγήθηκε, ὅπως τὸ ἔζησε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἄξιους παλαιμάχους τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, μιὰ ζωντανὴ σελίδα ἱστορίας: ὁ Χριστόφορος Ταβουλάρης. Γίνεται ἐπίκαιρο τώρα ποὺ παίζεται ὁ «Ὀθέλλος».

Μάρτη τοῦ 1903 ὁ μεγάλος Ἰταλὸς τραγωδὸς Ἐρμέτε Νοβέλλι ἐρχόταν μὲ τὸ θίασό του ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια νὰ δώσει τέσσερες παραστάσεις στὸ Βασιλικὸ Θέατρο τῆς Ἀθήνας. Τὴν ἐμφάνισή του τὴν περίμενε μ' ἀνυπομονησία ὄχι μόνο τὸ θεατρόφιλο κοινὸ τῆς πρωτεύουσας. Τὴν περίμενε ἰδιαίτερα ὁ Γεώργιος ὁ Α΄, ποὺ περιέβαλλε μὲ τὸ θαυμασμό του καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ φιλία του τὸν μεγάλο καλλιτέχνη.

Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ Νοβέλλι στὴ σκηνὴ στάθηκε, ὅπως εἶταν ἐπόμενο, ἀνάλογη μὲ τὴ φήμη του. Εἶχε στὸ πρόγραμμά του τὶς μεγάλες του ἐπιτυχίες: «Λουδοβῖκο ΙΑ΄», «Ἠθοποιὸ Κήν», «Ἔμπορο τῆς Βενετίας». Τὸ τέταρτο βράδι, εἶταν ἡ σειρὰ τοῦ «Ὀθέλλου». Στὸ βασιλικὸ θεωρεῖο, ὅπως κάθε βραδιά, εἶχε καθήσει ὁ βασιλικὸς θεατὴς καὶ τὸ κοινό, γεμᾶτο ἀνυπομονησία, περίμενε νὰ ἰδεῖ τὸ θρυλικὸ πρωταγωνιστὴ στὸ θρυλικὸ ρόλο.

Τελειώνει ὅμως ἡ πρώτη πράξη καὶ τὰ χειροκροτήματα ποὺ τὴ σφραγίζουν δὲν εἶναι τὰ ἴδια ὅπως τὶς ἄλλες τὶς βραδιές. Στὴ μαρμάρινη ἐσωτερικὴ σκάλα ποὺ ἀνεβάζει ἀπὸ τὴ σκηνὴ στὰ καμαρίνια, οἱ ἐργάτες τοῦ θεάτρου βλέπουν ξαφνικὰ νὰ χύνεται ἕνας ἔξαλλος Νοβέλλι, νὰ τ' ἀνεβαίνει δυὸ - δυὸ φωνάζοντας ἐξαγριωμένος καὶ μαζὶ νὰ ξεκουμπώνει, νὰ βγάζει, νὰ πετάει ἀπὸ πάνω του τὰ ροῦχα τοῦ Μαύρου τῆς Βενετίας. Τρέχουν ἀναστατωμένοι δικοί του καὶ δικοί μας νὰ τὸν ρωτή-

σουν τί ἔχει πάθει. Ἐκεῖνος ζητάει νὰ διακοπεῖ ἡ παράσταση, νὰ ἐπιστραφοῦν τὰ εἰσιτήρια στὸν κόσμο.

— Δὲν ἔχω ἐπαφὴ μὲ τὸ κοινό! δὲν μὲ καταλαβαίνουν! Δὲν μπορῶ νὰ συνεχίσω...

Ἀγωνίστηκαν νὰ τὸν μεταπείσουν, νὰ τοῦ ἐξηγήσουν. Μάταια. Οὔτε ἡ ὑπόμνηση πὼς στὸ βασιλικὸ θεωρεῖο περιμένουν τὴ συνέχεια κατάφερνε νὰ τὸν κάνει ν' ἀλλάξει ἀπόφαση. Δὲν εἶταν μιὰ καλλιτεχνικὴ φιλαυτία ποὺ εἶχε θιγεῖ. Ἡ σύγκρουση εἶταν βαθύτερη.

Ἂς τὴ συνοψίσουμε σὲ δυὸ λόγια: Τὸ κοινὸ τῆς Ἀθήνας εἶχε ὡς τότε γιὰ τὸν Ὀθέλλο μιὰν ἀντίληψη πολὺ εἰδική, ποὺ τοῦ τὴν εἶχαν διαμορφώσει, καλλιεργήσει, οἱ ἄλλοι πρωταγωνιστὲς τοῦ καιροῦ ἐκείνου. Κατὰ τὴν ἀντίληψη αὐτή, τὸ μέγεθος τοῦ προσώπου ἐκφραζόταν μὲ μέσα ἐντελῶς ἐξωτερικά. Ὁ Ὀθέλλος τῶν Ἀθηναίων ἔφτανε, ἔτσι, νὰ εἶναι ἕνα γραφικὸ θηρίο ποὺ σὲ πρώτη εὐκαιρία ἀστράφτει καὶ βροντάει, ἀφρίζει, μουγκρίζει. Ὁ Νοβέλλι, ἀντίθετα, πρωτοπόρος καλλιτέχνης τοῦ καιροῦ του, ἐγκαινίαζε στὸ ρόλο ἕνα νέο ὕφος: Ἀντιρητορικός, γεμάτος μέτρο καὶ περίσκεψη, ὀπαδὸς τῆς οὐσιαστικῆς ἀλήθειας, ποὺ ἐκφράζεται μὲ μέσα ζυγισμένα, ἀλλὰ καὶ εὐθυγραμμισμένος μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ ρεαλισμοῦ, ποὺ ἀνανέωνε τότε τὴν εὐρωπαϊκὴ σκηνή, ἐρχόταν νὰ προβάλλει μιὰ δική του ἀντίληψη γιὰ τὸν ἀθάνατο ρόλο. Τολμηρὰ πράγματα ὅλ' αὐτά, ἀνυποψίαστα γιὰ τὴν καϋμένη τὴν Ἀθήνα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα. Ὁ κόσμος ποὺ εἶχε κουβαληθεῖ στὸ Βασιλικὸ Θέατρο μὲ τὴν κρυφὴ λαχτάρα νὰ ὑποστεῖ μιὰ σεισμικὴ δόνηση, ἔβλεπε ἀπογοητευμένος τὶς ἐλπίδες του νὰ σβύνουν. Τίποτα: αὐτὸς ὁ μεγάλος καλλιτέχνης, δὲν εἶταν καὶ τόσο σπουδαῖος ποὺ τὸν ἔλεγαν...

Γιὰ τοὺς φιλοπερίεργους ποὺ θἄθελαν νὰ μάθουν πῶς τελείωσε τὸ ἐπεισόδιο ἐκεῖνο, θὰ σημειώσουμε πὼς ἡ κατάσταση δὲν μπόρεσε, φυσικά, νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τὸν βασιλέα, πὼς ὁ Γεώργιος ὁ Α΄ ξεκίνησε ὁ ἴδιος κι' ἀνέβηκε στὸ καμαρίνι τοῦ Νοβέλλι νὰ τὸν θερμοπαρακαλέσει νὰ συνεχίσει τὴν παράσταση, καὶ πὼς τὸ ἀνύποπτο ὡς τότε κοινό, σὰν ἔμαθε τὰ διατρέξαντα, χειροκρότησε μὲν τὸν καλλιτέχνη ποὺ ξανάβγαινε στὴ σκηνή, τὰ χειροκροτήματά του ὅμως δὲν εἶχαν τὴν ἴδια αὐθορμησία ὅπως τὶς ἄλλες τὶς βραδιές. Ἕνα καθιερωμένο εἴδωλο εἶχε θιγεῖ, μιὰ μυθικὴ μορφὴ τὴν εἶχαν, γιὰ τὸ κοινό, παραμορφώσει. Καὶ τὸ κοινὸ τ' ἀγαπάει μὲ πεῖσμα τὰ ἐσωτερικά του εἴδωλα, περιφρουρεῖ ζηλότυπα τοὺς μύθους του, κι' ἂς τοὺς ἔχει νιώσει μὲ τρόπο ἁπλουστευτικό, ἐκλαϊκευμένο, ἁπλοϊκό.

Τὸ περιστατικό, ἔτσι, παίρνει μιὰν ἄλλη σημασία ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἀνεκδοτολογική. Γίνεται κάτι σὰν ἔμμεσος σχολιασμός, προέκταση τοῦ μυστηρίου ἐκείνου ποὺ τὸ λέμε «σκηνικὴ μαγεία». Αὐτὴ ἡ πλευρὰ ἔχει τὸ περισσότερο νόημα, κι' ὄχι, ὅπως θὰ νόμιζε ἴσως κανένας, τὸ θεωρητικὸ ζήτημα ποιὸς εἶναι ὁ σωστότερος τρόπος νὰ παίζεται ἕνας ρόλος καὶ ποιὰ ἡ ὀρθότερη ἑρμηνεία τοῦ Ὀθέλλου, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση.

Στεκόσαστε κρυμμένος στὴν κουίντα ἑνὸς θεάτρου τὴν ὥρα ποὺ γίνεται ἡ παράσταση. (Θεωροῦμε ἐδῶ πὼς πρόκειται γιὰ ἕναν ἄνθρωπο τοῦ θεάτρου συνειδητὸ κι' ὄχι γιὰ τυφλὸ ὄργανο τῆς δραματικῆς τέχνης). Τὰ μάτια σας, τὰ γεμάτα θάμπος καὶ μεθύσι, καθὼς εἶναι πάντα τὰ μάτια ἐκείνων ποὺ γεννήθηκαν γιὰ τὸ θέατρο, ὅταν ἡ σκηνὴ εἶναι ἀναμμένη καὶ λειτουργεῖ,—τὰ μάτια σας, λοιπόν, χαμηλώνουν κάποια στιγμὴ καὶ πέφτουν ἐκεῖ μπροστὰ στὰ πόδια σας, στὸ σημεῖο ὅπου ἡ βαθειὰ σκιὰ τοῦ παρασκηνιοῦ πιάνει νὰ λυώνει, νὰ σβύνεται μέσα σὲ μιὰν ἄχνη φωτεινή: τὴν αἴγλη τοῦ κυρίως σκηνικοῦ χώρου. Συλλογιζόσαστε, ἂν ἀγαπᾶτε τὶς λογικὲς ἀναλύσεις, πὼς τίποτα τὸ ὑπερφυσικὸ δὲν ὑπάρχει βέβαια σὲ τοῦτο τὸ μεταίχμιο, τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ δὲν ξεχωρίζει τὴ ζώνη τῆς σκιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ φωτισμένη. Πὼς ἂν τὰ φῶτα τῆς τελευταίας ἔχουν χρώματα, ἔνταση, θερμοκρασία, αὐτὸ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἕνα πολὺ ἁπλὸ φαινόμενο ποὺ μπορεῖ, ὑπὸ κατάλληλες συνθῆκες, νὰ προκαλέσει καὶ μερικὲς φυσικότατες ψυχολογικὲς ἀντιδράσεις. Τὸ κοινό, ὁ θεατής, ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση πὼς βρίσκεται σὲ θέατρο, δὲν γελιέται παρὰ μόνο συνειδητὰ κι' ὡς ἕνα σημεῖο. Αὐτὴ εἶναι ἡ «θεατρικὴ σύμβαση».

Ὅλα τοῦτα, ἔτσι ταξινομημένα, μοιάζουν πολὺ ἁπλᾶ. Κι' ὅμως δὲν εἶναι. Γιατὶ ἐπιτέλους ὁ θεατὴς βρίσκεται κάτω, στὴν αἴθουσα, βλέπει τὸ θέαμα ἀπὸ τὴν ὑπολογισμένη, τὴν κατάλληλη γωνία· εἶναι φυσικὸ λοιπὸν νὰ δέχεται τὴ συγκεντρωμένη του ἐντύπωση. Ἐδῶ ὅμως, στὸ παρασκήνι, ὅλα, λογικά, βοηθᾶνε στὸ ἀντίθετο: ἡ ἐντύπωση νὰ χαλάει, τ' ὄνειρο νὰ διαλύεται. Ἀπὸ ἐδῶ, τὸ παιχνίδι τὸ βλέπεις νὰ ἐξαρθρώνεται, τὰ μέλη του νὰ σκορπίζουν, τὴν τεχνητὴ μαγεία νὰ φανερώνει τὸ σκελετό της. Δὲν θὰ ἔπρεπε, ἀπὸ τὸ παρασκήνι, ἡ θωριὰ τοῦ θεάτρου νὰ εἶναι ἀπογοητευτική;

Δὲν εἶναι. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸν ὁπλισμένο μὲ τὴ μυστικὴ ὅραση τοῦ θεάτρου, τὸν μπολιασμένο μὲ τὸ θανάσιμο μυστήριο τοῦ θεάτρου, ἡ μαγεία τῆς φωτισμένης σκηνῆς ἀπὸ τὴν κουίντα εἶναι, ἀντίθετα, ἐντονότερη. Κάτι μέσα του μαγνητίζεται καὶ μεθάει, ἕνας ἴλιγγος βαθὺς τὸν συνεπαίρνει· δοκιμάζει τὴν περίεργη ἐκείνη δίψα τοῦ κενοῦ ποὺ σ' ἀδράχνει στὰ σπλάχνα ὅταν πάνω ἀπὸ ἕνα καμπαναριὸ σκύβεις στὴν ἄβυσσο. Τρέμεις μὴν πέσεις καὶ μαζὶ τὸ λαχταρᾶς.

Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. Θὰ περιοριστοῦμε μόνο στὸ οὐσιαστικό του ἐπακόλουθο: Ἡ πλασματικὴ ζωὴ τῆς σκηνῆς — θὰ ποῦμε — εἶναι μιὰ ζωὴ ποιητική, μιὰ ζωὴ ὑψωμένη σὲ δύναμη. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ποιὰ γωνία τὴ βλέπεις καὶ ὄχι χάρη στὴν ὀφθαλμαπάτη, ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ μετουσιώνει. Παίρνει τὸ ἄσαρκο ὄνειρο ἑνὸς ποιητῆ καὶ τοῦ δίνει τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀνώτερου ἀπὸ τὸ πραγματικό· παίρνει τὸ πρόσωπο τοῦ δράματος καὶ τὸ ἐπιβάλλει στὴν πραγματικότητα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, τὸ κάνει ἄφθαρτο καὶ μαζὶ γενικὸ σύμβολο τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη, τὸ ποιητικὸ πλάσμα δὲν ἔχει πιὰ περιορισμένη ἀτομικότητα. Εἶναι φορέας τῆς ψυχῆς τοῦ γένους. Ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὴν ὑλικὴ δουλεία τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ εἴδους, δὲν ὑπόκειται στὴ ροὴ τοῦ Χρόνου, στὸ περπατημένο τοῦ θανάτου. Πεθαίνει συμβολικά, μ' ἔξαρση, γιὰ ν' ἀξιωθεῖ τὴν ἀθανασία. Πεθαίνει γιὰ νὰ ξαναζήσει, πεθαίνει γιὰ ν' ἀποθεωθεῖ. Ἕνας βαθὺς καϋμός μας — ὁ καϋμὸς τοῦ πόνου, ὁ καϋμὸς τοῦ χάους — ἐπαληθεύεται μέσα του, καὶ λυτρώνεται. Λυτρώνει ἀπὸ τὸ ἄγχος τοῦ δίχως νόημα θανάτου.

Νὰ γιατὶ οἱ ἄνθρωποι, τὰ εἴδωλα τοῦ μεγάλου θεάτρου ἔστω καὶ παρεξηγημένα, ἔστω καὶ χαμηλωμένα στὸ ἐπίπεδό μας, τὰ περιφρουροῦμε ζηλότυπα. Δὲν ἀνήκουν πιὰ στὸν ποιητή τους, οὔτε στὸν ἑρμηνευτή τους. Εἶναι γιὰ μᾶς στιγμὲς προγματοποιημένης αἰωνιότητας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΘΗΝΩΝ MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Ὀκτωβρίου 1958

1613194.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅλα γύρω μας δείχνουν πὼς βρισκόμαστε στὴν παρεμονὴ μεγάλων μεταμορφώσεων. Κάτι περισσότερο: πὼς οἱ μεταμορφώσεις αὐτὲς ἔχουν κιόλας ἀρχίσει. Μιλᾶμε, φυσικά, γιὰ τὶς μεταμορφώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ἡ συνέπεια τῶν ἐξωτερικῶν. Μᾶς ἀπασχόλησαν — πολὺ πρόχειρα, εἶν' ἡ ἀλήθεια — τὶς προάλλες, ἀπὸ τὴ στήλη τούτη. Ξαναγυρίζουμε τώρα σ' αὐτὲς ὄχι γιὰ νὰ τὶς συμπληρώσουμε (δὲν γίνεται νὰ συμπληρωθοῦν) ἀλλὰ γιατὶ μᾶς κυνηγάνε, ἔχουν ἐγκατασταθεῖ στὸ κέντρο τοῦ λογισμοῦ μας. Πολλοὶ μιλᾶνε γιὰ τὴν πρώτη διαπλανητικὴ ἐξόρμηση, ποὺ ἀστόχησε — σ' ἀπόσταση ὡστόσο τοῦ ἑνὸς τρίτου μόνο τοῦ δρόμου ἀπὸ τὴ Σελήνη. Ὅλοι μοιάζουν νὰ βλέπουν μόνο τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ γεγονότος. Ἀναγνωρίζω πὼς οἱ ἐσωτερικὲς προοπτικές του, οἱ προοπτικὲς τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀνοίγεται ἔτσι, εἶναι δύσκολο νὰ προυπολογιστοῦν. Τὶ σημαίνει ὅμως; Ὑπάρχει αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἄλλο θέμα πιὸ γενικά, πιὸ ἱστορικὰ ἐπίκαιρο; Νομίζω πὼς ὄχι. Ὅλα τ' ἄλλα, καὶ τὰ ὑψηλότερα, ἔχουν κιάλας δοκιμαστεῖ: διαθέτουν ἕνα παρελθὸν μέσα στὴν Ἱστορία. Αὐτὸ - ἐδῶ ὄχι.

Πολὺ πρωτοῦ σημειωθεῖ ἕνα ἐξαιρετικῆς σημασίας γεγονός, ποὺ πρόκειται ν' ἀλλοιώσει τὴ μορφὴ τοῦ κόσμου, τὴν ψυχολογία τῶν ἀνθρώπων, τὶς καθιερωμένες μεταξύ τους σχέσεις, θἄλεγε κανεὶς πὼς προηγεῖται μιὰ περίοδος προετοιμασίας ἢ κάτι σὰν μιὰ οὐρὰ προαισθημάτων: Οἱ ἐσωτερικὲς μεταμορφώσεις ἀρχίζουν ἀνεπαίσθητα προτοῦ σημειωθεῖ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός. Τὸ ἀποτέλεσμα μοιάζει, ἔτσι, ν' ἀχνογράφεται πρὶν ἀπὸ τὸ αἴτιο, κι' αὐτό, σὰ σχῆμα, θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ παραξενέψει τὸν ὄχι ὁρκετὰ προσεχτικὸ παρατηρητή. Στὴν οὐσία ὅμως ἔχει ἐξήγηση ἁπλούστατη: Ὅτι κάθε μεγάλη ἱστορικὴ καμπὴ εἶναι καρπὸς δημιουργημένης ἀπὸ καιρὸ ἀνάγκης, ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας ποὺ ἔχει ἀρχίσει πολὺ πρίν.

Στὸν ἠθικὸ τομέα τὸ πράγμα εἶναι αὐτονόητο. Ὄχι μόνο μιὰ μεγάλη πνευματικὴ κίνηση — μιὰ θρησκεία ἂς ποῦμε, μιὰ πλατειὰ καὶ νέα κοσμοθεωρητικὴ ἀντίληψη — δὲν μπορεῖ ν' ἀναπηδήσει ἂν δὲν ἔχει προηγηθεῖ ἡ ἀνάγκη τῶν συνειδήσεων καὶ τῶν πνευμάτων ποὺ τὴν προκαλεῖ, ἀλλὰ καὶ σὲ σφαῖρα πολὺ πιὸ περιορισμένη, ἕνας συρμὸς ἀντιλήψεων, μιὰ νέα αἰσθητικὴ σχολή, ἕνα νέο κοινωνικὸ ἦθος, δὲν μποροῦν νὰ προβάλλουν ἂν δὲν ἔχει ὑπάρξει πρὶν μιὰ κατάσταση ποὺ ἀπέναντί της τὸ νέο φαινόμενο θὰ ἔχει τὴ σχέση τοῦ καρποῦ — σχέση εὐθεῖα — ἢ ποὺ θὰ ἐκφράζει τὴν ἐναντίον του ἀντίδραση — σχέση πλάγια. Παραδείγματα στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, τὸ πλατύ: τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν προετοιμάζει καὶ τὴν προαναγγέλλει ἡ τεράστια κρίση συνειδήσεων τῆς παρακμῆς τοῦ κλασικοῦ κόσμου· τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἡ ὀρθολογιστικὴ δίψα τῶν πνευμάτων ἡ ἀνακατεμένη μ' ἕνα λανθάνοντα ρωμαντισμό, κρᾶμα ἐξαιρετικὰ ἐκρηκτικό. Στὸ δεύτερο ἐπίπεδο: ὁ νατουραλισμὸς εἶναι ἡ ἀγανακτισμένη ἀντίδραση κατὰ τοῦ αἰσθηματολογικὰ ξεφτισμένου ρωμαντισμοῦ, ὁ μοντέρνος κυνισμὸς μιὰ ἀνταρσία κατὰ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τοῦ χτεσινοῦ κόσμου, ποὺ προδόθηκαν ἐπαίσχυντα ἀπὸ μέσα.

Ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ἠθικὸ τομέα, ὁ ἴδιος νόμος λειτουργεῖ. Ὅσο κι' ἂν γιὰ ἐμᾶς τοὺς τρίτους, τοὺς ἀμύητους, μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνακάλυψη, μιὰ τεχνικὴ ἐφεύρεση, μοιάζουν φαινόμενα αἰφνιδιαστικά, ποὺ ἀναστατώνουν τὸν ἁμαλὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς, στὴν πραγματικότητα κι' αὐτὰ ἔχουν τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ τους. Αὐτὰ προπάντων. Ἔρχονται στὴν ὥρα τους. Τὸ μόνο ξάφνιασμα εἶναι πὼς δὲν εἴχαμε τὴν ἀπαιτούμενη ὀξυδέρκεια κι' ἐνημερότητα, γιὰ νὰ τὰ προαισθανθοῦμε. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ προχωροῦν πάνω σὲ μιὰν εὐθεία γραμμὴ αὐστηροτάτης λογικῆς ἀλληλουχίας, ὅπου τὸ κάθε ἐπίτευγμα εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση τοῦ ἑπομένου. Τὸ δαιμόνιο, πολὺ συχνά, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ ἱκανότητα ἑνὸς ἀνθρώπου νὰ διακρίνει τὸν ἀμέσως ἐρχόμενο σταθμό, ἐκεῖ ποὺ ὁ κοινὸς θνητὸς δὲν βλέπει παρὰ τὸ ὀπρόσωπο, ἀφηρημένο διάστημα. Ἂς ἀποσαφηνιστεῖ ἐδῶ ὡστόσο πὼς τὴν ἱκανότητα ποὺ λέμε, τὴ διαθέτει συχνὰ τὸ ἔνστικτο κι' ὄχι ὁ νοῦς. Μιὰ μεγαλοφυΐα, γι' αὐτό, εἶναι πολὺ περισσότερο ζήτημα ταλάντου καὶ πολὺ λιγότερο ἐκεῖνο ποὺ νομίζει ὁ πολὺς κόσμος: «μεγάλο μυαλό»...

Ὥστε γιὰ τὶς ἐξελίξεις τοῦ κόσμου ποὺ ἐγκαινιάζεται στὶς ἡμέρες μας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑπάρχουν προάγγελα σημεῖα. Τὰ σημεῖα αὐτά, ἂν ἐμεῖς τὰ ζοῦμε καὶ δὲν τὰ ξεκρίνουμε, οἱ μεταγενέστεροι, ποὺ δὲν θὰ τὰ ζοῦν πιά, θὰ τὰ ξεκρίνουν ἴσως. Αὐτοί, θὰ διαθέτουν τὸ ὄργανο τῆς χρονικῆς προοπτικῆς, ποὺ μᾶς λείπει ἐμᾶς τώρα. Ὡστόσο ἕνα κάποιο τέτοιο σύμπτωμα, μπορεῖ καὶ νὰ μᾶς εἶναι, ἔστω κι' ἀόριστα, αἰσθητό. Ἂς τὸ ἀποκαλέσουμε μὲ κάποια γενικότητα «ἐπαναστατισμό». Εἶναι μιὰ τάση διάχυτη καὶ μόνιμη, ἐνδημικὴ τῆς τελευταίας ἑκατονταετίας. Ἴσαμε χτές, ἐκδηλωνόταν ἰδιαίτερα, σχηματικά, στὴν περιοχὴ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν. Ἔπαιρνε τὴν ἀνώδυνη μορφὴ νέων ἰδεολογικῶν ρευμάτων, νέων αἰσθητικῶν ἀναζητήσεων. Ἀνύποπτοι, νομίζομε ὅλοι μας πὼς ἐντοπίζεται ἐκεῖ.

Τώρα, ἀρχίζουμε νὰ θαμποβλέπουμε πὼς εἶταν κάτι πολὺ πιὸ πλατύ, ποὺ ἀναφέρεται πιὰ σὲ μιὰ γενικὴ ἀνακατάταξη τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ σύμπαν. Τὸ δίπολο αὐτό, στὴν πρόσφατη φάση τῆς ἱστορίας του, φαίνεται νὰ μὴ βολεύεται πιὰ μέσα στὸν καθιερωμένο του ἠθικὸ καὶ φυσικὸ χῶρο· ἀναδεύεται ἀνήσυχο, γυρεύοντας ν' ἀλλάξει, ν' ἀναθεωρήσει τὶς σχέσεις του μὲ τὸν περιβάλλοντα κόσμο. Θἄλεγες πὼς μέσα του, ἀνεπαίσθητα, στὸ μάκρος τοῦ ἱστορημένου του βίου, ἔπιασε νὰ βλασταίνει μιὰ σκοτεινὴ ἀνάγκη, μιὰ τάση παράπλευρη μὲ τὴ φανερὴ του δραστηριότητα: τάση ποὺ ἔχει γιὰ κύριο χαρακτηριστικό της τὴν ἀνταρσία. Ὄχι πιὰ προσαρμογὴ στὶς δεδομένες ἄνωθεν συνθῆκες τῆς ζωῆς, ὅπως ἄλλοτε, ὄχι ἄμυνα ἀπέναντι στὶς φυσικὲς δυνάμεις, ὄχι πιὰ ἀγώνας νὰ ἐξανθρωπιστοῦν οἱ ἀντικειμενικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ξεσυνέρια, ἀλλαγὴ ἐσωτερικοῦ προσανατολισμοῦ: ἀπὸ ἀμυνόμενος, ἐπιτιθέμενος. Γιὰ τὸ παλιὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα αὐτὸς ἐδῶ θὰ λεγόταν «ὁ καιρὸς τῆς ἀλαζονίας». Καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἐκείνη ἰδωμένος, εἶναι τέτοιος, πραγματικά. Τὸ κλῖμα τῆς εὐσέβειας, τῆς ὑποταγῆς, τοῦ μεταφυσικοῦ φόβου, τῆς εὐλάβειας, τὸ διαδέχεται τώρα ἕνα κλῖμα προπέτειας κι' ἀδίσταχτου ἐλέγχου. Βλέπουμε τώρα πὼς ὁ ἐπαναστατισμὸς τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου δὲν εἶταν εἰδικὸ φαινόμενο· εἶταν σύμπτωμα σὲ βαθύτερες ἀλλοιώσεις. Ἀκόμα καὶ οἱ δύο μεγάλοι πόλεμοι, ποὺ ἔμοιαζαν νὰ εἶναι τὰ μέγιστα ἱστορικὰ γεγονότα μας, τώρα ἀρχίζουν νὰ παίρνουν θέση δευτερεύουσα, ἐξαρτημένη. Ὄχι μόνο παρουσιάζονται σὰν ἁπλὲς συνέπειες ἀλλὰ καί, πιθανότατα, ἀπὸ οὐσιαστικὰ ἠθικὴ σκοπιὰ κρινόμενοι, νὰ εἶναι ἐπεισόδια ἀλλότρια σὲ μιὰ πολὺ πιὸ κρίσιμη διαδικασία.

Ἀνάγκη ὅμως νὰ ὁλοκληρώσουμε τὶς σκέψεις τοῦτες τὴν ἐρχόμενη φορά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Νοεμβρίου 1958

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΠΙΚΡΗ ΘΗΤΕΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

1613/95-1

Μιλήσαμε, τὴν περασμένη Τετάρτη γιὰ τὴ βαθύτερη ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ ποὺ ἔχει σημειωθεῖ στὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ μας. Ἀποκαλέσαμε, γενικότερα, «ἐπαναστατισμὸ» τὴν τάση του νὰ μὴν ἐγκαρτερεῖ πιὰ κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ φυσικοῦ κόσμου, καὶ τοῦ ἄλλοτε ποτὲ ὑπερφυσικοῦ, ἀλλὰ νὰ τοὺς ζητάει λόγο, νὰ ἐλέγχει, νὰ ἐξεγείρεται, νὰ προσπαθεῖ τέλος νὰ τοὺς γυμνώσει ἀπὸ τὸ μυστήριό τους. Ν' ἀποσπάσει τὴν πρωτοβουλία ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Ἀγνώστου καὶ νὰ τὴν πάρει στὰ δικά του χέρια.

Μιὰ τέτοια θεμελιακὴ μεταστροφή, ὅσο κι' ἂν φαίνεται στὴ θρησκευόμενη συνείδηση βέβηλη, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς εἴταν ἐγγεγραμμένη ἀπ' ἀρχῆς στὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλες του οἱ ἰδιότητες ὁδηγοῦσαν ἐκεῖ. Δὲν εἴταν πιὰ παρὰ ζήτημα χρόνου. Ἀπὸ τὴν πρωτάγονη καὶ κρίσιμη στιγμὴ ὅπου τὸ χοντρὸ ξόϊχτυλο στὸ χέρι τοῦ μακρυνοῦ μας, μολλισιροῦ προγόνου μπόρεσε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ ἔρθει ἀντικρυστὸ στὰ τέσσερα ἄλλα καὶ νὰ δημιουργήσει ἔτσι τὴ δεξιοσύνη, ἴσαμε τὴ διάσπαση τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν ἠθικὴ ἀνησυχία τοῦ κόσμου μας ἡ σειρὰ εἶναι μία, λογικὴ κι' ἀδιάσπαστη. Ἂν ἡ Φύ-

ση ἔχει αὐτοσυνείδηση, θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς σὲ κάποια στιγμὴ τῆς Δημιουργίας, ἀποφάσισε, ἄγνωστο γιατί, νὰ πλάσει δίπλα στὰ πειθήνια ὄντα της κι' ἕναν ἐπαναστάτη...

Κι' ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς συγκεκριμένης, δικῆς μας ἐποχῆς. Ἀποροῦμε ποὺ οἱ ἀλλεπάλληλες γενιὲς —ἰδιαίτερα οἱ ἐντελῶς τελευταῖες— συνεννοοῦνται τόσο ἄσχημα μεταξύ τους. Βέβαια τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς διαφωνίας πρεσβυτέρων μὲ νεώτερους εἶναι μόνιμο, παλιὸ ὅσο κι' ὁ κόσμος, ἀλλὰ ἐλάχιστοι, νομίζω, θ' ἀμφισβητήσουν πὼς ἡ διάσταση, ἢ τουλάχιστον ἡ ἀπόσταση, ἔχει μεγαλώσει σημαντικὰ στὴν περίπτωση τῶν σημερινῶν γονιῶν μὲ τὰ παιδιά τους. Μὴ μᾶς ξεγελάει ὁ ἐξωτερικὸς φιλελευθερισμὸς ποὺ διαπνέει συχνὰ τοὺς πρώτους καὶ ποὺ μοιάζει νὰ τοὺς φέρνει κοντὰ στὰ παιδιά. Ἡ ἀπόσταση εἶναι βαθύτερη. Οἱ δικές μας γενιές, στὰ νιάτα τους, προτοῦ ξεκόψουν γιὰ ἄλλες κατευθύνσεις, ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ κλῖμα τῶν πατεράδων τους, ἁρματώνονταν καὶ σήκωναν πανιὰ στὸ ἴδιο λιμάνι. Ἡ παράδοση, ἔτσι, συνεχιζόταν ὁμαλά, ζεστή, τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων ἐξελισσόταν χωρὶς καὶ νὰ ξεστρατίζει σὲ δρόμους ἀπίθανους. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ τωρινὴ περίπτωση. Σὲ πολλὲς περιστάσεις—καὶ εἶναι ἀκριβῶς οἱ πιὸ χαρακτηριστικές, κι' ἂς φαίνονται ποσοτικὰ οἱ λιγότερες—ἕνας γονιὸς γιὰ νὰ συμφωνήσει τώρα μὲ τὰ παιδιά του πρέπει ὁ ἴδιος ἢ νὰ εἶναι ἔξαλλος, ἢ ἀνερμάτιστος, ἢ ἀφύσικα ἐπιπόλαιος—ὁπότε ἡ συνεννόηση εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικὴ καὶ δίχως ἀξία. Αὐτὸ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πρεσβυτέρων. Τὰ παιδιὰ ἔχουν τὴ δική τους τὴ δικαίωση. Τὰ παιδιὰ εἶναι καρποὶ ἑνὸς κόσμου ἁμαρτωλοῦ, ὑπόδικου καὶ στερημένου ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἰσορροπία. Ἡ ψυχολογία τους ἄρα, κι' ὅταν δὲν εἶναι δραματική, εἶναι ἔτσι κι' ἀλλιῶς εὐξέλιγητη. Μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἐμεῖς, στὰ πρῶτα μας βήματα, εἴχαμε κάπου νὰ στηριχτοῦμε, κάτι νὰ πιστέψουμε, κάτι νὰ σεβαστοῦμε. Αὐτά, δὲν βρήκανε τίποτα ὀρθό. Τί ἐσωτερικὴ ἀγωγὴ θέλετε νὰ ἔχουν; Καὶ ποιὸς τὰ κλόνισε, τὰ πρόδωσε, τὰ ρεζίλεψε ὅλα τὰ ἠθικὰ στηρίγματα; Ἐμεῖς.

Δὲν ἔχω καμμιὰ διάθεση νὰ δικαιολογήσω τὶς ἀηδιαστικὲς κι' ἀσυνόρτητες συχνὰ τάσεις μιᾶς νεολαίας ποὺ ἀνατρέφεται δίχως τὸ μοναδικὸ ἔρεισμα τῆς ἀληθινῆς ἀξιοπρέπειας, ποὺ εἶναι τὸ αἴσθημα τῆς αὐτοπειθαρχίας. Γιὰ πολλοὺς ἀπὸ μᾶς, ποὺ δὲν θέλουμε νὰ εἴμαστε ἐξ ἐπαγγέλματος καὶ φτηνὰ αἰσιόδοξοι, ὁ κόσμος ἔχει πάρει ἀν ὄχι ἄσχημο, πάντως ἐπικίνδυνο δρόμο. Καὶ εἶναι μάταιο νὰ προσπαθοῦμε νὰ συγκαλύψουμε τὴν κατρακύλα του κάτω ἀπὸ ἐκστασιασμούς, τυμπανοκρουσίες καὶ αὐτοκολακεῖες γιὰ τὶς διαπλανητικὲς ἐξορμήσεις, τοὺς ἀτομικοὺς ἀντιδραστῆρες καὶ τὰ κοσμοσωτήρια ἀντιβιοτικά. Τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀνθρώπου δὲν εἶναι πὼς θὰ ἐρευνήσει τὸν Ἄρη καὶ πὼς θὰ γεμίσει ἀσφυκτικὰ τὴ Γῆ μὲ γέρους κορακοζώντους. Ἂν εἴταν αὐτό, τότε δὲν θὰ διαφέραμε ἀπὸ ἰδανικῆς τελειότητας ρομπότ. Κι' ὅμως τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας κατὰ κεῖ φαίνεται νὰ ἔχει βάλει πλώρη. Τὸ ξεστράτισμα εἶναι κρίσιμο, φριχτό. Σήμερα εἶναι ποὺ δίνουμε ἐξετάσεις ἂν εἴμαστε ἔμψυχα ὄντα ἢ μηχανές. Δὲν ξέρω μὰ τὴν ἀλήθεια μπροστὰ σὲ ποιὸν τὶς δίνουμε τὶς ἐξετάσεις, ἀλλὰ νιώθω καλὰ πὼς τὶς δίνουμε. Ἡμέρα κρίσεως, ἀδελφοί!

Ἡ ἀσέβεια, τὸ θράσος κι' ὁ κυνισμὸς μιᾶς σημαντικῆς μερίδας τῆς σημερινῆς νεολαίας εἶναι τὰ ψυχολογικὰ ἄνθη τοῦ ἐπαναστατισμοῦ. Μὴ συγχέουμε μ' αὐτὸν τὰ εἰδικὰ φαινόμενα κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων ποὺ ἔχουν ξεσπάσει ἐδῶ κι' ἐκεῖ. Αὐτὲς εἶναι ἄλλη διαδικασία. Ὁ ἐπαναστατισμὸς γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾶμε εἶναι φαινόμενο πλατύτερο καί, ὅπως εἴπαμε, ἐκφράζει μιὰ γενικότερη ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ, ἀναθεωρεῖ τὴ θέση καὶ τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ σύμπαν. Ποῦ ὁδηγεῖ, σὲ τὶ θὰ καταλήξει; Συνοδευμένος ὁπὸ τὶς πρακτικές του πραγματοποιήσεις, ἀνακαλύψεις κι' ἐφευρέσεις, εἶναι πιθανότατο νὰ δημιουργήσει μιὰν ἀνθρωπότητα ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν ποὺ ξέραμε. Ἀνθρωπότητα καλλίτερη; Ἢ ἁπλῶς ἱκανότερη, πιὸ μηχανικὰ ἐξοπλισμένη; Ἐδῶ εἶναι τὸ θέμα. Τὰ προάγγελα σημεῖα στὸν ἠθικὸ τομέα δὲν εἶναι ἐνθαρρυντικά. Μεγάλα σύνολα ἀνθρώπων ἀπεμπολοῦν τὸ αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας, ὑψώνουν στὸ βάθρο τῶν παλιῶν εἰδώλων τὸν ἀπρόσωπο ὑλικὸ καταναγκασμό. Τὰ νιάτα ἐκτροχιάζονται, τὸ ρίχνουν σ' ἕνα σατανισμὸ τοῦ πεζοδρομίου. Οἱ παλιὲς ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες κηρύσσονται περιττές, ξεπερασμένες—καὶ ὡς ἕνα σημεῖο εἶναι παλιωμένες, πραγματικά. Μερικοὶ ξεμοναχιασμένοι ἄνθρωποι, ἀγκιστρωμένοι πάνω σὲ ξέρες πελαγόδαρτες, φωνάζουν συνθήματα πνιγμένα, ἐκκλήσεις ἐν ὀνόματι ἑνὸς πλατύτερου, καινούργιου ἀνθρωπισμοῦ. Κανένας δὲν τοὺς προσέχει, ἢ ἐλάχιστοι μόνο.

Καὶ τὸ ἐρώτημα ξεπηδάει αὐθόρμητο: Μήπως πρέπει τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ περάσει ἀπὸ μιὰ νέα, οἰκουμενικὴ δοκιμασία, μιὰ δουλεία πικρότατη, νὰ ὑποστεῖ μιὰ κάθαρση ἐξαντλητική, ἀδυσώπητη, γιὰ ν' ἀνακαλύψει κάποτε ἔμπρακτα τὶς βαθύτερες ἀξίες ποὺ μποροῦν νὰ δικαιώσουν τὴ ζωή του—καὶ ποὺ τὶς εἶχε προαισθανθεῖ ὡστόσο, θολὰ ἔστω, πολὺ πρίν;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Νοεμβρίου 1958

1613196.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔχω μπροστὰ στὰ μάτια μου, πάνω στὸ γραφεῖο μου, ἕνα φροντισμένο, καλοπαρουσιασμένο Λεύκωμα ποὺ μιλάει γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ἐπίδοση ἑνὸς τόπου, μιᾶς ἑλληνικῆς πολιτείας. Τὸ νιώθω νὰ ξυπνάει μέσα μου τὴν ἴδια τρυφερὴ προσοχὴ ποὺ θὰ ξυπνάει δίχως ἄλλο σὲ κάθε ἑλληνικὴ καρδιά: γιατὶ ἔρχεται ἀπὸ ἐκεῖ - πάνω, ἀπὸ τὸ βοριᾶ, καὶ γιατὶ ὅλοι μας, τὸν βοριᾶ αὐτόν, τὸν θεωροῦμε σὰν κάτι ἰδιαίτερα πολύτιμο κι' εὐαίσθητο. Ὅλοι ὅσοι ἤρθοιμε στὴ ζωὴ γύρω στὰ χρόνια τῶν βαλκανικῶν πολέμων. Ὅλοι ὅσοι, μέσα στοὺς ταραγμένους καιροὺς ποὺ ἀκολούθησαν, δὲν χάσαμε τὸν ἐσωτερικό μας ἄξονα καὶ δὲν μπερδέψαμε τὶς ἔννοιες καὶ τὶς ἀξίες.

Τὸ Λεύκωμα αὐτὸ τῆς «Φιλοπροόδου Ἑνώσεως Ξάνθης» μὲ κάνει, ὁτὸ μεταξύ, ν' ἀναπολήσω τὶς παράλληλες ἐκδηλώσεις ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων. Ἀναφέρω — ἐνδειχτικὰ μόνο, γιατὶ ὁ κατάλογος πρέπει νὰ εἶναι, δὲν ἔχω ἀμφιβολία, ἀρκετὰ μακρύς — τὸ Σύλλογο «Τέχνη» τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ Σύνδεσμο «Φίλων Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν» τῆς Καβάλας, τὸν «Φιλότεχνο» τοῦ Βόλου, τὸν «Παλαμήδη» τοῦ Ναυπλίου, τὴ «Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη» τῶν Καλαμῶν. Κι' ἔχουν τὶς δικές τους μορφωτικὲς ὀργανώσεις ἡ Ἤπειρος, ἡ Κρήτη, ἡ Ρούμελη, τὰ νησιά. Ἀπὸ τὰ τέσσερα σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑψώνεται λάβαρο ἡ λαχτάρα γιὰ τὸ καλλίτερο, τὸ ἐσωτερικὰ καλλίτερο, ὁ πόθος νὰ συνειδητοποιήσουν οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀποστολή τους. Νὰ ξεκρίνουν τὶ εἶναι τὸ χρήσιμο καὶ τὶ τὸ ὑψηλό. Τὶ τὸ πρακτικὰ ἀναγκαῖο καὶ τὶ τὸ εὐγενικό. Μέσα στὴ σύγχυση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μὲ τὴ γενικὴ ἔφοδο ἑνὸς θετικισμοῦ μεγαλόσχημου ὅσο κι' ἀσφυχτικοῦ, στενοκέφαλου, ποὺ τὴ χαρακτηρίζει, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ διατήρηση μερικῶν πνευματικῶν ἀξιῶν εἶναι ἰδιαίτερα συγκινητική. Καὶ παρήγορη.

Τὸ τὶ ἔχουν νὰ προσφέρουν τέτοιες τοπικὲς ὀργανώσεις, ὅλοι τὸ καταλαβαίνουμε. Ἡ δραστηριότητά τους ἀκτινοβολεῖ σὲ δυὸ ἐπάλληλους κύκλους. Ὁ ἕνας, ὁ στενότερος, εἶναι ἡ προαγωγὴ τοῦ τοπικοῦ στοιχείου, τὸ ξύπνημα τῆς φιλομάθειας, ἡ προσφορὰ ἠθικῶν διεξόδων στοὺς ἀνθρώπους ποὺ πνίγονται ἀπὸ τὴ στέγνα μιᾶς ζωῆς ὑπερβολικὰ πρακτικῆς. Ὁ ἄλλος, ὁ πλατύτερος, εἶναι ἡ συμβολή τους στὴ γενικὴ ἄνοδο τῆς ἐθνικῆς στάθμης καὶ ἡ καταβολὴ στοιχείων στὴν πανελλήνια πνευματικὴ παρακαταθήκη. Μ' ὅλο ποὺ ἡ τελευταία τούτη μοιάζει ὁλόενα καὶ νὰ συστηματοποιεῖται περισσότερο, ἀπὸ μιὰν ἄλλη ὄψοφη φοβᾶμαι μήπως, ἐσωτερικὰ λυγίζει. Ἂς πάρουμε γιὰ παράδειγμα ἕναν τομέα ἀπὸ τοὺς πιὸ χεροπιαστοὺς καὶ πολύτιμους : τὴ Λαογραφία. Ἔχουμε πολλούς, ἄξιους λαογράφους, ἐπιστήμονες κι' ἐρασιτέχνες. Ἀδιάκοπα ἀποθησαυρίζουν, καταγράφουν, ἀνακοινώνουν, ἐκδίδουν. Τυχαίνει νὰ διαβάζω, τοῦτες ἀκριβῶς τὶς ἡμέρες, μὲ ἀπόλαυση, τὰ «Δωδεκαημερήτικα Πανηγύρια» τοῦ κ. Κώστα Μαρίνη. Καὶ παντοῦ, σὲ περιοδικά, ἐπετηρίδες, τοπικὲς ἐκδόσεις, συναντᾶς κάθε μέρα πλούσιο ἀνάλογο ὑλικό. Ναί, ἀλλὰ σύγκαιρα ἀπομακρυνόμαστε, χρονικὰ κι' ἱστορικά, ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὶς ζωντανὲς πηγὲς τῶν παραδόσεων, ἡ διεθνοποιημένη ζωὴ ἁπλώνεται παντοῦ, ἀποχρωματίζει τὰ πάντα, οἱ παλιοὶ ἄνθρωποι πεθαίνουν, φεύγουν παίρνοντας μαζί τους τὴν ψυχὴ τοῦ θρύλου, τὸ ὕφος του, τὴ θερμοκρασία του, τὴ γνησιότητά του, καὶ ὅ,τι προλάβαμε τυχὸν νὰ κρατήσουμε ἀπὸ τὴν προφορικὴ μαρτυρία τους, εἶναι ἕνα ξερὸ τσόφλι.

Ἀνάγκη — θὰ μοῦ πῆτε· διαφορετικὰ δὲν γίνεται. Σωστό. Ἀλλὰ καὶ νὰ γιατί ἀνησυχοῦμε ὅσοι πιστεύουμε στὴ δημιουργικὴ ἀξία ποὺ ἔχουν οἱ προσωπικότητες, οἱ ἐθνικὲς ὅπως καὶ οἱ ἀτομικές. Ἂς σκεφτοῦμε ἀκόμα πὼς ἡ Λογοτεχνία μας δὲν πρόλαβε ν' ἀπορροφήσει καὶ ν' ἀφομοιώσει τὰ ζωντανὰ στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ θησαυροῦ μας. Χτές, ποὺ τὸ προσπαθοῦσε προγραμματικά, ἐπίμονα—στὰ ἡρωϊκὰ δηλαδὴ χρόνια τοῦ πρώτου Δημοτικισμοῦ—τὴ σάστιζε ἡ ἀφέλεια τοῦ νεοφώτιστου· ἀντὶ ν' ἀφομοιώνει καὶ νὰ μετουσιώνει, ἀναμασοῦσε. Τώρα, τὴν ἔχει συνεπάρει ἕνας μοιραῖος ἀνεμοστρόβιλος κοσμοπολιτισμοῦ. Συχνὰ καταφέρνει νὰ μᾶς ξεγελάει γιὰ τὴν ἀγνότητα τῶν πηγῶν της. Δὲν χρειάζεται ὅμως καὶ πολὺ νὰ ψάξουμε γιὰ νὰ ἰδοῦμε πὼς τὰ πρότυπα εἶναι ξένα, οἱ τρόποι διεθνικοί, καὶ ἡ ματιὰ τουριστική... Ὅταν ὁ ρυθμὸς τῆς ζωῆς σου σὲ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὶς ρίζες, πῶς θὰ μιλήσεις μὲ γνησιότητα, αὐθεντικά;

Στὸ Λεύκωμα τῆς Ξάνθης βρίσκω δυὸ σημεῖα θαυμαστὰ εὔγλωττα, καὶ τὰ δυὸ στὴν ἴδια σελίδα. Εἶναι, φυσικά, σελίδα λαογραφίας. Ζητᾶνε, λοιπόν, ἀπὸ μιὰν Ἀβδηρίτισσα νὰ πεῖ μοιρολόγια, γιὰ νὰ τὰ καταγράψουν. Κι' ἐκείνη: «Σάματι ξέρω γράμματα;» ἀποκρίνεται ἐξηγώντας ἔτσι τὴν ἄρνησή της. Κι' ἀμέσως πιὸ κάτω, καθὼς ζητᾶνε ἀπὸ μιὰν ἄλλη γερόντισσα νὰ πεῖ στιχάκια τοῦ Κλήδονα: «Χρειάζεται συχαρσύνη», τοὺς παρατηρεῖ, δηλαδὴ διάθεση χαρᾶς, εὐφορίας, γιὰ νὰ πεῖς κάτι τέτοιο. Τὸ προσέχετε αὐτό; Ὁ σωστὸς ἄνθρωπος, ὁ γνήσιος, δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ψυχικὸ δίχως τὸ ἐρέθισμα τῆς ζωῆς. Δὲν μπορεῖ ἔτσι, αὐθαίρετα καὶ «κατὰ παραγγελίαν». Τὸ μοιρολόϊ ἀναβλύζει στὰ χείλη μὲ τὸν πόνο, τὸ στιχάκι τοῦ Κλήδονα μὲ τὴ χαρά. Γιὰ νὰ βάλεις τὸν ἑαυτό σου νὰ κάνει κάτι ἀντίθετο στὴν ἀλήθεια, πρέπει νὰ «ξέρεις γράμματα». Νὰ ἔχεις ἀποκτήσει δηλαδὴ τὰ μηχανισμὸ ποὺ μεταβάλλει σὲ αὐτόματο, ποὺ λυγίζει τὴ φύση κάτω ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα, ποὺ κάνει τὰ χείλη νὰ ὑποκρίνονται τὸν πόνο ἢ τὴ χαρὰ ὅταν αἰτία πόνου ἢ χαρᾶς δὲν ὑπάρχει...

Σὲ κάτι τέτοια, ἀπαρατήρητα πετράδια εἶναι κρυμμένη ἡ μυστικὴ ἀλήθεια τῆς ζωῆς. Καὶ τρέμεις ὅταν συλλογίζεσαι πὼς μπορεῖ μὲν νὰ καταγραφεῖ τὸ μοιρολόϊ ἢ τὸ στιχάκι τοῦ Κλήδονα, θὰ ξεφύγει ὅμως τὸ σπαρτάρισμα τοῦτο τῆς γυμνῆς ψυχῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΙΑΣΟΝΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Νοεμβρίου 1958

1613197.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝΑ ΔΡΟΜΑΚΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Όταν οι καθιερωμένες μορφὲς τῆς Τέχνης πάψουν νὰ ἱκανοποιοῦν τοὺς καλλιτέχνες ποὺ βρίσκονται ἐκτεθειμένοι σὲ προχωρημένα φυλάκια μιᾶς ἐποχῆς, τότε σημαίνει πὼς κάτι βαθύτερο ἔχει ἀλλάξει. Κάτι κρίσιμο στὸν ἀέρα τοῦ κόσμου γύρω. Καὶ πῶς ἡ καθιερωμένη Τέχνη, μ' ὅλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀναγνώριση, βραδυπορεῖ.

Μιλούσαμε ἐδῶ καὶ λίγες ἡμέρες, ἀπὸ τὴ θέση τούτη, γιὰ τὸν διάχυτο ἐπαναστατισμὸ τοῦ καιροῦ μας. Ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ τὴ σύγχυση, καὶ ποὺ κατασυκοφαντεῖ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀληθινῆς πνευματικῆς ἀνησυχίας, εἶναι ἡ παρουσία μερικῶν ἐπιτήδειων ἐκμεταλλευτῶν της. Σήμερα—κι' ὅταν λέμε «σήμερα» ἂς νοήσουμε ἔτσι μιὰ περίοδο ἀπὸ σαράντα περίπου χρόνια—εἶναι περισσότεροι ἀπὸ ποτέ. Στὸ ἐξωτερικὸ ἀργιάζουν. Μεγάλες χῶρες, ποὺ ἔδιναν ἄλλοτε ἐπάξια τὸν τόνο στὶς καλλιτεχνικὲς κατευθύνσεις τοῦ κόσμου—καὶ ποὺ τὸν δίνουν ἀκόμα, ἀπὸ καθαρὰ ὅμως μηχανικοὺς λόγους τώρα: κεκτημένη ταχύτητα, διαδεδομένη γλώσσα—μεγάλες χῶρες λοιπόν, μαστίζονται ἀπὸ μιὰν ὑστερία ἐξωφρενισμοῦ, μιὰ δίψα παθολογικὴ τοῦ καινούργιου γιὰ τὸ καινούργιο. Μοιάζει νὰ ὑπάρχει στὴν μὲ κάθε τρόπο ἀνανεωμένη μορφὴ μιὰ ἀρετὴ αὐτοδύναμη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της. Μὴ γελιόμαστε ὅμως: ἡ ἐπιτυχία δὲν εἶναι ἁπλὸ ζήτημα δεξιοσύνης, ὅπως πολλοὶ ὑποθέτουν. Ἡ ἐπιτυχία, μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς προβολῆς καὶ τῆς ἀγοραίας ἀλλὰ ἔντονης φήμης, ἐξασφαλίζεται ὅταν τὸ τάλαντο μπαίνει στὴν ὑπηρεσία μιᾶς ἀπάτης. Ἡ ἀγορὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κατακλύζεται αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἀπὸ θολὲς ἐπιτυχίες, ἀπὸ ὁκόμα περισσότερες ἀπόπειρες δημιουργίας θορύβου κι' ἀπὸ ἕναν ὠκεανὸ ἀγύοτες ποὺ θορυβοῦν.

Ὅλ' αὐτὰ δὲν μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ μᾶς κάνουν νὰ ξεχάσουμε τὴν πραγματικὴ ἀνάγκη γι' ἀνανεώσεις ποὺ εἶναι τὸ αἴτημα τοῦ καιροῦ μας. Ἡ καλλίτερα ἂς μὴ τὶς ποῦμε «ἀνανέωση». Ἂς τὶς ποῦμε ἁπλὰ «προσωπικὸ τόνο». Νέοι ψυχικοὶ χῶροι ἔχουν δημιουργηθεῖ γύρω, πέρα ἀπὸ τὸ γεωγραφικὰ ἀτμοσφαιρικὸ στοιχεῖο, ποὺ εἶταν ἡ δεσπόζουσα νότα τῆς χτεσινῆς λογοτεχνίας. Δὲν τὸ ὑποπτεύονται αὐτὸ οἱ βραδυποροῦντες. Ἴσαμε χτές, τὴ γνησιότητα σ' ἕνα λογοτεχνικὸ ἔργο φαίνονταν νὰ τὴν ἐξασφαλίζουν παράγοντες ἐξωτερικοί: ὁ φυσικὸς διάκοσμος, τὰ ἔθιμα, τὸ γραφικὸ στοιχεῖο, τὰ τοπικὰ ἤθη, ἡ εἰδικὴ νοοτροπία καὶ φρασεολογία μιᾶς χούφτας ἀνθρώπων, ποὺ ἔμοιαζε νὰ ζεῖ ἀπομονωμένη μέσα στὸν κόσμο, ἀνύποπτη. Σήμερα, μὲ ὅλα αὐτὰ μαζὶ τὰ στοιχεῖα, μπορεῖς νὰ φτιάξεις ἕνα ἔργο ποὺ νὰ εἶναι ὁλότελα ξένο καὶ στὴν ἐποχή σου καὶ στὸν ἄνθρωπο. Τὸ φυσικὸ κλῖμα παραμερίστηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ κλῖμα. Κι' αὐτό, προσδιορίζεται ἀπὸ παράγοντες πολὺ πιὸ ἀστάθμητους, ἀλλὰ καὶ πολὺ πιὸ κρίσιμους, ἀπὸ τοὺς φυσικούς.

Γιὰ νὰ πάω στὴ δουλειά μου, συχνά, μοῦ τυχαίνει νὰ διασχίσω ἕνα δρομάκι στενὸ καὶ θρώμικο, ποὺ εἶναι σὰ νὰ ζεῖ παράνομα δίπλα στοὺς ἄλλους, μεγάλους καὶ πολυσύχναστους δρόμους, ποὺ τὸ περιζώνουν. Στὸ πρακτικὸ μάτι, τὸ δρομάκι αὐτὸ εἶναι μονάχα κάτι ποὺ πρέπει τὸ γρηγορότερο νὰ λείψει. Κι' ἀλήθεια πρέπει. Ὅμως τὸ θέμα δὲν εἶναι αὐτό. Τὸ θέμα εἶναι ἂν, μαζὶ μὲ τὸ δρομάκι, θὰ λείψει καὶ ἡ ψυχή του. Ἡ μαρτυρία του. Ἡ πικρὴ ἀλήθεια ποὺ ξεφανερώνεται μέσ' ἀπὸ τὸ ζαρωμένο αὐτὸ στενό, ποὺ μυρίζει βρωμόνερα, μούχλα καὶ φαρμακίλα, ποὺ ἔχει ξενοδοχεῖα γιὰ ἱερόδουλες καὶ τρώγλες γιὰ ναυαγισμένες οἰκογένειες φτωχῶν ἀνθρώπων.

Ἔ λοιπόν, ἂς μοῦ ποῦνε ὅ,τι θέλουν, ὅμως τὸ βουλιαγμένο αὐτὸ δρομάκι ἔχει πολὺ περισσότερα νὰ μολογήσει γιὰ τὸν καιρό μας, γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν κόσμο, ἀπὸ τὰ λιοπερίχυτα ἀκρογιάλια κι' ἀπὸ τὰ εὐωδιαστὰ βουνά. Τί νὰ τὴν κάνω τὴν εἰδυλλιακὴ φλογέρα, τ' ἄσπρα πανιὰ στὴ λουλακιὰ τὴ θάλασσα, τὰ γραφικὰ ξωκλήσια, τὰ συννεφάκια ποὺ ἀρμενίζουν ρόδινα τὸ δειλινό, ὅταν εἶναι ἐδῶ ποὺ πλάθεται, μ' αἷμα καὶ βοῦρκο, ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου; Ἡ πορεία τοῦ καιροῦ μας μπορεῖ νὰ μὴν περάσει ποτὲ ἀπὸ τὸ φωτεινὸ πέλαγο· θὰ περάσει ὅμως ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ πνιγμένο αὐτὸ δρομάκι. Συμφωνῶ ἄλλωστε πὼς ἐκεῖνα, τ' ἄλλα, σὲ βοηθᾶνε νὰ ξεχνᾶς, ἐνῶ τοῦτο - ἐδῶ σὲ κάνει νὰ θυμᾶσαι.

Δὲν ψηφίζω ἐδῶ γιὰ ἕνα νεοναturαλισμό, οὔτε γιὰ μιὰν ἁπαισιόδοξη κοσμοθεωρία. Τὸ δρομάκι μου εἶναι μιὰ ὑπερβολὴ ἂν θέλετε, ἀλλὰ ποὺ σᾶς ζητῶ νὰ μοῦ τὴ συχωρέσετε γιατὶ τὴν ἔζησα πάλι ἀπόψε. Μὲ πείθει πὼς ἀξίζει μιὰν ἐξερεύνηση. Διασταυρώνονται ἐδῶ, μουγκά, πολλὰ ρεύματα τοῦ αἰῶνα. Κι' ὄχι μόνο τὰ καθιερωμένα σὲ περιστάσεις τέτοιες: τὰ ἰδεολογικά, τὰ αἰσθητικά. Γιὰ τὴν ταπεινότητά μου τουλάχιστον, ὑπάρχει μιὰ ἔντονη μεταφυσικὴ παρουσία μέσα στὸ δρομάκι μου. Ἐδῶ οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὸ νὰ γίνουν ἴσκιοι, μὲ τὸ νὰ πλάσουν μιὰ δική τους πραγματικότητα, σοῦ ἀνοίγουν τὰ μάτια σὲ κάτι βαθύ, ἀπόκρυφο καὶ φρικιαστικό. Ὁ ἄγνωστος τεχνίτης, τὸ τυχαῖο, σκαρώνοντας τὸ παρασκήνι αὐτὸ τῆς πολιτείας, ἔδωσε στὴν εἰκόνα του μιὰν ἀνεπαίσθητη ὤθηση μὲ τὸ δάχτυλο, τὴν πινελιὰ ἐκείνη τῆς μεγαλοφυΐας ποὺ παραμορφώνει ἐλαφρὰ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα γιὰ νὰ τὴν κάνει ἔτσι εὔγλωττη, γεμάτη μυστήριο καὶ κρυφὸ φῶς. Τὸ δρομάκι μου εἶναι τὸ ἔργο τοῦ δαιμόνιου ποὺ ἔχει πλάσει τὴν ἐποχή μας.

Καὶ ὅλου τοῦ καιροῦ ποὺ ζοῦμε τὸ ἀληθινὸ δράμα παίζεται ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς ἄψεις τῆς ζωῆς: στὴ πάμφωτη Φύση καὶ στὸ ἰσκιωμένο δρομάκι. Ἐξωτερικά, τὰ δυό τους βρίσκονται σ' ἀντίθεση: ἡ πρώτη ἀνακρούει τὸν ὕμνο τῆς χαρᾶς, τὸ δεύτερο εἶναι τὸ ἀρνητικὸ πνεῦμα, ἡ θλίψη. Ναί, ἀλλὰ προσέξετε καλλίτερα τὴν πρώτη. Κάτω ἀπὸ τὸ φωτεινό της τὸ διάκοσμο, κρύβει ἕναν ὠκεανὸ ἀπὸ ἀντιφάσεις. Ὁ πόλεμος, ὁ ἀλληλοσπαραγμός, ἡ ἐπικίνδυνη, θανάσιμη ἰσορροπία, ἡ ἀπάνθρωπη ἀδιαφορία γιὰ τὶς δικές μας τὶς ἐσωτερικὲς ἀξίες, αὐτὴ εἶναι ἡ ὑφή της. Ἐπιπόλαια κρίνοντας, θεωροῦμε τὴ Φύση εἰδυλλιακή. Ἀνθρώπινα κρίνοντας, θὰ τὴ βροῦμε δραματική. Τὸ δρομάκι ποὺ τρυπώνει στὰ σπλάχνα τῆς πολιτείας καὶ ποὺ μοιάζει νὰ ἔχει δημιουργήσει μιὰν αὐθαίρετη ζώνη σκιᾶς, δὲν εἶναι παρὰ ὁ φυσικὸς καρπὸς μιᾶς κρίσιμης διαμάχης. Γι' αὐτὸ καὶ φανερώνει τόσα, ποὺ ὁ ὡραῖος φυσικὸς κόσμος ἀλλιῶς θὰ τὰ ἔκρυβε κάτω ἀπὸ τὸ λαμπρὸ μανδύα του. Τὸ παράνομο αὐτὸ παιδί, κάνει ἔκδηλη τὴν ἁμαρτία.

Ποιὰ εἶναι ἡ ἁμαρτία; Μιὰ ἀντίφαση θεμελιακή, ριζωμένη στὸ κέντρο τῆς μοίρας μας καὶ ποὺ φαρμακώνει τὴν καρδιά μας. Μιὰ φαρμακερὴ ρίζα: Ἡ διαφωνία ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ Φύση. Εἴτε ἀπὸ καταβολῆς κόσμου εἶχε προβλεφθεῖ, εἴτε ἀργότερα, σὲ κάποια μοιραία ὥρα δημιουργήθηκε, ἀπὸ πλάνη ἔστω, τὸ ἀποτέλεσμα μένει τὸ ἴδιο. Ὁ Χαμένος Παράδεισος μένει τὸ βαθύτερο, τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δράμα μας. Σὲ καιροὺς εἰδωλολατρικοὺς παίρνει μιὰν ἔξαρση ὀργιαστική, μὲ τὴν παιάφορη, ξέφρενη, ἀναζήτηση μιᾶς νέας ἰσορροπίας—περίσταση τραγική. Σὲ καιροὺς χριστιανικὰ θρησκευόμενους γίνεται ἀποφασιστικὴ ἀποκήρυξη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, πανηγυρικὴ καταγγελία του, παραμέρισμά του γιὰ ἰδανικὰ ἀσκητικά. Σὲ καιροὺς ἄθεους, τέλος, ἡ σύγκρουση θὰ πάρη τὴ μορφὴ τῆς Ἀνταρσίας. Ποτέ, σὲ καμμιὰν ἀπολύτως ἱστορημένην ἐποχὴ δὲν θ' ἀποκατασταθεῖ ἡ χαμένη ἰσορροπία. Τὸ δρομάκι μπορεῖ νὰ τρυπώνει σκοτεινὸ κι' ἐπονείδιστο, ἄσχημα σ' ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴ λιοπερίχυτη ὁμορφιὰ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὸν ὑπονομεύει ὅμως. Εἶναι ἕνα πνεῦμα κολασμένο κι' ἀθεράπευτα πικρόν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Νοεμβρίου 1958

1613198-

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΨΩΜΙ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τ' ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ 'Οργανισμοῦ I.A.P.O.I (Γκάλλοπ), ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ «Βῆμα» τῆς Κυριακῆς, εἶναι πολὺ διδαχτικά. Κατὰ τοῦτο: "Οτι μᾶς πληροφοροῦν γιὰ κάτι ποὺ ξέραμε. Πραγματικά· τὸ νὰ ἔρχεται ἡ ἔρευνα καὶ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὰ πορίσματα τῆς κοινῆς ἐμπειρίας, δὲν εἶναι μικρὸ πράγμα. "Ας ἀφήσουμε τὸ ἄλλο πολύτιμο δίδαγμα, ἐννοῶ τὴν ἐλαφρὴ ψυχρολουσία ποὺ προσφέρεται δωρεὰν στοὺς καπνογόνους ἐγκεφάλους, μὲ τὶς διαπιστώσεις τῆς ἔρευνας ποὺ λέμε. Ποιὸ εἶναι τὸ περισσότερο ἀξιοπρόσεχτο σημεῖο της; 'Η ἀπάντηση στὸ δεύτερο ποὺ ἐτέθη ἐρώτημα, ὄχι στὸ πρῶτο. Τὸ πρῶτο εἴταν: τὶ ἀπασχολεῖ κατὰ κύριο λόγο τὴ χώρα σας αὐτὴ τὴ στιγμή, ποιὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο πρόβλημά της; Οἱ ἀπαντήσεις εἶχαν ἐδῶ, φυσικά, ποικιλία· γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς τὸ εἰδικὸ πρόβλημα ἔχει πάντα χαρακτῆρα περιστασιακό. Στὸ δεύτερο ὅμως ἐρώτημα: «Ποιὸ εἶναι τὸ ἀμέσως ἑπόμενο πρόβλημα ποὺ σᾶς ἀπασχολεῖ», παρατηρήθηκαν πολὺ συγκινητικὲς συμπτώσεις. Μποροῦμε, δίχως παραβίαση τῆς ἀλήθειας, νὰ τὶς συνοψίσουμε σὲ δυὸ θέματα: Τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς εἰρήνης. Νὰ τὸ σταθερὸ ὑπόρρευμα ποὺ διατρέχει ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους αὐτὴ τὴ στιγμή. 'Εξασφάλιση τοῦ ψωμιοῦ — ἐξασφάλιση τῆς ἡσυχίας. Οἱ ρωμαντικοὶ μπορεῖ νὰ τὸ βροῦν ὑπερβολικὰ πεζό, ὅμως ἐπιλογὴ ἐδῶ δὲν χωρεῖ. 'Η ἀλήθεια βασίζεται στὴ δύναμη τῶν πραγμάτων.

"Ετσι, ἡ σημασία τῶν ἀπαντήσεων ἀναποδογυρίζεται. 'Η δεύτερη ἔγνοια εἶναι ποὺ γίνεται πρώτη, καὶ ἡ πρώτη δεύτερη. Πάνω στὴ σταθερὴ πιὰ αὐτὴν ἱεράρχηση, ὁ καθένας μας μπορεῖ νὰ κεντήσει μὲ τὸ νοῦ του ἀπεριόριστα. 'Ο ματεριαλιστὴς νὰ πανηγυρίσει, ὁ ἰδεαλιστὴς νὰ μελαγχολήσει. Ποιὸς ξέρει ὅμως ἂν κ' οἱ δυό τους αὐτοί, ποὺ ἔχουν μοιράσει γιὰ τὴν ὥρα θεωρητικὰ τὸν κόσμο, δὲν ξεκινᾶνε ἀπὸ σχήματα κάπως πρόχειρα. 'Ο ἄνθρωπος, ναί, εἶναι ἕνα ζωντανὸ μὲ πολὺ χεροπιαστὲς ἐπιδιώξεις. Τὶ φυσικότερο ἀφοῦ γεννιέται καὶ πεθαίνει, ἀφοῦ κρυώνει μὲ τὸ κρύο, πεινάει μὲ τὴ στέρηση, ἀγαπάει τοὺς δικούς του, καὶ νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ τὸν ἀγαποῦν. Αὐτὰ τὰ περὶ ἡρωϊκοῦ μηδενισμοῦ, ποὺ τόσο κατέπληξαν τὴ γαλαρία στὶς ἡμέρες μας, ἔχουν μιὰν ὁμορφιὰ δυστυχῶς ὄχι πολὺ συγγενικὴ μὲ τὴ σοβαρότητα. Καὶ ἡ ὁμορφιὰ ἡ ἄσχετη μὲ τὴ σοβαρότητα εἶναι αὐτὸ ποὺ λέγεται, σ' ἄλλη γλώσσα, μελοδραματισμός.

Μπορῶ νὰ εἶμαι ἡρωϊκὰ μόνος στὸ χαρτί, καὶ μπορῶ καὶ στὴ ζωή, ἀλλὰ στιγμὲς μονάχα. 'Αμέσως ὕστερα θὰ γυρέψω τὴ ζέστα τοῦ διπλανοῦ μου, θὰ τρέξω στὰ τέσσερα νὰ ζαρώσω πλάϊ του, ν' ἀνταλλάξω μαζί του τὴ θερμοκρασία μου, νὰ ζεσταθῶ μὲ τὴν ἀνάσα του καὶ νὰ τὸν ζεστάνω. "Ισαμε τὸ σημεῖο αὐτό, τὰ «στοιχειώδες», πραγματικά, εἶμαι ἕνα ζῶο, ἀλλὰ συγκινητικὸ ζῶο—ἂν μοῦ ἐπιτρέπουν τὴν παραχώρηση τούτη οἱ ἥρωες καὶ οἱ μόνοι. 'Από ἐκεῖ καὶ πέρα, ἔτσι καὶ ἱκανοποιήσω τὶς στοιχειώδεις ἀξιώσεις μου, ἀρχίζω νὰ ξεχωρίζω βαθμιαῖα ἀπὸ τ' ἄλλα ζῶα. Πῶς; Μὲ μιὰ περίεργη ἰδιότητα, ποὺ δὲν θὰ πέφταμε καὶ πολὺ ἔξω ἂν τὴ λέγαμε πλεονεξία. 'Ο σκύλος, ἡ γάτα, τὸ πουλί, μένουν εὐχαριστημένα ὅταν ἐξασφαλίσουν τὸ ἀναγκαῖο τους. 'Εγὼ ὄχι. "Οσο περισσότερο μοῦ δίνετε, τόσο περισσότερο ζητάω. Καὶ ἡ πλεονεξία μου αὐτή, ἀρχίζει μάλιστα νὰ παίρνει κάτι περίεργες κατευθύνσεις. Γιὰ ν' ἁπλουστέψουμε, μποροῦμε νὰ τὶς ὑπαγάγουμε σὲ δυὸ κατηγορίες: 'Η μιὰ διακλάδωση εἶναι ἐκείνη ποὺ ζητάει κι' ἄλλες, ὅλο περισσότερες, ὑλικὲς ἱκανοποιήσεις. 'Η ἄλλη διακλάδωση ξεπηδάει σὰν παραφύτρωμα τῆς πρώτης: Διατυπώνει ἀξιώσεις περίεργες, ἔξω ἀπὸ τὶς καθαρὰ αἰσθητὲς ἀνάγκες τοῦ ὄντος γιὰ τὴν ὕπαρξή του. Τὶς λέμε συνοπτικά: πνευματικὲς καὶ ψυχικές.

Τὰ ὁλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, ποὺ εἶναι ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπινόηση τῶν καιρῶν μας—ἢ ὄχι καὶ πολὺ πρωτότυπη — ἐξαντλοῦν τὸ ζῆλο τους στὸ πρῶτο στάδιο, τὸ στοιχειῶδες. "Ως ἐκεῖ σοῦ ἐπιτρέπουν. Φρονοῦν πὼς ἔτσι κι' ἐξαντλήσεις τὰ περιθώρια τῶν πρώτων ἀναγκῶν, ἔχεις χρέος νὰ σταματήσεις, ἀλλιῶς γίνεσαι ἐνοχλητικὸς — κι' ἐπικίνδυνος. Εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ λογική. Μονάχα πολὺ ἀφηρημένη, ξένη στὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς. 'Η κεντρικὴ ἐξουσία, ποὺ βασίζεται πάντα στὸ πρακτικὸ πνεῦμα, στὴν ἄμεση σκοπιμότητα, τείνει πάντα πρὸς τὶς ἁπλουστεύσεις: θέλει τὸν κόσμο ἁπλό, εὐθυγραμμισμένο, γεωμετρικό, γιατί, ἔτσι, μπορεῖ ἀνετότερα νὰ τὸν κυβερνάει. Μὲ τρόπο φανερὰ ἢ συγκεκαλυμμένα βάναυσο, πασχίζει νὰ καταργήσει τὶς ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς. Τὸ κακὸ εἶναι πὼς οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ κάποια παρεξήγηση, ξεστράτισμα, ἢ κακὴ ἐπιτήρηση, ἢ πλάνη. Εἶναι ἔμφυτες στὸν ἄνθρωπο. 'Ολόκληρη ἡ ζωή του, ἡ φαινομενικά, ὅπως εἴδαμε, πολὺ πεζὴ στὶς ἀξιώσεις της, βασίζεται ἐσωτερικὰ σ' ἕνα σύστημα ἀπὸ ἀντιφάσεις.

'Η ὕπαρξη τοῦ γένους μας, ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση, οἱ μεταξύ μας σχέσεις, ἡ τοποθέτησή μας ἀπέναντι στὸν περίγυρο καὶ στὸ σύμπαν, εἶναι γεμάτες ἀντιφάσεις. Δίχτυ ἀξεδιάλυτο. "Οσο βαθύτερα στοχάζεσαι, ὅσο ἐντιμότερα, τόσο καὶ πιὸ πολὺ τὶς συνειδητοποιεῖς. Χάρη σ' αὐτὸ τὸ ἀκατανόητο καθεστῶς, ἡ ζωὴ ἔχει ποικιλία. 'Αλλὰ καὶ παρουσιάζεται σὰν πρόβλημα ἄλυτο. Βασίζεται στὴ σχετικότητα, στὴ ρευστότητα, καὶ στὸν συγκεκαλυμμένο παραλογισμό. Αὐτὸ εἶναι ποὺ δὲν κατάλαβε τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν μας, μὲ τὴν καθαρὰ μαθηματική του τροπή. 'Η τάξη παρουσιάζεται σὰ σχῆμα αὐθαίρετο, μηχανικό, ποὺ πάει νὰ ἐπιβληθεῖ στὴ ζωτικὴ ἀταξία. Στὴν καθημερινὴ πραγματικότητα ἡ ἀνοησία θριαμβεύει κατὰ τῆς εὐφυΐας, καὶ ἡ δεύτερη ἀναγκάζεται νὰ δανειστεῖ τὰ ὅπλα τῆς ἀντιπάλου της γιὰ νὰ μὴν καταποντιστεῖ. 'Ο θάνατος, τυχαῖος κι' ἀνθρώπινα παράλογος, δὲν λύνει τίποτα. Καταργεῖ τὸ πρόβλημα πού, «ἐξ ὁρισμοῦ», δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀνθρώπινη λύση.

Μέσα στὸ χάος αὐτό, ἐκεῖνο ποὺ ἐπιπλέει σταθερὰ εἶναι πάλι οἱ στοιχειώδεις ἀπαιτήσεις μας: Ψωμὶ καὶ ἡσυχία. Γίνεται ἔτσι αἰσθητὸ πὼς παρ' ὅλη τὴν «πρόοδο», δὲν κατορθώθηκε ἀκόμα νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις στὰ θεμελιώδη αὐτὰ αἰτήματα τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ διάφορα καθεστῶτα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τύπους, μένουν ἐδῶ ἀναπολόγητα. 'Η προβολὴ ἐξ ἄλλου τῶν δευτερογενῶν αἰτημάτων — πνευματικῶν, ψυχικῶν, — ἔρχεται νὰ περιπλέξει ἀκόμα περισσότερο τὴν κατάσταση καὶ νὰ ὑπογραμμίσει τὴ συμβατικότητα τῶν ἐφαρμοζομένων μεθόδων. Οἱ κοσμοθεωρίες τοῦ καιροῦ μας ναυαγοῦν εἴτε στὸ ὑλικὸ ἐπίπεδο, εἴτε στὸ πνευματικό, εἴτε καὶ στὰ δύο μαζί. Καὶ οἱ ἐξωτερικά, πρόσκαιρα, πιὸ πετυχημένες, φαίνονται ἐκεῖνες ποὺ κατορθώνουν νὰ περισπάσουν τὴν προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου, νὰ τὴν ἐντοπίσουν φανατικὰ στὸ πρῶτο στάδιο τῶν ἀπαιτήσεων, γιὰ ν' ἀναισθητίσουν ἔτσι, προσωρινά, τὶς δίψες τὶς βαθύτερες, τὶς ἀκόρεστες, τὶς ἀληθινὰ ἐπαναστατικές.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Δεκεμβρίου 1958

1613/99.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΑΘΟΣ ΖΩΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὑπάρχει ἕνα σημεῖο θετικῆς ὑπεροχῆς τοῦ κινηματογράφου—τοῦ γνήσιου, τοῦ καλοῦ, ὄχι τοῦ κατ' ἀπομίμησιν—ἀπέναντι στὸ θέατρο. Τοῦτο: Ὅτι ὁ κινηματογράφος πετυχαίνει νὰ συλλάβει καὶ νὰ μνημειώσει τὴν καλλίτερη στιγμὴ ἑνὸς «πλάνου»: τὴν ἀληθινότερη, τὴν πιὸ συγκινημένη ἀντίδραση ἑνὸς ἠθοποιοῦ. Συνδέοντας ὕστερα, ἐπιδέξια, τὶς καλλίτερες αὐτὲς στιγμές, στὸ **montage**, συνθέτει μιὰ σκηνὴ ποὺ εἶναι ἐμφορημένη ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ποὺ γίνεται δραματικὴ ἔνταση, τὸ σφιχτότερο ρυθμό, τὴν πιὸ ἀδιάβλητη ἀλήθεια. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὅσες ἑκατοντάδες φορὲς κι' ἂν παίξετε τὸ φίλμ, θὰ παρουσιάζει τὸ ἴδιο, σταθερὸ καλλιτεχνικὸ ἀποτέλεσμα. Οὔτε ἕνας ἠθοποιὸς θὰ λυγίσει, οὔτε ἕνας θὰ ἀφήσει τὴ σκηνὴ νὰ «πέσει», οὔτε ἕνας θὰ δειχτεῖ κατώτερος τοῦ χτεσινοῦ ἑαυτοῦ του. Ναὶ μὲν ἡ ἀναπαραπαραγωγὴ τοῦ φαινομένου θὰ εἶναι μηχανική, ἀφοῦ μηχανικὸ εἶναι καὶ τὸ χρησιμοποιούμενο μέσο, τὸ αἰσθητικὸ ὅμως ἀποτέλεσμα, ἡ καλλιτεχνικὴ ψευδαίσθηση, θὰ εἶναι τέλεια.

Ἐδῶ, τὸ θέατρο ὑστερεῖ. Κι' ὄχι ἀπὸ ὀργανική του ἀδυναμία. Ἀπὸ μιὰ ρουτίνα, ποὺ τὸ μαστίζει συνηθέστατα, μὲ τὴ μορφὴ ἑνὸς κακῶς νοούμενου «ἐπαγγελματισμοῦ». Κανονικά, θὰ ἔπρεπε τὸ θέατρο νὰ ἔχει τὴν ὑπεροχὴ σὲ ζωντάνια, ἀφοῦ ζωντανοὺς ἀνθρώπους προβάλλει στὴ σκηνή. Στὴν πραγματικότητα, συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Βλέπουμε τὸ θέατρο νὰ ξεπέφτει στὸ μηχανικό, καὶ τὸν κινηματογράφο νὰ διατηρεῖ τὴ σπίθα τῆς ζωντάνιας. Θυμᾶμαι πάντα, σὰ δίδαγμα, ἕνα βράδι ποὺ ἔτυχε νὰ βρεθῶ στὴν πολλοστὴ παράσταση ἑνὸς ἔργου, ποὺ τὸ εἶχα ὑπερεκθειάσει ὅταν ἔγραφα ἐντυπώσεις γιὰ τὴν πρεμιέρα του. Εἶχε γίνει ἀγνώριστο. Δὲν εἶταν ἁπλῶς ξεφρεσκαρισμένο, κουρασμένο, μὲ τὴ φυσιολογική, τὸ κάτω-κάτω, ἐκείνη κάμψη ποὺ παρουσιάζει ἕνα θέαμα ὅταν χάσει τὴν πρώτη του ὁρμή. Εἶχες τὴν ἐντύπωση πὼς οἱ ἠθοποιοὶ ἀντιπαρέρχονται τὰ μέρη τους ἀντὶ νὰ τὰ παίζουν, ἔβλεπες πὼς ὅ,τι στὴν ἀρχὴ εἶταν ὑποβολή, συγκίνηση, τώρα εἶχε γίνει ἀφόρητα πεζό, ἐπίπεδο, ἀνάξιο προσοχῆς, ψόφιο. Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε αὐτό, ἡ πρωταγωνίστρια—πού, φυσικά, δὲν εἶταν καὶ θιασαρχίνα, ἀλλὰ ἁπλῶς μισθωμένη—ἔρριχνε ἀδιάκοπα κλεφτὲς ματιὲς στὴν πόρτα τοῦ σκηνικοῦ, ἀσύνειδα, σὰ νὰ μὴν ἔβλεπε τὴν ὥρα πότε θὰ φύγει, νὰ ἡσυχάσει...

Καὶ τότε ἔνιωσα, θυμᾶμαι, μιὰν ἀφόρητη ντροπή. Συλλογίστηκα τοὺς θεατὲς αὐτούς, ποὺ μερικοί τους μπορεῖ νὰ εἶχαν διαβάσει ὅ,τι ἔγραψα στὴν πρεμιέρα, ἐξυμνώντας τὴν παράσταση, καὶ ποὺ δὲν θὰ μποροῦσαν τώρα νὰ καταλάβουν τὶ συμβαίνει: Ποιός τοὺς ἔλεγε ψέματα; —Τὸ κριτικὸ σημείωμα; Ἢ τὸ αἰσθητήριό τους, ποὺ ἔβρισκε τώρα κακὸ ὅ,τι εἶχε χαρακτηριστεῖ πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες γιὰ καλό;

Εὐτυχῶς τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι στερεότυπο. Ξέρω θιάσους ποὺ κρατᾶνε τὶς παραστάσεις τους στὸ ἴδιο ποιοτικὰ ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν πρώτη βραδιὰ ἴσαμε τὴν τελευταία, κι' αὐτό, προσωπικά, μοῦ προκαλεῖ ἕνα βαθὺ σεβασμό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συμπτωματικὲς διαφωνίες μου σ' ἕνα συγκεκριμένο ἀνέβασμά τους. Ἡ διατήρηση τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου σὲ μιὰ παράσταση, φανερώνει σεβασμὸ πρὸς τὸ κοινό. Γιατὶ οἱ θεατὲς τῆς πρεμιέρας δὲν εἶναι παρὰ ἕνα πολλοστημόριο μέσα στὶς χιλιάδες ποὺ θὰ πᾶνε νὰ παρακολουθήσουν τὶς ὑπόλοιπες παραστάσεις. Καὶ ὁ ἠθοποιός, ὅπως ὁ κάθε καλλιτέχνης, ὅπως γενικώτερα κάθε ἄτομο ποὺ ἔχει δημόσια ζωή, δίνει ἐξετάσεις κάθε μέρα.

Ἀφήνω πού, γιὰ νὰ γίνεις ἠθοποιὸς κι' ὄχι μεταπράτης ἢ ὅ,τι ἄλλο, σημαίνει πὼς ἔνιωσες κάποια φυσικὴ παρόρμηση γι' αὐτό. Καλλιτέχνης λέγεται ἐκεῖνος πού, σὲ κάθε ἄσκηση τοῦ λειτουργήματός του, ξοδεύεται. Ὅταν ἁπλῶς ἀναπαράγει, τότε εἶναι βιοτέχνης. Ὁ ἀληθινὸς καλλιτέχνης, ὁ πλασμένος γιὰ τὸ μέσο ποὺ τὸν ἐκφράζει, καὶ νὰ θέλει νὰ κάνει οἰκονομία ψυχῆς, δὲν μπορεῖ· μεθάει. Τὸ κακὸ εἶναι ὅτι πολλοὶ ἠθοποιοί, χωρὶς κ' οἱ ἴδιοι νὰ τὸ καταλαβαίνουν, βρέθηκαν συμπτωματικὰ πάνω στὸ σανίδι, ἐνῶ δὲν εἶναι φτιαγμένοι γι' αὐτό. Εἶδαν τὸ θέατρο σὰ μέσο κοινωνικῆς τους προβολῆς, μέθυσαν ὄχι ἀπὸ τάλαντο ἀλλὰ ἀπὸ ματαιοδοξία. Γι' αὐτό, ἐνῶ εἶναι ἄριστοι πρωταγωνιστὲς τῶν παρασκηνίων, φανερώνονται φάλτσοι μπροστὰ στὸ πεντάγραμμο, ἐπιχρυσωμένες νοῦλες πάνω στὴ σκηνή. Καὶ τὸ θέατρο, ἡ ὑπόθεση τοῦ θεάτρου, χάρη σ' αὐτούς, πάει κατὰ διαβόλου.

Ὅταν, τὸν παλιὸ καιρὸ (παλιὸς καιρός, στὴν ἐποχή μας, εἶναι πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια) συζητοῦσαν οἱ καλλιτέχνες κ' οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ ποιό μέσο ἀξίζει περισσότερο: τὸ θέατρο ἢ ὁ κινηματογράφος, καὶ οἱ περισσότεροι παίρνανε τὸ μέρος τοῦ θεάτρου, ἕνα ἀπὸ τὰ κυριότερά τους ἐπιχειρήματα εἴτανε πὼς τὸ θέατρο παρουσιάζει ζωντανοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ ὁ κινηματογράφος μόνο τὶς σκιές τους. Θεωρητικά, σωστό. Δὲν εἶχαν προβλέψει τὴν περίπτωση ὅπου τὸ θέατρο τὸ προδίνουν ἀπὸ μέσα. Θυμᾶμαι πάντα τὸν ντὲ Σίκα, στὴν Τσινετσιττά, νὰ μοῦ λέει φέρνοντας τὸ χέρι του κοντὰ στὸ πρόσωπό μου: «—Ὁ κινηματογράφος θέλει ἀλήθεια! Ἀλήθεια! Γιατὶ ὁ φακὸς ἔρχεται ἐδῶ καὶ τὰ βλέπει ὅλα». Πολὺ σωστά. Εἶναι ἕνα ἀδυσώπητο μάτι αὐτὸς ὁ στρογγυλός, κρυστάλλινος, ἄγρυπνος μάρτυλος, ποὺ καταγράφει κάθε ὑποδόριο κραδασμό σας. Κάνετέ του μιὰ «μούτα», ἕνα μορφασμὸ δίχως περιεχόμενο, καὶ τὰ λέμε. Θὰ σᾶς ρεζιλέψει σὲ κλίμακα μεγεθυντική, πάνω σὲ μιὰν ἐπιφάνεια ἀπὸ τριάντα τετραγωνικὰ μέτρα. Δὲ λέω—ἔχει κι' αὐτὸς τὶς ἀδυναμίες του, τὸν ξεγελᾶτε μ' ἄλλον τρόπο. Χρειάζεται ὅμως νὰ συνωμοτήσουν γιὰ τοῦτο πολλοὶ μαζί: ὁ σκηνοθέτης, ὁ φωτιστής, ὁ χειριστὴς τῆς μηχανῆς, ὁ μακιγιέρ, ὁ ἠθοποιός. Αὐτὸ ὅμως προϋποθέτει τὴν ἀπουσία κάθε ἐσωτερικοῦ ἐλέγχου, τὴν ἔλλειψη κάθε καλλιτεχνικῆς εὐσυνειδησίας σὲ πρόσωπα πού, τὸ κάτω-κάτω, δὲν ἔχουν κανένα ἄμεσο ἐνδιαφέρον νὰ καλύψουν ἕναν καμποτίνο. Ἀλλὰ καὶ πάλι, ἂν αὐτὸ γίνη, ἐμεῖς οἱ ἄλλοι θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία ν' ἀπολαύσουμε τοῦ καμποτίνου τὴν πιὸ ἀνθρώπινη, τὴν πιὸ πολύτιμη στιγμή.

Γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, δὲν συγκρίνω ἐδῶ τ' ἀνόμοια. Θέατρο καὶ κινηματογράφος εἶναι δυὸ τέχνες ἐσωτερικά, ὀργανικά, πολὺ πιὸ ἀνόμοιες ἀπ' ὅσο τὸ ὑποθέτουν οἱ ἀφιλοσόφητοι συνήθως. Κι' ἔχουν συμφέρον ἄμεσο νὰ παραμένουν ἀνόμοιες, περιχαρακωμένες ἡ κάθε μιὰ τους στὴ φυσική της περιοχή. Πάει ἡ ἐποχὴ τῶν θολῶν πειραματισμῶν, ὅπου ψηλαφητὰ ἀναζητοῦσαν τὸν τομέα τους, τὴ δικαιοδοσία τους, τὴν ἐπικράτειά τους. Τώρα, ξέρουμε πολὺ καλὰ οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου ποῦ πρέπει ν' ἀναζητοῦμε τὸ καλὸ θέατρο, τὸ ἀνόθευτο, παρὰ τὶς σποραδικὲς ἀλλὰ καὶ δίχως ἐπαύριο νοθεῖες ποὺ τοῦ φορτώνουν οἱ ἀνήητες μόδες. Τὸ καλὸ ὅμως θέατρο εἶναι δουλειὰ ποὺ θέλει ἀφοσίωση, πάθος ζωῆς. Ἐχθροί του θανάσιμοι πρέπει νὰ ὑπολογίζωνται, σὲ ἴση μοῖρα ἂν καὶ φαινομενικὰ ἀντίθετα μεταξύ τους, ἡ ἐρασιτεχνία κι' ὁ ἐπαγγελματισμός. Ἡ πρώτη φέρνει μαζί της τὸ ἀνεύθυνο. Ὁ δεύτερος τὴ ρουτίνα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΝ ΦΙΛΙΠΠΕΙΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Δεκεμβρίου 1958 1613/100

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕΜΨΙΜΟΙΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Είναι πάντα μιὰ ἀπόλαυση ν' ἀκοῦς Ρωμιοὺς νὰ συζητοῦν. Γιὰ νὰ χαρεῖς ὅμως πραγματικὰ τὸ ἄκουσμα, πρέπει νὰ εἶσαι καὶ σὺ Ρωμιός. Οὔτε κι' αὐτὸ ὅμως φτάνει. Πρέπει νὰ εἶσαι Ρωμιὸς κάπως ἐξαντικειμενικευμένος: Ρωμιός, δηλαδή, ποὺ κατορθώνει γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ βγεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ ρωμέϊκο, νὰ τὸ ἰδεῖ μὲ καθαρὸ καὶ ψύχραιμο μάτι. Σημειώστε πὼς τὴν ἱκανότητα αὐτή, κατ' ἀρχήν, τὴν ἔχουμε ὅλοι. Ἀπόδειξη πὼς ὅταν συμπέσουμε γύρω σ' ἕνα τραπέζι δύο ἢ παραπάνω, ἀρχίζουμε ἀμέσως νὰ βρίζουμε τὸ ρωμέϊκο. Τὸ μόνο κακὸ εἶναι πὼς τὸ βρίζουμε σὰ Ρωμιοί, δηλαδὴ σὰν ἄνθρωποι ποὺ βλέπουν μόνο τῶν ἀλλονῶν τὴν εὐθύνη, ποτὲ τὴ δική τους. Νὰ λοιπὸν τί ἀποκαλῶ «ἐξαντικειμενίκευση»: Νὰ γινόταν, λέει, μιὰ στιγμὴ νὰ ἰδεῖς καὶ τὴν προσωπική σου συμμετοχὴ στὸ φαινόμενο τῆς καταγελλόμενης κακοδαιμονίας. Τὸ βρισίδι τῆς παρέας νὰ γινόταν αὐτοέλεγχος. Ἀλλὰ τότε, ἁπλούστατα, θὰ παύαμε νὰ συζητοῦμε σὰ Ρωμιοί—καὶ τὸ πράγμα θὰ ἔχανε ἀμέσως τὴ νοστιμιά του...

Πολλοὶ ἔχουν κακίσει, κι' ὄχι δίχως πειστικότητα, τὴν τάση μας πρὸς τὴ μεμψιμοιρία. Μᾶς ἔχουν πεῖ πὼς εἶναι ἄδικη, δηλωτικὴ ὀλιγοπιστίας, πνεύματος ξεσυνέριας. Γκρίνια στενόκαρδη. Ἀπὸ μέρος μου, ὡστόσο, θὰ ὁμολογήσω πὼς τῆς ἐκτιμῶ τὴ λανθάνουσα ἔφεση γιὰ τὸ καλλίτερο, τὸ κριτικὸ πνεῦμα. Δὲν ξέρω, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἂν δὲν εἶναι προτιμότερη, ἀξιοπρεπέστερη, ἀπὸ τὴν ἀντίθετη ἐκδήλωση: τὸν αὐτοθαυμασμό, ποὺ μᾶς κάνει κάποτε νὰ φθείρουμε τὴν ὁμορφιά, τὴν οὐσιαστικὴ σοβαρότητα, τὸ νόημα, ποὺ ἔχουν μερικὲς ἀπὸ τὶς καλλίτερες στιγμές μας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι, γιὰ νὰ ὑμνήσουν τὴ νίκη τους στοὺς μηδικοὺς πολέμους, ἔστησαν δυὸ λακωνικῆς εὐγλωττίας μνημεῖα: ἕνα ἐπιτύμβιο στὸ Μαραθῶνα καὶ μιὰ τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου. Ἐμεῖς, ἐκεῖνο τὸ «Ὄχι» τοῦ 40, τὸ ἔχουμε τόσο ἐξαντλητικὰ—καί, φυσικά, κακότεχνα—ἐξάρει, τὸ κάναμε πλημμύρα ἀπὸ δεκάρικους πανηγυρικούς, προεκλογικὲς κορῶνες, ἐπιθεωρησιακὰ σκέτς, ραδιοφωνικὲς σκηνές, σχολικὲς ἐπιδείξεις, μέσο δεκαριολογίας, πατριδοκαπηλείας, ὅλ' αὐτὰ ταχτικὰ ἐπαναλαμβανόμενα, ποὺ φτάνει κανεὶς ν' ἀναρωτιέται πὼς δὲν ἔχασε ἀκόμα τὴ σημασία του. Πρέπει νὰ εἴταν πολὺ ἀγνὸ γιὰ ν' ἀντέχει σὲ τόση ἐκμετάλλευση.

Ἂς ξανάρθουμε ὅμως στὴ ρωμέϊκη συζήτηση. Τὴ γλεντοῦσα πάλι χτὲς σ' ἕναν κεντρικὸ καφενέ, ἀκούσιος ὠτακουστὴς τῆς διπλανῆς παρέας. Φυσικά, οἱ συζητοῦντες δὲν ἤθελαν τίποτα καλλίτερο ἀπὸ τὸ νὰ τοὺς ἀκούω: ἀπόδειξη πὼς φώναζαν ἴσα-ἴσα ὅσο χρειαζόταν γιὰ νὰ μὴν τρέξει ὁ χωροφύλακας, κι' ὅτι ὁ κάθε φορὰ ἀγορητὴς μὲ κοίταζε ἐπίμονα, σὰ νὰ ζητοῦσε τὴν ἐπιδοκιμασία μου, χωρὶς ἄλλωστε νὰ μὲ ξέρει. Ὅταν σᾶς πνίγει τὸ δίκιο, ὁ κάθε σύμμαχος σᾶς εἶναι εὐπρόσδεκτος. Τοὺς συζητητὲς τοῦ καφενὲ τοὺς ἔπνιγε τὸ δίκιο.

Στόχος τους—περιττὸ νὰ τὸ πῶ—τὸ κράτος. Ὁ Ρωμιός, ὅταν θέλει νὰ προσανατολίσει κάπου τὴν ἱερή του ἀγανάκτηση, δὲν δυσκολεύεται νὰ βρεῖ ἀντικείμενο. Ἔχει τὸ κράτος. Τὸ κράτος, ἄλλωστε, γι' αὐτὸ ἔχει ἐπινοηθεῖ: Γιὰ νὰ βρίσκεις κάτι νὰ βρίζεις. Πολὺ περισσότερο ποὺ τὸ ἑλληνικὸ κράτος εἶναι ἀξιοῦθριστο. Κάνει ὅ,τι μπορεῖ, στὴν κάθε περίσταση, ὥστε νὰ μὴ χάσει τὸ προνόμιό του. Ἀναρωτιέμαι συχνὰ μήπως αὐτό, κι' ἂς τὸ κοροϊδεύουμε, εἶναι μιὰ ὑψηλὴ σοφία: Μὲ τὸ νὰ προσελκύει ὅλους τοὺς κεραυνούς, τὸ κράτος μεταβάλλεται σὲ ἀλεξικέραυνο, δίνει διέξοδο στὴ λαϊκὴ ἀγανάκτηση. Τὴν ἐξανεμίζει, τὴν ἐξουδετερώνει. Σύγκαιρα, παίζει καὶ τὸ ρόλο τοῦ «ἄλλοθι», τοῦ τόσο πολύτιμου γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ Ἕλληνα πολίτη: Ἐκεῖ ποὺ θὰ μπορούσατε νὰ τοῦ ζητήσετε τυχὸν εὐθύνη προσωπική, μ' ἕναν ἐπιδέξιο χειρισμὸ αὐτὸς μεταστρέφει τὴν ἀξίωσή σας πρὸς τὸ κράτος. Ἔχω πολλὲς φορὲς ἀκούσει ἀγαθὰ παχύδερμα, ποὺ ποτέ τους δὲν γνοιάστηκαν, λόγου χάρη, γιὰ μιὰ τυπωμένη ἑλληνικὴ σελίδα, γιὰ ἕνα ζωγραφικὸ ἢ μουσικὸ ἔργο, νὰ ξεσπάζουν μὲ ἀγανάκτηση: «—Μὰ τί κάνει τέλος πάντων αὐτὸ τὸ κράτος! Γιατὶ δὲν τοὺς βοηθάει τοὺς καλλιτέχνες;». Ἔτσι ταχτοποιεῖται μὲ τὴ συνείδησή του ὁ Ρωμιός, πὼς αὐτὸς τὸ εἶπε μιὰ φορὰ τὸ σωστό. Ἄλλο ἂν δὲν τὸν ἄκουνε. Ἰδοὺ ὁ ὑπόλογος: Τὸ Κράτος! Ἐκεῖνο ἔπρεπε νὰ τοὺς συντηρεῖ τοὺς καλλιτέχνες, νὰ τοὺς μοιράζει βοηθήματα Ὅπως στοὺς διακονιαρέους.

Τὸ κράτος ἐδῶ, ὅπως κάθε κράτος, εἶναι φτιαγμένο κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τῶν πολιτῶν. Νὰ κάτι ποὺ δὲν ἀντιλαμβάνεται ἡ ρωμέϊκη ἐξυπνάδα. Ἤ, γιὰ νὰ μὴ τὴν ἀδικήσουμε, τὸ ἀντιλαμβάνεται, ἀλλὰ κάνει τὸν κουτό. Κοιτάζω τὴ διπλανή μου παρέα, ποὺ ἀπαρτίζεται ὅλο ἀπὸ ἀνθρώπους εὐκατάστατους, ἐπιστήμονες, ἐπιχειρηματίες, ἐμπόρους, γνωστοὺς στὴν κοινωνία ἢ στὴν ἀγορά. Ἐλέγχουν, τώρα ποὺ τοὺς ἀκούω, τὸν κρατικὸ μηχανισμό, τὴν πολιτικὴ ἡγεσία τῆς χώρας, ἐπισημαίνουν εὐθῦνες στὸ ἱστορικὸ χτὲς καὶ στὸ ζωντανὸ σήμερα, κακίζουν τὴ συναλλαγή, τὴν ἐλαφροσυνειδησία, τὸν ἀρριβισμό, τὴν κερδοσκοπία, τὴ διαφθορά, τὴν ἀναλγησία. Φέρνουν τὰ κλασικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ — παραδείγματα ἐξακριβωμένα, γιατὶ ὅλοι τους ταξίδεψαν, ταξιδεύουν, μὲ τὸ παραπάνω: δὲν τοὺς λείπει ἡ ἄνεση. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπουσιάζει ἐδῶ, στὴν ἀτμόσφαῖρα τοῦ λάλου καφενέ, εἶναι ἡ ἐπίγνωση. Πλαταγίζουμε σ' ἕνα φριχτὸ πέλαγος ἀπὸ τυποποιημένες ἰδέες. Κανένας δὲν αὐτοελέγχεται· ψάχνει ἁπλῶς νὰ βρεῖ ἀποδιοπομπαίους τράγους.

Καὶ ἔτσι εἶναι ποὺ ἡ ἐθνικὴ μεμψιμοιρία, ἀντὶ νὰ γίνει ἀφετηρία γιὰ βελτιωτικὲς ἐξορμήσεις, ἔμπρακτη καὶ δημιουργικὴ κριτική, ξεθυμαίνει σὲ λόγια. Ἐφοδιάζει μ' ἕνα θέμα πρόχειρο τὶς ἀργόσχολες συζητήσεις.

Δὲν εἶναι ὅμως καὶ τόσο ἀθῶα, ἀκαδημαϊκή. Κρύβει μέσα της σημαντικὸ ποσοστὸ ὑποκρισίας. Ὁ ἀντικρυνός μου κύριος, ποὺ κόβεται αὐτὴ τὴ στιγμὴ γιὰ τὴ διαφθορὰ μιᾶς συγκεκριμένης δημόσιας ὑπηρεσίας, καὶ τὴν κατονομάζει, εἶναι ἐνοχλημένος γιατὶ ἔτσι, μὲ τὴν ἐξαγορὰ τῶν «ἁρμοδίων», ἔκανε ὁ ἀνταγωνιστής του τὴ δουλειά του. Ἂν προλάβαινε, θὰ τὴν ἔκανε αὐτὸς μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο. Καὶ τότε δὲν θὰ διαμαρτυρόταν καθόλου, θὰ τὸ ἔβρισκε μάλιστα πολὺ φυσικό. Μὴ λησμονοῦμε πὼς ἀπὸ αὐτὴ τὴν τεχνική, ἀντλοῦμε ἀφορμὲς ἀτομικῆς ὑπερηφάνειας: Ἔξυπνος ἄνθρωπος! Καπάτσος! Φτιάξαμε κι' ἕναν κανόνα ζωῆς, βασισμένον στὴν αὐθαιρεσία, ποὺ ὅμως ὅταν τὸν ἐφαρμόζει κάποιος ἄλλος εἰς βάρος μας, ἀγανακτοῦμε.

Παλιότερα, τοὺς ξένους, ποὺ τώρα—ὅποτε μᾶς συμφέρει—τοὺς προτείνουμε γιὰ ὑποδείγματα, τοὺς λέγαμε «κουτόφραγκους»: γιατὶ δὲν εἶχαν τὴ δική μας καπατσοσύνη. Μιὰ μέρα, νιώσαμε ξαφνικὰ πὼς οἱ κουτόφραγκοι εἶχανε καταφέρει, μὲ τὴ μέθοδο τῆς κουταμάρας, περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἐμεῖς μὲ τὴ μέθοδο τῆς καπατσοσύνης. Ἡ παρατήρηση ὡστόσο αὐτὴ δὲν συνετίζει παρὰ μόνον ἐκείνους ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ συνετιστοῦν. Γιατὶ βέβαια, ὅσα λέμε, δὲν ἀφοροῦν τὸ σύνολο. Ἀφοροῦν ὅμως τὸν κανόνα. Καὶ τὸν κανόνα τὸν ἀποτελεῖ ὁ ἐγχώριος τύπος ἀνθρώπου ποὺ μὲ ὅλα εἶναι δυσαρεστημένος μόνιμα, ὅλα τὰ βρίσκει στραβὰ—ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὅμως εἶναι κατενθουσιασμένος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Δεκεμβρίου 1958

1613/101.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΚΑΤΕΠΕΙΓΟΝΤΩΣ!

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁμολογῶ πὼς δὲν μοῦ κάνει καρδιὰ ν' ἀφήσω τὴν παρέα ποὺ ἔλεγα τὴν περασμένη ἑβδομάδα, τὴν παρέα τοῦ καφενείου, καὶ νὰ στραφῶ σ' ἄλλο θέμα. Ἔχει πολλὰ ἀκόμη νὰ μᾶς διδάξει ἡ ἀργόσχολη αὐτὴ σύμπτωση τόσων εὐκατάστατων ἀνθρώπων, ποὺ ἀνάμεσα σ' ἕνα γλυκὺ βραστὸ κι' ἕνα τσιγάρο δίνουν λύσεις σ' ὅλα τὰ φλέγοντα ζητήματα ὄχι πιὰ τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ τῆς ἐποχῆς. Θὰ καταγράψω λοιπὸν ἄλλο ἕνα θέμα ποὺ τοὺς ἀπασχόλησε τὴν ὥρα ποὺ γινόμουν ἀκούσιος, κι' ὅμως τόσο εὐπρόσδεκτος, ἀκροατής τους.

Εἶναι τὸ περιλάλητο πρόβλημα τῶν «ἰδανικῶν». Λυπᾶμαι ποὺ τὸ ζήτημα ἔχει γίνει κοινὸς τόπος, ἀλλὰ σάμπως αὐτὸ πάλι δὲν εἶναι ποὺ τοῦ χορηγεῖ εἰσιτήριο στὸ κέντρο τῆς ἔγνοιας μας; Συνοψίζεται σὲ τοῦτο: Κάποια στιγμή, ἡμερολογιακὰ ἀπροσδιόριστη ἀλλὰ ἱστορικὰ προσδιορίσιμη, ὁ κόσμος ποὺ εἶχε τὴν εὐθύνη τοῦ κόσμου, οἱ τάξεις δηλαδὴ οἱ πιὸ εὐνοημένες ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, ἀνεκάλυψαν πὼς τὶς ἠθικὲς ἀρχὲς κι' ἀξίες ποὺ διεφήμιζαν ὅποτε τοὺς χρειάζονταν, χωρὶς καὶ νὰ τὶς ἐφαρμόζουν, εἴχανε πάψει πιὰ νὰ τὶς εἰσπράττουν οἱ ἀφελέστεροι. Παράδειγμα: Μιλοῦσαν γιὰ Δικαιοσύνη καὶ τὴ δικαιοσύνη τὴ ρεζίλευαν, μιλοῦσαν γιὰ φιλαλληλία καὶ κατεδίκαζαν στὸ θάνατο διὰ τῆς πείνας τὸ διπλανό τους, μιλοῦσαν γιὰ φιλοπατρία κι' ὅποτε γινόταν πόλεμος αὐτοὶ μὲν θησαύριζαν, τὰ δὲ παιδιά τους κρύβονταν στ' ἀμπάρι. Κάποια στιγμὴ λοιπόν, τὸ σύστημα αὐτὸ ν' ἀποταμιεύεις στρογγυλοκαθισμένος στὸ ἀπάγκιο τὰ λύτρα τῆς προδοσίας, ἔγινε κατάφωρο. Οἱ ἄλλοι, τὸ πῆραν μυρωδιά. Καὶ ὑποκινημένοι ὑπὸ ἰδεολόγους στὴν ἀρχή, ἀπὸ κάπηλους τῶν ἰδεολογιῶν ἀργότερα, ἀνέτρεψαν τὴν ἰσορροπία τοῦ κόσμου.

Τώρα, ὁ κόσμος αὐτὸς ποὺ ἔχει λιποταχτήσει ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς τιμῆς, σημαίνει τὴν καμπάνα τοῦ κινδύνου. Γιὰ νὰ πείσει γιὰ τὴν ἀμεροληψία του, χτυπάει τὰ στήθη του κι' ἀναγνωρίζει τὰ σφάλματά του. Παρηγοριέται νὰ πιστεύει πὼς καὶ ἡ ἔμπρακτη μετάνοια δὲν ἔχει τὴν κατάλληλη στιγμή της, ποὺ ἅμα περάσει, εἶναι πιὰ πολὺ ἀργά. Κι' ἀνάμεσα σ' ἄλλα κατεπείγοντα διατάγματα ποὺ ἐκδίδει ὁ τρομοκρατημένος κόσμος, εἶναι κι' αὐτό: «Νὰ ἐξευρεθοῦν νέα ἰδανικά! Τὰ παλιὰ... πάλιωσαν. Οἱ νέοι ἔχουν ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ ἰδανικά. Πρέπει νὰ τοὺς τὰ προμηθέψουμε». Ἀπὸ ὅλους τοὺς συναγερμοὺς τοῦ ἁμαρτωλοῦ κόσμου, πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ πὼς αὐτὸς - ἐδῶ εἶναι ὁ πικρότερος. Δηλώνει ἔμμεσα, ἢ καὶ ρητά, πὼς τὰ ἴδια του τὰ παιδιὰ τὰ ἔχει χάσει. Τοῦ ἔρριξαν τὴν πέτρα.

Τὸ κακὸ μόνον εἶναι πὼς τὰ παιδιὰ αὐτὰ μένουν οὐσιαστικὰ ἀκατεύθυντα. Γίνονται βορὰ τῆς κάθε καπηλείας. Παρασύρονται ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴ φυσικὴ ὡριμότητα, νὰ ξεκρίνουν τὸ περιεχόμενό τους. Σὲ μιὰν ἱστορικὴ στιγμὴ ὅπου ἡ ἐπικρατοῦσα κατάσταση εἶναι ἡ σύγχυση φρενῶν καὶ ἐννοιῶν, πῶς θέλετε νὰ ξεκρίνουν τὰ παιδιὰ ὅ,τι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξεχωρίσουν καθαρὰ οὔτε οἱ μεγάλοι; Προεξοφλεῖται λοιπὸν τὸ μέλλον τοῦ κόσμου, ἡ μοῖρα γενεῶν, μέσα σὲ μιὰν ἀτμοσφαῖρα ἀλλοφροσύνης. Ὁ πανικὸς ἀπὸ ἐδῶ καὶ ὁ ἐπιπόλαιος ἐνθουσιασμὸς ἀπὸ ἐκεῖ, ἡ παραζάλη καὶ οἱ τυφλὲς παρορμήσεις, συνεργάζονται μὲ τρόπο ἀπρόοπτο, δίχως νὰ τὸ ξέρουν, σ' ἕνα κοινὸ ἔργο: Στὸν ἐξανδραποδισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, μὲ προοπτικὴ χρόνου ἀνυπολόγιστη.

Ὅμως ἂς ξανάρθουμε στὰ «ἰδανικά». Τὸ ὅτι χρειάζονται, εἶναι αὐταπόδειχτο· νὰ ὅμως μιὰ διαπίστωση ποὺ δὲν προάγει κατὰ τίποτα τὸ θέμα. Οὔτε καὶ ἡ καλὴ θέληση τὸ προάγει. Μὲ τὴν εὐγενέστερη φιλοδοξία τοῦ κόσμου, μὲ τὴν πιὸ ἀξιέπαινη ἀκόμα ἀνιδιοτέλεια, δὲν μπορεῖτε νὰ σφυρηλατήσετε ἰδανικά. Τὰ ἰδανικὰ δὲν χαλκεύονται. Ἀναπηδοῦν αὐτοδύναμα, μέσα ἀπὸ τὶς ζωντανὲς μορφὲς κι' ἐξελίξεις τῆς ζωῆς. Ἐκεῖνοι ποὺ φαίνονται, ἱστορικά, νὰ τὰ ἔχουν συλλάβει, δὲν κάνουν ἄλλο τίποτα παρὰ νὰ τὰ διατυπώνουν. Ἡ ἱκανότητά τους εἶναι μονάχα πὼς τὰ μάντεψαν πρῶτοι νὰ θαμποσαλεύουν μέσα στὰ σπλάχνα τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, καὶ τοὺς ἔδωσαν διέξοδο, γλῶσσα.

Τὸ θέμα εἶναι καυτερὸ σ' ἐπικαιρότητα, γι' αὐτὸ ἂς τὸ ἀντικρύσουμε μὲ παρρησία, δίχως περιφράσεις καὶ ὑπεκφυγές. Ὅποιος, σὲ τέτοιες στιγμές, χαρίζεται, κάνει ἔργο προδοσίας.

Ὑπάρχει στὸν καιρό μας μιὰ ἐπιδίωξη βαθύτερη τῶν καλοπροαίρετων ἀνθρώπων νὰ συμπλησιάσουν οἱ δυὸ ἀντίπαλοι κόσμοι. Νὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ὀξεῖα ἀντίθεση μιὰ νέα σύνθεση. Ὁ πόθος εἶναι πολὺ ἀνθρώπινος, ἔχει μέσα του κάτι τὸ συγκινητικό, περιέχει πολλὴ δόση ἐχεφροσύνης, ἀκόμα καὶ προφητισμοῦ, καὶ γιὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ τὸν μειώσουμε ἐξισώνοντάς τον μὲ μιὰ μέση λύση, συμβιβαστική, τῆς ἀνάγκης. Πολὺ περισσότερο ποὺ τόσα καὶ τόσα προάγγελα σημεῖα, θετικότατα, δείχνουν πὼς ἐκεῖ κατατείνει ὁ κόσμος, νὰ κρατήσει ἀπὸ τὸ κάθε σύστημα τὶς ἀρετές του καὶ νὰ πετάξει τὰ ἐλαττώματα. Μιὰ μακρυὰ πεῖρα, κι' ἀπὸ ἐδῶ κι' ἀπὸ ἐκεί, αἱματηρὴ πεῖρα, ἔχει βοηθήσει κιόλας νὰ ξεκαθαριστοῦν τὰ θλαβερὰ ἀπὸ τὰ χρήσιμα.

Πολλοὶ λοιπόν, βλέπουν στὴν ἐπιδίωξη τούτη τὸ περιεχόμενο ἀκριβῶς ἑνὸς νέου ἰδανικοῦ. Ἐδῶ, πρέπει νὰ προσέξουμε. Ἐκεῖνο ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σύνθεση ποὺ λέμε, εἶναι μιὰ πρακτικὴ ἀνάγκη κι' ἕνα πόρισμα σοφίας. Θὰ ἦταν λάθος νὰ τὸ συγχύσουμε μὲ τὰ δεδομένα ποὺ πλάθουν ἕνα ἰδανικό. Τὰ δεδομένα τοῦ ἰδανικοῦ ἔχουν ἐντελῶς ἄλλη ποιότητα, πηγάζουν ἀπὸ διαφορετικὴ ψυχολογικὴ ἀνάγκη. Ἕνας διακανονισμὸς σχέσεων, ἢ καὶ μιὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἀκόμα σύνθεση, εἶναι ἀντικείμενα τῆς πολιτικῆς, μπαίνουν στὴν περιοχὴ τῆς πρακτικῆς οἰκονομίας. Τὸ ἰδανικό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ περιεχόμενο, ἔχει πάντα μέσα του ἕνα διονυσιακὸ στοιχεῖο. Αὐτὸ εἶναι ποὺ τὸ κάνει νὰ συνεγείρει. Νὰ πυρπολεῖ ψυχές.

Γιὰ νὰ προτείνουμε λοιπὸν ἕνα ἰδανικὸ στοὺς νέους, πρέπει πρῶτα νὰ ἐξετάζουμε ἂν αὐτὸ ποὺ θὰ τοὺς προτείνουμε ἔχει μέσα του τὰ ψυχολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἰδανικοῦ. Ὄχι ἂν εἶναι χρήσιμο, ἢ φρόνιμο. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ὥριμης ἡλικίας θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν ξεχνᾶμε ποτὲ ὄχι πὼς εἴμασταν κάποτε νέοι, ἀλλὰ πῶς νιώθαμε ὅταν εἴμασταν νέοι. Τὸ ἁπλᾶ χρήσιμο, τὸ ἁπλᾶ φρόνιμο, εἶναι ἀντιπαθητικὸ στὸ νέο. Κι' ὄχι ἀπὸ ἐπιπολαιότητα ἢ ἀπειρία, ὅπως πολλοὶ νομίζουν. Ἀπὸ μιὰν ἀνάγκη ζωῆς: Ὁ νέος ἄνθρωπος — ὁ εὐγενέστερος τύπος του, ὄχι βέβαια ὁ ὑπολογιστής, ὁ σχολαστικὸς ἢ ὁ ἀγοραῖος — εἶναι φορέας δυνάμεων ἀνανεωτικῶν τῆς ζωῆς, καὶ οἱ δυνάμεις αὐτὲς ἀναβράζουν ἀνυπόμονες. Εἶναι καὶ σκοτεινές, δὲν κουβαλᾶνε μαζί τους ἕτοιμα τὰ σχήματα ποὺ θὰ τὶς διατυπώσουν, τὶς μορφὲς ποὺ θὰ πάρουν. Τὰ τελευταῖα τοῦτα, θὰ τ' ἀναζητήσουν στὰ δεδομένα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς τὰ δεδομένα αὐτὰ πρέπει νὰ τοὺς προτείνουν στοιχεῖα κατάλληλα, ἱκανὰ νὰ ἐξαρθοῦν, ν' ἀντέξουν στὶς μεγάλες θερμοκρασίες. Ἕνα ἰδανικὸ δὲν εἶναι ἀπόφθεγμα· εἶναι πυρετός.

Ἀνάγκη ὅμως νὰ συνεχίσουμε: Ζήτημα τέτοιο δὲν συνοψίζεται μέσα στὰ ὅρια ἑνὸς συμβατικοῦ χώρου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΦΙΛΑΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Δεκεμβρίου 1958

1613/102.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΙΔΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΙΔΑΝΙΚΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ κόσμος ποὺ μᾶς θαμάτησε τὴν περασμένη Τετάρτη, καὶ ποὺ τὸν εἴδαμε νὰ ἐκφράζεται ἀπὸ μιὰ λιγοπρόσωπη ἀλλὰ κι' ἀντιπροσωπευτικὴ ὁμάδα θαμώνων ἑλληνικοῦ καφενείου, σολπίζει, εἴπαμε, συναγερμό: Ζητάει κατεπειγόντως νέα ἰδανικὰ γιὰ τὰ παιδιά του. Ἐπειδὴ νιώθει νὰ τὰ χάνει αὐτὰ τὰ παιδιά, μέσ' ἀπὸ τὰ χέρια του. Εἶναι αὐτὸ ποὺ λένε νὰ κάνεις τὴν ἀνάγκη φιλοτιμία.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν καταλάβαινε ὅτι μὲ τὰ παλιά, τὰ φθαρμένα ἔστω σχήματα, θὰ μποροῦσε ἀκόμα νὰ πορευτεῖ καὶ νὰ ξεγελάσει, δὲν θὰ εἶχε καμμιὰν ἀπολύτως ἀντίρρηση. Ὁ ζῆλος γιὰ εἰλικρίνεια καὶ ἠθικὸ καθαρμὸ δὲν θὰ τὸν ὁδηγοῦσε βέβαια σὲ ριζικὲς ἀναθεωρήσεις. Φοράει, τώρα, τὴ λεοντὴ τοῦ ριζοσπαστισμοῦ ἐπειδὴ καταλαβαίνει πὼς τὸ παιχνίδι του ξεσκεπάστηκε. Κάνει ἐπίδειξη καλῆς θέλησης. Δὲν ὑποφιάζεται πὼς αὐτὸ ἀκριβῶς ἐμπνέει τὴ δυσπιστία.

Στὴν οὐσία, λέγοντας «νέα» ἰδανικά, τί ζητάει; Κρυφὰ κι' ἀνάκρυφα, νὰ ξεσκονιστοῦν ἐπειγόντως τὰ παλιά, νὰ συνταιριαχτοῦν ἐπιτήδεια σὲ νέους συνδυασμούς, νὰ φαντάξουν γιὰ καινούργια, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπηρετήσουν τὶς παλιὲς ἀνάγκες. Αὐτὸς εἶναι ὁ βαθύτερος καϋμός του. Ὑπάρχει, βλέπετε, ἕνας κόσμος ἀδιόρθωτος, ποὺ δὲν συνετίζεται ἀπὸ καμμιὰ κοσμογονία, ἀπὸ καμμιὰ δοκιμασία, γιατὶ ἔχει πλαστεῖ νὰ βλέπει τὰ πάντα ἀπὸ τὴν στενή, ἐγωϊστική, πεζότατη σκοπιά του. Τὸ πραγματικό του κλῖμα εἶναι ἡ κερδοσκοπία. Καὶ τὸ σύστημα αὐτό, τὸ ὑψωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο σὲ κανόνα ζωῆς, τὸ μεταχειρίζεται γιὰ ν' ἀποτιμᾶ ὅλες τὶς ἀξίες, ν' ἀντιμετωπίζει ὅλες τὶς κρίσεις, νὰ ξεπερνάει ὅλες τὶς ἀναποδιές. Στὸ βάθος, μὲ τὸ κατάλληλα διαμορφωμένο ἔνστικτό του, θεωρεῖ τὴν κουτοπονηρία του πανάκεια.

Ἀπέναντι στὸν κόσμο αὐτόν, ὀρθώνεται ἕνας ἄλλος κόσμος, ποὺ γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὶς εὐτέλειες καὶ τὰ τεχνάσματα τοῦ πρώτου, καταφεύγει σὲ μέσα βίαια. Χωρὶς νὰ ὁμολογεῖ πὼς τρέφει αἰσθήματα βαθύτατης ἀνυποληψίας γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐπιβάλλει αὐστηρότατους περιορισμοὺς γιὰ νὰ τὸν πειθαρχήσει. Μεταβάλλει τὸν κόσμο σὲ στρατώνα, τὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου σὲ ἰσόβια θητεία, τοῦ ἀποστερεῖ τὸ δικαίωμα νὰ χειραφετηθῆ ἐσωτερικά, μὲ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀκίνδυνο, νὰ μὴ ρέπει πιὰ πρὸς τὶς ὑπερβασίες. Εἶναι λάθος νὰ ταυτίζουμε τὰ δυὸ τοῦτα συστήματα ζωῆς μὲ τὶς δυὸ πολιτικὰ ἀντιτιθέμενες παρατάξεις: Δύση κι' Ἀνατολή. Πρόκειται γιὰ δυὸ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις, μπορεῖ καὶ ἰδιοσυγκρασίες, σκορπισμένες μέσα στὸν κόσμο ἀνεξάρτητα ἀπὸ γεωγραφικὲς κατευθύνσεις. Ἀπόδειξη πὼς οἱ ὁλοκληρωτισμοὶ φυτρώνουν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, μὲ διαφορὰ μόνο στὰ χρώματά τους, καὶ πὼς αὐτοὶ ποὺ σὲ κάθε ὁπωσδήποτε δύσκολη στιγμὴ βλέπουν γιὰ μοναδικὴ διέξοδο τὴ δικτατορία, ἀναπνέουν σ' ὅλα τὰ πλάτη καὶ μήκη τῆς Γῆς.

Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι ρέπουμε πρὸς τὶς ἁπλουστεύσεις, καὶ ἡ ταύτιση τῶν δυὸ αὐτῶν συστημάτων ζωῆς μὲ τὸ δίπτυχο Ἀνατολὴ—Δύση εἶναι πιὰ γεγονός. Ἀπὸ ἐκεῖ ὅμως ξεκινᾶνε καὶ ἄπειρες, δραματικὲς παρεξηγήσεις: Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ πολεμᾶνε, συμπτωματικὰ ἐντεταγμένοι σὲ τούτην ἢ σ' ἐκείνη τὴν παράταξη, γιὰ τὴν ἐπικράτηση μιᾶς βιοθεωρίας ἀντίθετης πρὸς τὴν πραγματικὰ δική τους, δίχως νὰ τὸ ξέρουν. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ σκοτώνονται γιὰ τὴ σκλαβιὰ νομίζοντας πὼς πέφτουν γιὰ τὴν ἐλευθερία. Καὶ ὑπάρχουν ἄλλοι, ἀντίθετα, ποὺ πρακτορεύουν τὸν ἐξανδραποδισμό, προβάλλοντας αὐθαδέστατα. ἀνεμίζοντας, τὰ ἱερὰ λάβαρα τῆς ἐλευθερίας. Ἂν ἔρθουν κάποτε, ἀργότερα. καιροὶ πνευματικῆς διαύγειας, θὰ σκύψουν δίχως ἄλλο βαθύτατα ἀπορημένοι πάνω στὰ πειστήρια τῆς σημερινῆς μας παραζάλης, καὶ θὰ θεωρήσουν, ξεκαρδισμένοι ἴσως, γιὰ σημάδι ἐλεεινοῦ πρωτογονισμοῦ τὴν πνευματική μας τούτη σύγχυση.

Στὸ μεταξύ, τὰ ἰδανικὰ μένουν προσαρμοσμένα ὄχι στὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν ἀλλὰ στὰ χοντροκομμένα συνθήματα τῶν δυὸ ὀργανωμένων μερίδων. Ἡ νεολαία, ἡ πιὸ ἀξιότιμη, ἡ πιὸ ἀγνή, ἡ πιὸ ἐλπιδοφόρα, θυσιάζεται σὲ τούτη τὴν ἁπλούστευση. Στρατεύεται γιὰ ἐπιδιώξεις πού, συχνότατα, τὴν προδίνουν. Ξοδεύει τὸ ζῆλο της, τὸ δυναμισμό της, στὴν ὑπηρεσία ὑποθέσεων ποὺ τὴ χρειάζονται ἀλλὰ ποὺ δὲν τὴν ἀντιπροσωπεύουν. Γίνεται, ἔτσι, σ' ὅλο τὸ μάκρος τοῦ κόσμου, μιὰ τραμαχτικὴ σπατάλη δυναμισμοῦ κι' εὐγένειας, μιὰ ἀσωτεία ἐγκληματική, ἀνάλογη μὲ τὴ θυσία ζωῆς σὲ πολέμους ποὺ ὀργανώνονταν μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πλουτίζουν ἐκείνους ποὺ τοὺς ἤθελαν γιὰ νὰ τοὺς ἐμπορευτοῦν.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού, τὰ τελευταῖα τοῦτα χρόνια, σημειώνονται ὅλο καὶ περισσότερες ἀπογοητεύσεις καὶ στὰ δυὸ στρατόπεδα. Ἀπογοητεύσεις καὶ στὴ Δύση, ἀπογοητεύσεις καὶ στὴν Ἀνατολή. Τὸ φαινόμενο μάλιστα αὐτὸ εἶναι τὸ ψυχολογικὰ ἱστορικότερο τῆς παρούσης ὥρας. Ἀπὸ ἐδῶ κι' ἀπὸ ἐκεῖ, οἱ ἄνθρωποι οἱ ὄχι ἐξαγορασμένοι βλέπουν ὅτι γελάσθηκαν. Στὴν Ἀνατολὴ ξυπνάει, ἀναδεύεται, ὁ πόθος γιὰ τὴν προσωπικὴ ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν ἐλευθερία. Στὴ Δύση ἡ ἐπίσημη ὑποκρισία ξεμασκαρεύεται, οἱ ἀσυνέπειες γίνονται κατάφωρες, αὐτογελοιοποιοῦνται. Δὲ πρόκειται—ὅπως πολλοὶ θὰ νόμιζαν ἴσως—γιὰ τὴ φυσικὴ διάσταση ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καὶ τὴν πράξη, τὴ θεωρία καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ βασικὴ ἀνειλικρίνεια τῶν καθεστώτων, μιὰν ἐσωτερικὴ ἀσυνέπεια, ἀνομοιογένεια κι' ἀντίφαση τῶν δύο κόσμων ποὺ τὰ ἐκφράζουν συμβατικά.

Νὰ ὅμως καὶ μιὰ—ἡ μοναδικὴ ἴσως—ἀχτίδα ἐλπίδας: Ἀπὸ τ' ἀμοιβαῖα τοῦτα ἀποκαλυπτήρια, ἀπὸ τὸ ταυτόχρονο ξύπνημα τῶν πιὸ ἀγνῶν συνειδήσεων κι' ἐδῶ κι' ἐκεῖ, θ' ἀναπηδήσει πιθανότατα ἡ μελλοντικὴ τρίτη κατάσταση τῆς ἀλήθειας. Οἱ ἄνθρωποι, χρόνια τώρα, θητεύουν σὲ μιὰν ἀπάτη, ὁδεύουν μέσ' ἀπὸ μιὰ κοιλάδα δακρύων, ἀποθησαυρίζουν μιὰ πεῖρα ὀδυνηρή, ποὺ αὐτοδύναμα, ἀναγκαστικά, ὁδηγεῖ στὴν κάθαρσή της. Εἶναι ἀδύνατο νὰ συνεχιστεῖ ἀπεριόριστα μιὰ σύγχυση καθὼς αὐτὴ ποὺ ταλαιπωρεῖ, μαραίνει τὸν κόσμο τόσες δεκαετίες τώρα. Ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις, θ' ἀναπηδήσει ὀργανικὰ μιὰ σύνθεση—κατάσταση ἀνώτερου τύπου ἀπ' τὶς τωρινές. Μὲ μιὰ ὅμως, οὐσιαστικὴ διαφορά: Πὼς ἡ σύνθεση αὐτὴ δὲν θὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ ὀνειρεύονται, ποὺ εὔχονται τώρα οἱ Φιλισταῖοι: ἕνας συμβιβασμὸς δηλαδή, μιὰ ἐξοικονόμηση, μιὰ καινούργια ψεύτικη κατάσταση, δημιουργημένη ἀπὸ τὴν πανικόβλητη ἀνάγκη ἀταραξίας. Τέτοιου τύπου διαρρύθμιση, ταιριάζει στὴν τεχνικὴ τῆς πολιτικῆς, περιέρχεται φυσιολογικὰ στὴν ἁριμοδιότητά της. Εἶναι μιὰ ἰσορροπία μηχανικὴ κι' ἐτοιμόρροπη, γιατὶ δὲν θεμελιώνεται στὴν ἐσωτερικὴ ὁμοιογένεια καὶ στὴν ἠθικὴ συνέπεια. Εἶναι ἁπλὴ κατάσταση ἀνάγκης.

Ἀντίθετα: ἡ σύνθεση ποὺ λέμε ἐμεῖς, ἀναπηδάει σὰν ὥριμος καρπὸς μέσ' ἀπὸ τὴ ζύμωση τῶν συνειδήσεων. Περιέχει τὴ σοφία μιᾶς μακρυᾶς, ὀδυνηρῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Δὲν ἀκολουθεῖ τὶς πρωτοβουλίες τῆς πολιτικῆς· προπορεύεται, τὶς ὑπαγορεύει. Καὶ ἔχει χαρακτῆρα εἰκονοκλαστικό: τὴν ἀνανεώνει τὴν πολιτική, τὴν ὑποβάλλει σὲ ριζικὴ ἀναθεώρηση μεθόδων, μιὰ κάθαρση οὐσιαστική.

Κάθε ἐποχὴ δὲν ἔχει μόνο τὰ ἰδανικά της· ἔχει καὶ διαφορετικὸ τύπο ἰδανικῶν. Ὑπάρχουν τὰ ἐπιθετικά, τὰ ρωμαντικά, τὰ ἁπλοϊκά, τὰ ριζοσπαστικὰ ἰδανικά. Τὰ ἐπικά. Τὰ μαρτυρικά. Ἀνάλογα μὲ τὸ συσταλτικὸ ποὺ δεσπόζει κάθε φορά. Ἀναρωτιέμαι μήπως ἡ δική μας ἡ ἐποχή, δίχως νὰ τὸ ξέρει, ἀργοπλάθει μέσα στὰ ματωμένα σπλάχνα της ἕνα δραματικὸ ἰδανικό. Ἰδανικὸ ποὺ ἀναπηδάει ἀπὸ μιὰ ρητορικὴ ἔξαρση, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ βασανισμένη, ὥριμη εὐψυχία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

MORFAT

Γιὰ τὰ γλυκύσματά σας τῶν Χριστουγέννων καὶ τῆς Πρωτοχρονιᾶς ἀγοράστε μερικὰ κουτιὰ Νορβηγικὴ κρέμα «Μόρφατ». Εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀντίγυ καὶ ἐπὶ πλέον δὲν πιπιλάει καὶ δὲν πειράζει τὸ συκώτι. Πωλεῖται σὲ ὅλα τὰ παντοπωλεῖα.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 31 Δεκεμβρίου 1958

16131103-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΥΟ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τυπικά, τὰ σχόλιά μας γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῶν «ἰδανικῶν» τερματίστηκαν τὴν περασμένη Τετάρτη. Τυπικὰ ὅμως μόνο. Καὶ γιὰ ἕνα λόγο καθαρὰ πρακτικό: Ὅτι ἕνα θέμα ποὺ παρατραβάει, γίνεται πληκτικό. Στὴν πραγματικότητα, ὄχι μόνο δὲν τὸ ὁλοκληρώσαμε τὸ ζήτημα, ἀλλὰ καὶ ξέρουμε πολὺ καλὰ πῶς, μὲ ὅσα εἴπαμε, ἀγγίξαμε τὴν ἐπιφάνειά του, τίποτ' ἄλλο. Νὰ ὅμως ἕνα βιβλιαράκι ποὺ ἔρχεται τώρα ἀπὸ ἁπλὴ σύμπτωση, καὶ ποὺ ἀνακινεῖ τὸ θέμα ἀπὸ ἄλλη πλευρά, φαινομενικὰ μερικότερη, πραγματικὰ πιὸ οὐσιαστική. Ἐπιγράφεται «Ὁ διαφορισμὸς καὶ ἡ ὕλη στὴν Παιδεία μας» καὶ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν κ. Ι. Καραβίδα. Περιττὸ νὰ ἐξηγήσω πῶς δὲν πρόκειται ν' ἀναφερθῶ ἐδῶ στὴν καθαρὰ ἐκπαιδευτική του πλευρά. Μοῦ εἶναι ἐντελῶς ξένη.

Τὸ ἴδιο ἰσχυρίζεται κι' ὁ κ. Καραβίδας. Στὴ μελέτη του ὅμως—«ὑπόμνημα» τὴ λέει, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει ἴσως τὸν ὄχι συστηματικὸ χαρακτῆρα της—ὑπάρχει ἕνα κεφάλαιο, τὸ καὶ μεγαλύτερο, ποὺ θίγει τὸ πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Τὰ θρησκευτικὰ δὲν εἶναι, ἁπλά, ἕνα τμῆμα τῆς Παιδείας. Ἀφοροῦν, γενικότερα, κάποια συνειδησιακά μας ζητήματα ποὺ βρίσκονται στὴ βάση ὅλης τῆς σύγχρονης ψυχικῆς περιπέτειας τοῦ ἀνθρώπου. Μὴ πρὸς κακοφανισμὸν τῶν εἰδικῶν—φύσει ἢ θέσει εἰδικῶν—δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς τὰ ἐμπιστευθοῦμε κατ' ἀποκλειστικότητα. Ξεπερνᾶνε κατὰ πολὺ τὶς ἐπαγγελματικὲς ἁρμοδιότητες καὶ μονοπωλήσεις. Πολὺ περισσότερο ποὺ—ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ παραδείγματα τὰ περιεχόμενα στὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραβίδα—οἱ ἁρμόδιοι ποὺ ἔδιναν τὸν τόνο ὅταν τὰ σχετικὰ αὐτὰ σχολικὰ βιβλία ἐγκρίνονταν, τυπώνονταν καὶ φτάνανε στὰ χέρια τῶν παιδιῶν μας, πολὺ κακὴ ἰδέα φαίνονταν νὰ ἔχουν γιὰ τὴ νοημοσύνη τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Ἂς μὴν εἴμαστε ὅμως ὑπερβολικὰ ἀπαιτητικοί. Οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀφέλειες ποὺ ξεμυτίζουν στὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή, ἔχουν τὴ ρίζα τους σὲ ἄλλες, θεμελιακότερες ἀναπηρίες. Ξεκινᾶνε ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὰ τυχαῖο, τὸ φιλοσοφικὰ ἀναφομοίωτο ὅ-

λου τοῦ περιεχομένου τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ. "Οποιος τὸν ἐπισκοπεῖ μὲ καθαρό, ἀπροκατάληπτο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ συμβάσεις μάτι, μένει βαθειὰ ἀπορημένος. Εἶναι ἕνα συνονθύλευμα ἀπὸ τὰ πιὸ παράταιρα ὑλικά, ἕνα φαινόμενο ἀσυνάρτητο, ποὺ ἀντὶ νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς παρακαταθήκης, δίνει μᾶλλον τῆς ἀποθήκης...

Καὶ πρῶτα - πρῶτα λησμονήθηκε πώς, ἂν ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι λόγοι ἔκαναν ὥστε ὁ ἰδεολογικός μας κόσμος, ἐμᾶς τῶν μεγάλων, νὰ εἶναι ἔτσι ἀνοργάνωτος, μὲ τὰ παιδιὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο. Γιὰ τὰ παιδιά, οἱ πρῶτες βάσεις ποὺ τοὺς δίνουμε πρέπει νὰ ἔχουν μιὰ συνέπεια. Αὐτὸ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀναγκαῖο. "Αν δὲν γίνει, ἀνατρέπει ὅλο τὸ κῦρος τῆς διδασκαλίας καὶ ἐκθέτει τὸ σύνολο τῆς παιδείας—μὲ τὴν εὐρύτερή της ἔννοια, τοῦ πνεύματος τῆς κουλτούρας, θὰ λέγαμε—στὴν ἀνυποληψία. Τὸ κάνει αὐτόχρημα ὕποπτο. Ποιὸς ὅμως σκοτίστηκε ποτὲ νὰ καθήσει καὶ νὰ εὐθυγραμμίσει τὶς ἀρχὲς τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ, γιὰ σχολικὴ χρήση, ἔστω. Τὰ μαθήματα μεταξύ τους γρονθοκοποῦνται. "Ο,τι διδάσκει τὸ ἕνα, ἔμμεσα εἴτε κι' ἄμεσα τὸ ἀνατρέπει τὸ ἄλλο. Ὀφείλουμε ν' ἀναγνωρίσουμε πὼς μιὰ τέτοια εὐθυγράμμιση δὲν εἶναι καθόλου εὔκολη. Πὼς οἱ ἀντιφάσεις ποὺ ἔχει νὰ ἄρει εἶναι θεμελιακές, ἔχουν τὶς ρίζες τους πολὺ βαθειά. Κι' ὅτι ἡ συνέπεια ποὺ θ' ἀναζητηθεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μηχανική, σκαρωμένη γιὰ τὴν περίσταση. Πρέπει νὰ ξεπηδάει ἀπὸ μιὰ δημιουργικὴ ἐπεξεργασία.

Δίνω ἕνα παράδειγμα, ἴσως τὸ πιὸ ὀξύ: Τὰ θετικὰ μαθήματα γυμνάζουν τὸ νοῦ τῶν παιδιῶν στὴν ὀρθολογικὴ σκέψη. Τοὺς μαθαίνουν νὰ στοχάζονται πὼς δὲν ὑπάρχει ἀποτέλεσμα δίχως αἰτία, καὶ πὼς τόσο τὸ ἕνα ὅσο καὶ τ' ἄλλο εἶναι φαινόμενα φυσικά, σταθμητά. Κάτι περισσότερο: πὼς ἔχουμε χρέος ν' ἀναζητοῦμε τὶς αἰτίες, πὼς οἱ αἰτίες αὐτὲς εἶναι ἐξακριβώσιμες, πὼς ἀπώτερες ἀλλὰ ὄχι λιγότερο σταθμητὲς εἶναι καὶ οἱ πρῶτες αἰτίες, καὶ πὼς ὅλη ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου, ὅλες του οἱ ἐλπίδες γιὰ καλλιτέρεμα τῆς ζωῆς, βασίζονται σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Εἶναι, μὲ δυὸ λέξεις, τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα.

"Ερχεται τώρα καὶ συγκρούεται μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα, τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ἀναγκαστικά, στηρίζεται σ' ἄλλον τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Περιέχει στοιχεῖα μυθολογικὰ (Παλαιὰ Διαθήκη), θεολογικά, ἠθοπλαστικά, ποιητικὰ (Καινὴ Διαθήκη) καὶ συμπληρώνεται ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Ἠθική, ποὺ ἀξιώνει ν' ἀποτελέσει κανόνα ζωῆς. Τὸ τελευταῖο τοῦτο ἔχει βαρύνουσα σημασία. Εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ πνεύματος ποὺ ἀναδόθηκε ἀπὸ τὰ Θρησκευτικά, ἡ μεταφορά του στὰ πράγματα τοῦ βίου. Μιὰ πρώτη σύγκρουση λοιπόν, αὐτόματη, ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τῶν δυὸ πνευμάτων. Τὸ παιδί, φυσιολογικὰ ἐγκλιματισμένο στὸν αἰῶνα του, θὰ νιώσει νὰ πείθεται περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα. Αὐτὸ βέβαια δὲν θὰ τοῦ προκαλέσει αἰσθήματα ἁπλῆς ἀνοχῆς γιὰ τὸ θρησκευτικό. Οὔτε—μὴ γελιόμαστε — θὰ εἶναι σὲ θέση τὸ παιδὶ νὰ ξεχωρίσει μέσα του τὴ σφαῖρα τῆς νόησης ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τῶν μεταφυσικῶν θεωρήσεων κλπ. Μὲ τὴν ἁπλὴ λογική του, θὰ διαπιστώσει ἐδῶ μιὰν ἀντίφαση προκλητική, ἀνήκουστη. Καί, κατὰ τὶς περιστάσεις, ἢ θὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα πὼς γιὰ τὰ ὑψηλότερα ζητήματα τοῦ λένε ψέματα ἀπὸ καθέδρας, ἤ, ἂν τὸ πάρει σοβαρά, θὰ ὑποστεῖ ἕναν ψυχικὸ κλονισμό, ἢ θὰ προσαρμόσει τὸν ἑαυτό του σ' ἕνα ρευστό, ἐπαμφοτερίζοντα, συμβατικὸ καὶ χαώδη τρόπο νὰ κρίνει καὶ νὰ νιώθει. Εἶναι, φοβᾶμαι, ἡ συνηθέστερη περίπτωση. Στὸ σχολεῖο πλάθουμε ὑποκριτὲς καὶ ψεῦτες.

Ἀλλὰ — τὸ εἴπαμε — ἡ ἀντίφαση εἶναι βαθύτερη, ἀναπόδραστη, ἕνας ἀπὸ τοὺς σταυροὺς τοῦ αἰώνα. Στὴν παιδεία δρέπουμε, ἁπλῶς, τοὺς καρπούς της. Τὸ θέμα εἶναι ἄλλο: Τὸ νὰ ὑπάρξει συνέπεια, πιθανὸ νὰ κρίνεται ἀδύνατο. Δὲν θὰ μποροῦσαν ὅμως τάχα νὰ μετριαστοῦν οἱ ὀξύτατες ἀντιθέσεις; Δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ συντονιστοῦν μεταξύ τους τὰ διάφορα μέρη τῆς παιδείας ὥστε νὰ μὴν κάνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἀσυναρτησίας πολὺ εὔθυμης, ἢ καὶ πολὺ τραγικῆς; Ὁ κ. Καραβίδας παρατηρεῖ στὸ βιβλίο του, πολὺ σωστά, ὅτι στὸ σχολεῖο διδάσκονται οὐσιαστικὰ δυὸ θρησκεῖες. Δυὸ θρησκεῖες ἀντίθετες μεταξύ τους: Ἡ Ἑβραϊκὴ καὶ ἡ χριστιανική. Τῆς πρώτης τὸ ἱερὸ κείμενο εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τῆς δεύτερης ἡ Καινή, μὲ βοηθητικὰ κείμενα τὴ Χριστιανικὴ ἠθική, τὴν Κατήχηση, τὴ Λειτουργική, τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸ ἦθος εἶναι σκληρό, ὁ Θεός της ζηλότυπος, ἐκδικητικός, ἀδυσώπητος. Τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁ Θεὸς γεμάτος ἀνεκτικότητα, ἀνθρωπιά, μακροθυμία. Σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δυὸ καλεῖται νὰ πιστέψει τὸ παιδί; Τί εἰκόνα τοῦ θείου θὰ διαμορφώσει μέσα του; Μὲ τίνος τὸ πρότυπο θὰ ρυθμίσει τὴν ἠθικὴ συμπεριφορά του; Ριζικότερα ἀκόμα: τί ἀποστολὴ ἐκπληρώνει ἡ διδασκαλία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ μυθολογία τῶν Ἑβραίων; "Αν ἡ Ἐκκλησία μας τὴ θεωρεῖ προϋπόθεση τοῦ δόγματος, ἀφοῦ, συχνά, σ' αὐτὴν παραπέμπει (προφητεῖες κλπ.), ἂς τὴν κρατήσει γιὰ τὴ μετασχολική, τὴν καθαρὰ ἐκκλησιαστικὴ ἀγωγή. "Οπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ κ. Καραβίδας, «μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ δημιουργεῖται κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ, μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ ἑορταστικὸ περιβάλλον, οἱ διηγήσεις αὐτὲς γίνονται ποίηση, ὅπως π.χ. ἕνα δημοτικὸ τραγούδι». Στὸ σχολεῖο, τὸ πνεῦμα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης παίρνει μιὰν ὠμότητα ἀντιανθρωπιστική. «Ὁ Σαοὺλ ἐθανάτωσεν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ '85 ἱερεῖς...». «"Υπαγε τώρα καὶ πάταξον τὸν Ἀμαλὴκ καὶ ἐξολόθρευσον πᾶν ὅ,τι ἔχει... καὶ ἄνδρα καὶ γυναῖκα καὶ παιδίον καὶ θηλάζον καὶ βοῦν καὶ πρόβατον». «Καὶ τὸν λαὸν τὸν ἐν αὐτῇ ἔβαλεν εἰς πρίονας καὶ ὑπὸ τριβόλους σιδηροῦς καὶ ὑπὸ πελέκεις σιδηροῦς καὶ ἐπέρασεν αὐτοὺς διὰ τῆς καμίνου τῶν πλίνθων». «Ἐγὼ γὰρ εἰμὶ Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζηλωτὴς ἀποδιδοὺς ἁμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς...». Ἰδοὺ τὸ πνεῦμα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ θὰ δικαίωνε κάθε ὁλοκληρωτισμό, στὶς πιὸ φρικιαστικές του ἐκδηλώσεις. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ποίηση—ἡ ποίηση τῆς Βίβλου. "Ας μὴ μᾶς ποῦν ὅμως πώς αὐτὴ τὴν ποίηση τὴ γεύεται τὸ παιδί, ὅτι ἔχει τὴν ὡριμότητα νὰ τὴ γευτεῖ, ἢ ὅτι ἔχουν τὴν ὡριμότητα νὰ τοῦ τὴ μεταγγίσουν...

Ἀλλὰ τὸ θέμα δὲν τελειώνει ἐδῶ. Εἶναι πολὺ πλατὺ γιὰ ἕνα καὶ μόνον ἄρθρο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΦΙΛΙΑΣ
MDCCCLXXXI

1613/104.

"Αρθρα σχετικά μέ τήν Τραγωδία:

στό "Βῆμα"

27	Σεπτεμβρίου	1961
20	"	"
21	Ἰουνίου	"
1	Φεβρουαρίου	"
27	Ἰουλίου	1960
20	"	"
13	"	"
4	Νοεμβρίου	1959
28	Ὀκτωβρίου	"
13	Μαΐου	"

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Ἰανουαρίου 1959

16131105-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΑΛΛΟΘΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὸ θέμα τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν—ποὺ θίξαμε τὴν περασμένη Τετάρτη μὲ τὴν ἀφορμὴ τοῦ ἀξιόλογου «ὑπομνήματος» ποὺ συνέταξε κι' ἐξέδωκε ὁ κ. Ι. Καραβίδας—παρὰ τὴν οὐσιαστική του σημασία, εἶναι ἐπικουρικό, ὄχι κύριο στὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἐπισημαίνει ἁπλῶς τὴν ἀνάγκη νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις—καὶ ἀπαντήσεις καίριες—στὰ θεμελιακὰ ζητήματα τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Ἐντοπίζει γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴν προσοχή μας στὸ παιδί, στὴν ἐκπαίδευση, ἐπειδὴ ἐκεῖ τὸ κενὸ γίνεται πιὸ αἰσθητό. Στὴν πραγματικότητα, πρόκειται γιὰ ἕνα κενὸ βαθύτερο, ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ στὸ ὅλο ὑπόστρωμα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ μας. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ κύριο θέμα μας. Οἱ χορτασμένοι ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ μαρξισμοῦ, βλέπουν τὸ κενὸ ν' ἀνοίγεται μόνο κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῶν ἀντιπάλων τους. Ἡ διαφωνία μας εἶναι πὼς ἐμεῖς τὸ βλέπουμε γενικὸ· ἀδιάφορο ἂν στὸν ἀνατολικὸ κόσμο δὲν μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ, νὰ διατυπωθεῖ, γιὰ ἄλλους, καθαρὰ πρακτικούς, λόγους.

Ὅταν μιλᾶμε γιὰ «ἰδανικά», πρέπει νὰ μὴν ξεχνᾶμε κάτι κύριο: πὼς ἔτσι δὲν ἀποκαλοῦνται μόνον οἱ συγκεκριμένες βλέψεις, οἱ πρακτικὲς ἐπιδιώξεις, μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων, εἴτε ἔθνος εἶναι αὐτή, εἴτε ἰδεολογικὴ παράταξη, εἴτε κόμμα. Αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ ἰδανικὰ ἐπακολουθοῦν, δὲν προηγοῦνται. Προηγεῖται μιὰ ἐνιαία, προικισμένη μὲ συνέπεια, σύλληψη τοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς, ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ εἶναι προσαρμοσμένη στὶς ἱστορικὲς συνθῆκες τοῦ παρόντος, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη δίνει, ἄμεσα ἢ κι' ἔμμεσα, ἀπαντήσεις στὰ κύρια—καὶ καίρια—ἐρωτήματα τῆς ψυχῆς. Τὰ συγκεκριμένα ἰδανικὰ βασίζονται σ' αὐτὸ τὸ κοσμοθεωρητικὸ ὑπέδαφος, κι' ἀπὸ ἐκεῖ ἀντλοῦν τὴ δύναμή τους. Ὁ μαρξισμὸς τὸ κατάλαβε αὐτὸ πολὺ καλά, γι' αὐτὸ καὶ ὅσοι τὸν κατηγοροῦν, κάπως πρόχειρα, ποὺ δὲν περιορίστηκε σὲ μιὰν ἁπλή, ἀδιάβλητη οἰκονομικὴ θεωρία, ἀλλὰ φιλοδόξησε νὰ διογκωθεῖ σὲ κοσμοθεωρία, κά-

νουν λάθος σοβαρό. Μιὰ ἄποψη ποὺ ζητάει ν' ἀνανεώσει τὰ μέτρα τῆς ζωῆς, ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἑστία κι' ἂν ξεκινάει, εἶναι ἐξαναγκασμένη—καταδικασμένη θὰ λέγαμε—νὰ ὑψωθεῖ σὲ γενικὸ σύστημα. Αλλιῶς ἀφήνει κενὰ ἐπικίνδυνα, ρωγμὲς ἀπ' ὅπου μπορεῖ ὁ ἀνατρεπτικὸς ἀντίλογος νὰ εἰσχωρήσει.

Τὸ κενὸ ποὺ χάσκει στὰ θεμέλια τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ μας—κενὸ ψυχῆς—ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ μιὰ μοιραία διάσταση: αὐτὴν ποὺ χωρίζει τὶς παλιές, προγονικὲς ἠθικές μας πεποιθήσεις καὶ ἀξίες ἀπὸ τὰ σύγχρονα δεδομένα τῆς ζωῆς ὅπως τὴ διεμόρφωσαν οἱ νεώτερες, ραγδαῖες, ἱστορικὲς κι' ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις. Βαθύτατα ἐρωτήματα μέσα μας μένουν ἀναπάντητα. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ πνευματικὰ φωτισμένοι, δύσκολα μποροῦν σήμερα νὰ καθορίσουν τὴν ἀτομική τους θέση ἀπέναντι σὲ ζητήματα τέτοια ὅπως εἴταν ἄλλοτε—ἢ καὶ εἶναι ἀκόμα—ὁ Θεός, ἡ ἠθική, ἡ συνείδηση, τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἡ βαθύτερη σχέση τῶν δύο φύλων, τὸ πιεστικὸ αἴσθημα τῆς ματαιότητας, ὁ ἴλιγγος ποὺ φέρνει ἡ ροὴ τοῦ Χρόνου. Ὅλ' αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀκόμα, ἀστάθμητα, ὄχι γιὰ τοῦτο λιγότερο πυραχτωμένα, μπορεῖ νὰ γίνονται πιὸ αἰσθητὰ στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ σημερινοῦ κόσμου, ἢ καὶ πιὸ ἐπιτακτικὰ—δὲν ἔχουμε λόγο αὐτὸ νὰ τὸ ἀμφισβητήσουμε—ὅμως δὲν σημαίνει καὶ πὼς εἶναι ἄγνωστα στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη. Θ' ἀποτελοῦσε τύφλωση περιττή, ἐξηγούμενη μόνο στὴν περίπτωση ὅπου μεσολαβεῖ ἡ κομματικὴ προκατάληψη, νὰ πιστέψουμε κάτι τέτοιο.

Στὸ ἔξοχο σοβιετικὸ φίλμ «Ὅταν περνοῦν οἱ γερανοί», ἐρχόταν μιὰ στιγμὴ βαθύτατα συγκινητική, ποὺ δὲν ξέρω ἂν τὴν πρόσεξαν ἀρκετὰ ὅσοι θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν προσέξουν. Ξαπειδὴ μὲ βρῆκε ἀπροετοίμαστο, τὴ διατυπώνω ἐδῶ πρόχειρα, ὅπως μπόρεσα ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ τὴ συγκρατήσω: Ἡ ἡρωΐδα τοῦ ἔργου, ποὺ περνοῦσε ἐκείνη τὴ στιγμὴ μιὰν ἀπὸ τὶς ἐντονότερες ψυχικές της κρίσεις, ἔκανε βόλτες σταυροχερισμένη μέσα στὸ ἀνώγειο τῆς σιβηρικῆς παράγκας, ὅπου τὴν ἔρριξαν οἱ τύχες τοῦ πολέμου. Ἀγωνία τὴν κατέτρωγε, βουβή. Στρεφόταν λοιπὸν κάποια στιγμὴ σὲ μιὰν ἀνώνυμη γυναίκα, μεσόκοπη, τσακισμένη, ποὺ καθόταν ἐκεῖ στὸ βάθος, καὶ τῆς ἔλεγε περίπου αὐτὰ τὰ λόγια: «Πές μου, ἐσὺ ποὺ εἶσαι δασκάλα, διαβασμένη, ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ζωῆς;» Τότε ἡ «δασκάλα» σηκωνόταν ἀπὸ τὴ θέση της, μὲ κόπο, ἔκανε κι' αὐτὴ δυὸ-τρία βήματα μέσα στὸ δωμάτιο, δύσκολα, γεμάτα ἀπειλὴ ἀμηχανία βήματα, κι' ἄρχιζε: «Τὸ νόημα τῆς ζωῆς εἶναι...» Ἀποσιωπητικά. Ὁ διάλογος σταματοῦσε ἐδῶ, ξεκρέμαστος, γιατὶ κάποιο ἄλλο πρόσωπο ἐρχόταν ξαφνικά, νὰ μπάσει νέο θέμα.

Ὅμως τὶ πλοῦτος ψυχῆς σ' αὐτὰ τὰ ἀποσιωπητικά! Τὶ βάρος ἀνθρώπινης δίψας. Καὶ πῶς ξανάδεναν τὴ σκηνὴ τούτη μὲ τὴν εὐγενέστερη παράδοση τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, ἐκείνην ποὺ γονιμοποίησε τόσες καὶ τόσες συνειδήσεις, γιατὶ βασανιζόταν ἀπὸ ἔσχατα ἐρωτήματα καὶ δὲν ἔδινε ἕτοιμες, τυποποιημένες ἀπαντήσεις.

Ξαναθυμήθηκα τὴ Μάσα στὶς «Τρεῖς ἀδερφὲς» τοῦ Τσέχωφ: «Νὰ ζεῖς καὶ νὰ μὴν ξέρεις γιατὶ πετᾶνε οἱ πελαργοί, γιατὶ γεννιόνται τὰ παιδιά, γιατὶ ὁ οὐρανὸς ἔχει ἄστρα... Ἢ πρέπει νὰ ξέρεις γιατὶ ζεῖς, ἢ ἀλλιῶς ὅλα εἶναι κουτὰ κι' ἀδιάφορα». Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι γεμάτα πλοῦτο, κ' οἱ ἀπαντήσεις, ὅλες οἱ ἀπαντήσεις, τόσο φτωχές! Συμφωνῶ ἄλλωστε πὼς χρειάζονται ὁπωσδήποτε κάποιες ἀπαντήσεις, ἂς εἶναι καὶ χρηστικές. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος ἔδωσε σ' ὅλα μιὰν ἀπόκριση, τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅμως δὲν κατάφερε νὰ τὴ δουβάνει. Γιατὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, βλέπετε, εἶναι μιὰ πληγή. Μιὰ αἰώνια πληγή. Ἔτσι καὶ θεραπευτεῖ, παύει νὰ ὑπάρχει. Αὐτὸ εἶναι τὸ φοβερό, ἀκατανόητο, ἀπόρρητο.

Ὁ κόσμος ὡστόσο γνώρισε ἐποχὲς ποὺ εἴταν πνευματικὰ αὐτάρκεις. Οἱ θρησκευόμενες, ἔξαφνα, ἐποχὲς ἔδιναν ἀπαντήσεις λίγο-πολὺ σ' ὅλα τὰ ἐρωτήματα· ἀπαντήσεις ποὺ ξεπερνοῦσαν τὴ δικαιοδοσία τοῦ ὀρθοῦ λόγου, γι' αὐτὸ καὶ δὲν κινδύνευαν. **Credo quia absurdum.** Ἂν δὲν ἔδιναν ἀπαντήσεις, ἔδιναν τροφή. Ἡ ἀγωνία, τότε, εἴταν ἐπιφυλαγμένη μόνο σὲ κάποια πολὺ ὑψηλά, πολὺ λιγοστὰ πνεύματα· δὲν εἴταν ἀρρώστια ἐνδημική, καθὼς τώρα. Ἔτσι, ὁ βόγκος δὲν πέρσευε πάνω στὴ Γῆ. Τὸ μεγαλεῖο τῆς δικῆς μας ἐποχῆς εἶναι πὼς ἔκανε τὴ μεταφυσικὴ ἀγωνία κλῆρο τοῦ συνόλου—ἢ σχεδόν. Τὴν ἀνάγκη ὅμως νὰ κατασιγάσει τὸ μεγάλο παράπονο, τὴ νιώθει σήμερα ἡ ἐγκόσμια Ἐξουσία τόσο προστακτική, ποὺ ἀναγκάζεται νὰ μεταστρέφει τὴν προσοχὴ τοῦ κόσμου σ' ἄλλες, πιὸ προσιτὲς στὰ μέσα της, σφαῖρες.

Τέτοια ἡ περιοχὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνική, κατάλληλα κεντρισμένες, πετυχαίνουν σήμερα κατορθώματα πού, δικαιολογημένα, κινοῦν τὸ θαυμασμὸ τοῦ ἀνθρώπου: Τὴν περηφάνεια του γιὰ σήμερα, τὴν ἐμπιστοσύνη του γιὰ τὸ μέλλον. Ἔτσι, ἀπέναντι στὰ ἐρωτήματα τῆς πάσχουσας, ἀνικανοποίητης ψυχῆς, ἐξασφαλίζεται ἕνα «ἄλλοθι», προορισμένο νὰ τῆς διασκεδάσει προσωρινὰ τὴ δίψα. Μᾶς δίνεται, ρητὰ ἢ ὕμμεσα, καὶ ἡ ὑπόσχεση πὼς τὸ κενὸ ποὺ ἄφησαν μέσα μας οἱ ἀπογυμνωμένοι ἢ καὶ προδομένοι μῦθοι, θὰ τὸ ὑπερκαλύψει στὸ μέλλον ἡ ὑλικὴ πρόοδος. Πλάθεται ἔτσι, μ' ἐπιμέλεια, ἕνας νέος μῦθος, ποὺ ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἀπόδοσή του τοποθετημένην στὸ ἐντεῦθεν κι' ὄχι στὸ ἐπέκεινα, στὴν ἐπίγεια ζωὴ κι' ὄχι στὴν ὑπερτάφια, εἶναι κι' ὁπλισμένος μὲ τὴν ἀνάλογη πειστικότητα, τὴν προσαρμοσμένη στὴ νοοτροπία τῆς ἱστορικῆς ὥρας.

Ἡ ἀναμονὴ ὡστόσο τῶν λύσεων ποὺ ὑπόσχεται νὰ δώσει ἡ ἐπιστήμη τοῦ κοντινοῦ μέλλοντος, δὲν μπορεῖ νὰ γεμίσει σήμερα τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς. Παντοῦ, σ' ὅλα τὰ μέτωπα, ἔχουμε συμπτώματα ἀνησυχητικῆς ἀταξίας: Ὁμαδικοὶ ἐκτροχιασμοὶ τῆς νεολαίας, σταθερὸ ἄγχος σὲ πολλοὺς ἐνηλίκους, ξεσπάσματα ἀπελπισίας καὶ ἀπογοητεύσεων. Τὰ θεαματικὰ ἐπιτεύγματα, ὅσο κι' ἂν στὸν καθαρὰ πρακτικὸ τομέα ἰσοδυναμοῦν μὲ θριάμβους, στὸ ἐσωτερικό μας μέτωπο μένουν, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, ἁπλοὶ ἀντιπερισπασμοί. Καὶ ξαναγυρίζουμε ἔτσι στὸ ἀρχικό μας θέμα, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς εἶχε ἀπασχολήσει τὴν περασμένη Τετάρτη. Ἀλλὰ θὰ χρειαστεῖ νὰ τὸ μεταθέσουμε καὶ τώρα στὴν ἑπόμενη φορά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΦΙΛΟΣ ΑΡΧΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Ἰανουαρίου 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΙ ΘΕΟΚΤΟΝΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὰ βάθρα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ μας εἶναι ἢ σαθρὰ ἢ ἀσυγχρόνιστα—νὰ ποιὸ εἴταν τὸ κύριο θέμα μας, αὐτὸ ποὺ ἐλάνθανε κάτω ἀπὸ τὴ διαδρομὴ ποὺ ἐπιχειρούσαμε μὲ τὰ δυὸ προηγούμενα ἄρθρα. Ἕνας παρατηρητὴς ξένος στὶς ἑδραιωμένες καὶ συντηρούμενες μόνο καὶ μόνο χάρη στὸ νόμο τῆς ἀδράνειας πεποιθήσεις μας, θὰ ἔμενε κατάπληκτος μπροστά τους, μὲ τὴν πρώτη ματιά. Τόσο ἀσυνάρτητες κι' ἀλληλογρονθοκοπούμενες εἶναι. Καὶ —λέγαμε—καλὰ γιὰ τοὺς μεγάλους, τοὺς ἐνήλικους. Αὐτοὶ παρουσιάζουν ἕνα ποσοστὸ ἀνοσίας· ἡ εὐσυγκινησία τους εἶναι ἐλαττωμένη, ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἀπολύτου ἔχει μέσα τους στοιμωθεῖ. Ἔμαθαν, στὴν τριβή τους μὲ τὴ ζωή, νὰ συμβιβάζονται. Τὸ παιδὶ ὅμως; τὰ παιδιά; Αὐτὰ τί ἰδέα σχηματίζουν —ἐκεῖ στὰ σχολικὰ θρανία ποὺ τὰ καθίζουμε—γιὰ τὴν εἰλικρίνειά μας; Τί εἰκόνα τοὺς παρουσιάζει αὐτὸς ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς ποὺ ἀξιώνουμε νὰ τοὺς μεταδώσουμε;

Ξανάρχομαι στὸ διαφωτιστικώτατο βιβλιαράκι τοῦ κ. Ι. Καραβίδα. «Δὲν θὰ ἤθελα καθόλου νὰ βρεθῶ—γράφει—στὴ θέση τοῦ Καθηγητοῦ, τὸν ὁποῖον ὑποχρεώνει τὸ Πρόγραμμα νὰ ἀποδείξῃ σὲ νέους 17 ἐτῶν ὅτι ὑπάρχει Θεός, ἢ τὴν (ἀκατάληπτη σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο) τρισυπόστατη μορφή του καὶ ἄλλα ἀνάλογα. Νόμιζα ὅτι στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἐξηγεῖται σὲ τί πιστεύει ἡ θρησκεία μας. Δὲν φανταζόμουνα ποτέ, ὅτι στὴν ἡλικία ποὺ τελειώνουν οἱ νέοι τὸ γυμνάσιο ἐπιχειρεῖται νὰ ἀποδειχθοῦν μὲ βάση τὴ λογικὴ οἱ θεῖες ἀλήθειες. Τὸ διδακτικὸ βιβλίο ἔχει ἐν τούτοις ἰδιαίτερο κεφάλαιο ποὺ ἀναφέρει «τὰς λογικὰς ἀποδείξεις» γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ». Καὶ προσθέτει ὁ κ. Καραβίδας: «Τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ ζητήματα εἶναι θεολογικά. Αἰσθανόμαστε ὅτι ὑπάρχει Θεός, πιστεύομε στὴ θρησκεία μας ἀπὸ μιὰ ἐσώτερη ὥθηση, ἀλλὰ νὰ ἀποδείξωμε μὲ τὴ λογικὴ ὑπερλογικὰ πράγματα εἶναι ἀδύνατο. Καὶ δὲν εἶναι φυσικὰ τίποτε εὐκολώτερο γιὰ ἕνα σπουδαστὴ 17 ἐτῶν ἀπὸ τὸ νὰ ἀνατρέ-

16131106-1

106-2.

ψη τὶς «λογικὲς» ἀποδείξεις τοῦ βιβλίου· ἀπαριθμεῖ δὲ ὁ συγγραφεὺς μεταξὺ τῶν «λογικῶν» ἀποδείξεων καὶ ρητὰ ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι!».

Ἐδῶ πιὰ τὸ πράγμα, ὅπως βλέπετε, ἀρχίζει νὰ γίνεται εὔθυμο. Καὶ πρέπει νὰ μὴν εἶναι κανένας θεωρητικὸς ἁπλᾶ, ἀλλὰ γονιός, καὶ μιὰ στάλα ἀνοιχτομάτης, γιὰ ν' ἀντιληφθεῖ πὼς τὸ σχολεῖο μας μόνον ἀνθρώπους θρησκευόμενους δὲν διαπλάθει. Διαπλάθει ἢ μυκτηριστὲς τοῦ κάθε ὅσιου καὶ ἱεροῦ, ἢ ὑποκριτές, ἢ νευρωτικούς—τὴν περίπτωση ὅπου οἱ ἀντιφάσεις, παρμένες στὰ σοβαρά, συγκλόνισαν μιὰν εὐαίσθητη νεανικὴ ψυχὴ—ἢ ἠλίθιους. Γιατὶ ἀπὸ ἕναν τέτοιο χειρισμό, ὅπως αὐτὸν ποὺ εἴδαμε στὶς παραπάνω περικοπὲς τοῦ ὑψηλοτέρου θέματος ποὺ ὑπάρχει, τίποτα καλὸ δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ. Κι' ἂς μὴ μᾶς ποῦν ὅτι στὰ παιδιὰ «ἔτσι πρέπει νὰ τὰ λέμε». Σωστότατα παρατηρεῖ ὁ κ. Καραβίδας: «ἐκεῖνα ποὺ δίδάσκεται κανεὶς στὸ σχολεῖο πρέπει νὰ ἰσχύουν γιὰ ὁλόκληρη τὴ ζωή του».

Βέβαια, ἕνας ριζοσπαστικός, ἕνας τοῦ στενότερου τύπου ματεριαλιστής, θὰ ἔβγαζε ἐδῶ εὔκολα τὴν ἐτυμηγορία του: Καταργῆστε τὸ Θεό! καταργῆστε τ' ἀναφεράμενα στὴ διδασκαλία του! Εὔκολη λύση: ἐκτρωτικὴ—ὄχι ὅμως καὶ τόσο ἁπλὴ ὅσο μοιάζει. Ἡ ἔννοια τῆς θεότητας, μὴν τὸ ξαστοχᾶμε, δὲν ἱκανοποιεῖ μόνο καὶ εἰδικά, τὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς ὁρισμένης, ἰσχύουσας θρησκείας. Δίνει βαθύτερη ἔκφραση, στὴ μέσα μας ἀπαίτηση μιᾶς ἀνώτερης Δικαιοσύνης, μιᾶς ἠθικῆς, ἑνὸς ἰδανικοῦ· φτερώνει τὸν συναισθηματικό μας κόσμο, ὑψώνει τὴ στάθμη τῆς ψυχῆς μας. Τὸ νὰ θεωρήσει κανένας τὸ Θεὸ ἀπώτερη ἀρχὴ τοῦ παντὸς ἢ ὄχι, «πρῶτο κινοῦν», εἶναι τὸ λιγότερο. Ἡ ἀποστολή του δὲν εἶναι νὰ δίνει μηχανιστικὴ ἐξήγηση στὸν κόσμο. Τὸ μέγεθος τῆς ἀγωνίας ποὺ ὑπάρχει μέσα μας, ὅσο κι' ἂν διατυπώνεται κάποτε σὲ λογικὴ ἀπορία γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων, εἶναι στὴν οὐσία του ἀγωνία συναισθηματικὴ καὶ ἰδεολογική. Οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ ὑποστηρίζεται σήμερα αὐτὸ ποὺ ἴσαμε χτὲς ἀκόμα—καὶ δικαιολογημένα ἀπὸ μιὰν ἄποψη—εἶχε γίνει σύνθημα: Νὰ καθαιρέσουμε τὸ Θεὸ γιατὶ τὸν ἔκαναν παρανάλωμά τους οἱ κάθε λογῆς κάπηλοι. Κάθε ἐποχὴ ἔχει τὸ Θεό της, τὴν προσωπική της ἀντίληψη περὶ θεότητος. Θὰ ἔπρεπε νὰ βροῦμε κι' ἐμεῖς τὴ δική μας, τὴ φιλελεύθερη κι' ἀνθρωπινή, τὴν ἐξυψωτική, τὴν ἀπαλλαγμένην ἀπὸ καπηλεῖες — ποὺ τὸ κάτω-κάτω εἶναι ἀτιμίες ἀνθρώπινες, ὄχι ἀδυναμίες θεϊκὲς—κι' ὄχι νὰ καταφεύγουμε στὴ βάναυση λύση τῆς θεοκτονίας. Ἴσως ἔρθει μιὰ μέρα ποὺ θὰ καταλάβουν οἱ ἄνθρωποι πὼς ὅταν σκοτώνουν τὸ Θεὸ —κ ά θ ε Θεὸ—σκοτώνουν τὸν ἑαυτό τους. Στὸ μεταξύ, ἂς συνειδητοποιήσουμε τοῦτο: Πὼς ὅταν διώχνεις τὴ θεότητα ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο, ἐκείνη ξαναμπαίνει ἀπὸ τὸ παραπόρτι. Ὅσοι στὸν καιρό μας θυσιάζονται γιὰ ὑψηλότερα ἰδανικά, ὁποιαδήποτε κι' ἂν εἶναι ἡ ὁμολογημένη πίστη τους, γιὰ κάποιο θεὸ πέφτουν. Γιατὶ βαθύτερα ἀπὸ τὸν ἄνθρ, ποὺ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ θεϊκοῦ, ὑπάρχει ἡ ρίζα, ποὺ εἶναι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. **Tu pourras douter de Dieu, mais non pas du divin**—«θὰ μπορεῖς ν' ἀμφιβάλλεις γιὰ τὸ Θεό, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὸ θεῖον»...

Ἕνας κόσμος, γιὰ νὰ ἔχει στοιχειώδη συνέπεια, χρωστάει πρῶτα-πρῶτα νὰ ξακαθαρίσει τὴ θέση του ἀπέναντι στὸ ἀνώτατο αὐτὸ ζήτημα: πιστεύει στὸ Θεὸ ἢ ὄχι; Εἶναι δικαίωμά του καὶ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο. Δὲν εἶναι δικαίωμά του ὅμως νὰ μὴν πιστεύει στὸ Θεὸ καὶ νὰ διδάσκει Θεό. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωσή μας. Πλάθουμε γενιὲς διεστραμμένες, ἀσυνάρτητες, ἀσύδοτες, γιατὶ τοὺς λέμε ψέματα ἀπὸ τὰ τρυφερά τους χρόνια. Ἀποροῦμε σήμερα γιὰ τὰ ξεστρατίσματα τῆς σημερινῆς νεολαίας. Θ' ἀπαντήσει ἴσως κανένας: «— Μὰ ὄχι, κύριε, δὲν λέμε καθόλου ψέματα! Πιστεύουμε!» Πιστεύουμε δηλαδὴ πῶς; Μηχανικά; τυπικά; Καὶ τότε ποῦ εἶναι αὐτὸς ὁ Θεὸς στὴ ζωή μας; Κατὰ τὸ πρότυπο ποιανῶν ἀρχῶν τὴν ἔχουμε διαμορφώσει; Κι' ἂν εἰλικρινά, ἐνεργητικὰ πιστεύουμε, ἂν ἔχουμε συνειδητὰ ταχτοποιήσει μέσα μας αὐτὸ τὸ ζήτημα, τότε γιατὶ τὸ διδάσκουμε ἔτσι, μὲ τρόπο τόσο γελοῖο, σχολαστικό, στὰ παιδιά μας; Μιὰ γενιὰ ἀνθρώπων ποὺ ἔχει τίμια καθορίσει τὴ θέση της, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει βρεῖ καὶ τοὺς ἀνάλογους, τοὺς κατάλληλους τρόπους, νὰ τὴν ὑπερασπίζει. Ἂν πραγματικὰ ἔχουμε πάρει συγκεκριμένη, εἰλικρινὴ στάση στὸ ζήτημα τῆς θρησκείας, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ξέρουμε καὶ μὲ ποιὰ γλώσσα θὰ τὴν κηρύξουμε στὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας, στὸν νέο μὲ τὴ νοοτροπία τοῦ καιροῦ του. Κι' ἂς μὴ μᾶς ποῦν πὼς τέτοιος τρόπος δὲν ὑπάρχει, πὼς ὁ μοναδικὸς τρόπος εἶναι οἱ «λογικὲς ἀποδείξεις» τῆς σχολικῆς Κατήχησης! Ἂν τὸ πιστεύουν πραγματικὰ αὐτό, τότε θὰ πεῖ πὼς ἡ ψυχή τους ἔχει ξεραθεῖ ἀνεπανόρθωτα. Πὼς εἶναι ἀνίκανη νὰ πιστεύει, αὐτὴ ἡ ἴδια, στὸ Θεό. Καὶ πώς, ἄρα, ὅταν διδάσκει τὴ λατρεία του, λέει ψέματα—μὲ καλὴ ἢ κακὴ πίστη ἀδιάφορο: τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἀλλάζει.

Τίποτα: οὐσιαστικά, ἀναμασᾶμε τὶς παλιὲς μεθόδους, γιατὶ τὸ ζήτημα μᾶς εἶναι ἀδιάφορο· δὲν μᾶς συγκινεῖ, δὲν μᾶς πονάει. Μᾶς ἀρκοῦν οἱ τύποι. Τὸ μόνο ποὺ μᾶς νοιάζει, εἶναι νὰ κοροϊδέψουμε, νὰ ξεγελάσουμε, νὰ τὰ βολέψουμε ὅσο μποροῦμε πιὸ πονηρά, πιὸ ἐπιτήδεια, νὰ κάνουμε τὴ δουλίτσα μας—καὶ δῶθε πᾶν' οἱ ἄλλοι. Νὰ πείσουμε κιόλας, μὲ routinièrikες μεθόδους, πὼς ἔχουμε μιὰν ὑπόσταση, πὼς εἴμαστε βαρυσήμαντοι, βαρύγδουποι, στηρίγματα τῆς κοινωνίας. Ν' ἀποσπάσουμε καὶ διακρίσεις, ὑποκλίσεις, λιβανωτούς. Καὶ ν' ἀποσυρθοῦμε τέλος ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ βίου «ἀφήνοντας δυσαναπλήρωτον κενόν», ἔστω κι' ἂν ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἔγινε, χάρη σ' ἐμᾶς, ρημάδι.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΝ
MDCCCLXXXIV

16131107.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Ἰανουαρίου 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΟ ΑΞΙΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι πραγματικὰ στενόκαρδο καὶ πληκτικὸ τὸ νὰ ἑρμηνεύει κανένας τὸν ἑαυτό του. Νὰ ὅμως ποὺ, μολονότι τὸ πιστεύει αὐτὸ ἀκράδαντα ὁ ὑπογραφόμενος, βρίσκεται στὴν ἀνάγκη σήμερα νὰ τὸ ἐπιχειρήσει. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνέντευξή του, δημοσιευμένη στὸ «Φῶς» τοῦ Καΐρου. Μιὰ πρωϊνή, ἐδῶ, ἐφημερίδα ἐπανέλαβε μιὰ περικοπή της, κάτω ἀπὸ τὸν χτυπητό, πεντάστηλο τίτλο: «Ὁ Α. Τερζάκης ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ἔχομεν σοβαρὰν λογοτεχνίαν». Τὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν τὴν ἀναδημοσιευόμενη περικοπὴ εἶναι εὐγενικότατα, ἡ συνοπτικὴ ὅμως αὐτὴ μνεία της, καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ τέτοιον τίτλο, μπορεῖ νὰ δώσει λαβὴ σὲ παρεξηγήσεις. Ἂν ἐξ ἄλλου σκεφτεῖ κανένας πόσοι καὶ πόσοι γύρω μας γνοιάζονται γιὰ τὸ φιλότιμο περισσότερο παρὰ γιὰ τὴν οὐσία, ἂν ὑπολογίσει τὴ σκόπιμη ἐκμετάλλευση θεμάτων ποὺ κάνουν συχνὰ μερικοὶ «ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος» γιὰ νὰ θορυβήσουν κι' ὄχι γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἀλήθεια, τὸ κῦμα, τέλος, τῆς μοντέρνας, διαφημιστικῆς, νοοτροπίας ποὺ ἔχει κατακλύσει τὴν πνευματική ἀγορά μας, τότε θὰ δικαιολογήσει τὸ ἐπεξηγηματικὸ τοῦτο ἄρθρο. Ἕνα ἄρθρο ποὺ δὲν θὰ γραφόταν βέβαια—καὶ μάλιστα σ' αὐτὴν-ἐδῶ τὴ στήλη—ἂν τὸ ζήτημα εἶχε περιορισμένα προσωπικὴ γιὰ τὸν ὑπογραφόμενο σημασία. Ἢ ἂν κινδύνευε νὰ δυσαρεστήσει τρία ἢ πέντε, ἢ ὁσαδήποτε πρόσωπα. Ἀλλοίμονο στὸν ἄνθρωπο ποὺ κρατάει πέννα καὶ ποῦ ἀποφεύγει νὰ πεῖ τὴ γνώμη του γιὰ νὰ μὴ «δυσαρεστήσει» τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον. Ὄχι· οἱ ἀράδες τοῦτες γράφονται γιὰ νὰ ἐπισημάνουν μιὰ θέση πολὺ πιὸ γενική. Ἔστω κι' ἂν ὅσα εἰπωθοῦν εἶναι αὐτονόητα κάποτε, καὶ ἐκ προοιμίου ξεκαθαρισμένα...

Μὲ τὸν ὅρο Λογοτεχνία μποροῦμε δύο καταστάσεις νὰ ἐννοήσουμε: Ἡ μία εἶναι ἡ ἱστορικὴ παρακαταθήκη, τὸ ἐνεργητικὸ σὲ ἔργα, ρεύματα, μορφὲς δημιουργῶν, ποὺ διαθέτει ἕνας τόπος. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ μικρή μας—σ' ἔκταση—Ἑλλάδα μπορεῖ νὰ εἶναι περήφανη. Μέσα σ' ἑκατὸν τριάντα μόλις χρόνια ἐλεύθερης ζωῆς, παρουσίασε ὄχι μόνον ἕνα πάνθεο ἀπὸ μορφὲς ξεχωριστές, ποὺ μερικές τους θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν λάμψει στὸ παγκόσμιο στερέωμα ἂν ἡ γλώσσα μας εἶταν διαδεδομένη, ἀλλὰ καὶ ἔχει νὰ ἐπιδείξει μερικὰ ἔργα ἀγέραστα καί, πάνω ἀπ' ὅλα ἴσως, μιὰ ζωτικότητα, μιὰ ποικιλία ρευμάτων καὶ δυναμισμοῦ ἀξιοζήλευτη. Τὶς αὐταπόδειχτες αὐτὲς—γιὰ ὅποιον ἔχει μιὰ στοιχειώδη ἐνημέρωση — ἀλήθειες, ὁ ὑπογραφόμενος δὲν χρειάζεται νὰ τὶς ὑποστηρίξει ἐδῶ. Μαρτυροῦν τὴν ἐκπεφρασμένη γνώμη του οἱ μονογραφίες του, οἱ κατὰ καιροὺς δημοσιευμένες, γιὰ τὸν Κώστα Θεοτόκη, τὸν Γρηγ. Ξενόπουλο, τὸν Δημοσθένη Βουτυρᾶ, τὸ νεοελληνικὸ μυθιστόρημα, καὶ οἱ ἐπὶ μέρους χαρακτηρισμοί του, ποὺ ἔχουν σὲ διάφορες περιστάσεις ἰδεῖ τὸ φῶς, γιὰ πάμπολλους ἄλλους συγγραφεῖς μας, παλιοὺς καὶ νεώτερους. Γράφονται λοιπὸν αὐτὰ - ἐδῶ ὄχι γιὰ ν' ἀποσαφηνιστεῖ μιὰ στάση ἀπόλυτα ἀποσαφηνισμένη, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ δημιουργεῖται σύγχυση στοὺς ἀνενημέρωτους, ποὺ θὰ εἶταν ἴσως πρόθυμοι νὰ πιστέψουν πὼς ἡ Λογοτεχνία μας—μὲ τὴν παραπάνω ἔννοια—ὑστερεῖ.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη «λογοτεχνία», πού, αὐτήν, συμφέρει νὰ τὴν ἀντικρύζουμε μὲ περισσὴ αὐστηρότητα. Εἶναι ἡ διαφορετικὰ λεγόμενη «πνευματικὴ ζωή». Πνευματικὴ ζωὴ εἶναι ἕνας ὅρος ρευστὸς καὶ διφορούμενος. Ἔτσι δὲν μποροῦμε ν' ἀποκαλέσουμε τὴ δουλὴ τῆς ἀγορᾶς, τὴ θίχως βάθος καὶ διάρκεια φασαρία ποὺ συνοδεύει τὸ κύλισμα τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, ὅπως ὁ κουρνιαχτὸς συνοδεύει ἕνα στράτευμα ἐν πορείᾳ. Πνευματικὴ ζωὴ εἶναι, στὴν κυριολεξία της, μιὰ ἔννοια ὑψηλή. Ὑποδηλώνει ἕνα ὁρισμένο κλῖμα, μιὰ ζύμωση ἰδεῶν δημιουργική, μιὰν ἀτμοσφαῖρα, ἕναν τόνο, ποὺ ἀκτινοβολοῦν γύρω σὲ μιὰ δεδομένη ἱστορικὴ στιγμή, γονιμοποιοῦν συνειδήσεις, βαθμολογοῦν τὴν ἐσωτερικὴ δραστηριότητα ἑνὸς συνόλου ἀπὸ ἄτομα φωτισμένα, μὲ ἠὐξημένη τὴν ἱστορικὴ εὐθύνη τους.

Τέτοιου τύπου πνευματικὴ ζωή, αὐθεντικὴ καὶ ὄχι σκηνοθετημένη, αὐτόφωτη, οὐσιαστικὴ καὶ ὄχι συμβατική, σοβαρὴ καὶ ὄχι νάρκισσευόμενη, δὲν ὑπάρχει—ἢ σχεδὸν—στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Μιλᾶμε λοιπὸν γιὰ «λογοτεχνία» καὶ μόνο, ποὺ ὑπάρχει. Ὅταν γράφονται καὶ τυπώνονται βιβλία, ὅταν ἄνθρωποι ἀφιερώνουν τὴ ζωή τους γιὰ νὰ ποῦν ὅ,τι ἔχουν νὰ ποῦν, ἢ καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν τίποτα νὰ ποῦν, γιὰ νὰ γίνουν γνωστοί, ν' ἀποκτήσουν ἕνα ὄνομα, μιὰ θέση στὴ δημόσια ζωή, τότε κάποιου εἴδους λογοτεχνικὴ δραστηριότητα παρουσιάζεται βέβαια. Εἶναι πότε καλλίτερη καὶ πότε χειρότερη, ἀνάλογα μὲ τὴ συμπτωματικὴ συγκομιδὴ σὲ κείμενα. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ἄλλο: Ἂν σὲ μιὰν ἐποχὴ κρίσιμη, κοσμολογική, ἐκτεθειμένη, καθὼς ἡ δική μας, μιὰ τέτοια δραστηριότητα, μὲ ἀποτέλεσμα ἀνθολογικό, ἀρκεῖ. Ἂν τὸ αἴτημα τῆς ἱστορικῆς ὥρας εἶναι ν' ἀποθησαυρίζουμε, λίγο-λίγο κι' ἀπὸ δυὸ-τρία κείμενα, νὰ τὰ ξεχωρίζουμε μέσα ἀπὸ τὸ πέλαγος τῆς φλυαρίας καὶ νὰ τὰ καταθέτουμε στὸ ταμιευτήριο τῶν ἀζητήτων. Καὶ αὐτὸ συχνὰ μέσα σ' ἕνα ἁλαλητὸ ἀπὸ διαγκωνιζόμενες ματαιοδοξίες, ξεσυνέριες, αὐτοδιαφημίσεις, ναρκισσισμούς, ποὺ ἀποκαρδιώνουν καὶ τὸν πιὸ καλοπροαίρετο φίλο τῆς λογοτεχνίας.

Ὅποιος δὲν ἀναγνωρίζει τὸ πόσο, σὲ πεῖσμα τῆς καλῆς ὡστόσο πνευματικῆς παραγωγῆς, ἔχει πέσει ἡ ὑπόληψη τῶν Γραμμάτων μας μέσα στὰ τελευταῖα χρόνια, αὐτὸς ἐλάχιστη ἐπαφὴ ἔχει μὲ τὴν πραγματικότητα. Θὰ ἔλεγε κανένας πὼς ἐκάναμε ὅ,τι μᾶς πέρναγε ἀπὸ τὸ χέρι γιὰ νὰ διαβάλουμε τὴν ὑπόθεσή μας. Καὶ δὲν εἶταν ὑπόθεση δική μας, προσωπική. Οὔτε κὰν συγκεκριμένα ἐθνική. Εἶταν ὑπόθεση τοῦ δοκιμαζόμενου ἀνθρώπου τοῦ καιροῦ μας. Γιατί, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες κρίσιμες ἐπανατοποθετήσεις ποὺ ἔκανε ἡ ἐποχὴ αὐτή, κάτω ἀπὸ τὸ καινούργιο, ἀνελέητο φῶς τῆς ραγδαία ἐξελισσόμενης Ἱστορίας, ἔγινε καὶ τούτη: Πὼς μᾶς φανερώθηκε τὸ ἀληθινό, ἐσωτερικὸ νόημα τῆς Λογοτεχνίας. Δὲν εἶναι πιὰ ἕνα μέσο ἀργόσχολου καὶ κούφιου ρεμβασμοῦ, ὅπως μπορεῖ νὰ εἶταν ἄλλοτε, σὲ κάποιες της στατικὲς φάσεις, ἢ ἕνας τρόπος ἀνέξοδος ν' ἀποθησαυρίζεις διώματα, νὰ γνωρίζεις ἀκαδημαϊκὰ τὸν ἄνθρωπο, νὰ περνᾶς τὴν ὥρα σου, νὰ ἐπιπλώνεις μὲ διακοσμητικὰ θέματα τὴν ἀδρανοῦσα ἐσωτερικὴ ζωή σου. Ἡ Λογοτεχνία τοῦ καιροῦ μας εἶναι ὑλικὸ καυτό, θεώρηση μαζὶ καὶ πράξη, συμπλοκὴ σῶμα μὲ σῶμα μὲ τὴ θεμελιακὴ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ὁ πιὸ στοχαστικὸς ἀπὸ ἄλλοτε χαρακτήρας της, μιὰ πυκνότητα κάπως δύστροπη, καὶ ποὺ ἀποθαρρύνει πολλὲς φορὲς τὸν ἀναγνώστη τὸν ἀτάραχο, ποὺ προσέρχεται σ' αὐτὴν κακομαθημένος, μὲ τὴν πρόθεση νὰ λικνιστεῖ, νὰ χαζέψει, νὰ ὑπνωτιστεῖ. Ἡ «ποίηση» τώρα πιὰ ἀνάγκη νὰ ξεπηδάει ἀπὸ ἕνα δράμα—καπνὸς ἢ λάμψη ἀπὸ ἔκρηξη, ὄχι εἰδυλλιακὴ καταχνιὰ ποὺ ἐξωραΐζει φευτίζοντας ἕνα ἐξωτερικό, γραφικὸ τοπίο.

Τέλος, ἡ πνευματικὴ ζωή, ποὺ χρειάζεται νὰ ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, γιὰ νὰ τὴν τροφοδοτεῖ καὶ νὰ τὴ δικαιώνει, ἐπιβάλλει ἕνα ἦθος. Ἀντιγράφουν γύρω μας, συχνά, τοὺς ξένους πνευματικοὺς ἀνθρώπους σ' ἐκδηλώσεις ποὺ θὰ συνέφερε ὡστόσο νὰ εἶναι ἀπὸ μέρος μας πιὸ πρωτότυπες· γιατὶ δὲν τοὺς ἀντιγράφουν καὶ στὴ δημόσια ζωή τους; Στὴν οὐσιαστική τους σοβαρότητα, στὴν ἀποφυγὴ νὰ γίνονται ὄργανα ἐπιδιώξεων ξένων, ποὺ ἐνῶ κολακεύουν τὶς πρόσκαιρες ἀδυναμίες τοῦ καλλιτέχνη, φθείρουν ἀνεπανόρθωτα τὴν ὑπόθεση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου; Θὰ ἔπρεπε ἐπιτέλους καὶ οἱ νεώτεροι, οἱ ἐρχόμενοι, νὰ διδαχτοῦν μὲ τὸ παράδειγμα πὼς ἡ Λογοτεχνία δὲν εἶναι μέσο κοινωνικῆς προβολῆς, εἶδος ἐξαργυρώσιμο, ἀλλὰ πὼς ἐπιβάλλει μιὰν ἄσκηση, ἕνα σθένος, ἕναν ἐσωτερικὸ ἀγώνα, ποὺ δικαιολογοῦν τὶς ἐνδεχόμενες ἠθικὲς ἀπολαβὲς καὶ φρονηματίζουν μὲ τὸ ζωντανὸ ὑπόδειγμα ἑνὸς μαχόμενου ἀτόμου ἕνα λαό, μιὰν ἐποχή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Ἰανουαρίου 1959

16131108-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΓΙΑ ΕΝΟΤΗΤΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἄλλοι—ἁρμόδιοι—θὰ μιλήσουν δίχως ἄλλο διεξοδικὰ γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ βιβλίο τοῦ κ. Μπάμπη Κλάρα «Ἐνιαῖος λογισμός», ποὺ εἶδε τώρα τελευταῖα τὸ φῶς· θὰ τὸ ἀναλύσουν καὶ θὰ τὸ συζητήσουν. Ἡ δική μας ἡ στήλη βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ δύσβατη αὐτὴ περιοχή. Ἐπειδὴ ὅμως ἔχει τὴν ἀδυναμία νὰ παθαίνεται γιὰ κάποιες δονήσεις τῆς ἰδεολογικῆς ἀτμοσφαίρας τοῦ αἰώνα μας, κι' ἐπειδὴ ἀναθυμᾶται τὴν ἀνθρωπιὰ ποὺ χαρακτήριζε τὸ πρῶτο μήνυμα τοῦ κ. Κλάρα, τὸ «Πιστεύω ἑνὸς ἁπλοῦ ἀνθρώπου», στὰ 1954, θὰ πεῖ καὶ τώρα δυὸ λόγια ὄχι βέβαια γιὰ τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο τοῦ «Ἐνιαίου λογισμοῦ», ἀλλὰ γιὰ τὴ στάση ψυχῆς ποὺ αἰσθητὰ τὸ ὑπαγορεύει, τὸ ὑποκρούει.

Εἶναι χαρακτηριστικὰ σύγχρονη. Καθοδηγημένη ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις τοῦ καιροῦ μας, ἀπὸ τὴν πασίγνωστη πιὰ νέα ὅραση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ξεπερνάει τὴν παλιὰ δυαρχία, τὴν κατηγορηματικὴ διάκριση δηλαδὴ τῆς κοσμικῆς οὐσίας σὲ ὕλη καὶ σ' ἐνέργεια, πάει νὰ συλλάβει μιὰ νέα «γνωσιολογικὴ μέθοδο»—κατὰ τὴ φιλοσοφικὴ διάλεκτο—ποὺ θ' ἀποκαθιστᾶ τὴν ὀφειλόμενη ἑνότητα στὴ διεσπασμένη ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι ὁ καϋμός. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ συναισθηματικὸ φορτίο, ποὺ μᾶς συγκινεῖ ἐμᾶς τοὺς τρίτους, τοὺς ἀνειδίκευτους. Γιατί, βλέπετε, χωρὶς ψεύτικη μετριοφροσύνη, ἐμεῖς οἱ τρίτοι, οἱ ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, εἴμαστε ὁ κορμὸς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἁπλῶς γιὰ λόγους ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς. Ἐμεῖς πληρώνουμε τὶς διαφωνίες τῶν μυημένων, τὶς δογματικές τους ἀντιθέσεις, τὶς ἀδιάλλακτα ἀντιμαχόμενες κοσμοερμηνεῖες. Ὁλόκληρη ἡ Ἱστορία μας, ἐδῶ καὶ δυὸ περίπου χιλιάδες χρόνια, δὲν εἶναι τί ποτ' ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ συγκολληθοῦν τὰ δυὸ κομμάτια τοῦ ἄσπλαχνα διχοτομημένου ἑαυτοῦ μας: σῶμα - ψυχή. Καί, πάνω ἀπ' ὅλα, νὰ συμβιβαστοῦν μεταξύ τους.

Μὴν τρομάζετε πού, μὲ τὴν ἁπλοϊκότητά μας, κάναμε μέσα σὲ μιὰ καὶ μόνη παράγραφο τὸν ἀ-

κροβατικὸ διασκελισμὸ ἀπὸ ὕλη κι' ἐνέργεια γιὰ νὰ βρεθοῦμε στὸ δίπτυχο σῶμα - ψυχή. Στὴν οὐσία τὸ θέμα μένει τὸ ἴδιο. Εἶναι ἀληθινὰ παράδοξο τὸ πάθος ποὺ ἔδειξαν οἱ ἄνθρωποι—ὄχι οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, ἀντίθετα: οἱ ἐκλεκτοὶ—ἀπὸ τὰ πανάρχαια ἀκόμα χρόνια, νὰ μοιράσουν σὲ δυὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Εἶταν ἄραγε ἀνάγκη μεθοδολογικὴ ποὺ τοὺς ἔσπρωχνε σ' αὐτό; Εἶταν μιὰ βαθύτερη, ἀνεκλογίκευτη ἐνόραση τῆς ἀλήθειας; Εἶταν περίεργος, ἀσκητικὸς σαδισμός; Εἶταν, ἁπλούστατα, μοιραῖο λάθος; Ἐδῶ ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ τὴ συγγραφὴ μιᾶς μονογραφίας ποὺ ν' ἀναλύει τὸ φαινόμενο —καὶ ποὺ δὲν εἶναι δική μας δουλειά. Δική μας δουλειὰ εἶναι ἡ κοινοτοπία νὰ ἐπισημάνουμε τὸν ἐσωτερικὸ θρῆνο τοῦ ἀνθρώπου, τὸν προαιώνιο, γι' αὐτή του τὴ διχοτόμηση, καὶ τὶς ἀνυπολόγιστες συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ ἐξάρθρωση τοῦ βαθύτερου ἁρμοῦ του.

Βοηθημένος τώρα ἀπὸ τὴ νέα στροφὴ τῆς ἐπιστήμης, νιώθει νὰ φουντώνει μέσα του ὁ παλιὸς καϋμός. Ἔτσι καὶ τοῦ εἶπαν πὼς ὕλη κι' ἐνέργεια δὲν εἶναι παρὰ δυὸ διαφορετικὲς μορφὲς τῆς μιᾶς κι' ἐνιαίας κοσμικῆς οὐσίας, πὼς ἡ ἐνέργεια συμπυκνώνεται σὲ ὕλη, πὼς ἡ ὕλη ἐκλύεται σ' ἐνέργεια, σηκώνει ἀμέσως κι' αὐτὸς τὸ δάχτυλο, ὁ τιμωρημένος μαθητής, καὶ ζητάει νὰ τοῦ χαρίσουν τέλος τὸ ὑπόλοιπο τῆς ποινῆς του. Καὶ εἶναι ὡραῖο ποὺ αὐτὲς οἱ φωνές, οἱ πρῶτες, ἡ ἀπὸ τὶς πρῶτες, σηκώνονται στὴν Ἑλλάδα. Τοῦ κ. Κλάρα εἶναι ἡ μιά· ἔχω ὕπ' ὄψη μου κι' ἄλλη. Δὲν σημαίνει ἂν προτείνουν διαφορετικὲς μεθόδους. Τὸ φαινόμενο εἶναι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ μᾶς συγκινεῖ. Ἡ χώρα αὐτή, στὴν πνευματική της παράδοση, ἔχει μιὰν ἀπὸ τὶς λίγες, τὶς ἀλησμόνητες φωτεινὲς στιγμὲς ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐπέτυχε καὶ τὶς ἀντιμαχόμενες μέσα του δυνάμεις νὰ ἰσορροπήσει, καὶ τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν φυσικὸ κόσμο νὰ συνδιαλλάξει. Αὐτὰ γίνονταν πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες. Εἶναι ἀνόητος ὅποιος φαντάζεται πὼς ἡ κλασικὴ ἰσορροπία πραγματοποιήθηκε ὁμαλά, μηχανικά, ἄκοπα, χωρὶς προηγούμενες τρομερὲς ὀδύνες. Οἱ ἀρχαῖοι, ποὺ εἶχαν τὴ σεμνότητα τῆς σιωπῆς γιὰ τὴν πολὺ ἰδιωτικὴ ζωή τους, ἄφησαν ὡστόσο νὰ μνημειωθεῖ σὲ μυθικὲς παραστάσεις ὁ κοσμολογικὸς ἀγώνας τους γιὰ τὴ μεγάλη ἰσορροπία καὶ τὴ συνδιαλλαγή. Οἱ Τιτανομαχίες εἶναι ἕνα ἐφιαλτικὸ ψέλλισμα γιὰ τὴν ἐπικὴ πάλη νὰ δαμαστεῖ τὸ κάθε λογῆς χάος· καὶ ὁ αἰσχύλειος χειρισμὸς τοῦ μύθου τῆς Ὀρέστειας, μὲ τὴ μητροκτονία, τὶς Εὐμενίδες, τὸν φριχτὸ μαγικὸ χορὸ στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, τὴν ψῆφο τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Ἄρειο Πάγο, τὸν τελικὸ ἐξευμενισμὸ τῶν δυνάμεων τῆς νύχτας, ποὺ πολιτογραφοῦνται στὸ ἄστυ, γιὰ νὰ τὸ προστατεύουν στὸ ἑξῆς, ὅλ' αὐτὰ δείχνουν, ἀπαθανατίζουν, στὴν ποιητικὴ κι' ἀρσενικὴ γλῶσσα τοῦ μύθου, τὴ μεγάλη ἀγωνία ποὺ κατόρθωσε ν' αὐθυπερβληθεῖ.

Ἴσως ὁ βαθύτερος μῦθος ποὺ ἐπιζεῖ κάπως στὸ νεώτερο κόσμο, νὰ εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Χαμένου Παραδείσου. Συμβολίζει τὴν ἀκοίμητη νοσταλγία μιᾶς ἐποχῆς βυθισμένης στὴν καταχνιὰ τῶν αἰώνων, κι' ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναπαυόταν ἀναγερμένος πάνω στὴ μυρωμένη παλάμη τοῦ Θεοῦ. Τί ἔγινε ὕστερα; πῶς καὶ γιατί χάθηκε ἡ ἀρχέγονη ἁρμονία; Εἶταν μοῖρα; εἶταν λάθος; Ὁ βιβλικὸς θρῦλος συνεχίζεται μὲ τὸ δέντρο τῆς γνώσεως—ὅμως αὐτὸ δὲν ἐξηγεῖ τίποτα· σχολιάζει μόνο. Κι' ἀναρωτιέται ἐδῶ κανένας ἂν κι' ὁ ἄλλος μεγάλος καϋμὸς ποὺ συνοδεύει τὴν πορεία μας πάνω στὴ Γῆ, ὁ πόθος γιὰ αἰωνιότητα, εἶναι στὸ ξεκίνημά του πόθος ἁπλός, ἐγωϊστικός, γιὰ προσωπικὴ ἐπιβίωση, ἢ ἂν δὲν ἔχει ἠθικὴ ἀφετηρία: Ἂν, δηλαδή, τὸ μεταφυσικὸ ὅραμα δὲν εἶταν οὐσιαστικὰ σύλληψη ἀντισταθμιστικὴ μιᾶς διαφυγῆς ἀπὸ τὴ δεσποτεία τοῦ πόνου, τῆς φυσικῆς ἀδικίας, τῆς κοσμολογικῆς ἀδιαφορίας ἀπέναντι στὴν καταδικασμένη νὰ πάσχει καὶ νὰ κρίνει ἀνθρώπινη ψυχή.

Τὸ ξέρω, μᾶς πῆγε μακρυὰ ἡ παρακίνηση ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ κ. Κλάρα. Μήπως ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀρετὲς ἑνὸς βιβλίου; Τὴν κύρια συμβολὴ τοῦ «Ἐνιαίου Λογισμοῦ», καθὼς εἴπαμε, ἄλλοι θὰ τὴν ἐπιμετρήσουν. Ἐμεῖς ἐδῶ μιὰ μόνον ἔχουμε δυνατότητα: νὰ ποῦμε πόσο ζεστή, συγκινημένη ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο, εἶναι ἡ καρδιὰ ποὺ τὸ ὁδηγεῖ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥΙΟ ΦΙΛΑΣΦΙΛΕΛΛΗΝΙΚΟΝ
MDCCCLXXXIX

16131109

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Φεβρουαρίου 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΙ ΓΑΛΛΟΙ ΠΟΥ ΠΕΡΑΣΑΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θὰ πῶ ἐδῶ σήμερα τί, κατὰ τὴν ταπεινή μου γνώμη, μπορούσαμε νὰ ἐκτιμήσουμε στοὺς Γάλλους ἠθοποιοὺς ποὺ ἔζωσαν τὶς παραστάσεις τους τὴν περασμένη ἑβδομάδα, καὶ ποὺ ὁ καλός μας κόσμος περιέβαλε μὲ τόση κοσμικότητα ὅση καὶ ὑπεροφία. Θὰ προσέθετα εὐχαρίστως: «καὶ τὶ εἴχαμε νὰ κερδίσουμε ἀπ' αὐτούς», ἂν δὲν ἔτρεμα μπροστὰ στὴν ἐθνικόφρονα ὀργὴ μιᾶς γνωστῆς μου κυρίας, ποὺ μὲ πῆρε στὸ τηλέφωνο γιὰ νὰ μοῦ ἐξηγήσει ὅτι, γιὰ λόγους πατριωτισμοῦ, θὰ ὄφειλα νὰ βρῶ τοὺς φιλοξενουμένους μας καλλιτέχνες ἐλεεινούς, ἢ τουλάχιστον κάτω ἀπὸ μέτριους. Δὲν διστάζω νὰ προσθέσω πὼς ἡ ἐν λόγῳ κυρία, ποὺ μὲ τιμᾶ μὲ τὴ φιλόφρονα συγκατάβασή της, ἀφήνει νὰ ὑπονοήσω πὼς ἔχει ἰδεῖ, στὰ πάμπολλα ταξίδια της, ὅλους τοὺς μεγάλους ἠθοποιοὺς τοῦ κόσμου, μπούχτισε, καὶ κατὰ συνέπεια ἔχει ἕνα γοῦστο δύσκολο, ἀπαιτητικό, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ταπεινότητά μου εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδεῖ μόνον ἐλάχιστους, κι' ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὀλιγάρκειά μου.

Ἐπειδὴ δὲν θέλω νὰ εἶμαι προπετής, δὲν θὰ παρατηρήσω στὴ γνωστή μου κυρία ὅτι, γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς μὲ εἰλικρίνεια τὸ καλό, χρειάζονται τόσες ἀκριβῶς προϋποθέσεις ὅσες καὶ γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὸ κακό. Ἡ ἀρχὴ αὐτή, θὰ ὑπεχρέωνε, λόγου χάρη, νὰ συμπεράνω πὼς οἱ δυό μας ἐθαυμάσαμε τόσο, πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια, τὸ θίασο τοῦ κ. Ζὰν Βιλάρ ὄχι γιατὶ εἶταν ἐξαίρετος, ἀλλὰ γιατὶ εἶταν φημισμένος. Θὰ περιοριστῶ λοιπὸν νὰ παρατηρήσω ὅτι, τελευταῖα, καλλιεργεῖται στὴν Ἑλλάδα ἕνας περίεργος ἐθνικισμός, ποὺ θεωρεῖ ἐθνωφελὲς ὄχι ὅ,τι ὠφελεῖ τὸ σύνολο, ἀλλὰ ὅ,τι συμφέρει σὲ πέντ' ἕξη κάθε φορὰ Ρωμιοὺς—πολὺ Ρωμιοὺς—ὅ,τι συμφέρει στὴν τσέπη τους, στὴ ματαιοδοξία τους κλπ. Συντετριμμένος ὁμολογῶ τὴν ἀδυναμία μου νὰ παρακολουθήσω τὴ διφορούμενη αὐτὴ πατριωτικὴ ἔξαρση, καὶ μάλιστα σὲ πράγματα ὅπου, ἐθνικὸ συμφέρον εἶναι τὸ ὡραῖο καὶ τίποτ' ἄλλο.

Οἱ Γάλλοι τοῦ θιάσου Ὑμπερτὶ δὲν εἶταν μεγαλοφυεῖς. Σύμφωνοι. Μᾶς χρειάζονται μόνον μεγαλοφυεῖς; Ἐδῶ ἀρχίζω ν' ἀμφιβάλλω. Γιὰ ἕνα λόγο, πρῶτα - πρῶτα, ἁπλούστατο. Θὰ τὸν ἐκθέσω παραστατικὰ μ' ἕνα παράδειγμα: Πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια εἶχα τὴν τύχη—μὴ πρὸς κακοφανισμὸν τῆς ὑψηλῆς μου φίλης —νὰ ἰδῶ τὸν Βέρνερ Κράους στὸ Μπούργκτεάτερ νὰ παίζει τὸν Φίλιππο τὸν Β΄ στὸν «Δὸν Κάρλος». Ὅπως θὰ ξέρετε, πρόκειται γιὰ μιὰ στάνια εὐκαιρία: ἕνας θρυλικὸς πρωταγωνιστὴς στὸν πιὸ θρυλικό του ρόλο. Ἔ λοιπόν! σ' ὅλο τὸ μάκρος τῶν πέντε πράξεων τοῦ ἔργου μὲ κατεῖχε ἡ ἄμμονη σκέψη πὼς ἂν πάμπολλοι γνωστοί μου καὶ ἄγνωστοι, τύχαινε νὰ παρακολουθήσουν αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία χωρὶς νὰ τοὺς ἔχει πρὶν διανεμηθεῖ ἕνα πρόγραμμα μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἠθοποιῶν, θὰ τὴν ἔβρισκαν ἐντελῶς μέτρια. Γιατί; Γιατὶ τὸ μεγαλεῖο δὲν εἶναι πάντα τόσο ἐκτυφλωτικὸ καὶ κραυγαλέο ὅσο τὸ λένε. Συχνὰ εἶναι κρυμμένο, διαφανόμενο, σεμνὸ—ἀκόμα καὶ στὸ θέατρο. Ἴσως στὸ θέατρο προπάντων, ὅπου ὁ καμποτινισμὸς—ἂν τύχει μάλιστα νὰ εἶναι μιὰ στάλα ἐπιδέξιος —ξεγελάει «ἐξ ἐπαγγέλματος», θολώνει τὰ νερά. Πόσες συχνὰ διαφημιζόμενες γιὰ «δυνατὲς» ἑρμηνείες, εἶναι μονάχα ἐντυπωσιακές! Πόσες φορὲς γιὰ «λάμψη» μιᾶς σκηνοθεσίας περνάει ἡ ἁπλὴ γυαλάδα! Πόσες φορὲς «ἀτμοσφαῖρα» λέγεται μιὰ ψεύτικη γραφικότητα ἢ μιὰ φτιαχτὴ ὑποβολὴ πλανόδιου φακίρη. Τὸ θέατρο, τέχνη τῆς φρεναπάτης, ἔχει ἕναν ὕποπτο συνένοχο: τὴ φρεναπάτη.

Ἡ μεγαλοφυΐα δὲν εἶναι πάντα ἀπαραίτητη γιατὶ ἂν εἶταν νὰ τὴν περιμένουμε, θὰ χάναμε τὰ τέσσερα πέμπτα τῆς ζωῆς μας, ἂν ὄχι ὁλόκληρη μιὰ ζωή. Ἐπίσης γιατὶ δὲν νομοθετεῖ παρὰ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό της: εἶναι παράδειγμα ποὺ δὲν ἐπιδέχεται μίμηση. Στὴ θέση της στέκεται, κατὰ κανόνα πολὺ εὐπροσωπα, τὸ ἁπλὸ τάλαντο, ἡ ἔντιμη καὶ σοβαρὴ δουλειά, ἡ συνείδηση τῆς καλλιτεχνικῆς εὐθύνης, ἡ καλῶς νοούμενη παράδοση, ἡ ἁρμοδιότητα, ἡ γνώση τῶν ἀπαιτήσεων μιᾶς τέχνης. Αὐτὰ ὅλα διέκρινε ὁ ὑπογραφόμενος στοὺς φίλους μας τοὺς Γάλλους. Καὶ τὰ θεώρησε—καὶ θὰ τὰ θεωρεῖ—πολὺ - πολὺ χρήσιμα, τόσο γιὰ τὴν πληροφόρηση τοῦ κοινοῦ, ὅσο καὶ τοῦ θεατρικοῦ μας κόσμου.

Εἰδικότερα, οἱ καλλιτέχνες ποὺ φιλοξενήσαμε εἶχαν τὰ ἀκόλουθα προτερήματα, μὲ τὶς φυσιολογικὲς κάθε φορὰ αὐξομειώσεις:

1ο) Εἶταν «σωστοί». Ὁπλισμένοι μὲ σταθερὴ καλλιτεχνικὴ ἀγωγή, μὲ καλὴ σχολή, καλῶς νοούμενη παράδοση, ἐξέφραζαν ἕνα θεατρικὸ πολιτισμὸ ποὺ ἔχει ἀποκτήσει σχεδὸν μιὰν αὐτοτέλεια, τόσο ποὺ νὰ συμπληρώνει συχνὰ τὶς συμπτωματικὲς ἢ τὶς προσωπικὲς ἀδυναμίες.

2ο) Εἶχαν ἄρτια τεχνική. Ἀφομοιωμένη τεχνική, χωνεμένη, ὥστε νὰ παύει νὰ εἶναι «τεχνικὴ» καὶ νὰ γίνει δεύτερη φύση· νὰ τραβάει κατ' εὐθεῖαν στὸ στόχο της. Σὲ κομμάτια δίχως περιεχόμενο («Τρομεροὶ ἐραστές», «Τὸ ἀραβικὸ ἄλογο»), ἢ καὶ σὲ στιγμὲς ὅπου τὸ συναισθηματικὸ φορτίο τύχαινε νὰ ὑστερεῖ κάπως, ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐξασφάλιζε μιὰ σκηνικὴ ἐπάρκεια, ποὺ κάποτε ἔφτανε καὶ στὴ λάμψη.

3) Ἤξεραν νὰ ποικίλλουν, σχεδὸν ἀπόλυτα, ἀπὸ ρόλο σὲ ρόλο. Τεράστιο προτέρημα αὐτό. Ὄχι ἐπιφυλαγμένο, ὅπως νομίζεται, μόνο στοὺς «καρατερίστες». Ἠθοποιό, ἡ κοινὴ ἀντίληψη, ὀρθότατα, θεωρεῖ ἐκεῖνον ποὺ παρουσιάζεται κάθε φορὰ διαφορετικός, ὄχι αὐτὸν ποὺ περιφέρει μονότονα τὸν ἑαυτό του ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο. Καὶ ἄλλαζαν, οἱ ἠθοποιοὶ τοῦ κ. Ὑμπερτί, ἀπὸ μέσα, ὀργανικά, γι' αὐτὸ καὶ μὲ συνέπεια ὡς τὸ τέλος. Ἤξεραν νὰ στήνουν κάθε φορὰ κι' ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο: μὲ τοὺς τονισμούς του, τὶς χειρονομίες του, τὴ θερμοκρασία του, τὴν κίνησή του, θὰ ἔλεγα: τὴ νοοτροπία του. Παραδείγματα, ἀπὸ τὰ πιὸ χτυπητά: ὁ λὲ Τρουαντὲκ τοῦ κ. Ζὰν Μαρσά, ἡ γριὰ χαρτοπαίχτρα τῆς κυρίας Ρενὲ Φὼρ. Τὰ ἄλλα εἶταν ἐξ ἴσου σημαντικὰ ἀλλὰ λιγότερο ἀνάγλυφα.

4) Συνάρτηση τοῦ προηγουμένου ἀλλὰ κι' αὐθύπαρχτη ἀρετή: Δὲν εἶταν τυποποιημένοι. Ἐλαστικοὶ μαζὶ καὶ πλαστικοί, περνοῦσαν μὲ ἄνεση ἀπὸ εἶδος σὲ εἶδος ὅπως ἀπὸ ρόλο σὲ ρόλο.

Θὰ μποροῦσα νὰ προσθέσω καὶ πέμπτο λόγο, καὶ ἕκτο, ὁ σκοπός μου ὅμως ἐδῶ δὲν εἶναι νὰ γράψω ἕνα ἐγκώμιο. Θὰ εἶταν ἀπὸ μέρος μου κακὴ πράξη ὡστόσο ἂν παρέλειπα μιὰν ἄλλη ἀξιοζήλευτη ἀρετὴ τῶν Γάλλων: Τὴν καλλιτεχνική τους ἀνιδιοτέλεια, τὸ πῶς δηλαδὴ ἔπαιζαν τὰ πιὸ τριτεύοντα καὶ τὰ πιὸ ἀχάριστα μέρη ὅταν πρωταγωνιστοῦσε ἕνας συνάδελφός τους, καὶ μὲ τὶ ἀφοσίωση τὰ ἔπαιζαν, καὶ πόσο, κάποτε, δημιουργικά, καὶ πόση ποικιλία, καὶ ἰσορροπία, ἐξασφάλιζαν ἔτσι στὸ σύνολό τους.

Μιὰ τελευταία λέξη, τώρα μόνο: Ἡ ἐνοχλημένη στὸν πατριωτισμό της κυρία ἂς μάθει πὼς ἡ Ρενὲ Φὼρ, ὁ Ζὰν Μαρσὰ κι' ὁ Ζὰν Βεμπὲρ δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς χειρότερους ἠθοποιοὺς τῆς Γαλλίας. Εἶναι ἀπὸ τοὺς καλύτερους. Λυπᾶμαι ποὺ ἡ ἀδρή μου φίλη τὸ μαθαίνει πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ τοὺς ἐκτιμήσει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΙΑΣ ΦΙΛΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Φεβρουαρίου 1959

1613/110-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΟΝΤΟΠΟΡΕΙΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πολλὰ εἶναι τὰ θέματα, τὰ ἄξια νὰ τὰ συζητήσει κανένας μὲ τὸν ἑαυτό του, νὰ τὰ παλαίψει, ποὺ μᾶς προτείνει τὸ βιβλίο μὲ δοκίμια τοῦ κ. Πάνου Καραβία «Πορεία χωρὶς ἄστρα». Κι' ἐπειδὴ ἐμεῖς ἐδῶ δὲν κάνουμε βιβλιοκρισία, σὲ τέτοια συζήτηση, μονολογική, θὰ καταναλώσουμε τὴν παρακίνηση ποὺ μᾶς ἔδωσε ἡ ἀνάγνωσή του. Θὰ μιλήσουμε καὶ θὰ ξαναμιλήσουμε μὲ ἀφορμὴ τὸ γόνιμο αὐτὸ βιβλίο. Ἄλλωστε, βλέπετε, ἔχουμε καὶ τὰ ψυχολογικὰ ἐλατήριά μας: ἀνήκουμε στὴν ἴδια γενιὰ μὲ τὸν κ. Καραβία, γενιά, ποὺ—ἂν θυμᾶμαι καλὰ—κάπου τὴ λέει ὁ ἴδιος «χαμένη», ἢ «θυσιασμένη». Ἔ λοιπόν! ἀφοῦ ἐξαιρέσω πρῶτα - πρῶτα, καθὼς εἶναι αὐτονόητο, τὴν ταπεινότητά μου, θὰ δυσκολευτῶ νὰ θεωρήσω τὴ γενιὰ τούτη γιὰ ἱστορικὰ περιττή· καὶ μιὰ γενιὰ ὄχι περιττή, δὲν εἶναι γενιὰ χαμένη. Τὸ ξέρω πὼς κάποιοι νεώτεροί μας ξεγράφουν πότε - πότε τὸ πέρασμά μας ἀπὸ τὴ ζωή, μὲ μιὰ σταυροκοντυλιά. Ὅμως αὐτὸ εἶναι καθιερωμένο, ἔτσι γίνεται πάντα ἀπὸ τ' ἀνυπόμονα νιάτα, ποὺ θὰ πεῖ πὼς ἔτσι καὶ πρέπει νὰ γίνεται. Τουλάχιστο σ' ἕνα κάποιο στάδιό τους πολὺ χλωρό. Ἀργότερα, οἱ ἄνθρωποι ὡριμάζουν, καὶ τότε ἀντικρύζουν τοὺς πρεσβυτέρους τους μὲ περισσότερη περίσκεψη, ὅταν δηλαδὴ ἀρχίζουν νὰ κάνουν καὶ τὸν δικό τους τὸν ἀπολογισμὸ μὲ περισσότερες ἀξιώσεις.

Λεπταίσθητος καὶ μὲ πλατειά, ἀφομοιωμένη καλλιέργεια ὁ κ. Καραβίας, ἀγγίζει στὰ δοκίμιά του κάποιες ἀπὸ τὶς εὐπαθέστερες, τὶς πιὸ προσωπικὲς χορδὲς τοῦ μεσοπολεμικοῦ καιροῦ μας. Τὶς ἀγγίζει καὶ τὶς κάνει νὰ τραγουδᾶνε. Ἀπορημένοι βλέπουμε τότε, πὼς τὸ μελωδικό τους βούϊσμα ἁπλώνεται κάποτε ὡς πέρα ἀπὸ τὸ ὁρόσημο τοῦ πολέμου, φτάνει στὴν τωρινὴ ἐποχή. Ἄλλοτε πάλι εἶναι σὰ φθόγγος μικρῆς διάρκειας, ποὺ σβήνει μέσα στὸ κλῖμα τοῦ 30. Παράδειγμα ἡ «φυγή». Εἶχαν πολλὰ εἰπωθεῖ γι' αὐτήν, ἐγκωμιαστικὰ ὡς τὴ φιλολογία, τὸν καιρὸ ἐκεῖνο ποὺ δέσποζε σὰ σύνθημα, ὑβριστικὸ τώρα ποὺ ἔγινε ἄρωμα ξεθυμασμένο. Ὁ κ. Καρα

δίας τὴν τοποθετεῖ στὸ ἐσωτερικὸ κλῖμα της σωστὰ καὶ τὴν ἀναλύει. Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ κεντήσω κι' ἐγὼ γιὰ λίγο πάνω στὸ διφορούμενο αὐτὸ θέμα.

Εἶναι καθιερωμένο σήμερα νὰ ταυτίζουμε τὴ φυγὴ μὲ τὴ λιποταξία, μὲ τὴ ναρκισσικὴ ἄρνηση κάθε συμφυρμοῦ μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὴ βλέπουμε σὰν ἀριστοκρατικῶν ἀξιώσεων ἀποχὴ ἀπὸ τὸ χρέος τῆς ἱστορικῆς ὥρας, ἄρα προδοσία ἢ ἡττοπάθεια. Καὶ εἶναι τέτοια, σὲ πολλὲς περιπτώσεις. Δὲν εἶναι πάντα. Ἂν θέλουμε νὰ μὴν παρασυρόμαστε τυφλά, ἄνανδρα, ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τῆς στιγμῆς καὶ τὶς δημοκοπίες, ἔχουμε χρέος ν' ἀντιδιαστείλουμε τιμητικὰ μιὰν ἀπὸ τὶς ὑψηλότερες, τὶς πιὸ δραματικὲς ἐφέσεις τοῦ ἀνθρώπινου δαιμόνιου—δὲν ξέρω πῶς ἀλλιῶς νὰ τὸ πῶ. Στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὰ πρῶτα τοῦ πρώτου μεταπολεμικοῦ καιροῦ, ἡ φυγὴ εἶχε γίνει ὄχι σύνθημα ἀλλὰ σύμπτωμα, ἀνάγκη διάχυτη, χαρακτηριστικὴ μιᾶς ἀποδοκιμασίας γιὰ τὴν τάξη τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτὸς ξεφανερωνόταν ὕστερα ἀπὸ τ' ἀποκαλυπτήρια ποὺ τοῦ ἔγιναν πάνω στὰ πεδία τῶν μαχῶν. Θυμᾶμαι ἀκόμα τὴν ξαφνική, τὴ συμπυκνωμένη γοητεία ποὺ μὲ τύλιξε ὅταν ἀντίκρυσα, νεαρὸ φοιτητάριο τότε, στὴν προθήκη κάποιου ἀθηναϊκοῦ βιβλιοπωλείου, τὸν τίτλο ἑνὸς γαλλικοῦ μυθιστορήματος «**Partir!**». Εἴταν σὰν ἕνα σάλπισμα, πρόσκληση ὄχι πιὰ σὲ ταξίδι ἀλλὰ σὲ ἀποστασία. Οἱ λογοτεχνικοὶ ποντοπόροι τοῦ καιροῦ ἐκείνου μπορεῖ νὰ τὸ φτήνηναν λιγάκι τὸ θέμα, νὰ τὸ ἔκαναν σύστημα κι' ἐκμετάλλευση, ὅμως δρόσισαν καὶ τὴν ψυχή μας ποὺ εἶχε τσουρουφλισμένα ἀπὸ τὸν καῦμὸ τῶν ἀπογοητεύσεων τὰ δόλια της τὰ φτερά.

Δὲν στέκαμαι ὅμως σ' αὐτό, τὸ πιὸ περιστασιακὸ κι' ἐφήμερο, ἐπίπεδο τῆς «φυγῆς», ὅπως δὲν στέκεται κι' ὁ κ. Καραβίας. Φυγὴ δὲν σημαίνει πάντα δίψα γι' ἀποδημία, ὅπως δὲν σημαίνει καὶ παραίτηση ἢ ἀπόδραση. Σὲ μιὰ θεμελιακή, ὀντολογικὴ θὰ ἔλεγα, διαφωνία μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα βλέπει τὸ βαθὺ ἐλατήριο τῆς φυγῆς ὁ διαλεχτὸς δοκιμιογράφος, καὶ γι' αὐτὸ τῆς ἀναγνωρίζει καθαρὰ ἐνεργητικὸ χαρακτῆρα, ποὺ γίνεται κατὰ τὶς περιστάσεις ἐπαναστατικός, ἡρωϊκός. Τέτοιο νόημα ἔχει τὸ μαρτυρολόγιο τῶν πρωτοπόρων καλλιτεχνῶν ποὺ μᾶς παρουσιάζει, καὶ ποὺ ἔρριξαν τὸ γάντι τους στὸ πρόσωπο τοῦ κόσμου, γιατὶ ἀρνήθηκαν νὰ δεχτοῦν τὰ μέτρα του. Ἀλλὰ καὶ τέτοιο νόημα ἔχει τὸ ἀνάλογο μαρτυρολόγιο, ὄχι πιὰ τῶν ἀνακαινιστῶν τῆς Τέχνης, ἀλλὰ τῶν διανοητῶν, ποὺ συνέλαβαν πρῶτοι τὴ μυστικὴ γεύση τῆς ἐποχῆς μας. Ἐδῶ πιὰ ἡ φυγὴ γίνεται καθαρὴ Ἀνταρσία. Δὲν παραβλέπει τὰ πρακτικὰ αἰτήματα τοῦ καιροῦ· τὰ ὑπερβαίνει—ἀφοῦ κάποιοι ἀναγκάζονται, ἔτσι κι' ἀλλιῶς, νὰ κοιτάζουν πέρα. Καὶ τότε ἡ φυγὴ παρουσιάζεται ξαφνικὰ ν' ἀποκτᾶ ἕνα ἄλλο πρόσωπο, πιὸ γνώριμο ἴσως ἀλλὰ καὶ πιὸ σκυθρωπό: τὸ πρόσωπο τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας. Φτάνουμε ἔτσι σὲ μιὰ λέξη - κλειδὶ τῆς τωρινῆς ὥρας, πολὺ πλατύτερης σημασίας ἀπὸ τὴ φυγή. Τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα δοκίμια τοῦ κ. Καραβία, μοιραῖα, γεφυρώνονται. Ὄχι, ὄχι, ἡ λέξη «ἄγχος», ποὺ μᾶς ἔχουν προτείνει στὰ ἑλληνικά, δὲν μοῦ φαίνεται ἡ κατάλληλη: ἔχει χρῶμα παθολογικό. Ἂς διαλέξουμε κάλλιο τὴ λέξη «ἀγωνία».

Πολλὰ λέγονται γι' αὐτήν, ἀκόμα καὶ στὴν Ἑλλάδα. Κάθε ἐποχὴ ἔχει τὴ λέξη της—ἕνα κρᾶμα ἀπὸ ἀναστεναγμὸ καὶ πόζα. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ μόδα πάνε, ἔτσι, ἀδερφωμένες, χεροπιασμένες, γιὰ νὰ εἰρωνεύεται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, νὰ μὴ ξεχνιέται ἡ καταδολὴ τοῦ φόρου πρὸς τ' ἀνθρώπινα, τὰ πολὺ ἀνθρώπινα. Ἡ ἀγωνία ὅμως ὑπάρχει, καὶ ξεκινάει ἀπὸ κάμποσο μακρυά: Ὅσοι πάνε ν' ἀποκαταστήσουν τὴ γενεαλογία της, φτάνουν σὲ τόσο χρονικὸ βάθος ποὺ ἡ φυσιογνωμία της νὰ γίνεται δυσκολογνώριστη. Ἂς περιοριστοῦμε, πρὸς τὰ πίσω, γιὰ τὸ στερεότερο τοῦ ἐδάφους, στὸν 17ο αἰῶνα μὲ τὸν Πασκάλ—μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ συγκλονιστικὲς μορφὲς τῆς ἑποποιΐας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πίστη τοῦ Πασκὰλ εἶναι περισσότερο μιὰ ἀγωνία γιὰ τὴν πίστη. Ἔτσι ἐγκαινιάζεται, τραγικά, κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν τρίχινο χιτῶνα τοῦ ἀσκητῆ, ὁ φόβος γιὰ ὀρφάνια μας, ποὺ θὰ ὀγκωθεῖ ἀργότερα, πίσω ἀπὸ τὰ πικρὰ χείλη τοῦ Κίρκεγκωρ, καὶ θὰ ξεσπάσει, ἀπερίφραστος, δίαιος, στὸν δικό μας τὸν αἰῶνα.

Οἱ ἀφελέστεροι πιστεύουν πὼς εἶναι μιὰ παιδικὴ ἀπὸ μέρος μας ἀνάγκη προστασίας, ποὺ μᾶς παιδεύει: ἡ ἀναζήτηση κηδεμονίας στὸ πρόσωπο ἑνὸς Θεοῦ. Οἱ διανοητὲς ἐπισημαίνουν ἐδῶ τὸν ὀποφασιστικὸ παράγοντα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ὅταν δηλαδὴ ὁ πολιτισμός μας φτάνει σὲ μιὰν ἐσωτερικὴ κρίση καὶ διαστρᾶ τὴν ὀργανικὴ ἀνθρώπινη ἑνότητα, ἢ καὶ τὴν κάνει κατάφωρη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἔχει κανεὶς ἐδῶ τὸ αἴσθημα μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐπαφῆς ποὺ κόπηκε. Ἂς μὴν ὑπερβάλλουμε ὅμως, ἂς μένουμε ρεαλιστικὰ πιστοὶ στὰ ὑποδείγματα τῆς ζωῆς: Τὴν ἀγωνία αὐτή, δὲν τὴ νιώθουν οἱ πάντες. Οἱ περισσότεροι ἀναπαύονται μακάρια στὶς μικρόσωμες διεκδικήσεις τους: τὸν ἀποθησαυρισμό, τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς ματαιοδοξίας, τὴ στενή, ἐγωϊστικὴ διαιώνιση. Βέβαια τίποτα δὲν ἐμποδίζει κάτω ἀπὸ τὴν πιὸ πεζὴ ἐπιδίωξη νὰ κρύβεται ἀγνώριστος, ἀσύνειδος, ὀχυρωμένος, ὁ καῦμὸς γι' ἀναζήτηση νοήματος στὴ ζωή. Γιὰ νὰ ψηλαφίσουμε ὅμως τὸν πραγματικὸ καὶ πυρετωμένο σφυγμὸ τῆς ἀγωνίας, πρέπει νὰ στραφοῦμε σὲ κάποιους ἀκρίτες τοῦ κόσμου μας, ποὺ ὁρίστηκαν νὰ συντηροῦν τὸ δραματικὸ διάλογο τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ Δύναμη ποὺ σωπαίνει. Ἢ καὶ σὲ κάποιους ὄχι ἐπιφανεῖς, πολυπληθέστερους αὐτούς, ἀνώνυμους ἀνθρώπους, ποὺ ὅμως ἔχουν ἀκριτικὴ ἰδοσυγκρασία, καὶ ποὺ ἀγωνίζονται ἀτομικά, ξεμοναχιασμένοι, ἀμίλητοι, ἀξομολόγητοι, στὸ σύνορο τῆς προαιώνιας σκιᾶς.

Ἡ ὑποστασιακὴ ἀγωνία ἔχει κάτι τὸ ἐφιαλτικὸ καὶ τὸ ἀφόρητο, ὅμως ἂν τὴν ἀναλύσουμε μὲ ψύχραιμη παρρησία, θὰ ἰδοῦμε πὼς ἔχει καὶ κάτι τὸ πολύτιμο. Διατιμᾶ τὴν ἔξαρσή μας πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀπολύτου. Καὶ ἴσως τὸ θέμα τῆς νοσταλγίας, ποὺ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ βιβλίου του θίγει ὁ κ. Καραβίας, νὰ μὴ τῆς εἶναι καὶ τόσο ξένο. Κάτι μὲ εἰδοποιεῖ πὼς ὑπάρχουν ὑποδόριοι σύνδεσμοι κάτω ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς φθόγγους, ἕνα ἀόρατο πλέγμα ποὺ τοὺς κάνει μέλη, συλλαβές, ἑνὸς λόγου ποὺ δὲν ἔχει διατυπωθεῖ, καὶ ποὺ εἶναι τὸ ψέλλισμα τῆς ἐσωτερικῆς μας φωνῆς, τὸ ὀπαντητικὸ στὴ συνθηματικὴ γλώσσα τῶν ἀστερισμῶν.

Γιατί, βλέπετε, ἂς ὑποστηρίζουν μερικοὶ πὼς τὸ ἔχουν δαμάσει τὸ τέρας τοῦ Ἀγνώστου. Περνᾶνε γιὰ ὑποταγή του τὴν ἀναισθησία τους. Ἡ ζωὴ εἶναι ἕνα ἱερὸ μυστήριο—ἢ μιὰ κτηνωδία. Ἂν δὲν εἶναι τὸ πρῶτο, τότε σημαίνει πὼς μὲ τὴ γέννησή μας πέσαμε σὲ μιὰν ἐνέδρα καὶ ποταπὴ κι' ἐξευτελιστική.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Φεβρουαρίου 1959

16131111.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΥΦΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μὲ σοφία, ἁρμοδιότητα κι' εὐγλωττία ἀνέπτυξε ὁ κ. Λέων Κουκούλας, τὴν περασμένη Παρασκευή, στὴν αἴθουσα τῆς Στέγης Γραμμάτων, ἕνα θέμα ποὺ καὶ τὸν ὑπογραφόμενο εἶχε κάποτε ἀπασχολήσει, ἀπὸ στήλη δημοσιογραφική: Τὸ ἂν νοεῖται προσωπικὸ ὕφος γιὰ τὸ συγγραφέα τοῦ θεάτρου. Φυσικά, ἡ ἀπάντηση τοῦ κ. Κουκούλα—ἀνθρώπου θρεμμένου μὲ τὴν κλασικὴ Γραμματεία — εἴταν καταφατική. Ὁ δραματικὸς ποιητὴς εἶναι καλλιτέχνης ὅπως κάθε καλλιτέχνης. Δημιουργεῖ, δὲν κρατάει στενογραφημένα πρακτικὰ τῆς τρεχούμενης ζωῆς. Κι' ἂν πλάθει αὐθυπόστατα ὄντα μὲ τὰ πρόσωπα τῶν ἔργων του, ὡστόσο μετουσιώνει, κατὰ τὴ διαδικασία αὐτή, εἴτε ἐσωτερικές του παρορμήσεις καὶ διώματα, εἴτε στοιχεῖα ἀντλημένα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ποὺ ὅμως, γιὰ νὰ συντεθοῦν, ἀφομοιώθηκαν πρίν, τράφηκαν μὲ τὸ δικό του τὸ αἷμα. Ἀπέκτησαν ἰθαγένεια. «Ὕφος».

Τὸ ζήτημα δὲν θὰ μποροῦσε κὰν νὰ τεθεῖ ἂν δὲν εἶχε μεσολαβήσει ἱστορικὰ ἡ νατουραλιστικὴ πλάνη. Πλάνη ὄχι μὲ τὴν ἔννοια πὼς ἡ νατουραλιστικὴ προσήλωση ἔβγαλε ἀναγκαστικὰ κακοὺς συγγραφεῖς. Μακάρι καὶ ἄλλες «σχολὲς» νὰ εἴχαν νὰ ἐπιδείξουν τόσο αὐθεντικὰ τάλαντα ὅσα ὁ νατουραλισμὸς στὴν ἀκμή του. Πλάνη μὲ τὴν ἔννοια πὼς οἱ κορυφαῖοι τοῦ νατουραλισμοῦ παρεξήγησαν, ἁπλούστατα, τὸν ἑαυτό τους: Κήρυσσαν τὸ ἀπρόσωπο καὶ εἴταν ὑποταγμένοι στὴν προσωπικότητά τους. Ὑποταγμένοι καὶ μαζὶ χειραφετημένοι χάρη σ' αὐτήν. Νομίζοντας πὼς ἀντικαθρεφτίζουν δουλικὰ τὴ ζωή, ἐξέφραζαν ἕνα προσωπικό τους ὅραμα, ἑρμηνευτικό της. Συμβαίνει λοιπὸν αὐτὸ ἀκριβῶς νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τὴν Τέχνη — κάθε Τέχνη. Ἂς νομίζουν οἱ ἀφελέστεροι πὼς γυρεύουν τὴ φωτογραφικὴ ἀναπαράσταση. Νὰ τοὺς ἰδῆτε πῶς μεθᾶνε ὅταν βρεθοῦν μπροστὰ στὴ μαγεία! Φτάνει νὰ τοὺς εἶναι μὲ κάποιον τρόπο προσιτή...

Στὸν αἰῶνα μας, καὶ εἰδικότερα στὶς ἡμέρες μας, τὸ ζήτημα ἔχει λυθεῖ—τόσο ποὺ ὅλα τὰ παραπάνω νὰ καταντᾶνε περιττά, ἀφοῦ μάλιστα οὔτε νὰ σχολιάσουν τὶς «θέσεις» τοῦ κ. Κουκούλα προορίζονται. Τ' ἀναφέρουμε ὡστόσο γιὰ νὰ μᾶς δώσουν λαβὴ σ' ἕνα πλάγιο βῆμα: Τὸ δόγμα τοῦ ἀντικειμενισμοῦ τὸ ἔχει διαδεχτεῖ σήμερα ὁ ἄκρατος σχεδὸν ὑποκειμενισμός. Ξεπερνάει—μπορεῖ νὰ πεῖ κανένας—καὶ αὐτὸ ἀκόμα τὸ αἰσθητικὸ ἐπίπεδο, γιὰ νὰ καθιερώσει ἕνα νέο ἦθος: «Ἔτσι αἰσθάνομαι ἐγώ, ἔτσι βλέπω, ἔτσι ἀκούω. Ὅποιος καταλαβαίνει ἂς καταλάβει· οἱ ἄλλοι—ἐκὰς οἱ βέβηλοι!». Διανοίγεται ἔτσι ἕνας ζηλευτὰ ἐλεύθερος χῶρος γιὰ τὴν Τέχνη, πού, ὅπως κάθε εὐτυχία, ἐγκυμονεῖ ἕναν κίνδυνο: τὴν ἔπαρση. Τὸ ἀνεξέλεγκτο, τὸ αὐθαίρετο, παραμένει πρόβλημα ποὺ δὲν ἔχει λυθεῖ.

Ἡ κλασικὴ σχολή, ὅταν γέρασε, ἀποστεώθηκε, ἔγινε ἕνα σύνολο ἀπὸ «κανόνες». Οἱ κανόνες αὐτοί, δὲν εἴταν πιὰ νόμοι· εἴταν συνταγές. Καὶ συνταγές, τὸ χειρότερο, ποὺ δὲν ἐξασφάλιζαν καμμιὰν ἐπιτυχία. Ἔρχεται ὁ ρωμαντισμὸς—μιλᾶμε γιὰ τὸ Θέατρο — καὶ ἀνατρέπει τοὺς κανόνες, κουρελιάζει τὶς συνταγές. «Ὅταν πρόκειται νὰ γράψω ἕνα ἔργο, δηλώνει ὁ Λόπε ντὲ Βέγκα, κλειδώνω στὸ συρτάρι μου ὅλους τοὺς κανόνες». Δημιουργοῦνται ἔτσι ὄχι μόνο νέα ἔργα, ἀλλὰ καὶ νέα κριτήρια. Τί σημαίνει ὅμως «κριτήριο»; Σημαίνει νόμοι. Ὅπου νόμοι δὲν ὑπάρχουν, καὶ τὰ κριτήρια εἶναι ἀνύπαρκτα, γιατὶ ἔχουν γίνει πολὺ ρευστά. Στοὺς παγωμένους, ἐξωτερικοὺς κανόνες τοῦ ψευδοκλασικισμοῦ, ὁ ρωμαντισμὸς ὑποκαθιστᾶ κάποιες ἀρχὲς πιὸ κρυφές, ποὺ δίνουν ἔκφραση σὲ θαμπές, ἐνστικτικὲς ὁρμές, ὑποταγμένες ὅμως στὸ νόημα τῆς Τέχνης. Οἱ ρωμαντικὲς ἀρχὲς —ὄχι πιὰ κανόνες—ἔχουν μιὰν ἐσωτερικὴ πειθαρχία ἀφανέρωτη: Τὰ ἱστορικὰ δράματα τοῦ Λόπε ντὲ Βέγκα δὲν παίζονται πιά, ἐνῶ παίζονται τὰ κοινωνικά του. Γιατί; Γιατὶ στὰ πρῶτα ἡ μορφή, οὐσιαστικά, διαλύεται, ἡ συνοχὴ τῶν γεγονότων γίνεται δραματικὰ τόσο χαλαρή, ἡ πορεία τόσο αὐθαίρετη, ὥστε καὶ τὰ πρόσωπα νὰ χάνουν τὴ στερεότητά τους. Ἀντὶ γιὰ δράματα, ἔχουμε πανοράματα. Καὶ τὴν περιέργεια τῆς στιγμῆς γιὰ πανοράματα, τὴ συνεπήρε ὁ Χρόνος...

Ὅλη ἡ νεώτερη δραματικὴ ποίηση βγῆκε ἀπὸ τὸ ρωμαντισμὸ—ὅπως ἄλλωστε κι' ὅλη ἡ νεώτερη Τέχνη. Ἀπὸ τὸ ρωμαντισμὸ ρυθμισμένον πότε - πότε μὲ κάποιες κλασικιστικὲς φιλοτιμίες περιοδικῆς μορφῆς. Γιατὶ ὀργανικὰ κλασικὸς δὲν γίνεται κανένας μόνο καὶ μόνον ἐπειδὴ τὸ θέλει. Κι' ὅμως, τὸ νομίζουν σήμερα μερικοί. Ὁ κλασικισμὸς εἶναι μιὰ στιγμὴ τῆς Ἱστορίας, ἕνα ἐπιστέγασμα κι' ἕνα ὁκορύφωμα, ἄρα στιγμὴ πολὺ στιγμιαία. Ἐνῶ ὁ ρωμαντικὸς ἀναβρασμὸς μπορεῖ νὰ συνεχίζεται αἰῶνες, παραλλάζοντας, γαληνεύοντας, ξαναθεριεύοντας, μεταμορφωνόμενος, ξεγελώντας. Παραλλαγὲς τοῦ ρωμαντικοῦ πυρετοῦ εἶναι ὅλες οἱ νεώτερες σχολές, μὲ ἰθύνουσα κατεύθυνσή τους τὸν ὅλο καὶ βλοσυρότερο ὑποκειμενισμό. Τὸ ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο ποὺ ἐξαπέλυσε ἀρχικά, κι' ἀσύνειδα, τὸ ρωμαντικὸ κίνημα, ὁδηγήθηκε στὰ ὅρια τῆς ἀναρχίας.

Τὸ γιατί, εἶναι εὐκολονόητο. Γιατὶ δὲν γίνεται καθεστὼς ὁ ρωμαντισμός. Καθεστὼς θὰ πεῖ στάση, τυποποίηση, ἀδράνεια — κι' ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἐνεργήματα ἀντινομικὰ μὲ τὸ ρωμαντικὸ πνεῦμα. Ἄρα ὁ ρωμαντισμὸς εἶναι ὑποχρεωμένος, καταδικασμένος, νὰ προχωρεῖ ὁλοένα. Ὡς τὶς τελευταῖες του συνέπειες. Εἶναι αἰχμάλωτος τῆς ἐλευθερίας του. Ἐκτὸς πιὰ ἂν οἱ συγκεκριμένες συνθῆκες μιᾶς στιγμῆς βοηθήσουν νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ τοπικὰ κλασικὴ φάση.

Δὲν εἶναι ἡ περίπτωση βέβαια τοῦ καιροῦ μας, μὲ τὴν ταραγμένη του ψυχή, μὲ τὴν οἰκουμενική της κλίμακα. Κάθε δόνηση τῆς ἀτμοσφαίρας στὸ Πεκῖνο γίνεται ἀκαριαῖα αἰσθητὴ στὴν Εὐρώπη. Ὁ κόσμος ἔχει μπεῖ σὲ μιὰ περίοδο ζυμώσεων ποὺ ἀλλάζουν ὄχι πιὰ τὴ μορφὴ τοῦ χώρου ἀλλὰ τὸ ρυθμὸ τῆς Ἱστορίας καὶ τὸ ἐσωτερικὸ ὕφος τῆς ζωῆς. Καὶ τὸ φαινόμενο ποὺ παρουσιάζεται στὸν τομέα τῆς Τέχνης εἶναι τοῦτο: Ὅσο πιὸ πολὺ χειμάζεται ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας, τόσο καὶ ἡ Τέχνη στενεύει τὸν κύκλο της, γίνεται ὑποκειμενικότερη, μοναχική, ἀπόκρημνη. Γλώσσα συνθηματική, γιὰ μυημένους. Ξεπέρασε τὸ σύνορο ὅπου ὁ ρωμαντισμὸς ἀνταποκρινόταν σὲ νόμους. Γίνεται ἰδιορρυθμία, ἐξαίρεση. Κι' ἀφήνει στὴν κατανάλωση τὰ ὑποπροϊόντα της, ποὺ εἶναι προσιτὰ — ἐπειδὴ εἶναι φτηνά.

Καὶ γιὰ νὰ ξανάρθουμε στὴν ἀφετηρία μας: Ὁ ὑποκειμενισμὸς ἄνοιξε νέες προοπτικὲς στὴν Τέχνη καὶ στὴν ψυχή. Ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ κλασικὴ ἐποχὴ — ὄχι ὁ «κλασικισμός», ποὺ εἶναι σύστημα, routine. Τὸ προσωπικὸ ὕφος τοῦ ἔργου Τέχνης, θεατρικοῦ ἢ ἄλλου, καὶ οἱ δυὸ τὸ προέβαλαν. Τί προσωπικότερο ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Σοφοκλῆ; Ὅπου γίνεται αἰσθητὸ ὅτι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὑποκειμενικὴ θεμελίωση ἔχει κάθε ἀληθινὴ Τέχνη. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος μόνο διὰ τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ λυτρωθεῖ. Μήπως αὐτὸ δὲν εἶναι, σὲ ἄλλη σφαῖρα, καὶ τὸ βαθύτερο δίδαγμα—ἴσως καὶ τὸ ὑψηλότερο—τοῦ Χριστιανισμοῦ;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΑΣ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Φεβρουαρίου 1959

1613(112.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΔΥΣΣΕΙΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καθὼς διαβάζω τὴν ἀξιοθαύμαστη συνθετικὴ μελέτη ποὺ ἔχει ἀφιερώσει ὁ κ. Παντελῆς Πρεβελάκης στὸν Καζαντζάκη, συνειδητοποιῶ πολλὰ πράγματα μαζί. Ἀναφέρομαι ἐδῶ σ' ἐκεῖνα ποὺ σὰ γιὰ πρώτη φορὰ λάμπουν μπροστὰ στὰ μάτια μας χάρη στὸν κ. Πρεβελάκη, κι' ὄχι σ' ἐκεῖνα ποὺ τὰ ξέρομε κιόλας λίγο - πολὺ καὶ ποὺ τώρα μᾶς γίνονται διαυγέστερα μόνο. Γιὰ νὰ ἐπισημάνω ὡστόσο κάποια ἀπὸ τὰ πρῶτα, θὰ χρειαστεῖ ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὰ δεύτερα. Καὶ ἀκόμα εἰδικότερα, ἀπὸ ἕνα, τὸ κύριο: Πάντοτε πιστεύαμε πὼς, στὸ πρόσωπο τοῦ Καζαντζάκη, ὄχι πιὰ ἡ νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, ἀλλὰ γενικότερα ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωή, ἔχει ἀποκτήσει τὸν πρῶτο της ἀρτιωμένο διανοητὴ ποὺ ἀναπνέει στὸ κλίμα τοῦ καιροῦ του κι' ἔχει σφαιρικὴ συγκρότηση, δὲν εἶναι ἁπλᾶ καὶ μόνο ἕνας τεχνικὸς τοῦ γραπτοῦ λόγου. Σ' ἄλλους καιρούς, παλαιότερους, μποροῦσε ἕνας λογοτέχνης νὰ ἔχει βαρύτητα χωρὶς καὶ νὰ διαθέτει ἀνάλογο πνευματικὸν ὁπλισμό, προσωπικὸ ὅραμα τῆς ζωῆς, κοσμοθεωρητικὴ ἄποψη δική του. Στὸν δικό μας, ὄχι. Αὐτὸ εἶναι τὸ κρίσιμο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας, ὁ μοιραῖος ἀλλὰ καὶ φυσικός της ἀναβαθμός, ποὺ τὴ διαφοροποιεῖ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Ἔ λοιπόν! ὁ Καζαντζάκης εἶναι ἐκεῖνος πού, θὲς ἀπὸ ἐσωτερικὴ προδιάθεση, θὲς γιατὶ βρέθηκε καὶ σὲ κατάλληλες συνθῆκες, πραγματοποίησε πρῶτος γιὰ μᾶς τὸν καινούργιο, πολυδιάστατο αὐτὸν πνευματικὸ τύπο.

Δὲν ἔχει σημασία ἀπὸ ποῦ ἄντλησε τὰ συστατικὰ τῆς κοσμοθεωρίας του. Ὁ κ. Πρεβελάκης προσφέρει πολύτιμη ὑπηρεσία μὲ τὸ νὰ διακριβώνει—καὶ μὲ τὶ σοφία!—τὶς φλέβες τῶν ἰδεῶν ποὺ ἔθρεψαν τὸν Καζαντζάκη, γιατί, ἔτσι, τὸν συνδέει μὲ τὰ ρεύματα ποὺ ἔδωσαν στὸν αἰώνα μας τὴν ἰδιαίτερη κι' ἀπαρόμοιαστη φυσιογνωμία του. Κι' ἄλλοτε μᾶς ἔτυχε νὰ τονίσουμε πὼς ἐκεῖνο ποὺ βαραίνει στὴν περίπτωση ἑνὸς λογοτέχνη, δὲν εἶναι ἡ ἀπόλυτη πρωτοτυπία τῆς κοσμοθεωρίας του—ἂν τέτοια πρωτοτυπία μπορεῖ ποτὲ νὰ νοηθεῖ—ὅσο ἡ προσωπικὴ του ἐμπλοκὴ μέσα στὸν ἰδεολογικό του κόσμο, ἡ καταβολὴ αἵματος στὴ δικαζόμενη περίπτωση, ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀφομοίωση τοῦ πάθους ποὺ ἐκφράζει, ἡ μετουσίωση τῶν ἰδεῶν σὲ βίωμα, τοῦ βιώματος σὲ δρᾶμα προσωπικό. Ὁ λογοτέχνης δὲν εἶναι φιλόσοφος γιὰ νὰ λογοδοτεῖ γιὰ τὴν ἀφηρημένη πατρότητα καὶ γιὰ τὴ λογικὴ συνέπεια ἑνὸς συστήματος. Ὁ λογοτέχνης εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη περίπτωση. Ὅμως, στὸν αἰώνα εἰδικὰ τοῦτον, τοῦ ζητᾶμε κάτι νὰ ἐκφράζει, κάτι νὰ ἔχει νὰ πεῖ, μιὰ στάση προσωπικὴ ἀπέναντι στὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς νὰ διατυπώνει, ἐρεθίσματα γόνιμα νὰ προσφέρει στὴν ἀγωνία μας, κι' ὄχι νὰ λέει, ἁπλῶς, ὡραῖα ὅ,τι δὲν ἔχει νὰ πεῖ. Ὁ Καζαντζάκης εἶναι ὁ πρῶτος μέσα στὴ γραμματεία μας ποὺ ὀργάνωσε μιὰ προσωπική του πνευματικὴ στάση.

Μπροστά του οἱ ἄλλοι, ὁσοδήποτε θεομύρωτοι, ὁσοδήποτε πηγαῖοι, φαίνονται εἴτε φτωχοί, εἴτε ἀνύποπτοι γιὰ τὸν περιβάλλοντα κόσμο, εἴτε στοιχειώδεις, εἴτε ἀγόμενοι καὶ φερόμενοι ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς ἐπιφάνειας καὶ τῆς στιγμῆς. Κι' αὐτὸς βέβαια δὲν εἴταν ἀγκυροβολημένος—εὐτυχῶς! — κι' αὐτὸς ποντοποροῦσε καὶ μετάλλαζε. Μόνο πού, πίσω ἀπὸ τὶς ἰδεολογικές του μεταμορφώσεις, παρέμενε πάντα ἕνα ἴζημα προσωπικό, μιὰ ἀρχικὴ καταβολή, ποὺ ἐξασφάλιζε τὴ συνέχεια, τὴν ψυχολογικὴ συνέπεια, τὴν ταυτότητα, τὸ ἐνιαῖο πάθος. Τὸν καιρὸ ποὺ τὸν λογαριάζαμε ἐμεῖς, οἱ τότε νέοι, μόνο γιὰ τὰ «Ταξίδια» του, καὶ ποὺ δὲν ξέραμε ἀκριβῶς γιατὶ τὸν λογαριάζαμε τόσο, ἀφοῦ τὸ «εἶδος» τοῦτο εἶναι λίγο - πολὺ ἔλασσον, αὐτὸ ἀκριβῶς ξεκρίναμε—ἀσύνειδα ἴσως—πίσω ἀπὸ τὴν περίπτωσή του: Τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ μένει ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς περιπλανήσεις του κι' ἀνάμεσα σ' ὅλες του τὶς ἀπιστίες. Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, τὸ νὰ γράφεις ἕνα «καθαρὸ» μυθιστόρημα μὲ πλοκή, νοικοκυροσύνη, τεχνικὴ καλή, περνοῦσε στὴν Ἑλλάδα γιὰ θετικότερη πνευματικὴ πράξη ἀπὸ τὸ νὰ συντάξεις ἕναν πυρετωμένο μονόλογο μὲ ἀφορμὴ κάποια χώρα ποὺ εἶδες, κάποιο μῦθο ποὺ ἔπλασες, κάποια σύμβολα ποὺ σοῦ τάραξαν τὸν ὕπνο...

Ἀπὸ τότε, τὰ πράγματα ἐξελίχτηκαν πολύ, παντοῦ σχεδὸν ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ φιλισταῖσμὸ κι' ἀπὸ τὴ μακάρια αὐταρέσκεια. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὡστόσο πὼς κι' ὁ Καζαντζάκης ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ συνθηκολογήσει γιὰ ν' ἀκουστεῖ. Ἡ μυθιστοριογραφία του εἶναι ἡ συνθηκολόγηση. Μὲ τὸ μυθιστόρημά του, προσέφερε στὸν ἀποσυνθεμένο κόσμο τοῦ μεταπολεμικοῦ καιροῦ ὑποδείγματα ἀντοχῆς, ἀναπληρώματα ἐλλείπουσας ἠθικῆς ὑγείας, ἕνα μῦθο πρωτόγονης, βάρβαρης παληκαριᾶς, ἱκανὸ νὰ ἐπιπλώσει τὰ ἐξαντλημένα ὄνειρα τῆς ἠττοπάθειας. Τοῦ χρειάστηκε ἔτσι τοῦ Καζαντζάκη νὰ ρευστοποιήσει τὰ ἐσωτερικά του τὰ ὁράματα, νὰ τὰ προσγειώσει, νὰ τὰ κάνει λιανὰ καὶ καταναλώσιμα. Καὶ — τραγωδία ἀνυποψίαστη, ἴσως κι' ἀπὸ τὸν ἴδιον, δὲν ξέρω—τότε μόνον τὰ εἶδε, ἔτσι πιὰ ξεπουπουλιασμένα, νὰ γίνονται ἐνδάλματα τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς: Κοινόχρηστα εἴδωλα, πασαλειμένα μὲ τὸ σάλιο τῆς ὁμαδικῆς ψύχωσης καὶ τῆς μιμητικῆς λατρείας.

Ἄχ, πολυαγαπητέ μου Παντελῆ Πρεβελάκη! Θὰ ἤθελα νὰ μοῦ ἔλεγες ἂν ὁ Ὀδυσσέας σου μπόρεσε νὰ σηκώσει γιὰ τελευταία φορὰ ἄγκυρα, καὶ νὰ ξανοιχτεῖ πέρα, μακρυὰ ἀπὸ τὸ χνωτισμένο τοῦτο ἀραξοβόλι...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΙΟ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Μαρτίου 1959

1613113-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΙΣΚΙΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μ' εὐλάβεια καὶ μὲ περίσκεψη ἀντικρύζω τὸ νέο βιβλίο τοῦ κ. Βασίλη Φράγκου, ποὺ ἔρχεται νὰ κορυφώσει τὴ χαραγμένη σὲ προηγούμενα δοκίμια πνευματική του πορεία, ἢ καὶ νὰ τὴν ὁδηγήσει σ' ἕνα σταθμό. Καὶ πάλι μένω μὲ συστολὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ἄξυτο: Ὁ «Διαλεκτικὸς περσοναλισμὸς» τοῦ κ. Φράγκου εἶναι μελέτη φιλοσοφικὴ μὲ θεμελίωση, ἐνημερότητα, αὐτάρκεια ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν ἐρασιτεχνικὲς ἀνευθυνολογίες. Ὅμως ἡ παράπλευρη πορεία, ὁ ἐξομολογητικός, μὴ κριτικός, σχολιασμός, τὸ κλωθογύρισμα τοῦ στοχασμοῦ μας ποὺ πῆρε ἀφορμή, ἐρεθίστηκε ἀπὸ τὸ γόνιμο κείμενο, αὐτὰ εἶναι λειτουργίες ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἀποφύγουμε. Ἡ ἱστορικὴ ὥρα μᾶς σπιρουνίζει. Μακάριοι οἱ μακάριοι! Οἱ ἄλλοι, δερνόμαστε μεσοπέλαγα, ἀλύτρωτα, πάνω στὸν ξεμοναχιασμένο βράχο, σὲ νύχτα ἀφέγγαρη, ἀστρική.

Κι' ἐδῶ, πάλι, ἡ δίψα γιὰ ἑνότητα κάνει τὴν ἐμφάνισή της, τὸ δραματικὸ αὐτὸ ψυχόρμητο τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου: Νὰ ξανακολλήσουμε τὰ σκορπισμένα μέλη μας, ν' ἁρμολογήσουμε τὴν καρδιά μας. Τὴν παλιὰ δυαρχία, σῶμα - ψυχή, θἄλεγε κανεὶς πώς, στὶς ἡμέρες μας, τὴ διαδέχτηκε μιὰ ὁλοκληρωτικὴ διάσταση, μιὰ ἀνατίναξη, ποὺ αὐτόχρημα διεμέλισε, κι' ἐκ τῶν ἔσω, τὴν ταυτότητά μας. Δὲν εἴμαστε πιὰ δύο ὁ καθένας μας, ὅπως μᾶς ἔκαναν. Εἴμαστε μιὰ δέσμη ἀπὸ στοιχεῖα ἀσυνάρτητα, ποὺ συγκρατοῦνται ἀκροβατικά, δίχως ὑψηλὴ συνοχή, μὲ ἀπόλυτη τυχαιότητα, πάνω στὸ χάος. Οὔτε περίγραμμα λοιπὸν οὔτε πυρήνας. Ἀκόμα καὶ ἡ Τέχνη μᾶς ἀρνήθηκε τὴ στερεότητα τῆς μορφῆς, τὴ συνέπεια τοῦ ἐνιαίου προσώπου. Ἀφοῦ λοιπὸν γιὰ ψυχολογική μας ἑνότητα δὲν εἶναι νὰ γίνεται πιὰ λόγος, ἔρχονται ὁ κ. Φράγκος κι' ὁ περσοναλισμὸς νὰ μᾶς διαβεβαιώσουν τουλάχιστο γιὰ τὴν ὀντολογικὴ βαρύτητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, γιὰ τὴν ἱερὴ σημασία του. Οἱ πολὺ λυτρωμένοι καὶ δυνατοὶ ἂς τοὺς ρίξουν τὴν πέτρα. Ἐμεῖς, δὲν τὸ ἀντέχουμε.

Ὁ κ. Φράγκος ξεκινάει ἀπὸ μιὰ πολὺ θετικὴ διακρίβωση: τὸν ἐξανδραποδισμὸ τοῦ σύγχρονου ἀν-

θρώπου ἀπὸ τὰ τεχνικὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, τὴ μετατροπή του ἀπὸ ὑποκείμενο σὲ ἀντικείμενο. Πραγματικά, θὰ εἴχαμε ἐδῶ κάθε δίκηο νὰ ποῦμε πώς, ἐνῶ τὸ ἐργαλεῖο, στὸν καιρό του, εἴταν ὄργανο τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ἄνθρωπος, στὴν καπιταλιστικὴ ὥρα, ἔγινε ὄργανο τῆς μηχανῆς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια πὼς πρέπει, μὲ στεῖρα κι' ἀνιστόρητη δεισιδαιμονία, νὰ ξορκίσουμε τὸν τεχνικὸ πολιτισμό. Σημαίνει πὼς πρέπει νὰ τὸν ἐξουσιάσουμε. Καὶ τὸ μέσο τοῦ ἐξουσιασμοῦ του, μᾶς λέει ὁ κ. Φράγκος, εἶναι ἕνας σοσιαλισμὸς μὲ πνεῦμα ὄχι μηχανοκρατούμενο, ὄχι ἀπάνθρωπα ἀφηρημένο, ἀλλὰ ποὺ ν' ἀναγνωρίζει σὰν κεντρική του ἀξία καὶ ρυθμιστὴ τὴν ἀνθρώπινη ὀντότητα μὲ ὅλες τὶς ἐσωτερικές της συναρτήσεις καὶ προεκτάσεις. Ἡ μεταφυσικὴ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἱστορικὸ σύμπτωμα μιᾶς περιόδου ὅπου μιὰ ἡγετικὴ τάξη—ἡ ἀστική—ξεπέφτει. Εἶναι ἐκπόρευση βαθύτερη ἑνὸς ὄντος μὲ εἰδικὴ ποιότητα, ποὺ ἀξιώνει νὰ τοποθετηθεῖ συνειδητὰ μέσα στὸ σύμπαν.

Δὲν ἰσχυρίζομαι πὼς ἑρμηνεύω τὴ σκέψη τοῦ κ. Φράγκου, ἔτσι μάλιστα ποὺ ἁπλουστεύω, γιατί, τότε, θὰ τὴν πρόδινα. Βοηθιέμαι ὅμως ἀπὸ τὸ διάγραμμα τοῦ λογισμοῦ του γιὰ νὰ ψηλαφήσω ἕνα θέμα ποὺ μᾶς καίει—καὶ ποὺ κατέι. Ἡ λογοτεχνία τοῦ καιροῦ μας, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ προσδιορισμένη συναισθηματική της ἀγωνία, καὶ ἡ φιλοσοφία, ξεκινημένη αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἐρευνητικό της δράμα, συναπαντήθηκαν στὰ τυφλὰ μέσα στὸ σκοτάδι, ἔνιωσαν τὰ χέρια τους νὰ σμίγουν σπασμωδικά, πυρετωμένα, πάνω στὴν κρύα, βαρειὰ κλειδαριὰ τοῦ μυστηρίου. Πραγματοποιήθηκε ἔτσι ἕνας ὑμέναιος περίεργος, ψυχοπνευματικός, ἔγινε μιὰ ἀνταλλαγὴ ἀπὸ θερμοκρασίες, ποὺ τόνωσε τὸ φρόνημα μερικῶν ἀνθρώπων, κι' ἂς εἶχε γι' ἀντίτιμο μιὰ τρομερὴ διαύγεια. Ἡ διασταύρωση ἄλλωστε αὐτὴ παραμένει αἱρετική, δὲν ἐπηρεάζει τοὺς ἀτάραχους. Ἡ εὐτέλεια εἶναι τὸ ἀντίσωμα ποὺ μεταχειρίζεται στὴν κοινὴ ζωὴ ἡ ἀνθρώπινη φύση γιὰ ν' ἀμύνεται ἀτέναντι στὰ ἐπικίνδυνα ἀπόρρητα, νὰ σκεπάζει τὸ φοβερὸ πρόσωπο τῆς μεγάλης ἀγωνίας.

Ὅπως μᾶς τυράννησαν τόσους αἰῶνες οἱ δραματικὲς συγκρούσεις τοῦ κορμιοῦ μὲ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τότε ποὺ τὰ δυὸ αὐτὰ ἀπέκτησαν χωριστὴ ὑπόσταση μόνο καὶ μόνο γιατὶ τὰ σκεφτήκαμε ἔτσι, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ νεώτερο πνεῦμα σταυρώθηκε πάνω στὸ σχῆμα ὑλισμὸς-ἰδεαλισμός. Οἱ ἀπόπειρες νὰ συνδιαλλαγοῦν οἱ δυὸ αὐτὲς ἀπόλυτες ἀφαιρέσεις εἶναι τόσες ποὺ καὶ μόνο γιὰ τὸν ἀριθμό τους θὰ ἔχαναν κάθε πειστικότητα. Ὁ κ. Φράγκος ὅμως δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ξεφύγει αὐτὸ τὸ σκόπελο, γιατὶ δὲν ἐπιχειρεῖ τὴν προβληματικὴ συνδιαλλαγή. Ἐπανατοποθετεῖ ἐξ ὑπαρχῆς τὸ θέμα, καὶ σὲ ἄλλη βάση. Ἡ προοπτική του εἶναι ἕνας νέος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, «σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο». Ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου, «ὅπως διαλεκτικὰ συλλαμβάνεται στὴ σημερινὴ ἱστορικὴ ὥρα, παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ συνειδητοποιηθεῖ τὸ σημεῖο ἐπαφῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας καὶ νόησης καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ πηγὴ τῆς διαλεκτικῆς ἀρχῆς». Καὶ ἡ ὅλη ἄποψη τοῦ κ. Φράγκου θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ νέα ἐκδοχή, σ' ἕνα νέο τρόπο ν' ἀντιμετωπίζεται ἡ Συνείδηση, ὄχι σὰν «αἴσθηση - αὐταίσθηση», ἀλλὰ σὰν «βεβαίωση τῆς ὕπαρξης τοῦ Ὄντος», ἐξαγγελία του.

Ὑποκλίνομαι μπροστὰ στὴ συλλογιστικὴ τοῦ κ. Φράγκου ὅπως καὶ μπροστὰ στὴν πυκνή, ἀδρή του σκέψη. Ξεπερνᾶνε τὴν ἁρμοδιότητά μου. Φτάνω λοιπὸν κατευθεῖαν στὰ συμπεράσματά του, ποὺ ἀφοροῦν ὅλους μας.

Ἐδῶ ὁ καθένας—ὁ **Jedermann** τοῦ μεσαιωνικοῦ μύθου, σὰν ἀφαίρεση καὶ πεμπτουσία τοῦ ἀνθρώπου—ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ τὸν κλῆρο νὰ πεῖ τὸ λόγο του. Εἶναι ὁ ἀκόλουθος, νομίζω:

Ναί, ἡ δίψα γιὰ ἑνότητα εἶναι ὁ ἱστορικὸς καὶ μαζὶ ἀμνημόνευτος καϋμός μας. Ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς Ἀναγέννησης κιόλας, ἕνα μεγάλο, συκοφαντημένο πνεῦμα ἐκείνου τοῦ καιροῦ, ὁ Μακκιαβέλι, εἶχε κρίνει πὼς ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὸ Μεσαιῶνα καὶ ἡ εἴσοδος σὲ νέους αἰῶνες, σὲ νέα φάση, ἐπέβαλλε μιὰ κοσμοθεωρητικὴ σύλληψη καινούργια, μονιστική. Ἡ ἀνάγκη νὰ ξεπεραστεῖ ἡ δραματικὴ δυαρχία καὶ ἡ ἐσωτερική μας διάσπαση ἐπισημαίνεται λοιπόν, διατρανώνεται, ἀπὸ τότε—κι' αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικό, σχεδὸν συμβολικό. Ὁ ρεαλισμὸς ὅμως τοῦ συγγραφέα τοῦ «Πρίγκηπα» καὶ ἡ μοιραία ποιοτική του ἔκπτωση εἴταν ἀπὸ τὶς φλέβες ποὺ ὁδήγησαν στὸ ματεριαλιστικὸ ἀδιέξοδο. Ἄδροσος εἶναι ὁ καρπός του γιὰ τὴν ψυχή μας, παρὰ τὰ πρακτικὰ ἐπιτεύγματα τῆς μεθόδου του. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπάρχει μόνο μέσα στὰ στενὰ πλαίσια τῆς κάθε ἱστορικῆς ὥρας· ὑπάρχει καὶ πάνω ἀπὸ τὶς ὧρες, μέσα σὲ μιὰ διάρκεια ὑποστασιακή. Καὶ γιὰ τὴ δίψα του αὐτή, τῶν ἐγκάτων, γυρεύει σήμερα, καὶ θὰ γυρέψει κι' αὔριο, μιὰ λύση. Ἤ, τὸ λιγότερο, μιὰν ἀπάντηση.

Ὁ διαλεκτικὸς περσοναλισμὸς τοῦ κ. Φράγκου τὴν ἀφήνει νὰ διαφανεῖ σὲ μιὰν ὑπόσχεση συνδιαλλαγῆς μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς. Ἔτσι τουλάχιστον ἀντιλαμβάνομαι—ἁπλουστευμένο πάντα—τὸ γόημα ποὺ περιέχεται στὴν κατακλεῖδα τοῦ βιβλίου του: «Ὅπως τὸ ἐπιστημονικὸ κοσμοείδωλο ἀφήνεται ἀνοικτὸ στὴν ἀδιάκοπη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, παρόμοια καὶ τὸ πνευματικὸ ὅραμα, ἀφήνεται ἀνοικτὸ στὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια τῆς Τέχνης καὶ τῆς Φιλοσοφίας νὰ «πολιορκήσουν» μὲ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴ σκέψη τὸ νόημα τῆς ζωῆς, καὶ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἄσβεστη δίψα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ Ἑνότητα μὲ τὸ «ὄντως Ὄν», μέσα στὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ πλήρης ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ἀκέραια ἐλευθερία τοῦ προσώπου». Ὑποταγὴ ποὺ εἶναι ἐλευθερία κι' ὄχι στυγνὴ ἐγκαρτέρηση θὰ τὴν ἔλεγα «συνδιαλλαγὴ μὲ τὴ Μοῖρα». Καὶ εἶναι μεγάλη, πολὺ μεγάλη ἐπαγγελία· τόσο ποὺ—δὲν τὸ κρύβω—ἀμένα τὸ φτωχὸ δημότη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, μὲ ζαλίζει. Γιατὶ θὰ χρειαστεῖ, γιὰ τὴν πραγματοποίησή της, νὰ γίνει μιὰ ὑπέρβαση τοῦ ἀτόμου. Καὶ τῆς αὐστηρῆς του νομοτέλειας.

Εἶναι ἐφικτή; Ἀναρωτιέμαι. Ἂν δὲν εἶναι, τότε τὸ τραγικὸ αἴσθημα τῆς ζωῆς θὰ παραμείνει γιὰ πάντα κλῆρος μας. Καὶ ἡ λύτρωση τῆς τραγωδίας θὰ εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ κορύφωμά της, τὸ λαμπάδιασμα τῆς μυστικῆς πυρκαγιᾶς — λύτρωση δηλαδὴ αἰσθητική, ὅπως τὴν εἶχε προαισθανθεῖ κάποτε ὁ Φρειδερίκος Νίτσε...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Μαρτίου 1959

16131114.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΥΝΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Οἱ βασικοὶ ἀνθρώπινοι «τύποι»—οἱ ἀφαιρέσεις δηλαδὴ ἐκεῖνες ποὺ συνδυάζουν μερικὰ κοινὰ γνωρίσματα ἀπὸ παρεμφερεῖς χαρακτῆρες καὶ τὰ σχηματοποιοῦν ἔτσι ποὺ νὰ προβάλλουν ἔκτυπες κι' ἁπλουστευμένες μορφὲς—εἶναι λίγο-πολὺ ἕνα σταθερὸ πάνθεο σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες. Ὁ τσιγκούνης, ὁ ματαιόδοξος, ὁ φαντασμένος, ὁ ἐγωϊστής, ὁ ἐπιπόλαιος, ἔρχονται καὶ ξανάρχονται στὸ πρόσωπο τῆς Γῆς, γιὰ νὰ δείξουν πόσο μόνιμες εἶναι οἱ ἀδυναμίες μας καὶ πόσο οἱ ἄνθρωποι δουλεύουμε σὲ κοινὴ Μοῖρα. Ἡ κωμωδιογραφία τῶν αἰώνων ἄντλησε ἀνέκαθεν, στερεότυπα, ἀπὸ τὴν ἀκένωτη αὐτὴ πηγή. Ὡστόσο, πλάϊ στὴ σταθερὴ τούτη παρέλαση ἀπὸ γελοιογραφίες, παρουσιάζεται κι' ἕνα φαινόμενο εἰδικότερο: ἡ κάθε ἐποχὴ νὰ δημιουργεῖ τὸν δικό της ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο. Συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθῆκες τὸν διαπλάθουν, ἢ εὐνοοῦν, ἁπλούστατα, τὴν ἀνάδειξή του. Καὶ τότε, ἐπισημαίνοντας τὸ περιεχόμενό του, βοηθιόμαστε νὰ συμπεράνουμε καὶ γιὰ τὴ γενικότερη κοινωνικὴ ἰδιομορφία μιᾶς ἐποχῆς.

Τὸν «δυναμικὸ ἄνθρωπο» εἶδε — κι' ὄχι χωρὶς ἀνησυχία—γιὰ ἴνδαλμα μιᾶς μερίδας τῆς σημερινῆς νεολαίας ὁ καθηγητὴς τῆς Παιδιατρικῆς κ. Κων. Χωρέμης στὸν προχτεσινὸ ἀκαδημαϊκὸ λόγο του· ἕναν λόγο ποὺ τιμᾶ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, γιατὶ τὴ δείχνει ἱκανὴ νὰ ἐξαίρεται πάνω ἀπὸ τὶς στενὲς εἰδικότητες, σὲ συνθέσεις πλατύτερες, πνευματικότερες, γόνιμες γιὰ τὸν ἱστορικὸ προσανατολισμό μας. Καὶ εἶπε τὴν ἐπιγραμματικὴ φράση, ποὺ συνοψίζει καὶ τὴν προσωπικὴ του ἄποψη γιὰ τὸ ζήτημα: «Οἱ δυναμικὲς προσωπικότητες δὲν εἶναι οἱ βιολογικῶς ἰσχυρότερες· εἶναι οἱ ἠθικῶς ἀσθενέστερες». Νά ἕνας λόγος βαρύς, ὁριστικός, ποὺ τερματίζει μιὰν ὁλέθρια πλάνη.

«Δυναμικὲς προσωπικότητες» εἶναι, φυσικά, ἐκεῖνες ποὺ περνᾶνε γιὰ δυναμικὲς προσωπικότητες. Στὴν πραγματικότητα, τὸν ἀληθινὸ δυναμισμό, τὸν κρύβουν ἄλλα ἄτομα, πολὺ λιγότερο θορυβώδη, καὶ ποὺ ἔχουν τὸ ἐσωτερικὸ σθένος ν' ἀφιερώνονται καὶ ν' ἀντέχουν. Ἕνας μεγάλος, ἀνώνυμος συχνά, ἐρευνητής, ἀπομονωμένος στὸ ἐργαστήριό του, καὶ ποὺ χειρίζεται κάτω ἀπὸ ἕνα ἐρημικὸ λαμπιόνι τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπινου γένους, εἶναι ἀσύγκριτα πιὸ δυναμικὸ ἄτομο ἀπὸ ἕναν μεγαλόσχημο ἀγύρτη τῆς δημόσιας ζωῆς, φορτωμένον διάσημα καὶ ἀξιώματα, περιφερόμενον μὲ φιλαρμονικὲς ὅπως ὁ προχτεσινὸς Καρνάβαλος, καὶ ποὺ εἶναι ἕτοιμος στὴν κάθε στιγμή, γιὰ τὸ χορτασμὸ τῆς μωροφιλοδοξίας του, νὰ στείλει στὸ σφαγεῖο τὴν ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη. «Δυναμικὲς προσωπικότητες» κατάντησε, μὲ μιὰ λέξη, νὰ θεωροῦνται οἱ ἀδίσταχτοι. Καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος — τί νὰ τὸ κρύβουμε; — μένει ἐμβρόντητο μπροστά τους. Καὶ τοὺς λιβανίζει. Καὶ τὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας ἐξαίρουν τοὺς ἄθλους τους. Καὶ οἱ νεολαῖες καλοῦνται — ἔμμεσα, ὅταν δὲν εἶναι ἄμεσα — νὰ τοὺς πάρουν γιὰ ὑποδείγματά τους.

Στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ Σταντὰλ ἐξήγησε σ' ἕνα του φημισμένο μυθιστόρημα, τὸ «Κόκκινο καὶ τὸ Μαῦρο», τὸ ἀποτρόπαιο ὑπόδειγμα ποὺ μποροῦσε νὰ εἶταν, γιὰ ἕνα νέο τοῦ καιροῦ του, ὁ Βοναπάρτης. Ὁ Ρασκόλνικωφ τοῦ Ντοστογιέφσκι εἶναι μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς ἴδιας προτροπῆς. Ἀπὸ τότε, τὰ ὑποδείγματα δὲν ἔλειψαν: ἀντίθετα, πλήθυναν. Ἡ μεσοπολεμικὴ περίοδος μᾶς προσέφερε τοὺς δικτάτορές της. Δὲν εἶταν μόνον ὁ Μουσολίνι καὶ ὁ Χίτλερ. Εἶταν καὶ οἱ συνοικιακές, στοὺς μικρότερους τόπους, ἀπομιμήσεις—παρωδίες τους. Χαρακτηριστικὸ ἀκόμα ἂς θεωρηθεῖ πὼς καὶ ἡ μερίδα τοῦ κόσμου ποὺ ἀξίωνε νὰ προσφέρει προοδευτικὰ ὑποδείγματα, δὲν ὑστέρησε σὲ περιφρόνηση πρὸς τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ὁ Στάλιν εἶναι μιὰ ἄλλη ἐνσάρκωση τῆς ἀνεπίσημης θεωρίας πὼς ὁ ἄνθρωπος μόνο μὲ τὶς κλωτσιὲς μπορεῖ νὰ σωφρονιστεῖ καὶ νὰ προκόψει. Τί νὰ πεῖ κανένας; τί νὰ παραδεχτεῖ; Πῶς κατὰ βάθος αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια; Τότε θὰ πρέπει ν' ἀνοίξουμε μιὰν ἀπεριόριστη πίστωση στοὺς κάθε λογῆς δημίους· καὶ ν' ἀναρωτηθοῦμε ἀκόμα ἂν μιὰ τέτοια «πρόοδος» γίνεται νὰ εἶναι οὐσιαστική, ἢ μήπως ἔχει μόνο φαινομενική, μηχανικὴ ἀξία.

Οἱ δικτάτορες εἶναι τὰ πιὸ ἐπίσημα ὑποδείγματα. Ὑπάρχουν κι' ἄλλα, λιγότερο μεγαλόσχημα κι' ὅμως περισσότερο ὑποβλητικά. Εἶναι οἱ διάφοροι ἐξαπολυμένοι γύρω μας θρασεῖς καὶ τυχοδιῶκτες, αὐτοὶ ποὺ τὸ μεταπολεμικὸ κλῖμα τόσο τοὺς εὐνόησε νὰ δικαιωθοῦν. Εἶναι οἱ γκαγκστερικοὶ τύποι τῆς ὀθόνης, σύμβολα μυθοποιημένα, ἄρα συναρπαστικά, τῆς κτηνωδίας. Εἶναι οἱ βαγαποντίσκοι τῆς τρεχούμενης ζωῆς, οἱ ἀνεβασμένοι σὲ ξυλοπόδαρα, καὶ ποὺ τοὺς βοηθάει τόσο ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση, ἡ κοινὴ ἀνοχή, ἡ διάχυτη μωρία, νὰ εὐδοκιμήσουν. «Δυναμικὲς προσωπικότητες» ὅλοι αὐτοί. Ἐλᾶτε τώρα στὴ θέση τοῦ νέου, ποὺ κρύβει πάντα μέσα του, σὲ μιὰν ὁρισμένη στιγμή του, ἕναν Ραστινιάκ. Ἡ λεγόμενη «ρωμαντικὴ» ἐποχὴ εἶχε κιόλας, βλέπετε, τὰ σχετικὰ προανακρούσματα. Προφῆτες της ὅπως αὐτοὶ ποὺ κιόλας ἀναφέραμε — ὁ Σταντάλ, ὁ Ντοστογιέφσκι, ὁ Μπαλζὰκ—ἐπεσήμαναν τὸν ἀνερχόμενο ἀνθρώπινο τύπο, μᾶς προειδοποίησαν. Στὸν καιρό μας πιάνει καὶ δένει, γίνεται μονιμότερος. Εἴταν αἵρεση —δημιουργεῖ τώρα καθεστώς.

Καὶ προσέξετε ἀκόμα τοῦτο, ποὺ τὸ ἔχουμε κιόλας συνειδητοποιήσει ὅσοι τυχαίνει νὰ ἐρχόμαστε σὲ ἀμεσότερη ἐπαφὴ μὲ τὶς καινούργιες γενιές. Οἱ νέοι—πολλοὶ τουλάχιστον ἀπ' αὐτούς, καὶ τῶν δύο φύλων—ἔχουν ἀποκτήσει μιὰ πολὺ ὠμὴ ἀντίληψη περὶ Χρόνου. Θέλω νὰ πῶ τοῦτο: Σὲ παλιότερους καιρούς, τὰ νέα παιδιὰ ζοῦσαν σὲ μιὰ πολὺ γλυκειὰ παραίσθηση, βαυκαλίζονταν μὲ τὸ αἴσθημα πὼς ὁ καιρὸς εἶναι δικός τους, ἀπεριόριστος: δὲν ἔχουν λόγο νὰ βιαστοῦν, ὅλα θὰ ἔρθουν γι' αὐτὰ μὲ τὴν ὥρα τους. Τώρα, ἡ ἀντίθετη ἀκριβῶς ἀντίληψη δεσπόζει. Τώρα ζοῦν σὲ μιὰν ἀνυπόμονη, ἀγχώδη κάποτε, παραζάλη πὼς δὲν ἔχουν στιγμὴ νὰ χάνουν, πρέπει νὰ χωμήξουν, νὰ προλάβουν, ν' ἁρπάξουν τὴν εὐκαιρία, νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν περίσταση, νὰ ἐκβιάσουν τὸν τοκετὸ τῆς τύχης. Εἶναι εὐκολονόητη ἡ ψυχολογία π ὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τέτοιες ἀρχές. Πολλαπλασιαζόμενη ἐπὶ τὸν πρακτικὸ ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς μας, δίνει ἕνα γινόμενο ἐφιαλτικό. Δὲν ἀπειλεῖται πιὰ ἡ ἠθικὴ ἰσορροπία τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπειλεῖται ἡ νευρικὴ ἰσορροπία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος.

Ὅμως ἂς μὴ γινόμαστε δυσάρεστοι, ἀρκετὲς φορὲς τὸ πάθαμε. Ἂς κλείσουμε τὸ σχόλιο τοῦτο μὲ τὴν ὑπόμνηση πὼς φτάσαμε στὸ φεγγάρι—τὸ περάσαμε τὸ φεγγάρι!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXII

16131115-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΝΟΤΗΤΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸ Λονδῖνο, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ «Βῆμα» τῆς περασμένης Κυριακῆς, καὶ ποὺ ἀναφέρεται σ' ἕνα κοινωνικὸ ζήτημα μὲ διαστάσεις σκανδάλου, θ' ἄξιζε ἴσως νὰ σχολιαστεῖ κι' ἀπὸ τὴ δική μας, τὴν ἑλληνικὴ σκοπιά. Πρόκειται γιὰ τὴν περίφημη σωματικὴ ἀγνότητα τῶν κοριτσιῶν. Ἡ ἐτήσια ἔκδοση τοῦ Βρεττανικοῦ Ἰατρικοῦ Συλλόγου «Ὁ Ὁδηγὸς τοῦ Γάμου», ποὺ προορίζεται νὰ εἰσάγει τοὺς νέους στὰ πολύπλοκα ζητήματα τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, προκάλεσε, λέει, ἐφέτος, σάλο, γιατὶ θεωρήθηκε πολὺ προοδευτική: διαμαρτυρίες τοῦ κλήρου, παραιτήσεις ἀπὸ τὸν Ἰατρικὸ Σύλλογο, ἀρθρογραφία τῶν ἐφημερίδων. Τόση συγκίνηση, γιὰ τέτοιο ζήτημα, προξενεῖ ἀλήθεια κάποιαν ἀπορία στὴν ἐποχή μας. Ὅλα ὅμως ἐξηγοῦνται ὅταν σκεφτοῦμε πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ κοινωνία κατὰ μεγάλο μέρος πουριτανική, καὶ ποὺ δὲν ἀπέβαλε ἐντελῶς τὴν κληρονομιὰ τῆς βικτωριανῆς ὑποκρισίας. Λένε χαριτολογόντας—πρόκειται ὅμως γιὰ χαριτολόγημα;—πὼς σὲ μιὰ νεαρὴ Ἀγγλίδα μπορεῖτε νὰ κάνετε ὅ,τι θέλετε, φτάνει τὴν ὥρα ποὺ τὸ ἐκτελεῖτε νὰ μὴ τῆς τὸ λέτε...

Στὴν οὐσία, τὸ πράγμα δὲν στάθηκε πολὺ διαφορετικὸ κι' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, στὸν καιρὸ τῆς ἀκμῆς τῶν βλοσυρῶν ἀρχῶν καὶ ἐθίμων. Ὅλοι ὅσοι δὲν θεωροῦν εὐπρέπεια τὸ νὰ κρύβονται πίσω ἀπὸ τὸ δάχτυλό τους, ξέρουν καλὰ τὴν ἐπινοητικότητα σὲ καταστρατηγήσεις ποὺ εἶχαν ἐπιδείξει οἱ ἀμέσως παλαιότερες ἀπὸ τὴν τωρινὴ νεολαία γενιές, γιὰ νὰ γεύονται τὴν ἐδεμικὴ στιγμή, τὴν ἐρωτικὴ ἔκσταση, στὰ περιθώρια καὶ τοῦ νόμου καὶ τοῦ ἐθίμου. Τίποτα φυσικότερο ἄλλωστε· ὁ κάλλιστος αὐτὸς δόκτωρ Τσέσερ—ὁ συγγραφέας τοῦ πολύκροτου ἄρθρου τοῦ «Ὁδηγοῦ τοῦ Γάμου»—τὸ λέει ἐπιγραμματικά: «Ἡ φύση ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀγνότητα». Ξέρετε τὶ σημαίνει αὐτό; Σημαίνει ἕνα ἀόρατο, πανίσχυρο κι' ἄγρυπνο πνεῦμα, ποὺ κρατάει βούρδουλα καὶ ποὺ μαστιγώ-

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Μαρτίου 1959

2613115-1

115-2.

νει ἀλύπητα τὸν παραβάτη τοῦ νόμου τῆς ζωῆς, ὄχι τὸν ἄταχτο δηλαδή, ἀλλὰ τὸν ἀσκητή. «Γιατὶ παρὰ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο—συνεχίζει πάντα ὁ δόκτωρ Τσέσερ—ἡ ἀνησυχία καὶ ὁ ἐρεθισμός, τὰ σεξουαλικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, τὸ ἔγκλημα καὶ ἡ διαφθορὰ ἐξακολουθοῦν νὰ τυραννοῦν τὴν κοινωνία καὶ ἐξηγοῦνται κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ διὰ τῆς βίας ἐπιβολὴ τῆς ἀγνότητος». Δική του εἶναι καὶ ἡ εὔγλωττη ἐρώτηση: «Πρὸς ποιόν, λοιπόν, πρέπει νὰ εἶναι νομιμόφρον τὸ ἄτομο — πρὸς τὴ φύση ἢ πρὸς τὴν κοινωνία;». Μιὰ ἐρώτηση ποὺ ἂν δὲν τὰ λέει ὅλα, λέει πολλά. Ἡ κλασικὴ ἀπάντηση γιὰ χρέος νὰ ἐπιβάλλεται κανένας στὰ ἔνστικτά του, δὲν πέτυχε ποτέ της νὰ ἄρει τὸ πρόβλημα. Νὰ τὸ συγκαλύψει—δηλαδὴ νὰ τὸ κάνει ὕπουλο—κατάφερε μόνο.

Μακρυά μου ἡ πρόθεση νὰ ἐπευλογήσω τὴ μεταπολεμικὴ ἔκλυση ποὺ μαστίζει τὴν ἀνθρωπότητα, μὲ ἀξιοπρόσεχτες ἰδιαίτερα ἐπιδόσεις καὶ στὴ χτὲς ἀκόμα πατριαρχικῶν ἀρχῶν Ἑλλάδα. Ἡ ἄρνηση ὅμως τοῦ προβληματικοῦ στοιχείου ποὺ περιέχεται ἐξ ὑπαρχῆς στὸ θέμα τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, δὲν εἶναι καὶ ὁ καλλίτερος τρόπος γιὰ τὴ ρύθμισή του. Μὲ τὴν ταχτικὴ τῆς στρουθοκαμήλου, ξενοιάζουν μόνον οἱ σχολαστικοὶ καὶ οἱ ὑποκριτές. Ὅτι ὑπάρχει στὸ ζήτημα τοῦτο μιὰ δραματικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ νόμο καὶ στὸν κοινωνικὸ νόμο εἶναι κατάφωρο: δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ παραβλέπουμε. Ὁ ἕνας εἶναι τυφλός, κεντρίζει δίχως διάκριση, ὁ ἄλλος ὑπακούει σὲ μιὰ σκοπιμότητα πρακτικῆς ἰσορροπίας. Δὲν εἶναι τόσο εὔκολο ὅσο τὸ φαντάζονται οἱ ἀφηρημενολόγοι θεωρητικοὶ νὰ βρεθεῖ ὁ μέσος δρόμος. Ἂς ἀφήσουμε ὅτι, σ' αὐτὴ τούτη τὴ φύση τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου, ἐνεδρεύει τὸ δραματικὸ στοιχεῖο—εἴτε σὰν τάση πρὸς τὸ χωρὶς διάκριση, εἴτε σὰν τάση πρὸς τὸ ἀπόλυτο: Ποτὲ δὲν θὰ βρεθεῖ ὁ τρόπος δυὸ ἐρωτευμένοι νὰ βαρεθοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ταυτόχρονα, ποτὲ κανένας δὲν θὰ ἐξαναγκάσει τὴν ὅμορφη νὰ ἐρωτευτεῖ τὸν ἄσχημο, ποτὲ ὁ νόμος δὲν θὰ γίνει πιὸ ἰσχυρὸς ἀπὸ τὸ συναίσθημα, ποτὲ δὲν θὰ ἀρθοῦν οἱ ἀνεξήγητες ἀδικίες ποὺ φόρτωσε σ' ἕνα τεράστιο ποσοστὸ πλασμάτων της ἡ μητρυιὰ Φύση. Τὸ ζήτημα, χωρὶς νὰ τὸ θέλουμε, παρασύρει σὲ καθαρὰ μεταφυσικὲς ἀπορίες: Ἡ ἡ θέληση τῆς ζωῆς εἶναι τυφλή, μετέχει τῆς κατηγορίας ἐκείνης ποὺ οἱ ἄνθρωποι τὴ λέμε κτηνώδη, ἢ οἱ βουλές της εἶναι τόσο ἀπόκρυφες, τόσο ξένες στὴ νόησή μας, ὥστε μόνο νὰ ματώνουμε τὰ νύχια μας μποροῦμε πάνω στὴ σιδερένια, σφραγισμένη πόρτα τους, ὄχι καὶ νὰ τὶς καταλάβουμε, καὶ—προπάντων—νὰ τὶς ἐνστερνιστοῦμε.

Ἂς ξανάρθουμε ὅμως στὸ στερεότερο ἔδαφος τῆς κοινωνικῆς ἐφαρμογῆς. Ἐδῶ, μὲ παρρησία κρίνοντας, βλέπουμε πὼς τὸ πρόβλημα τῆς ἀγνότητας εἶναι ἕνα φεύτικο πρόβλημα. Μπορεῖ νὰ θίγει στὴν ἐπιφάνειά του θεσμοὺς σεβάσμιους καὶ ἔθιμα ἀκόμα ζωντανά, δὲν ἔχει ὅμως τὴν ἐσωτερικὴ κύρωση ποὺ φανταζόμασταν ἄλλοτε. Σήμερα, δίχως προλήψεις κρίνοντας, ξέρουμε πὼς πόρνη λέγεται κάτι ἄλλο ἀπὸ μιὰ γυναίκα ποὺ ἔχει χάσει τὴν ἀνατομική της ἀκεραιότητα. Κι' ὅμως, πρὶν ἀπὸ λίγα ἀκόμη χρόνια, ἡ κοπέλλα ποὺ ἀδιάφορο γιὰ ποιοὺς λόγους εἶχε «ἁμαρτήσει», χαρακτηριζόταν—καὶ αὐτοχαρακτηριζόταν — πόρνη! Σήμερα ξέρουμε πὼς πόρνη μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι καὶ μιὰ παρθένα. Κάποτε μάλιστα, ἡ διάσωση τῆς παρθενίας, συνιστᾶ μιὰν ἀδιάψευστη ἔνδειξη πορνικῆς ταχτικῆς... Ἐδῶ, τὰ ἐπαίσχυντα ξόανα τῆς κοινωνικῆς ὑποκρισίας δὲν ἔχουν καταλυθεῖ ἀκόμα. Δὲν ἐμάθαμε νὰ ντρεπόμαστε ἀρκετὰ γιὰ ἕνα κορίτσι ποὺ πρακτορεύεται ἐπίσημα καὶ ποὺ γίνεται ἀντικείμενο ταπεινῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του. Θεωροῦμε πὼς ἡ ἱερολογία θὰ ἔρθει νὰ ἐξαγνίσει—δηλαδὴ νὰ κάνει νὰ λησμονηθοῦν—τὰ παζάρια τῆς ἀγοραπωλησίας. Ποιὸ εἶναι τὸ μυστικὸ αἴτιο τῆς παράδοξης αὐτῆς, ἀσύνειδης κατὰ κανόνα, νοοτροπίας; Καθόλου δύσκολο νὰ τὸ ἀνακαλύψετε: Ἡ οἰκονομικὴ ὀργάνωση τοῦ κόσμου μας. Μέσα στὸ κλίμα τοῦτο, ὁ κάθε ἄνθρωπος ἰσοῦται πρὸς ἕνα περιουσιακὸ στοιχεῖο—κάτι χειρότερο: ἔχει μεταβληθεῖ σὲ οἰκονομικὸ ἀγαθό. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μετατροπή του σὲ ποσότητα. Χωρὶς νὰ τὸ ἔχουμε καταλάβει, περιπέσαμε οὐσιαστικὰ στὴν κατηγορία ὅπου ἀνῆκε ἄλλοτε ὁ Ρωμαῖος δοῦλος· γίναμε res. Πράγμα! Καὶ χρειάζεται προσπάθεια ἔντονη γιὰ νὰ τιναχτοῦμε ἀπὸ τὸ λήθαργο, νὰ συνειδητοποιήσουμε τὴν πραγματικότητα. Καὶ θάρρος γιὰ νὰ τ' ὁμολογήσουμε· καὶ κάπως περισσότερο—ἄκουσον! ἄκουσον!—γιὰ νὰ τὸ ποῦμε...

Ὑπάρχει μιὰ ἀνάγκη γι' ἀγνότητα, καθαρὰ πρακτική, ἀπόλυτα δικαιολογημένη γιὰ λόγους κοινωνικῆς ἰσορροπίας καὶ ἠθικῆς ὑγείας, καὶ μιὰ ἀπαίτηση γι' ἀγνότητα εἴτε προληπτικὴ εἴτε ὑπολογιστική. Ἡ πρώτη δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ διατηρηθεῖ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Ἡ δεύτερη, εἶχε ἕνα νόημα μόνον ἐνόσω εἴταν συνδεδεμένη—μηχανικὰ—μὲ τὴν ἠθική. Ὅμως σήμερα ξέρουμε πὼς ἡ ἠθικὴ εἶναι ἀλλοῦ τοποθετημένη: Στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Αὐτὸ ἀκριβῶς μᾶς βόηθησε ἡ παραπάνω ψηλάφιση τοῦ θέματος νὰ ξεκαθαρίσουμε. Μιὰν ἀγνότητα ποὺ εἶναι ἠθικὴ ἀνήθικη, οἱ αὐριανοὶ ἄνθρωποι θὰ τὴν ἀπορρίψουν μὲ λοιδωρίες. Μιὰν ἠθικὴ ποὺ καταδικάζει τὸ θῦμα καὶ ἀθῳώνει τὸ δήμιο, μιὰν ἠθικὴ ποὺ στιγματίζει τὸν δυστυχισμένο καὶ λιβανίζει τὸν ἀχρεῖο, θὰ τὴν κατατάξουν στὸ μουσεῖο ὅπου τὰ ὄργανα τῶν μεσαιωνικῶν βασανιστηρίων. Ἐνενηνταεφτὰ χρόνια μετὰ τοὺς «Ἀθλίους», ἐξακολουθοῦμε νὰ λέμε «πόρνη» τὴ Φαντίνα καὶ «κύριο» τὸν ἐλεεινὸ ποὺ τῆς ἔβαλε τὴ χούφτα χιόνι στὴ γυμνή της ράχη! Ποῦ θὰ πάει αὐτό; Ὄχι: ἀνήθικη εἶναι ἡ δυστυχία ποὺ κάθεται στὴ γωνιὰ καὶ βλέπει τὴν εὐτυχία νὰ παρελαύνει μὲ αὐθάδεια, ἀνήθικος εἶναι ὁ ἀδιατάραχτος ὕπνος τῶν ὑπευθύνων ποὺ ξέρουν, λόγου χάρη, ὅτι στὴ χώρα τους, ὁ μισὸς πληθυσμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπόρους. Αὐτὰ εἶναι ἀνηθικότητες, κι' ὄχι οἱ φυσιολογικὲς λειτουργίες. Οἱ πρῶτες, κάνουν κάποτε ἀνήθικες καὶ τὶς δεύτερες. Τί τὴν θέλετε τώρα τὴν πατροπαράδοτη «τιμὴ τοῦ ὀνόματος»; Σάμπως ἤξερε ὁ φουκαρᾶς ποῦ νὰ τὴν τοποθετήσει τὴν τιμή του;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

1613/116.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Μαρτίου 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΠΕΝΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΒΟΛΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δὲν ξέρω τί ἀκριβῶς λέει στὰ σημερινὰ παιδιὰ ἡ 25η Μαρτίου. Θέλω νὰ πῶ: τί λέει σὰν προσωπικὸ βίωμα, ζεστὰ ἱστορικὴ μνήμη. Γιατί ἂν κρίνω ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὲς ἐνδείξεις—τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα τῆς Κύπρου, λόγου χάρη, ἢ τὴ δραστήρια ἀλληλεγγύη ποὺ ἐπέδειξε ἀπέναντί του συχνὰ ἡ ἐδῶ σπευδάζουσα νεολαία — πρέπει νὰ συμπεράνω πὼς λέει πολλά. Τὸ εἴδαμε καὶ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, σὲ ἄλλες εὐκαιρίες, μὲ ἄλλα νιάτα, σήμερα πιὰ ὥριμα: Τὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς. Πιὸ πίσω ἀκόμα: στὴν ἐξόρμηση τῶν 40. Ἡ δίψα τῆς νιότης γιὰ ἰδανικά, φανερώνεται ἔτσι, στὶς μεγάλες στιγμές, ἐπικρατέστερη ἀπὸ τὶς τεχνοκρατικὲς ἐξελίξεις κι' ἀλλοιώσεις τοῦ αἰώνα κι' ἀπὸ τὸ περιλάλητο «πρακτικὸ πνεῦμα» ποὺ ξεραίνει συνεπέστατα τοὺς πρεσβύτερους, ἀπογυμνώνει τὴ ζωὴ ἀπὸ κάθε εὐγένεια, κάθε οὐσιαστικὸ περιεχόμενο.

Ἡ κάθε γενιὰ ὡστόσο ἔχει τὰ προσωπικά της βιώματα. Κι' ἐπειδὴ ἡ Ἰδέα—ἂς λένε ὅ,τι θέλουν—δὲν ἀξίζει πεντάρα δίχως τὸ συναισθηματικὸ φορτίο ποὺ ἔρχεται νὰ τὴν ξεκολλήσει ἀπὸ τὸ μαυροπίνακα τῶν ἀφηρημένων ἐξισώσεων κι' ἐννοιῶν, νὰ τῆς δώσει τὴ θερμοκρασία τῆς ζωῆς, γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσκοπο ν' ἀναβαφτιζόμαστε πότε-πότε στὰ νάματα τῆς προσωπικῆς μας ὁ καθένας ἱστορικῆς μνήμης. Καὶ νὰ τ' ἀνακοινώνουμε, νὰ τ' ἀνταλλάζουμε μεταξύ μας. Ἀπὸ ὅλες μαζὶ τὶς καταβολὲς αὐτὲς εἶναι ποὺ ὑφαίνεται, σιγὰ-σιγά, ὁ ἱστὸς τῆς ἐσωτερικῆς ἐθνικῆς ζωῆς: Ἐκεῖνος ποὺ συνέχει τὰ κύματα τῶν ζωντανῶν τὸ ἕνα μὲ τ' ἄλλο καὶ ὑψώνει τὴν ἱστορία στὴ δύναμη τοῦ μύθου.

Ἡ δική μας ἡ γενιά, καὶ σ' ὁρισμένους μάλιστα ἑλληνικοὺς τόπους ἰδιαίτερα, ἔζησε πιὸ κοντὰ ἀπὸ ὅσο θὰ φαντάζονταν οἱ ἐπόμενες τὴν ἀνάσα τοῦ 21. Δὲν εἶναι μόνο οἱ χρονολογίες ποὺ βόηθησαν σ' αὐτό. Εἶναι κι' οἱ μορφὲς τῆς ζωῆς. Ὁ ὁλοένα ἐπιταχυνόμενος, ἀπὸ ἐκεῖ κι' ἐμπρός, ρυθμὸς της ἔκανε τὶς ἀποστάσεις ἀστρονομικές. Κάθε ποὺ ζυγώνει ἡ 25η Μαρτίου, ἀκούω ἀπὸ μέρος μου ν' ἀναδίνονται, σὲ βάθη μυστικά, ἀντίλαλοι ἀπόμακροι, ποὺ τοὺς δέχει παράδοξους ἡ ἀλλαγμένη πιὸ ὕστερα ὄψη τοῦ κόσμου. Ἀκούω στοὺς δρόμους τῆς μικρῆς μου γριᾶς πατρίδας τὸ ἑωθινό, ποὺ τὸ ἀνακρούει περνώντας χοράσματα, μὲ βῆμα, ἡ συστοιχία ἀπὸ τὰ χάλκινα τῆς Μεραρχίας. Καὶ τὸ θούριο αὐτό, ποὺ τραντάζει τοὺς γέρικους τοίχους, εἶναι γιὰ μᾶς σάλπισμα τῆς Δεύτερης Παρουσίας, ξυπνάει τὰ κοιμισμένα παληκάρια τοῦ Ἀγώνα. Ἀκοῦς τ' ἅρματά τους νὰ βροντᾶνε ἀνήσυχα κάτω ἀπὸ τὸ φρέσκο χῶμα τῶν τάφων τους, τὰ βήματά τους δὲν σβύστηκαν ἀκόμα στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας μας. Γι' ἄλλους, οἱ καπεταναῖοι αὐτοὶ ἔχουνε γίνει κιόλας ἱστορία, στρώθηκαν στὰ φύλλα τοῦ σχολικοῦ βιβλίου ὁριστικά, καταγράφηκαν, ἰσοπεδώθηκαν γιὰ μᾶς ὄχι, εἶναι μνήμη ζωντανή. Εἶναι ἀνάσες ζεστές, ποὺ φέρνουνε γύρω τὶς τάπιες, ἐκεῖ ποὺ τὸ αἷμα τους χύθηκε κι' ἀχνίζει βαρύ, μουσκεύει, στοιχειώνει τὴν πέτρα.

Δὲν ξέρω πῶς νὰ τὸ ἀποτυπώσω τὸ αἴσθημα τοῦτο τῆς ἱστορίας ποὺ εἶναι παροῦσα, λαχταριστὸ κομμάτι ζωῆς. Κι' ὅμως τὸ βρίσκω πολύτιμο, ἕναν παλμὸ ποὺ δὲν θἄπρεπε τόσο γρήγορα νὰ σβυστεῖ, νὰ φύγει ἀπὸ τὸν κόσμο μαζί μας—γιατὶ δὲν μᾶς ἀνήκει. Θἄπρεπε νὰ περάσει στὰ παιδιά μας, νὰ γίνει μετάληψη, μετάγγιση αἵματος, ἀνατριχίλα. Βλέπω τὰ κειμήλια, στὸ μάκρος μιᾶς μόλις γενιᾶς, τῆς γενιᾶς μας, νὰ γίνονται τουριστικὸ ἀξιοθέατο, καὶ καταλαβαίνω πὼς εἶναι φυσικό, μοιραῖο. Ὅμως ἂν ἤξεραν οἱ ἄνθρωποι, ἂν μποροῦσαν νὰ ξέρουν, πόσο φτωχαίνουν ἔτσι, πῶς ἀδειάζονται ἀπὸ ἱερότητα τὰ ἱερά! Κι' αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐξηγεῖ τὴν περίεργη ἀνοησία, ποὺ μεταφράζεται κατὰ κανόνα σὲ καλοπροαίρετη, ὀργανωμένη ἀσέβεια, καὶ ποὺ κακομεταχειρίζεται τὰ μνημεῖα, τὰ διαρρυθμίζει ἐξωτερικὰ μὲ τὸν ζῆλο ἀκριβῶς ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ τὰ σκοτώσεις, νὰ τὰ κάνεις ἀντικείμενα προθήκης.

Ἕνα ἄλλο θέμα εἶναι ἡ ἱστορία. Κανένας μας δὲν παραγνωρίζει τὴν πρακτικὴ ἀνάγκη νὰ γίνει ἔτσι σχηματική, ἀπρόσωπη, ὅπως τὴν παρουσιάζουν τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια. Ἡ ἱστορία ὅμως σὰν βιβλίο δὲν ὑπάρχει. Εἶναι θέμα πρὸς ἀνάπτυξιν, γράμμα νεκρό. Χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ τὴν ἀναστήσει, ὁ δάσκαλος· καὶ ὄχι ὁ δάσκαλος ὁ ἁπλὰ εὐσυνείδητος, ἀλλὰ ὁ σημαδεμένος μὲ τρέλλα, μὲ τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο τῆς αὐτοθυσίας τῶν ἀνθρώπων ποὺ ξοδεύονται σπάταλα, γιὰ νὰ πλουτίσουν ἐσωτερικὰ τὸν ἀντικρυνό τους. Τάλαντο λόγου καὶ προφητικὸ δῶρο δραματισμοῦ—ἀρετὲς σπάνιες. Ὁ κίνδυνος ὡστόσο ἐδῶ εἶναι ἐπικείμενος: Ἡ «φιλολογία». Συνηθέστατα, ἐξαιρετικὰ συχνὰ δυστυχῶς, τὰ σχολεῖα μας τὴ συγχέουν μὲ τὴ λογοτεχνία, ἢ μὲ τὴν εὐγλωττία. Στὴ διδασκαλία τῶν ἐκθέσεων βλέπεις πολλὲς φορὲς νὰ ὑπογραμμίζονται γιὰ ἀρετὲς φαντασίας ἢ λυρισμοῦ κάτι φλύαρες διαχύσεις, φτηνὲς αἰσθηματολογίες, κακουγουστιὲς ὀλέθριες. Ἀνάλογοι σκόπελοι παραφυλᾶνε καὶ τὴν ἱστορία. Γιὰ τὸ 21 ὡστόσο, θὰ ἔπρεπε τὰ κείμενα τ' αὐθεντικά, τὰ ζωντανά, νὰ καλοῦνται κάθε τόσο σ' ἐνίσχυση καὶ νὰ παίρνουν τὴ θέση τοῦ νεκροῦ διδακτικοῦ: Ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Κολοκοτρώνης, οἱ ἀγωνιστὲς ποὺ εἴτε ἔγραψαν οἱ ἴδιοι, εἴτε ἀφηγήθηκαν, καὶ ἄφησαν ἀποτυπωμένη στὸ χαρτὶ τὴ δυνατή τους τὴν ἀνάσα, τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς τους, τὴν ὁρμή τους, τὴν ἀλήθεια τους, τὴ φλόγα τους. Ὑπάρχει κάτι τὸ αὐθεντικὸ καὶ τὸ ἀπαρόμοιαστο σ' αὐτὲς τὶς φωνές, ποὺ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀντικαταστήσει. Αὐθεντικὸ ὄχι προσωπικὰ μόνο. Ἐθνικὰ αὐθεντικό. Ἐδῶ, εἶναι ἡ Ρωμιοσύνη ποὺ μιλάει, ἡ μεγάλη λαϊκὴ ψυχὴ ποὺ δὲν δουλώθηκε καὶ δὲν ἀποχρωματίστηκε.

Μοῦ ἔτυχε μιὰ μέρα ν' ἀκούσω, ἀπὸ χείλη ἐπίσημα, πὼς ὁ κόσμος βαδίζει σὲ νέες συνθέσεις, νέες κλίμακες, νέα πεπρωμένα, ὅπου οἱ μορφὲς τοῦ χτὲς θ' ἀπορροφηθοῦν, θ' ἀφομοιωθοῦν, θ' ἀλλάξουν νόημα καὶ χαρακτῆρα. Ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι πρόδηλη. Τὸ θέμα ποὺ τίθεται ὡστόσο, μοῦ φαίνεται ἄλλο: Ποῦ θ' ἀναζητήσει ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἐρχόμενου κόσμου τὴν ἀρετή. Ὄχι τὴ συμβατική, τὴν τυπική, τὴν ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ ἔθιμο ἢ ἀπὸ τὸν ἐπίσημο κοινωνικὸ κώδικα. Τὴν ἀρετὴ τῶν ἐγκάτων, τὴν ἄπεφθη, ποὺ εἶναι θεμελιακὸ — καὶ ὕψιστο — γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἐκφωνητὲς τοῦ πνεύματος τοῦ καιροῦ μας φαίνονται νὰ πιστεύουν πὼς ἡ τιμὴ τοῦ γένους μας βρίσκεται στὸ δαιμόνιο τῆς ἔρευνας, στὴ φανατικὴ ἀποκάλυψη τῶν μυστικῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, στὴν καταγραφὴ ὁλόκληρου τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ζωῆς, καὶ στὴν ὅλο καὶ ἀποφασιστικότερη ἐπενέργειά μας πάνω του. Εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ ἄποψη — ἢ μιὰ πλευρά, ἂν θέλετε, τῶν ἰδανικῶν μας.

Θὰ καλύψει ὅμως τὴν κλίμακα ὅλων τῶν ἀξιῶν, θὰ ξεδιφάσει τὰ χείλη τοῦ μέλλοντος; Θὰ κορέσει τὸ ἀνεξήγητο αἴτημα τοῦ ἀπολύτου; Ἀναρωτιέμαι ἀκόμα μήπως κάποιες ἄλλες ἀξίες θὰ νοσταλγηθοῦν τότε, σ' ἀπώτερα, τρισόλβια, ἀπροβλημάτιστα χρόνια, ἀξίες σεμνὲς καὶ τυραγνισμένες, ὅπως ἡ παληκαριά, ἡ λεβεντιά, ἡ πίστη στὴν ἱερότητα τοῦ μαρτυρίου, ἀρετὲς ποὺ στάλιζαν τὸ στῆθος τῶν φτωχῶν ἐκείνων ἀνθρώπων τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου ποὺ μᾶς ἔδωσαν τὴ ζωή. Εἴτανε κεντημένες μὲ αἷμα πάνω στὴ φέρμελη κι' ἔκαναν φεγγερὴ μέσα στὸ σκοτάδι τοῦ κόσμου τὴ λερὴ φουστανέλα. Δὲν ξέρω ἂν προδίνω τὴ σημαία μου μ' αὐτὸ ποὺ θὰ ξομολογηθῶ, ὅμως κάτι μοῦ λέει πὼς δὲν ἔχω καὶ τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κρύψω: Θυμᾶμαι τὴ λαμπρὴ ἐκείνην ἔκθεση μὲ χειρόγραφα, ἀναμνηστικὰ τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ εἶχε ὀργανώσει πρόπερσι τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο. Τὰ περιεργαζόμουν ἕνα βράδι κι' ἐγώ, μὲ πολλὴ προσοχή. Φεύγοντας, βλέπω στὸν προθάλαμο, χαμηλὰ σὲ μιὰ προθήκη, ἕνα σπαθὶ τοῦ 21 κι' ἕνα βόλι. Σκύβω, διαβάζω. Εἶναι τ' ἅρματα τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, καὶ τὸ βόλι ποὺ τὸν εἶχε σκοτώσει...

Τότε ἔνιωσα ἀσυναίσθητα τὴν ἀνάγκη νὰ σταθῶ προσοχή. Ἕνας κόμπος ἔπιασε νὰ τρεμοπαίζει μέσα στὸ λαιμό μου.

Τί τὰ θέλετε! ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, τὸ αἷμα εἶναι πολυτιμότερο ὑγρὸ ἀπὸ τὸ μελάνι.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Ἀπριλίου 1959

1613/117.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΕΚΤΡΟΧΙΑΣΜΕΝΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τοὺς «Ζαβολιάρηδες» τοῦ Μαρσὲλ Καρνέ, ποὺ ἀπασχολοῦν τὶς γλῶσσες καὶ τὶς συνειδήσεις τοῦτες τὶς ἡμέρες, τοὺς εἶδε κι' ὁ ὑπογραφόμενος. Καὶ τρόμαξε. Ὄχι ἀπὸ ἱερὴ ἀγανάκτηση, ἢ σκανδαλισμένη ἠθικὴ εὐαισθησία. Αὐτὰ εἶναι ἀντιδράσεις θεμιτὲς ἀλλὰ εὔκολες, ποὺ δὲν μᾶς πᾶνε πολὺ σὲ βάθος. Τὸ νὰ ρίχνεις τὴν πέτρα τοῦ ἀναθέματος, ἀποτελεῖ πράξη συνοπτική, ποὺ συχνὰ κρύβει περισσότερο πνευματικὴ ραθυμία παρὰ ἀληθινὸ ζῆλο. Ὁχι· ἄλλου εἴδους τρόμο ἐμπνέει ἡ ἐκτροχιασμένη νεολαία τῶν «Ζαβολιάρηδων», καὶ αὐτὸ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐξηγήσω ἀμέσως παρακάτω.

Τὸ ἁπλούστερο εἶναι νὰ ποῦμε: Αὐτὸς ὁ κόσμος ποὺ εἰκονίζεται στὸ φίλμ εἶναι μιὰ αἴρεση, μιὰ ἰδιόρρυθμη μειοψηφία. Ἄρα δὲν ἀντιπροσωπεύει τίποτα, ἄρα μποροῦμε ἡσυχότατα νὰ τοῦ γυρίσουμε τὴ ράχη. Ξέρω ἐπίσης νοοτροπίες ποὺ θὰ ποῦν: «Περίπτωση ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ ἀποσυντεθειμένου ἀστικοῦ κόσμου». Ἄλλες, ὄχι λιγότερο δογματικὲς καὶ ἐσωτερικὰ τακτοποιημένες, ποὺ θὰ ἐξηγήσουν: «Χαρακτηριστικὰ συμπτώματα τῶν χωρῶν ποὺ ἔχουν ὑπερωριμάσει. Δὲν μᾶς ἀφοροῦν». Καὶ πάλι θὰ σηκώσουν, πολὺ ξέγνοιαστα, τοὺς ὤμους τους καὶ θ' ἀντιπεράσουν. Αὐτὸ τὸ καλὸ ἔχουν οἱ τυποποιημένοι διανοητικοὶ μηχανισμοί: Τ' ἀνάγουν ὅλα σ' ἕνα μαθηματικὸ τύπο, τὰ ταξινομοῦν, εἶναι μεθοδικότατοι καὶ αὐτοκαθησυχαστικοί. Ἂς μιλήσουμε λοιπὸν ἐδῶ γιὰ κείνους ποὺ δὲν εὐνοήθηκαν μὲ τέτοιο χάρισμα, καὶ ποὺ χάνουν εὔκολα τὴν ἡρεμία τους, γιατὶ πιστεύουν πὼς ἡ ζωὴ διαδραματίζεται στὰ ἐνδιάμεσα τῶν μαθηματικῶν τύπων. Αὐτοί, περισσότερο παρὰ ν' ἀγανακτοῦν μὲ τὴν πληγὴ ποὺ ἐκθέτει στὸ φίλμ του ὁ Καρνέ, εἴπαμε πὼς τρομάζουν.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς μὲν καὶ στοὺς δέ, εἶναι τούτη: Οἱ μὲν—οἱ ἀσυγκίνητοι—θεωροῦν τὴν πληγὴ σύμπτωμα κοινωνικό. Οἱ δὲ—οἱ ἀνησυχοῦντες—ψυχολογικό. Ἔτσι καὶ θεωρήσεις τὸ μηδενισμό, τὸν ἴλιγγο τοῦ κενοῦ, τὸν ἀπελπισμό, τὴν ἱερόσυλη μανία τῶν παιδιῶν τοῦ Καρνέ, κοινωνικὸ σύμπτωμα, αὐτομάτως τοὺς περιορίζεις τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς καὶ τὴ σημασία. Τοὺς προδιαγράφεις ὅρια, τὰ περιχαρακώνεις σὲ συγκεκριμένη περιοχή. Τὰ ξορκίζεις. Γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ἀφήνεις ἐλεύθερο τὸ χῶρο ποὺ χαίρεται τὴν ξεγνοιασιὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς ἀπόλυτης συνειδησιακῆς συνέπειας. Πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε πὼς ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχή μας ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν γνωρίζουν τὴν ταραχὴ παρὰ μόνο γιὰ πολὺ θετικούς, ἐξωτερικούς, ὑλικὰ προσδιορίσιμους καὶ σταθμητοὺς λόγους. Οἱ ἄλλοι, ζοῦν σὰν τὸ ψάρι στὸ νερὸ μέσα στὴν παγκόσμια αὐτὴ ἀνατροπὴ κι' ἀναθεώρηση τῶν ἀξιῶν, μέσα στὴν οἰκουμενικὴ κατάλυση ὅλων τῶν πατροπαράδοτων ἠθικῶν ἐρεισμάτων. Φαίνεται πὼς, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἰσορροπία τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπινου τύπου εἶναι ζήτημα περισσότερο ὑλικὸ παρὰ ἠθικό: Ἕνα καλὸ φορτίο στὸ στομάχι κρατάει ἰσοζυγιασμένο τὸ σκαρὶ καὶ τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν ἀμέριμνη πορεία.

Μόνο πού, νά! δὲν εἶναι ὅλοι ἔτσι. Καὶ ἡ διαταραχὴ τῆς ἀνθρώπινης μακαριότητας ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μπαίνουν στὴ μέση, ἀπρόσκλητα, ἐνοχλητικά, τὰ ἀπὸ γενετῆς ζιζάνια: Οἱ διάφοροι ἀνήσυχοι, ἀνειρήνευτοι, ἄταχτοι, ἀπροσάρμοστοι, ἀσυνθηκολόγοι, ἐξάρτιστοι, καταραμένοι. Τοὺς ἔλεγαν ἔτσι, «**maudits**», μὲ κάποιο συναισθηματισμὸ εἶν' ἀλήθεια, οἱ Γάλλοι διανοούμενοι τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα. Εἶναι ὅμως κι' αὐτοί, οἱ ἐνοχλητικοί, ἕνα ἀνθρώπινο γένος, πὼς νὰ τὸ κάνουμε! Δὲν μπορεῖτε νὰ τοὺς ἀποκεφαλίσετε μὲ μιὰς σάμπως νὰ εἶχαν ὅλοι τους ἕνα καὶ μόνο κεφάλι! Αὐτοὶ λοιπόν, οἱ ἀδιάκριτοι, εἶναι ποὺ χαλᾶνε καὶ τὴν εἰδυλλιακὴ χώνεψη τοῦ νοικοκύρη, καὶ τὴν πολύτιμη ἀσυλία τοῦ ἰσχυροῦ. Αὐτοὶ ἀρχίζουν νὰ μιλᾶνε γιὰ πράγματα ποὺ οἱ ἄλλοι οὔτε τὰ ὑποπτεύονταν, οὔτε καὶ τὰ χρειάζονταν. Δημιουργοῦν ἀπαιτήσεις ἐκεῖ ποὺ κανένας δὲν εἶταν διατεθειμένος ν' ἀπαιτήσει τὸ παραμικρό. Καὶ δῶσ' του, δῶσ' του, βάζουν σὲ μπελάδες τὸν κόσμο...

Δὲν ἔχω καμμιὰν ἀπολύτως διάθεση νὰ ἐκτεθῶ ἀνεπανόρθωτα πλέκοντας τὸ ἐγκώμιο αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεπηδοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ προφῆτες, οἱ πρωτοπόροι, οἱ ὁραματιστές, οἱ πυντοπόροι τοῦ λογισμοῦ, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἕνα πλῆθος ἀποτυχημένοι, ναυάγια τῆς ζωῆς. Θὰ περιοριστῶ σὲ μιὰν ἀντικειμενικὴ διαπίστωση: Πὼς ὅταν μιλᾶμε γιὰ «πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς», δὲν ἐννοοῦμε τὸ φερόμενο ἀπὸ τὴν πλειοψηφία. Ἐννοοῦμε ἐκεῖνο ποὺ ἔχει γιὰ φορεῖς του αὐτοὺς - ἐδῶ τοὺς αἱρετικούς, κι' ἂς εἶναι ἡ μειοψηφία. Ὅποιος λοιπὸν θὰ δοκίμαζε νὰ ἐφαρμόση τὴ μέθοδο τοῦ δημοψηφίσματος γιὰ νὰ σφυγμομετρήσει τὸν καιρό μας, ἢ ὁποιον ἄλλο, φοβᾶμαι πὼς θὰ ἔπεφτε ἔξω. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν εἶναι οἱ πολλοὶ πλιατσικολόγοι της, εἶναι οἱ λίγοι ἰδεολόγοι. Καὶ ἡ Ἑλληνικὴ τὸ ἴδιο. Στὸ μάκρος τῆς Ἱστορίας, ἂν ἀκολουθήσουμε τὸ κραδαινόμενο νῆμα ποὺ συνδέει τοὺς ἀνήσυχους ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, θ' ἀναγκαστοῦμε ν' ἀναγνωρίσουμε, κάπως ἀπορημένοι ἴσως, πὼς αὐτοὶ εἶναι τὸ ἅλας τῆς γῆς.

Στὸν αἰῶνα μας τί συνεισέφεραν; Τὸν ἐξύπνησαν. Τὸν ξυπνᾶνε μέσα σὲ ξαφνιάσματα κι' ἐφιάλτες, τὸν τραντάζουν γιὰ νὰ γρηγορεῖ, νὰ μὴν ἀπολησμονιέται. Ἐκεῖ ποὺ οἱ ἄλλοι τοῦ τάζουν μακαριότητες, τελειωτικὲς ἀταραξίες, ἕτοιμες λύσεις κάθε περιπλοκῆς, αὐτοὶ τοῦ μιλᾶνε γιὰ ἀγωνίες καὶ γιὰ αἴσθημα τραγικὸ τῆς ζωῆς. Οἱ μὲν τοῦ ὑπόσχονται ἕναν Παράδεισο ἀκίνητο, ποὺ θὰ εἶναι ἡ ὁριστικὴ ἀπόληξη καὶ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δὲν ἔχουν νὰ τοῦ προσκομίσουν παρὰ ἐρωτήματα, αἷμα καὶ δάκρυα. Πιστεύουν ὅμως ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στὴν αἰώνια, ἀσυνθηκολόγητη ἀναμέτρηση μὲ τὸ ἀνέφικτο, στὸ Δρᾶμα. Ποιὰ εἶναι ἡ εὐθύνη τους γιὰ τὸν καιρό μας; Ὅτι ἐπεσήμαναν κι' ἐπισημαίνουν τὰ ψυχικά του ἀδιέξοδα. Ὅτι μᾶς κρατοῦν ἄσβυστη τὴν ὀξυδέρκεια, μᾶς ὀξύνουν τὴν εὐαισθησία καὶ δὲν ἀφήνουν τὰ ὑλικὰ ταξίματα νὰ μᾶς ἀναισθητήσουν. Εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι, στὸν αἰῶνα τῶν δίχως προηγούμενο ὑποσχέσεων τῆς τεχνικῆς, ἀναγνωρίζονται γιὰ προφῆτες ὁ Πασκάλ, ὁ Κίρκεγκωρ, ὁ Ντοστογιέφσκι, δηλαδὴ οἱ ἐπικοὶ τῆς ἀγωνίας;

Ἀλλοίμονο! ὁ αἰώνας τοῦτος ποὺ ἀναζητεῖ ἐπίμονα, τυφλά, ὅλες του τὶς λύσεις ἀπὸ τὴν τεχνική, ξεχνάει πὼς τὸ οὐσιαστικὸ δρᾶμα του εἶναι ἠθικὸ δρᾶμα. Παραδέρνει μέσα σ' ἕναν κόσμο ἔνοχο, βαρυμένο μὲ ἄμεσα καὶ ἀπώτερα προγονικὰ ἁμαρτήματα. Ἀναδύεται μέσ' ἀπὸ ἑκατόμβες ποὺ δὲν στερέωσαν καμμιὰ νέα ἀξία ἐνῶ ἀπογύμνωσαν ὁπὸ τὸ μῦθο τους ὅλες τὶς παλιές. Ξαφνικά, βλέπει πλάϊ του, στὸ περιθώριο τοῦ νόμου, νὰ ξεπετιέται σὰ φαρμακερὸ φυτὸ μιὰ ποικιλία τῆς νιότης διεστραμμένη, δηλητηριασμένη, ἀπελπισμένη, τερατόμορφη. Κι' ἀπορεῖ γι' αὐτό! Καὶ εἶναι ἕτοιμος νὰ νίψει τὰ χέρια του, γιὰ νὰ ρίξει πάνω της, καὶ ἐπίσημα, πανηγυρικά, ὅλη τὴν εὐθύνη. Κι' ὅμως, οἱ ἀνήσυχοι, οἱ προφῆτες τοῦ καιροῦ μας, δὲν παρέλειψαν νὰ μᾶς εἰδοποιήσουν, τότε ποὺ εἴταν ἀκόμα καιρός.

Δὲν τὸ βλέπουμε λοιπὸν πὼς ἡ νεομηδενιστικὴ αὐτὴ ποικιλία τῆς νεολαίας εἶναι δημιούργημά μας; Δὲν τὸ βλέπουμε ὅτι προσδιόρισαν τὴν ἐμφάνισή της, ἀναγκαστικά, οἱ ὅροι τῆς Ἱστορίας; Καί, πιὸ πέρα ἀκόμη, δὲν βλέπουμε ὅτι σ' ἕναν κόσμο ξαφνικὰ ἀδειασμένον ἀπὸ ὅλα του τὰ ἐσωτερικὰ ἐρεισματα, σ' ἕναν κόσμο ὅπου μόνη διαύγεια νοεῖται ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὸ Μηδέν, μὲ τὸ παράλογο κενό, τέτοια συμπτώματα θὰ προκύψουν μοιραῖα; Αὐτὰ τὰ παιδιὰ δὲν εἶναι τόσο ἄῤῥεση ὅσο φαίνεται. Ἔχουν συμπυκνώσει μέσα τους, γιὰ δυστυχία τους καὶ γιὰ δυστυχία μας, τὴ λογικὴ τῆς Ἱστορίας. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ περίπτωσή τους ἔχει κάτι τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ καὶ τὸ μεταδοτικό. Ἂς παρατηρηθεῖ ἀκόμα ὅτι, δίχως προσυνεννόηση, ξεφυτρώνουν λίγο - παλὺ παντοῦ: ἀκόμα κι' ἐδῶ, στὴ δική μας τὴ βαλκανικὴ ἐπαρχία. Αὐτό, δὲν μᾶς λέει τίποτα;

Ὅταν διαλογιζόμαστε μὲ τύπους, βλέπουμε τὸ φαινόμενο εἰδικὸ καὶ περιορισμένο. Ὅταν στοχαζόμαστε ἀνεξάρτητα, τὸ νιώθουμε ἐξηγημένο καὶ ἀπειλητικό. Ὁ κίνδυνος μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἄμεσος ἢ ἀναπόφευκτος. Ἂς ἀναγνωρίσουμε ὅμως ὅτι βρίσκεται ρυθμισμένος σύμφωνα μὲ τὴν ὥρα τῆς Ἱστορίας. Εἶναι ὥρα ἀσχημοδοξη. Εἶναι ὅμως καὶ τραγική.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ · MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Ἀπριλίου 1959

16131118.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΘΙΚΗ ΥΓΕΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι παρήγορο, πολὺ παρήγορο, νὰ βλέπει κανένας νέους σημερινοὺς νὰ δείχνουν εὐαισθησία στὰ ζητήματα τῶν ἠθῶν—κι' αὐτὸ ἀνακύπτει σὰν πρῶτο συμπέρασμα, νομίζω, ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλαν τρεῖς φοιτηταὶ τῆς Ἰατρικῆς στὸ «Βῆμα», γιὰ ν' ἀντικρούσουν τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστήριξα — ἢ ποὺ νομίζουν πὼς ὑποστήριξα—σχετικὰ μὲ τὴν «ἀγνότητα». Ἡ ἐπιστολή τους αὐτὴ δημοσιεύτηκε στὸ φύλλο τῆς 31ης τοῦ περασμένου μήνα. Δὲν εἶναι ὁ μόνος καρπὸς τοῦ ἄρθρου τῆς 18ης Μαρτίου. Ἔχω ὑπ' ὄψη μου καὶ μιὰν ἰδιωτικὴ ἐπιστολή, ἐπίσης νέου, ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα, πραγματικὰ ἀξιόλογη τόσο γιὰ τὸν προσωπικό της τρόπο ν' ἀντικρύζει τὸ θέμα, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση, κατανόηση, τοῦ ἄρθρου ποὺ προκάλεσε καὶ τὶς δυό.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἂν οἱ ἐπίδοξοι ἐπιστήμονες ποὺ συνέταξαν τὴν πρώτη, μοῦ εἶχαν κάνει τὴν τιμὴ νὰ μὲ διαβάσουν μ' ἕνα πολλοστημόριο μόνο τῆς προσοχῆς ποὺ διαθέτουν—καὶ σωστότατα!—γιὰ νὰ διαβάζουν τοὺς συγγραφεῖς τοῦ κλάδου τους, τοὺς ἐπιστρατευόμενους τώρα γιὰ νὰ μὲ ἀντικρούσουν, θὰ ἔβλεπαν, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, πὼς δὲν ἔγινα ποτὲνὰ ἀπολογητὴς τῆς ἀκολασίας ἢ τῆς κραιπάλης. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἀφοῦ πρῶτα ἀποδώσω τὶς ὀφειλόμενες τιμὲς στοὺς κορυφαίους τῆς Ἰατρικῆς ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς ἀξιότιμους ἐπιστολογράφους γιὰ συνήγοροί τους, θὰ τολμήσω, μὲ ἔρεισμα μόνο τὴν ἁπλὴ καὶ ἄσοφη κρίση τοῦ ἀνώνυμου κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, νὰ διατυπώσω μιὰν ἀπορία: Ἂν ὅλοι αὐτοὶ οἱ σοφοὶ γίνονται στ' ἀλήθεια ἀπολογητὲς τοῦ γεροντοκορισμοῦ. Γιατὶ ἐπιτέλους αὐτὴ ἡ λέξη, «ἐγκράτεια», πρέπει νὰ ἔχει ἕνα - κάποιο περιεχόμενο. Ἂν σημαίνει μέτρο, ἠθικὴ ὑγεία, σωφροσύνη, τότε θέμα δὲν ὑπάρχει· τὸ ἴδιο εἴπαμε καὶ οἱ ἐπιστολογράφοι μου κι' ἐγώ. Ἂν ὅμως σημαίνει ἀποχή, ἀποκεφαλισμὸς μιᾶς παντοδύναμης φυσιολογικῆς λειτουργίας, ἀπάντηση «ὄχι» στὴν προστασία τῆς ζωῆς, τότε πάει, τέλειωσε! Ἐπαναστατῶ. Γίνομαι ἀσεβέστατος ἀπέναντι στοὺς σεβαστοὺς κορυφαίους τῆς ἐπιστήμης.

Μὲ ποιὸ δικαίωμα; θὰ μοῦ πῆτε. Μὰ μὲ τὸ δικαίωμα τῆς κοινῆς πείρας, ποὺ ἔχει κι' αὐτὴ κάποιο λόγο νὰ πεῖ πλάϊ στὸ λόγο τοῦ κλειστοῦ ἐργαστηρίου. Καὶ ἡ ἁπλή, ἡ ἄμεση πεῖρα τῶν ἀνθρώπων—ποὺ εἶναι καὶ ἡ πεῖρα τοῦ κοινωνικοῦ συγγραφέα—λέει πὼς τὸ γενετήσιο ἔνστικτο ἐλαύνει τὸν κόσμο. Πὼς καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὸ ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ φροντίδα νὰ συντηρεῖ τὴ ζωή, φανερώνει καὶ τὸ κῦρος του καὶ τὴν ἠθική του σημασία. Πολὺ προτοῦ ἡ ἐπιστήμη προσέξει τὰ φοβερὰ ἐπακόλουθα ποὺ ἔχει ἡ καταστρατήγηση τοῦ νόμου τῆς ζωῆς, ὁ τραυματισμός της, ὁ ἀκρωτηριασμός της ἢ ἡ στενοκέφαλη καταπίεσή της, οἱ λογοτέχνες ξέραμε, μελετούσαμε, περιγράφαμε, τὶς τραγικὲς νευροψυχικὲς διαταραχές, τὶς ἀπίθανες διαστροφὲς καὶ παρακρούσεις, τὴν ἐγκληματικὴ ἐφευρετικότητα τοῦ ἐναντιωμένου ἐνστίκτου τῆς ζωῆς. Προσωπικά, ἀναθυμόμαστε, σὲ καιροὺς ἐλάχιστα παλιωμένους, τὴ θράυση ποὺ ἔκανε στὴ νεολαία, ἰδίως τῶν μικρῶν κέντρων, ἡ ἀθέμιτη διέξοδος, τὸ οἰκτρὸ ξεγέλασμα μιᾶς ὁρμῆς ἀνώτερης ἀπὸ τὴ θέληση τῶν ἀτόμων κι' ἀπὸ τοὺς φετφάδες τῆς ἀπὸ καθέδρας λογικῆς: Τὰ χαῦνα βλέμματα, τὰ χλωμὰ πρόσωπα, τὶς σκαμμένες ζωές, τὶς ἀρρωστημένες φαντασιοκοπίες, τὶς νευρώσεις, τὶς αὐτοκτονίες. Καὶ ἂν οἱ ἐπιστήμονες τῶν ἐργαστηρίων τύχαινε νὰ φοιτήσουν γιὰ ἕνα διάστημα, ὅπως φοιτήσαμε, στὶς αἴθουσες τῶν ποινικῶν δικαστηρίων, θὰ εἶχανε κάνει ἴσως μιὰ πολὺ χρήσιμη, διδακτικὴ συλλογὴ ἀπὸ διασμούς, αἱμομιξίες, ἀποπλανήσεις, παρὰ φύσιν ἀσέλγειες, κτηνοβασίες, πολλὰ καὶ διάφορα ἐποικοδομητικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ τοὺς μάθαιναν ὅτι τὸ πρόβλημα εἶναι σοβαρό, δὲν ρυθμίζεται μὲ ἀποφθέγματα, παραγγέλματα καὶ παραινέσεις, δὲν ὑπακούει σὲ συνταγὲς ποὺ γράφονται σ' ἕνα κομμάτι χαρτί. Ἄρα πὼς Δρᾶμα ὑπάρχει. Δρᾶμα περίπλοκο καὶ βαθύ. Γιατὶ «δρᾶμα» θὰ πεῖ σύγκρουση: ἐδῶ τοῦ τυφλοῦ ἐνστίκτου μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Καὶ μὴ πρὸς κακοφανισμὸν κανενός, τὸ δρᾶμα δὲν εἶναι δουλειὰ τῶν ἐργαστηρίων...

Ἔχουμε ὅμως τὴν ἔκλυση, τὴν ἀπειλητικὴ ἔκλυση τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Μᾶς ἀπασχόλησε ἀπὸ τὴ στήλη τούτη πολλὲς φορές. Σήμερα, γιὰ νὰ μὴν πέσουμε σὲ πλατυασμοὺς καὶ αὐτοεπαναλήψεις, θὰ περιοριστοῦμε σ' ἕνα συνοπτικὸ σχῆμα, ποὺ ἄλλωστε λέει ὅ,τι ἔχει νὰ εἰπωθεῖ: Τὶς ἐκλύσεις τῶν ἠθῶν τὶς προκαλοῦν οἱ πόλεμοι. Καὶ τοὺς πολέμους τοὺς προκαλοῦν τὰ γνωστὰ αἴτια, ποὺ δὲν ἔχουν καὶ πολλὴ σχέση μὲ τὴν «ἠθική». Ἂν θέλουμε εἰλικρινὰ νὰ πολεμήσουμε τὴν κάθε λογῆς διαφθορά, θὰ πρέπει κάπως μακρύτερα νὰ σημαδέψουμε, κάπου ἀλλοῦ νὰ ζητήσουμε τὰ μέσα, κι' ὄχι στὶς συμβουλὲς τῶν σοφῶν ποὺ περιορίζονται νὰ ἠθικολογοῦν, ν' ἀποφαίνονται καὶ νὰ διδάσκουν. Τὰ ἀνέξοδα ἀποφθέγματα δημιουργοῦν προσόφεις: ὁμοιώματα εὐταξίας καὶ ἠθικῆς, τύπους, προσχήματα, ἔτσι πού, πίσω τους, νὰ δουλεύουν ὕπουλα, ἀνενόχλητα καὶ καταλυτικὰ οἱ σκοτεινὲς δυνάμεις. Ἀρκετὰ πιά! Νὰ λείψουν οἱ προσόψεις! Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶταν ἡ «δικτωριανὴ ὑποκρισία». Καιρὸς νὰ δύσει, μαζὶ μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ πνεῦμα ποὺ τὴν ἐπινόησε γιὰ νὰ χωνεύει ἀτάραχο τὴ λεία του, τὰ λάφυρα ἀπὸ τὶς ἁρπαγές του.

Ἀσύγκριτα καλλίτερα, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, θέτει τὰ ζητήματα ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ἔλαβα ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Ὁ συντάκτης της βλέπει τὸ πρόβλημα μὲ μάτι φρέσκο καὶ ἀπροκατάληπτο. Ὑποστηρίζει μιὰν ἄποψη, ποὺ ἂν δὲν λύνει πρακτικὰ τὸ κοινωνικὸ θέμα, ἔχει πάντως τὴν ἀρετὴ ὅτι δίνει ἕναν οὐσιαστικὰ ἠθικὸ τόνο στὴν ὅλη ὑπόθεση. «Μιλᾶνε γύρω μας γιὰ δικαιώματα — γράφει—ἀλλὰ ξεχνοῦν καὶ τὸ δικαίωμα τῶν ἀγέννητων». Νὰ μιὰ σκέψη γεμάτη ὑγεία καὶ σοδαρὴ αἰσιοδοξία: μιὰ σκέψη ποὺ προεξοφλεῖ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ζωῆς. Ὁδηγεῖ τὸν ἐπιστολογράφο μου σὲ μιὰ γεμάτη γενναιοφροσύνη διαπίστωση: πὼς οὐσιαστικὴ ἀγνότητα ἔχει μόνον ἡ σεξουαλικὴ συναναστροφὴ ποὺ ἀποβλέπει στὴ φυσικὴ ὁλοκλήρωσή της: τὴν τεκνοποιΐα. «Ἡ γυναίκα βρίσκει μόνο στὴ μητρότητα τὴν ἀγνότητά της», λέει. Καὶ προσθέτει: «ἔτσι ἔρχεται σὲ μυστικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ βαθύτερο μυστήριο τῆς ζωῆς κι' ὄχι μὲ τὶς ἐξεζητημένες ποικιλίες στεῖρων ἡδονιστικῶν παιχνιδιῶν τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου». Συμπεραίνει: «Δὲν ὑπάρχει δίλημμα ἀγνότητα ἢ ἀναπαραγωγή»...

Εἶπα τὴν ἄποψη ὡραία, καὶ ἐξακολουθῶ νὰ τὴ θεωρῶ ὡραία μ' ὅλο ποὺ συνειδητοποιῶ πολὺ καλὰ τὸ πόσο λίγο βοηθάει στὴ ρύθμιση τῆς ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς μέσα στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Νομίζω ὡστόσο πὼς ὅλο αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὰ περίπλοκο καὶ δραματικὸ πρόβλημα, ἔχει πολὺ περισσότερες πιθανότητες νὰ ρυθμιστεῖ ἂν τοποθετηθεῖ ριζικὰ σὲ ὑγιῆ βάση. Ἴσαμε τώρα, τὸ θόλωναν ἀμέτρητες προλήψεις, προκαταλήψεις, στενοκεφαλιές, πλάνες, ὑποκρισίες, ἀνανδρίες, διπροσωπίες, φοβίες. Ὁ καιρός μας πέτυχε νὰ καταργήσει μερικὲς ἀπ' αὐτές, γιὰ νὰ τὶς ἀντικαταστήσει ὅμως μ' ἕνα πνεῦμα ἀσυδοσίας καὶ ξετσιπωσιᾶς, δημιουργημένο ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἀναστατώσεις. Στὸ βάθος, τὰ μεγάλα προβλήματα σχετίζονται μεταξύ τους. Ἡ ἠθικὴ ὑγεία, ἡ καλῶς νοούμενη, δὲν μπορεῖ νὰ πραγματώνεται σ' ἕνα μόνο τομέα καὶ ν' ἀτονεῖ στοὺς ἄλλους. Γιὰ νὰ ὑπάρξει στὴν ἰδιωτικὴ ζωή, ἀνάγκη νὰ βρίσκει ἀνταπόκριση καὶ στὴ δημόσια. Καὶ γιὰ νὰ ἰσχύσει στὴν ἐρωτική, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μὴ διαψεύδεται ἀπὸ τὴν οἰκονομική. Ὅπου ἰσχύει ὁ νόμος τῆς ζούγκλας, οὔτε «ἐγκράτεια» εἶναι γνητή, οὔτε «ἠθική».

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Ἀπριλίου 1959

16/3/119-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΕΥΤΕΡΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δὲν ξέρω γιὰ τὶ λογῆς παρανοήσεις, κύριες ἢ παρεπόμενες, μπορεῖ κανένας νὰ κατηγορήσει τὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς, τὴν «Αὐγή», γιὰ ἔλλειψη ὅμως νοημοσύνης δὲν νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ τὴν κατηγορήσει. Κι' ὅμως, νά! Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ μοῦ γίνεται αἰσθητὸ τὸ πόσο δύσκολα καταλαβαίνουν οἱ ἄνθρωποι ὅταν δὲν θέλουν νὰ καταλάβουν. Πρόκειται γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ ὑπογραφόμενου «Τὰ ἐκτροχιασμένα», τῆς 1ης τρέχοντος. Ἡ «Αὐγὴ» κατάλαβε πὼς ἀποτελεῖ, λέει, τὴν ὑπεράσπιση τοῦ τεντιμποϊσμοῦ! Κάνω τὸ σταυρό μου λοιπὸν καὶ καταπιάνομαι τώρα νὰ τὸ ἀποσαφηνίσω. Τὸ κάτω-κάτω μπορεῖ καὶ τὸ λάθος νὰ εἶναι δικό μου: Στοὺς πονηροὺς αὐτοὺς καιροὺς ποὺ ζοῦμε, πρέπει κανένας νὰ προσέχει πολύ, ὄχι γιὰ νὰ τὸν καταλαβαίνουν, ὅσο γιὰ νὰ μὴ δίνει λαβὴ στὸ νὰ κάνουν πὼς δὲν τὸν καταλαβαίνουν.

Ἂς σημειωθεῖ παρεμπιπτόντως ὅτι εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ συζητῶ ἐδῶ μὲ τὴν «Αὐγή». Ὄχι γιατὶ δὲν μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία ὡς τώρα. Ἀλλὰ γιατὶ ξεκινῶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς πρόκειται γιὰ ἐφημερίδα ποὺ κάνει σ' ὅλα τὰ πεδία πολιτική, ἀκολουθεῖ μιὰ γραμμὴ ἐμπνευσμένην ἀπὸ συγκεκριμένη, γνωστὴ σκοπιμότητα, κι' ὅτι, κατὰ συνέπεια, τὰ περιθώρια τῆς πειθοῦς εἶναι πολὺ περιορισμένα, ἡ συζήτηση περιττή. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὡστόσο τὸ θέμα παρουσιάζει κάποια περιθώρια αὐθύπαρκτα. Καὶ ἡ πολιτικὴ του τοποθέτηση—ὅ,τι χωρεῖ—πρέπει, γιὰ λόγους ποὺ ξεπερνᾶνε τὰ προσωπικά μας φιλότιμα, νὰ γίνει σὲ ὀρθὴ βάση.

Ἡ «Αὐγὴ» συγχέει—θέλω νὰ πιστεύω καλόπιστα—δυὸ κατηγορίες ἀτόμων ποὺ τὴν ὕπαρξή τους ἐπεσήμανα στὸ συζητούμενο ἄρθρο μου. Ἡ μιὰ ἔχει χαρακτήρα μόνιμο, ἡ ἄλλη συμπτωματικό. Μόνιμο, παρὰ τὶς κάθε φορὰ μεταμορφώσεις της, ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ καθαρὰ ἱστορικοὺς λόγους, ἔχει ἡ κατηγορία τῶν «Ἀνήσυχων». Αὐτὴς ἔπλεξα τὸ ἐγκώμιο, καὶ δὲν παραλείπω τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ ἐπαναλάβω. Οἱ Ἀνήσυχοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἀνανεώνουν ἀδιάκοπα τὸν κόσμο, ποὺ κρατοῦν τὰ μάτια του ἀ-

νοιχτά, ἄγρυπνα, ποὺ μάχονται ἀκούραστα στὶς κάθε λογῆς ἐσχατιές του. Δίχως αὐτούς, καὶ ἡ ἰδεολογία ἡ ἐκφραζόμενη τώρα ἀπὸ τὴν «Αὐγὴ» δὲν θὰ εἶχε ὑπάρξει. Μὲ μιὰν ὡστόσο διαφορά: πὼς οἱ ἀνειρήνευτοι αὐτοί, ἐπειδὴ ἔχουν ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση κάτι τὸ ἀνικανοποίητο, δὲν ἀγκυροβολοῦν ποτέ, δὲν γίνονται μακάριοι, δὲν στρογγυλοκάθονται πάνω σ' ἕνα καθεστὼς ποὺ τὸ ἔχουν οἱ ἴδιοι, ἔστω, δημιουργήσει. Ἀνίκανοι νὰ τραφοῦν ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῆς ἀγωνίας τους, καταντοῦν, φυσικά, ἐνοχλητικοὶ γιὰ τοὺς φτασμένους καὶ τοὺς καλοκαθισμένους.

Ἡ ἄλλη κατηγορία—πού, μὰ τὴν ἀλήθεια, τώρα ποὺ τὸ θυμᾶμαι, εἶπα ἀρκετὰ καθαρὰ πὼς «μὲ τρόμαξε» στὴν κινηματογραφική της προβολὴ —εἶναι οἱ Ζαβολιάρηδες, ὅπως τοὺς λέει ὁ Καρνέ. Γίνεται ποτὲ νὰ ἐκθειάζει κανένας κάτι ποὺ τὸν τρομάζει; Κάτι ποὺ τὸ ἀποκαλεῖ «κίνδυνο»; Ἡ «Αὐγὴ» τὸ πιστεύει. Ποιὸς ὅμως ὁ λογικὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὶς δυὸ τοῦτες κατηγορίες καὶ γιατὶ νὰ γίνει μνεῖα τους παράλληλη; Ἐπειδὴ οἱ πρῶτοι, οἱ Ἀνήσυχοι, «θὲν παρέλειψαν νὰ μᾶς εἰδοποιήσουν, τότε ποὺ εἶταν ἀκόμα καιρός», γιὰ τὴν τερατογένεση ποὺ θὰ ἔβγαζε μιὰ μέρα στὸ φῶς τοὺς Ζαβολιάρηδες. Συμβαίνει λοιπόν, τὴν προειδοποίηση τούτη νὰ τὴ χρωστᾶμε στοὺς Ἀνήσυχους ἀκριβῶς. Οἱ ἄλλοι, μᾶς μιλοῦσαν γιὰ μηχανικές, σχηματοποιημένες ἐξελίξεις, γιὰ νομοτέλειες ρυθμισμένες ὅπως τοὺς ἄρεσε. Ἀλλοίμονο! ὑπῆρχε ἕνα πρόβλημα μέσα στὴ λογικὴ τῆς Ἱστορίας ποὺ κάποιος συγγραφέας ἄδοξος τὸ εἶχε κάποτε ἐπισημάνει: «Εἴμαστε ἕνας κόσμος ποὺ ἔχασε τὸ Θεό του—ἔγραφε. Μποροῦμε ἄραγε νὰ ζήσουμε κι' ἔτσι; Ἴσως ναί, δὲν ξέρω. Ὡς τότε ὅμως, στὴ μεταβατικὴ περίοδο, μπορεῖ νὰ συμβοῦν πράγματα τερατώδη, πράξεις ἔσχατης ἀπελπισίας, νὰ βγοῦν στὸ φῶς ὄντα μὲ ὄψη ἀνθρώπινη, ποὺ δὲν θὰ ἔχουν ὡστόσο καμμιὰ σχέση μαζί μας». Καὶ νὰ ἡ νομοτέλεια ποὺ ὑποκρίνεται τώρα ἡ «Αὐγὴ» πὼς δὲν τὴν καταλαβαίνει, ἡ πρόταση ποὺ τὴ βρίσκει, λέει, ἀντιφατική: Πῶς γίνεται — ἀναρωτιέται — νὰ ἔχουν προσδιορίσει τὴν ἐμφάνιση τοῦ νεομηδενισμοῦ τῶν Ζαβολιάρηδων «ἀναγκαστικὰ οἱ ὅροι τῆς Ἱστορίας» (ἡ φράση εἶναι δική μου) καὶ μαζὶ νὰ μὴν πρόκειται γιὰ σύμπτωμα τυπικὸ τῆς «ἀποσύνθεσης τοῦ ἀστικοῦ κόσμου» ἀλλὰ γιὰ κάτι ἄλλο, βαθύτερο, ὅπως τὸ ἄφηνε ὁ ὑπογραφόμενος νὰ ἐννοηθεῖ;

Ἡ διαφορά μας εἶναι τούτη: Πὼς ἡ «Αὐγὴ» κάθε σύμπτωμα δυσάρεστο τὸ ἐγγράφει συνοπτικὰ στὸ παθητικὸ τοῦ «ἀστικοῦ κόσμου» καὶ ἡσυχάζει. Ἐμεῖς, ξέρουμε πολὺ καλὰ τὶς πληγές, τὰ ἁμαρτήματα τοῦ παλιοῦ κόσμου, δὲν μποροῦμε ὅμως καὶ νὰ ἐπαναπαυόμαστε σ' ἕνα λογιστικὸ σύστημα τόσο βολικό, ποὺ ἁπλοποιεῖ ἀβασάνιστα τὶς κρίσεις τῆς ἱστορίας. Τὴν ἐμφάνιση τῶν Ζαβολιάρηδων τὴν προσδιόρισαν «ἀναγκαστικὰ» ἡ ἀπιστία καὶ οἱ ἀμαδικὲς ἀπογοητεύσεις τῆς ἐποχῆς μας. Οἱ διαψεύσεις, οἱ προδοσίες καὶ ἡ καταρράκωση τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Ὁ αἰφνίδιος ἀπορφανισμὸς τῆς ζωῆς ἀπὸ μεταφυσικὰ ἐρείσματα, ποὺ τῆς ἔδιναν ἄλλοτε—καλῶς ἢ κακῶς, ἄλλο ζήτημα—μιὰ διάσταση ὑψηλή, τὴν ἔκαναν νὰ μετέχει τοῦ θαύματος, καὶ τὴν ὥπλιζαν μὲ τὸ αἴσθημα τοῦ ἱεροῦ. Γιὰ τὶς διαψεύσεις αὐτὲς εὐθύνεται ὁ καπιταλιστικὸς κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ κομμουνιστικός. Σὲ τοῦτο βρίσκεται ἡ νομοτέλεια, καὶ ὄχι στὴ μονόπλευρη—τὴν ἀρεστὴ στὴν «Αὐγὴ»—προδοσία τοῦ παλιοῦ κόσμου. Τὸ κάτω-κάτω τὸν παλιὸ τὸν κόσμο τὸν εἴχαμε καταδικάσει, ἡ πίστωσή του εἶχε ἐξαντληθεῖ. Ὅμως οἱ διαψεύσεις, οἱ ἠθικὲς κρίσεις ποὺ προκάλεσε ἡ προσδευτικὴ παράταξη, αὐτὴ ποὺ εἶχε τὶς ἠύξημένες εὐθύνες, γιατὶ προβαλλόταν σὰν ὁ φορέας τῆς θέλησης τῆς ἱστορίας, εἶταν πολὺ βαρύτερες, πολὺ πιὸ πικρές. Τὸ ἂν ἔχει τὶς δικαιολογίες της ἢ ὄχι, τὸ ἂν ὑπακούει κι' αὐτὴ σὲ μιὰν ἀναγκαιότητα ποὺ ξεπερνάει τὸ χρέος της γιὰ ἠθικὴ καθαρότητα, αὐτὰ εἶναι ἐλαφρυντικὰ ποὺ ἐπιδέχονται συζήτηση καὶ ποὺ ἐλάχιστα ἐπηρεάζουν τὸ μεγάλο ψυχολογικὸ γεγονός: τὴν ἠθικὴ ἀπογύμνωση τοῦ καιροῦ μας.

Δὲν ἀρκεῖ λοιπὸν νὰ ρίχνουμε τὸ λίθο τοῦ ἀναθέματος στὰ ἐκτροχιασμένα νιάτα. Δὲν ἀρκεῖ νὰ μεταθέτουμε τὶς εὐθύνες ὁ καθένας μας στοὺς ὤμους τοῦ ἀλλουνοῦ. Δὲν ἀρκεῖ καὶ νὰ καταστέλλουμε μὲ—ἐπιβαλλόμενα ἄλλωστε—μέτρα τὶς παρεκτροπὲς τῶν νέων ποὺ ντροπιάζουν τὴν ὁμορφιά, τὴν ἀγνότητα τῆς νιότης. Πρέπει καὶ νὰ μὴν ἐκμεταλλευόμαστε τὸ ἀποκαρδιωτικὸ τοῦτο σύμπτωμα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουμε ἀλλότριους, κομματικοὺς σκοπούς. Πρέπει καὶ νὰ κάνουμε ἕναν ἔλεγχο συνειδήσεων, ὁπαλλαγμένον ὅσο γίνεται ἀπὸ προκαταλήψεις: Μὲ σκοπὸ νὰ ἰδοῦμε, πέρα ἀπὸ σχήματα, δόγματα καὶ ἀπριορισμούς, τὶ νοσεῖ μέσα στὸν κόσμο μας, μέσα στὸν ἄνθρωπο, τὶ λείπει ἀπὸ τὸν προσανατολισμό του, τὶ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθορίζει τὴν ἐσωτερική του τὴν εὐστάθεια, τὴν ποιότητα, τὶ ἀπαιτεῖ ἡ ἀνθρώπινη φύση γιὰ νὰ βολευτεῖ μέσα στὸ σύμπαν σὰν πλάσμα ποὺ ἔχει ἀπαιτήσεις—ποὺ ἔχει ἀξιωθεῖ, ἢ ποὺ εἶναι καταδικασμένο, νὰ ἔχει ἀπαιτήσεις—ὄχι μόνον ὑλικὲς κι' ἐποχικές.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΝ ΦΙΛΑΤΡΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Ἀπριλίου 1959 16|3|1990.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΗΡΩΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι πραγματικὰ ἀκατανόητο, τὸ γιατὶ ἡ Ἀθήνα δὲν ἔχει ἀκόμα, καὶ στημένον σὲ σημεῖο της κεντρικό, σὲ θέση περίβλεπτη, ἕναν ἀνδριάντα τοῦ Καραϊσκάκη. Τὴν ἀσυχώρετη αὐτὴ παράλειψη μᾶς τὴ θυμίζει, μὲ πολλὴ εὐγλωττία καὶ θερμότητα, ἡ τυπωμένη σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιο διάλεξη ποὺ ἔκανε τὸν περασμένο Φεβρουάριο, στὴν αἴθουσα τοῦ «Παρναισσοῦ», ὁ δραστήριος Νομάρχης Φθιώτιδος κ. Ἀριστ. Κακούρης. Μαθαίνω πὼς ἡ διάλεξη ἐκείνη εἶχε κάνει αἴσθηση. Τὸ κακὸ εἶναι πὼς οἱ ὡραῖοι ἐνθουσιασμοί, πολὺ συχνὰ στὸν τόπο μας σβύνονται μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα κι' εὐκολία ποὺ ἀνάβουν. Ἡ προσωπικὴ τοῦ καθενός μας πεῖρα μπορεῖ νὰ τὸ φανερώσει. Θάλεγε κανένας πὼς μᾶς δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι, μὲ μόνο τὸν ἐνθουσιασμό, ξοφλήσαμε καὶ τὸ χρέος μας...

Ἡ διάλεξη τοῦ κ. Κακούρη συγκεντρώνει, παραθέτει, μερικὰ ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ δείχνουν τὶ εἶταν ὁ Καραϊσκάκης. Μὴ μοῦ πῆτε πὼς εἶναι περιττό, τὸ ξέραμε! Ποτὲ δὲν τὰ ξέρουμε ἀρκετὰ κάτι τέτοια. Ἂς ἀπαλλαγοῦμε πιὰ ἀπὸ τὴ μαλθακὴ πρόληψη πὼς ὅ,τι μάθαμε κάποτε στὸ σχολεῖο, μᾶς ἔχει γίνει κτῆμα. Ὄχι, δὲν μᾶς ἔχει γίνει! Πρῶτο καὶ κύριο γιατὶ ἐκεῖ τὰ πράγματα διδάσκονται πολὺ συνοπτικά, σχεδὸν ξερά, δὲν ὑπάρχει καιρὸς γιὰ πλατύτερες, βαθύτερες ἀναπτύξεις. Δεύτερο γιατὶ ἄλλα μυαλὰ ἔχουμε στὶς σχολικές μας ἡλικίες κι' ἄλλα στὶς μετασχολικές. Τότε, μπορεῖ νὰ διαθέτουμε—ἂν τὴ διαθέτουμε—περισσότερη ἀγνότητα. Ἀργότερα ὅμως, μὲ τὴν πεῖρα καὶ τὴν ὡριμότητα τῆς ζωῆς, εἴμαστε σὲ θέση καλλίτερα νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἀξία μερικῶν πράξεων, τὸ νόημα μερικῶν γεγονότων, ποὺ τότε μᾶς φαίνονταν αὐτονόητα—καί, σὰ νὰ μὴν ἔφτανε αὐτό, καὶ δυσάρεστα στὴ γεύση, ὅπως κάθε τι ποὺ τὸ μαθαίνεις ἀπὸ χρέος. Τὸ χρέος μυρίζει φάρμακο. Πόσοι καὶ ποιοὶ ἔχουν καιρό, ἀφοῦ πιὰ ἀποφοιτήσουν ἀπὸ τὰ θρανία, νὰ πάρουν καὶ νὰ διαβάσουν τὴν Ἱστορία τῆς φυλῆς τους; Νὰ τὴν κουβεντιάσουν μὲ τὸν ἑαυτό τους, νὰ τὴν ἀποκρυπτογραφήσουν, νὰ τὴ συγκρίνουν μὲ τὰ τωρινά; Γιατὶ κι' αὐτὸ — ἴσως προπάντων αὐτὸ — χρειάζεται. Νὰ ἀντικρύσεις τὴν ἱστορία ὄχι σὰν κάτι ἄπαξ δεδομένο, κλειστό, ἀλλὰ σὰν κάτι ποὺ ἀδιάκοπα γίνεται, συνεχίζεται, ἀναπλάθεται, διαιωνίζεται ἢ ἀδικεῖται ἀπὸ τὰ νεώτερα γεγονότα καὶ πρόσωπα. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι νεκρὸς ποὺ τὸν ἔχεις κλείσει σὲ σαρκοφάγο. Εἶναι ζωντανὸς ὀργανισμός, ποὺ ἀναπνέοντας μέσα στὸ παρόν, ἔχει περάσει—ὅπως τὸ κάθε φυσικὸ ἄτομο. Τὰ περασμένα ζοῦν μέσα μας. Ἂν τὸ καλοεξετάσουμε μάλιστα, δὲν εἴμαστε παρὰ μιὰ δέσμη ἀπὸ συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα περασμένα: Αὐτὰ μᾶς δίνουν τὸ αἴσθημα πὼς ἀποτελοῦμε ξεχωριστὴ προσωπικότητα, πὼς δὲν εἴμαστε κύτταρο ἄβουλο μέσα σὲ μιὰν ἄμορφη μᾶζα. Μόνο ποὺ, τὰ περασμένα, ζοῦν δραστηριοποιημένα, ἀδιάκοπα μετουσιωνόμενα σ' ἐνέργειες, ποὺ κι' αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους μεταφέρονται ἀμέσως στὸ παρελθόν, φορτίζουν τοὺς συσσωρευτές μας...

Ἡ Ἀθήνα ἔχει τὸν Κολοκοτρώνη της, πολὺ σωστά!—μᾶς λέει ὁ κ. Κακούρης—ἔπρεπε ὅμως νὰ ἔχει καὶ τὸν Καραϊσκάκη της. Οὔτε λόγος! Κι' ἀφῆστε με νὰ ξομολογηθῶ ἐδῶ κάτι, ἴσως ὄχι καὶ τόσο προσωπικό: Μὲ ἰδιαίτερη συγκίνηση ὁ ὑπογραφόμενος προσθέτει, ἀπὸ τὴ στήλη τούτη, τὴν ἀδύναμη φωνή του στὴν ἔκκληση γιὰ τὴ σύσταση μιᾶς πανελλήνιας ἐπιτροπῆς ποὺ νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς ἀνδριάντα τοῦ ἀρχιστράτηγου τῆς Ρούμελης στὴν Ἀθήνα. Ὁ λόγος εἶναι πὼς ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔστησε, σὰ Δήμαρχος Ναυπλιέων, τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐφιππου Κολοκοτρώνη κάτω ἀπὸ τὸ Παλαμήδι, κι' ἔκανε τ' ἀποκαλυπτήριά του, στὰ 1901, εἶταν πατέρας τοῦ ὑπογραφόμενου. Ὁ Κολοκοτρώνης τῆς Ἀθήνας, εἶναι ἀντίγλυφο τοῦ Κολοκοτρώνη τ' Ἀναπλιοῦ, ἔργου τοῦ Λάζαρου Σώχου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χειρονομία τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ, ποὺ ἐδῶ, στὴν Ἀθήνα, μένει μόνο συμβολική, δείχνει στὸ κενό, στ' Ἀνάπλι παίρνει τὴ σωστὴ σημασία της: Δείχνει τὰ Δερβενάκια· ἐκεῖ ὅπου ὁ ἀθάνατος Γέρος εἶχε συντρίψει τὴ στρατιὰ τοῦ Δράμαλη.

Ἂς εἶναι! αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴ μικρὴ ἱστορία, ἁπλὸ σχόλιο τῆς μεγάλης. Τ' ἀναθυμήθηκα γιατὶ βλέπω στὸ κείμενο τοῦ κ. Κακούρη νὰ γίνεται μνεία τῆς ζωηρῆς φιλίας, τοῦ ἔντονου, ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ ποὺ εἶχε συνδέσει τοὺς δυὸ μεγάλους τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα. Γράφει ὁ Κολοκοτρώνης στὸν Καραϊσκάκη: «Ἀδελφὲ καὶ παιδί μου, Καραϊσκάκη, μεγίστην εὐθύνην ἔχεις ἀπέναντι τῆς Πατρίδος! Μὴ λησιμονεῖς ὅτι σὺ εἶσαι ὁ Γενικὸς Ἀρχηγός, ἡ φυχὴ τοῦ στρατοῦ. Φύλαττε ὀλίγον! Πρόσεχε τὸν Καραϊσκάκην, ὄχι διὰ τὸν Καραϊσκάκην, ἀλλὰ διὰ τὴν Πατρίδα εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκεις καὶ εἰς τὴν ὁποίαν εἶσαι πολὺ χρήσιμος! Ἂν ὁ Θεὸς μὴν τὸ θώσει (ὁ λόγος θάνατον δὲν φέρνει!) κτυπηθεῖς σύ, ἤξευρε ὅτι στρατόπεδον Ἑλληνικὸν εἰς τὴν Ἀνατ. Ἑλλάδα ἢ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν δὲν ὑπάρχει! Ἐπιθυμῶ ἡ φρόνησίς σου καὶ ὁ πατριωτισμός σου καὶ πρῶτα ὁ Θεὸς νὰ μ' ἀποδείξετε φεύτην ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλετε...».

Ὁ Καραϊσκάκης, νικητὴς τοῦ Κιουταχῆ, ἐλευθερωτὴς τῆς Ρούμελης, γράφει καὶ ζητάει ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ Γέρο. Κι' ὁ Γέρος τοῦ στέλνει τὸ παιδί του, τὸν Γενναῖο, μὲ χίλιους πεντακόσιους. «Ἂν δὲν ἦτο ἀναγκαία ἡ παρουσία μου ἐδῶ, ἤθελα ἀποφασίσει νὰ ὑπάγω ὁ ἴδιος...». Ὁ Καραϊσκάκης πάλι, θέλει νὰ προφυλάξει τὸ γιὸ τοῦ Κολοκοτρώνη, ποὺ ρίχνεται ἀσυλλόγιστα στὸν κίνδυνο: «—Ἂν πᾶς ἐσὺ—τοῦ λέει—πάει ὁ Γέρος, κι' ἂν πάει ὁ Γέρος, πάει ἡ Ἑλλάδα...». Ζεστὲς φωνές, τῆς καρδιᾶς, ἁπλὲς καὶ γεμάτες ἐσωτερικὸ μεγαλεῖο, ἑνὸς καιροῦ ποὺ ἔδυσε, κι' ὅπου οἱ ἄνθρωποι πίστευαν, εἶχαν Θεό. Γνωστὰ πράγματα! Θὰ ποῦν ἴσως οἱ πολυπράγμονες κ' οἱ ἀφίκοροι. Μπορεῖ. Ὄχι ὅμως κι' ἀρκετὰ γνωστὰ γιὰ νὰ μᾶς παραδειγματίζουν σὲ καιροὺς θαμπούς, θολούς, καθὼς οἱ σημερινοί.

Ἡ Ἑλλάδα εἶταν τότε ἀγράμματη, ὀλιγάνθρωπη σ' ἀναλογία μὲ σήμερα, εἶχε ὅμως Ἀνθρώπους. Μέσα σ' ὅλες τὶς ἀντιφάσεις της, μέσα σ' ὅλο ἐκεῖνο τὸ μπέρδεμα ἀπὸ αὐταπαρνήσεις καὶ ξεσυνέριες, μεγαλοψυχίες καὶ μικρότητες, αὐτοθυσίες καὶ προδοσίες, ξεχώριζαν κάποιες μορφὲς ποὺ καίγονταν ὁλόσωμες, γίνονταν δαυλοὶ γιὰ νὰ φωτίσουν. Ἐλειψαν λοιπὸν οἱ εὐγενικοὶ ἀνθρώπινοι τύποι—θὰ πεῖ κανένας—σήμερα; Ὄχι—ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτοί, ἀλλοίμονο, ποὺ δίνουν τὸν τόνο. Τὸν τόνο τὸν δίνει ἡ καθεστηκυῖα δημόσια καὶ κοινωνικὴ ζωή, ἡ ὀργανωμένη ἐπιτηδεία ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ἐπιτρέπει τὴ διάβαση στοὺς ἀκέραιους, στοὺς συνεπεῖς, στοὺς ἀγνούς, καὶ σ' ἐκείνους ποὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους ἀγαπάνε τὸν τόπο. Τὴ δημόσια ζωὴ δὲν τὴ διευθύνουν οἱ ἀρετὲς τοῦ ἀνδρισμοῦ, ἡ παληκαριά, ἡ αὐταπάρνηση, ἡ ἀνυστερόβουλη πίστη. Τὴ διευθύνουν ἀπὸ τὰ παρασκήνια οἱ χειριστὲς τοῦ χρυσοῦ καὶ οἱ κερδοσκοποῦντες. Γιὰ νὰ προβληθεῖς, ἢ πρέπει ν' ἀνήκεις στὸν κόσμο τους, ὁπότε θὰ ἔχεις τὴν ψυχολογία τους, ἢ νὰ στηριχτεῖς στὰ μέσα τους, ὁπότε θὰ γίνεις ἐξάρτημά τους.

Ὁ τόπος χρειάζεται ἀνθρώπους ποὺ νὰ μὴν εἶναι προσκυνημένοι καὶ ποὺ ν' ἀνήκουν στὴν Ἑλλάδα. Νὰ μὴ διευθύνονται οὔτε ἀπὸ προσωπικὰ συμφέροντα ἀλλὰ οὔτε ἀπὸ ξένα κέντρα. Αὐτὸς εἶναι ὁ πανελλήνιος καϋμός, ἐπιπωμένος μὲ ἁπλά, πολὺ ἁπλὰ λόγια. Καϋμὸς ἔντονος, πιεστικός, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ θέληση τοῦ κορμοῦ τοῦ ἔθνους. Ἐξαναμίζεται σὲ ἱερεμιάδες καὶ ἀπορίες ἄγονες. Καὶ ὁ καιρός, στὸ μεταξύ, περνάει, διαρρέουν οἱ πολύτιμες, οἱ ἀνεπανόρθωτες ἴσως, ἱστορικὲς εὐκαιρίες.

Ἂς στήσουμε λοιπὸν ἕναν ἀνδριάντα στὸν Καραϊσκάκη. Ἔστω κι' ἀπὸ ἀντίδραση μονάχα! Ἔστω καὶ ἔτσι, γιὰ ἕνα σύμβολο: Γιὰ νὰ δείξουμε στὸν ἑαυτό μας πὼς πιστεύουμε ἀκόμα στὴ λεβεντιά, στὴν ἀγνότητα, στὴν ἀθόλωτη ἀπὸ ἐγωλατρίες φιλοπατρία. «—Γιὰ τὴν Ἑλλάδα, παληκάρια μου, γιὰ τὴν Πατρίδα!», εἶταν ἡ πολεμικὴ κραυγὴ τοῦ Καραϊσκάκη ὅταν χυμοῦσε μὲ τοὺς πολεμιστές του στὴ μάχη.

Καπετάνιε τῆς Ρούμελης! πὼς ἔχει ὀρφανέψει ἔτσι ἡ Ἑλλάδα σου, ποὺ ἐσὺ τὴν πότισες μὲ τὸ αἷμα σου καὶ ποὺ τὴ φώτισες μὲ τὴν ἀστραπὴ τοῦ σπαθιοῦ σου!...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΝ ΜΕΤΡΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Ἀπριλίου 1959

1613/121-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕΓΑΛΟΒΔΟΜΑΔΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ κάθε ἐποχὴ ἔχει τὰ καλά της· αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὸ γιατί, πιθανότατα, δυὸ ἐποχὲς δὲν μποροῦν νὰ χαροῦν τὰ ἴδια ἀγαθά. Κι' ἂς εἶναι ἀπὸ τὰ θεωρούμενα, σὲ γενικὲς γραμμές, σταθερὰ ἢ θεμελιώδη.

Κάνω τὴν ἁπλοϊκὴ τούτη σκέψη τώρα ποὺ μπῆκε ἡ Μεγάλη Βδομάδα. Ἐκεῖνο ποὺ μοῦ τὴν προκαλεῖ, εἶναι ἡ ἀκόμα ἀφελέστερη —ἂν θέλετε— ἀπορία: ἄραγε τὰ σημερινὰ παιδιὰ νὰ τὶς γεύονται τὶς ἡμέρες αὐτὲς καθὼς τὶς γευόμασταν ἐμεῖς στὸν καιρό μας; Σὲ μερικὲς ἐπαρχίες, μπορεῖ. Στὰ χωριά, περισσότερο. Δὲν εἶναι ὅμως ζήτημα μόνον ἠθῶν, περίγυρου, γενικοῦ τόνου τῆς ἱστορικῆς ὥρας. Εἶναι καὶ κάτι ἄλλο στὴ μέση, ἀστάθμητο ὅσο καὶ ἀποφασιστικό: Ποιὸ τὸ ἐσωτερικὸ ὕφος τῆς κάθε γενιᾶς ἀνθρώπων. Θὰ προσπαθήσω νὰ ἐξηγήσω τί θέλω νὰ πῶ.

Τὰ παιδικά μας χρόνια, ἐμᾶς ἰδιαίτερα ποὺ ξεκινήσαμε ἀπὸ ἐπαρχίες, ἀπομένουν ἀχνισμένα μὲ λιβάνι. Ἀλλὰ κ' ἡ Ἀθήνα τότε, ποὺ τὴ ζήσαμε παιδιά, τί ἄλλο εἶταν ἀπὸ μιὰ μεγάλη ἐπαρχία; Ἡ Μεγαλοβδομάδα μύρωνε τὸ χῶρο, σὰν ἕνα μεγάλο θυμιατῆρι ἀποθεμένο καταμεσὶς στὴ χρονιὰ καὶ τριγυρισμένο ἀπὸ μάτσα - μάτσα τὶς βιόλες. Ἡ εὐωδιά της ἁπλωνόταν, ἔκλωθε στὸν ἀέρα, καιρὸ πρίν: Τὴν περίμενες νἄρθει τὴ Μεγαλοβδομάδα, τὴ λογάριαζες, ἑτοιμαζόσουν ἐσωτερικὰ γιὰ τὴν ὑποδοχή της. Κ' εἶταν, ἔπειτα, τὸ σπιτικὸ ὁλόκερο ποὺ ἔπαιρνε μέρος σ' αὐτὴ τὴν ἀπαντοχή, τὰ εἰδικὰ συγυρίσματα, οἱ συνταγὲς γιὰ τὰ κουλούρια, τὸ τσουρέκι, ποὺ ξέβγαιναν πάλι ἀπὸ τὰ συρτάρια καὶ φυλλομετριόνταν στοχαστικά, μὲ σαλιωμένο δάχτυλο, τὸ συμβούλιο γιὰ τ' ἀρνί, ποῦ θὰ ψηθεῖ, μὲ ποιούς, τ' αὐγὰ ποὺ ἀγοράζονταν, ἕνα πλῆθος μικροζητήματα ποὺ φούσκωναν πανηγυρικά, ἔπαιρναν ἱστορικὲς διαστάσεις. Κι' ἂς ἀφήσουμε πιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐκκλησία, τὴ σειρὰ τὶς ἀκολουθίες, ποὺ δὲν τὶς ἄκουγες ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο παίζοντας πινάκλ· τὴν παρουσία τῆς ἐκκλησίας τὴν καθεβραδινή, τὴν ὁλόφεγγη ἀπὸ λαμ-

121-2.

πάδες, πολυελαίους, κεράκια, καντήλια, τὴ ζεστὴ σὰ μιᾶς μεγάλης μάννας ποὺ συνάζει, χωράει μέσα στὴ μυρωμένη ἀγκαλιά της, ἑκατοντάδες τὰ παιδιά της, ὁλάκερες οἰκογένειες, γειτονιές.

Ὅμως ὁ σκοπός μου, δὲν εἶναι ἐδῶ νὰ ὑμνήσω, μὲ τὴν πληκτικὴ καὶ περιττὴ προσήλωση τοῦ πρεσβύτερου, τὰ καλὰ ἑνὸς καιροῦ πού, καθὼς λένε, μᾶς φαίνεται ὄμορφος μόνο καὶ μόνο γιατὶ εἴταν ὁ καιρὸς μας. Ἡ κάθε ἐποχὴ — καὶ τοῦτο ἔχει εἰπωθεῖ—βρίσκεται σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Θεό. Βαρὺς λόγος. Σωστός, ὅταν τὸν καλοσκεφτεῖς. Δὲν βρίσκεται ὅμως ἡ κάθε ἐποχὴ σὲ ἴση ἀπόσταση κι' ἀπὸ τὸ Χριστό. Καὶ νά!—πάνω σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα προσκαλῶ τώρα τεπεινότατα τοὺς θεολόγους νὰ σκύψουν μ' ἐμβρίθεια καὶ νὰ μᾶς προτείνουν ἐξηγήσεις: Πῶς γίνεται νὰ μὴν, ἀπέχεις ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸ Θεό, ν' ἀπέχεις ὅμως ἀπὸ τὸ Χριστό. Ἀπὸ μέρος μου, μὲ τὸ θάρρος τῆς ἄγνοιας, θὰ πῶ ἐδῶ τὸν ἁπλοϊκό μου τὸ λόγο.

Ὅπως γίνεται πάντα μὲ τὰ κρίσιμα, κοσμοϊστορικῆς σημασίας κείμενα, ἔτσι καὶ μὲ τὸ Εὐαγγέλιο: Ὁ καθένας σὲ ἄλλο σημεῖο του, σὲ διαφορετικὴ ρήση του, βλέπει τὴν περικοπὴ ποὺ συνοψίζει ἐπιγραμματικὰ τὴν οὐσία τοῦ ὅλου. Στὴν πραγματικότητα, τέτοιες μονομέρειες εἶναι πάντα ριψοκίνδυνες, ἁπλουστευτικές. Μιὰ ὡστόσο περικοπὴ ποὺ κάνει στὸν ὑπογραφόμενο τὴν ἐντύπωση νὰ λέει πολλά, πάρα πολλά, ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ πολλὰ ποὺ δὲν κουράζεσαι νὰ τὰ ψάχνεις, εἶναι ἡ γνωστὴ τοῦ κατὰ Ματθαῖον: «Ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ προσῆλθον οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἰησοῦ λέγοντες· τίς ἄρα μείζων ἐστὶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν; Καὶ προσκαλεσάμενος ὁ Ἰησοῦς παιδίον ἔστησεν αὐτὸ ἐν μέσῳ αὐτῶν καὶ εἶπεν· Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδία, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν». Δὲν διεκδικῶ δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας γιὰ τὴν περικοπή, εἶναι πασίγνωστη, ἔχει ἀμέτρητες φορὲς σχολιαστεῖ, στὸ θέμα ὅμως ποὺ ἀνακινήσαμε τώρα, νομίζω πὼς δίνει μιὰ λύση. Λύση αὐθεντική.

Τὸ Θεό, τὸ Ἄγνωστο, τὸ Μυστήριο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου, τὴν Ἀπώτατη ἀρχὴ—ὅπως θέλετε πῆτε το ὅσοι δὲν τὸ λέτε ἁπλῶς Μηδὲν—τὸ πλησιάζεις, ὅσο πλησιάζεται, καὶ μὲ τὸ μυαλὸ καὶ μὲ τὴν καρδιά. Εἴτε τὴν ἔκσταση τοῦ μυστικοῦ μεταχείζεσαι, εἴτε τὴν ἀφηνιασμένη ἔρευνα τοῦ νοοκρατούμενου καιροῦ μας, ἐκεῖ κατατείνεις: Στὴν ἀνακάλυψη τοῦ Θεοῦ. Τὸ Χριστὸ ὅμως, μόνο μὲ τὴν καρδιὰ μπορεῖς νὰ τὸν προσεγγίσεις. Ἂν ξεκινήσεις μὲ τὸ μυαλὸ νὰ τὸν βρεῖς, χάθηκες. Νυχτώθηκες σὲ μιὰν ἔρημο ἀπάνθρωπης ξεραΐλας, ὅπου ἡ ὕπατη καταδίκη σου εἶναι πὼς δὲν τὸ νιώθεις ὅτι ξεψυχᾶς ἀπὸ δίψα. Ὅλες οἱ γέφυρες, οἱ ἐπικοινωνίες, ἔχουν γιὰ σένα κοπεῖ.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ ἡ λέξη - κλειδὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι «ἀγάπη»—ἔννοια τῆς καρδιᾶς, μόνο τῆς καρδιᾶς. Σὲ μιὰ πολὺ ἀξιοπρόσεχτη ὁμιλία, ποὺ τὴν ἔλαβα αὐτὲς τὶς ἡμέρες μὲ τὸ ὑπερατλαντικὸ ταχυδρομεῖο, πολυγραφημένη, βλέπω ν' ἀναφέρεται στὴν ἴδια αὐτὴ περικοπὴ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἕνας συμπατριώτης μας κληρικὸς τοῦ Ὀχάϊο, ἄνθρωπος μὲ πλατύτερα ἐνδιαφέροντα, ὁ αἰδ. Ι. Γουγούτας. Σχολιάζοντας τὸν «Πάτερ Σέργιο» τοῦ Τολστόϊ, παραθέτει τὸ παραπάνω χωρίο καὶ παρατηρεῖ: «Ὅσο περισσότερο μεγαλώνω στὰ χρόνια, τόσο καὶ πιὸ πολὺ καταλαβαίνω τὰ θεῖα λόγια τοῦ Ματθαίου... Τὸ παιδὶ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ζεστὴ καρδιὰ δίχως καθόλου ἀμφιβολίες. Πιστεύει, καὶ τὴ ζεῖ τὴν πίστη του, καὶ χαίρεται τὴ ζωὴ εὐτυχισμένο».

Φυσικά, παίρνουμε τὸ παιδὶ στὸν συμβολικό κι' ἐξιδανικευμένο τύπο του, ὄχι στὸ συγκεκριμένο, ὅπου καὶ διλήμματα σοβαρὰ ἀντιμετωπίζει καὶ ἡ εὐτυχία του εἶναι συχνὰ προβληματική. Τὰ «παιδιὰ» ὅμως γίνονται ὅλο καὶ σπανιότερα στὸν κόσμο. Στενεύουν, πρῶτα - πρῶτα, ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, τὰ ὅρια τῆς παιδικότητας. Σήμερα, τὰ παιδιὰ ὡριμάζουν πολὺ γρήγορα, μὲ τρόπο θαυμαστό, κι' αὐτὸ εἶναι ἕνα φαινόμενο ποὺ ὅλοι οἱ μεγάλοι τὸ ἐπισημαίνουμε κάνοντας συγκρίσεις μὲ τὸν ἀλλοτινὸ ἑαυτό μας. Ἔπειτα—κι' αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ κρίσιμο—ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, ὁ κόσμος ἀποβάλλει σταθερὰ ἕνα ποσοστὸ τῆς ἀφέλειάς του. Τὸ παρατηροῦμε ἰδιαίτερα ὅσοι, ἀπὸ κάποια εἰδικὴ ἐνασχόληση, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουμε ἀδιάκοπα ἀναμετρήσεις καὶ συγκρίσεις. Γιὰ νὰ περιοριστῶ στὴν προσωπική μου πεῖρα: Εἶναι ἀπίστευτο τὸ πόσο, ἔργα δραματικὰ ἀναμφισβήτητης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, ποὺ χτὲς ἀκόμα, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, θὰ παρουσίαζαν τὰ πειστικότερα ἐχέγγυα τῆς ἐπιτυχίας, σήμερα δὲν τολμάει κανεὶς νὰ τὰ φανταστεῖ παιζόμενα. Γιατί; Γιατὶ θὰ φαίνονταν στὸν κόσμο—καὶ στοὺς εἰδικοὺς ἀκόμα—«ἁπλοϊκά». Μόνον ὁ ἄνθρωπος ὁ λυτρωμένος ἀπὸ στενὰ καιρικὰ κριτήρια μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσει τὴν ἀξία τους, καὶ νὰ τὰ χαρεῖ ὡς ἕνα σημεῖο. Συμβαίνει λοιπὸν τὸ θέατρο νὰ εἶναι ἕνας εὐγλωττος δείχτης. Γιατί, ἐκεῖ, τὸ κοινὸ ἀναζητεῖ μορφὲς ζωῆς ποὺ ν' ἀνταποκρίνονται στὴ συγκεκριμένη ψυχολογία του, καὶ γιατὶ ἡ ἀναμέτρηση ἔργου καὶ θεατῆ εἶναι ἄμεση, περιορισμένη σὲ χρόνο, δραστήρια, συνοπτική.

Πῶς νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὸ Χριστιανισμὸ γενιὲς ἀνθρώπων ποὺ ἔχασαν τὴν ἀφέλειά τους; Τὴν ἀφέλεια ποὺ τρέφει ὄχι μόνο τὸ παραμύθι, ὄχι μόνο τὴν ἐξιδανικευμένη πίστη, τὴν ἐμπιστοσύνη, ἀλλὰ τὴν καρδιά; Γινάμαστε πολὺ σοφοί, πολυπράγμονες, περισσότερο ὅμως ἀκόμα πονηροί, σκολιοί, μπερδεμένοι. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἀπαιτεῖ βέβαια τὴν εὐπιστία. Ἀπαιτεῖ ὅμως τὴν ἐσωτερικὴ ἀγνότητα, τὴ δροσιά. Νὰ μὴ τὰ μετρᾶς ὅλα μὲ τὸ μέτρο τοῦ μυαλοῦ. Νὰ μὴν ὑπερτιμᾶς τὶς δυνατότητές του. «Ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδία, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν». Καί, εἴτε ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν βρίσκεται στὸ ἐπέκεινα, εἴτε στὸ ἐντεῦθεν—σὰν ἐσωτερική, ὥριμη, μακάρια εἰρήνη—πόσοι ἀπὸ ἐμᾶς σήμερα μποροῦν νὰ ξαναγίνουν παιδιά, νὰ νιώσουν «ὡς τὰ παιδία»; Πόσοι—ὅταν τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ παύουν τόσο γρήγορα νὰ εἶναι παιδιά;...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΟΥ ΓΑΡΟΕΝΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Μαΐου 1959

16131122

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΜΕ ΤΑ ΚΕΡΑΚΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τετάρτη τοῦ Πάσχα εἶναι—οὔτε Δευτέρα, οὔτε Τρίτη—οἱ ὑποχρεώσεις γιὰ πανηγυρισμοὺς εὐχάριστα, πασχαλινά, ἀνοιξιάτικα, μποροῦν καὶ νὰ ἔχουν κάπως ὑποχωρήσει. Προτοῦ λοιπὸν ξεμακρύνουμε ὁριστικὰ ἀπὸ τὶς γιορτές, ἂς ρίξουμε μιὰ τελευταία ματιὰ κατὰ πίσω. Νὰ ἰδοῦμε ποῦ σκαλώνει. Τί τὴν συγκράτησε περισσότερο. Αὐτὸ ποὺ θὰ τὴ συγκράτησε περισσότερο, ἔχει καὶ ὅλες τὶς πιθανότητες νὰ εἶναι τὸ πιὸ δυνατὸ «βίωμα»—γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε μιὰ λέξη μὲ πολλή, σήμερα, πίστωση — ποὺ μᾶς προσέφερε ἡ πανηγυρική, εὐωδιαστὴ παρένθεση τῶν ἁγίων ἡμερῶν.

Μεγάλη Παρασκευὴ βράδυ. Σὲ μιὰν ἄκρη τῆς πλατείας ποὺ ἁπλώνεται ὁλόγυρα σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς κεντρικὲς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας, ἕνα πιτσιρικάκι, μιὰ μπουκίτσα ἄνθρωπος, ἔχει στήσει τὸ ὑπαίθριο «μαγαζί» του. Πουλάει κεράκια. Τῆς δραχμῆς κεράκια, φτηνοδουλειά. Φυσικά, τὸ μαγαζὶ βρίσκεται κατάχαμα, πάνω σ' ἕνα στρωμένο χαρτί, γύρω καὶ μέσα σ' ἕνα κουτὶ χαρτονένιο. Ὁ μικρούλης διαλαλεῖ τὴν πραμάτεια του μὲ τὴ φωνὴ τῶν παιδιῶν, ποὺ εἶναι δυνατὴ ἐπειδὴ εἶναι καθαρή.

— Πάρτε, πάρτε, πάρτε! Ἐδῶ τὸ φτηνὸ μαγαζί.

Γελᾶς, ἢ δὲν γελᾶς κάν, καὶ περνᾶς. Ἂν τὸ φέρει ὅμως ἡ περίσταση καὶ σταθεῖς—γιὰ νὰ ἰδεῖς ποὺ θὰ βγάλουν τὸν ἐπιτάφιο, ἂς ποῦμε—τότε ξεκρίνεις λίγο - λίγο ἄλλα πράματα· Ξεκρίνεις πρῶτα - πρῶτα τὴν περίεργη συνομοταξία ἔμβιων ὄντων ὅπου ἀνήκει τὸ παιδάκι μὲ τὰ κεράκια. Δὲν εἶναι τὸ καλοντικὸ παιδί, τ' ἀγοράκι τῶν ἑφτὰ χρονῶν, ὅπως τ' ἄκουσες νὰ προσδιορίζει αὐτὸ τὸ ἴδιο, θεωρητικά, τὴν ἡλικία του, στὴν περασμένη κυρία ποὺ τὸ ρώτησε μιὰ στιγμὴ παρεξενεμένη. Εἶναι ἕνα πλασματάκι μ' ἐλαττωματικὴ διάπλαση, ρουφηγμένο ἀπὸ μέσα, στερημένο, ὁλοφάνερα λειψὸ στὸ ζύγι. Ἕνα κεφαλάκι χωμένο, σὰν πεοίτρομο, ἀνάμεσα στοὺς στενοὺς ὤμους, δυὸ ποδαράκια λυωμένα, σκελετωμένα, μιὰ - ματιὰ ὑποταγμένη, ἄφεγγη, δειλιασμένη, ποὺ θέλει ὅμως νὰ ζήσει, νὰ μὴ σβύσει, καὶ πεταρίζει γύρω ἀνήσυχη. Τὸ παιδάκι μὲ τὰ κεράκια διαλαλεῖ τὴν πραμάτεια του καὶ σύγκαιρα παίζει μέσα στὶς χουφτίτσες του πέντ' ἕξη δραχμές, δεκάρες, εἰκοσαράκια, τὴν εἰσπραξη τῆς βραδυᾶς. Ἔχει κι' ἕνα σουσαμένιο κουλοῦρι ἀκουμπησμένο πάνω στὸ στρατσόχαρτο τῆς «βιτρίνας» του, ποὺ τὸ πασπάλισε ἡ σκόνη. Κάθε τόσο, παίρνει τὸ κουλοῦρι, τὸ δαγκώνει μὲ ἀπληστία, ἀπόλαυση. Καταλαβαίνεις πὼς αὐτὴ ἡ λιχουδιὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰν ἀσυνήθιστη θυσία, ποὺ τὴ δικαιολογεῖ μόνο τὸ ἐξαιρετικὸ τῆς βραδυᾶς.

Ὁ μικρὸς κύκλος ποὺ σχηματίστηκε κάποια στιγμὴ γύρω, σοῦ ὑπέβαλε παρήγορες σκέψεις γιὰ τὴν εὐαισθησία τῶν ἀνθρώπων, γιὰ τὸ καλό, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ψυχικό τους ὑπόστρωμα. Ἐρωτήσεις τρυφερές, ἢ χαϊδευτικὰ ἀστειευόμενες, ἐκφράσεις συμπάθειας, ματιὲς ποὺ ἀνταλλάσσονται ἀνάμεσα στοὺς θεατές, γεμάτες νόημα, συμπόνια, ἐνισχύσεις πρόθυμες ἀπὸ τοῦ ἀναιμικοῦ ταμείου. Μιὰ κυρία, εὐνοημένη μὲ φυσικὴ εὐφράδεια, σκάρωσε στὰ πεταχτὰ μιὰ σύντομη διάλεξη φιλανθρωπικοῦ περιεχομένου. Τὴν ἀπάγγειλε μὲ ὡραία πεποίθηση στοὺς τυχαίους ἀκροατὲς της. Δὲν ἔλειψε κι' ὁ περαστικὸς φωτορεπόρτερ, ποὺ ἁπαθανάτισε δίς τὸ παιδάκι μὲ τὰ κεράκια.

— Πιὸ ψηλὰ τὸ κεφάλι σου!

— Ὄχι, μὴν κοιτᾶς τὸ φακό!

— Νὰ κάνεις πὼς μετρᾶς τὰ λεφτά σου.

— Σκύψε, ντέ!

— Ὄχι, μὴ σκύβεις!

Ἰσάριθμοι αὐτοσχέδιοι σκηνοθέτες ρύθμιζαν τὴ λήψη, καὶ τὸ μικρὸ εἶχε ζαλιστεῖ, δὲν ἤξερε τί νὰ πρωτοκάνει, ποιὸν ν' ἀκούσει, συμμορφωνόταν στοῦ καθενὸς τὸ πρόσταγμα, μὲ κάτι μικρά, σπασμωδικὰ τινάγματα λαβωμένου πουλιοῦ. Τσιροπούλι ἄλλωστε εἶταν, πεσμένο ἐκεῖ στὴν ἄσφαλτο, στὴ σκόνη τοῦ δρόμου, νὰ τσιμπολογήσει λίγα σουσαμάκια κι' ἔπειτα νὰ φύγει, νὰ φτερακίσει, νὰ τὸ πιεῖ στὴν ἀπεραντοσύνη της ἡ νύχτα τῆς πρωτεύουσας, ἡ μυρωμένη ἀπὸ λιβάνια καὶ διόλες.

Καχεξία ὄχι παθολογική. Μιὰ ὅλλη καχεξία, φρικτή, τῆς φτώχιας, κάτι παρακάτω: τῆς ἀθλιότητας, αὐτὴ εἶταν ἡ εἰκόνα ποὺ σοῦ παρουσίαζε τὸ παιδί. Στὸ κορμάκι αὐτὸ δὲν εἶχαν κυκλοφορήσει βιταμίνες, χυμοί, ὑλικὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὸ κανονικὸ πλάσιμο ἑνὸς ἀνθρώπου. Καὶ τὸ ψωμὶ λειψό, καὶ τὸ λάδι. Οἱ συμπαθητικὲς κυράδες τοῦ φιλοθεάμονος κοινοῦ πιάσανε νὰ συζητοῦν γιὰ τὴν ἀπονιὰ τῶν γονέων, ποὺ ρίξανε στὸ πεζοδρόμιο τὸ ἔρημο παιδί νὰ χτυπηθεῖ πρόωρα μὲ τὴ ζωή, νὰ βγάλει τὸ ψωμί του, γιὰ τὴ στοργὴ ποὺ θὰ τοῦ λείπει, γιὰ τὸ χάδι ποὺ δὲν θὰ γνώρισε ποτέ. Ἀπόμειναν μὲ τὴ μιλιὰ στὸ στόμα.

Κάπου ἀπὸ τὸ σκοτάδι, εἶχε ξεπροβάλει τώρα μιὰ ὅλλη ὕπαρξη, ποὺ ζύγωσε στὸ παιδὶ νὰ τὸ ἐφοδιάσει μὲ νέα κεράκια. Καὶ ἡ ὅλλη αὐτὴ ὕπαρξη τὰ ἔλεγε ὅλα ἄφωνα, μὲ τὴ θωριά της, δὲν χρειαζόταν σχόλια κι' ἐπεξηγήσεις: Ἕνας ἀνθρωπάκος νέος εἶταν, τρισάθλιος, λυωμένος κυριολεχτικὰ μέσα στ' ἀποφόρια του, ποὺ ἔπλεχαν, κίτρινος σὰν τὸ κερί, λείψανο περιφερόμενο. Δυὸ μάτια τοῦ εἶχαν ἀπομείνει μόνο ζωντανά, μαῦρα, ἀπελπισμένα μάτια, ὑγρασμένα. Ὁ πατέρας.

Τότε ἔγινε γύρω, ἀσυναίσθητα, μιὰ σιωπή. Ἂς ἐλπίσουμε σιωπὴ σεβασμοῦ. Ἕνας μονάχα, ἄνοστος, νόμισε πὼς κάτι θὰ διορθώσει: Πληροφόρησε τὸν ἄνθρωπο πὼς εἶχανε φωτογραφήσει τὸ παιδί του, θὰ τὸ βάζανε καὶ στὶς ἐφημερίδες. Ἐκεῖνος ἀποκρίθηκε κοιτάζοντας στὸ κενὸ μ' ἕνα ἀπροσδιόριστο χαμόγελο:

— Καλὰ κάνανε. Νὰ βλέπουν τὰ χάλια τους...

Τὸ εἶπε σχεδὸν ἄφωνα, σὰ μέσα του. Εἶταν ἡ μονολογικὴ τάση τοῦ μαθημένου ν' ἀπευθύνεται στὸ κενό. Νὰ τὰ βλέπουν τὰ χάλια ποιοί; Καὶ νὰ νιώσουν; Ὁ ἀοριστολόγος πληθυντικὸς εἶταν καὶ βαρὺς ἀπὸ πρόθεση καὶ τραγικὸς ἀπὸ ἐπίγνωση ματαιοπονίας. Οἱ θεατές, βρίσκοντας τὴ σκηνὴ τώρα πιὰ νὰ παρατραβάει, ἀρχισαν νὰ σκορπίζουν.

Ἦρθε, πάνω σ' αὐτά, κ' ἡ μάννα, μιὰ γυναικούλα τὸ ἴδιο ζουριασμένη, πικραμένη, μὲ τὰ ξεγοφιασμένα παπούτσια της, τὸ ψιλὸ μαντήλι γύρω στὸ κεφάλι. Πούλαγε κι' αὐτὴ κεράκια. Τοὺς κοίταζες καὶ τοὺς δυὸ γιοὺς κι' ἀναρωτιόσουν ποῦ τὴ βρῆκαν τὴ δύναμη, τὰ δυὸ τοῦτα ναυάγια, νὰ βγάλουν παιδί, πῶς μπόρεσε ὁ νεκροζώντανος ἐκεῖνος νὰ φυλάξει μέσα στὰ νεφρά του μιὰ σπίθα ζωῆς, ἡ γυναικούλα νὰ θρέψει ζωντανὴ σάρκα στὰ λιμασμένα της σπλάχνα, ν' ἀντέξει τὸν τεράστιο, ξεθεμελιωτικὸ σπασμὸ τῆς γέννας. Σὲ ποιὰν ἀνθρωπότητα ἀνήκαν τὰ τρία τοῦτα πλάσματα; Ἕνα τέταρτο, ποὺ τὰ ζύγωσε σὲ λίγο, πουλώντας κι' ἐκεῖνο κεράκια,—γνώριμος, φίλος, γείτονας, συγγενὴς τοῦ ἄντρα; — ὁλοκλήρωσε τὸν πίνακα. Εἶταν ἡ παράγκα, ἡ πεῖνα, ἡ ἀνεργία, ἡ ἐσχατη ἐξαθλίωση, ἡ πλάση ἐκείνη ποὺ δὲν τὴ βλέπεις στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, στοὺς συχναζόμενους δρόμους, ἀνάμεσα στὸ σύνεφο τῆς κούρσας, τῆς μακαριότητας, καὶ ποὺ σοῦ προξενεῖ ἕναν ἀθέλητο ἀποτροπιασμό, γιατὶ κατεβάζει τὴν ἀνθρωπότητα στὸ σκουλήκι, τὴν κοινωνία στὸν ἐφιάλτη, κάνει τὴ ζωὴ πληγὴ κακοφορμισμένη, μολυσμένη, ἀπελπιστική.

Στὸν ἀέρα χαμοπετοῦσε ἡ Μεγάλη Παρασκευή, τ' ἀρώματα τῆς κρυφῆς ἄνοιξης, τὸ πάθος τοῦ Λυτρωτῆ. Οἱ ἄνθρωποι ἐνιωθαν μιὰν ἀόριστη διάθεση φιλανθρωπείας ἀγαθοεργίας. Τὴν ἀνάγκη νὰ δειχτοῦν καλλίτεροι, νὰ γίνουν καλλίτεροι. Κάτι τέτοιες βραδυές, τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα κυκλοφοροῦν στὸν ἀέρα, τὰ εἰσπνέεις θέλοντας καὶ μή. Τέτοια καὶ ἡ διάθεση τῶν περαστικῶν ποὺ στάθηκαν γύρω στὸ ἀδικημένο παιδάκι, τὸ συμπόνεσαν, τὸ μικροσυνέτρεξαν. Καὶ σκόρπισαν. Στὰ μάτια τους, καθὼς ἔφευγαν, τὸ ἔβλεπες πὼς κιόλας εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὸ ξεχνᾶνε, Ὁ νοῦς τους γύριζε ἄλλοῦ.

Ἔτσι εἶναι. Ἡ συμπόνια μας, καλοπροαίρετη, παρήγορη, δὲν ἔχει βάθος, συνέπεια. Ἡ ἀνθρωπιά μας δὲν εἶναι ἀρκετὰ δυνατὴ γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ σὲ πράξη, ν' ἀποσείσει τὸ βάρος τῆς κακῆς συνήθειας, ν' ἀναθεωρήσει τὴ ζωή, τὸν κόσμο, νὰ ξεσηκώσει τὴ συνείδηση, νὰ φουσκώσει τὴν ἀγανάκτηση, δημιουργικὸ πάθος. Ἐπιπόλαιά, ξανεμίζεται σὲ παθητικές, στιγμιαῖες θεωρήσεις. Ἀνάβει ἕνα κερί, μιὰ βραδυὰ τὸ χρόνο, σὲ κάποιο ἐνσαρκωμένο ἰδανικό, ὕστερα φυσάει τὴ φλόγα, ἐκείνη σβύνεται, φεύγει μὲ τὸ γαϊτάνι τοῦ καπνοῦ στὸν ἀέρα. Καὶ τοῦ χρόνου!

Κι' ἀποροῦμε ὕστερα ποὺ ὁ κόσμος ἔχει γίνει ἄνω - κάτω, παραξενευόμαστε ποὺ ζοῦμε δίχως τὴ γεύση τοῦ αὔριο.

Δὲν ξέρω, μπορεῖ καθὼς τὸ λένε κάποιοι σοφοί, ὅλα νὰ βρίσκωνται ὀργανωμένα σοφά, ἰσορροπημένα κατὰ μιὰ μυστικὴ οἰκονομία, ὅλα νὰ εἶναι καλὰ σ' αὐτὸν - ἐδῶ, τὸν καλλίτερο τῶν κόσμων. Ὅμως ἐμένα κάτι μοῦ λέει, ἀφέντη Χριστέ, πὼς ἑνόσω τὰ ποδαράκια τοῦ παιδιοῦ τῆς Μεγάλης σου Παρασκευῆς θὰ εἶναι σὰν τὰ κεράκια ποὺ πουλάει, ἄδικα ἤρθες στὸν κόσμο — καὶ ἄδικα σταυρώθηκες.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΑΣ
ΑΡΙΣΤΟΝ ΜΕΤΡΟΝ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Μαΐου 1959

16131123-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πολὺ συχνὰ μοῦ τυχαίνει νὰ σταθῶ μὲ περίσκεψη μπροστὰ σὲ κριτικὰ κείμενα τῶν νεωτέρων. Θέλετε μὲ τὴν ποίηση ἀσχολοῦνται, θέλετε μὲ τὶς καλὲς τέχνες, ἀναδίνουν δὲν ξέρω τί ἐσωτερική, οὐσιαστικὴ σοβαρότητα, μιὰν αἴσθηση τοῦ βάθους, τῆς ἱστορικῆς εὐθύνης, εὐαισθησία συνδυασμένη μὲ ἁρμοδιότητα—ἀρετὲς πού, τ' ὁμολογῶ, μοῦ γεμίζουν τὴν ψυχὴ αἰσιοδοξία καί, κάποτε, σεβασμό. Βέβαια, δὲν λέω! Ὑπάρχουν καὶ τ' ἀντίθετα παραδείγματα: Αὐθάδειες, ἐπιπολαιότητες, ἀσέβειες ἄγονες, νεανικὲς ἀνοησίες. Ἀλλὰ ἐπιτέλους μιὰ γενιά, ἕνας κόσμος, δὲν κρίνεται ἀπὸ τὰ χειρότερα ὑποδείγματά του· κρίνεται καὶ βαθμολογεῖται ἀπὸ τὰ καλύτερα. Κι' ὅταν τυχαίνει, στὰ καλύτερα αὐτὰ φανερώματα, νὰ ξεκρίνεις ἐδῶ - ἐκεῖ τὴ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς, ὅταν ὁ κριτικὸς λογισμὸς ἔχει δημιουργικὸ τόνο, ἢ ὅταν ἀπορρέει ἀπὸ ἕνα καθαρὰ δημιουργικὸ ἄτομο, τότε ἡ αἰσιοδοξία παίρνει μέσα σου, δικαιολογημένα νομίζω, τὶς διαστάσεις ἑνὸς μικροῦ πανηγυρισμοῦ. Ὁ χρόνος ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ ἀγνώστου, σοῦ φαντάζει τότε μὲ τὴν ἀγκαλιά του φορτωμένη μελωμένους καρπούς.

Φυλλομέτρησα, διάβασα σποραδικά, τὸν τελευταῖο τοῦτο καιρό, σελίδες ἀπὸ τὰ δυὸ πρῶτα τεύχη ἑνὸς νέου περιοδικοῦ ποὺ βγαίνει στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ποὺ στεγάζεται κάτω ἀπὸ τὸν εὐθύ, ἀπέριττο τίτλο «Κριτική». Μυρίζει νιάτα, σοβαρὰ νιάτα, κι' ἂς περιχαρακώνεται στὸν αὐστηρὸ τοῦτο τομέα, ποὺ εἶναι ὁ κριτικὸς ἔλεγχος. Φοβᾶμαι ἄλλωστε πὼς μᾶς διαφεύγει συχνὰ ἡ μεγάλη ἀλήθεια ὅτι ἡ ἔρευνα, ἡ ἀναθεώρηση, ἡ συνειδητοποίηση, εἶναι γνωρίσματα τῆς νιότης τόσο αὐθεντικὰ ὅσο καὶ ἡ παράφορη ἀπογείωση. Παίρνω γιὰ παράδειγμα, στὴν περίπτωση τούτη, ἕνα πολὺ σύντομο, ἀλλὰ καὶ τόσο οὐσιαστικὸ μελέτημα, δημοσιευμένο στὸ δεύτερο τεῦχος τῆς «Κριτικῆς», καὶ ποὺ ἔχει τὴν ὑπογραφὴ τοῦ πολὺ ἀξιόλογου νέου μουσουργοῦ Μίκη Θεοδωράκη. Μὴν ἀνησυχεῖτε: δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ξανοιχτῶ σ' ἀλλότρια ἐδά-

φη νὰ καταπατήσω, ἀσυλλόγιστος βέβηλος, τὴν περιοχὴ ποὺ ἐλέγχει μὲ τόση ἁρμοδιότητα καὶ κῦρος ὁ ἀγαπητὸς φίλος κ. Πέτρος Πετρίδης. Τὸ θέμα ποὺ θίγει στὸ μελέτημα ποὺ λέω—κάλλιο σὲ μιὰ δέσμη στοχασμῶν—ὁ κ. Θεοδωράκης, ἔχει καθαρὰ θεατρικὸ περιεχόμενο: Τὴ χρήση τῆς μουσικῆς στὸ Ἀρχαῖο Δρᾶμα. Κι' ἐπειδὴ εἶναι ἕνας τομέας φοβερὰ κακοπαθημένος, ἕνα ζήτημα ἀκατανόητα παρεξηγημένο, χαίρομαι ποὺ μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ τὶς ὀρθότατες ἀπόψεις, τὶς ὀφειλάμενες σ' ἕναν νέο ποὺ ὁλοφάνερα στοχάστηκε πολύ, καὶ ὑπεύθυνα, πάνω στὸ ζήτημα τοῦτο τὸ τόσο σοβαρὸ ὅσο κι' ἑλληνικό.

'Η ἀκατανόητη παρεξήγηση μερικῶν ἀπὸ τοὺς μουσουργοὺς ποὺ καταπιάνονται μὲ τὴ μουσικὴ ἐπένδυση τῆς ἀττικῆς Τραγωδίας, εἶναι ὁ καλοπροαίρετος—ἀλλὰ τί ὠφελεῖ!—ὑποβιβασμός της σὲ μέσο γιὰ νὰ ἐκφραστοῦν οἱ ἴδιοι. 'Η γεμάτη ἀφέλεια προώθηση τοῦ ἑαυτοῦ τους στὸ προσκήνιο. Μπορεῖ βέβαια ἡ ἀρχική τους πρόθεση νὰ μὴν εἶναι βέβηλη. Μπορεῖ νὰ θέλησαν νὰ ὑπηρετήσουν μὲ θέρμη τὴν ὑπόθεση τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. 'Η θέρμη τους ὅμως ἀποδείχτηκε κακὰ προσανατολισμένη. Μαθημένοι νὰ σκέφτονται πολυφωνικά, νὰ ἐργάζονται πάνω στὸν πληθωρικὸ κανόνα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς μουσικῆς, τοποθετοῦνται ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ μιὰ γραμμὴ ποὺ ὄχι μόνον εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ἄχι μόνο δὲν προχωρεῖ παράλληλα μ' αὐτό, (θεμιτὸς ἐκσυγχρονισμός του), ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ ἀνατριχιαστικὸ φάλτσο, φοβερὴ αἰσθητικὴ ἀντινομία σὲ σχέση μὲ τὸ πνεῦμα του. Τὰ εἴπαμε αὐτὰ συχνά, ἄλλοτε, γράφοντας γιὰ συγκεκριμένες παραστάσεις. Ὁ κ. Θεοδωράκης ἔρχεται τώρα, ξεκινώντας ἀπὸ καθαρὰ θεωρητικοὺς στοχασμούς, νὰ ἐπιβεβαιώσει τὶς ἀπόψεις μας:

«'Η μουσικὴ τῆς Τραγωδίας — γράφει — πρέπει νὰ φτάσει σὲ τόση καθαρότητα, οὐσιαστικότητα καὶ λιτότητα ποὺ δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀντιληπτή.» ('Εκεῖνος ὑπογραμμίζει, ὄχι ἐγώ.) «Πρέπει δηλαδὴ νὰ ἑνώνεται εἴτε «ὑλικὰ» μὲ τὶς κραυγὲς τοῦ Χοροῦ ἢ τοῦ ἥρωα, εἴτε «δυναμικὰ» μὲ τὴν ἔνταση τῆς τραγικῆς στιγμῆς σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μὴν «ἀκούγεται» ἀλλὰ νὰ μένει πάντοτε ἐσωτερικὴ προέκταση μιᾶς κίνησης ἢ ἑνὸς ρυθμοῦ, κάποιας αἰχμῆς ἢ κάποιου ραγίσματος». Ὅμως ὁλόκληρη ἡ περικοπὴ εἶναι ἀξιόλογη, ἐπιτρέψτε μου νὰ τὴν παραθέσω: «Πρέπει νὰ βλέπουμε τὴ μουσικὴ τῆς Τραγωδίας σὲ μιὰ διάσταση: σὲ βάθος. Ὁ Χορὸς προχωρεῖ σὲ μῆκος, πάνω στὰ δόντια τοῦ ρυθμοῦ, τοῦ χρόνου. Οἱ συγκρούσεις ἁπλώνονται μπροστά μας σὲ πλάτος. 'Η μουσικὴ διαλέγει τὸ κορύφωμα μιᾶς καμπύλης, χτυπᾶ καὶ προχωρεῖ σὲ βάθος, σὰ νυστέρι. 'Η σύγκρουση παίρνει ἔτσι ἕνα φῶς ἀπ' τὰ μέσα, ἐσωτερικό. 'Η μουσικὴ γίνεται ἡ συνείδηση τῆς συγκίνησης—τὴ νιώθουμε ἔτσι ἐνῶ δὲ βλέπουμε, δὲ νιώθουμε παρὰ τὸ πρόσωπο τῆς συγκίνησης. Τὸ νὰ «δοῦμε» τὴ μουσική,—φεύγουμε μακρυὰ ἀπ' τὸ κέντρο τοῦ δράματος, ἡ ἔνταση διασπᾶται, τὸ «θαῦμα» κομματιάζεται, δὲν εἶναι πιὰ ἡ Μοῖρα τῆς Τραγωδίας ποὺ μᾶς τυλίγει ἀλλὰ μοτίβα καὶ ἤχοι ἄσχετοι».

Μπορεῖ τὰ λόγια αὐτὰ νὰ φαίνονται κάπως σιβυλλικὰ σ' ἐκείνους ποὺ δὲν ἀντιμετώπισαν κάποτε προσωπικὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀρχαίου Δράματος, τοὺς βεβαιῶ ὅμως πὼς δὲν εἶναι. Τίποτα φυσικότερο ἄλλωστε ἀπὸ τὸ νὰ μιλάει κανένας σὲ τόνο μεταρσιωμένο—ἀθέλητα—ὅταν πραγματεύεται τέτοιο θέμα. 'Εκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα γίνει ἀρκετὰ αἰσθητό, εἶναι πὼς δὲν ὑπάρχει στὸ παγκόσμιο θέατρο μορφὴ καὶ νόημα θεάτρου πιὸ μοντέρνα ἀπὸ τοῦ Ἀρχαίου Δράματος. Ὅ,τι πρόβλημα ἀγωνίζονται οἱ σύγχρονοι ἀνακαινιστὲς καὶ πρωτοπόροι νὰ λύσουν, βρίσκεται λυμένο ἐξ ὑπαρχῆς στὴν ἀττικὴ Τραγωδία. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ τὸ βάμπος ποὺ δοκιμάζει ὁποιος μὲ κάποιον τρόπο κατάφερε νὰ τὴν προσπελάσει στὴν ἐσώτερη οὐσία της. Ὁ ὅρος «θαῦμα», ποὺ μεταχειρίζεται ἐδῶ ὁ κ. Θεοδωράκης, δὲν εἶναι ἀξία διακοσμητική, οὔτε ἀπορρέει ἀπὸ ὑπερθετικὴ διάθεση. Εἶναι μιὰ κυριολεξία, σχεδὸν ὡμή, ποὺ καταφεύγει μοιραῖα σὲ μιὰ φθαρμένη—ἀλλοίμονο—λέξη.

Πολὺ σωστὰ θέτει ὁ κ. Θεοδωράκης τὸ ζήτημα τοῦ ἐθνικὰ αὐθεντικοῦ τόνου στὴ μουσικὴ τῆς Τραγωδίας. 'Η διαπίστωσή του πὼς «μόνο ὁ νεοέλληνας μουσικὸς» εἶναι ὁπλισμένος μὲ τὴ φυσική, φυλετικὴ προδιάθεση νὰ πλησιάσει στὴν ὀρθὴ λύση, ἔχει περισσότερο βάθος καὶ λιγότερη ἐθνικὴ προκατάληψη ἀπὸ ὅσο φαίνεται ἴσως σὲ πρώτη ματιά. Καὶ πάλι ὅμως τὸ σημεῖο ὅπου πρέπει νὰ ἐπιμείνει κανένας εἶναι τὸ ἀναφερόμενο στὸ γενικὸ χαρακτῆρα καὶ στὴν οὐσιαστικὴ ὑφὴ τῆς μουσικῆς συνοδείας. «Δὲν πρέπει νὰ εἶναι γοτθικὴ ἔκφραση», ὑπογραμμίζει καὶ πάλι ὁ κ. Θεοδωράκης. «Αὐτὸ ἀποκλείει τὸν πλατύτερο καὶ ὀγκωδέστερο μουσικὸ ποταμό». "Ας μὴν εἴμαστε ἀνιστόρητοι: Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ὁ Ριχάρδος Βάγκνερ—ποὺ τὸν ἀναφέρει στὸ σημεῖο τοῦτο ὁ "Ελληνας μουσουργὸς—ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ ξαναδρεῖ τὸ μυστικὸ τῆς Τραγωδίας, γελάστηκε στὸ δρόμο, ἔφτασε ἀλλοῦ τὸ πείραμά του πετυχε ἀκριβῶς κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἀπίστησε στὴν ἀττικὴ Τραγωδία: Τὸ βαγκνερικὸ μουσικὸ δρᾶμα εἶναι ἕνας καθαρὰ προσωπικὸς θρίαμβος. Αὐτὸ ὅμως, τί ἄλλο δείχνει παρὰ πὼς δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ δράμος γιὰ νὰ ὑπηρετηθεῖ τὸ Ἀρχαῖο Δρᾶμα. Τὸ Ἀρχαῖο Δρᾶμα παραμένει ἀξία ἀπόλυτη, ἀμετακίνητη, ἀπαράμοιαστη. "Οταν τὸ ὑποβιβάζεις σὲ μέσο, κάνεις κάτι χειρότερο ἀπὸ αἰσθητικὴ βεβήλωση. Προδίνεις δυὸ μαζὶ Τέχνες: καὶ τὴ Μουσικὴ καὶ τὴν Τραγωδία.

'Απὸ τότε ποὺ ἡ Τέχνη ἔπαψε νὰ εἶναι ἀνώνυμη, ὅπως εἶταν στὶς μεγάλες θρησκευτικὲς ἐποχές, κι' ἔγινε ἐπώνυμη, ξέχασε καὶ νὰ ὑπηρετεῖ ἀνώτερες ὑποθέσεις. 'Ανακατεύτηκαν μέσα της στοιχεῖα ἀκόθαρτα, ἐγωϊστικά, κοντόθωρα, ματαιόδοξα. Βέβηλα. 'Η μουσικὴ τῆς ἀττικῆς Τραγωδίας, ὅσο κι' ἂν ἔχει χαθεῖ, γιὰ ἕνα πρᾶγμα μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι: πὼς δὲν εἶταν «θεατρική», ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα. Δὲν ναρκισσεύόταν. Περιεῖχε τὸ στοιχεῖο κατάνυξη, ὅπως τὸ περιέχει ἡ ὀρθόδοξη, ἡ μὴ τετραφωνημένη, βυζαντινὴ μουσική. Δέχομαι πὼς οἱ ψυχολογικοὶ ὅροι ἄλλαξαν, πὼς λείπουν σήμερα οἱ προϋποθέσεις τῆς ἐσωτερικῆς ὑποδοχῆς μιᾶς τέτοιας μουσικῆς συνοδείας. 'Αλλὰ καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς μιλᾶμε γιὰ «πρόβλημα». "Αν ἀκοῦσε ἡ λιγότερο ἢ περισσότερο μηχανικὴ ἐπέκταση τῆς καθιερωμένης αἰσθαντικότητας στὸν μυστηριώδη χῶρο τῆς Τραγωδίας καὶ ἡ ἐκμετάλλευσή της, τότε ἡ λύση θὰ εἶταν τὸ αὐγὸ τοῦ Κολόμβου. Δὲν εἶναι. Οὔτε τὸ τέχνασμα ὠφελεῖ ἐδῶ, οὔτε ἡ καλὴ θέληση. "Α τί ὡραῖο, σκληρὸ δίλημμα γιὰ τοὺς αὐριανοὺς "Ελληνες συνθέτες! Θὰ ἔλεγα: γιὰ τοὺς κληρικοὺς τῆς Μουσικῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

CLASSICAL STUDIES ATHENS ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΘΗΝΑΙ MDCCCLXXXIII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Μαΐου 1959 16131124.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΑΛΙ ΟΙ «ΖΑΒΟΛΙΑΡΗΔΕΣ»

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι μερικὰ θέματα ποὺ ἔχουν μιὰν ἀπροσδόκητη τύχη. Θἄλεγε κανένας πὼς κυκλοφοροῦν στὸν ἀέρα σὰν ἀπασχολήσεις διάχυτες, ὡς πού, κάποια στιγμή, νὰ κρυσταλλωθοῦν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, ἀπὸ ἕνα τυχαῖο περιστατικό. Τέτοια ἡ περίπτωση τῶν «Ζαβολιάρηδων». Τὰ δυὸ ἄρθρα ποὺ τοὺς ἀφιερώσαμε στὴ στήλη τούτη, προκάλεσαν μερικὲς ἐνδιαφέρουσες ἀντιδράσεις. Νομίζω πὼς δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὶς ἀγνοήσουμε, ἢ νὰ τοὺς δώσουμε στενὰ ἰδιωτικὸ χαρακτῆρα—ποὺ θὰ ἔκανε τὸ ἴδιο. Ἂς διαλέξουμε λοιπὸν ὅ,τι τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο, κι' ἂς τὸ φέρουμε στὸ φῶς.

Θ' ἀναφερθῶ πρῶτα-πρῶτα σὲ μιὰν ἐπιστολὴ μὲ γαλλικὸ γραμματόσημο. Δὲν ἀνήκει στὶς ἐθελοντικές, αὐτή. Τὴν προκάλεσε ὁ ὑπογραφόμενος. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ, μὲ τὴν εὐκαιρία τούτη, πὼς τὸ φίλμ τοῦ Καρνέ, ἀρχικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν ὅλη συζήτηση, δὲν ἀπασχολεῖ πιὰ σὰν ἔργο τέχνης, πετυχημένο ἢ ὄχι. Ἀπασχολεῖ σὰ μαρτυρία. Κι' αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικό: Τὰ ἔργα ποὺ ἀγγίζουν, σὲ δεδομένη στιγμή, ἕνα ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο, ἀσυνειδητοποίητα ἐπίκαιρο, σημεῖο, ξεπερνᾶνε, διασκελίζουν γοργά, τὸ στάδιο τοῦ καλλιτεχνικοῦ γεγονότος: γίνονται κομμάτι ζωῆς. Σπάνια θ' ἀκούσετε τώρα πιὰ γύρω σας γνώμες γιὰ τὸ ἂν τὸ ὑπόδικο φίλμ τοῦ Καρνὲ εἶταν ὡραῖο ἢ ἄσχημο. Θ' ἀκούσετε ὅμως νὰ ὑποστηρίζεται μὲ ζωηρότητα πὼς εἶναι ἀληθινὸ ἢ πὼς εἶναι ψεύτικο, σύμφωνο μὲ τὴν πραγματικότητα ἢ συκοφαντικό. Καί, τὴ στήλη αὐτὴν-ἐδῶ, ποὺ δὲν κάνει βέβαια κριτικὴ τοῦ κινηματογράφου, εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἀκριβῶς πλευρὰ τῶν «Ζαβολιάρηδων» ποὺ τὴν ἐνδιαφέρει. Γι' αὐτὴν ὁ ὑπογραφόμενος ἔκανε καὶ τὸ γεμάτο ἀνησυχία ἐρώτημά του στὸν Γάλλο φίλο—ἕναν νέο διανοούμενο μὲ πολὺ ξύπνια συνείδηση καὶ συγκινητική, ἀποδεδειγμένη ἀπὸ ἄλλες φορές, ἀμεροληψία. Ἡ ἀπάντηση ποὺ ἦρθε ἀξίζει τὴν προσοχή.

«Ἂν ἄργησα νὰ σᾶς ἀπαντήσω—γράφει ὁ ξένος φίλος—εἶναι γιατὶ δὲν ἤθελα νὰ τὸ ἐπιχειρήσω πρόχειρα... Πάντως, γιὰ ἕνα πράγμα εἶμαι βέβαιος: Πὼς μπορεῖτε νὰ λησμονήσετε τὴν εἰκόνα τῆς γαλλικῆς νεολαίας ποὺ σᾶς ἔδωσε ὁ Καρνέ. Ἂν ὑπάρχει στὸν κόσμο φίλμ ψεύτικο, ἀποτυχημένο, ἁπλουστευτικὸ κι' ἐπιφανειακό, αὐτὸ εἶναι δίχως ἀμφιβολία οἱ «Ζαβολιάρηδες». —Γάλλος εἶναι, τὶ θὰ πῆ! θὰ γκρινιάσουν ἐδῶ οἱ δύσπιστοι. Λυπᾶμαι ποὺ δὲν ἔχω τὸ μέσο νὰ θέσω ὑπ' ὄψη τους τὰ στοιχεῖα ποὺ κάνουν στὸν ὑπογραφόμενο τὴ γνώμη τοῦ ἐπιστολογράφου του ἀπόλυτα σεβαστή. Θὰ τοὺς καλέσω ὅμως νὰ συλλογιστοῦν πὼς συχνότατα ἔτυχε, εἰδικὲς περιπτώσεις, εὐνοημένες ἀπὸ τὸ σκάνδαλο, νὰ διογκωθοῦν καὶ νὰ δημιουργήσουν ἐντυπώσεις αὐθαίρετες. «Ὁ Καρνὲ—γράφει ὁ Γάλλος φίλος—δὲν κατάλαβε τίποτα ἀπὸ τὴ γενιά μου. Παρασύρθηκε ἀπὸ τὰ ἐντελῶς εἰδικοῦ τύπου ἄτομα ποὺ συναναστράφηκε (τὸν ὑπαρξιστικό, ἢ κάλλιο τὸν ψευτοϋπαρξιστικὸ καὶ ξεπερασμένο κύκλο τοῦ καφενείου «Ὁ Βοναπάρτης» στὸ Σαὶν Ζερμαὶν ντὲ Πρέ). Κι' ἀπὸ τὴν ἀνόητη ψυχολογία του νόμισε πὼς μποροῦσε νὰ βγάλει γενικὰ συμπεράσματα. Ἂν τὸ πρᾶγμα ἄξιζε τὸν κόπο, θὰ καθάμουν νὰ σᾶς ἀπαριθμήσω τὶς ἀπιθανότητες καὶ τὶς χτυπητὲς παρανοήσεις ποὺ σημείωσα σ' αὐτὸ τὸ φίλμ».

Ἀκολουθεῖ μιὰ διαβεβαίωση ποὺ —συμπαθεῖστε τὴν εὐπιστία μου— μὲ σταματάει: «Μὴ νομίσετε ὡστόσο πὼς θέλω νὰ ὑπερασπίσω τοὺς νέους τῆς ἡλικίας μου. Κάθε ἄλλο! Τὰ γοῦστα μου, πρῶτα-πρῶτα, οἱ ἀντιλήψεις μου, εἶναι πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τῶν περισσότερων νέων ποὺ συναναστρέφομαι». Αὐτό, ὁ ὑπογραφόμενος τὸ ξέρει καλά. Καὶ στὴν αὐτονόητη ἀντικειμενικότητα ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ διαφορὰ νοοτροπίας ἀνάμεσα στὸν ἐπιστολογράφο καὶ τὴν πλειοψηφία τῆς τωρινῆς νεολαίας εἶναι ποὺ ὑπολόγισε γιὰ ν' ἀπευθύνει στὸ νεαρὸ Γάλλο φίλο τὴν ἐπιστολὴ μὲ τὸ ἐρώτημα: «Πῆτε μου, ἐσεῖς ποὺ ζῆτε σὰ νέος Γάλλος τὸ Παρίσι τῆς σπουδάζουσας νεολαίας, ὡς ποιὸ σημεῖο εἶναι ἀληθινοὶ οἱ «Ζαβολιάρηδες» τοῦ Καρνέ;».

«Ὄχι, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ γενικεύουμε καὶ νὰ χαρακτηρίζουμε τὴ νεολαία ἑνὸς τόπου ἀπὸ τὸ εἰδικό, ἀνάμαλλο δεῖγμα της πού, συμπτωματικά, μᾶς παρουσίασαν. Καὶ νὰ ἡ ἀπάδειξη—ποὺ εἶναι μαζὶ καὶ ἀπόδειξη ὑψηλῆς ἀμεροληψίας τοῦ ἐπιστολογράφου: «Ἀνάμεσά μας θὰ βρῆτε πολλοὺς διψασμένους γιὰ μόρφωση»—γράφει. «Οἱ μόνοι ἀνάμεσα στοὺς Δυτικοὺς ποὺ μοῦ φαίνονται πιὸ προχωρημένοι (μιλῶ πάντα γιὰ τοὺς νεώτατους) εἶναι οἱ Γερμανοί». Προχτὲς μάλις, ρωτοῦσα ἕνα νέο Γερμανὸ συγγραφέα, περαστικὸν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ποὺ ἔζησε πολὺ στὸ Παρίσι, ποιὰ ἡ γνώμη του γιὰ τὴ γαλλικὴ νεολαία. Μοῦ ἐπιβεβαίωσε κατὰ γράμμα τὰ ὅσα μοῦ ἔλεγε ὁ Γάλλος ἐπικριτὴς τοῦ Καρνέ.

Φοβᾶμαι πὼς μακρηγόρησα καὶ πὼς λίγος πιὰ χῶρος μοῦ ἀπομένει γιὰ ὅ,τι ὑποσχέθηκα στὴν ἀρχή. Θ' ἀπαμονώσω λοιπὸν μιὰ καὶ μόνο ἐθελοντικὴ ἐπιστολή, ποὺ τὸ περιεχάμενό της φανερώνει προσωπικότητα, ἀνεξαρτησία γνώμης καὶ διαύγεια στοχασμοῦ. Ὑπογράφεται ἀπὸ γνωστὸ Ἀθηναῖο δικηγόρο. Τὸ μόνο κακὸ εἶναι πὼς θέτει ἕνα ζήτημα σημαντικό, ποὺ δὲν χωράει νὰ ἐξαντληθεῖ, ἀλλὰ οὔτε καὶ ν' ἀναπτυχθεῖ κάν, ἐδῶ σήμερα. Βιάζομαι νὰ δηλώσω πὼς ἀναφέρεται στὴ συζήτηση τοῦ ὑπογραφόμενου μὲ τὴν ἐφημερίδα «Αὐγὴ» («Βῆμα» τῆς 1ης καὶ 15ης Ἀπριλίου).

Γιατὶ—μὲ ρωτάει ὁ ἐπιστολογράφος—ἔσπευσα ν' ἀποκηρύξω τὴν εὔστοχη ἄποψη ποὺ εἶχα ἀρχικὰ ὑποστηρίξει, πὼς ἡ «ἀνήσυχη νεολαία» εἶναι αὐτὴ «ἀπὸ τὴν ὁποία ξετηδοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ προφῆτες, οἱ πρωτοπόροι, οἱ ὁραματιστές, οἱ ποντοπόροι τοῦ λογισμοῦ, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἕνα πλῆθος ἀποτυχημένοι, ναυάγια τῆς ζωῆς»; Πραγματικά, ἐδῶ χρειάζεται μιὰ ἐξήγηση. Καὶ ἡ ἐξήγηση εἶναι ἁπλούστατα τούτη: Πὼς ἄν, κατὰ κανόνα, ἐκεῖνος ποὺ παίρνει τὸ μέρος γιὰ τὸ ὅλο, παραμορφώνει τὴν ἀλήθεια, στὸ ἴδιο λάθος πέφτει συχνὰ κι' ἐκεῖνος ποὺ παίρνει τὸ ὅλο γιὰ τὸ μέρος. Οἱ ἀποτυχημένοι, τὰ ναυάγια τῆς ζωῆς, μποροῦσε κάποτε νὰ ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν Ἀνήσυχων καὶ νὰ ξεπέφτουν στοὺς Ζαβολιάρηδες, μὲ κανένα τρόπο ὅμως Ἀνήσυχοι καὶ Ζαβολιάρηδες δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Οἱ δεύτεροι περιέχουν, μερικὲς φορές, ξεστρατισμένους ἢ ἀνάπηρους τῆς πρώτης κατηγορίας· οἱ πρῶτοι ὅμως, στὴν ἀπόλυτη, ἐσωτερική τους συνέπεια, δὲν κατεβαίνουν ποτὲ τόσο χαμηλά, στὸ ἐπίπεδο τῆς κούφιας, στείρας διαστροφῆς τῶν δεύτερων.

Νὰ λοιπὸν μιὰ ἀποσαφήνιση πού, ἂν εἶχε γίνει ἀπὸ τὴν ἀρχή, θὰ εἶχε ἴσως ἄφει μερικὲς παρεξηγήσεις. Τὸ λάθος εἶναι τοῦ ὑπογραφόμενου: Εἶχε θεωρήσει αὐτονόητα, πράγματα ποὺ αὐτὸς μόνος τὰ πίστευε γιὰ τέτοια. Τὸ θέμα ὡστόσο, μιὰ κι' ἐτέθη, χρειάζεται συμπλήρωση: Οἱ Ἀνήσυχοι, παρ' ὅλο ποὺ στὴ δογματικὴ σκέψη τοῦ καιροῦ μας φαίνονται ἐνοχλητικοί, βλαβεροί, εἶναι ἀναγκαῖοι. Αὐτοὶ ἀναβακχεύουν διαρκῶς τὴ ζωή, αὐτοὶ προσφέρουν τὰ ἐρεθίσματα γιὰ κάθε τι ὡραῖο καὶ ὑψηλό. Μόνο πού, κάποτε, οἱ συγκεκριμένες ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, τοὺς κάνουν νὰ ἐκδηλώνονται μὲ τρόπο ἀρνητικό, νὰ γίνονται ἄγονοι, ἢ καὶ μηδενιστές. Εἶναι ἡ ἀντίδραση τῆς πληγωμένης ἠθικῆς εὐαισθησίας ἀπέναντι στὴν ἀντιπνευματικὴ στυγνότητα μερικῶν ἐξωτερικῶν ὅρων. Πρέπει νὰ τὸ καταλάβουμε καλά: Γιὰ πολλὰ νοσηρὰ συμπτώματα, γιὰ πολλὲς διεστραμμένες ἐκδηλώσεις, ποὺ περιοριζόμαστε νὰ τὶς ἐπισημαίνουμε καὶ νὰ τὶς στιγματίζουμε, δὲν φταῖνε μονάχα οἱ φορεῖς τους. Φταῖμε ὅλοι μας, φταίει τὸ σύνολο, ποὺ ὁπὸ σφάλμα ἢ ἀπὸ βαρειὰ ἀμέλεια, δημιούργησε τοὺς ἀναγκαίους γιὰ τὴν ἐκκόλαψή τους ὅρους.

Ὅμως θὰ χρειαστεῖ, κάποιαν ἄλλη φορά, νὰ ξαναμιλήσουμε γιὰ τὸ γράμμα αὐτὸ ποὺ μάλις ἀρχίσαμε τώρα νὰ συζητοῦμε.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΦΙΛΑΣ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΝΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Μαΐου 1959

16131125.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΗΡΙΘΜΟΝ ΓΕΛΑΣΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πόσα πράγματα λέει κάποτε μιὰ ἁπλῆ ματιὰ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἁπλᾶ, καθημερινὰ μικροπεριστατικὰ τῆς ζωῆς μας! Αὐτή, λόγου χάρη, ἡ τυπικὴ σκηνούλα, στὴ στάση τῶν λεωφορείων:

Οὔτε κόσμος, οὔτε τίποτα. Ὥρα περιορισμένης κυκλοφορίας. Τὸ ὄχημα, ποὺ μόλις ἔφτασε, σχεδὸν ἀδειανό. Πέντε ἄνθρωποι τὸ περιμένουν, ὅλοι κι' ὅλοι. Καὶ νά! Γιὰ νὰ μποῦν, συνωστίζονται, στριμώχνονται, ἀλληλοσπρώχνονται, καταφέρνουν νὰ δημιουργήσουν, οἱ πέντε αὐτοὶ χριστιανοί, μιὰ μικρὴ σύγχυση ἐκεῖ στὴν πόρτα τοῦ λεωφορείου. Γιατί; Ἄγνωστο. Λίγο ἀκόμα καὶ θὰ βρίζονταν μεταξύ τους, μ' ὅλο ποὺ οἱ θέσεις, μέσα, ἀναλογοῦν ἀπὸ πέντε στὸν καθένα...

Τί σημαίνει αὐτό; «Ἔλειψη ἀγωγῆς», λέει ὁ φίλος μου, ποὺ ἔχει τὴν ψυχραιμία νὰ περιμένει νὰ μπεῖ τελευταῖος, σὰν ἄνθρωπος. Ὄχι—φοβᾶμαι πὼς ἡ διαπίστωση δὲν πάει σὲ βάθος. Ἔλειψη ἀγωγῆς ὑπάρχει, βέβαια, ὅμως, αὐτό, εἶναι τὸ σύμπτωμα μόνο· δὲν εἶναι ἡ αἰτία. Ἀγωγὴ θὰ πεῖ νὰ ἐπιβάλλομαι στὸν ἑαυτό μου, στὶς παρορμήσεις μου, νὰ τὶς πτιθαρχῶ. Οἱ παρορμήσεις ὅμως, ἀπὸ ποῦ ξεκινᾶνε; Στὴν περίπτωση ποὺ λέμε, ἡ εἰκόνα εἶναι εὔγλωττη, τὸ δείχνει μονάχη της: ἀπὸ τὸ ἔνστικτο τῆς ἀγέλης. Ὑπάρχει μέσα στὸν ἀνθρώπινο πολτὸ—ὄχι στὸν τελειωμένο κι' ἐξατομικευμένον ἄνθρωπο — μιὰ ροπὴ πρὸς τὸ κοπάδιασμα, πρὸς τὴν ἀνωνυμοποίηση, τὴν κάθοδο στὸν ἀρχέγονο πηλό, ὅπου ἡ κάθε μονάδα εἶναι μόριο, ἀριθμός, σύμβολο δίχως ὀντότητα, ἀξιοπρέπεια, οὐδέτερο κι' ἀδιανόητο δίχως τὸ ἄθροισμα, ποὺ μόνον αὐτὸ ἔχει ὑπόσταση — στοιχειώδη ἄλλωστε. Λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι ἀπὸ αὐτοεπιτήρηση, συνειδητὴ ἢ ἀσύνειδη («ἀγωγή»), ξαναπέφτουν στὴν κατάσταση τοῦ ἀγελαίου ζώου.

Ἂν μποροῦσαν, οἱ πέντε αὐτοὶ ἐθελοντικὰ συνωστιζόμενοι πολιορκητὲς τοῦ λεωφορείου, ἢ κι' ὁ ἕνας τους, νὰ ἔβλεπαν ἀπὸ πίσω τὴν εἰκόνα ποὺ παρουσιάζουν! Εἶναι αὐτόχρημα τὸ ἡλίθιο στρίμωγμα τῶν ἀρνιῶν ποὺ πᾶνε νὰ μποῦν στὸ μαντρί. Καὶ πάλι, ἐκεῖνα, ἔχουν ἕνα ἐλαφρυντικό: εἶναι πολλά. Κι' ἄλλο ἕνα ἀκόμα: εἶναι ἄλογα ζῶα. Αὐτοὶ ἐδῶ, καὶ λίγοι εἶναι, καὶ στὸ ἀνώτερο εἶδος ἀνήκουν. Ἀπὸ ποῦ λοιπὸν ἡ ἀδυναμία τους νὰ συνειδητοποιήσουν τὸ γελοῖο, ἡ προθυμία νὰ ἀλληλοενοχληθοῦν, ἡ ἀνικανότητα νὰ σεβαστοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ τὸν ἑαυτό του; Ἔρχονται στιγμές, περιπτώσεις, ποὺ ὑποπτεύεσαι ἐδῶ - ἐκεῖ μιὰν ἐξευτελιστικὰ μικρόχαρη προσπάθεια νὰ διατρανώσει κάποιος τους τὴν ὑπεροχή του μὲ τὸ νὰ περάσει πρῶτος, νὰ ὑποσκελίσει τὸν ἄλλο, νὰ τοῦ φάει τὴ σειρά του, τὸ δίκηο του. Καὶ θλίβεσαι γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ σὲ τέτοιες ἀβύσσους εὐτέλειας ἀναζητεῖ τὸ αἴσθημα τῆς ἀνωτερότητάς του. Καὶ πᾶς ν' ἀπελπιστεῖς. Καὶ ἐπιστρατεύεις τότε τὶς ἀναμνήσεις σου γιὰ ὅλα του τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα, γιὰ ν' ἀναθαρρήσεις...

Τὸ θέμα ὅμως δὲν εἶναι περιορισμένα θέμα κοινωνικῆς ἀγωγῆς ἢ θεωρητικό, ὀντολογικῆς ἀπορίας. Ἔχει μιὰ κρίσιμα πρακτικὴ σημασία: Ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἔνστικτο, σ' αὐτὴ τὴν τάση ὑπολογίζουν οἱ διάφοροι δικτάτορες γιὰ νὰ ὑποδουλώνουν τὸ ἀνθρώπινο γένος, νὰ τοῦ περνᾶνε τὸ χαλκᾶ στὴ μύτη, νὰ τὸ σέρνουν πίσω ἀπὸ τὸ ἅρμα τῆς ματαιοδοξίας τους, τῆς τρέλλας τους, ἢ τοῦ ἀφανισμοῦ τους. Τὸ βλέπετε ὅταν, στὴν πρώτη ἀμηχανία περὶ τοῦ πρακτέου, στὸν πρῶτο φόβο πὼς θὰ θιγοῦν στενὰ προσωπικὰ συμφέροντα, ἀκοῦτε νάποιον νὰ σᾶς λέει: «Τίποτα! ἐδῶ τώρα χρειαζότανε μιὰ δικτατορία...». Καὶ δὲν ὑποπτεύεται πόσο ἐξευτελίζει τὸν ἑαυτό του μ' ἕναν τέτοιο λόγο. Κάτι χειρότερο: Εἶναι ὁλοπρόθυμος νὰ τὸν ἐξευτελίσει· φτάνει νὰ σωθεῖ ἡ τσέπη, τὸ προνόμιο, ἡ τεχνητὴ ὑπεροχή, ἡ νομιμοποιημένη ἀνομία. Τίποτα πιὸ ρευστὸ καὶ θαλὸ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀξιοπρέπειας. Ἡ κοινωνικὴ ἔχει φάει τὴν ἀνθρώπινη, ἡ ψεύτικη τὴν ἀληθινή, ἡ ὑποκριτικὴ τὴ γνήσια. Δημιουργοῦμε καθεστῶτα ποὺ βασίζονται κατὰ κύριο λόγο στὸν ἐκμηδενισμὸ τῆς ἀξιοπρέπειας. Ἂν θέλετε νὰ διαγνώσετε τὸν ἀληθινὸ χαρακτῆρα ἑνὸς ποὺ ἄρχει κάπου, ἢ ποὺ, ἁπλᾶ, διευθύνει, προσέξετε τοῦτο καὶ μόνο: πῶς περιφρουρεῖ, ἢ πῶς κακομεταχειρίζεται, τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν διπλανῶν του. Ἂν κάνει τὸ δεύτερο, ἔχετε μπροστά σας ἕναν εἴτε κυνικό, εἴτε ὑποκριτικό, δικτάτορα. Ἕναν ποὺ ξέρει πὼς γιὰ νὰ κάνεις τοὺς ἀνθρώπους τυφλὰ ὄργανά σου, πρέπει πρῶτα - πρῶτα νὰ τοὺς πελτοποιήσεις τὴν ἀξιοπρέπεια. Νὰ τοὺς κατεβάσεις πάλι στὴν τάξη τῆς ἀγέλης.

Καὶ γιὰ νὰ ξανάρθουμε στὴν ἀφετηρία μας: Τοὺς δημιουργοῦμε τοὺς ὀνειδιστὲς τῆς ἀνθρωπιᾶς μας· δὲν δημιουργοῦνται μόνοι τους. Δίχως τὴν προθυμία μας νὰ τοὺς σηκώσουμε στὸ σβέρκο μας, δίχως τὴν τάση μας νὰ γινόμαστε πολτός, κοπάδι, δὲν θὰ ὑπῆρχαν. Τὸ ἀγελαῖο ἔνστικτο, εἶναι πειρασμός: τοὺς προκαλεῖ, ἀνοίγει τὴν ὄρεξή τους. Τί σημαίνει ὅμως αὐτό; Μήπως ὅτι, γιὰ νὰ ὑπάρχει, εἶναι κατάσταση φυσική, μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου; Μήπως ὅτι τὸ ὀξὺ αἴσθημα τῆς ἀξιοπρέπειας πρέπει νὰ θεωρηθεῖ χάρισμα—καὶ σταυρὸς—λίγων, μετρημένων ἀτόμων, ποὺ δὲν μποροῦν, ὅσο κι' ἂν τὸ πασχίσουν, ν' ἀλλάξουν τὸ πεπρωμένο τοῦ εἴδους; Μήπως ὅτι μιὰ ἀνώτερη, ἡ ἁπλούστατα φυσική, οἰκονομία, τὸ ἔχει ἔτσι προβλέψει, γιὰ νὰ πειθαρχεῖται τὸ σύνολο, νὰ συγκρατεῖται, νὰ μπαίνει τάξη στὸ χάος; Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δικτάτορες κάθε τύπου μεταχειρίζονται τὶς ἴδιες, ἀνάλογες μεθόδους, προκαλεῖ τὴν ἀνησυχία. Στιγμὲς - στιγμές, οἱ ἀντικειμενικὰ καὶ ψύχραιμα σκεπτόμενοι ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ μας, ἀναγκάζονται ν' ἀναρωτηθοῦν μὲ τρόμο μήπως καὶ ἡ πρόοδος εἶναι θέμα καταναγκασμοῦ. Ὁ καιρός μας, μιὰ φορά, ἔκανε πολὺ θολὰ τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας...

Σκληρὰ ἐρωτήματα. Εὔκολο νὰ τοὺς δώσεις μιὰν ἀπάντηση ὑπαγορευμένη, εὐχάριστη ἢ τεχνητή. Ὅμως αὐτὸ δὲν θὰ ἐξυπηρετοῦσε τίποτα βαθύτερο. Στὸν ἄνθρωπο ἀπόκειται, σὲ βάθος χρόνου ἀπρόβλεπτο, νὰ δώσει τὴ μόνη αὐθεντικὴ ἀπάντηση. Ὡς τότε, ὁ Χριστὸς θ' ἀγωνιᾶ—γιὰ νὰ θυμηθοῦμε κατ' ἐπέκταση τὸν Πασκάλ. Γιατί, στὴν οὐσία, τί ἄλλο εἶναι ὁ Χριστὸς παρὰ ὁ ἐνσαρκωμένος Ἐλευθερωτής μας;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS ΓΑΡΘΕΝΩΝΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΜΔCCCLXXXVI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Ἰουνίου 1959

16|3|126-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΠΙ ΠΤΕΡΥΓΩΝ ΑΝΕΜΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Βρυξέλλες: τελευταῖος μας σταθμὸς στὴν ὄχθη τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Σὲ λίγο, τὸ σοβιετικὸ ἀεριωθούμενο θὰ μᾶς χωνέψει μέσα στὰ μεταλλινα σπλάχνα του—μοντέρνα, ἐναέρια φάλαινα ποὺ καταπίνει τὸν ἁπλοϊκὸ Ἰωνᾶ—καὶ θ' ἀπογειωθεῖ μὲ τανυσμένα τὰ δυνατὰ φτερά του. Ὅσο καὶ νάναι, κάτι λέει μέσα σου, κρυφά, ἕνα τέτοιο ξεκίνημα. Ἔχει τὴν εἰδική του γεύση—κι' ἂς προηγήθηκαν κιόλας τόσοι καὶ τόσοι συντοπίτες μας στὸ δρασκέλισμα τῆς ἰδεατῆς, ἀλλὰ καὶ τόσο ἔντονης αὐτῆς γραμμῆς ποὺ χωρίζει τὸ δυτικὸ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ κόσμο. Τὸ κάτω - κάτω, ὁ καθένας βλέπει μὲ τὰ δικά του τὰ μάτια, νιώθει μὲ τὰ δικά του αἰσθητήρια. Ἡ ἀλήθεια σας δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἡ ἀλήθεια μου. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἡ χαμηλόφωνη, ἀόριστη συγκίνηση τοῦ ταξιδιοῦ, κάθε ταξιδιοῦ. Προπάντων αὐτοῦ-ἐδῶ τοῦ ταξιδιοῦ...

Τὸ μεγάφωνο μᾶς καλεῖ γιὰ ἐπιβίβαση, στὴν ἀκατανόητη γλώσσα ὅλων τῶν μεγαφώνων τοῦ κόσμου. Τὸ βαλιτσάκι στὸ χέρι κι' ἐμπρός! Μιὰ ποδοσφαιρικὴ ὁμάδα ἀπὸ τὴ Γάνδη ταξιδεύει μαζί μας—μπλὲ σκοῦρα κοστούμια, γαλανὰ ξέθωρα μάτια, ἀχυρόξανθα μαλλιὰ—καὶ δίνει κάτι τὸ ἐλαφράμυαλα φλύαρο, τὸ νεανικὰ ἀσυλλόγιστο σ' αὐτό μας τὸ ξεκίνημα. Τὸ ἀεριωθούμενο περιμένει ἐκεῖ πιὸ πέρα, πελώριο, κραταιό, μὲ τὶς σκοτεινὲς τρύπες του στὶς θέσεις ποὺ βρίσκονται οἱ κινητῆρες τῶν ἄλλων ἀεροπλάνων, ἕνα ὑπερφυσικὸ ἔντομο ἐπινοημένο ἀπὸ τὴν τερατώδη φαντασία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἀνεβαίνουμε τὴ σκάλα, μπαίνουμε. Ἡ πόρτα κλείστηκε, σφραγίστηκε. Μπροστὰ σὲ κάθε κάθισμα, κι' ἀπὸ μιὰ ἀντιασφυξιογόνα προσωπίδα. Στὰ μεσούρανα ὅπου συνηθίζουν νὰ περιοδεύουν αὐτὰ τὰ ἔντομα — ὀχτὼ ὡς ἐντεκάμισι χιλιάδες μέτρα ὕψος—ἕνα τέτοιο μέτρο δὲν εἶναι ὑπερβολικό. Οὔτε ἄλλωστε καὶ ἰδιαίτερα ἐνθαρρυντικὸ γιὰ κεῖνον ποὺ τὸ πρωτογνωρίζει.

Σφύριγμα φοβερό, ἐξαγριωμένο, μιὰ λύσσα θηρίου, αὐτὸ εἶναι τὸ ἀντίστοιχο, ἐδῶ, στὸ βούϊσμα ποὺ κάνουν οἱ ἕλικες τοῦ συνηθισμένου ἀερο-

πλάνου. Ξεκινήσαμε: Τὸ ἀεροδρόμιο, οἱ Βρυξέλλες, τὸ Βέλγιο, ἡ γῆ, ὁ κάσμος, ὅλα φεύγουν πίσω μας, κάτωθέ μας, μικραίνουν θαυμαστά, λυώνουν, χάθηκαν. Σὰ νὰ πατάει σὲ διαδοχικά, ἀόρατα σκαλοπάτια, τὸ θηρίο μας καλπάζει, ἀνυψώνεται μὲ πηδήματα ἀλλεπάλληλα, ψηλά, πιὸ ψηλά, ἀκόμα πιὸ ψηλά, ὡς ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει πιὰ παρὰ μόνον οὐρανὸς κι' ἀπάνω καὶ κάτω. Ἕνα σταχτογάλανο ἄπειρο γύρω μας ρίει, ἀχνό. Δὲν εἶναι πιὰ ἡ ζώνη τοῦ ἀνθρώπου ἐδῶ. Εἶναι τὸ ἀστρικὸ χάος, κάτι σὰ μιὰ πρόγευση τοῦ διαστήματος. Νιώθεις πὼς εἶσαι ἕνας βέβηλος ποὺ παρεβίασε τὴν ἀπαγορευμένη ζώνη, εἰσέδυσε στὸ ἀπάνθρωπο ἄσυλο τῶν θεῶν.

Στὰ προηγούμενα ἀεροπλάνα—ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὸ Παρίσι στὶς Βρυξέλλες—μόλις ξεκινάγαμε, ἄρχιζαν τὰ μεγάφωνα, τὰ καλωσορίσματα, οἱ φιλοφρονήσεις, οἱ πολυγλωσσίες, τὰ χαμόγελα, οἱ προθυμίες, μιὰ μικρὴ, τυποποιημένη περιποίηση προορισμένη νὰ ζεστάνει καὶ νὰ διαφημίσει. Στὸ ΤΥ—τὸ σοβιετικὸ ἀεριωθούμενο — τίποτα. Σιωπηλοὶ οἱ Ρῶσοι, ἀόρατοι θὰ ἔλεγα, μᾶς πήρανε κι' ἔφυγαν. Ἔχει μιὰ σοβαρότητα, ἂν θέλετε παγερή, ἀλλὰ κι' ἐπιβλητική, αὐτὴ τους ἡ συμπεριφορά. Ἀξιωματικὸ ἄλλωστε τοῦ σκάφους δὲν θἐλέπουμε σὲ καμμιὰ στιγμὴ νὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὸ διάδρομο. Μονάχα οἱ δυὸ θηλυκὲς συνοδοί μας πηγαινοέρχονται, γαλανομάτες, γαλανοντυμένες, μ' ἐκεῖνο τὸ ἀπίθανα, τὸ ἀφοπλιστικὰ ἀγνὸ θλέμμα τῆς Ρωσίδας, καὶ προσφέρουν καραμέλες, ὕστερα τὸ γεῦμα, τὸ αὐθεντικὰ ρωσικό, πρώτη —στὴν κυριολεξία—γεύση ποὺ μᾶς δίνεται τῆς Ρωσίας. Στὸ τοίχωμα τοῦ σκάφους, πλάϊ μου, διαπιστώνω ἕνα περίεργο φαινόμενο: Ἐνῶ ἡ ζέστη γύρω εἶναι μεσογειακή, χάρη στὸ καλοριφέρ, κ' ἡ ἀτμοσφαιρικὴ πίεση ρυθμισμένη, ἐκεῖ, στὶς κεφαλὲς ἀπὸ τὶς βίδες, μιὰ πάχνη ἀνθίζει, κρύα σὰ χιόνι ὅταν τὴν ἀγγίζεις μὲ τὸ δάχτυλο· τὴν παίρνεις, γίνεται νερό, κι' ἀμέσως πάλι ξαναν θίζει. Τὸ τοίχωμα ἔχει τὴν πολικὴ θερμοκρασία τοῦ διαστήματος. Πῆτε το φαντασιοπληξία, ὅμως ρωτάω: πῶς ἐπικοινωνοῦμε μὲ τὴ ζωή, πῶς τὴ γνωρίζουμε; Πῶς ἀλλιῶς παρὰ μὲ τὶς αἰσθήσεις πρῶτα. Ἔ, λοιπόν, κι' αὐτὴ ἡ δέσμη ἀπὸ μικρὲς ἐκπλήξεις, καινούργιες ἐντυπώσεις, ἀναπάντεχες, τίποτα φυσικότερο ἀπὸ τὸ νὰ γίνεται ἐρέθισμα στὴ φαντασία.

Τὸ αἴσθημα πὼς δρασκελᾶμε τώρα ἕνα κρίσιμο σύνορο, πὼς φεύγουμε ἀπὸ ἕναν κόσμο γιὰ νὰ πᾶμε σ' ἕναν ἄλλο κόσμο, σχεδὸν σ' ἕναν ἄλλο πλανήτη, δὲν εἶναι ἀπατηλό. Ἡ συνέχεια, θὰ μᾶς τὸ δικαιώσει.

Ἀπὸ ἐδῶ - πάνω, μὲ τὴν ταχύτητα τῆς ἀστραπῆς ποὺ τρέχουμε, οἱ ἀποστάσεις χάνουν τὸ νόημά τους. Στὸ χάρτη νὰ τὴν ἰδεῖς τὴν ἀπόσταση Βρυξέλλες—Μόσχα, θὰ σταθεῖς σκεφτικός. Τὸ ΤΥ, τὴν ξεπερνάει τὴ σκέψη. Πότε ξεκινήσαμε, πότε κιόλας μαθαίνουμε πὼς ἡ γλώσσα ἐκείνη ἐκεῖ-κάτω τῆς στεριᾶς, ποὺ χάραξε μιὰ στιγμή, φτενή, σὲ βάθος ἀβυσσαλέο, ἀνάμεσα στὰ φλοκωτὰ σύννεφα, εἶναι ἡ Δανία. Γιατὶ τὸ ἀεριωθούμενο — ἀπὸ λόγους τεχνικούς; πολιτικούς; — δὲν παίρνει τὴν εὐθεία τοῦ χάρακα. Κάνει ἡμικύκλιο: κόβει στὰ δυὸ τὴ δανικὴ χερσόνησο, ὕστερα τὴ νότια γλώσσα τῆς Σουηδίας, δροσκελίζει τὴ Βαλτική, λοξεύει πάνω ἀπὸ τὴ Λεττονία. Σὲ κάποια στιγμή, σᾶς ἀναγγέλλουν πὼς ἀριστερά, κάτω, εἶναι ἡ Ρίγα. Χρειάζεται φαντασία γιὰ νὰ τὸ πιστέψετε. Ξαπλώνετε ἀναπαυτικότερα λοιπὸν στὴν πολυθρόνα σας καὶ λέτε μέσα σας: ἔχουμε ἀκόμα καιρό. Κακὲ μαθητὴ τῆς Γεωγραφίας! Χειρότερο ἀκόμα τῆς σύγχρονης τεχνικῆς! Ἀπορημένος, νιώθετε ξάφνου τὸν μεταλλινό σας Πήγασο νὰ κατεβαίνει, νὰ κατεβαίνει. Τρυπάει τὰ σύννεφα, χαμηλώνει ἀκόμα περισσότερο, κατηφορίζει, ἡ γῆ γίνεται τώρα ὁρατή, ζυγώνει, τρέχει κατὰ πίσω, πράσινη, πνιγμένη σὲ δάση ἀπέραντα, σγουρά, τουφωτά, ἕνα πρόσωπο χώρας αὐστηρὸ καὶ παρθένο, ποὺ δὲν μοιάζει στὶς ἄλλες ποὺ ἔχετε ἰδεῖ ὡς τώρα. Ρωτᾶτε τὴ συνοδὸ μὲ ἀπορία, γιατὶ ἀκούσατε πὼς τὸ ἀεροπλάνο αὐτὸ δὲν κάνει ἐνδιάμεσο σταθμό:—Ποῦ βρισκόμαστε;—Κοντὰ στὴ Μόσχα! σᾶς λέει.

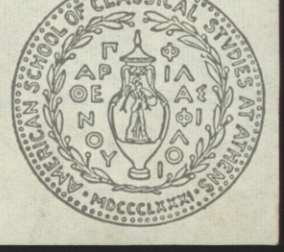
Ὧρες τρεισήμισην ἡ διαδρομὴ—ἢ κάτι τέτοιο. Κύριε τῶν δυνάμεων!

Ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ἀεροπλάνου κιόλας, καθὼς ἀνοίχτηκε,, μᾶς ἦρθε στὸ πρόσωπο ἡ μυρωδιά: Αὔρα δροσερὴ ἀπὸ πυκνή, μουσκεμένη βλάστηση, κάτι τὸ ἀδρὰ εὐωδιαστό, ποὺ φέρνει στὸ νοῦ καιροὺς πανάρχαιους, προϊστορικούς, ἕναν ὄρθρο τῆς ζωῆς, τότε ποὺ ὁ πλανήτης εἴταν ἀκόμα βουτηγμένος στὴ φυλλωσιὰ κι' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔκανε αἴσθητὴ τὴ θέλησή του. Αὐτὴ τὴν ὁσμὴ τοῦ δάσους, θὰ τὴ συναντήσουμε κι' ἀργότερα ἐδῶ, μόλις θὰ ξεμακραίνουμε λιγάκι ἀπὸ τὶς πολιτεῖες. Εἶναι τὸ μῦρο τῆς Ρωσίας, ἡ προσωπικὴ ἄχνα τοῦ κορμιοῦ της. Πρωτόγονη ἀνοσαιμιά, μεθυστικὴ μέσα στὴν παρθενικότητά της. Πρέπει νὰ εἶσαι ἀπελπιστικά, ἀλύτρωτα, μηχανοποιημένος γιὰ νὰ μὴ νιώσεις ἀμέσως πὼς σ' αὐτὴ τὴ χώρα ποὺ βρέθηκες ὅλα τὰ μέτρα μὲ - μιᾶς ἀλλάζουν. Στὸ αὐτοκίνητο ποὺ μᾶς πηγαίνει ἀπὸ τὸ ἀεροδρόμιο στὴ Μόσχα ρωτάω μὲ τὸ πρῶτο—ἀθεράπευτος ρωμαντικὸς—ποῦθε πέφτει ἡ Γιασνάϊα Πολιάνα, ἡ γῆ τοῦ Τολστόϊ. Δὲν καταλαβαίνουν. Τὸ ξαναλέω. Ἄ! ἡ Γιάσναγια Παλιάνα; Ἐδῶ κοντὰ στὴ Μόσχα εἶναι. Ἐξηγῶ πὼς τὰ ἐνδιαφέροντά μου ἔχουν αὐστηρῶς καλλιτεχνικὸ χαρακτήρα. Λοιπόν, μποροῦμε νὰ πᾶμε στὴ Γιάσναγια Παλιάνα; — Εὐχαρίστως! νὰ πᾶμε.

Καὶ πήγαμε, τὴ δεύτερη κιόλας ἡμέρα. «Ἐδῶ κοντὰ στὴ Μόσχα»—γράφετε ἑκατὸν ἐνενήντα τόσα χιλιόμετρα. Ἡ ἀπόσταση Ἀθήνα—Τρίπολη. Ἴδιος ἡ αἴσθηση τοῦ ρωσικοῦ χώρου.

Ὅπως τὸ ἐξήγησα στοὺς συνοδούς μου, καὶ τὸ κατάλαβαν, τὸ σεβάστηκαν, τὸ ἐξηγῶ τώρα κι' ἐδῶ. Ἐνδιαφέροντα καλλιτεχνικὰ ὁδήγησαν τὰ βήματα τοῦ ὑπογραφόμενου στὸ σοβιετικὸ χῶρο. Οὔτε ἡ πρόθεση ν' ἀνασύρει τὸ Παραπέτασμα γιὰ τοὺς φιλοπερίεργους, οὔτε ἡ ἀξίωση νὰ ἐνημερωθεῖ στὶς πολιτικὲς θλέψεις τοῦ Κρεμλίνου. Πολὺ λιγότερο νὰ θαθμολογήσει τὴν ἐπίδοση, τὴν ἀπόδοση τῆς σοβιετικῆς θαρειᾶς θιομηχανίας. Γιὰ ὅλ' αὐτά, ἔχουν εἰπωθεῖ κιόλας πολλὰ· ὁλοένα λέγονται. Ἂς ἐπιτραπεῖ λοιπὸν καὶ σ' ἐμᾶς, τοὺς διακοσμητικοὺς τῆς ζωῆς, νὰ ποῦμε ταπεινὰ τὸ μικρό μας τὸ λόγο γιὰ ὅ,τι εἴμαστε ἴσως σὲ θέση νὰ καταλάθουμε. Ἕνα συνέδριο συγγραφέων, μερικὲς ἐπισκέψεις σὲ καλλιτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ κέντρα, δὲν ἀποκλείεται νὰ ρίξουν, ἀπὸ ἄλλη γωνία, κάποιο φῶς στὸν κόσμο αὐτὸν ποὺ συγκλονίζει σήμερα τὸν κόσμο. Τὸ καθεστὼς εἶναι ἕνα πρᾶγμα, ὁ λαὸς ἕνα ἄλλο πρᾶγμα. Σὲ κάποια σημεῖα διασταυρώνονται, σὲ πολλὰ ἀπέχουν. Οἱ πνευματικὲς ἐκδηλώσεις, μὲ τὴν ἐσωτερικότητά τους καὶ τὴν αὐθορμησία τους, θοηθοῦνε νὰ σφυγμομετρήσεις τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα· κι' αὐτὸς, ἀξίζει τουλάχιστον ὅσο καὶ οἱ προσόψεις, οἱ ἀφαιρέσεις, τὰ φευγαλέα σχήματα τῆς πολιτικῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Πέμπτη 4 Ἰουνίου 1959

1613/127.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΔΕΝ ΧΟΡΕΥΕΙ

ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΩΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

1

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καλεσμένος μαζὶ μὲ ἑκατοντάδας ξένων συγγραφέων ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὸ Συνέδριον τῶν Σοβιετικῶν συγγραφέων, διῆλθε μερικὰς ἡμέρας εἰς τὴν Μόσχαν ἀσχολούμενος εἰδικῶς μὲ τὰ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ πράγματα τῆς Ρωσίας ὁ διακεκριμένος συγγραφεὺς καὶ συνεργάτης τοῦ «Βήματος» κ. Ἄγγελος Τερζάκης. Τὰς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ Συνέδριον αὐτὸ — μᾶλλον βῆμα ἐκφωνήσεως μονολόγων, διότι ἔλειψεν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὸ Συνέδριον ὁ διάλογος — καθὼς καὶ γενικώτερον ἀπὸ τὸν φιλολογικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν κόσμον τῆς Μόσχας θὰ δώσῃ ὁ κ. Τερζάκης εἰς μίαν σειρὰν ἀνταποκρίσεων τὴν πρώτην τῶν ὁποίων δημοσιεύομεν κατωτέρω:

ΜΟΣΧΑ, Τέλη Μαΐου. — Ἀμαρτία ἐξομολογημένη : Γιὰ συνέδριο μᾶς κάλεσαν στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση τὸ συνέδριο δὲν εἶναι ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ ὅλα τὰ συνέδρια τοῦ κόσμου—ἡ πεῖρα μᾶς τὸ ἔχει διδάξει—ἔχουν κάτι τὸ συμβατικό. Λόγια, πολλὰ λόγια, ποὺ ἐξανεμίζονται γρήγορα. Χρειάζεται καὶ δεύτερο ἐπιχείρημα; Ἰδού το: Δὲν ξεκινᾶς νὰ πᾶς σὲ μιὰ χώρα σὰν τὴ Ρωσία γιὰ νὰ κλειστεῖς μέσα μὲ μιὰν αἴθουσα—ἂς εἶναι κ' ἡ αἴθουσα συνεδριάσεων τοῦ Ἀνωτάτου Σοβιέτ, μέσα στὸ Κρεμλῖνο. Τὴν προδιάθεσή μας αὐτή, τὴν ἀντισυνεδριακή, τὴ δικαιώνει τὸ πρόγραμμα ποὺ μᾶς κοινοποιεῖται: Ὧρες ἐργασίας δέκα τὸ πρωῒ ὡς δύο τὸ μεσημέρι, πέντε τ' ἀπόγεμα ὡς ἐννέα τὸ βράδι. Δηλαδὴ συνέδριο καὶ μόνο συνέδριο, τουλάχιστον γιὰ πέντε ἡμέρες ἀπὸ τὶς λίγες ποὺ διαθέτουμε. Ἄ, ὄχι! Ἐπαναστατοῦμε—στὴ χώρα αὐτὴ τῆς Ἐπανάστασης, ποὺ δὲν ἀνέχεται καὶ πολὺ τὶς Ἐπαναστάσεις. Ἡ δική μας ὡστόσο εἶναι τυχερή, συναντάει κατανόηση. «Μάλιστα, μᾶς λένε, μόνο τὸ πρωῒ θὰ πηγαίνετε στὶς συνεδριάσεις. Τ' ἀπογέματά σας ἐλεύθερα». Ἀναπνέουμε. Κι' εὐχαριστοῦμε.

Ἂς μιλήσουμε λοιπὸν σήμερα γιὰ τὸ συνέδριο, γιὰ νὰ τελειώνουμε μ' αὐτό. Θὰ ὁμολογήσω πὼς εἶχε ἕνα ἰδιότυπο ἐνδιαφέρον. Σὲ ἄλλα συνέδρια ὁ μηχανισμὸς εἶναι συζητησιακός: Τίθεται ἕνα ζήτημα, σηκώνεται ὁ ἕνας λέει τὴ γνώμη του, σηκώνεται ὁ ἄλλος τὸν ἀντικρούει ἢ προσυπογράφει. Ἐδῶ ὄχι. Τὸ 3ο συνέδριο σοβιετικῶν συγγραφέων, ποὺ τὸ παρακολουθοῦν μὲ εἰδικὴ πρόσκληση ἐξωσοβιετικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, εἶναι μιὰ συρραφὴ ἀπὸ ἀγορεύσεις. Ἀπὸ χειρόγραφο ἡ καθεμία, κατὰ κανόνα, μ' ἐξαιρέσεις ἐλαχιστότατες. Καὶ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶναι μακρυά, σχοινοτενῆ, φλύαρα, ὅπως γίνεται πάντα μὲ τὰ χειρόγραφα τῶν συγγραφέων. Ὅμως ἂν λείπει τὸ σπίθισμα τοῦ διαλόγου, τῆς στιχομυθίας μεταξὺ συνέδρων, ὑπάρχει τὸ ἐρέθισμα τῆς γενικῆς φυσιογνωμίας ποὺ θὰ παρουσιάσει τελικὰ αὐτὴ ἡ κατὰ παράταξιν ἔκθεση ἀπόψεων ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ ἐκφράζουν ἕνα ἀπέραντο καὶ ἀπειλητικὸ στρατόπεδο: τὴν ἀνασυνταγμένη Ἀνατολή. Μόνο τὴν αἴθουσα νὰ ἰδῆτε, θὰ σταθεῖτε μὲ περίσκεψη. Κολοσσιαία, πάλλευκη, ἑλληνίζοντος ρυθμοῦ, εἶναι ξέχειλη ἀπὸ συνέδρους, κι' ὁ ἐξώστης της κατάμεστος ἀπὸ ἀκροατές. Ἀνάμεσα στοὺς δεύτερους, οἱ ἐξέχοντες καλλιτέχνες τῆς Μόσχας. Τῶν πρώτων τὸ πολυποίκιλο ξεπερνάει κάθε φαντασία. Καὶ αὐτὸ τὸ νιώθετε ἰδιαίτερα στὸ διάλειμμα, ὅταν ὁ προθάλαμος μὲ τοὺς γύρω χώρους πλημμυρίζεται, μορμηγκιάζει, ἀντιβουΐζει ἀπὸ τὸ μελισσολόϊ τοῦτο, φυλὲς καὶ διαλέκτους. Τὸ ξεχείλισμα τῆς Ἀσίας, τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἰδιαίτερα χτυπάει στὸ δυτικὸ μάτι. Ἀπὸ μακρυά, ἐμεῖς οἱ ἀπληροφόρητοι, οἱ ἀνύποπτοι, νομίζαμε πὼς οἱ ποικιλίες τοῦ κίτρινου ἢ τοῦ μογγολικοῦ τύπου εἶναι μετρημένες. Ἔ, λοιπὸν ὄχι! Εἶναι ἀμέτρητες. Καὶ δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά· πρόκειται γιὰ τὰ φυλετικά. Ἐθνότητες ἀπίθανες, πρωτάκουστες, χαμένες στὰ βάθη τῆς Ἀσίας, σφηνωμένες ἀνάμεσα σὲ ἄλλες, μεγαλύτερες, ὠκεάνιες ἐνότητες, δίνουν ἐδῶ τὸ παρών τους. Ἀπὸ τὸ βῆμα. Μ' ἕνα μάτσο χειρόγραφα στὸ χέρι, ὑψωμένο τὸν φωνητικὸ τόνο, σφιγμένη τὴ γροθιά. Ἀξιώνουν τὴν προσοχὴ γιὰ τὰ Γράμματα τῆς χώρας τους, ποὺ κάποτε ἀριθμεῖ δεκαπέντε χρόνων μόνο ἀνεξάφτητο πολιτικὸ βίο. Ὅπως, λόγου χάρη, ἡ Τούβα... Ἔχεις τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἐξερεθισμένου, διάχυτου ἐθνικισμοῦ, ποὺ ἐξαπολύθηκε ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῆς Ἀσίας γιὰ νὰ ὁρθωθεῖ σὲ τοῦτο τὸ βῆμα καὶ νὰ διεκδικήσει τὰ δικαιώματά του.

❁

Φυσικά, ὅλα γίνονται καὶ λέγονται, κάτω ἀπὸ τὸ σταθερὸ κόκκινο ἄστρο τοῦ κομμουνισμοῦ. Γιὰ τὸ βέβηλο δυτικὸ αὐτί, ἡ ἀλληλουχία ἀπὸ ἀγορεύσεις τοῦ συνεδρίου παρουσιάζει μιὰ περίεργη ὁμοιομορφία: Ἀντηχεῖ περισσότερο σὰν πολιτικὴ συγκέντρωση παρὰ σὰ χειρισμὸς πνευματικῶν θεμάτων ἀπὸ διανοουμένους. Ὅλοι οἱ ῥήτορες διάζονται νὰ διακηρύξουν τὴν πίστη τους στὴν κομμουνιστικὴ ἡγεσία· οἱ περισσότεροι ἀναφέρονται ἐπίμονα σὲ ῥήσεις τοῦ Χρουστσὼφ ἢ τοῦ Λένιν, ὅπως σ' ἕνα δυτικὸ συνέδριο θ' ἀναφέρονταν στὸν Πλάτωνα, στὸν Σαίξπηρ ἢ στὸν Κάντ. Τὸν τόνο ἄλλωστε τὸν ἔδωσαν οἱ ἀρχικοὶ ἀγορητές: ὁ Φεντίν, ποὺ ἄνοιξε τὸ συνέδριο σὰν πρῶτος τοῦ Πρόεδρος, λέγοντας ὅτι ἀποστολὴ τοῦ σοβιετικοῦ συγγραφέα εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ νέου ἀνθρώπινου τύπου—δηλαδὴ τοῦ κομματικὰ ἐπιθυμητοῦ—καὶ ὁ Σουρικώφ, Γραμματέας Ἴσαμε χτές, δηλαδὴ ὑπ' ἀριθ. 1 μοχλὸς μέσα στὴν Ἕνωση Σοβιετικῶν Συγγραφέων, ποὺ ἐξεφώνησε μὲ ἀξιοθαύμαστη φωνητικὴ ἔνταση κι' ἀντοχὴ ἕνα μακροσκελέστατο, δυναμικὸ λόγο, καθαρὰ πολιτικοῦ περιεχομένου. Εἶταν ὁ κύριος εἰσηγητὴς τοῦ συνεδρίου. Ἐξύμνησε τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ΕΣΣΔ, ἀναφέρθηκε ἐπίμονα στὰ παραγγέλματα τοῦ Χρουστσώφ, ποὺ ἄκουγε καθισμένος στὸ βάθος τοῦ προεδρείου μαζὶ μὲ τὸν Μικογιὰν καὶ ἄλλα μέλη τοῦ Πρεζίντιουμ, τόνισε πὼς ἡ ὑψηλότερη ἀποστολὴ τοῦ συγγραφέα, κατὰ τὸν Χρουστσὼφ πάντα, εἶναι νὰ περιγράφει τὸν οἰκοδομούμενο κομμουνισμό, καὶ καταφέρθηκε κατὰ τῶν ρεβιζιονιστῶν καὶ τοῦ ὀπορτουνισμοῦ τους. Κυριώτεροι κίνδυνοι, ὑπεγράμμισε, ὁ ρεβιζιονισμὸς καὶ ὁ ἀστικὸς ἐθνικισμός. Ἐχάραξε ἔτσι ὁ Σουρκὼφ τὶς κατευθύνσεις καὶ τὰ πλαίσια τῆς σοβιετικῆς λογοτεχνίας. Οἱ πνευματικότερες διακυμάνσεις τοῦ λόγου του εἶταν οἱ ἀναφερόμενες στὴν ὀφειλόμενη ποιότητα τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων. Εἶχες ὅμως τὴν ἐντύπωση ἑνὸς καθοδηγητὴ αὐστηροῦ, τετράγωνου, ποὺ μόλις πάει νὰ χαλαρώσει μιὰ στιγμὴ τὰ γκέμια, τὰ ξανασφίγγει πάλι, ἄγρυπνος. Οἱ ἀστικοὶ κριτικοί, εἶπε, κατηγοροῦν τοὺς σοβιετικοὺς συγγραφεῖς γιὰ κομφορμισμό. Διαστροφὴ τῆς ἀλήθειας! Ἐννοοῦν ἔτσι τὴν προσήλωση στὸ σοσιαλισμό. Καὶ εἶταν ὁλοφάνερος ὑπαινιγμὸς στὴν ὑπόθεση Ποστερνὰκ ἡ καταγγελία του πὼς οἱ ἱμπεριαλιστὲς προσεπάθησαν νὰ δημιουργήσουν σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς σοβιετικοὺς συγγραφεῖς καὶ ν' ἀποσπάσουν μερικοὺς ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ ἰδεῶδες. Τὴ νομιμοφροσύνη τῶν σοβιετικῶν συγγραφέων τὴν κάνει κατάδηλη ἡ ἀπὸ μέρος τους ἀποκήρυξη τῆς ὁμάδας Μαλένκωφ, Μπουλγκάνιν, κλπ.

Ὁ Ἄγγελος Τερζάκης

Νὰ λοιπὸν τὸ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ: Ὁ προσωπικὸς τόνος του. Ἀλλὰ καὶ κάποιες σκέψεις ποὺ γεννάει στὸν βέβηλο. Ἂς ποῦμε, τούτη - ἐδῶ: Ἡ Ἀσία μὲ τοὺς ἀπωθημένους ἢ ὄψιμους ἐθνικισμούς της, ἡ ὑποανάπτυκτη, ἡ διψασμένη, ὀρθώνεται ἀγουροξύπνητη. Τὴν ὀργανώνει σύντονα ἡ Σοβιετικὴ Ρωσία, γιὰ νὰ τὴν ἐντάξει στὸν ἰδεολογικὸ στρατό της, κι' ὄχι, ὅπως θὰ ὑποστήριζαν οἱ αἰσθηματολόγοι, ἀπὸ διάθεση ρωμαντικὰ ἀνθρωπιστική. Τὸ περίφημο «Μπαλσόϊ» μᾶς εἶναι οὐσιαστικὰ κλειστό, γιατὶ ἔχει προσφερθεῖ, λέει, στὸ δεκαήμερο τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν. Καὶ παρ' ὅλες τὶς παροτρύνσεις ποὺ μᾶς γίνονται, δὲν πᾶμε ν' ἀκούσουμε μουσικὴ τοῦ Ἀζερμπαϊτζὰν ἐκεῖ ποὺ φιλοδοξούσαμε νὰ ἰδοῦμε τὴν Οὐλάνοβα ἢ ν' ἀκούσουμε τὸν «Μπαρὶς Γκαντουνὸφ» τοῦ Μούσοργσκι (ὄχι ὅπως τὸν ξέραμε: τοῦ Μουσόργσκι). Δὲν λέω! μπορεῖ τὸ Ἀζερμπαϊτζὰν νὰ ἐμφανίσει αὔριο μιὰ θαυμαστὴ μουσικὴ ἄνθιση. Τὸ εὔχομαι. Τίποτα ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ μὲ ὑποχρεώσει γιὰ τὴν ὥρα νὰ τὴν προεξοφλήσω ἀκούγοντας τὰ, γραφικὰ ἴσως, ψελλίσματά του. Ἡ Σοβιετικὴ Ρωσία τὸ χρειάζεται τὸ Ἀζερμπαϊτζάν. Καὶ τοῦ προσφέρει τιμητικά, κολακευτικά, τὸ ἐπίσημο θέατρό της. Εἶναι ἄραγε βέβαιη πὼς θὰ τὸ ἔχει πάντοτε, καὶ στὸ ἀπώτερο μέλλον, ὑποχρεωμένο γι' αὐτή της τὴν ἀβρότητα; Πολιτικὰ πειθήνιο; Δέχομαι πὼς αὐτή, γιὰ νὰ κάνει ἔτσι, ξέρει καλλίτερα ἀπὸ μένα. Νὰ ὅμως ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ξέρει καλὰ καὶ γιὰ τὴν Κίνα. Ἐκεῖ, τὰ πράγματα μοιάζουν νὰ παίρνουν ἄλλο δρόμο, νὰ ὑπερακοντίζουν τὴν ἀρχικὴ πρόθεση. Ὁ Εὐρωπαῖος, ὁ ἀδιόρθωτος, στέκεται σκεφτικὸς μέσα σ' αὐτὴ τὴν πελώρια αἴθουσα μὲ τὸν ἐκκολαπτόμενο, ἀνυπόμονο ἀσιατικὸ ἀναβρασμό της.

Καὶ θέλετε νὰ σᾶς πῶ κάτι; Τώρα ποὺ ἐπικοινώνησα ἀπὸ κοντὰ κάπως μὲ τὴν τέχνη τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας, ὑποστηρίζω σταθερὰ πὼς ἀνήκει πέρα γιὰ πέρα στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτιστικὴ ἑνότητα. Δὲν εἶναι κὰν παραφυάδα της. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα, τὰ τιμιότερα κοσμήματα στὸ διάδημα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ποῦ πάει λοιπόν, καὶ ποῦ μᾶς πάει ἡ Ρωσία;

❁

Γι' αὐτὰ ὡστόσο θὰ μιλήσουμε πιὸ πέρα. Τώρα τὸ θέμα μας εἶναι τὸ συνέδριο, καὶ τὸ συνέδριο ἔχει γιὰ κύρια θεματά του ἐκεῖνα ποὺ εἴπαμε πιὸ πάνω καί, φυσικά, τὸ «σοσιαλιστικὸ ρεαλισμό». Γυρίζουν ὅλοι γύρω του, ἐπίμονα, ὅπως τὸ ἄλογο γύρω στὸ πηγάδι μὲ τὸ μαγγάνι. Τὸν προβάλλουν καὶ τὸν ὑπερασπίζουν μὲ πεῖσμα. Καταλαβαίνεις πὼς κάποιος κίνδυνος ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς ἁρμόδιους σὲ ὅ,τι ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦτο. Μόνο πού, μὲ τὸ νὰ γίνει ὁ σοσιαλιστικὸς ρεαλισμὸς σύνθημα, ἐχέγγυο νομιμοφροσύνης, ψύχωση, ἰσοπέδωσε τοὺς πάντες, τοὺς ἀποστέρησε ἀναγκαστικὰ τὸν προσωπικὸ τόνο. Μὰ καὶ πάλι τὰ πράγματα δὲν εἶναι πολὺ ἁπλά. Ὁ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἀντικειμενικὸς καὶ ἀμερόληπτος κριτὴς κάνει ἐδῶ κάποιες μελαγχολικὲς σκέψεις: Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ ἑξαλλος δυτικοευρωπαϊκὸς οἶστρος γιὰ τὸ πάσῃ θυσίᾳ «καινούργιο» στὴν Τέχνη, ἡ ὑστερία αὐτὴ τῶν «ἀναζητήσεων», παρέχει ὅπλα στοὺς ἀνατολικούς, ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν τέχνη παρακμῆς. Ποῦ θὰ πάει αὐτὴ ἡ μοντερνιστικὴ μας ἐκζήτηση, ποὺ ἔχει κιόλας, σὲ πολλὰ σημεῖα, ἀγγίξει τὰ ὅρια τοῦ παραλογισμοῦ, ἂν ὄχι τοῦ γελοίου; Δὲν παρουσιάζουμε ἄραγε, συχνά, τὸ θέαμα τοῦ σκύλου ποὺ κυνηγάει τὴν οὐρά του; Ὁ σοβιετικὸς κριτικὸς Ζελίνσκι, σ' ἕναν ἀξιοπρόσεχτο λόγο ποὺ ἐξεφώνησε στὸ συνέδριο, ἀναφέρθηκε στὸ καῖσθημα τῆς μοναξιᾶς τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν ἀστικὸ κόσμο. Στὴν ἀδυναμία ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων βλέπει αὐτὸς τὴν βαθειὰ ἔννοια τῆς παρακμῆς — καὶ ὁ λόγος του σὲ κάνει σκεφτικό, θέλεις δὲ θέλεις. Ἀπὸ ἐκεῖ, στὴν δικήν του ὀχθη, ὁ καταναγκασμός. Ἀπὸ ἐδῶ, στὴ δική μας, τὸ χάσιμο τοῦ κλειστοῦ χώρου καὶ ἡ ἀνεξοδος τοῦ κενοῦ. Ἄ τί κρίσιμη καμπή, ἐπικίνδυνη, περνάει ὁ συνειδητὸς ἄνθρωπος στὸν καιρό μας!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Παρασκευὴ 5 Ἰουνίου 1959

1613128-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΤΟΝ ΙΣΚΙΟ ΤΟΥ ΚΡΕΜΛΙΝΟΥ

Η ΑΙΩΝΙΑ ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΙ ΟΜΟΙΟΤΥΠΟΙ ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ. — Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣ ΜΙΚΟΓΙΑΝ ΕΔΟΥΛΕΥΕ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΟΣ. — ΤΟΝ ΕΛΕΓΑΝ ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΕΠΗΡΕ ΤΟ ΙΔΙΟ ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ Ο ΜΙΚΟΓΙΑΝ. — ΕΝΑΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΤΥΠΟΣ: Ο ΝΙΚΗΤΑ ΧΡΟΥΣΤΣΩΦ

2

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΟΣΧΑ, τέλη Μαΐου.—Μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Προεδρείου, ἀπὸ ἑξῆντα μέλη, ποὺ θὰ προΐσταται τοῦ Συνεδρίου τῶν σοβιετικῶν συγγραφέων, καὶ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ πελώριο, κλιμακωτὸ συγκρότημα ἀπὸ θώκους, ποὺ φράζει στὸ βάθος τὴν αἴθουσα, κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ Κυβέρνηση. Ξεκρίνουμε πρῶτα, ἀναγνωρίζουμε, τὸν Χρουστσώφ, ποὺ περνάει πίσω, στὰ νῶτα τοῦ προεδρείου. Τὸν ἀκολουθεῖ ὁ Μικογιάν, κι' αὐτὸν οἱ ἄλλοι. Ἡ αἴθουσα, ὄρθια, χειροκροτεῖ. Οἱ χειροκροτούμενοι, κατὰ τὸ ἐδῶ συστημα, τὸ ἴδιο. Ἔχετε ἔτσι ἕνα θέαμα ἀπὸ δυὸ παρατάξεις ἀντικρυστὲς κι' ἀλληλοχειροκροτούμενες ἐπίμονα. Αὐτὸ βαστάει κάμποσα λεπτά. Πρῶτος σταματάει ὁ Χρουστσώφ κι' ἀμέσως οἱ πάντες. Κάθονται.

Ἡ πρώτη συνεδρίαση θὰ γίνει, ἔτσι, τιμῆς ἕνεκεν, κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ Πρωθυπουργοῦ τῶν Σοβιέτ. Ντυμένος μὲ τὰ μπεζ ροῦχα του—τὸ προτιμημένο του χρῶμα—ὁ Χρουστσώφ, μέτριος στ' ἀνάστημα, συμπαγής, ἀσπρομάλλης, μὲ τὸ ἐλαφρὸ ἐκεῖνο σκύψιμο ποὺ δίνει στὸ κεφάλι ὁ δυνατὸς σβέρκος—ἡ στάση τοῦ ταύρου—φοράει τρία παράσημα: δύο ἀριστερά, ἕνα δεξιά. Καὶ τὰ τρία ἔχουν κόκκινες κορδέλλες. Στὸ διάστημα τῆς πρώτης αὐτῆς, μακρυᾶς συνεδρίας, ποὺ τὴν παρακολουθεῖ ὡς στὶς τρεῖς παρὰ πέντε, τ' ἀπομεσήμερο, πότε ἀκούει τοὺς ρήτορες καὶ πότε σιγοκουβεντιάζει μὲ τὸν Μικογιάν. Οἱ σχέσεις τους τὸ βλέπεις πὼς εἶναι πολὺ στενές, ἡ συνεργασία τους ἀδιάκοπη. Ὅταν ὁ Χρουστσώφ δὲν ἀκούει τοὺς ρήτορες ἀκουμπώντας στὸ ἀριστερό του χερι τὸ μάγουλό του, ἀνταλλάσσει σκέψεις μὲ τὸν Μικογιάν. Οἱ δύο σύτοι ἄνθρωποι, ὁ γέρος κι' ὁ ἀκόμα νέος, ἐκεῖ στὸ ἀπώτατο βάθος τῆς αἴθουσας, πίσω ἀπὸ τὸ προεδρεῖο τῶν συγγραφέων, ἀπεργάζονται κατὰ ἕνα ποσοστὸ πενῆντα τοῖς ἑκατὸ τὶς τύχες τοῦ κόσμου....

❁

Ἕνας ἀπὸ τοὺς δεσπόζοντες τόνους τοῦ συνεδρίου εἶταν ἡ αὐτοκριτική. Ἡ αὐτοκριτικὴ μὲ τὴν ἔννοια τὴν ἐδῶ: ν' ἀναζητηθοῦν οἱ τρόποι ποὺ νὰ κάνουν ἰδεολογικὰ ἀποτελεσματικότερη, συνεπέστερη, τὴ σοβιετικὴ λογοτεχνία. Ὁ ἄλλος τόνος, ὁ διαφαινόμενος, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ὡστόσο αἰσθητός, εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἀνὰ τὴν ὑφήλιο συγγραφέων σὲ δύο κατηγορίες: στοὺς κομμουνιστὲς καὶ στοὺς ἄλλους. Οἱ κομμουνιστὲς ὑπηρετοῦν τὴ σωστή, ἀνθρωπιστικὴ ἄποψη, οἱ ἄλλοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν πολέμιοί της. Χαρακτηριστικός, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, εἶναι ὁ λόγος τοῦ Τσακώφ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀποκαλούμενη ἀπ' αὐτὸν «τρίτη φωνή». Τρίτη φωνὴ λέει τοὺς «τίμιους συγγραφεῖς» τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν «ποὺ δὲν εἶναι ὅμως καὶ κομμουνιστές». «Δὲν θέλουν —παρατηρεῖ μὲ πικρία—ν' ἀντιπροσωπεύσουν παρὰ μόνο τὸν ἑαυτό τους». Καὶ κάνοντας τὸν ὑπαινιγμό του πιὸ συγκεκριμένο, ρίχνει στὴ μέση μερικὰ ὀνόματα: Ὁ Βερκώρ, ὁ Ζὰν - Πὼλ Σάρτρ, ὁ Καμύ. Τοὺς κατηγορεῖ ὁ Τσακώφ γιὰ ἀντιφάσεις, κακίζει τὴ στάση τους ποὺ εἶναι ἕνα «μωσαϊκὸ ἐκλεκτισμοῦ». Ἀποκορύφωμα τῶν ἀντιφάσεων, γιὰ τὸν Καμύ: «Ὑπέγραφε τὴ δήλωση ὑπὲρ τῶν Οὐγγαρέζων φασιστῶν». Ὅμως ἀπέναντι σ' ὅλους αὐτοὺς ὁ ἀγορητὴς προτείνει τὴ μέθοδο τῆς πειθοῦς. «Δὲν ἀρκεῖ νὰ τοὺς κακίζουμε», λέει, «αὐτὸ εἶναι δογματισμός. Τὸ ἔργο τους, μᾶς ἐνδιαφέρει».

Ἀπέναντι σ' αὐτὸν λοιπόν, τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δεσπόζοντες τόνους τοῦ συνεδρίου, θεωρήσαμε ἀναγκαῖο νὰ καθορίσουμε τὴ στάση μας. Πιστεύουμε πραγματικὰ πὼς ὅλοι οἱ συνειδητοὶ συγγραφεῖς τοῦ κόσμου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἀστερισμοὺς ποὺ συμβαίνει νὰ τοὺς στεγάζουν, ὑπηρετοῦν τὴν ἴδια στὸ βάθος ὑπόθεση: τὴν ὑπόθεση τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τῆς εἰρήνης. Ὅταν λοιπὸν μᾶς ζητήθηκε νὰ μιλήσουμε, ἂν θέλουμε, στὸ συνέδριο, συντάξαμε λιγότερο ἕνα λόγο —εἶταν κιόλας τόσο πολλοί!—καὶ περισσότερο μιὰ διακήρυξη σὲ πέντε ἤπιες φράσεις. Μιὰ δήλωση πίστεως ποὺ νὰ ὑπογραμμίζει ὅ,τι ἑνώνει τοὺς συγγραφεῖς, ὄχι ὅ,τι τοὺς χωρίζει. Γιατὶ κατὰ ποιὰ ἐπιτέλους λογικὴ μπορεῖ νὰ κατηγορήσει κανένας ἕναν πνευματικὸ ἄνθρωπο γιὰ ἀντιανθρωπιστὴ καὶ φιλοπόλεμο μόνο καὶ μόνον ἐπειδὴ δὲν ἀκολουθεῖ τὴν τολιτικὴ τοῦ Κρεμλίνου; Δὲν ἔχω κανένα ἀπολύτως λόγο ν' ἀμφισβητήσω τὴν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεων, τὴν καλὴ θέληση, τὴν ἀνθρωπιὰ τῶν συγγραφέων τοῦ σοβιετικοῦ κόσμου. Νὰ ὅμως ποῦ ὁδηγεῖ τοὺς διανοουμένους ἡ ἀποκλειστικὴ ἔνταξή τους σ' ἕνα πολιτικὸ στρατόπεδο. Πολὺ πιὸ γόνιμη στάση θὰ εἶταν νὰ ἔβλεπε κανένας ὅλους δίχως ἐξαίρεση τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους τῆς οἰκουμένης ν' ἀποτελοῦν μιὰ κι' ἑνιαία παράταξη ἀπέναντι στοὺς ἐκπροσώπους τῆς πρακτικῆς, στενὰ ὑλικῆς ἐξουσίας, ποὺ εἶναι ἡ δύναμη τῆς ἀντιδικίας καὶ τοῦ κάθε λογῆς καταναγκασμοῦ.

❁

Ἀνάλογο περιεχόμενο, μὲ τὸν ἔμμεσο τρόπο ποὺ ἐπιβάλλει ἡ στιγμή, εἶχαν καὶ οἱ προσωπικὲς μας ἐπαφὲς μὲ τοὺς δυὸ κορυφαίους ἡγέτες τοῦ σοβιετικοῦ κόσμου. Εἶταν μετὰ τὴ λήξη τοῦ συνεδρίου, στὴ μεγαλοπρεπέστατη δεξίωση ποὺ δόθηκε μέσα στὸ Κρεμλῖνο, στὴν ὁλόλευκη, δαντελλωτὴ αἴθουσα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Μικογιὰν φαίνεται ἰδιαίτερα θερμὸς ὅταν τοῦ παρουσιάζουν ἕναν Ἕλληνα. Εἶναι ἄραγε ὁ προγονικός, μακροχρόνιος σύνδεσμος τῆς φυλῆς του μὲ τὴ φυλὴ μας; Εἶναι λόγοι προσωπικοί; Μὲ κάνει νὰ πιστέψω τὸ τελευταῖο ὅταν μοῦ ἀφηγεῖται τὸ ἀκόλουθο περιστατικό: Ὁ πατέρας του, δούλευε, λέει, στὸ ἐργαστῆρι ἑνὸς Ἕλληνα. Ὅταν γεννήθηκε ὁ κατοπινὸς ἡγέτης, ὁ πατέρας του τοῦ ἔδωσε τ' ὄνομα τοῦ ἀφεντικοῦ του: Ἀναστάσης, γιὰ νὰ γίνει κι' αὐτὸς καλὸς ἄνθρωπος, ὅπως ἐκεῖνος. «Δὲν ξέρω ἂν τὸ κατάφερα», σχολιάζει γελώντας ὁ Μικογιάν. Εἶναι ἕνας ἄνθρωπος μὲ μάτι μαῦρο, ἀστραφτερό, διαβολεμένο, μύτη πλακουδή, ἀνάστημα μέτριο, φαρδειὲς πλάτες. Ὅλο τὸ παρουσιαστικό του ἀποπνέει τὴ δύναμη καὶ τὴν εὐφορία. Στὴν παρατήρησή μου πὼς οἱ συγγραφεῖς ἀγωνίζονται νὰ ἄρουν τὶς διαφορὲς ποὺ χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους, μοῦ ἀποκρίνεται: «Ἔτσι καὶ πρέπει. Ὅσοι δὲν κάνουν τὸ ἴδιο, εἶναι δοῦλοι τῶν Ἀμερικάνων!»

Πολὺ πιὸ λιγόλογος, συγκεντρωμένος καὶ μαζὶ παρακολουθώντας τοὺς γοργοὺς στοχασμούς του, εἶναι ὁ Χρουστσώφ. Φοράει καὶ σήμερα τὰ τρία του παράσημα. Ὅταν τὸν ζυγώνεις, σοῦ κάνει κυρίως ἐντύπωση ὁ συμπυκνωμένος του δυναμισμός. Τὸ μάτι του, μικρό, ἀεικίνητο, πεταρίζει γύρω, καὶ μαζί, φευγαλέα, σὲ περιεργάζεται. Κάτω ὡστόσο ἀπὸ τὸ ζωηρότατο τοῦτο βλέμμα, μοῦ φαίνεται νὰ ξεκρίνω κάποιαν ἀόριστη, ἀπροσδιόριστη κόπωση. Εἶναι ἐκεῖ στὰ μῆλα θὰ ἔλεγα, στὸ δέρμα, κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Μοῦ λένε πὼς ἐργάζεται πολὺ ὁ Χρουστσώφ, καὶ τὸ πιστεύω. Πῶς διάβολο θὰ κυβερνηθεῖ μιὰ τέτοια αὐτοκρατορία, ποὺ δὲν περιορίζεται κὰν στὰ σύνορά της;...

Τὴν προπαραμονή, εἶχε ἐκφωνήσει ἕνα λόγο, στὸ συνέδριο, πολὺ κεφᾶτο, ζωηρό. Ἀπὸ τὴν προηγούμενη ψιθυριζόταν πὼς πρόκειται νὰ μιλήσει, τίποτα ὅμως δὲν εἶταν βέβαιο. Τὸ πρόγραμμα, τὴ μέρα κείνη, προέβλεπε διακοπὴ γι' ἀνάπαυση τῶν συνέδρων. Ἡ διακοπὴ δὲν ἔγινε· συνεχίστηκαν οἱ λόγοι. Καὶ ὅταν, κοντὰ τὸ μεσημέρι, εἴδαμε νὰ ἐμφανίζεται πάλι ὁ Χρουστσώφ καὶ νὰ ξαναπαίρνει τὴ θέση του, ψηλὰ στὸ βάθος τῆς αἴθουσας, πίσω ἀπὸ τὸ προεδρεῖο, καταλάβαμε πὼς ἡ διάδοση εἶταν σωστή.

Ἀνέβηκε στὸ βῆμα κρατώντας κάποιες σημειώσεις ποὺ δὲν τὶς μεταχειρίστηκε κάν, ἢ σχεδόν. Ἄρχισε σ' ἕνα τόνο κουβεντιαστό, χιουμοριστικό, ποὺ τὸν κράτησε μὲ συνέπεια ὡς τὸ τέλος. Μᾶς ζήτησε τὴν ἐπιείκειά μας ποὺ δὲν ξέρει νὰ μιλάει σὰ συγγραφέας· ἀλλὰ κι' ἐσεῖς οἱ συγγραφεῖς, εἶπε, κάνετε κριτικὴ ὁ ἕνας στὸν ἄλλο, τρωγόσαστε. Μὴ μοῦ κάνετε τὰ ἴδια κι' ἐμένα! Μπαίνοντας ἔπειτα στὸ θέμα του, τόνισε πὼς τὸ συνέδριο συνέρχεται σὲ κρίσιμη στιγμή, καὶ μὲ τὴν παρατήρησή του τούτη ἔφερε τὸ γεγονὸς τοῦ σοβιετικοῦ συνεδρίου σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο, τὸ συσχέτισε μὲ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις.

Μιλάει ἄνετα καὶ θετικά, δίχως ρητορικὰ σχήματα, δίχως ἄνθη τοῦ λόγου καὶ κορῶνες. Σ' ὅλη του τὴν ἀγόρευση, τὴν κρατημένη ἐπιμελέστατα σ' ἕνα ἐπίπεδο μέσο, ποτὲ ὅμως οὐδέτερο ἢ ἀδιάφορο, εἶναι ζήτημα ἂν ξεχώρισαν τρεῖς - τέσσερες σίχμές. Τότε ὅμως, στὶς στιγμὲς τῆς ὑψωμένης θερμοκρασίας, τοῦ ἀνεβασμένου φωνητικοῦ τόνου, τὸν ἔβλεπες νὰ σηκώνει ψηλὰ τὴ γροθιά του, νὰ γίνεται ἐπιθετικὸς δίχως ἰδιαίτερη προσπάθεια. Εἶναι ὁ τύπος τοῦ λαϊκοῦ ἠγέτη, ποὺ ξέρει νὰ ἐκφοάζεται παραστατικὰ καὶ μὲ ἁπλότη-

Συνέχεια εἰς τὴν 5ην σελίδα

128-2.

ΣΤΟ ΚΡΕΜΛΙΝΟ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

τα, καὶ ποὺ τὸν νιώθεις γεμᾶτον πεῖρα.

Οἱ πρόσφατες δηλώσεις του ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, δὲν ἔχουν δημιουργήσει εὐνοϊκὸ τώρα κλίμα. Ὅλα λοιπὸν λέγονται ἐδῶ, ἐγγράφονται στὸ κάπως στενὸ σήμερα περιθώριο τῆς πιὸ καλοπροαίρετης ἀμεροληψίας, σὰν παρατηρήσεις ἀντικειμενικές, ποὺ ξεσηκώνουν φωτογραφικὰ τὴν εἰκόνα μιᾶς φυσιογνωμίας ἱστορικῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Χρουστσώφ, στὸ λόγο του ἐκεῖνον πρὸς τὸ συνέδριο τῶν συγγραφέων, εἶχε πεῖ: «Δὲν ἀγαπῶ τοὺς φλεγματικούς. Ὁ φλεγματικὸς δὲν μπορεῖ νὰ γράψει ἔργα πάθους». Ἔτσι εἶναι. Μόνο ποὺ ὑπάρχει πάθος ποὺ ἑνώνει καὶ πάθος ποὺ χωρίζει. Τὰ ὅρια αὐτά, στὴν ἐποχή μας, ἔχουν μπερδευτεῖ. Ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ κόσμου μᾶς προτείνει μεθόδους ποὺ ἔχουν τὸ προτέρημα, ἀλλὰ καὶ τὸ μειονέκτημα μαζί, νὰ εἶναι πολὺ δραστήριες, ὠμὰ ἀποτελεσματικές. Ἐχουμε συχνὰ τὸ αἴσθημα πὼς τὰ ὅρια τῆς πειθοῦς, τῆς νηφάλιας ἔρευνας γιὰ τὸ καλύτερο, θεωροῦνται ξεπερασμένα. Πὼς ὁ λόγος πιὰ ἀπομένει μόνο στὶς κάθε λογῆς, φανερὰ ἢ ἀφανέρωτα, δυναμικὲς ἀναμετρήσεις. Κι' ὅμως, ἔργο τῶν ἀνθρώπων ποὺ στοχάζονται, καὶ ποὺ πονᾶνε, καὶ συμπονᾶνε, εἶναι νὰ κρατήσουν μέσα στὴν παραζάλη τούτη τὴ νηφαλιότητά τους, νὰ ἰσορροπήσουν τὸ πάθος μὲ τὴ φρόνηση. Οἱ δυνατοὶ τοῦ κόσμου τοὺς παρακινοῦν στὴ δράση ποὺ θέλουν ἐκεῖνοι. Γιατί ὅμως νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ καλλίτερη, ἡ ἀνθρωπινότερη; Ὡς τώρα, μέσα στὴν ἱστορία, ἐν εἶταν οἱ διαιότητες ποὺ ἔδωσαν νόημα στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶταν κάποιες χαμηλόφωνες, ὑπομονετικές, τρυφερὰ ζεστὲς συνειδήσεις, ποὺ κράτησαν τὸ φῶς τους ἥπιο καὶ σταθερό, ὅταν ἐσάρωναν τὴν ὄψη τοῦ πλανήτη οἱ μεγάλες θύελλες. Αὐτὲς οἱ θύελλες πού, ὅταν περάσουν, δὲν ἀφήνουν ὄρθια παρὰ μόνο τὰ τρόπαια τοῦ θανάτου...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Σάββατον 6 Ἰουνίου 1959

1 6/3/129-1

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗΝ ΜΟΣΧΑ

ΜΧΑΤ, ΕΝΑΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΚΕΙ ΟΠΟΥ ΤΑ ΕΡΓΑ ΔΕΝ ΠΑΙΖΟΝΤΑΙ ΜΗΧΑΝΙΚΑ, ΑΛΛ' ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΝΤΑΙ ΑΝΕΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΟΥΣΙΩΝΟΝΤΑΙ

3

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΟΣΧΑ, Τέλη Μαΐου.—Στὰ 1908, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀνανεωτές, αἰσθητικοὺς καὶ τεχνικούς, τοῦ νεωτέρου θεάτρου, ὁ Ἄγγλου Γκόρντον Κραίηγκ, ἔστελνε ἀπὸ τὴ Μόσχα μιὰν ἐπιστολὴ ὅπου ἐξέφραζε τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸ «Καλλιτεχνικὸ θέατρο» αὐτῆς τῆς πολιτείας. «Ἂν ἕνας τέτοιος θίασος—ἔγραφε—μποροῦσε νὰ ὑπάρξει στὴν Ἀγγλία, ὁ Σαίξπηρ θὰ ξαναγινόταν ζωντανὴ δύναμη». Καὶ προφήτευε μέλλον λαμπρὸ γιὰ τὸ θέατρο αὐτὸ ποὺ «εἶναι τώρα μόλις δέκα χρονῶν». Προσέθετε : «Ἔχει μεγάλη ζωὴ μπροστά του. Ὅταν ἐνηλικιωθεῖ, θὰ εἶναι ἕνας στερεὰ ἑδραιωμένος θεσμός».

Ἡ προφητεία τοῦ Γκόρντον Κραίηγκ ἀλήθεψε. Δὲν ἔχετε παρὰ ν' ἀνοίξετε πρόχειρα μιὰν ὁποιαδήποτε Ἱστορία τοῦ συγχρόνου θεάτρου γιὰ νὰ βεβαιωθεῖτε πὼς ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα καλλιτεχνικὰ κινήματα, ποὺ ἔδωσαν νέα ζωή, ἐσωτερικὸ μέγεθος, ποιότητα στὴ δραματικὴ τέχνη τοῦ 20οῦ αἰώνα—ἂν ὄχι τὸ σημαντικότερό ἀπ' ὅλα—εἶναι τὸ θέατρο ποὺ ἵδρυσαν στὰ 1898 ὁ Στανισλάφσκι κι' ὁ Νεμιρόβιτς - Ντάντσενκο. Οὔτε ποὺ ἐλαττώθηκε ἡ ἀκτινοβολία του ἀπὸ τότε. Ἡ περυσινή του ἐμφάνιση στὶς σκηνὲς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης — Παρίσι, Λονδῖνο—ἔκανε τεράστια ἐντύπωση. «Θὰ ἤθελα, χωρὶς καθόλου νὰ κολακεύομαι πὼς θὰ τὸ κατορθώσω — ἔγραφε ὁ Γκαμπριὲλ Μαρσὲλ—νὰ προσπαθήσω νὰ ἐξηγήσω τὴν ἀσυνήθιστη γοητεία ποὺ ἀναδόθηκε γιὰ μένα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου τῆς Μόσχας». Σὲ ἀνάλογο τόνο σχολίαζαν τὸ γεγονὸς οἱ κριτικοὶ καὶ τ' ἁρμόδια περιοδικὰ τοῦ Λονδίνου.

Τίποτα φυσικότερο, λοιπόν, γιὰ ἕναν ταπεινό, ἀμετανόητο θεράποντα τῆς Μελπομένης καὶ τῆς Θάλειας, ὅπως ὁ ὑπογραφόμενος, ἀπὸ τὸ νὰ κάνει, μόλις βρεθεῖ στὴ Μόσχα, μιὰν ἀταξία: Νὰ κλέβει ὧρες ἀπὸ τὸ Συνέδριο καὶ νὰ τρέχει νὰ τὶς ἀφιερώνει στὸ ΜΧΑΤ. Αὐτὸ εἶναι, μὲ τ' ἀρχικά του, τὸ σημερινὸ ὄνομα τοῦ «Καλλιτεχνικοῦ - Ἀκαδημαϊκοῦ Θεάτρου τῆς Μόσχας». Ὁ Ὀργανισμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖται, σημειῶστε, ἀπὸ δύο θέατρα, σὲ παράπλευρους δρόμους χτισμένα. Καὶ οἱ δυό του αἴθουσες ἔχουν κάτι τὸ πολὺ ταπεινό, τὸ σχεδὸν πρόχειρο, σὰν ἐσωτερικοὶ χῶροι. Ἐξωτερικά, δίνουν ἀκόμη λιγότερο τὴν ἐντύπωση θεάτρων. Γιὰ νὰ περιοριστῶ στὸ κύριο οἴκημα, θὰ μιλήσω γιὰ μιὰ πρόσοψη διώροφη, βαμμένη στὸ ἀγαπημένο χρῶμα τῶν Ρώσων: πράσινο ἀνοιχτό, φυστικί, χαριτωμένης, ποὺ ἔχει τὸ τυπικὸ μπαρόκο ἀέτωμα τῆς μοσχοβίτικης ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ ποὺ μοιάζει, δλη μαζί, σὰν ἄνετη, μὲ πολλὰ σὲ μάκρος διαμερίσματα ἰδιωτικὴ κατοικία. Ἐσωτερικά, τὸ κτίριο εἶναι πολυδαίδαλο καὶ παλαιό. Ἔνδοξα, ὑποβλητικὰ παλαιό: Σκάλες, διάδρομοι, ἄλλες σκάλες, γραφεῖα, καμμιὰ μνημειώδης ὑποδοχὴ γιὰ τὸ θεατή. Στὴ γκρὶ-καφὲ αὐλαία—καὶ στὶς δύο αὐλαῖες, τοῦ κυρίως θεάτρου καὶ τοῦ παραρτήματος—ζωγραφισμένος μέσα σὲ κύκλο, ὁ γλάρος, τὸ ἔμβλημα τοῦ Ἱδρύματος. Καθιερώθηκε ἀπὸ τότε ποὺ, μὲ τὸ ἀνέβασμα τοῦ «Γλάρου» τοῦ Τσέχωφ, (1898), πῆρε ὁλοκληρωμένη, ξεκάθαρη μορφὴ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐξόρμηση τῶν Στανισλάβσκυ - Ντάντσενκο. Ἔχεις, μπαίνοντας, τὴν αἴσθηση τῆς Ἱστορίας, τοῦ χρόνου ποὺ ἀπέκτησε νόημα, τῆς περιφρονητικῆς ἄγνοιας γιὰ κάθε τι ἐξωτερικό, διακοσμητικό, ρητορικό, μιᾶς περισυλλογῆς ποὺ καλεῖ στὴ φυγὴ πρὸς τὴ σκηνή, πρὸς τὸ σημεῖο δηλαδὴ ἀπὸ ὅπου ἀναμένεται τὸ θαῦμα. Ἂν ἤθελα νὰ προσδιορίσω παραστατικὰ τὸ αἴσθημα ποὺ μοῦ ἔδινε, κάθε φορὰ ποὺ καθόμουν στὴν πλατεῖα ἢ στὸ θεωρεῖο, ἡ αἴθουσα τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου, θὰ ἔλεγα πὼς εἶταν ἡ σχεδὸν ἀφιλόξενη αὐστηρότητα τοῦ μοναστηριοῦ. Ἐκεῖ ὅπου δὲν ἐπιτρέπεται στὴ φαντασία νὰ πέφτει στὴν αὐταρέσκεια καὶ στὴν ἔκλυση, κι' ἀπὸ ὅπου μιὰ μόνο νοεῖται διαφυγή : πρὸς θὰ βάθος.

Ἡ Ἱστορία, ποὺ ἔχει ἀδυναμία στὶς ἁπλουστεύσεις, γιατὶ διευκολύνουν τὴν κατανόηση—κι' ἂς ξεπέφτε ἔτσι, κατὰ κανόνα, ἡ κατανόηση σὲ παρανόηση—ἡ Ἱστορία λοιπόν, θέλει τὸ κίνημα τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου συνδεδεμένο μὲ τὸ «ρεαλισμό». Ἀκριβέστερα: μὲ ἕνα νατουραλισμὸ ποὺ ξελαγάρισε ἀργότερα σὲ ρεαλισμό. Ὁ ἴδιος ὁ Στανισλάφσκι μίλησε γιὰ τὸν ὁπλοϊκὸ «ἱστορικὸ ρεαλισμό», βρεφικὴ κρίση τοῦ κινήματός του. Στὴν πραγματικότητα, τὸ πρῶτο Καλλιτεχνικὸ Θέαρο πειραματίστηκε μὲ ὅλες λίγο-πολὺ τὶς αἰσθητικὲς τάσεις τοῦ καιροῦ του: ἐμπρεσσιονισμό, συμβολισμό, ἰδεολογικὸ δρᾶμα, ὅπως καὶ μετεκάλεσε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία τὸν Γκόρντον Κραίηγκ γιὰ νὰ τοῦ ἀνεβάσει, σύμφωνα μὲ τὶς δικές του, ριζοσπαστικὲς ἀρχές, ἕναν «Ἄμλετ». Ἀπὸ τὶς δημιουργικὲς αὐτὲς ἀναζητήσεις, βγῆκε ἕνα ἀποτέλεσμα καθαρὰ συνθετικό, ἔντονα προσωπικό, στέρεο, ποὺ ἡ φαντασία δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀναπαραστήσει ἂν δὲν τὸ ἰδεῖ. Θὰ προχωρήσει ἀκόμα περισσότερο, καὶ συμπαθεῖστε με: Μιλᾶμε συχνὰ γιὰ ρεαλισμὸ καὶ δὲν ξέρουμε τί βαθύτερη σημασία μπορεῖ ἔχει ὁ ρεαλισμός. Εἶναι μιὰ ἀποκάλυψη οἱ παραστάσεις, τὸ ὕφος, τοῦ Καλιτεχνικοῦ Θεάτρου. Γιατὶ ἐπιτέλους ὅλες αὐτὲς οἱ «σχολὲς» ποὺ ἀπασχολοῦν τόσο, ἐξαντλοῦν τὸ ζῆλο τοῦ καλλιτεχνικοῦ κόσμου στὰ διάφορα πλάτη καὶ μήκη τῆς Γῆς, ἀποβλέπουν τάχα σὲ κάτι οὐσιαστικό, κύριο, ἢ εἶναι αὐτοσκοποί: ἡ «σμολὴ» γιὰ τὴ «σχολή»; Ἂν κάτι τέτοιο συμβαίνει, ἂν δηλαρὴ πρόθεδυλειὰ καὶ ν' ἀνανεώνουμε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πελατείας ὅπως κάνουν οἱ οἶκοι νεωτερισμῶν, τότε ἂς μὶ γίνεται λόγος. Ἂν ὅμως ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴ διάνοιξη δρόμων ποὺ ὁδηγοῦν στὴν Ποίηση—ἀπώτατη βλέψη κάθε Τέχνης—τότε πρέπει νὰ παροδεχτοῦμε πὼς ἐλάχιστες στὸ νεώτερο κόσμο σκοπεύσεις ἔφταναν στὸ στόχο τους καίρια, ὅπως τὸ Καλλιτεχνικὸ Θέατρο τῆς Μόσχας.

Ἡ θεατρικὴ παράσταση δὲν περιγράφεται, γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ἐπιχειρήσω ἐδῶ νὰ περιγράψω τὶς πέντε παραστάσεις ποὺ εἶδα ἐκεῖ κάτω. Ἡ θεατρικὴ παράσταση ὅμως ἑρμηνεύεται, κατὰ τέτοιον τρόπο. Φτωχὰ—ὦ! τὸ ξέρω,—μὲ λόγια λίγο-πολὺ συμβατικά, ξεθυμασμέ ν α. Ὅμως αὐτὰ διαθέτουμε. Ἂς τὰ ἐμπιστευτοῦμε.

Πρῶτα - πρῶτα φανταστῆτε—καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου, ποὺ ξέρουν τὰ «μυστικὰ» τῆς τέχνης, — μιὰ παράσταση ὅπου δὲν χρησιμοποιεῖται τίποτα ἀπὸ τὰ καθιερωμένα ἐξωτερικὰ μέσα γιὰ νὰ αἰχμαλωτιστεῖ ἡ προσοχὴ τοῦ θεατή: αὐξομειώσεος τοῦ ρυθμοῦ, αἰσθητὲς ἐναλλαγές του καὶ μεταπτώσεις, πλαστικὲς ἀλλαγὲς θέσεων, κλπ. Ὅλος αὐτὸς ὁ πλάοϊκὰ κρυμμένος, ὅπως ὁ καραγκιοζοπαίχτης πίσω ἀπὸ τὸ πανί του, μηχανισμός, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει. Κανένας θεατρινισμός! Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καὶ τὸ ἄλλο: ἡ νευρικὴ ὑπέρταση τοῦ ἠθοποιοῦ, ὁ παροξυσμός του ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἀπορρέει ἀπὸ τὴ δραματικὴ ἔνταση κι' ἐπιχειρεῖ νὰ τὴ μεταδώσει στὸ θεατή, ἐνῶ δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ τοῦ μεταδίνει τὴν κατάθλιψη καὶ τὸ ἄγχος. Μιὰ παράσταση τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου βασταίει τρεισήμισι ὥς τέσσερες ὧρες! Ἔργα ποὺ ἡ μεσογειακὴ ἀνυπομονησία μας θὰ τὰ ἤθελε νὰ ρεύγουν μέσα σ' ἕνα δίωρο, τὸ πολὺ δυόμισυ ὧρες, ἐκεῖ ἀναπτύσσονται ἄνετα, φυσιολογικά, θλασταίν δύο

Συνέχεια εἰς τὴν 5ην σελίδα

199-2.

ΜΧΑΤ, ΕΝΑΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

κι' ἀνθίζουν. Γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς δὲν «παίζονται» μετουσιώνονται. Ἡ ἐπεξεργασία εἶναι μυστική. Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τρύκ, ἀντικαθρέφτισμα, μίμηση τοῦ «πραγματικοῦ» κόσμου, ὅπως μιὰ φωτογραφία. Εἶναι ἀλήθεια ὑψωμένη σὲ δύναμη, ἐσωτερικὰ φωτισμένη, ἀληθινότερη ἀπὸ τὴν κοινὴ ζωή.

"Ενα ἀπὸ τὰ θανάσιμα μέσα, τὶς θανάσιμες πλάνες, στὸ θέατρο, εἶναι τὸ λεγόμενο «φυσικό». Ἀκοῦτε συχνὰ νὰ λένε: «—Τί φυσικὸς! μπράβο». "Η: «Φυσικὸ παίξιμο»! Φυσικό, στὸ θέατρο, θὰ πεῖ ἐπιφανειακό, ξώπετσο, φωτογραφικό, ἀγοραῖο. Ἀλλοίμονο ἂν ἡ ἀποστολὴ τῆς Τέχνης εἶναι δουλική, ν' ἀπομιμεῖται τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, νὰ τὴν ἀντιφτιάχνει, ὅπως μιὰ μαΐμοὺ ἀντιφτιάχνει τ' ἀφεντικό της. Κοινότατες ἔννοιες ὅλ' αὐτά, τὸ ξέρω, ποὺ δὲν βρίσκουν ὅμως τὸ πραγματικό τους νόημα παρὰ μόνον ὅταν συγκριθοῦν μὲ τὴν ἀλήθεια τοῦ καλλιτεχνικὰ ἀληθινοῦ. Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ καλλιτεχνικοῦ θεάτρου τῆς Μόσχας δημιουργεῖ μιὰ δική του πραγματικότητα. Τὴν πλάθει ἀδιόρατα, κρυφά, καὶ σοῦ τὴν ἐπιβάλλει χωρὶς νὰ τὸ νιώσεις: Μὲ μιὰν ἁπαλότητα ποὺ δὲν περιγράφεται, μὲ κάτι τὸ μουσικὰ ἀδρὸ καὶ τὸ χνουδάτο. Ὁ ρυθμὸς εἶναι, γενικά, γαλήνιος, οἱ αἰχμὲς ἐλάχιστες καὶ φευγαλέες, ὁ λόγος ἐκφράζεται καθαρά, μὲ κυματισμοὺς θερμούς, ποὺ θέλγουν τ' αὐτί: μιὰ μελῳδία δίχως τραγούδισμα, διακριτική, ἐμπιστευτικὴ σχεδόν, ποὺ ἔχει καταφέρει νωρίτατα νὰ σὲ τυλίξει στὴν ἐνδόμυχη ἀτμόσφαιρά της. Ἡ γλώσσα αὐτή, τὰ ρωσικά, ποὺ γιὰ τὸν ὑπογραφόμενο τουλάχιστον, τ' ὁμολογεῖ, δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἐλκυστικό, πῶς γίνεται στὸ θέατρο ν' ἀποκτᾶ τέτοια ἀσύγκριτη μουσικότητα; Εἶταν στιγμὲς ποὺ βούρκωναν τὰ μάτια μονάχα μὲ τὸ ν' ἀκοῦς τοὺς τόνους τῶν ἠθοποιῶν, χωρὶς νὰ ξέρεις ἀκριβῶς τί λένε, μαντεύοντας μονάχα, ἀπὸ τὴν ἔκφρασή τους. Ὁμολογῶ πὼς τὸ σημεῖο αὐτὸ μοῦ ἔκανε τόση ἐντύπωση ποὺ ζήτησα ἐξηγήσεις ἀπὸ τὸ Διευθυντὴ τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου στὴ μακρυὰ μας, ἀναλυτικὴ συνομιλία.

—"Οχι, μοῦ εἶπε, δὲν καταβάλλουμε καμμιὰ ἀπολύτως εἰδικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ μουσικότητα τοῦ λόγου. Πιστεύουμε σ' αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Στανιτλάφσκι: «"Οχι ἡ τεχνικὴ γιὰ τὴν τεχνική». Ὁ μουσικὸς λόγος δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ γενικὴ ἄσκηση τῶν ἠθοποιῶν μας.

"Ασκηση πού, ὅταν ἔχεις ὑπ' ὄψει σου τὸ ἀπαιτητικό, ἀδιάλλακτο στὴν ἐσωτερικὴ ἐντιμότητά του, «σύστημα Στανισλάφσκι», παρουσιάζει ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἄσκηση τῶν ἀφιερωμένων, τῶν μυστῶν. Ἐδῶ, οἱ μυστικιστικοὶ τοῦτοι ὅροι, ποὺ ἀλλοῦ χρησιμοποιοῦνται καταχρηστικά, βρίσκουν τὴν κατὰ γράμμα ἐφαρμογή τους. Ὁ ρεαλισμός, γίνεται δίχως ἀγωνία. Λυπᾶμαι γιὰ τὸ ρωμαντικὸ χρῶμα αὐτῶν ἐδῶ τῶν ὅρων, ἀλλὰ δὲν ὑπερβάλλω. Οὔτε ἄλλωστε καὶ ἔχω τελειώσει μὲ τὸ σημερινό....

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΙΟΥ
MDCCCLXXXI

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗΝ ΜΟΣΧΑ

ΕΝΑΣ ΛΑΟΣ ΠΟΥ ΠΙΣΤΕΥΕΙ...

16131130.

ΕΙΝΑΙ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗΝ ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ

4

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΟΣΧΑ, τέλη Μαΐου. — Γιὰ τὸ πολιτικὸ σύστημα τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας εἴπαμε συχνὰ τὶς ἀντιρρήσεις μας· τὶς ξαναλέμε καὶ τώρα. Γιὰ τὸ καλλιτεχνικό της ὅμως καθεστώς, δὲν ἔχουμε νὰ διατυπώσουμε παρὰ μόνον ἕναν ἀνεπιφύλακτο θαυμασμό. Τὸ καλλιτεχνικὸ ἄλλωστε φαινόμενο ἐὲν τὸ παίρνουμε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἀνθρώπινη ποιότητα, γιατὶ τότε θὰ εἴταν μιὰ ἀφαίρεση ὄιχως νόημα, τὸ πολὺ - πολὺ κατάλληλη νὰ ἐνδιαφέρει τοὺς εἰδικούς. Τὸ καλλιτεχνικὸ φαινόμενο τὸ μελετοῦμε σὰν ἐκπόρευση τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ, ἐκδήλωσή του ἐξομολογητική, παραστατική, πολυσήμαντη, ποὺ τὸν βαθμολογεῖ καὶ τὸν χαρακτηρίζει.

Μιλήσαμε χτὲς μὲ κάποια γενικότητα γιὰ τὸ Καλλιτεχνικὸ Θέατρο τῆς Μόσχας. Θ' ἀναφερθοῦμε σήμερα εἰδικότερο σὲ κάποιες παραστάσεις του, ὅπως καὶ σὲ μιὰν ἄλλη παράσταση, τοῦ «Μάλι Τεάτρ» αὐτήν, τοῦ Μικροῦ Θεάτρου. Τοῦ πρώτου, καθὼς εἴπαμε, τ' ὄνομα ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Τσέχωφ· γι' αὐτὸ καὶ ἡ παράσταση ποὺ εἶδαμε τοῦ «Βυσσινόκηπου», μὲ σκηνοθεσία τοῦ Στανίτσιν, παίρνει βαρύτητα ξεχωριστή.

Πιστέψετε ἕναν ἐργάτη τοῦ θεάτρου ποὺ ἄσπρισε στὴ διακονία του καὶ ποὺ τιμωρήθηκε, γιὰ τοῦτο, μὲ τὴν καθιερωμένη ποινή: νὰ μὴν ψευδαισθησιάζεται εὔκολα. Ὁρίστε ὅμως ποὺ δὲν ἔχουν περάσει δέκα λεπτὰ ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ «Βυσσινόκηπου» καὶ μᾶς συμβαίνει κάτι μοναδικὸ στὸ θεατρικό μας βίο. Δὲν περιγράφεται εὔκολα. Ἐνῶ τὸ φῶς, ἔξω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς σκηνογραφίας ἀνεβαίνει, ἐνῶ ξημερώνει στὸ κτῆμα τῆς κυρίας Ρανιέφσκι, κι' ἐνῶ ἡ δημιουργημένη μέσα, ἀπὸ τοὺς ἠθοποιούς, ἀτμοσφαίρα ὅλο καὶ ζεσταίνεται, κάτι βαθύ, ἐνδόμυχο, σὰ μυστικὸ φῶς, λούζει τὴν ψυχή μας. Εἶναι ἕνα θάμπος, μιὰ ἔκσταση μεταρσιωτική. Πῶς ἀκριβῶς δημιουργεῖται; Δὲν ξέρω νὰ σᾶς τὸ πῶ. Οἱ φωτισμοί, ὁ λόγος, οἱ παρασκηνιακοὶ ἦχοι ποὺ θέλει ἡ παράδοση τοῦ Τσέχωφ, κελαϊδισμοί, ἀντίλαλοι τῆς ζωῆς ποὺ ξυπνάει, κλπ. εἶναι στοιχεῖα ποὺ, ὅταν ἀναλυθοῦν, δὲν λένε καὶ πολλὰ πράγματα. Ἡ ἐνορχήστρωσή τους παίζει τὸν κυριότερο ρόλο. Μιὰ ἐνορχήστρωση ὅμως ὄχι ἐξωτερική, γιατὶ τότε θὰ κατέληγε σὲ μιὰν ἐπιπόλαιη γραφικότητα. Εἶναι ἐναρμόνιση ἐνδόμυχη, ὑπομονετική, συντονισμένη μὲ τὸν καθαρὰ ψυχικὸ παράγοντα, καὶ ποὺ καταλήγει νὰ γίνει ποίημα, μουσικὴ συμφωνία.

Νομίζαμε πὼς ξέραμε τὸν Τσέχωφ, ἀφοῦ τὸν ἀγαπούσαμε τόσο καὶ τὸν εἴχαμε μελετήσει. Λάθος! Τώρα μόνο τὸν ἀνακαλύπτουμε. Ἀναρωτιέμαι ἄλλωστε μήπως ἡ παρεξήγηση εἶναι γενικότερη, μήπως βαραίνει πάνω στὴ μοῖρα τοῦ μυστικοῦ αὐτοῦ ποιητῆ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς παντοῦ ἔξω ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ὁ «Βυσσινόκηπος» αὐτὸς - ἐδῶ δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὴ νοσηρὴ κατάθλιψη ποὺ τοῦ νομίζουν. Πρῶτα - πρῶτα τὸ ἱλαρὸ στοιχεῖο — γιὰ νὰ μὴν ποῦμε: τὸ κωμικὸ — εἶναι ἄφθονο. Περισσότερο αὐτὸ δεσπόζει στὸ ἔργο, παρὰ τὸ δρᾶμα. Ἱλαρὸ ὅμως στοιχεῖο ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμό, τὸν ψυχολογικὸ χρωματισμὸ τῶν προσώπων. Ἡ κυρία Ρανιέφσκι ἔπειτα — ποὺ τὴν παίζει ἀπόψε μιὰ ἀπὸ τὶς κορυφαῖες καλλιτέχνιδες τῆς Ρωσίας: ἡ Ταράσοβα— δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὸ καθιερωμένα ἔξαλλο, τὸ αἰσθητὰ ἐλαφρόμυαλο τοῦ ρόλου. Εὐαίσθητη, γεμάτη ἀξιοπρέπεια, ἡ Ρανιέφσκαγια εἶναι ἐσωτερικὰ ἀνεύθυνη — αὐτὸ μόνο. Ἡ δραματικὴ μετάπτωση τοῦ ἔργου, σημειώνεται μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Λοπάχιν, τοῦ ἐμπόρου ποὺ ξιππάστηκε, ἀγόρασε τὸ δυσσινόκηπο. Ἀλλὰ κι' αὐτή, εἶναι μιὰ κρίση καθόλου νευρική, ποὺ δὲν ξεφωνίζει καὶ δὲν μορφάζει. Γενικά, παίζουν τὸν Τσέχωφ πολὺ ἁπλά, ἀνθρώπινα, χωρὶς κανένα μυστήριο. Καὶ πόσο τρυφερά! Ἡ ποίηση ἀναδίνεται μονάχα ἀπὸ τὴν πολλὴ ἀλήθεια. Καὶ θαρεῖς πὼς οἱ φωτισμοὶ ἐκπέμπονται ἀπὸ τὶς ζωντανὲς ἑστίες τῶν προσώπων, τῶν καταστάσεων, ὄχι ἀπὸ τὰ φωτιστικὰ σώματα τῆς σκηνῆς. Ὅπως, λόγου χάρη, ἡ ἔξοχη ἐκείνη λιακάδα ποὺ ἔρχεται στὸ τέλος μέσ' ἀπὸ τὰ σφαλισμένα παραθυρόφυλλα καὶ φωτίζει σὰν κέντημα τοὺς τοίχους, ὅταν τὸ σπίτι ἔχει ἐρημωθεῖ κι' ὁ γερο - Φίρς, ὁ αἰωνόβιος, ἀπομένει λησμονημένος στὸν καναπέ, νὰ πεθάνει.

❁

Παρέλειψα ἕνα οὐσιωδέστατο, ἴσως τὸ οὐσιωδέστερο ἀπ' ὅλα: πὼς ἡ Ταράσοβα, ἡ λαμπρὴ ὡστόσο στὸ ρόλο της, δὲν ξεχωρίζει σ' αὐτὴ τὴν παράσταση. Γιατί; Γιατὶ ὅλοι γύρω της εἶναι τὸ ἴδιο ξεχωριστοὶ ὅπως ἐκείνη. Στὴ διανομή, ποὺ ἔχει τὸ ὅλο δεκαπέντε ὀνόματα, τὰ δώδεκα τὰ συνοδεύει ὁ τίτλος «Λαϊκὸς καλλιτέχνης τῆς ΕΣΣΔ». Εἶναι ὁ ἀνώτατος τίτλος ποὺ μπορεῖ ν' ἀπονεμηθεῖ σ' ἕνα σοβιετικὸ ἠθοποιό, ὅπως, ἂς ποῦμε, στὴν Ἀγγλία τὸ «σὲρ» καὶ τὸ «ναίτης». Καὶ πραγματικά, σ' ὅσες παραστάσεις εἶδα, τὸ σύστημα εἴταν ἀναλλοίωτο: Ὁ πρωταγωνιστής, ἡ πρωταγωνίστρια τῆς μιᾶς βραδιᾶς — ὅλα τὰ θέατρα, ἐδῶ, ἔχουν ἐναλασσόμενο δραματολόγιο — ἔπαιζε ρόλο ἐπεισοδιακό, ἔσχατο, τὴν ἄλλη.

Βλέπω τὸ χῶρο ποὺ διαθέτω καὶ τρομάζω: Ἀδύνατο νὰ χωρέσει τὰ σχόλια ποὺ ἔχουν στριμωχτεῖ, συνθηματικὰ σκιτσαρισμένα, στὸ σημειωματάριό μου. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ συντομεύω, νὰ περιοριστῶ σὲ γενικότητες. Ἐκεῖνο ἄλλωστε ποὺ μ' ἐνδιαφέρει περισσότερο, εἶναι τὰ συμπεράσματα· αὐτὰ ποὺ ξεπερνᾶνε τὸ εἰδικὸ θέμα.

Ἡ ἑρμηνεία τοῦ θεάτρου αὐτοῦ - ἐδῶ ἀποβλέπει στὴ γοητεία κι' ὄχι στὴν ἐντύπωση. Εἶναι ὁ τραχύς, ὁ δύσκολος δρόμος, ἡ στενὴ πύλη, ὅπου καμμιὰ routine ἢ θαυματοποιΐα δὲν σὲ βοηθάει νὰ πορευτεῖς. Ἀπόδειξη ἡ παράσταση τοῦ «Κράτους τοῦ ζόφου» τοῦ Τολστόϊ στὸ Μικρὸ Θέατρο. Ὅλοι οἱ παροικοῦντες τὴν Ἱερουσαλὴμ ξέρουν πὼς τὸ σκυθρωπό, σκληρὸ αὐτὸ δρᾶμα θεωρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ κλασικὰ τοῦ νατουραλισμοῦ. Ὁ δικός μας ὁ ἀείμνηστος Χρηστομᾶνος εἶχε σοφιστεῖ νὰ σωριάσει ἀληθινὴ φουσκὴ πάνω στὴ σκηνὴ γιὰ νὰ τὸ παίξει. Στὸ Μικρὸ Θέατρο τὸ «Κράτος τοῦ ζόφου» εἶναι ἕνα ποίημα. Πῶς; Χάρη στὴν ἀπόλυτη καλλιτεχνικὴ μετουσίωσή του: Ἕνας νατουραλισμὸς ποὺ λαμπικαρίστηκε, ξεπέρασε τὴν ἀσχήμια τῆς ἐπιφάνειας, μιὰ ἑρμηνεία ποὺ διατηρεῖ τὰ σ ύ μ β ο λ α τῆς κοινῆς ἀλήθειας, ὄχι τὴ σκουριά της. Ἀκόμα καὶ ὁ φωτισμὸς τῆς σκηνῆς εἶναι, στὴν οὐσία, μαγικός. Κι' ἐδῶ, πέρα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο, τὴ συγκεκριμένη κατάσταση, τὸ περιστατικό, ἀναθρώσκει ἡ ποίηση — ὕπατη δικαίωση, ἀποχρῶν λόγος, τῆς Τέχνης.

Δὲν βρῆκα αἰσθητὴ διαφορὰ στὴ «σχολὴ» τῶν ἠθοποιῶν τοῦ Μικροῦ Θεάτρου, ἀπὸ τοῦ Καλλιτεχνικοῦ, καὶ μιλῶ γιὰ ἔργα ποὺ τὰ ξέρω, ἄρα μὲ παρακολούθηση ἄνετη, παρὰ τὴ διαφορὰ τῆς γλώσσας. Τὸν ἀθάνατο ρόλο τοῦ Ἀκίμ στὸ «Κράτος τοῦ ζόφου», τὸν ἔπαιζε — καὶ μὲ τί ἁπλὴ ἱερότητα! — μιὰ κορυφαία μορφὴ τοῦ σοβιετικοῦ θεάτρου: ὁ Ἡλιίνσκι, εἰδικευμένος ὡς τώρα στοὺς κωμικοὺς ρόλους!... Ὅμως ἔχω πάψει πιὰ ν' ἀπορῶ. Τὸ μάντεψα τὸ ἁπλὸ μυστικὸ αὐτῆς - ἐδῶ τῆς θεατρικῆς τέχνης. Εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐπεσήμανα γιὰ πρώτη φορὰ ἕνα βράδι ποὺ κάποιος ἄλλος μέγας καλλιτέχνης, ὁ Κέδροφ, ἑρμήνευε τὸν Καρένιν στὴ διασκευὴ τῆς «Ἄννας Καρένινας»: Πουθενὰ στὸν κόσμο τὸ Θέατρο δὲν εἶναι τόσο πνευματικὸ ὅσο στὴ χώρα αὐτὴ τοῦ ὑλισμοῦ. Οἱ ἄνθρωποι τοῦτοι κατάργησαν — ἐπίσημα τουλάχιστον — τὴ θρησκεία, ὅμως ὕψωσαν σὲ θρησκεία τὴ λατρεία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τὸ θέατρό τους, εἶναι ἐκκλησία.

Καὶ ξαναβρίσκεις ἔτσι τὰ πλάσματα ποὺ ἀπαθανάτισε ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία, τοὺς ἥρωες τοῦ Τολστόϊ καὶ τοῦ Ντοστογιέφσκι, τοῦ Τσέχωφ καὶ τοῦ Γκόρκι, ποὺ ἀπὸ μακρυά, δίχως νὰ τὸ καταλαβαίνουμε, τοὺς ψευτίζαμε μὲ τόση φιλολογία, καὶ ποὺ ζοῦν πάντα, σὲ ἀγγίζουν περνῶντας πλάϊ σου, φανερώνουν τὴν ψυχή τους μὲ τόση ὁπλότητα καὶ ζεστασιά.

Δὲν ἔχω τὴν ἀξίωση νὰ ξέρω, καὶ δὲν ἐπεχείρησα κὰν νὰ ἐξιχνιάσω, τὰ μυστικὰ ποὺ κρύβονται, ὅπως λένε, πίσω ἀπὸ τὴν ὄψη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν προβληματικὴ χώρα. Ἡ πλευρὰ τῆς τέχνης της ὅμως ποὺ μοῦ εἴταν ἡ πιὸ οἰκεία, μὲ βόηθησε, θαρῶ, νὰ ἐξηγήσω κάτι ποὺ ἂς μοῦ συχωρεθεῖ νὰ τὸ θεωρῶ πολὺ πιὸ οὐσιαστικό. Πρωτοῦ τὸ διατυπώσω, θὰ σᾶς ζητήσω τὴν ἄδεια νὰ καταγράψω μιὰν ὀκόμα ἰσχυρή, καθαρὰ ἐνδόμυχου τύπου, ἐντύπωσή μου, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσει, νομίζω, νὰ πᾶμε ἀκόμα πιό κοντὰ στὸ θέμα.

Εἴτεν ἕνα βράδι, στὸ θέατρο Στανισλάφσκι, τὴ δεύτερη λυρικὴ σκηνὴ τῆς Μόσχας μετὰ τὸ «Μπαλσόϊ». Παίζανε τὴ «Λίμνη τῶν κύκνων» τοῦ Τσαϊκόφσκυ, μπαλλέτο ποὺ θὰ τὸ ἀφήσω σὰν ἐκτέλεση ἀσχολίαστο, γιατὶ φτάνει νὰ πῶ πὼς εἴτανε ρωσικὸ μπαλλέτο. Καθόμασταν πρώτη σειρὰ πλατείας, κέντρο, πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ μαέστρο. Σὲ μιὰ στιγμή, ἕνα ὡραῖο καὶ παρατεταμένο ἅρπισμα, μὲ κάνει νὰ κατεβάσω, ἄθελα, τὰ μάτια μου στὴν ὀρχήστρα. Εἴτανε πολὺ βαθειὰ τοποθετημένη, ἔτσι ποὺ νὰ μὴ γίνεται θεατὴ ἀπὸ τὸ κοινό, μ' ἐξαίρεση μόνο τὶς δικές μας τὶς θέσεις· κι' ἀπὸ ἐδῶ μὲ δυσκολία. Δὲν θὰ ξεχάσω ποτὲ τὴν ἀρπίστρια. Τὴν ἔκφρασή της ἑνόσω ἔπαιζε. Ἀλλὰ ὄχι μόνο τὴν ἀρπίστρια. Καὶ τοὺς ἄλλους, ὅλους δίχως ἐξαίρεση, τοὺς μουσικοὺς τῆς ὀρχήστρας, ποὺ πονηρεύτηκα νὰ τοὺς παρακολουθῶ κρυφά, γιὰ ὥρα. Κανένας «ἐπαγγελματισμός». Θὰ εἴταν πολὺ εὐτυχισμένες, πολὺ ἰσχυρές, οἱ διάφορες τοῦ κόσμου θρησκεῖες ἂν εἶχαν ἱερεῖς τόσο ἀφοσιωμένους, τόσο ἐσωτερικά, ἀδιαίρετα πιστούς. Οἱ μουσικοὶ αὐτοί, π ο ὺ δ ὲ ν τ ο ὺ ς ἔ β λ ε π ε κ α ν ένας μέσα στὴν τάφρο τους, ποὺ οἱ περισσότεροί τους ἔμεναν συχνὰ ἀργοί, ἔλεγες πὼς προσεύχονται. Ἂν ἔνιωσα μιὰ φορὰ στὶς ἡμέρες καὶ στὶς νύχτες μου τῆς Μόσχας ἕνα κρυφὸ σύγκρυου, αὐτὸ ἔγινε ἐκείνη ἀκριβῶς τὴ βραδιά.

Νά ἡ δύναμη τοῦ λαοῦ αὐτοῦ: Πιστεύει. Τὸ σὲ τί πιστεύει, εἶναι ἄλλο θέμα. Ἡ πίστη του μπορεῖ νὰ εἶναι ἐδῶ καλλιτεχνικὴ κι' ἀλλοῦ ἰδεολογική, νὰ μᾶς ἀρέσει ἢ νὰ μὴ μᾶς ἀρέσει. Τὸν ἀντιδιαστέλλω ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ καθεστῶτος του, ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες εὐθύνες ἐκείνου. Παίρνω τὴ θερμοκρασία τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ. Καὶ διαπιστώνω τοῦτο: Ἔχει θεό. Δὲν κοροϊδεύει. Σ' ἕναν καιρὸ ὅπου σὲ τόσα σημεῖα τοῦ κόσμου βρυάζουν οἱ θεομπαῖχτες, ὅπου ἡ ἀπιστία περνάει γιὰ εὐφυΐα καὶ δύναμη, ὁ Ρῶσος ἐξακολουθεῖ, ὅπως ὁ Ρασκόλνικωφ μπροστὰ στὴ Σόνια, νὰ γονατίζει μπροστὰ στὴν ἀνθρώπινη ψυχή. Σὰν ἄτομο καὶ σὰν λαός. Κατὰ μέρος τὸ Κρεμλῖνο.

Αὐτὸ εἶναι καὶ ὡραῖο καὶ ἐπικίνδυνο. Ἂς τὸ προσέξουμε. Ἂν τὸ πάρουμε σὰν δίδαγμα, εἶναι ὡραῖο. Ἂν τὸ παρεξηγήσουμε, τὸ παραφρονήσουμε, γίνεται ἐπικίνδυνο. Παιδὶ ξέρει! Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ κάνουμε τὴν ἐκλογή μας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Ἰουνίου 1959

16131131-1

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ

ΣΤΗ ΓΙΑΣΝΑΓΙΑ-ΠΑΛΙΑΝΑ

ΤΟ ΚΤΗΜΑ ΟΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΑΚΟΜΑ ΖΩΝΤΑΝΗ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΤΟΛΣΤΟΪ

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

5

ΜΟΣΧΑ, Ἰούνιος.— Ἀπὸ Διὸς ἄρχεσθαι. Ἀπὸ τὸν ἐπικὸ τῆς ρωσικῆς γῆς ζήτησα ν' ἀρχίσω, καὶ ἄρχισα, τὴν ἐπίσκεψή μου στὴ Ρωσία, καὶ νὰ ποὺ μόλις σήμερα καταπιάνομαι νὰ μιλήσω γιὰ κεῖνο μου τὸ προσκύνημα. Ὁ λόγος εἶναι πὼς οἱ ἐντυπώσεις αὐτὲς - ἐδῶ δὲν ἀκολουθοῦν χρονολογικὴ σειρά· εἶναι κατανεμημένες σ' ἑνότητες θεμάτων. Δώσαμε πρῶτα θέση στὰ γενικότερα. Ὅ,τι πιὸ εἰδικό, θὰ περάσει τώρα, σιγὰ - σιγά, στὴν ταχτικὴ στήλη τῆς Τετάρτης.

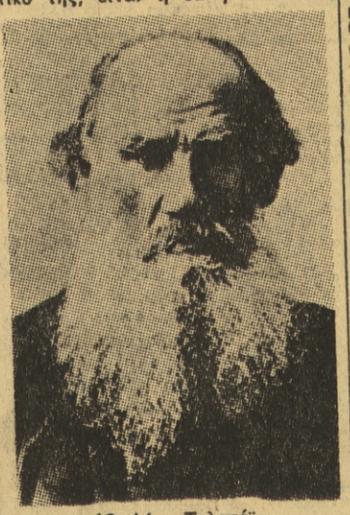
Φτάνουμε στὴ Γιάσναγια - Παλιάνα — ὅπως προφέρουν ἐκεῖ κάτω τὴν «Ἰασνάϊα Πολιάνα» ποὺ ξέραμε —μιὰ Κυριακή, κοντὰ τὸ μεσημέρι. Ὁ καιρὸς εἶναι συννεφιασμένος, βροχερός, ψιχάλα σιωπηλὴ κι' ἀπέραντη πάνω στὸν ἀπέραντο, λάσιο κάμπο τῆς Ρωσίας. Πουθενά, ὅσο κι' ἄν ψάξει τὸ μάτι τὸν ἐπίπεδο ὁρίζοντα, δὲν θὰ ξεκρίνει ἴσκιο βουνοῦ, λόφου, νὰ κυματίζει. Ὅμως δάση, δάση ἀτέλειωτα, ἀπανωτά, βελανιδιὲς φουντωμένες, πελώριες, καὶ σημύδες ψηλόκορμες, σβέλτες, τρισχαριτωμένες. Γιὰ τὸ Ρῶσο ἡ σημύδα εἶναι τὸ σύμβολο τῆς νεαρῆς κοπέλλας. Ἔτσι θὰ τὴ συναντήσετε στὰ παραμύθια του καὶ στὰ τραγούδια. Οἱ ἀσπρουδεροὶ κορμοί, ψηλόλιγνοι, σπαθάτοι, ἔχουν κάτι τὸ ἀπίθανα ἀγνό, τὸ ἀνέγγιχτο. Ψηλά, στεφανώνονται ἀπὸ ἕνα ἀνάερο σύννεφο τρυφερὰ φύλλα. Στὰ λιβάδια, γύρω, χρυσίζουν ἁπλωμένα χαλιὰ ἀπὸ κίτρινα ἀγρολούλουδα.

Περνᾶτε τὴν Τούλα, τὴ γνωστή μας ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὴ φημισμένη γιὰ τὰ σαμοβάρια ποὺ φτιάχνει, κ' ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἀκόμα δεκάδες χιλιόμετρα, φτάνετε στὴ Γιάσναγια-Παλιάνα. Ἀντίκρυ στὸ θρυλικὸ κτῆμα, ἕνα ἐξοχικὸ κέντρο, ξεχειλισμένο σήμερα ἀπὸ τοὺς κυριακάτικους ἐκδρομεῖς, πανηγυρίζει. Σερβίρουν τὸν κόσμο κάτι κοπέλλες ροδαλὲς, ξανθές, μὲ τανυσμένο τὸ εὔρωστο στέρνο. Πάνω στὰ μαλλιά, ὄρθιο, φορᾶνε τὸ ἄσπρο διάδημα ἀπὸ κολλαριστὴ δαντέλλα, τὸ διάδημα τῆς Ρωσίδας. Κι' ἔξω, στὰ χωράφια, κάτω ἀπὸ τὴ βροχή, εἶναι μιὰ συντροφιὰ ποὺ παίζει φυσαρμόνικα καὶ ποὺ χορεύει...

Ἡ εἴσοδος τῆς Γιάσναγιας - Παλιάνας ἔχει κάτι ποὺ ξαφνιάζει: Δυὸ μεγάλες, κοντόχοντρες κολῶνες, ἀσβεστωμένες, μ' ἕναν κουμπὲ ἡ καθεμιά τους: κάτι ποὺ θυμίζει ὑποδοχὴ σὲ στρατώνα. Ἔτσι ὅμως καὶ δρασκελίσετε αὐτὴ τὴν εἴσοδο, ἡ μεταφορὰ στὸ χῶρο τῆς μαγείας γίνεται ἀπότομα, συναρπαστικά. Σὰ νὰ σᾶς σήκωσαν τίποτα ἀόρατα δαιμόνια καὶ σᾶς πέρασαν, μὲ κομμένη ἀνάσα, στὸ παραμύθι.

Ἡ Γιάσναγια - Παλιάνα εἶναι ἕνας παράδεισος βορεινός. Ἕνα δάσος βαθύ, ψηλὸ ὥς τὰ μεσούρανα, μὲ ξέφωτα λουσμένα σὲ φῶς μαργαριταρένιο, καὶ ποὺ κελαϊδάει σύγκορμο, ἀνατριχιάζει ἀπὸ ἀηδόνια, μεθάει ἀπὸ δροσερὰ εὐωδιαστὲς ἀνάσες. Τί ἔχει ὁ ἀέρας αὐτός, ὁ ἀνάλαφρος, ὁ μουσκεμένος ἀπὸ φυλλωσιά, ποὺ ζαλίζει ἔτσι τὸ νοῦ; Δὲν ξέρω. Ἀριστερά, μόλις μπήκατε, μιὰ τεχνητὴ λίμνη ἀντικαθρεφτίζει ἀσάλευτη τὶς φουντωμένες της ὄχθες, ὀνειρεύεται σὰ μεγάλο μάτι ποὺ κοιτάζει ἀδιάκοπα τὸ θαμπὸ οὐρανό. Λαὸς τὰ βατράχια λαλοῦν, μπλέκουν τὰ κόρα τους μὲ τὰ πουλιά. Εἶναι σὰν ἕνας θρίαμβος παράδοξος, πλατύς, ὑπερκόσμιος, συμφωνία ἀπὸ τάγματα ἀσώματα καὶ μύρα ποὺ ταξιδεύουν στὸν ἀέρα. «Φωτεινὸ ξέφωτο» λένε θὰ πεῖ τό: Γιάσναγια - Παλιάνα. Καὶ στὸ μεγάλο φωτεινὸ ξέφωτο, ἀνεβαίνοντας δεξιά, θὰ ἰδῆτε τὴν κατοικία.

Εἶναι ἕνα σπίτι ὄσπρο, δίπατο, μακρύ, μὲ ὄψη πολὺ εὐχάριστη καὶ πολὺ σεμνή, δίχως τίποτα ἀπὸ τὴ ρητορεία τῶν μεγάρων. Σὰ μιὰ ἀστικὴ κατοικία γιὰ οἰκογένεια μὲ πολλὰ παιδιά. Κι' ἀλήθεια, πολυμελέστατη, μὲ τὸ κάθε λογῆς προσωπικό της, εἶταν ἡ οἰκογένεια Τολ-

Ὁ Λέων Τολστόϊ

στόϊ. Πατριαρχική, 19ος αἰώνας. Τὸ σπίτι ἄλλωστε δὲν χτίστηκε ὅλο μαζί, κι' ἂς παρουσιάζει μιὰ χαριτωμένη ἀρχιτεκτονικὴ ἑνότητα. Ἡ Σοφία Ἀντρέγιεβνα, κόμησσα Τολστόϊ — ἡ Τολστάγια τῶν Ρώσων — ἔπαιξε κι' ἐδῶ τὸ ρόλο της. Στὰ 66 ἔβαλε νὰ προσθέσουν τὴ μιὰ πτέρυγα· στὰ 70 τὴν ἄλλη.

Ἐδῶ ἔζησε πενῆντα χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Λέων Τολστόϊ, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ποὺ ἱδρώνει ἀπὸ ὅλους τοὺς πόρους του δημιουργικὸ οἶστρο, μεγαλοφυΐα, ὁ σὰν πελεκημένος σὲ βράχο ἀπὸ τὸ ἀγριωπὸ δαιμόνιο ἑνὸς Μιχαὴλ - Ἄγγελου. Σχολειὰ δὲν ξέρω πόσα, ἐνήλικοι προσκυνητὲς πλῆθος, ἔχουν συναχτεῖ σήμερα, Κυριακή, καὶ μᾶς κάνουν κάπως δύσκολη τὴν προσπέλαση. Οἱ ὁδηγοί μας ὅμως — μιὰ ἀγγλόφωνη, μιὰ γαλλόφωνη, προσαρτημένες κι' οἱ δυό τους μόνιμα στὸ κτῆμα - μουσεῖο Τολστόϊ — ἔχουν τὴ διακριτικότητα ν' ἀφήνουν πρῶτα νὰ ξεμακραίνει, μέσα στὰ δωμάτια, τὸ ντόπιο μελισσολόϊ, τὸ ἄλλωστε πολὺ ελληνικό, κ' ὕστερα νὰ προχωροῦν μ' ἐμᾶς. Εἴμαστε τρεῖς ξένοι στὴ συντροφιά μας: ὁ ὑπογραφόμενος καὶ δυὸ Ἰνδοί: Ὁ ἕνας τους μυθιστοριογράφος, ὁ ἄλλος μέλος τοῦ κοινοβουλίου. Αὐτὸς - ἐδῶ, ἔχει φέρει μαζί του, νὰ προσφέρει στὸ μουσεῖο Τολστόϊ, ἀναμνηστικὰ τοῦ Γκάντι καὶ μιὰν εἰκόνα του.

Τὰ μουσεῖα, κατὰ κανόνα, κι' ὅταν ἀκόμα εἶχαν κάποτε κατοικηθεῖ, παρουσιάζουν κάτι τὸ κρύο καὶ τὸ ἀπρόσωπο. Σάμπως ὁ κόσμος ποὺ περνάει ἀπὸ μέσα νὰ τοὺς παίρνει τὴ θερμοκρασία τους, νὰ τὴ σκοπίζει. Ἡ Γιάσναγια - Παλιάνα ὄχι. Εἶναι παράδοξο τὸ πόσο ἀπομένει στειχειωμένη ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ φοβεροῦ γέροντα. Ἔτσι κι' ἀνέβηκες τὴ στενὴ σκάλα, βρίσκεις στὸ μικρὸ προθάλαμο τὴν κυλιστὴ πέτσινη πολυθρόνα του, ὅπου εἶχε περάσει μιὰ βαρειὰ ἀρρώστια, στὴν Κριμαία, κι' ὅπου καθισμένος γιόρτασε τὰ ὀγδοντάχρονά του, ἐδῶ. Τὸ ἔπιπλο αὐτό, στὴ μαύρη φαρδειὰ ἀγκαλιά του, εἶναι σὰ νὰ κρατάει τὶς πλάτες τοῦ γίγαντα, τὸ ζεστὸ ἀποτύπωμα τοῦ κορμιοῦ του. Τὸ μεγάλο ρολόϊ ἔπειτα, ἀντίκρυ, δὲν ἔχει ἀκόμα σταματήσει, ἀπὸ τότε. Ὁ χρόνος ἐδῶ λὲς καὶ δὲν ἄλλαξε συνέχεια, ἑνότητα, εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἐπαύριο. Μπαίνοντας στὴν τραπεζαρία, τὸ πιὸ μεγάλο, εὐχάριστο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ, θὰ τὴ βρεῖς νὰ περιμένει τὴν οἰκογένεια, τὴν παροικία Τολστόϊ — δέκα ἄτομα — συναγμένη γύρω ἀπὸ τὸ στρωμένο τραπέζι. Ἄσπρο τραπεζομάντηλο, ἐπικεφαλῆς τὸ πατροπαράδοτο σαμοβάρι, ἁπλὲς διεννέζικες καρέκλες, μονάχα στὴ θέση τοῦ Τολστόϊ μιὰ πολυθρόνα, κι' αὐτὴ διεννέζικη.

Στὴ γωνιά, πλάϊ στὸ μεσημβρινὸ παράθυρο, εἶναι τὸ στρογγυλὸ τραπέζι μὲ τὸν καναπέ, τὶς πολυθρόνες, τὴν καθιστὴ λάμπα, ἐκεῖ ποὺ ἐρχότανε νὰ καθήσει ἡ συντροφιὰ μετὰ τὸ δεῖπνο. Ἐδῶ συνάχτηκαν, κουβέντιασαν, διάβασαν ἔργα τους ὁ Τουργκένιεφ, ὁ Τσέχωφ, ὁ Γκόρκι, ὁ Κορολένκο. Ὁ Τολστόϊ διάβασε ἐδῶ, σὲ κύκλο στενό, τὴν «Ἀνάσταση», ἀκόμα μισοτελειωμένη. Στὴν ἄλλη ἄκρη, διαγώνια, βρίσκονται τὰ δυὸ πιάνα, τὸ ἕνα μὲ μισὴ οὐρά, καὶ πίσω του ἡ πολυθρόνα ὅπου Ἐκεῖνος ἀγαποῦσε νὰ κάθεται, ν' ἀκούει νὰ τοῦ παίζουν...

Στὸ ἑπόμενο δωμάτιο, τὸ σαλονάκι, θὰ σταθῶ νὰ χαιρετίσω τὴ γωνιά, ὅπου ἡ Σοφία Ἀντρέγιεβνα, καθισμένη μπροστὰ σ' ἕνα μικρὸ γραφεῖο, τὰ βράδια, καθαρόγραφε, σαρανταοχτὼ ὁλάκερα χρόνια συζυγικῆς ζωῆς, τὰ ἔργα τοῦ ἄντρα της. «Ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη», καὶ γενικὰ τῶν ἔργων τοῦ Λέοντα Νικολάεβιτς, μοῦ ἔδωσε μεγάλη αἰσθητικὴ χαρά. Καρτερώντας τὸ βράδυ, δίχως φόβο γιὰ τὸ ποτε...». Εἶναι σχεδὸν μιὰ γυναίκα ἐρωτευμένη, ἕτοιμη γιὰ τὴν ἐρωτικὴ ἀντάμωση, αὐτὴ ποὺ μιλάει ἐδῶ. Ἀλλοίμονο! ἡ νύχτα τοῦ Ἀστάποβο ἦρθε νὰ τὰ σβήσει ὅλα. Τὰ ἔσβησε,

Συνέχεια εἰς τὴν 5ην σελίδα

131-2.

ΣΤΗ ΓΙΑΣΝΑΓΙΑ - ΠΑΛΙΑΝΑ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

Ξεγράφεται ποτὲ ἡ ἀφοσίωση; Ἡ καρδιὰ τῆς ἀποκηρυγμένης γυναίκας θὰ εἶχε κι' αὐτὴ βέβαια τὸν ἀνθρώπινο καϋμό της.

Στὸ ἐρχόμενο δωμάτιο, τὸ γραφεῖο, ὁ ἴσκιος Ἐκείνου γίνεται πυκνότερος, ἀκόμα πιὸ παρών. Τὸ φόρτωμα τοῦ τραπεζιοῦ, τὸ κερὶ ποὺ ἔσβησε πρὶν σηκωθεῖ νὰ πάει γιὰ ὕπνο τὴ στερνή, μοιραία νύχτα, 28 τοῦ Ὀκτώβρη 1910, τὸ πολὺ χαμηλὸ κάθισμα, ὅπου καθότανε γιὰ νὰ βλέπει νὰ γράφει, κοντόφθαλμος καθὼς εἶτανε καὶ δὲν ἤθελε νὰ φοράει γυαλιά. Πίσω ἀπὸ τὴ ράχη του ἕνα πελώριο πέτσινο ντιβάνι. Σ' αὐτὸ κατὰ τὸ ἔθιμο τῆς οἰκογένειας, ἔφερναν τὶς ἑτοιμόγεννες γυναῖκες της, νὰ δώσουν τὸ φῶς στὰ παιδιά τους. Ἐκεῖ γεννήθηκαν αὐτός, τ' ἀδέρφια του, τὰ παιδιά του. Κι' ἐκεῖ θὰ ξαπλωνόταν ὁ ἴδιος νὰ ξεκουραστεῖ ἀπὸ τὴ δουλειά.

Περνώντας τὴν πόρτα γιὰ τὴν κρεβατοκάμαρα, θὰ κρατήσεις μὲ κόπο ἕνα χαμόγελο: Ὁ φωνογράφος ποὺ τοῦ εἶχε στείλει δῶρο ὁ Ἔδισον, στὰ 1908. Μέσα στὴν κρεβατοκάμαρα ὅμως, τὴ λιτή, τὴν ἄσπρη, θὰ σφιχτεῖ ἡ καρδιά σου. Τώρα εἶναι σὰ ν' ἀκοῦς τὴν ἴδια τὴν ἀνάσα του. Τὸ πλεχτό του βρίσκεται ἁπιθωμένο πάνω στὴν πολυθρόνα, πλάϊ στὸ κρεβάτι, νὰ τὸ φορέσει σὰν σηκωθεῖ. Οἱ ἁλτῆρες του περιμένουν χάμοι, νὰ κάνει τὴν πρωϊνὴ γυμναστική του. Καὶ πίσω ἀπὸ τὴν ἀντικρυνὴ πόρτα, στὴν κρεμάστρα, κρέμονται, κρατώντας τὸ σχῆμα τῆς ζωῆς του, τὸ ἄσπρο του κασκέτο, ποὺ τόσες του φωτογραφίες μᾶς τὸ ἔχουν κάνει γνώριμο, τὸ φαρδύ του ψάθινο καπέλλο, ἡ μπλούζα...

Στὸ ἰσόγειο, ὑπάρχει μιὰ κάμαρα σὰν κελλάρι, μὲ βαρειές, χοντρὲς καμάρες, ἡ «θολωτὴ», ὅπου τοῦ ἄρεσε, ὅταν εἶταν νεώτερος, ν' ἀπομονώνεται γιὰ νὰ γράφει. Μέσα - ἐδῶ ἔγινε τὸ πλάνο καὶ γράφηκε ἡ ἀρχὴ τοῦ «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη». Στὸ διπλανὸ δωμάτιο ἡ «Ἄννα Καρένινα». Μὰ καὶ κάθε γωνιά, κάθε ἑκατοστόμετρο αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ, ἔχει τὴν ἱστορία του, ποὺ τώρα πιὰ εἶναι θρῦλος. Βγαίνοντας στὸ ὕπαιθρο, ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς μιὰ ψυχὴ νεκροῦ ἀείζωου μὲ κατοικεῖ.

Βρέχει. Ἥσυχα, ρεμβαστικὰ βρέχει. Τραβᾶμε, κάτω ἀπὸ τὰ δέντρα, γιὰ τὸν τάφο. Βρίσκεται μέσα στὸ δάσος, βαθειά, ἐκεῖ ὅπου τοῦ ἄρεσε νὰ τριγυρνάει. Στὸ δρόμο, μᾶς δείχνουν ἕναν ψηλό, σφιχτοδεμένο γέροντα μὲ ἄσπρα μπουκλωτὰ μαλλιά, ποὺ ἔρχεται ἀπ' ἀντίκρυ. Ὁ Βαλιεντσὶν Μπουλγκάκωφ, ὁ τελευταῖος Γραμματέας τοῦ Τολστόϊ. Εἶταν τότε εἰκοσιτριῶν χρονῶν, εἶναι τώρα ἑβδομηνταδύο Ἔσωσε τὴν κόμησσα στὶς πρῶτες στιγμὲς τῆς ἀπελπισίας της, ὅταν ἐκείνη ἤθελε ν' αὐτοκτονήσει. Κι' ἀπόμεινε πιὰ δεμένος μὲ τὸν τόπο, ἐγκαταστάθηκε ἐδῶ - κοντά. Χαίρεται, ἀστράφτει σὰν μαθαίνει πὼς ἤρθαμε ἀπὸ τόσο μακρυνὲς χῶρες γιὰ προσκύνημα, σφίγγει τὰ χέρια μας σὰ νὰ θέλει νὰ μᾶς σφίξει μέσα στὴ φαρδειὰ ἀγκαλιά του.

Κάτω ἀπὸ τὶς πανύψηλες βελανιδιές, σ' ἕναν τάφο ἀρητόρευτο, χωματένιο, ἀνθισμένο, κοιμᾶται τὸν αἰώνιο ὁ Λέων Τολστόϊ, ὁ προφήτης τῆς ρωσικῆς γῆς. Ἡ βροχὴ ἔχει πυκνώσει, τὸ δάσος θυμιατίζει γύρω, ἀναδίνοντας μῦρα δροσερά. Κάθομαι σ' ἕναν κομμένο κορμό, μὲ πλεγμένα γύρω στὰ γόνατα τὰ δάχτυλά μου, καὶ ξαποσταίνω, κι' ἔχω τὸ αἴσθημα πὼς κρατῶ κι' ἐγὼ γιὰ λίγο βάρδια, βάρδια τιμῆς, στὸν τάφο αὐτὸν ποὺ σκεπάζει τόση ζωὴ καὶ τόση μεγαλωσύνη. Ἕνας χωριάτης ἡλικιωμένος ζυγώνει, ρωτάει ποιοὶ εἴμαστε. Εἶναι παλιὸς μουζῖκος τοῦ Τολστόϊ, τὸν δούλεψε, στὰ νιάτα του. Σηκώνω τὰ μάτια μου καὶ βλέπω πάνωθέ μου, σκυμμένο, τὸ πρόσωπο μιᾶς νεαρῆς κοπέλλας: Πρόσωπο καθαρόαιμο σλάβικο, παιδικό, ἀπίθανα ἀγνό, καὶ τὸ πράσινο ἀντίφεγγο τοῦ δρυμοῦ, ἀλαφροπαίζοντας, τὸ κάνει θωριὰ δρυάδας ἀεροκρέμαστη. Μὲ κοιτάζει ἥσυχα, ἐρευνητικά, καὶ σωπαίνει.

Τί ἄραγε νὰ συλλογιέται; Μπορεῖ καὶ τὴν παράδοξη μοῖρα ποὺ κάνει μερικοὺς τόπους, κάποιες γωνιὲς τῆς γῆς, σταυροδρόμια ὅπου ἔρχονται καὶ σμίγουν, ἀναγνωρίζονται ξαμίλητα, οἱ πιὸ μακρυνὲς ψυχές, κάτω ἀπὸ τὸ ἄστρο μιᾶς ἀδιατύπωτης, αἰώνιας θρησκείας....

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Πέμπτη 11 Ἰουνίου 1959

1613/132.

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ

ΤΙΜΩΡΙΑ ΔΙΧΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑ

ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ, Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΟΥ ΜΕΝΕΙ ΕΞΟΡΙΣΤΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ...

6 Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΟΣΧΑ, Ἰούνιος. — Τὸν δυτικὸ ἐπισκέπτη, ποὺ πηγαίνει στὴ Ρωσία μὲ μιὰ στερεωμένη μέσα του ἱεράρχηση ἀξιῶν, τὸν ξαφνιάζει πολὺ ἡ ἰδιότυπη θέση ποὺ φαίνεται νὰ κατέχει ὁ Ντοστογιέφσκι στὴν πατρίδα του. Εἴχαμε ἀκούσει πώς, γιὰ πολλὰ χρόνια, εἶταν «ἀνεπιθύμητος» στὸ σοβιετικὸ καθεστώς. Κατόπι μάθαμε πὼς ὁ συγγραφέας τῶν «Καραμάζωφ» ἀποκαταστάθηκε. Σήμερα, δὲν ἔχετε βέβαια τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι προγεγραμμένος, ἀλλὰ καὶ κάτι περίεργο, ἀστάθμητο, σᾶς εἰδοποιεῖ πὼς δὲν κατέχει τὴ θέση ποὺ θὰ πιστεύατε, ποὺ θὰ θέλατε: Μιὰν ἀπὸ τὶς ὁλόπρωτες δηλαδή, πλάϊ στὸν Τολστόϊ. Ρώτησα, σχετικά, ξαφνιασμένος, κόμποσες φορές, Ρώσους καὶ Ρωσίδες. «—Ἄ ὄχι» εἴταν ἡ ἀπάντηση. «Ὁ Τολστόϊ εἶναι γιὰ μᾶς ὁ πρῶτος. Ὁ Ντοστογιέφσκι ἔρχεται πολὺ πιὸ κάτω...».

Δὲν ἔχω τὴν πρακτικὴ δυνατότητα νὰ ἐξιχνιάσω αὐτὸ τὸ μυστήριο, ποιὲς εἶναι οἱ ρίζες του: πολιτικές; ἠθικές; φιλολογικές; Προχωρῶ λοιπὸν ἀνεπηρέαστος κι' ἀμετανόητος στὸ προσκύνημά μου. Γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι τ' ἀχνάρια ποὺ ἀπομένουν δὲν εἶναι τόσο ζεστὰ ὅπως γιὰ τὸν Τολστόϊ. Φταίει σὲ τοῦτο ἡ πολυκύμαντη ζωὴ τοῦ συγγραφέα: Δὲν ρίζωσε ποτὲ σ' ἕναν τόπο, δὲν κατοίκησε ποτὲ ἕνα καὶ μόνο σπίτι στὸ μάκρος τῆς ζωῆς του· δὲν ἔχει λοιπὸν τὴ Γιάσναγια - Παλιάνα του. Οἱ δυὸ ὡστόσο κατοικίες του ποὺ εἶδα, οἱ ἀκραῖες τῆς ζωῆς του, ἡ μιὰ στὴ Μόσχα, ἡ ἄλλη στὸ Λένινγκραντ, εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ λαμπικάρουν μέσα σου τὴν εἰκόνα του, νὰ πυκνώσουν τὸν ἴσκιο του. Αὐτὸ ζητοῦσα.

Στὴ Μόσχα, εἶναι τὸ σπίτι ποὺ γεννήθηκε. Βρίσκεται στὸ δεξὶ κτίριο τοῦ ἄλλοτε νοσοκομείου Μαριΐνσκι, ὅπου ὁ πατέρας του ὑπηρετοῦσε, γιατρός. Δυὸ χρόνια μετὰ τὴ γέννηση τοῦ κατοπινοῦ συγγραφέα, ἡ οἰκογένεια ἔπιασε ἕνα εὐρύχωρο διαμέρισμα στὸ ἰσόγειο τοῦ ἄλλου κτιρίου, ποὺ βρίσκεται ἀριστερά. Καὶ τὰ δυὸ αὐτά, μαζὶ μὲ τὸ κύριο, τοῦ βάθους, ἀποτελοῦσαν ἕνα συγκρότημα: τὸ Νοσοκομεῖο τῶν φτωχῶν. Τὸ δεύτερο διαμέρισμα, ποὺ κατοικήθηκε ἀπὸ τὸν Ντοστογιέφσκι ἴσαμε ποὺ ἔγινε ἐκεῖνος δεκάξη χρονῶν, εἶναι τώρα μουσεῖο.

Ἕνα μουσεῖο ἐπιμελέστατα ὀργανωμένο ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ψυχρό. Στὴ σειρὰ τὶς φωτεινὲς κάμαρες, ποὺ ἀραδιάζονται ἀκολουθώντας τὴ γωνιὰ τοῦ δρόμου μὲ τὸ ἐσωτερικὸ πάρκο, μάταια θὰ κυνηγήσεις τὸ φάντασμα τοῦ κολασιμένου ποὺ ἔπλασε τὸ Ρασκόλνικωφ καὶ τὸν Ἰβὰν Καραμάζωφ. Ἡ ὁδηγός, μιὰ πολὺ ἁπαλή, πολὺ ἐνήμερη, πολὺ νόστιμη νέα γυναίκα, ἀπαγγέλλει τὴν ἀποστηθισμένη της διάλεξη καὶ δείχνει τ' ἀπειράριθμα κάδρα μὲ φωτογραφίες, φωτοτυπίες, σχεδιάσματα ποὺ γεμίζουν τοὺς τοίχους. Ἡ Ἄννα Γρηγόριεβνα Ντοστογιέφσκαγια τὰ προσέφερε, κ' ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους πολὺ συγκινητικά. Δὲν ξέρω ὅμως τὶ λείπει· ἡ στοιχειωμένη ἀνάσα τῆς ζωῆς ἴσως. Τὸ διψασμένο μάτι, τὰ αἰσθητήριά μας σὲ συναγερμό, τὴν ἀναζητοῦν. Δὲν βρίσκουν παρὰ μόνο μετρημένα σημεῖα νὰ σκολώσουν.

Σ' ἕνα πορτραῖτο, σχεδίασμα ἀρκετὰ ἀδύνατο κι' ὅμως χαρακτηριστικό, βλέπεις τὴν ἀχνὴ φυσιογνωμία τοῦ νέου Ντοστογιέφσκι τῶν εἰκοσιέξη χρονῶν: ἔχει τὸ βλέμμα τὸ ἀπὸν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζεῖ ἐσωτερικὰ καὶ μόνο. Λείπει ἀκόμα τὸ μεγάλο ράγισμα, ἡ φοβερὴ συντριβή, ἡ κρυφὴ θύελλα ποὺ ξεσηκώνει τὰ ὁράματα τοῦ πυρετοῦ καὶ παλαιβώνει τὸ βλέμμα. Αὐτό, θὰ τὸ βροῦμε ἀλλοῦ, στὴν τελευταία μεγάλη κάμαρα... Στὸ μεταξύ, σκύβουμε κρατώντας τὴν ἀνάσα μας πάνω στὸ τετράδιο - ἡμερολόγιο τῆς ἐξορίας του: ἕνα σημειωματάριο κάπου 20 πόντους ἐπὶ 12, ποὺ τὸ ἔφτιαξε μόνος του, γιὰ νὰ σημειώνῃ τὶς ἰδέες του, τὶς ψυχικές του ἀντιδράσεις στὴ Σιβηρία. Πολλὲς ἐγγραφὲς εἶναι μονολεκτικές: «Ἐλπίζω». «Πλήττω». «Περιμένω».

Στὴ Βιβλιοθήκη Λένιν εἴχαμε ἰδεῖ ἕνα ἀνεκτίμητο χειρόγραφο: μιὰ διπλὴ σελίδα γεμάτην παραποιμπές, διαγραφές, σκιτσάκια, σημειώσεις συνωστισμένες ὁριζόντια, λοξά, μέσα σὲ κύκλους, καὶ ποὺ εἶταν σχεδίασμα γιὰ τοὺς «Καραμάζωφ». Ἐδῶ, μᾶς στιαμάτανε κάποιες φωτοτυπίες ἀπὸ τὸ «Ἔγκλημα καὶ Τιμωρία». Εἶναι ἡ σκηνὴ μέσα στὸ σπίτι τοῦ Μαρμελάδωφ, μὲ τὸν Ρασκόλνικωφ. Πόσες διαγραφές, προσθαφαιρέσεις! Νὰ λοιπὸν ποὺ ἀνατρέπεται ἡ ἐντύπωση πὼς δὲν τὰ δούλευε τὰ κείμενά του ὁ Ντοστογιέφσκι. Ὅσα εἴδαμε, εἴτανε βασανισμένα. Μπορεῖ πάνω στὸ ὕφος νὰ μὴν εἶχε ἀποτέλεσμα αἰσθητὸ ἡ ἐπεξεργασία· εἶχε ὅμως, δίχως ἄλλο, στὴν ὅλο κι' ἐντονώτερη ἀκρίβεια τοῦ ὁράματος, στὴν ἐνάργεια τῶν χαρακτήρων.

Μήπως κάποιοι χῶροι εἶναι κατοικημένοι ἀπὸ δαιμόνια ἐχθρικὰ στὸν ἄνθρωπο; Ἔχουμε μόλις περάσει στὸ τρίτο δωμάτιο ὅταν, στὸ δεύτερο, ἀκοῦμε ξεφωνητὰ ἀρρωστημένα, σπασμωδικά, ἕνα βρόντο, ταραχή. Μιὰ ὑπάλληλος τοῦ μουσείου τρέχει μ' ἕνα ποτήρι νερὸ στὸ χέρι. Κοιτάζουμε, ἀναστατωμένοι. Μιὰ γυναίκα μεσόκοπη ἔχει πάθει ξαφνικὰ κρίση ὑστερίας, ἔπεσε χάμου μὲ συμπτώματα ποὺ θυμίζουν ἐπιληψία... Ὤ! Μοῖρα. Κολασμένε τῆς Σιβηρίας, τὴν ἄφησες λοιπὸν ἐδῶ, διάχυτη, στὸν ἀέρα, τὴ δαιμονοληψία σου;

❁

Στὸ τέταρτο δωμάτιο βρίσκεται, φερμένο ἀπὸ τὸ Λένινγκραντ, τὸ γραφεῖο ποὺ πάνω του γράφτηκαν οἱ «Ἀδελφοὶ Καραμάζωφ». Μεγάλο, βαρύ, σκεπασμένο μὲ πράσινη τσόχα, σοῦ ἐπιβάλλεται σὰν τὸ πραγματικό του φέρετρο. Ἁπάνω, ἀνοιχτό, εἶναι ἀποθεμένο τὸ ἀντίτυπο τοῦ ἔργου ποὺ χάρισε ὁ Ντοστογιέφσκι, μὲ ἀφιέρωση, στὸν ἀδερφό του. Καὶ τὰ γυαλιά του, σιδερένια, στενόμακρα, παλαιϊκά. Κι' ὁ κοντυλοφόρος του, ἁπλὸς ξύλινος κύλινδρος, μὲ τὸ μελάνι ξεραμένο, σκουριασμένο, γύρω στὴν πέννα. Στὴν ταμπακιέρα του, ἡ Λιούμπα, ἡ κόρη του, ἐννιὰ τότε χρονῶν, ἔχει γράψει: «Ὁ μπαμπᾶς πέθανε στὶς 31 Ἰανουαρίου 1881, στὶς 3 ἡ ὥρα τ' ἀπόγεμα».

Τὸ μεγάλο, γνωστὸ πορτραῖτο ἀπὸ τὸ ζωγράφο Πέρωφ, μᾶς δείχνει ἕναν Ντοστογιέφσκι στοχαστικὸ καὶ γαλήνιο. Δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ περιμέναμε. Αὐτὸς ποὺ περιμέναμε, βρίσκεται ἐκεῖ ψηλά, σὲ μιὰ φωτογραφία παρμένην κατὰ μέτωπο. Φοβερὴ ὄψη! Δὲν ἔχω ἰδεῖ ἄλλοτε ποτὲ τέτοιο γκρέμισμα σὲ ἀνθρώπινη μορφή, τέτοιο ζόφο καὶ μαζὶ τέτοια ἀπώτατη, ἀνησυχητική, ἀβυσσαλέα σπίθα σὲ βλέμμα. Ἂν θέλετε τὴν ὄψη τοῦ ταξιδευτὴ ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸν Ἅδη, ἐδῶ θὰ τὴ βρῆτε. Διατυπώνω τὴν προτίμησή μου γι' αὐτὴ τὴν εἰκόνα, ἡ διερμηνέας τὴ μεταφράζει ἀμέσως, καὶ ἡ ὁδηγὸς διάζεται νὰ τὴν ἐπικρατήσει: «Κ' ἡ Ἄννα Γρηγόριεβνα βεβαίωνε πὼς αὐτὸς εἶταν ὁ ἀληθινὸς Ντοστογιέφσκι. Ὄχι ὁ ἄλλος, τοῦ πορτραίτου».

Ὁ τελευταῖος χῶρος εἶναι μοιρασμένος στὰ δύο μ' ἕνα ξύλινο χώρισμα: Ἀριστερά, τὸ δωματιάκι— κάπου τέσσερα ἐπὶ δύο!—ὅπου κοιμόνταν τὰ δυὸ παιδιά, ὁ Φεντὲρ κι' ὁ ἀδερφός του. Δεξιά, στὸ διάδρομο, πάνω σὲ ἀναλόγιο, τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ συγγραφέα νεκροῦ. Ὄψη γαληνεμένη πιά, ἀναπαυμένη, μ' ἕνα μέτωπο ὅμως ἀπέραντο, ὁλάκερος θόλος οὐράνιος. Ναί, τώρα, στὸ τέρμα αὐτὸ τῆς περιοδείας, ἔχω τὸ αἴσθημα πὼς στερέωσα μέσα μου κάτι ἀπὸ τὴ φευγαλέα του παρουσία. Τὸ αἴσθημα ὅμως αὐτὸ δὲν θὰ πάρει τὴν ἀληθινή του τὴ διάσταση παρὰ μόνον ἀφοῦ θὰ ἰδῶ καὶ τὸ τελευταῖο του σπίτι, στὸ Λένινγκραντ. Ἐκεῖ, στὴν πόλη τὴν ἀνένδοτα βόρεια, τὴν τεφρή, πλανιέται ἀκοίμητος ὁ ἴσκιος τοῦ Ντοστογιέφσκι. Θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὸ στὴν κατάλληλη ὥρα.

Ἡ ὁδηγὸς ρωτάει, καθὼς φεύγουμε, ἂν εἶναι γνωστὸς καὶ στὴν Ἑλλάδα ὁ συγγραφέας τῶν «Καραμάζωφ». —Ὅσο κι' ἐδῶ! τῆς ἀποκρινόμαστε. Καὶ τὸν διαβάζουμε μὲ πάθος, τὸν θαυμάζουμε, τὸν λατρεύουμε. Ἰδιαίτερα οἱ νέοι. —Τί ἄγαπᾶτε σ' αὐτόν; Τοὺς μύθους του; Τὶς ἰδέες του; —Τὸ βάθος του, λέω. —Ἄ ναί. Ὁ «ψυχολογισμός», συμπεραίνει.

Δὲν ξέρω ἂν αὐτὸ τὸ λένε «ψυχολογισμό». Γιὰ μᾶς, φυσιολογικά, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ μακρυνὸς ὁ Ντοστογιέφσκι, παρὰ γιὰ τοὺς Ρώσους. Κι' ὅμως νὰ ποὺ τὸν λατρεύουμε δίχως ἐπιφυλάξεις. Ἔφυγα ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση μ' ἕνα σφίξιμο στὴν καρδιὰ γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ θέμα Ντοστογιέφσκι. Παράδοξη—ἀλήθεια—τραγικὴ μοῖρα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου: Καὶ μετὰ τὸ θάνατό του ἀκόμα νὰ μένει σχεδὸν ἐξόριστος! Παραγκωνισμένος.

Μὰ τάχα κι' ὁλόκερη ἡ ζωή του, ἡ τυραγνισμένη, ἡ τραγική, τὶ ἄλλο εἴταν παρὰ μιὰ τιμωρία ἀδυσώπητη, δίχως ἔγκλημα;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Παρασκευὴ 12 Ἰουνίου 1959

1613/133-1

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ

ΒΡΑΔΥΑΖΕΙ ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΜΟΣΧΑ

ΕΥΛΑΒΙΚΗ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΣΤΟ ΓΕΜΑΤΟ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

7

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΟΣΧΑ, Ἰούνιος.—Ὁ ἕνας τρόπος νὰ βλέπεις τὶς πολιτεῖες τοῦ κόσμου εἶναι ὁ τουριστικός. Ὁ ἄλλος, ὁ ρεμβαστικός. Δηλώνω ἀπερίφραστα τὴν προτίμησή μου γιὰ τὸν δεύτερο. Ὄχι ρεμβαστικὸς μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ τὴ ζωή, τῆς φυγῆς μέσα στὴν ἀμφιλύκη τοῦ ὀνείρου. Ἀντίθετα: μὲ τὴν ἔννοια πὼς ἀφήνεσαι νὰ καταδυθεῖς μέσα στὴν ἀρχέγονη, ἄμορφη οὐσία τῶν γύρω σου ὄντων καὶ πραγμάτων, νὰ μεταλάβεις ἀπὸ τὸν ἀδρὸ χυμό τους. Ἕνας περίπατος ἀργόσχολος, βραδινός, στοὺς δρόμους μιᾶς μεγάλης πολιτείας, μὲ γεμίζει ἀσύγκριτα περισσότερο παρὰ μιὰ περιήγηση λαχανιαστή, μὲ πρόγραμμα συμπιεσμένο, ὅπου σοῦ προσφέρεται σὲ δισκία—μιὰ γουλιὰ νερὸ καὶ κάτω! — τὸ πανόραμα τῶν μνημείων, ὁ ὁρμαθὸς ἀπὸ ἀξιοθέατα. Προτιμῶ χίλιες φορὲς νὰ μὴν ξέρω καθόλου σὲ τὶ προορίζεται, ποιὰ δημόσια ὑπηρεσία στεγάζει ἐκεῖνο-ἐκεῖ τὸ ἀντικρυνὸ κτίριο, ποὺ ἔχει γιὰ μένα ὡστόσο μιὰ γλώσσα δική του, βουβὴ κι' ἀπαρόμοιαστη: τὴ γλώσσα τοῦ ὕφους του, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, τῆς ὥρας ποὺ τὸ βλέπω, τῆς ἀτμοσφαίρας ποὺ δημιουργεῖ. Γιατὶ νὰ μοῦ τὸ διαλύσει ἡ πληροφοριακὴ φλυαρία ἑνὸς μηχανοκίνητου ὁδηγοῦ καὶ ἡ διάσπη τῆς τουριστικῆς ἁπλοστίας;

Στὴ Μόσχα, τὴ βόλτα αὐτὴ τὴν «ἐξοικοπῆ», δὲν εἶναι πάντα εὔκολο νὰ τὴν προσφέρει κανένας ὁλομόναχος στὸν ἑαυτό του. Λείπουν κάποιες ἀναγκαῖες προϋποθέσεις: ἡ σχετικὴ ἔστω γνώση τῆς γλώσσας γιὰ νὰ προσανατολιστεῖς, ὁ χρόνος. Ἕνας λόγος παραπάνω λοιπὸν γιὰ νὰ χρωστάω χάρη σ' ἐκείνους ποὺ μοῦ τὴν προσέφεραν, καὶ μὲ τόση κατανόηση: σὲ δυὸ μοσχοβίτικα, συγγενικὰ μεταξύ τους, ζευγάρια.

Μιὰ κι' ἀρχίσαμε τὶς ἐξομολογήσεις, ἂς προσθέσουμε κι' αὐτὴν ἐδῶ: Σέβομαι, ἐκτιμῶ, θαυμάζω τὰ νέα κτίρια, τὶς ἐπιδόσεις τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Ἔχω ὅμως μιὰ κρυφὴ ἀδυναμία—ὤ! ἀνώδυνη, καθόλου ἀντιδραστική, παρακαλῶ νὰ τὸ πιστέψετε—γιὰ τὸ παλιό. Ὄχι ἀπὸ προσήλωση σὲ περασμένες μορφὲς ζωῆς, ὄχι! Ἀλλὰ γιατί, τὸ παλιό, εἶναι ζωϊσμένο, ἐμποτισμένο ἀπὸ μνήμη. Ἔχει μιὰ πατίνα τοῦ χρόνου κρουστὴ μαζὶ κι' εὐαίσθητη, μιὰν ἄχνα ἱστορίας κρυσταλλιωμένη. Στὸ παλιό, ἡ ψυχὴ ἄνθισε, ἀνέβηκε στὴν ἐπιφάνεια, στὸ πρόσωπο, μιλάει. Ἡ ἐπιδερμίδα ἔγινε διάφεγγη, φανερώνει τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο. Στὴ Μόσχα, ἐξετίμησα πολὺ τὶς νέες πολυκατοικίες ποὺ γίνονται μὲ σύντονο ρυθμὸ στὰ κράσπεδα τῆς πολιτείας, γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ στεγαστικὸ πρόβλημα τοῦ τόπου. Ἀλλὰ καὶ ἡ καρδιά μου λαχτάρισε ὅσες φορὲς ἔτυχε, περνώντας μὲ τ' αὐτοκίνητο, ἔτσι, σὲ μιὰν ἀστραπὴ μέσα, νὰ πάρει τὸ μάτι μου κομμάτια ἀτόφια τῆς παλιᾶς Μόσχας. Κομμάτια πού, τὸ νιώθεις, φεύγουν, καταδικάζονται, ξεγράφονται, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς κι' ἄλλοτε ἀπὸ τὴ διάχυτη σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη, ἄσχετα μὲ πολιτικὲς παρατάξεις, ἁπλοϊκὴ ξιπασιὰ γιὰ τὸ νεόκοπο, τὸ γυαλιστερό.

Τὰ ζευγάρια ποὺ μὲ φιλοξενοῦν ἀπόψε εἶναι τυπικὰ ρωσικὰ ζευγάρια, πράγμα ποὺ συνοψίζεται στὰ

Ὁ Τσέχωφ καὶ ὁ Γκόρκι στὴν Κριμαία.

ἀκόλουθα στοιχεῖα: Πρῶτο: ἐργάζονται ὅλοι, σὲ ὑπηρεσίες, ἐργοστάσια, ὀργανισμούς, ὁπουδήποτε. Δεύτερο: πρώτη ἐντύπωση παγερή, σχεδὸν βλοσυρή. Τρίτο: μὲ τὶς πρῶτες ἀνταλλαισσόμενες φράσεις καὶ τὴ διαπίστωση πὼς ἔχουμε κοινὰ ἐνδιαφέροντα—τὸ Θέατρο, τὴ λογοτεχνία—ἀπόλυτη ἀπὸ μέρους τους προσφορά, ἐνθουσιασμός. Τέταρτο: τὰ ψυχολογικὰ μυστήρια τῶν ἡρώων τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, οἱ αἰφνίδιες μετοπτώσεις τους, οἱ ἐξομολογητικοί τους οἶστροι, μοῦ διαλευκαίνονται μονομιᾶς: Μὲ δύο ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες μου, τυπικούς, βλοσυρούς, ἂν καὶ δημοσιογράφους, γνωριστήκαμε στὶς ἕξη τ' ἀπόγεμα. Στὶς ἕντεκα τὸ βράδι, οἱ ἄντρες, γιὰ νὰ ποῦμε καληνύχτα, ἀγκαλιαστήκαμε νὰ φιληθοῦμε! Ἔτσι, αὐθόρμητα. Γιατί; Νὰ σᾶς τὸ πῶ: Γιατὶ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ποὺ μοῦ εἶχαν στὸ μεταξὺ ἀνοίξει τὸ σπίτι τους καὶ τὴν καρδιά τους, εἶναι ὁ πιὸ παιδικά, ὁ πιὸ συναρπαστικὰ ἐγκάρδιος λαὸς τοῦ κόσμου. Ἀκόμα καὶ τ' ἁμαρτήματά τους—συλλογίζομαι ἐδῶ τοὺς ἥρωες τῆς λογοτεχνίας τους—δὲν γίνονται ἀπὸ τσιγκουνιὰ ψυχῆς, συναισθηματικὸ ὑστέρημα, ψυχρὸ ὑπολογισμό. Γίνονται ἀπὸ ξεχείλισιμα καρδιᾶς ἀπειθάρχητης, μεθύσι.

Βράδι γαλάζιο τῆς Μόσχας, μακρόσυρτο, εἀρινό. Στὸ αὐτοκινητάκι μέσα, τὸ τετραθέσιο, τοῦ ἑνὸς ζευγαριοῦ, στοιβαγμένοι, ἀλωνίζουμε τὴν παλιὰ πολιτεία σὲ ὅ,τι ἔχει τὸ πιὸ παλιό, ἀκόμα καὶ τὸ ἐξαθλιωμένο. Οἱ συνοδοί μου τὴν κατάλαβαν ἀπόλυτα τὴν ἐπιθυμία μου, δὲν ζητᾶνε νὰ μοῦ κρύψουν τίποτα. Ἀλλὰ τὶ ὁμορφιά, τραγικὴ κάποτε, συχνότερα ὅμως λυρική, νοσταλγική, ἔχουν οἱ γειτονιὲς αὐτὲς μὲ τὰ σπίτια ἀπὸ κεραμιδὶ τοῦβλο ἢ φιστικὶ σουβᾶ, τὶς χαριτωμένες διώροφες προσόψεις τοῦ περασμένου, τοῦ προπερασμένου αἰῶνα, τὰ μπαρόκα δαντελλωτὰ ἀετώματά τους! Κάπου-κάπου ἕνας μικρὸς ἰδιωτικὸς κῆπος, τοῦ καιροῦ ποὺ οἱ ἄνθρωποι μποροῦσαν ἀκόμα νὰ προσφέρουν στὸν ἑαυτό τους τὴ χλωρὴ τούτη πολυτέλεια. Τὴν ἀντικατέστησαν σήμερα, στὴ σύγχρονη Μόσχα, τ' ἀπειράριθμα πάρκα. Εἶναι μιὰ πολιτεία ποὺ ἀναπνέει, δὲν τὴν ἔχει πνίξει ὁ ζῆλος τῶν οἰκοπεδοφάγων. Τὶς γραφικὲς γειτονιές, ἐδῶ ποὺ τριγυρίζουμε, τὶς διαδέχονται ἄλλες, σκυθρωπές, σκοτεινές, μαυρισμένες. Στιγμὲς-στιγμὲς ἔχεις τὸ αἴσθημα πὼς μιὰ γλώσσα φωτιᾶς ἀπὸ τὴν Κόλαση ξεπήδησε, πῆρε αὐτὰ τὰ σπίτια, αὐτὲς τὶς θολωτὲς στοὲς ποὺ μπάζουν σὲ μιὰν αὐλὴ ἄφωτη, χῶρο τετράγωνο ἀνάμεσα σὲ τέσσερους πένθιμους τοίχους γιὰ νὰ κάνουν τὸ γῦρο τους οἱ ἰσοβίτες. Ἐδῶ βλάστησε ἕναν καιρὸ τὸ πικρὸ φυτὸ τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας.

Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς συνοδούς μου εἶναι ζωγράφος, εἰδικευμένος στὴ σκηνογραφικὴ τοῦ κινηματογράφου. Τὸν εἴδαμε—τὴν ὥρα ποὺ πήγαμε νὰ τὸν πάρουμε—νὰ ἔρχεται ἀπὸ ἀντίκρυ μὲ κόπο, κρατώντας στὴν ἀγκαλιά του ψηλά, προσεχτικά, σὰν ἱερὸ σκεῦος, ἕνα μωρό. Στὴν ὄψη τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, τὴν τρυφερὴ καὶ πικραμένη, ποὺ μοῦ θυμίζει ἀόριστα Γκόρκι, ξεκρίνεις ἕνα τσάκισμα πόνου, μόνιμο. Ἔχασε τὸ πόδι του στὸν πόλεμο, ἀπὸ τὴ ρίζα, ἡ πληγὴ αὐτή, ἂν ἔκλεισε στὸ κρέας, δὲν φαίνεται νὰ ἔκλεισε καὶ στὴν ψυχή. Τὸ αὐτοκίνητό μας στέκεται σ' ἕνα ἀδιέξοδο, μπροστὰ σ' ἕνα παμπάλαιο σπίτι, σχεδὸν ἕνα χάλασμα, καὶ ἡ γυναίκα τοῦ καλλιτέχνη ἀφήνει τὸ βολάν, βγαίνει νὰ πάει τὸ μωρό της—κοριτσάκι δυὸ χρονῶν—στὴ γιαγιά του. Μοῦ λένε:

— Περάστε ἔξω ἂν θέλετε νὰ ἰδῆτε τὸ σπίτι ὅπου ὁ Γκόρκι ἔμεινε καὶ περιέγραψε στὸ δράμα του «Στὸ βυθό».

Ἂν θέλω νὰ βγῶ, λέει! Πηδῶ ἔξω καὶ τρώω τὴν πρόσοψη μὲ τὰ μάτια, ὕστερα περνάω τὴ στοὰ ποὺ μπάζει στὴν αὐλή, στέκομαι ἐκεῖ καί, κοιτάζοντας γύρω, τὴ γειτονιά, ἀναπνέω μὲ ὅλους μου τοὺς πόρους τὴ φαρμακερὴ ἀτμόσφαιρά της. Τὸ σπίτι, καὶ τὰ γύρω, εἶναι κατοικημένα ἀκόμα—ἀλλὰ γιὰ πόσον καιρό; Τὸ Καλλιτεχνικὸ Θέατρο τὸ ἐ

Συνέχεια εἰς τὴν 5ην σελίδα

CLASSICAL STUDIES ATHENS · AMERICAN · MDCCCLXXXII

ΒΡΑΔΥΑΖΕΙ ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΜΟΣΧΑ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

χει ἀντιγράψει γιὰ τὴ σκηνογραφία τοῦ Ἔργου. Στὴν αὐλή, ποὺ βρίσκεται στὸ πίσω μέρος καὶ στὸ πλάϊ, περιδιαβάζουν τώρα κάτι φουκαράδες, ὄχι πιὰ παρίες καὶ ναυάγια καθὼς οἱ ἥρωες τοῦ Γκόρκι, ἀλλὰ ἐργατικοὶ γερασμένοι. Τὰ παράθυρα ἔχουν σιδεριές, μαδέρια στοιβαγμένα χάμου ἀργοσαπίζουν μυρίζοντας ξυλεία πιπεράτη. Πίσω ἀπὸ κάτι φτωχικὰ κουρτινάκια, ἔχουν ἀνάψει τὰ βραδινὰ φῶτα, μισοφέγγουν κίτρινα.

Ἡ νύχτα μᾶς πρόλαβε, γαλάζια, μπροστὰ σὲ μιὰ δίφυλλη σιδερένια καγκελόπορτα. Οἱ συνοδοί μου ἀνταλλάζουν λίγα λόγια μὲ τὸ φύλακα κι' ἐκεῖνος πείθεται, μᾶς ἀνοίγει. Μιὰ γυναικούλα εἴταν ἀπὸ μέσα κι' ἑτοιμαζόταν νὰ φύγει, ξανθή, μικρόσωμη, πολὺ ζωηρή, πολὺ ζωντανή. Ἀφήνει χάμου τὸ πανεράκι ποὺ εἶχε περασμένο ἀπὸ τὸ χερούλι στὸ μπράτσο της καὶ μπαίνει ἐπικεφαλῆς, νὰ μᾶς ὁδηγήσει.

Ἀνοιχτὸς χῶρος, δροσερός, μυρίζει κῆπος νυχτωμένος, λουλούδια, καὶ μαζὶ κάτι ἀκαθόριστο, ἀλλόκοτο. Τί; Βρισκόμαστε ἔξω ἀπὸ τὴ Μόσχα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀστροφεγγιὰ χαμοπετάνε μῦρα ἀπὸ παρτέρια κι' ἀπὸ ἀνοιξιάτικα δέντρα. Ξαφνικὰ βλέπω πὼς βρίσκομαι ἀνάμεσα σὲ μνήματα. Εἶναι νεκροταφεῖο. Τὸ Νοβατζίμιτσιε.

Ἡ μικρόσωμη ξανθὴ γυναικούλα, ποὺ τῆς ἐξήγησαν τὶ ἀγαπάει ὁ ξένος ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μᾶς πῆγε ὁλόϊσια στὸν τάφο τοῦ Τσέχωφ. Πλάϊ του, κάτω ἀπὸ χῶμα νιόσκαφτο, κοιμᾶται καὶ ἡ Ὄλγα Κνίππερ—Τσέχοβα, ἡ γυναίκα του καὶ πρωταγωνίστριά του, ποὺ πέθανε ἐδῶ κι' ἕνα μόλις μήνα. Τὶ κοντινός, χεροπιαστός, ποὺ γίνεται κάποτε ὁ θρῦλος! Περνᾶμε ἔτσι ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Στανισλάφσκι, τοῦ Μαγιακόφσκι, τοῦ Τσιτσέριν, τῆς γυναίκας τοῦ Στάλιν, τοῦ Γκόγκολ, τοῦ γιοῦ τοῦ Γκόρκι. Ἀφοῦ σταθεῖ λίγα δευτερόλεπτα μπροστὰ σὲ κάθε τάφο, ἡ ξανθὴ γυναικούλα, ξεκινάει πάλι, μᾶς πηγαίνει σὲ ἄλλον τάφο, ὕστερα σὲ ἄλλον, μὲ τὸ ζωηρὸ πάντα, νεανικὸ βῆμα της, ποὺ ἔχει κάτι τὸ ἔντονα ρυθμικό, τὸ λαστιχάτο, τὸ ἀκατάβλητο. Τοὺς ξέρει ὅλους, κυκλοφορεῖ ἐκεῖ μέσα σὰ στὸ σπίτι της, κόβει ἀπὸ μονοπάτια ποὺ συντομεύουν, διαλέγει τὶς προσωπικότητες ποὺ θεωρεῖ τὶς πιὸ σημαντικές, κ' ἡ χειρονομία της, καθὼς δείχνει τὰ μνήματα ἔχει κάτι τὸ προσταχτικό, μιὰν αὐθεντία ἀνανταίρρητη, τὸν ἀέρα τοῦ οἰκοδεσπότη ποὺ σὲ γυρίζει νὰ ἰδεῖς τὸ σπίτι του.

Ρωτάω τοὺς συνοδούς μου, ποὺ κουβεντιάζουν στὸ μεταξὺ μαζί της, ἂν εἶναι εἰδικὴ ὁδηγὸς αὐτοῦ τοῦ μέρους. —Ὄχι, τὶ λέτε! Εἶναι ἐπισκέπτρια. Τὸ ἐπάγγελμά της γιατρός. —Ἐπισκέπτρια; Καὶ τὰ ξέρει ἔτσι καλά, ὅλα; —Χμ, βλέπετε, ἐδῶ εἶναι θαμμένοι οἱ δικοί της: Ὁ γιός της, ποὺ σκοτώθηκε στὸν πόλεμο, ἐθελοντὴς δεκαεννιὰ χρονῶν, καὶ τὸν ζήτησε, τὸν ἔφερε νὰ τὸν θάψει κοντά της. Ὁ ἄντρας της, ποὺ τὸν κομμάτιασαν οἱ Γερμανοί... Ἔρχεται κάθε δειλινό, μὲ τὴ δουλειά της, φεύγει τὸ βράδι.

Ἔρχεται κάθε δειλινό, μὲ τὸ πανεράκι της, τ' ἀφήνει χάμου, κάθεται, βγάζει τὸ ἐργόχειρό της καὶ ἥσυχα - ἥσυχα κρατάει συντροφιὰ στοὺς δικούς της. Τὸ περιβόλι αὐτὸ τῶν ψυχῶν ἔγινε σπίτι της. Στὴν ἔξοδο ποὺ φεύγουμε, οἱ συνοδοί μου —δὲν χρειάζεται γνώση τῆς γλώσσας γιὰ νὰ τὸ καταλάβεις αὐτὸ— πασχίζουν νὰ συνάξουν ὅλοι μαζὶ μερικὰ λόγια παρηγοριᾶς νὰ τῆς τὰ ποῦν, νὰ τὴν ἐγκαρδιώσουν. —Νιτσεβό! τοὺς ἀποκρίνεται δίχως στεναγμό, ἀκατάβλητη. «Δὲν πειράζει»... Ἔχει περάσει στὸ γερό, γυμνό της μπράτσο τὸ πανεράκι της, εὔχεται εὐτυχία στὸν ξένο καὶ φεύγει γοργὰ κατὰ τὴν πολιτεία μὲ τὸ ζωηρό, ρυθμικό της βάδισμα, κάτω ἀπὸ τὴν αἰνιγματικὴ φωταφία τῶν ἄστρων.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ
MDCCCLXXXI

1613/134-1

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Σάββατον 13 Ἰουνίου 1959

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ

ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ

ΤΟ ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ ΑΝΗΚΕΙ ΣΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ. — Η ΑΡΧΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ Η ΛΙΓΩΤΕΡΟ ΡΩΣΙΚΗ. — ΣΤΗ ΛΕΩΦΟΡΟ ΝΕΦΣΚΙ, ΤΗ ΦΟΡΤΩΜΕΝΗ ΜΕ ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΗΡΩΑΣ ΤΩΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΤΗΝ ΔΙΕΣΧΙΖΑΝ

8 Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ, Ἰούνιος. — «Λυπᾶμαι ποὺ γνωρίσατε τὸ Λένινγκραντ μὲ τὴν ἀτμοσφαίρα τοῦ Ντοστογιέφσκι κι' ὄχι μὲ τοῦ Πούσκιν», μοῦ εἶπε ἕνα βράδι ὁ Σουρκώφ, λενινγκραντινὸς ὁ ἴδιος. Κι' ὅμως, ἡ ἀρχοντική, γεμάτη μνημειακὸ κάλλος αὐτὴ πολιτεία, ἔχω τὴν πεποίθηση πὼς βρίσκεται στὸ στοιχεῖο της μέσα στὸ φῶς τοῦ Ντοστογιέφσκι. Τὴν εἶδα μὲ αἴθρια ὅπως τὴν εἶδα καὶ μὲ βροχή. Καὶ στὶς δυὸ περιστάσεις τὸ ἴδιο ψυχικὸ κλῖμα ἀνάδινε: κάτι τὰ ἀπροσδιόριστα τεφρό, μιὰ πεμπτουσία ψυχρῆς σκιᾶς, ποὺ πλανιέται στὸν ἀέρα.

Ἐπιβλητικὴ εἶναι ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὴ δομή, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ συγκρότηση, τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ Λένινγκραντ. Λιγότερο, ἀσύγκριτα λιγότερο ρωσικὸ ἀπὸ τὴ Μόσχα, βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸν δυτικοευρωπαϊκὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο. Μιὰ πρωτεύουσα ποὺ — εἶναι ὁλοφάνερο — χτίστηκε κάποτε γιὰ ν' ἀποσείσει τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ «ἀσιατισμοῦ», ποὺ φαίνεται ν' ἀποτελεῖ ἀπὸ παλιὰ τὸν καϋμὸ τῶν Ρώσων. Νὰ στηρίξει τὴν πεποίθηση πὼς μετέχουν στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτιστικὴ κοινότητα. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀπόλυτα πετυχημένο. Τὸ Λένινγκραντ δὲν μοιάζει καθόλου μὲ ἀπομίμηση· εἶναι πολιτεία μὲ προσωπικότητα δική της, ἔντονη. Τίποτα πιὸ φυσικό, τὸ εἴπαμε καὶ σ' ἄλλη περίσταση: Ἡ ρωσικὴ τέχνη, ἡ ρωσικὴ εὐαισθησία ἀποτελοῦν αὐθεντικὰ μέλη τοῦ πολιτισμοῦ μας, καὶ κακῶς ἔκαναν ὅσοι, δικοί της ἢ ξένοι, δημιούργησαν στοὺς Ρώσους τὴν ἐντύπωση πὼς ἀνήκουν σ' ἄλλη σφαῖρα. Ἀκρίτας ἡ Ρωσία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ χριστιανοευρωπαίου ἀνθρώπου, ἀπέναντι στὰ βάρβαρα, ἕναν καιρό, μογγολικὰ φῦλα, εἶταν φυσικό, ὅπως ὅλοι οἱ ἀκρίτες, νὰ δεχτεῖ κάτι ἀπὸ τὴ συναναστροφὴ μαζί τους. Τὸ ἀφομοίωσε καὶ τὸ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ πλουτίσει τὸ αἷμα της, τὸ κιόλας τόσο ζωντανό.

Ὁ ἴσκιος ὁ διάχυτος, ὁ σὰ διαλελυμένος μέσα στὸν ἀέρα τοῦ Λένινγκραντ, εἶναι ἁπλούστατα τὸ μήνυμα τοῦ Βορρᾶ. Τὸ δέχεται ὁ μεσημβρινὸς ἄνθρωπος σὰν εἰδοποίηση συνθηματική, ποὺ τοῦ φέρνει μιὰ κρυφὴ θλίψη. Στὴ Μόσχα δὲν ὑπάρχει τέτοιο πράγμα. Ἐδῶ, στὸ Λένινγκραντ, κατάντικρυ στὸ φινλανδικὸ κόλπο, τὴ θάλασσα αὐτὴ τὴ μελανιασμένη ὅπως μελανιάζουν τὰ νύχια ὅταν παγώνεις μέσα στὸ νερό, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τὸ νεκρό, ποὺ ἀντλεῖ θἄλεγες κάτι ἀπὸ τὸν ἀρκτικὸ κύκλο, ἡ ψυχὴ τοῦ Νότου ζαρώνει, ἀγριεύεται. Ἔχει τὴν ὁμορφιά του αὐτὸ τὸ πένθιμο τοπίο. Ἕνα μεγαλεῖο σχεδὸν μεταφυσικό. Ἔρχονται ὧρες στὸ Λένινγκραντ ποὺ θαρεῖς πὼς ζεῖς σὲ μιὰν ἄλλη ζωή, βουτηγμένην σὲ φῶς ὑπερτάφιο. Κι' ὅταν ἡ βροχὴ προσθέτει τὸ βουβὸ θρῆνο της, ἢ ὅταν ὁ σκληρὸς ἄνεμος σὲ δέρνει, φέρνοντας μαζί του πνοὲς μακρυνὲς ἀπὸ τοὺς αἰώνιους πάγους, τότε ἡ ψυχή σου γονατίζει, νιώθει νὰ κατέχεται ἀπὸ τὸ μυστήριο ἐκεῖνο, τὸ βαθύ, ποὺ εἶναι ἡ ἀπώτερη ἀρχὴ κάθε αἰσθητοῦ μυστηρίου...

Σὲ λίγον καιρὸ — δυὸ βδομάδες περίπου — θὰ εἶναι οἱ λευκὲς νύχτες, λοιπὸν οἱ συνθῆκες τῆς ἰσορροπίας ποὺ ξέρουμε ἀνάμεσα σὲ φῶς καὶ σκοτάδι ἔχουν κιόλας ἀνατραπεῖ ἐδῶ. Ἡ μισὴ ἡμέρα εἶναι ἕνα ἀτέλειωτο σούρουπο. Ἀρχίζει στὶς τέσσερες τ' ἀπομεσήμερο, φτάνει ὡς τὶς δέκα καὶ μισὴ τὸ βράδι. Στὶς τρεῖς τὸ πρωΐ, ξημερώνει. Σὰ νὰ μπῆκε ξάφνου ἡ πλάση μέσα σὲ μιὰ σήραγγα μισοφώτιστη καὶ ποὺ δὲν ἔχει τελειωμό. Τίποτα θαρεῖς δὲν ἐξελίσσεται, τίποτα δὲν προχωρεῖ, τὸ φῶς νεκρώθηκε, δὲν ἀλλάζει ἀποχρώσεις, δὲν ἔχει θερμοκρασία. Καὶ εἶναι ἀσάλευτα τὰ νερὰ στὰ κανάλια, μαῦρα πλοκάμια τοῦ γιγάντιου Νέβα, κλαδώνονται μέσα στὴν πολιτεία, τὴν κρατᾶνε γαντζωμένη σὰν πελώριο, φασματικὸ ναυάγιο στὴν ὄχθη τῆς Ἀχερουσίας.

❁

Ὅμως τί ὁμορφιὰ στὰ κτίρια, στοὺς διάπλατα ἀνοιχτοὺς χώρους! Ἡ πλατεῖα μπροστὰ στὸ τρισχαριτωμένο, παρὰ τὸ μέγεθός του, Χειμερινὸ ἀνάκτορο λίγο ἀκόμα καὶ θὰ εἶταν χάος. Δὲν εἶναι. Ἔχει ἀγκαλιαστεῖ ἀπὸ τὴν ἡμικυκλικὴ στοὰ τοῦ βάθους καὶ ἔγινε στοιχεῖο θαμπωτικῆς μεγαλοπρέπειας. Οἱ χρυσοὶ τροῦλοι τοῦ Ἁγίου Ἰσαάκ δίνουν μιὰ λάμψη ἁγιογραφίας στὸν ἄλαμπο οὐρανό. Ὁ Μέγας Πέτρος, ἔφιππος, συνεπαρμένος ἀπὸ τὸ βράχινο κῦμα ποὺ ἀναβαστάζει τ' ἄλογό του, καλπάζει πρὸς τὸ ἔπος δίχως στόμφο, μὲ μόνη του ἔμφαση τὴ δύναμη. Ἡ λεωφόρος Νέβσκι, φορτωμένη ἀθανασία ἀπὸ τὰ μυθιστορήματα τοῦ παλιοῦ καιροῦ, τοὺς ἥρωες ποὺ τὴ διέσχισαν, διάπλατη καὶ μνημειακὴ μὲ τὴν ἀνένδοτη εὐθύτητά της, ὑποδέχεται τὸν ξένο σὰ θριαμβικὴ εἴσοδος στὸ αὐτοκρατορικὸ ὅραμα, ποὺ ἔγινε πέτρα καὶ μπροῦντζος καὶ γρανίτης.

Τὸ ξενοδοχεῖο «Εὐρωπαϊκὸ» δικαιώνει ἀπόλυτα τ' ὄνομά του. Κάτι τὸ ζεστό, τὸ παριζιάνικο, ποὺ ξέρει νὰ οἰκονομεῖ τὸ μέγεθος, νὰ μὴ τ' ἀφήνει νὰ γίνει ἀκομψα αἰσθητό. Ἡ ξύλινη ἐπένδυση τοῦ ἐστιατόριου, ἡ θαλπωρὴ τοῦ φωτισμοῦ, ἡ σοβαρὴ πολυτέλεια, ὁ λυρισμὸς ποὺ ἀναδίνουν μερικὲς λατάνιες τοποθετημένες στὸ κέντρο, σὲ ψηλὲς ζαρντινιέρες, σὲ κάνουν νὰ νιώσεις τὸ πολύτιμο τοῦ περιποιημένου ἐσωτερικοῦ χώρου σὲ μιὰ πρωτεύουσα τόσο κρυερή. Τὸ βράδι, τὰ ζευγάρια χορεύουν μετὰ τὸ φαΐ, δίχως κακόγουστες φιγοῦρες, μ' εὐγενικὴ διάκριση. Ὁ θυρωρὸς ποὺ στέκεται πέρα, στὴν πόρτα, μὲ βαθυπράσινη στολή, πηλήκιο, ροδαλὸ πρόσωπο, κατάσπρη χυτὴ γενειάδα ὡς τὸ στῆθος, συμπληρώνει τὴν εἰκόνα μιᾶς ἄλλης Ρωσίας, πατριαρχικῆς, ἀδιάσπαστης μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνο, ποὺ στοίχειωσε ὀπόψε, μὲ τὴ ζάλη τοῦ βάλς, δίνει ξανὰ τὰ χέρια στὸν εὐρωπαϊκὸ χορό: Βιέννη, Πετρούπολη, Βερολῖνο, Λονδῖνο, Παρίσι, Ρώμη...

Εἶναι ψευδαίσθηση ἄραγε ἢ πραγματικὰ ἐδῶ στὸ Λένινγκραντ οἱ ἄνθρωποι φροντίζουν περισσότερο τὸ ντύσιμό τους; Οἱ γυναῖκες εἶναι δίχως ἀμφιβολία πιὸ κομψές. Στὸ «Εὐρωπαϊκό», δυὸ νεαρὲς Ρωσίδες ποὺ χορεύουν μὲ δυὸ Οὐγγαρέζους, ἀργά, μαλακά, κυματερά, ἔχουν μιὰ φινέτσα μοναδική. Ψηλόλιγνες, ἡ μιὰ ξανθή, ἡ ἄλλη καστανή, κ' οἱ δυό τους γαλανομάτες, ἀνθισμένες, θαρεῖς κι' ὅ,τι ἀγγίξουν θὰ τὸ μυρώσουν. Τὰ αὐστηρὰ καθεστῶτα κάτι ξέρουν ποὺ ἐχθρεύονται τὴν ὁμορφιά. Εἶναι διαβολικὴ γιὰ τὸ μοναστικὸ πνεῦμα.

Στὸ Πέτερσχοφ, Βερσαλλίες τῶν Τσάρων, μέσα στοὺς ἀπέραντους κήπους μὲ τὶς ἑκατοντάδες τὰ συντριβάνια, καθὼς βρέχει σήμερα ἀδιάκοπα, ἔχεις τὸ αἴσθημα μιᾶς σπατάλης, ἑνὸς πλεονασμοῦ: Νερὰ πάνω στὰ νερά. Οἱ πίδακες τινάζονται σὲ χίλια σχήματα, παιχνίδια, ἐπινοήσεις. Εἶναι σὰ νὰ σκορπίζονται χοῦφτες διαμάντια, ἄσκοπα, ἀπὸ τὶς ἀσώτες παλάμες τῶν αὐτοκρατόρων. Τὸ θέρετρο αὐτό, μιὰ ὥρα ἀπὸ τὸ Λένινγκραντ, ἁπλώνεται στὴν ἀκρογιαλιὰ τοῦ Φινλανδικοῦ κόλπου κι' ἔχεις ἔτσι μιὰν ἄλλη, τρίτη ὑδάτινη παρουσία μέσα στὴν ἐπικράτεια αὐτὴ τῆς βορεινῆς ὑγρα-

Συνέχεια εἰς τὴν 5ην σελίδα

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ MDCCCLXXXI

ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

σίας, ὅπου κι' ὁ ἴσκιος ἀκόμα φαίνεται σὰν συμπύκνωση τοῦ νεροῦ.

Τὸ περιλάλητο φρούριο Πέτρου καὶ Παύλου δὲν ἀντέχει στὴ φήμη του. Καθόλου κάστρο. Ἕνα συγκρότημα ἀπὸ μονόροφα μακρυνάρια, σὰν παραπήγματα, σὰ στρατῶνες, ποὺ μόνο μέσα, στὰ ἔγκατά τους, κρύβουν τὴ φρίκη. Τὰ κελλιὰ εἶναι ἀσφυχτικά, ἄφωτα, συμπιεσμένα κάτω ἀπὸ τρομαχτικοῦ πάχους θόλους, μ' ἕνα σιδερένιο κρεβάτι ποὺ μοιάζει ὄργανο μεσαιωνικοῦ βασανιστήριου: Τέτοια σκληρή, ἀλύγιστη πλέξη, μόνον ἡ σατανικὴ χαιρεκακία τοῦ ἀνθρώπου μποροῦσε νὰ ἐπινοήσει γιὰ τὸν ἄνθρωπο: νὰ πληγιάζει τὸ κορμὶ ἀντὶ νὰ τὸ ξεκουράζει. Ἔξω ἀπὸ τὰ κελλιά, βλέπεις τὶς εἰκόνες τῶν διασημότερων ἀπὸ τοὺς ἄλλοτε ἔγκλειστους: ἐπαναστάτες, πολιτικούς, διανοούμενους, τὴν ξεσηκωμένη «ἰντελιγκέντσια» τὶς παλιὰς Ρωσίας. Ἀνάμεσά τους καὶ τὸν Γκόρκι. Κανένας ποτέ, λένε, δὲν κατάφερε ν' ὀποδράσει ἀπὸ ἐδῶ.

Δὲν θὰ σταθῶ στὸ Ἑρμιτάζ, γιατὶ δὲν γράφω Ὁδηγό. Θὰ πάω σ' ἀναζήτηση τῆς κολασμένης ψυχῆς ποὺ μᾶς ἔδωσε τὴν πεμπτουσία τοῦ Λένινγκραντ ὅταν εἶταν Πετρούπολη, τὴν πλευρὰ τοῦ ἴσκιου, τοῦ ζόφου. Μοῦ λένε πὼς ἐδῶ δὲν ὑπάρχει αἰσθητὸ ἀχνάρι τοῦ Ντοστογιέφσκι, γιατὶ ὁ συγγραφέας ἄλλαξε πολλὲς κατοικίες. Ἐπιμένω πὼς κάτι ὑπάρχει. Εἶναι σούρουπο: τὸ ἀνεξάντλητο, ἀλύτρωτο σούρουπο τοῦ μακρινοῦ Βορρᾶ. Μὲ τὸ αὐτοκίνητο φέρνουμε δόλτα τὶς παράμερες γειτονιές, ἐκεῖ ποὺ συγκεντρώνονται οἱ περισσότερες πιθανότητες νὰ βρεθοῦμε πάνω στὰ βήματα τοῦ μεγάλου ἐξόριστου. Μιὰ «ὁδὸς Ντοστογιέφσκι». Κάπου ἐδῶ θἄναι. Πᾶμε, ἐρχόμαστε, καὶ πάλι πίσω. Τέλος νά! στὴ γωνιὰ ἀκριβῶς, μόλις στρίψεις. Μιὰ μεγάλη πλάκα ἐντοιχισμένη, στὸ πρῶτο πάτωμα, μὲ τὴν προτομή του ἀνάγλυφη, μπροὺντζινη. Ἂς ἀνέβουμε στὸ σπίτι.

Θεὲ καὶ Κύριε! Καὶ μόνο στὴν εἴσοδο αὐτὴ νὰ μπαίνεις, στὴ στοὰ τὴν ἀνοιγμένη θαρεῖς στὸ φαχνὸ μιᾶς φλέβας ἀπὸ κάρβουνο, καὶ ν' ἀνεβαίνεις ψαχουλευτὰ τὴ λυωμένη ἀπὸ τὰ βήματα πέτρινη σκάλα, καὶ νὰ σταματᾶς τυφλωμένος σ' αὐτὸ τὸ πλατύσκαλο, σώνει γιὰ νὰ ὁραματίζεσαι μόνο συγκοατούμενους στὸν Ἅδη τοῦ Ραγόζιν, τοῦ Βερκοβένσκι, τοῦ Σμερντιάκοφ. Χτυπᾶμε τὸ πορτόφυλλο. Μιὰ γριὰ προβαίνει σκυφτή, ποὺ τὴ μαντεύεις κάλλιο παρὰ τὴ βλέπεις. Ἀκούει τὴν αἴτησή μας, ξανακλείνει ἀθόρυβα τὸ πορτόφυλλο, νὰ πάει νὰ ρωτήσει. Τὸ διαμέρισμα εἶναι κατοικημένο, τὸ Μουσεῖο Ντοστογιέφσκι ἔχει ὀργανωθεῖ ἀλλοῦ—στὴ Μόσχα.

Ὅμως οἱ ἔνοικοι—γνήσιοι Ρῶσοι—ἔδειξαν κατανόηση, μᾶς ἔδωσαν τὴν ἄδεια νὰ μποῦμε. Ὁ διάδρομος εἶναι πολὺ στενός, ἀπελπιστικός, μ' ἕνα ξύλινο χώρισμα ποὺ τὸν πνίγει ἀκόμα περισσότερο. Χαρτὶ στοὺς τοίχους. Τὸ μεγάλο δωμάτιο, ἀπὸ τὰ ὀχτώ, ἀντίθετα, εἶναι φωτισμένο, μιὰ τριανταφυλλιὰ ἄχνα τὸ ζεσταίνει ἀπὸ τὸ κρεμαστὸ ἀμπαζούρ. Ἡ οἰκογένεια, δυὸ νέοι ἄντρες, τρεῖς γυναῖκες, τρῶνε γιὰ βράδι μέσα σὲ μιὰν ἀκαταστασία χαρούμενη. Αὐτό, σὲ ξαλαφρώνει, ἀναπνέεις. Ἐδῶ - μέσα εἶταν τὸ γραφεῖο του.

Ὅμως, φεύγοντας, πάλι ἡ ψυχή σου θὰ ζαρώσει. Τὸ ἐχθρικὸ σκοτάδι, ποὺ μέσα του θαμπογράφονται κάποιες πρασινωπὲς ἐπιφάνειες, σὲ καρτερεῖ στὴν πόρτα, σ' ἁρπάζει. Φεύγεις κρατώντας τὴν ἀνάσα σου, μὴν ἀναπνεύσεις τίποτα φαρμακερὸ στὸν ἀέρα. Σπίτι τάφος! Ἐδῶ ἔγραψε τοὺς «Καραμάζωφ» — λέει ἡ ἀναμνηστικὴ πλάκα — καὶ πέθανε. Εἶταν ἡ πιὸ γαληνεμένη, ἡ μόνη ξέγνοιαστη περίοδος τῆς ζωῆς του...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΑΣ ΑΡΧΑΙΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Κυριακὴ 14 Ἰουνίου 1959

16131135-1

ΑΠΟ ΜΙΑΝ ΟΛΙΓΟΗΜΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΙ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΤΟΥ ΓΥΡΙΣΜΟΥ

ΤΙ ΑΠΟΚΟΜΙΖΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΦΕΥΓΟΝΤΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΣΙΑ...

9

Τοῦ ἀπεσταλμένου συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΟΣΧΑ, Ἰούνιος. — Ὅταν φεύγει κανένας ἀπὸ κάπου, ἀπὸ ἕναν τόπο, ἰδιαίτερα, ποὺ πρωτογνώρισε, κι' ὅταν ὁ ταξιδιώτης αὐτὸς συμβαίνει νὰ εἶναι καὶ συναισθηματικὸς ἄνθρωπος — τὴν ἀδυναμία αὐτή, ἂς τὸ παραδεχθοῦμε, τὴν ἔχουν οἱ συγγραφεῖς — ὄχι μόνον οἱ συγγραφεῖς — τότε ἀρχίζει κιόλας μέσα του, μὲ τὸ ξεκίνημα, ν' ἀνακρούεται τὸ ἀργὸ ἐμβατήριο τῆς νοσταλγίας. Τί ὅμως νοσταλγοῦμε; Ὄχι πάντα καὶ παντοῦ τὰ ἴδια πράγματα, θαρῶ. Ἀλλοῦ παίρνετε μαζί σας τὸ ὅραμα μιᾶς πολιτείας ποὺ σᾶς ἔθελξε, ἀλλοῦ κάποια σύνθεση ἀπὸ φυσικὲς καλλονές, ἀλλοῦ κάποιες ἐπιδόσεις τῆς πρακτικῆς ἢ τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὴ Ρωσία τί ἀποκομίζω σὰν ἔναρξη νοσταλγίας τώρα ποὺ ἡ μετάλλινη πόρτα τοῦ ἀεριωθούμενου κλείστηκε πίσω μου, σφραγίστηκε, τώρα ποὺ χάθηκε ἀπὸ τὰ μάτια μου τὸ ἀεροδρόμιο τῆς Μόσχας μὲ τὴν ψιλὴ βροχή του, τώρα ποὺ τὸ TU χυμάει μανιασμένο, σφυρίζοντας, νὰ τρυπήσει τὰ σύννεφα, ν' ἀνέβει ψηλά, στὴν ἀνέσπερη λιακάδα, γιὰ νὰ μὲ φέρει πίσω στὸ σύνορό μου; Συχωρέστε τὸν προσωπικὸ τοῦτο τόνο, ἀλλὰ τὸ κριτήριο ποὺ ἐκλέγεται ἐδῶ γιὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων εἶναι, βλέπετε, συναισθηματικό· καὶ εἶναι συναισθηματικὸ γιατὶ — ἂς φαίνεται αὐτὸ παράδοξο — τὸ λογικὸ κριτήριο θὰ ἦταν πολὺ πιὸ παράτολμο: Δὲν γνωρίζεις, δὲν μελετᾶς ἕναν τόπο μέσα σὲ δεκαήμερα, ἢ καὶ μῆνες. Καλύτερα λοιπὸν ν' ἀφεθεῖς — μὲ κάποια σύνεση βέβαια — στὶς αὐτόματες ἐσωτερικές σου φωνές.

Ἕνα πολιτικὸ σύστημα μποροῦμε νὰ τὸ κρίνουμε, ὡς ἕνα σημεῖο, κι' ἀπὸ μακρυά: Ἀπὸ τὶς πράξεις του, ἀπὸ τὴ γραμμή του, ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ συνέπειά του, τὶς ἱστορικὲς συναρτήσεις του, κλπ. Ἕνα λαὸ ὅμως, ἕνα σύστημα ζωῆς, ὄχι. Ἐδῶ, χρειάζεται ἡ ἄμεση ἐπαφή, ἡ προσωπικὴ ἐπικοινωνία, ἡ εἰσπνοὴ τῆς ἀσμοσφαίρας του, ἡ συνομιλία ἀνθρώπου μὲ ἄνθρωπο, ἡ ἀνταλλαγὴ θερμοκρασίας μὲ θερμοκρασία. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι περίεργο, ἀστάθμητο, ποὺ τὸ ἀναπνέεις σὰν ἄχνα ζεστή, καὶ ποὺ δὲν ἐξαντλεῖται στὸ ὁρατὸ σχῆμα του, γιατὶ ἀκτινοβολεῖ, σὲ εἰδοποιεῖ, σὲ διαποτίζει.

Τώρα λοιπὸν ποὺ ἀρχίζουν νὰ ξετυλίγωνται κάτωθέ μας παλινδρομικὰ οἱ χῶρες ποὺ δρασκελίσαμε ἐρχόμενοι, τώρα ποὺ οἱ ἐπικράτειες, ἔτσι ἐπίπεδες, ἀνυπεράσπιστες ποὺ τὶς βλέπεις ἀπὸ τὸ ἀεροπλάνο, γίνονται ἁπλᾶ χωράφια δίχως φυσικὰ σύνορα, ἀδικαιολόγητα ὠχυρωμένα τὸ ἕνα κατὰ τοῦ ἄλλου, τώρα ἐκεῖνο ποὺ ἀναθρώσκει μέσα μας σὰν κυριώτερο ἀπόκτημα τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ στὴ Ρωσία, εἶναι ἡ γνωριμία μας μὲ τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα. Τὸ ζεστὸ ἀποτύπωμα ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Ρῶσος.

❁

Καλὸς λαός, μὲ τὴν καρδιὰ στὸ χέρι! Ταξιδέψαμε κι' ἄλλοτε, σὲ διάφορες κατευθύνσεις, καὶ εἴδαμε πόσο ἐπιφυλακτικός, μακρινός, εἶναι συχνὰ ὁ ξένος, πόσο ἀδιάφορος, ἢ συμβατικά, ἀφιλόξενα εὐγενικός. Ὁ Ρῶσος ἀγαπάει τὸν ἄνθρωπο, ἔχει μιὰν ἔμφυτη δίψα νὰ τὸν καταλάβει, νὰ τοῦ παρασταθεῖ. Δὲν ἀπορῶ ποὺ ἔβγαλε τέτοιους συγγραφεῖς, τοὺς πιὸ ἀνθρώπινους, τοὺς πιὸ πονετικοὺς τοῦ κόσμου. Ἡ ψυχή του συνδυάζει μὲ τρόπο ἀπροσδόκητο δυὸ ἰδιότητες φαινομενικὰ ἀντινομικές: τὴν ἁπλότητα καὶ τὸ βάθος. Προσέχω πῶς ἡ κοπελλίτσα ποὺ μοῦ ἔχει παρασταθεῖ μὲ τόση εὐαίσθητη διάκριση σὰ διερμηνέας—φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας, ἕνα παιδί, — ὅταν θέλει νὰ μοῦ ἐξυμνήσει κάτι, αὐτὲς τὶς δυὸ λέξεις μεταχειρίζεται, τὶς ἴδιες πάντα: «ἁπλό», καὶ «βαθύ». Στὸ ἀεροπλάνο ποὺ μὲ πηγαίνει ἀπὸ τὶς Βρυξέλλες στὸ Παρίσι, βρίσκω σὲ μιὰ βελγικὴ ἐφημερίδα τῆς δεξιᾶς μιὰ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ὁ ἀνταποκριτὴς γράφει: «Ὁ Ρῶσος εἶναι ἀσυναγώνιστος σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ φιλοξενία. Ὅσο φτωχὸς καὶ νάναι, ἀνοίγει τὸ σπίτι του». Κι' ἀναθυμᾶμαι τὸ ὡραιότερο γεῦμα ποὺ μοῦ ἔγινε στὴ Μόσχα: ἕνα βράδι ποὺ μὲ κάλεσαν ξαφνικά, ἔτσι στὸ δρόμο, δίχως προετοιμασία, νὰ «πάρουμε μαζὶ τὸ τσάϊ». Τὸ σπιτάκι ἦταν λιλιπούτειο, φτωχικό, μιὰ κουζίνα κοινὴ κι' ἕνα δωμάτιο: τὸ μισὸ πιασμένο ἀπὸ τὸν καναπὲ - κρεββάτι, τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ μιὰ βιβλιοθήκη φορτωμένη, ποὺ συνεχιζόταν καὶ στὸ πάτωμα. Γραφική, ἐγκάρδια, καλλιτεχνικὴ ἀκαταστασία βασίλευε ἐκεῖ μέσα. Φάγαμε ἔξη ἄνθρωποι, καθισμένοι, ὁπουδήποτε, πάνω σ' ἕνα τραπέζι ποὺ εἶταν μαζὶ καὶ γραφεῖο, τὸ κεφᾶτο φαγητὸ ποὺ εἶχαν μαγειρέψει γελώντας, στὰ πεταχτά, οἱ γυναῖκες τοῦ σπιτιοῦ, ἐνῶ ἐμεῖς κουβεντιάζαμε. Τί νὰ τὰ κάνω τὰ ἐπίσημα γεύματα καὶ τὶς προπόσεις; Δὲν ἔλειψαν κι' αὐτά. Τὴν ἀνθρωπιὰ ὅμως τὴ ζεστή, τὴν ἀσύγκριτη, τὴν πηγαία, ἐκείνης τῆς βραδιᾶς, δὲν θὰ μοῦ τὴ σβήσει καμμιὰ παράτα.

Ἀναρωτιέμαι μήπως, ἐπειδὴ χειρίζεται τέτοιο λαὸ ἀκριβῶς, τέτοιο θαυμαστὸ ὄργανο, πετυχαίνει καὶ τὸ καθεστὼς κάποιες ἰσορροπίες πού, κανονικά, θὰ μᾶς φαίνονταν ἐμᾶς τῶν ἄλλων ἀπίθανες. Γιατί, ἂς φροντίζουν μ' ἐπιμέλεια νὰ μὴ σᾶς γίνει αἰσθητό: Κάτι σᾶς εἰδοποιεῖ — καὶ περισσότερο στὰ μικρὰ πράγματα — πὼς ἐδῶ, σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, βασιλεύει τὸ ἀπολυταρχικὸ πνεῦμα. Ἔχετε, ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ ἑνὸς πλήθους μικρογεγονότων, τὸ αἴσθημα μιᾶς «ἀοράτου Ἀρχῆς»— ὅπως θὰ ἔλεγαν καὶ οἱ Φιλικοί— ποὺ ἐφορεύει τὰ πάντα, τὰ κατευθύνει. Νὰ πῶ συγκεκριμένα περιστατικά; Τὸ καθένα τους θὰ φαινόταν ἀσήμαντο, ἢ ἐξογκωμένο. Εἶναι ἀπὸ τὸ συνδυασμό τους ποὺ ἀπορρέει ἡ ἐντύπωση. Ἀκόμα καὶ τοῦτο: ὅτι μιὰ ἑβδομάδα προτοῦ φύγω ζητῶ ἀπάντηση σχετικὰ μὲ τὸ δρομολόγιό μου, καὶ δὲν μοῦ δίνεται, ἀλλὰ μοῦ παραγγέλνουν διαρκῶς, χωρὶς ἄλλη ἐξήγηση, χωρὶς ἐμφάνιση ὑπεύθυνου, ἁρμόδιου προσώπου, «νὰ μὴν ἀνησυχῶ», δηλαδὴ νὰ περιμένω. Ἀκόμα καὶ τοῦτο, λέω, εἶναι κάτι ποὺ σὰν πνεῦμα, σ ἀ ν ἀ ν τ ί λ η ψ η, ξαφνιάζει τὸν δυτικοευρωπαῖο. Καταλαβαίνετε πῶς, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, σᾶς θεωροῦν σὰν ἀριθμό, σὰν ποσότητα, ποὺ κάποιο διοικητικὸ κέντρο τὴ διαθέτει ὅπως αὐτὸ κρίνει. Οἱ ὑπηρεσίες μπορεῖ νὰ λογοδοτοῦν ἡ μιὰ στὴν ἄλλη, ἢ καὶ ὅλες μαζὶ κάπου· σ' ἐσᾶς ὅμως, τὸν ἁπλὸ πολίτη, δὲν λογοδοτεῖ κανείς.

Ἂν δὲν εἶταν τόσο αἰσθητὰ γύρω τὰ σημάδια τοῦ πολέμου, ὄχι στὰ ἄψυχα, στὰ ἔμψυχα, θὰ μποροῦσα ἴσως νὰ θεωρήσω «σύνθημα» τὴν ἀντιπολεμικὴ ἔγνοια τῶν Ρώσων, τοῦ κάθε Ρώσου. Ἀλλὰ σὲ κάθε βῆμα, στὶς πιὸ ἀπροσδόκητες στιγμές, θὰ συναντήσετε περιφερόμενες τραγωδίες. Ὁ σύνεδρος, λόγου χάρη, αὐτός, ποὺ περιμένει μαζί σας στὸ ξενοδοχεῖο τὸν ἀνελκυστήρα ν' ἀνέβει στὸ δωμάτιό του, γιατὶ δὲν εἶναι μοσχοβίτης ἀλλὰ λενινγκραντινός, ὁ σύνεδρος λοιπὸν αὐτός, ἕνας ποιητής, σᾶς κάνει περίεργη ἐντύπωση μὲ τὸ πυρρὸ χρῶμα του, τ' ἀλλόκοτα χαρακτηριστικά του. Παύετε ν' ἀπορεῖτε ὅταν μάθετε πὼς ἔπιασε ὁλάκερος φωτιὰ μέσα σ' ἕνα ἅρμα μάχης ποὺ χτυπήθηκε ἀπὸ τὸν ἐχθρό, κυλιότανε στὸ χορτάρι γιὰ νὰ σβήσει, ὥρα, καὶ σώθηκε σὰν ἀπὸ θαῦμα, μὲ χειρουργικές, πλαστικές, ἐπεμβάσεις ἀλλεπάλληλες. Παύετε ν' ἀπορεῖτε: Ἀνατριχιάζετε. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως εἶναι ὅτι μὲ ὁποιονδήποτε κουβεντιάσετε, γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, καλλιτεχνικὸ ἢ ἄλλο, θὰ σᾶς φέρει τὸ λόγο στὴν εἰρήνη. Τοῦ ἔχει γίνει ψύχωση, Σᾶς βλέπει ξένον, ξεκινημένον ἀπὸ ἄλλην ὄχθη, καὶ νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ σᾶς ἐκφράσει τὴν ἀγωνία του, νὰ σᾶς κάνει, ἀσύνειδα, κοινωνὸ τοῦ καϋμοῦ του.

❁

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
MDCCCLXXXI

135-2.

Λαὸς ἐξαίρετος, πολιτικὸ σύστημα ποὺ τὸν διαθέτει «κατὰ τὸ εἰκὸς» τῶν ἰθυνόντων. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ τσαρικὸ καθεστώς, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρόοδος. Ἐπιτρέπει τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς σὲ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ προσώπων, αἴρει τὶς προσβλητικὲς ἀνισότητες, ἐκπαιδεύει καὶ προσφέρει εὐκαιρίες. Μιὰ ἔντονη φιλοπατρία, σφυρηλατημένη ἰδιαίτερα στὸν πόλεμο, διαπνέει τὸ Ρῶσο, τὸν ἀνθρώπινο αὐτὸν τύπο ποὺ συνδέθηκε πάντα τόσο μυστικιστικὰ μὲ τὴ γῆ του ὥστε νὰ τὴν ὑψώσει σὲ θρησκεία. Ἡ «ἁγία Ρωσία» ἔλεγαν κάποτε. Τώρα δὲν τὸ λένε, μὰ τὸ πιστεύουν. Ὅταν τοὺς μιλᾶτε γιὰ τὴν τέχνη τους, γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τους, ὅταν ἰδοῦν πὼς τοὺς ξέρετε, συγκινοῦνται τόσο ποὺ δὲν ξέρουν τί νὰ κάνουν, γίνονται σὰν παιδιά. Καὶ δὲν εἶναι σωβινισμὸς αὐτό: εἶναι ἐπιμέτρηση τῆς εὐαισθησίας σας νὰ κατανοεῖτε τοὺς ἄλλους, τὸν διπλανό σας. Γιὰ τὸ Ρῶσο ἡ ἐθνικὴ λογοτεχνία του δὲν εἶναι «φιλολογία», στόλισμα, διάκοσμος, σνομπικὸ ἐξάρτημα, ἄνθος στὴ μπουτονιέρα. Εἶναι αὐθεντικὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρωπιᾶς. Θρησκεία ψυχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἀπασχολεῖ τὸ λαό, ἐνδιαφέρει ὄχι σὰν πρόσωπο τῆς ἡμέρας ἀλλὰ σὰν φορέας κάποιας εἰδικῆς ἐντολῆς. Θυμᾶμαι, πάνω σ' αὐτό, μιὰ στιγμὴ στὴ Γιάσναγια - Παλιάνα: Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιοδείας μας στὸ κτῆμα, δυνάμωσε πολὺ ἡ βροχή. Πλῆθος οἱ ἐπισκέπτες, στεκόμασταν κάτω ἀπὸ τὸ γείσωμα τοῦ σπιτιοῦ, νὰ μὴν ἀπομουσκέψουμε. Δίπλα, ἦταν ἡ περίφημη βεράντα, ἐκεῖ ὅπου ἡ οἰκογένεια Τολστόϊ, σὰν ἦταν ὁ καιρὸς καλός, περνοῦσε τὰ δειλινά της. Τὴν ἄνοιξαν νὰ περάσουμε οἱ ξένοι μόνο, μᾶς ἐξήγησαν ὅμως ὅτι αὐτὰ - ἐκεῖ τὰ ψάθινα ἔπιπλα, στὴν ἄκρη, τὰ ἀποκλεισμένα μ' ἕνα σκοινί, δὲν κάνει νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιατὶ εἶναι ἱστορικά, τῆς οἰκογένειας. Φυσικά! Σταθήκαμε ὄρθιοι — τίποτα ἁπλούστερο.

Σὲ κάποια στιγμή, μιὰ ἀκριτομύθεια τῆς διερμηνέως, κάνει γνωστὸ πὼς ἀνάμεσα στοὺς ξένους εἶναι κι' ἕνας συγγραφέας. Ἡ λέξη ἔτρεξε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, ἠλεκτρικὸς σπινθήρας. «Ρομανίστ. Καὶ μονομιᾶς, ἀπὸ σημεῖο ἄγνωστο, ἐμφανίζεται, προσκομίζεται πανηγυρικὰ μιὰ πολυθρόνα, ὁ ξένος τοποθετεῖται σ' αὐτήν, καὶ γύρω στὴ βεράντα, στὸ καγκέλωμα, ἀραδιάζονται νέα παιδιὰ καὶ κοπέλλες ἀπὸ τὰ περίχωρα, νὰ τὸν κοιτάζουν μὲ κάτι ἀπροσδιόριστο, κάτι ἀνάμεσα σὲ τρυφερότητα κι' εὐλάβεια. Δὲν ξέρουν ἂν ἀξίζει τὸν κόπο ἢ ἂν δὲν ἀξίζει, ἂν εἶναι καλός, μέτριος ἢ ἀσήμαντος. Ξέρουν μονάχα πὼς ἀσκεῖ κι' αὐτὸς κάποιο λειτούργημα ποὺ τὸ τίμησαν, τὸ δόξασαν, τὸ ἐξαγίασαν, οἱ δικοί τους, οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς.

Τὸ κάθε τι στὸν κόσμο τοῦτο δικαιώνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἱκανότητα ἀλλὰ κι' ἀπὸ τὴ συνείδηση. Οἱ Ρῶσοι συγγραφεῖς, προτοῦ ὑπάρξουν μεγάλοι, στάθηκαν θρησκευτικὲς συνειδήσεις: δονήθηκαν γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, πίστεψαν στὴν ἱερότητά του, μαρτύρησαν γι' αὐτόν, ἀφιερώθηκαν μὲ πάθος στὴν ἀποστολή τους, ὄχι στὴ ματαιοδοξία τους. Συγγραφεῖς - ἱερεῖς. Γι' αὐτὰ εἶναι ποὺ τιμῶνται σήμερα ἀπὸ ἕναν ὁλόκληρο λαὸ καὶ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ κεῖνον σὰν ἀνώτατοι ἐντολοδόχοι του καὶ σὰν προφῆτες.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Ἰουνίου 1959

1613136-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔρχονται στιγμὲς ὅπου, οἱ ἐντυπώσεις ἑνὸς ταξιδιοῦ στὴ Ρωσία, καταντοῦν τίποτα γιὰ κεῖνον ποὺ τὸ ἐπιχείρησε μπροστὰ στὶς διασκεδαστικές του ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου γυρίζει: τὸν τάπο του. Γενικεύω τὴν περίπτωση γιατὶ εἶμαι βέβαιος πὼς τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θὰ γίνεται καὶ μὲ τὸν Γάλλο καὶ μὲ τὸν Ἄγγλο καὶ μὲ τὸν Ἰταλὸ καὶ μὲ τὸν Ἀμερικανό. Ὅποιον συναντάει στὸ δρόμο πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ τὸν εἰκονοποιήσει μονολεκτικά, στὸ πόδι, νὰ τοῦ λύσει ὅλες του τὶς ὀπορίες αὐτοστιγμεί. Ὁσοδήποτε κι' ἂν εἶναι ἀόριστες ἢ, ἀντίθετα, εἰδικές, ὅλες τους περιστρέφονται γύρω ἀπὸ ἕνα κύριο σημεῖο: Εἶναι καλὸ τὸ σοβιετικὸ καθεστὼς ἢ κακό; Ἔχει πετύχει ἢ ἀποτύχει; Ἂς προστεθεῖ, γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς εἰκόνας, πὼς οἱ περισσότεροι ρωτᾶνε γιὰ ν' ἀκούσουν ὄχι ἐκεῖνο ποὺ θὰ τοὺς πῆτε, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ εὔχονται: Ὁ δεξιὸς πὼς ὅλα ἐκεῖ - κάτω εἶναι μαῦρα καὶ ἄραχλα. Ὁ ἀριστερὸς πὼς ὅλα εἶναι παραδεισιακά. Τίποτα πιὸ ἀνθρώπινο λοιπὸν ἀπὸ τὸ κάζο ποὺ παθαίνουν συχνὰ οἱ ἐπανερχόμενοι: Χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουν πῶς, καὶ μολονότι ξεκίνησαν ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ ἐδῶ μὲ τὶς πιὸ σεμνές, μετριόφρονες προθέσεις, παρασύρονται, αὐτοκολοκεύονται, ἐμφανίζονται γιὰ παντογνῶστες: Ὅλα τὰ ἔμαθαν, ὅλα τὰ κατάλαβαν, ὅλα τὰ ἐξιχνίασαν μέσα σὲ δυό, τρεῖς, τέσσερες τὸ πολὺ ἑβδομάδες. Τίποτα εὐκολότερο ἀλλώστε. Ἡ μέθοδος εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ὅλα τὰ ταξίδια: Παίρνετε ἕνα τυχαῖο περιστατικό, τὸ γενικεύετε, τὸ ἐξογκώνετε καὶ τὸ παρουσιάζετε γιὰ ἀντιπροσωπευτικό. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ ταξιδιώτης—κάθε ταξιδιώτης—δὲν ἔχει κι' ἄλλο ἀπ' αὐτὸ μέσο νὰ κρίνει.

Ἡ εἰρωνεία ὅμως κρύβεται ἀλλοῦ, βαθύτερα. Ὑποθέστε πὼς οἱ παρατηρήσεις σας δὲν εἶναι οὔτε λαθεμένες οὔτε ἐπιπόλαιες. Μπορεῖ ἄραγε ἡ ἀποδεικτική τους δύναμη νὰ ἔχει θετικὴ ἀξία; Μπορεῖ νὰ διαφωτίζει ὅλες τὶς ἐσωτερικὲς—καὶ κύριες—συναρτήσεις τοῦ ζητήματος; Νὰ προδικάζει τ' ἀπο-

τελέσματα ένός συγκεκριμένου φαινομένου; Σᾶς ρωτάνε, ἂς ποῦμε: —Ἡ βαρειὰ βιομηχανία τους; — Σπουδαία! ἀποκρινόσαστε. Ἢ: —Τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ; —Ἀκμαῖο! Ἀπαντήσεις εὔκολες, ὄχι αὐθαίρετες —δὲν δυσκολεύομαι νὰ τὸ πιστέψω —καὶ ποὺ ὑποτίθεται πὼς ἀγγίζουν κατ' εὐθεῖαν στὸ στόχο: ἀναφέρονται στὰ φλέγοντα ζητήματα. Ποιὸς ὅμως μοῦ λέει ἐμένα, τοῦ τρίτου, ποὺ εἰσπράττω καλόπιστα τὴν πληροφορία ποὺ μοῦ δίνετε, μὲ τὶ ἀντίτιμο, θεμιτὸ ἢ ἀθέμιτο, ἀνθρωπινὸ ἢ ἀπάνθρωπο, εὐδοκιμεῖ αὐτὴ ἡ βιομηχανία; Καὶ ποιὸς μὲ βεβαιώνει πὼς τὸ ἀκμαῖο φρόνημα τοῦ τάδε λαοῦ συμβάλλει ἀντικειμενικὰ στὸ γενικὸ καλὸ τῆς Οἰκουμένης ἢ τὴν παρασύρει στὸν ὄλεθρο; Τὸ πρῶτο, μοῦ λείπουν ὅλες οἱ πρακτικὲς δυνατότητες νὰ τὸ ἐλέγξω, καὶ τὸ δεύτερο γιὰ νὰ τὸ κρίνω θἄπρεπε νὰ διαθέτω ἕνα βάθος χρόνου, μιὰν ἱστορικὴ προοπτική, τὴ στιγμὴ τούτη ἀδιανόητη.

Ἂς πάρουμε τώρα τὴν ἀντίθετη περίπτωση: Διαπιστώνετε, στὸν τόπο ποὺ ταξιδέψατε, διάφορα τρωτά. Ἀπουσία εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης— χρωστῶ νὰ ἐξηγήσω πὼς δὲν εἶναι καθόλου ἡ περίπτωση τῆς Ρωσίας.—Δυσφορία τοῦ λαοῦ. Καθυστέρηση σὲ κύριους τομεῖς τῆς πρακτικῆς, κοινωνικῆς ἢ πνευματικῆς ζωῆς. Τ' ἁρπάξετε αὐτὰ καὶ γενικεύετε: Δὲν ἔχουν νὰ φᾶνε! ἀποφαινόσαστε ἐντυπωσιακά. Εἶναι καταγανακτισμένοι! Ἔχουν μεσάνυχτα σὲ τοῦτο καὶ σ' ἐκεῖνο! Ὡραῖα. Ποιὸς ὅμως σᾶς βεβαιώνει πὼς τὸ πρῶτο, λόγου χάρη, δὲν εἶναι μιὰ δοκιμασία ποὺ πρέπει νὰ τὴν περάσουν, γιὰ νὰ ὁδηγηθοῦν αὔριο σὲ μιὰν εὐημερία θετική, ἑδραία. Ὑποθέστε, γιὰ τὸ δεύτερο, ἕναν ξένο ποὺ ἔρχεται στὴν Ἑλλάδα μὲ προθέσεις γενικευτικές. Ἀκοῦει νὰ συζητοῦν Ρωμιοί, στὸ καφενεῖο, σὲ ἀπίτια, στὸ δρόμο. Ὅλοι τους, ἐν ἑνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ, βρίζουν καπηλικῶς τὴν Κυβέρνηση — τὴν ὁποιαδήποτε Κυβέρνηση,—τὸ καθεστώς. Ὁ ξένος φεύγει, πάει στὸν τόπο του, καὶ ἀποφαίνεται: —«Ἐλεεινὴ ἡ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα! Ὁ λαὸς βρίσκεται σὲ φοβερὸ ἀναβρασμό. Τὸ καθεστὼς κλονίζεται, ἡ ὀγκωμένη λαϊκὴ ἀγανάκτηση θὰ τὸ παρασύρει σὲ λίγες ἡμέρες!...». Τὸ βλέπετε τὸ εὔστοχο τοῦ συμπεράσματος;

Ὅμως, θὰ πεῖ ὁ ἀντιρρησίας, ὑπάρχουν κάποιοι τρόποι νὰ τὴ μάθετε τὴν ἀλήθεια. Ἂν ἰδῆτε, λόγου χάρη, πὼς ἀποφεύγουν ὅλοι, σ' ἕναν τόπο, νὰ ἐπικρίνουν τὸ καθεστὼς τους, νὰ σᾶς ἐμπιστευθοῦν τὶς ἔγνοιες τους, σημαίνει πὼς στὴ χώρα αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία. — Πολὺ σωστά! Ἀφύσικα, πραγματικά, νὰ εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εὐχαριστημένοι. Ἡ γενικὴ συναίνεση ἀποτελεῖ κάποτε τὴ χειρότερη καταδίκη ἑνὸς καθεστῶτος. Ἀλλοίμονο! Οὔτε αὐτὴ ἡ διαπίστωση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁπλισμένη μὲ ἀπόλυτη ἀποδεικτικὴ ἀξία — θεωρητικὰ τουλάχιστον. Μιὰ κατάσταση δὲν κρίνεται μονάχα ἀπὸ τὸ παρόν της, κρίνεται κι' ἀπὸ τὸ μέλλον της. Ὑπάρχουν φάσεις στὴν Ἱστορία ὅπου ἕνας λαὸς πέρασε ἀπὸ μιὰ στιγμιαία στέρηση τῶν ἐλευθεριῶν του γιὰ νὰ πετύχει ἕνα ἀποτέλεσμα ὑψηλότερο, ἐπιτακτικότερο. Ἦρθαν στιγμὲς στὸν πόλεμο τοῦ 14—18 ὅπου ὁ Κλεμανσὼ περνοῦσε μέσα στὴν ἴδια του τὴ χώρα γιὰ αἱμοσταγὴς δικτάτωρ. Κι' ὁ Βενιζέλος, μὲ τοὺς ἀδιάκοπους πολέμους του, προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ. Εἴταν ἱστορικὰ ἀδικαίωτοι ὁ Κλεμανσὼ κι' ὁ Βενιζέλος;

Ἀλλὰ τότε— θὰ πεῖ, καὶ μὲ τὸ δίκιο του, ὁ λογικὸς ἄνθρωπος — φτάνουμε στὸ συμπέρασμα πὼς εἶναι ἀνέφικτη ἡ ἐπιμέτρηση τῆς ἀλήθειας. Ἡ γνωριμιὰ ἑνὸς τόπου. Ἡ ἔρευνα, ἄρα, τὸ ταξίδι, περιττά. Δὲν πρόκειται τάχα γιὰ παραλογισμό; — Ἀναμφισβήτητα! Τὶ πρέπει νὰ γίνει; Ἡ περίσκεψη, ἡ ψυχραιμία, ἡ ἀντικειμενικὴ στάθμιση τῶν στοιχείων, εἶναι προϋποθέσεις ἀπαραίτητες ἐδῶ, ὅσο καὶ κλασικές. Ἴσως χρειάζεται καὶ κάτι ἄλλο. Ἐπιτρέψτε μου νὰ τὸ ἐκθέσω—γιὰ νὰ τελειώνω:

Νὰ μὴν περιοριζόμαστε τόσο ἀποκλειστικὰ στὸν καθαρῶς «θετικὸ» παράγοντα: στὴν πολιτική, στὴν τεχνική, στὴ βιομηχανία, στὴ γεωργία, στὰ στρατιωτικά, στὴν ἐπιστήμη ἑνὸς τόπου. Ὅλ' αὐτά, τὰ κατὰ τεκμήριο γενικά, ἔχουν ἕνα μειονέκτημα: Ὅτι ὑπακούουν ὑπερβολικὰ στὸν παράγοντα ὑλικὴ θέληση, στὸν προγραμματισμό. Εἶναι ἐκδηλώσεις λίγο-πολὺ κατευθυνόμενες. Ἐπιδεκτικὲς ἐπεμβάσεων. Μπορεῖτε καλλιστα, μ' ἕνα καθεστὼς ἀπάνθρωπο, νὰ χτίσετε τὶς πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια: δὲν μπορεῖτε νὰ τὶς χτίσετε παρὰ μόνο μ' ἕνα ἀπάνθρωπο καθεστώς. Αὐτὸ ὅμως, σὰν ἀποτέλεσμα, δὲν ἐπιβραβεύει τὴν ποιότητα τοῦ καθεστῶτος. Μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ χρόνου, ὅταν ἔρθει τὸ πλήρωμά του, θὰ κρίνουμε ἂν οἱ πυραμίδες ἔπρεπε νὰ χτιστοῦν ἢ ὄχι, ἂν ἡ οἰκοδόμησή τους προσέφερε θετικὰ στὴν ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ἡ θυσία ποὺ ἔγινε γιὰ χάρη τους εἴταν ἀνάλογη πρὸς τὸ ἠθικὸ κέρδος. Ὑπάρχει ὅμως ἕνας ἄλλος τομέας, ὅπου ὁ παρεμβατισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ παίξει κανένα ἀπολύτως ρόλο. Ἢ παίζει ρόλο μόνον ἀρνητικό: Εἶναι ἡ φαινομενικὰ αὐδέτερη περιοχὴ ὅπου ὁ ἀνθρώπινος ψυχισμὸς ἐκδηλώνεται αὐτόματα, θερμά, ἐξομολογητικά. Ἡ περιοχὴ τῆς Τέχνης. Καὶ ἡ περιοχή, γενικότερα, τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, πέρα ἀπὸ τὶς καθαρὰ πρακτικὲς ἐπιδόσεις μιᾶς δεδομένης στιγμῆς.

Νὰ γιατί, τὸ ταξίδι στὴ Ρωσία τοῦ ὑπογραφόμενου, σχεδιάστηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ στόχο τὸ δεύτερο τοῦτο. Ὅλα τ' ἄλλα, καὶ μᾶς τὰ λένε κάθε μέρα, καὶ δὲν προδικάζουν ὅ,τι ὅλοι θὰ θέλαμε, ὁ καθένας ἀπὸ τὴ σκοπιά του. Στὰ χέρια τοῦ δεξιοῦ γίνονται ἐπιχειρήματα τῆς δεξιᾶς, στὰ χέρια τοῦ ἀριστεροῦ τῆς ἀριστερᾶς. Ἀκόμα σήμερα, μὲ τόση ἐντατική, διεθνῆ διερεύνηση, δὲν διαφωτιστήκαμε γιὰ τὴν πραγματικὴ ποιότητα τοῦ ρωσικοῦ πειράματος. Ἀπόδειξη ἡ δίψα ἐκείνων ποὺ ρωτάνε τὸν κάθε νεοερχόμενο ἀπὸ ἐκεῖ. Ἂς ἀφήσουμε τὸ κυριώτερο: Πὼς τὰ καθεστῶτα, ὅλα τὰ καθεστῶτα, δὲν μένουν ἀναλλοίωτα: σταδιοδρομοῦν, ἐξελίσσονται. Πῶς; Μὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ σταθεροῦ συντελεστῆ ποὺ εἶναι ὁ ἀνθρώπινος παράγων μὲ τὶς ἠθικές του ἀξιώσεις...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

16/3/137_1

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Ἰουνίου 1959

ΤΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Προτοῦ ἀπωθήσω τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι τῆς Ρωσίας σ' ἐκεῖνο τὸν ἰσκιωμένο ἐσωτερικὸ χῶρο, ὅπου ταξινομοῦνται, κατασταλάζουν οἱ ἀπομακρυσμένες ἀναμνήσεις μας, θὰ ἤθελα νὰ συνάξω σήμερα ἐδῶ μερικὰ τελευταῖα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν εἰδικότερα τὸ θέατρο καὶ ποὺ ἀπευθύνονται, μοιραῖα, μόνο σ' ὅσους ἔχουν κάποιο εἰδικότερο γι' αὐτὸ ἐνδιαφέρον. Θὰ τὰ παρατάξω ἀπεριποίητα, γιὰ νὰ μὴν ξεπεράσουν τὸ διαθέσιμο χῶρο.

Καλὸ θέατρο σημαίνει αὐτομάτως καὶ καλὸ κοινό. Τὸ ἕνα δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ χωρὶς τὸ ἄλλο. Ἂν θὰ ἤθελα νὰ ξεχωρίσω τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σοβιετικοῦ κοινοῦ θὰ σημείωνα κατὰ κύριο λόγο τὴν εὐλαβικὴ προσοχή του. Ἄχνα δὲν βγάζει! Καμμιὰ ἐξωτερική, ἐντυπωσιακὴ προσπάθεια—ὅπως τόνισα καὶ σ' ἄλλη περίσταση—δὲν καταβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐπὶ σκηνῆς γιὰ νὰ αἰχμαλωτίσουν τὴν προσοχὴ τοῦ θεατῆ. Τὸ παίξιμο, τὸ ὕφος τῆς ἑρμηνείας, ἀποβλέπει στὴ γοητεία κι' ὄχι στὴν ἐντύπωση. Ὑπάρχει ὅμως γοητεία καὶ γοητεία. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴ φτηνή, τὴν ξώπετση, ποὺ ὑφαίνεται μὲ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα: γαργάλημα τῆς αἰσθηματολογίας, τῆς ἀφέλειας, ἐκμετάλλευση τοῦ θεαματικοῦ μέρους, μουσικές, τραγούδια, χοροὶ κλπ. Ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ κάθε ἔργου εἶναι αὐστηρὰ ψυχική: μιὰ ἐκ τῶν ἔσω ἀκτινοβολία, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ προβολὴ στὸ ἔπακρο μιᾶς βαθύτερης ἀλήθειας. Πῶς γίνεται αὐτό; Μὰ μὲ ὁδηγοὺς τὴ σωστὴ κατεύθυνση, τὴν παράδοση, τὴ μακρυά, αὐστηρή, ἐπίμονη προεργασία, καὶ τὸ γνήσιο τάλαντο. Θὰ ξανάρθουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Στὴ σωστὴ καλλιτεχνικὴ στάση τοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στὸ θέατρο, ἔχω χρέος νὰ προσθέσω καὶ κατι ἄλλο, ὄχι λιγότερο χαρακτηριστικό: Τὸ κοινὸ αὐτό, ποὺ εἶναι στὰ μάτια τοῦ δυτικοευρωπαίου λαουτζίκος —ντυμένος δίχως ἐθιμοτυπία, ἁπλὰ ἢ καὶ παρδαλά— ἔχει μιὰν ὡραία ἀγωγή. Ποτὲ κανένας δὲν θὰ ἐνοχλήσει τὸν διπλανό του, ποτὲ δὲν θὰ θορυβήσει, δὲν θὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ χυδαιότητα, τραμπουκισμό, βαναυσότητα, γιὰ νὰ δείξει ἔτσι πὼς εἶναι «λαὸς κυρίαρ-

χος». Ἀλλὰ καὶ τοῦτο, ποὺ λέει ἔχι λίγα: Σὲ καμμιὰν ἀπολύτως ἀνθρωποσύναξη—καὶ βρέθηκα σὲ κάμποσες —δὲν θὰ αἰσθανθῆτε τὴ μυρωδιὰ τοῦ κόσμου, τὴν ἀνθρωπίλα, στοιχεῖο ποὺ συχνὰ θεωρεῖται ἀναγκαῖο, δηλωτικὸ τοῦ δημοκρατισμοῦ σας ὅταν τὸ ὑποφέρετε ἀγόγγυστα. Ἡ «μάζα» αὐτὴ εἶναι πεντακάθαρη. Κλωτσοπατίδι, ἀποφορὰ καὶ ἀλληλοεξευτελισμός, πληροφορῶ μὲ λύπη μου τοὺς ἐραστὲς τοῦ αὐτοσχέδιου ἐπαναστατισμοῦ πὼς δὲν φαίνονται καθόλου ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τοῦ σοσιαλιστικοῦ καθεστῶτος.

Ξανάρχομαι στὸ καλλιτεχνικὸ μέρος. Ἀπὸ τὶς παραστάσεις ποὺ μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἰδῶ, οἱ τρεῖς εἶταν διασκευὲς ἀπὸ κλασικὰ ἀφηγηματικὰ ἔργα: «Ἄννα Καρένινα», «Νεκρὲς Ψυχές», «Φωλιὰ εὐγενῶν». Ἂν ἐξαιρέσει κανένας τὸ τρίτο, τῶν ἄλλων δύο ἡ μορφὴ εἶχε, ἀπὸ δραματουργικὴ ἄποψη—ὅπως καὶ εἶναι μοιραῖο— περισσότερο κινηματογραφικὴ παρὰ θεατρικὴ διάρθρωση. Δὲν τὸ κρύβω πὼς θεωρῶ κατ' ἀρχὴν τὴ διασκευὴ εἶδος νόθο. Ἕνα λογοτεχνικὸ ἔργο εἶναι ἀριστούργημα γιατὶ βρῆκε καὶ τὴν ταιριαστή του, τὴν τέλεια μορφή. Ἂν τοῦ τὴν ἀλλάξετε, μοιραῖα παραβιάζετε καὶ τὸ περιεχόμενό του—μὲ τρόπο λιγότερο ἢ περισσότερο φανερό. Τίποτα φυσικότερο λοιπὸν ἀπὸ τὸ νὰ διατυπώσω τὴν ἀπορία μου στὴ Διεύθυνση τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου, ποὺ παρουσίαζε τὶς τρεῖς διασκευές. Ἡ ἐξήγηση ποὺ μοῦ δόθηκε εἶταν ἱκανοποιητική: Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐγκαινιάστηκε τὸν περασμένον αἰῶνα, τότε ποὺ τὸ δραματολόγιο τοῦ ρωσικοῦ θεάτρου εἶταν ἀκόμα φτωχὸ σὲ ἔργα. Κατόπι, καθιερώθηκε, ἔγινε παράδοση. Τώρα, κάθε ξεχωριστὴ πρωταγωνίστρια, ὅταν ὁ ρόλος τῆς πηγαίνει, ζητάει νὰ δοκιμαστῆ μιὰ φορὰ καὶ στὴν «Ἄννα Καρένινα». Αὐτὴ ποὺ εἶδα, ἡ Ἀντρέεβνα—μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες, μοῦ λένε, τῆς σημερινῆς Ρωσίας—εἶταν μιὰ λαμπρή, πραγματικά, ἠθοποιός· ἀλλά, δὲν τὸ κρύβω, μοῦ γκρέμισε σὰ μορφὴ τὸ εἴδωλο τῆς Ἄννας. Τί τὰ θέλετε! Τὰ θρυλικὰ πλάσματα ζοῦν μέσα μας, σ' ὅ,τι θὰ ἔλεγε ὁ Μαλρὼ «ἐσωτερικὸ μουσεῖο». Ἡ ἀναμέτρηση μαζί τους ἐκείνου ποὺ κάνει τὴν ἀπόπειρα νὰ τὰ ἐνσαρκώσει, εἶναι τρομερὰ ριψοκίνδυνη.

Ὅμως ὁ Κέδροφ στὸν Καρένιν, πέρα ἀπὸ κάθε σύμπτωση μορφῆς μὲ τὸ πρωτότυπο, θὰ μείνει σὰ μιὰ ἀπὸ τὶς συγκλονιστικότερες θεατρικές μου ἐμπειρίες. Ἀδύνατο νὰ λησμονηθεῖ ἡ συντριπτικὴ στὸ ψυχρὸ μεγαλεῖο της παρουσία τοῦ προσώπου, ὁπως τὸ εἶχε συλλάβει καὶ διαπλάσει —ἀναμφισβήτητα μὲ μιὰ μακρυά, ἐπίπονη ἐσωτερικὴ διεργασία—ὁ μέγας αὐτὸς καλλιτέχνης. Δὲν θὰ ξεχάσω τὴ στιγμὴ ὅπου, μετὰ τὴν περίφημη σκηνὴ στὶς ἱπποδρομίες, ἡ Ἄννα τοῦ ὁμολογεῖ τὸν ἔρωτά της γιὰ τὸν Βρόνσκι. Δέχτηκε τὸ χτύπημα ἀκλόνητος, σὰν ἄντρας, ὁ Καρένιν τοῦ Κέδροφ. Ὅμως μὲ τρεῖς ἀδιόρατες μεταλλαγὲς στὸ πρόσωπό του, ἔνιωσες νὰ γίνεται ἕνα τέτοιο φοβερὸ ἐσωτερικὸ γκρέμισμα ποὺ σοῦ σφίχτηκε ἡ ψυχή, καὶ μαζὶ σὲ πλημμύρισε δέος. Εἶταν ἕνα κρυφό, λοξό, ἀπερίγραπτα πικραμένο βλέμμα, ἕνα κλείσιμο τῶν βλεφάρων, κι' ἕνα ἄνοιγμά τους ὕστερα πάνω σὲ δυὸ μάτια βουρκωμένα, τραγικά. Νὰ τί θὰ πεῖ ἀληθινὸς ρεαλισμὸς — ρεαλισμὸς τῆς ἀλήθειας. Ἀπόλυτη ἀπογύμνωση τῆς μορφῆς, ὡς τὴν ἀφαίρεση, λιτότητα μέσων ποὺ καταλήγει στὴν πιὸ εὔγλωττη, ἀποκαλυπτικὴ συνοπτικότητα, στὴν ἀνάδειξη τοῦ πιὸ πολύτιμα ψυχικοῦ, ἔνταση τοῦ δραματικοῦ ἀποτελέσματος στὸ μὴ περαιτέρω. Αὐτὴ ἡ στιγμὴ τοῦ Κέδροφ, κ' ἡ ἄλλη, τὸ γονάτισμά του δίπλα στὸ κρεβάτι τῆς Ἄννας ποὺ χαροπαλεύει ἑτοιμόγεννη, εἶταν τόσο συνταραχτικές, ποὺ γινόταν μέσα σου ἕνα ἀσυναίσθητο ζάρωμα, μιὰ ἀντίδραση ἱεροῦ τρόμου.

Εἶχα τὴν τύχη νὰ σφίξω τὸ χέρι τοῦ θαυμαστοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνη τὴν ἄλλη μέρα, στὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Καλλιτεχνικοῦ θεάτρου, ὅπου εἶναι καθηγητής. Κι' ἐκεῖ εἶναι ποὺ μὲ κάλεσε νὰ τὸν ἰδῶ σ' ἕναν ἄλλο, διαφορετικὸ ρόλο του: στὶς «Νεκρὲς ψυχὲς» τοῦ Γκόγκολ. Ποιὸς θὰ τὸ περίμενε, ὅσο κι' ἂν εἶταν προϊδεασμένος! Ὁ τρομερὸς Καρένιν τῆς προχτεσινῆς βραδιᾶς νὰ ἔχει γίνει τώρα ἕνα πλάσμα ἀνάλαφρο, εὐτράπελο, πηδηχτό, κοκορόμυαλο, κομψευόμενο, δουτηγμένο στὶς δαντέλλες καὶ στοὺς φιόγκους, ποὺ μιλάει μὲ λαρυγγισμοὺς καὶ εἶναι περιφερόμενη γελοιογραφία ξέχειλη ἀπὸ χιοῦμορ. Τίποτα ὅμως ὑπερβολικὸ αὐθαίρετο ἐδῶ, καμμιὰ διάθεση νὰ προβληθῆ τὸ κωμικὸ γιὰ τὸ κωμικό. Ἡ εὐτράπελη νότα ἀναδίνεται ἀπὸ τὸν σωστὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ τύπου, ἀπὸ τὴ ρωμαλέα του, ἐπιγραμματικὴ σύλληψη. Ἀπὸ τὴ μακρυὰ σπουδὴ τῶν ἀνθρώπων, τὴν παρατήρηση τῆς ζωῆς.

Εἶναι ὁ γενικὸς τόνος στὴν παράσταση αὐτὴ ποὺ θ' ἄξιζε, ἂν εἶταν δυνατό, νὰ γίνει γιὰ πολλοὺς ἀνθρώπους τοῦ θεάτρου μάθημα καὶ ὑπόδειγμα. Τὸ ἔργο, φυσικά, εἶναι μιὰ κατὰ παράταξη διαδοχὴ ἐπεισοδίων καὶ μιὰ πινακοθήκη ἀπὸ τύπους, σχεδιασμένους ὅλους μὲ τάση γελοιογραφική. Ἀλλὰ τί εὐφορία φαντασίας στὴν παράσταση καὶ τί πλοῦτος στοὺς τόνους! Πάνω ἀπ' ὅλα, εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα. Αὐτή, παρὰ τὶς ἀκραῖες διακυμάνσεις της, τὰ συνδέει ὅλα. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση σὰν ἀπὸ ἕνα μακρόσυρτο ἐφιάλτη, ποὺ στοιχειώνεται ἀπὸ μορφὲς φευγαλέες ὅσο κι' ἀλησμόνητες, μιὰν ὀπτασία τῆς Κόλασης, ὅπου τὸ ὑπουφόνικο διαγκωνίζεται μὲ τὸ ἀποτρόπαιο καὶ μὲ τὸ ἀνθρωπόμορφο. Σ' ἕνα συρφετὸ ποὺ ἀναβράζει, περνᾶνε φιγοῦρες ἁρπαγμένες μέσ' ἀπὸ τὴ φαντασία, τὸ πάνθεο ἑνὸς Ντίκενς Ρώσου: χαροκόποι, ἀσυνείδητοι καὶ φρικτοὶ φιλάργυροι φωλιασμένοι σὰν ἀράχνες μέσα σὲ πανάρχαια σπίτια, γριὲς τερατόμορφες, ἀνάμεσα σὲ νάνο καὶ κουκουδάγια, καὶ κορόιδες κοκέτες, ἀνύπαντρες καὶ παπέλες, δροσερές, ἐφηβικὲς σὰν πεταλοῦδες...

Ὅμως νά! τὴν ἀθέτησα τὴν ὑποσχεσή μου. Δὲν ἀποφασίζω μὲ τὸ σημερινό. Δηλώνω ὑπεύθυνα πὼς μὲ τὸ ἐρχόμενο, θὰ τελειώσω.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ». Κυριακὴ 28 Ἰουνίου 1959

16/3/138-1

«Ο ΜΙΣΑΝΘΡΩΠΟΣ» ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

«ΔΥΣΚΟΛΟΣ», Η ΑΚΕΡΑΙΗ ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ

ΦΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗΝ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΩΝ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ

Μία ἀνάλυσις τοῦ μόλις ἐκδοθέντος κειμένου ὑπὸ τοῦ συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς ὁλόκληρης, ἀκέραιας, κωμωδίας τοῦ Μενάνδρου δὲν ἀποτελεῖ περιορισμένα φιλολογικὸ γεγονός. Εἶναι κάτι ποὺ ἀφορᾶ γενικώτερα τὸν πνευματικὸ πολιτισμό μας. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου, ἀποκαθίσταται ἔτσι ἕνας κρίκος ποὺ ἔλειπε, καὶ κρίκος ὄχι κοινός, ἀντίθετα: ἐξαιρετικὰ κρίσιμος, ὅπως θὰ ἰδοῦμε πιό κάτω. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐπαφῆς μας μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, φωτίζεται ἔμμεσα ἀλλὰ καὶ ζεστά, ἀνθρώπινα μιὰ ἐποχὴ σημαντική, ἡ σημαντικότερη μετὰ τὸν κλασικὸ αἰῶνα: ἡ στιγμὴ ὅπου τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα, ὑπερώριμο, φτάνει στὴν πιό ἰδανική του ἐκλέπτυνση καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἀρχίζει νὰ λυγίζει σιγὰ - σιγὰ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ἱστορικοῦ του μεγαλείου. Τέλος, ἀπὸ εἰδικότερη σκοπιά, χύνεται φῶς, καὶ φῶς θαμπωτικό, στὴ γενεαλογία τῆς δραματουργικῆς μας, στὴν καταγωγὴ τῶν ἐπικρατέστερων χαρακτήρων τῆς νεώτερης κωμωδίας, στὴν πατρότητα τόσων καὶ τόσων ἐπινοήσεων, ποὺ τὶς ὑποπτευόμασταν μόνον ἀπὸ ποῦ ξεκινᾶνε, ἐνῶ φαίνονταν ν' ἀνήκουν στὸ δημιουργικὸ δαιμόνιο τῶν θεμελιωτῶν τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ θεάτρου. Ἡ κωμωδία αὐτὴ τοῦ Μενάνδρου — ὁ «Δύσκολος» — ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη φιλολογική της ἔκδοση ποὺ ἔγινε στὴν Ἑλβετία, δοκιμάστηκε τὶς προάλλες καὶ στὴ σκηνή, στὴ Γενεύη. Καὶ ἡ ἐπιτυχία της — ἡ καθαρῶς πιά θεατρική — ὅπως διαβάζουμε, εἶταν ἀξιοσημείωτη. Ἀνάγκη λοιπὸν τώρα νὰ πληροφορηθεῖ εὐρύτερα καὶ τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὰ σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ εἶναι τμῆμα πολύτιμο τῆς πνευματικῆς κληρονομιᾶς του. Θὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ, μὲ τὴν ἀκόλουθη σειρά: Μετὰ τὶς πρῶτες, γενικοῦ τύπου, πληροφορίες, θὰ ἐκθέσουμε ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς κωμωδίας. Κατόπι θὰ παραθέσουμε, συνοπτικά, ὅσα φιλολογικὰ στοιχεῖα ἀπεκόμισε ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο, ποὺ τὸ ἔχουμε τώρα κι' ἐμπρὸς στὰ μάτια μας σὲ φωτοτυπία. Τέλος θὰ ἐξηγήσουμε, ἀπὸ καθαρὰ θεατρικὴ πλευρά, τὸ νόημα τοῦ γεγονότος, τὴ σημασία τοῦ ἔργου καὶ τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχει ὁ «Δύσκολος» γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Δράματος.

❁

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου — γύρω στὶς ἑκατὸν πέντε κωμωδίες — μόνον ἀποσπάσματα εἶχανε φτάσει ὣς τὶς ἡμέρες μας. Ἔλειπε ἕνα ἀκέραιο ἔργο τοῦ μεγαλύτερου ἐκπροσώπου τῆς Νέας Ἀττικῆς Κωμωδίας. Ἀπὸ τ' ἀποσπάσματα αὐτά, κι' ἀπὸ τὶς μιμήσεις τῶν ἔργων τοῦ Μενάνδρου, ποὺ εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Ρωμαῖος κωμωδιογράφος Τερέντιος, κυρίως, οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς εἶχαν χαρακτηρίσει λίγο - πολὺ κατὰ συμπερασμό, τὴν τέχνη τοῦ Μενάνδρου, τὴν ἰσχυρὴ πρωτοτυπία του, τὸν ἔντονα προσωπικό του χαρακτῆρα, τὰ γενικὰ γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς του, τὴ συμβολή του στὴν πορεία τῆς Ἀττικῆς Κωμωδίας. Ξαφνικά, ἕνας πάπυρος ποὺ βρέθηκε πέρυσι στὴν Αἴγυπτο, καὶ ποὺ ἀγοράστηκε ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη Μποντμὲρ τῆς Γενεύης, ἔκανε ἀμέσως αἰσθητὸ πὼς ἔρχεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ φῶς μιὰ ἀτόφια κωμωδία τοῦ Μενάνδρου. Ὁ τίτλος της εἶταν γραμμένος στὸ τέλος τοῦ κειμένου: «Μενάνδρου. Δύσκολος». Τὸ ὑπόμνημα, ἐξ ἄλλου, ('Υπόθεση καὶ Διδασκαλία) ποὺ βρίσκεται ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ χειρογράφου, προσδιόριζε σαφέστερα ἀκόμα τὴν ταυτότητα τοῦ ἔργου. Εἶναι μιὰ ἔμμετρη σύνοψη τοῦ μύθου, ἡ πληροφορία πὼς τὸ ἔργο πρωτοπαίχτηκε στὰ Λήναια, ἐπὶ ἄρχοντος Δημογένους, πὼς κέρδισε τὴ νίκη —πρᾶγμα πολὺ σπάνιο, ἀλλοίμονο! γιὰ τὸν Μένανδρο, ποὺ δὲν τὸν κατάλαβε ἡ ἐποχή του— πὼς πρωταγωνίστησε ὁ Σκαιφεὺς Ἀριστόδημος καὶ πὼς ἔχει τὸν ὑπότιτλο «Μισάνθρωπος». Μὲ τὸν τελευταῖο τοῦτο τίτλο, «Κνήμων ὁ Μισάνθρωπος» ἔγινε καὶ ἡ θεατρικὴ δοκιμὴ τοῦ ἔργου στὴ Γενεύη: Ὁ τίτλος «Δύσκολος» δὲν μποροῦσε ν' ἀποδοθεῖ μὲ ἀκρίβεια στὰ γαλλικά. Γιὰ μᾶς, θὰ ἐσήμαινε «ὁ ἀναποδιασμένος», ἢ, ἁπλούστερα ἀκόμα, «τὸ στραβόξυλο»...

Προτοῦ μποῦμε στὴν ἀνάλυση τοῦ ἔργου, θὰ προσθέσουμε δυὸ ἀκόμα πληροφορίες: Ὁ πάπυρος μὲ τὸ κείμενο τοῦ «Δύσκολου» εἶναι τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα καὶ τὸ ἔργο γράφτηκε ὅταν ὁ ποιητὴς τους εἶταν εἰκοσιπέντε χρονῶν. Δηλαδὴ γύρω στὰ 317 π.Χ. Εἶχε ἀρχίσει τὴ σταδιοδρομία του πολὺ νέος: εἴκοσι χρονῶν. Ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι πέθανε πενηντάρης, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἔγραφε τρεῖς ὡς τέσσερες κωμωδίες τὸ χρόνο. Κατὰ τὸν Πλούταρχο ἄλλωστε, ἡ δημιουργική του ἄνεση εἶταν μεγάλη. Σὲ κάποιον ποὺ τοῦ θύμιζε πὼς τὰ Μεγάλα Διονύσια ζυγώνουν καὶ ἔργο δὲν ἔχει ἑτοιμάσει ἀκόμα, ὁ Μένανδρος εἶχε ἀποκριθεῖ: «Μὰ τοὺς θεούς! ἡ κωμωδία μου εἶναι ἕτοιμη. Τὸ σχέδιο εἶναι στὸ νοῦ μου, δὲν ἔχω παρὰ νὰ τὴ γράψω...».

Τὴ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση καὶ δημοσίευση τοῦ κειμένου τοῦ «Δύσκολου» τὴ χρωστᾶμε στὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης κ. Βικτὼρ Μαρτέν, βοηθημένον ἀπὸ τὸν καθηγητὴ φὸν ντὲρ Μύλλ, τὴ Δίδα Πηνελόπη Φωτιάδη, διπλωματοῦχο τῆς Ὀξφόρδης, καὶ τὸν φιλόλογο κ. Μπερτρὰν Μπουδιέ.

Ἂς ἰδοῦμε τὴν ἀνάλυση οὐ ἔργου κατὰ πράξεις.

❁

Προλογίζει ὁ Πάν. Πρῶτα - πρῶτα μᾶς ἐξηγεῖ ποῦ διαδραματίζεται τὸ ἔργο καὶ' ἔτσι ἔχουμε τὸν τόπο του καὶ τὴ σκηνογραφία του. Εἶναι στὴ Φυλὴ τῆς Ἀττικῆς. Ἀντίκρυ στὸ θεατή, τὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν. Ἀριστερά του, τὸ σπίτι τοῦ Κνήμονος, δεξιὰ τοῦ Γοργία. Ὁ Κνήμων, μᾶς λέει ὁ Πάν, εἶναι «ἄνθρωπος ἀπάνθρωπος σφόδρα», ποὺ στὸ μάκρος μιᾶς ζωῆς ἀρκετὰ μεγάλης δὲν εἶπε ποτὲ του λόγο καλὸ σὲ κανένα. Εἶχε πάρει γυναίκα μιὰ χήρα μὲ μικρὸ παιδί, ἕνα ἀγόρι, ἀλλὰ τὰ πήγαιναν ἄσχημα, τσακωνόταν μαζί της μέρα - νύχτα. Ἕνα κορίτσι ποὺ τοὺς γεννήθηκε, ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ νέους καυγάδες. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶταν νὰ φύγει ἡ γυναίκα, νὰ πάει νὰ καθήσει χωριστὰ μὲ τὸ γιό της, παλικάρι τώρα πιά, ποὺ ζοῦσε καλλιεργώντας ἕνα χωραφάκι καὶ εἶχε κι' ἕνα δούλο πιστό, κληρονομιὰ ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ὁ νέος εἶναι γνωστικός, γιατὶ τὸν ἄνθρωπο τὸν ὡριμάζει ἡ πεῖρα. Ὁ γερο - Κνήμων ζεῖ μονάχος μὲ τὴν κόρη του καὶ μὲ μιὰ γριὰ ὑπηρέτρια: κουβαλάει ξύλα, σκάβει ὁλημερίς, δὲν χωνεύει ἄνθρωπο «ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς γειτόνους καὶ τὴ γυναίκα του καὶ φτάνοντας ἴσαμε τὸ Χολαργὸ ἐκεῖ - κάτω». Ὅμως ἡ κοπέλλα εἶναι καλή, ἔχει ἀνατροφή, τιμᾶ τὶς Νύμφες κι' ὁ Πὰν τὴ συμπαθεῖ. Βρῆκε λοιπὸν ὁ θεὸς τὴν εὐκαιρία ποὺ ἕνας νέος, γιὸς πατέρα πολὺ εὔπορου, πάει μιὰ μέρα νὰ κυνηγήσει σ' αὐτὰ - ἐδῶ τὰ μέρη, καὶ τὸν ἔκανε νὰ ἐρωτευτεῖ μὲ πάθος τὴν κοπέλλα. «Αὐτὰ εἶναι τὰ κυριότερα — καταλήγει ὁ Πάν. — Τὰ καθέκαστα θὰ τὰ ἰδῆτε, ἂν θέλετε. Δὲν ἔχετε παρὰ νὰ θελήσετε. Ἄλλωστε μοῦ φαίνεται πὼς βλέπω τὸν ἐρω-

ΙΔΡΥΜΑ ΚΟΤΣΑΝΗ ΚΕΝΤΡΟ CLASSICAL STUDIES ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

τευμένο νὰ ἔρχεται, μαζὶ μὲ τὸν συγκυνηγό του. Κουβεντιάζουν γι' αὐτὰ ἀκριβῶς».

Μπαίνουν στὴ σκηνὴ ὁ Σώστρατος — ὁ ἐρωτευμένος νέος — καὶ ὁ παράσιτος Χαιρέας. Ὁ πρῶτος, ἐξηγεῖ στὸ δεύτερο πὼς εἶναι ἐρωτευμένος τρελλὰ μὲ τὴν κοπέλα καὶ τὸν πληροφορεῖ πὼς ἔχει στειλει στοῦ πατέρα της τὸν δοῦλο του τὸν Πυρρία νὰ τοῦ κλείσει συνάντηση μαζί του. Ὅμως δὲν τὸν βλέπει ἀκόμα νὰ γυρίζει πίσω κι' ἀνησυχεῖ πολύ. Ὁ Πυρρίας φτάνει τὴν ἴδια στιγμή, τρέχοντας, κυνηγημένος. Ὁ Κνήμων τὸν ὑποδέχτηκε κατὰ τὸ συνήθειό του. Τὸν ἔβρισε, τὸν πετροβόλησε, τὸν ἔστρωσε στὸ κυνῆγι. Ἡ κίνηση τῆς σκηνῆς αὐτῆς, μὲ τὸ ζωηρό της, τὸν «στακκάτο» διάλογο, τὴν εὐλυγισία, τὴν ἐλαφρότητα ποὺ τῆς δίνει ἡ εἴσοδος τοῦ Πυρρία, εἶναι τὸ αὐθεντικότερο πρότυπο γιὰ τὶς ἀνάλογες τοῦ Μολιέρου. Ἀλλὰ ὁ προσεχτικὸς ἀναγνώστης τοῦ «Δύσκολου» δὲν κάνει ἐδῶ ἄλλο παρὰ ν' ἀρχίζει μόνο νὰ ξαφνιάζεται. Τὸν περιμένουν σὲ κάθε βῆμα ἀλλεπάλληλες, πολύτιμες καὶ λεπτότατης ὑφῆς ἐκπλήξεις...

Ὁ Κνήμων ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος. Ἐνῶ ὁ Χαιρέας βρίσκει εὐκαιρία καὶ τὸ σκάει, ὁ ἀναποδιασμένος γέρος μονολογεῖ. Μακαρίζει τὸν Περσέα ποὺ εἶχε φτερὰ κι' ἔτσι μποροῦσε ν' ἀποφεύγει τοὺς ἀνθρώπους· καὶ ἀκόμα γιατὶ εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ κάνει τοὺς ἐνοχλητικοὺς πέτρες. «Ἂν εἶχα ἐγὼ αὐτὴ τὴ δύναμη, λέει ὁ Κνήμων, θὰ γέμιζα τὸν κόσμο ἀνδριάντες!» Ἐκείνη τὴ στιγμὴ τὸ μάτι του παίρνει τὸν Σώστρατο. Ἀγριεύει ποὺ τὸν βλέπει μπροστὰ στὴν πόρτα, ὁ νέος ὅμως ἰσχυρίζεται πὼς περιμένει ἐκεῖ κάποιον γνωστό του. Ὁ γέρος μπαίνει ἀπότομα στὸ σπίτι του καὶ ὁ Σώστρατος, ἀπελπισμένος, λογαριάζει νὰ ζητήσει τὴ βοήθεια τοῦ Γέτα, ἑνὸς τετραπέρατου δούλου τοῦ πατέρα του. Θὰ εἶναι ὁ κλασικὸς ὑπηρέτης ἢ ὑποταχτικὸς τῆς μετέπειτα εὐρωπαϊκῆς κλασικῆς κωμωδίας: ὁ πρόγονος τοῦ Ἀρλεκίνου, τοῦ Σκαπέν, τοῦ Σγαναρέλλου, ἀκόμα καὶ τοῦ Φιγκαρό.

Ἡ σκηνὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ἔχει μιὰν ἐξαίσια χάρη στὴ δροσερή της ἁπλότητα: Ἡ κόρη τοῦ Κνήμονος βγῆκε ἀπὸ τὸ σπίτι της μὲ μιὰ χύτρα στὰ χέρια της. Εἶναι κατασταλαγμένη, ἀπελπισμένη, γιατὶ ἡ γριὰ παραμάννα της, πηγαίνοντας νὰ βγάλει νερὸ ἀπὸ τὸ πηγάδι, ποὺ τῆς εἶχε ζητήσει νὰ τοῦ ζεστάνει ὁ Κνήμων, ἄφησε νὰ τῆς πέσει μέσα ὁ κουβᾶς. Τώρα, πάει! θὰ τὴν τσακίσει στὸ ξύλο τὴ γριὰ ὁ πατέρας. Ἡ κοπέλα θέλει νὰ σώσει τὴν κατάσταση πηγαίνοντας νὰ πάρει νερὸ ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἄντρο τῶν Νυμφῶν, ὁ Σώστρατος ὅμως ποὺ τὴ βλέπει ζαλίζεται κυριολεκτικὰ ἀπὸ τὴν ὀμορφιά της. Στὸ κατώφλι τοῦ ἱεροῦ, ἡ κοπέλα, διστάζει, ντρέπεται νὰ μπεῖ, γιατὶ βλέπει ξένους μέσα. Ὁ Σώστρατος τότε τῆς παίρνει ἀπὸ τὰ χέρια της τὴ χύτρα καὶ πάει αὐτὸς νὰ τὴ γεμίσει. Ἕνας θόρυβος ποὺ ἀκούγεται, κάνει τὴν κοπέλα νὰ κατατρομάξει. «Ἂν ἔρχεται ὁ μπαμπᾶς;» — ὁ «πάππας» στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς, τὸ χαϊδεμένο τοῦ πατὴρ — «Θὰ μὲ δεῖρει ἂν μὲ βρεῖ ἔξω». Ὅμως εἶναι ὁ Δάος, ὁ αὐστηρὸς δοῦλος τοῦ Γοργία τοῦ ἀδελφοῦ της ἀπὸ μητέρα. Ἁρπάζει αὐτὸς τὴ χύτρα ποὺ φέρνει στὸ μεταξὺ ὁ Σώστρατος καὶ ξαποστέλνει τὸ κορίτσι στὸ σπίτι. Ὁ ἐρωτευμένος μὲ τὸν ὑπηρέτη του φεύγουν κι' αὐτοί, καὶ ὁ Δάος, μόνος, δηλώνει πὼς ἐπειδὴ δὲν τοῦ ἀρέσουν τὰ καμώματα τοῦ νέου, θὰ εἰδοποιήσει τὸν ἀδελφὸ τῆς κοπέλας νἄχει τὸ νοῦ του.

Ὅμως ἡ πρώτη πράξη τέλειωσε. Ὁ Δάος βλέπει, λέει, νἄρχονται μερικοὶ προσκυνητὲς τοῦ Πανὸς ποὺ βρίσκονται στὸ κέφι — «ὑποβεβρεγμένοι» — καὶ φεύγει γιὰ νὰ μὴ τοὺς ἐνοχλήσει. Ἐδῶ, ἔπαιρνε θέση τὸ πρῶτο χορικὸ τοῦ ἔργου ποὺ, κατὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ Μενάνδρου, εἶταν ἐμβόλιμο, ξένο στὴ δράση. Ἕνα «ἐντερμέτζο».

Θὰ ἰδοῦμε ὅμως στὸ ἐρχόμενο τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τρίτη 30 Ἰουνίου 1959

16131139-1

«Ο ΜΙΣΑΝΘΡΩΠΟΣ» ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

«ΔΥΣΚΟΛΟΣ», Η ΑΚΕΡΑΙΗ ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ

ΜΙΑ ΠΛΟΚΗ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΤΟΣΟΝ «ΜΟΝΤΕΡΝΑ» ΤΕΧΝΑΣΜΑΤΑ

2 ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΜΟΛΙΣ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΤΟΥ ΜΑΣ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ δεύτερη πράξη τοῦ «Δύσκολου» ἀρχίζει μὲ τὴν ἐμφάνιση στὴ σκηνὴ τοῦ ἀδερφοῦ τῆς ἡρωΐδας, τοῦ Γοργία, συνοδευόμενου ἀπὸ τὸν γνωστό μας πιὰ δοῦλο του Δάο. Ὁ Γοργίας ἐπικρίνει τὸν Δάο γιατὶ δὲν προστάτεψε σωστὰ τὴν ἀδερφή του. Νέος μετρημένος, φρόνιμος, ἀλλὰ καὶ λιγάκι ἠθικολόγος μᾶς δείχνεται αὐτὸς ὁ Γοργίας στὸ ἔργο τοῦτο πού, ἀνάμεσα στ' ἄλλα του ζηλευτὰ προτερήματα, διακρίνεται καὶ γιὰ τὴ λεπτότατη διαγραφὴ τῶν χαοακτήρων. Σὰ γιὰ νὰ διαψεύσει ὅμως τὸν Γοργία, παρουσιάζεται τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ Σώστρατος, ἀποφασισμένος νὰ ζητήσει τὴν κόρη σὲ γάμο. Στὸ διάλογο ποὺ ἀρχίζει ἀνάμεσα στοὺς δυό, τὸν ἐρωτευμένο καὶ τὸν ἀδερφό, ἐπισημαίνουμε ἀμέσως μιὰν ἄλλη διακριτικὰ λεπτή, ποιητική, ἀπόχρωση τῆς τέχνης τοῦ Μενάνδρου: Οἱ δυὸ αὐτοὶ ἐξ ἴσου τίμιοι κι' εὐγενικοὶ νέοι, ἂν καὶ ξεκινημένοι ἀπὸ ἀντίθετες κατευθύνσεις, καταλαβαίνονται ἀμέσως. Ὁ Σώστρατος ἐξηγεῖ τὴν ἀγνότητα τοῦ σκοποῦ του: θέλει νὰ ζητήσει τὴν κόρη σὲ γάμο, καὶ δίχως προῖκα. Ὁ Γοργίας ἐκτιμᾶ τὴν πρόθεσή του, ἀλλὰ προβάλλει τὸ κρίσιμο ἐμπόδιο: τὸν δύσκολο, ἰδιότροπο χαρακτῆρα τοῦ πατέρα της. Προσφέρεται λοιπὸν νὰ βοηθήσει αὐτὸς τὸν ἐρωτευμένο: Τοῦ κάνει τὴ σύσταση νὰ μὴ δειχτεῖ στὰ μάτια τοῦ γερο - Κνήμονος ἄεργος, κομψευόμενος, νὰ ὑποκριθεῖ, ἀντίθετα, τὸν φτωχὸ ξωμάχο. Ὁ Σώστρατος, ἀδίστακτα, ἁρπάζει τὸ δικέλλι ποὺ τοῦ δίνουν καὶ ξεκινάει γιὰ τὴ δουλειά. Τὸ μόνο ποὺ φοβᾶται εἶναι πὼς τὸ δικέλλι αὐτό, ἡ ἀξίνα ἡ ὑπερβολικὰ βαρειὰ γιὰ τὸν ἀμάθητο, ποὺ «ἄγει τάλαντα τέτταρα», θὰ τὸν ξεκάνει: «Αὐτη προσαπολεῖ με!» λέει μέσα του. Ὅμως δὲν εἶναι ὥρα γιὰ δισταγμούς.

Στὸ σημεῖο τοῦτο τοῦ ἔργου ἐμφανίζεται ἕνα νέο πρόσωπο: ὁ μάγειρος Σίκων μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀκολουθία του, τοὺς βοηθούς του — τὰ μαρμιτόνια. Ἄνθρωπος πληθωρικός, παράφορος, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν λεγομένων του ὁ Σίκων, βλαστημάει τὸ πρόβατο ποὺ φέρνει νὰ σφάξει γιὰ τὴ θυσία στὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ τὸ κάνει καλά. Ἀπὸ τὸ διάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ, μὲ τὸν καθυστερημένο, παραφορτωμένο δοῦλο Γέτα, μαθαίνουμε πὼς ἡ κυρά τους, ἡ μητέρα τοῦ Σώστρατου, εἶδε ὄνειρο ἄσχημο γιὰ τὸ γιό της: πὼς τάχα ὁ Πὰν τοῦ ἔδινε λέει ἕνα δικέλλι κι' ἕνα τομάρι καὶ τὸν πρόσταζε νὰ πάει νὰ σκάψει στὸ κοντινὸ χωράφι. Γιὰ νὰ βγεῖ σὲ καλὸ τὸ ὄνειρο, στέλνει τώρα ἡ μητέρα τοῦ Σώστρατου νὰ κάνουν θυσία στὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν. Οἱ δύο ὑποταχτικοί της Σίκων καὶ Γέτας, μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τοῦ σπιτιοῦ, μπαίνουν στὸ ἱερὸ νὰ ἑτοιμάσουν.

Τὴν τρίτη πράξη τὴν ἀνοίγει ὁ γερο - Κνήμων ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ σπίτι του. «— Γριά! λέει στὴ Σιμίκη, κλεῖσε τὴν πόρτα καὶ μὴν ἀνοίξεις σὲ κανένα ὡς που νὰ γυρίσω πίσω». Ἡ ἐμφάνιση ὅμως τοῦ Γέτα, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἀκολουθούμενος ἀπὸ μιὰν ὑπηρέτρια, τὴν Πλαγγόνα, καὶ ὕστερα ὁ ἐρχομὸς τοῦ Σίκωνος, βάζει σ' ἀνησυχία τὸν Κνήμονα. Βρίζει ποὺ βρέθηκαν μπροστὰ στὸ σπίτι του ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐνοχλητικοί. Τὴν ἴδια στιγμή, φτάνει ἀπὸ δεξιὰ καὶ ἡ μητέρα τοῦ Σώστρατου, μαζὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπο προσωπικὸ τοῦ σπιτιοῦ της. Ὅλοι μαζὶ μπαίνουν στὸ ἱερό, ἐνῶ ὁ Κνήμων, ἀπ' ἔξω: «— Αὐτὲς οἱ Νύμφες, μονολογεῖ, εἶναι μπελᾶς γιὰ μένα. Ἔτσι μοὔρχεται νὰ γκρεμίσω τὸ σπίτι μου καὶ νὰ πάω νὰ τὸ χτίσω ἀλλοῦ». Προτιμάει γιὰ τὴν ὥρα νὰ ξαναμπεῖ μέσα καὶ νἄχει τὸ νοῦ του. Ὁ Γέτας, ὡστόσο, πρῶτος, καὶ ὁ Σίκων ὕστερα, δὲν θὰ τὸν ἀφήσουν σὲ ἡσυχία: Οἱ γυναῖκες ξέχασαν νὰ φέρουν ἀπὸ τὸ σπίτι μιὰν ἀπαραίτητη χύτρα, λοιπὸν τώρα αὐτοὶ οἱ δυὸ τρέχουν νὰ ζητήσουν μιὰ δανεικὴ ἀπὸ τὴ γειτονιά. Ὁ Κνήμων τοὺς ξαποστέλνει μὲ τὸν συνηθισμένο του τρόπο, ἀγριεμένος, ἀμπαιρώνεται πάλι στὸ σπίτι του, κι' ἐκεῖνοι γυρίζουν πίσω στὸ ἱερό, νὰ βολευτοῦν ὅπως - ὅπως.

Ἔρχεται τότε ὁ Σώστρατος, ἀπὸ τὸ χωράφι. Εἶναι κατατσακισμένος, ξεθεωμένος: ἔσκαβε περιμένοντας νὰ φανεῖ ὁ γερο - Κνήμων καὶ νὰ τὸν ἰδεῖ πῶς δουλεύει, ἔσκαβε, μὰ ὁ γέρος δὲν φαινόταν! Ὁ Γέτας, βγαίνοντας ἀπὸ τὸ ἱερό, τὸν πληροφορεῖ πὼς εἶναι μέσα ἡ μητέρα του κι' ὅτι τὸν πατέρα του τὸν περιμένουν. Ὁ Σώστρατος ἀποφασίζει νὰ καλέσει στὸ τραπέζι ποὺ θ' ἀκολουθήσει τὴ θυσία, τὸν νέο του φίλο Γοργία, ὅταν ξαφνικὰ πετάγεται μέσ' ἀπὸ τοῦ σπίτι τοῦ Κνήμονος ἡ γριὰ - Σιμίκη τραβώντας τὰ μαλλιά της: Καθὼς ἐπήγαινε, λέει, νὰ βγάλει μὲ τὸ δικέλλι τὸν κουδᾶ ποὺ τῆς εἶνε πέσει στὸ πηγάδι, κόπηκε τὸ σάπιο σκοινὶ καὶ τῆς ἔπεσε μέσα καὶ τὸ δικέλλι. «Ἄλλο δὲν σοῦ μένει τώρα, τῆς λέει ὁ Γέτας, παρὰ νὰ πᾶς νὰ πέσεις κι' ἐσύ». Ὁ Κνήμων, στὸ μεταξύ, ποὺ τὸ χρειάζεται τὸ δικέλλι του, κυνηγάει φωνάζοντας τὴ γριά, τὴ φοβερίζει πὼς θὰ τὴ δέσει στὸ σάπιο σκοινὶ νὰ τὴν κατεβάσει στὸ πηγάδι. Ἄδικα προσφέρεται ὁ Γέτας νὰ φέρει καινούργιο σκοινὶ καὶ νὰ κατέβει αὐτός. Ὁ Κνήμων δὲν ἀκούει τίποτα. Κι' ὅμως ὁ Γέτας τὸν δικαιολογεῖ γιὰ τὴν παραξενιά του, ὅπως καὶ ἐμεῖς καταλαβαίνουμε καλὰ τὴ συμπόνια του: «Τί νὰ σοῦ κάνει ὁ κακορίζικος, μὲ τέτοια ζωὴ ποὺ ζεῖ! λέει ὁ δοῦλος. Γεωργὸς τῆς Ἀττικῆς εἶναι, παλεύει μὲ πέτρες ποὺ δὲν βγάζουν παρὰ θυμάρι καὶ φασκομηλιά. Τί διάφορο νὰ δεῖ!» Αἰώνια ξεραΐλα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, φτώχια τῆς φυλῆς ἀθεράπευτη, ποὺ διαυλακώνεις τὴν ἱστορία ἄγονη μαζὶ καὶ μυρωμένη...

Ἡ πράξη κλείνει μὲ τὴ σκηνὴ ὅπου ὁ Σώστρατος προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸ Γοργία νἄρθει στὸ τραπέζι, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀρνεῖται γιὰ νὰ μὴν ἀφήσει μόνη τὴ μητέρα του. Εἶναι μιὰ παραπάνω τρυφερὴ νότα μέσα στὸν πίνακα αὐτὸν πού, καθὼς θὰ εἶδε ὁ ἀναγνώστης, ἀναδίνει τὴ θαλπωρή, τὴν ἄχνα, τῶν οἰκείων τόνων, τῶν ἁπλῶν ἀθρώπων τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὁ Μένανδρος αὐτὸς - ἐδῶ εἶναι ὅ,τι οἱ ἔξοχοι ἐκεῖνοι, χαιμηλόφωνοι ζωγράφοι τῆς σπιτικῆς ζωῆς: οἱ Ὁλλανδοὶ τοῦ 17ου αἰώνα.

Ζωηρὰ ἀρχίζει ἡ τέταρτη πράξη: Ἡ γριὰ - Σιμίκη βγαίνει ἀπὸ τὸ σπίτι ξεφωνίζοντας γιὰ βοήθεια. Ὁ ἀφέντης της, ποὺ πῆγε νὰ βγάλει μονάχος του τὰ πεσμένα στὸ πηγάδι, γλύστρησε κι' ἔπεσε μέσα! Ὁ Σίκων, τῆς κάνει τὴ σύσταση νὰ τοῦ πετάξει ἀπὸ πάνω καὶ μιὰ πέτρα νὰ τὸν ἀποτελειώσει Ὁ Γοργίας ὅμως, ὁ μεγαλόψυχος κι' εὐγενικός, παίρνοντας μαζί του καὶ τὸν Σώστρατο, ὁρμάει στὸ σπίτι. «Ὑπάρχουν θεοί, μὰ τὸν Διόνυσο!» μονολογεῖ ὁ Σίκων. «Τώρα ποὺ ἔπεσες στὸ πηγάδι, πιέ το κιόλας ὅ,τι νερὸ γιὰ νὰ μὴν ἔχεις νὰ δίνεις νερὸ κανενός!» Ἀλλὰ κ' ἡ κοπέλλα ἀκούγεται μέσ' ἀπὸ τὸ σπίτι νὰ ξεφωνίζει. Ὁ Σώστρατος βγαί-

Συνέχεια εἰς τὴν 5ην σελίδα

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ CLASSICAL STUDIES ATHENS MDCCCLXXIII

Ο «ΔΥΣΚΟΛΟΣ» ΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

νοντας σὲ λίγο, ἀφηγεῖται πῶς γλυτώσανε τὸν Κνήμονα: Στὸ πηγάδι, κατέβηκε ὁ Γοργίας. Ὁ Σώστρατος, στεκότανε μὲ τὴ μικρὴ ἀπάνω καὶ κοίταζαν. «Ἐκείνη, τραβοῦσε — λέει — τὰ μαλλιά της, ἔκλαιγε, χτυπιόταν. Κι' ἐγώ, τὸ χρυσὸ παιδί, σὰ νἄμουν, μὰ τοὺς θεούς! ὁ προστάτης της ἐκεῖ δίπλα, τὴν ἐξόρκιζα νὰ ἡσυχάσει, καὶ κοίταζα ζαλισμένος τὸ σπάνιο αὐτὸ ἀριστούργημα». Τρεῖς φορὲς πήγε νὰ τοῦ φύγει, ἀπὸ τὴν ἀφηρημάδα, τὸ σκοινὶ ποὺ κράταγε τὸν Γοργία· ὅμως ἐκεῖνος, ὁ «Ἄτλας», ἄντεξε.

Ὁ Γοργίας ἔρχεται σὲ λίγο ὑποβαστάζοντας τὸν κατατσακισμένο Κνήμονα, ποὺ διδαγμένος τώρα — ὅσο μπορεῖ αὐτὸς νὰ διδαχτεῖ — ἀπὸ τὸν πάθημά του, δηλώνει πὼς παραιτεῖται στὸ ἑξῆς ἀπὸ τὴν κακία του. Λέει τοῦ Γοργία νὰ φωνάξει τὴ μητέρα του. Αὐτόν, τὸ σωτήρα του, τὸν υἱοθετεῖ καὶ τοῦ παραχωρεῖ τ' ἀγαθά του. Τὰ μισά, νὰ τὰ δώσει προῖκα στὴ Μυρρίνη — κι' ἐδῶ εἶναι ποὺ μαθαίνουμε γιὰ πρώτη φορὰ τ' ὄνομα τῆς κοπέλλας. Ὁ Γοργίας προτείνει γιὰ γαμπρό του τὸν Σώστρατο, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς βοήθησε κι' αὐτὸς στὸ γλυτωμό τοῦ γέρου. Ὁ Κνήμων κοιτάζει τὸν Σώστρατο, τὸν βλέπει ἡλιοκαμένον, συμπεραίνει πὼς εἶναι γεωργὸς καὶ πείθεται ἔτσι νὰ δώσει τὴ συγκατάθεσή του.

Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Κνήμονος, παρουσιάζεται ὁ πατέρας τοῦ Σώστρατου, ὁ Καλλιπίδης. Ὅμως αὐτουνοῦ δὲν θὰ τοῦ ποῦν ἀκόμα τίποτα, γιατὶ εἶναι πεινασμένος. Οἱ δυὸ νέοι ὁρίζουν συνάντηση στὸ σπίτι τοῦ Γοργία, ἀργότερα, καὶ ἡ λύση τοῦ ἔργου ἀναβάλλεται γιὰ τὴν ἑπόμενη καὶ τελευταία πράξη.

Ἡ πέμπτη αὐτὴ πράξη τοῦ «Δύσκολου» περιέχει ἐκεῖνο ποὺ ἡ προχωρημένη — ὑποτίθεται — τεχνικὴ τοῦ 19ου αἰώνα ἀποκαλοῦσε rebondissement. Εἶναι ἕνα τέχνασμα καθόλου ξεπερασμένο καὶ σήμερα, ἀφοῦ, ἀντίθετα, τὸ χρησιμοποιοῦμε κάποτε κατὰ κόρον. Συνίσταται στὸ ξανακύλισμα τῆς πλοκῆς χάρη σ' ἕνα ἐμπόδιο, ἀπρόοπτο ἢ νέα ἀντίδραση τῆς τελευταίας ὥρας. Ἐδῶ, στὸν «Δύσκολο», τὰ ξανακυλίσματα εἶναι δύο. Τὸ πρῶτο, τὸ ἀσθενέστερα, ἡ ἀντίρρηση τοῦ Καλλιπίδη νὰ δώσει τὴν κόρη του γυναίκα στὸ Γοργία. Καλὰ ὁ Σώστρατος νὰ πάρει τὴ Μυρρίνη. Ἀλλὰ «νύφη καὶ γαμπρὸς φτωχοί, πάει πολύ!»

Τὸ ἐμπόδιο αὐτὸ ὁ Σώστρατος θὰ τὸ ὑπερπηδήσει μὲ μιὰ μικρὴ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν ἀσκάθεια τοῦ πλούτου. Ἄνθρωπος καλοκάγαθος ὁ Καλλιπίδης δὲν ζητάει ἄλλωστε καὶ πολλὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ μεταπειστεῖ. Ζωηρότερη, σκληροτράχηλη, εἶναι ἡ ἀντίρρηση τοῦ Γοργία νὰ πάρει τὴν προσφερομένη κοπέλλα: Εἶναι φτωχός, καὶ δὲν τοῦ ἀρέσει νὰ ζεῖ εἰς βάρος ἄλλων. «Τὸν ἑαυτό μου — λέει μὲ ἀξιοπρέπεια — τὸν κρίνω ἄξιό της — ὅμως δὲν εἶναι σωστὸ νὰ πάρω πολλά, ἀφοῦ ἔχω λίγα».

Φυσικά, ὅλα στὸ τέλος θὰ ταχτοποιηθοῦν. Ἔρχονται οἱ γυναῖκες τῶν δυὸ οἰκογενειῶν νὰ γνωριστοῦν μεταξύ τους, οἱ γάμοι ὁρίζονται γιὰ τὴν ἑπομένη, ὁ Γοργίας πηγαίνει νὰ φέρει καὶ τὸν γερο - Κνήμονα, νὰ πάρει κι' ἐκεῖνος μέρος στὴ χαρά. Δὲν εἶναι εὔκολη δουλειά, γιατὶ ὁ ἀναποδιασμένος, ἀναποδιασμένος θὰ μένει πάντα. Ἡ μιὰ - Σιμίκη βρίζει τὸν ἀφέντη της γιὰ τὴ δυστροπία του, ἀλλὰ ὁ Σίκων καὶ ὁ Γέτας βάζουν σ' ἐνέργεια τὰ μεγάλα μέσα: Πάνε καὶ τὸν φέρνουν σηκωτὸ τὸν γέρο, τοῦ φορᾶνε ἕνα στεφάνι καὶ τὸν ἐξαναγκάζουν νὰ μπεῖ μὲ τοὺς ἄλλους στὸ χορό.

Ὁ Σίκων κλείνει τὸ ἔργο ἀπευθυνόμενος στοὺς θεατές: Τοὺς ζητάει νὰ χαροῦν ποὺ ὁ ἀναποδιασμένος τιμωρήθηκε, νὰ χειροκροτήσουν, καὶ ἄμποτε ἡ φίλη τοῦ γέλιου, ἡ Νίκη, νὰ τοὺς ἔχει ὑπὸ τὴ σκέπη της...

Αὐτὴ εἶναι, ἀναλυτικά, ἡ δράση τοῦ «Δύσκολου». Στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο σημείωμα, θὰ ἰδοῦμε τὸ ἔργο κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας ποὺ τοῦ ἔχει γίνει ὡς τώρα, — καὶ τῆς Τέχνης.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Ἰουλίου 1959

16131140.

«Ο ΜΙΣΑΝΘΡΩΠΟΣ» ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

«ΔΥΣΚΟΛΟΣ», Η ΑΚΕΡΑΙΗ ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ

Ο «ΑΘΗΝΑΙΟΣ» ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΜΟΛΙΣ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΤΟΥ ΜΑΣ **κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ**

3 ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΝ

Μὲ πολλὴ, κι' εὐκολονόητη, συγκίνηση περιεργάζεται ὁ σύγχρονος μελετητὴς—ἀκόμα περισσότερο ἂν εἶναι Ἕλληνας—τὸν πάπυρο μὲ τὸ κείμενο τοῦ «Δύσκολου», ἔστω καὶ φωτοτυπημένον. Εἶναι πολὺ εὐανάγνωστος. Τὰ φύλλα—ἔντεκα τὸ ὅλο — ἔχουν διαστάσεις 27,5 ἐπὶ 13 ἑκ. καὶ εἶναι γραμμένα κι' ἀπὸ τὶς δυὸ ὄψεις. Μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει κανένας στὸ χειρόγραφο δύο διαφορετικοὺς γραφικοὺς χαρακτῆρες· ὁ δεύτερος ἀντιγραφέας ὡστόσο δὲν ἔχει γράψει παρὰ μιὰ καὶ μόνο σελίδα, κι' αὐτὴν ἐνδιάμεση. Τὸ γιατί, εἶναι δυσκολοεξήγητο.

Τὸ χειρόγραφο ἔχει φτάσει στὶς ἡμέρες μας πολὺ καλὰ διατηρημένο. Μόνο λίγοι στίχοι τοῦ ἔργου ἔχουν χαθεῖ μὲ τὸ ἀπάνω μέρος τοῦ ὄγδοου καὶ τοῦ ἕνατου φύλλου. Ἡ ἀρίθμηση, ἐξ ἄλλου, τῆς πρώτης σελίδας—ΙΘ'—μᾶς δείχνει πὼς ὁ «Δύσκολος», μολονότι ἀκέραιος, εἶχε ἀντιγραφεῖ ἐδῶ δεύτερος· Πρέπει, πρὶν ἀπ' αὐτόν, τὸ χειρόγραφο νὰ περιεῖχε μιὰν ἄλλη κωμωδία τοῦ Μενάνδρου. Εἶναι χαμένη ὁριστικά; Θὰ κάνει κάποτε τὴν ἐμφάνισή της στὰ χέρια πάλι κάποιου ἀρχαιοκάπηλου; Διόλου ἀπίθανο. Συνηθέστατα, καὶ γιὰ λόγους εὐνόητους, ἕνα μυστήριο σκεπάζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἕνα πολύτιμο, ἀρχαῖο χειρόγραφο, ἔρχεται σὲ φῶς. Εἶναι ἡ περίπτωση καὶ τοῦ «Δύσκολου»...

Διάφορα χαρακτηριστικὰ τοῦ παπύρου αὐτοῦ κάνουν τὸν κ. Βικτὼρ Μαρτὲν νὰ θεωρήσει πιθανὸ πὼς δὲν πρόκειται γιὰ χειρόγραφο ἰδιωτικῆς συλλογῆς, ἀλλὰ γιὰ διδακτικὸ βιβλίο. Ἂν ὅμως ἡ διατήρησή του εἶναι καλή, τὸ κείμενο ἔχει ἀντιγραφεῖ μὲ ἀρκετὴ ἀπροσεξία. Ὁ «Δύσκολος», γραμμένος, φυσικά, σὲ ἰαμβικὸ τρίμετρο, παρουσιάζεται ἐδῶ μὲ πολλοὺς μετρικὰ ἐλαττωματικοὺς στίχους, παραφθορὲς λέξεων, κλπ. Ἡ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, δὲν εἶταν λοιπὸν δουλειὰ καὶ τόσο ἁπλή. Ἂς προστεθεῖ στὶς δυσκολίες καὶ τὸ ὅτι, στὸ διάλογο, δὲν ἀναφέρεται, τὶς περισσότερες φορές, ποιὸ πρόσωπο μιλάει. Τὸ σημεῖο τῆς παραγράφου—μιὰ μικρὴ ὑπογράμμιση κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ στίχου—καὶ ἡ διπλή, ἐπεξηγηματικὴ τελεία, ὑποδηλώνουν τὴν ἀλλαγή. Ἀνάμεσα στοὺς στίχους 879 καὶ 880 ἔχουμε τὴ μοναδικὴ σκηνικὴ ὁδηγία τοῦ κειμένου: «Αὐλεῖ». Εἶναι τὴ στιγμὴ πού, καθὼς εἴδαμε στὴν ἀνάλυση, ὁ Γέτας κι' ὁ Σίκων βγαίνουν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν γιὰ νὰ πᾶνε νὰ φέρουν στὶς χαρὲς τὸν γερο - Κτήμονα.

Ὁ «Δύσκολος» ἀποτελεῖται ἀπὸ 969 τὸ ὅλο στίχους. Εἶναι μοιρασμένοι μὲ ἀρκετὴ συμμετρία στὶς πέντε πράξεις τοῦ ἔργου: 232 στίχους ἡ πρώτη, 194 ἡ δεύτερη, 193 ἡ τρίτη, 164 ἡ τέταρτη, 186 ἡ πέμπτη. Οἱ σχολιαστές του διατυπώνουν τὴ γνώμη πὼς τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ κάποιο πρωτότυπο ἀρκετὰ ἀρχαῖο καὶ φροντισμένο.

❁

Εἴδαμε πὼς ὁ Μένανδρος, ἂν καὶ ὁ κορυφαῖος τῆς Νέας Ἀττικῆς Κωμωδίας, δὲν στάθηκε ἰδιαίτερα τυχερὸς μὲ τοὺς συγχρόνους του Ἀθηναίους. Μέσα σ' ἑκατὸν πέντε ἔργα ποὺ ἔγραψε, δὲν βραβεύτηκε στοὺς δραματικοὺς ἀγῶνες παρὰ μόνον ὀχτὼ φορές. Περισσότερο, μοιάζει νὰ τὸν ἐξετίμησαν οἱ μεταγενέστεροι. Οἱ ἀμέσως μεταγενέστεροι, ἀργίζοντας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους κωμωδιογράφους Πλαῦτο καὶ Τερέντιο. Γιατί ὅπως αὐτὴ ἡ ἀσυνεννοησία μὲ τὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς του; Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν ἐπισημάνει οἱ φιλόλογοι, ἂς ἀναζητήσουμε κι' ἐμεῖς, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱστορικῆς τοῦ Θεάτρου ἐμπειρίας, τοὺς εἰδικοὺς λόγους.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐποχὴ ὅπου γεννιέται, ζεῖ καὶ δημιουργεῖ ὁ Μένανδρος, δὲν εἶναι ἰδιαίτερα λαμπρή. Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνα βρίσκει τὴν Ἀθήνα ταλαιπωρημένη, μοιραῖα λαβωμένη, ἀνίκανη πιὰ ν' ἀναλάβει ὕστερα ἀπὸ τὸ θανάσιμο πλήγμα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ δόξα τῶν περασμένων ἀντὶ νὰ τὴν ἐμψυχώνει, ἔβαλε κανένας πὼς τὴν καταθλίβει. Ἡ Ἀνταλκίδειος εἰρήνη ξέγραψε μέσα στὴν ταπείνωση τὸ μεγαλεῖο τῶν Μηδικῶν πολέμων. Οἱ ἡγεμονίες τῆς Σπάρτης, τῶν Θηβῶν, δὲν θὰ εἶναι παρὰ οἱ σφαδασμοὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ. Γιατί ὁ ἑλληνισμός, ὅσες φορὲς στὴν Ἱστορία διέλαμψε, μόνον ἐν πνεύματι βρῆκε τὴν καταξίωσή του. Καὶ ὁ Λυκοῦργος—ὁ ρήτωρ—καὶ ὁ Δημοσθένης, καὶ ὁ Φωκίων, μάταια φλέγονται, γίνονται παρανάλωμα τοῦ ὑψηλοῦ τους πάθους. Τὸ μόνο ποὺ κατορθώνουν—καὶ δὲν θὰ τὸ κρίνει βέβαια λίγο ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη ἡ Ἱστορία — εἶναι νὰ προσφέρουν στὸ ἡλιοβασίλεμμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου τρεῖς ἀπὸ τὶς πιὸ ὑψηλὲς τοῦ ἀναλαμπές: Ἡ Ἀθήνα τῆς μεγάλης ἐποχῆς δὲν θὰ ὑποκύψει στὸ μοιραῖο δίχως νὰ ἔχει ἀντιπαλαίσει, στὸ πρόσωπο μερικῶν μεγάλων τέκνων της.

Ὁ Μένανδρος γράφει τὸν «Δύσκολο» τὴ χρονιὰ ἀκριβῶς ποὺ ἀναλαμβάνει τὴ διακυβέρνηση τῆς Ἀθήνας ἕνας πολιτικὸς ποὺ εἶναι προπάντων φιλόσοφος: ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεύς. Ἡ σύμπτωση ἐχει τὴν εὐγλωττία της. Πνεῦμα λεπτό, ἐκλεκτό, ἀπὸ τὰ πιὸ καλλιεργημένα—καθὼς φαίνεται—τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ «ἐπιστάτης» αὐτὸς τῆς Ἀθήνας, ποὺ τὸν διόρισε ὁ Κάσσανδρος τῆς ἡγεμονεύουσας τότε Μακεδονίας, θὰ δημιουργήσει γύρω του ἕνα κλίμα ἀπαλό, φωτισμένο. Χαμογελαστό, ὅπως ἡ φιλοσοφία του. Τρυφερό, ὅπως θὰ χαρακτηρίσει ἀργότερα τὴ ρητορική του ὁ Κικέρων.

❁

Τὴν πολιτικὴ τοῦ Δημήτριου τὴν κατευθύνει ἡ ἔγνοια νὰ ἐνισχυθῆ ἡ μεσαία τάξη. Καὶ στὴ δεκαετία ποὺ θὰ διαρκέσει ἡ ἐξουσία του, θὰ μπορέσει νὰ δημιουργηθεῖ γύρω του ἕνα κλίμα ἤπιο, μετρημένο, ἀνάλογο μὲ τὰ ἤθη τοῦ κοινωνικοῦ του ἰδανικοῦ. Τὴ φιλοπατρία ὅμως τώρα τὴν ἔχει ἀντικαταστήσει ἡ ἀγάπη τῆς οἰκογενειακῆς θαλπωρῆς. Μὴ λησμονοῦμε ἔπειτα πὼς τὸν αἰῶνα αὐτὸν τὸν ἔχουν ἐκφράσει στὴν Τέχνη ὁ Πραξιτέλης καὶ ὁ Σκόπας: Κάτι τὸ ἀξεπέραστα εὐγενικό, τὸ θελκτικὸ ὡς τὴν περιπάθεια, ἀλλὰ καὶ τὸ λεπτὸ ὡς τὴν ἔκλυση ἀναδίνει ἡ δυσμικὴ αὐτὴ φλόγα τῆς μεγάλης Ἐποχῆς. Τοὺς αὐστηροὺς τόνους, τὶς ὑψηλὲς ἐξάρσεις, τὴν εὐρωστία τῶν γενεῶν ποὺ πέρασαν, τὴν ἔχει τώρα διαδεχθεῖ τὸ θεριοκήπιο, ἡ ἐκλέπτυνση ποὺ εἶναι δηλωτικὴ ἑνὸς πολιτισμοῦ ὑπερώριμου, στὰ πρόθυρα τῆς μοιραίας παρακμῆς.

Στὸν Μένανδρο βρίσκουμε νὰ διασταυρώνονται ὅλα τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ καιροῦ του. Ὁ ὀργιαστικὸς οἶστρος τῆς Ἀρχαίας Κωμωδίας — Ἀριστοφάνης — τὰ μυθικὰ ὑφὴς πρόσωπα, ἡ γκροτέσκα ὑπερβολή, ἡ πληθωρικὴ ἀθυροστομία, ἔχουν χαθεῖ. Τώρα, στὴ Νέα Κωμωδία, οἱ τόνοι εἶναι ἁπαλοὶ καὶ οἰκεῖοι, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο δὲν ἔρχεται πιὰ ἡ ἐλεύθερη φαντασία καὶ ἡ σατυρικὴ πλησμονή, ἀλλὰ ἡ ψυχολογικὴ καὶ κοινωνικὴ παρατήρηση, ἡ σπουδὴ τοῦ συναισθήματος, ἡ τέχνη τῶν ἀποχρώσεων, ἡ ρεαλιστικὴ ἔγνοια. Εἶναι μιὰ Κωμωδία ἠθῶν, ποὺ πραγματεύεται μὲ δροσερὴ ἀκρίβεια, λεπτὸ γοῦστο, τὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὶς σχέσεις τῶν κοινῶν ἀνθρώπων. Γιὰ νὰ τὸ πετύχει, γιὰ νὰ δώσει στὸ ἀντικείμενό της καλλιτεχνικὴ διάσταση, δημιουργεῖ ἐμμεσα ἕνα δικό της μῦθο. Πῶς; Μὲ τὸ νὰ πλάθη «τύπους»: Παίρνει τὶς γενικὲς περιστάσεις τῆς κοινῆς ζωῆς, τὰ κεντρικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρουσιάζουν οἱ διάφορες κατηγορίες ἀνθρώπων — γέροι, νέοι, εὔποροι, φτωχοί, ὑπηρέτες, νοικοκυραῖοι, φιλάργυροι, ἑταῖρες, κατεργαρέοι, παράσιτοι, κόλακες, ἐπιτήδειοι — καὶ τὰ συνθέτει, μὲ τὴν ἀφαίρεση, σὲ μορφές, λίγο - πολὺ ἀντιπροσωπευτικές, εὐκολογνώριστες, μ' ἔκτυπη φυσιογνωμία, δίχως στόμφο.

Ἂς μὴ λησμονοῦμε πὼς τὸ δαιμόνιο τοῦ Μένανδρου διαμορφώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου, ἐνῶ πνευμάτων δηλαδὴ ποὺ πρόσεξαν ἰδιαίτερα τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ἔστησαν τὴν ψυχολογία στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς τους ἔρευνας. Ὁ Ἐπίκουρος ἐξ ἄλλου, ὁ τέλεια συγκαιρινός του, ἔχει ἀντικαθρεφτίσει πάνω στὸ συγγραφέα τοῦ «Δύσκολου» τὴν ἡδονιστικὴ του διοθεωρία, τὴν τέχνη αὐτὴ τοῦ ζῆν ποὺ ἂν δὲν πλάθει ἥρωες, ἐπιμένει ὅμως νὰ δώσει στὴ ζωὴ μιὰν ἀνθρωπομετρικὴ προσήνεια καὶ μιὰ ἰλαρή, πνευματικὴ θέρμη. Τῆς Νέας Κωμωδίας ἔμμεσος πρόγονος εἶναι ὁ Εὐριπίδης. Ἀλλὰ ἡ κυρίως ἐποχή της, εἶναι ἐποχὴ προχωρημένη σὲ σύγκριση μὲ τοῦ τραγικοῦ ποιητὴ ποὺ ἔπλαθε ἀκόμα Μήδειες καὶ Βάκχες.

Τὴν ἐποχή του αὐτὴ θὰ τὴν ἐκφράσει ὁ Μένανδρος — ὅπως γίνεται συχνὰ στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος — μὲ περισσότερη αὐθεντικότητα ἀπὸ ὅσο εἶναι σὲ θέση νὰ δεχτοῦν, νὰ καταλάβουν, νὰ γευτοῦν, οἱ σύγχρονοί τους. Ποιητὴς μὲ ὑπερβολικὰ ἐκλεπτυσμένο αἰσθητήριο, θὰ προτιμάει στὰ ἔργα του τὸ χαμόγελο ἀπὸ τὸ γέλιο. Τὴν ἐσωτερικὴ εὐφορία ἀπὸ τὸν χοντρό, ἀδιάκριτο σαρκασμό. Εἶναι μιὰ ἐλίση ποὺ τὸ πλατὺ κοινὸ δὲν τὴ συγχωρεῖ εὔκολα. Στέκεται παραξενεμένο, δύσπιστο μπροστὰ στὴ θύρα ποὺ τοῦ ἔχει ἀνοίξει μ' εὐγενικὴ γενναιοδωρία ὁ οἰκοδεσπότης.

Τώρα ποὺ ἔχουμε μιὰν ἀκέραια κωμωδία τοῦ Μένανδρου, βλέπουμε βεβαιωμένα πολλὰ πράγματα ποὺ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα ἄλλων του ἔργων μᾶς τὰ εἶχαν ὑποδηλώσει· ἀλλὰ καὶ μερικὰ ποὺ δὲν μπορούσαμε νὰ τὰ ξέρουμε, γιατὶ εἶναι συνδυασμένα μὲ τὴν ὁλοκληρία ἑνὸς ἔργου τέχνης. Βλέπουμε τί δροσερό, θελκτικό, ἀβρὸ πνεῖμα, γεμάτο χάρη, εἶταν ὁ πραγματικὰ «Ἀθηναῖος» αὐτὸς ποιητής. Βλέπουμε ἀπὸ ποῦ ἕλκουν, κατευθείαν, τὴν καταγωγή τους, καὶ οἱ μῦθοι μὲ τὸ συναισθηματικὸ περιεχόμενο, τὴ φωτεινὴ ἐλαφρότητα, τῆς μετέπειτα εὐρωπαϊκῆς «κλασικῆς» Κωμωδίας, καὶ τὰ κεντρικά της πρόσωπα, οἱ τύποι, οἱ χαρακτῆρες, ποὺ ἀπετέλεσαν τὴν πινακοθήκη της. Γιὰ πρώτη φορὰ τώρα παρακολουθοῦμε μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς στὴν ἄοτια ἐξέλιξή τους. Τέλος, βλέπουμε στὸν «Δύσκολο», ἀποκρυσταλλωμένη κιόλας τὴν ὁριστικὴ ὑφὴ καὶ διάρθρωση τῆς Κωμωδίας: Τὸ κύριο ἐλατήριό της, ποὺ εἶναι τὸ ὠμὸ ἐλάττωμα τοῦ κεντρικοῦ προσώπου, τὸ πάθημά του ποὺ προκαλεῖ τὴν ὀφειλόμενη μεταστροφὴ καὶ μετάπτωση τοῦ ἔργου, τὸν ἐρωτικὸ μῦθο, ποὺ δροσίζει μὲ λυρισμὸ τὴν ἀνέλιξη τοῦ θέματος, τὴν προσοχὴ τῶν ἀξιῶν ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴν ἱεράρχηση κυρίων καὶ δοηθητικῶν προσώπων, τὴ δραματικὴ πορεία μὲ τὶς τεχνικότατες διακυμάνσεις της.

Οἱ χαρακτῆρες στὸν «Δύσκολο» εἶναι σχεδιασμένοι ἀπὸ στέρεο καὶ ἐμπνευσμένο χέρι. Καὶ ἡ θερμότητα ἔχει, πόσο κοντὰ μᾶς φέρνει τὸ τροχαρτωμένο αὐτὸ ἔργο στὸν καθημερινὸ ἄνθρωπο τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Ὤ, ναί! σὰν πραγματικὸ ἀπόκτημα ταιριάζει νὰ χαιρετιστεῖ ἡ ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ ἔργου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Ο ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ἀφίκετο χθὲς εἰς Ἀθήνας ὁ ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Βουλγαρίας κ. Ταραμπάνωφ, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ παραμείνῃ ἐνταῦθα ἐπὶ τριήμερον. Εἰς τὴν φωτογραφίαν ὁ Βούλγαρος ὑφυπουργὸς μετὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπιτετραμμένου τῆς Βουλγαρίας κ. Λάμπρεφ.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Ἰουλίου 1959

16131141-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΜΧΑΤ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τελειώνω σήμερα τὶς ἐντυπώσεις—ἢ καλλίτερα τὰ στιγμιότυπα—ἀπὸ τὸ ρωσικὸ θέατρο.

Ἡ παράδοξη μαγεία, ἡ ἐφιαλτικὴ καὶ τεταμένη ἀτμοσφαίρα ποὺ ἀναδίνεται ἀπὸ μιὰ παράσταση καθὼς αὐτὴ μὲ τὶς «Νεκρὲς ψυχὲς» τοῦ Γκόγκολ, παύει νὰ εἶναι αἴνιγμα ὅταν μάθουμε πὼς ἡ σκηνοθεσία της ἔχει τὴν ὑπογραφὴ Στανισλάφσκι. Τὸ ἔργο πρωτανέβηκε στὰ 1932 καὶ ἀπὸ τότε παρέμεινε στὸ δραματολόγιο. Τὸ ἐναλλασσόμενο, φυσικά, ὅπως ὅλων τῶν σοβιετικῶν θεάτρων.

Ἡ παράσταση αὐτή, μὲ τὴν ἰδιοτυπία της, βοηθάει νὰ ξεκαθαρίσουμε καὶ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τοῦ τόσο παρεξηγημένου σ' ἐμᾶς «ρεαλισμοῦ»—ὄχι τοῦ σοσιαλιστικοῦ, τοῦ ἄλλου, τοῦ αἰσθητικοῦ ρεαλισμοῦ. Δὲν πρόκειται γιὰ φωτογραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς «ἀντικειμενικῆς» ἀλήθειας. Πρόκειται γιὰ καλλιτεχνικὴ ἑρμηνεία καὶ μετουσίωση τῆς ἐσωτερικῆς ἀλήθειας, αὐτῆς ποὺ εἶναι ἡ βάση, τὸ θεμέλιο τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ. Τὸν πρῶτο, τὸ φωτογραφικό, φτηνὸ ρεαλισμό, μπορεῖς νὰ τὸν βγάλεις πέρα μὲ τὴν περιλάλητη σ' ἐμᾶς «φυσικότητα», ποὺ εἶναι μιὰ ὄψη τῆς ρουτίνας. Τὸν δεύτερο, γιὰ νὰ τὸν συλλάβεις, νὰ τὸν πραγματοποιήσεις, χρειάζεται δαιμόνιο, καὶ ἄσκηση, καὶ ἀφοσίωση, καὶ ὑψηλὴ ἀνιδιοτέλεια, καὶ σπατάλη ψυχῆς, καὶ ἱερὴ τρέλλα. Ἔτσι εἶναι ποὺ ὁ ρεαλισμὸς τῶν «Νεκρῶν ψυχῶν» γίνεται μιὰ ὑπερπραγματικότητα, ἕνα ὅραμα ἀποκαλυπτικό, ποὺ σὲ καθηλώνει. Ὅπως σὲ κάποιες σκηνὲς τοῦ Ντίκενς, ἢ τοῦ Ντοστογιέφσκι. Οἱ συνθέσεις αὐτὲς ποὺ βλέπουμε ἐκείνη τὴ στιγμή, δὲν συναντιόνται στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο· εἶναι σὰν ἁρπαγμένες μέσ' ἀπὸ τὸ καμίνι τῆς Κόλασης. Ἔχουν μιὰν ἀλήθεια ὑψωμένη σὲ δύναμη, ἀληθινότερη ἀπὸ τὴν κοινὴ ζωή.

Στὴ «Φωλιὰ εὐγενῶν», διασκευὴ ἀπὸ τ' ὁμώνυμο μυθιστόρημα τοῦ Τουργκένιεφ, τὸ κλίμα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό. Ἔχουν κατορθώσει νὰ ὑφάνουν ἐδῶ ὅλη ἐκείνη τὴν ἁπαλή, ἁβρὴ νοσταλγία ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο γενικὰ αὐτοῦ τοῦ συγ-

141-2.

γραφέα. Εἶναι μιὰ ἄλλη Ρωσία, ρωμαντική, πατριαρχική, ἕνας κόσμος ἀπὸ γαιοκτήμονες τοῦ περασμένου αἰῶνα, ποὺ ζοῦν ἀποτραβηγμένοι στὰ χτήματά τους, μέσα σὲ ἀρχοντικὰ βουτηγμένα στὴ φυλλωσιά, κάτω ἀπὸ πανύψηλες, λιγερόκορμες σημύδες. Ἀπίστευτο κι' ὅμως ἀληθινό: Ἡ παράσταση αὐτὴ μυρίζει δάσος—τὸ δάσος ἀκριβῶς ποὺ ἀναπνέεις στὸν ἄερα μόλις πατήσεις τὸ ὑγρό, μαῦρο χῶρα τῆς Ρωσίας. Ἔχουν χρησιμοποιήσει, μὲ μιὰν ἐκπληκτικὴ εὐαισθησία ἀφῆς, μ' ἕνα μέτρο καθαρὰ μουσικό, τοὺς θορύβους τοῦ δάσους, τοὺς κελαϊδισμούς, τὸν κοῦκο, καὶ τὸ φωτισμό, ποὺ εἶναι ποιητικὸς δίχως ἐκζήτηση, ξιπασιά. Ἔτσι, ὅλα γίνονται ἐσωτερικά· τεχνικό, ἐξωτερικὸ μέσο δὲν ὑπάρχει. Τὸ συναίσθημα βλασταίνει, ἀναπτύσσεται ὀργανικά, ἀβίαστα, κορυφώνεται σὰν πνευματικὸ ἄνθος. Εἴδα στὸ κορύφωμα τοῦ ἔργου καὶ τὴν πρωταγωνίστρια καὶ τὸν πρωταγωνιστὴ δακρυσμένους. Ξέρω πολὺ καλὰ πόσο εἶναι εὔκολα, παραγγελμένα, τὰ δάκρυα πολλῶν ἠθοποιῶν. Σᾶς βεβαιῶ ὡστόσο πὼς ὁ ἄνθρωπος τοῦ θεάτρου εὔκολα δὲν ξεγελιέται. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἀτύχημά του. Ἔχει ἀπομείνει ὀρφανὸς ἀπὸ πολλὲς ψευδαισθήσεις.

Στὴ «Φωλιὰ εὐγενῶν», ὅπως καὶ στὴν «Ἄννα Καρένινα», προκαλεῖ ἀπορία —ἀφελῆ, τὸ δέχομαι— στὸν δυτικοευρωπαῖο τὸ πόσο ξέρει τὸ θέατρο αὐτὸ ἑνὸς λαοῦ ποὺ αἰσθητότατα ἔχει χάσει τὸ γοῦστο τῆς περιβολῆς, τὴν κομψότητά του, νὰ παρουσιάζει στὴ σκηνὴ τόσο τέλειους, φίνους κυρίους καὶ κυρίες. Ὅλες οἱ σκηνὲς σαλονιοῦ στὴ «Φωλιὰ εὐγενῶν», καὶ ἡ μεγάλη δεξίωση στὴν «Ἄννα Καρένινα», καὶ ἡ σκηνὴ στὶς ἱπποδρομίες, καὶ ὁ γάμος τῆς Κίττυ, εἶναι χάρμα ἰδέσθαι. Ὁλοφάνερα, ἡ παράδοση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς ἔχει διατηρηθεῖ στὸ θερμοκήπιο τοῦ ρωσικοῦ θεάτρου. Ὅπου κι' ἂν ψάξει τὸ πονηρὸ μάτι τοῦ εἰδοποιημένου, σὲ ὁποιαδήποτε γωνιὰ τῆς σκηνῆς, δὲν θὰ βρεῖ ἕναν ἠθοποιὸ ἢ ἕνα βουβὸ πρόσωπο ποὺ νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ κομπάρσου. Ὁ ἔσχατος εἶναι τόσο αὐθεντικὸς ὅσο κι' ὁ πρῶτος.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀρετές, δὲν ξεκινᾶνε βέβαια ἀπὸ κάποιο θαῦμα. Εἶναι, φυσικά, ἡ παράδοση, ποὺ βοηθάει, εἶναι ὅμως καὶ κάτι ἄλλο, ἀκόμα πιὸ οὐσιαστικό : Μιὰ εἰδικὴ στάση ψυχῆς. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀπορρέουν ὅλα. Ὁ Ρῶσος καλλιτέχνης δὲν ἀσκεῖ βιοποριστικὸ ἐπάγγελμα — ἕνα ἐπάγγελμα ὅπως τὰ χειρωνακτικὰ ἢ τὰ κερδοσκοπικά. Ἔχει συνείδηση πὼς ἀσκεῖ λειτούργημα. Πὼς ἡ θέση του, ἡ ἀποστολή του μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, εἶναι εἰδική. Ξέρει καλὰ πὼς ὅλες οἱ δουλειὲς δὲν ἐπιβάλλουν τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις. Ὅταν διάλεξες, λόγου χάρη, νὰ γίνεις ἀξιωματικός, δὲν μπορεῖς νὰ ἔχεις τὴν ἀξίωση νὰ μὴ γίνεται πόλεμος καὶ σκοτωθεῖς. Ἀξιωματικὸς δὲν θὰ πεῖ μόνο νὰ φορᾶς χρυσᾶ γαλόνια. Θὰ πεῖ καὶ νὰ πηδᾶς πρῶτος ἔξω ἀπὸ τὸ χαράκωμα. Γι' αὐτὸ ὑπάρχεις. Τὸ διαλέγεις ἢ δὲν τὸ διαλέγεις. Ἔτσι ὅμως καὶ τὸ διάλεξες, σημαίνει πὼς ρώτησες πρῶτα τὴν καρδιά σου, κι' ἐκείνη σοῦ ἀποκρίθηκε: «Βαστάω. Τράβα ἐμπρός». Κανένας δὲν ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ εἶναι ἥρωας—φτάνει νὰ μὴ διάλεξε ἐπάγγελμα ἡρωϊκό.

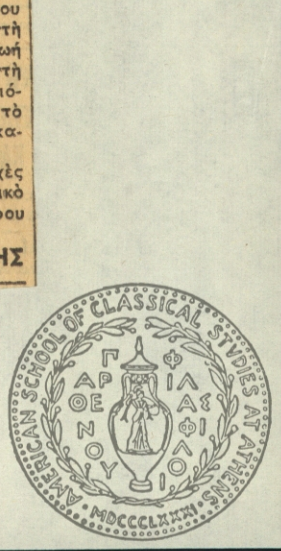
Ὁ εἰδικὸς τοῦ θεάτρου νιώθει πολλὰ μυστήρια, τέτοια καὶ ἄλλα, νὰ τοῦ λύνονται ὅταν παρακολουθήσει μιὰ δοκιμὴ τοῦ ΜΧΑΤ—τοῦ Καλλιτεχνικοῦ - Ἀκαδημαϊκοῦ θεάτρου τῆς Μόσχας. Εἶχα τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσω μιά, καὶ μάλιστα διευθυνόμενη ἀπὸ τὸν Στανίτσιν, ποὺ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους σκηνοθέτες καὶ ἠθοποιοὺς τῆς Ρωσίας· ἀλλὰ ἡ περιγραφή της θὰ μᾶς πήγαινε πολὺ μακρυά, σὲ περιοχὲς ἐντελῶς εἰδικές, ποὺ δὲν νομίζω πὼς ἔχουν ἐδῶ τὴ θέση τους. Ἡ ὅλη ἄλλωστε ἐμφάνιση καὶ λειτουργία τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν χτυπητὸ αὐτὸ συνδυασμό: καμμιὰ ἀπολύτως ἐξωτερικὴ ἔμφαση—ἐντατική, ἀφανέρωτη προσήλωση στὴ δουλειὰ ἀπὸ μέσα. Στὴ μακρυά μου συνομιλία μὲ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ὀργανισμοῦ, μαθαίνω πὼς γιὰ τὸ ἀνέβασμα ἑνὸς καινούργιου ἔργου γίνονται δοκιμὲς ποὺ βαστᾶνε, ἀνάλογα μὲ τὶς δυσκολίες του, ἀπὸ ἓξη μῆνες ἴσαμε τρία χρόνια! —«Καλά, καὶ τὸ ἐλάχιστο ὅριο; ρωτάω. —Τὸ ἐλαχιστότατο ὅριο τρεῖς ὡς τέσσερες μῆνες. Ἔ! ὄχι πιὰ καὶ κάτω ἀπ' αὐτό!» συμπεραίνει γελώντας. Τὸ Καλλιτεχνικὸ Θέατρο ἔχει ὀχτὼ σκηνοθέτες ἀποκλειστικούς, γιὰ νὰ διατηρεῖ τὸς προσωπικό του ὕφος. Ὁ θίασός του—δύο σκηνὲς—ἀποτελεῖται ἀπὸ 159 πρόσωπα. Καὶ γύρω ἀπ' αὐτά, ἀπασχολοῦνται σὲ ὅλες τὶς ἄλλες δουλειές, τεχνικές, διοικητικές, βοηθητικές 900 ἄτομα! Ποιὸς θὰ τὸ ἔλεγε βλέποντας τὴ μοναστικὴ αἴθουσα μὲ τὴ σταχτιά, λιτὴ αὐλαία της καὶ τὸν στυλιζαρισμένο γλάρο...

Θὰ τελειώσω—παρατρέχοντας τὰ ὅσα θὰ εἶχα νὰ πῶ γιὰ τὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Καλλιτεχνικοῦ Θεάτρου καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα ἀκόμα—θὰ τελειώσω λοιπόν, μὲ μιὰ στάση τιμῆς στὸ Μουσεῖο του. Μεγάλο, ἐπιβλητικό, περίφημα ὀργανωμένο, φανερώνει μιὰν εὐλάβεια πρὸς τὴν Ἱστορία συγκινητική. Αὐτὴ καὶ μόνη ἀρκεῖ γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸ ὑψηλὸ καλλιτεχνικὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων ποὺ συντηροῦν τὴν παράδοση τῆς ἐποχῆς Στανισλάφσκι - Νεμιρόβιτς Ντάντσενκο.

Μιὰ σειρὰ αἴθουσες, ντυμένες παντοῦ μὲ φωτογραφίες, προθῆκες, ἀναμνηστικά. Ἡ ἀτμοσφαίρα ἔχει κάτι τοῦ ναοῦ: ἀναγκάζεσαι νὰ περπατᾶς ἀθόρυβα καὶ νὰ μιλᾶς χαμηλόφωνα. Ἔχουν φυλάξει τ' ἀντικείμενα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ μεγάλοι τους καλλιτέχνες στοὺς πιὸ διάσημους ρόλους τους. Σὲ μιὰ προθήκη, ἡ κόκκινη περούκα καὶ τ' ὀμπρελλίνο τῆς Κνίππερ-Τσέχοβα, στὸν ρόλο τῆς κυρίας Ρανιέφσκι στὸ «Βυσσινόκηπο». Στὸ τμῆμα τῶν χειρογράφων, βάζουν μέσα στὰ χέρια μου μὲ ἄπειρη προσοχή, τρεμουλιαστὴ εὐλάβεια, τὸ πρωτότυπο τοῦ «Ἡ Ζωή μου στὴν Τέχνη» — γραμμένο στὴ γραφομηχανή, μὲ διορθώσεις ἰδιόχειρες τοῦ Στανισλάφσκι — καὶ τὸ «Ἕνας ἠθοποιὸς δημιουργεῖται», καταβασανισμένο χειρόγραφο.

Ἀπὸ ἐδῶ, ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχὲς καὶ ἰδέες ξεκίνησε τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀνανεωτικὸ κίνημα τοῦ νεώτερου Θεάτρου...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Ἰουλίου 1959 1613/142.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΝΕΟΜΗΔΕΝΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ψυχολογία τῶν σημερινῶν παιδιῶν, εἴτε τὸ θέλουμε, εἴτε ὄχι, εἶναι αἰσθητὸ πὼς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ φλέγοντα ζητήματα τῆς ἐποχῆς μας. Δὲν πρόκειται γιὰ θέμα τεχνητό. Δὲν ἀνακινήθηκε—ὅταν ἀνακινήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ—δίχως λόγο. Βέβαια, δικαίωμά μας—ἢ καλύτερα, δικαίωμα τῆς μεθόδου ποὺ θ' ἀκολουθήσουμε ὁ καθένας στὴν ἔρευνά του—εἶναι ν' ἀποφανθοῦμε σὰν ἀπολογητὲς ἢ σὰν κατήγοροι, μὲ αἰσιοδοξία ἢ μὲ ἀπαισιοδοξία. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν θὰ ἐξυπηρετοῦσε τίποτα, θὰ εἴτανε ν' ἀρνηθοῦμε αὐτὸ τοῦτο τὸ θέμα. Τὴν ἀνάγκη ποὺ τὸ δημιούργησε. Ἂς σημειωθεῖ πὼς πρόκειται γιὰ ἕνα ζήτημα λίγο - πολὺ μόνιμο, ταχτικὰ ἐμφανιζόμενο σὲ κάθε ἀλλαγὴ φρουρᾶς, ὅταν μιὰ «γενεὰ ὑπάγει» καὶ μιὰ «γενεὰ ἔρχεται», ἀλλὰ πού, στὸν καιρό μας, γιὰ λόγους εἰδικούς, ἔχει τεθεῖ μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα. Τὸ γιατί, θὰ φανεῖ σὲ λίγο.

Σήμερα, μᾶς τὸ θυμίζει μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἔρευνα, δημοσιευμένη στὸ προτελευταῖο φύλλο τοῦ «Φιλολογικοῦ Φιγκαρό». Ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ χώρα τῶν «Ζαβολιάρηδων»—ποὺ συχνὰ μᾶς ἀπασχόλησαν ἐδῶ — καί, σ' ἐπίμετρο, μιὰ χώρα πάντα περίοπτη, ποὺ ἀνήκει στὴν πνευματικὴ πρωτοπορία τοῦ κόσμου, καλὸ θὰ εἶναι νὰ τὴν προσέξουμε. Θ' ἀντιτείνει κανείς ἴσως πὼς ἄλλες οἱ συνθῆκες στὴ Γαλλία κι' ἄλλες ἐδῶ. Ἄλλη ἡ ψυχολογία τῶν παιδιῶν της κι' ἄλλη τῶν δικῶν μας. Δὲν ὑποτιμῶ τὸ ἐπιχείρημα. Χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μοῦ φαίνεται ἡ ἀντίρρηση ἀπόλυτη. Ζοῦμε σ' ἕναν αἰῶνα ὅπου τὰ φαινόμενα — κοινωνικά, ψυχολογικὰ — ἀναπτύσσονται σὲ κλίμακα παγκόσμια, ἐφοδιασμένα μέσ' ἀπὸ τὴν ἴδια, θἄλεγε κανένας, τὴ μήτρα ποὺ τὰ ἔπλασε, μὲ γνώρισμά τους σταθερὸ τὴν οἰκουμενικότητα. Στὴ Ρωσία κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους συμπτώματα ἀμερικανισμοῦ καὶ στὴν Ἰαπωνία ἀλωνίζουν οἱ τέντυ - μπόϋς. Ποτὲ ἄλλοτε τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν ἀνέπνεε μὲ τόσο ὁμοιόμορφο ρυθμὸ ὅσο τώρα.

Τὴν ἔρευνα τοῦ «Φιλολογικοῦ Φιγκαρό» τὴν προσανατολίζει, στὸ ξεκίνημά της, ἡ προσοχὴ νὰ διαφοροποιηθοῦν τὰ σημερινὰ παιδιὰ τῶν 16 ἴσαμε 18 χρόνων ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν τὴν ἴδια ἡλικία πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια. Καὶ πολὺ σωστά: Οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες ἄλλαξαν. Εἶναι ἄλλο νὰ ἔζησες τὴν κατοχὴ σὰν ἔφηβος κι' ἄλλο σὰ βρέφος. Ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους ψυχολογικοὺς παράγοντες ἔχει, στὸ μεταξύ, ἀλλοιωθεῖ. Τὸ ἴδιο καὶ σ' ἐμᾶς, ἀδιάφορο ἂν ἡ Κατοχὴ εἶχε ἄλλο ψυχικὸ περιεχόμενο γιὰ τὸν Ἕλληνα κι' ἄλλο γιὰ τὸ Γάλλο. Ἀπὸ τὰ 1950 ὅμως κ' ὕστερα, οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες ἐξισώνονται στὰ μεγάλα θέματα, τὰ ρεύματα κυκλοφοροῦν μ' ἁπλοχωριά. Κι' ἔρχεται ἔτσι ἡ στιγμὴ νὰ ἐπισημάνουμε κάποια κοινὰ γνωρίσματα στὶς νεανικὲς ἀντιδράσεις. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ «Φιλολογικοῦ Φιγκαρό» θὰ ξεχωρίσω μερικὰ σημεῖα ποὺ μοῦ φαίνονται ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτα.

Ρωτιόνται ἐκπαιδευτικοί, καὶ τῶν δύο φύλων, πάνω στὰ δεδομένα τῆς ἐπαγγελματικῆς τους πείρας. Ἕνας τους, λέει: «Γενικὰ τὸ συμπέρασμά τους—τῶν παιδιῶν—εἶναι πὼς ἡ ζωὴ δὲν ἔχει κανένα νόημα· ἀλλὰ τὸ ἔχουν πάρει ἀπόφαση Γι' αὐτά, μόνον οἱ ἀξίες τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας ἔχουν σημασία». Νὰ κάτι ποὺ δὲν μοῦ φαίνεται πολὺ εἰδικό, γαλλικό. Τὴν ἀντίληψη—ἢ τὴ διαπίστωση, ὅπως προτιμᾶτε—πὼς ἡ ζωὴ «δὲν ἔχει κανένα νόημα» θὰ εἶταν λάθος νὰ τὴν πάρουμε σὰν στενὰ γαλλική. Ὅπως καὶ θὰ εἶταν ἄλλο τόσο, καὶ μεγαλύτερο μάλιστα, λάθος νὰ τῆς ἀποδώσουμε συναισθηματικὸ περιεχόμενο. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν ἀπογοητευμένη, ἀναστενάζουσα πικρία τῶν ρωμαντικῶν τοῦ περασμένου αἰώνα. Οὔτε κἂν γιὰ τὴ δραματικοῦ, στὸ βάθος, περιεχομένου πρόταση τῶν ἐγκλιστανσιαλιστῶν. Σημειῶστε, ἔτσι κι' ἀλλιῶς, πὼς ὅταν μιλᾶμε γιὰ «νόημα» τῆς ζωῆς, ἐννοοῦμε μεταφυσικὸ νόημα. Ἄλλα, διαφορετικὰ νοήματα, πρακτικοῦ περιεχομένου, μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἔχει ἡ ζωὴ γιὰ τὸν σημερινὸ νέο αὐτοῦ τοῦ τύπου. Νοήματα κοινωνιστικά, ἀτομιστικά, ἡδονιστικά, τὰ πιὸ ἀντίθετα μεταξύ τους, ποὺ νὰ τὴ δικαιολογοῦν—ἂν ὄχι νὰ τὴ δικαιώνουν—καὶ νὰ τὴ γεμίζουν. Δὲν μοῦ φαίνεται λοιπὸν ἀντιφατικὴ ἡ διαπίστωση τοῦ ἴδιου ἐκπαιδευτικοῦ πὼς οἱ μαθητές του «δείχνουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφία, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ μεταφυσική». Αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει καταλάβει ἀρκετὰ ὁ σημερινὸς κόσμος εἶναι ὅτι διὰ τῆς μεταφυσικῆς ἀπορρίπτεις καὶ τὴ μεταφυσική. Ὁ ὑλισμὸς εἶναι μιὰ μεταφυσικὴ ποὺ ἐξετόπισε τὸ μυστήριο τοῦ πνεύματος γιὰ νὰ ἐγκαταστήσει στὴ θέση του τὸ μυστήριο τῆς ὕλης. Μόνον ὁ ποιητὴς ξέρει, διαισθάνεται, πὼς ὁ κόσμος ἔτσι κι' ἀλλιῶς εἶναι ἕνα θαῦμα — μ' ἐξήγηση θεωρητικὴ ἢ δίχως καμμιὰν ἐξήγηση.

Ἕνα ἄλλο σημεῖο τῆς ἔρευνας, μὲ εἰδικότερο, ἂν θέλετε, ἐνδιαφέρον, εἶναι τοῦτο. Ἀπαντάει τώρα μιὰ καθηγήτρια σὲ Γυμνάσιο θηλέων. Ὑποστηρίζει πὼς περισσότερο ἀπὸ μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς πρὶν ἀπὸ μιὰ δεκαετία μαθήτριές της καὶ τὶς σημερινές, εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἔντονη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς «κλασικίστριες» καὶ τὶς «μοντέρνες». «—Ἐκεῖνες—λέει—ποὺ διδάχτηκαν λατινικὰ κι' ἑλληνικὰ ἔχουν περισσότερο ἀνεπτυγμένο τὸ ἠθικὸ αἴσθημα, περισσότερη νηφαλιότητα, καλλίτερη συνείδηση τῶν ἀξιῶν. Ἡ σπουδὴ τῶν λατινικῶν εὐνοεῖ τὴ λογικὴ συγκρότηση, ἐνῶ τὰ ἑλληνικὰ εἶναι πολύτιμα γιὰ τὴ διάνοια. Τὰ ἑλληνικὰ δίνουν ἕνα νόημα στὸ αἴσθημα τῆς μορφῆς ποὺ παρέχεται ἀπὸ τὰ λατινικά». Δέχομαι πὼς ὁ καθένας παινεύει τὸ σπίτι του, συλλογίζομαι ὅμως καὶ τοῦτο: Ἕναν καιρό, εἴχαμε τὸ σχολαστικισμὸ τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἠθικολογίας. Χωρὶς νὰ τὸ καλονιώσουμε, πᾶμε τώρα νὰ τὸν ἀντικαταστήσουμε μ' ἕναν ἄλλο σχολαστικισμό: τοῦ πρακτικοῦ πνεύματος. Δὲν εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ αἰσθητὸς γιατὶ εἶναι νεοσύστατος. Ἂν ὅμως δὲν χαλιναγωγηθεῖ, θὰ ὁδηγήσει σὲ μιὰ νοοτροπία στυγνή, τὴν ὁμὴ ἐξυπηρέτηση τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης, τὴν ὑποδούλωση τῶν ἀνθρώπων σ' ἕναν ἀπρόβλεπτο ἡδονισμό, ἀδέξια κρυμμένον κάτω ἀπὸ τὴ μεταμφίεση τοῦ «προσδευτισμοῦ». Τὸ πρακτικὸ πνεῦμα ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀντίληψη πὼς ὅλα τὰ μέσα εἶναι καλὰ φτάνει νὰ ἔχουν ἀποτελεσματικότητα καὶ πὼς ἡ ἐπιτυχία εἶναι τὸ μόνο μέτρο τῆς ζωῆς, ἡ μόνη θετικὴ ἀξία. Εἴπαμε νὰ καταργήσουμε τοὺς ἀεροδρόμους σχολαστικούς, ὄχι ὅμως γιὰ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσουμε μὲ τοὺς τυχοδιῶκτες!

Μιλᾶμε, φυσικά, ἐδῶ γιὰ μεθόδους ἀγωγῆς κι' ὄχι γιὰ ἐπαγγελματικοὺς κροσανατολισμούς, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πράγμα. Νὰ ἄλλωστε ἕνας ἄλλος ἐκπαιδευτικός, στὴν ἴδια ἔρευνα, ποὺ τονίζει: «Δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμοῦμε τὴ σημασία τῆς ἀγωγῆς: δὲν δημιουργεῖται καθ' ὑπαγόρευσιν ἕνας χαρακτήρας». Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ μὴν παραιτηθοῦμε, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε, ἀπὸ τὴν ὀφειλόμενη προσπάθεια γιὰ διάπλαση ἤθους, κι' αὐτὸ πρὸς χάριν τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἂν ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀγωγὴ ἀπέτυχε—μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς σωστὰ ἐφαρμοζόταν—ἂς βροῦμε μιὰν ἄλλη ἀγωγή· ἀλλὰ μιὰν ἀγωγὴ πάντα. Ὄχι νὰ θυσιαστεῖ τὸ σχολειὸ στὶς σκοπιμότητες τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Ἕνας διευθυντὴς λυκείου, στὴν ἔρευνα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, «νέος καὶ δυναμικός», κατὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς δημοσιογράφου ποὺ διεξάγει τὴν ἔρευνα, ἔχει ἐδῶ νὰ πεῖ κάποια πράγματα ἀξιοπρόσεχτα: «Τὸ κράτος—λέει—ζητάει τεχνικούς, δὲν ἐνδιαφέρεται ὅμως νὰ ζητήσει ἀνθρώπους». Καὶ πιὸ πέρα: «Τὸ παιδὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποστεῖ τὸν ἀντίκτυπο τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως». Καὶ μιὰ διαπίστωσή του, ποὺ φοβᾶμαι πὼς δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ μιὰν ἀπαισιόδοξη προκατάληψη ἀλλὰ ἀπὸ μιὰν ὅλο καὶ σπανιότερη στὸν κόσμο μας εὐαισθησία: «Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀρχίσει νὰ χάνει μιὰν ἀνακλαστική του ἀντίδραση: τὴν ἠθικὴ ἀντίδραση».

Τὸ θέμα μας ὡστόσο, στὸ ἄρθρο τοῦτο, δὲν εἶταν ἡ ἀγωγὴ ἀλλὰ μιὰ κατάσταση. Καὶ τὸ συμπέρασμά μας πολὺ ἁπλό: Ὁ κόσμος περνάει μιὰ κρίσιμη φάση. Τὴ φάση ὅπου ἡ ζωὴ χάνει τὸ παμπάλαιο μεταφυσικό της ἔρεισμα, καὶ ὅπου ἂν δὲν παύει γιὰ τοῦτο νὰ εἶναι ἑλκυστική—τουναντίο μάλιστα—χρειάζεται ὡστόσο καὶ νὰ βρεῖ κάποιο «νόημα» ποὺ νὰ τὴ δικαιώνει ποιοτικὰ καὶ νὰ τὴν ἐξυψώνει. Νὰ συγκρατεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρωπιᾶς. Δίχως τὸ εὐγενέστερο τοῦτο νόημα, οἱ νέοι ἄνθρωποι, εἴτε ἀπὸ πεῖσμα, εἴτε ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀδράνεια, εὔκολα θὰ ξεστρατίζουν πρὸς τὸν κάθε λογῆς μηδενισμό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΙΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Ἰουλίου 1959

1613/143.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΙΔΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Γράφει κανένας, κατὰ κανόνα, γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι γιὰ νὰ τοὺς ἀπογοητεύει. Αὐτό, εἶναι κάτι σὰν ἠθικὸς κανόνας, μιὰ συμφωνία σιωπηρή, ποὺ τηρεῖται μὲ αὐστηρὴ συνέπεια, γιατὶ ἔχει καὶ κάποιες ἔμμεσες κυρώσεις: "Οταν γράφετε πράγματα ἀποθαρρυντικά, σᾶς κακοχαρακτηρίζουν, σᾶς γυρίζουν τὴν πλάτη, σᾶς λένε ποτισμένον μὲ πικρίες, κι' αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια καθόλου κολακευτικό. "Ερχονται ὅμως στιγμὲς ποὺ ὁ ἐφαρμαζόμενος δημοσίᾳ βρίσκεται στὸ δίλημμα ἢ νὰ πεῖ ἐκεῖνο ποὺ πιστεύει, ποὺ βλέπει, κι' ἂς γίνει δυσάρεστος, ἢ νὰ τὸ παρασιωπήσει καὶ νὰ κάνει ἔτσι μιὰ πράξη δειλίας, μὲ ἀμφίβολη μάλιστα πρακτικὴ ἀποτελεσματικότητα. Μιὰ δυσάρεστη πρόγνωση ὡστόσο, ἔχει κάποτε τὴν ἀξία ἑνὸς ἐπισημαινόμενου κινδύνου. Εἶναι προειδοποίηση. Παράδειγμα τὸ ἐναγώνιο ἐρώτημα ποὺ ἐμπνέει τὸ σημείωμα αὐτὸ—καὶ τὴ συνέχειά του.

"Ερχεται σὰ συνισταμένη μιᾶς μακροχρόνιας ἐσωτερικῆς διεργασίας, αὐτόματη σύνθεση, ποὺ συντελέστηκε—χωρὶς ἄλλωστε καὶ ν' ἀπολήξει—κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση διαφόρων βιωμάτων. Σὰν ἐρώτημα καυτερό, ποὺ τὸ ὑποκίνησε ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας: Μέσα στὴ φοβερὴ σύγχυση ἐννοιῶν καὶ προθέσεων, ποὺ εἶναι τὸ ἐξωτερικὰ πιὸ χαρακτηριστικὸ σύμπτωμα τῶν καιρῶν μας, μέσα στὴ βαβυλωνία αὐτὴ ποὺ ἔχει κάνει ὥστε καὶ ἡ καλὴ πίστη ἀκόμα νὰ χάνει τὸ συγκεκριμένο της περιεχόμενο, νὰ γίνεται ἔννοια ἀσύλληπτα ρευστή, σχετική, ὑπάρχει ὡστόσο ἕνας ὅρος, ἕνα σύνθημα, ποὺ μοιάζει κατὰ κοινὴ συγκατάθεση νὰ ἐπιπλέει. Μιὰ κιβωτὸς ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἐμπιστεύτηκαν θάλεγες ὅ,τι πολυτιμότερο ἔχει τεχνουργήσει ἡ αἱματηρὴ ἐμπειρία αἰώνων. Τὸ κειμήλιο αὐτὸ εἶναι, σὲ πρακτικὴ γλώσσα, τὰ λεγόμενα «δημοκρατικὰ ἰδανικά», ἢ οἱ «δημοκρατικὲς ἐλευθερίες». Οἱ δυὸ τοῦτες διατυπώσεις μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα ταυτόσημες, ἡ δεύτερη μπορεῖ νὰ μοιάζει πιὸ εἰδική, δυτικοῦ περισσότερον τύπου· ἂν ὅμως θελήσει κανένας νὰ περισφίξει τὴν πρώτη, τὴν εὐρύτερη, θὰ ἰδεῖ, ἀργὰ ἢ γρήγορα, πὼς ὁδηγεῖ στὴ δεύτερη. Τουλάχιστον γιὰ ἕνα μυαλὸ ἐκπαιδευμένο νὰ λειτουργεῖ ὅπως τὸ δικό μας, τὸ δυτικοευρωπαϊκό.

Παρακαλῶ, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, νὰ γίνει ἐδῶ μιὰ ἀντιδιαστολή. Μιὰ ἀντιδιαστολὴ ποὺ οἱ φίλοι μας οἱ ἀνατολικοὶ — μεταχειρίζομαι τοὺς ὅρους «ἀνατολικός», «δυτικός», γιὰ τὴν καθαρὰ πρακτικὴ τους χρησιμότητα καὶ μόνο—μπορεῖ νὰ μὴ τὴν ἀναγνωρίζουν. Γιὰ μᾶς ὅμως ἔχει μιὰ σημασία θετική. Καὶ θεμελιακή: Δυτικὴ νοοτροπία καὶ καπιταλισμός, εἶναι δυὸ ἔννοιες ἐντελῶς ξέχωρες. Πολιτικοὶ λόγοι κάνουν τοὺς ἀνατολικοὺς νὰ τὶς ταυτίζουν ἀπόλυτα. Νὰ θεωροῦν τὴν πρώτη παθητικὸ ἐξάρτημα, μηχανικὴ ἐκπόρευση, τῆς δεύτερης. Εἶναι μιὰ ἀντίληψη, γιὰ μᾶς, — τοὺς δυτικοευρωπαίους, ὄχι τοὺς καπιταλιστές,—ἀδιανόητη. Τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ πνεῦμα ὄχι μόνον εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν καπιταλισμό, ὄχι μόνο συνιστᾶ μιὰ καθαρὰ πολιτιστικὴ ἔννοια, ἐνῶ ἐκεῖνος ἐκφράζει μιὰν ἱστορικὰ περιορισμένη οἰκονομικοκοινωνικὴ μορφή, ἀλλὰ καὶ βρίσκεται σ' ἐσωτερική, εἰδολογικὴ ἀντίθεση πρὸς ἐκεῖνον. Ἡ ἀντίθεση αὐτή, ἄπειρες φορὲς ἐκδηλώθηκε σὰν ἀνοιχτὴ σύγκρουση. Καὶ τὸ ἴδιο τὸ φιλοσοφικὸ ὄργανο—ἐγελιανισμός, καὶ ἀνεστραμμένος ἐγελιανισμὸς—ποὺ θεμελίωσε τὴ θεωρία τοῦ ἐπαναστατικοῦ σοσιαλισμοῦ, δυτικοευρωπαϊκὴ ἔχει τὴν προέλευση, ὄχι μόνο σὰ γεωγραφικὴ καταγωγὴ ἀλλὰ καί, προπάντων, σὰ νοοτροπία. "Αλλο τώρα ἄν, στὴν πολιτικὴ ἐφαρμογή της, ταυτίστηκε συχνὰ μὲ μεθόδους ἀνατολικοῦ, ἢ ἀκριβέστερα ἀσιατικοῦ, τύπου. Μένει πάντα ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα ἂν ἡ ταύτιση αὐτὴ ὑπαγορευόταν ἀπὸ μιὰν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα ἢ ἂν εἶταν αὐθαίρετη, ὄχι ἐσωτερικὰ δικαιωμένη.

Τὰ δημοκρατικὰ ἰδεώδη εἶναι τὸ σταυροδρόμι ὅπου συναντιόνται σήμερα οἱ ξεκινημένοι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀντίθετες ἀφετηρίες καλοπροαίρετοι ἄνθρωποι, ὄχι γιὰ νὰ συμπέσουν ἀλλὰ γιὰ νὰ ἔρθουν σ' ἀντίθεση μεταξύ τους. Λέμε «καλοπροαίρετοι». Αὐτό, ἀποκλείει ἀπὸ τὴ συζήτηση ὅλους τοὺς κάθε λογῆς ἐκμεταλλευτὲς τῶν ἰδεολογιῶν καὶ τῶν καθεστώτων, τοὺς ἐπιτήδειους, τοὺς καιροσκόπους, τοὺς μεταπράτες, τὸν ἐγωὶ ποὺ σιτίζεται κατὰ σύστημα ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις τῶν ἄλλονών καὶ ποὺ ἔχει γιὰ χαρακτηριστικὸ του τὸ ζῆλο τοῦ παρασιτικοῦ ἐντόμου: νὰ τρέφεται μὲ τὸ ξένο αἷμα. Ἡ κατηγορία αὐτή, μολονότι πολὺ εὐκολοδιάκριτη, ἐπιτείνει ὡστόσο τὴ μοιραία ἰδεολογικὴ σύγχυση. "Οχι μόνο μὲ τὸν ἀριθμό της. Μὲ τὴν ταπεινόψυχη φορτικότητά της περισσότερο, ποὺ διαβάλλει κάθε ὑψηλὴ ὑπόθεση, γιατὶ ἐκθέτει τὶς ἀδυναμίες της: Προτοῦ ἰδοῦμε τὸ ἀγαθὸ τῆς κάθε ἰδεολογίας, βλέπουμε ποῦ ὁδηγοῦν οἱ παραποιήσεις της. "Ολοι αὐτοὶ οἱ λαμπροὶ κύριοι μὲ τὸ ὀξύτατα «πρακτικὸ» πνεῦμα, ὀργανώνουν μιὰ διαρκῆ ἔκθεση ἀσχήμιας, ποὺ τὸ ἀνθρώπινο γένος ὑποχρεώνεται νὰ τὴν ἀντικρύζει μέρα - νύχτα, ἀλύτρωτα.

Ἀλλὰ τὰ δημοκρατικὰ ἰδεώδη εἶναι μιὰ ἔννοια μὲ περιεχόμενο κι' αὐτὴ ρευστό. Οἱ καλόπιστοι, οἱ ἀδιάβλητοι ὑποστηριχτές τους, μὲ ὅλη τὴν καλὴ θέληση τοῦ κόσμου κρίνοντας, δὲν κατορθώνουν νὰ προσδιορίσουν μὲ τρόπο γενικὰ παραδεκτὸ τὸ μεῖζον καὶ τὸ ἔλασσον τῆς ζωτικῆς αὐτῆς γιὰ τὸν πολιτισμένο ἄνθρωπο ἀξίας. Ξέρουμε, ἀδρομερῶς, πὼς οἱ ἀνατολικοὶ ρίχνουν τὸ βάρος στὸν οἰκονομικὸ συντελεστή, ἐνῶ οἱ δυτικοὶ στὸν πολιτικό. Δημοκρατικὸ καθεστὼς λέγεται γιὰ τοὺς πρώτους ἐκεῖνο ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔχει πάψει νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τοὺς δυτικούς, αὐτὸ δὲν μοιάζει ἀπαραίτητο. Μπορεῖ νὰ μὴ λένε ἔτσι φανερά, τὸ ἀφήνουν ὅμως νὰ ὑπονοηθεῖ στὴν πράξη. Ἀντίθετα, διατείνονται πὼς διασφαλίζουν στὸ δημοκρατικὸ πολίτη τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς κριτικῆς, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο κάθε ἐλευθερίας.

Τὸ κακὸ εἶναι, πὼς καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς ἀντιλήψεις περιέχουν ἀντιφάσεις ἐνδογενεῖς, καίριες. Γιατὶ οὔτε ὁ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ διπλανοῦ του ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος ὅταν τὴν πρωτοβουλία του τὴν ἔχει ἀπαλλοτριώσει γιὰ χάρη ἑνὸς ἀπολυταρχικὰ κρίνοντος κέντρου — ποὺ ἐνσαρκώνεται κι' αὐτὸ σὲ μιὰ κυβερνῶσα ὁμάδα ἀπὸ ἄτομα — οὔτε ὁ θεωρητικὰ ἐλεύθερος νὰ ἐλέγχει καὶ νὰ ἐκλέγει τὴν ἡγεσία του εἶναι καὶ οὐσιαστικὰ ἐλεύθερος, ἀφοῦ βρίσκεται σὲ οἰκονομικὴ ἐξάρτηση, ἐξάρτηση ζωῆς, ἀπὸ τὸν ὑλικὰ ἰσχυρὸ ἐκμεταλλευτή του. Στὴ δεύτερη περίπτωση, τὸ κράτος εἶναι ὄργανο τοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ στὴν πρώτη εἶναι ὅπλο τῆς φατρίας ποὺ ἐξασφάλισε τὸ ἀλάθητο. Πέρα ἀπὸ αὐτὲς τὶς πασίγνωστες καὶ στοιχειώδεις διακρίσεις, ὅ,τι ἄλλο λέγεται δὲν εἶναι παρὰ φιλολογία, ρητορικὴ προορισμένη νὰ συγκαλύψει τὴν ὠμὴ πραγματικότητα.

Οἱ δυὸ ὅμως ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὁ οἰκονομικὸς καὶ ὁ πολιτικός, ὅπως τοὺς ξέρουμε σήμερα, ἀποκρυσταλλωμένους σὲ συγκεκριμένα καθεστῶτα, δὲν εἶναι καθόλου ἀκίνητοι. Βρίσκονται ἐν πλήρει ἐξελίξει. Εἴτε ἀμοιβαῖα ἐπηρεαζόμενοι, εἴτε προβαίνοντας στὶς ἀναγκαῖες παραχωρήσεις ποὺ ἐπιβάλλει ἡ τριβὴ μὲ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα, μετασχηματίζονται βαθμιαῖα, ἀγωνίζονται νὰ προσαρμοστοῦν, ν' ἀποκτήσουν τὴν ἐλαστικότητα ἐκείνη ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιβίωση. Κι' ὄχι μόνο τὴν ἐπιβίωση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπικράτηση. Γιατὶ τὸ ζήτημα, τώρα, ἔχει τεθεῖ σ' ἐπίπεδο δυναμικό. Ἱστορικοὶ καὶ τεχνικοὶ παράγοντες τὸ ἐξανάγκασαν νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἀναμέτρηση. Θεωρητικὰ — καὶ ὅποιος λέει ἐδῶ «θεωρητικά», ἐννοεῖ σὲ ἀπόλυτο μέτρο — ἰσορροπία δὲν χωρεῖ. "Ολα, ἀντίθετα, ὑποδηλώνουν ἕνα ἱστορικὸ ἀδιαχώρητο, ποὺ θὰ ἀρθεῖ ἀναγκαστικὰ μὲ βίαιο τρόπο. Ὡστόσο οἱ πιὸ νηφάλιοι, οἱ πιὸ ἀνθρωπιστικὰ ἐλαστικοί, περιορίζονται νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ σχετικὰ γοργὴ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη, ποὺ θὰ κάνει τοὺς δυὸ ἀντίθετους τύπους νὰ σταδιοδρομήσουν, νὰ συμπλησιάσουν, ὥστε νὰ ἐπικρατήσει τελικὰ ἡ ἀντικειμενικὴ φρόνηση καὶ νὰ περισωθεῖ τὸ κύριο γιὰ ὅλους ἀγαθό: ἡ ἀξία τῆς ζωῆς.

"Ομως τὸ θέμα χρειάζεται χῶρο, κι' ἔτσι ἡ κύρια πρότασή του ἀνάγκη ν' ἀναβληθεῖ γιὰ τὴν ἐρχόμενη φορά...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Ἰουλίου 1959

1613144.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μέσα στὴ γενικὴ σύγχυση τῶν ἐννοιῶν, ποὺ εἶναι τὸ ἰδεολογικὰ πιὸ ἐντυπωσιακὸ σύμπτωμα τῆς ἐποχῆς μας, ἡ ἀοριστία τοῦ ὅρου Δημοκρατία κάνει κατάφωρα πολλὰ πράγματα. Εἴδαμε, τὴν περασμένη Τετάρτη, τοὺς δυὸ ἀντίθετους τύπους ποὺ διεκδικοῦν στὸν χαιρό μας τὴ θεωρητικὴ συνέπεια τοῦ ὅρου, ὅπως διεκδικοῦν καὶ τὴν ἡγεμονία τοῦ κόσμου. Ἡ ἀοριστία ποὺ ἐπισημαίνουμε τώρα, δὲν ὀφείλεται μονάχα στὴν ἀντιδικία αὐτή. Ὀφείλεται — περισσότερο ἴσως — στὴν ἠθελημένη τάση τόσο τοῦ ἑνὸς τύπου ὅσο καὶ τοῦ ἄλλου νὰ μὴν λένε ἀλήθεια σ' ὅλη τὴ γραμμή, νὰ κρύβουν πολλὲς ἀπὸ τὶς προθέσεις τους, νὰ μὴν ἀνομολογοῦν τὶς ἀδυναμίες τους: Οὔτε στὴν ἀστικὴ δημοκρατία εἶναι εὐχάριστο νὰ ξέρουμε πὼς βασίζεται στὴν ἐκμετάλλευση τῶν οἰκονομικὰ ἀσθενέστερων, οὔτε στὴ σοσιαλιστικὴ δημοκρατία πὼς τὸ κυριότερό της ὅπλο εἶναι ὁ πολιτικὸς καταναγκασμός.

Γιὰ νὰ σκεπαστεῖ ἡ ὡμὴ αὐτὴ ἀλήθεια, τόσο ὁ ἕνας τύπος ὅσο κι' ὁ ἄλλος συναγωνίζονται σ' ἐφευρετικότητα: Στὸ ἐπίπεδο τῆς προπαγάνδας, κάνουν μιὰν ἐξαντλητικὴ κατανάλωση ἀπὸ μεγάλα λόγια, ἠθικολογίες, ψευτορομαντισμούς, ρητορικὰ σχήματα, φτηνὴ ὑποκρισία, ποὺ σ' ἕναν κόσμο λιγότερο γυμνασμένον ἀπὸ τὸν δικό μας στὴν ἐπίσημη ψευτιά, θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλεῖ μιὰν ἔντονη ἀηδία. Στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς πετυχαίνουν—ὁ σοσιαλιστικὸς τύπος πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκρατικὸ—νὰ δημιουργήσουν ἕνα ὑπόδειγμα ἀνθρώπου βαθύτατα ἐμποτισμένο μὲ τὴν πίστη στὶς ἀκολουθούμενες μεθόδους, στὴν ὀρθότητά τους καὶ στὴν ἱστορική τους ἀποστολή. Ἴσως τὸ πρακτικὰ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος νὰ εἶναι ἡ δημιουργία ἀκριβῶς ἑνὸς νέου ἀνθρώπινου τύπου ποὺ ἔχει ἐντελῶς δικά του μέτρα νὰ κρίνει, νοοτροπία ἰδιότυπη, γλώσσα ἀποκλειστική, καὶ ποὺ πλάστηκε ἔτσι γιὰ νὰ παρουσιάζει κάτι τὸ ἀδιαπέραστο στὶς ἠθικὲς ἀξίες τοῦ ὑπόλοιπου ἢ καὶ τοῦ παλαιότερου κόσμου.

Εἶναι ἀδύνατο, φυσικά, σ' ὁποιονδήποτε ἀπὸ ἐμᾶς, πολίτη τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἰδεολογικοῦ σύμπαντος, νὰ βγοῦμε τόσο ἔξω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδρασή του, ποὺ νὰ μποροῦμε νὰ κρίνουμε μὲ ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο εἶναι τὸ πιὸ σωστό. Ὁ καθένας μας, ὄχι πιὰ ἀνάλογα μὲ τὰ συμφέροντά του, ποὺ εἶναι ὁ εὐτελέστερος συντελεστής, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὴν ἀγωγή του, θὰ μεροληπτήσει. Ἄλλες ἠθικὲς ἀξίες καλεῖται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ ὑπηρετήσει τὸ κάθε σύστημα, διαφορετικὴ ἀντίληψη ζωῆς. Γιὰ τοῦτο καὶ τὸ ἀσύμπτωτο παρουσιάζεται ἀξεπέραστο, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ καλοπροαίρετες περιπτώσεις. Βλέπουμε, οἱ πιὸ νηφάλιοι, τὰ προτερήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τοῦ καθενός τους, ὡς ἕνα τουλάχιστον σημεῖο. Δὲν βλέπουμε εὔκολα τὸν πρακτικὸ τρόπο ποὺ θὰ συνδυαστοῦν τὰ πλεονεκτήματα, ποὺ θ' ἀποκλειστοῦν τὰ ἐλαττώματα—ἢ τουλάχιστον τὰ πιὸ καίρια ἀνάμεσά τους.

Ὁ λόγος τῆς κρίσιμης ἀδυναμίας εἶναι τοῦτος: Ὅτι δὲν πλάθονται τὰ πολιτεύματα σύμφωνα μὲ μιὰ θεωρητική, ἄδολη λογική. Εἶναι μορφὲς ζωῆς, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ κύλισμα, τὴ διαδικασία, τὶς περιπέτειες τῆς ἱστορίας. Ἡ λογικὴ τους εἶναι αἰτιοκρατικὰ δεσμευμένη. Ἔτσι, ἂν ὑποτεθεῖ πὼς κατὰ μιὰν ἀπόλυτη θεωρητικὴ κρίση βρίσκουμε πὼς ὁ καλίτερος, ὁ καθαρότερος, ὁ συνεπέστερος τύπος δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι ὁ ἱστορικὰ πρῶτος, ὁ ἀρχαιοελληνικός, ἐκεῖνος δηλαδὴ ὅπου ὁ λαὸς ἄρχει μὲ τρόπο ἄμεσο, ὅπως ἕνας κολὸς νοικοκύρης στὸ σπιτικό του, θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως, μὲ τὴν πρώτη ἀντιπαραβολὴ ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴ δεδομένη σήμερα πραγματικότητα, πὼς ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι, ἁπλούστατα, ἀνεφάρμοστος. Γιὰ καθαρὰ πρακτικοὺς λόγους. Γιατὶ προϋποθέτει ὀλιγάριθμο λαό, περιορισμένο γεωγραφικὸ χῶρο, μικρῆς ὅλκης ζητήματα, προσιτὰ στοῦ καθενὸς τὴ νόηση καὶ τὴν ἐμπειρία, τέλος μιὰν οἰκονομία ἁπλή, πατριαρχική, στοιχειώδεις μορφὲς ἐμπορίου, βιοτεχνία σχεδὸν οἰκιακή. Στὰ χρόνια τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας ἡ τεχνικὴ—ὁ σύγχρονος αὐτὸς Μολὼχ, ποὺ ἄλλωστε βρίσκεται στὰ σπάργανα ἀκόμα—εἶταν τόσο περιορισμένη, ποὺ ἀκόμα καὶ τοὺς στρατηγοὺς νὰ μὴ τοὺς ἐκπαιδεύουν τίποτα εἰδικὲς σχολὲς ἀλλὰ νὰ τοὺς ἐκλέγει ἡ ἐκκλησία τοῦ Δήμου! Ἡ σύγχρονη στρατηγικὴ βασίζεται στὴν τεχνική. Οἱ ἀνάγκες — ἄλλο κρισιμότατο κι' αὐτὲς ἐπακολούθημα τῆς τεχνικῆς—εἶταν ἄλλοτε τόσο περιορισμένες ποὺ ἡ ζωὴ ἑνὸς ἄρχοντα ἀπὸ ἑνὸς κοινοῦ πολίτη, ἢ ἀκόμα κι' ἀπὸ ἑνὸς δούλου, νὰ διαφέρει ποσοτικά, ὄχι ὅμως ποιοτικά. Κοινωνικὰ σύνολα ὑπερβολικὰ περιορισμένα σὲ ἀριθμό, λαοὶ ὀλιγαρκέστατοι σὲ σύγκριση μὲ τοὺς τωρινούς, τρόποι νὰ λύονται οἱ διαφορὲς ἁπλοί, ἔκαναν τὴ διακυβέρνηση τῶν κρατῶν - ἄστεων κάτι σὰν διαχειρίσεις μεγάλων κτημάτων.

Ἂν τώρα ἐπεκτείνουμε τὸ παράδειγμα, ἂν τὸ μεγαλώσουμε σὲ κλίμακα, κι' ἂν τὸ προεκτείνουμε στὸ μέλλον, θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως νὰ ξεκόβεται στὸν ὁρίζοντα ὁ ἀπειλητικὸς ἴσκιος ποὺ εἴχαμε ὑπαινιχθεῖ στὸ περασμένο ἄρθρο. Ἡ δυσάρεστη πρόγνωση. Ἡ ἔννοια «ἐλευθερία», μὴ τὸ ξεχνᾶμε, εἶναι δημιούργημα τῆς ἐποχῆς ἀκριβῶς ποὺ διαλέξαμε πρὶν γιὰ παράδειγμα. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας γεννιέται μαζὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁρισμένες ἱστορικὲς συνθῆκες τὴν προσδιόρισαν, ὅπως καὶ διέπλασαν βαθμιαῖα, ὥσπου τὸ σχετικὸ οἴτημα νὰ γίνει συνείδηση ζωτική, τὸν φορέα της: τὸν κατάλληλο ἀνθρώπινο τύπο. Προσέξετε ὅμως πὼς ἡ ἐποχή μας ὅλο καὶ λιγότερο μιλάει γιὰ «ἀτομικὲς» ἐλευθερίες κι' ὅλο περισσότερο γιὰ συλλογικές. Στὸν ἀνατολικὸ κόσμο ἀπερίφραστα. Στὸν δυτικό, ἡ οὐσία περιορίζεται σταθερὰ—σὲ βάρος φυσικὰ τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενέστερων— καὶ διατηρεῖται ὁ τύπος. Γιατὶ ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι τὸ σύνθημα, τὸ διαφημιστικὸ ἀπὸ τῆς δυτικῆς δημοκρατίας. Ἂν καταργηθεῖ καὶ σὰν φραστικὸ σχῆμα, τότε πάει! ἡ δημοκρατία αὐτὴ θὰ ἔχει χάσει κάθε ἰδεολογικὸ περιεχόμενο.

Ἡ βαθμιαία ἀντικατάσταση τῆς ἔννοιας ἀτομικὴ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἔννοια συλλογικὴ ἐλευθερία εἶναι μιὰ λαθροχειρία, ὑπεκφυγὴ διφορούμενη, ὄχι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κινδύνους. Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία εἶταν ὑποκείμενη στὴν κατολίσθηση πρὸς τὸν ἀναρχικὸ ἀτομικισμό. Ἡ συλλογικὴ ἐλευθερία ἀνοίγει προοπτικὲς σὲ καταστρατηγήσεις της ἀνήκουστες. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἄτομο ξεγράφεται σὰν ἕνα μίνιμουμ ὄχι ὑλικῶν ἀξιώσεων, ἀλλὰ ἀνεξαρτησίας, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπαλλοτριώνει τὴν πρωτοβουλία του γιὰ χάρη ἑνὸς συνόλου, καὶ μάλιστα συνόλου ἐκμηδενιστικὰ πολυάριθμου, ἀνώνυμου, ὠκεάνειου, ἀπὸ τὴν ἴδια στιγμὴ ἐμπιστεύεται οὐσιαστικὰ τὴν τύχη του σὲ μιὰν ὀλιγαρχία—πολιτικὸ ὄργανο ἐντεταλμένο νὰ διαχειρίζεται τὰ ζητήματα τοῦ πολτοῦ. Πρακτικῶς, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει διαφορετικά. Πρακτικῶς δεν μπορεῖ μιὰ μάζα ἀπὸ ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια νὰ μετέχει στὴ διαχείριση τῶν τυχῶν της. Τὸ πυραμοειδὲς σχῆμα ποὺ παίρνει συμβατικὰ ἡ ἐκπροσώπησή της, ἐξανεμίζεται. Μόνον ἡ κορυφὴ ἔχει πιὰ ὑπόσταση συγκεκριμένη. Καὶ ἡ κορυφὴ αὐτή, γιὰ νὰ ἰσορροπήσει, λογικά, στηρίζεται σὲ μιὰν ὀργάνωση - νευρικὸ σύστημα, ποὺ διακλαδώνεται μέσα στὴν ἀδρανῆ ὕλη καὶ τὴν πειθαρχεῖ στὸν διοικητικὸ ἐγκέφαλο μὲ τὸν αὐτοματισμὸ τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας.

Πολλοὶ θὰ ὑποθέσουν πὼς κάνω ἐδῶ ὑπαινιγμὸ στὴν κομματικὴ ὀργάνωση τοῦ κομμουνιστικοῦ κράτους. Ὄχι. Ὁ ὑπαινιγμὸς εἶναι ἀπώτερος. Θὰ τὸ ἰδοῦμε τὴν ἐρχόμενη φορά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΝ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Ἰουλίου 1959

16131145.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ ΑΙΣΙΟΔΟΞΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὴν περασμένη Τετάρτη, στὸ δεύτερο ἄρθρο αὐτῆς τῆς σειρᾶς ποὺ τελειώνει σήμερα, ὑποστηρίξαμε καταλήγοντας: 1ο) πὼς σημειώνεται μιὰ σταθερὴ ὑποκατάσταση τῆς ἐννοίας ἀτομικὴ ἐλευθερία ἀπὸ τὴ συλλογικὴ ἐλευθερία καὶ 2ο) πὼς ἡ διαδικασία τούτη μοιάζει ἱστορικὰ ἀναπόφευκτη ἀφοῦ οἱ σύγχρονες ὠκεάνειες μάζες δὲν μποροῦν νὰ μετέχουν ἄμεσα, παρ' ὅλα τὰ ὑποκριτικῶς λεγόμενα, στὴ διαχείριση τῶν τυχῶν τους.

Τὴν τεχνικὴ ἀδυναμία τῶν λαῶν ν' αὐτοκυβερνῶνται—σ' ἀντίθεση, λόγου χάρη, μὲ τὸν ἀρχαῖο ἀθηναϊκὸ λαὸ ἱδρυτὴ τῆς Δημοκρατίας—δὲν τὴ δημιουργεῖ μονάχα τὸ πολυάριθμο. Τὴν ἐπιτείνει, καὶ μὲ τρόπο καθαυτὸ ἄλυτο, ὁ τεχνικὸς πολιτισμός. Οἱ σύγχρονοι λαοὶ δὲν εἶναι μόνον ἀριθμητικὰ ἀσυμάζευτοι· εἶναι καὶ οἰκονομικά. Ἔχουν ηὐξημένες ἀνάγκες, κάποτε σὲ σημεῖο ποὺ, ἀκόμα καὶ γιὰ ἕνα συγχρονισμένο πνεῦμα, τὸ φαινόμενο νὰ παρουσιάζεται ἀπειλητικό, ἂν ὄχι ὑπερβολικό. Τὰ ὅρια τῶν «δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἔχουν μετατεθεῖ σὲ σημεῖο πολὺ προχωρημένο. Ἀναρωτιέται κανένας, μὲ τὴν ἐξέλιξη ποὺ συνεχίζεται, σὲ τί σημεῖο θὰ φτάσουν. Σήμερα, δὲν περιορίζεσαι νὰ διεκδικεῖς ὅπως ἄλλοτε «μιὰ θέση στὸν ἥλιο». Τὸ ραδιόφωνο, ἡ τηλεόραση, τὸ αὐτοκίνητο, τὸ ἠλεκτρικὸ ψυγεῖο, τὸ ἠλεκτρικὸ πλυντήριο, νοοῦνται σὰν ἰσάριθμα, ἀναφαίρετα δικαιώματά του. Αὐτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἄλλοι δίπλα σου, τὴν ἴδια στιγμή, λυώνουν μέσα σ' ἕνα ἀνήλιαγο ὑπόγειο. Τὸ πρῶτο, βέβαια, εἶναι τὸ ἀνθρώπινο μέτρο, τὸ δεύτερο ὄχι. Καὶ τὸ πρῶτο αὐτό, τὸ ὑπαγορευόμενο, ὑποδαυλιζόμενο ἀπὸ τὸν τεχνικό μας πολιτισμό, δημιουργεῖ ἀνθρώπινα σύνολα ἀφηνιασμένα, μάζες ἀκόρεστες, ὑπερβολικὰ δύσκολες νὰ ἱκανοποιηθοῦν. Μιὰ ὁποιαδήποτε κεντρικὴ ἐξουσία, πλάϊ στὴν προσπάθειά της νὰ ἐξασφαλίζει στὴν κατανάλωση ἀγαθά, ὅλο καὶ περισσότερα ἀγαθά, πλάϊ στὸν ἀγῶνα της νὰ ἀπωθεῖ ὅλο καὶ πιὸ μακρυὰ τὰ ὅρια τῆς «πολυτέλειας», εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ μελετάει καὶ τοὺς καθαρὰ δυναμικοὺς τρόπους ποὺ μποροῦν νὰ συγκρατήσουν αὐτὴ τὴν ἀπληστία, νὰ τὴν πειθαρχήσουν, γιὰ νὰ μὴν καταντήσει παράγων ἀναρχίας, αἴτιο μόνιμης δυσαρέσκειας, συντελεστὴς ἀνατρεπτικὸς κάθε ἰσορροπίας στὴν ὀρθολογικὰ ὀργανωμένην οἰκονομία τοῦ σύγχρονου κράτους.

Ἂν τώρα λάβει κανένας ὑπ' ὄψη του τὴν τάση πρὸς ἕναν εὔκολο, ἐγωϊστικὸ εὐδαιμονισμό, ποὺ καλλιεργεῖται καὶ ὑποθάλπεται ἀπὸ τὸ τεχνοκρατικὸ πνεῦμα, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ μέγεθος τῶν γενικώτερων προβλημάτων ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίζει κάθε ὑπεύθυνο καθεστώς, τὴν τρομαχτικὴ ἀνισότητα τοῦ εἰσοδήματος ὄχι μόνον ἀνάμεσα σὲ ἄτομα ἀλλὰ κι' ἀνάμεσα σ' ἐθνικὰ σύνολα, θὰ ἰδεῖ τότε πὼς ἡ προσφυγὴ στὸ δυναμικὸ συντελεστὴ γιὰ τοὺς τεχνικοὺς τῆς ἐξουσίας, προβάλλει ὅλο κι' ἐπιτακτικώτερη. Στὸν καιρό μας τὸ ὁλοκληρωτικὸ πνεῦμα ἔχει γίνει, ἐν ὀνόματι τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς ἀνθρωπιᾶς ἀκριβῶς, συνείδηση, σύνθημα τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ λέγονται προοδευτικά.

Ὁ σημερινὸς τύπος ἰδανικῶν εἶναι, ὄχι ὅλο καὶ περισσότερα δικαιώματα στὸ ἄτομο, ἀλλὰ ὅλο καὶ λιγότερα δικαιώματα. Στιγμὲς - στιγμὲς τὸ αὐστηρὸ αὐτὸ πνεῦμα θἄλεγε κανένας πὼς φτάνει τὰ ὅρια ἑνὸς αἰστηλατημένου μαζωχισμοῦ. Εἶναι τὸ λογικὸ ἀντίρροπο τῆς ἀτομικιστικῆς ἔκλυσης τοῦ τεχνοκρατικοῦ πολιτισμοῦ μας, ὁ σπαρτιατισμὸς τῶν νέων ἰδεολογιῶν.

Ἂν ἡ πορεία τῆς Ἱστορίας ἀκολουθήσει τὴ σημερινὴ κοίτη της, ἂν κάποιος ἀπρόβλεπτος — κι' ἀπίθανος — συντελεστὴς δὲν μπεῖ στὴ μέση ν' ἀνατρέψει ἄρδην τὴ διαδικασία, πρέπει νὰ προβλέψουμε πὼς τὸ μέλλον ἀνήκει στὸν ὁλοκληρωτισμό. Ὅλες αὐτὲς οἱ διαρκῶς πληθυνόμενες μάζες, μὲ τὶς ἀδιάκοπα αὐξανόμενες ὑλικὲς ἀνάγκες, ποὺ μοιραῖα ἀπωθοῦν σὲ δεύτερο ἐπίπεδο τὶς πνευματικές, δὲν θὰ μποροῦν νὰ κυβερνηθοῦν αὔριο παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν καταναγκασμό. Τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου θὰ ἑρμηνεύεται ἀξιωματικὰ κι' ἀναντίρρητα, θὰ ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν κορυφὴ: τοὺς ἐντεταλμένους τῆς ἐξουσίας. Ἔχουμε κιόλας ἕνα τέτοιο πρόπλασμα στὸ ὑπόδειγμα τοῦ κομμουνιστικοῦ κράτους. Πρέπει, σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, νὰ τὸ θεωρήσουμε προφητικό.

Τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δυὸ συντελεστὲς τοῦ αὐριανοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ, τὴν τεχνικὴ πρόοδο, δὲν βλέπει πραγματικὰ κανένας πῶς θὰ τὴν ἀντιμετωπίσει τὸ αὐριανὸ παγκόσμιο καθεστώς. Βλέπει ὅμως κάλλιστα πῶς θὰ συγκρατηθεῖ ὁ ἄλλος: ὁ ὑπερπληθυσμὸς τοῦ πλανήτη. Γιὰ τὴν ὥρα, ἡ κομμουνιστικὴ πολιτικὴ ὑποστηρίζει φανατικὰ τὴν ἀσύδοτη γονιμότητα. Καὶ εἶναι εὐνόητο τὸ γιατί: Γιατὶ πληθαίνουν ἔτσι οἱ τάξεις τῶν δυσαρεστημένων, τῶν ἀδικημένων. Γιατὶ κάθε ἐπιδείνωση τῶν προβλημάτων, ἀποδαίνει αὐτομάτως ὑπὲρ τῆς ἐπαναστατικῆς λογικῆς. Αὔριο, ὅμως, ὅταν ἡ ἐπανάσταση θὰ εἶναι παγκόσμιο καθεστώς, θὰ ἐπέμβει ρυθμιστικά, καὶ δραστήρια—ὅπως αὐτὴ ξέρει νὰ ἐπεμβαίνει — στὶς γεννήσεις. Ἡ ἀνάγκη, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, εἶναι ἀδήριτη. Κανένα σόφισμα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀνατρέψει. Καὶ οἱ ἀκαλλιέργητες σήμερα ἐκτάσεις τοῦ πλανήτη δὲν εἶναι μαθηματικὰ ἀνεξάντλητες καὶ οἱ ὁποιεσδήποτε μελλοντικὲς ἐπινοήσεις τῆς τεχνικῆς δὲν θὰ ἄρουν τὸ ἀδιαχώρητο τῆς γῆς. Δὲν βλέπει κανένας τὸ πῶς θὰ διασφαλίζει τὴν εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν του ἕνα αὐριανὸ καθεστὼς ὅταν θὰ εἶναι ἀναγκασμένο νὰ τοὺς παραχωρεῖ, μόνο καὶ μόνον ἕναν ἀναπνεύσιμο χῶρο. Ὅταν μάλιστα καμμιὰ ἀπολύτως λογικὴ καὶ κανένας καλῶς νοούμενος ἀνθρωπισμὸς δὲν συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπεριόριστη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, πέρα ἀπὸ κάθε ὑποφερτὸ ὅριο. Κανένα ἀπολύτως ἀνθρώπινο δικαίωμα δὲν βίγεται ὅταν δίνεται σὲ ὅλους νὰ καταλάβουν πὼς δὲν εἶναι καμμιὰ ἀνάγκη νὰ ἀραδιάζουν ἀπὸ πέντε κι' ἑφτὰ ὁ καθένας παιδιά.

Ἔτσι ὅλα δείχνουν πὼς βαίνουμε πρὸς μιὰν ὅλο καὶ πιὸ ὑποκριτική, ὅλο καὶ πιὸ καταχρηστικὴ προβολὴ τοῦ ὅρου Δημοκρατία. Οἱ ρωμαντικότεροι ἀπὸ ἐμᾶς, θὰ θρηνήσουν τὸ ἰδανικὸ ποὺ χάνεται ἴσως γιὰ πάντα. Οἱ θετικότεροι ὅμως θὰ παρηγορηθοῦν μὲ μιὰν ἁπλὴ σκέψη: Πὼς ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν ἀπέκτησε ποτὲ ἴσαμε τώρα πραγματικὸ περιεχόμενο. Γιὼς οὔτε ἡ σοσιαλιστικὴ δημοκρατία—ἐννοοῦμε ἡ ἰσχύουσα—ἔχει βρεῖ τὸν τρόπο νὰ ἐξασφαλίζει στὸν πολίτη της τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, οὔτε ἡ κεφαλαιοκρατικὴ δημοκρατία ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ νὰ καταργήσει τὰ ταξικά, οὐσιαστικὰ προνόμια τῆς εὐνοούμενης μερίδας της, αὐτὰ ποὺ δημιουργοῦν τὴν κοινωνικὴ ἀδικία. Παρ' ὅλα ὅσα κι' ἂν ἐπαγγέλλεται, δὲν παύει νὰ στηρίζεται στὸν παρασιτισμό. Εἶναι ἕνα καθεστὼς βασισμένο στὴν κερδοσκοπία καὶ ποὺ λειτουργεῖ μὲ τὸ μηχανισμὸ τῆς συνελλαγῆς. Ἡ ἁμαρτωλή του Ἱστορία ὁδηγεῖ μαθηματικὰ στὴν ἐξέγερση, στὴν ὑποκατάστασή του ἀπὸ μιὰν ἄλλη κοινωνικὴ ἀντίληψη ποὺ, γιὰ νὰ κατασφαλιστεῖ ἀπέναντι στὰ ἀδηφάγα ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου, ὁπλίζεται μὲ τὸν πολιτικὸ καταναγκασμό.

Ἡ Δημοκρατία εἶναι ἕνας τύπος πολιτεύματος ποὺ ἀπομένει νὰ ἐφευρεθεῖ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

1613146.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Αὐγούστου 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΑΜΑΡΤΩΛΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ κ. Μ. Κατράκης εἶναι ἕνας καλλιτέχνης περιωπῆς. Τώρα τελευταῖα ὅμως ἔκανε ἕνα σφάλμα: Προκειμένου νὰ βρεῖ ἔργο γιὰ τὸ «Λαϊκὸ Θέατρό» του καὶ γιὰ τὸν ὑπαίθριο χῶρο του, πῆρε ἕνα ἀριστούργημα τοῦ ἰσπανικοῦ κλασικοῦ θεάτρου, τὴν «Φουεντεοβεχούνα» τοῦ Λόπε ντὲ Βέγα, καὶ ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ ἐκμοντερνισμοῦ καὶ τῆς προσαρμογῆς στὸ ὕπαιθρο, τὸ διεσκεύασε—ἢ ἔβαλε νὰ τοῦ τὸ διασκευάσουν—«κατὰ τὸ δοκοῦν». Βγήκαμε καὶ τοῦ εἴπαμε πὼς ἡ διασκευή του εἶναι κακή. Ὄχι πὼς δὲν εἶχε, κατ' ἀρχήν, τὸ δικαίωμα νὰ διασκευάσει—μὲ κάθε σεβασμὸ βέβαια. Ἀλλὰ πὼς ἡ δική του ἡ διασκευὴ ὑποβιβάζει ποιοτικὰ τὸ ὡραῖο ἔργο. Γιὰ τὸ πρῶτο μέρος της, ποὺ καταργεῖ κι' ὁλόκληρο πρόσωπο, καμμιὰ δὲν διατυπώσαμε ἀντίρρηση. Στὸ δεύτερο ὅμως μέρος της συμβαίνουν δύο τινά: 1ο) Μεταβάλλεται ὁ χαρακτήρας τοῦ ἔργου, ποὺ ἀπὸ δρᾶμα κατ' ἐξοχὴν μαζικὸ γίνεται τὸ ἀντίθετο, ἔργο θεντετίστικο, ρουτινιέρικα δηλαδὴ κολακευτικὸ τῆς πρωταγωνιστικῆς ματαιοδοξίας, καὶ 2ο) ὁ μετουσιωμένος ποιητικά, εὐγενικὸς δημοκρατισμὸς τοῦ πρωτοτύπου ξεπέφτει—βοηθούσης καὶ τῆς ἑρμηνείας—σὲ κραυγαλέα πολιτικὴ δημοκοπία. Τόσο μάλιστα εἶναι ἀληθινὸ καὶ τὸ δεύτερο τοῦτο ὥστε, προσθέτουμε τώρα, ὅταν στὸ τέλος ἔρχεται ὁ ἔπαινος τοῦ καθαρὰ ἀπρόσωπου, δικαιοκρίτη βασιληᾶ, ποὺ χρησιμοποιεῖ σὰν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ ὁ Λόπε ντὲ Βέγα, ν' ἀποκομίζουμε τὸ αἴσθημα μιᾶς ἰδεολογικῆς ἀσυναρτησίας καὶ ν' ἀναρωτιόμαστε σὲ τί θεὸ πιστεύει τέλος πάντων ὁ μέγας αὐτὸς καὶ ἀπών—γιὰ καλή του τύχη—Ἰσπανός.

Οἱ ἀντιρρήσεις μας ἐνόχλησαν τὸν κ. Κατράκη. Ὁ ὁποῖος ὑπομόνεψε ὡς που νὰ «πιάσει» στὸ κοινὸ τὸ ἔργο του, καὶ ἀφοῦ πιὰ ἔπιασε, τονωμένος ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ἐπιτυχία, ξεσπάθωσε προχτὲς τὸ Σάββατο μὲ μιὰ ἐγκύκλιο ἐπιστολή του στὶς ἀπογευματινὲς ἐφημερίδες καὶ φοβερίζει νὰ μᾶς μάθει γράμματα, νὰ μᾶς «δώσει ἕνα μικρὸ μάθημα», κλπ.

Ἔτσι ὁ κ. Κατράκης στὴν ἀρχική του κακὴ πρᾶξη προσθέτει—γιὰ νὰ τὴ διορθώσει—μιὰ δεύτερη κακὴ πράξη. Ἔκανε μιὰν αὐθαιρεσία. Τώρα ἐπιχειρεῖ καὶ νὰ τὴν ἀναγάγει σὲ ἀρχή, θεωρία, σύμβολο πίστεως. Γιατὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιβαρυντικῆς του ὑποτροπῆς. Τὰ ἔργα—μᾶς διδάσκει—πρέπει ν' ἀνανεώνονται καὶ νὰ «προσαρμόζονται» ἔτσι ποὺ ν' ἀρέσουν στὸ κοινό. Τὸ ποῦ ἀρχίζει καὶ ποῦ τελειώνει αὐτὸ τὸ δικαίωμα εἶναι ἄλλο θέμα, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ πολυαπασχολεῖ τὸν τωρινὸ κ. Κατράκη. Λέω τὸν τωρινό, γιατὶ θυμᾶμαι ἕναν ἄλλον Κατράκη, ἀλλοτινό, ποὺ ἤξερε νὰ σέβεται καὶ νὰ ὑπερασπίζει μὲ θέρμη, μὲ ἀκεραιότητα, τὸ Ὑψηλὸ καὶ τὸ Ὡραῖο. Ἕναν Κατράκη ποὺ εἶταν ἀπὸ τοὺς πιὸ ζηλευτοὺς ὑπέρμαχους τοῦ ἀρράγιστου ἰδανικοῦ. Ἕναν Κατράκη ποὺ πίστευε χωρὶς νὰ δημοσιογραφεῖ. Ἕναν Κατράκη στὸν ὁποῖο πιστέψαμε. Τὸν Κατράκη, τέλος, τὸν πρὸ τῆς «ἐπιτυχίας»....

Ἀλλοίμονο! ἐλάχιστα πράγματα ἀντέχουν στὸν διαβρωτικὸ τοῦτο καιρό. Πάλι καλὰ ἂν κάπου-κάπου ἐπισημαίνει κανένας μιὰν ἔμμεση, συγκεκαλυμμένη παρουσία κάποιου δισταγμοῦ. Καὶ σὰν τέτοια, μεταμορφωμένη ἀγωνία καλλιτεχνικῆς ψυχῆς ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ καταπνίξει ὁλοκληρωτικὰ τὰ ἰδανικά της, παίρνω τὴν τωρινή, φτηνὴ κατὰ τ' ἄλλα, ἁμαρτωλὴ στὸ ἀποτέλεσμα, ἐπιχειρηματολογία τῆς ἐπιστολῆς τοῦ κ. Κατράκη. Εἶναι ἡ καλλιτεχνική του συνείδηση ποὺ ἀναστατώνεται καὶ δικαιολογεῖται γιατὶ ζητάει ἐξιλασμό. Μὲ τὴ διαφορὰ πώς, σύμφωνα μὲ μιὰ γνωστότατη ψυχολογικὴ διαδικασία, ἀντὶ νὰ μετανιώσει ὁ ἁμαρτήσας, προσπαθεῖ νὰ πείσει τοὺς ἄλλους καὶ τὸν ἑαυτό του πὼς σωστὰ ἔπραξε. Γιὰ νὰ ξερριζώσει ἀπὸ μέσα του τὸ αἴσθημα τῆς ἐνοχῆς ξεφωνίζει πὼς ἐνοχὴ δὲν ὑπάρχει. Ἔτσι, καὶ ὡς ἐδῶ τουλάχιστον, ἡ δεύτερη κακή του πράξη ἔχει, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, συγκινητικὰ ἐλατήρια. Εἶναι κι' αὐτὸ κάτι.

Θὰ ὑποτιμοῦσα τὸν ἀλλοτινό, κ' ἴσως ὄχι ἀνεπανόρθωτα χομένον, κ. Κατράκη ἂν καθόμουν νὰ τοῦ πῶ ἐδῶ πράγματα ποὺ πολὺ καλὰ τὰ ξέρει. Πώς—λόγου χάρη—ὑπάρχουν ἄπειροι τρόποι ν' ἀρέσει ἕνα ἔργο καὶ πὼς οἱ πιὸ ἀποτελεσματικοὶ δὲν εἶναι πάντα οἱ πιὸ εὐγενικοὶ· πὼς οἱ πιὸ εὔκολοι δὲν εἶναι καὶ οἱ καλλίτεροι. Πὼς ἕνας καλλιτέχνης, καὶ μάλιστα ἐπιφορτισμένος μὲ ἡγετική, ηὐξημένη εὐθύνη, πρέπει νὰ ἐπιβάλλει στὸ κοινὸ τοὺς ὀρθοὺς τρόπους κι' ὄχι νὰ ἐγκαταλείπεται στὰ πρόχειρα γοῦστα τοῦ ἀφελέστερου θεατῆ. Πὼς ἂν ὁ Λόπε ντὲ Βέγα, μιὰ μεγαλοφυΐα, ἤξερε ν' ἀρέσει χωρὶς καὶ νὰ προδίνει τὴν ἀποστολὴ τοῦ ποιητῆ, αὐτὰ δὲν σημαίνει πὼς μπορεῖ ὁ καθένας νὰ «διορθώνει» τὰ ἔργα τοῦ Βέγα γιὰ νὰ τὰ κάνει ἀρεστότερα. Ποῦ θὰ πάει αὐτὴ ἡ ἐγκαινιαζόμενη ἀσυδοσία, ποὺ ὁ κ. Κατράκης τώρα γίνεται ὑποστηριχτής της σὲ μιὰ φωτοσβεστικὴ ἀπολογία, προορισμένην νὰ ἐνθαρρύνει, ν' ἀποθρασύνει, τοὺς κάθε λογῆς ἀσεβεῖς; Εἶναι «στενὴ γραφειοκρατικὴ ἀντίληψη» λοιπὸν ἡ περιφρούρηση τῶν μεγάλων ἔργων; Τὸ πιστεύεις, ἀλήθεια, ἀγαπητὲ Κατράκη, τοῦ παλιοῦ, σεμνοῦ καιροῦ! Μὰ θὰ ὁδηγηθοῦμε στοὺς πιὸ ἀπίθανους βανδαλισμοὺς ἂν ἐπευλογήσουμε τὶς πρῶτες παρουσιαζόμενες αὐθαιρεσίες. Ἂς διασκευάσουμε τότε λοιπὸν «ἐλεύθερα», ἐπὶ τὸ ἐπιτυχέστερον καὶ σύμφωνα μὲ τὰ «ζωντανὰ προβλήματα τοῦ θεάτρου»—δηλαδὴ μὲ τὰ ἐμπορικά του προβλήματα—τὸν «Προμηθέα δεσμώτη» καὶ τὸν «Βασιλέα Λήρ»! Θυμίζω πὼς ὁ πρῶτος εἶναι στατικὸς κι' ὁ δεύτερος ἀπαρτισμένος ἀπὸ σκηνὲς «κομματιαστὲς», ὅπως ἡ «Φουεντεοβεχούνα». Ἀλλὰ ὁ κ. Κατράκης ἔχει ὑπ' ὄψη του, λέει, ἕξη ξένες διασκευὲς τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου. Καὶ λοιπόν; Ἂν οἱ διασκευὲς εἶναι καλλίτερες ἀπὸ τὴ δική του, τότε σημαίνει πὼς ὁ κ. Κατράκης ἔχει ἄδικο. Ἂν εἶναι χειρότερες—μολονότι δυσκολεύομαι νὰ φανταστῶ χειρότερη—τότε σημαίνει πὼς ἔχουν κι' αὐτὲς τόσο ἄδικο ὅσο κι' ὁ κ. Κατράκης.

Ὄχι, μὲ τέτοια σοφίσματα δὲν ἐξαγνίζεται μιὰ κακὴ πράξη. Οὔτε μὲ ἐπιδείξεις ποὺ ἀπειλεῖ ὁ θιασάρχης τοῦ «Λαϊκοῦ Θεάτρου», ὅπου θὰ διαβαστοῦν, λέει, κατ' ἀντιπαραβολὴ τὰ δυὸ κείμενα, τὸ «διορθωμένο» καὶ τὸ πρωτότυπο, γιὰ νὰ βγεῖ σκάρτος ὁ ἀληθινὸς Λόπε ντὲ Βέγα! Ἂν μπορεῖ ὁ κ. Κατράκης νὰ ταχτοποιηθεῖ ἀπέναντι στὴν καλλιτεχνική του συνείδηση ἐπιστεγάζοντας τὸ ἐγχείρημά του μὲ μιὰν ὀργανωμένη δυσφήμιση ἑνὸς μεγάλου ποιητή, δὲν τὸν ζηλεύω μὰ τὴν ἀλήθεια καθόλου. Πρέπει νὰ ἔχει πολὺ ἐξελιχτεῖ ἀπὸ τότε ποὺ πολεμούσαμε μαζί, στὶς ἴδιες καλλιτεχνικὲς τάξεις, γιὰ τὰ ἴδια πνευματικὰ ἰδανικά.

Ὅμως δὲν τὸ πιστεύω, ἀρνοῦμαι νὰ τὸ πιστέψω. Ὑποπτεύομαι μᾶλλον πὼς ὁ κ. Κατράκης, σὲ μιὰ στιγμὴ ἀνθρώπινης ἀδυναμίας μπροστὰ στοὺς ἐπιχειρηματικοὺς κινδύνους μιᾶς ὑπαίθριας σκηνῆς, ἔπεσε θῦμα κακῶν συμβούλων. Συμβούλων ποὺ τὸν ἐφοδιάζουν τώρα καὶ μὲ τέτοια σαθρά, σοφιστικὰ ἐπιχειρήματα, ἀντλημένα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς παγκόσμιας, καλῶς γνωστῆς, θεατρικῆς αὐθαιρεσίας τοῦ καιροῦ μας. Ὁ κ. Κατράκης μιλάει κάπου καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Γιὰ τὸ πρόβλημα Ἀριστοφάνης καὶ ἑρμηνεία του ὁ ὑπογραφόμενος ἐξέθεσε τὶς ἀντιλήψεις του σὲ τρία ἀπανωτὰ ἄρθρα αὐτῆς-ἐδῶ τῆς στήλης («Βῆμα» τῶν 11, 18 καὶ 25-9-57). Οἱ ἐπαναλήψεις λοιπὸν περιττές.

Ἀλλὰ τί ὠφελοῦν τὰ λόγια; Ὁ κ. Κατράκης ἔπρεπε νὰ εἶχε μείνει πιὸ σύμφωνος μὲ τὸ πρότυπο τοῦ ἀγνοῦ καλλιτέχνη ποὺ εἶχε κάποτε δημιουργήσει. Δὲν τὸ μπόρεσε. Σκόνταψε. Τουλάχιστον ἂς εἶχε ἀφήσει τὸ ἀτύχημά του αὐτὸ νὰ περάσει, νὰ λησμονηθεῖ. Εἶταν ἀνάγκη καὶ νὰ τὸ ὑπογραμμίσει ἔτσι ἄσπλαχνα, νὰ μᾶς τὸ προτείνει γιὰ νέο του ἰδανικό, γιὰ ἔμβλημα τοῦ ἀνανεωμένου, «προσαρμοσμένου» ἑαυτοῦ του;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Αὐγούστου 1959

16131247-

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΡΩΓΛΟΔΥΤΙΚΟΣ ΡΕΜΒΑΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂς ἀφήσουμε γιὰ σήμερα τὶς σφαῖρες τῶν θεωρητικῶν ζητημάτων κι' ἂς προσγειωθοῦμε σὲ ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Πολὺ περισσότερο ποὺ καὶ τὸ ἐπίπεδο αὐτό, τὸ ἰσόγειο, πρόκειται, κατὰ τὰ φαινόμενα, νὰ μᾶς τὸ στερήσουν. Εἴταν ἴσαμε σήμερα ἡ περιοχὴ μας, ὁ κλῆρος ὅλων ἐμᾶς τῶν ἀνεπρόκοπων, τῶν μὴ εὐνοημένων, τῶν ξένων πρὸς τὶς ἀπόκρυφες δυνάμεις ποὺ διαθέτουν, διαχειρίζονται ἐλευθέρως τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου. Εἴταν ἡ περιοχὴ τῶν πεζοπόρων, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἐποχουμένων. Τώρα, καὶ τὸ νὰ κυκλοφορεῖς σύρριζα στὸ χῶμα, στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, θὰ γίνει κι' αὐτό, φαίνεται, προνόμιο. Τὸ θέλει ἡ ἐξέλιξη, ἡ πρόοδος. Ὁ πολιτισμός. Εἶναι τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀποκομίζει ὁ κάτοικος τῆς πρωτεύουσας—ὁ πεζός, πάντοτε, κάτοικος—ὅταν διαβάζει τὴν εἴδηση ποὺ δημοσιεύτηκε στὶς ἐφημερίδες τῆς περασμένης Παρασκευῆς. Ἡ Ἀστυνομικὴ Διεύθυνση Ἀθηνῶν, λέει, ἔχει τὴν πρόθεση νὰ ὑποχρεώσει τοὺς πεζοὺς νὰ μὴν περνᾶνε πιὰ ἀπὸ τὰ πεζοδρόμια τῆς Ὁμόνοιας, νὰ μὴ διαπεραιώνονται, ἀπὸ τὸ ἕνα στ' ἄλλο. Μόνον ὑπογείως νὰ κυκλοφοροῦν στὸ κεντρικότατο αὐτὸ σημεῖο τῆς πρωτεύουσας, τὸν ὀμφαλὸ πάσης Ἑλλάδος.

— Ποῦ πᾶτε κύριε;

— Στὴ δουλειά μου.

— Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς πᾶτε; Μπράβο ἀναίδεια! Ἔχετε τροχούς;

— Ὄχι. Πόδια μόνο.

— Στὸ κατώι!

Ὁ εὐτυχὴς πολίτης τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα θὰ καταβιθίζεται στὰ ἔγκατα ντροπιασμένος, καὶ θὰ παίρνει ἕνα μικρὸ μάθημα ταπεινοφροσύνης, γιὰ νὰ ξέρει στὸ ἑξῆς ποιὰ εἶναι ἡ θέση του, νὰ μὴν ὑπεραίρεται. Ἐκεῖ, στὰ ὑπόγεια, θὰ ἔχει ἄλλωστε τὴν εὐχέρεια καὶ ν' αὐτοσυγκεντρωθεῖ, νὰ φιλοσοφήσει, νὰ συναισθανθεῖ πὼς ἄνθρωπος ποὺ δὲν κατόρθωσε ν' ἀποκτήσει τροχούς, εἶναι ὂν ἀξιοπεριφρόνητο, ἄχθος ἀρούρης. Ἡ μόνη του ἀποζημίωση στὴν περίπτωση τούτη, θὰ εἶναι πὼς θ' ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ θέαμα τῆς ἀνακαινισμένης Ὁμόνοιας. Αὐτό, βέβαια, θὰ ἐπιφυλάσσεται στοὺς προνομιούχους τῆς ἐπιφάνειας. Οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ, βλέπετε. Ὑπάρχει θεὸς γιὰ ὅλους.

Εἴτε τὸ μέτρο ὡστόσο ποὺ ἔχει στὸ νοῦ της ἡ Ἀστυνομικὴ Διεύθυνση ἐφαρμοστεῖ, εἴτε ὄχι, τὸ πρᾶγμα ἀξίζει τὴν προσοχή. Ἐπιτρέπει κάποιους ρεμβασμοὺς γιὰ τὸ μέλλον. Δὲν εἶναι παρὰ ἡ φυσικὴ προέκταση τῶν συμπτωμάτων ποὺ ἔχουν ὡς τώρα σημειωθεῖ. Λόγου χάρη: Μιὰ ὡραία ἡμέρα ξημερωθήκαμε πρόβατα ἐκεῖ ποὺ τὸ προηγούμενο βράδι εἴχαμε κοιμηθεῖ ἄνθρωποι: Μᾶς σφύριζαν μὲ τὴ σφυρίχτρα γιὰ νὰ περάσουμε, κοπαδιαστοί, πανικόβλητοι, ἀπὸ τὸ ἕνα πεζοδρόμιο στὸ ἄλλο· τρέχαμε, σκουντιόμασταν, σκοντάβαμε. Συνάντησα ἐπαρχιῶτες ποὺ, ὅταν ἤρθαν καὶ εἶδαν τὸ φαινόμενο, ἀγανάκτησαν, ἔγιναν ἔξω φρενῶν, μᾶς ἐλεεινολόγησαν. Ἐμεῖς, τὸ εἴχαμε κιόλας συνηθίσει. Ἀνάγκη! θὰ πῆτε. Οὔτε λόγος. Ἀπὸ κάποιαν ἀνάγκη πάντα ξεκινᾶνε ὅλοι οἱ ἐξανδραποδισμοὶ τοῦ ἀνθρώπου. Παραπληθύναμε, παραεξελιχτήκαμε, παραπλουτίσαμε, καὶ ὅλα: δίποδα, τροχοί, γίναμε σωρό - κουβάρι. Ἡ Κίρκη, ποὺ μέσα σὲ μιὰ νύχτα μᾶς εἶχε χτυπήσει μὲ τὸ μαγικὸ ραβδί της, γιὰ νὰ μεταλλάξουμε σὲ ζῶα ἀγελαῖα, εἶναι πιὸ δυνατὴ μάγισσα ἀπὸ τὴν παλιά, τοῦ Ὁμήρου. Μοντέρνα αὐτή, ἐξελιγμένη, ἀθέατη, ξέρει νὰ προκαλεῖ τὴ λατρεία μας. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία της, μπορεῖ νὰ στενάζουμε ἀλλὰ καὶ δὲν θέλουμε μὲ κανένα τρόπο ν' ἀπαλλαγοῦμε. Ἡ μοῖρα τοῦ αἰῶνα, εἶναι ἡ μοῖρα μας. Τίποτα δὲν γυρίζει πίσω. Ἐμεῖς ποὺ γκρινιάζουμε, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι θὰ εἴταν ἀδύνατο νὰ ζήσουμε σ' ἄλλη ἐποχή. Τὸν λατρεύουμε τὸν ἥλιγγο ποὺ μᾶς ἔχει συνεπάρει.

Ὅλο τὸ μυστικὸ ὅμως εἶναι νὰ μὴ βρεθεῖς πεζός. Νὰ μὴν τύχει καὶ σὲ προλάβει ἡ θύελλα τῆς προόδου στὸ ἐπίπεδο τοῦ δρόμου. Βλέπω νὰ ἔρχονται ἡμέρες ὅπου, γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ κατάσταση, ἀπὸ ἀνάγκη, — πάντα ἀπὸ ἀνάγκη — θὰ ἐπινοηθοῦν τὰ πιὸ ἀπίθανα μέτρα. Ἀπὸ μέρος μου θὰ ἐπρότεινα, λόγου χάρη, ἐπειδὴ θὰ εἶναι ἀδύνατο, γιὰ λόγους ἀδιαχωρήτου, νὰ κυκλοφοροῦμε ὅλοι μαζὶ οἱ πεζοί, νὰ χωριστοῦμε ἀλφαβητικὰ σὲ δυὸ κατηγορίες: Ὅσων τὰ ὀνόματα ἀρχίζουν ἀπὸ Α, Γ, Ε, Η, Ι, κλπ. νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους μόνο Δευτέρα, Τετάρτη καὶ Παρασκευή. Οἱ ἄλλοι Τρίτη, Πέμπτη, Σάββατο. Τὴν Κυριακὴ μόνον οἱ τροχοφόροι. Εἶναι μιὰ λύση. Προσωρινή, τ' ἀναγνωρίζω: Ἀργότερα ὅμως ἂς γίνουν οἱ κατηγορίες τρεῖς, τέσσερες, πέντε. Θὰ φτάσουμε στὸ σημεῖο νὰ ἔχουμε δικαίωμα ἐξόδου ἀπὸ τὰ σπίτια μας μιὰ μόνο φορὰ τὴ βδομάδα. Τί σημαίνει! Βέβαια, γιὰ λιγότερο ἀκόμα, τὸ βρίσκω κάπως δύσκολο. Ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται κι' αὐτὸ νὰ συμβεῖ. Τώρα μάλιστα ποὺ δδεύουμε πρὸς τὴν ἐργάσιμη ἑβδομάδα τῶν τεσσάρων ἡμερῶν. Οἱ μηχανὲς δὲν θ' ἀντικαθιστοῦν πιὰ τὰ χέρια· θ' ἀντικαθιστοῦν, λέει, καὶ τὸν ἐγκέφαλο. Τὸ ἀμέσως ἑπόμενο βῆμα, πρέπει νὰ εἶναι ν' ἀντικαθιστοῦν καὶ τὸ μηχανισμὸ τῆς ἀναπαραγωγῆς. Μιὰ εὔρωστη γενεὰ μηχανόπαιδων — γεννημένων καὶ κυοφορημένων ἀπὸ μηχανὲς ὄντων — θὰ κάνει πέρα τοὺς ἀνθρώπους, θὰ ξεκαθαρίσει τὴ Γῆ, κι' ἔτσι θὰ φτάσουμε, ἀπὸ δρόμο ἀπρόβλεπτο κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νίτσε, στὸν Ὑπεράνθρωπο. Ἡ τροχιά, ἡ λογικὴ τῆς τεχνικῆς προόδου, εἶναι μιὰ ὑπέρτατη πράξη αὐτοθυσίας: Ὁ ἄνθρωπος νὰ παραιτηθεῖ μπροστὰ στὸ δημιούργημά του, ὅπως ἕνας καλὸς πατέρας ἀποσύρεται γιὰ νὰ κάνει τόπο στὸ παιδί του.

Προτοῦ ὅμως φτάσουμε ἐκεῖ, στὸ ἰδανικὸ σημεῖο, μ' ἀρέσει νὰ σταθῶ μιὰ στιγμή, ρεμβάζοντας, στὸ ἄμεσο μέλλον. Στὸ μέλλον τῶν ὑπογείων. Αὐτὸ ποὺ εὐαγγελίζεται ἡ δική μας ἡ Ὁμόνοια. Κοιτάξτε τί ἀναπάντεχους δρόμους ἀκολουθεῖ ἡ Ἱστορία: Ἕναν καιρό, τὸ ἀνέβασμα τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη, στὸ φῶς τοῦ ἥλιου, ἡ ἔξοδός του ἀπὸ τὶς σπηλιές, τὰ ἄντρα, εἶχε θεωρηθεῖ πρόοδος. Τώρα ἡ ἔννοια ἀναποδογυρίζεται: Πρόοδος σημαίνει νὰ ξαναγίνεσαι τρωγλοδύτης.

Μήπως, μαζὶ μὲ τὴν προφητεία τοῦ Ὑπερανθρώπου, ἀληθέψει καὶ ἡ αἰώνια ἐπαναστροφή; Μήπως, κρατώντας στὸ χέρι μας τὸν κεραυνὸ τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας, κατέβουμε στὰ ὑπόγεια τοῦ πλανήτη γιὰ νὰ τινάξουμε στὸν ἀέρα τὴν ἐπιφάνειά του καὶ γιὰ νὰ τὸν ἐξαγνίσουμε, ὥστε ν' ἀρχίσουμε αὖριο — ν' ἀρχίσουν οἱ μεταγενέστεροι — τὴν Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΙΛΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Αὐγούστου 1959

16131148-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΥΟ ΜΟΡΦΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε φορὰ ποὺ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἰδιοτυπία τοῦ καθεστῶτος τοῦ ρωσικοῦ κομμουνισμοῦ καὶ γιὰ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ παρουσιάζει τὸ καθεστὼς αὐτὸ στὰ μάτια τοῦ ἀμύητου, ἀνατέλλει στὸ νοῦ μου ἡ εἰκόνα τοῦ ὑπόγειου νεκρικοῦ θαλάμου, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ μαυσωλεῖο τῆς Κόκκινης Πλατείας. Δὲν τὸν ἀνέφερα στὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴ Μόσχα γιατὶ τὸν θεώρησα ὑπερβολικὰ κοινὸ σὰ θέμα, χιλιοειπωμένο. Τώρα ὅμως, στὸν κύκλο τοῦτο σκέψεων, νὰ ποὺ γίνεται ἀναπόφευκτος. Ἀναρωτιέμαι μάλιστα μήπως ἡ τυπικὴ ἐκείνη καὶ μακάβρια εἰκόνα, παρὰ τὴν ὁμοιομορφία ποὺ παρουσιάζει στὶς διάφορες ἀποτυπώσεις της, κρύβει στὴν οὐσία κάποια ἀδιόρατα ἀπρόοπτα, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ προετοιμασία, ἢ τὴ δεκτικότητα, ἢ τὴν ἐμεροληψία, τοῦ κάθε θεατή της.

Μέσα στὸ φέγγος τὸ ροδαλὸ - πορτοκαλὶ ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ ἀόρατες φωτεινὲς ἑστίες καὶ περιχύνει τοὺς δυὸ νεκρούς, στὸ φέγγος τὸ χρωματισμένο ἔτσι ποὺ νὰ δίνεται στὰ λείψανα ἕνα ὁμοίωμα ζωῆς, νὰ θερμαίνεται καὶ νὰ ξεχνιέται ἡ χλωμάδα τοῦ θανάτου, ἐκεῖνο ποὺ σὲ χτυπαει ἀμέσως εἶναι τὸ παράταιρο τῶν δυὸ αὐτῶν ἀνθρώπινων τύπων. Μοῦ εἶχανε πεῖ πὼς ὁ Λένιν φαίνεται ἀπίστευτα μικρόσωμος καὶ νέος, ὁ Στάλιν ἀναπάντεχα ἀγαθός, πατρικός. Τίποτα! Οἱ προϊδεασμοὶ αὐτοὶ ἢ σοῦ δημιουργοῦν προκαταλήψεις, ἢ ξαφνιάσματα. Τὸ δεύτερο, πάλι εἶναι τὸ καλλίτερο. Ἀλλοίμονο ἂν εἴτανε νὰ βλέπεις κι' ἐσὺ τὸ κάθε τι μὲ τὰ μάτια τοῦ ἄλλου.

Στὸν Λένιν, ἐκεῖνο ποὺ ἐντυπωσιάζει, δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἀνάστημα οὔτε ἡ ἡλικία. Βέβαια: εἶναι νέος. Τὸ βλέπεις πὼς ἀπεχώρησε στὴν ἀκμή του. Τὸ τρομαχτικὸ ὅμως σ' αὐτόν, εἶναι τὸ μέτωπο. Τὸ κρανίο. Ἔχει τὸ σχῆμα, τὴν ἔνταση, τὸ ἐσωτερικὸ τέντωμα, τὴν ἐκρηκτικότητα θἄλεγα, τῆς βόμβας. Θαμπολάμπει κάτω ἀπὸ τὸ ροδαλὸ ἄχνινο φῶς σὰν ἕτοιμο, στὸ παραμικρὸ ἄγγιγμα, νὰ τιναχτεῖ καὶ νὰ τινάξει. Ναί· δὲν χωρεῖ δεύτερος λόγος: αὐτὸ - ἐδῶ, εἶναι τὸ μέτωπο μιᾶς μεγαλοφυΐας. Ὁ δυναμισμὸς ποὺ συσσωρεύτηκε πίσω του, καὶ τὸ κόλπωσε ἔτσι, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ κοινὸ μέτρο. Μέτωπο ἀφύσι-

κο, ἐπικίνδυνο, ἀνατρεπτικό. Χαμηλώνοντας ἀπ' αὐτὸ τὰ μάτια, διαβάζεις τότε καθαρότερα τὸ μυστικὸ τῆς μορφῆς. Κάτω ἀπὸ τὴ συμβατικὴ γαλήνη τοῦ θανάτου, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιδερμίδα τὴν ὀπάλινη, τρέχει μιὰ ἀνησυχία, κλαδώνεται ἕνα δαιμόνιο ξεσυνέριας, ἔρευνας, πυρετοῦ, ἀντιδικίας, τὸ προαιώνιο ἐκεῖνο ἐωσφορικὸ πνεῦμα ποὺ τυράννησε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν αὐγὴ κιόλας τοῦ στοχασμοῦ, καὶ ποὺ τὸν ὤπλισε μὲ ὅλο του τὸ δραματικὸ μεγαλεῖο. Ναί! αὐτὸ εἶναι: Ἡ εἰδὴ τοῦ νεκροῦ Λένιν, κρύβει ἕνα δρᾶμα. Τὸ στοιχεῖο τοῦτο, σὲ ὅσους θαμάζουν στὸ ἀνθρώπινο εἶδος ὄχι μιὰ περιφερόμενη ποικιλία τοῦ φυτικοῦ κόσμου, ἀλλὰ μιὰ κολασμένη ἔκδοση τῆς μεταφυσικῆς ἀνταρσίας, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ λοιπὸν κάνει βαθύτατα σεβαστό, στὸν ἀμερόληπτο ἐπισκέπτη, τὸν Λένιν.

Χτυπητὴ εἶναι ἡ ἀντίθεση μὲ τὸν παρακοιμώμενο Στάλιν. Ὁ «πατερούλης» αὐτός, ἡ «ἄνοιξη τῶν λαῶν», ἡ «ἀχτίδα θερινοῦ ἥλιου» κλπ., τὸ πρόσωπο ποὺ προκάλεσε, ἀπαίτησε, ἐπέβαλε, τὶς μεγαλύτερες, τὶς ταπεινότερες, τὶς ἐξευτελιστικότερες γιὰ τὸν ἄνθρωπο, κολακεῖες τῆς Ἱστορίας, ὁ ἀσιάτης αὐτὸς σατράπης εἶναι ἀτάραχος, αὐτάρκης καὶ μακάριος. Λένε τὴν ἠρεμία τῆς νεκρῆς μορφῆς του «καλωσύνη». Καὶ ἀποροῦν. Τί πλάνη! Οἱ ἄνθρωποι ἔχουμε μέσα μας τὴ μελοδραματικὴ ἀφέλεια νὰ νομίζουμε πὼς ὁ κακοῦργος δείχνει πάντα, ζωγραφισμένη στὸ πρόσωπό του, τὴν κακουργία του. Καὶ μὲ τρόπο ἐξωτερικό, χτυπητό. Εἶναι ἡ ἁπλοϊκὴ αὐτὴ ὑπόθεση ποὺ κάνει στὸ θέατρο τοὺς Ἰάγους νὰ μακιγιάρονται, νὰ συμπεριφέρονται σὰ σκοτεινοὶ καὶ καταχθόνιοι, πασίδηλοι παλιανθρῶποι, τόσο ποὺ ἀναγκαστικά, ὅλα τὰ ἄλλα ἐπὶ σκηνῆς πρόσωπα, νὰ βγαίνουν ἠλίθιοι ἀφοῦ δὲν βλέπουν τ' ὁλοφάνερο: τὴν περιφερόμενη αὐτὴ κακουργία.

Ὄχι: Ἡ ἀτιμία τῶν ἐλεεινῶν δὲν εἶναι γραμμένη στὴ μορφή τους μὲ τρόπο εὐανάγνωστο. Εἶναι μὲ τρόπο συνηθισμένο. Μὲ μιὰ παρασημαντικὴ ποὺ, γιὰ νὰ τὴ διαβάσεις, νὰ τὴ μαντέψεις, χρειάζεται καὶ πεῖρα μακρυὰ καὶ διαίσθηση ὀξύτατη. Σ' αὐτὸ ἄλλωστε στηρίζεται κι' ἕνα μέρος τῆς δύναμή τους. Κάτι περισσότερο: Ἡ διαστροφὴ τῶν κτηνανθρώπων δὲν ἀναγράφεται πάντα στὴ μορφή τους μὲ τὰ καθιερωμένα σύμβολα τῆς ξοφερῆς ψυχῆς, γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς, σ' αὐτούς, ψυχὴ δὲν ὑπάρχει. Ἔχουμε τὴν τάση νὰ φανταζόμαστε τὴν κακουργία ἀποτυπωμένην σὰν μιὰ κακὴ συνείδηση· σάμπως δηλαδὴ ὁ κακοποιὸς νὰ εἶχε ἐπίγνωση τῆς ἐλεεινότητάς του. Ξεχνᾶμε πὼς εἶναι ἐγκληματίας ἀκριβῶς γιατὶ δὲν ἔχει καμμιὰν ἀπολύτως συναίσθηση. Κανένα δισταγμό. Καμμιὰ τύψη. Ὁ Στάλιν τοῦ μαυσωλείου ἔχει τὴν ἠρεμία τῆς ἀναισθησίας. Τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀπουσίας τύψεων.

Μὰ καὶ πατρικός; — θὰ σᾶς ποῦν. Καὶ πατρικός. Καὶ ὅ,τι ἄλλο θέλετε. Μὴν ξεχνᾶμε πὼς ὁ θάνατος ἔλυσε πιὰ τὰ χαρακτηριστικά του. πὼς πίσω ἀπὸ τὰ ματόφυλλα ποὺ πάγωσαν σκεπάστηκε γιὰ πάντα, κρύφτηκε τὸ πιὸ ζωντανὸ ἐξομολογητικὸ στοιχεῖο τοῦ προσώπου: τὰ μάτια. «Εἶναι κακός, ἔχει κίτρινα μάτια», εἶχε πεῖ κάποτε, προειδοποιητικά, ὁ Κρεστίνσκι στὸν Τρότσκι. Ὁ Τρότσκι τὸ θυμήθηκε ἀργότερα αὐτό, ὅταν ἡ ὥρα σήμανε. Καὶ δὲν εἶταν βέβαια τὸ χρῶμα ποὺ τὸν μαρτυροῦσε τὸν Στάλιν· κίτρινα μάτια ἔχουν ἄπειροι ἄνθρωποι εἰρηνικοί. Εἶταν τὸ τί μολογοῦσε αὐτὸ εἰδικὰ τὸ κίτρινο χρῶμα. Ξέρω ἕνα κίτρινο ποὺ εἶναι τοῦ τίγρη. Ἴσως εἶταν αὐτό.

Ὁ Κάμενεφ καὶ ὁ Ντζερζίνσκι εἶχανε διηγηθεῖ πὼς κάποτε, ὁ μετέπειτα τσάρος τῆς Ἐπανάστασης, τοὺς εἶχε ὁμολογήσει πὼς ἡ μεγαλείτερή του ἀπόλαυση εἶταν νὰ διαλέγει τὸ θῦμα του, νὰ ὀργανώνει ὑπομονετικὰ τὴν ἐκδίκησή του, νὰ χτυπάει, καὶ ὕστερα νὰ πηγαίνει νὰ κοιμηθεῖ. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ μαυσωλείου τῆς Κόκκινης Πλατείας, ἀκριβῶς αὐτὸ ἔκανε: Χτύπησε, ὕστερα πῆγε νὰ κοιμηθεῖ. Ἐδῶ. Χτύπησε ἀμέτρητες φορές, ἀκούραστα, ἀχόρταγα, πελέκησε μὲ τὸν πιὸ πωρωμένο κι' ἄνανδρο τρόπο. Στάθηκε ἕνας ἀπὸ ἐκείνους τῆς Ἱστορίας ποὺ ἡδονίστηκαν νὰ ἐξευτελίζουν τὸν ἄνθρωπο, νὰ τὸν ρίχνουν στὴν ἔσχατη δουλοπρέπεια, αὐτοπεριφρόνηση καὶ ταπείνωση, γιὰ νὰ διατρανώνουν ἔτσι, ἔμμεσα, τὴν ἀνάπηρη ὑπεροχή τους. Καὶ μόνον αὐτό του τὸ σύστημα θὰ εἶταν ἀρκετὸ γιὰ ν' ἀποδείξει τὴ στειρότητά του, ποὺ τόσο ἐπίμονα, φανατικά, κρύφτηκε ἀπὸ μιὰ προπαγάνδα ἀφηνιασμένην, καταγινόμενη νὰ τοῦ ψέλνει αἴνους καὶ νὰ τοῦ ἐξυμνεῖ τὶς ἀρνητικὲς ἀρετές. Τὸ δυστύχημα εἶναι πὼς ἡ προπαγάνδα — καὶ σ' αὐτὸ στηρίζεται ἡ λογική της — ἀποβλακώνει τόσο ποὺ νὰ δημιουργεῖ στὸ τέλος αὐθυποβολές. Βρῆκαν στὸν Στάλιν, ἀκόμα καὶ ἀντιφρονοῦντες, ἀξιοσημείωτες ἱκανότητες, «παρὰ τὴν ὁμολογουμένως σκληρή του φύση», κλπ., κλπ. Τὸν ἀνεγνώρισαν γιὰ «μεγάλο». «Ὅ,τι κι' ἂν ἔκανε, κακὰ τὰ ψέματα! Εἶναι μεγάλη μορφή», ἄκουγες. Σάμπως ὁ ὅρος αὐτός, «μεγάλος», νὰ μὴν ἐμπεριέχει, νὰ μὴν ἐξυπακούει, τὸ μεγαλεῖο. Σάμπως νὰ μπορεῖ ν' ἀπονέμεται ἀδιάκριτα στὸν πραγματικὸ τιτάνα καὶ στὸν κάθε ἀχρεῖο ποὺ ἔτυχε νὰ διαθέτει ἕνα θηριώδη, ἄσχετα μὲ ποιότητες, δυναμισμό. Δὲν βλέπει κανένας τότε γιατὶ νὰ μὴν ἀναγνωρίζεται «μεγάλος» ἕνας δράκος, λόγου χάρη, ἢ ἕνας ἀντεροβγάλτης ἢ ἕνας τυχοδιώκτης. Μόνο καὶ μόνο γιατὶ ἔτυχε νὰ μὴ διοχετεύουν τὴ δραστηριότητά τους στὸ δημόσιο ἐπίπεδο;

Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ θλιβερὰ συμπτώματα τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας. Οἱ πολλοὶ συνηθίζουν νὰ ὑποκλίνονται μπροστὰ στὸ γεγονὸς καὶ μόνο τῆς ἐπιτυχίας. Νὰ τὸ προσκυνᾶνε. Ἀνεξάρτητα μὲ τὰ μέσα, τὶς μεθόδους ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐπικράτηση, ἀνεξάρτητα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀξία της, τὴν καθαρότητά της, τὴν ἀνθρώπινη τιμή της. Στὸ μέγεθος, ἀναγνωρίζουν μιὰν ὑλική, περισσότερο, ποιότητα. Δὲν ὑποπτεύονται κὰν πὼς μέγεθος, στὴν τάξη τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν, σημαίνει μεγαλεῖο. Πὼς ἡ ἔννοια αὐτὴ περιέχει τὶς κατηγορίες τοῦ ὕψους καὶ τῆς ὁμορφιᾶς. Τῆς ὁμορφιᾶς στὴν πιὸ πλατειά, πνευματική της ἔκδοχή. Ἀπὸ τὸν Στάλιν τοῦ ὑπόγειου τῆς Κόκκινης Πλατείας, ἀπὸ τὸν πλαστογράφο αὐτὸν τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἰδανικοῦ, τὸν μικρόψυχο ἐξοντωτὴ τῶν ἀντιπάλων του, ἔλειψε τραγικά, προσβλητικά, καὶ κάθε λογῆς ὕψος καὶ κάθε λογῆς ὁμορφιά. Ἡ Ἱστορία — παρ' ὅλες τὶς ἐξαγγελλόμενες «ἀποσταλινοποιήσεις» — δὲν ἀποκαταστάθηκε ἀκόμα ἐκεῖ - κάτω. Δὲν φιλτραρίστηκε, δὲν ἐξαγνίστηκε. Θἄλεγε κανένας πὼς φοβᾶται ἀκόμα ν' ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ ἁμαρτωλὸ προηγούμενο, ν' ἀποκηρύξει τὶς ἐκτροπές της, νὰ ἐξυγιανθεῖ μπαίνοντας σ' ἀληθινὰ νέους δρόμους.

Γι' αὐτὸ καὶ κάνει τὴ βέβηλη πρᾶξη νὰ διατηρεῖ στὸν ἴδιο χῶρο, νὰ ἐκθέτει στὸν ἴδιο θαυμασμό, πλάϊ-πλάϊ τὸν δημιουργὸ τοῦ ἔπους της καὶ τὸν πλαστογράφο του. Τὸν ἐπαναστάτη μὲ τὸ δραματικὸ μαῦρο του κοστοῦμι καὶ τὸν σατράπη μὲ τὴ στρατηγικὴ, αὐθάδη στολή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Αὐγούστου 1959

16131149.1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΚΑΤΑΤΡΕΓΜΕΝΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂν πλάϊ στὸν ἐπαναστάτη μὲ τὴν αὐστηρή, σλαβομογγολικὴ μορφὴ τοῦ μαυσωλείου τῆς Κόκκινης Πλατείας—ποὺ λέγομε τὴν περασμένη Τετάρτη—ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει κάποιος δεύτερος μεγάλος νεκρός, αὐτὸς εἶταν ὁ Λέων Τρότσκι. Ὅμως λόγοι «πρακτικοί» δὲν θ' ἀφήσουν ποτὲ νὰ γίνει αὐτὴ ἡ ἀποκατάσταση: Τὸ κρανίο τοῦ Τρότσκι τὸ θρυμμάτισε τὸ σφυρὶ τοῦ δολοφόνου, ποὺ ἔστειλε στὸ Μεξικό, γιὰ νὰ διεκπεραιώσει τὴν προσωπικὴ ἀντιδικία του, ὁ «μέγας» Στάλιν. Ἔτσι, ἔγινε ἡ ἀνίερη ὑποκατάσταση: Ὁ δήμιος πῆρε στὸ προσκύνημα τὴ θέση τοῦ θυσιασμένου.

Ὁ ὑπογραφόμενος δὲν ἔχει τὸν κίνδυνο νὰ θεωρηθεῖ τροτσκιστής, καὶ μάλιστα κατόπιν ἑορτῆς, γι' αὐτὸ καὶ ὅ,τι ἔχει νὰ πεῖ ἐδῶ τὸ λέει ξένοιαστα. Ὁ ἰδεολογικὸς κόσμος τοῦ Τρότσκι δὲν εἶναι ὁ δικός μας. Μὰ τί σημαίνει; Τὸ δαιμόνιο εἶναι τὸ δαιμόνιο καὶ ἡ Ἱστορία εἶναι ἡ Ἱστορία. Οἱ δικές μας οἱ γενιὲς τὰ ἔζησαν τὰ μεγάλα γεγονότα ποὺ ἄλλαξαν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ πλανήτη, ἰὴν ἐσωτερική της σύσταση. Καὶ συνήθισαν νὰ προφέρουν ζευγαρωτά, στὸ ἴδιο κῦμα ὀρθωμένα, τὰ δυὸ ὀνόματα, Λένιν - Τρότσκι. Εἶταν οἱ πρωτεργάτες τοῦ κατακλυσμοῦ. Τὶς μετέπειτα ἐσωτερικὲς διαμάχες τοῦ καθεστῶτος, τῆς ἡγεσίας του, τὶς μαθαίναμε, ὅμως δὲν μᾶς ἄγγιζαν. Εἴχαμε πάψει κιόλας ν' ἀντιδροῦμε στὶς ἐπιθέσεις προπαγάνδας διασυρμοῦ ποὺ ἐγκαινίαζε ἡ ἀνερχόμενη τότε μερίδα γιὰ νὰ διαβάλει τὸν ἀντίπαλό της. Ἂν οἱ κομμουνιστὲς τὸ πίστεψαν, ἐμεῖς δὲν τὸ πιστέψαμε ποτὲ πὼς ὁ Τρότσκι εἶταν προδότης. Ποὺ θὰ πεῖ πὼς ἡ ἠθικὴ πίστωση πωὺ ἀνοίγαμε στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση εἶταν μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνην ποὺ τῆς ἄνοιγαν κάποιοι πειθήνιοι ὀπαδοί της...

Γι' αὐτὸ καὶ σήμερα ποὺ ὁ τάραχος τῶν παθῶν πέρασε, ποὺ ἡ ἀτμοσφαίρα τοῦ αἰώνα ξελαγαραίνει, βλέπουμε ἔξω ἀπὸ κάθε ὑποκειμενικὴ προκατάληψη τὸ χρέος τῆς Ἱστορίας. Εἶναι ἕνα αἴσθημα ποὺ ἐπιβάλλεται, καὶ ποὺ κάνει νὰ ὑπολογίσουμε βαρειὰ κάποιες μορφές, ἀδιάφορο ἂν βαδίζουμε στὸ ἰδεολογικὸ ἀχνάρι τους ἢ ὄχι. Θὰ εἶχαν ἄδικο οἱ ὁμοϊδεάτες τοῦ Στάλιν ἂν φαντάζονταν πὼς τὴ στάση μας τούτη τὴν ἐμπνέει τάχα μιὰ ἀντιπολιτευτικὴ διάθεση ἢ μιὰ πρό-

θεση ἀναχρονιστική. Ἡ ἐξήγηση θὰ εἶταν πολὺ εὔκολη. Πάλι προτιμότερο, κοντινότερο στὴν ἀλήθεια θὰ εἶταν νὰ μᾶς ἀποδώσουν δονκιχωτισμό. Μόνο ποὺ ἔχω τὴν ἐλπίδα—γιὰ νὰ μὴν πῶ τὴν πεποίθηση—πὼς θἄρθει μιὰ μέρα, καὶ σύντομα, ὅπου οἱ ἴδιοι δ' ἀναλάβουν νὰ πείσουν τὴν οἰκουμένη πὼς ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας δὲν εἶναι δονκιχωτισμός.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας τῆς ἱστορικῆς, καὶ τῆς ἀνθρώπινης, ἐπιβάλλει τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Τρότσκι στὴ θέση ποὺ τοῦ ἀνήκει. Ὄχι στὸ μαυσωλεῖο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἄλλωστε εἶναι πολὺ ἀργὰ πιά. Στὸ κέντρο τῆς ἐπίσημης Ἱστορίας. Ὅσο κι' ἂν εἶναι διαστική ἡ ἐποχή μας, ὅσο κι' ἂν ἔχει συνηθίσει νὰ κλείνει γρήγορα τὶς ἀποσκευές της, τοὺς φακέλους της καὶ νὰ προσπερνάει, νὰ προχωρεῖ στὸν ἑπόμενο σταθμό, καλὸ θὰ εἶναι νὰ μὴ λησμονεῖ πὼς ὑπάρχουν κάποιες ὑποθέσεις ποὺ δὲν κλείνονται μαζὶ μὲ τοὺς φακέλους, ἀπομένουν ἀνοιχτὲς ἀπέναντι στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Γιατὶ ἂν εἴταν ὅλα νὰ τερματίζονται ἔτσι, συνοπτικά, ἐλαφροσυνείδητα, δίχως διάκριση, ἐνδοιασμούς, καὶ δίχως κάποια κατάλοιπα εὐλάβειας, τότε δὲν θὰ εἶχε κανένα ἀπολύτως νόημα καὶ ἡ ἱστορία τῶν λαῶν καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ὑπόθεση Τρότσκι δὲν εἶναι κοινή. Μὲ τὸ τέλος τῆς ζωῆς τέτοιων προσώπων δὲν τελειώνει ἡ ἱστορία τους. Εἴτε ἀσπαστήκαμε τὶς ἰδέες τους εἴτε διαφωνήσαμε, εἴτε γοητευτήκαμε ἀπὸ τὴν προσωπικότητά τους εἴτε τὴν ἀποδοκιμάσαμε, εἴτε συμπολεμήσαμε μ' αὐτοὺς εἴτε τοὺς πολεμήσαμε, δὲν παύουν νὰ εἶναι μεγάλα τέκνα τῆς ἀνθρωπότητος, ὁπλισμένα μὲ δαιμόνιο ἀσυνήθιστο, καὶ ποὺ ἀγωνίστηκαν, ἔπεσαν γιὰ τὴν ἱερὴ ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χῶμα τοῦ τάφου σκέπασε τὶς μορφὲς αὐτές, ποὺ ἡ σύγκρουσή μας ἔλιξε, ἀνήκουν σὲ ὅλους μας. Ἡ ὑπόθεσή τους εἶναι ὑπόθεση τῆς Ἱστορίας.

Ἡ σύμπτωση, ἡ πιὸ ἀντιπνευματικὴ αὐτὴ ἀπ' ὅλες τὶς θεότητες, ἡ Τύχη, ἔχει κάποτε τὴν ἀναπάντεχη λογική της. Ἀνάμεσα στὴν ἡμερομηνία τῆς περασμένης Τετάρτης, ποὺ μιλούσαμε γιὰ τὸ μαυσωλεῖο τῆς Κόκκινης Πλατείας, καὶ τὴ σημερινή, παίρνει θέση ἡ 20ὴ Αὐγούστου, ἡμερομηνία ἀκριβῶς ὅπου, πρὶν ἀπὸ δεκαεννιὰ χρόνια, στὸ Κογιοάκαν τοῦ Μεξικοῦ, ὁ δολοφόνος τρύπωνε μὲ τρόπο παραπειστικὸ στὸ γραφεῖο τοῦ Τρότσκι, τὸν χτυποῦσε ἀπὸ τὰ πίσω, στὸ κεφάλι, μὲ τὴν κρυμμένη μέσα στὸ πανωφόρι του ὀρειβατικὴ ἀξίνα. «Αὐτὴ τὴ φορά, τὸ πέτυχαν», ψιθύρισε ὁ ἑτοιμαθάνατος στοὺς δικούς του. Τρεῖς μῆνες πρίν, εἶχε γίνει μιὰ ἄλλη δολοφονικὴ ἀπόπειρα, ἀπὸ εἰκοσιπέντε ὁπλοφόρους. Εἶχαν εἰσβάλει ἀπὸ ἀπίτι, νύχτα, πολυβόλησαν μὲ λύσσα τὸ δωμάτιο, τὸ κρεβάτι ὅπου κοιμόνταν, ἕνα δευτερόλεπτο πρίν, ὁ Τρότσκι καὶ ἡ γυναίκα του. Ὅπως στὶς γκαγκστερικὲς ταινίες. Ἀκριβῶς! Μόνον ἡ ψυχραιμία, ἡ ἑτοιμότητα, εἶχε σώσει τότε τὸ ἡλικιωμένο ζευγάρι.

Τὸ καταδικασμένο ζευγάρι. Γιατὶ τὸ ἤξερε ὁ Τρότσκι, κι' ἀπὸ χρόνια, πὼς ἡ Γκεπεοὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν ἐκτέλεσή του, σ' ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Γῆς τὸν βρεῖ. Ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶταν αὐτό, ἡ ἀγωνία τοῦ θανατοποινίτη, ποὺ ρύθμιζε τὴ ζωή του. Μιὰ ἄλλη ἀγωνία, ὑψηλότερη, τὸν συνεῖχε: Ν' ἀποκαταστήσει τὴν ἀλήθεια, νὰ ἐπιβάλει τὶς ἰδέες του, ν' ἀποσείσει τὴν κατηγορία ποὺ τὸν ἐβάραινε, πὼς τάχα πρόδωσε τὰ ἰδανικά του. Κατηγορία ποὺ τὸ στρατηγεῖο τοῦ Στάλιν ἐξακόντιζε, συδαύλιζε ἐπίμονα, μὲ ὅλα τὰ μέσα, μ' ἕνα ἀνελέητο προπαγανδιστικὸ σφυροκόπημα τῆς παγκόσμιας κοινῆς γνώμης, καὶ μὲ καταγγελίες, δίκες, τομφεκισμούς. Πρέπει νὰ διαβάσει κανένας τὰ κείμενα τοῦ Τρότσκι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ καταλάβει. Εἶναι μιὰ συγκλονιστικὴ ἀνθρώπινη περίπτωση· μιὰ περίπτωση ὅπου, καθὼς πάντα ὅταν ἡ δραματικὴ θερμοκρασία ὑψώνεται στὸ ἔπακρο, ὁ ἀνθρώπινος παράγων δεσπόζει, κατακαλύπτει τὸν ἱστορικό· τὸ καυτὸ δρᾶμα, τότε, κυριαρχεῖ ἀπέναντι στὸ ψυχρὸ ἔπος.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὁ δεύτερος μετὰ τὸν Λένιν θεμελιωτὴς τῆς νέας Ρωσίας, ὁ ὀργανωτὴς τοῦ Κόκκινου στρατοῦ, ἡγέτης καὶ διανοούμενος, συγγραφέας μὲ λάμψη ἀσυνήθιστη, περιφέρεται ἐκπατρισμένος ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, συκοφαντημένος, κυνηγημένος, παντοῦ ἀνεπιθύμητος, παντοῦ προσωρινός, κολασμένος, ἀκοίμητος, καὶ ἐνῶ γράφει, γράφει, στιβάζει τὰ ἀποδεικτικὰ κείμενά του, τὶς πολεμικὲς καὶ τὶς ἀπολογίες του, βλέπει γύρω τοὺς φίλους του νὰ πέφτουν, τὰ παιδιά του, τοὺς συνεργάτες του, τὶς τάξεις τῶν συμπολεμιστῶν του ν' ἀραιώνουν, σ' ἕναν ἀγῶνα ἄνισο κι' ἐξοντωτικό, ποὺ, τὸ ξέρει ὁ ἴδιος, δὲν θὰ σφραγιστεῖ παρὰ μονάχα μὲ τὴ ζωή του. Ὅσο κι' ἂν εἶναι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἕνας γυμνασμένος, σκληραγωγημένος ἐπαναστάτης, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ νιώθει τώρα, στὴ δύση τῆς ζωῆς του, ἀποκαρδιωτικὴ στὰ χείλη του τὴν πίκρα τῆς τραγικῆς αὐτῆς μεταστροφῆς ποὺ τὸν ἔφερε ἀπὸ τὸ θρίαμβο τοῦ κινήματος κι' ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἐξουσίας, στὸν κολασμένο, ἄνυδρο κύκλο τοῦ κατατρεγμοῦ. Εἶναι ἕνα κυνηγημένο ζῶο, ποὺ ἀπάνω του ἀμολύθηκε, ἀπ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς οἰκουμένης ἡ παγανιά. Ἄλλοι, προσκολλημένοι στοὺς ταξικοὺς φανατισμούς, στὶς πολιτικὲς ἀντιδικίες καὶ μνησικακίες, ἂς τοῦ ρίξουν τὴν πέτρα τοῦ ἀναθέματος. Ἐμεῖς, βοηθημένοι κι' ἀπὸ τὴ λυτρωτικὴ ἐπενέργεια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, θὰ σταθοῦμε μὲ περίσκεψη μπροστὰ στὸ ἀνθρώπινο δρᾶμα.

Σ' ἄλλους καιρούς, χαρακτηρισμένους ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ ἠθικὴ εὐαισθησία, ἡ παγκόσμια συνείδηση εἶχε ἀναστατωθεῖ ἀπὸ τὴν περίπτωση ἑνὸς ὑπόδικου ἀθώου: τοῦ Ντρεϋφούς. Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση Ντρεϋφοὺς παραμένει ἰδιωτική, στενή, μπροστὰ στὴν ὑπόθεση Τρότσκι. Κι' ἂς εἴταν κι' ἐκεῖ ὑπερατομικὸ οὐσιαστικὰ τὸ θέμα: ἂς ἔβλεπαν τὴν ἀθωότητα πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὸν ἄθῶο. Ἐδῶ, εἶναι ὁ συκοφαντημένος ἰδεολόγος ποὺ δικάζεται. Ὄχι ὁ Λέων Νταβίντοβιτς Μπρονστάϊν, ὁ ἐπιλεγόμενος Τρότσκι, ἀλλὰ ἡ παγιδευμένη, κατασυκοφαντημένη ἰδεολογία. Τέτοιες διαφορὲς ἐὲν ἐπιτρέπεται γὰ παραμένουν ἀνοιχτές.

Νὰ γιατί λέμε πὼς ἡ ἱστορία ἐὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκατασταθεῖ. Ἡ Ρωσία δὲν ἔδειξε γιὰ τὴν ὥρα τὴν πρόθεσή της ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ προπατορικὸ αὐτὸ ἁμάρτημα. Κι' ὅμως ἕνα καθεστὼς ποὺ διεκδικεῖ τὸ μέλλον, ποὺ εὐαγγελίζεται ἕνα νέον κόσμο, ἔχει συμφέρον νὰ δείχνεται ἰδιαίτερα εὐαίσθητο στὸ κεφάλαιο τῶν ἠθικῶν θεμάτων. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Τρότσκι πρέπει γὰ εἶναι πανηγυρικὴ κι' ἀνεπιφύλακτη. Κι' ἂς μὴ θεωρηθεῖ ἡ προσδοκία τούτη ἐμᾶς τῶν τρίτων, ἀνάμιξη. Τὸ προνόμιο τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας εἶναι πὼς ἐπέτυχε ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἰδεολογία της ἀπαιτοῦσε: Νὰ κάνει τὶς προσωπικές της ὑποθέσεις, ὑποθέσεις οἰκουμενικές.

Ἡ ὑπόθεση Τρότσκι, περίπτωση συμβολικὴ κορυφαία, περιμένει τὴ λύτρωση τῆς τραγωδίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

149-2.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Σεπτεμβρίου 1959

16|3|150.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΕΣΠΟΤΙΣΜΟΥ ΕΛΕΓΧΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂν θυμηθήκαμε στὸ προπερασμένο ἄρθρο τὸ μαυσωλεῖο τῆς Μόσχας, καὶ στὸ περασμένο τὴ μοῖρα τοῦ Τρότσκι, δὲν εἴτανε γιὰ νὰ σταματήσουμε ἐκεῖ. Ἡ θέση τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Ἱστορίας μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἴδια τὴν Ἱστορία, δηλαδὴ μὲ τὴ ροὴ τῆς ζωῆς, τὴν ἐποιΐα τοῦ ἀνθρώπου ἰδωμένην μέσα στὴ διάσταση τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Αὐτὸ σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς μονόχνωτους ὀπαδοὺς τῆς ἡρωολατρίας, ποὺ βλέπουν στὴν Ἱστορία μιὰν ἀφαίρεση, δηλαδὴ μιὰν εὐθύγραμμη διαδοχὴ ἀπὸ διασταυρούμενες βιογραφίες ἡγετικῶν μορφῶν. Ὄχι. Οἱ μεγάλοι ὑπάρχουν σ' ἀναφορὰ μὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος· τὶς τύχες του διαχειρίζονται, ἀπὸ τὰ σπλάχνα του ἀναπηδοῦν, καὶ σ' αὐτὸ πάλι βρίσκουν τὴν κύρωσή τους. Τὸ ἀνθρώπινο σύνολο εἶναι τόσο ἀναγκαῖο στοὺς μεγάλους ὅσο κ' οἱ μεγάλοι σ' αὐτό.

Θὰ ἔκρινε ἐπιπόλαια ἐκεῖνος ποὺ θὰ νόμιζε πὼς τὴν ἀποδοκιμασία τοῦ Στάλιν μᾶς τὴν ὑπέβαλε μιὰ διάθεση εὔκολης, ἐπιμηθεϊκῆς κριτικῆς. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ καταδίκη ἢ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς του. Τέτοιες μεταφυσικὲς ἐκκαθαρίσεις εἶναι ἄσχετες μὲ τοὺς στόχους μας. Ὅπως καὶ τὸ ἄλλο: Ἂν ὑπογραμμίσουμε τὴν ἐκκρεμάτητα ποὺ διαιωνίζεται ὡς μὴ ὤφειλε γύρω ἀπὸ τὴν «ὑπόθεση Τρότσκι», δὲν τὸ κάναμε γιὰ νὰ συνηγορήσουμε μὲ μιὰν ἄποψη πού, καλὴ ἢ κακή, δὲν μᾶς ἀντιπροσωπεύει. Στὸ θέμα τοῦτο, δυὸ σημεῖα εἶναι ποὺ μᾶς σταματᾶνε: Τὸ ἕνα, ἡ ἀνθρώπινη πλευρά. Τὸ ἄλλο, μπορεῖ νὰ συγοψιστεῖ σὲ μιὰ περικοπὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Τρότσκι. Λέει: «Ὁ Στάλιν, μὲ τὴν εὐτέλεια ποὺ τὸν χαρακτηρίζει, παρεξήγησε τὸν ἐνδεχόμενο δημιουργικὸ ρόλο τῆς ἐπαναστατικῆς βίας σὲ δεδομένη ἱστορικὴ στιγμή. Πίστεψε στὴν παντοδυναμία, γενικά, τῆς βίας». Ἡ περικοπὴ αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες, τῆς ἴδιας ἱστορικῆς περιόδου, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἂν εἴταν ὁ Τρότσκι ποὺ εἶχε ἐπικρατήσει κι' ὄχι ὁ Στάλιν, διαφορετικὴ φυσιογνωμία θὰ παρουσίαζε καὶ ἡ ἐπανάσταση στὴν κρίσιμη εἰκοσιπενταετία μετὰ τὸ 1930. Ἡ ἀκόλουθη περικοπή, τοῦ Τρότσκι πάλι, δὲν εἶναι ἴσως ἄσχετη: «Ἡ Δημοκρατία βασίζεται στὴν ἐλεύθερη πάλη τῶν τάξεων, τῶν κομμάτων, τῶν προγραμμάτων, τῶν ἰδεῶν. Ἂν ἡ πάλη αὐτὴ καταπνιγεῖ, δὲν ἀπομένει πιὰ ἀπὸ τὴ Δημοκρατία παρὰ ἕνα νεκρὸ σχῆμα, ποὺ μπορεῖ κάλλιστα νὰ συγκαλύψει τὴ φασιστικὴ δικτατορία». Εἶναι ἀκριβῶς τὸ διάγραμμα τῆς πορείας τοῦ σταλινικοῦ δοναπαρτισμοῦ.

Καὶ ἔτσι φτάνουμε στὸ κύριο θέμα. Ἀνεξάρτητα πιὰ ἀπὸ τοὺς συγκεκριμένους ρόλους τῶν ἱστορικῶν προσώπων, ἐκεῖνο ποὺ σημαδεύει αἰσθητά, κρίσιμα, τὴν πρώτη πενηνταετία τοῦ 20οῦ αἰώνα—σὰν πνευματικὴ ἄλλωστε συνέχεια τοῦ 19ου—εἶναι ἡ κοινὴ ἀπαίτηση, ἡ διαμορφωμένη στὸ βάθος τῶν συνειδήσεων ἀργὰ ἀλλὰ σταθερά, γιὰ ἕνα κράτος «δικαίου» — ὅπως συνηθίζουν καταχρηστικὰ νὰ τὸ λένε—δηλαδὴ γιὰ ἕναν τύπο πολιτεύματος ποὺ δὲν θ' ἀγνοεῖ πιὰ τὶς εὐγενέστερες ἠθικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ παλιοί, ὡμὰ ἰμπεριαλιστικοὶ στόχοι—φυλετικὴ ἐπικράτηση, **pax romana**, στυγνὴ ἀκεραιότητα τοῦ καθολικοῦ δόγματος, συναστισμὸς τῶν ἡγεμόνων γιὰ περιφούρηση τῆς παντοδυναμίας τους καὶ τῶν ἀριστοκρατικῶν προνομίων—ἀποκρούονται ἂν ὄχι στὴν πολιτικὴ πράξη, στὴ σφαῖρα πάντως τὴν ἰδεολογική. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ὑπερφαλαγγίζοντας τὴ ναπολεόντεια διαστροφή της, ἄφησε πίσω της μιὰ κληρονομιὰ ἐξευγενιστική.

Σ' ὅλο τὸ μάκρος τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ διάχυτος αὐτὸς πόθος ζητάει κάπου νὰ ἐνσαρκωθεῖ. Παραπαίει στὴ Γαλλία τῆς δεύτερης αὐτοκρατορίας —χώρα ὡστόσο πνευματικὰ ἡγετική—γοναπίζει κάτω ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη σκαιότητα τοῦ πρωσσικοῦ μιλιταρισμοῦ. Ὁ Ἴψεν, περιπλανώμενος ρωμαντικός, περνάει μιὰν ἰσχυρὴ ἠθικὴ κρίση στὴ Δρέσδη, ὅταν βλέπει τὸν ὄχλο νὰ φτύνει ἕνα κανόνι λάφυρο. Ἀχνογράφεται ἔτσι στὸν ἀέρα, σὰν ἀπειλητικὸ προμήνυμα, ὁ μετέπειτα εὐρωπαϊκὸς ὁλοκληρωτισμός. Ἀνησυχία καθόλου ἀδικαιολόγητη. Ὁ ὁλοκληρωτισμός, ὅταν σημάνει ἡ ὥρα του, θὰ δεσπόσει σὰν πνεῦμα, σὰν ἀντίληψη ζωῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ εἰδικοὺς ὅρους, κοινωνικὰ περιεχόμενα, προσχήματα, δικαιολογίες. Θὰ δεσπόσει καὶ στὶς δυὸ ὄχθες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ἀνατολικὴ καὶ δυτική. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ προξενεῖ τράμο δὲν εἶναι οἱ συγκεκριμένες θυσίες μιᾶς δεδομένης στιγμῆς ἢ ἐποχῆς. Εἶναι ἡ προθυμία ποὺ δείχνουν οἱ ἄνθρωποι ν' ἀπεμπολήσουν τὴν ἐλευθερία τους, τὰ ἱερὰ δικαιώματα τοῦ προσώπου, τὴν ἀξιοπρέπειά τους. Θυμᾶται κανένας τὸ χάγο τοῦ φίλου τοῦ Μονταίνιου, τοῦ La Boétie: «Ὁ λαὸς ἐξανδραποδίζεται μονάχος του. Ἔχοντας τὴν ἐκλογὴ ἢ νὰ γίνει δοῦλος ἢ ἐλεύθερος, κόβει ὁ ἴδιος τὸ λαιμό του, παρατάει τὴν ἀνεξαρτησία καὶ φοράει ζυγό, συγκατανεύοντας στὴ δυστυχία του ἢ κάλλιο πηγαίνοντας σ' ἀναζήτησή της».

Τὶς μεταπτώσεις, τὶς ἀμηχανίες, τὰ λυγίσματα τοῦ 19ου αἰώνα τὰ διαδέχεται, στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 20οῦ, ἡ θεμελίωση τοῦ πρώτου κράτους μ' ὁλοκαίνουργο ἰδεολογικὸ ὁπλισμό, θεωρητικὴ συνοχή, ἱστορικὴ συνείδηση. Ἡ Ρωσία τοῦ 1917—αὐτὸ θὰ φανεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, καὶ θὰ εἶναι γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ πιὸ ἀποκαλυπτικὸ—παρὰ τὶς ἄμεσες, ποικιλόμορφες ἀντιδράσεις ποὺ προκαλεῖ στὶς συνειδήσεις —ἐπωμίζεται ἀνεπαίσθητα, δίπλα στὸν καθαρὰ κοινωνικό της ρόλο, κι' ἕναν ἄλλο, κρισιμότερον ἴσως: Τὴν ἀξίωση νὰ ἐξυγιάνει τὸν κόσμο, νὰ ἐγκαινιάσει νέες μεθόδους, νέα μέτρα. Παρὰ τὴν «ἐπιστημονικὴ» στεγνότητα τῆς κοσμοθεωρίας της ἡ κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση ἀφήνει, θέλοντας καὶ μή, νὰ ὑπονοηθεῖ πὼς δὲν ἀποβλέπει ἁπλὰ στὸ ν' ἀντικαταστήσει μιὰ ἡγετικὴ τάξη μὲ μιὰν ἄλλη ἡγετικὴ τάξη· ἢ ἔστω καὶ νὰ καταργήσει τὶς τάξεις. Κάποια ἄλλη, πιὸ ἀσώματη ἀλλὰ ὄχι καὶ γιὰ τοῦτο λιγότερο θετική, ἀποστολὴ τῆς ἐπιφυλάσσεται: Νὰ καλλιτερέψει ἠθικὰ τὴ ζωή, νὰ ἐξυψώσει τὸν ἄνθρωπο ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπὸ τὴν ταπείνωση τοῦ καταναγκασμοῦ. Ἔτσι γίνεται πάντα: Πλάϊ στοὺς συγκεκριμένους σκοποὺς ποὺ θέτουν γιὰ ἄμεσο ἀντικείμενό τους τὰ μεγάλα κινήματα, ἡ λογικὴ τῆς Ἱστορίας—ἢ καὶ ἡ διαλεκτική της ἂν θέλετε—τοὺς τάσσει καὶ κάποιους ἄλλους, ὑψηλότερους στόχους, πού, τελικά, αὐτοὶ θὰ τὰ κρίνουν ἂν δικαιώθηκαν ἢ ἂν ἀστόχησαν.

Τὸ καθεστὼς τοῦ Στάλιν, ἂν στερεώθηκε ἐσωτερικά, χτίζοντας γιὰ θεμέλιά του ἕνα βάθρο συμπαγὲς ἀπὸ κόκκαλα καὶ αἷμα, καὶ ἂν πέτυχε νὰ προβληθεῖ δυναμικὰ στὸ ἐξωτερικό, ἔφθειρε μαζὶ καὶ μιὰ πίστωση ἀνυπολόγιστη: Ἐδραιώθηκε στὶς ἴδιες ἀκριβῶς πανάρχαιες, ἀναχρονιστικές, ἀμαρτωλὲς μεθόδους τοῦ δεσποτισμοῦ, Μὲ κεντρικό του συλλογισμὸ τὸ «ὁ σκοπὸς ἐξαγιάζει τὰ μέσα», ἀνανέωσε τὴν ἰσχὺ τοῦ μακιαβελισμοῦ γι' ἀόριστο χρόνο. Ἐμμεσα, ἀλλὰ καὶ ὡμά, ὑποστήριξε πὼς ἄλλος τρόπος νὰ κυβερνηθοῦν οἱ ἄνθρωποι δὲν ὑπάρχει. Μαζί, ἀποθάρρυνε ὅλους ἐκείνους — ἀριθμὸ ἀνυπολόγιστο — ποὺ συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ἔλπιζαν ὄχι στοὺς πρακτικὰ χρήσιμους καρποὺς τῆς βίας, ἀλλὰ στὴν ποιοτικὴ ἐξύψωση τῆς ζωῆς. Ἂν ἡ «πρόοδος» εἶναι ἔργο τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ μόνο, τότε ποῦ εἶναι ἡ πρόοδος; Καὶ δὲν ὑπάρχει τάχα παρὰ μόνον ἡ χρησιμοθηρικὴ ἀποτίμηση τῆς ζωῆς; Ὅλα τ' ἄλλα—οὐτοπίες;

Ἐπικίνδυνος ἰσχυρισμός. Γιατὶ κλονίζει, ἁπλούστατα, τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴ βάση τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας. Ἂν ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ νέου κράτους εἶναι ἡ δημιουργία κολοσσιαίων «ἔργων», ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸ ἀντίτιμό τους σὲ ἀνθρώπινο μόχθο καὶ στεναγμό, τὸ ἀλάθητο τοῦ ἡγεμόνα, τότε ὁ ἀριστοκρατικὸς δεσποτισμὸς δικαιώνεται πέρα γιὰ πέρα. Ὁ σοσιαλιστικὸς μετασχηματισμὸς τῆς κοινωνίας περιορίζεται στὶς διαστάσεις μιᾶς ἀλλαγῆς φρουρᾶς, διαδικασία μηχανική, ἀδειανὴ ἀπὸ ἀνθρώπινο περιεχόμενο. Κυβερνᾶμε ἐν ὀνόματι τοῦ σοσιαλισμοῦ κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ποὺ ὁ Φίλιππος ὁ Β' κυβέρνησε ἐν ὀνόματι τοῦ καθολικισμοῦ καὶ ὁ Ναπολέων μὲ τὸ πρόσχημα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας.

Ὄχι· ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 20οῦ αἰώνα δὲν ἔγινε γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ φεγγάρι. Οἱ πύραυλοι εἶναι τὰ ὑποπροϊόντα της καὶ μόνο. Καὶ στὸ ἠθικὸ αὐτὸ ἀδιέξοδο, στὴν ὀξύτατη τούτη ἐσωτερικὴ ἀντινομία, εἶναι ἡ σταλινικοῦ τύπου πολιτικὴ φιλοσοφία ποὺ μᾶς ὁδήγησε. Οἱ καθυστερημένοι ὀπαδοί της — ποὺ δὲν εἶναι τώρα πιὰ τὸ σοβιετικὸ κράτος — ἀναζητοῦν τὰ τελευταῖα της ἠθικὰ ἐρείσματα στὸν ἰσχυρισμὸ τῆς ἱστορικῆς ἀνάγκης, πὼς δηλαδὴ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει διαφορετικά, πὼς τὸ ἀντίτιμο εἶταν ἡ ἐδραίωση τοῦ κράτους, τῆς νέας κοινωνίας, ἡ παγκόσμια κρατικοποίησή της, κλπ. κλπ. Ὅμως οἱ ἡγεμόνες, ὅταν μάλιστα τυχαίνει νὰ εἶναι ἀπολυταρχικοί, ἔχουν ἀκέραια τὴν εὐθύνη τῶν ἔργων τους καὶ τῆς συγκομιδῆς τους. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος, αὐτὴ τὴ στιγμή, πραγματικά, ἐσωτερικὰ προοδευτικός, βρίσκεται ἀποθαρρημένος, ἀπορφανισμένος, μετέωρος. Δρέπει τοὺς καρποὺς τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ Στάλιν, κι' ἂς μὴ τὸν ἀκολουθοῦσε βλακικὰ — μὲ κάποια παραζάλη εἶν' ἡ ἀλήθεια — πὼς τὸ πρόβλημα τοῦ προοδευτισμοῦ δὲν εἶναι νὰ πετύχει μεγάλα πρακτικὰ ἀποτελέσματα ἀλλὰ νὰ ἐγκαινιάσει νέες μεθόδους. Ὁ μακιαβελισμὸς εἶναι ἀκριβῶς τέτοια καταδικασμένος ἔστω καὶ εἶναι καὶ πρακτικὰ ἀποτελεσματικός...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Σεπτεμβρίου 1959

16131151.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΧΑΟΣ "Η ΑΔΙΕΞΟΔΟ;

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μὲ πολλὴ ὀξύνοια ὁ Ἄρθουρ Καῖστλερ ὑπογραμμίζει, στὸ ἄρθρο του ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ «Βῆμα» τῆς περασμένης Κυριακῆς, τὴν ἰδεολογικὴ σύγχυση τῆς ἐποχῆς μας. Εἶναι μιὰ σύγχυση ποὺ δὲν περιορίζεται στὸν τομέα τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ παίρνει καὶ συγκεκριμένη ὑπόσταση στὴ σφαῖρα τῶν καθεστώτων. Πραγματικά: δὲν ξέρει πιὰ κανένας, λόγου χάρη, ποῦ ἀρχίζουν καὶ ποῦ τελειώνουν τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας, τί περιεχόμενο οὐσιαστικῆς ἀνθρωπιᾶς ἀντιπροσωπεύει ὁ κρατικὸς καπιταλισμὸς σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ἰδιωτικὸ καπιταλισμό, σὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ δυὸ μεγάλα τμήματα τοῦ κόσμου ἔχει ἱκανοποιητικότερα περιοριστεῖ αὐτὸ ποὺ ἄλλοτε λεγόταν «ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο» καὶ ποὺ τώρα, μὲ τὸ νὰ γίνει ἁπλῶς «ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου»—ἀπὸ τὸ κράτος—δὲν ἔχει πάψει νὰ εἶναι ἄλλο τόσο, ἂν ὄχι καὶ περισσότερο, ἀποκρουστικό.

Ὡστόσο, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἐδῶ μιὰ παρατήρηση: Διαπιστώσεις τέτοιες, ὅταν περιορίζονται σὲ καθαρὰ παθητικὸ τόνο, ὅταν παραμένουν δηλαδὴ ἁπλὲς διαπιστώσεις, εἶναι τόσο χρήσιμες ὅσο κι' ἐπικίνδυνες. Μαζὶ μὲ τὴ νηφαλιότητα ποὺ σοῦ ἐμπνέουν, καὶ ποὺ σὲ κάνει νὰ βλέπεις ἀντικειμενικά, ἀπροκατάληπτα, τὴ φυσιογνωμία τοῦ αἰῶνα, σοῦ προκαλοῦν καὶ ἕνα αἴσθημα ἀμηχανίας, σκορπίζουν γύρω μιὰν εὔλογη ἀποθάρρυνση. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ὁ εὐπηρέαστος ἀναγνώστης νὰ πεῖ: «Πραγματικά! ὅλα ἔχουν μπερδευτεῖ ἀνεπανόρθωτα. Χάος πέρα γιὰ πέρα. Δὲν ἀξίζει νὰ πιστεύει πιὰ κανεὶς σὲ τίποτα, καὶ πολὺ λιγότερο ν' ἀγωνίζεται γιὰ «ἰδέες». Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁλοφάνερο: Οἱ μόνοι ποὺ θὰ ἔχουν νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ μιὰ τέτοια στάση, θὰ εἶναι οἱ χειρότεροι. Κι' ἂν οἱ χειρότεροι αὐτοὶ κρύβονται ἐπιτήδεια—ὅπως καὶ κρύβονται πραγματικὰ—κάτω ἀπὸ ὅλα τὰ καθεστῶτα, τὸ μόνο ποὺ θὰ πετύχουμε θὰ εἶναι νὰ κάνουμε ὅλα δίχως ἐξαίρεση τὰ καθεστῶτα τὸ ἴδιο ἐλεεινά. Εἶναι ἄλλωστε μιὰ τάση, ἡ ἐκφύλιση αὐτή, ποὺ—μὴ τὸ ξεχνᾶμε—τὴν ἔχουν κι' ἀπὸ μόνα τους, δίχως τὴ δική μας τὴν ἀδράνεια, τὴ σκεπτικιστικὴ ἀβουλία.

Σημειῶστε πὼς πρόκειται γιὰ μιὰν ἀβουλία πολὺ σχετική. Γιατὶ οἱ πραγματικὰ θιγόμενοι ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου, οἱ παντοῦ τῆς Γῆς καταπιεζόμενοι, ἀφυπνιζόμενοι, ὀργισμένοι, δὲν θὰ καταθέσουν βέβαια τὰ ὅπλα. Ἐκεῖ ποὺ τὸ μαχαίρι φτάνει στὸ κόκκαλο, ἐλάχιστη θέση βρίσκει ὁ ὁποιασδήποτε λογῆς σκεπτικισμός. Τὸ κακὸ ὅμως θὰ εἶναι ἄλλο: Πὼς ἂν οἱ ἄμεσα θιγόμενοι, καὶ οἱ κατὰ συνέπεια φανατισμένοι, ἀφεθοῦν μόνοι τους νὰ ἐφεύρουν καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὶς λύσεις, τότε τὸ χάος ἀντὶ νὰ ἀρθεῖ θὰ ἐπιταθεῖ. Στὴ σημερινὴ βαναυσότητα, ποὺ κιόλας ἔχει παραμερίσει τοὺς διαλόγους μεταξὺ ἰδεῶν, τὴν πειθώ, γιὰ νὰ ἐγκαταστήσει στὸ κέντρο τῆς ζωῆς τὴν ὠμὴ ἢ καὶ τὴ συγκεκαλυμμένη βία, θὰ ἔρθει νὰ προστεθεῖ ἡ ἀπουσία κάθε χαλινοῦ, κάθε ρυθμιστικῆς ἐποπτείας, ὁ μηδενισμὸς τῆς κτηνωδίας. Κι' ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ διαφορά μας μὲ τὴ στρατηγικὴ τοῦ μαρξισμοῦ, ποὺ ἀναθέτει τὴν πρωτοβουλία ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στοὺς στενά, ταξικὰ ἐνδιαφερομένους, δηλαδὴ στοὺς εὔλογα τυφλωμένους. Ἡ δυναμικὴ τῆς προόδου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι θέμα μιᾶς ἀλόγιστης, παθιασμένης ὁρμῆς.

Ἀλλοῦ πρέπει νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας, καὶ σὲ τοῦτο εἶναι πὼς βοηθᾶνε ἄρθρα προικισμένα μὲ παραστατικότητα καθὼς αὐτὸ τοῦ Καῖστλερ. Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, κατὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου καὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἀπρόβλεπτες ἀλλοιώσεις ποὺ τοῦ ἐπέβαλε ἡ τριβὴ μὲ τὴν ρευστὴ πραγματικότητα τῆς ζωῆς, ἔπαψε πιὰ νὰ ἐκφράζεται σχηματικά, ἁπλουστευτικά, ἀπὸ τὰ παλαιὰ δίπτυχα «συντηρητισμὸς - προοδευτισμός, ἀπολυταρχία-δημοκρατία, φασισμὸς - σοσιαλισμός». Οἱ ἔννοιες αὐτὲς συκοφαντήθηκαν σχεδὸν ἀνεπανόρθωτα. Ἔχουμε σήμερα προοδευτισμοὺς συντηρητικότατους, δημοκρατίες ἀπολυταρχικὲς καὶ σοσιαλισμοὺς φασιστικότατους. Ὅπως κι' ἔχουμε συντηρητισμοὺς μὲ προοδευτικὲς τάσεις, ἀπολυταρχίες δημοκρατίζουσες καὶ φασισμοὺς σοσιαλίζοντες. Ἐκεῖνος ποὺ μένει τυφλὰ προσκολλημένος στὰ παλιὰ σχήματα, ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ κάνει κατάδηλο: Ἢ πὼς ἔχει περιπέσει σὲ πνευματικὴ ἀδράνεια, ἢ πὼς βρίσκεται σὲ συνταύτιση συμφεροντολογικὴ μὲ τὴν παράταξη ποὺ τὸν ἐκφράζει. Ἡ θέση τοῦ ἀληθινὰ προοδευτικοῦ ἀνθρώπου στὸν καιρό μας εἶναι ἀποφασιστικὰ ἔξω ἀπὸ τοὺς ζυγοὺς αὐτούς. Ἀπέναντι σὲ ὅλους κι' ἐναντίον ὅλων. Ἐναντίον ἴσαμε τὸ σημεῖο ποὺ ὅλοι τους ἔχουν ἁμαρτίες συμφυεῖς, παθητικὰ ἀξεκαθάριστα, καὶ ποὺ καλοῦν τοὺς ὀπαδούς τους νὰ τὰ συμμεριστοῦν γιὰ νὰ τὰ συγκαλύψουν, ὄχι γιὰ νὰ τὰ ἐξαγνίσουν.

Εἶναι μιὰ θέση, αὐτὴ τοῦ πραγματικὰ ἀνεξάρτητου ἀνθρώπου, καὶ ἀχάριστη καὶ εὔκολα διαβλητή. Τὸ συνειδητοποιοῦμε ἀπόλυτα. Ἀπὸ καθαρὰ πρακτικὴ πλευρὰ ἐκθέτει στὸν κίνδυνο τῆς διαρροῆς ἕναν δυναμισμὸ ἀγγὸ καὶ πολύτιμο. Στὸ θεωρητικὸ μέρος, ἐξ ἄλλου, τὰ πλαίσιά της εἶναι ρευστά, τὸ περιεχόμενό της ἀδιατύπωτο. Ἐνῶ ἔχει τόσο συγκεκριμένη, θετικὴ συνείδηση τῶν σκοπῶν της, ἐνῶ οἱ ἀνθρώπινες ὑπαγορεύσεις της εἶναι τόσο γνήσιες, ὡστόσο ἡ ἀπουσία πολιτικοῦ ὀργάνου ποὺ νὰ τὴν ἐκφράζει, γιὰ τὴν ὥρα, δημιουργεῖ ἀντικειμενικὰ μιὰ δυσάρεστη ἐντύπωση ἀμηχανίας. Τέλος ἀπαιτεῖ ἕνα σθένος κάπως ἀσυνήθιστο: Γιατὶ δὲν εἶναι εὔκολο, οὔτε ἀνέξοδο, στὸν καιρό μας νὰ μένεις ἔξω ἀπὸ σχηματισμούς, ὀργανώσεις, μερίδες, παρατάξεις, ὑποστηρίξεις, κοινότητες πρακτικῶν συμφερόντων. Τὸ λιγότερο ποὺ ἔχεις νὰ πάθεις εἶναι ν' ἀπομονωθεῖς καὶ νὰ κατασυκοφαντηθεῖς. Ἀπὸ ὅλους ὕποπτος, δὲν ἔχεις πιὰ νὰ στηριχτεῖς παρὰ μόνο στὸ αἴσθημα τῆς ἐσωτερικῆς σου τῆς συνέπειας. Εἶναι πολύτιμο—ἂν διαθέτεις τὴ σχετικὴ εὐαισθησία—ἀλλὰ καὶ δραματικὰ ἐρημικό.

Σ' ἀντιστάθμισμα, ἡ σκληρὴ αὐτὴ θητεία ποὺ περνάει ὁ ἐσωτερικὰ ἀνεξάρτητος ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας, ἐπέχει καὶ τὴ θέση μιᾶς δοκιμασίας ὄχι περιττῆς: Ἂν ἡ ἔνταξη στὶς γνωστὲς παρατάξεις ὑπαγορεύεται ἀπὸ ἐλατήρια ποὺ ἡ ἀγνότητά τους δὲν μπορεῖ πάντα νὰ διακριβωθεῖ, ἀφοῦ ἡ ἰδεολογικὴ παρότρυνση καὶ τὸ προσωπικὸ συμφέρον συχνὰ μπερδεύονται, ἡ μετάταξη, ἀντίθετα, στὴν κατηγορία τῆς ἀνεξαρτησίας μπορεῖ καὶ μόνη της ν' ἀποτελέσει κριτήριο ἠθικό, γιατὶ φανερώνει τὴν ἀνιδιοτέλεια, τὴν ἀκεραιότητα. Ἐδῶ, πρακτικὰ ὀφέλη δὲν ὑπάρχουν. Ἀπὸ τὴν κατηγορία τούτη, τὴν αὐτοσχέδια, μπορεῖ κάλλιστα ν' ἀναπηδήσουν αὔριο οἱ καθαροὶ ἄνθρωποι ποὺ θὰ γίνουν χρήσιμοι στὸν ταλαιπωρημένο κόσμο.

Ὁ κίνδυνος εἶναι, φυσικά, μήπως στὸ μεταξύ, ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ ἰδιοτέλεια, στὸ περίεργο πλέγμα ἀπὸ ἀνταγωνιζόμενη συνεργασία ποὺ παρουσιάζουν, προλάβουν νὰ δημιουργήσουν ἀνεπανόρθωτες καταστάσεις, προηγούμενα τελειωτικά. Ὁ κίνδυνος φανερώνεται τόσο μεγαλύτερος ὅσο οἱ ποιοτικές τους διαφορές, παρὰ τὰ λεγόμενα καὶ τὰ φαινόμενα, εἶναι στὴν πραγματικότητα πολὺ λίγες. Ὑπάρχει μιὰ διάχυτη, ἐνιαία ἀπειλή, κρεμασμένη σήμερα πάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, κι' αὐτό, δυστυχῶς, ἐλάχιστοι τὸ ἔχουν συνειδητοποιήσει. Οἱ περισσότεροι τρέμουν τὸ προφανέστερο: τὴν ἀναμέτρηση, τὴ σύγκρουση, τὸν πόλεμο. Λάθος! Ἀπὸ τοὺς πολέμους ἀπορρέουν—ἡ Ἱστορία μᾶς τὸ ἔχει φορτικὰ ἀποδείξει—μόνο νέα ἀδιέξοδα· κι' ἀπὸ αὐτὸν ἐδῶ τὸ μόνο ποὺ ἀναμφισβήτητα θ' ἀπόμενε θὰ εἴταν τὸ ἀδιέξοδο μιᾶς παγκόσμιας δουλείας, ἕνας μεσαιώνας δίχως προηγούμενο, βαθύτατα σκοτεινός.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς κίνδυνος τοῦ καιροῦ μας: Τὸ αὐριανὸ ἀδιέξοδο, ὄχι τὸ σημερινό. Καὶ γιὰ τὴν ἀποτροπή του δὲν ἀρκεῖ ἡ εἰρωνικὴ ἐπισήμανση τοῦ τωρινοῦ χάους.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 Σεπτεμβρίου 1959

16131152.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΜΟΙΡΑΙΑ ΑΔΡΑΝΕΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὑπογραμμίσαμε, τὴν περασμένη Τετάρτη, τὴν ἀρετὴ τῆς ἀνεξαρτησίας, ποὺ ἐξασφαλίζει μιὰ μικρὴ ὕφεση στὸ παγκόσμιο πεῖσμα τοῦ φανατισμοῦ ἢ τῆς τυφλῆς συμφεροντολογίας. Θὰ ἐπισημάνουμε σήμερα τὶς ἀδυναμίες της. Εἶναι περισσότερο ἀντικειμενικὲς παρὰ ὑποκειμενικές. Ἂν καὶ γνωστὲς στὶς κύριες γραμμές τους, δὲν βλάφτει ὡστόσο νὰ ἀναλύονται. Τουναντίο: Ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή τους, μπορεῖ νὰ προκύψει ἕνα θετικὸ ὄφελος: Νὰ ἀρθεῖ, ὡς ἕνα τουλάχιστο σημεῖο, τὸ κύριο πρακτικὸ μειονέκτημα τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας: Ἡ ἀδράνειά της.

Γιατί αὐτὴν τὴν ψέγουν. Καί, ἀπὸ καθαρὰ πρακτικὴ ἄποψη, σωστά. Ἀδιάφορο ἂν ἡ κατηγορία δὲν εἶναι πάντοτε καλόπιστη, ἀφοῦ τὶς περισσότερες φορὲς ὑπαγορεύεται ἀπὸ μιὰ πρόθεση ψυχολογικοῦ κατοναγκασιμοῦ: "Η ἐκδηλώνεσαι ἐνεργητικά, προσχωρώντας στὴν παράταξή μου, κάνοντας ὅ,τι δὲν θέλεις καὶ δὲν πιστεύεις, ἢ εἶσαι ἐχθρός μου ὕπουλος, ὑποκριτικός. Μένοντας στὸ περιθώριο, βοηθᾶς οὐσιαστικὰ τὸν ἀντίπαλό μου.—Τὴ μομφὴ αὐτή, ποὺ τὴν ἐγκαινίασε σὰν ἐπιχείρημα ἡ ἄκρα ἀριστερά, τὴν υἱοθέτησε σὲ λίγο καὶ ἡ ἄκρα δεξιά. Καὶ τὸ χειρότερο εἶταν πώς, σὲ κάμποσες περιπτώσεις, δὲν εἶταν αὐθαίρετη· ἀνταποκρινόταν σὲ μιὰ θλιβερὴ πραγματικότητα: Στὴν περιοχὴ τῆς ἀνεξαρτησίας πήρανε θέση κατὰ καιροὺς διάφοροι θολοὶ ἄνθρωποι—θολοὶ σὰν στάση, συχνὰ ὅμως ἐπιφανεῖς σὰν κοινωνικὰ ἄτομα — ποὺ ἀπὸ ταπεινὸ ὑπολογισμό, ἀνανδρία ἢ μπερτοδουλικὴ πονηρία, φρόντιζαν νὰ κρατηθοῦν μακρυὰ ἀπὸ σαφεῖς παρατάξεις, νὰ μὴν «ἐκτεθοῦν», καὶ ποὺ ἐπιφυλάσσονταν νὰ ἐξαργυρώσουν ἀπὸ τὸ λογαριασμὸ τοῦ τελικὰ ἐπικρατέστερου τὴ γλοιώδη κρυψίνοιά τους. Τὸ καταπληκτικότερο εἶναι πὼς τόσο ἡ μιὰ παράταξη ὅσο καὶ ἡ ἄλλη, δείχτηκαν ἰδιαίτερα φιλόφρονες σὲ τέτοιες ἐκδηλώσεις. Γιὰ τὸν ἁπλὸ λόγο πὼς ὅπου δὲν μποροῦσαν νὰ πετύχουν τὸ μεῖζον, εὐχαριστιόνταν μὲ τὸ ἔλασσον. Πίστευαν καὶ οἱ δύο πὼς σὲ κάθε προσωποδοφόρο εἶχαν ἕναν κρυφὸ ὀπαδό... Ἡ εὐτέλεια, βλέπετε, δὲν πέφτει εὔκολα ἔξω στοὺς ὑπολογισμούς της, ἀλλιῶς δὲν θὰ εἶταν καὶ ἡ πιὸ διαδεδομένη κοινωνικὴ στρατηγική.

Ἀντικειμενικά, δύσκολο βέβαια νὰ διαχωριστοῦν οἱ τυφλοπόντικοι ἀπὸ τοὺς ἀνεξάρτητους· τοὺς θαρρετὰ ἀνεξάρτητους. Κι' αὐτὸ εἶναι ἡ πρώτη ἀδυναμία τῆς ἀνεξάρτητης μερίδας. Ἡ δεύτερη, εἶναι καὶ ἡ κρισιμότερη, ἡ αἰσθητότερη: Ἀνυπαρξία πολιτικοῦ ὀργάνου ποὺ νὰ τοὺς ἐκφράζει.

Πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ, πρῶτα-πρῶτα, πὼς ἡ μερίδα αὐτὴ δὲν ἔχει ξεκάθαρο ἰδεολογικὸ περίγραμμα, αὐτόματη κοινότητα ἀπόψεων καὶ στόχων. Συνθεμένη ἀπὸ ἕνα ψυχολογικὰ ἑτερόκλητο ὑλικό, ἀπὸ ἀνθρωπιστές, ἀπογοητευμένους, αἰσιόδοξους, ἀπαισιόδοξους, ἀγανακτισμένους, ἀποστάτες, πρωτοπόρους, καλοπροαίρετους, καινοτόμους, ἀπροσανατόλιστους, ἔχει δεσπόζοντα τόνο συναισθηματικό. Ἀπὸ τὸν πολύμορφο αὐτὸν κόσμο λείπει ἡ μηχανικὴ ἀλλὰ καὶ χρησιμότατη συνοχὴ τοῦ ταξικοῦ συμφέροντος, τῆς πειθαρχίας σὲ μιὰ ὑλικὴ ἐπιδίωξη, οὐσιαστικὰ ἀδιάφορη σὲ ἀντιγνωμίες, ἀναλύσεις, ἀμφιβολίες. Ἔτσι ἡ ἀρετὴ της γίνεται καὶ ἡ ἀδυναμία της: Ἡ ἀνιδιοτέλεια- σὲ ἄμεσες, τουλάχιστον, βλέψεις—ἀποβαίνει ἀοριστία.

Στὸν τόπο μας, τὴν ἀνάγκη νὰ δοθεῖ ἔκφραση στὶς ἐπιθυμίες αὐτοῦ τοῦ κόσμου, τὴν προέβαλαν πολλὰ κόμματα. Ἂν ἀστόχησαν στὴν πράξη, ἂν δὲν κατάφεραν παρὰ νὰ συγκεντρώσουν τὸ καθένα τους ἕνα πολλοστημόριο μόνον τοῦ διάχυτου, διαρρέοντος δυναμισμοῦ, καὶ νὰ τὸ συγκεντρώσουν μάλιστα μὲ τρόπο ρευστό, προσωρινό, συμπτωματικό, αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο. Στὴν Ἑλλάδα ἐξακολουθεῖ, μὲ τρόπο περίεργο, ἀναχρονιστικό, νὰ καλλιεργεῖται ἕνας μεσσιανισμὸς μικροαστικός. Ἐν ἀρχῇ παρουσιάζεται ἕνας ἡγέτης. Καὶ ὕστερα ἀναζητοῦνται ὀπαδοί του καὶ πρόγραμμα. Φτιάχνει μάλιστα ὁ ἡγέτης τὸ πρόγραμμά του κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῶν ὀπαδῶν ποὺ σκοπεύει νὰ προσελκύσει. Τὸ πρόγραμμα, κατὰ μικρὸ μόνο ποσοστὸ συμπίπτει μὲ τὶς πραγματικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ κόμματος. Κύρια ἐπιδίωξη, εἶναι ἡ ἐξουσία.

Ἡ διαδικασία ὅμως αὐτὴ ἔχει μέσα της τὸ πρωθύστερο. "Οχι γιατὶ τ' ἀνθρώπινα σύνολα δὲν χρειάζονται ἡγέτες. Τουναντίο: Μόνον οἱ ἡγέτες εἶναι ἱκανοὶ νὰ δίνουν συγκεκριμένη ἔκφραση στὶς ἀνάγκες καὶ στὶς ἰδέες. Τὸ πρωθύστερο βρίσκεται στὸ ὅτι ὁ ἡγέτης πρέπει νὰ εἶναι ἐντολοδόχος καὶ ὄχι τιμαριοῦχος τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Σὲ τοῦτο, στὴ φαινομενικὰ ἀφηρημένη καὶ ὅμως τόσο οὐσιαστικὴ αὐτὴ διαφορὰ κρύβεται ὅλο τὸ μυστικὸ τῆς σωστῆς φιλοδοξίας. Φιλοδοξία ἐνσαρκώνει καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος τύπος ἡγέτη· μόνο ποὺ, στὴ σωστὴ περίπτωση, ὁ φορέας της ἀναπηδᾶ ἀπὸ τὸ λαϊκὸ εἴτημα, μένει κοντὰ στὴν ἑστία του, ἀνάμεσα στὸ λαό, συνεπὴς στὴν πηγή του· ἐνῶ στὴ λαθεμένη, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει καλὰ - καλὰ κι' ὁ ἴδιος, ξεκόβεται σιγὰ - σιγά, ξεστρατίζει, χάνει τὸ δρόμο, ἢ καὶ μεταπηδάει στὸ ἀντίθετο, τὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο. "Εχουμε τότε περισσότερο ἀτομικὴ φιλοδοξία παρὰ ἰδεολογικὸ δυναμισμό.

Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὶς εὐγενικὲς φιλοδοξίες ποὺ ξεπήδησαν κάμποσες φορὲς ἀνάμεσά μας καὶ ποὺ θέλησαν, πόθησαν, ὀνειρεύτηκαν, νὰ ὁδηγήσουν στὸ καλό. Πρέπει ὅμως ν' ἀναζητήσουμε τὰ αἴτια τοῦ φαινομένου: πῶς μένει, αὐτὴ τὴ στιγμή, βουβὴ καὶ ἄστεγη ἡ πιὸ καλοπροαίρετη μερίδα τοῦ ἔθνους. Βέβαια τὸ κακὸ εἶναι, ἀπὸ μιὰν ἄποψη, παγκόσμιο: Ὀφείλεται σὲ ἱστορικοὺς λόγους, ποὺ ἐξόπλισαν δυνάμεις τυφλές, ἐπειδὴ ἄλλοι, ἀμέσως προγενέστεροι ἱστορικοὶ λόγοι, τὶς εἶχαν προκαλέσει καὶ παροξύνει. Εἶναι ὅμως καὶ ἰδιαίτερα ἑλληνικὸ τὸ φαινόμενο, μὲ τὴν ἔννοια πώς, ἐδῶ, ἡ χάθηκε ἡ μάχη χωρὶς ποτὲ νὰ δοθεῖ, ἢ ἡ ἀμηχανία ἐμφανίζεται βαρύτερη, πιὸ ἀπελπισμένη. Λείπουν ἀκόμη καὶ τὰ σχήματα ποὺ θὰ τῆς ἔδιναν διέξοδο, ἀφοῦ ἰδεολογικὰ κόμματα ἀπρόσωπα δὲν γιώρισε συχνὰ αὐτὸς ὁ τόπος.

Γνώρισε κόμματα ποὺ εἶταν ποικιλίες, ἀποχρώσεις, τῆς ἄκρας δεξιᾶς, ὅταν δὲν εἶταν ὑποκατάστατα τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς. Ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα ὁ λαός μας νὰ ψάχνει νὰ βρεῖ τὶς λύσεις του σὲ τέτοιες κατευθύνσεις. Ἡ ἀθυμία ποὺ κυριαρχεῖ σὲ μεγάλα στρώματα, καὶ ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ ὅλους σὰν κάτι ὀλέθριο, δὲν εἶναι—ὅπως συχνὰ ὑποστηρίζεται — ἀπογοήτευση ἀπὸ συγκεκριμένα πρόσωπα. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ δὲν ἀνατρέχει στὴ ρίζα τοῦ κακοῦ. Εἶναι ἀμηχανία ἀναπόδραστη γιατὶ ἔμειναν ἀναξιοποίητες κρίσιμες ἱστορικὲς ἐξελίξεις καὶ ἀνεπανάληπτες στιγμές. Κόμματα μεγάλα, ποὺ ἔπαιξαν ἕνα ρόλο προοδευτικὸ στὸν καιρό τους, ξεπεράστηκαν—ὅπως εἶταν φυσικὸ νὰ ξεπεραστοῦν—ἀπὸ τὴν ἐποχή. Ὁ προοδευτισμός τους παρέμεινε τίτλος χωρὶς περιεχόμενο. Ἀνεπαίσθητα, ἀπὸ φορεῖς τῶν δυνάμεων τοῦ μέλλοντος, γίνονταν ἐκφράσεις γραφικὲς τοῦ παρελθόντος. Εἶχαν ξεγλυστρήσει πρὸς τὴν ἀνιστόρητη ἀδράνεια, πρὸς τὸν κόσμο τῶν ὑλικῶν προνομίων, τῆς πλουτοκρατικῆς μακαριότητας, τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἐργαζόμενες παραγωγικὲς τάξεις, ὁ ζωντανὸς δηλαδὴ φορέας τοῦ μέλλοντος, ἀπαιτοῦσε πρωτοβουλίες δημοκρατικές, προσαρμοσμένες στὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ κόσμου ποὺ ἐρχόταν.

Ἔτσι εἶναι ποὺ οἱ διάφορες πολιτικὲς μερίδες, οἱ σφηνωμένες ἀλλὰ ὄχι καὶ κλιμακωνόμενες ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα, ἔχασαν τὸ λεωφορεῖο. Καὶ μαζί, ἔμεινε δίχως μεταφορικὸ μέσο, παραζαλισμένος, στὴν ἄκρη τοῦ πεζοδρομίου, ὁ μὴ «ὀργανωμένος» ἑλληνικὸς λαός. Μεγάλα του τμήματα, μέσα στὴ σύγχυση, εἶχαν προσκολληθεῖ διαστικὰ στὸ ἕνα ἢ στὸ ἄλλο ἄκρο, ἐπειδὴ σ' αὐτὰ ἔβλεπαν τὶς μόνες «θετικὲς» καταστάσεις. Προσκολλήθηκαν ἀπὸ ἄγνοια, ἀπελπισία, προχειρότητα, χωρὶς νὰ βλέπουν πὼς τὸ καλῶς νοούμενο συμφέρον τους, εἶταν ἀντίθετο. Ἡ ἀσυναρτησία αὐτὴ συνεχίζεται καὶ σήμερα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἁπωθεῖ ὅλο καὶ πιὸ ἐπίμονα, ὅλο καὶ πιὸ πίσω, ὅλο καὶ πιὸ ἐπικίνδυνα, τὶς ἀληθινὲς εὐκαιρίες μιᾶς οὐσιαστικῆς προόδου.

Προτοῦ ἀναβάλω τὴν ὁλοκλήρωση αὐτῶν τῶν σκέψεων γιὰ τὴν ἐρχόμενη Τετάρτη, θὰ ἐξηγήσω πὼς μὲ τὰ παραπάνω δὲν γίνεται προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ ἡ περίπτωση τοῦ λεγόμενου «κέντρου». Ὁ κόσμος γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾶμε ἐδῶ ἔχει πολὺ πλατύτερα πλαίσια, σαφέστερη κοσμοθεωρητικὴ κλίση. Τὸ παράδοξο ποὺ ἐκφράζει εἶναι τοῦτο: Πὼς ἐνῶ ξέρει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὶ πρέπει νὰ θέλει, βρίσκεται σὲ ἀδυναμία νὰ τὸ ἐπιδιώξει. Ἡ ἀσύνταχτη δυναμική του εἶναι ἴσως πολὺ περισσότερο προοδευτικὴ ἀπὸ ὅσο τὸ ἀνέχεται ἡ παράδοση ὥρα...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Υ. Γ.—Βρίσκομαι στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσω μιὰ γιὰ πάντα στοὺς ἀξιότιμους ἐπιστολογράφους αὐτῆς τῆς στήλης πὼς ἡ σκοπιά της, ἡ καθαρὰ θεωρητική, δὲν τῆς ἐπιτρέπει νὰ καταπιάνεται μὲ ζητήματα προσωπικά, ὁσοδήποτε δίκαια, ἢ καὶ ποὺ ἐνέχουν περιορισμένες κατηγορίες ἀτόμων.

Α. Τ.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΙΔΡΥΘΕΝ ΕΤΕΙ ΑΩΚΓ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Σεπτεμβρίου 1959 1613/153.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΠΙΜΥΘΙΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ κόσμος ποὺ ἐπιχειρήσαμε νὰ περιγράψουμε, σὲ γενικότατες γραμμές, τὴν περασμένη Τετάρτη, ὁ-ποιεσδήποτε κι' ἂν εἶναι οἱ ἀδυναμίες του, ἐκφράζει μιὰ πραγματικότητα. Αὐτό, μόνον ὁ φανατικὸς τῶν ἄκρων μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσει. Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικότητα τυχαία, ἀνούσια, περιττή. Πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση ποὺ ἔχει προκύψει ἀπὸ μεγάλες, ἐπώδυνες ἱστορικὲς ζυμώσεις, καὶ ποὺ συμπυκνώνει ἕνα μεγάλο ποσοστὸ πικρῆς πείρας, μαζὶ μ' ἕνα δύναμισμὸ ἀπὸ ἀναξιοπρίητες ἀρετές. Τέλος, εἴμαστε μερικοὶ ποὺ πιστεύουμε πὼς αὐτὸς ὁ κόσμος βρίσκεται κοντήτερα στὸ μέλλον, στὸ ἄξιο τοῦ ἀνθρώπου μέλλον, παρὰ οἱ ὀργανωμένες, συμπαγεῖς μερίδες ποὺ νέμονται πολιτικὰ τὸ παρόν. Τὸ παρὸν αὐτό, τὸ γεμᾶτο παραλογισμούς κι' ἀντιφάσεις, θὰ περάσει, ἀργὰ ἢ γρήγορα, γιὰ νὰ δώσει τὴ θέση του στὴ φυσική του, τὴν ἀναγκαία συνέχεια, τὴ μόνη ποὺ θὰ κάνει τὴ ζωὴ οὐσιαστικὰ καλλίτερη. Ἂν αὐτὸ δὲν ὑπάρξει, τότε ἡ μοῖρα τοῦ πλανήτη μας εἶναι ὁ ὁλοκληρωτικὸς ὄλεθρος. Ὅμως αὐτὸ ἀποκλείεται, παρ' ὅλους τοὺς σχετικοὺς φόβους, γιατὶ ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἄρνηση — εἶναι κατάφαση. Μπορεῖ νὰ φτάνει κάποτε, ἀπὸ ὑπερβολὴ ὁρμῆς, παραζάλη, στὸν παραλογισμό, συνέρχεται ὅμως κι' ἀγασυντάσσεται, προικισμένη μάλιστα μὲ καινούργια τώρα πεῖρα, δηλαδὴ μὲ νέες προϋποθέσεις ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας κι' ἀντοχῆς. Αὐτοκαταστροφὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους θὰ σήμαινε, ἁπλούστατα, ἀνατροπὴ τῆς φυσικῆς νομοτέλειας. Θὰ ἔπρεπε τότε — σὲ περίπτωση ποὺ τέτοιο ἐνδεχόμενο θὰ διαγραφόταν σὰν πρακτικὰ ἐφικτὸ — νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὅλη ἡ ἐξελικτικὴ πορεία ποὺ ὁδήγησε τὸ εἶδος μας ὡς ἐδῶ, δὲν εἶναι εὐθεία, ὁμαλὴ ἀνέλιξη, ἀλλὰ ἕνα ξεστράτισμα, μιὰ διαστροφή, ποὺ ξεκίνησε —ἄγνωστο ποιὰ μοιραία στιγμὴ — ἀπὸ κάποια διαταραχὴ κρίσιμη τῆς δημιουργοῦ διαδικασίας. Ὁ πολιτισμὸς θὰ εἴταν τότε ταυτόσημος μὲ τὸν ξωσφορισμό...

Ἡ ἀντίφαση ὡστόσο ποὺ περιέχεται στὴν παράταξη ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι ἡ χρησιμότητά της ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ πρακτικὰ ἀτελέσφορό της ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τί ὠφελεῖ νὰ ὑπάρχει σὰν ἀδρανεῖ; 6' ἀναρωτηθεῖ ὁ ρεαλιστής. Καὶ μήπως ἡ ἀδράνειά της δὲν εἶναι μόνο συμπτωματική, ἀλλὰ ὀργανική, ἀναγκαία; Γιὰ τὴ μαρξιστικὴ λογική, ὅς ποοῦμε, τὸ δεύτερο τοῦτο ἀληθεύει : Ὁ κόσμος ποὺ λέμε μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ «θέσει» μιὰ πραγματικότητα, «φύσει» ὅμως βρίσκεται ἔξω ἀπὸ κάθε πραγματικότητα. Γιὰ τὴ λογικὴ αὐτή, μόνο τὰ ταξικὰ κόμματα ἔχουν φυσικὴ ὑπόσταση. Ὅλα τ' ἄλλα, εἶναι σχηματισμοὶ ἀφηρημένοι, ξένοι στὸ νόημα τῆς Ἱστορίας. Ἔχουμε ἐδῶ, ἀναμφισβήτητα, ἕναν ἰσχυρισμὸ ποὺ δὲν τὸν διαψεύδουν ἡ πασατήρηση καὶ ἡ κοινὴ πεῖρα. Δὲν νομίζω ὅμως κι' ὅτι πρέπει, ἐν ὀνόματί του, ν' ἀποκλείσουμε προκαταβολικὰ ὅλα τὰ πλούσια ἐνδεχόμενα τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Ἡ προεξόφληση τοῦ μέλλοντος—ἡ μοθοδολογικὰ χρήσιμη, δὲν ἀντιλέγω — περιέχει ὡστόσο, ἀναγκαστικά, πολὺ κι' ἀλύγιστο δογματισμό. Ἂν οἱ ὅροι τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι σταθεροί, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο σταθερὰ καὶ τὰ ποσά τους. Αὐτὰ ὑπακοῦνε στὴ θαυμαστή, δημιουργικὴ ρευστότητα τῆς ζωῆς. Μᾶς δείχνουν πὼς τὸ λογικὸ σχῆμα ἀποτελεῖ πάντα ἕνα σύμβολο, μὲ ἀστάθμητα, ἀνεξακρίβωτα ἀπὸ τὰ πρίν, μεγέθη οὐσίας.

Μέσα σ' ἕνα πολιτικὸ σύστημα ποὺ πρεσβεύει τὴν κατάργηση τῶν τάξεων, δημιουργοῦνται, ὡ τοῦ θαύματος, νέες τάξεις· καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα ποὺ φαίνονται ξάφνου ν' ἀρχίζουν νὰ τὸ διαυλακώνουν, δὲν εἶναι ταξικά, ἀλλιῶς θὰ εἶχαν ἀντιδραστικὸ χαρακτῆρα. Εἶναι καθαρῶς ἰδεολογικά. Ἐκεῖ ὅπου ἰδεολογία καὶ ταξικὴ συνείδηση μοιάζανε νὰ συμβαδίζουν ἀπόλυτα, τόσο ποὺ οἱ δυὸ ὅροι ν' ἀποτελοῦν ταυτολογία, μιὰν ὡραία ἡμέρα οἱ ἔννοιες διαχωρίζονται. Ἔχουμε ἰδεολογία ἀνεξάρτητη ἀπὸ τάξη. Θὰ τολμοῦσα νὰ τὴν πῶ «ἰδεολογία ἀνθρωπιστική», σ' ἀντίθεση μὲ τὴν εἰδικά, στενὰ ταξικὴ ἰδεολογία. Ἀνθρωπιστικὴ μὲ τὴν ἔννοια πὼς ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό της ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ εἴδους κι' ὄχι τῆς κοινωνικῆς μονάδας. Ἡ κοινωνικὴ μονάδα, λόγου χάρη, ἀναγνωρίζει τὴ χρησιμότητα τῆς ὁλοκληρωτικῆς, ἀναντίρρητης ὑποταγῆς στὴν κρατικὴ σκοπιμότητα. Τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ἀρνεῖται, ἀντιστέκεται, προβάλλει τὶς ἀξιώσεις του. Σύγκρουση ἰδεολογική, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διαφοροποίηση πάνω σὲ νέα μέτρα. Ἡ Β' ἀναγνωρίσουμε τὸ δημοκρατικὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρχουν κατευθύνσεις, κόμματα, ἰδέες, γνῶμες· ἢ θὰ τὰ ὑποτάξουμε ὅλα στὸν ὁλοκληρωτικὸ μηχανισμό, τὸν διευθυνόμενο ἀνέκκλητα ἀπὸ τὸ κέντρο, ὁπότε δὲν καταργοῦμε τὶς τάξεις ἀλλὰ τὴν ἀνθρώπινη ὀντότητα. Εἶναι ἡ μέθοδος νὰ ἐξισώνεις τ' ἀναστήματα κόβοντας τὰ κεφάλια ποὺ ἐξέχουν.

Ὑποπτεύομαι πὼς μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἰδεολογικὴ παράταξη ἔστω κι' ἔξω ἀπὸ συγκεκριμένους κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Βέβαια, δὲν εἶναι ἀπίθανο ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος ὁ «ἀνεξάρτητος», γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾶμε, ὁ κόσμος ποὺ δὲν ἐνεργεῖ γιὰ τὴν ὥρα, ἀλλὰ ποὺ π ο θ ε ῖ μὲ πολλὴ ἐσωτερικὴ ἔνταση, ἂν ἔφτανε ἡ στιγμὴ ποὺ θὰ τὸν καλοῦσαν νὰ ὀργανωθεῖ καὶ νὰ πειθαρχήσει, νὰ διασκορπιζόταν. Τοῦ λείπει ἡ αὐτόματη συνοχὴ τοῦ ταξικοῦ συμφέροντος. Μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ ἔφταιγε, σὲ περίπτωση διαρροῆς, τὸ ἀκατάλληλο, τὸ δυσανάλογο, τῆς ἡγεσίας. Ἂν ἡ ὡραία στιγμὴ τοῦ προοδευτισμοῦ ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ καὶ ὡριμάσει ἀνάμεσά μας στὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς χάθηκε, τὸ λάθος δὲν εἶναι τοῦ συνόλου. Εἶναι ἐκείνων ποὺ τὸ πρόδωσαν, ἢ ποὺ δοκίμασαν νὰ τὸ παρασύρουν σὲ παγίδες. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἡ δυσπιστία ἁπλώθηκε, ἐναλλασσόμενη μὲ τὴν πικρία, τὴν ἀπάθεια, τὴν ἀηδία. Ξέφυγε μέσα ἀπὸ τὰ χέρια μας μιὰ ἀπὸ τὶς ὡραιότερες, τὶς γονιμότερες στιγμὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ προδομένοι τιμωροῦν μὲ τὴν ἀποχή τους.

Τὸ κακὸ εἶναι πὼς δὲν τιμωροῦν ὅσο ποὺ αὐτοτιμωροῦνται. Μερικοὶ ἀπ' αὐτούς, κλεισμένοι στατικὰ στὸν ἑαυτό τους, ἄλλοι ἐκδηλωνόμενοι σπασμωδικά, πεισματικά, ἄκριτα, ἀλλοι παρασυρόμενοι ἀπὸ πρόχειρες ἐκτιμήσεις — ὅλοι μαζὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλον—βοηθᾶνε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ περιλάλητη πόλωση, δηλαδὴ τεχνητὲς πλειοψηφίες ποὺ δὲν ἐκφράζουν τὸ οὐσιαστικό, βαθύτερο αἴτημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὸ αἴτημα αὐτό, μὲ δυὸ λέξεις, εἶναι: οἰκονομική, ὄχι μόνο πολιτική, Δημοκρατία. Μέσα στὸν φαινομενικὰ πεζὸ αὐτὸν ὅρο περιέχονται ὅσα ἀκριβῶς ὑπόσχεται ἡ πολιτικὴ Δημοκρατία τόσα χρόνια τώρα, χωρὶς ποτὲ νὰ τηρεῖ τὸ λόγο της: Ἡ ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ προκοπὴ τοῦ τόπου. Δὲν τὸν τηρεῖ τὸ λόγο της γιατί δὲν εἶναι φυσικὸ νὰ τὸν τηρήσει. Εἶναι μιὰ Δημοκρατία πλασματική, ποὺ ἀποφεύγει ἐπιμελέστατα ὅ,τι θὰ τὴ δέσμευε, δηλαδὴ ὅ,τι θὰ τὴν ἐξανάγκαζε ν' ἀποδείξει τὴν καλή της πίστη.

Δὲν εἶναι ἔργο μας νὰ προχωρήσουμε σὲ προβλέψεις. Ἄκριτη αἰσιοδοξία εἶναι τόσο βλαβερὴ κάποτε ὅσο καὶ ἄγονη ἀπαισιοδοξία. Περιοριζόμαστε, δίχως ἀξιώσεις, νὰ βοηθᾶμε στὴ συνειδητοποίηση τῶν θεμάτων. Ἀνάγκη ὡστόσο νὰ τονιστεῖ τοῦτο: Πὼς οἱ εὐκαιρίες δὲν εἶναι ἀνεξάντλητες. Πὼς ἡ Ἱστορία, ἂν παραχωρεῖ συχνὰ μιὰ μικρὴ πίστωση, ὅμως δὲν περιμένει. Περνᾶμε μιὰ περίοδο ἄσχημα στάσιμη, δίχως ἰδεολογικὲς ἐξελίξεις. Μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἀράξαμε βαρυεστημένοι σὲ πρόχειρα λιμάνια, ἀφοῦ πρῶτα ἀδειάσαμε στὸ πέλαγος τὸ φορτίο μας. Εἶναι μιὰ ἀθαρσία ποὺ μᾶς ἐλάφρωσε γιατὶ μᾶς φτώχυνε. Ἂς προσέξουμε τὸ δεύτερο, ἀντὶ ν' ἀποξεχνιόμαστε μακάρια στὸ πρῶτο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΙΑΣ ΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Σεπτεμβρίου 1959

16131154-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΔΥΣΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ «ἱστορικὴ ἐπιτάχυνση»—τὸ φαινόμενο δηλαδὴ ποὺ θέλει νὰ σημειώνωνται ἐξελίξεις ὅλο καὶ πιὸ γοργὲς ὅσο περισσότερο προχωρεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος πάνω στὴν τροχιὰ τοῦ χρόνου — παρουσίασε, τὶς τελευταῖες τοῦτες ἡμέρες, φάσεις ἐντυπωσιακές, ποὺ κοντεύουν ν' ἀφήσουν πολλοὺς ἀνάμεσά μας ἄλαλους. Τόσο γοργὲς εἶναι οἱ ἐξελίξεις, καὶ μοιάζουν τὴν πρώτη στιγμὴ τόσο αἰφνίδιες, ποὺ δυσκολεύεται νὰ τὶς ἀφομοιώσει ὁ νοῦς, νὰ τὶς τοποθετήσει μέσα στὸ πλαίσιο τῶν γενικῶν τους συναρτήσεων, νὰ συνειδητοποιήσει τὸν ἀντίκτυπό τους. Τέτοια περιστατικὰ ἡ ἐξακόντιση τοῦ Λοῦνικ ΙΙ στὸ φεγγάρι, τὸ ταξίδι τοῦ Ρώσου πρωθυπουργοῦ στὶς Η.Π.Α. Ὅλοι μας ἔχουμε τὸ αἴσθημα πὼς κάτι ἀποφασιστικὸ γίνεται γύρω μας.

Ἡ ἀναμέτρηση καὶ ὁ σχολιασμὸς τῆς πολιτικῆς σημασίας ποὺ ἔχουν τέτοια γεγονότα, ἀνήκει στοὺς ἁρμόδιους παρατηρητές. Ἡ ἀπώτερη ὅμως, ἡ πολιτιστική τους σημασία, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους. Ἔχουμε φτάσει σὲ μιὰ φάση τῆς Ἱστορίας, ὅπου οἱ ἐξελίξεις δὲν περιορίζονται πιὰ στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῶν ἐθνῶν, ἢ καὶ τῶν μεταξύ τους διεθνῶν σχέσεων. Ὅλα συνέχονται στὸν καιρό μας. Ἀφοῦ πρῶτα δημιουργήθηκε ἕνα ἐπίπεδο παγκόσμιο, ποὺ πάνω του κινοῦνται πιά, σ' ἀπόλυτο, αἰσθητὸ συσχετισμό, τὰ διάφορα κατὰ τόπους ζητήματα, ἔπειτα ἦρθε ἡ ἐπιστήμη, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν προηγμένη τεχνική, νὰ δημιουργήσει ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, γενικότερο αὐτό, οἰκουμενικότερο, ὅπου τὰ θέματα τοποθετοῦνται αὐτομάτως καὶ παίρνουν μιὰ νέα σημασία, μὲ βάθος ἀπρόβλεπτο. Ἡ περίπτωση τοῦ πύραυλου ποὺ χτύπησε τὸ φεγγάρι εἶναι χαρακτηριστική: Κανένας δὲν μπορεῖ αὐτὴ τὴ στιγμὴ νὰ πεῖ μὲ ἀκρίβεια ποιὲς συνέπειες θὰ ἔχει τὸ ἐπίτευγμα: πολιτικὲς κυρίως; στρατιωτικές; ἐπιστημονικές; ἢ πολιτιστικές; Καὶ ὅλοι νιώθουμε πὼς ὄχι μόνον τὰ ἐπακόλουθα εἶναι πολλαπλά, μὲ χαρακτῆρα πολυσύνθετο, ἀλλὰ καὶ πὼς δὲν εἶναι εὔκολο νὰ προϋπολογιστοῦν γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο πὼς τὸ ἴδιο τὸ κύριο περιστατικὸ δημιουργεῖ μιὰ νέα σκοπιά, ἐγκαινιάζει νέα κριτήρια, ποὺ θ' ἀποδώσουν τοὺς καρποὺς τῆς πείρας τους σὲ βάθος χρόνου.

Ἡ συνάντηση τῶν «δύο μεγάλων» ἐπίσης μπορεῖ ν' ἀναλυθεῖ ἀπὸ εἰδικὰ πολιτικὴ σκοπιά. Μπορεῖ καὶ νὰ σχολιαστεῖ ἀπὸ καθαρὰ συναισθηματικὴ ἄποψη. Μπορεῖ νὰ προκαλέσει αἰσιοδοξίες ἢ νὰ ἐπιφυλάξει ἀπογοητεύσεις. Ὅλα ὅμως αὐτά, ὁσοδήποτε κι' ἂν εἶναι εὐνόητα, αὐτονόητα, «ἀνθρω-

πινα», δὲν ἀγγίζουν στὸ βάθος τοῦ ζητήματος ἂν δὲν κάνουν νοητὸ πῶς, πέρα ἀπὸ τὶς ἐλπίδες καὶ τοὺς πανηγυρισμούς, ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια μιὰ νέα, ριζοσπαστικὴ ἔννοια, ποὺ δίνει καινούργιο διαφορετικὸ περιεχόμενο στὸ περιλάλητο δίπτυχο 'Ανατολὴ—Δύση.

'Αλλοίμονο σ' ἐκείνους ποὺ θὰ περιοριστοῦν στὸ προφανέστερο: στὴ διαπίστωση τῶν σημείων ὅπου πραγματοποιήθηκε συμφωνία ἢ ἐκδηλώθηκε διαφωνία. 'Ακόμα πιὸ ἀπελπιστικὸ θὰ εἶταν ἂν καταλήγαμε νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅ,τι ξέραμε κιόλας: πὼς οἱ δυὸ ἀρχηγοὶ κρατῶν ποὺ συναντήθηκαν ἀντιπροσωπεύουν δυὸ ἀντίπαλα κοινωνικὰ συστήματα, δυὸ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις ζωῆς, καὶ πὼς τὸ χάσμα μεταξύ τους εἶναι οὐσιαστικὰ ἀγεφύρωτο. 'Εκεῖνο ποὺ βαραίνει, ἐδῶ, δὲν εἶναι ἂν θὰ αἰσιοδοξήσουμε ἢ ἂν θὰ ἀπαισιοδοξήσουμε· εἶναι ἂν θὰ μαντέψουμε τὸ θέμα ποὺ ὀρθώνεται αὐτοδύναμα, πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα χειραψίας ἀνάμεσα στὴν Οὐάσιγκτον καὶ τὴ Μόσχα. Τὸ θέμα ποὺ δὲν ἐτέθη. "Αν, δηλαδή, δὲν ἐτέθη.

Μιὰ ἀντίθεση ὀξύτατη, ἀντίθεση ἰδεολογική, ἀντίθεση πολιτική, μᾶς εἶχε κάνει, γιὰ περισσότερα ἀπὸ σαράντα χρόνια, ν' ἀπωθήσουμε τὴ Ρωσία ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ ἔννοια Εὐρώπη, ἔξω ἀπὸ τὴν κοινότητα καὶ τὸ πνευματικὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Εἶταν μιὰ στάση κι' εὐνόητη καὶ ἄδικη. Εὐνόητη γιατὶ ἡ διαφωνία μας ἡ θεωρητικὴ μὲ τὸν ρωσικὸ κομμουνισμὸ — ὄχι ἡ πολιτικὴ διαφωνία, ποὺ εἶναι ἐπιφανειακότερη—ἔπαιρνε τὸν ἀπόλυτο τόνο τοῦ ἀσύμπτωτου δυὸ διαφορετικῶν κόσμων. "Αδικη γιατί, τὸν ἴδιο καιρό, λησμονιόνταν κάποια εὔγλωττα ὡστόσο γεγονότα. Λόγου χάρη: Πὼς ἡ κοσμοθεωρία ποὺ βλέπαμε νὰ ἐνσαρκώνεται, νὰ δοκιμάζεται στὴ Ρωσία, εἶχε εὐρωπαϊκὴ τὴν προέλευση. Πὼς ἂν ἡ ἐπανάσταση τῶν μπολσεβίκων ξεστράτισε σὲ τρομοκρατία, ἡ Εὐρώπη διαζόταν—ἀλλοίμονο!—νὰ δείξει, μὲ τὰ φασιστικά της ὄργια, πὼς δὲν ὑστερεῖ κι' αὐτή. Τὸ Μπούχενβαλντ ἀντικρύζει, δίχως τὸ αἴσθημα πὼς ὑστερεῖ, τὴ Σιβηρία. Τέλος, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ποὺ ἡ πολιτικὴ Εὐρώπη γύριζε τὴν πλάτη της στὴν κοινωνικὴ Ρωσία, τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμὴ ἄρχιζε νὰ διαδίδεται στοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς πρώτης, κι' ἀμέσως ὕστερα στὸ εὐρύτερο κοινό, μὲ ἀσυνήθιστη μάλιστα ἔνταση, ἡ πιὸ ἐνδόμυχη, ἡ πιὸ θερμὴ μαρτυρία τῆς ρωσικῆς ψυχῆς: ἡ λογοτεχνία της.

"Αν ἐξαιρέσει κανένας τὸν Τολστόϊ, τῶν ἄλλων Ρώσων ἡ διάδοση, κι' ὅταν ἀκόμα τυχαίνουν παλαιότεροι, χρονολογεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἑπομένη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου. 'Η λογοτεχνία ὅμως, ἡ Τέχνη γενικότερα—τὸ εἴπαμε ξανά, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ταξιδιοῦ στὴ Ρωσία—δὲν εἶναι, ὅπως τὸ νομίζουν ἀκόμα μερικοὶ μακάριοι, ὑπόθεση περιθωριακή. 'Η Τέχνη μᾶς φανερώνει πολὺ περισσότερα, πολλὰ βαθύτερα, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ γνώση ἢ τὴν πολιτικὴ ἐπαφή. 'Ενῶ μὲ τὸ ἕνα χέρι δεχόμασταν τὴ ρωσικὴ λογοτεχνία—καὶ τόσο θερμά, μὲ τέτοιο ἀποκαλυπτικὸ ξάφνιασμα ποὺ νὰ τὴν τοποθετοῦμε στὴν κορυφή, καὶ νὰ νιώθουμε τὴν ἐπίδρασή της—μὲ τὸ ἄλλο ἀποσπρώχναμε τὴν ἐπαναστατικὴ Ρωσία. Προβάλλαμε τὴν ἐξήγηση πὼς ἡ δεύτερη εἶναι ἡ διάψευση τῆς πρώτης. "Ισως ἂν εἴχαμε τὴν ψυχραιμία νὰ σκεφτοῦμε πιὸ ἱστορικά, ν' ἀναγνωρίζαμε πὼς εἶναι, ἀπεναντίας, ὁ ἀκούσιος μὰ φυσικὸς καρπός της.

Σήμερα, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν νέων γεγονότων καὶ τῶν νέων συσχετίσεων, ἡ θεωρητική μας—ἀκόμη καὶ ἡ πρακτικὴ — ἀντίθεση μὲ τὸν κομμουνισμὸ δὲν λιγοστεύει. 'Αρχίζει ὅμως νὰ γίνεται αἰσθητὸ κάτι ἄλλο, πιὸ κρίσιμο: Πὼς ἂν ὁ Στάλιν εἶναι ἡ διάψευση τοῦ Ντοστογιέφσκι, ἡ ἔννοια Ρωσία δὲν γίνεται νὰ ταυτιστεῖ μ' ἕνα δικτάτορα, νὰ τοῦ ξυσιαστεῖ. Τὰ καθεστῶτα περνᾶνε πάνω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῶν ἐθνῶν, καθὼς οἱ ἡλικίες. Τὰ ὀργώνουν, τοὺς χαράζουν αὐλάκια, τοὺς δίνουν ἱστορία, μὰ δὲν τοὺς ἀλλάζουν τὴν ταυτότητα. 'Ο ρωσικὸς λαὸς ἀνήκει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα, εἶναι δεμένος μαζί της ἄρρηκτα, μὲ δεσμοὺς αἵματος καὶ ἀγωγῆς. 'Η πνευματική του συμβολή, στὸ δικό μας τὸ ἠθικὸ κεφάλαιο ἔχει ἀφήσει τὶς καταβολές του. 'Απὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ κινεζικὸς κολοσσός, ὁ ἄμορφος ἔστω ἀκόμα, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τοῦτο λιγότερο τερατώδης, ἀνασείστηκε, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ κίτρινος ὠκεανὸς ἄρχισε ν' ἀναταράζεται καὶ νὰ χειραφετεῖται — πολιτικὰ πρῶτα, ἰδεολογικὰ ὕστερα — ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη, τὴ στιγμὴ μὲ τὶς ἀνυπολόγιστες ἱστορικὲς συνέπειες, τὸ κέντρο βάρους τῆς ἔννοιας «'Ανατολὴ» εἶχε μετατεθεῖ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς 'Ασίας. 'Η Ρωσία γινόταν ὄχι πιὰ ἀποστάτης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἀκραῖο του ὄρόσημο, φυλάκιο προχωρημένο.

Αὐτό, ἂν δὲν τὸ ἔχει καταλάβει ἡ ἴδια, θὰ τὸ καταλάβει καὶ πολὺ σύντομα. Ποιὸς ξέρει ὅμως ἂν δὲν τὸ εἶχε πάρει κιόλας μαζί του, μέσα στὶς ἰδιωτικές, τὶς ἀπόρρητες ἀποσκευές του, ὅταν πετοῦσε πρὸς τὴν Οὐάσιγκτον, ὁ Νικήτα Χρουστσώφ; 'Ο κομμουνισμὸς εἶναι, ἐξ ὁρισμοῦ, μιὰ κοσμοθεωρία διεθνιστική· τίποτα ὡστόσο δὲν μᾶς ἔχει ὡς τώρα πληροφορήσει τί θὰ εἶναι γιὰ τοὺς Ρώσους ἕνας κομμουνισμὸς ὄχι ἡγεμονευόμενος πιὰ ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιαν ἄλλη χώρα, πιὸ μεγάλη, πιὸ κραταιή. Ποιὲς ἀντιδράσεις θὰ προκαλοῦσε στὴν παλιά του τὴ μητρόπολη; Γιατί οἱ ἰδεολογίες, ὁσοδήποτε κι' ἂν εἶναι πλατιές, παίρνουν ἀναγκαστικὰ τὴ φυσιογνωμία τῆς φυλῆς ποὺ τὶς ἐκφράζει. 'Ακολουθοῦν τὶς παρορμήσεις τῆς ἰδιοσυγκρασίας της. Προσαρμόζονται στὰ προσωπικά της μέτρα. Εἴδαμε κιόλας τὸν κινεζικὸ κομμουνισμὸ νὰ παίρνει μορφὲς ἀπροσδόκητες, ποὺ δὲν τὶς εἶχε πάρει στὴ Ρωσία. Θὰ παραμείνει ἄραγε πειθαρχικά, ἀλτρουϊστικά, χερουβικὰ εἰρηνόφιλος; "Η θὰ περάσει κι' αὐτὸς τὸν ἐθνικιστικὸ παροξυσμό του, "Η θὰ σημειώσει ἐξελίξεις προσωπικές, πρωτότυπες, ἰδεολογικὲς βέβαια — ἐξελίξεις ὅμως πάντα; "Η θὰ βρεῖ νέες θεωρητικὲς διατυπώσεις, ποὺ θὰ θελήσουν νὰ διαδοθοῦν, νὰ ξεπεράσουν τὰ σύνορά του, ἀπὸ ἰδεολογική, ἔστω, συνέπεια, ἢ καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀνάγκη νὰ μὴν ἀπομονώνονται πολιτικά, νὰ μὴ νιώθουν τριγυρισμένες ἀπὸ ἀντίθετα ἢ αἱρετικὰ συστήματα;

'Αναθυμᾶμαι τώρα, ἐκεῖ μέσα στὴν πάλλευκη αἴθουσα τοῦ 'Ανωτάτου Σοβιέτ, στὴ Μόσχα, ἐνῶ τὸ συνέδριο συγγραφέων συνεδρίαζε, τὶς ἀσιατικὲς φυλὲς νὰ στέλνουν τοὺς ἀντιπροσώπους τους ἀπανωτά, κατὰ κύματα, καὶ νὰ ὀρθώνονται στὸ βῆμα μὲ ὑψωμένη γροθιά, νὰ διατρανώνουν ἐπιθετικὰ τὴν ὕπαρξή τους. Πρέπει νὰ μετατεθεῖ κανεὶς λιγάκι μέσα στὸ χῶρο, ν' ἀλλάξει θέση γεωγραφικά, γιὰ ν' ἀνανεώσει καὶ τὴ σκοπιά του. Νὰ ἰδεῖ τὸν κόσμο μὲ καινούργιο μάτι, ἔξω ἀπὸ τὰ παλιωμένα σχήματα. 'Η Κίνα διεκδικεῖ σήμερα τὴν ἡγεσία τῆς ξυπνημένης 'Ασίας. "Εχει μαζί της πολλὰ ἀτού, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ γεωγραφική της θέση. 'Αναρωτιέμαι ἂν δὲν θὰ ἔρθει μιὰ στιγμὴ ὅπου ἡ Εὐρώπη δὲν θὰ φοβᾶται πιὰ μήπως ἡ Ρωσία ἐξακολουθήσει νὰ κρατάει στὸ χέρι της τὸ σκῆπτρο τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ μήπως τὸ χάσει...

'Ο ἄνθρωπος πρέπει νὰ διανοεῖται πλατιά, ἀπροκατάληπτα, προπάντων στὸν καιρό μας. Ξέρω βέβαια πὼς ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη ἄποψη, ἡ ἀκόμα πιὰ πλατιά, ἡ ἀνθρωπιστικὴ τῶν ἄκρων, ποὺ ἐκπροσωπεῖται αὐτὴ τὴ στιγμὴ —θεωρητικὰ— ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, καὶ ποὺ ἀναγνωρίζει στὴν 'Ασία τὸ δικαίωμα νὰ διεκδικήσει τὰ δικαιώματά της, νὰ ὀρθωθεῖ πάνοπλη. Ναί, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μᾶς καταβροχθίσει; Σ' αὐτό, δὲν νομίζω πὼς δίνεται πολὺ ξεκάθαρη ἀπάντηση. 'Ο κομμουνισμὸς περιορίζεται ν' ἀπαγγέλλει ἄρθρα τῆς θεωρίας του εἰδυλλιακά, καθησυχαστικά, αἰσιόδοξα ἄρθρα. Σὰν ρεαλίστρια ὡστόσο ἡ Ρωσία, θὰ ἔπρεπε νὰ σταθμίζει καλλίτερα τὸν πρωτόγονο φυλετικὸ δυναμισμό, τὴν ἐπιθετικότητα τῶν λαῶν ποὺ ξεχειλίζουν, καὶ ποὺ δὲν ἀναστέλλονται ἀπὸ θεωρητικοὺς συλλογισμούς.

"Οσο γιὰ μένα—τὸ λέω: Τέτοιος ὑπερανθρωπιστικὸς μαζωχισμός, ξεπερνάει ὅλα τ' ἀποθέματα φιλαλληλίας ποὺ διαθέτω. Καλὴ ἡ 'Ασία. 'Αλλὰ καλοὶ κι' ἐμεῖς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Ὀκτωβρίου 1959

16131155.1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ συζήτηση μὲ τὴν «Αὐγή» μπορεῖ νὰ εἶναι μερικὲς φορὲς ἄγονη πρακτικὰ—ἀφοῦ ἀπὸ ἐκεῖ ὑπάρχει κομματικὴ προσήλωση, δογματικὸ πνεῦμα, ἄρα ἀκαμψία, ἐνῶ ἀπὸ ἐδῶ πρόθεση ἁπλῆς κι' ἀπροκατάληπτης ἔρευνας — εἶναι ὅμως κάποτε κι' ἀναγκαία. Γιατὶ στοὺς πονηροὺς αὐτοὺς καιροὺς ποὺ ζοῦμε, ἄλλο ποὺ δὲν ζητᾶνε οἱ ἄνθρωποι, θἄλεγες, ἀπὸ τὸ νὰ συσκοτίζουν τὶς ἔννοιες, νὰ κατασυκοφαντοῦν τὶς ἰδέες. Εἶναι φορὲς ποὺ αὐτὸ γίνεται καλόπιστα, ἀπὸ ἰδιόρρυθμη ἢ στραβὴ ἀντίληψη. Εἶναι ἄλλες ποὺ γίνεται ἀπὸ πεῖσμα, κάτι σὰν ἐωσφορικὸ φανατισμό. Καὶ εἶναι, τέλος, ἄλλες ὅπου τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ συσκοτισμοῦ προϋπολογίζεται ψύχραιμα, μεθοδικά, γιὰ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἔτσι μιὰ δυσάρεστη ἀλήθεια. Δὲν θὰ κατατάξω τὴν περίπτωση τῆς «Αὐγῆς» οὔτε στὴ δεύτερη κατηγορία οὔτε στὴν τρίτη. Τὶς ἀναφέρω ὅμως ἐδῶ γιὰ νὰ γίνει αἰσθητὸ πόσο πλατὺ εἶναι τὸ στρατόπεδο τῶν δυνάμεων ποὺ ἀπεργάζονται τὴ διανοητικὴ σύγχυση τοῦ περίδοξου αὐτοῦ αἰῶνα.

Τὸ ἄρθρο μου τῆς περασμένης Τετάρτης τὸ σχολίασε ἡ «Αὐγή» (1.10.59), καὶ ἔβγαλε περίεργα συμπεράσματα. Ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα πὼς ἂν οἱ Κινέζοι κρίνονται ἀνησυχητικοὶ γιὰ τὸ μέλλον, τὸ ἴδιο θὰ πρέπει τότε νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ τοὺς Ἰνδούς, τοὺς Ἄραβες, τοὺς Σλάβους, τοὺς Ἑβραίους κλπ. Πὼς ναὶ μὲν δὲν λέει αὐτὸ «ἀκριβῶς» ὁ ὑποφαινόμενος, ἡ ἄποψή του ὅμως «ἀναλαμβάνει νὰ δώσει θεωρητικὸ βάθρο καὶ σοβαροφάνεια στὴ χοντροκομμένη προπαγάνδα τῶν ἀποικιστῶν καὶ τῶν ὀργάνων τους περὶ «κιτρίνου κινδύνου». Πὼς ὄχι μόνον ὑποστηρίζεται, μὲ ὅσα γράψαμε, ὁ ἀποικισμός, ἀλλὰ καὶ ὁ «ρατσισμὸς» ἀκόμα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἴσαμε τὸ σημεῖο νὰ μοῦ ἀποδοθεῖ ἡ πρόθεση νὰ θεμελιώσω θεωρητικὰ ἕνα νέο ναζισμό, ποὺ νὰ προβεῖ σὲ ἀνακατανομὴ τῆς ὑδρο-

γείου, μὲ τὰ γνωστὰ ἐπακόλουθα, ἡ ἀπόσταση δὲν εἶναι καὶ πολὺ μεγάλη...

Θὰ ἐξηγήσω πρῶτα-πρῶτα πῶς γράφοντας τὶς ἀράδες τῆς περασμένης Τετάρτης, δὲν εἶχα στὸ νοῦ μου τόσο σπουδαῖα καὶ φοβερὰ πράγματα. Ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης θὰ θυμᾶται ἴσως ὅτι κύριο θέμα μου εἴταν ἡ μετατόπιση τῆς πολιτικῆς ἔννοιας Ἀνατολὴ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀσίας. Στὴ σειρὰ τῶν συλλογισμῶν ποὺ μ' ἔκαναν ν' ἀντιδιαστείλω δυὸ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς—αὐτὲς ποὺ ἐπισημαίνονται αἰῶνες τώρα — ἦρθε λογικὰ καὶ ἡ ἀπορία γιὰ τὸ φαινόμενο ποὺ παρουσιάζει σήμερα ἡ νέα Κίνα. Εἶναι ἕνα φαινόμενο ποὺ εἴτε σὰν πείραμα τὸ πάρει κανένας, εἴτε σὰν φυσικὴ ἐξέλιξη, παρουσιάζει κάτι τὸ πολὺ ἐντυπωσιακό. Γιὰ δύο λόγους: Πρῶτο γιατὶ βάζει σ' ἐνέργεια μεθόδους ποὺ ξαφνιάζουν, τρομάζουν τὸν Εὐρωπαῖο ἄνθρωπο (λαϊκὰ κοινόβια, ἐπιστρατευμένη σὲ τεράστια κλίμακα ἐργασία κλπ.) — τὸν «Εὐρωπαῖο ἄνθρωπο», λέω, μὲ τὴν οὐμανιστικὴ σημασία τοῦ ὅρου, ὄχι τὸν πιστὸ τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ εἶναι ἄλλη, ἐντελῶς ἀντίθετη, καθαρὰ ἀντιουμανιστικὴ ἔννοια. Καὶ δεύτερο, γιατὶ τὸ φαινόμενο αὐτό, τῆς Κίνας, ἀφορᾷ ἕνα σύνολο ἀπὸ πεντακόσια ἑκατομμύρια ἀνθρώπους. Τὸ θέμα Ἀσία, μέσα στὴν ἀναγκαία συνάρτηση τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, ἀνακινεῖται τότε πιὰ μονάχο του, ἐὲν τὸ θέτουμε ἐμεῖς. Εἶναι μιὰ νέα δύναμη, μιὰ νέα παρουσία στὴ σκηνὴ τῆς Ἱστορίας.

Καταλαβαίνω πολὺ καλὰ τὴ «θέση» τῆς «Αὐγῆς»: Τὴ νέα αὐτὴ παρουσία θὰ ἤθελε νὰ τὴ θεωροῦσα ἀμέσως, ἐξ ὁρισμοῦ, ἀγαθοποιὸ δύναμη. Μόνο καὶ μόνο γιατὶ τὸ ἄλλοτε «Κράτος τοῦ Οὐρανοῦ» ἔχει κάνει ὁμολογία πίστεως στὴν κομμουνιστικὴ κοσμοθεωρία. Θὰ βεβαιώσω τὴν «Αὐγὴ» πὼς κι' ὁ ὑποφαινόμενος αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ εὐχόταν. Κάτι περισσότερο: Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐλπίζει. Ἂν διατηρεῖ κάποιες ἐπιφυλάξεις—αὐτὲς ποὺ ἐνέπνευσαν τὶς ἀνησυχίες τοῦ περασμένου ἄρθρου του—εἶναι γιατὶ μὲ τὴν Κίνα συμβαίνει κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει μὲ τοὺς Ἰνδούς, τοὺς Ἄραβες, τοὺς Σλάβους, τοὺς Ἑβραίους. Θὰ προσπαθήσω νὰ τὸ ἐξηγήσω ἀμέσως παρακάτω.

Ὅλες οἱ πληροφορίες, τὰ σχόλια, οἱ ἐντυπώσεις ποὺ μᾶς ἔρχονται ἀπὸ κεῖ-κάτω μᾶς εἰδοποιοῦν γιὰ μιὰ κοσμογονία ποὺ συντελεῖται. Ἕνα κράτος ὠκεάνειο, πανάρχαιο, ἀχεδὸν μυθικό, ἀπίστευτα ὅμως καθυστερημένο, ξυπνάει τέλος, ὀργανώνεται, ἐκσυγχρονίζεται, ἀποφασίζει νὰ δώσει τὸ παρών του, καὶ δραστήρια, στὴν Ἱστορία τοῦ νεώτερου κόσμου. Τὸ φαινόμενο εἶναι κι' ἐνδιαφέρον καὶ συγκινητικό. Ἄλλο ποὺ δὲν ζητάει ὁ καλοπροαίρετος ἄνθρωπος παρὰ νέες συμβολὲς στὴν παγκόσμια ὑπόθεση τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ κόσμου. Ἂν ὅμως δὲν ἀφήνεται ἀνυπεράσπιστος, γεμάτος τυφλὴ ἐμπιστοσύνη, στὴν ἀλόγιστη αἰσιοδοξία, εἶναι γιατὶ πολλὲς φορὲς ὡς τώρα τοῦ ἔστησαν παγίδες, πολλὲς φορὲς τὸν πρόδωσαν, τὸν πλήγωσαν, πολλὲς φορὲς τὸν δίδαξαν νὰ εἶναι προσεχτικός. Ὅταν στὸ ἑξῆς ἐκδηλώνει δυσπιστία, ἢ τουλάχιστον ἐπιφυλακτικότητα, ἔχει τὸ συναίσθημα πὼς περιφρουρεῖ ἀκριβῶς τὴν ὑπόθεση ποὺ πιστεύει.

Μέσα στὴ γενικὴ καὶ ὀφειλόμενη αὐτὴ περίσκεψη περιλαμβάνεται καὶ τὸ χρέος γιὰ μιὰ ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν πραγμάτων. Ὁ ρεαλισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι στὴν ἀφετηρία του μέθοδος ἄδροση, ἔχει ὅμως τὸ προτέρημα νὰ ἐξασφαλίζει στερεὰ θεμέλια, καθαρὴ ματιά, καὶ νὰ προφυλάσσει ἀπὸ δυσάρεστα, καταλυτικὰ κάποτε, ξαφνιάσματα. Ὁ κομμουνισμός, ποὺ εἶναι στὴν πράξη τόσο ρεαλιστής, δὲν θὰ μᾶς ἀρνηθεῖ τὸ δικαίωμα νὰ τὸν μιμηθοῦμε. Ἡ ρεαλιστικὴ λοιπὸν σκέψη, μᾶς λέει τοῦτο: πὼς τὰ πεντακόσια ἑκατομμύρια τῶν Κινέζων, ἡ πιὸ συμπαγὴς καὶ ἀνήσυχη ἀνθρωπομάζα τῆς Ἀσίας, πολλαπλασιάζεται μὲ ρυθμὸ ἰλιγγιώδη. Πὼς ἂν ἡ χώρα αὐτὴ ἔχει ἀκόμα τεράστιες ἐκτάσεις ἔρημες, ἄγονες ἢ ἀνεκμετάλλευτες, δὲν εἶναι βέβαια καὶ ἀνεξάντλητη. Κάποτε, σὲ προβλεπτὸ μέλλον, θὰ δαμαστεῖ, θ' ἀξιοποιηθεῖ στὸ ἔπακρο, θὰ πυκνοκατοικηθεῖ, θὰ γεμίσει. Οἱ πατροπαράδοτοι λιμοὶ κ' οἱ ἐπιδημίες ποὺ δεκάτιζαν ἄλλοτε τὸν πληθυσμὸ τῆς Κίνας, σήμερα, μὲ τὴν ὀργάνωσή της καὶ μὲ τὰ σύγχρονα ἐπιστημονικὰ μέσα, δόξα τῷ Θεῷ, ἀποτρέπονται — καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχει παρὰ νὰ πανηγυρίσει ὁ παντοῦ τῆς γῆς Ἄνθρωπος. Ὁ ρεαλισμὸς ὅμως μᾶς λέει πάλι — ὁ ἀφόρητος αὐτὸς ρεαλισμός!—πὼς ὅταν οἱ πολὺ γόνιμοι λαοὶ ξεχειλίζουν, πήζουν, τότε ἀρχίζουν καὶ νὰ γυρεύουν «ζωτικοὺς χώρους» γύρω τους στὴν ἀρχή, πιὸ πέρα ὕστερα. Αὐτό, οὔτε ἀντιϊστορικὸ εἶναι, νομίζω, οὔτε ἀντιεπιστημονικό, ὅπως χαρακτηρίζει τὰ ἐπιχειρήματά μου ἡ «Αὐγή». Ἂν ἡ κομμουνιστικὴ θεολογία δὲν ἐκήρυσσε θανάσιμο ἁμάρτημα τὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων, θὰ θεωροῦσα τὸ πρόβλημα τῆς Κίνας προκαταβολικὰ λελυμένο. Καὶ γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Ὅμως ἡ κομμουνιστικὴ ὀρθοδοξία ρίχνει τὸ ἀνάθεμα τοῦ «μαλθουσιανισμοῦ» σ' ὅποιον ἐπισημαίνει τὸν παγκόσμιο κίνδυνο τῆς ἀσφυξίας ἀπὸ ὑπερπληθυσμὸ τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ὑποστήριξα πρὶν ἀπὸ λίγο καιρό, σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ στήλη, πὼς τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ποὺ πᾶμε, θὰ εἶναι ὁ καταναγκασμός: Μόνο καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανώνονται, νὰ πειθαρχοῦνται, νὰ χορταίνονται, αὐτὲς οἱ ἀναρίθμητες μάζες τῶν ἐπερχομένων. Δὲν μὲ διασκεδάζει καθόλου νὰ κρατῶ τὸ μέρος τοῦ ὡμοῦ ρεαλιστῆ, ἀλλὰ κάποιος πρέπει ἐπιτέλους νὰ τὸν κρατήσει αὐτὸ τὸν ἀχάριστο ρόλο! Ὁ αὐριανὸς ὑπερπληθυσμὸς τῆς Κίνας, ἐνισχυμένος κι' ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ ὁμοούσιο τῆς γονιμότητας, ἐμφανίζεται λογικά, ρεαλιστικά, πεζά, σὰν μιὰ ἐνδεχόμενη—ἁπλῶς ἐνδεχόμενη—ἀπειλὴ κατὰ τῆς εἰρήνης τοῦ κόσμου.

Ναί, ἀλλὰ γιατὶ δὲν εἶναι ἀπειλὴ τότε καὶ ὁ ἐνδεχόμενος ὑπερπληθυσμὸς τῆς Ἰνδίας, τῶν ἀραβικῶν χωρῶν, τῶν Ἑβραίων; θὰ ρωτήσει ἡ «Αὐγή». Ἐξ ὁρισμοῦ, κάθε ὑπερπληθυσμὸς εἶναι ἐπικίνδυνος, καὶ νὰ γιατὶ ὑποστηρίξαμε πὼς μιὰ μέρα θὰ ἐξαναγκασθεῖ ἡ ἡγεσία τοῦ κόσμου νὰ καταφύγει στὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων. Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως, οὔτε οἱ Ἰνδοί, οὔτε οἱ Ἄραβες, οὔτε οἱ Ἑβραῖοι δείχνουν νὰ ἔχουν τὸ σπέρμα τοῦ ἐπιθετικοῦ δυναμισμοῦ μέσα τους. Τὸ πολὺ-πολὺ νὰ κατατρίβονται σὲ μικροσυνοριακὲς διενέξεις. Οἱ Κινέζοι τὸ ἔχουν; θὰ ρωτήσετε. Τὸ ἔχει ἡ ἀρτιγέννητη κοσμοθεωρία τους. Τὸ ἔχει κάτι βαθύτερο κι' ἀπ' αὐτήν: ὁ ἀνθρώπινος τύπος ποὺ ἐκτρέφεται, διαπλάθεται ἀπὸ μιὰ τέτοια κοσμοθεωρία.

Πρέπει νὰ καταλάβουν μιὰ γιὰ πάντα οἱ κομμουνιστὲς πὼς ὑπάρχει κάτι ποὺ δημιουργεῖ καὶ δικαιολογεῖ τὸ κλῖμα τῆς δυσπιστίας γύρω τους. Τῆς δυσπιστίας ποὺ νιώθουν ὅσοι δὲν εἶναι ὡστόσο οὔτε κεφαλαιοκράτες, οὔτε ἐθελόδουλοι τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὸ κάτι αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὸ κοινωνικό τους σύστημα· οὔτε κἂν—κι' ἂς ὑποστηρίζεται αὐτὸ συχνά — στὴν τάση τους νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ ἐσωτερικὰ τῶν ἄλλων. Τὸ κάτι ποὺ λέμε εἶναι ἁπλούστατα τὸ ἀπολυταρχικὸ πνεῦμα.

Ἀπὸ τὸ ἀπολυταρχικὸ πνεῦμα σὰ νοοτροπία, μέθοδο, παρὰ τὰ πρακτικά του ἐπιτεύγματα, τίποτα τὸ καλὸ δὲν μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας. Ἐκεῖ βρίσκεται ὁ κίνδυνος, ἡ διαφωνία μας, καὶ ἡ ρίζα ὅλης τῆς βαθύτερης ἀσυνεννοησίας ποὺ χωρίζει στὰ δύο τὴν ἀνθρωπότητα σήμερα. Δὲν ὑποπτευόμαστε τὰ γινόμενα· ὑποπτευόμαστε τὰ ἐνδεχόμενα. Ὄχι λοιπὸν θεωρητικὴ θεμελίωση τάχα τῆς ἀποικιοκρατίας, ἢ τοῦ ρασισμοῦ· οὔτε κὰν ἀντιπολιτευτικὴ διάθεση κατὰ τοῦ κομμουνιστικοῦ δόγματος εἶναι αὐτὰ ποὺ μᾶς ἐμπνέουν ὅσα λέμε. Πολὺ λιγότερο — γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ! — παρότρυνση στοὺς Εὐρωπαίους ἢ τοὺς Ἀμερικανοὺς νά...ξαναπολεμήσουν καὶ νὰ ὑποδουλώσουν τὶς ἀσιατικὲς χῶρες — πρᾶγμα ποὺ θὰ εἶταν, ἐξὸν ἀπὸ τ' ἄλλα, καὶ καθαρὴ βλακεία νὰ τὸ διανοηθεῖ κανένας. Ἐπιθυμία, ἁπλῶς, νὰ ἐπισημάνουμε τοὺς κινδύνους, νὰ κάνουμε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ φιλειρηνισμοῦ νὰ καταλάβουν πὼς ἡ ἀπολυταρχία εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν πρόοδο, πὼς εἶναι ἡ ἀντίφαση ἀκριβῶς τῆς εἰρήνης. Γιατὶ εἰρήνη θὰ πεῖ ὑψηλὴ κι' ἔμπρακτη ἀποτίμηση τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ζωῆς. Σεβασμὸς τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀκεραιότητας τοῦ πλησίον.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

CLASSICAL STUDIES ATHENS ΓΑΛΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑ MDCCCLXXXIII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Ὀκτωβρίου 1959

1613/156.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΩΝ ΑΠΟΚΛΗΡΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πᾶνε κάπου εἴκοσι μέρες τώρα ποὺ ἔχω λάβει ἕνα γράμμα συγκλονιστικό. Ἔτσι τουλάχιστον τὸ βλέπει ἡ νοσηρὴ—τ' ἀνογνωρίζω—τάση μου νὰ θεωρῶ ἀξιοπρόσεχτες, ἀξιοσέβαστες, τὶς ἀτομικὲς περιπτώσεις, μέσα σε μιὰν ἐποχὴ ποὺ ἀντλεῖ τὸ ἐπικό της μεγαλεῖο ἀπὸ τὴ συνήθεια νὰ παραμερίζει μὲ μιὰν ἀνάστροφη τὶς μονάδες, τὰ ξεμοναχιασμένα ὄντα, ποὺ τουρτουρίζουν ἀνεμοδαρμένα στὶς γωνιὲς τοῦ αἰώνα, καὶ νὰ προχωρεῖ ἀνάλγητη, ἀποφασιστική. Στὰ πεπρωμένα της. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς μέσα στὴ φύση τοῦ Ἔπους εἶναι τὸ πλάτος, τὸ πλῆθος, ὁ πολυψήφιος ἀριθμός, τὸ θριαμβικὸ ἐμβατήριο, τὰ βαρβαρικὰ κύμβαλα, ἡ πρωτόγονη εὐρωστία καὶ ἀπάθεια. Μὲ τοὺς πεσόντας τῆς πορείας δὲν ἔχει ν' ἀσχοληθεῖ τὸ Ἔπος. Αὐτοὶ δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἐπεισοδιακό, διακοσμητικὸ στοιχεῖο του. Τὸ Ἔπος καὶ ἡ λογικὴ του λένε: ἄφετε τοὺς νεκροὺς θάπτειν τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς.

Ἂν ἀκολουθήσουμε κι' ἐμεῖς τὸ ρυθμὸ τοῦ Ἔπους, ποὺ εἶναι ἄλλωστε τόσο συναρπαστικὸς ὅσο καὶ κολακευτικός, θ' ἀδιαφορήσουμε γιὰ τὶς ἀπώλειες. Ὁ αἰώνας αὐτὸς μοῦ φαίνεται πὼς δὲν ἔχει τὴν τάση νὰ γεννάει Ἀντιγόνες. Μιὰ θεία, χερουβικὴ ἀσέβεια, κολπωμένη ἐνθουσιαστικὰ ἀπὸ τὶς αὖρες τῆς ἐπικῆς αἰσιοδοξίας, ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν ἀλλοτινὴ εὐλάβεια, τὴν πρόληψη—καθαυτὸ ἄγραφο νόμο—ν' ἀποδίδονται νεκρικὲς τιμὲς στοὺς πεσόντας. Δὲν σταματᾶνε τώρα πιὰ οἱ σαλπιγκτὲς τοῦ μέλλοντος ν' ἀνοίξουν τάφους. Ἀφήνουν τὰ ὄρνεα νὰ ἐπιτελέσουν τὸ φυσικό τους ἔργο. Ἂν ρυθμίσουμε λοιπὸν κι' ἐμεῖς τὸ βῆμα μας μὲ τὴ σιδερόφραχτη φάλαγγα ποὺ προχωρεῖ, δὲν θὰ σκύψουμε πάνω σὲ καμμιὰν ἀπώλεια. Θὰ κλείσουμε τ' αὐτιά μας στὴν ἐνοχλητική, ἐνδόμυχη φωνὴ ποὺ θέλει σώνει καὶ καλὰ νὰ θυμίζει πὼς ὅλοι οἱ πεσόντες δὲν εἶναι πάντοτε νεκροί, πὼς ὑπάρχουν καὶ οἱ λαβωμένοι ἀνάμεσά τους, καὶ οἱ θυσιασμένοι, πὼς κάποτε αὐτοὶ ποὺ πέφτουν εἶναι οἱ καλύτεροι, κι' ἂς ἔχουν ἐναντίον τους τὴν ἐωθινή, ὡραία λογικὴ τῆς κτηνωδίας, αὐτὴν ποὺ δὲν κοιτάζει πίσω της ποτέ.

Τὸ γράμμα ποὺ λέω εἶναι μιὰ φωνὴ ἀπὸ χάμου, ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν θερισμένων. Θὰ λιποτακτήσω λοιπὸν μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὴν παρέλαση, γιὰ νὰ σκύψω κοντά της. Τὸ ἀναγνωρίζω: εἶναι μιὰ λιποψυχία αὐτό, καὶ τρὶς χειρότερη μάλιστα γιατὶ βρίσκομαι σ' ἀδυναμία νὰ προσφέρω βοήθεια. Τὰ χείλη τοῦ λαβωμένου εἶναι φρυμένα καὶ τὸ παγούρι μου δὲν ἔχει μέσα οὔτε νερὸ οὔτε κονιάκ. Θεωρητικὴ ὅς εἶναι λοιπὸν ἡ συμπαράσταση.

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ γράφει, νέος ἀλλὰ στὰ ὥριμα νιάτα του, τριαντάρης—τὸ δηλώνει—πρόλαβε νὰ ἔχει προσωπική, κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ἱστορία. Ἔζησε, στοχάστηκε, μελέτησε, στρατεύτηκε στὴν ἰδεολογία τοῦ καιροῦ του, πρέπει ν' ἀγωνίστηκε, ὑπέφερε—αὐτὸ εἶναι ἀδιάψευστα αἰσθητὸ ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς περήφανες, ἐχέμυθες ἁράδες του—καὶ τέλος ἔπεσε. Ἀπὸ ποιὸ βόλι; Θὰ σᾶς τὸ πῶ. Ἀπὸ τὸ πιὸ θανάσιμο: Ἀποστάτης.

Εἶναι μιὰ λαβωματιά, ὅπως θὰ ξέρετε, ἀπελπιστική. Οἱ παλιοί σας συνοδοιπόροι, βλέποντάς σας χάμου, φωνάζουν: «Εἰς θάνατον!» Οἱ ἄλλοι, κάνουν κάτι χειρότερο: Ἀποφασίζουν νὰ ἐπωφεληθοῦν, καταπιάνονται νὰ σᾶς σώσουν, μὲ τὰ χέρια τους ποὺ δὲν εἶναι μόνον ἀδέξια, θάναυσα, εἶναι καὶ λερά, μολύνουν τὴν πληγή σας ἀντὶ νὰ τὴ δροσίσουν. Τὸ τελευταῖο τοῦτο ἄλλωστε βρίσκεται, ὅπως καὶ τ' ἄλλο, μέσα στὴ λογικὴ τοῦ Ἔπους: «Ἔ, δὲ μπορεῖ τώρα νὰ καθόμαστε καὶ νὰ χασομερᾶμε μὲ ἀτομικὲς περιπτώσεις. Ὅποιος ἔσφαλε, θὰ πληρώσει. Αὐτὸ δὰ ἔλειπε, νὰ ζητάει καὶ ρέστα!» Καθιερώνεται λοιπὸν μιὰ διαδικασία συνοπτική, χοντροκομμένη, ποὺ ἔχει γι' ἀποστολή της νὰ πείσει τὸ χτεσινὸ ἄταχτο παιδὶ τῆς κοινωνίας πὼς ὁ καπιταλισμὸς εἶναι τὸ πιὸ ἀγγελικό, συκοφαντημένο σύστημα, ποὺ μόνον ὅταν τὸ ἀσπάζεσαι ἀγόγγυστα, σκυμμένος ἐδαφιαίως, μπορεῖς νὰ σώσεις τὴν ψυχή σου.

Παραθέτω ἐδῶ μιὰ περικοπὴ τῆς ἐπιστολῆς ποὺ συχωρέστε με νὰ τὴ θεωρῶ μιὰν ἀπὸ τὶς εὔγλωττες μαρτυρίες τοῦ καιροῦ μας: «Ἀντιλαμβάνεσθε βέβαια — γράφει — ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωσή μου, γι' αὐτὸ μιλῶ μὲ τόση πίκρα. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ θυελλώδη καὶ ὀδυνηρὴ μαθητεία στὸν κομμουνισμό, ἀπομακρύνθηκα καί, ἀποτοξινωμένος πιὰ κι' ἐλεύθερος, ἐργάνωσα, ἔξω ἀπὸ κάθε δημόσια προβολή, μιὰν αὐστηρὰ ἰδιωτικὴ ζωή. Κ' ὕστερα ἀπὸ δέκα σχεδὸν χρόνια αὐστηρῆς οὐδετερότητος, τὸ Κράτος ἀρνεῖται νὰ ἀρκεσθεῖ στὴ διακήρυξη τῆς οὐδετερότητός μου... καὶ φυσικά, μιὰ καὶ ἡ ἀξιοπρέπειά μου δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ δραστηριοποιηθῶ μὲ τὴν πλευρὰ τῶν χθεσινῶν ἀντιπάλων, χαρακτηρίζομαι ἐπικίνδυνος... Καὶ — ὤ! τῆς συγχύσεως — θὰ σταλῶ γιὰ «ἀποτοξίνωση» ἀπὸ ἀνύπαρκτες σὲ μένα τοξίνες. Κι' ἂν μὲ συντρίψουν, θὰ νομίσουν ὅτι ἐκμηδένισαν ἕναν ἐχθρό, ἐνῶ δὲν διανοήθηκα νὰ τοὺς βλάψω».

Χρωστῶ νὰ πῶ ὅτι παρέλειψα ἀπὸ τὴν παραπάνω περικοπὴ τὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴν εἰδικότερη περίπτωση τοῦ ἐπιστολογράφου, καὶ ποὺ δὲν μοῦ φαίνεται νὰ ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ τὰ κοινολογήσω. Ξέρω βέβαια πὼς τὸ «Κράτος» ἔχει κι' αὐτὸ τὴ λογική του, τὰ ἐπιχειρήματά του. Τὸ ἀδιέξοδο ὅμως ποὺ δημιουργεῖται ἔτσι, τί ἄλλο φανερώνει παρὰ πὼς διανύουμε ἕναν αἰώνα πού, ἀπὸ ὑπέρμετρο καὶ πολυδιαφημισμένο ζῆλο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, θυσιάζει, ποδοπατάει τοὺς ἀνθρώπους;

Ἔρχομαι στὸ οὐσιαστικὸ σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς, αὐτὸ ποὺ δίνει τὸ ἀληθινό, βαθύτερο νόημά της στὴν περίπτωση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ γράφει, ἔχει ριχτεῖ ἀπὸ τὸ κῦμα ναυαγὸς σὲ μιὰν ἀκρογιαλιὰ ἀνατριχιαστικὰ ἐρημική, κατάξερη, ἐκεῖ ποὺ φτάνουν ὅσοι ἔχασαν τὴν ἐμπιστοσύνη τους στὸ κάθε τι, ὅσοι ἀπογυμνώθηκαν ἀπὸ κάθε ἐσωτερικὸ ἀντιστύλι. Εἶναι μιὰ περιοχὴ ποὺ θαρῶ πὼς ὁ Δάντης, παρ' ὅλο του τὸ δαιμόνιο, δὲν τὴν δραματίστηκε. Τὴν ἐπινόησε ἡ σοφία τῆς προχωρημένης ἐποχῆς μας. Ὁ ἐπιστολογράφος μου ξεκρίνει, λέει, στὰ κείμενα αὐτῆς - ἐδῶ τῆς στήλης, «μιὰ θέση ἰδεολογικὴ μὲ κῦρος ἀξιώματος, ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες ἀκολουθοῦν τελικὰ μιὰ βασική, ἀνοδικὴ πορεία πρὸς τὸ Καλὸ καὶ τὸ Τέλειο». Ὅμως αὐτὴ ἡ αἰσιόδοξη στάση «ἀπορρέει ἀπὸ μιὰν ἀνάγκη ψυχική, ἀνάγκη ἐπιτακτικὴ» γιὰ ἱστορικὴ δικαίωση «τοῦ ἀνθρώπινου μόχθου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου στεναγμοῦ». Πλάνη! «Τὸ ἠθικὰ Καλὸ δὲν συμπίπτει, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συμπίπτει μὲ τὸ κοινωνικὰ Καλό». Ἀντίθετα: «Ὅσο ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἀναπτύσσεται καὶ περιπλέκεται, οἱ μορφὲς τῆς κρατικῆς ὀργανώσεως εἶναι μοιραῖο νὰ σκληραίνουν καὶ κάθε τέτοια σκλήρυνση ἀναπόφευκτα τὴν πληρώνει τὸ ἄτομο, παραιτούμενο ἀπὸ ἕνα μέρος τῆς ἀνεξαρτησίας του κάθε φορά. Ἔτσι, μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, φύσει ἀντιδραστικοί—μήπως, ἐδῶ, θὰ ἐννοοῦσε «θέσει»;—εἶναι στὸ βάθος μόνο τὰ ἄτομα μὲ προηγμένη προσωπικότητα· καὶ φυσικοὶ φορεῖς τῆς προόδου εἶναι οἱ φανατικοὶ καὶ οἱ κτηνώδεις». Χαρακτηριστικὸ τῆς ὠμῆς αὐτῆς ἀλήθειας εἶναι πὼς «ἡ ἡγεσία τῆς ἀνθρωπότητος περνάει σιγὰ-σιγὰ σὲ ἐγκεφάλους συνεχῶς πιὸ μονοκόμματους, πιὸ μπρούτους, σὲ τέτοιους ἀκριβῶς ποὺ μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν ἀδίσταχτα στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ σύγχρονου Κράτους. Τὸν Ζωρὲς καὶ τὴν Λούξεμπουργκ ἀντικατέστησαν ἡγέται τύπου Στάλιν».

Ἄ, ἀγαπητέ μου ἐπιστολογράφε, τί ὡραία εὐκαιρία μοῦ δίνεις ἐδῶ γιὰ ἕναν εὔκολο, ἐξασφαλισμένης ἐπιτυχίας δεκάρικο, ὅπου ν' ἀντικρούω μὲ ἠχηρά, δοκιμασμένα ἐπιχειρήματα καὶ ρητορικὰ ἄνθη τὴ θεωρία σου τὴ μηδενιστική, τὴν ἀπελπισμένη, τὴν ἀπελπιστική. Νὰ κηρύσσω τὸ Εὐαγγέλιο τῆς αἰσιοδοξίας. Λίγο, νά! τόσο δὰ ἔλλειψη δισταγμοῦ νὰ ἔχω, καὶ ὑποχώρησα στὸν πειρασμό, τὸν ἑτοίμασα τὸ δίσκο γιὰ τὰ χειροκροτήματα! Δὲν θὰ τὸ κάνω. Καὶ ὄχι ἔτσι, ἀπὸ ἀλαζονεία. Οὔτε γιατὶ θέλω νὰ σπείρω ἔμμεσα, χαιρέκακα, τὴ σύγχυση στὰ στρατόπεδα τῶν μακαρίων ποὺ συνωστίζονται καὶ στὶς δύο ὄχθες. Ἀλλὰ γιατὶ πιστεύω, ἔχω τὴν ἀποκοτιὰ νὰ πιστεύω—κι' ἂς ἐπισύρω ἀπάνω μου ἔτσι τὸν κεραυνό—πὼς ἡ λογική σου ἔχει τὸν εἰρμό της, ἀξίζει τὸ σεβασμό, ἔστω καὶ μόνο γιατὶ εἶναι καρπὸς ὀδύνης. Καὶ πὼς γιὰ νὰ συζητηθεῖ, ἐπιβάλλει ἄλλη περίσκεψη, χρειάζεται ἄλλα περιβόλια ἀπὸ αὐτὰ - ἐδῶ, ποὺ ἔχουν σήμερα ξεχαντληθεῖ....

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

CLASSICAL STUDIES ATHENS ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ MDCCCLXXXI

16131157.

'Απόκομμα ΒΗΜΑΤΟΣ
Χρονολογία 21 ΟΚΤ. 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΧΟΛΙΟ Σ' ΕΠΙΣΤΟΛΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

'Ομολογῶ πὼς ὕστερα ἀπὸ τὸ γραμμα ποὺ πλαισίωσα κάλλιο παρὰ ποὺ σχολίασα στὸ ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης εἶχα σκεφτεῖ ν' ἀφήσω τὸ γάντι πεσμένο χάμου, δίχως νὰ διαστῶ νὰ τὸ σηκώσω—τουλάχιστον γιὰ λίγον καιρό. 'Ο εὐγενικος ἀναγνώστης αὐτῆς - ἐδῶ τῆς στήλης θὰ θυμᾶται ἴσως πὼς εἴταν ἕνα γάντι—μιὰ πρόκληση—ποὺ δὲν προερχόταν ἀπὸ τὸν ἐπιστολογράφο μου. Τὸ εἶχε πετάξει μπροστὰ στὰ πόδια τοῦ ὑποφαινόμενου, βουβά, ἡ ἴδια ἡ μοῖρα τῶν καιρῶν μας. Δὲν εἴταν ἀπὸ προτίμηση. Τὸ ἔχει πετάξει ἔτσι μπροστὰ σὲ κάθε ἄνθρωπο ποὺ ἀνακοινώνει σήμερα τοὺς διαλογισμούς του δημοσίᾳ, γιὰ νὰ τὸν ἐκβιάσει νὰ ἐκφραστεῖ, νὰ πάρει θέση, κι' ἂς κάνει ἐκεῖνος συχνὰ πὼς δὲν τὸ βλέπει. Τὸ ὁμὸ στὴν κατηγορηματικότητά του γράμμα ποὺ ἀνέφερα, δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκη νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση, ἢ καὶ νὰ δείχνει ἔνοχο τὸ ὕφος τῆς σιωπῆς. Κ' ἡ ἀρχική μου σκέψη εἴταν ἀκριβῶς νὰ κάνω ἔτσι ποὺ νὰ παραταθεῖ αὐτὴ ἡ σιωπή, γιὰ νὰ μιλήσει μονάχη της, μὲ τὴ δική της τὴν εὐγλωττία. Κόποτε, εἶναι προτιμότερο ν' ἀφήνουμε μιὰ παύση, κάτι σὰν τὸ κενὸ ποὺ κάνουν αἰσθητὸ τ' ἀποσιωπητικά, καὶ ποὺ ὑποδαυλίζει, ἐξερεθίζει τὴ φαντασία τῶν τρίτων. Γιατὶ νὰ θεραπεύουμε διαστικά, ἐξωτερικά, μιὰ πληγή; γιατί νὰ διαζώμαστε νὰ τὴν κλείσουμε, ὅταν τὸ κακὸ μπορεῖ ν' ἀπομένει μέσα καὶ νὰ «δουλεύει»; Τέτοιες λύσεις εἶναι κομπογιαννίτικες, δίχως περηφάνεια...

Νὰ ὅμως ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ Τετάρτη ἴσαμε τὴν ἄλλη μεσολάβησαν ἄλλες σκέψεις: Μήπως ἡ παύση ποὺ θέλει νὰ εἶναι εὔγλωττη περάσει γιὰ πονηρή; Μήπως τὰ μυαλὰ πάρουν ἀπίθανους δρόμους, Θυμίζω τὴν κύρια πρόταση τοῦ ἐπιστολογράφου μου: «Τὸ ἠθικὰ Καλὸ δὲν συμπίπτει, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συμπίπτει μὲ τὸ κοινωνικὰ Καλό», ἡ ἐσωτερικὴ λογικὴ τοῦ μέλλοντος θέλει, ἐπιβάλλει, νὰ πάρουν βαθμιαῖα τὴν πρωτοβουλία ἐγκέφαλοι ὅλο καὶ πιὸ μονοκόμματοι, πιὸ «μπροῦτοι». Τὸ κήρυγμα τὸ ἀνθρωπιστικό, ἡ «ἀνοδικὴ πορεία», ἡ ἐμπιστοσύνη σ' ἕναν εὐγενέστερο κόσμο, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φαντασίωση· εὐσεβὴς πόθος μερικῶν ἀτόμων μὲ «καλλιεργημένη εὐαισθησία». Τὸ συμπέρασμα τοῦ ἐπιστολογράφου εἶναι μηδενιστικό. 'Αναφέρει γιὰ παράδειγμα τὸν ἥρωα τοῦ Καϊστλερ, ποὺ ρίχνεται σ' ἕναν ἀγῶνα δίχως πίστη, ἀπελπισμένα, μόνο καὶ μόνο «γιὰ νὰ ζήσει τὴν ὑψηλὴ ἡδονή, τὴ μαζοχιστικὴ ἡδονὴ τοῦ ἄσκοπου ἀγώνα». — Δὲν θὰ ἐξετάσω ἐδῶ τί ποσοστὸ τραυματισμένης περηφάνειας καὶ τί ποσοστὸ ρωμαντικῆς πίκρας συνθέτει αὐτὴ τὴ στάση ψυχῆς. Εἶναι ἀξιοσέβαστη γιατὶ ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ προσωπική, ὀδυνηρὴ ἐμπειρία.

'Ο ἐπιστολογράφος μου—ποὺ μὲ σταματάει ἰδιαίτερα γιατὶ δὲν εἶναι βέβαια μόνος στὴν περίπτωσή του—βλέπει μιὰ σκοτεινὴ νομοτέλεια στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ τοῦ κόσμου πρὸς τὸ σκληρὸ καὶ πρὸς τὸ βάναυσο. Θὰ παραθέσω σήμερα μιὰν ἀκόμα περικοπὴ ἀπὸ τὸ γράμμα του, γιὰ νὰ φωτιστεῖ καλύτερα ἡ λογική του. 'Αναφέρεται σὲ ὅσα εἶχαν γραφτεῖ ἐδῶ γιὰ τοὺς «ἀνεξάρτητους», ἕναν κόσμο στὸν ὁποῖο ἄλλωστε δηλώνει ὁ ἴδιος πὼς ἀνήκει. «'Η οὐσία τῆς πνευματικῆς ἀνεξαρτησίας — γράφει—δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰν ἀπέραντη ἄρνηση, ἀπὸ ἕνα συνεχὲς «ὄχι» στὰ προστάγματα τῆς οἱασδήποτε ἐξωτερικῆς πειθαρχίας, τῆς οἱασδήποτε «στρατεύσεως». 'Η κοινωνικὴ ζωὴ ὅμως καὶ συνακόλουθα ἡ πολιτικὴ πραγματικότης, ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἐπιδιώξεις θετικὲς καὶ συγκεκριμένες πού, μὲ τὴ σειρά τους, ὑπαγορεύουν μιὰ χειροπιαστὴ δράση. Κ' ἡ πολιτικὴ δράση, ἡ κοινωνικοπολιτικὴ μᾶλλον δράση, δὲν σέβεται. δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ σέβεται ἀρχὲς ἄλλες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς στρατηγικῆς γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς 'Εξουσίας. Ἔτσι, ἡ μερίδα τῶν «ἀνεξάρτητων» εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ της καταδικασμένη στὴν πολιτικὴ ἀδράνεια καί, ἀκόμη παραπέρα, στὴν κοινωνικὴ ἀπομόνωση. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα τῶν ἀνεξάρτητων· τραγικὴ κι' ἀπελπισμένη».

Ἂν μονάχα ἡ μοῖρα τῶν ἀνεξαρτήτων εἴτανε τραγικὴ κι' ἀπελπισμένη, δὲν θὰ χάλαγε καὶ τόσο πολὺ ὁ κόσμος. 'Η σύγχρονη 'Ιστορία μᾶς ἔχει συνηθίσει σὲ θυσίες τρομερές, σ' ἑκατόμβες κι' ὁλοκαυτώματα. Ὅλοι μας, λίγο - πολύ, εἴμαστε πρόθυμοι νὰ συμφωνήσουμε σὲ τέτοιες ἀπώλειες, προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ—ἢ νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἐξασφαλίζεται—κάποιο ὄφελος ἀπώτερο, γενικό. Τὸ κύριο μάλιστα περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς τοῦ καιροῦ μας, ἂν θέλετε νὰ τὸ καλοεξετάσετε, εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς: νὰ μᾶς κάνει πρόθυμους κι' ἐνθουσιασμένους θύτες. Ἂν ὅμως χρονίσαμε κάπως γύρω στὴν περίπτωση τῶν «ἀνεξάρτητων» (ἄρθρα τῶν 9ης, 16ης καὶ 23ης Σεπτεμβρίου) ὁ λόγος δὲν εἴταν αἰσθηματολογικός. Οὔτε ὑποκειμενικός. Φοβόμαστε πὼς οἱ ἀνεξάρτητοι, ὁ συμφυρμὸς αὐτὸς ἀπὸ ἑτερόκλητες περιπτώσεις, ψυχολογίες, προελεύσεις, εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ ἀναγκαία ἀπώλεια. Εἶναι ἕνας προάγγελος ἀνησυχητικός: Τὰ πρῶτα, προφητικὰ κρούσματα μιᾶς ὁλέθριας ἐπιδημίας.

Τὸ θέμα, γιὰ ν' ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ θεμελιωθεῖ, θὰ χρειαζόταν ἄλλα περιθώρια, πολὺ πλατύτερα ἀπὸ αὐτοῦ - ἐδῶ τοῦ χώρου. 'Ανάγκη λοιπὸν νὰ συνοψίσουμε, ἔστω καὶ μὲ τὸν κίνδυνο τῆς κάποιας ἀσάφειας ἢ τῶν κενῶν στὴ λογική μας ἀλληλουχία. 'Ο ἐπιστολογράφος μου, ἐκπαιδευμένος ὁλοφάνερα στὸ πιὸ θετικὸ καὶ δραστήριο σχολεῖο τοῦ καιροῦ μας, τὸ μαρξισμό, βλέπει τὴ διαδικασία τῆς 'Ιστορίας σὰ μιὰν αὐστηρὴ στὴν ἐσωτερική της συνέπεια, μηχανικὴ σχεδόν, προστριβὴ κοινωνικῶν δυνάμεων, μιὰ λειτουργία μαθηματικὰ ἐξακριβώσιμη καὶ ὑποχρεωτική, ποὺ ἐνῶ καλεῖ σὲ δράση τὸν ἀτομικὸ ἀνθρώπινο παράγοντα, τὸν ὑποτάσσει ταυτόχρονα στὴν ἀναπόδραστη νομοτέλειά της. Τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας—ἢ ἀκριβέστερα τῆς ἐκλογῆς—εἶναι προκαθορισμένα: "Εχεις τὴν ἐξουσία νὰ πεῖς ναὶ ἢ νὰ πεῖς ὄχι. Νὰ συντρέξεις ἢ ν' ἀντιδράσεις. Δὲν ἔχεις τὴν εὐχέρεια ν' ἀλλάξεις τὸν ροῦ τῆς 'Ιστορίας, ποὺ εἶναι αὐτόχρημα νόμος φυσικός.

Δὲν πρόκειται ν' ἀμφισβητήσουμε ἐδῶ τὴν ἀλήθεια ἢ τὴν ἐπιστημονικότητα τοῦ μαρξιστικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι. Τέτοιαν ἐλαφρότητα, νὰ κρίνουν παρόμοιο θέμα καὶ ν' ἀποφαίνονται στὰ πεταχτά, τὴν ἔχουν πολλοὶ ὡς τώρα ἐπιδείξει, δὲν περισσεύει λοιπὸν γιὰ μᾶς. Θ' ἀναρωτηθοῦμε μονάχα τοῦτο: 'Ερμηνεύεται ἄραγε σωστὰ πάντοτε, μὲ ἀρκετὴ ἄνεση, τὸ μαρξιστικὸ δόγμα, ἢ μήπως ἐμφιλοχωρεῖ στὶς ἐπὶ μέρους ἑτυμηγορίες του κάποιο ποσοστὸ ἠθελημένου, ἀσύνειδα ἄκαμπτου, ὑπαγορευμένου ἀπὸ λόγους προσωπικοὺς ἐκείνων ποὺ τὸν μεταχειρίζονται λιγότερα σὰ μέθοδο καὶ περισσότερο σὰν ὅπλο; Κάνω αὐτὴ τὴν ὑπόθεση χωρίς, φυσικά, νὰ παραβλέπω πὼς ὁ μαρξισμὸς ἔχει ἐπινοηθεῖ σὰν ὅπλο κατὰ κύριο λόγο. Εἶναι μιὰ θεωρία οἰκοδομημένη μὲ τρόπο ἐπαγωγικό, γιὰ νὰ ὑπηρετήσει.

Δὲν ξέρω ἂν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο τὸ φαινόμενο νὰ γίνεται, στὰ χέρια τοῦ ἐπιστολογράφου μου ἐπιχείρημα ἀπαισιοδοξίας αὐτόχρημα μηδενιστικῆς ἐκεῖνο ποὺ, στὰ χέρια τοῦ ὀρθόδοξου μαρξιστή, γίνεται κατὰ σύστημα ἐπιχείρημα αἰσιοδοξίας. 'Ο πρῶτος βλέπει στὴν ἐξελικτικὴ διαδικασία μιὰ σταθερὴ πορεία πρὸς τὸ ἠθικὰ χειρότερο. 'Ο δεύτερος πρὸς τὸ ἠθικὰ καλλίτερο. Κι' ἂς μὴ μοῦ ποῦν ὅτι τοῦ ἑνὸς ἡ ὅραση θολώνεται ἀπὸ ὑποκειμενικά, συναισθηματικὰ παράσιτα, ἐνῶ τοῦ ἄλλου ὄχι, γιατὶ θ' ἀποκριθῶ—καὶ νομίζω ὄχι αὐθαίρετα — πὼς τὰ παραδείγματα ποὺ φέρνει ὁ πρῶτος ἔχουν τὴν πειστικότητά τους: «'Η ἡγεσία τῆς ἀνθρωπότητος—μᾶς ἔχει πεῖ—περνάει σὲ ἐγκεφάλους συνεχῶς πιὸ μονοκόμματους... Τὸν Ζωρὲς καὶ τὴν Λουζεμπουργκ ἀντικατέστησαν ἡγέται τύπου Στάλιν». Χωρὶς νὰ θέλω ν' ἀναξέσω ἐδῶ πληγὲς ποὺ ἀποδείχτηκαν ξαφνικὰ τώρα τελευταῖα πολὺ εὐαίσθητες, θὰ προσθέσω γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια καὶ μόνο πὼς ὁ Χρουστσὼφ—ὅπως τουλάχιστον μᾶς λένε — προσπαθεῖ νὰ συγκρατήσει στὸ δρόμο τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀδιαλλαξίας τὸν Μάο Τσὲ - Τούγκ. "Αν ἐγὼ ἔχω ἄδικο καὶ οἱ ἐπικριτές μου δίκιο, τότε τὸ μέλλον ἀνήκει σὲ ἡγέτες τύπου Μάο Τσὲ - Τούγκ. Κι' ἔτσι, ἀπαισιόδοξος ἐπιστολογράφος μου καὶ αἰσιόδοξοι ἀντίθετοί του, βρίσκονται νὰ συμφωνοῦν. Νὰ μιὰ συνδιαλλαγὴ κάπως ἀπροσδόκητη...

'Η ἀντίφαση ποὺ περικλείνει ἡ συμφωνία βασίζεται στὴν ταυτότητα τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἀντιφρονοῦσες καταστάσεις. Τί μᾶς δηλώνει τὸ ὀξύμωρο; Πὼς μέσα στὸν πυρῆνα τῆς λογικῆς αὐτῆς ὑπάρχει μιὰ ἐνιαία πεποίθηση: 'Ωστική, προωθητικὴ δύναμη τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ βία. "Οχι ἡ δεύτερη. Ἡ βία. Γιὰ τὴ μιὰ μερίδα (τῶν ἀπαισιόδοξων) ἡ βία, ἐπαληθευόμενη στὴν πράξη, ὁδηγεῖ στὸ βάναυσο ποὺ εἶναι ὡμὸ ἀναγκαῖο. Γιὰ τὴν ἄλλη, αἰσιόδοξη, στὸ ἀναγκαῖο ποὺ εἶναι αὐτόχρημα, ἐξ ὁρισμοῦ, μεταβατικό.

"Ας μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ συμπεράνω στὸ ἑπόμενο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Ὀκτωβρίου 1959

1613/158-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΡΑΓΙΚΗ ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ μετρημένος χῶρος ἑνὸς ἄρθρου δὲν μοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀνακεφαλαιώσω σήμερα τὶς ἀπόψεις τοῦ ἐπιστολογράφου ποὺ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὰ σχόλια τῆς προπερασμένης Τετάρτης, τῆς περασμένης καὶ τῆς τωρινῆς. Θὰ παρακαλέσω λοιπὸν τὸν εὐγενικὸ ἀναγνώστη, ποὺ τυχὸν τὰ παρακολούθησε, νὰ τ' ἀναπολήσει. Ἡ προοπτικὴ τῆς ἀξιοσημείωτης ἐκείνης ἐπιστολῆς εἶταν ἀπαισιόδοξη: Τὸ μέλλον ἀνήκει στοὺς βάναυσους τῆς ἡγεσίας. Ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ ἱστορικὴ διαδικασία ὑπαγορεύουν τὴν ὠμὴ δράση, ποὺ εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς ἀποστολῆς τῶν νέων ἱστορικῶν δυνάμεων. Ὁ διαφωνῶν, ὁ ἀνεξάρτητος, ὅσο κι' ἂν ἔχει «ἠθικὰ» δίκιο, πρακτικὰ ἐνοχλεῖ, γίνεται ἀντιδραστικός, καὶ ἀπομονώνεται. Σβήνεται, τραγικὰ ἀπελπισμένος καὶ ἱστορικὰ περιττός.

Δὲν περιορίστηκα, στὰ παραπάνω, νὰ διατυπώσω αὐστηρὰ τὴ γνώμη τοῦ ἐπιστολογράφου μου—«ἀνεξάρτητου» τοῦ ἴδιου, ὅπως τὸ δηλώνει, καὶ «ἀπελπισμένου» κατὰ τὸ ὑπόδειγμα κάποιου ἥρωα τοῦ Καϊστλερ ποὺ ἐκφράζει, θάλεγα, τὴ «μηδενιστικὴ κατάφαση», ἀφοῦ ρίχνεται στὸν ἀγῶνα ἀπὸ ἀπελπισία. Τὴ συμπλήρωσα ἐλαφρὰ αὐτὴ τὴ γνώμη, γιὰ νὰ τὴν τοποθετήσω μέσα στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς. Γιατί, ἀναγκαστικά, μιὰ ἀντίδραση θεωρητική, ἱστορικὰ καταδικασμένη, ὁσοδήποτε κι' ἂν ἐκφράζει μιὰν ἠθικὴ ποιότητα κι' ἕνα δράμα, εἶναι ἀντικειμενικὰ περιττή: Οἱ νέοι ἄνθρωποι κυρίως, σὰν φορεῖς τοῦ δυναμισμοῦ τοῦ μέλλοντος, δὲν θὰ πρέπει νὰ χρονίσουν μπροστά της καὶ νὰ τὴν προσέξουν. Θὰ πρέπει νὰ τὴν προσπεράσουν ἀδιάφοροι.

Καὶ ἐδῶ εἶναι ποὺ ἔρχεται ἡ στιγμὴ τῆς ἐπιβαλλόμενης εἰλικρίνειας. Τῆς ἀξιοπρέπειας—ἂν θέλετε—ν' ἀποκλειστοῦν οἱ φτηνοὶ φρονηματισμοὶ καὶ ἡ κολακευτικὴ δημοκοπία. Ναὶ—θ' ἀποκριθοῦμε λοιπὸν—ἡ Ἱστορία στάθηκε πάντοτε ὠμή. Τὸ βάναυσο μάλιστα ἦθος της δὲν πρόκειται νὰ ἐκδηλωθεῖ μονάχα στὸ μέλλον. Εἶταν τὸ αὐθεντικὸ ὕφος της καὶ στὸ παρελθόν. Οἱ ἱστορικοί, μᾶς τὴν ἐξωράϊσαν πάντοτε, τὰ σχολειὰ μᾶς τὴν ἐξιδανίκεψαν. Καὶ σημειῶστε πὼς ὁ πολὺς κόσμος ἀποκομίζει ἀπὸ τὴν Ἱστορία μόνο τὴν εἰκόνα ποὺ τοῦ ἔχουν ζωγραφίσει στὰ σχολειά. Στὰ σχολειὰ καὶ στοὺς πανηγυρικοὺς λόγους, καὶ στὰ ἑορταστικὰ ἄρθρα, καὶ στὰ πατριωτικὰ ποιήματα. Ὅμως δοκιμάστε ν' ἀσχοληθεῖτε λιγάκι, προσωπικά, μὲ μιά της στιγμὴ ποὺ ἔτυχε νὰ σᾶς σταματήσει. Ψάξτε ἀπροκατάληπτα, σκαλίστε τὶς πρῶτες πηγὲς — ἂν τυχαίνει νὰ ὑπάρχουν, πράγμα λίγο-πολὺ σπάνιο — καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐρεθίστε κατάλληλα τὴ διαίσθησή σας, κεντρίστε τὴ φαντασία σας, ἐπιστρατέψετε τὴν προσωπική σας πεῖρα ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ περιστάσεις,

158-2.

γιὰ νὰ σᾶς φωτίσει μὲ τὸν πλάγιο φωτισμό της ὅλες τὶς ὑπάρχουσες ἀναλογίες. Τότε θὰ ἰδῆτε τὴν ἀνθοδέσμη νὰ προβάλλει! Θὰ τὴ μυριαπτῆτε μάλιστα, προτοῦ φανεῖ. Καὶ μὴν ἡσυχάστε ἂν δὲν ἐφτάσατε σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἔρευνάς σας. Γιατὶ ἂν ὁ ἀέρας γύρω σας δὲν ἔγινε βαρύς, πυκνός, πνιγηρός, ἂν τ' ὅραμά σας δὲν κινδύνεψε, σημαίνει πὼς βρισκάσαστε ἀκόμα μακρυά, δὲν ἀναστήσατε τὸ ἀληθινὸ γεγονός, ρεμβάζετε στὶς γαλάζιες ἄχνες τοῦ ὀνείρου. Ὄχι: τὸ ἔπος χρειάζεται κάποιαν ἀπόσταση γιὰ νὰ πάρει τὸ πλαστικό του κάλλος. Αὐτὴ εἶναι ἡ «προοπτικὴ τῆς Ἱστορίας», μιὰ μετουσίωση ποιητική, ἐποικοδομητική. Ἀπὸ κοντά, ἀναδίνει ὁσμὲς δυσάρεστες, μυρίζει ἀνθρωπίλα μὲ ὅλα τὰ παράγωγά της, συρφετό, σπλάχνα, αἷμα. Γι' αὐτό, ἂν θέλετε νὰ συλλάβετε τὸ ἱστορικὸ γεγονός, διαβάστε καὶ τὶς κακὲς γλῶσσες τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴν κατάλληλη ἐπιφύλαξη, φυσικά, μὲ τὸ ὀφειλόμενο κριτικὸ πνεῦμα. Δυσπιστήστε ὅμως στὶς ἐποχὲς ποὺ δὲν ἔχουν κακὲς γλῶσσες. Ἡ πόρτα τους εἶναι ὁριστικὰ σφαλιστή.

Αὐτὸ τὶ σημαίνει; Πὼς πρέπει ν' ἀηδιάσουμε τελειωτικὰ καὶ ν' ἀπορρίψουμε τὴν Ἱστορία; Θὰ εἴταν κούφιος ἡροστρατισμὸς καὶ ὑπερβολὴ ἀνάλογη—ἂν ὄχι χειρότερη—μὲ τὴ χαρυδικὴ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀλέκιαστη ἀμορφιά της. Δὲν μποροῦμε, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ θυσιάσουμε τ' ὡραῖο στὸ ἄσχημο. Θὰ εἴμασταν ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, δηλαδὴ ἔξω ἀπὸ τὴν τάξη τῆς ζωῆς, ἂν λησμονούσαμε πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλάσμα σύνθετο, ἀντιφατικό, καὶ πὼς, ἄρα, κάθε πράξη του ἔχει τὴν ἴδια σύσταση μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση.

Μὲ ὅλλα μέτρα μετρᾶμε τὴν ἀξία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, μέτρα πιὸ σκοτεινὰ — κι' ἂς φαίνονται «λογικὰ» — ἀπὸ τὶς ἁπλὲς κατηγορίες τοῦ ἠθικὰ καλοῦ καὶ τοῦ ἠθικὰ κακοῦ. Μὲ κίνδυνο μάλιστα νὰ ἐνοχλήσω τοὺς καλούς μου ἀνένδοτους ματεριαλιστὲς θὰ ἔφτανα νὰ τὰ πῶ «μεταφυσικὰ» μέτρα. Δὲν εἶναι — ὅπως ἴσως νομίζουν ἐκεῖνοι —τὰ μέτρα τῆς ὠμῆς σκοπιμότητας· γιατὶ δὲν μᾶς πείθουν μονάχα, ἀλλὰ καὶ μᾶς συναγείρουν, ξυπνᾶνε μέσα μας τὶς πηγὲς μιᾶς παράδοξης εὐφορίας, ποὺ δραστηριοποιεῖται ὡς τὸ σημεῖο νὰ κορυφώνεται σὲ πράξεις αὐτοθυσίας. Ὅποιος νομίζει πὼς τὸ ἄτομο αὐτοθυσιάζεται γιὰ πρακτικὲς σκοπιμότητες καὶ μόνο, αὐτὸς εἶναι τόσο τυφλωμένος ποὺ νὰ μὴ βλέπει πὼς ἡ αὐτοθυσία εἶναι αὐτόχρημα ἡ ἄρνηση τοῦ πρακτικοῦ.

Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἐδῶ νὰ ἰδοῦμε ἂν ἡ ἱστορικὴ ἀνέλιξη ὑπηρετεῖ κάποια μεταφυσικὴ σκοπιμότητα ἢ ὄχι· ἂν ἡ Ἱστορία εἶναι ἢ ὄχι ἐσχατολογική. Τὸ θέμα εἶναι νὰ πιστοποιήσουμε πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει μέσα του, ἔμφυτα ἢ ἐπίκτητα ἀδιάφορο, κάποια ὅλλα ἀπὸ τὰ καθαρῶς πρακτικὰ κι' ἀπὸ τὰ καθαρῶς ἠθικὰ μέτρα. Ἂς τὰ ποῦμε γιὰ τὴν ὥρα μέτρα «αἰσθητικά». Ἡ Τραγωδία εἶναι ἐξωηθική, κι' αὐτὸ ἐλάχιστα τὸ ὑποπτεύονται ὅσοι τὴν κακίζουν γιατὶ μᾶς παρουσιάζει, καὶ μάλιστα ὑψωμένες σὲ δύναμη, «ἀνήθικες» πράξεις. Ὁ Οἰδίπους δὲν τιμωρεῖται γιατὶ παντρεύτηκε τὴ μητέρα του, ἀλλιῶς θὰ κολαζόταν ἕνας ἀθῶος. Ὁ Οἰδίπους τιμωρεῖται γιατὶ θέλησε νὰ λύσει τὸ αἴνιγμα τῆς Σφίγγας καὶ ν" ἀποκρυπτογραφήσει τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς του. Αὐτὴ εἶναι ἡ λογικὴ τῆς τραγωδίας, λογικὴ ἡρωϊκή, ἄγρια, τρομαχτική. Στὴν τάξη αὐτὴ τῶν ἀξιῶν, τὸ πρέπον δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ θεμιτό. Οἱ σύνδεσμοι ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες εἶναι ἐλάχιστα σταθμητοί, γίνονται νοητοὶ περισσότερο παρὰ ποὺ διατυπώνονται. Καὶ ἡ Ἱστορία—ἡ Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους—ἔχει μόνον ἐπίφαση ἐπικὴ· στὴν οὐσία της εἶναι τραγική. Πλασμένη ἀπὸ πολλὴ ὀδύνη κι' ἀπὸ ἕναν παράδοξο διονυσιασμό, ἐκφράζει ἕνα δρᾶμα προαιώνιο, διαιώνιο: Τὴν οἰδιποδεια, σκοτεινὴ ἀγωνία νὰ ἑρμηνευτεῖ ἡ ζωὴ τοῦ πατροκτόνου, τοῦ αἱμομίχτη. Ἂν ἡ Σφίγγα δὲν εἶχε στήσει καρτέρι στὸν Οἰδίποδα, ἐκεῖνος θὰ πήγαινε ὁπωσδήποτε νὰ τὴ βρεῖ.

Περιττὸ νὰ ἐξηγήσω πὼς δὲν προτείνεται ἐδῶ — γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ!—μιὰ ἑρμηνεία τῆς Ἱστορίας. Ἕνας παραστατικὸς σχολιασμός της γίνεται. Ἀποβλέπει στὸ νὰ κάνει αἰσθητὸ πὼς ἐνῶ τὸ ἠθικὰ καλὸ ἢ κακὸ κρίνεται σὲ ἀναφορὰ πρὸς μιὰν ἀνώτερη, ἰδεατὴ τάξη πραγμάτων, τὸ τραγικὸ νοεῖται σὰν κατηγορία αὐστηρὰ ἀνθρώπινη—καὶ ἀνθρωπιστική. Γιὰ τοῦτο, ἐνῶ τὸ πρῶτο ἐκφράζεται μὲ τὸ «δέον», σὰν ὑπόθεση καὶ σὰν ὑποθήκη, τὸ δεύτερο εἶναι ὠμά, γυμνά, αἱματηρὰ ὑπαρξιακό. Σημαίνει ἄραγε αὐτὸ πὼς πρέπει καὶ ν' ἀποκλείσουμε τὴν ἠθικὴ ἀξίωση ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ διαδικασία, σὰν ποιοτικὰ ἑτερογενῆ; Ὄχι. Σημαίνει μόνο πὼς δὲν πρέπει νὰ κλεινόμαστε στὸ ὀχυρὸ τῆς μιᾶς ὅταν ζητᾶμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ὅλλη. Ἂν τὸ ἠθικὰ Καλὸ δὲν συμπίπτει μὲ τὸ κοινωνικὰ Καλὸ—καθὼς παρατηρεῖ ἐπιγραμματικὰ ὁ ἐπιστολογράφος μου—τίποτα δὲν ἐμποδίζει νὰ ἐπιδιώκουμε, σὲ δεδομένη στιγμὴ ἢ καὶ σταθερά, τὸ ἠθικὰ καλό. Ὄχι γιὰ ν' ἀντιδράσουμε στὸ κοινωνικὰ καλά, ὅπως θὰ νόμιζε ἴσως ἕνας καχύποπτος μαρξιστής, ὅλλὰ τουναντίο γιὰ νὰ τὸ συμπληρώνουμε, νὰ τὸ ἐπηρεάζουμε, νὰ τὸ κατευθύνουμε, νὰ τὸ ἐξανθρωπίζουμε. Εἶναι παράδοξο, μὰ τὴν ἀλήθεια, πῶς μιὰ κοσμοθεωρία ποὺ ἔχει γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ θεμελιακά της ἀξιώματα τὴν ὑποχρέωση γιὰ τὴ φιλοσοφία νὰ μὴν ἑρμηνεύει μόνο τὸν κόσμο ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν μεταμορφώνει, πῶς, λέμε, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μοιάζει ν' ἀρνιέται στὸν ἄνθρωπο μιὰ τέτοια ὑψηλὴ πρωτοβουλία, τὴ μόνη, οὐσιαστικά, ποὺ τοῦ ἔχει δοθεῖ.

Ἡ Ἱστορία εἶναι φαινόμενο τραγικό, ἡ ἠθικὴ ὅμως ἀξίωση, σὰν ἀνθρώπινη κι' αὐτὴ ἐνέργεια, εἶναι ἐπόμενο νὰ ἐκδηλώνεται μέσα στὸ χῶρο τῆς Ἱστορίας. Βέβαια, ἂν θεωρήσουμε ἐξ ὑπαρχῆς τὸ παιχνίδι χαμένο, ὅπως τὸ θεωρεῖ ὁ ἐπιστολογράφος μου, τὸν κόσμο καταδικασμένο στὴ βία ἀλύτρωτα, τότε θὰ πρέπει ἴσως καὶ ν' ἀφεθοῦμε στὸ ρεῦμα τῶν γεγονότων. Δὲν θὰ κρατᾶμε τὸ πηδάλιο παρὰ μόνο γιὰ νὰ σερνόμαστε ἀπὸ τὸ ποτάμι σ' εὐθεία γραμμή. Ἀναρωτιέμαι ὡστόσο ἂν ὁ μηδενισμὸς τοῦ ἐπιστολογράφου μου δὲν εἶναι σὲ μεγάλο ποσοστὸ συναισθηματικός· κατὰ πόσο πίκρας. Ἀληθινά: ἡ βία κυβέρνησε καὶ κυβερνάει τὸν κόσμο. Συχνὰ ὅμως, σὲ στιγμὲς ψύχραιμες, στιγμὲς λιγότερο ἀναρριπισμένες ἀπὸ ἀγανάκτηση κι' ἀπαισιοδοξία, μᾶς φαίνεται νὰ βλέπουμε πίσω ἀπὸ τὴν ἴταμὴ αὐτὴ μορφή, πίσω ἀπὸ τὴ συμπαγῆ πρόσοψη τῶν γεγονότων, ἀνάμεσα στὶς ἀρθρώσεις τους, μιὰν ὅλλη παρουσία, διακριτικὴ καὶ σταθερή, ποὺ τὰ κατευθύνει ἢ τὰ ἐπηρεάζει. Εἶναι ἡ βούληση. Σ' ἀντίθεση μὲ τὴ βία, δύναμη κτηνώδη καὶ δίχως μυστήριο, αὐτὴ κρύβει μέσα της τὴ σύνθετη παρουσία τῆς ἐνέργειας καὶ τοῦ πνεύματος, τῆς Ἀνάγκης καὶ τοῦ Λόγου, τὴν κρυφὴ σπίθα μιᾶς ἀρχῆς ποὺ ἂν δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς, εἶναι ὅμως, πιθανότατα, ἡ ἀρχὴ τῆς συνείδησης, τῆς ἀνθρωπιᾶς, τῆς λαχτάρας ποὺ ἔκανε ὥστε τὸ δίποδο μαστοφόρο, σὲ κάποια σκοτεινὴ στιγμὴ τῆς προϊστορίας του, νὰ ὀρθωθεῖ, νὰ σταθεῖ κάθετο καὶ νὰ κοιτάξει μὲ μάτια θολὰ ἀπὸ ρέμβη τ' ἀστέρια. Μπορεῖ ἡ μοῖρα του νὰ εἶναι ν' αὐτοπατηθεῖ, νὰ τὸ χάσει τελικὰ τὸ παιχνίδι. Ἔτσι κι' ἀλλιῶς, σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ γνωστὰ δεδομένα, ἡ μοῖρα του εἶναι καὶ νὰ σβήσει κάποτε, ν' ἀπομείνει τέφρα ἀνώνυμη πάνω σ' ἕνα οὐράνιο σῶμα νεκρό, ποὺ θὰ κυλιέται μέσα στὸ ἔναστρο διάστημα δίχως μνήμη. Ὅμως αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸ δίποδο μαστοφόρο νὰ κρύβει μέσα του τὸν ἀσίγαστο καϋμὸ τῆς αἰωνιότητας, πηγὴ κάθε ἐνέργειας ὑψηλῆς. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ἠθική του τὴν ἀξίωση. Μέσα στὸ κλίμα τῆς τραγωδίας ποὺ τοῦ εἶναι δοσμένο, ὁ ἄνθρωπος ἔχει χρέος καὶ χαρὰ νὰ τὴν κυνηγάει αὐτὴ τὴ χίμαιρα, νὰ μετέχει ἐνεργητικὰ στὴ σύγκρουση βούλησης καὶ βίας. Νὰ ἐλπίζει στὴν πρώτη. Νὰ καταποντίζεται στὴ δεύτερη. Ν' ἀναδύεται καθαρμένος μέσ' ἀπὸ τὸ λουτρὸ τοῦ αἵματος, γιὰ ν' ἁρπαχτεῖ πάλι ἀπὸ τὸ δωμό, ἱκέτης. Νὰ γιατὶ λέμε πὼς τὸ νόημα τῆς Ἱστορίας εἶναι τραγικό. Ἀπέναντι στὴ γνωστὴ καταστροφικὴ ἔκβαση, ὅπως κι' ἀπέναντι στὸ ἀναπόδραστο τοῦ ἀτομικοῦ θανάτου, ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιὰ τουλάχιστον εὐχέρεια: νὰ κάνει τὴν πτώση του κορύφωμα ἑνὸς ἀγώνα.

Θὰ μοῦ πεῖ ὁ ἐπιστολογράφος: Μὰ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ δικό μου πήδημα στὸ κενό, «νὰ βουτᾶς σ' ἕναν ἀγώνα ποὺ δὲν πιστεύεις». Θὰ τοῦ ἀποκριθῶ πὼς ὄχι. Γιατὶ ἐδῶ ἡ πεπερασμένη ἐλπίδα δὲν ἀποκλείεται. Τουναντίο: Ὁ ἄνθρωπος δὲν τὴν ὑφίσταται μόνο· τὴν ἐπηρεάζει τὴν Ἱστορία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Νοεμβρίου 1959

1613159-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἴσως τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ ἀπόκτημα ἀπὸ τὸ πρόσφατο ἀνέβασμα τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλέους στὴ Γαλλικὴ Κωμωδία—σύμφωνα μὲ ἐπίμονες ὑπουργικὲς συστάσεις τοῦ Ἀντρὲ Μαλρώ—νὰ εἶναι τὸ πυκνὸ ἄρθρο ποὺ ἔγραψε γι' αὐτὴν ὁ Τιερρὺ Μωλνιὲ καὶ ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ «Φιγκαρό». Ἡ ἴδια ἡ παράσταση, μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανένας ἀπὸ τὶς κριτικὲς ποὺ δημοσιεύτηκαν, πὼς ἐπιδεχόταν συζήτηση. Τὸ ἄρθρο τὴν ἐπιδέχεται κι' αὐτό, ἀλλὰ ἐπιτέλους ἑνὸς ἄρθρου ἡ ἀποστολὴ τέτοια εἶναι. Ἂς τὸ συνοψίσουμε λοιπὸν ἐδῶ κι' ἂς τὰ ἀντικρύσουμε ἀπὸ τὴ δική μας τὴν ὀπτικὴ γωνία. Γεγονὸς τετελεσμένο: Τὸ θέμα Τραγωδία ἔχει κάτι ποὺ θὰ συγκινεῖ πάντα ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνες.

Ὁ Τιερρὺ Μωλνιὲ—πνεῦμα φωτεινό, ἐνήμερο—σημειώνει τὴ διπλὴ φύση τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας: Συνεδύαζε, λέει, τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ οἰκεῖο. Ἐνῶ μεγεθυνόταν σὲ διαστάσεις κοσμολογικές, παρέμενε σύγκαιρα πιστὴ στὴ μισο-άγροτικὰ μέτρα τοῦ ἀρχαίου «ἄστεως». Ὁ Χορὸς εἶταν σύνολο ἀπὸ πρόσωπα ἀνίκανα νὰ ἐπέμβουν στὴ δραματικὴ διαφορά, καὶ γιὰ νὰ γίνει αἰσθητὴ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀδυναμία τους, ὁ ποιητὴς τὸν ἔκανε ν' ἀπαρτίζεται ἀπὸ κοπέλλες, γέρους ἢ αἰχμαλώτους. Μεσάζων ἀνάμεσα στὸ θεατὴ καὶ τὴ δράση ὁ Χορός, συνέδεε παραστατικὰ τὸν πρῶτο μὲ τὴ δεύτερη. Ἔτσι, ἡ «πλατεῖα τοῦ χωριοῦ» εἶταν ὁ φυσικὸς χῶρος τῆς τραγωδίας, ὅπως εἶναι καὶ τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ζωῆς. Λιγότερο ἀπὸ μιὰ θεατρικὴ σύμβαση, οἱ ὅροι τοῦ φυσικοῦ περίγυρου, τοῦ φωτεινοῦ καὶ ἤπιου, εἶναι ποὺ παρακινοῦσαν τὸν τραγικὸ ἥρωα νὰ ζεῖ δημόσια, μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ ἀνακτόρου του, τὴν περιπέτειά του. Τέλος, ἡ σοφία τῆς τραγωδίας εἶναι τὸ αἴσθημα τῶν ὁρίων, ἡ ἀνάγκη τοῦ μέτρου, ποὺ ἀ-

νακαλεῖ στὴν τάξη τὸν ὑπερφρονοῦντα καὶ ποὺ κάνει τὴν τραγικὴ καταστροφὴ κάτι σὰν μηχανικὴ κατάρρευση ὕστερα ἀπὸ μιὰ διαταραχὴ τῆς ἀνώτερης ἰσορροπίας. Κανένα ἀνθρώπινο πλάσμα δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ὑποκατασταθεῖ στὴν τάξη τοῦ κόσμου—νὰ τὶ μᾶς λέει ἡ τραγωδία. 'Η 'Αντιγόνη κι' ὁ Κρέων ἔχουν ἐξ ἴσου ἄδικο κ' οἱ δυό, γιατὶ οὔτε τὸ ἄστυ ἐπιτρέπεται νὰ κλονιστεῖ, οὔτε ὁ θεῖος νόμος νὰ παραβιαστεῖ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ποὺ κάνει τὸ «σκάνδαλο τοῦ χωριοῦ»—ἐννοεῖ ὁ Μωλνιὲ τὸ μικρῶν διαστάσεων περιστατικό — οἰκουμενικὴ τραγωδία.

Πολλὰ καὶ σημαντικὰ θὰ εἶχε κανένας νὰ ἐξάρει ἀλλὰ καὶ ν' ἀντιτείνει σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Θὰ περιοριστῶ σὲ τρία - τέσσερα σημεῖα του, ἐκεῖνα ἀκριβῶς ποὺ μποροῦν εὐκολότερα καὶ νὰ δώσουν λαβὴ σὲ παρεξηγήσεις. Καὶ πρῶτα - πρῶτα: τὶ εἶταν τέλος πάντων αὐτὸ τὸ τόσο διατυμπανιζόμενο «θρησκευτικὸ» στοιχεῖο τῆς τραγωδίας μιᾶς ἐποχῆς δίχως θρησκευτικότητα—ὅπως τουλάχιστο τὴν ἐννοοῦμε ἐμεῖς στὸ νεώτερο κόσμο; Θρησκευτικότητα δίχως μυστικισμό. Δίχως δέος τοῦ 'Αγνώστου. Δίχως πίστη σὲ μιὰ μεταθανάτια ἀνταπόδοση. Δίχως συντριβὴ μπροστὰ σ' ἕνα Θεὸ δικαιοκρίτη. Εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ μιλᾶμε γιὰ θρησκευτικότητα στὴν ἀττικὴ τραγωδία, χωρὶς νὰ ἔχουμε ξεκαθαρίσει πρὶν τὸ σωστό της περιεχόμενο. 'Ο τρίτος, γιὰ νὰ μᾶς παρακολουθήσει, τὸ προχειρότερο καὶ τὸ φυσικότερο ποὺ θὰ ἔχει νὰ κάνει εἶναι νὰ προβάλει τὴ σημερινὴ δική του θρησκευτικότητα—ἢ καὶ τὴν ἀπουσία της—στὸν ἀρχαῖο τραγικὸ κόσμο. "Ετσι, θὰ βρεθεῖ μὲ χαμένο τὸ μονοπάτι ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχή. Κι' ἔπειτα εἶναι ἄλλο τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα στὸν Αἰσχύλο, ἄλλο στὸν Σοφοκλῆ, ἄλλο στὸν Εὐριπίδη. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία εἶταν κατὰ κύριο λόγο δημιούργημα ποιητῶν, ὄχι προφητῶν, μυστικῶν ἢ ἠθικοδιδασκάλων, γι' αὐτὸ καὶ ἡ φυσιογνωμία ποὺ ἔπαιρνε στὴν κάθε εἰδικὴ περίπτωση πιὸ προσωπική, πιὸ ἐλεύθερη, πιὸ ἀδογμάτιστη, πιὸ δημιουργική. Τὸ θέμα εἶναι τεράστιο, περιορίζομαι λοιπὸν ἐδῶ νὰ τὸ ὑποδηλώσω μόνο.

Τὸ δισυπόστατο κοσμολογικοῦ - οἰκείου, ποὺ ἐπισημαίνει μὲ πολλὴ ὀξυδέρκεια, ὁ Τιερρὺ Μωλνιὲ—ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν ἀδιατύπωτη ἀπορία ἂν δὲν γελιέμαι—ἔχει τὴν ἐξήγησή του στὸν ἀκμαῖο τότε ἀκόμα ἐσωτερικὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ Φύση. Δὲν εἶχε ἀκόμα ἐπισυμβεῖ ἡ μοιραία ἐσωτερικὴ διάσπαση, ἡ ἀποκοπὴ τοῦ ὀμφάλιου λώρου, ποὺ ἔκανε στὸ νεώτερο κόσμο τὸν ἀτομικὸ πόνο —παράπονο ἢ ἀνταρσία—νὰ περσέψει. 'Ο ἀρχαῖος ἤξερε τὴν "Υβρη, δὲν ἤξερε τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. 'Απαλλαγμένος ἀπὸ σύμπλεγμα ἐνοχῆς πορευόταν στὴ ζωή. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τοποθέτησή του μέσα στὸν φυσικὸ κόσμο, καὶ συνακόλουθα στὸ σύμπαν, εἶταν αὐτόματη, εὐθεῖα, ἄμεσα κοσμολογική. 'Ο ἀρχαῖος, ἂν νιώθει τὸν ἑαυτό του ἀγωνιστὴ μέσα στὴν πλάση τούτη τῆς πάλης, δὲν τὸν νιώθει κι' ἐξόριστο. Δὲν ὑστερεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντι σὲ μιὰ πέτρα ἢ σ' ἕνα δέντρο. Πολὺ ἀργότερα, σ' ἐποχὴ μὲ διαφορετικὸ τρόπο κρίσιμη, θὰ ἔρθει τὸ ἐξοργιστικὸ αἴσθημα τῆς μεταφυσικῆς ἀπορίας, ἡ πίστη πὼς εἴμαστε προγόνια, αἰωνίως ὑπόδικα μπροστὰ σὲ μιὰ μητριά. Καὶ θὰ ὑψωθεῖ τότε τὸ σπαραχτικὸ αἴτημα γιὰ ἕνα Θεὸ τοποθετημένον ἔξω πιὰ ἀπὸ τὴ Φύση, ποὺ νὰ τὴ διαψεύδει μὲ τὴν παρουσία του, νὰ τὴν κατανικάει, νὰ τὴν ἀνατρέπει, νὰ τὴν ὑποβιβάζει σὲ ἁπλὴ φαινομενικότητα, γιὰ νὰ μᾶς παρηγορήσει καὶ νὰ μᾶς λυτρώσει.

Στὴν ἐποχὴ τῆς τραγωδίας, ὁ φυσικὸς κόσμος μὲ τὶς θεϊκὲς συναρτήσεις του ἂν καταβάλει τὸν ἄνθρωπο, δὲν τὸν καταθλίβει. 'Ο Οἰδίπους μὲ τὴν καταλυτική του τὴν παιριέργεια ν' ἀποκρυπτογραφήσει τὸ ριζικό του δὲν θὰ φανταζόταν ποτὲ—καὶ δὲν θὰ παραδεχόταν — τὸ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα». Τυφλός, προδομένος, νιώθει τὸν ἑαυτό του ὡστόσο καθισμένον πάνω στὰ γόνατα τοῦ Θεοῦ, ὄχι πεσμένον στὰ γόνατα χάμου, ὅπως οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου.

Τρίτο σημεῖο: "Αραγε ἡ «ἀδυναμία πρὸς δρᾶσιν» εἶναι ἡ μυστικὴ φύση τοῦ Χοροῦ; Καὶ μ' αὐτὴν γιὰ μέσο συνδέεται ὁ θεατὴς μὲ τὴ δράση; «Χορὸς θεατῶν», λέει ὁ Μωλνιέ. 'Επικίνδυνος προσδιορισμός. 'Οδηγεῖ δλόϊσια στὴ ρεαλιστικὴ σύλληψη κι' ἑρμηνεία, στὴν ἀποβολὴ τῆς καθαρὰ ὑπερούσιας ὑφῆς τοῦ Χοροῦ. Γιατί, μὴ σκανδαλιστεῖτε καλοί μου ματεριαλιστὲς τοῦ δύο καὶ δύο τέσσερα: ὁ Χορός, σὰν ποιητικὸ ἐπίτευγμα, βρίσκεται πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πράξη τῆς προπαίδειας. Στέκεται σ' ἄλλο ἐπίπεδο, δημιουργεῖ μιὰ τέταρτη διάσταση μέσα στὸ θαυμαστὸ σῶμα τῆς τραγωδίας. 'Η ἀδράνειά του ἡ σοφή, ἡ ἀποχή του ἀπὸ πράξεις—ὄχι ἀπὸ συμμετοχὴ ψυχῆς κι' ἀπὸ συνενοχή—ἔχει γιὰ σκοπό της νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐκπληκτικὴ ἐκείνη, ἀξεπέραστη σὰ σύλληψη λειτουργία ποὺ μετουσιώνει ἀδιάκοπα τὸ συναισθηματικὸ σ' αἰσθητικό, τὸ ἀποκαθαίρει, τὸ ἀποπνευματώνει, τὸ φτερώνει, τὸ λυτρώνει. "Ιδέστε τὶς λυρικὲς παρεμβάσεις τῶν στασίμων ὕστερα ἀπὸ τὶς ὠμὲς συγκρούσεις τῶν παθῶν, τὶς μεταφορὲς σ' ἕνα ἰδεατὸ ἐπίπεδο, ποὺ μετουσιώνουν σὲ κάλλος τὸν πυρετό, τὸ αἷμα σὲ πνεῦμα. 'Απολλώνιο φῶς. Λέγεται αὐτὸ «ἀδράνεια»;

Τέταρτο καὶ τελευταῖο σημεῖο : Μέτρο.—"Υβρις.—Πᾶν μέτρον ἄριστον. Τὸ σχῆμα μοῦ φαίνεται πολὺ ἰσχνὸ γιὰ νὰ βαστάσει τὴν τραγωδία. "Αν τὸ ἐπιμύθιό της εἶταν τόσο παιδαγωγικό, ἀναρωτιέμαι ποῦ θὰ χωροῦσε ἡ «θρησκευτικότητα». Εἶναι μήπως ἡ θρησκεία τοῦ ὠφελισμοῦ; Τὸ χρήσιμο καὶ συμφέρον στὸ ἄστυ; Δὲν ξέρω ποῦ ἀκριβῶς σημάδευε ἡ συνειδητὴ πρόθεση τῶν ποιητῶν· ξέρω ὅμως ὅτι, πάντα, ἡ ποίηση ἄξιζε κι' ἀξίζει γιὰ ὅ,τι ξεπερνάει τὶς προθέσεις της, ὄχι γιὰ ὅ,τι τὶς πραγματώνει. "Αν ἡ σημασία τοῦ 'Ομήρου εἶταν πὼς διεσκέδαζε τοὺς θεουδάρχες τοῦ Η' π.Χ. αἰῶνα, τότε ἡ ζωὴ τοῦ ἔργου του θὰ εἶχε τερματισθεῖ ἐκεῖ. "Οχι: τὸ ποιητικὸ ἔργο ἀρχίζει νὰ γίνεται χρήσιμο στοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ σημεῖο καὶ πέρα ποὺ παύει νὰ εἶναι χρησιμοθηρικό. 'Η μετριοπάθεια τῆς τραγωδίας πῶς ἐξηγεῖται νὰ περιέχει τόσο μεγαλεῖο; Προσέξετε παρακαλῶ πὼς τὸ μεγαλεῖο αὐτὸ ἀπορρέει ἀπὸ τοὺς ἀνατροπεῖς τοῦ νόμου, ὄχι ἀπὸ τοὺς ὑπερμάχους του, ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἁμαρτωλούς: τὸν Προμηθέα, τὸν 'Ορέστη, τὸν Οἰδίποδα, τὴ Μήδεια. Μᾶς εἶπε ὁ Μωλνιὲ πὼς ἡ 'Αντιγόνη καὶ ὁ Κρέων ἔχουν ἄδικο καὶ οἱ δύο. 'Απὸ τὸ διπλασιασμένο ὅμως αὐτὸ ἄδικο εἶναι ποὺ ἀναδίνεται τὸ ἱερὸ ρῖγος τῆς τραγωδίας. Κι' ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα ἄδικα προτιμοῦμε πάλι τὸ μεγαλύτερο, τὸ πιὸ δυσμενὲς στὸ ἄστυ: τὸ ἄδικο τῆς 'Αντιγόνης. Τί συμβαίνει ἐδῶ; Μήπως ἡ τραγωδία ἐπέτυχε τὸ ἀντίθετο ἀπὸ κεῖνο ποὺ ἐπιζητοῦσε;

"Οχι, ἡ τραγωδία δὲν εἶναι τόσο μετριοπαθὴς ὅσο τὸ θέλει τὸ ἐπιμύθιό της. Τὸ πνεῦμα της μᾶς μεταφέρει σ' ἕνα χῶρο ξένο πρὸς τὸ διδακτισμό, σ' ἕνα χῶρο ποὺ δὲν τὸν ὁρίζουν τὰ ἀποφθέγματα ἀλλὰ ἡ ἱερὴ φρίκη. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ὁ χῶρος τοῦ ὑπέρμετρου, τοῦ μαρτυρικοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος νιώθει τὶς τρομαχτικὲς δυνατότητες ποὺ περικλείνει μέσα του, τὸ ὠκεάνειο στοιχεῖο. Τραγικὸ πνεῦμα λέγεται ἐκεῖνο ποὺ βάζει τὴν ἀξιοπρέπεια πιὸ πάνω ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Οὔτε ἡ τραγικὴ καταστροφὴ εἶναι τόσο «μηχανικὴ» ποὺ λέει ὁ Μωλνιέ, μιὰ ἀποκατάσταση ὀφειλόμενης ἰσορροπίας. 'Απόδειξη πὼς πάνω ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπου, δεσπόζει μέσα μας αὐτὸ τὸν πρῶτος ὁ 'Αριστοτέλης ξεκαθάρισε: 'Ο ἔλεος καὶ ὁ φόβος.

'Η τραγωδία δὲν εἶναι ἠθικολογική. Εἶναι ἱερὴ καὶ μυστηριώδης. Σὲ τοῦτο ἔγκειται ἡ θρησκευτικότητά της. "Εχει τὴν ἱερότητα τοῦ θανάτου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Νοεμβρίου 1959

1613/160-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΕΡΙ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Γιὰ τὸν μεσόκοπο ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ μας, αὐτὸν ποὺ πρόλαβε νὰ ζήσει τὸ πνεῦμα καὶ μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, παρωχημένης, οἱ νεώτερες, ταχύτατες ἐξελίξεις τόσο στὸ ἐπιστημονικὸ ὅσο καὶ στὸ κοινωνικὸ πεδίο, ἔχουν ἕνα ἰδιότυπο χαρακτηριστικό: Ἀπογυμνώνουν βαθμιαῖα τὸν κόσμο ἀπὸ τὸ μυστήριό του. Παρακαλῶ νὰ σημειωθῆ πὼς δὲν ἀναφέρω ἐδῶ τὸ σύμπτωμα σὲ τόνο ἐλάσσονα, θρηνητικό. Τίποτα πιὸ μάταιο ἀπὸ τὶς νοσταλγίες ὅταν μιλάει κανένας γιὰ τὴ ζωὴ σὰ φαινόμενο: γιὰ τὴ ζωὴ ποὺ κύριο συστατικό της γνώρισμα ἔχει τὴν κίνηση, τὴ μεταβολή, τὴ φορὰ πρὸς τὰ πρόσω. Νοσταλγία θὰ ἐσήμαινε ἀξίωση ἀπὸ τὴ ζωὴ νὰ μὴν εἶναι ζωή. Προτιμότερο λοιπὸν νὰ ἰδεῖ κανένας φύχραιμα τί χάνεται καὶ πῶς ἀντικαθίσταται. Ὄχι πρακτικά. Ποιοτικά.

Ἀπώλεια, λέμε, τοῦ μυστηρίου. Φυσικά, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ τεχνητὸ μυστήριο, τὸ σχετιζόμενο μὲ ἤθη συμβατικά, ξέβαθα, ὅπως, λόγου χάρη, τὸ γεμάτο φιλολογία «μυστήριο τῆς γυναίκας», ποὺ ἔθρεψε ὡστόσο ὁλόκληρες γενιές. Ἡ τάση νὰ πιστεύει κανένας—ἢ νὰ καμώνεται πὼς πιστεύει—ὅτι ὑπάρχουν ὄντα προικισμένα μὲ ἕνα ὁλέθριο θέλγητρο, «μοιραῖο», ἐξηγεῖται σὲ μέγιστο βαθμὸ σὰν κατάλοιπο τῆς ρωμαντικῆς ὑποτροπῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ξεκινοῦσε ἀπὸ μιὰ διαδικασία ἐξιδανικευτική, ἱστορικὰ ἀξιοσέβαστη, χρονολογημένην ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν τροβαδούρων, κι' ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἐπαφῆς ἐλεύθερης, ἀνυπόκριτης, ἀνάμεσα στὰ δυὸ φῦλα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς καὶ μεγάλοι συγγραφεῖς ἀκόμα, ἔπεσαν θύματα τῆς ὑ-

160-2.

στερορωμαντικῆς ἀφέλειας: Τὰ πιὸ ἀδύνατα σὲ διαγραφὴ πρόσωπα τοῦ Μπαλζάκ, εἶναι οἱ γυναῖκες του, ἰδίως οἱ νέες καὶ ὡραῖες. Μέσα στὴν «Εὐγενία Γκραντὲ» τὸ πιὸ συμβατικὸ πλάσμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ Εὐγενία, ἐνῷ ὁ πατέρας της, ἐπειδὴ ἔχει μελετηθεῖ μὲ μάτι ὀξύ, ἀδυσώπητο, προβάλλει γεμᾶτος ζωὴ κι' ἀλήθεια. Ἀντίθετα: ἀδρὴ σὰ μορφὴ ξεκόβεται ἡ «ξαδέρφη Μπέττα» στ' ὁμώνυμο μυθιστόρημα. Γιατί; Γιατὶ εἶναι ἡ ὠμὴ μελέτη τῆς μοχθηρίας ποὺ παραμόρφωσε μιὰ ψυχὴ φυσικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀδικημένην.

Νὰ ὅμως ἕνα ἄλλο μυστήριο, φαινομενικὰ σχετιζόμενο μὲ τὸ προηγούμενο, ὅμως οὐσιαστικὰ ἄσχετο καὶ βαθύ: Τὸ μυστήριο τοῦ ἔρωτα. Ἀποκαλοῦμε ἔτσι τὴ μυστική, ἀπροσδιόριστη ταραχὴ τῶν αἰσθήσεων ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀμοιβαία ἕλξη καὶ προσέγγιση δυὸ ἑτερόφυλλων πλασμάτων στὰ πρῶτα κυρίως νιάτα, καὶ ποὺ παίρνει μιὰ γεύση καθαυτὸ μεταφυσική. Δὲν ὠφελεῖ, μὲ τὴν πληκτικὴ «σοφία» μας, νὰ κάνουμε τὴ σκέψη πὼς δὲ βαρυέσαι, παγίδα τῆς ζωῆς εἶναι αὐτό, δόλωμα καμουφλαρισμένο, ποὺ ἀποβλέπει στὴ διαιώνιση τοῦ εἴδους. Πρῶτο ποὺ δὲν ξέρουμε γιατὶ καλὰ καὶ σώνει πρέπει νὰ διαιωνίζεται τὸ εἶδος. Καὶ δεύτερο ἡ ἴδια ἡ στιγμὴ εἶναι ποὺ ἔχει ἀξία, ποιότητα, μέγεθος, ἡ αἰώνια στιγμή, ὄχι τὸ ποῦ ἀποβλέπει. Σκεφτόμαστε «λογικά», ὅσοι δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ γευτοῦμε τὴν ἔκσταση, ἢ τὴ γευόμαστε ἀραιὰ καὶ ξεθυμασμένα. Ἂν εἴμασταν τοποθετημένοι στὸ ἐπίκεντρό της, τότε θὰ βλέπαμε πὼς χρωματίζει μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὴ ζωὴ στὸ σύνολό της. Ἀποτελεῖ μιὰν ἰδιότυπη ἐμπειρία. Ὁ κόσμος, εἶναι αὐτὸς ποὺ βλέπουμε. Καὶ αὐτὸ ποὺ βλέπουμε, α ὐ τ ὸ εἶναι γιὰ μᾶς ὁ κόσμος.

Τὸ μυστήριο λοιπὸν τὸ ἀπαθανατισμένο ἀπὸ τὸ «Ρωμαῖος καὶ Ἰουλιέττα»—μὴν ἀπορεῖτε γιὰ τὰ παραδείγματα τὰ παρμένα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, τὴ μεγάλη: αὐτὴ ὑψώνει σὲ μνημεῖα τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου—μήπως χάνεται πιὰ γιὰ πάντα; Πολλὰ εἶναι σήμερα τὰ νεαρὰ πλάσματα ποὺ φθείρουν γρήγορα, λεηλατοῦν, σπαταλᾶνε τὴν ἐωθινή ἀγνότητά τους. Ὄχι τὴν ἄγνοια· τὴν ἀγνότητα. Τὸ μόνο δυσάρεστο σύμπτωμα τοῦ ἀδέσμευτου συγχρωτισμοῦ τῶν δύο φύλων, ὅπως ξέρουμε, εἶναι αὐτὴ ἡ πρόωρη ἐξάντληση τῶν λυρικῶν ἀποθεμάτων. Μπορεῖ βέβαια νὰ μὴ φταίει τόσο ὁ συγχρωτισμὸς ὅσο ἡ γενικὴ μεταπολεμικὴ ἀποσύνθεση, ἡ ἐνισχυμένη στὴν περίπτωση τῆς νεολαίας ἀπὸ φυσικὲς ἀντιδράσεις ἀπέναντι στὰ κρίσιμα χρόνια, τὶς ἀθλιότητες τοῦ πολέμου ποὺ τὴν γαλούχησε, ἡ δικαιολογημένη ἀπὸ τὴν ὀργὴ γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου. Ἔτσι ὅμως ἢ ἀλλιῶς, ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ποιότητα ποὺ μοιάζει νὰ διαρρέει. Θὰ ἰδῆτε συχνὰ παιδιὰ τῆς ἐποχῆς μας νὰ σαρκάζουν τὴ σκηνὴ τοῦ μπαλκονιοῦ τοῦ «Ρωμαίου», κι' αὐτὸ δὲν εἶναι ζήτημα μόδας, γλώσσας, ὕφους. Θὰ ἰδῆτε ὅμως κι' ἄλλα πάλι, νὰ τὴ γεύονται ἔντονα τὴ δική τους τὴν ἔκσταση, καὶ μάλιστα φανερά, στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, μέσα σ' ἕνα δρόμο, ἐκεῖ ποὺ διασχίζετε μιὰ μεγαλούπολη παραδομένη στὸ δαίμονα τῆς σύγχρονης τεχνικῆς μὲ τὸν ἴλιγγο τῆς συγκοινωνίας της, μὲ τὴ φαρμακωμένη ἀπὸ καπνιές, ὑγραέρια, ἰονισμό, ἀτμόσφαιρά της. Ἂν λοιπὸν ὁ ἔρωτας καὶ τὸ μυστήριό του κατέβηκαν ἀπὸ τὸ ἀνθισμένο μπαλκόνι τῆς Βερόνας σ' ἕνα σταχτὶ πεζοδρόμιο, γιὰ νὰ τὸ σβήσουν, νὰ τὸ λησμονήσουν, νὰ τὸ ἐξαγνίσουν, αὐτὸ ἐν εἶναι ἀπαγορευτικό. Εἶναι δραματικὸ καὶ γεμᾶτο νόημα. Τὸ κάτω-κάτω, μὴ γελιόμαστε: Τὰ κατάξερα παιδιὰ ποὺ θὰ σᾶς κοροϊδέψουν σήμερα τὸν «Ρωμαῖο», οὔτε χτές, στὸν καιρὸ τῆς ὑποκρισίας, θὰ τὸν καταλάβαιναν. Σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες τὸ ἀνθρώπινο γένος συγκατέλεξε στὶς τάξεις του καὶ γαϊδούρια.

Ἐρχόμαστε σ' ἕνα ἄλλο μυστήριο, ὅπου τὰ πράγματα δὲν εἶναι πιὰ τόσο ἁπλά. Στὸ μυστήριο τοῦ σύμπαντος. Οἱ σημερινοὶ μεσόκοποι ζοῦμε τὴν ἐποχὴ ὅπου τὸ στερέωμα ἀλλάζει σημασία. Γιὰ τὴν ὥρα, ἔχουμε περιοριστεῖ σὲ δικαιολογημένους ἄλλωστε πανηγυρισμούς: Τὸ διάστημα κατακτήθηκε, ἡ στιγμὴ εἶναι κοσμοϊστορική, μιὰ νέα ἐποχὴ ἀρχίζει κλπ. κλπ. Αὐτὴ εἶναι ἡ μιὰ ἄποψη. Ἡ ἄλλη—ποὺ δὲν σημαίνει καὶ ἀναγκαστικὰ ἀπαισιόδοξη—εἶναι πὼς μιὰ περιοχὴ μυστηρίου, δέους, ρεμβασμοῦ, ἀπογυμνώνεται, καταργεῖται. Τὰ μυστικὰ τοῦ οὐράνιου θόλου θὰ γίνουν αὔριο σταθμητά, τὸ φεγγάρι θὰ ξεπέσει ἀπὸ τὸ λυρικὸ ἀξίωμά του, οἱ ἐρωτευμένοι κ' οἱ ποιητὲς δὲν θὰ μποροῦν πιὰ νὰ τὸ κοιτάζουν μ' ἔκσταση, γιατὶ θὰ ξέρουν πὼς ἐκεῖ - πάνω βρίσκονται ἐγκατεστημένα σύρματα, καλώδια, ὄργανα, πομποί, κεραῖες, πυλῶνες, σκάφανδρα, μετεωρολογικοὶ σταθμοί, ἕνα ὁλάκαιρο ὁπλοστάσιο συνοικίας ἐργατικῆς, ἀπ' αὐτὲς ποὺ διαμελίζουν ἄσπλαχνα τὴ φαντασία. Δὲν λέω πὼς ὁ βίος θὰ γίνει τότε ἀδίωτος, ἀναρωτιέμαι ὅμως ἂν οἱ αὐριανοί, θεραπευμένοι ἴσως ἀπὸ τὴ σημερινὴ λύσσα γιὰ ἀπογύμνωση κάθε πτυχῆς τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ γοητεία της, δὲν θὰ ριχτοῦν σὲ τίποτα τρελλὲς φαντασιοπληξίες, δημιουργίες τεχνητῶν μυστηρίων, ποὺ νὰ ὑγραίνουν λιγάκι τὴν ὀρθολογικὴ ξηρασία τῆς ζωῆς. Ὡς γνωστό, στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων λειτουργεῖ ὁ νόμος τοῦ ἐκκρεμοῦς: Τὸν σημερινὸ ματεριαλιστικὸ παροξυσμὸ μπορεῖ αὔριο νὰ τὸν ἀκολουθήσει μιὰ ἀντίδραση ἀπὸ τὶς πιὸ ἔξαλλες σὲ μυστικοπαθεῖς ἀκροβασίες.

Ὁ ἐσωτερικός μας κόσμος δὲν ἔχει ὑποστεῖ λιγότερες ἀλλοιώσεις. Κατὰ παράδοξο τρόπο, ἐδῶ, στὴν ἐγγύτερή μας περιοχή, στὸ μικρόκοσμο τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἐνστίκτων, ἡ φωταψία δὲν εἶναι «σὲ τόσο ἔντονη. Ὁ φροϋδισμός, ποὺ ἐπεχείρησε τὴν πρώτη μεγάλη, συστηματικὴ κατάδυση, μᾶς ἐφοδίασε μὲ μερικὰ σχήματα γιὰ νὰ κατατάσσουμε τὶς ἐσωτερικές μας ἐμπειρίες, νὰ τὶς κάνουμε νοητὲς κι' ὡς ἕνα βαθμὸ θεραπεύσιμες ὅταν εἶναι φορτικές· δὲν ἔδωσε ὅμως τὴν ἀπώτερη ἐξήγηση τοῦ μύχιου μυστηρίου. Μάθαμε — ὅπου τὸ μάθαμε — τὸ πῶς· δὲν μάθαμε τὸ γιατί. Ξέρουμε πῶς δημιουργεῖται τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα· δὲν μάθαμε τὸ γιατὶ τάχα νὰ δημιουργεῖται. Φυσικά, οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, ποὺ ἔχουν τὴν τάση νὰ συγχέουν τοὺς δύο τούτους ὅρους, νὰ παίρνουν τὸν πρῶτο γιὰ τὸ δεύτερο, μένουν ἱκανοποιημένοι. Δὲν εἶναι λόγος καὶ γιὰ νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ κόμπος λύθηκε. Τὸ μυστήριο τοῦ ἔξω στερεώματος ἀναρωτιέμαι ἂν δὲν ἔχει καταφύγει, ὀχυρωθεῖ στὸ μέσα.

Θὰ προσέθετα ἕνα τέταρτο μυστήριο, ποὺ διατρέχει κι' αὐτὸ μιὰ κρίση ἔντονη στὸν καιρό μας. Ὅμως εἶναι θέμα ποὺ χρειάζεται χῶρο—ξαντλημένον σήμερα. Μὲ τὴν ἄδειά σας λοιπὸν θὰ τὸ ἀναβάλω γιὰ τὴν ἐρχόμενη Τετάρτη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΦΙΛΕΛΛΗΝΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Νοεμβρίου 1959

1 6131161-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΙΔΩΛΑ ΚΑΙ ΕΞΑΡΣΕΙΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δοκιμάσαμε ν' ἀπαριθμήσουμε, τὴν περασμένη Τετάρτη, κάποιες περιοχὲς τοῦ «μυστηρίου» ποὺ οἱ ἐξελίξεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ εἴτε φώτισαν εἴτε ἀπογύμνωσαν μονάχα. Θυμίζω πὼς μιλᾶμε ἐδῶ περισσότερο γιὰ τὸ α ἴ σ θ η μ α τοῦ μυστηρίου, ποὺ εἴταν, σὲ καιροὺς περασμένους, μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς γεύσεις τῆς ζωῆς, παρὰ γιὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ μυστήριο, δηλαδὴ γιὰ τοὺς ἄγνωστους ὅρους ποὺ διέπουν ἕνα ζωϊκὸ φαινόμενο, γιὰ τὸ «τί» καὶ τὸ «γιατί», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ μέγας ἐκεῖνος ἐραστὴς τοῦ ἀπολύτου, ὁ δόκτωρ Φάουστος τοῦ Μάρλωου. Οἱ περιοχὲς ποὺ ἐπισκοπήσαμε πρόχειρα εἶναι: τὸ μυστήριο τοῦ ἔρωτα, τὸ μυστήριο τοῦ σύμπαντος, τὸ μυστήριο τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου. Θὰ ἰδοῦμε σήμερα ἕνα ἄλλο μυστήριο, ποὺ ἀπασχόλησε τὸν ἄνθρωπο, ἴσαμε χτὲς τουλάχιστον, ὅσο κανένα ἄλλο. Βιάζομαι νὰ ἐξηγήσω πώς, μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τούτη, δὲν δοκιμάζω νὰ ἐξαντλήσω τὶς περιοχὲς τῶν μυστηρίων. Εἴταν ἀσύγκριτα περισσότερες, γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς διαφορετικὲς ἕδρες ἑνὸς καὶ τοῦ ἰδίου πρίσματος μέσ' ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἔβλεπε ν' ἀναλύεται τὸ φῶς τῆς ζωῆς. Σ' ἐποχὲς παρωχημένες —πρωτόγονες ἂν θέλετε— τὸ αἴσθημα τοῦ μυστηρίου χρωμάτιζε τὰ πάντα. Ἂς μὴ τὶς ποῦμε ὅμως ἐποχὲς πρωτόγονες, γιατὶ αὐτὸ δὲν λέει τίποτα τὸ συγκεκριμένο· ἂς τὶς ποῦμε ἐποχὲς θρησκευόμενες. Ὁ ἄνθρωπος, τότε, ἔτρεφε τὸ ἐνδόμυχο αἴσθημα πὼς ζεῖ μέσα σ' ἕνα θαῦμα.

Τὸ ὕφος ποὺ ἔχει ἡ κοινὴ συνείδηση σὲ κάθε ἐποχὴ —καὶ ποὺ εἶναι σύνθεση ἀπὸ ὅ,τι οἱ συγκαι-

ρινοὶ αἰσθάνονται, στοχάζονται, διδάχτηκαν, ἀνακαλύπτουν, σὲ στενὴ πάντα συνάρτηση μὲ τὴ λογικὴ τῆς ἱστορικῆς τους ὥρας—τὸ ὕφος λοιπὸν αὐτό, χρωματίζει στὴν ἀντίληψή τους τὰ πάντα μ' ἕνα δεσπόζοντα τόνο. Τῆς δικῆς μας κοινῆς συνείδησης ὁ δεσπόζων τόνος εἶναι ἕνας ἐκλαϊκευμένος, ἄρα ἁπλοποιημένος θετικισμός. Εἴμαστε ἀπὸ πεποίθηση ἢ ἀπὸ κεκτημένη ταχύτητα, ὁμολογημένα ἢ ἀνομολόγητα, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ματεριαλιστές. Ἡ θουμαστή, ἔπειτα, πρόοδος τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς μᾶς ἔχει καταπλήξει, μᾶς ἔχει πάρει τὴ μιλιὰ—εἶναι φυσικὸ Κράμα ἀπὸ θαυμασμὸ καὶ περηφάνεια μᾶς κατέχει. Βλέπουμε τὸν κόσμο στὸ ἑξῆς πίσω ἀπὸ ἕνο πλέγμα ἀπὸ ἐξισώσεις.

Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γιατί, χωρὶς νὰ τὸ καλοκαταλάβουμε κι' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, πάψαμε νὰ πιστεύουμε στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, στὸν «ἄλλο κόσμο». Τὸ περιλάλητο πρόβλημα αἰωνιότητα ἢ ἀνυπαρξία, σταυρὸς γιὰ τόσες καὶ τόσες γενιές, παταργήθηκε, δὲν λύθηκε. Ἡ ἄρση του ἦρθε ἀπὸ ἄλλο δρόμο.

Ἂς μὴ διαστοῦν νὰ μὲ διασβεβαιώνουν πὼς αὐτὸ εἶναι φέμα, πὼς ὑπάρχουν, ἀπεναντίας, ἑκατομμύρια θρησκευόμενοι ἄνθρωποι σήμερα στὸν κόσμο ποὺ πιστεύουν ἀκράδαντα στὴ μέλλουσα ζωή, φροντίζουν γι' αὐτήν, προετοιμάζονται, ρυθμίζουν τὸν ἐγκόσμιο βίο τους ἀνάλογα. Τὸ ξέρω. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι αὐτό. Τὸ ζήτημα εἶναι τί ἐπιτρέπει καὶ τί δικαιολογεῖ τὸ αὐθεντικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας. Ἂν τὸ αὐθεντικὸ πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς, γινόμενο τῶν ἐπιστημονικῶν, ἱστορικῶν, φιλοσοφικῶν, κοινωνικῶν, κοσμοθεωρητικῶν συνθηκῶν της, προσδιορίζει τὴν πεποίθηση πὼς ἡ ζωὴ ἐξαντλεῖται στὸ ἐντεῦθεν, τότε ἡ πίστη τῶν ἄλλων, ὁσοιδήποτε κι' ἂν εἶναι αὐτοί, κι' ὁσοδήποτε ἀξιοσέβαστοι, μοιάζει μὲ κάτι σὰν αἵρεση. Εἶμαι βέβαιος πὼς πολλοὶ ἀνάμεσά μας ποὺ εἴτε δὲν βρῆκαν τὸν καιρὸ ποτὲ ν' ἀναλύσουν τὸν ἑαυτό τους, εἴτε ἀπόφυγαν γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο νὰ τὸ κάνουν, ἂν τὸ δοκίμαζαν γιὰ μιὰ στιγμή, καὶ μὲ εἰλικρίνεια, θὰ ἔβλεπαν ἀπορημένοι πώς, ἀνεἰδοποίητα, βουβά, σὰ μέσα στὴ νύχτα, ἡ πίστη τῶν παιδικῶν τους χρόνων σὲ μιὰ μέλλουσα ζωὴ τοὺς ἔχει ἐγκαταλείψει. Φταίνε σ' αὐτὸ οἱ συνθῆκες τῆς γύρω ζωῆς, τὸ διάχυτο πνεῦμα της, ἡ αὐτόματη διδαχή της. Δὲν φταίει ἡ ἀφηρημένη, θεωρητικὴ ὀλιγοπιστία.

Ἡ πίστη ὅμως στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ὁσοδήποτε ἁπλοϊκὴ κι' ἂν φαίνεται στοὺς μέν, ἱερὴ στοὺς δέ, εἶταν ἕνας ὅρος ποὺ ἔδινε στὴν ἀνθρώπινη ζωή, καὶ στὸ φαινόμενό τοῦ κόσμου γενικότερα, μιὰν εἰδικὴ διάσταση. Αὐτὸ εἶταν τὸ μυστήριο τῶν μυστηρίων. Γιὰ νὰ τὸ ἐκτιμήσουμε δὲν ἔχουμε παρὰ ν' ἀνατρέξουμε στὴν ἀρνητικὴ πλευρά του. Ὄχι στὴν ἀπιστία, ποὺ εἶναι ἀπουσία προβλήματος, ἠρεμία, ἄρα ἀδράνεια, ἀλλὰ στὴν ἀγωνία γιὰ τὸ ναὶ ἢ ὄχι, στὴ δίψα γι' ἀθανασία, στὸν τρόμο μήπως ὁ πόθος ἀπομείνει χωρὶς ἀπόδοση. Καὶ πάλι, ἀπὸ τοῦ Μπέρξον τὴ στάση, ποὺ ἔλεγε πὼς ὅταν συλλογίζεται τὸ θάνατο «εἶναι ἡ περιέργεια ποὺ κυριαρχεῖ» μέσα του, ἂς προκρίνουμε καλύτερα τοῦ Οὐναμοῦνο τὸ μεσογειακό, ἱσπανικὸ πόθος. Τὸ «τραγικὸ αἴσθημα» τῆς ζωῆς, προσδιορίζεται κατ' αὐτόν, στὸ ὁμώνυμο δοκίμιο—μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ πυραχτωμένες ἀνθρώπινες μαρτυρίες ποὺ ἔχουν ποτὲ γραφτεῖ—σὰν ἐναγώνια δίψα μας γι' ἀθανασία. Κι' ὅμως! μποροῦμε ἴσως νὰ προχωρήσουμε ἕνα βῆμα πέραν τοῦ Οὐναμοῦνο. Μποροῦμε, ἀναλύοντας ὄχι πιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀγωνία ἀλλὰ τὴ ρίζα της, τὴν ἀφετηρία της, νὰ καταλάβουμε κάτι ἐπιμελέστατα ὡστόσο κρυμμένο: Πὼς πίσω ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ μεταθανάτια ζωὴ θρηνεῖ ἀπαρηγόρητος ὁ καῦμός μας γιὰ τὸ ἐφήμερο τῆς ζωῆς τούτης—πρᾶγμα πολὺ διαφορετικό. Τὴ ζωὴ θέλουμε νὰ διαιωνίσουμε, ὄχι τὸ θάνατο. Ἡ μεγάλη μας ἀρρώστια, ἡ συναισθηματικὰ ἀγιάτρευτη, εἶναι ὁ Χρόνος. Ἀπὸ α ὐ τ ὴ τὴν πληγὴ μᾶς φεύγει τὸ αἷμα, ἀκατάσχετο. Φανταζόμαστε λοιπὸν —φανταστήκαμε—τὸν Παράδεισο σὰ μιὰν ἀνέσπερη νιότη, μέσα σὲ μιὰν ὁλόδροση ἀγκαλιὰ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, κάτω ἀπὸ δέντρα γλυκόθροα, ἀνάμεσα σὲ τραγουδιστὲς πηγές. Εἶναι περισσότερο μιὰ ἀναδρομὴ σ' ἕνα παραδεισιακὸ παρελθὸν — ὁ «ἀπολεσθεὶς Παράδεισος» — παρὰ μιὰ προβολὴ σ' ἕνα μακάβριο μέλλον τ' ὄνειρό μας. Καὶ ζοῦμε — πιστοὶ καὶ ἄπιστοι — μέσα σὲ μιὰ δραματικὴ ἀντίφαση: Ὅτι, ἐνῶ πονᾶμε βαθύτατα γιὰ τὴ ροὴ τῶν πάντων, γιὰ τὴ φθορὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας, τῶν δικῶν μας, καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὴν ἄλλη πὼς διαφορετικὰ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει μέσα στὸν κόσμο τοῦτο τὸν ἀνάλγητο καὶ τρισαγαπημένο. Καταλαβαίνουμε πὼς ἡ ὁμορφιὰ εἶναι ἀλληλένδετη — κάτι περισσότερο: ταυτόσημη — μὲ τὸ ἐφήμερο, πὼς τὸ νόημα τῆς νιότης εἶναι ἡ στιγμή, πὼς ὅλα ἔχουν ἕνα δραματικό, συγκινητικὸ κάλλος. Αὐτὸ εἶναι τὸ πραγματικὰ τραγικὸ νόημα τῆς ζωῆς.

Νὰ λοιπὸν ἡ γεύση ἑνὸς μυστηρίου ποὺ χάθηκε. Χάθηκε; Ἂν τὸ θεωρήσουμε σὰν μυθολογικὴ παράσταση καὶ μόνον, εἴδωλο, τότε ἔχει ξεθωριάσει. Ἂν ὅμως τὸ ἀντικρύσουμε στὴν ἐσώτερή του τὴν οὐσία, σὰν καϋμό, τότε θὰ ἰδοῦμε πὼς εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν ὕπαρξή μας. Θάλεγε κανεὶς πὼς ζοῦμε μόνο καὶ μόνο γιατὶ ἀναζητοῦμε κάποιαν αἰωνιότητα, στὸ ἐντεῦθεν ἢ στὸ ἐκεῖθεν. Τὴ συμπεριφορά μας τὴν προσδιορίζει, στὶς ὑψηλότερες στιγμές της, ὅπως, κάποτε, καὶ στὶς εὐτελέστερες, ἡ ὁρμὴ γιὰ διάρκεια, μιὰ γεμάτη περιπάθεια φορὰ ποὺ, ἐξ ὁρισμοῦ, ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ μάκρος τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Οἰκοδομοῦμε κατοικίες, ναοὺς καὶ ἰδεολογίες γιὰ τοὺς ἐπερχόμενους, δημιουργοῦμε οἰκογένειες γιὰ νὰ προεκτείνουμε τὴν ὕπαρξή μας καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅριά μας, θησαυρίζουμε γιὰ τὰ παιδιά μας ἢ καὶ χωρὶς παιδιά, γιὰ τὴν ἀποθησαύριση. Τί εἶναι ἡ ἠλίθια αὐτὴ συσσώρευση τοῦ πλούτου; Τί ἄλλο ἀπὸ ἕνα χυδαῖο σύμβολο τοῦ πάθους γιὰ διάρκεια, προσκόλληση στὰ ὑλικότερα, δηλαδὴ στὰ ὑποθετικὰ «στερεότερα», συστατικὰ τῆς ζωῆς; Καὶ ἡ σοφία μας, καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, τῆς τέχνης, σὲ τί ἄλλο ἀποβλέπουν παρὰ στὴ διαιώνιση; Μόλις τὸ πάθος αὐτὸ γιὰ ξεπέρασμα τοῦ πεπερασμένου καταπέσει, μόλις ἡ φορὰ ἐλαττωθεῖ, σημειώνονται φαινόμενα μηδενισμοῦ καὶ ἠττοπάθειας, ἔρχονται ἐποχὲς παρακμῆς, ὄντα πεισιθάνατα βγαίνουν στὸ φῶς, αὐτοεκμηδενιζόμενα, ἐξαντλημένα. Θάλεγε κανένας πὼς τὸ ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ στὴ ζωὴ παρὰ μόνον ἂν προεξοφλεῖ ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν μεταγενεστέρων.

Ὁ δυναμισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι μόνο τυφλὸ ἔνστικτο. Εἶναι καὶ θερμοκρασία, πάθος. Τρέφεται μὲ εἴδωλα, παραστάσεις, γιὰ τοῦτο καὶ παίρνει τὴ μορφὴ τῆς μυστικοπαθείας, τῶν μεγάλων μυστικοπαθῶν κινημάτων. Στὴν ἐποχή μας γνωρίσαμε τὴ μυστικοπάθεια τοῦ ματεριαλισμοῦ — φαινομενικὴ μόνον ἀντινομία, περιορισμένη στὶς λέξεις—κι' αὐτὸ μᾶς δείχνει, στοὺς κόλπους ἀκριβῶς μέσα μιᾶς κοσμοθεωρίας ἀντιμεταφυσικῆς, τὴν ἀντοχὴ τοῦ διαιωνιστικοῦ ἐνστίκτου, τὴν ἱκανότητά του νὰ μεταμφιέζεται γιὰ νὰ διαρκεῖ, νὰ δημιουργεῖ τὶς ἐξιδανικευτικές του, ὠστικὲς ἐξάρσεις. Περνᾶμε σήμερα τὴ φάση τῆς αὐτοαναιρούμενης μυστικοπάθειας. Εἶναι μιὰ κατάσταση ποὺ θέλει ν' ἀποχωρίσει τὴν ἔξαρση ἀπὸ τὴ συγκίνηση, τὸ ὅραμα ἀπὸ τὸ αἴσθημα τοῦ μυστηρίου· ν' ἀπομονώσει τὸ πρῶτο· νὰ διασύρει τὸ δεύτερο· νὰ ἐξηγήσει τὸν κόσμο μὲ λέξεις. Νὰ δαμάσει τὸ αἴνιγμα ντύνοντάς το μὲ μιὰν ὁρολογία ποὺ μοιάζει γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ τὸ ἐξημερώνει. Γιὰ τὴν ἐποχή μας, τὸ φαινόμενο τοῦ σύμπαντός εἶναι ζήτημα στατιστικῆς: Κάτι στάθμητό, ὑπολογίσιμο, προβλέψιμο, ἄρα ἄλογο — ὄχι ὑπέρλογο. Ἄλογο καὶ παράλογο. Ὅσοι πιέζονται ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἀγωνιοῦν. Ὅσοι βασίζονται στὸ πρῶτο, μεγαλαυχοῦν κι' ἐφησυχάζουν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Νοεμβρίου 1959

16131162

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΕΡΙΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΘΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιὰ παλιά, παροιμιακὴ στιχομυθία, ἔλεγε περίπου: «—Ἔπιασα τὸν κλέφτη! —Ἄσ' τονε. —Τὸν ἀφήνω μὰ δὲν μ' ἀφήνει». Αὐτὸ ἐσήμαινε πὼς ὑπάρχουν θέματα ποὺ ἔτσι καὶ τ' ἀνακινήσει κανένας, δὲν ξεμπλέκει εὔκολα. Τὰ ἐρωτήματα γεννοῦν ἐρωτήματα, οἱ ἀπορίες ἄλλες ἀπορίες. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν πρόσφατων ἄρθρων τῆς Τετάρτης. Γράφοντάς τα, ἤξερα καλὰ πὼς ἡ συζήτηση αὐτὴ περὶ «μυστηρίων»—ἢ, ἀκριβέστερα, περὶ τοῦ αἰσθήματος τοῦ μυστηρίου, τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου—θὰ σκαδαλίση δύο εἰδῶν ἀνθρώπους: τοὺς πιστεύοντας καὶ τοὺς μὴ πιστεύοντας. Δηλαδὴ ὅλους πάνω κάτω. Γιατὶ ἔξω ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς κατηγορίες, δὲν ἀπομένουν παρὰ οἱ κυμαινόμενοι, οἱ ἀναποφάσιστοι, ἐκεῖνοι ποὺ ἀναρωτιόνται. Καὶ φαίνεται—ὅσο κι' ἂν τὸ πράγμα μοιάζει παράδοξο—πὼς στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ ἀναλυτικοῦ πνεύματος, τῆς ἔρευνας, τῆς ἀδιακρισίας, οἱ ἀγκυροβολημένοι, δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι μὲ τελειωτικὲς καὶ ξεκαθαρισμένες πεποιθήσεις, εἶναι ἀσύγκριτα περισσότεροι ἀπ' ὅσο μοιάζει πιθανό.

Ὥστε τὸ λάθος γιὰ τὴ διαιωνιζόμενη συζήτηση, δὲν εἶναι ὁλότελα τοῦ ὑπογραφόμενου—νὰ ὁ σκοπὸς τῶν ἐξηγήσεων ποὺ προηγήθηκαν. Χρειάζονται ὅμως ἀκόμα δύο. Τὶς δίνω: Ἡ πρώτη εἶναι πὼς ἀπαντῶ σ' ὅποιο ἐρώτημα ἔχει ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον, δηλαδὴ σ' ὅποιο ἐρώτημα δὲν κρύβει ἕτοιμη ἀπάντηση, προκατάληψη, ἐμμονὴ σὲ παρμένη θέση. Οἱ θέσεις εἶναι γνωστὲς καὶ δὲν ἔχουν τίποτα καινούργιο νὰ μᾶς προσφέρουν. Ἡ δεύτερη ἐξήγηση εἶναι πολὺ πιὸ γενική: Ὅσα γράφονται ἐδῶ κατὰ καιρούς, γιὰ ζητήματα κάπως εὐρύτερα, οὔτε ποιότητα οὔτε ἀξίωση φιλοσοφικὴ ἔχουν. Γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ! Εἶναι μονόλογοι, ἢ καὶ διάλογοι ἔμμεσοι, ξεκινημένοι ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο ποὺ διαλογίζεται ἁπλά, μὲ αὐτοτέλεια, μέσα στὰ διασταυρούμενα ρεύματα τοῦ καιροῦ μας. Ἀπόδειξη ἡ ἀπουσία προσπάθειας νὰ θεμελιώνονται οἱ ἀπόψεις του σὲ ἀξιώματα, συστήματα, αὐθεντίες. Τέλος καὶ τοῦτο: Τὸ νὰ διαλογίζεται ἕνας ἄνθρωπος στὸν καιρό μας, εἶναι πολὺ πιὸ αὐτονόητο, ἀναπόδραστο, παρὰ σ' ὁποιονδήποτε ἄλλον καιρό. Ἂν ἔχει ἕνα πνευματικὸ ἀγαθὸ ἡ ἐποχή μας, εἶναι πὼς, στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ δογματισμὸ — ἀγαθὸ ἀρκετὰ παλαιότερο — προσέθεσε μερικὰ θετικὰ ἐρεθίσματα: Τὶς σύγχρονες δογματικὲς ψυχώσεις. Τὶς πολὺ πιὸ ἀπόλυτες, πιὸ σκληροτράχηλες, ἀπὸ τὶς παλιές. Ἀπὸ τὴν προστριβὴ λοιπὸν δογματισμοῦ νεοφώτιστου μὲ ἀντιδογματισμὸ ἀθεράπευτο, ξεπηδάει ἡ σπίθα ποὺ δίνει νόημα, γεύση, στὶς σύγχρονες ἀνιχνεύσεις.

Εὐγενικοὶ ἀναγνῶστες, ποὺ δὲν ἔχω λόγο νὰ βάζω σ' ἀμφιβολία τὴν εὐθύτητά τους, μοῦ ζητᾶνε νὰ διευκρινίσω τί ὑπονοοῦσα μὲ τὸ «πῶς» καὶ τὸ «γιατί», στὸ ἄρθρο μου τῆς 11 τρέχοντος. Ἡ πρόταση ἐκείνη, εἴταν ἡ ἀκόλουθη: Μάθαμε, χάρη στὰ φῶτα τῆς ἐπιστήμης, πῶς δημιουργοῦνται κάποιες περιπλοκὲς τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς, δὲν μάθαμε ὅμως τὸ γιατί νὰ δημιουργοῦνται. Ἡ ἐρώτηση ποὺ ἤθελα νὰ ὑποβάλω ἔτσι—δὲν τ' ἀρνιέμαι—εἴτανε ἂν τὸ θετικιστικὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας κατορθώνει ν' ἀνατρέξει στὰ πρῶτα αἴτια, ἢ ἂν περιορίζεται ἄθελά του στὰ φαινόμενα μόνο. Ρίχνουμε ἄραγε ἕνα πλετο φῶς σ' ὅ,τι ψηλαφοῦμε, ἢ μήπως ἐξημερώνουμε τεχνητὰ τὸ αἴνιγμα τοῦ κόσμου, ντύνοντάς το μὲ ὁρολογίες λόγιες καὶ ἀδειανές; Ξέρω πολὺ καλὰ πὼς μιὰ τέτοια ἀξίωση ἀναδρομῆς στὰ ἀπώτερα, μπορεῖ νὰ μοῦ κατηγορηθεῖ γιὰ ὑποκριτικὰ μεταφυσικὴ τάση. Ἢ καὶ ἁπλούστερα ἀκόμα: γιὰ ἀδυναμία καλλιτεχνικὴ νὰ ἡδονίζεσαι μὲ τὴν ἀμφιβολία, μὲ τὴν περιέργεια, μὲ τὸ μυστηριῶδες. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι καταστάσεις ἀνθρώπινες, νοητές. Νὰ τὶς ἀρνηθῶ θὰ εἴταν ἰσχυρισμὸς ποὺ δὲν θὰ εἶχε ἀντικειμενικὴ ἀξία. Τὸ μόνο ποὺ μπορῶ νὰ κάνω, εἶναι νὰ βεβαιώσω πὼς δὲν ξεκινῶ ἀπὸ καμμιὰν ἀπολύτως πεποίθηση. Δὲν διαφημίζω τὰ προϊόντα καμμιᾶς κοσμοθεωρίας. Ὑποψίες, ἀπορίες, ἀνησυχίες ἐκφράζω. Καὶ πάλι, οἱ πρῶτες εἶναι τόσο ἀβέβαιες ὅσο οἱ τελευταῖες. Ἄμποτε νὰ ἐκδηλώνουν κάτι ἀπὸ τὴ διψαλέα συνείδηση τῶν καιρῶν μας. Ἀπὸ τὸ στοιχειωμένο αὐτὸ ζῶο ποὺ ἔχει ὀρθωθεῖ πάνω σ' ἕναν τάφο νιοσκαμμένο καὶ ὁσμίζεται γύρω ἀνήσυχο τοὺς ἀνέμους τοῦ κόσμου, κάτω ἀπὸ ἕναν ἀνταριασμένο οὐρανό.

«Πῶς» καὶ «γιατί». Ἄλλοτε, ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἀνθρώπινης σοφίας βασιζόταν σὲ προεξοφλήσεις. Ἐπαιρνε γιὰ δεδομένο πὼς ποτὲ δὲν θὰ φωτιστεῖ τὸ ἐσωτερικὸ σκοτάδι, ποτὲ δὲν θὰ ἐξερευνηθεῖ τὸ διάστημα, ποτὲ δὲν θ' ἀνιχνευτεῖ ὡς τὶς ἔσχατες ἀρθρώσεις της ἡ ὕλη. Ποτὲ δὲν θὰ διακριβωθεῖ ἂν ὁ κόσμος ἔχει ὑπόσταση ἀντικειμενικὴ ἢ ὑποκειμενική. Τὰ περιθώρια τῶν θετικῶν γνώσεων ἐπέτρεπαν τότε κάποιες προεξοφλήσεις, ὅπως καὶ τοὺς ἀντίστοιχους φιλοσοφικοὺς ρεμβασμούς. Σήμερα δὲν τὸ ἐπιτρέπουν πιά. Μποροῦμε ν' ἀνατρέψουμε τὶς «βουλὲς τοῦ Ὑψίστου» ἀλλάζοντας τὰ γένη τῶν ὄντων. Αὔριο θὰ προκαθορίζουμε τὰ φῦλα. Ἡ βιολογία πάει νὰ γίνει θερμοκήπιο τεράτων. Περιορίζομαι σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ γιατὶ μοιάζει ἡ πιὸ μυστική, ἡ ἱερότερη. Ἀγγίζει τὸ ἀνέγγιχτο λίκνο τῆς ζωῆς. Καὶ μόνη ὅμως ἡ ἰδέα πὼς προσεγγίζουμε ἐκεῖ, ἀπογύμνωσε κόλας τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἱερότητά της. Μιὰ διαδικασία ποὺ μπορεῖτε νὰ τὴν ἀναλύσετε ὡς τὸ ἔσχατο ὅριο, ὡς τὸ σημεῖο δηλαδὴ ποὺ νὰ ἐπιτρέπονται οἱ παρεμβάσεις σας, ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνεστε ἐσεῖς ὁ χειριστής της, ὁ ἐξουσιαστής της, μεταβάλλεται αὐτόχρημα σὲ μηχανισμό. Ὅσο κι' ἂν μοιάζει αὐτὸ ποὺ λέω ἐδῶ καταγγελία, δὲν εἶναι ὡστόσο παρὰ ἁπλὴ διαπίστωση. Γιὰ ν' ἀνορθώσετε τὴν ἰδέα τῆς ἱερότητας ὕστερα, ποὺ τὴν κρίνετε ἴσως χρήσιμη γιὰ τοὺς ἄλφα, βῆτα, γάμα λόγους, θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπιστρατέψετε μιὰν ὁλάκερη ἰδεολογικὴ μεγαληγορία. Ἡ μεγαληγορία, ὅταν ἐξυπηρετεῖ μιὰ πρακτικὴ ἀνάγκη καὶ δὲν ἔχει βαθύτερο περιεχόμενο, ἀποχρῶντα λόγο ἀνώτερο, λέγεται δημοκοπία. Δέχομαι νὰ εἶναι μηχανισμὸς ὁ κόσμος, ἡ ζωή, δὲν δέχομαι ὅμως νὰ λιβανίζεται αὐτὸς ὁ μηχανισμός. Εἶναι μιὰ κακόπιστη, χυδαία εἰδωλολατρεία. Εἰδωλολατρεία δίχως θεότητα, ρῖγος, συγκίνηση, ποίηση, πίστη.

Ἡ σοφία μας εἶναι ἀκόμα νεοφώτιστη. Δὲν ἔχει γίνει συνείδηση. Ὅταν γίνει, θὰ χρειαστεῖ νὰ κάνει βασικὲς ἀναθεωρήσεις. Θὰ χρειαστεῖ ν' ἀπαντήσει στὸ γιατί ζοῦμε. Μὴ βλέπετε τώρα, ποὺ τὴ μεθᾶνε ἀκόμα οἱ νεόκοποι νεανικοὶ ἐνθουσιασμοὶ γιὰ τὰ ξεκινήματα, τὶς μεγάλες ἀλλαγές, τὶς πρακτικὲς μεταρρυθμίσεις. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἰσάριθμα ἄλλοθι. Γυρίζουν τὴν προσοχὴ ἀλλοῦ, τροφοδοτοῦν μὲ βραχυπρόθεσμους στόχους τὸ δαίμονα τοῦ ἀπολύτου. Αὔριο, μιὰ μέρα, ὁ δαίμονας αὐτὸς ποὺ φωλιάζει μέσα μας, θὰ βρεθεῖ πρόσωπο μὲ πρόσωπο μπροστὰ σὲ κάτι ποὺ σήμερα παραμένει καθαρὰ ἀδιανόητο. Τὸ χάος. Τότε θὰ χρειαστεῖ νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὴν κυνικὴ παραδοχὴ μιᾶς ζωῆς ποὺ θὰ εἶναι ἀπροβλημάτιστη ἀλλὰ καὶ ἀποκτηνωτικὰ αὐτοεπαναλαμβανόμενη, ἄσκοπη, καὶ στὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἔμμεσης αὐτοκτονίας ἀπὸ ἐγκατάλειψη, μαρασμὸ καὶ πλήξη. Ἡ τιμωρία τῆς ἀκμῆς εἶναι ἡ παρακμή. Νὰ ἕνα ἱστορικὸ μάθημα ποὺ πάντοτε τὸ ξεχνᾶμε.

Ὑπάρχει ὅμως κι' ἕνα ἄλλο, αἰσιόδοξο ἐνδεχόμενο: Νὰ ἀνακαλύψει ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος στὴ ζωὴ ἕνα σκοπὸ ἄλλον ἀπὸ τὴ μηχανικὴ αὐτοεπανάληψή της. Ἕνα σκοπὸ εὐγενέστερο, ὑψηλότερο. Πότε, στὸ πῶς, θὰ ἔχει προσθέσει ἕνα γιατί. Καὶ θὰ ἔχει καταλάβει πὼς δὲν εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ δικαιολογεῖ τὴ ζωὴ ἀλλὰ τὸ δεύτερο.

Δὲν εἶναι ἀπαστράπτουσα περιοχὲς ἡ ζωή. Εἶναι πάθος. Ὑψηλὸ ὅμως τάχα, ἢ πεζό, ἔχουσιο πάθος;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

16131163.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Δεκεμβρίου 1959

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΑΖΩΧΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ Κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ ἀνθρωπάκος, κουβαριασμένος πάνω στὴν καρέκλα του, τρίβοντας μὲ ἀγαλλίαση τὰ καβουριασμένα του δαχτυλάκια, μοῦ ἔπλεκε τὸ ἐγκώμιο τοῦ προϊσταμένου του κι' ἔσταζε μέλι. Τὸν προϊστάμενο αὐτόν, τὸν ἤξερα—ἔτυχε νὰ τὸν ξέρω: Κτηνάνθρωπος τοῦ «μοντέρνου» καὶ μεγαλόσχημου τύπου. Ρηξικέλευθος ἀπὸ ἀσυνειδησία. Αὐθάδης. Γεμάτος στόμφο. Ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὴν πανουργία νὰ μεταμφιέζουν σὲ βιοθεωρία τὸν ἀναρριχητικό τους οἶστρο. Βιοθεωρία προσαρμοσμένην, φυσικά, στὸ ἐπικρατέστερο πρότυπο τῆς στιγμῆς: Ἕναν καιρὸ μουσολινοειδής, ἀργότερα σταλινοπρεπής, σήμερα κάτι ἀνάλογο, ὁ «δυναμικὸς» αὐτὸς ἄνθρωπος εἶχε στὸ βάθος ἕνα καὶ μόνο τάλαντο: νὰ ἐξευτελίζει τὸν κάθε ὑποταχτικό του. Νὰ τὸν ἐκμηδενίζει, νὰ τὸν μεθάει, νὰ τὸν ὑποδουλώνει μὲ τὴν αὐτοπεριφρόνηση.

Καὶ ὁ ἀνθρωπάκος μου εἴταν κατενθουσιασμένος. Προσπαθοῦσα νὰ ψυχολογήσω ἂν ὅσα λέει τὰ λέει γιατὶ συλλογίζεται πὼς μποροῦν νὰ μεταδοξοῦν, ἢ γιατὶ τὰ πιστεύει. Μὲ θλίψη μου κατέληξα στὸ δεύτερο. Ἡ ὑποκρισία δὲν μπορεῖ νὰ ἐφεύρει τόσα ἐπιφωνήματα γνήσιου θαυμασμοῦ, τόσες λυρικὲς ἐξάρσεις. Ἡ ὑποκρισία, σὲ κάποια στιγμή, φευγαλέα ἔστω, θὰ προδοθεῖ—φτάνει νὰ τῆς ἔχετε στήσει καρτέρι. Ὄχι: ἐδῶ εἴταν ὁ πιὸ αὐθόρμητος φόρος τιμῆς ποὺ καταβάλλεται ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, καὶ μέσα σὲ μιὰ κατάσταση ἐκστατική. Τὸ φαινόμενο ἄξιζε εἰδικὴ μελέτη.

Δὲν ἔχω τὸν καιρὸ νὰ τὴν κάνω, καὶ προπάντων δὲν ἔχω τὸ βάρρος. Φοβᾶμαι πὼς θὰ μὲ πήγαινε σὲ ἀπελπιστικὰ συμπεράσματα. Περιορίζομαι λοιπὸν σ' ἕνα ἁπλὸ προσχέδιο: Ἂν συσχετίσουμε τὸν ἀνθρωπάκο αὐτὸν μὲ κάποια διδάγματα τῆς Ἱστορίας — καὶ τῆς πρόσφατης, κατὰ προτίμηση, ποὺ μᾶς εἶναι ἡ πιὸ οὐσιαστικὰ γνώριμη γιατὶ δὲν πρόφθασε ἀκόμα νὰ ἐξιδανικευτεῖ — τότε θὰ ἰδοῦμε περίεργα πράγματα. Θὰ ἰδοῦμε πρῶτα - πρῶτα στὸ σύμπτωμα αὐτὸ τὴν ἐκδήλωση μιᾶς φυσικῆς οἰκονομίας, ποὺ θέλει νὰ ὀργανώνεται τὸ χάος, νὰ πειθαρχοῦνται οἱ ἄνθρωποι, νὰ ἱεραρχοῦνται, νὰ ὑποκλίνονται μπροστὰ στὴν ἠγετικὴ ὀντότητα, νὰ διαρθρώνεται ἡ κοινωνία, γιὰ νὰ λειτουργεῖ ὁμαλά. Ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ τῆς ὑπεροχῆς, τῆς αὐθεντίας, τῆς ἰσχυρότερης βιολογικῆς μονάδας, εἶναι—δίχως ἀνάγκη προσφυγῆς σὲ μεταφυσικὲς θεωρήσεις — ἕνας πρωταρχικός, αὐτονόητος ὅρος συνοχῆς, ποὺ ὑπάρχει μόνο καὶ μόνο γιατί, ἂν ἔλειπε, τίποτα δὲν θὰ ὑπῆρχε....

Μὲ τὸ πρῖσμα αὐτὸ ἐξεταζόμενη ἡ στάση τοῦ ἀνθρωπάκου μου, δὲν εἶχε τίποτα τὸ ἀπογοητευτικό. Ἀντίθετα: Εἴταν μιὰ πολὺ αἰσιόδοξη ὑπόσχεση γιὰ τὸ ἀνήσυχο μέλλον. Τὸ πράγμα ἄρχιζε νὰ χαλάει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἀφηρημένο σχῆμα ὑφιστάμενος — προϊστάμενος μεταφερόταν στὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Γινόταν: ὁ τάδε ἄνθρωπος ἀπέναντι στὸν δεῖνα. Ὁ πρῶτος, ὁ ὑφιστάμενος, διατηροῦσε τὴν ποιότητά του. Παρέμενε ὁ ἐξαρτημένος ἐπειδὴ δὲν ἔχει τὰ ἐφόδια νὰ εἶναι κάτι διαφορετικό. Ὁ δεύτερος ὅμως, ὁ προϊστάμενος, ἀντιπροσώπευε μιὰ πολὺ προβληματικὴ ὑπεροχή. Προβληματικὴ γιατὶ ἂν τὰ κριτήρια ποὺ ὁρίζουν τὸν ἐξαρτημένο εἶναι λίγο - πολὺ σταθερά, τὰ κριτήρια ποὺ ὁρίζουν τὸν προϊστάμενο δὲν εἶναι. Προΐστασαι φύσει, ἀλλὰ καὶ προΐστασαι θέσει. Προΐστασαι γιατὶ ἔχεις τὴ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς καὶ προΐστασαι ἐπειδὴ ἔχεις μέση εὐλύγιστη, ἱκανὴ σὲ ἀναρριχήσεις, ἢ μπάρμπα στὴν Κορώνη ποὺ σ' ἔχρισε πλάσμα προνομιοῦχο, ἢ τὸ τάλαντο τῆς ἀναίδειας, τὴν τόλμη τῆς κτηνωδίας. Ὅλα αὐτά, ἐξασφαλίζουν μιὰν ὑπεροχή. Τί λογῆς ὅμως ὑπεροχή;

Οἱ ρεαλιστὲς τῆς τελευταίας ὥρας, χωρὶς νὰ τ' ὁμολογοῦν ἀπερίφραστα, φαίνονται νὰ εἶναι ὑπὲρ τῆς ὑπεροχῆς σὰν ὑπεροχῆς. Παίρνουν τὴν ἰδιότητα τοῦ προϊσταμένου σὰν ἀξία αὐταπόδειχτη καὶ παραδέχονται πὼς, γιὰ νὰ τὴν κατακτήσεις, κάποιο γνώρισμα ὑπεροχῆς θὰ ἔχεις —δὲ μπορεῖ! Ἀξίζει νὰ παρατηρηθοῦν ἐδῶ δύο πράγματα: Ἰο) πὼς ὁ νεώτερος κόσμος γίνεται ὅλο καὶ πιὸ «ρεαλιστής», δηλαδὴ πιὸ «φιλοσοφικὰ» κυνικός, πιὸ ἀμοραλιστής. Καὶ 2ο) πὼς στὸ κεφάλαιο αὐτὸ καμμιὰ ἀπολύτως οὐσιαστικὴ διαφορὰ δὲν σημειώνεται ἀνάμεσα στὶς δυὸ μεγάλες μερίδες: καπιταλιστικὸ κόσμο —κομμουνιστικὸ κόσμο. Ἐπικρατεῖς γιὰ τὴ δουλοπρέπειά σου, τὸ μακιαβελισμό σου, τὸ χαφιεδισμό σου, τὴ ληστρικὴ ψυχολογία σου ἢ τὴ χαμερπῆ πονηρία σου, κι' ἐδῶ κι' ἐκεῖ, ὅπως ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ἐπικρατήσεις γιατὶ ἔχεις ἀνώτερο δυναμισμό, πλατὺ πνεῦμα, ὑψηλὲς θλέψεις. Δὲν ἔχει ἐφευρεθεῖ ἀκόμα ὁ τρόπος νὰ διαφοροποιοῦνται ἀντικειμενικὰ καὶ ν' ἀξιοποιοῦνται πρακτικὰ οἱ ἄνθρωποι μὲ βάση ἕνα κριτήριο ἠθικὰ ποιοτικό. Ἡ πρακτικὴ ζωὴ δείχνεται, ἀντίθετα, ἀδιάφορη —γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἐχθρική—στὸ ἠθικὸ αἴσθημα· καὶ τὸ ἐξελισσόμενο ἱστορικὰ ἀνθρώπινο γένος μοιάζει ν' ἀποδέχεται αὐτὴ τὴ διαφωνία, νὰ προσαρμόζεται στὰ δεδομένα της χωρὶς θλίψη.

Καὶ ἔτσι εἶναι ποὺ φθάνουμε στὸ μεγάλο πρόβλημα, τὸ ὀξύτερο τῆς Ἱστορίας—μὲ τὴν ἔννοια ὄχι ἑνὸς χρόνου ποὺ μνημειώνεται, ἀλλὰ μιᾶς διαδικασίας ποὺ ἀναζητεῖ ἕνα νόημα, ἀδιατύπωτο ἴσως λογικά, στὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ ἀξίωση δὲν ἔχει καμμιὰν ἀνταπόκριση στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα; Ἡ ἱστορική της σχετικότητα φανερώνει ἄραγε καὶ τὸ οὐσιαστικά της ἀνυπόστατο; Κυνηγᾶμε ἴσκιους ἄραγε ὅταν ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὸ σωστό, γιὰ τὸ δίκαιο, γιὰ τὸ ἀγαθό; Εἶναι δονκιχωτικὴ ἡ ἀξίωσή μας νὰ ἐπιβάλλουμε στὸν κόσμο μιὰ τάξη ἀνθρωπομετρική; Καὶ τότε, ποῦ πᾶμε;

Ἀφήνω τὸ ἐρώτημα στοὺς ἁρμόδιους, τοὺς ἱκανοὺς νὰ τοῦ ἀπαντήσουν. Ξανάρχομαι στὸν ἀνθρωπάκο μου, τὸν κατενθουσιασμένο γιὰ τὴν ὑποταγή του. Κι' ἀναρωτιέμαι ἂν αὐτοῦ εἰδικὰ τοῦ τύπου ἡ ὑποταγὴ δὲν εἶναι ἡ πιὸ βαρειὰ μοῖρα ποὺ ἔχει φορτωθεῖ στοὺς ὤμους τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πιὸ ἀπελπιστική, ἡ πιὸ ἀλύτρωτη. Θαυμάζει κανένας μὲ πόση εὐκολία, ἀνακούφιση θἄλεγες, ἀπαλλοτριώνουν οἱ ἄνθρωποι τὴν προσωπική τους ἀξιοπρέπεια, τὴν ἀνεξαρτησία τους, τὸ αὐτεξούσιό τους. Πόση ἡδονὴ βρίσκουν συχνὰ στὴ δουλοπρέπεια. Μὲ τί ἀντίτιμο ἐξασφαλίζουν ἕνα προστατευτικὸ χτύπημα στὸν ὦμο ἀπὸ τὸν προϊστάμενο — τὸν κάθε λογῆς προϊστάμενο! Καὶ πῶς ν' ἀπορεῖ κανένας ὕστερα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀχρείων, ἢ καὶ τῶν σκοτεινῶν ἐκείνων ἀγγέλων ποὺ δημιουργοῦν τὴν Ἱστορία μὲ κύριο μέσο τὴ σφαγή. Στὸ σύνορο τοῦτο, οἱ καταξιώσεις εἶναι συγκλονιστικές. Ἴδια ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα θἄλεγες φορτίζει τὸν Ταμερλᾶνο, τὸν Βοναπάρτη, τὸν Ροβεσπιέρρο, τὸν Λένιν! Ἀναρωτιέσαι γιατὶ ὄχι τότε καὶ τὸν Τορκεμάδα. Καὶ τὰ κριτήρια, ἔτσι, γίνονται τόσο σχετικά, ποὺ νὰ καταντᾶνε αὐτόχρημα θηριώδη.

Νά λοιπὸν γιατί μ' ἕνα πινάκιο φακῆς ἀγοράζει κανεὶς ὄχι τὰ πρωτότοκια κάν, ἀλλὰ τὸ στοιχειωδέστερο ἀνθρώπινο δικαίωμα: μιὰ θέση στὸν ἥλιο. Οἱ ὁλοκληρωτισμοὶ τὸ ξέρουν: βασίζονται στὴν ψυχολογία τοῦ ξεροκόμματου. Ρίχνεις τὴν πετονιὰ μὲ τὸ δόλωμα καὶ πιάνεις στ' ἀγκίστρι μιὰ ψυχή...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Υ. Γ. Ὁ γιατρὸς κ. Τσινούκας, σ' ἐπιστολή του δημοσιευμένην στὸ «Βῆμα» τῆς Κυριακῆς, ἀγανακτεῖ γιὰ τὶς βλάσφημες ἀπόψεις τοῦ ὑπογραφόμενου, τὶς διατυπωμένες, ὑποτίθεται, στὸ ἄρθρο τῆς 18 Νοεμβρίου. Δὲν ξέρω μὲ ποιὰ μέθοδο διαβάζει ὁ κ. Τσινούκας. Τὸν προτρέπω ὡστόσο νὰ ξαναδιαβάσει τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο — καὶ μὲ κάπως περισσότερη προσοχή. Ἂν, παρ' ὅλα αὐτά, ἀποκομίσει τὴν ἴδια καὶ πάλι ἐντύπωση, τότε θὰ πεῖ πὼς κάθε συζήτηση περιττεύει...

Ὅσο γιὰ τὴ χτεσινὴ ἐπιστολὴ τοῦ κ. Ν. Φιλιππόπουλου, αὐτὴ θὰ μὲ ἀπασχολήσει τὴν ἐρχόμενη Τετάρτη.

Α. Τ.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Δεκεμβρίου 1959

16131161-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΙΣΤΕΥΩ, ΒΟΗΘΕΙ ΜΟΥ ΤΗ ΑΠΙΣΤΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ γράφει σ' ἐφημερίδα, ἀκόμα κι' ὅταν αὐτὴ συμβαίνει νὰ εἶναι ἀπόλυτα φιλελεύθερη, ξέρει πὼς ὑπάρχουν κάποιες περιοχὲς ποὺ δὲν τὶς ἀγγίζει κανένας παρὰ μὲ ὑπερβολικὴ περίσκεψη. Τέτοιες ἐκεῖνες πού, γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, σχετίζονται μὲ ζητήματα ἱκανὰ νὰ θίξουν τὸ δημόσιο αἴσθημα. Ὁ ὑπογραφόμενος, ἔχει ὑπ' ὄψη του, πολὺ καλὰ μάλιστα, τὰ ὅρια ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει ἡ ζώνη αὐτὴ τῆς εὐαισθησίας. Ἡ ὕπαρξή της δὲν τὸν ἐμποδίζει βέβαια νὰ λέει ὅ,τι κρίνει ἀναγκαῖο ἢ ἀληθινό, γιατί, διαφορετικά, καὶ τὸ δημόσιο βῆμα δὲν θὰ εἶχε κανένα προορισμό, ἀφοῦ θὰ περιοριζόταν σὲ ἁπλὰ ἀναμασήματα, καὶ ἡ στάση τοῦ γράφοντος θὰ εἶταν ταυτόσημη μὲ δειλία. Ὁμολογῶ ὅμως ὅτι δὲν φανταζόμουν πὼς ἡ εὐαισθησία, σὲ κάποιες περιστάσεις, φτάνει στὸ σημεῖο νὰ ὁδηγεῖ σὲ παρανοήσεις ἀπροσδόκητες. Κάτι περισσότερο: σὲ ἀκούσια, ἔστω, διαστροφὴ ἑνὸς κειμένου, καθόλου σιβυλλικοῦ κατὰ τ' ἄλλα.

Δύο ἐπιστολὲς — δημοσιευμένες στὸ «Βῆμα» — προκάλεσε τὸ ἄρθρο τῆς 18ης Νοεμβρίου, τὸ ἀναφερόμενο στὸ αἴσθημα τοῦ μυστηρίου, ποὺ ἔδινε, ἴσαμε χτὲς σχεδόν, μιὰν ἰδιαίτερη γεύση στὴ ζωή. Καὶ οἱ δύο ξεκινᾶνε ἀπὸ μιὰν ἀνεξήγητη παρανόηση. Ὅσο κι' ἂν εἶναι ἐνοχλητικὸ τὸ νὰ ἑρμηνεύει κανένας τὸν ἑαυτό του, εἶμαι ὑποχρεωμένος σήμερα νὰ τὸ κάνω: Γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο, πὼς ἀφοῦ δύο ἀναγνῶστες παρουσιάζονται νὰ ἔχουν καταλάβει ἀλλιῶς τὰ ὅσα ἔγραψα, τίποτα δὲν ἐμποδίζει, ἐκεῖνοι ποὺ συμμερίζονται τὴν ἄποψη τῶν ἐπιστολογράφων, κι' ἂς μὴ τὸ λένε, νὰ εἶναι περισσότεροι.

Μιὰ γενικὴ πρῶτα - πρῶτα ἐξήγηση: Ἂν ὁ ὑ-

πογραφόμενος εἴταν «ματεριαλιστής», μὲ τὴ σημασία ποὺ δίνουν σ' αὐτὸ τὸν ὅρο οἱ ἐπιστολογράφοι μου—ὁ ἕνας μάλιστα, ἀκολουθόντας ἕνα παλαιότερο σχῆμα, προσθέτει «καὶ ἄθεος» — ὄχι μόνο δὲν θὰ τὸ ἀρνιόταν, ἀλλὰ καὶ θὰ τὸ εἶχε προγραμματικὰ διακηρύξει. Γιὰ τοῦτο ἂς εἶναι ἀπόλυτα βέβαιοι οἱ κ. κ. Τσινούκας καὶ Φιλιππόπουλος. Ξεκινῶ ἀπὸ τὴν ἀπαράβατη ἀρχὴ πὼς ὁ καθένας μας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πιστεύει ὅ,τι θέλει καὶ πὼς τίποτα δὲν μᾶς δικαιολογεῖ ὅταν ἀπαλλοτριώνουμε τὴ συνείδησή μας. Αὐτὸ-ἐδῶ ἂς θεωρηθεῖ σύμβολο πίστεως.

Ἡ θέση ὅμως τοῦ ἐπίμαχου ἄρθρου εἴταν σαφέστατη : Χωρὶς νὰ κακίζει κανέναν, περιοριζόμενος σὲ ἁπλὲς διαπιστώσεις καὶ μὲ μόνη φιλοδοξία νὰ χύσει λίγο φῶς σὲ μιὰ κατάσταση σημαντικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ μας βίου, παρατηροῦσε πὼς τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, συνάρτηση τῶν ἐπιστημονικῶν, τεχνικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν της, ἔχει κάνει τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἄθελά του ματεριαλιστής. Ἡ διαπίστωση—ὅπως θὰ κατάλαβε, εἶμαι βέβαιος, ὁ προσεχτικὸς ἀναγνώστης —γινόταν μὲ κάποια μελαγχολία. Ὄχι γιατὶ δὲν ἔχει ὁ καθένας μας τὸ δικαίωμα —τὸ ξαναλέω— νὰ εἶναι ὅ,τι θέλει· ἀλλὰ γιατὶ πιστεύω, νιώθω, τονίζω, πὼς χάνεται ἔτσι μιὰ πολύτιμη αἴσθηση, ποὺ πλούτιζε ἄλλοτε ἐσωτερικὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἔκανε ἴσως περισσότερο ἱκανὸ νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν ὁμορφιὰ τῶν πραγμάτων, μὲ τὸ «θαῦμα τοῦ κόσμου».

Ὁ δεσπόζων τόνος τῆς ἐποχῆς μας —ἔλεγε τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο—«εἶναι ἔνας ἐκλαϊκευμένος, ἄρα ἁπλοποιημένος θετικισμός». «Ἡ θαυμαστὴ πρόοδος τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς μᾶς ἔχει καταπλήξει, μᾶς ἔχει πάρει τὴ μιλιὰ—εἶναι φυσικό». Δὲν χρειάζεται μαντικὴ ἱκανότητα γιὰ νὰ καταλάβει κανένας τὴν κριτική, τὴν εἰρωνική, σχεδόν, διάθεση τέτοιων χαρακτηρισμῶν. Ἄλλα πράγματα, τ' ὁμολογῶ, περίμενα ὕστερα ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἄρθρο. Περίμενα νὰ βγοῦν οἱ αὐτοαποκαλούμενοι προοδευτικοί, καὶ νὰ μοῦ ποῦν: «Τί νόημα ἔχουν αὐτὲς οἱ ἱερεμιάδες; Τί ἀξία ἔχει τὸ τί γινόταν ἄλλοτε, ἀφοῦ ὁ κόσμος πάει μπροστά; Νὰ γιατί σὲ λέμε ἀντιδραστικό», κλπ., κλπ. Ἤξερα τότε τί θ' ἀπαντοῦσα. Ὅμως ἔρχονται—ὦ βάθος τῆς ἀνθρώπινης ἀσυνεννοησίας! — οἱ ἐπιστολογράφοι μου, καὶ διαμαρτύρονται γιατὶ τοὺς ἔθιξα τὴν πίστη τους στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς! Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ὁ κόμπος.

Ὁ κ. Ν. Φιλιππόπουλος, γιὰ νὰ μὲ ἀποστομώσει, μὲ καταγγέλλει καὶ γιὰ ἰδεολογικὸ ὀππορτουνισμό. Διαπιστώνει, λέει, ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ βεβαίωσή μου πὼς εἶμαι «ἐκ πεποιθήσεως ὑλιστής, ματεριαλιστής», καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι εἶχα ὑπογράψει, ἐδῶ καὶ χρόνια, τὴ «Δήλωση Ἑλλήνων Ἐπιστημόνων» ποὺ ὑποστήριζε πὼς ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη δὲν διαψεύδει τὴ χριστιανικὴ πίστη. Μολονότι ἀντίφαση δὲν ὑπάρχει γιατί, ὅπως εἴδαμε, τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ἰσχυρισμοῦ εἶναι ἀνυπόστατο, θὰ συζητήσω τὸ θέμα. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν μὲ ἀφορᾶ προσωπικά. Ἐπειδὴ εἶναι γενικότερο.

Κινδυνεύει ἄραγε, πραγματικά, ἡ χριστιανικὴ πίστη ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας; Τὰ δυὸ αὐτά, θρησκεία κι' ἐπιστήμη, βρίσκονται σ' ἀντίθεση; Καὶ ἂν ὑποτεθεῖ πὼς ὁ Χριστιανισμὸς κινδυνεύει σήμερα στ' ἀλήθεια, φταίει ἄραγε σὲ τοῦτο τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν μας; Νά ζητήματα τεράστια, ποὺ ὅμως ἂν δὲν θιγοῦν, δὲν θὰ λείψουν οἱ παρεξηγήσεις ποὺ εἴδαμε. Τὸ θέμα λοιπὸν εἶναι γενικό, ὄχι ἀτομικό. Περιττὸ νὰ πῶ πὼς ἐδῶ δὲν πρόκειται νὰ τὸ ἀναλύσω. Μιὰ περιορισμένη ἀνακίνησή του θὰ κάνω, κι' αὐτὴν ὄχι ἀπὸ ὑψηλή, θεωρητικὴ σκοπιά, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μετριόφρονη θέση τοῦ ὑποκειμένου: Θέμα, λοιπόν, εὐρύτερο — ἀντιμετώπιση προσωπική.

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀνήκει στὸ χριστιανικὸ κόσμο καὶ ποὺ ἔχει λάβει μιὰν ἀγωγὴ χριστιανική, χωρὶς νὰ νιώθει τὴν ἁρμοδιότητα καὶ τὴ διάθεση νὰ μπλεχτεῖ σὲ πολύπλοκα δογματικὰ ἢ θεολογικὰ ζητήματα, ἔτσι περίπου θὰ μπορεῖ, νομίζω, μὲ λόγια ἁπλά, νὰ ξεκαθαρίσει τὴν προσωπική του θρησκευτικὴ θέση: Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι προπάντων διδασκαλία ἠθική. Βασισμένος στὸ νόμο τῆς ἀγάπης—ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, ἀγάπης τοῦ πλησίον—ἔχει τὸ πλεονέκτημα, ἀπέναντι σ' ἄλλες θρησκεῖες, νὰ διαχέει μιὰν ἄχνα ἀνθρωπιᾶς, μιὰ θαλπωρὴ ψυχῆς καὶ συναισθήματος, σ' ὅλες του τὶς ἐπαγγελίες. Τὸν Θεὸ τὸν ἔχει ἐξανθρωπίσει. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή του, ὁ Γιαχβὲ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔπαψε νὰ εἶναι μιὰ ἔκφραση τρομαχτικὴ τοῦ ἀκατανόητου ἢ τοῦ παράλογου τοῦ κόσμου· ἔγινε Θεὸς ἀγάπης καὶ συγγνώμης, ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία, καθαυτὸ πατρικὴ σχέση, μὲ τὸν θνητό. Τόσο ποὺ καὶ τὸν Ἴδιο τὸν γιό του νὰ ἐνανθρωπίσει, νὰ τὸν στείλει πάνω στὴ Γῆ νὰ μαρτυρήσει, γιὰ νὰ γίνει λυτρωτὴς τῶν ἀνθρώπων.

Ὅλοι συμφωνοῦν πὼς στὴν ἠθικὴ αὐτὴ βάση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔγκειται καὶ τὸ μεγαλεῖο του. Ἀπὸ αὐτὴν ἀπορρέει ὁ ἀνθρωπιστικὸς οἰκουμενισμός του—στοιχεῖο ἐκπληκτικὰ προοδευτικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ὅπου κηρύχτηκε. Ἡ ἀγάπη ἐν Χριστῷ συνδέει τοὺς ἀνθρώπους πάνω ἀπὸ ὅλες τὶς συμπτωματικὲς διακρίσεις: ἐθνικές, κοινωνικές, ἰδεολογικές. Τοὺς κάνει νὰ κοινωνοῦν καὶ νὰ ἐπικοινωνοῦν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὡστόσο τὸ κύριο σῶμα τῆς διδασκαλίας, ὑπάρχει στὸ Χριστιανισμὸ καὶ μιὰ ἄλλη διδασκαλία, ἐσχατολογική, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μεταφυσική του, ἂς ποῦμε. Εἶναι ἡ ἀναφερόμενη στὴν ἔλευση τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, στὴν Παρουσία, στὴ Θεία Δικαιοσύνη, ἕνα σύστημα ἀπὸ ἰδέες ὑπερβατικές, ποὺ ἀντισταθμίζει, συμπληρώνει τὸ ἠθικὸ σκέλος.

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ μέρη εἶναι πολὺ περισσότερο λεπτὴ ἀπὸ ὅσο νομίζεται συνήθως. Ἂν, μέσα στὴ συνείδησή μας, τὸ βάρος πέσει στὸ δεύτερο, τὸ μεταφυσικό, ἡ καθαρότητα τοῦ πρώτου θολώνεται. Ἡ τήρηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου γίνεται τότε ὑστερόβουλη, συμφεροντολογική: Φερόμαστε χριστιανικὰ γιὰ νὰ κερδίσουμε τὴ βασιλεία τῶν Οὐρανῶν. Ἂν, ἀντίθετα, τὸ βάρος πέσει στὸ πρῶτο, στὸ ἠθικὸ μέρος, τότε ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου προάγεται μὲ τρόπο θαυμαστό, τὸ ἦθος του ἐξυψώνεται, διϋλίζεται, ἡ ἐσωτερικὴ ὁμορφιὰ ἐξαίρεται, γίνεται καθαυτὸ ἱδανική. Περιττὸ νὰ ἐξηγήσουμε πὼς ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία, ἡ κατὰ τ' ἄλλα συγγνωστὴ καὶ εὐνόητη, κάνει ὥστε νὰ εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ ἀληθεύει συνηθέστατα. Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζει ἡ θρησκευόμενη ὑποκρισία, ποὺ ἔρχεται νὰ μεταφέρει, μὲ τρόπο τραγικὰ βλάσφημο, τὸν φαρισαϊσμὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν καοδιὰ τῆς ἰδεολογίας ποὺ πρόβαλε ἀκριβῶς γιὰ νὰ τὸν καταπολεμήσει.

Δὲν νομίζω πὼς ὁ Χριστιανισμὸς ἀποβλέπει σ' ἐξήγηση κοσμολογική. Τὸν ἐσωτερικό μας κόσμο ἔχει γι' ἀντικείμενό του ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, ὄχι τὸν ἐξωτερικό, τὸ φυσικὸ κόσμο. Γι' αὐτὸ καὶ ὁμολογῶ πὼς δὲν εἶδα ποτὲ τὸ Χριστιανισμὸ σὰν τροχοπέδη τῆς ἐπιστήμης. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἄλλωστε δὲν μοῦ φανταζόταν νὰ τὴ διαψεύδει οὔτε ἡ ἴδια ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας. Μέσα σὲ περιβάλλοντα αὐστηρότατα ἐκκλησιαστικά, εἴδαμε νὰ καλλιεργεῖται τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἀναφέρω τὸ περίλαμπρο παράδειγμα τοῦ ἰσουΐτη Τελὰρ ντὲ Σαρντέν, ποὺ, μέσα στὴν ἐποχή μας, ὑψώνεται σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους φυσιοδίφες, μ' ἐπίδοση μάλιστα ἰδιαίτερη στὴν παλαιοντολογία, κλάδο ἰδιαίτερα εὐαίσθητο ἀφοῦ ὁδηγεῖ μοιραῖα στὴν ἔρευνα γιὰ τὴ γένεση τῶν εἰδῶν. Ἀλλοίμονο ἂν ὁ Χριστιανισμὸς ἀπέβλεπε στὴν προεξόφληση τῆς ἐπιστήμης! Θὰ εἴχαμε τότε μιὰν ἄρση, μιὰ τραγικὴ ἐρήμωση τῆς ἠθικῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μιὰ μυθολογική, ἀθέμιτη ὑποκατάσταση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας.

Νὰ γιατί, συνοπτικότατα, δὲν βλέπω τὴν ἀντίφαση ἐκεῖ ὅπου θέλει νὰ τὴ βλέπει ὁ κ. Ν. Φιλιππόπουλος. Ἡ Δήλωση τῶν Ἐπιστημόνων διεκήρυσσε τὴν ἀνεξαρτησία ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ θρησκευτικοῦ πνεύματος. Στὴν ἀνεξαρτησία αὐτὴ πιστεύω πάντα. Ἐπιστήμη καὶ θρησκεία κινοῦνται πάνω σ' ἐπίπεδα ἀσύμπτωτα. Καὶ ὅπως γίνεται ἀκούσια μεσαιωνικὸς ὁ ἄνθρωπος ποὺ θέλει νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐπιστήμη διὰ τῆς θρησκείας, ἔτσι δείχνεται περισπούδαστα μωρὸς αὐτὸς ποὺ γυρεύει νὰ ἱκανοποιήσει τὴ θρησκευτικὴ ἀνάγκη διὰ τῆς ἐπιστήμης.

Ἀπομένει τὸ πρόβλημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Μὰ πιστεύει στὰ σοβαρὰ τώρα ὁ ἀξιότιμος ἐπιστολογράφος μου πὼς γιὰ θέματα τέτοια, ποὺ ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη, ἔχει καμμιὰν ἀξία ἡ συζήτηση, ἢ καὶ ἡ ἀτομικὴ βεβαίωσή μας ; Ἀπὸ μέρους μου, γιὰ νὰ καθησυχάσω τὸν συνομιλητή μου, θὰ τοῦ ὁμολογήσω πὼς τὴν ἐπιθυμῶ μὲ πάθος αὐτὴ τὴν ἀθανασία. Ὅπως τὴν ἐπιθυμοῦμε δὰ ὅλοι μας, ὅ,τι κι' ἂν λέμε. Ὁ καϋμὸς τοῦτος εἶναι ἀνθρώπινος—πολὺ ἀνθρώπινος. Σὲ τί ὅμως ἔγκειται ἡ ἀγωνία μας—τὸ «τραγικὸ αἴσθημα» τοῦ Οὐνα μουνό; Στὸ φόβο νὰ μὴν εἶναι ὁ πόθος μας αὐτὸς ἕνας εὐσεβὴς πόθος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΙΦΙΛΑΓΙΟΥ ΦΙΛΑΓΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 Δεκεμβρίου 1959

1613/165.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΝΗΣΤΗΡΕΣ ΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὸ θέμα ὁμολογῶ πὼς εἶναι ὡραῖο, δὲν μοῦ κακοφαίνεται λοιπὸν καθόλου ἡ συζήτηση. Φτάνει νὰ μὴ τὴ βρίσκουν πληκτική οἱ ὅχι ἄμεσα ἐνδιαφερόμενοι ἀναγνῶστες αὐτῆς τῆς στήλης. Πρόκειται, φυσικά, γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Δὲν τὸ κρύβω πὼς προφέρω αὐτὸ τὸν ὅρο μὲ κάποια συστολή— ὄχι γιατὶ εἶμαι «ἄθεος», ὅπως μὲ φοβερίζουν κουνώντας τὰ δάχτυλο ἕνας - δυὸ ἐπιστολογράφοι μου, ἀλλὰ γιατὶ ξέρω, πιστεύω, ἐπιμένω, πὼς αὐτὰ δὲν εἶναι θέματα ποὺ κουβεντιάζονται. Τὰ ζητήματα συνειδήσεως ἀφοροῦν τὸ ἄδυτο τοῦ καθενός μας καὶ κανέναν ἄλλο· δὲν εἶναι ὡραῖο ν' ἁπλώνονται στὸ φῶς. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ὑπογραφόμενος δὲν κάνει ἐδῶ ὁμολογία πίστεως—ποὺ δὲν θὰ ἐνδιέφερε ἄλλωστε κανένα—ἀλλὰ ἀκαδημαϊκὴ συζήτηση πάνω σὲ ζήτημα καθαρὰ θεωρητικό, γι' αὐτὸ τολμᾶ καὶ νὰ συνεχίσει.

Τὸ πιὸ ἀξιοθαύμαστο ἀπ' ὅλα, καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν αἰωνιότητα, εἶναι τὸ πῶς διαβάζουν μερικοὶ ἄνθρωποι γύρω μας. Ὁ ἀμερόληπτος ἀναγνώστης θὰ θυμᾶται πώς, στὰ ἄρθρα περὶ τοῦ αἰσθήματος τοῦ μυστηρίου, εἶχα ξεκινήσει ἀπὸ μιὰν ἀντικειμενικὴ διαπίστωση: Τὶ γίνεται, ὄχι τὶ πρέπει νὰ γίνεται. Τὸ ὕφος τῆς σύγχρονης ζωῆς, εἶχα πεῖ, τὸ γενικὸ πνεῦμα της, κάνει τοὺς ἀνθρώπους ματεριαλιστὲς χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν. Ἔ, αὐτὸ εἴταν! Ὀρθώθηκαν ἀμέσως, ἀπειλητικοί, οἱ ἀπολογητὲς τῆς ἀθανασίας. Ἀκολούθησαν οἱ μνηστῆρες τῆς αἰωνιότητας. Ὅλοι τους, εἶχαν ὑποθέσει πὼς τὴν καταργῶ—ἔτσι, μὲ μιὰ μονοκοντυλιά. Τὶ σημαίνει! Ἐλπίδες, ὑποθέσεις, βεβαιότητες, τὰ πάντα, ἔχουν ἐδῶ ὑποκειμενικὴ καὶ μόνον ἀξία. Κατὰ μέρος λοιπὸν ἡ διαμάχη ἡ ἄγονη καὶ περιττή. Ἂς ἔρθουμε κάλλιο στὸ ἄλλο θέμα, τὸ πιὸ γόνιμο: Τὴ σχέση Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπιστήμης.

Ἐπιδέχεται ἀνάπτυξη σὲ μελέτη ποὺ δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν θὰ χωροῦσε σ' ἕνα μόνο τόμο. Ὁ χῶρος, ἐδῶ, δὲν προσφέρεται. Γιὰ κάτι ἄλλο εἶμαι ὡστόσο βέβαιος: Ὅτι στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τόμου, ἢ τῶν τόμων, τὸ πρόβλημα θὰ εἶχε παρασμένει τόσο ἄλυτο ὅσο καὶ στὴν ἀρχή. Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος θὰ μάθει θετικὰ πὼς ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ διέψευσε τὴν ἐπιστήμη, ἢ πὼς τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστήμης δικαιώθηκε, θὰ ἔχει σημάνει καὶ τὸ τέλος τῶν αἰώνων. Θὰ ἔχει ἔρθει μιὰ ἐποχὴ ὅπου, τὸ ὑψηλότερο γνώρισμα τῆς ἀνθρωπιᾶς, ἡ ἀγωνία, θὰ ἔχει ἐκλείψει. Καὶ ὅπως δὲν θὰ ἤθελα νὰ ζῶ στὴν παγερὴ ἐποχὴ τοῦ νιτσεϊκοῦ ὑπεράνθρώπου, ἔτσι δὲν θὰ δεχόμουν καὶ νὰ κυκλοφορῶ μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ἀπὸ ὄντα ποὺ δὲν θὰ ἔχουν πιὰ τίποτα τὸ κοινὸ μ' ἐμᾶς. Τίποτα ἀπὸ ὅ,τι ἔκανε, ἀπὸ ὅ,τι κάνει, τὸν ἄνθρωπο μιὰ θερμή, ἀπαρηγόρητη, ἱερὴ πηγὴ ἀπὸ δάκρυα καὶ αἷμα.

Τότε γιατί συζητῶ τὴ σχέση θρησκείας - ἐπιστήμης; Γιὰ νὰ πῶ τ' ἀκόλουθα : Πὼς συμφέρει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ διατήρηση—θὰ ἔλεγα ἡ διάσωση—τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ θρησκεία εἶναι κι' αὐτὴ μιὰ μορφὴ ζωῆς, ὑπόκειται ἀναπόδραστα, ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη πλευρά της, στοὺς νόμους τῆς ζωῆς: Πορεύεται, μάχεται, συμμερίζεται, ἐξελίσσεται, ἀπηχεῖ κάθε φορὰ τοὺς χτύπους τῆς καρδιᾶς ποὺ πάλλει. Καὶ ἀναπνέει, μετουσιώνει τὸ αἷμα (τὸ αἷμα ποὺ εἶναι πνεῦμα, ὅπως εἶχε πεῖ ὁ Νίτσε), ἀποκρούει τὴν ἀκαμψία. Ἡ ἀκαμψία εἶναι δεῖγμα θανάτου. Γιὰ νὰ ζήσει ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ χρειάζεται νὰ σκύβει τ' αὐτί της κάθε φορὰ καὶ ν' ἀκούει σὲ κάθε αἰώνα τὸν καϋμὸ τῶν ἀνθρώπων. Νὰ τοὺς δίνει ἀπαντήσεις ταιριαστές, ἐνήμερες. Νὰ τοὺς μιλάει μιὰ γλώσσα συγκαιρινή, ὄχι ὅπως μίλαγε στοὺς μακρυνοὺς προγόνους τους ἐδῶ καὶ χίλια πεντακόσια χρόνια. Καὶ ἐπειδή, καθὼς εἴδαμε, ὑπάρχουν γύρω μας ἄνθρωποι ποὺ τέρπονται νὰ διαβάζουν στραβά, ἀποσαφηνίζω ἐδῶ πὼς ὅταν λέω «γλώσσα», δὲν ἐννοῶ τὸ κείμενο τῶν Εὐαγγελίων, τὴ γλώσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἢ γενικὰ τῶν ἱερῶν Γραμμάτων. Ἐννοῶ τὴ νοοτροπία τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἔχει ἐπωμιστεῖ τὸ βαρύ, τὸ πολὺ βαρὺ ἔργο νὰ κρατάει ζωντανή, ὁλόρθη, τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ διατήρηση τῆς θρησκείας μέσα στὸ παρόν, ἡ τροφοδότησή της μὲ ζωντανὸ αἷμα, ἡ προσαρμογή της στὰ ἑκάστοτε ἱστορικὰ δεδομένα, εἶναι λειτούργημα ὑπερβολικὰ λεπτὸ καὶ δύσκολο, ποὺ γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὴ δέουσα περιωπὴ δὲν ἀρκεῖ ἡ καλὴ θέληση, ἡ τρέχουσα εὐφυΐα, ὁ ζῆλος. Χρειάζεται πνεῦμα ἀφάνταστα πλατύ, ἐνορατικὴ δύναμη, ἀποστολικὴ ἰδιοσυγκρασία, παρουσία ὁλόσωμη, τραγική, μέσα στὸν Αἰώνα. Διαφορετικά, τὸ ἔργο γίνεται μὲ τρόπο τεχνητό, ἐξωτερικό, ἄκομψο, καὶ τότε παρουσιάζει ἕνα ἀποτέλεσμα ἀποθαρρυντικό, ἐψιμμυθιωμένο.

Γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος συμφέρει, κατὰ τὴν ταπεινή μου γνώμη, ἡ ἀμοιβαία ἀνεξαρτησία θρησκείας καὶ ἐπιστήμης. Ἀλλοίμονο ἂν εἴτανε σὲ κάθε καινούργια ἐπιστημονικὴ ἀνακάλυψη νὰ δοκίμαζε τὸν ἀντίκτυπο τὸ κῦρος τῆς θρησκευτικῆς ἀλήθειας. Ἀλλοίμονο ἂν εἴτανε νὰ συμμερίζεται ἡ θρησκεία τοὺς κλυδωνισμούς, τὶς ἀβεβαιότητες, τὶς προσωρινότητες, τὶς παλινωδίες τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνησυχίας. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα εἴχαμε ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονισμοῦ, μὲ ἀντίστοιχη ἔξαρση τοῦ μηχανιστικοῦ πνεύματος: — ἀπιστία, σὰν συνέπεια, στὸν τομέα τῆς θρησκείας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη στρεφόταν πρὸς τὸ ὑπέρλογο: — ἀνατίμηση αἰφνίδια, ἐντυπωσιακή, καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Ἐνθαρρυνόμενος ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐξελίξεις, ἔρχεται νὰ πάρει γιὰ μιὰ στιγμὴ τὰ πρωτεῖα κατόπι ὁ θετικισμὸς τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου: — ἀπιστία καὶ στὶς συνειδήσεις. Ὅμως νὰ ποὺ μερικὲς μεταγενέστερες διαπιστώσεις ἢ ὑποψίες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν — τὸ μετατρεπτὸ καὶ ἀσύλληπτο τῆς ὕλης, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας, κλπ.— φαίνονται νὰ ἐνθαρρύνουν ἔμμεσα τὸ σπιριτουαλισμό: — ἀναζωογόνηση καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος... Αὐτὰ ὅλα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνθρώπινα δὲν λέω, ὅμως — νὰ μὲ συμπαθᾶτε — ἀπὸ αὐστηρὰ θρησκευτικὴ ἄποψη δὲν εἶναι καὶ σοβαρά.

Ἀναγκάζομαι νὰ τὸ πῶ γιατὶ ἐδῶ καὶ λίγον καιρὸ βλέπω τοὺς ἀπολογητὲς τῆς θρησκευτικῆς ἀκαμψίας νὰ ἐπικαλοῦνται τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἐπιστήμης ποὺ τυχαίνει γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ τοὺς εἶναι εὐχάριστα. Κακὴ πολιτική! Ὅποιος βασίζεται στὴ συνέπεια τῆς ἐπιστήμης δοκιμάζει ἐκπλήξεις ὀδυνηρές. Αὔριο ἡ ἐπιστήμη θὰ πεῖ ἄλλα. Γιὰ τὴν ἐμπειρία μας ὅμως τὴ βαθύτερη, μιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ μεθόδους πρέπει νὰ διαλέγουμε: τὴν ἐπιστημονικὴ ἢ τὴ θρησκευτική. Συνδυασμὸς τῶν δύο, εἶναι καθαρὸς παραλογισμός, πλέγμα ἀπὸ ἀντιφάσεις. Ἡ θρησκεία λέει: πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα. Ἡ ἐπιστήμη: μὴν πιστεύεις παρὰ μόνον ὅ,τι ἀποδεικνύεται. Τί νόημα ἔχει ἡ ἐμπλοκὴ σὲ τέτοια ἀδιέξοδα καὶ φαύλους κύκλους;

Ἀλλοῦ ὅμως βρίσκεται τὸ ψυχολογικὸ ἐλατήριο τῶν φανατισμῶν : Ρίχνουμε τὸ βάρος στὴ μεταφυσικὴ —στὴν ἐκλαϊκευμένη μεταφυσική—γιατὶ αὐτὴ μᾶς εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀνέξοδη καὶ ἡ πιὸ εὐχάριστη. Σκληρὸς ὁ ἠθικὸς νόμος, ἀπαιτεῖ θάρρος, σθένος, αὐταπάρνηση, ἄσκηση σκληρή, θυσίες, ἕναν ἡρωϊσμὸ ἀσυνήθιστο καὶ ἀνώνυμο. Οἱ ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς μοιάζουν— λέει ὁ **Loisy**—σὰν «μιὰ πρόκληση στὴν πεῖρα τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων». Ἡ μεταφυσική, ἀντίθετα, ὑπηρετεῖται μὲ λίγο λιβάνι, ἕνα κερί, ἕνα τάλληρο στοῦ παπᾶ τὴ χούφτα. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ὑπόσχεται ἀνταμοιβές, ἀνταλλάγματα. Εἶναι ἀπάνθρωπα αὐτάρκης, περήφανος καὶ ὑψηλός. Ἡ μεταφυσικὴ κολακεύει ἕνα βαθύτερο ἐγωϊσμό: τὴ διατήρησή μας στὸ διηνεκές, στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων, τὴν καλοπέρασή μας μέσα σὲ κήπους παραδεισιακούς, σὲ μιὰ κατάσταση ἀτελεύτητης ἀπραξίας καὶ ἀμεριμνησίας, ποὺ διαιωνίζει τὸ εὐδαιμονικό μας ἔνστικτο, τοῦ δίνει κύρωση ὑπερβατική. Ἐκεῖ τὸν κατάντησαν τὸ Χριστιανισμό, τὸ σκληρὸ νόμο τῆς ἐρήμου! Δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν πὼς ἡ μεταφυσική του εἴταν ἐπιστέγασμα ἀποκαλυπτικό, ἔξαρση ἐνορατική, ὄχι σκέλος συναλλαγῆς κουτοπόνηρης ὅπου λίγα δίνετε - πολλὰ παίρνετε: Δίνετε μιὰ ζωὴ πρόσκαιρη γιὰ νὰ κερδίσετε τὴν αἰωνιότητα...

Θέλουν τὴ μεταφυσικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταποιημένη κατὰ τὰ μέτρα τους, ξεφτισμένη σὲ δαιμονολογία, νὰ ἐπεμβαίνει καὶ νὰ ρυθμίζει τὰ πράγματα τῆς ζωῆς ὅπως μᾶς βολεύει. Νὰ τῆς ἀναθέτουμε τὶς ὑποθέσεις μας νὰ τὶς διεκπεραιώνει. Νὰ στέλνει τὶς μεραρχίες τῶν πνευμάτων της νὰ μάχονται παρὰ τὸ πλευρό μας —ἐναντίον τοῦ πλησίον μας. Νὰ μᾶς ἑτοιμάζει μιὰν αἰώνια καλοπέραση στοὺς κόλπους τοῦ Ἀ. βραάμ. Κ' ὕστερα ἀποροῦμε γιατὶ διατρέχει κρίση τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα στὸν καιρό μας τὸν τραχύ, τὸν μαχόμενο. Καὶ προσπαθοῦμε νὰ τὸ σώσουμε κάνοντάς το μούμια.

Ἀλλοίμονο! πόσοι ἄραγε νὰ ἔχουν καταλάβει πὼς ἡ θρησκεία αὐτὴ ποὺ ξεκίνησε ἐδῶ καὶ δυὸ χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τὴν ἰλαρὴ Γαλιλαία σὰν πίστη τῶν ὄχλων, ἡ θρησκεία αὐτὴ πού, κατὰ τὴν πρόοδό της, εἶχε ἀνακαλύψει τὴ μόνη ἠθικὴ ἀξία ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξανθρωπίσει τὴ ζωή, στὴν πραγματικότητα ἔκρυβε μέσα της ἕνα μυστικὸ ἀνένδοτο, σκληρὸ σὰ διαμάντι, ἀξίωση αὐστηρή, ποὺ μόνον ἀκέραιες, φλογερές, ἀπεγνωσμένες καρδιὲς μποροῦσαν νὰ τὴν ἀντέξουν.

Ὁ ἀληθινὸς Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ δίχως σκοπιμότητα ἀνταρσίας.
Ὁ αὐτοθυσιασμένος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΕΘΝΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Δεκεμβρίου 1959

16131166-1

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΥΛΑΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ δουλεία τοῦ Θεάτρου εἶναι ἡ ὑποταγή του στὸ καιρικό.

Καθὼς ἔβλεπα, τὴν περασμένη Πέμπτη, τὸν Χριστόφορο Νέζερ—τὸ λαμπρὸ καλλιτέχνη μὲ τὴν ἔντονη προσωπικότητα καὶ τὸ χρυσὸ ἔνστικτο, ποὺ γιόρτασε ἐπάξια τὰ καλλιτεχνικὰ πενηντάχρονά του—νὰ διαπλάθει ἔτσι ζεστά, πάνω στὴ σκηνὴ τοῦ Ἐθνικοῦ, τὸν Ἁρπαγκὸν τοῦ Μολιέρου, συλλογιζόμουν πόσο εἶναι δαρειά, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ μοῖρα τοῦ Δραματικοῦ Εἴδους. Βαρειὰ παρ' ὅλη τὴν ἔντονη—καὶ φευγαλέα ἄλλωστε—λάμψη της· παρ' ὅλη τὴν ἀκατανίκητη γοητεία της, τὴ φανερὴ καὶ τὴν κρυφή. Οἱ ἠθοποιοί, κατὰ κανόνα, νιώθουν μόνο τὸ ἄγχος τοῦ ἐφήμερου, ποὺ εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν τέχνη τους. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἡ ἰδιότυπη ψυχολογία τους, ἡ ἀνυπόμονη, ἡ ρευστή. Ὅ,τι σήμερα φτιάχνουν καὶ προβάλλουν μέσα σὲ τόση αἴγλη—ἕνα ρόλο, ἕνα ποιητικὸ πλάσιμο, ἕνα προσωπικὸ θέλγητρο—αὔριο ξέρουν πὼς θὰ τὸ ἰδοῦν νὰ σβήνεται καὶ νὰ ξεχνιέται. Οἱ συγγραφεῖς βαυκαλίζονται: Πιστεύουν πὼς τὸ δικό τους ἔργο ἔχει διάρκεια, πὼς χαράζεται στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων ἐπειδὴ διαθέτει ἕνα κείμενο ποὺ φυλάγεται σὲ κάποιο ράφι, μερικὰ πρόσωπα ποὺ μποροῦν σὲ κάθε περίσταση νὰ ξαναενσαρκωθοῦν. Συμπαθητικὴ πλάνη: Γιατὶ δὲν ἔχει παρὰ νὰ ὑπολογίσει κανένας πόσα ἔργα ἐπιζοῦν μέσα στὶς χιλιάδες ποὺ γράφονται στὸν κάθε αἰῶνα, γιὰ νὰ καταλάβει σὲ τί ποσοστὸ φτάνουν οἱ πιθανότητες νὰ ἐπιζήσει τὸ καθένα τους. Συγγραφεῖς ὄχι κοινοί, σαρώνονται ἀνελέητα ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ Χρόνου, κατατάσσονται—καὶ εἶναι ἡ καλλίτερη περίπτωση—μ' εὐλαβικὴ ἀδιαφορία στὸ ἀρχεῖο τῶν κλασικῶν, γιὰ νὰ παραμείνουν ἐκεῖ οὐσιαστικὰ ὀζήτητοι. Ἄλλοι, πραγματικὰ μεγάλοι, ἐπιζοῦν θεωρητικά: Τοὺς ἀναθυμοῦνται στὴ χάση καὶ στὴ φέξη, τοὺς παίζουν μὲ χίλιες προφυλάξεις ὥστε νὰ τοὺς ἐκσυγχρονίσουν, πρᾶγμα ποὺ ὑπογραμμίζει τὴν ἡλικία τους. Ἕνας ὁλάκερος Ἶψεν—ὁ κοινωνικὸς—ἀντικρύζει σήμερα ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει του κρεμασμένα μοῦτρα. Καὶ χρειάζεται νὰ ἐπιστρατευθεῖ ὁ θρύλος, νὰ ξεσκονιστεῖ ἡ ἀνεκδοτολο-

γία γύρω ἀπὸ τὸ σκάνδαλο ποὺ προκάλεσε ἡ ἐμφάνισή του στὸν καιρό του, νὰ ἐνισχυθοῦν πάνω στὴ σκηνὴ τὰ γραφικὰ στοιχεῖα, ἡ καθιστὴ λάμπα μὲ τὸ θολὸ γλόμπο, τὸ τουρνούρι τῆς πρωταγωνίστριας, τὸ βαρὺ τραπεζομάντηλο, τὸ φιλάργυρο φῶς τοῦ Βορρᾶ, γιὰ νὰ στηριχτεῖ ἕνας κολοσσὸς ποὺ εἶχε—ποὺ ἔχει—ἰσοπεδώσει ἑκατὸ ἄλλους.

Ἡ δουλειὰ αὐτὴ τῆς δραματικῆς Μούσας εἶναι, στὴν πραγματικότητα, ἡ δουλειὰ τῶν μιμητικῶν τεχνῶν. Ὁ κόσμος τὶς θέλει ἀντιγραφικές, ὑποταγμένες στὰ φευγαλέα σχήματα τῆς ὥρας, στὴ στενὴ νομοτέλεια τοῦ καθημερινοῦ, στὴν ἐπιφάνεια ποὺ εἶναι αἰσθητὴ στὸν καθένα, στὴ νοοτροπία τοῦ στιγμιότυπου. Δὲν πρέπει νὰ καλοῦσουμε τὴν ἐποχή μας: Ἡ τάση αὐτὴ σημειώθηκε πάντοτε. Παίρνει τὴν τραγωδία ἀπὸ τὰ θαυματουργὰ δάχτυλα τοῦ Αἰσχύλου, ἀπὸ τ' ἀπολλώνια τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ τὴν κατεβάζει στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγορᾶς, τὴν κάνει οὐραγὸ τῶν σοφιστῶν, ὑπηρέτρια τῆς κενόδοξης διαλεκτικῆς τους. Θυμώνει ὁ Νίτσε, μὲ εἰκοσιτέσσερες αἰῶνες καθυστέρηση — ὅσο ἀκριβῶς χρειάζεται γιὰ νὰ εἶναι ρωμαντικός, δηλαδὴ περιττός, ὁ θυμός του. Στὸ Μεσαιῶνα, ἡ ρεαλιστικὴ ἁπληστία κατεβάζει τὸ θρησκευτικὸ θέατρο πρόωρα ἀπὸ τὸ βάθρο του, τοῦ δίνει τὴν τροπὴ ποὺ θὰ καταλήξει μιὰ μέρα στὸ βουλεβάρτο τῆς ἱδρυμένης κρεβατοκάμαρας. Μόλις ἔχει ξεφύγει, σὰν ἀπὸ θαῦμα, τὸ ἐλισαβετιανὸ δρᾶμα, γιὰ νὰ γνωρίσει ὡστόσο κι' αὐτό, σὰν ἐπαύριο, μιὰ Κωμωδία κομφεπίκομψη, μὲ λοφία ἀπὸ εὐφυολογήματα, πόζες, κορδέλλες: Εἶναι ἡ Παλινόρθωση, πρόγονος τοῦ βουλεβάρτου καὶ πάλι. Θὰ ἔλεγε κανένας πὼς ὅλοι οἱ δρόμοι ὁδηγοῦν μοιραῖα ἐκεῖ, στὸ βουλεβάρτο. Εἶναι ὁ ὕψιστος καὶ ἀπόκρυφος ἔρωτας τοῦ κοινοῦ. Γιατί; Γιατὶ τὸ κοινὸ θέλει νὰ βλέπει πάνω στὴ σκηνὴ τὴν καθημερινὴ ζωή του.

Ἔτσι εἶναι ποὺ τὸ περιστασιακὸ τρώει τὸ κύριο. Τὸ ἀνέκδοτο πνίγει τὴν οὐσία. Οἱ τέχνες τοῦ λόγου πάντοτε διέτρεχαν τὸν ἔσχατο αὐτὸ κίνδυνο, γιατί, μοιραῖα, μπερδεύονται μὲ τὸ πεζὸ λογικό. Μεγάλοι ποιητὲς ἀγωνίστηκαν, κατάφεραν, σ' ὅλους τοὺς καιρούς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, νὰ χειραφετήσουν τὸ λόγο ἀπὸ τὴ λογική, νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς τρίτους ποὺ τοὺς ἔλεγαν πράγματα λογικὰ ἐνῶ δὲν ἔλεγαν παρὰ μόνον ἄρρητα, ποὺ τ' ἄκουγαν μόνοι οἱ μύστες. Μόνοι; Καὶ οἱ τρίτοι—ὅμως ἀσύνειδα αὐτοί, στιγμὲς-στιγμές, νομίζοντας πὼς διαβάζουν πεζὲς ἱστορίες. Τὸ μυστικὸ τῶν ποιητῶν, σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες, εἴταν ἡ «ἄδολη ποίηση», ποὺ θὰ τὴν ἀπομονώσει χημικά, θὰ τὴν ἀποστάξει, ὁ 19ος αἰώνας—γιὰ νὰ τὴν ἰδεῖ μαζὶ καὶ νὰ ἐξανεμίζεται. Εἶναι ἕνα μῦρο πολύτιμο καὶ εὐαίσθητο, ποὺ δὲν ἀνέχεται νὰ τὸ ἐκθέτεις ἔτσι ὡμὰ στὸ φῶς. Ἀγαπάει νὰ κυκλοφορεῖ διάχυτό, κρυφό, μέσα στὶς ἀρτηρίες. Τὸ Θέατρο, μολονότι φαινομενικὰ τέχνη τοῦ ἀνεκδότου, ἀφοῦ ἔχει γιὰ κύριο στοιχεῖο του τὴν πράξη, τὴν ἐνέργεια, γνώρισε κι' αὐτὸ τὴν ἄδολη ποίηση, τὴ δική του, καὶ μάλιστα πυκνή, οἰστρηλατημένη, ἀδιάλλακτη, ἐξημμένη, αὐστηρή. Δὲν ἄντεξε μάλιστα στὸ Χρόνο—ὅπως μᾶς δείχνει ἡ Ἱστορία—παρὰ μόνο ὅταν εἴταν κατὰ κύριο λόγο ἄδολη ποίηση. Ὅταν τὸ ἀνέκδοτο, μέσα στὸ Δρᾶμα, παρέμενε ἁπλὸ πρόσχημα. Ἀδιάφορο! ἡ ἀξίωση τῆς λογικῆς παραμόνευε πάντοτε, ἀκοίμητη. Κρατοῦσε τὸ ζυγό, ἕτοιμη νὰ τὸν φορέσει στὸν πρῶτο ἀδύναμο ποιητή. Οἱ περισσότεροι, εἴταν ἀδύναμοι.

Συλλογίζομαι κάποτε πὼς τὸ Θέατρο θὰ λυτρωθεῖ μόνον ὅταν τὸ κοινὸ — κάποιο, ἄγνωστο πιανοῦ μελλοντικοῦ καιροῦ κοινὸ—θὰ φτάσει νὰ βλέπει τὸ Θέατρο ὅπως ὁ φιλόμουσος ἀκούει τὴ μεγάλη μουσική. Νὰ μὴ τοῦ ζητάει ἀπομιμήσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καλλιγραφημένα ἀντίγραφα καὶ κορνιζαρισμένες φωτογραφίες. Ὅταν θὰ τὸ δέχεται ὅπως ἀκοῦς τὸν Μότσαρτ, χωρὶς νὰ συλλογίζεσαι πὼς δὲν εἶσαι ἄνθρωπος τοῦ 18ου αἰώνα, τὸν Μπάχ, χωρὶς νὰ σ' ἐμποδίζει ποὺ δὲν φοράς τὴν περρούκα του. Ὅταν δὲν θὰ ζητᾶς ἀπὸ τὸ Θέατρο ἤθη ἀλλὰ ἦθος. Στὸ μεταξύ, τὸ κύριο θὰ χάνεται, μοιραῖα, πίσω ἀπὸ τὸ ἐπεισοδιακό. Θὰ θεωροῦμε εὔγλωττο ἕναν τσαρλατανίσκο καὶ δουβὸ ἕνα θεό. Οἱ μεγάλοι ποιητὲς θὰ βοοῦν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Καὶ οἱ Τέχνες θὰ χωρίζονται σὲ δύο: στὶς λυτρωμένες καὶ στὶς ἀλύτρωτες. Οὐσιαστικά, ὅταν λέμε «λυτρωμένες», ἐννοοῦμε μιὰ καὶ μόνη: τὴ Μουσική. Γι' αὐτὸ ἔβλεπε πολὺ σωστὰ ὁ **Walter Pater** ὅταν ἔλεγε πὼς κάθε τέχνη τελειοποιούμενη τείνει νὰ γίνει Μουσική.

Καὶ νὰ γιατὶ ἔχει δίκηο—τουλάχιστον στὴν ἀφετηρία της—ἡ σύγχρονη Ζωγραφικὴ ὅταν πάει νὰ γίνει ἀφηρημένη. Ὅπως ἡ Μουσικὴ ἀφηρημένη. Δὲν εἶναι μόνον ἡ ἐπιθυμία νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὴ φωτογραφία. Εἶναι, βαθύτερα, ὁ πόθος νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ μιὰ φιμωτικὴ νομοτέλεια, ποὺ τῆς κλείνει τὸ δρόμο καὶ τὸ στόμα. Νὰ εἰσχωρήσει καὶ πάλι στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ἀνεπίπτωτου, νὰ ἐπικοινωνήσει μὲ ὅ,τι ἀποκαλοῦμε «ὑπέρλογο», ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἐσωτερικός μας Λόγος. Νὰ λύσει τὰ χέρια της ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ μιμητισμοῦ. Δὲν εἶναι τούτη ἡ στιγμὴ νὰ ἐξετάσουμε τὸ κατορθωτὸ ἢ ὄχι τῆς προσπάθειας. Ἐξ ὁρισμοῦ, πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε παράτολμη, οὔτε λόγος. Ἡ Μουσικὴ εἶναι τέχνη τοῦ χρόνου, ἡ Ζωγραφικὴ τοῦ χώρου. Ἡ Μουσικὴ δὲν ἔχει κληρονομικότητα μιμητική, παράδοση δουλείας, εἶναι στὴν ἐσώτερη φύση της ἀφηρημένη, ἐλεύθερη. Ἡ Ζωγραφικὴ εἶναι εἰκονιστική, πλαστική. Ὅσο γιὰ τὸ Θέατρο, κάνει κι' αὐτὸ κάποιες ἀπόπειρες ν' ἀποτινάξει τὸ ζυγό του: σημαδεύει στὸ ἄρρητο, βάζοντας σήμερα γιὰ στόχο του τὸ παράλογο (Μπέκετ, Ἀντάμωφ, Γιονέσκο). Μόνο ποὺ παίρνει, σύγκαιρα, καὶ μιὰ στάση ἱπποδρομιακή, ἕνα διφορούμενο, προκλητικὸ ὕφος παλιάτσου, ποὺ κρύβει διαφανέστατα καὶ ἐπιδεικτικὰ μιὰ ψυχὴ μηδενιστική. Θέατρο ἐπαναστατημένο, γίνεται ἄθελά του καὶ θέατρο ἀρνητικό. Ἀναρωτιέται κανένας μὲ ἀγωνία ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι αὔριο ἡ συνέχειά του.

Στὸ μεταξύ, ὁ Μολιέρος, πίσω ἀπὸ τὶς περρούκες του καὶ τὶς δαντέλλες, ἀντιτάσσει στὸν αἰσθητικὸ πανικὸ τοῦ καιροῦ μας μιὰ στέρεη ψυχή. Μιὰ πιστὴ ψυχή. Μᾶς δίνει μὲ καθαρὲς ἐπιφάνειες, λιτὲς γραμμὲς καὶ ἁπλᾶ στὴν ἀγνότητά τους μέσα, καθαρὲς μορφές: τὴν ἀπεικόνιση — στὸ «Φιλάργυρο»—ἑνὸς πάθους ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸ χαμόγελο γιὰ νὰ φτάσει στὸ μορφασμό. Ἕνα πάθος ἔντονο, καταλήγει πάντα στὸ μορφασμό. Δρασκελάει τὸ ὅριο τοῦ ἀκίνδυνου—ποὺ εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Κωμωδίας. Μᾶς ξεφανερώνει ἔτσι κάτι πολὺ πιὸ οὐσιαστικὸ ἀπὸ τὰ ἤθη καὶ τὴν περιβολὴ μιᾶς ἐποχῆς: Τὴν τραμαχτικὴ στὴν ὠμότητά του γύμνια τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ, ἡ διάκριση τῶν Εἰδῶν ξεπερνιέται, δρᾶμα καὶ κωμωδία γίνονται διαφορετικοὶ μόνο δρόμοι, ποὺ ὁδηγοῦν στὸ ἴδιο ἄντρο τοῦ τρόμου: Ἐκεῖ ὅπου δέρνεται ἁλυσοδεμένη, ἀφεντικὰ καὶ σκλάβοι, ἡ Ψυχή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

CLASSICAL STUDIES ΓΑΛΛΙΑ ΑΘΗΝΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΜΔCCCLXXXVI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Δεκεμβρίου 1959

1613/167.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΤΗΝ ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καὶ κολακευτικὰ καὶ ὄχι εἶναι αὐτὰ ποὺ μᾶς εἶπε ὁ μεγάλος Ἄγγλος φυσικὸς Τζούλιαν Χάξλεϋ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἕδρας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου. Μίλησε ἐκεῖ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς πρώτης ἑκατονταετίας ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ πολύκροτου βιβλίου τοῦ Ντάρβιν γιὰ τὴ Γένεση τῶν εἰδῶν. Ἡ ἐπέτειος εἶναι γνωστή, γιορτάστηκε παγκόσμια. Τὸ καινούργιο ὅμως σύστημα ἰδεῶν, ὁ νέος προσανατολισμὸς ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὸ τὸ βιβλίο, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει ὁλοκληρωθεῖ. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, βρίσκεται στὰ πρῶτα του βήματα. Ἔχει νὰ παλαίψει, ὥσπου νὰ γίνει βάση γιὰ μιὰ κοινὴ συνείδηση, μὲ προλήψεις πολὺ βαθειὰ ριζωμένες, αὐταρέσκειες ἀθεράπευτες, συμφέροντα ἐργαιωμένα, στενοκεφαλιὲς πεισματερές. Τέλος, ἀντιμετωπίζει ἕναν ἐχθρὸ ἀκόμα χειρότερο, γιατὶ εἶναι ὕπουλος, αὐτός: Τὴ στρεβλωτικὴ ἐκλαΐκευσή του, τὴ σκόπιμη, ποὺ ἀποβλέπει στὴ διὰ τῆς ἐπιστήμης ἐξυπηρέτηση πολιτικῶν συμφερόντων. Μιὰ ἐπιστημονικὴ ἢ φιλοσοφικὴ θεωρία ποὺ γνωρίζει τὴ δημοτικότητα, τὸ πληρώνει πάντοτε ἀκριβά: Μὲ τὴν ἀκεραιότητά της καὶ μὲ τὴν ποιότητά της.

Ἡ ὁμιλία τοῦ Τζούλιαν Χάξλεϋ ἀπαρτίζεται οὐσιαστικὰ ἀπὸ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο, τὸ καθαρὰ θετικό, ὁ σοφὸς συνοψίζει τὶς σημερινὲς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου ἴσαμε τὴν τωρινὴ μορφή του. Στὸ δεύτερο, γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ χαραχτοῦν κατευθύνσεις γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ τμῆμα αὐτὸ θἄλεγε κανένας πὼς τὸ ἐμπνέει ὄχι μόνον ἡ ἐπιθυμία τοῦ σοφοῦ νὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου τὰ διδάγματα τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ κάτι σὰν μιὰ λανθάνουσα ἀνησυχία γιὰ τὶς ψυχικὲς ἀντιδράσεις ποὺ εἶναι ἐπόμενο νὰ προκαλέσει ἡ ἐπιβεβαίωση μιᾶς θεωρίας τόσο λίγο κολακευτικῆς γιὰ τὸν ἐγωϊσμό μας. Ἂς ὁμολογήσουμε, μὲ τὸν ὀφειλόμενο ἄλλωστε σεβασμό, πὼς τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος τῆς ὁμιλίας τοῦ Χάξλεϋ, εἶναι τόσο συγκινητικὸ ὅσο καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ κάποια—ἂς ποῦμε τὴ λέξη—ἀφέλεια. Ἀναρωτιέται κανένας ἂν ὁ διάσημος σοφὸς ἔχει ὁ ἴδιος συνειδητοποιήσει τὴν τρομερὴ τομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πραγματοποιεῖ ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ κρίσιμο πέρασμα ἀπὸ τὴ φάση ὅπου ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶταν βιολογικὴ στὴ φάση ὅπου γίνεται «ψυχοκοινωνική». Ὁ Χάξλεϋ, ἐνῶ δείχνει μὲ τὰ λεγόμενά του νὰ τὸ ξέρει καλά, δὲν φαίνεται νὰ συναισθάνεται τὸν βαθὺ κλονισμὸ ποὺ θὰ προκαλέσει ἡ ἐπιβολὴ μὲ ὅλα της τὰ παρεπόμενα μιᾶς τέτοιας θεωρίας —ἢ καί, τώρα πιά, κοσμοθεωρίας.

Χίλιοι διακόσιοι σοφοί, ἀπὸ εἰκοσιεφτὰ χῶρες, ἔτρεξαν στὸ Σικάγο ν' ἀκούσουν, μαζὶ μὲ τοὺς τριακόσιους ἐκεῖ συναδέλφους τους, τὸ μήνυμα τοῦ Χάξλεϋ, τοῦ ἐγγονοῦ αὐτοῦ τοῦ Τόμας Χάξλεϋ, ποὺ εἶχε ἀγωνιστεῖ, στὸν καιρό του, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὶς ἰδέες τοῦ Ντάρβιν. Ἄλλο ὅμως νὰ μιλᾶς σὲ χίλιους πεντακόσιους ἐπιστήμονες, μαθημένους ν' ἀκοῦνε μὲ ψυχραιμία τὰ πιὸ φοβερὰ πράγματα, κι' ἄλλο ν' ἀπευθύνεσαι σὲ μιὰν ἀνθρωπότητα συνηθισμένην νὰ διανοεῖται μὲ τὰ πιὸ ἀπίθανα ὀργανά της ἐξὸν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο. Τὸ πιὸ εἰδυλλιακὸ μέρος τῆς ὁμιλίας τοῦ Χάξλεϋ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς μιλάει γιὰ τὴ γένεσή μας. Καὶ πάλι! Τὸ εἶδος μας, μὲ τὴ σημερινὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς καὶ στὰ οὐσιώδη στοιχεῖα του μορφή του, ἐμφανίζεται πάνω στὸ πρόσωπο τῆς Γῆς πρὶν ἀπὸ μόλις ἑκατὸ χιλιάδες χρόνια. «Ἕνα δευτερόλεπτο στὸ ρολόϊ τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας», παρατηρεῖ ὁ Χάξλεϋ. Τὸ δευτερόλεπτο ὡστόσο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτο. Γιὰ νὰ βροῦμε τὴ στιγμὴ ὅπου ὁ ἄνθρωπος γίνεται «δεσπόζων τύπος» τοῦ ἀντιπροσωπευόμενου ἀπ' αὐτὸν ἐξελικτικοῦ σταδίου, τὴ στιγμὴ δηλαδὴ ὅπου τὸ εἶδος μας ἐπιβάλλεται σὰν κορυφαῖο τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου καὶ κυριαρχεῖ, δὲν θὰ πρέπει ν' ἀνατρέξουμε πιὸ πίσω ἀπὸ δέκα χιλιάδες χρόνια. Μὲ συγχωρεῖτε ἀλλὰ ἡ ἀναπνοή μου, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, κόβεται. Τὸ ἐλάχιστο μῆκος τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου δὲν μ' ἐμποδίζει νὰ κάνω ἐδῶ τὴν ἁπλὴ σκέψη πὼς ἡ ἴδια ἡ μνημειωμένη χρονολογία μας ἀνεβαίνει ἴσαμε τὸ 4245 π. Χ. Τότε ἀρχίζει τὸ αἰγυπτιακὸ ἡμερολόγιο. Ὥστε πεντ' - ἕξη χιλιάδες χρόνια πρὶν — δηλαδὴ ὅσο κι' ἀπὸ τὸ 4245 ἴσαμε σήμερα — βασίλευε ἀκόμα ἡ τερατωδία, ὁ συμφυρμὸς ὁ ἀκατονόμαστος, ὁ πολτὸς τῶν ζώων, ἀπ' ὅπου ἀγωνιζόταν νὰ ξεχωρίσει, βαρύς, ὁ πρόγονός μας, γιὰ νὰ κρατήσει ζωντανὴ τὴ σπίθα τοῦ κρανίου του, νὰ δημιουργήσει ἱστορία. Ἄ ὄχι! δὲν εἶναι καθόλου ἀρχαῖο τὸ οἰκογενειακό μας δέντρο. Καὶ πῶς γίνονται ἔτσι εὐκολονόητοι οἱ πνευματικοὶ νεοπλουτισμοί μας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν αὐτοθαυμασμό, τὴν ἔπαρση...

Αὐτὴ ἡ κακομοίρα ἡ ὑπεροχή μας, ἡ συμπτωματικὴ — κάποιο ζῶο ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ἀνώτερο ἀπὸ τ' ἄλλα — παίρνει ἕνα μάθημα ταπεινοφροσύνης πολὺ διδακτικό. Φτάνει νὰ θέλει νὰ τὸ πάρει. Γιατὶ συνήθως δὲν θέλει, καὶ κανένας βέβαια δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀδικεῖ γι' αὐτό. Ἐλᾶτε τώρα νὰ τὴν πᾶτε ἀκόμα πιὸ πίσω, πέρα μακρυὰ στὶς ρίζες τοῦ κοινοῦ οἰκογενειακοῦ δέντρου, μέσα στὴν καταχνιὰ τῆς ὑγρῆς, τρεμόσβυστης αὐγῆς. Τριακόσια ἑκατομμύρια χρόνια πρίν, μᾶς λέει ὁ ἀδυσώπητος Χάξλεϋ, οἱ ἀμφίβιοι πρόγονοί μας σέρνονταν ἔξω ἀπὸ τὸ νερὸ — λίκνο τῆς ζωῆς — καὶ πάλευαν νὰ συνηθίσουν στὴ στεριά, τὴ νέα τους πατρίδα. Μὴ μπορώντας πιὰ νὰ κολυμπᾶνε σὰν ἄλλοτε μὲ τὴ ρωμαλέα τους ψαρίσια οὐρά, δοκίμαζαν νὰ συρθοῦν στὸ χῶμα, ἀδέξια. Νὰ κάνουν τὰ πτερύγια ποδάρια. Τὶς πρῶτες ἡλικίες τῆς ζωῆς τους τὶς περνάγανε μέσα στὸ νερό, καὶ δὲν κατάφερναν νὰ σταθοῦν στὴ στεριά, μισομεθυσμένοι βέβαια ἀπὸ τὸ ξάφνιασμα, ἀπὸ τὴν ἀλλαγή, μισοσκασμένοι, παρὰ μόνον σὰν ἐνηλικιώνονταν.

Ἐνθαρρυντικὰ πράγματα! Ὅπως τὸ πάρει ἄλλωστε κανένας, γιατὶ ὄχι; Ἡ ζωὴ εἶναι μιὰ νίκη, τὸ γέρας ἑνὸς ἀγώνα, συνηθέστατα σκοτεινοῦ. Ὕστερα ἀπὸ τὸ νερό, ἔρχεται τὸ δέντρο. Γιὰ νὰ συντελεστεῖ τὸ πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν μαστοφόρων στὴν ψυχοκοινωνική του ὀργάνωση, χρειάστηκε μιὰ σειρὰ φάσεις καὶ γεγονότα: Κατέβασμα ἀπὸ τὰ δέντρα, ὅπου οἱ μακρυνοί μας πρόγονοι ἀγαποῦσαν νὰ σκαρφαλώνουν—ὄχι γιὰ νὰ κάνουν γυμναστική—, κατάκτηση τῆς ὄρθιας στάσης, ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφάλου, μεταβολὴ σὲ σαρκοβόρα, χρησιμοποίηση πρῶτα κι' ἐπινόηση ὕστερα ἐργαλείων, νέα ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφάλου, ἀνακάλυψη τῆς φωτιᾶς, δημιουργία γλώσσας, ἐπεξεργασία τῶν ἐργαλείων καὶ ἵδρυση θεσμῶν. Ἡ ἀπαρίθμηση εἶναι φυσικὰ τοῦ Χάξλεϋ, ὄχι δική μου. Καὶ νομίζω πὼς ὅταν ὑπερνικήσει κανένας τὴν πρώτη ἀκούσια ἀπέχθεια, τὴν ἐνόχληση γιὰ τὴ διάψευση τῶν ἀριστοκρατικῶν μας ὀνείρων, τότε θ' ἀναγνωρίσῃ πὼς κάθε τέτοιο στάδιο εἶναι αὐτόχρημα ἕνα θαυμαστὸ ποίημα, καὶ πὼς ἡ ἀλληλουχία τους μοιάζει σὰν ποιητικὴ συλλογή, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σὰν ἔπος.

Ἀπὸ τὸ ἀποφασιστικό, τὸ ἀπελευθερωτικό μας στάδιο καὶ πέρα, ἡ πρωτοβουλία περιέρχεται στὸν ἐγκέφαλο. Ἀφοῦ πιὰ ἡ βιολογικὴ ἐξέλιξη ὁλοκληρωθεῖ, ἡ πρόβαση ἀλλάζει χαρακτῆρα: γίνεται—ὅπως εἴδαμε—ψυχοκοινωνική. Τὴν ἐξασφαλίζει ὁ μηχανισμὸς ποὺ λέγεται πολιτιστικὴ παράδοση. Ὁ **homo sapiens** περνάει τώρα ἀπὸ νέα στάδια προόδου, ποὺ ὅμως αὐτὰ—ἂς προσθέσουμε χωρὶς τὴ βοήθεια πιὰ τοῦ Χάξλεϋ—τὰ ἔχει μνημειώσει, λίγο-πολύ, τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας. Ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε ὁμαδικὴ μνήμη· συνείδηση, καλλίτερα, τῆς σημασίας της. Ξεχνώντας τὶς ἀφετηρίες μας, πολιτογραφημένοι μέσα σ' ἕναν καινούργιο κόσμο, ποὺ ὅσο πάει καὶ παίρνει περισσότερο τὴ σφραγίδα μας, ποὺ ὅσο πάει καὶ διαμορφώνεται κατὰ τὶς θελήσεις μας, γιὰ νὰ μᾶς διαμορφώνει ὕστερα κι' αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του, βρισκόμαστε ἀπέναντι σὲ καταστάσεις, προβλήματα, πρωτότυπα. Ξένα στὴ φυσικὴ νομοτέλεια. Εἶναι σὰ νὰ ἔχουμε περάσει στὸ ἕξῆς σ' ἕνα στρατόπεδο διαφορετικό, κάποτε καὶ ἀντίθετο, ἀπὸ τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου. Ἀποκτοῦμε μιὰ ψυχολογία ἰδιότυπη. Γιὰ νὰ ὑποτάξουμε τὴ Φύση στὴ θέλησή μας, τὴν πολεμήσαμε. Ὁ πολεμιστὴς ἔνιωσε τὸν ἑαυτό του ἀντιμέτωπο στὸν πατρικό του κόσμο, ἄρα μόνο. Εἶναι τὸ πρῶτο συναίσθημα ἐρημιᾶς, ἡ πρώτη καταβολὴ τῆς ἀόριστης ἐνοχῆς ποὺ θὰ καταδυθεῖ, θὰ ριζώσει μέσα στὴν ψυχή μας. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐνέργειας θὰ ἐξακολουθοῦν ὡστόσο ν' ἀνοίγουν μὲ τσεκουριὲς τὸ μονοπάτι τους, ἀδιάφοροι γιὰ τὴ Φύση, καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ στοχασμοῦ θὰ προσπαθοῦν νὰ τὴν ἐξιλεώσουν. Ἔχει ἀρχίσει πιὰ ἡ συνείδηση τοῦ ρήγματος καὶ τῆς μεγάλης περιπλοκῆς.

Ἀλλὰ οἱ διαλογισμοὶ γύρω ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Χάξλεϋ δὲν ἀποσώνονται σήμερα. Ἀπαιτοῦν καὶ τὸ χῶρο τῆς ἐρχόμενης Τετάρτης.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ